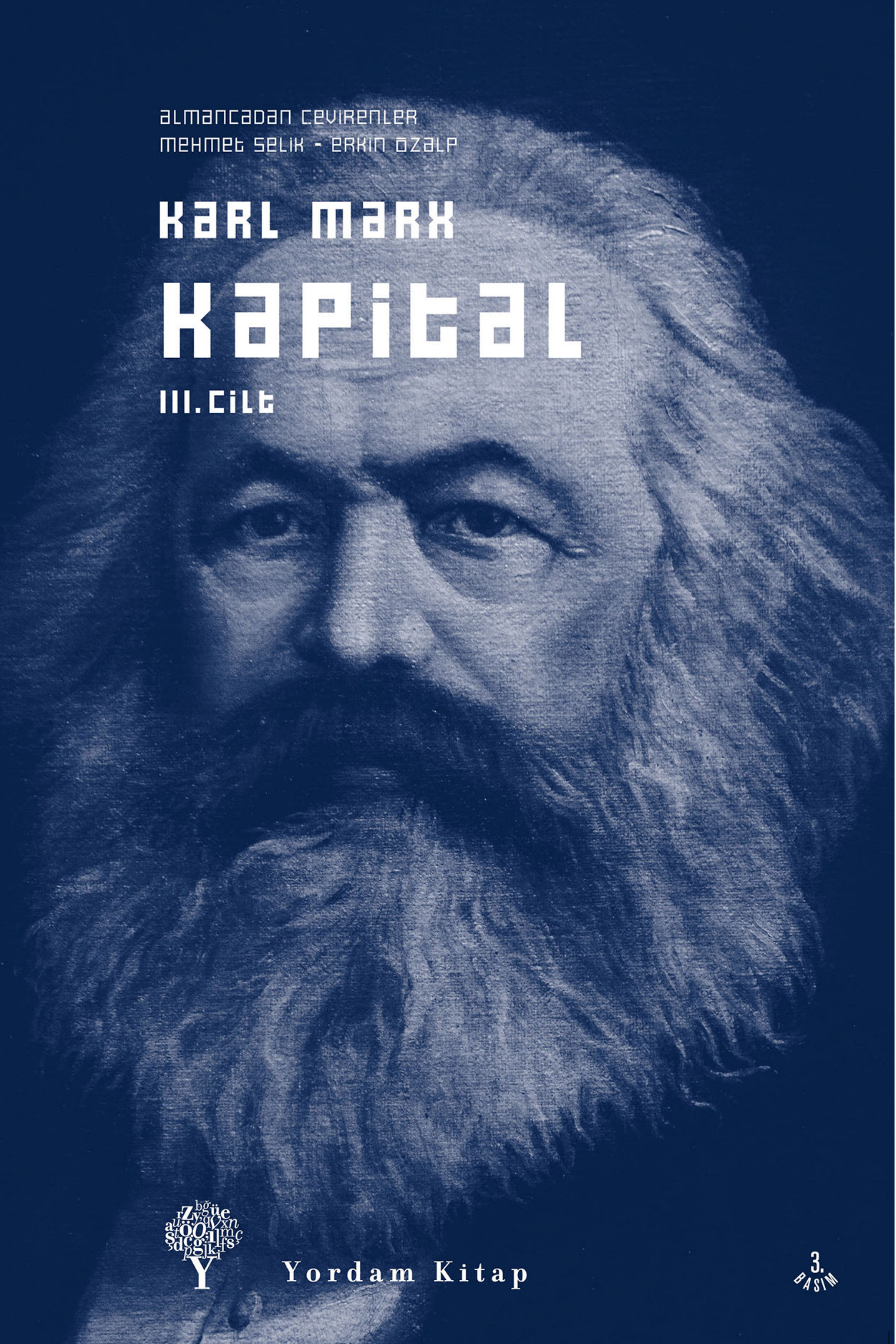

Almancadan Çevirenler
Mehmet Selik - Erkin Özalp

Karl Marx

Kapital

III. Cilt

Yordam Kitap

3. Basım

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band III
Kritik der politischen Ökonomie

Esas alınan Almanca Basım:
Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 25, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, 1. Auflage, Dietz Verlag GmbH, Berlin.

Karşılaştırmada esas alınan İngilizce Basım:
Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, Volume 3, translated by David Fernbach, Penguin Books in association with New Left Review, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd., 1981.

Kapital'in III. cildinin Birinci Kesiminin çevirisi **Mehmet Selik**'e, İkinci Kesiminin çevirisi **Erkin Özalp**'e aittir. İlk iki ciltte de kullanılan kavramların sorumluluğu **Nail Satlıgan**'a, asıl olarak üçüncü ciltte kullanılan kavramların sorumluluğu Erkin Özalp'e aittir. Birinci Kesimin çevirisi, metni Almancasıyla karşılaştıran Erkin Özalp ve İngilizce çevirisiyle karşılaştıran **Oktar Türel** tarafından baştan aşağı gözden geçirilmiştir. İkinci Kesimin çevirisi Oktar Türel tarafından İngilizce çevirisiyle karşılaştırılmıştır. Son aşamada **Benan Eres**'in düzeltme önerilerinden yararlanılmıştır.

Kapital'in III. cildi, Karl Marx tarafından değil, onun ölümünden sonra, elyazmalarından hareketle, Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanmıştır. Birinci Almanca baskısı 1894 yılında yayınlanan bu eserin elinizdeki Türkçe çevirisinin kaynağı, Almanya Sosyalist Birlik Partisi Merkez Komitesi (SED-ZK) Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayına hazırlanan ve 1964 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Berlin'de yayınlanan birinci baskıdır. "F. E." ibareli notlar Friedrich Engels'in 1894 tarihli baskıda yer alan notlarıdır; Marx'a ve Engels'e ait dipnotlar rakamla (1, 2, 3...) gösterilmiştir. *"Almanca baskı editörünün notu (Almanca ed.)"* ibareli notlar, SED-ZK Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne aittir. *"İngilizce baskı editörünün notu (İngilizce ed.)"* ibareli not, SSCB'deki Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından 1959 yılında Moskova'da yayınlanan İngilizce çevirinin International Publishers tarafından New York'da (ABD) yayınlanmış olan baskısının "marxists.org" sitesinde yer alan versiyonuna dayanmaktadır (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/). Almanca ve İngilizce baskı editörlerinin notları * işaretiyle, Türkçe editör notları (*Türkçe ed.*) ise † işaretiyle gösterilmiştir.

Kapital

Ekonomi Politiğin Eleştirisi

Karl Marx

III. Cilt

Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci

Yayına Hazırlayan

Friedrich Engels

Almancadan Çevirenler

Mehmet Selik ve Erkin Özalp

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 240-241 ❖ **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: III • Karl Marx ISBN- 978-605-5541-32-3 (Tk) - 978-605-172-078-4 (Karton Kapak);
ISBN- 978-605-5541-30-9 (Tk) - 978-605-172-079-1 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik, Erkin Özalp • *Kavram Editörleri:* Nail Satlıgan, Erkin Özalp
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
© Yordam Kitap, 2012 • *Birinci Basım*: Haziran 2015 • *İkinci Basım*: Ocak 2016

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 • **F:** 0212 528 19 09 • **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

III. Cilt

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz 13

★

BİRİNCİ KESİM
BİR BÜTÜN OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

★

BİRİNCİ KISIM
ARTIK DEĞERİN KÂRA VE ARTIK DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ 37

Bölüm 1: Maliyet Fiyatı ve Kâr 39

Bölüm 2: Kâr Oranı 54

Bölüm 3: Kâr Oranının Artık Değer Oranıyla İlişkisi 62

I. m´ sabit, $\frac{v}{C}$ değişken 66

1. m´ ve C sabit, v değişken 68

2. m´ sabit, v değişken, C, v'deki değişmeyle değişir 71

3. m´ ve v sabit, c ve dolayısıyla C değişken 71

4. m´ sabit, v, c ve C'nin üçü de değişken 73

II. m´ değişken 75

1. m´ değişken, $\frac{v}{C}$ sabit 75

2. m´ ve v değişken, C sabit 77

3. m´, v ve C değişken 78

Bölüm 4: Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi 81

Bölüm 5: Değişmez Sermaye Kullanımında Tasarruf 88

I. Genel Olarak 88

II. Çalışma Koşullarında İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar 98

Kömür Ocakları. En Gerekli Harcamaların Savsaklanması 98

III. Güç Üretiminde, Güç Aktarımında ve Binalarda Tasarruf 106

IV. Üretim Dışkılarının Kullanımı 110

V. Buluşlarla Sağlanan Tasarruflar 113

Bölüm 6: Fiyat Değişimlerinin Etkisi ... 114
I. Ham Madde Fiyatlarındaki Dalgalanmalar, Bunların Kâr Oranı Üzerindeki Doğrudan Etkileri ... 114
II. Sermayenin Değer Kazanması ve Değersizleşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması ... 119
III. Genel Betimleme: 1861-1865 Pamuk Bunalımı ... 132
Bölüm 7: Tamamlayıcı Açıklamalar ... 145

★

İKİNCİ KISIM
KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ ... 149

Bölüm 8: Farklı Üretim Dallarındaki Farklı Sermaye Bileşimleri ve Bunlardan Kaynaklanan Kâr Oranı Farklılıkları ... 151
Bölüm 9: Genel Bir Kâr Oranının (Ortalama Kâr Oranının) Oluşması ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi ... 163
Bölüm 10: Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa Fiyatları ve Piyasa Değerleri. Artık Kâr ... 180
Bölüm 11: Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkileri ... 204
Bölüm 12: Tamamlayıcı Açıklamalar ... 209
I. Üretim fiyatında bir değişikliği gerekli kılan nedenler ... 209
II. Ortalama bileşimli metaların üretim fiyatı ... 210
III. Kapitalistin telafi gerekçeleri ... 212

★

ÜÇÜNCÜ KISIM
KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI ... 215
Bölüm 13: Yasanın Kendisi ... 217
Bölüm 14: Karşıt Yönde Etkide Bulunan Nedenler ... 237
I. Emeğin sömürülme derecesinin yükselmesi ... 237
II. Ücretin, değerinin altına düşürülmesi ... 240
III. Değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması ... 240
IV. Göreli aşırı nüfus ... 241
V. Dış ticaret ... 242
VI. Hisse senetli sermayenin büyümesi ... 245

Bölüm 15: Yasanın İç Çelişkilerinin Açımlanması 246
I. Genel Açıklamalar 246
II. Üretimin Genişlemesi ile Değerlenme Arasındaki Çatışma 251
III. Nüfus Fazlalığının Varlığında Sermaye Fazlalığı 255
IV. Tamamlayıcı Açıklamalar 263

★
DÖRDÜNCÜ KISIM
META-SERMAYE İLE PARA-SERMAYENİN META TİCARETİ SERMAYESİ İLE PARA TİCARETİ SERMAYESİNE DÖNÜŞMESİ (TİCARET SERMAYESİ) 271
Bölüm 16: Meta Ticareti Sermayesi 273
Bölüm 17: Ticari Kâr 286
Bölüm 18: Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar 306
Bölüm 19: Para Ticareti Sermayesi 318
Bölüm 20: Tüccar Sermayesi Üzerine Tarihsel Bilgiler 325

★
BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZ İLE GİRİŞİMCİ KAZANCINA BÖLÜNMESİ. FAİZ GETİREN SERMAYE 339
Bölüm 21: Faiz Getiren Sermaye 341
Bölüm 22: Kârın Bölüşümü. Faiz Oranı. "Doğal" Faiz Oranı 360
Bölüm 23: Faiz ve Girişimci Kazancı 371
Bölüm 24: Sermaye İlişkisinin Yüzeysel Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye 391
Bölüm 25: Kredi ve Hayalî Sermaye 400
Bölüm 26: Para-Sermaye Birikimi, Bunun Faiz Oranına Etkisi 417
Bölüm 27: Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü 438
Bölüm 28: Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke'un ve Fullarton'ın Görüşleri 445

★

İKİNCİ KESİM

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

★

BEŞİNCİ KISIM

KÂRIN FAİZ İLE GİRİŞİMCİ KAZANCINA BÖLÜNMESİ. FAİZ GETİREN SERMAYE (DEVAM) 465

Bölüm 29: Banka Sermayesinin Bileşenleri 467

Bölüm 30: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · I 479

Bölüm 31: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · II (Devam) 496

1. Paranın Ödünç Sermayeye Dönüşmesi 496

2. Sermayenin ya da Gelirin, Ödünç Sermayeye Dönüşen Paraya Dönüşmesi 503

Bölüm 32: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · III (Son) 506

Bölüm 33: Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı 521

Bölüm 34: *Currency Principle* ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı 547

Bölüm 35: Değerli Metal ve Kambiyo Kuru 565

1. Altın Rezervinin Hareketi 565

II. Kambiyo Kuru 574

Asya'yla İngiltere Arasındaki Kambiyo Kuru 576

İngiltere'nin Ticaret Bilançosu 589

Bölüm 36: Kapitalist İlişkilerin Öncesi 592

Orta Çağ'da Faiz 608

Faiz Yasağının Kiliseye Sağladığı Yararlar 610

★

ALTINCI KISIM

ARTIK KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESİ 611

Bölüm 37: Giriş 613

Bölüm 38: Farklılık Rantı: Genel Açıklamalar 638

Bölüm 39: Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I) 646

Bölüm 40: Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II) 669

Bölüm 41: Farklılık Rantı II – Birinci Durum: Üretim Fiyatı Değişmez 680

Bölüm 42: Farklılık Rantı II – İkinci Durum: Üretim Fiyatı Düşer 687
1. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalırken 687
II. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Düşerken 694
III. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Yükselirken 696
Bölüm 43: Farklılık Rantı II – Üçüncü Durum: Üretim Fiyatı Yükselir. Sonuçlar 702
Bölüm 44: Ekili En Kötü Toprakta da Farklılık Rantı 727
Bölüm 45: Mutlak Toprak Rantı 736
Bölüm 46: Arsa Rantı. Maden Rantı. Toprak Fiyatı 759
Bölüm 47: Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu 768
I. Giriş 768
II. Emek Cinsinden Rant 775
III. Ürün Cinsinden Rant 780
IV. Para Cinsinden Rant 782
V. Ortakçılık ve Köylülerin Parsel Mülkiyeti 787

★

YEDİNCİ KISIM
GELİRLER VE KAYNAKLARI 799
Bölüm 48: Üçlü Formül 801
Bölüm 49: Üretim Süreci Çözümlemesine Ek 818
Bölüm 50: Rekabetin Görüntüsü 836
Bölüm 51: Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri 858
Bölüm 52: Sınıflar 865

★

FRIEDRICH ENGELS
Kapital'in III. Kitabı İçin Tamamlayıcı ve Ek Açıklamalar 867
I. Değer Yasası ve Kâr Oranı 868
II. Borsa 885

★

KAYNAKÇA VE DİZİN
Marx'ın ve Engels'in Andıkları Metinleri İçeren Kaynakça 890
İsim Dizini 901
Kavram Dizini 905
Kısaltmalar, Açıklamalar, Birimler ve Yabancı Sözcükler 911

Önsöz

Marx'ın ana eserinin teorik kısmının sonuç bölümünü oluşturan bu Üçüncü Kitabı sonunda ortaya çıkarabildim. 1885'te İkinci Kitabı yayınlarken, Üçüncüsünde, kuşkusuz bazı çok önemli bölümler dışında, sadece teknik güçlüklerle karşılaşacağımı düşünüyordum. Gerçekten de öyle oldu; ama o dönemde, bütün eserin işte bu en önemli bölümlerinde karşıma çıkacak olan güçlükler hakkında hiçbir fikrim olmadığı gibi, kitabın tamamlanmasını bu kadar geciktirecek olan diğer engellerden de habersizdim.

Birincisi ve beni en çok rahatsız etmiş olan şey, yazı yazabildiğim zamanı yıllar boyu en aza indiren ve bugün bile yapay ışıkta kalemi elime almama ancak istisnai olarak izin veren kalıcı bir görme zayıflığı oldu. Buna, geri çevrilmeleri mümkün olmayan başka işler eklendi: Marx'ın ve benim daha önceki eserlerimizin yeni baskıları ve çevirileri, dolayısıyla da çoğu zaman yeni incelemeleri zorunlu kılan gözden geçirmeler, önsözler, tamamlayıcı ekler vb. Hepsinden önce de, metninden nihai olarak benim sorumlu olduğum ve bunun için de çok zamanımı alan, Birinci Kitabın İngilizce baskısı. Uluslararası sosyalist literatürün son on yıldaki muazzam büyümesini ve özellikle de Marx'ın ve benim daha önceki eserlerimizin çevirilerinin sayısını bir ölçüde izlemiş olan herkes, çevirmenlere yararlı olabileceğim ve bu yüzden de çalışmalarını gözden geçirmeyi reddetmeme sorumluluğunu taşıyacağım dillerin sayısının çok sınırlı oluşunu kendim için bir şans olarak görmeme hak verecektir. Ama literatürün büyümesi, uluslararası işçi hareketinin kendisindeki buna karşılık gelen büyümenin bir belirtisinden başka bir şey değildi. Ve bu, bana yeni sorumluluklar yüklemişti. Herkesçe bilinen faaliyetlerimizin ilk günlerinden itibaren, farklı ülkelerdeki sosyalistlerin ve işçilerin ulusal hareketleri arasındaki aracılık işinin önemlice bir kısmı Marx'a

ve bana düşmüştü; bu iş, hareketin bütününün güçlenmesiyle orantılı olarak büyümüştü. Ama ölümüne kadar burada da asıl yükü Marx'ın omuzlamış olmasına karşın, o andan sonra, hacmi durmadan artan bu iş tek başıma bana kaldı. Bu arada tek tek ulusal işçi partilerinin kendi aralarında doğrudan ilişki kurmaları kural hâline geldi ve bu eğilim, sevinç duyulacak bir şekilde, günden güne güçleniyor; fakat buna rağmen, teorik çalışmalarımı gözeterek tercih edeceğimden çok daha büyük bir sıklıkla yardımım isteniyor. Ama kim ki benim gibi bu hareketin içinde elli yıldan uzun bir süre boyunca etkin olmuştur, bundan doğan işler, onun için reddedilemeyecek, hemen yerine getirilmesi gereken görevlerdir. On altıncı yüzyılda olduğu gibi içinde bulunduğumuz hareketli dönemde de, kamusal çıkarlar alanında, salt teorisyenler artık yalnızca gericiliğin tarafında yer alıyor ve tam da bu nedenle, bu beyler, gerçek teorisyenler bile değil, bu gericiliğin bayağı özürcüleridir.

Londra'da oturuyor olmam, bu parti ilişkilerinin kışın çoğunlukla yazışmalar yoluyla, fakat yazın büyük ölçüde yüz yüze görüşmelerle yürütülmesine yol açıyor. Hem bu durum, hem de sayıları durmadan artan ülkelerdeki hareketi ve sayıları bunlardan da hızlı çoğalan yayın organlarını izleme zorunluluğu, ara verilmeye tahammülü olmayan işleri kış aylarından, özellikle de yılın ilk üç ayından başka bir zamanda yapmamı olanaksızlaştırmış bulunuyor. İnsan yetmişini geride bırakınca, beyindeki Meynert çağrışım liflerinin işleyişinde rahatsızlık verici bir ağırlaşma oluyor; zorlu teorik çalışmalar sırasındaki kesintileri aşmak eskisi kadar kolay ve çabuk olmuyor. Bundan dolayı, bir kış başlayıp da o kış bitiremediğim işi ertesi kış büyük ölçüde yeni baştan ele almak zorunda kalabildim; özellikle de, en zorlu kısım olan Beşinci Kısım için böyle oldu.

Okuyucunun aşağıdaki açıklamalardan anlayacağı üzere, redaksiyon işi, İkinci Kitabınkine göre temelden farklıydı. Üçüncü Kitap için elde sadece son derece eksikli bir ilk taslak vardı. Genelde, her bir bölümün başı hayli düzgün şekilde kaleme alınmış ve hatta çoğu örnekte üslup bakımından da elden geçirilmişti. Ama ilerledikçe, eldeki çalışma giderek daha fazla taslak niteliğini alıyor ve boşluklu hâle geliyor, araştırmanın akışı içinde ortaya çıkan yan noktalar hakkındaki parantezlerin sayısı artıyor, bunların uygun yerlerinin belirlenmesi işi sonraya bırakılıyor, *in statu nascendi* [doğuş aşamasında] yazıya dökülmüş olan düşünceleri ifade eden parçalar uzuyor ve karmaşıklaşıyordu. Pek çok yerde, el yazısı ve sunum, aşırı çalışmaktan kaynaklanan ve yazarın kendi başına çalışmasını başlangıçta giderek zorlaştıran ve sonunda bir süreliğine tümüyle olanaksız kılan hastalıklardan birinin

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Titelblatt der Erstausgabe

Birinci baskının kapak sayfası

ortaya çıkışını ve bunun adım adım ilerleyişini fazlasıyla belirgin şekilde açığa vuruyor. Ve bunda şaşılacak bir taraf yok. Marx, 1863 ve 1867 yılları arasında, *Kapital'*in son iki kitabının taslaklarını ve Birinci Kitabın baskıya hazır elyazmasını ortaya çıkarmakla kalmamış, ama aynı zamanda, Uluslararası İşçi Birliği'nin kurulması ve yayılması ile bağlantılı muazzam işlerin de üstesinden gelmişti. Ne var ki, aynı nedenle, II. ve III. Kitaplara son şekillerini Marx'ın kendisinin vermesini engelleyen sağlık sorunlarının ciddi belirtileri, kendilerini daha 1864 ve 1865 yıllarında göstermişti.

Deşifre edilmesi çoğu yerde benim için bile güç olan özgün elyazmasının okunabilir bir kopyasını yazdırarak işe başladım; bu bile hayli zaman aldı. Asıl redaksiyon ancak bundan sonra başlayabildi. Bunları en zorunlu olanlarıyla sınırlı tuttum, yeterli açıklığın bulunduğu her yerde birinci taslağın karakterini mümkün olduğunca korudum ve Marx'ta sıkça görüldüğü üzere, konuyu her seferinde başka bir yanıyla ele aldıkları ya da başka bir ifade tarzıyla yeniden aktardıkları yerlerde, tek tek bazı tekrarların üzerini de çizmedim. Yaptığım değişiklik ya da eklerin redaksiyonla sınırlı kalmadığı ya da Marx'ın sunduğu olgusal malzemeye, Marx'ın ruhuna olabildiğince sadık tutmaya çalışmakla birlikte, kendi çıkardığım sonuçları eklediğim durumlarda, ilgili bölümlerin tümü köşeli parantezler içinde* gösterilmiş ve bunlara ismimin ilk harfleri eklenmiştir. Benim dipnotlarımdan bazıları köşeli parantezlerin içine alınmamıştır; ama altında ismimin baş harfleri bulunan yerlerde o notun tamamının sorumluluğu bana aittir.

Bir ilk taslak için son derece anlaşılır olduğu üzere, elyazmasında, daha sonra ele alınacak olan noktalarla ilgili pek çok not bulunuyor ve verilen bu sözlerin bazıları tutulmuyordu. Yazarın ileride üzerinde durmak istediği noktalar hakkındaki niyetlerini ortaya koyduklarından, bunları oldukları gibi bıraktım.

Şimdi ayrıntılara geçebiliriz.

Birinci kısım için, ana elyazması, ancak ciddi sınırlamalar içinde kullanılabilir durumdaydı. Artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki ilişkiyle ilgili (bizim Bölüm 3'ümüzü oluşturan) tüm matematiksel hesaplamalar en başta yer alıyor, buna karşılık, bizim Bölüm 1'de incelediğimiz konu daha sonra ve fırsat düştükçe ele alınıyordu. Burada, her biri 8 çok büyük boy [*folio*] sayfalık iki düzeltme eki yardımımıza koştu; ama bunlar birer bütün olarak konuyla bağlantılı şekilde kaleme alınmamıştı. Şimdiki Bölüm 1, bunlardan yararlanarak oluşturuldu. Bölüm 2, ana elyazmasından alındı. Bölüm 3 için elde bir dizi tamamlanmamış matema-

---

* Bu baskıda çengelli parantezler. *–Almanca baskı editörünün notu* (*–Almanca ed.*)

tiksel hesaplamanın yanı sıra, yetmişli yıllardan kalma, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki ilişkiyi eşitlikler şeklinde ortaya koyan, hemen hemen eksiksiz, tam bir defter de vardı. Birinci kitabın İngilizce çevirisinin de büyük kısmını yapmış olan dostum Samuel Moore, bu defteri benim için elden geçirme işini üzerine aldı; eski bir Cambridge'li matematikçi olarak, bu işi yapmak konusunda benden çok daha ehildi. Ben de, onun çıkardığı özeti kullanarak ve yer yer ana elyazmasından yararlanarak Bölüm 3'ü hazırladım. – Bölüm 4'ün yalnızca başlığı vardı. Fakat burada ele alınan konu, yani devrin kâr oranı üzerindeki etkisi belirleyici önem taşıdığından, bunu ben kaleme aldım ve bu nedenle de bütün bölümü parantez içine aldım. Çalışmalarım sırasında, Bölüm 3'teki kâr oranı formülünün, aslında, genel bir geçerliliğe sahip olabilmesi için, bir değişikliğe gereksinim duyduğu ortaya çıktı. Bu kısmın 5. Bölümünden itibaren, burada da pek çok yer değiştirmeye ve eklemeye gereksinim duyulmuş olmakla birlikte, tek kaynak ana elyazması olmuştur.

Bundan sonraki üç kısımda, üslupla ilgili redaksiyon bir yana bırakılırsa, hemen hemen baştan sona ana elyazmasına bağlı kalabildim. Çoğu devrin etkisiyle ilgili ile olan bazı yerlerin benim eklediğim Bölüm 4'le tutarlı hâle getirilmesi gerekiyordu; bunlar da köşeli parantezlerin içine alınmış ve ismimin baş harfleriyle gösterilmiştir.

En büyük güçlükle, kitabın bütünü bakımından da en karışık konunun ele alınmakta olduğu Beşinci Kısımda karşılaştım. Ve Marx, tam bu kısım üzerinde çalışırken, daha önce sözü edilen ağır hastalık nöbetlerinden birine tutulmuştu. Dolayısıyla, burada, elimizde tamamlanmış bir taslak değil, kenar çizgilerinin içi doldurulacak olan bir şema bile değil, yalnızca, pek çok örnekte düzenlenmemiş bir notlar, yorumlar ve özet biçimindeki malzemeler yığınından oluşan başlangıç çalışmaları bulunuyordu. İlk önce, birinci kısımda bir ölçüde başarabildiğim gibi, boşlukları doldurma ve sadece değinilip bırakılmış noktaları genişletme yoluyla bu kısmı tamamlamaya ve böylece yazarın vermeyi tasarladığı her şeyi hiç değilse yaklaşık olarak kapsayacak bir hâle gelmesini sağlamaya çalıştım. Bunu en az üç kere denedim, fakat her defasında başarısızlığa uğradım ve gecikmenin başlıca sebeplerinden biri burada kaybettiğim zaman oldu. En sonunda bu yoldan gidilemeyeceğini anladım. Bu alandaki muazzam bir hacme ulaşmış bulunan bütün literatürü incelemem gerekirdi ve sonuçta ortaya çıkaracağım şey de, Marx'ın kitabı olmazdı. Bu sorunu bir anlamda geçiştirmekten, elde bulunanları mümkün olduğunca düzene sokmakla yetinmekten ve sadece en gerekli eklemeleri yapmaktan başka bir çıkar yolum yoktu. Ve böylece bu kısımla ilgili asıl çalışmalar 1893 ilkbaharında bitti.

Tek tek bölümler söz konusu olduğunda, 21-24. Bölümler esas itibarıyla hazır durumdaydı. Bölüm 25 ve Bölüm 26, kanıtlayıcı pasajların elden geçirilmesini ve başka yerlerde bulunan malzemelerin eklenmesini gerektirdi. Bölüm 27 ve Bölüm 29'un hemen hemen oldukları gibi elyazmasından alınabilmiş olmasına karşın, Bölüm 28'in yer yer yeniden düzenlenmesi gerekti. Ama asıl güçlük Bölüm 30'la birlikte başladı. Buradan itibaren, yalnızca kanıtlayıcı pasajları değil, ikide bir araya giren cümlelerle, konudan uzaklaşmalarla vb. kesintiye uğrayan ve çoğu zaman tümüyle gelişigüzel bir şekilde olmak üzere başka bir yerde devam ettirilen düşünce akışını da doğru bir düzene sokmak gerekiyordu. Dolayısıyla, Bölüm 30, yer değiştirmelerle ve başka yerlerde kullanılan bazı bölümlerin çıkarılmasıyla oluşturuldu. Bölüm 31 ise yine biraz daha bütünlüklü şekilde kaleme alınmıştı. Fakat elyazmasında bunu, "Karışıklık" başlığını taşıyan, 1848 ve 1857 bunalımları hakkındaki parlamento raporlarından yapılan çok sayıda alıntıdan oluşan, yirmi üç işadamı ve iktisat yazarının özellikle para ve sermaye, altın çıkışı, aşırı spekülasyon vb. üzerine söylediklerinin bir araya getirildiği ve yer yer alaycı kısa yorumların eklendiği bir kısım izliyordu. Burada, bazen soru soranlar, bazen cevap verenler aracılığıyla, o dönemde para ile sermayenin ilişkisi hakkında geçerli sayılan neredeyse tüm görüşler yer alıyordu ve Marx, para piyasasında neyin para ve neyin sermaye olduğu konusunda burada gün ışığına çıkan "Karışıklık"ı eleştirel ve alaycı bir şekilde ele almak istemişti. Çok sayıda girişimin ardından, bu bölümü düzenlemenin imkânsız olduğu kanısına vardım; buradaki malzeme, özellikle de Marx'ın yorumları, uygun bir bağlamın bulunduğu yerlerde kullanıldı.

Bunu, Bölüm 32'ye yerleştirdiğim hayli düzenli bir parça izliyor, ama hemen ardından, yazarın bazıları uzun bazıları kısa notlarıyla karışmış bir şekilde, parlamento raporlarından yapılmış ve bu kısımda değinilen her tür konuyla ilgili olan yeni bir alıntılar yığını geliyordu. Notlar ve yorumlar sonlara doğru giderek para olarak kullanılan metallerin ve döviz kurlarının hareketi üzerinde yoğunlaşıyor ve yine her türden ek açıklamayla son buluyordu. Buna karşılık, "Kapitalist İlişkilerin Öncesi" (Bölüm 36) tamamen bitirilmişti.

33-35. Bölümleri, "Karışıklık"la başlayan tüm bu malzemenin daha önce kullanılmamış olan bölümleriyle hazırladım. Kuşkusuz, sürekliliği sağlamak için ciddi eklemeler yapmadan bunu başaramazdım. Sırf biçimsel nitelikte olmayan eklemelerin bana ait oldukları açıkça gösterilmiştir. Bu şekilde, yazarın konuyla herhangi bir şekilde ilgili *bütün* ifadelerini metne almayı sonunda başarabildim; başka yerlerde söylenen-

leri yinelemenin ötesine geçmeyen ya da elyazmasında daha yakından incelenmeyen noktalarla ilgili olan az sayıdaki not dışındaki hiçbir şey dışarıda bırakılmamıştır.

Toprak rantı hakkındaki kısım, Marx'ın bu kısmın tamamının planını Bölüm 43'te (elyazmasında rant hakkındaki kısmın son parçasında) yeniden özetlemeyi gerekli görmüş olmasından da anlaşılacağı gibi hiçbir şekilde düzenlenmemiş olmakla birlikte, çok daha tam bir durumdaydı. Ve elyazmasının Bölüm 37'yle başladıktan sonra 45-47. Bölümlerle devam etmesi ve 38-44. Bölümlerin ancak bunların ardından gelmesi, bu kısmın yayınlanmadan önce düzenlenmesini daha da istenir kılıyordu. En çok uğraştıran şeyler, Farklılık Rantı II'deki tablolar ile Bölüm 43'te bu rant tipinin burada ele alınması gereken üçüncü örneğinin hiç incelenmemiş olduğunun keşfiydi.

Marx, yetmişli yıllarda, toprak rantı hakkındaki bu kısım için tamamıyla yeni özel çalışmalar yapmıştı. Rusya'daki 1861 "reform"undan sonra toprak mülkiyeti hakkında ister istemez tutulan ve Rus dostları tarafından en arzu edilir tamlıkla kendisine iletilen istatistiksel kayıtları ve diğer yayınları yıllarca kendi özgün dillerinde incelemiş ve bunlardan özetler çıkarmıştı ve bu kısmı yeniden yazarken bunlardan yararlanmayı tasarlıyordu. Rusya'da hem toprak mülkiyeti hem de tarım üreticileri üzerindeki sömürü çok farklı biçimlere sahip olduğundan, Rusya, toprak rantı hakkındaki kısımda, İngiltere'nin I. Kitapta sınai ücretli emekle ilgili olarak üstlenmiş olduğu rolü oynayacaktı. Ne yazık ki bu planını gerçekleştirme fırsatını bulamadı.

Son olarak, Yedinci Kısım, bir bütün olarak, ama yalnızca, basılabilmesi için öncelikle baştan sona birbirlerine karışmış olan uzun ve karmaşık cümlelerin parçalanmasını gerektiren bir ilk taslak şeklinde elde bulunuyordu. Son bölümün sadece başlangıç kısmı var. Burada, gelişmiş kapitalist toplumun, üç büyük gelir biçimine, yani toprak rantı, kâr ve işçi ücretlerine karşılık gelen üç büyük sınıfı, yani toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler ile onların varlığının zorunlu kıldığı sınıf mücadelesi, kapitalist dönemin gerçekten de ortaya çıkmış bulunan sonucu olarak sunulacaktı. Marx, bu tür sonuç özetlerini son redaksiyon aşamasına, basımın hemen öncesine bırakırdı ve böylece, en yeni tarihsel gelişmeler, hiç şaşmayan bir düzenlilikle, teorik üretiminin en istenir güncellikteki kanıtlarını sağlardı.

Alıntılar ve kanıtlayıcı pasajlar, II. Kitapta da olduğu gibi, birincisine göre ciddi ölçüde daha az sayıdadır. I. Kitaptan yapılan alıntılarda 2. ve 3. baskıların sayfa numaraları verilmiştir. Elyazmasında daha önceki iktisatçıların teorik ifadelerine atıfta bulunulan durumlarda, çoğu zaman

yalnızca isim veriliyor, alınacak parçanın eklenmesi son redaksiyona bırakılıyordu. Kuşkusuz, bunları oldukları gibi bırakmak zorundaydım. Sadece dört parlamento raporu bulunuyor, ama bunlardan da hayli geniş ölçüde yararlanılmıştır. Bunlar şunlardır:

1. "Reports from Committees" (Avam Kamarası komiteleri), Vol. VIII, "Commercial Distress", Vol. II, Part I, 1847-48, Minutes of Evidence. – Alıntılarda: "Commercial Distress", 1847/48.

2. "Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, Report printed 1848. Evidence printed in 1857 [1847 Mali Sıkıntısı Hakkında Lordlar Kamarası Gizli Komitesi, rapor basım tarihi 1848. Tanık ifadeleri basım tarihi 1857]" (çünkü 1848'de çok uzlaşmacı bulunmuştur). – Alıntılarda: C. D., 1848-1857.

3. Report: Bank Acts, 1857. – Aynı, 1858. – Avam Kamarası Komitelerinin 1844 ve 1845 tarihli banka yasalarının etkileri üzerine raporları, tanık ifadeleri ile birlikte. – Alıntılarda: B. A. (ara sıra da B. C.), 1857 ya da 1858.

Herhangi bir şekilde fırsat bulur bulmaz, dördüncü kitap (artık değer teorisinin tarihi) üzerinde çalışmaya başlayacağım.*

Kapital'in ikinci cildinin önsözünde, "Rodbertus'ta Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir selefi" bulma hevesine kapıldıklarından o sıralar büyük bir gürültü koparmış olan beylerle hesaplaşmak durumunda kalmıştım. Onlara, "Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini" gösterme fırsatını sunmuştum; kendilerinden, "eşit bir ortalama kâr oranının, yalnızca değer yasasını ihlal etmeden değil, ama asıl önemlisi değer yasası temelinde oluşabileceğini ve oluşmak zorunda olduğunu" göstermelerini istemiştim. O dönemde öznel ya da nesnel nedenlerle, ama genel olarak bilimsel gerekçelerden başka her tür nedenle Rodbertus'u birinci sınıf bir iktisat yıldızı ilan eden bu beylerin istisnasız olarak hiçbiri cevap veremedi. Buna karşın başkaları, bu sorunu uğraşmaya değer buldu.

Prof. *W. Lexis*, II. Cilde yönelik eleştirisinde (*Conrads Jahrbücher*, XI, 5, 1885, s. 452-465), doğrudan doğruya bir çözüm sunmak istemese bile, bu sorunu ele alır. Şöyle söyler:

> "Farklı meta türleri *tek tek* ele alınacaksa ve bunların değerleri mübadele değerlerine eşit ve mübadele değerleri de fiyatlarına eşit ya da onlarla orantılı olacaksa, bu çelişkinin" (Ricardo'nun ve Marx'ın değer yasası ile eşit ortalama kâr oranı arasındaki çelişkinin) "çözülmesi olanaksızdır."

---

* Bkz. MEW, Band 26. –*Almanca ed.*

Ona göre, bu, yalnızca,

> "tek tek meta türleri için değerin emeğe göre ölçülmesinden vazgeçilmesi ve sadece *bir bütün olarak* meta üretiminin ve bunun birer bütün olarak kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki dağılımının göz önünde bulundurulması..." durumunda mümkündür. "İşçi sınıfı toplam ürünün yalnızca belli bir parçasını alır ... kapitalistlere kalan diğer parça, Marx'taki anlamıyla artık ürünü ve dolayısıyla, aynı zamanda ... artık değeri oluşturur. Şimdi, kapitalist sınıfın üyeleri, bu toplam artık değeri kendi aralarında, çalıştırdıkları işçilerin sayısına göre *değil,* her biri tarafından yatırılan sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak bölüşür ve burada arazi de sermaye değeri olarak hesaba katılır." Marx'ın metalarda cisimleşen emek birimleriyle belirlenen ideal değerleri, fiyatlara karşılık gelmez, ama, "gerçek fiyatlara ulaştıran bir kaymanın çıkış noktası olarak görülebilirler. Gerçek fiyatlar, eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükte kâr talep etmesi olgusu temelinde belirlenir." Böylece, kapitalistlerin bazıları metaları için bunların ideal değerlerinden daha yüksek, bazıları daha düşük fiyatlar elde eder. "Fakat artık değer kayıp ve kazançları kapitalist sınıfın kendi içinde birbirlerini dengeledikleri için, artık değerin toplam büyüklüğü, bütün fiyatlar metaların ideal değerleriyle orantılı olsa elde edilecek olan büyüklükle aynıdır."

Görülüyor ki, problem, burada hiçbir şekilde çözülmemiştir; fakat, gevşek ve yüzeysel bir tarzda da olsa, bir bütün olarak ele alındığında doğru şekilde *formüle edilmiştir*. Ve bu, aslında, bu yazar gibi kendisini belirli bir gururla "bayağı iktisatçı" olarak sunan birinden bekleyebileceğimizden fazlasıdır; başka bayağı iktisatçıların daha sonra ele alacağımız eserleriyle karşılaştırıldığında gerçekten şaşırtıcıdır. Yazarın bayağı iktisadı kesinlikle kendine özgüdür. Ona göre, sermaye kârının Marx'ın yöntemiyle türetilmesi kuşkusuz *mümkün* olsa bile, bu yaklaşımı *zorunlu kılan* hiçbir şey bulunmamaktadır. Aksine, bayağı iktisat, en azından akla daha uygun bir açıklama biçimine sahiptir:

> "Kapitalist satıcılar, yani ham madde üreticisi, fabrikatör, toptancı tüccar ve perakendeci tüccar, işlerinden kâr elde etmeyi, her birinin, satın aldığından pahalıya satması, yani metasının ona mal olduğu fiyatı belirli bir yüzde oranında artırması yoluyla başarır. Yalnızca işçi, benzer bir değer artırma yoluna gidemez; durumunun elverişsiz olması nedeniyle, kapitalistle karşı karşıya geldiğinde, emeğini, kendisine mal olduğu fiyat üzerinden, yani zorunlu geçim araçları karşılığında satmak zorundadır ... böylece, söz konusu fiyat artırımları, kendi tam anlamlarını, satın alıcı ücretli emekçiler karşısında kazanır ve toplam ürünün değerinin belirli bir bölümünün kapitalistler sınıfına aktarılmasına yol açarlar."

Bu noktada, sermaye kârının "bayağı iktisat"a dayalı bu açıklamasının uygulamada Marx'ın artık değer teorisiyle aynı sonuçlara ulaştıracağını; Lexis'in yaklaşımına göre, işçilerin, aynı Marx'taki gibi bir "elveriş-

siz durum"da bulunduklarını; tam da çalışmayan herkesin satın aldığı fiyattan fazlasına satabilmesine karşın işçinin bunu yapamaması ölçüsünde, dolandırılan kesimi oluşturduklarını; ve bu teori temelinde, en azından, Jevons ile Menger'in kullanım değeri ve marjinal fayda teorisi temel alınarak burada, İngiltere'de kurulmuş olan bayağı sosyalizm kadar akla uygun bir bayağı sosyalizmin kurulabileceğini görmek için çok fazla kafa patlatmak gerekmez. Dahası, bana öyle geliyor ki, Bay George Bernard Shaw, bu kâr teorisini bilseydi, ona dört elle sarılır, Jevons ile Karl Menger'e veda eder ve geleceğin Fabian kilisesini bu kayanın üzerine yeniden kurardı.

Ama gerçekte, bu teori, Marx'ın teorisinin farklı sözcüklerle yazılmış bir biçiminden başka bir şey değildir. Fiyatlara yapılan bütün o eklemeler nereden karşılanacaktır? İşçilerin "toplam ürün"ünden. Ve bu da, "emek" metasının, ya da Marx'ın deyimiyle emek gücünün, fiyatından azına satılması zorunluluğu sayesinde gerçekleşir. Çünkü, üretim maliyetlerinden pahalıya satılmak tüm metaların ortak özelliğiyse, ama bunlar arasında yalnızca emek bir istisna oluşturuyor ve her zaman sadece üretim maliyetine satılıyorsa, o zaman, emek, söz konusu bayağı iktisat dünyasında hüküm süren fiyatın altındaki bir fiyatla satılıyor demektir. Bunun sonucunda kapitaliste ya da kapitalistler sınıfına düşen ekstra kârın kaynağı ve bu kârın ortaya çıkabilmesinin son çözümlemedeki tek nedeni, işçinin, emeğinin fiyatının eş değerini yeniden ürettikten sonra, karşılığında kendisine ödeme yapılmayan ürünler (artık ürün, karşılığı ödenmemiş emek ürünü, artık değer) üretmeye devam etmek zorunda olmasıdır. Lexis, ifadelerini seçerken son derece dikkatli davranan bir insan. Yukarıdaki yaklaşımın kendisine ait olduğunu hiçbir yerde açıkça söylemiyor; ama eğer öyleyse, kendi sözleriyle her biri Marx'ın gözünde "en iyi durumda, yalnızca ümitsiz bir budala olan" sıradan bayağı iktisatçılardan biriyle değil, bayağı iktisatçı kılığına girmiş bir Marksistle karşı karşıya bulunduğumuz apaçıktır. Bu kılık değişikliğinin bilinçli olarak mı yoksa bilinçsizce mi yapıldığı, bizi burada ilgilendirmeyen psikolojik bir sorundur. Bunu açığa çıkarmaya çalışacak olanlar, belki, Lexis gibi hiç kuşkusuz son derece akıllı bir adamın, geçmişteki belirli bir dönemde, çift metal para sistemi gibi bir saçmalığı nasıl olup da savunabildiğini de araştıracaktır.

Soruya gerçekten cevap bulma girişiminde bulunan ilk kişi Dr. *Conrad Schmidt*'ti (*Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes,* Dietz, Stuttgart 1889). Schmidt, piyasa fiyatının oluşumuyla ilgili ayrıntıları hem değer yasasıyla hem de ortalama kâr oranıyla bağdaştırmaya çalışır. Sanayici kapitalist, ürünüyle birlikte, birincisi,

öndelemiş olduğu sermayenin eş değerini, ikincisi, karşılığında hiçbir şey ödememiş olduğu bir artık ürünü elde eder. Ama bu artık ürünü elde etmek için sermayesini üretime öndelemesi; yani, bu artık ürünü kendisine mal edebilmesi için, belli bir miktardaki nesnelleşmiş emeği kullanması gerekir. Şu hâlde, öndelemiş bulunduğu sermaye, kapitalist açısından, onun bu artık ürünü yaratabilmesi için toplumsal olarak gerekli olan nesnelleşmiş emek miktarıdır. Diğer bütün sanayici kapitalistler için de aynısı geçerlidir. Şimdi, ürünler, kendi aralarında, değer yasası uyarınca, kendi üretimleri için toplumsal olarak gerekli olan emeklerle orantılı olarak mübadele edildiklerine göre, ve kapitalist açısından bakıldığında, kendi artık ürününün üretimi için gerekli olan emek, kendi sermayesinde birikmiş olan geçmiş emek olduğuna göre, buradan çıkan sonuç, artık ürünlerin, kendi aralarında, *gerçekten* kendilerinde cisimleşmiş olan emeklerle orantılı olarak değil, üretimleri için gerekli olan sermayelerle orantılı olarak mübadele edildikleridir. Dolayısıyla, her bir sermaye birimine düşen pay, üretilmiş olan tüm artık değerlerin toplamının, üretimde kullanılmış olan sermayelerin toplamına bölümüne eşittir. Buna göre, eşit büyüklükteki sermayeler eşit zaman aralıklarında eşit kârlar getirir ve bu da, artık ürünün bu şekilde hesaplanan maliyet fiyatının, yani ortalama kârın, karşılığı ödenen ürünün maliyet fiyatına eklenmesiyle ve hem karşılığı ödenmiş ürünün hem de karşılığı ödenmemiş ürünün bu yükseltilmiş fiyatla satılması yoluyla gerçekleştirilir. Ortalama kâr oranı, tek tek metaların ortalama fiyatlarının Schmidt'e göre değer yasasına göre belirleniyor olmalarına rağmen ortaya çıkar.

Bu kurgu fazlasıyla zekicedir, Hegel'in modeline tümüyle uyar, ama Hegel'in kurgularının çoğunluğuyla paylaştığı özellik, doğru olmamasıdır. Artık ürün ile karşılığı ödenmiş ürün arasında herhangi bir fark yoktur: Değer yasası ortalama fiyatlar için de *dolaysız* olarak geçerli olacaksa, her ikisi de, üretilmeleri için gereken ve üretilmeleri sırasında kullanılan toplumsal olarak gerekli emekle orantılı fiyatlarla satılmak zorundadır. Değer yasası, sermayeyi oluşturan birikmiş geçmiş emeğin, belirli bir hazır değer toplamından ibaret olmadığı; üretimin ve kâr oluşumunun bir faktörü olduğundan, aynı zamanda değer oluşturduğu, yani kendisinin sahip olduğu değerden fazlasının kaynağı olduğu şeklindeki, kapitalist düşünüş tarzından devralınan görüşe başından itibaren karşı çıkar; bu özelliğe yalnızca canlı emeğin sahip olduğunu saptar. Kapitalistlerin, sermayelerinin büyüklükleriyle orantılı olarak aynı kârları bekledikleri, dolayısıyla da öndeledikleri sermayeyi kârlarının bir tür maliyet fiyatı olarak gördükleri bilinir. Ama Schmidt, bu düşünceyi, ortalama kâr ora-

nına göre hesaplanan fiyatları değer yasasıyla uyumlu hâle getirmenin bir aracı olarak kullandığında, değer yasasına tümüyle ters düşen bir düşünceyi belirleyici faktörlerden biri olarak bu yasaya ekleyerek, değer yasasının kendisini ortadan kaldırmış olur.

İki olasılıktan birine göre, canlı emeğin yanı sıra birikmiş emek de değer yaratır. Bu durumda değer yasası geçersizdir.

Diğer olasılığa göre, birikmiş emek değer yaratmaz. Bu durumda Schmidt'in akıl yürütmesi değer yasasıyla bağdaşmaz.

Schmidt, çözüme bir hayli yaklaşmışken bu yan yola sapmıştı, çünkü, tek tek her bir metanın ortalama fiyatının değer yasasıyla uyuştuğunun gösterilmesini sağlayabilecek olan matematiksel bir formül bulmak zorunda olduğuna inanıyordu. Ama burada, hedefe varmak üzereyken yanlış bir yola girmiş olmasına karşın, broşürün geri kalanı, *Kapital*'in ilk iki kitabından ne kadar doğru bir kavrayışla ek sonuçlar çıkardığını kanıtlar. Bugüne kadar açıklanamamış olan kâr oranının azalması eğilimi için Marx tarafından üçüncü kitabın üçüncü kısmında verilen doğru açıklamayı bağımsız olarak bulmuş olmanın ve aynı şekilde, ticari kârı sınai artık değerden türetmenin ve faiz ile toprak rantı hakkında, Marx tarafından üçüncü kitabın dördüncü ve beşinci kısımlarında açıklanan şeylerin öngörülmesi anlamına gelen çok sayıda saptama yapmanın onuru ona aittir.

Schmidt daha sonraki bir çalışmasında *(Die Neue Zeit,* 1892-93, 3 ve 4. sayılar) bir başka çözüm yolunu dener. Buna göre, sermayenin düşük kârlı üretim dallarından aşırı kârların elde edildiği başkalarına göç etmesine yol açarak ortalama kâr oranını ortaya çıkaran, rekabettir. Rekabetin, kârın büyük eşitleyicisi olması, yeni bir şey değil. Ama Schmidt, bu kez, kârların bu eşitlenmesinin, aşırı miktarda üretilmiş olan metaların satış fiyatlarının, toplum tarafından değer yasasına göre onlar için ödenebilecek olan değer büyüklüğüne indirilmesiyle özdeş olduğunu kanıtlamaya çalışır. Marx'ın bu kitaptaki çözümlemeleri, bunun da hedefe ulaştıramamış olmasının nedenlerine yeterli açıklığı kazandırıyor.

Schmidt'ten sonra *P. Fireman* probleme el attı *(Conrads Jahrbücher,* 1891, Dritte Folge, III, s. 793). Marx'ın çözümlemesinin diğer yanları hakkındaki görüşleri üzerinde durmayacağım. Bunlar, Marx'ın açımlama yaptığı yerlerde tanım getirmeye çalıştığı ve daha genel olarak, Marx'ta eksiksiz hâle getirilmiş, her durumda geçerli olacak tanımların bulunabileceği şeklindeki yanlış anlamaya dayanır. Şeyler ve onların karşılıklı ilişkileri, sabit değil değişebilir kabul edildiğinde, bunların zihindeki görüntülerinin, yani kavramların da değişim ve dönüşüme tabi olacakları; katı tanımların içine hapsedilmek yerine tarihsel ya da mantıksal olu-

şum süreçleri içinde açıklanacakları apaçıktır. Bu söylenenler, Marx'ın, sonrasında basit meta üretiminden hareketle sermayeye ulaşmak üzere birinci kitabın başında tarihsel öncül olarak basit meta üretimini temel almasının; kavramsal ve tarihsel açıdan ikincil bir biçimden, kapitalist dönüşüme çoktan uğramış olan metadan değil de basit metadan yola çıkmasının nedenlerine açıklık kazandırmış olmalı; Fireman kuşkusuz bunu hiçbir şekilde kavrayamaz. Bunları ve farklı itirazlara yol açabilecek olan başka yan konuları iyisi mi bir yana bırakalım ve doğrudan doğruya meselenin özüne bakalım. Teori, yazara, artık değer oranı veriliyken artık değerin kullanılan emek gücü miktarıyla orantılı olduğunu öğretirken, deneyim, ona, ortalama kâr oranı veriliyken kârın kullanılan toplam sermayenin büyüklüğüyle orantılı olduğunu gösteriyor. Fireman, bunu, kârın yalnızca konvansiyonel (ona göre: belirli bir toplumsal oluşuma ait, onunla birlikte duran ve düşen) bir görüngü olmasıyla açıklıyor; onun varlığı, basitçe, sermayeye bağımlıdır; bu sonuncusu da, eğer bir kâr elde edebilecek kadar güçlüyse, rekabet nedeniyle, aynı zamanda, tüm sermayeler için eşit olan bir kâr oranını elde etmek zorundadır. Ne de olsa, eşit bir kâr oranı yoksa kapitalist üretim de olamaz; bu üretim biçimi varsayıldığında, tek tek her bir kapitalist için, kâr oranı veriliyken, kâr miktarı yalnızca kendi sermayesinin büyüklüğüne bağlı olabilir. Öte yandan, kâr, artık değerden, karşılığı ödenmemiş emekten oluşur. Peki, burada, büyüklüğü emek sömürüsüyle belirlenen artık değerin, büyüklüğü bunun için gerekli olan sermayenin büyüklüğüyle belirlenen kârâ dönüşümü nasıl gerçekleşir?

> "Basitçe, değişmez sermayenin değişir sermayeye ... oranının en yüksek olduğu tüm üretim dallarında, metaların değerlerinin üzerindeki fiyatlarla satılması yoluyla; ama bu söylenen, aynı zamanda, değişmez sermaye : değişir sermaye, yani c : v oranının en düşük olduğu üretim dallarında metaların değerlerinin altındaki fiyatlarla satıldığı ve metaların, yalnızca, c : v oranının belirli bir ortalama büyüklüğü temsil ettiği durumlarda, değerleri üzerinden elden çıkarıldıkları anlamına gelir ... Tek tek fiyatlar ile onlarla ilintili değerler arasındaki uyuşmazlık, değer ilkesini çürütür mü? Kesinlikle hayır. Çünkü, bazı metaların fiyatlarındaki yükselişin, başka metaların fiyatlarındaki düşüşle aynı ölçüde olması yoluyla, fiyatların genel toplamı ile değerlerin genel toplamı arasındaki eşitlik korunur ... uyuşmazlık 'son çözümlemede' ortadan kalkar." Bu uyuşmazlık bir "bozulma"dır; "ama pozitif bilimlerde tahmin edilebilir bozulmalar hiçbir zaman bir yasanın çürütülmesi olarak değerlendirilmez".

Bunlar Bölüm 9'daki ilgili pasajlarla karşılaştırılacak olursa, Fireman'ın burada gerçekten önemli olan noktaya parmak basmış olduğu görülür. Ama Fireman'in bu son derece anlamlı makalesinin

hak etmediği ölçüde soğuk karşılanması, onun, bu keşiften sonra bile, problemin eksiksiz bir elle tutulur çözümüne ulaşmak için ne kadar çok sayıda ara halkaya ihtiyaç duyduğunu kanıtlıyor. Probleme ilgi duyanların çok olmasına karşın, bunların tümü hâlâ parmaklarının yanmasından korkuyordu. Bu da, yalnızca Fireman'in keşfini tamamlanmamış biçimde bırakmasından değil, aynı zamanda, hem Marx'ın çözümlemesi hakkındaki kavrayışının hem de söz konusu çözümleme hakkındaki bu yanlış kavrayışa dayalı kendi eleştirisinin su götürmez yetersizliğinden anlaşılabilir.

Zürih'teki Profesör *Julius Wolf*, zorlu bir konuda rezil olma fırsatlarının hiçbirini kaçırmaz. Bize, bütün problemin göreli artık değerle çözüldüğünü anlatır (*Conrads Jahrbücher*, Dritte Folge, II, s. 352 vd.). Göreli artık değer üretimi, değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki artışına dayanır.

> "Değişmez sermayedeki bir artışın ön koşulu, işçilerin üretici güçlerindeki bir artıştır. Ama üretici güçteki bu artış (geçim araçlarının ucuzlaması yoluyla) artık değerde bir artışa yol açtığından, artan artık değer ile değişmez sermayenin toplam sermayedeki payının artışı arasında doğrudan bir ilişki kurulur. Dolayısıyla, değişir sermaye aynı kalır ve değişmez sermaye artarken, artık değer, Marx'ın yazdıklarıyla uyumlu bir şekilde artmak zorundadır. Önümüze koyulan problem buydu."

Gerçi Marx birinci kitabın yüz farklı yerinde tam tersini söyler; gerçi Marx'a göre göreli artık değerin değişir sermaye azalırken değişmez sermayeyle aynı oranda arttığı iddiası her tür parlamenter ifadeyi gölgede bırakacak kadar şaşırtıcıdır; gerçi Bay Julius Wolf, her bir satırda, mutlak artık değerden de göreli artık değerden de göreli olarak da mutlak olarak da hiçbir şey anlamadığını kanıtlar; gerçi şunu söyler:

> "burada, ilk bakışta, gerçekten de bir uyumsuzluklar ağıyla karşı karşıya bulunulduğu izlenimi uyanıyor";

bu arada, bütün makalesindeki biricik doğru söz budur. Fakat bütün bunların ne önemi var? Bay Julius Wolf parlak buluşuyla o kadar gurur duyar ki, ölümünün ardından Marx'a bunun için övgüler düzmekten ve kendi anlaşılmaz saçmalığını şu sözlerle göklere çıkarmaktan kendini alamaz:

> "onun" (Marx'ın) "kapitalist iktisat hakkındaki eleştirel sisteminin hangi keskinlik ve uzak görüşlülükle ortaya çıkarıldığının yeni kanıtı"!

Fakat arkadan daha güzeli gelir. Bay Wolf şunları söyler:

> "Ricardo şunların aynı anda geçerli olduğunu iddia etmişti: tıpkı eşit miktarda emek harcamasının eşit miktarda artık değer (kütle bakımından)

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

Kapital'in üçüncü cildinin birinci Rusça baskısının kapak sayfası

> üretmesi örneğinde olduğu gibi, eşit miktarda sermaye harcaması eşit miktarda artık değer (kâr) üretir. Bu noktada soru şuydu: Bu iki ilke birbirleriyle nasıl uyumlu olur? Ne var ki Marx soruyu bu biçimiyle gündemine almadı. Birinci iddianın değer yasasının kaçınılmaz sonucu olmadığını, dahası kendi değer yasasıyla çeliştiğini ve dolayısıyla ... doğrudan doğruya reddedilmesi gerektiğini *(üçüncü ciltte) kesin olarak kanıtladı*."

Ve sonra, hangimizin yanıldığını araştırmaya girişir; ben mi yoksa Marx mı? Kendisinin yanılgılar içinde yüzdüğünü ise, doğal olarak, hiç aklına getirmez.

Bu muhteşem pasaj hakkında fazladan tek bir sözcük harcamam bile okurlarımı gücendirmem ve durumun komikliğini tümüyle gözden kaçırmam anlamına gelirdi. Yalnızca şunu ekleyeceğim: Daha o zamanlar, "Marx'ın üçüncü ciltte [neyi] kesin olarak kanıtladığı"nı söylemesini mümkün kılan cesaretiyle, Conrad Schmidt'in yukarıda anılan eserinin "doğrudan doğruya Engels'in etkisi altında yazıldığı" yönündeki, profesörler arasında yapıldığı iddia edilen bir dedikoduyu aktarma fırsatından yararlanıyor. Bay Julius Wolf! Sizin yaşadığınız ve hareket ettiğiniz dünyada, başkalarının önüne açıkça bir problem koyan bir adamın, bunun çözümünü yakın arkadaşlarına gizlice vermesi alışılmış bir şey olabilir. Sizin bu tür şeyler yapabilecek kıratta bir insan olduğunuza kolaylıkla inanırım. Benim içinde bulunduğum dünyada bu tür zavallılıklara tenezzül etmenin gerekmediğini ise size bu önsöz göstermiş olacaktır.

Marx'ın ölümünden çok kısa bir süre sonra, Bay *Achille Loria* alelacele *Nuova Antologia*'da onun hakkında bir makale yayınlamıştı (Nisan 1883). Yazının başındaki yanlış bilgilerle dolu bir biyografiyi, Marx'ın herkesçe bilinen, siyasal ve yazınsal faaliyetlerinin bir eleştirisi izliyordu. Burada, Marx'ın materyalist tarih anlayışı, büyük bir amacı gözler önüne seren bir özgüvenle tahrif ediliyor ve çarpıtılıyordu. Ve bu amaca ulaşıldı: Aynı Bay Loria, 1886'da yayınladığı *La teoria economica della costituzione politica* adlı kitapta, şaşkın çağdaşlarına, 1883'te bu ölçüde toptan ve bu ölçüde kasten çarpıttığı Marx'ın tarih teorisini kendisine ait bir buluş olarak sundu. Kuşkusuz, Marx'ın teorisi burada hayli kaba bir düzeye indiriliyor; ayrıca tarihsel belgeler ve kanıtlar, yedinci sınıf öğrencileri için bile hoş görülemeyecek olan hatalarla dolu; ama tüm bunların ne önemi var? Siyasal koşulların ve olayların her yerde ve her zaman onlara karşılık gelen iktisadi koşullarla açıklanabileceği keşfi, burada gösterildiği üzere, kesinlikle Marx tarafından 1845 yılında yapılmamış, Bay Loria tarafından 1886 yılında yapılmıştır. En azından bunu kendi ülkesindeki insanlara ve kitabının Fransızca baskısının çıkmasından bu yana aynı

zamanda bazı Fransızlara başarılı bir şekilde yutturdu ve İtalya'daki sosyalistlerin *illustre* [şöhretli] Loria'nın çalıntı tavus kuşu tüylerini yolma fırsatını bulmalarına dek, orada yeni bir çığır açıcı tarih teorisinin yazarı olarak caka satabilir.

Ama bu, Bay Loria'nın tarzının küçük bir örneğinden başka bir şey değil. Bizi temin eder ki, Marx'ın tüm teorileri *bilinçli* bir sofizme (*un consaputo sofisma*) dayanmaktadır; Marx, *öyle olduklarını bildiği* (*sapendoli tali*) durumlarda bile paralojizmlere başvurmaktan kaçınmaz vb. Ve okurlarının Marx'ı *à la* Loria [Loria'vari], önemsiz başarılarını tıpkı Padova'lı profesörümüz gibi sefil şarlatanlıklarına borçlu olan bir kariyerist olarak görmesi için gerekli olan bir yığın buna benzer bayağı hikayeyi anlattıktan sonra, artık, onlara önemli bir sırrı açıklayabilir ve böylece bizi kâr oranına geri götürür.

Bay Loria şunu söyler: Marx'a göre, kapitalist bir sınai işletmede üretilen artık değer kütlesi (Bay Loria burada bunu kârla özdeş görür), değişmez sermaye kâr getirmediğinden, bu işletmede kullanılan değişir sermayeye göre belirlenmelidir. Bu ise gerçekte olanla çelişir. Çünkü pratikte kâr değişir sermayeye değil toplam sermayeye dayanır. Ve Marx'ın kendisi bunu kavrar (I, Bölüm 11) ve olguların görünüşte teorisiyle çeliştiğini kabul eder. Fakat bu çelişkiyi nasıl çözer? Okurlarını henüz yayınlanmamış olan sonraki bir cilde yönlendirir. Loria, *kendi* okurlarına, Marx'ın bu cildi yazmayı bir an olsun aklından geçirdiğine inanmadığını daha önce söylemişti ve şimdi zafer çığlığı atar:

> "Dolayısıyla, hiç yayınlanmamasına karşın Marx tarafından hasımlarını tehdit etmek için ikide bir başvurulan bu ikinci cildin, Marx'ın, bilimsel savları yetersiz kaldığında kullandığı kurnazca bir çıkış yolu (*un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici*) olması olasılığının hayli yüksek olduğunu iddia ederken haksız değildim."

Ve bu noktadan sonra, Marx'ın *l'illustre* Loria ile aynı bilimsel dolandırıcılık düzeyini paylaştığına ikna olmayan biri kaldıysa, onun için yapılacak herhangi bir şey kalmamıştır.

Şu hâlde, şu kadarını öğrenmiş bulunuyoruz: Bay Loria'ya göre, Marx'ın artık değer teorisi, genel ve eşit kâr oranı olgusuyla hiçbir şekilde bağdaşamaz. Bunun ardından, ikinci kitap ve onunla birlikte tam da bu konu hakkındaki herkesin önüne koyduğum soru yayınlandı.* Bay Loria bizim gibi aptal Almanlardan biri olsaydı, bir dereceye kadar utanç duyardı. Ama o küstah bir güneylidir ve onun yaşadığı sıcak iklimde, kendisinin de iddia edebileceği üzere, pişkinlik bir dereceye

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 26 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 28] –*Almanca ed.*

kadar doğa koşullarının bir gereğidir. Kâr oranı ile ilgili soru açıkça ortaya koyulmuştur. Bay Loria, bunun çözümsüz bir soru olduğunu açıkça ilan etmiştir. Ve tam da bu nedenle, şimdi, onu açıkça çözerek kendisini aşacaktır.

Bu mucize, *Conrads Jahrbücher*'de, (N. F., Bd. XX, s. 272 vd.), Conrad Schmidt'in yukarıda anılan eseri hakkındaki bir makalede gerçekleşir. Ticari kârın nasıl ortaya çıktığını Schmidt'ten öğrenmesinin ardından, onun için bir anda her şey aydınlanır.

> "Şimdi, değerin emek-zamanla belirlenmesi, sermayelerinin daha büyük bir kısmını ücretlere yatıran kapitalistlere bir avantaj sağladığından, üretken olmayan" ("ticari" denmeliydi) "sermaye bu ayrıcalıklı kapitalistlerden daha yüksek bir faiz" ("kâr" denmeliydi) "koparabilir ve tek tek sanayici kapitalistler arasındaki eşitliği kurabilir ... Dolayısıyla, örneğin A, B, C sanayici kapitalistleri üretimde 100'er iş günü ve sırasıyla 0, 100 ve 200 değişmez sermaye kullanıyorsa ve 100 iş gününün ücreti 50 iş gününe denkse, her kapitalist 50 iş günlük bir artık değer elde eder ve kâr oranı bunların birincisi için %100, ikincisi için %33,3 ve üçüncüsü için %20 olur. Ama dördüncü bir D kapitalisti, A'dan 40 iş günü değerinde ve B'den 20 iş günü değerinde faiz" (kâr) "isteyen 300'lük bir üretken olmayan sermaye biriktirirse, A ve B kapitalistlerinin kâr oranı C'ninki gibi %20 olacak şekilde düşer ve 300'lük bir sermayeye sahip olan D, 60'lık bir kâr, yani diğer kapitalistler gibi %20'lik bir kâr oranı elde eder."

L'illustre Loria, on yıl önce çözümsüz olduğunu ilan ettiği aynı soruyu bu denli şaşırtıcı bir kıvraklıkla, kaşla göz arasında çözer. Ne yazık ki, "üretken olmayan sermaye"nin, ortalama kâr oranını aşan ekstra kârlarını sanayici kapitalistlerin ellerinden almakla kalmayıp bunları kendi cebinde tutma gücünü kazanmasının sırrını da, toprak sahibinin, kiracı çiftçinin fazla kârını toprak rantı biçiminde cebine atmasının sırrını da bize açıklamamıştır. Aslına bakılırsa, bu çözüme göre, tüccarlar, sanayici kapitalistlerden tümüyle toprak rantına benzer bir haraç elde eder ve ortalama kâr oranını bu yolla oluştururdu. Şüphesiz, ticaret sermayesi, genel bir kâr oranının oluşumunda, hemen hemen herkesin bildiği gibi çok önemli rolü olan bir faktördür. Ama ticaret sermayesinin, henüz bir genel kâr oranı oluşmamışken, genel kâr oranını aşan tüm artık değeri kendisine çekme ve onu kendisi için toprak rantına dönüştürme ve üstüne üstlük bunu da herhangi bir toprak mülkiyetine gereksinim duymadan yapma büyülü gücüne sahip olduğunu iddia etmeye, ancak, özünde tüm iktisadı hiçe sayan bir yazın dünyası maceraperesti kalkışabilir. Ticaret sermayesinin, artık değerleri yalnızca ortalama kâr oranını karşılayan sanayicileri keşfetmeyi başardığı ve onların ürünlerini bedelsiz olarak, hatta hiçbir komisyon almadan satarak Marx'ın değer

yasasının bu şanssız kurbanlarının durumlarını bir ölçüde kolaylaştırmayı kendisi için onur saydığı iddiası daha az şaşırtıcı değildir. Marx'ın bu tür zavallı üçkağıtlara gereksinim duyduğunu ancak böylesi bir şarlatan düşünebilir!

Ama *illustre* Loria'mız, ancak onu kuzeyli rakipleriyle, örneğin kendisi de demode olmamış olan Bay Julius Wolf'le karşılaştırdığımız zaman, olanca şanıyla parlamaya başlar. Bay Wolf, *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung* [Sosyalizm ve Kapitalist Toplum Düzeni] hakkındaki kalın kitabında bile, bu İtalyanın yanında bayağı bir yaygaracı gibi görünür! Maestronun asil küstahlığının yanında ne kadar beceriksiz (dilimin ucuna gelen sözcükle ılımlı) görünüyor; maestro, söz konusu küstahlığıyla, Marx'ın, tüm diğer insanlardan daha fazla ya da daha az olmamak üzere, tıpkı Bay Loria'nın kendisi kadar bilinçli bir sofist, paralojist, palavracı ve şarlatan olduğunu apaçık bir olgu sayıyordu; ona göre, Marx, ne zaman zor duruma düşse, kamuoyuna, teorisinin sonraki bir ciltte tamamlanacağı yalanını yutturuyordu; kendisinin de çok iyi bildiği üzere, ne bu cildi ortaya çıkarması mümkündü ne de onu yazmayı düşünüyordu! En zor durumlardan yılan balığı gibi sıyrılma becerisinin eşlik ettiği sınırsız küstahlık, yenen tekmeler karşısındaki destansı umursamazlık, başkalarının eserlerini kendine mal etme fırsatlarının üzerine atlama, kendi kendini usandırıcı bir çığırtkanlıkla övme, arkadaş çevresi aracılığıyla şöhretini yaygınlaştırma - tüm bu konularda onunla kim baş edebilir?

İtalya klasisizmin vatanıdır. Modern dünyanın ilk ışıklarının göründüğü büyük dönemden bu yana, İtalya, Dante'den Garibaldi'ye kadar, eşsiz klasik mükemmellik düzeylerine sahip olağanüstü karakterler üretmiştir. Ama yozlaşma ve yabancı güçlerin egemenliği dönemi de ona klasik karakter maskeleri bıraktı; bunlardan ikisi, diğerlerine göre daha belirgin hatlara sahip olan tiplerdi: Sganarelle ve Dulcamara. Bu ikisinin klasik birliğinin *illustre* Loria'mızda cisimleştiğini görürüz.

Son olarak, okuyucularımı okyanusun öteki yakasına götürmem gerekiyor. New York'lu tıp doktoru *George C. Stiebeling* de probleme bir çözüm bulmuştur; ve bu son derece basit bir çözümdür. O kadar basitti ki, burada da karşı tarafta da hiç kimse onu ciddiye almamıştı; bunun üzerine büyük bir öfkeye kapılmış ve okyanusun her iki yakasında yayınlanan sayısız broşür ve gazete yazısıyla bu haksızlıktan en acı şekilde yakınmıştı. Gerçi, *Die Neue Zeit*'da,* bütün çözümünün bir hesap hata-

---

* "Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit". In: "Die Neue Zeit", 1887, Nr. 3, s. 127-133. *–Almanca ed.*

sına dayandığı ona söylenmişti. Ama bundan rahatsız olmamıştı; Marx da hesap hataları yapmıştı ve buna rağmen pek çok konudaki haklılığını korumuştu. Dolayısıyla, Stiebeling'in çözümüne bir bakalım.

> "Eşit sermayelerle eşit bir süre boyunca çalışan, ama değişmez sermaye/değişir sermaye oranları farklı iki fabrika alıyorum. Toplam sermayeyi (c + v) = y ve değişmez sermaye/değişir sermaye oranlarının farkını x kabul ediyorum. Fabrika I'de y = c + v, fabrika II'de y = (c - x) + (v + x) olur. Dolayısıyla artık değer oranı fabrika I'de $^{m}/_{v}$'ye, fabrika II'de $^{m}/_{(v + x)}$'e eşittir. Toplam sermayenin (y ya da c + v) verili bir süre içindeki artış miktarını ifade eden toplam artık değere kâr (p) diyorum; yani, p = m. Buna göre, fabrika I'deki kâr oranı $^{p}/_{y}$'ye ya da $^{m}/_{(c + v)}$'ye ve fabrika II'deki kâr oranı aynı şekilde $^{p}/_{y}$'ye ya da $^{m}/_{((c - x) + (v + x))}$'e, yani yine $^{m}/_{(c + v)}$'ye eşittir. Dolayısıyla, ... problem, değer yasası temelinde, sermayenin ve zamanın aynı olmasına karşın canlı emek nicelikleri eşit değilken artık değer oranındaki bir değişmenin eşit bir ortalama kâr oranını ortaya çıkarması yoluyla çözüme kavuşur." (G. C. Stiebeling, *Das Werthgesetz und die Profitrate*, New York, John Heinrich.)

Yukarıdaki hesaplama ne kadar güzel ve açıklayıcı olursa olsun, Bay Dr. Stiebeling'e yöneltmemiz gereken *bir* soru var: Fabrika I'in ürettiği artık değer toplamının, fabrika II'de üretilen artık değer toplamıyla tıpatıp aynı olduğunu nereden biliyor? c, v, y ve x'in, yani hesaplamadaki tüm diğer faktörlerin her iki fabrikada eşit büyüklükte olduklarını açıkça söylemesine karşın, m hakkında tek bir söz söylemiyor. Ama burada sözü edilen artık değer niceliklerinden ikisini de cebirsel olarak m ile göstermesinden bu sonuç hiçbir şekilde çıkmaz. Bu, Bay Stiebeling kârı da (p) doğrudan doğruya artık değerle özdeşleştirdiğinden, tam da kanıtlanması gereken şeydir. Burada yalnızca iki olasılık söz konusudur: Ya her iki m eşittir, her bir fabrika eşit miktarda artık değer, yani toplam sermayeler eşitken eşit miktarda kâr üretir ve bu durumda Herr Stiebeling, daha en baştan, kanıtlaması gereken şeyin geçerli olduğunu varsaymıştır. Ya da, fabrikalardan biri diğerine göre daha büyük bir artık değer toplamı üretir ve bu durumda tüm hesaplaması anlamsızlaşır.

Bay Stiebeling, dağlar kadar hesaplamasını bu hesap hatasının üzerine bina etmek ve bunları herkesin göreceği şekilde sergilemek konusunda ne zahmetten ve ne de masraftan kaçınmıştır. Ona şu rahatlatıcı güvenceyi verebilirim: Bunların neredeyse tümü doğruluktan aynı derecede uzaktır ve istisnai olarak böyle olmadıklarında da, onun kanıtlamak istediklerinden bambaşka şeyleri kanıtlarlar. Örneğin, 1870 ve 1880 yıllarına ait ABD istatistiklerini karşılaştırarak kâr oranının düşüşünü gerçekten kanıtlar, ama onu tümüyle yanlış şekilde açıklar ve Marx'ın

hep aynı kalan, istikrarlı kâr oranı teorisinin pratik aracılığıyla düzeltilmesi gerektiğini zanneder. Ne var ki elinizdeki üçüncü kitabın üçüncü kısmından çıkan sonuç, Marx'ın bu "kararlı kâr oranı"nın yalnızca bir hayal ürünü olduğu ve kâr oranının düşme eğiliminin, Dr. Stiebeling'in belirttikleriyle taban tabana zıt nedenlerden kaynaklandığıdır. Bay Dr. Stiebeling kuşkusuz çok iyi niyetlidir; ama eğer bilimsel problemlerle uğraşmak isteniyorsa, her şeyden önce, kullanılacak olan eserleri, yazarlarının onları yazdığı şekilde ve hepsinden önemlisi içermedikleri anlamlar yüklemeden okumayı öğrenmek gerekir.

Tüm incelemenin sonucu: gündemimizdeki problemle ilişkili olarak ortaya bir şeyler çıkarabilmiş olan da yine yalnızca Marx'ın okuludur. Fireman ve Conrad Schmidt bu üçüncü kitabı okurlarsa, her biri kendi payına kendi çalışmalarından hayli hoşnut olabilir.

Londra, 4 Ekim 1894

F. Engels

Üçüncü Cilt

Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci

Birinci Kesim

Birinci Kısım

Artık Değerin Kâra ve Artık Değer Oranının Kâr Oranına Dönüşmesi

Bölüm

1

Maliyet Fiyatı ve Kâr

★ ★ ★

Birinci kitapta, kendi başına kapitalist üretim sürecini dolaysız *üretim süreci* olarak gösteren görüngüler incelenmiş ve bu sürecin dışındaki koşulların tüm ikincil etkileri göz ardı edilmişti. Ne var ki sermayenin yaşam öyküsü bu dolaysız üretim sürecinden ibaret değildir. Üretim süreci gerçek dünyada *dolaşım süreci* ile tamamlanır; bu ikinci süreç, ikinci kitaptaki incelemelerin konusunu oluşturmuştu. Bu kitapta ve özellikle de onun üçüncü kısmında, toplumsal yeniden üretim sürecinin aracılığı olarak dolaşım sürecinin incelenmesi sırasında, kapitalist üretim sürecinin, bir bütün olarak alındığında, üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olduğu görülmüştü. Bu birlik hakkında genel düşüncelerin ileri sürülmesi bu üçüncü kitabın konusu olamaz. Aksine, *sermayenin bir bütün olarak ele alınan hareket süreci*nden doğan somut biçimlerin ortaya çıkarılması ve gösterilmesi gerekir. Sermayeler, gerçek hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut biçimlerle çıkar ki, bu biçimler için, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki şekli ile dolaşım sürecindeki şekli yalnızca özel uğraklar olarak görünür. Dolayısıyla, sermayenin bu kitapta açıkladığımız şekilleri, adım adım, toplumun yüzeyinde, farklı sermayelerin birbirlerine yönelik eylemlerinde, yani rekabette ve üretimi yürütenlerin kendilerinin alışılagelmiş bilinçlerinde aldıkları biçime yaklaşır.

Kapitalist biçimde üretilen her M metasının değeri kendisini şu formülle gösterir: M = c + v + m. Bu ürün değerinden artık değeri (m) çıkarırsak, elimizde üretim ögelerine harcanan c + v sermaye değerinin meta cinsinden bir eş değerinden ya da bir ikame değerinden başka bir şey kalmaz.

Örneğin, belirli bir malın üretimi, 20 sterlini emek araçlarının aşınma ve yıpranması için, 380 sterlini üretim malzemeleri için ve 100 sterlini emek gücü için olmak üzere 500 sterlinlik bir sermaye harcamasına yol açıyorsa ve artık değer oranı %100'se, ürünün değeri = $400_c + 100_v + 100_m$ = 600 sterlin olur.

100 sterlinlik artık değerin çıkarılmasından sonra yalnızca 500 sterlinlik bir meta değeri kalır ve bu da yalnızca 500 sterlinlik harcanmış sermayeyi yerine koyar. Metanın, harcanan üretim araçlarının fiyatını ve kullanılan emek gücünün fiyatını yerine koyan bu değer parçası, yalnızca, metanın kapitalist için maliyeti neyse onu yerine koyar ve bu nedenle onun açısından metanın maliyet fiyatını oluşturur.

Metanın kapitalist için maliyeti ve metanın kendisinin üretim maliyeti kuşkusuz çok farklı iki büyüklüktür. Meta değerinin artık değerden oluşan parçasının kapitalist için hiçbir maliyeti yoktur; ne de olsa, bu parçanın işçi için maliyeti, karşılığı ödenmemiş emektir. Ama işçinin kendisi, kapitalist üretim temeli üzerinde, üretim sürecine girmesinin ardından, faal durumdaki ve kapitaliste ait olan üretken sermayenin bir bileşenini oluşturduğundan, dolayısıyla da kapitalist, gerçek meta üreticisi olduğundan, metanın maliyet fiyatı, ona, kaçınılmaz olarak, metanın kendisinin gerçek maliyeti gibi görünür. Maliyet fiyatına k dersek, M = c + v + m formülü şu formüle dönüşür: M = k + m ya da meta değeri = maliyet fiyatı + artık değer.

Bu nedenle, metanın, sadece onun üretiminde harcanmış olan sermaye değerini yerine koyan farklı değer parçalarının maliyet fiyatı kategorisinin altında bir araya getirilmesi, bir yandan, kapitalist üretimin özgül karakterini ifade eder. Metanın kapitalist maliyeti *sermaye* harcamasıyla, gerçek maliyeti *emek* harcamasıyla ölçülür. Bu nedenle metanın kapitalist maliyet fiyatı nicel olarak onun değerinden ya da gerçek maliyet fiyatından farklıdır; meta değerinden küçüktür, çünkü M = k + m ise, k = M - m olur. Öte yandan, metanın maliyet fiyatı hiçbir şekilde sadece kapitalist muhasebede var olan bir kategoriden ibaret değildir. Bu değer parçasının bağımsızlaşması, metanın gerçek üretiminde kendisini sürekli olarak pratikte geçerli kılar, çünkü dolaşım süreci aracılığıyla durmadan kendi meta biçiminden üretken sermaye biçimine yeniden

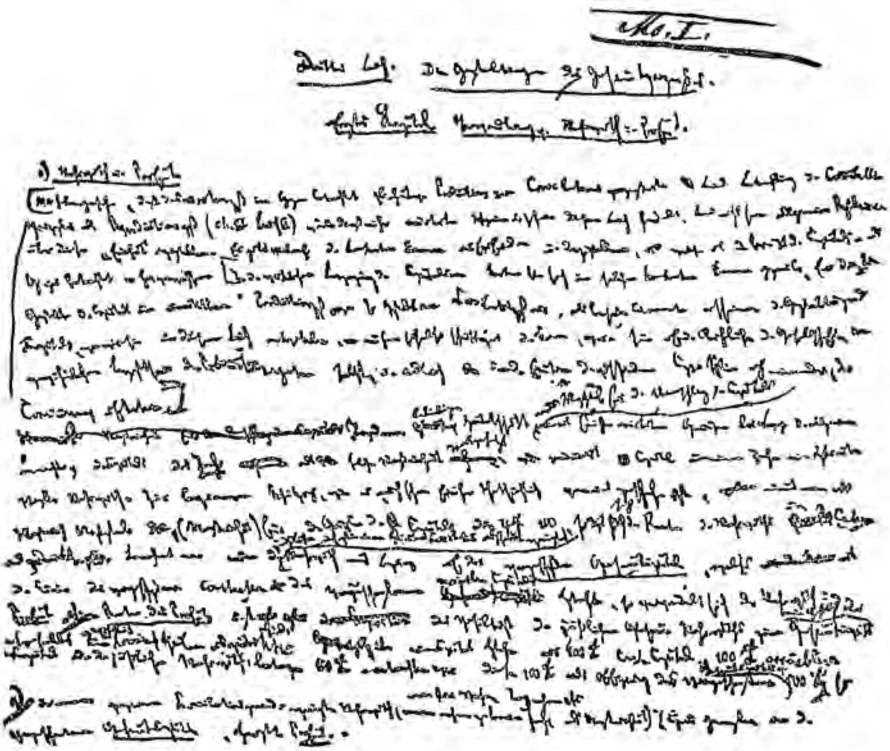

Marx'ın, *Kapital*'in üçüncü cildine yönelik elyazmasının birinci sayfası

dönüştürülmek, yani kendi üretiminde tüketilen üretim ögelerini hep yeniden satın almak zorundadır.

Buna karşılık, maliyet fiyatı kategorisinin, meta değerinin oluşumuyla ya da sermayenin değerlenme süreciyle hiçbir ilişkisi yoktur. 600 sterlinlik meta değerinin altıda beşinin ya da 500 sterlininin sadece 500 sterlinlik harcanmış sermayenin bir eş değerini ya da bir ikame değerini oluşturduğunu ve bu nedenle de sadece söz konusu sermayenin maddi ögelerini yeniden satın almaya yettiğini biliyor olmam, ne meta değerinin onun maliyet fiyatını oluşturan bu altıda beşinin ne de onun artık değerini oluşturan son altıda birinin nasıl üretildiğini bildiğim anlamına gelir. Ne var ki, incelememiz, maliyet fiyatının, sermaye iktisadında, değer üretiminin kendisinin bir kategorisi olma yanlış görüntüsünü kazandığını gösterecek.

Örneğimize geri dönelim. Bir ortalama toplumsal iş gününde bir işçinin ürettiği değerin 6 şilin† = 6 marklık bir para tutarıyla temsil edildiğini varsayarsak, 500 sterlinlik (= $400_c + 100_v$) öndelenmiş sermaye, onar saatlik $1666^2/_3$ iş gününün değer-ürünüdür ve bunun $1333^1/_3$ iş günü üretim araçlarının (= 400_c), $333^1/_3$ iş günü emek gücünün (= 100_v) değerinde kristalleşmiştir. Demek ki, artık değer oranının %100 olduğu varsayımımızla, yeni oluşturulacak olan metanın kendisinin üretim maliyeti, $100_v + 100_m = 666^2/_3$ adet on saatlik iş gününe eşit bir emek gücü harcamasıdır.

Bu durumda, yeni üretilmiş olan 600 sterlinlik metanın, 1. üretim araçlarına harcanmış olan 400 sterlinlik değişmez sermayenin yeniden ortaya çıkan değerinden, 2. 200 sterlinlik bir yeni üretilmiş değerden oluştuğunu biliyoruz (bkz. I. Kitap, Bölüm 7, s. 201/193*). Metanın maliyet fiyatı (= 500 sterlin), yeniden ortaya çıkan 400_c ile 200 sterlinlik yeni üretilen değerin bir yarısını (= 100_v), yani meta değerinin, bu değerin ortaya çıkışı açısından bakıldığında tümüyle farklı olan iki ögesini kapsar.

On saatlik $666^2/_3$ gün boyunca harcanan emeğin amaca uygun niteliği nedeniyle, tüketilen üretim araçlarının 400 sterlin tutarındaki değeri bu üretim araçlarından ürüne aktarılır. Bu nedenle, söz konusu eski değer ürün değerinin bileşeni olarak yeniden görünür, ama *bu* metanın üretim sürecinde yaratılmaz. Meta değerinin bileşeni olarak var olmasının tek nedeni, daha öncesinde, öndelenmiş sermayenin bileşeni olarak var olmuş olmasıdır. Demek ki, harcanan değişmez sermaye, meta değerinin, bu sermayenin kendisi tarafından meta değerine eklenen parçasıyla

† 1 sterlin = 20 şilin. –*Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 23, s. 226 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 212] –*Almanca ed.*

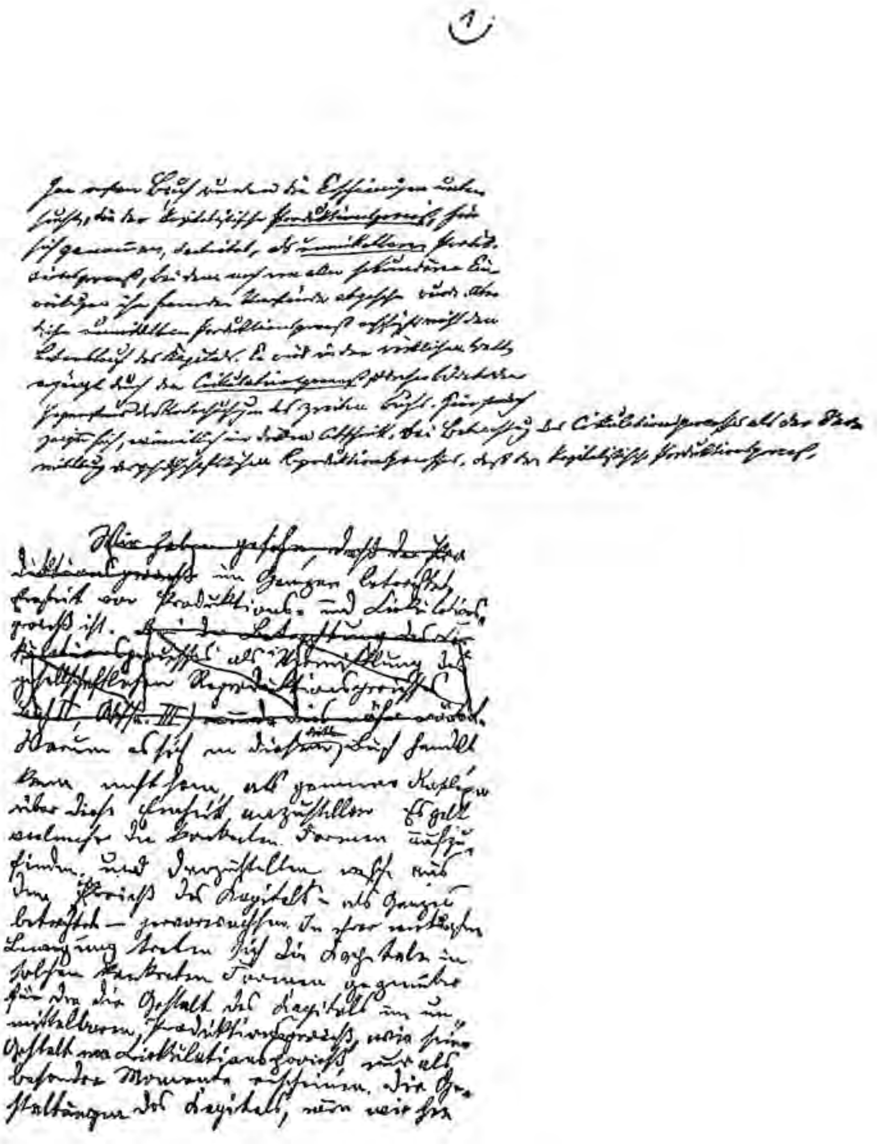

Kapital'in üçüncü cildini temize çeken kişinin yazdığı, Engels'in eklemelerini ve düzeltmelerini de içeren birinci sayfa

yerine koyulur. Dolayısıyla, maliyet fiyatının bu ögesi iki farklı anlama sahiptir: Bir yandan metanın maliyet fiyatına girer, çünkü meta değerinin, harcanan sermayeyi yerine koyan bir bileşenidir; ve diğer yandan meta değerinin bir bileşenini oluşturmasının tek nedeni, harcanan sermayenin değeri olması ya da üretim araçlarının belirli bir maliyetinin bulunmasıdır.

Maliyet fiyatının diğer bileşeni için tam tersi geçerlidir. Meta üretimi sırasında harcanan $666^2/_3$ iş günü 200 sterlinlik bir yeni değer yaratır. Bu yeni değerin bir kısmı, yalnızca 100 sterlinlik öndelenmiş değişir sermayeyi ya da kullanılan emek gücünün fiyatını yerine koyar. Ne var ki öndelenmiş olan bu sermaye değeri yeni değerin oluşumuna hiçbir şekilde katılmaz. Emek gücü, sermaye öndeliği içinde *değer* sayılır, ama üretim sürecinde *değer oluşturucusu* olarak iş görür. Gerçekten *iş gören* üretken sermayede, sermaye öndeliğinin içinde görünen emek gücü değerinin yerini, canlı, değer oluşturan emek gücünün kendisi alır.

Birlikte maliyet fiyatını oluşturan bu farklı meta değeri bileşenleri arasındaki fark, ya harcanmış olan değişmez sermaye parçasının ya da harcanmış olan değişir sermaye parçasının değer büyüklüğünde bir değişim gerçekleşir gerçekleşmez göze çarpar. Aynı üretim araçlarının ya da sermayenin değişmez kısmının fiyatı 400 sterlinden 600 sterline çıkmış veya tersine 200 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, metanın maliyet fiyatının 500 sterlinden $600_c + 100_v = 700$ sterline yükselmesinin yanı sıra, meta değerinin kendisi de 600 sterlinden $600_c + 100_v + 100_m = 800$ sterline yükselir. İkinci durumda, metanın maliyet fiyatının 500 sterlinden $200_c + 100_v = 300$ sterline düşmesinin yanı sıra, meta değerinin kendisi de 600 sterlinden $200_c + 100_v + 100_m = 400$ sterline düşer. Harcanan değişmez sermaye ürüne kendi değerini aktardığından, diğer koşullar aynı kalırken, ürün değeri, söz konusu sermaye değerinin mutlak büyüklüğüyle birlikte yükselir ya da düşer. Tam tersine, diğer koşullar aynı kalırken, aynı emek gücü kütlesinin fiyatının 100 sterlinden 150 sterline yükseldiğini ya da tam tersine 50 sterline düştüğünü varsayalım. Maliyet fiyatının birinci durumda 500 sterlinden $400_c + 150_v = 550$ sterline yükselmesine ve ikinci durumda 500 sterlinden $400_c + 50_v = 450$ sterline düşmesine karşın, meta değeri her iki durumda da aynı kalır (= 600 sterlin); birinde meta değeri $= 400_c + 150_v + 50_m$, diğerinde meta değeri $= 400_c + 50_v + 150_m$ olur. Öndelenen değişir sermayenin ürüne eklediği, kendi değeri değildir. Aksine, üründe, onun değerinin yerini, emeğin yarattığı yeni bir değer alır. Bu nedenle, değişir sermayenin mutlak değer büyüklüğündeki bir değişim, sadece emek gücü fiyatındaki bir değişimi ifade ediyorsa, eylemli emek gücünün yarattığı yeni değerin mutlak

büyüklüğünü hiçbir şekilde değiştirmediğinden, meta değerinin mutlak büyüklüğünde en küçük bir değişikliğe yol açmaz. Aksine, bu tür bir değişim, yalnızca, yeni değerin, biri artık değer oluşturan, diğeri değişir sermayeyi yerine koyan ve dolayısıyla metanın maliyet fiyatına dâhil olan iki bileşeninin büyüklükleri arasındaki oranı etkiler.

Maliyet fiyatının iki parçasının (örneğimizde $400_c + 100_v$) tek ortak özelliği, her ikisinin de öndelenmiş olan sermayeyi yerine koyan meta değerinin parçaları olmasıdır.

Ama bu gerçek durum, kapitalist üretim açısından bakıldığında, kaçınılmaz olarak tersine çevrilmiş şekilde görünür.

Kapitalist üretim tarzı, köleciliğe dayalı üretim tarzından, başka şeylerin yanı sıra, emek gücünün değerinin ya da fiyatının kendisini emeğin değeri ya da fiyatı olarak veya işçi ücretleri olarak ortaya koymasıyla ayrılır. (I. Kitap, Bölüm 17.) Bu nedenle, sermaye öndeliğinin değişir değer parçası, işçi ücretlerine harcanan sermaye olarak, üretimde harcanan tüm emeğin değerini ya da fiyatını ödeyen bir sermaye değeri olarak görünür. Örneğin, 10 saatlik bir ortalama toplumsal iş gününün 6 şilinlik bir para tutarında cisimleştiğini varsayarsak, 100 sterlinlik değişir sermaye öndeliği, on saatlik $333^1/_3$ iş gününde üretilmiş bir değerin para cinsinden ifadesi olur. Ne var ki, satın alınan emek gücünün sermaye öndeliği içinde görünen bu değeri, gerçekten iş gören sermayenin bir parçasını oluşturmaz. Üretim sürecinde bunun yerini canlı emek gücü alır. Sömürü derecesi örneğimizdeki gibi yüzde 100 olduğunda, emek gücü, on saatlik $666^2/_3$ iş günü boyunca harcanır ve dolayısıyla ürüne 200 sterlinlik bir yeni değer ekler. Ama 100 sterlinlik değişir sermaye, sermaye öndeliği içinde, işçi ücretlerine yatırılmış sermaye olarak ya da on saatlik $666^2/_3$ iş günü boyunca iş gören emeğin fiyatı olarak görünür. 100 sterlinin $666^2/_3$'e bölünmesi, bize on saatlik iş günün fiyatı olarak 3 şilini, yani beş saatlik çalışmanın değer-ürününü verir.

Şimdi, bir yandaki sermaye öndeliği ile diğer yandaki meta değerini karşılaştırırsak şunları elde ederiz:

I. 500 sterlinlik sermaye öndeliği = üretim araçları için harcanan 400 sterlinlik sermaye (üretim araçlarının fiyatı) + emek için harcanan 100 sterlinlik sermaye ($666^2/_3$ iş gününün fiyatı ya da aynı süre için işçi ücretleri).

II. 600 sterlinlik meta değeri = 500 sterlinlik maliyet fiyatı (harcanan üretim araçlarının fiyatı olan 400 sterlin + harcanan $666^2/_3$ iş gününün fiyatı olan 100 sterlin) + 100 sterlinlik artık değer.

Bu formülde emeğe yatırılan sermaye parçasını, üretim araçlarına, örneğin pamuğa ya da kömüre yatırılan sermaye parçasından ayıran,

hiçbir şekilde, onun, metanın değer oluşumu sürecinde ve dolayısıyla aynı zamanda sermayenin değerlenme sürecinde işlevsel açıdan farklı bir rol oynaması değil, sadece, maddi içeriği bakımından farklı bir üretim ögesi için ödeme yapılmasına hizmet etmesidir. Üretim araçlarının fiyatı, metanın maliyet fiyatında, tıpkı daha önce sermaye öndeliği içinde göründüğü şekilde yeniden ortaya çıkar ve bunun nedeni, bu üretim araçlarının amaca uygun olarak kullanılmış olmasıdır. Aynı şekilde, metanın üretimi için kullanılmış olan $666^2/_3$ iş gününün fiyatı ya da işçi ücretleri, metanın maliyet fiyatında, tıpkı daha önce sermaye öndeliği içinde göründüğü şekilde yeniden ortaya çıkar ve bunun nedeni de, yine, söz konusu emek kütlesinin amaca uygun biçimde harcanmış olmasıdır. Yeni değer yaratan bir öge değil, yalnızca hazır, elde bulunan değerler (öndelenmiş sermayenin, ürün değerinin oluşumuna katılan değer parçaları) görürüz. Değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki fark yok olup gitmiştir. Şimdi, 500 sterlinlik toplam maliyet fiyatı ikili bir anlam kazanır; birincisi, 600 sterlinlik meta değerinin, metanın üretiminde harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan bileşenidir; ikincisi, metanın bu değer bileşeninin var olmasının tek nedeni, daha önce, kullanılan üretim ögelerinin, yani üretim araçları ile emeğin maliyet fiyatı olarak, yani sermaye öndeliği olarak var olmuş olmasıdır. Sermaye değeri, sermaye değeri olarak harcanmış olması nedeniyle ve sermaye değeri olarak harcanmış olması ölçüsünde, metanın maliyet fiyatı olarak yeniden ortaya çıkar.

Öndelenmiş sermayenin farklı değer bileşenlerinin maddi içerikleri bakımından farklı üretim ögelerine, emek araçlarına, ham maddelere, yardımcı maddelere ve emeğe yatırılmış olmaları durumu, yalnızca, metanın maliyet fiyatının, maddi içerikleri bakımından farklı olan bu üretim ögelerini yeniden geri satın alabilmek zorunda olmasını gerektirir. Buna karşılık, maliyet fiyatının kendisinin oluşumuyla ilgili olarak kendisini gösteren tek fark, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farktır. Örneğimizde, emek araçlarının aşınma ve yıpranmasının 20 sterlin değerinde olduğu kabul edilmişti (400_c = emek araçlarının aşınması için 20 sterlin + üretim malzemeleri için 380 sterlin). Bu emek araçlarının değeri, metanın üretilmesinden önce 1200 sterlindiyse, metanın üretilmesinden sonra iki biçim altında var olur: 20 sterlin, meta değerinin parçası olarak, 1200 - 20 ya da 1180 sterlin, daha önce olduğu gibi kapitalistin mülkiyeti altında bulunan emek araçlarının geri kalan değeri olarak ya da kapitalistin meta-sermayesinin değil, üretken sermayesinin değer ögesi olarak. Emek araçlarının aksine, üretim malzemeleri ve işçi ücretleri, metanın üretiminde tümüyle harcanır ve bu nedenle tüm

değerleri üretilen metanın değerine dâhil olur. Öndelenmiş sermayenin bu farklı bileşenlerinin devirle ilişkili olarak sabit sermaye ve dolaşır sermaye biçimlerini nasıl kazandıklarını görmüştük.

Dolayısıyla, sermaye öndeliği = 1680 sterlin: sabit sermaye = 1200 sterlin artı dolaşır sermaye = 480 sterlin (= 380 sterlinlik üretim malzemeleri artı 100 sterlinlik işçi ücretleri).

Buna karşılık, metanın maliyet fiyatı = yalnızca 500 sterlin. (Sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin, dolaşır sermaye için 480 sterlin).

Ne var ki, metanın maliyet fiyatı ile sermaye öndeliği arasındaki bu fark, yalnızca, metanın maliyet fiyatını oluşturan tek şeyin, onun üretimi için gerçekten harcanan sermaye olduğunu doğrular.

Metanın üretiminde 1200 sterlin değerinde emek araçları kullanılmakta, ama öndelenmiş olan bu sermaye değerinin yalnızca 20 sterlini üretimde kaybolmaktadır. Bu nedenle, kullanılmış olan sabit sermaye, metanın maliyet fiyatına yalnızca kısmen dâhil olur, çünkü onun üretiminde yalnızca kısmen harcanır. Kullanılan dolaşır sermaye metanın üretimi sırasında bütünüyle tüketildiği için, metanın maliyet fiyatında bütünüyle yer alır. Ama bu, kullanılan sabit ve dolaşır sermaye parçalarının, metalarının maliyet fiyatına, değer büyüklükleriyle *pro rata* [orantılı olarak], aynı şekilde dâhil olduklarından ve genel olarak metanın bu değer bileşeninin yalnızca onun üretiminde harcanan sermayeden kaynaklandığından başka neyi kanıtlar? Böyle olmasaydı, 1200 sterlinlik öndelenmiş sabit sermayenin, ürün değerine, üretim sürecinde yitirdiği 20 sterlin yerine, aynı süreçte yitirmediği 1180 sterlini de neden eklemediği anlaşılamazdı.

Demek ki, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki, maliyet fiyatının hesaplanmasıyla ilişkili farklılık, yalnızca, maliyet fiyatının görünüşte harcanan sermaye değerinden ya da emek dâhil olmak üzere harcanan üretim ögeleri için kapitalistin ödediği fiyattan doğduğunu doğrular. Öte yandan, değişir, emek gücüne yatırılan sermaye parçası, burada, değer oluşumu ile ilişkili olarak, dolaşır sermaye başlığının altında değişmez sermayeyle (üretim malzemelerinden oluşan sermaye parçasıyla) açıkça özdeşleştirilir ve böylece sermayenin değerlenme sürecinin gizemlileştirilmesine son nokta koyulur.[1]

Buraya kadar meta değerinin sadece bir ögesini, maliyet fiyatını gözden geçirdik. Şimdi, meta değerinin diğer parçasını, yani maliyet fiyatının üstündeki fazlayı veya artık değeri de ele almamız gerekiyor. Yani, artık

1 Bunun iktisatçıların kafalarında ne tür karışıklıklara yol açabileceği, I. Kitap, Bölüm 7, 3, s. 216/206 vd.'de [Bkz. MEW, Band 23, s. 237-243 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 222-227) –*Almanca ed.*], N. W. Senior örneğiyle gösterilmişti.

değer, şu aşamada, meta değerinin, metanın maliyet fiyatının üzerinde kalan bir fazlasıdır. Ama maliyet fiyatı, kendisinin de sürekli olarak maddi ögelerine yeniden dönüştürüldüğü harcanmış sermayenin değerine eşit olduğundan, bu değer fazlası, metanın üretiminde harcanmış olan ve onun dolaşımından geri dönen sermayenin değerindeki bir artıştır.

Artık değerin (m), yalnızca değişir sermayedeki (v) bir değer değişiminden kaynaklanmasına ve dolayısıyla başlangıçta değişir sermayedeki bir artıştan ibaret olmasına karşın, sona eren üretim sürecinin ardından aynı zamanda harcanan toplam sermayedeki (c + v) bir değer artışını oluşturduğu daha önce görülmüştü. m'nin, emek gücüne öndelenen belirli bir v sermaye değerinin akışkan bir büyüklüğe dönüşmesiyle, yani değişmez bir büyüklüğün değişir bir büyüklüğe dönüşmesiyle üretildiğine işaret eden c + (v + m) formülü, (c + v) + m şeklinde de gösterilebilir. Üretim tamamlandıktan sonra, 500 sterlinlik sermaye ile 100 sterlinlik bir değer artışına sahip oluruz.[2]

Ne var ki, artık değer, öndelenmiş sermayenin sadece değerlenme sürecine giren kısmındaki bir artış değil, yani sadece metanın maliyet fiyatıyla yerine koyulan harcanmış sermayedeki bir değer artışı değil, üretimde kullanılan tüm sermayedeki bir değer artışıdır. Üretim sürecinden önce 1680 sterlinlik bir sermaye değerimiz vardı: yalnızca 20 sterlini aşınma ve yıpranma için metanın değerine eklenen, emek araçlarına yatırılmış 1200 sterlinlik sabit sermaye, artı, üretim malzemelerine ve işçi ücretlerine yatırılmış 480 sterlinlik dolaşır sermaye. Üretim sürecinin ardından elimizde üretken sermayenin değer bileşeni olarak 1180 sterlin artı 600 sterlinlik bir meta-sermaye bulunur. Bu iki değer toplamını birbirine eklediğimizde, kapitalistin şimdi 1780 sterlinlik bir değere sahip olduğunu görürüz. Kapitalist bundan, 1680 sterlinlik öndelenmiş toplam sermayeyi çıkardığında, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. Demek ki, 100 sterlinlik artık değer, aynı zamanda hem kullanılmış olan 1680 sterlinlik sermayedeki bir değer artışı, hem de aynı sermayenin üretim sırasında harcanmış olan 500 sterlinlik parçasındaki bir değer artışıdır.

Şimdi kapitalist için açıklık kazanmıştır ki, bu değer artışı, sermaye ile girişilen üretken süreçlerden, yani sermayenin kendisinden kaynaklanmaktadır; ne de olsa, üretim sürecinden önce ortada yoktu ve üretim

---

2 "Daha önceki incelemelerimiz sırasında gördük ki, artık değer, yalnızca v'deki, yani sermayenin emek gücüne yatırılmış kısmındaki değer değişiminin ürünüdür, yani, v + m = v + Δv (v artı v'deki artış). Ne var ki, gerçek değer değişmesi ve değerin değişmesini sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesinin sonucu olarak, yatırılmış toplam sermaye de büyüdüğü için, açıkça görülmez. Sermaye, 500 idi, 590 oluyor." (I. Kitap, Bölüm 7, s. 203/195 [Bkz. MEW, Band 23, s. 228 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 214) –*Almanca ed.*].)

sürecinden sonra ortaya çıkmıştır. Üretimde harcanan sermayeye gelince, artık değer, bu sermayenin üretim araçlarından ve emekten oluşan farklı değer ögelerinden aynı şekilde kaynaklanıyor görünür. Çünkü bu ögeler maliyet fiyatının oluşumuna aynı şekilde katılır. Sermaye öndelikleri olarak elde bulunan değerlerini ürün değerine aynı şekilde eklerler ve kendi aralarında değişmez ve değişir değer büyüklükleri olarak farklılaşmazlar. Bir an için, harcanan sermayenin tümünün sadece işçi ücretlerinden ya da sadece üretim araçlarının değerinden oluştuğunu varsayarsak, bu söylenen apaçık hâle gelir. Birinci durumda, meta değeri olarak elimizde $400_c + 100_v + 100_m$ yerine $500_v + 100_m$ bulunurdu. İşçi ücretlerine yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye, 600 sterlinlik meta değerinin üretiminde kullanılan tüm emeğin değeridir ve tam da bu nedenle ürünün tamamının maliyet fiyatını oluşturur. Ne var ki, harcanan sermayenin değerinin, ürünün değer bileşeni olarak yeniden ortaya çıkmasını sağlayan bu maliyet fiyatının oluşumu, söz konusu meta değerinin oluşumundaki bildiğimiz tek süreçtir. Bunun 100 sterlinlik artık değer bileşeninin nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz. Meta değerin $500_c + 100_m$ olduğu ikinci durum için de aynı şeyler söz konusudur. Her iki durumda da, artık değerin, ister emek biçiminde ister üretim araçları biçiminde olsun üretken sermaye biçiminde öndelenmiş olması nedeniyle, verili bir değerden kaynaklandığını biliyoruz. Ama öte yandan, öndelenmiş sermaye, artık değeri, harcanmış olması ve dolayısıyla metanın maliyet fiyatını oluşturması nedeniyle oluşturamaz. Çünkü, tam da metanın maliyet fiyatını oluşturması ölçüsünde, herhangi bir artık değer değil, yalnızca harcanmış olan sermayenin bir eş değerini, bir ikame değerini oluşturur. Bu nedenle, artık değer oluşturması ölçüsünde, onu harcanmış sermaye olarak kendi özgül niteliğiyle değil, genel olarak öndelenmiş ve dolayısıyla kullanılmış sermaye olarak oluşturur. Bu yüzden, artık değer, öndelenmiş sermayenin metanın maliyet fiyatına katılan parçasından olduğu kadar, onun maliyet fiyatına katılmayan parçasından da kaynaklanır; kısaca: Kullanılan sermayenin sabit ve dolaşır bileşenlerinden aynı şekilde kaynaklanır. Toplam sermaye, maddi içeriğiyle, yani hem emek araçları hem de üretim malzemeleri ve emek olarak, ürün oluşturma işlevini üstlenir. Toplam sermaye, değerlenme sürecine yalnızca bir kısmının katılmasına karşın, maddi içeriğiyle gerçek emek sürecine katılır. Maliyet fiyatının oluşumuna yalnızca kısmen, artık değerin oluşumuna ise bir bütün olarak katkıda bulunmasının nedeni belki de tam budur. Böyle olsun ya da olmasın, artık değerin, eş zamanlı olarak, kullanılan sermayenin tüm parçalarından kaynaklandığı şeklindeki sonuç değişmez. Bu çıkarım, Malthus'un basit oldukları kadar keskin olan sözleriyle çok daha fazla kısaltılabilir:

"Kapitalist, öndelediği tüm sermaye parçaları için eşit bir kazanç *bekler.*"[3]

Artık değer, öndelenmiş toplam sermayenin bu şekilde tasavvur edilen ürünü olarak, dönüşmüş bir biçim olan *kâr* biçimini alır. Bir değer tutarı, bir kâr üretmek için yatırıldığı için sermayedir,[4] ya da kâr, bir değer tutarının sermaye olarak kullanılması nedeniyle ortaya çıkar. Kâra p dersek, M = c + v + m = k + m formülü, M = k + p ya da *meta değeri* = *maliyet fiyatı* + *kâr* formülüne dönüşür.

Demek ki, şu anda karşımızda bulunan biçimiyle kâr, artık değerle aynı şeydir; tek farkı, gizemlileştirilmiş bir biçimde bulunmasıdır; ama bu biçim de, kapitalist üretim tarzının kaçınılmaz bir ürünüdür. Maliyet fiyatının görünüşteki oluşumunda değişmez sermaye ile değişir sermaye arasında herhangi bir fark görmek mümkün olmadığından, üretim süreci sırasında gerçekleşen değer değişiminin başlangıç noktasını, değişir sermaye parçasından toplam sermayeye aktarmak gerekir. Bir kutupta emek gücünün fiyatı dönüşmüş bir biçim olan işçi ücreti biçiminde göründüğünden, karşı kutupta artık değer dönüşmüş bir biçim olan kâr biçiminde görünür.

Şunu görmüş olduk: Metanın maliyet fiyatı, onun değerinden küçüktür. M = k + m olduğundan, k = M - m. M = k + m formülü, m = 0 olduğunda (özel piyasa konjonktürlerinde metaların satış fiyatlarının maliyet fiyatlarına ya da maliyet fiyatlarının bile altına düşebilmesine karşın kapitalist üretim temeli üzerinde hiçbir zaman ortaya çıkmayan bir durum), M = k, meta değeri = metanın maliyet fiyatı formülüne indirgenir.

Dolayısıyla, meta, değerine satılırsa, meta değerinin maliyet fiyatının üzerindeki fazlasına eşit olan, yani meta değerinin içinde saklı bulunan tüm artık değere eşit olan bir kâr gerçekleştirilir. Ama kapitalist, metayı değerinden azına satarken bile, onu kârla satabilir. Metanın satış fiyatı, değerinin altında kalsa bile maliyet fiyatının üzerinde durduğu sürece, metanın içerdiği artık değerin bir bölümü hep gerçekleştirilecek, yani hep bir kâr elde edilecektir. Örneğimizde meta değeri 600 sterline, maliyet fiyatı 500 sterline eşittir. Meta 510, 520, 530, 560, 590 sterline satılırsa, sırasıyla değerinin 90, 80, 70, 40, 10 sterlin altına satılmış ve buna rağmen satışıyla sırasıyla 10, 20, 30, 60, 90 sterlin kâr elde edilmiş olur. Metanın değeri ile maliyet fiyatı arasında belirsiz ama çok sayıda olası satış fiyatının bulunduğu açıktır. Meta değerinin artık değerden oluşan

---

3 Malthus, "Principles of Pol. Econ.", 2nd edit., London 1936, s. 268 [vurgu Marx'ındır – *Türkçe ed.*].

4 "Capital: that which is expended with a view to profit. [Sermaye: kâr amacıyla harcanan şey.]" Malthus, "Definitions in Pol. Econ.", London 1827, s. 86.

ögesi ne kadar büyük olursa, söz konusu ara fiyatların pratikteki hareket alanı da o kadar büyük olur.

Bu söylenenler, belirli ucuza satma (*underselling*) örnekleri, belirli sanayi dallarında meta fiyatlarının anormal derecede düşüklüğü[5] gibi gündelik rekabet görüngülerini açıklamakla kalmaz. Kapitalist rekabetin ekonomi politik tarafından bugüne dek kavranamamış olan temel yasası, yani genel kâr oranını ve onun tarafından belirlenen "üretim fiyatları"nı düzenleyen yasa, daha sonra görüleceği üzere, metanın değeri ile maliyet fiyatı arasındaki bu farka ve bu farktan kaynaklanan, metayı değerinin altında kârla satma olanağına dayanır.

Bir metanın satış fiyatının alt sınırı onun maliyet fiyatıdır. Maliyet fiyatının altında satılırsa, üretken sermayenin harcanmış olan bileşenleri, satış fiyatıyla eksiksiz olarak yerlerine koyulamaz. Bu süreç devam edecek olursa, öndelenmiş sermaye değeri yok olur. Bu bakış açısı bile, kapitalistin maliyet fiyatını metanın gerçek *iç* değeri sayma eğilimini göstermesine yeter, çünkü maliyet fiyatı, sermayesini sadece koruması için gerekli olan fiyattır. Ama buna eklenmesi gereken, metanın maliyet fiyatının, kapitalist tarafından onun üretimi için ödenmiş olan satın alma fiyatı, dolayısıyla da onun üretim süreci tarafından belirlenmiş olan satın alma fiyatı olduğudur. Bu nedenle, metanın satışıyla gerçekleştirilen değer fazlası ya da artık değer, kapitaliste, meta değerinin metanın maliyet fiyatı üzerindeki fazlası olarak değil, metanın satış fiyatının meta değeri üzerindeki fazlası olarak görünür; buna göre, metada saklı bulunan artık değer, kendisini onun satışıyla gerçekleştirmek yerine, satışın kendisinden kaynaklanır. Bu yanılsamayı I. Kitap, Bölüm 4, 2'de (Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler) yakından incelemiştik, ama burada, bir an için, Torrens ve başkaları tarafından söz konusu yanılsamanın ekonomi politiğin Ricardo'yu geride bırakan bir ilerlemesi olarak yeniden gündeme getirilmesine vesile olan biçime geri döneceğiz.

> "Üretim maliyetinden ya da bir başka deyişle metaların üretiminde veya imalatında harcanan sermayeden oluşan doğal fiyat, kârı kapsayamaz ... Bir çiftçi tarlalarında ekim yaparken 100 quarter tahıl harcıyor ve bunun karşılığında 120 quarter tahıl elde ediyorsa, 20 quarter tahıl, harcamalarının üzerindeki ürün fazlası olarak, kârını oluşturur; ama bu fazlayı ya da kârı onun harcamalarının bir parçası olarak anmak saçma olurdu ... Fabrikatör, belirli miktarlardaki ham maddeleri, aletleri ve emeğin geçim araçlarını harcar ve bunların karşılığında belirli bir miktarda bitmiş meta elde eder. Bu bitmiş meta, elde edilmesini öndelenmelerine borçlu olduğu ham

5 Krş. I. Kitap, Bölüm 18, s. 571/561 vd. [Bkz. MEW, Band 23, s. 571-573 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 526-528) –*Almanca ed.*]

> maddelerden, aletlerden ve geçim araçlarından daha yüksek bir mübadele değerine sahip olmak zorundadır."

Torrens buradan, maliyet fiyatının üzerindeki satış fiyatı fazlasının ya da kârın kaynağında, tüketicilerin,

> "dolaysız ya da dolaylı (*circuitous*) mübadele aracılığıyla, tüm sermaye bileşenlerinin, üretimlerinin gerektirdiğinden belirli bir ölçüde daha büyük miktarlarını vermesi"nin

bulunduğu sonucuna ulaşır.[6]

Gerçekte, verili bir büyüklüğün üzerindeki fazla, bu büyüklüğün bir parçasını oluşturamaz; dolayısıyla, meta değerinin, kapitalistin harcamalarının üzerindeki fazlası olan kâr da, bu harcamaların bir parçasını oluşturamaz. Dolayısıyla, metanın değer oluşumuna kapitalistin değer öndeliği dışında başka hiçbir öge girmiyorsa, üretime girmiş olandan daha fazla değerin üretimden nasıl çıkacağı açıklanamaz ya da yoktan bir şey var edilmiş olur. Ne var ki, Torrens, bu yoktan yaratmadan, ancak, onu meta üretimi alanından meta dolaşımı alanına aktararak kurtulur. Torrens'a göre, bu kâr üretimden kaynaklanamaz, çünkü aksi durumda, üretim maliyetleri içinde yer alır ve dolayısıyla bu maliyetlerin üzerindeki bir fazla olamazdı. Ramsey ona şu cevabı verir: Kâr, meta mübadelesi öncesinde elde bulunmuyorsa, meta mübadelesinden kaynaklanamaz. Mübadele edilen ürünlerin değerlerinin toplamının, değerlerinin toplamı olduğu bu ürünlerin mübadelesiyle değişmeyeceği açıktır. Bu toplam, mübadele öncesinde de sonrasında da aynı kalır. Burada belirtmek gerekir ki, Malthus, metalarının değerlerinden fazlasına satılmasını başka şekilde açıklamasına ya da daha doğrusu, bu tür savların tümünün, konunun özü gereği, kaçınılmaz olarak bir zamanlar çok ünlü olan negatif flojiston ağırlığıyla aynı kapıya çıkmaları nedeniyle açıklamamasına karşın, açıkça Torrens'ın otoritesine başvurur.[7]

Kapitalist üretimin hüküm sürdüğü bir toplumsal durumun sınırları içinde, kapitalist olmayan üretici de kapitalist düşüncelerin egemenliği altındadır. Gerçek ilişkiler hakkındaki derin kavrayışıyla genel olarak dikkat çeken Balzac, son romanı *Les Paysans*'da, küçük köylünün, tefecisinin iyi niyetini koruma amacıyla nasıl onun için her tür işi karşılıksız olarak yaptığını ve bunları yaparken, kendi çalışması ona herhangi bir nakit harcamaya mal olmadığından, tefeciye hiçbir şey vermediğini düşündüğünü başarılı bir şekilde ortaya koyar. Tefeci ise, böylece, bir taşla

---

6 R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth", London 1821, s. 51-53, 349.

7 Malthus, "Definitions in Pol. Econ.", London 1853, s. 70, 71.

iki kuş vurmuş olur. Nakit ücret harcamalarından kurtulur ve kendi tarlasında çalışamaz duruma gelmenin yıkıma sürüklediği köylüyü tefeciliğin ağına giderek daha fazla düşürür.

Metanın maliyet fiyatının onun gerçek değerini oluşturduğu, buna karşın artık değerin, metanın değerinden fazlasına satılmasından kaynaklandığı, dolayısıyla da metaların, satış fiyatları maliyet fiyatlarına, yani onlar için tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatı artı işçi ücretlerine eşit olduğunda, değerlerine satılmış olacakları şeklindeki düşüncesizce kavrayış, Proudhon tarafından, alışılagelmiş ve bilimsellik taslayan bir şarlatanlıkla, sosyalizmin yeni keşfedilmiş sırrı ilan edilmişti. Gerçekten de, metaların değerinin bu şekilde onların maliyet fiyatına indirgenmesi, onun Halk Bankası'nın temelini oluşturur. Ürünün farklı değer bileşenlerinin, ürünün orantılı parçalarıyla temsil edilebilecekleri daha önce gösterilmişti. Örneğin (I. Kitap, Bölüm 7, 2, s. 211/203*), 20 libre ipliğin değeri (24 şilini üretim araçları, 3 şilini emek gücü ve 3 şilini artık değer olmak üzere) 30 şilinse, söz konusu artık değer, ürünün $^{1}/_{10}$'u = 2 libre iplikle gösterilebilir. Şimdi, 20 libre iplik maliyet fiyatına, yani 27 şiline satılırsa, alıcı 2 libre ipliği bedavaya elde etmiş ya da meta değerinden $^{1}/_{10}$ oranında azına satılmış olur; ama işçi, daha önce olduğu gibi, artık emeğini sağlamıştır; tek fark, bunu kapitalist iplik üreticisi yerine iplik alıcısına sağlamış olmasıdır. Tüm metaların maliyet fiyatlarına satılmaları durumunda elde edilecek olan sonucun, gerçekte, tümünün maliyet fiyatlarından fazlasına ama değerlerine satılmaları durumunda elde edilecek olan sonuçla aynı olacağını varsaymak tümüyle yanlış olurdu. Çünkü, emek gücünün değeri, iş gününün uzunluğu ve emeğin sömürülme derecesi her yerde aynı kabul edilse bile, farklı meta türlerinin içerdiği artık değer kütlelerinin değerleri, onların üretimleri için öndelenen sermayelerin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, eşitlikten tümüyle uzak kalır.[8]

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 234-235 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 219-221] –*Almanca ed.*

8 "Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artık değer kütleleri, emek gücünün değeri veriliyse ve sömürü derecesi aynı büyüklükteyse, bu sermayelerin değişir kısımlarının, yani canlı emek gücüne çevrilen kısımlarının büyüklüğü ile aynı yönde hareket eder." (I. Kitap, Bölüm 9, s. 312-313 [Bkz. MEW, Band 23, s. 325 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 297) –*Almanca ed.*].)

Bölüm

2

Kâr Oranı

★ ★ ★

Sermayenin genel formülü P – M – P′′dür; yani, ondan daha büyük bir değer tutarını çekmek için dolaşıma bir değer tutarı sürülür. Bu daha büyük değer tutarını yaratan süreç, kapitalist üretimdir; onu gerçekleştiren süreç, sermaye dolaşımıdır. Kapitalist, metayı, metanın kendisi için, onun kullanım değeri için ya da kendi kişisel tüketimi için üretmez. Kapitalistin gerçekten önemsediği ürün, elle tutulur ürünün kendisi değil, ürünün, onun üretiminde tüketilmiş olan sermayenin değerinin üzerindeki değer fazlasıdır. Kapitalist, toplam sermayeyi, bileşenlerinin artık değer üretiminde oynadıkları farklı rolleri göz önünde bulundurmaksızın öndeler. Tüm bu bileşenleri, yalnızca öndelenmiş sermayeyi yeniden üretmek için değil, aynı zamanda onun üzerindeki bir değer fazlasını üretmek için, aynı şekilde öndeler. Öndelediği değişir sermaye değerini daha yüksek bir değere dönüştürmesinin tek yolu, onu canlı emekle mübadele etmesi, canlı emeği sömürmesidir. Ama emeği sömürmesini mümkün kılan tek şey, aynı zamanda, söz konusu emeğin gerçekleştirilmesinin koşullarını, emek araçlarını ve emek nesnelerini, makineleri ve ham maddeleri öndelemesi, yani kendi mülkiyeti altında bulunan bir değer tutarını üretim koşulları biçimine dönüştürmesidir; ne de olsa, kapitalist olmasının, emek sömürüsü sürecini yürütebilmesinin tek nedeni de, yalnızca emek gücünün sahibi olarak işçinin karşısına, çalışmanın koşullarının sahibi şeklinde çıkmasıdır. Tam da söz konusu üretim araçlarına çalışmayanların sahip

olmasının, çalışanları ücretli emekçilere, çalışmayanları kapitalistlere dönüştürdüğü, daha önce, birinci kitapta* görülmüştü.

Kapitalist açısından, konunun, değişir sermayeden kazanç elde etmek için değişmez sermaye öndelediği şeklinde mi, yoksa değişmez sermayenin değerini artırmak için değişir sermaye öndelediği şeklinde mi; makinelere ve ham maddelere daha yüksek değerler vermek için işçi ücretlerine para yatırdığı şeklinde mi, yoksa emeği sömürebilmek için makinelere ve ham maddelere para yatırdığı şeklinde mi ele alındığı hiçbir önem taşımaz. Sermayenin yalnızca değişir parçası artık değer yaratıyor olsa bile, bunu yaratmasının koşulu, diğer parçaların da, emeğin üretim koşullarının da öndelenmesidir. Kapitalist, emeği ancak değişmez sermaye öndeleyerek sömürebildiğinden, değişmez sermayenin değerini ancak değişir sermaye öndeleyerek artırabildiğinden, onun gözünde bunların hepsi aynı kapıya çıkar ve onun kazancının gerçek derecesinin, bu kazancın değişir sermayeye oranı tarafından değil toplam sermayeye oranı tarafından, artık değer oranı tarafından değil, daha sonra göreceğimiz üzere aynı kalırken bile farklı artık değer oranlarını ifade edebilen kâr oranı tarafından belirlenmesi ölçüsünde, bu söylenen daha fazla geçerlilik kazanır.

Ürünün maliyetleri, kapitalist tarafından bedelleri ödenmiş ya da kendileri için üretime bir eş değer sokulmuş olan tüm değer bileşenlerini içerir. Sermayenin sadece kendisini koruyabilmesi ya da başlangıçtaki büyüklüğüyle yeniden üretebilmesi için bu maliyetlerin karşılanması gerekir.

Bir metanın içerdiği değer onun üretimi sırasında harcanan emek-zamana eşittir ve bu emeğin toplamı karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emeklerden oluşur. Buna karşılık, kapitalist için metanın maliyetleri, yalnızca, metada nesnelleşen emeğin karşılığını ödemiş olduğu kısmından oluşur. Metanın içerdiği artık emek, işçi açısından tıpkı karşılığı ödenmiş emek gibi emeğe mal olmasına, tıpkı karşılığı ödenmiş emek gibi değer yaratmasına ve değer oluşturucu öge olarak metaya dâhil olmasına karşın, kapitaliste bedavaya gelir. Dolayısıyla, kapitalistin kârı, elinde satabileceği ama karşılığında ödeme yapmadığı bir şeyin bulunmasından kaynaklanır. Artık değer ya da kâr, tam da, meta değerinin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasından, yani metanın içerdiği toplam emek tutarının, metanın içerdiği karşılığı ödenmiş emek tutarının üzerindeki fazlasından oluşur. Buna göre, artık değer, kaynağı ne olursa olsun, öndelenmiş olan toplam sermeyenin üzerindeki bir fazladır. Do-

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 183, 742-743 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 171, 687-688]. *–Almanca ed.*

layısıyla, bu fazla ile toplam sermaye arasında, C toplam sermaye anlamına gelmek üzere, $\frac{m}{C}$ kesriyle ifade edilen bir oran vardır. Böylece, artık değer oranından $\left(\frac{m}{v}\right)$ farklı olarak, *kâr oranını* $\left(\frac{m}{C}=\frac{m}{c+v}\right)$ elde ederiz.

Değişir sermayeye göre ölçülen artık değer oranına artık değer oranı; toplam sermayeye göre ölçülen artık değer oranına kâr oranı denir. Bunlar, aynı büyüklüğün iki farklı ölçümüdür ve ölçeklerin farklılığı nedeniyle, aynı büyüklüğün farklı oranlarını ya da ilişkilerini ifade ederler.

Artık değerin kâra dönüşümü, artık değer oranının kâr oranına dönüşümünden türetilmelidir; bunun tersi doğru değildir. Ve aslında, tarihsel çıkış noktası, kâr oranıdır. Artık değer ve artık değer oranı, göreli olarak, görünmeyen ve araştırılması gereken özü oluştururken, kâr oranı ve dolayısıyla artık değerin kâr biçimi kendilerini görüngülerin yüzeyinde gösterir.

Tek bir kapitalist söz konusu olduğunda, onu ilgilendiren tek şeyin, metalarını satmasının gerekçesini oluşturan artık değerin ya da değer fazlasının, metaların üretimi için öndelenen toplam sermayeye oranı olduğu açıktır; bu fazlanın, sermayenin farklı bileşenleriyle özgül ilişkisi ve iç bağlantısı onu ilgilendirmediği gibi, bu özgül ilişkinin ve bu iç bağlantının perdelenmesi onun çıkarınadır.

Metanın maliyet fiyatının üzerindeki değer fazlası, dolaysız üretim sürecinde ortaya çıksa bile, ancak dolaşım sürecinde gerçekleştirilir ve gerçek yaşamda, rekabet koşulları altında, gerçek piyasada, bu fazlanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve hangi ölçüde gerçekleşeceği piyasa koşullarına bağlı olduğundan, dolaşım sürecinden kaynaklandığı görüntüsünü kazanması kolaylaşır. Burada, bir metanın değerinden fazlasına ya da azına satılması durumunda, yalnızca artık değerin farklı bir dağılımının gerçekleşeceğini ve bu farklı paylaşımın, artık değerin farklı kişilere bölünme oranlarındaki değişimin, artık değerin büyüklüğünde de doğasında da hiçbir değişikliğe yol açmayacağını tartışmak gereksizdir. Gerçek dolaşım sürecinde, II. Kitapta ele aldığımız dönüşümlerin gerçekleşmesinin ötesinde, bu dönüşümler, gerçek rekabetle, metaların değerlerinden fazlasına ya da azına satılmasıyla ve satın alınmasıyla birlikte yaşanır; bu nedenle, tek bir kapitalist için, onun tarafından gerçekleştirilen artık değer, emeğin doğrudan doğruya sömürüsü kadar karşılıklı hilelere de bağımlı olur.

Dolaşım sürecinde, çalışma zamanının yanı sıra dolaşım zamanı da etkili olur ve belirli bir zaman aralığı içinde gerçekleştirilebilecek olan artık değer kütlesini sınırlandırır. Dolaşım sürecinden kaynaklanıp dolaysız üretim sürecinde belirleyici roller üstlenen başka etkenler de bulunur. Hem dolaysız üretim süreci hem de dolaşım süreci sürekli

olarak birbirinin içine geçer, birbirine karışır ve böylece sürekli olarak karakteristik ayırt edici özelliklerini bozarlar. Genel olarak değerin üretimi gibi artık değerin üretimi de, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, dolaşım sürecinde yeni nitelikler kazanır; sermaye, kendi dönüşümler devresinden geçer; sonunda, deyim yerindeyse kendi iç organik yaşamından çıkıp dışarıdaki yaşam ilişkilerine geçiş yapar ve bu ilişkilerde birbirlerinin karşısına çıkanlar, sermaye ile emek değil, bir yandan sermaye ile sermaye, diğer yandan yine basitçe alıcılar ve satıcılar olarak karşı karşıya gelen bireylerdir; dolaşım zamanı ile çalışma zamanı kendi yolları üzerinde kesişir ve böylece artık değeri aynı şekilde belirliyormuş gibi görünürler; sermaye ile ücretli emeğin karşı karşıya bulunduğu başlangıçtaki biçim, görünüşte bundan bağımsız olan ilişkilerin işe karışmasıyla kılık değiştirir; artık değerin kendisi, emek-zamanın mülk edinilmesinin ürünü olarak değil, metanın satış fiyatının maliyet fiyatı üzerindeki fazlası olarak görünür ve dolayısıyla maliyet fiyatı kendisini kolaylıkla metanın asıl değeri (*valeur intrinsèque*) olarak gösterebilir ve bu nedenle de kâr, metanın satış fiyatının, onun içsel değerinin üzerindeki fazlası olarak görünür.

Kuşkusuz, daha artık değeri ele alırken, kapitalistin başkalarına ait emek-zaman konusundaki açgözlülüğünün vb. bize gösterdiği üzere, artık değerin doğası, dolaysız üretim süreci sırasında sürekli olarak kapitalistin bilincine yükselir. Ama: 1. Dolaysız üretim sürecinin kendisinin yalnızca gelip geçici bir uğrak olması ve dolaşım süreci nasıl dolaysız üretim sürecine karışıyorsa onun da sürekli olarak dolaşım sürecine karışması nedeniyle, üretim süreci içinde elde edilen kazancın kaynağı, yani artık değerin doğası hakkındaki, üretim sürecinde az ya da çok belirginlik kazanan sezgi, gerçekleştirilen fazlanın kökeninde üretim sürecinden bağımsız, dolaşım sürecinin kendisinden kaynaklanan, dolayısıyla sermayenin emekle ilişkisinden bağımsız olarak sermayeye ait olan bir hareketin bulunduğu düşüncesinin yanında, en fazla aynı derecede geçerlilik taşıyan bir etmen olarak görünür. Ramsay, Malthus, Senior, Torrens vb. modern iktisatçılar bile, söz konusu dolaşım görüngülerini, doğrudan doğruya, sermayenin, çıplak maddi gerçekliği içinde, içinde sermaye olarak yer aldığı emekle toplumsal ilişkisinden bağımsız olarak, emeğin yanı sıra ve emekten bağımsız bir artık değer kaynağı olduğunun kanıtları olarak gösterir. 2. Ham madde fiyatı, makinelerin aşınma ve yıpranması vb. gibi işçi ücretlerinin de dâhil edildiği maliyetler başlığının altında, karşılığı ödenmeyen emeğin gasp edilmesi, tıpkı ham maddenin daha ucuza satın alınması ya da makinelerin aşınma ve yıpranmasının azaltılması durumunda da tasarruf yapılması örneğinde

olduğu gibi, yalnızca maliyetler arasında yer alan şeylerden biri için yapılan ödemedeki bir tasarruf olarak, yalnızca belirli bir emek niceliği için daha az ödeme yapılması olarak görünür. Böylece, artık emeğin gasp edilmesi, özgül karakterini yitirir; bunun artık değerle özgül ilişkisi karartılır; ve bu da, I. Kitap, Altıncı Kısımda* gösterilmiş olduğu üzere, emek gücü değerinin ücret biçiminde sunulması yoluyla, fazlasıyla teşvik edilir ve kolaylaştırılır.

Sermaye ilişkisi, sermayenin tüm parçalarının aynı şekilde fazla değerin (kârın) kaynağı olarak görünmesi yoluyla gizemlileşir.

Ne var ki, artık değerin kâr oranı aracılığıyla kâr biçimine dönüştürülme tarzı, daha üretim süreci sırasında gerçekleşen özne-nesne ters dönmesinin ileriye taşınmasından başka bir şey değildir. Üretim sürecini ele alırken bile, emeğin tüm öznel üretici güçlerinin kendilerini sermayenin üretici güçleri olarak ortaya koyduklarını görmüştük.** Bir yandan değer, yani canlı emeğe hükmeden geçmiş emek, kapitalistte kişileşir; diğer yandan, işçi, tam tersine, sırf nesnel emek gücü olarak, meta olarak görünür. Basit üretim ilişkileri sırasında bile, bu ters dönmüş ilişkiden, kaçınılmaz olarak, ona karşılık gelen ters dönmüş düşünceler, ters çevrilmiş bir bilinç çıkar ve bu sonuncular da gerçek dolaşım sürecinin dönüşümleri ve değişimleri aracılığıyla daha da ileriye taşınır.

Kâr oranı yasalarını dolaysız olarak artık değer oranı yasaları olarak göstermeye ya da bunun tersini yapmaya kalkışmak, Ricardo okulunu inceleyerek görülebileceği üzere, tümüyle çarpık bir girişim olacaktır. Doğal olarak, kapitalistin kafasında bunlar aynı şeydir. Artık değer, $\frac{m}{C}$ ifadesinde, kendi üretimi için öndelenen ve bu üretimde kısmen tümüyle tüketilen, kısmen de sadece kullanılan toplam sermayenin değeriyle ölçülür. Aslında, $\frac{m}{C}$ oranı, öndelenen tüm sermayenin değerlenme derecesini ifade eder, yani, artık değerin kavramsal, iç bağlantıları ve doğası açısından bakıldığında, değişir sermayedeki değişimin büyüklüğü ile öndelenen toplam sermayenin büyüklüğü arasındaki ilişkiyi gösterir.

Toplam sermayenin değer büyüklüğü, kendi başına ele alındığında, artık değerin büyüklüğüyle, en azından dolaysız olarak hiçbir iç ilişkiye sahip değildir. Toplam sermaye eksi değişir sermaye, yani değişmez sermaye, maddi ögeleri bakımından, emeğin gerçekleştirilmesinin maddi koşullarından, yani emek araçlarından ve iş malzemelerinden oluşur. Belirli bir miktarda emeğin kendisini metalarda gerçekleştirebilmesi ve dolayısıyla aynı zamanda değer oluşturabilmesi için belirli bir miktarda iş malzemesi ve emek aracı gerekir. Eklenen emeğin özel

* Bkz. MEW, Band 23, s. 557-564 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 513-520] –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 23, s. 352-353 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 324] –*Almanca ed.*

niteliğine bağlı olarak, emek kütlesi ile söz konusu canlı emeğin eklenećeği üretim araçları kütlesi arasında belirli bir teknik ilişki kurulur. Dolayısıyla, bunun gerçekleşmesi ölçüsünde, artık değer kütlesi ya da artık emek ile üretim araçları kütlesi arasında da belirli bir ilişki kurulur. Örneğin, işçi ücretinin üretimi için gerekli olan emek günde 6 saat tutuyorsa, işçi, 6 saatlik artık emek sağlamak, %100'lük bir artık değer üretmek için 12 saat çalışmak zorundadır. 12 saatte, 6 saatte tükettiğinin iki katı kadar üretim aracı tüketir. Ama bu durum, 6 saatte eklediği artık değerin, 6 saatte ya da 12 saatte tüketilmiş olan üretim araçlarının değeriyle herhangi bir dolaysız ilişki içinde bulunmasına kesinlikle yol açmaz. Burada bu değerin hiçbir önemi yoktur; önemli olan tek şey, teknik bakımdan gerekli olan kütledir. Ham maddelerin ya da emek araçlarının, gerekli olan kullanım değerlerine sahip olmaları ve eldeki miktarlarının soğurulacak olan emek kütlesine oranlarının teknik olarak belirlenen düzeylerde bulunması yeterlidir; ucuz ya da pahalı olmalarının hiçbir önemi yoktur. Ama iplik eğirme işinde bir saatte x libre pamuğun tüketildiğini ve bunun maliyetinin a şilin olduğunu biliyorsam, 12 saatte 12 x libre pamuk = 12 a şilinin tüketildiğini de doğal olarak bilirim ve artık değerin 6'lık değere oranı gibi 12'lik değere oranını da hesaplayabilirim. Ne var ki, burada, canlı emeğin üretim araçlarının *değer*ine oranı, yalnızca, a şilinin, x libre pamuğun adı olarak iş görmesi ölçüsünde gündeme gelir; çünkü belirli bir miktarda pamuğun belirli bir fiyatı vardır ve dolayısıyla da, tersinden bakıldığında, pamuk fiyatı değişmediği sürece, belirli bir fiyat, belirli bir miktarda pamuk için gösterge olarak iş görebilir. 6 saatlik artık emeğe el koymak için 12 saat işçi çalıştırmam, dolayısıyla da 12 saatlik pamuğu hazır bulundurmam gerektiğini biliyorsam ve bu 12 saat için gerekli olan bu pamuk miktarının fiyatı bilgim dâhilindeyse, (gerekli miktarın göstergesi olarak) pamuk fiyatı ile artık değer arasında dolambaçlı bir yolla bir ilişki kurulmuş olur. Ama hiçbir zaman, bunun tersini yaparak, örneğin 6 saatte değil bir saatte tüketilebilecek olan ham madde kütlesini, ham madde fiyatından çıkaramam. Demek ki, artık değer ile değişmez sermayenin değeri ve dolayısıyla da toplam sermayenin değeri (= c + v) arasında hiçbir içsel, zorunlu ilişki bulunmaz.

Artık değer oranı biliniyorsa ve büyüklüğü verilmişse, kâr oranı, yalnızca, gerçekte olduğu şeyi, yani artık değerin bir başka ölçümünü, sermayenin emekle mübadele edilerek doğrudan doğruya kârı ortaya çıkaran parçasının değerine göre değil toplam sermayenin değerine göre ölçülmesini ifade eder. Ama gerçeklikte (yani görüngüler dünyasında) bu durum tersine döner. Artık değer verilidir ama metanın

satış fiyatının onun maliyet fiyatının üzerindeki fazlası olarak verilidir; burada da, söz konusu fazlanın, emeğin üretim sürecinde sömürülmesinden mi, satıcının dolaşım sürecindeki hilelerinden mi, yoksa bunların her ikisinden mi kaynaklandığı bir sır olarak kalır. Verilmiş olan bir başka şey, bu fazlanın toplam sermayenin değerine oranı ya da kâr oranıdır. Maliyet fiyatının üzerindeki bu satış fiyatı fazlasının, öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine göre hesaplanması çok önemli ve doğaldır, çünkü gerçekte, bu yolla, toplam sermayenin kendisini hangi oranda değerlendirdiği ya da onun değerlenme derecesi bulunur. Dolayısıyla, bu kâr oranından hareket edilirse, fazla ile sermayenin işçi ücretlerine yatırılan parçası arasında kesinlikle hiçbir özgül ilişki kurulamaz. Malthus'un, bu yolu kullanarak, artık değerin ve artık değer ile sermayenin değişir parçası arasındaki özgül ilişkinin sırrını bulmaya çalışırken ne gibi komik taklalar attığı sonraki bölümlerden birinde* görülecek. Kâr kâr oranının kendisinin gösterdiği şey, bu değil, fazla ile sermayenin eşit büyüklükteki parçaları arasındaki ilişkinin aynılığıdır; sermayenin eşit büyüklükteki parçaları da, bu açıdan bakıldığında, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark dışında hiçbir içsel farklılık göstermez. Sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark da, yalnızca, fazlanın iki yoldan hesaplanmasından kaynaklanır. Açmak gerekirse, birincisi, basit bir büyüklük olarak, yani maliyet fiyatının üzerindeki fazla olarak. Bu birinci biçiminde, dolaşır sermayenin tümü maliyet fiyatına dâhil olurken, sabit sermayenin yalnızca aşınma ve yıpranması bu fiyata dâhil olur. Buna ek olarak ikincisi: söz konusu değer fazlasının, öndelenmiş olan sermayenin toplam değerine oranı. Burada, dolaşır sermayenin tüm değeri gibi sabit sermayenin de tüm değeri hesaplamaya dâhil edilir. Yani, dolaşır sermaye her iki seferinde de hesaplamaya aynı şekilde dâhil olurken, sabit sermaye, bir seferinde dolaşır sermayeden farklı bir şekilde, diğer seferinde dolaşır sermayeyle aynı şekilde katılır. Böylece, dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki fark, kendisini biricik fark olarak kabul ettirmiş olur.

Dolayısıyla, fazla, Hegel'in diliyle konuşacak olursak, kendisini kâr oranından yine kendisine yansıtıyorsa, ya da başka bir ifadeyle, fazla, daha çok kâr oranıyla karakterize ediliyorsa, sermayenin yıllık olarak ya da belirli bir dolaşım dönemi içinde üreterek kendi değerine eklediği bir fazla olarak görünür.

Bu nedenle, artık değer ile kâr aslında aynı şeyken ve sayısal olarak da aynıyken, kâr oranının sayısal olarak artık değer oranından farklı olmasına karşın, kâr, artık değerin dönüşmüş bir biçimidir; bu biçimin

* Bkz. MEW, Band 26 [Artık Değer Teorileri], 3. Teil, s. 25-28. –*Almanca ed.*

içinde, onun kökeni ve varlığının sırrı perdelenmiş ve silinmiştir. Gerçekte, kâr, artık değerin görünüm biçimidir ve artık değer, ancak, kârın çözümleme aracılığıyla elenmesi yoluyla ortaya çıkarılabilir. Sermaye ile emek arasındaki ilişki, artık değerde açıklığa kavuşur; sermaye ile kâr arasındaki ilişkide, yani, sermaye ile, bir yandan metanın maliyet fiyatının üzerindeki dolaşım sürecinde gerçekleşmiş olan fazla olarak, diğer yandan daha çok toplam sermayeyle ilişkisi aracılığıyla belirlenen bir fazla olarak görünen artık değer arasındaki ilişkide, *sermaye, kendi kendisiyle bir ilişki olarak görünür*; sermaye, bu ilişkinin içinde, başlangıçtaki değer toplamı olarak, kendisini, kendisi tarafından yaratılmış olan bir yeni değerden ayırır. Bu yeni değeri, üretim süreci ve dolaşım süreci içindeki hareketi sırasında yarattığı, bilinç düzeyine çıkmış durumdadır. Ama bunun nasıl gerçekleştiği gizemlileştirilmiştir ve sermayenin kendisine ait, gizli niteliklerden kaynaklanıyormuş gibi görünür.

Sermayenin değerlenme sürecini izlemeye ne kadar devam edersek, sermaye ilişkisi kendisini o kadar gizemlileştirecek ve kendi iç örgütlenmesinin sırrını o kadar az açığa vuracaktır.

Bu kısımda, kâr oranı artık değer oranından sayısal olarak farklıdır; buna karşılık, kâr ve artık değer, yalnızca biçimleri farklı olan aynı sayısal büyüklükler olarak ele alınmaktadır. Dışsallaştırmanın nasıl daha ileriye taşındığını ve kârın kendisini sayısal olarak da artık değerden farklı bir büyüklük olarak nasıl ortaya koyduğunu izleyen kısımda göreceğiz.

Bölüm

3

Kâr Oranının Artık Değer Oranıyla İlişkisi

★ ★ ★

Önceki bölümün sonunda vurgulandığı üzere, genel olarak bu birinci kısmın tümünde olduğu gibi burada da, verili bir sermayeye düşen kâr tutarının, bu sermaye aracılığıyla verili bir dolaşım kesitinde üretilen artık değerin toplam tutarıyla aynı olduğunu varsayıyoruz. Dolayısıyla, bu artık değerin, bir yandan sermaye faizi, toprak rantı, vergiler vb. farklı alt biçimlere bölünmesini, diğer yandan, çoğu örnekte, ikinci kısımda sözü edilecek olan genel ortalama kâr oranı sayesinde elde edilen kâra hiçbir şekilde eşit olmamasını şimdilik bir yana bırakıyoruz.

Kârın nicel olarak artık değerle eşit sayılması ölçüsünde, onun büyüklüğü ve kâr oranının büyüklüğü, tek tek her bir örnekte verili ya da belirlenebilir olan basit sayısal büyüklüklerin oranları tarafından belirlenir. Dolayısıyla, ilk aşamada, yalnızca matematiksel alanda kalan bir inceleme söz konusudur.

Birinci ve ikinci kitaplarda kullanılan simgeleri koruyoruz. Toplam sermaye (C), değişmez sermaye (c) ile değişir sermayeye (v) bölünür ve bir artık değer (m) üretir. Bu artık değerin öndelenmiş olan değişir sermayeye oranına, yani $\frac{m}{v}$'ye, artık değer oranı diyoruz ve onu m´ ile gösteriyoruz. Yani, $\frac{m}{v} = m'$ ve dolayısıyla $m = m'v$. Bu artık değer, değişir sermaye yerine toplam sermaye ile ilişkilendirilirse kâr (p) adını alır ve artık değerin (m) toplam sermayeye (C) oranı, yani $\frac{m}{C}$, kâr oranı (p´) diye adlandırılır. Demek ki elimizde şu var:

$$p' = \frac{m}{C} = \frac{m}{c+v},$$

m′nin yerine yukarıda bulunmuş olan m´v değerini koyarsak, şunu elde ederiz:

$$p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v},$$

bu eşitlik şu orantıyla da gösterilebilir:

$$p' : m' = v : C;$$

kâr oranının artık değer oranına oranı, değişir sermayenin toplam sermayeye oranına eşittir.

Bu orantıdan, p′′nün, yani kâr oranının, her zaman m′′nden, yani artık değer oranından küçük olduğu sonucu çıkar, çünkü v, yani değişir sermaye, her zaman C′den, yani v + c (değişir sermaye ve değişmez sermaye) toplamından küçüktür; burada, v = C şeklindeki pratikte olanaksız olan tek durum, yani hiçbir değişmez sermayenin, hiçbir üretim aracının öndelenmediği, kapitalistlerin yalnızca işçi ücretleri öndelediği durum dışarıda bırakılmıştır.

Ama, incelememizde hesaba katılması gereken, c, v ve m′′nün büyüklükleri üzerinde belirleyici etkide bulunan ve dolayısıyla kısaca değinilecek olan bir dizi başka etmen daha var.

Birincisi, *paranın değeri*. Bunu her yerde sabit kabul edebiliriz.

İkincisi, *devir*. Bu etmeni şimdilik tümüyle bir yana bırakacağız, çünkü kâr oranı üzerindeki etkisi sonraki bölümlerden birinde özel olarak ele alınacak. {Burada yalnızca bir noktaya şimdiden değineceğiz: $p' = m' \frac{v}{C}$ formülü yalnızca değişir sermayenin *bir* devir dönemi için kesin olarak doğrudur, ama yıllık devir için doğru olmasını, basit artık değer oranının (m´) yerine yıllık artık değer oranını (m´n) koyarak sağlarız; buradaki n, değişir sermayenin bir yıl içindeki devirlerinin sayısıdır (bkz. II. Kitap, Bölüm 16, 1). –F. E.}

Üçüncüsü, artık değer oranı üzerindeki etkisi I. Kitap, Dördüncü Kısımda kapsamlı şekilde tartışılmış olan *emek üretkenliği*nin hesaba katılması gerekir. Ne var ki, emek üretkenliği, I. Kitap, Bölüm 10, s. 323/314′te* açıklanmış olduğu üzere, belirli bir sermayenin ortalama toplumsal üretkenlikten yüksek bir üretkenlikle çalışması, ürünlerini ilgili metanın ortalama toplumsal değerinden düşük bir değerle ortaya çıkarması ve böylece bir ekstra kâr gerçekleştirmesi durumunda, kâr oranı üzerinde ya da en azından söz konusu bireysel sermayenin kâr oranı üzerinde doğrudan bir etkide de bulunabilir. Ama bu kısımda da metaların normal toplumsal koşullar altında üretildiğini ve değerlerine satıldığını varsaymayı sürdürdüğümüzden, burada bu durum

* Bkz. MEW, Band 23, s. 335-336 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310] –*Almanca ed.*

henüz dikkate alınmayacak. Yani, tek tek her bir örnekte, emek üretkenliğinin değişmediği varsayımından hareket ediyoruz. Aslında, bir sanayi dalına yatırılmış olan sermayenin değer bileşimi, yani değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki belirli bir oran, her zaman, emek üretkenliğinin belirli bir derecesini ifade eder. Dolayısıyla, bu oran, değişmez sermayenin maddi bileşenlerinin değerlerinin değişmesi dışındaki bir nedenle ya da işçi ücretlerinin farklılaşması yoluyla bir değişikliğe uğrar uğramaz, emek üretkenliği de bir değişikliğe uğramış olmak zorundadır ve bu nedenle, c, v ve m etmenlerindeki değişimlerin, emek üretkenliğindeki değişimleri de kapsaması durumuyla sıklıkla karşılaşacağız.

Geriye kalan diğer üç etmen, yani *iş gününün uzunluğu, emek yoğunluğu* ve *işçi ücretleri* için de aynısı geçerlidir. Bunların artık değerin kütlesi ve oranı üzerindeki etkileri birinci kitapta ayrıntılı olarak açıklanmıştır.* Dolayısıyla, basitlik sağlamak için her zaman bu üç etmenin aynı kaldıklarını varsayıyor olsak bile, v'nin ve m'nin uğradığı değişikliklerin, aynı zamanda, bunların belirleyici ögelerinin büyüklüklerinin değişmesi anlamına gelebileceği anlaşılabilir bir şeydir. Ve burada kısaca hatırlamamız gereken nokta, işçi ücretlerinin artık değerin büyüklüğü ve artık değer oranının yüksekliği üzerindeki etkisinin, iş gününün uzunluğunun ve emek yoğunluğunun bunlar üzerindeki etkisine göre ters yönde olduğudur; işçi ücretlerinin yükselmesi artık değeri azaltırken, iş gününün uzaması ve emek yoğunluğunun artması onu çoğaltır.

Örneğin, 100'lük bir sermaye, günde on saat çalışan ve haftalık ücretlerinin toplamı 20 olan 20 işçiyle 20'lik bir artık değer üretiyorsa, elimizde şunlar vardır:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20.$$

İş günü, ücretler artırılmadan 15 saate uzatılmış olsun; 20 işçinin toplam değer-ürünü bu yolla 40'tan 60'a yükselir (10 : 15 = 40 : 60); v, yani ödenmiş olan işçi ücretleri aynı kaldığından, artık değer 20'den 40'a çıkar ve şunları elde ederiz:

$$80_c + 20_v + 40_m;\ m' = \%200,\ p' = \%40.$$

Öte yandan, iş günü on saatken ücretler 20'den 12'ye düşerse, başlangıçtaki gibi 40'lık bir toplam değer-ürünümüz olur, ama bunun dağılımı farklılaşır; v, 12'ye düşer ve bu nedenle m'ye geri kalan 28'i bırakır. Yani elimizde şunlar vardır:

$$80_c + 12_v + 28_m;\ m' = \%233^1/_3,\ p' = {}^{28}/_{92} = \%30^{10}/_{23}.$$

* Bkz. MEW, Band 23, s. 542-552 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 495-505] –*Almanca ed.*

Demek ki, hem uzatılan iş gününün (ya da aynı ölçüde artırılan emek yoğunluğunun) hem de ücretlerin düşürülmesinin, artık değerin kütlesini ve dolayısıyla oranını yükselttiğini görüyoruz; diğer koşullar aynı kalırken ücretlerin yükselmesi, tersine, artık değer oranını azaltırdı. Yani, ücretlerin yükselmesi yoluyla büyüyen bir v, artan değil, yalnızca karşılığında daha fazla para ödenen bir emek niceliğini ifade eder; m´ ve p´, yükselmek yerine düşer.

Bu kadarı bile gösteriyor ki, v ile m′de ve bunlar arasındaki oranda, yani aynı zamanda m′nin toplam sermaye c + v′ye oranı olan p´′nde eş zamanlı bir değişim olmadan, iş gününde, emek yoğunluğunda ve işçi ücretlerinde değişiklikler gerçekleşemez; aynı şekilde açık olan bir başka nokta, m′nin v′ye oranındaki değişikliklerin, sözü edilen üç çalışma koşulunun en azından bir tanesinin değiştiği anlamına gelmesidir.

Hem değişir sermaye ile toplam sermayenin hareketi ve değerlenmesi arasındaki özel organik ilişki hem de değişir sermayenin değişmez sermayeden farkı tam da burada kendisini gösterir. Değer oluşumu söz konusu olduğu sürece, değişmez sermaye, yalnızca, sahip olduğu değer nedeniyle önemlidir; burada, 1500 sterlinlik bir değişmez sermayenin, diyelim 1 sterlin üzerinden 1500 ton demiri mi yoksa 3 sterlin üzerinden 500 ton demiri mi temsil ettiğinin değer oluşumu açısından hiçbir önemi yoktur. Onun değerini temsil eden gerçek maddelerin miktarının değer oluşumu ve kâr oranı açısından hiçbir önemi yoktur ve kâr oranı, değişmez sermaye değerindeki artış ya da azalmanın değişmez sermayenin temsil ettiği maddi kullanım değerlerinin kütlesine oranı ne olursa olsun, bu değerle ters orantılı olarak değişir.

Değişir sermaye için durum tümüyle farklıdır. İlk aşamada önem taşıyan, sahip olduğu değer, yani onun içinde nesnelleşmiş olan emek değil, harekete geçirdiği ve kendisi tarafından ifade edilmeyen toplam emeğin yalnızca bir göstergesi olarak bu değerdir; bu toplam emeğin değerinin içerdiği emek ne kadar azsa, toplam emeğin değerinin, kendisi tarafından ifade edilen ve dolayısıyla karşılığı ödenen emekten farkı, yani artık değer oluşturan parçası, tam da o kadar büyük olur. 10 saatlik iş günü on şiline = on marka eşit olsun. Gerekli emek ya da işçi ücretlerini, yani değişir sermayeyi yerine koyan emek = 5 saat = 5 şilin ise, artık emek = 5 saat ve artık değer = 5 şilin, söz konusu emek = 4 saat = 4 şilin ise, artık emek = 6 saat ve artık değer = 6 şilindir.

Yani, değişir sermayenin değer büyüklüğü, onun tarafından harekete geçirilen emek kütlesinin göstergesi olmaktan uzaklaşır uzaklaşmaz, daha doğrusu bu göstergenin ölçüsü değişir değişmez, artık değer oranı karşıt yönde ve ters orantılı olarak değişir.

Şimdi, yukarıdaki kâr oranı eşitliğini ($p' = m'\frac{v}{C}$) farklı olası durumlara uygulayarak devam edeceğiz. Sırasıyla $m'\frac{v}{C}$'nin her bir etmeninin değerini değiştireceğiz ve bu değişikliklerin kâr oranı üzerindeki etkisini saptayacağız. Böylece, ya bir ve aynı sermayenin farklılaştırılmış ardışık etki koşulları ya da belki farklı sanayi dallarındaki belki de farklı ülkelerdeki, farklı, eş zamanlı olarak yan yana bulunan ve karşılaştırma konusu yapılan sermayeler olarak görebileceğimiz farklı örnek olay dizileri elde ederiz. Dolayısıyla, örneklerimizin bazılarının bir ve aynı sermayenin zamansal açıdan birbirlerini izleyen durumları olarak ele alınması zorlama ya da pratik bakımdan olanaksız göründüğünde, bunlar bağımsız sermayelerin karşılaştırması olarak ele alınır alınmaz söz konusu itiraz geçersizleşir.

Dolayısıyla, $m'\frac{v}{C}$ ürününü çarpanları olan m´ ve $\frac{v}{C}$'ye ayırıyoruz; ilk olarak m´'nü sabit kabul ediyor ve $\frac{v}{C}$'nin olası değişimlerinin etkisini inceliyoruz; ardından $\frac{v}{C}$ kesrini sabit sayıyor ve m´'nün olası değişimlerini gerçekleştirmesini sağlıyoruz; son olarak, tüm çarpanları değişken kabul ediyor ve böylece kâr oranı hakkındaki yasaların türetilmesini mümkün kılan tüm durumları ele alıyoruz.

I. m´ sabit, $\frac{v}{C}$ değişken

Çok sayıda alt durumu kapsayan bu durum için genel bir formül sunulabilir. C ve C_1 gibi iki sermayemiz ve onlarla bağlantılı v ve v_1 değişir sermaye bileşenlerimiz, her ikisi için ortak olan bir m´ artık değer oranımız ve p´ ve p'_1 gibi kâr oranlarımız varsa:

$$p' = m'\frac{v}{C};\ p'_1 = m'\frac{v_1}{C_1}.$$

Şimdi, hem C ve C_1'i hem de v ve v_1'i birbirlerine oranlarsak, örneğin $\frac{C_1}{C}$ kesrinin E'ye ve $\frac{v_1}{v}$ kesrinin e'ye eşit olduğunu kabul edersek, $C_1 = EC$ ve $v_1 = ev$ olur. Yukarıda p'_1 için verilen eşitlikte C_1'in ve v_1'in yerlerine bu şekilde elde edilen değerleri koyarsak, şuna ulaşırız:

$$p'_1 = m'\frac{ev}{EC}.$$

Ama, onları aşağıdaki orantıya dönüştürerek, yukarıdaki iki eşitlikten ikinci bir formül daha türetebiliriz:

$$p' : p'_1 = m'\frac{v}{C} : m'\frac{v_1}{C_1} = \frac{v}{C} : \frac{v_1}{C_1}.$$

Pay ile payda aynı sayıyla çarpıldığında ya da aynı sayıya bölündüğünde bir kesrin değeri değişmediğinden, $\frac{v}{C}$ ile v_1/C_1'i yüzdelere indirgeyebilir, yani hem C'yi hem de C_1'i 100'e eşit kabul edebiliriz. Bu durumda $\frac{v}{C} = \frac{v}{100}$ ve $\frac{v_1}{C_1} = \frac{v_1}{100}$'ü elde ederiz ve yukarıdaki orantıda paydaları kaldırarak şuna ulaşabiliriz:

$$p' : p'_1 = v : v_1;\ \text{ya da:}$$

Aynı artık değer oranıyla iş gören herhangi iki sermaye söz konusu olduğunda, kâr oranlarının birbirlerine oranı, kendi toplam sermayelerinin yüzdeleri olarak hesaplanan değişir sermayelerin birbirlerine oranına eşittir.

Bu iki biçim, $\frac{v}{C}$'nin olası tüm değişimlerini kapsar.

Bu durumları teker teker incelemeden önce, bir noktayı daha belirtelim. C, c ile v'nin, yani değişmez sermaye ile değişir sermayenin toplamı olduğundan ve hem artık değer oranı hem de kâr oranı genellikle yüzdelerle ifade edildiğinden, c + v toplamını da yüze eşit kabul etmek, yani c ile v'yi yüzdelerle ifade etmek genel olarak uygundur. 12 000'i değişmez ve 3000'i değişir sermaye olan 15 000'lik bir sermayenin 3000'lik bir artık değer ürettiğini söylememizle, bu sermayeyi aşağıdaki şekilde yüzdelere indirgememiz arasında, kârın kütlesinin belirlenmesi açısından değilse de oranının belirlenmesi açısından herhangi bir fark yoktur:

$$15\,000\ C = 12\,000_c + 3000_v\ (+\ 3000_m)$$

$$100\ C = 80_c + 20_v\ (+\ 20_m)\ .$$

Her iki durumda da artık değer oranı (m´) = %100 ve kâr oranı = %20'dir.

İki sermayeyi birbirleriyle, örneğin yukarıdakini bir başka sermayeyle karşılaştırırken de aynısı geçerlidir:

$$12\,000\ C = 10\,800_c + 1200_v\ (+\ 1200_m)$$

$$100\ C = 90_c + 10_v\ (+\ 10_m)\ ;$$

her ikisinde de m´ = %100, p´ = %10'dur ve yukarıdaki sermaye ile yapılan karşılaştırma yüzdeli biçimde çok daha açıktır.

Buna karşılık, bir ve aynı sermayedeki değişiklikler söz konusu olduğunda, yüzdeli biçime yalnızca nadiren başvurulabilir, çünkü bu biçim neredeyse her zaman bu değişiklikleri belirsizleştirir. Bir sermaye,

$$80_c + 20_v + 20_m$$

şeklindeki yüzdeli biçimden

$$90_c + 10_v + 10_m$$

şeklindeki yüzdeli biçime geçiyorsa, değişikliğe uğramış olan $90_c + 10_v$ şeklindeki yüzdeli bileşimin v'deki mutlak bir azalmadan mı, c'deki mutlak bir artıştan mı, yoksa her ikisinden mi kaynaklandığı anlaşılamaz. Bunun anlaşılabilmesi için elimizde mutlak sayısal büyüklüklerin bulunması gerekir. Ama tek tek aşağıdaki değişim durumları incelenirken önemli olan tek şey, bu değişimlerin nasıl gerçekleştiğidir; ister $12\,000_c + 3000_v$'nin değişir sermaye aynı kalırken değişmez sermayenin artışı yoluyla $27\,000_c + 3000_v$'ye (yüzde cinsinden $90_c + 10_v$'ye) dönüşmesi yoluyla olsun; ister değişmez sermaye aynı kalırken değişir

sermayenin azalması, yani 12 000_c + $1333^1/_{3v}$'ye (yüzde cinsinden yine 90_c + 10_v'ye) geçiş yoluyla olsun; isterse son olarak her iki toplamın değişmesi, örneğin 13 500_c + 1500_v (yüzde cinsinden yine 90_c + 10_v) olması yoluyla olsun, 80_c + 20_v'nin 90_c + 10_v'ye nasıl dönüştüğüdür. Ne var ki aşağıda sırasıyla tam da bu durumları inceleyeceğiz ve dolayısıyla yüzdeli biçimin sağladığı kolaylıklardan vazgeçeceğiz, ya da bunları yalnızca ikincil araçlar olarak kullanacağız.

1. m´ ve C sabit, v değişken

v'nin büyüklüğü değiştiğinde, C'nin değişmeden kalmasının tek yolu, C'nin diğer bileşeninin, yani değişmez sermayenin (c) kendi büyüklüğünü aynı tutarda, ama v'ninkiyle ters yönde değiştirmesidir. Başlangıçta C = 80_c + 20_v = 100 ise ve ardından v 10'a düşüyorsa, C, yalnızca c'nin 90'a çıkması durumunda 100'e eşit kalabilir; 90_c + 10_v = 100. Genel bir ifadeyle: v, v ± d'ye dönüşür, yani d kadar artar ya da azalırsa, ele aldığımız durumun koşullarının yerine gelmesi için, c'nin c ∓ d'ye dönüşmesi, yani aynı tutarda ama ters yönde değişmesi gerekir.

Aynı şekilde, artık değer oranı (m´) aynı kalır ama değişir sermaye (v) değişirken, m = m´v olduğundan ve m´v'nin çarpanlarından biri (v) başka bir değer aldığından, artık değer kütlesi (m) değişmek zorundadır.

Ele almakta olduğumuz durumun ön koşulları, başlangıçtaki

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

eşitliğine ek olarak, v'nin değişmesinin ürünü olan,

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{C}$$

şeklindeki ikinci bir eşitliği verir ve bu ikincisinde v, v_1'e dönüşmüştür ve bunun ürünü olan değişmiş kâr oranının (p'_1) bulunması gerekir.

Değişmiş olan kâr oranı şu orantıyla bulunur:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C} = v : v_1.$$

Ya da: Artık değer oranı aynı kalırken ve toplam sermaye aynı kalırken, başlangıçtaki kâr oranının, değişir sermayedeki değişimle ortaya çıkan kâr oranına oranı, başlangıçtaki değişir sermayenin değişmiş olan değişir sermayeye oranıyla aynıdır.

Sermaye, başlangıçta, yukarıdaki olduğu gibi

I. 15 000 C = 12 000_c + 3000_v (+ 3000_m) şeklinde idiyse; şimdi ise:

II. 15 000 C = 13 000_c + 2000_v (+ 2000_m) şeklindeyse; her iki durumda da C = 15 000 ve m´ = %100'dür ve I'in kâr oranının (%20) II'nin kâr oranına (%$13^1/_3$) oranı, I'in değişir sermayesinin (3000) II'nin değişir sermayesine (2000) oranına eşittir, yani %20 : %$13^1/_3$ = 3000 : 2000.

Şimdi, değişir sermaye artabilir ya da azalabilir. Önce, bunun arttığı

bir örnek üzerinde duralım. Bir sermaye, başlangıçta, aşağıdaki şekilde oluşmuş ve iş görüyor olsun:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; C = 120, m´ = %50, p´ = %8$^1/_3$.

Şimdi, değişir sermaye 30'a çıksın; bu durumda, varsayım gereği, toplam sermayenin değişmeden kalabilmesi (= 120) için değişmez sermaye 100'den 90'a düşmek zorundadır. %50'lik artık değer oranı aynı kalırken, üretilmiş olan artık değer 15'e yükselmek zorundadır. Dolayısıyla, elimizde şunlar var:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; C = 120, m´ = %50, p´ = %12$^1/_2$.

Önce, ücretlerin değişmediği varsayımından hareket edelim. Bu takdirde artık değer oranının diğer etmenleri olan iş günü ile emek yoğunluğunun da aynı kalmış olması gerekir. Dolayısıyla, v'nin (20'den 30'a) artışı, yalnızca, yüzde 50 oranında daha fazla işçinin kullanıldığı anlamına gelebilir. O zaman toplam değer-ürün de yüzde 50 oranında artarak 30'dan 45'e yükselir ve tıpkı eskiden olduğu gibi $^2/_3$'ü ücretlere, $^1/_3$'ü artık değere karşılık gelecek şekilde bölünür. Ama işçi sayısındaki artışla eş zamanlı olarak, değişmez sermaye, üretim araçlarının değeri, 100'den 90'a düşmüştür. Dolayısıyla, önümüzde, değişmez sermayedeki eş zamanlı azalmayla el ele giden bir emek üretkenliği azalması durumu var; bu durum iktisadi açıdan mümkün müdür?

Emek üretkenliğindeki azalmanın ve bundan dolayı çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışın kolay anlaşılabileceği tarımda ve istihraç sanayisinde, bu süreç (kapitalist üretimin sınırları içinde ve kapitalist üretim temeli üzerinde), değişmez sermayenin azalmasıyla değil artmasıyla el ele gider. c'nin yukarıdaki azalışının tek nedeni fiyat düşüşü olsaydı bile, belirli bir sermaye, I'den II'ye ancak çok istisnai koşullar altında geçebilirdi. Ama farklı ülkelerde ya da tarımın ya da istihraç sanayisinin farklı dallarında yatırılmış olan iki bağımsız sermaye söz konusu olsaydı, bir durumda diğerine göre daha fazla işçinin (dolayısıyla daha büyük bir değişir sermayenin) kullanılması ve daha az değerli ya da daha az sayıdaki üretim araçlarıyla çalışılması göze batmazdı.

Ne var ki, işçi ücretlerinin aynı kaldığı varsayımını kaldırıp, değişir sermayenin 20'den 30'a yükselmesini işçi ücretlerinin yüzde 50 oranında artmasıyla açıklarsak, tümüyle farklı bir durumla karşı karşıya kalırız. Aynı sayıda (diyelim 20) işçi, aynı ya da önemsiz derecede azalmış üretim araçlarıyla çalışmaya devam eder. İş günü değişmeden (örneğin 10 saat olarak) kalırsa, toplam değer-ürün de değişmeden kalır; daha önce olduğu gibi 30 olur. Ama bu 30'un tümüne, 30'luk öndelenmiş değişir sermayeyi yerine koymak için ihtiyaç duyulur; artık değer ortadan kalkardı. Oysa artık değer oranının değişmeyeceği, yani I'de olduğu gibi

%50 düzeyinde kalacağı varsayılmıştı. Bu da ancak iş günü yüzde 50 oranında uzatılır, 15 saate yükseltilirse mümkündür. Bu durumda 20 işçi 15 saatte 45'lik bir toplam değer üretmiş ve tüm koşullar yerine getirilmiş olurdu:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m;\ C = 120,\ m' = \%50,\ p' = \%12^1/_2.$$

Bu durumda, 20 işçi artık Durum I'deki kadar emek aracına, alete, makineye vb. gereksinim duymaz; yalnızca, ham maddelerin ya da yardımcı malzemelerin yüzde 50 oranında artması gerekirdi. Dolayısıyla, bu malzemelerin fiyatlarının düşmesi hâlinde, bizim varsayımlarımız altında, I'den II'ye geçiş, tek bir sermaye için bile iktisadi bakımdan çok daha mümkün olurdu. Ve daha fazla kâr etmesi sayesinde, değişmez sermayesinin değersizleşmesinden dolayı kapitalistin uğramış olabileceği zarar en azından bir ölçüde karşılanabilirdi.

Şimdi de, değişir sermayenin yükselmek yerine düştüğünü varsayalım. Öyleyse yapmamız gereken tek şey, yukarıdaki örneği tersine çevirmek, II'yi başlangıçtaki sermaye kabul etmek ve II'den I'e gitmektir.

II. $90_c + 30_v + 15_m$, bu durumda,

I. $100_c + 20_v + 10_m$'ye dönüşür ve bu yer değiştirmenin, her iki taraftaki kâr oranlarını ve bunların karşılıklı ilişkisini düzenleyen koşullarda en küçük bir değişikliğe yol açmayacağı apaçıktır.

Değişmez sermaye büyürken $^1/_3$ oranında daha az işçinin çalıştırılması nedeniyle v'nin 30'dan 20'ye düşmesi, modern sanayinin normal durumuyla karşı karşıya bulunduğumuz anlamına gelir: emek üretkenliğinin artışı, daha büyük miktarlardaki üretim araçlarının daha az sayıda işçi tarafından işletilmesi. Bu hareketin, kaçınılmaz olarak, kâr oranındaki eş zamanlı düşüşle el ele gittiği, bu kitabın üçüncü kısmında görülecek.

Ama v'nin 30'dan 20'ye düşmesinin nedeni, aynı sayıda işçinin daha düşük ücretlerle çalıştırılması olsaydı, iş günü değişmezken, toplam ürün daha önce olduğu gibi $30_v + 15_m = 45$ olurdu; çünkü artık değer 25'e, artık değer oranı ise varsayıma aykırı şekilde %50'den %125'e çıkardı. Örneğimizin koşullarına bağlı kalmamız için, %50'lik bir orana sahip olan artık değer, bunun yerine, 10'a düşmek zorundadır ve dolayısıyla toplam değer-ürün de 45'ten 30'a düşmek zorundadır ve bu da ancak iş gününün $^1/_3$ oranında kısaltılmasıyla mümkün olabilir. O zaman, yukarıdaki gibi, elimizde yine şunlar olur:

$$100_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%50,\ p' = \%8^1/_3.$$

Ücretler düşerken çalışma süresindeki bu azalmanın pratikte gerçekleşmeyeceğine değinmek gereksiz. Ama bunun bir önemi bulunmaz.

Kâr oranı çok sayıda değişkenin bir fonksiyonudur ve bu değişkenlerin kâr oranı üzerindeki etkilerini bilmek istiyorsak, her birinin kendi başına yarattığı etkiyi, bu yalıtılmış etkinin bir ve aynı sermaye özelinde iktisadi açıdan mümkün olup olmadığından bağımsız olarak, sırayla incelemek zorundayız.

2. m´ sabit, v değişken, C, v'deki değişmeyle değişir

Bu durum öncekinden sadece derece açısından farklıdır. Burada, c, v'deki artış ya da azalma kadar azalmak ya da artmak yerine, değişmeden kalır. Ama büyük sanayiye ve tarıma dayalı bugünün koşullarında, değişir sermaye, toplam sermayenin yalnızca görece küçük bir parçasını oluşturur ve dolayısıyla, değişir sermayedeki değişim tarafından belirlendiği kadarıyla, toplam sermayedeki azalma ya da büyüme de görece küçük kalır. Yine bir sermaye alalım:

I. $100_c + 20_v + 10_{m}$; $C = 120$, $m´ = \%50$, $p´ = \%8^1/_3$,

ve bu, diyelim şuna dönüşsün:

II. $100_c + 30_v + 15_{m}$; $C = 130$, $m´ = \%50$, $p´ = \%11^7/_{13}$.

Bunun tersini oluşturan değişir sermayenin azalması durumu, yine II'den I'e doğru ters yöndeki geçişle gösterilirdi.

İktisadi koşullar temelde önceki durumdakilerle aynı olurdu ve dolayısıyla yeni baştan tartışılmaları gerekmez. I'den II'ye geçiş şunu kapsar: Emek üretkenliğinin yarı yarıya azalması; 100_c'nin işletilmesi, II'de, I'dekine göre yarı yarıya daha fazla emek gerektirir. Bu durum tarımda ortaya çıkabilir.[9]

Ama önceki durumda, toplam sermayenin, değişmez sermayenin değişir sermayeye dönüşmesi ya da bunun tersinin gerçekleşmesi yoluyla değişmeden kalmasına karşın, burada, değişir sermaye arttığında ek bir sermayenin bağlanması, değişir sermaye azaldığında daha önce kullanılan sermayenin bir bölümünün serbest kalması söz konusudur.

3. m´ ve v sabit, c ve dolayısıyla C değişken

Bu durumda,

$$p´ = m´ \frac{v}{C} \text{ eşitliği değişerek } p´_1 = m´ \frac{v}{C_1} \text{ olur,}$$

ve her iki tarafta görülen çarpanların silinmesiyle şu orantıyı verir:

$$p´_1 : p´ = C : C_1;$$

artık değer oranları ve değişir sermaye parçaları aynı kalırken, kâr oranları toplam sermayelerle ters orantılıdır.

---

9 Elyazmasının burasında şu yazılı: "Bu durumun toprak rantıyla bağlantısı daha sonra incelenecek".

Örneğin elimizde üç sermaye veya aynı sermayenin üç farklı durumu bulunuyor olsun:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; C = 100, m´ = %100, p´ = %20;
II. $100_c + 20_v + 20_m$; C = 120, m´ = %100, p´ = %$16^2/_3$;
III. $60_c + 20_v + 20_m$; C = 80, m´ = %100, p´ = %25;

bu durumda aşağıdaki orantıları elde ederiz.

%20 : %$16^2/_3$ = 120 : 100 ve %20 : %25 = 80 : 100.

m´ sabitken $^v/_C$'nin değişimleri için daha önce verilmiş olan genel formül şuydu:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}\text{; şimdi şöyle olur: } p'_1 = m' \frac{v}{EC}\text{,}$$

çünkü v herhangi bir değişime uğramaz, dolayısıyla da burada e = $\frac{v_1}{v}$ faktörü 1'e eşit olur.

m´v = m (artık değer kütlesi) olduğundan ve hem m´ hem de v değişmediğinden, m de C'deki değişimden etkilenmez; artık değer kütlesi değişimden önce ne kadardıysa değişimden sonra da o kadar olur.

c sıfıra düşecek olsa, p´ = m´, yani kâr oranı artık değer oranına eşit olurdu.

c'deki değişim ya sadece değişmez sermayenin maddi ögelerinin değerlerinin değişmesinden ya da toplam sermayenin teknik bileşiminin değişmesinden, yani ilgili üretim dalında* emek üretkenliğinde bir değişimin gerçekleşmesinden kaynaklanabilir. İkinci durumda, büyük sanayi ve tarımın gelişimiyle yükselen toplamsal emek üretkenliği, geçişin (yukarıdaki örnekte) III'ten I'e ve I'den II'ye sırasıyla gerçekleşmesine yol açardı. Karşılığında 20 ödenen ve 40'lık bir değer üreten bir emek miktarı, önce 60 değerindeki bir emek araçları kütlesini kullanır; üretkenlik artar ve değer aynı kalırken, kullanılan emek araçları önce 80'e, ardından 100'e çıkardı. Ters yöndeki sıranın izlenmesi, üretkenlik azalmasını gerektirirdi; aynı emek miktarı daha az üretim aracını harekete geçirebilir, tarımda, madenlerde vb. görülebildiği üzere işletme ölçeği sınırlanırdı.

Değişmez sermaye tasarrufu bir yandan kâr oranını yükseltir ve diğer yandan sermayenin bir bölümünü serbest bırakır, yani kapitalistler için önemlidir. Hem bu noktayı hem de değişmez sermaye ögelerinin, özellikle de ham maddelerin fiyatlarının değişmesinin etkisini daha sonra** daha yakından inceleyeceğiz.

Değişmez sermayenin değişmesinin, bu değişime c'nin maddi ögelerinin artması ya da azalması da yol açsa, yalnızca bu ögelerin değerleri-

* 1. baskıda: "Üretken dalda". *–Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 25, s. 87-146 [elinizdeki kitap, s. 88-144] *–Almanca ed.*

nin değişmesi de yol açsa, kâr oranı üzerinde aynı şekilde etkide bulunduğu burada da bir kez daha görülüyor.

4. m´ sabit, v, c ve C'nin üçü de değişken

Bu durumda, yukarıda değişen kâr oranı için verilen genel formül:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC};$$

geçerliliğini korur. Buradan çıkan sonuçlara göre, artık değer oranı aynı kalırken:

a) E, e'den büyükse, yani değişmez sermaye, toplam sermayenin değişir sermayeye göre daha yüksek bir oranda büyüyeceği şekilde artarsa, kâr oranı düşer. Bir sermaye, $80_c + 20_v + 20_m$ bileşiminden $170_c + 30_v + 30_m$ bileşimine geçerse, m´ %100 olarak kalır, ama hem v'nin hem de C'nin artmış olmasına karşın $\frac{v}{C}$ $\frac{20}{100}$'den $\frac{30}{200}$'e düşer ve kâr oranı buna uygun olarak %20'den %15'e düşer.

b) kâr oranı, yalnızca, e = E olursa, yani $\frac{v}{C}$ kesri görünüşteki bir değişime rağmen aynı değeri korursa, yani pay ile payda aynı sayıyla çarpılır ya da aynı sayıya bölünürse, değişmeden kalır. $80_c + 20_v + 20_m$ ve $160_c + 40_v + 40_m$'nin %20'lik aynı kâr oranına sahip oldukları açıktır, çünkü m´ %100'e eşit kalır ve $\frac{v}{C} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ her iki örnekte de aynı değeri temsil eder.

c) e, E'den büyükse, yani değişir sermaye toplam sermayeye göre daha yüksek bir oranda büyürse, kâr oranı yükselir. $80_c + 20_v + 20_m$, $120_c + 40_v + 40_m$'ye dönüşürse, kâr oranı da %20'den %25'e yükselir, çünkü m´ değişmezken $\frac{v}{C}$ $\frac{20}{100}$'den $\frac{40}{160}$'a, $^1/_5$'ten $^1/_4$'e yükselmiştir.

v ile C aynı yönde değişirken, bu büyüklük değişimi sırasında her ikisinin de belirli bir aşamaya kadar aynı oranlarda değiştiklerini ve böylece $^v/_C$'nin o noktaya kadar değişmeden kaldığını kabul edebiliriz. O zaman, bu aşama sonrasında ikisinden yalnızca biri değişir ve böylece söz konusu daha karmaşık durumu önceki daha basit durumlardan birine indirgemiş oluruz.

Örneğin, $80_c + 20_v + 20_m$, $100_c + 30_v + 30_m$'ye dönüşse, bu değişimde, v'nin c'ye ve dolayısıyla C'ye oranı, $100_c + 25_v + 25_m$'ye kadar değişmeden kalır. Dolayısıyla bu noktaya kadar kâr oranında da herhangi bir değişiklik olmaz. Yani şimdi $100_c + 25_v + 25_m$'yi başlangıç noktası olarak alabiliriz: v'nin 5 artarak 30_v'ye ve bu nedenle C'nin 125'ten 130'a yükseldiğini görürüz ve böylece v'nin basit değişimini ve C'nin bundan kaynaklanan değişimini içeren ikinci durumla karşılaşırız. Başlangıçta %20 olan kâr oranı, bu 5 v'lik eklemeyle, artık değer oranı aynı kalırken, %$23^1/_{13}$'e yükselir.

v ile C'nin büyüklükleri ters yönde değiştiğinde de, daha basit bir biçime indirgeme aynı şekilde gerçekleştirilebilir. Örneğin yine $80_c + 20_v + 20_m$ ile başlayalım ve bunun $110_c + 10_v + 10_m$'ye dönüşmesine izin verelim; o zaman, sonucu $40_c + 10_v + 10_m$ olan bir değişimde, kâr oranı başlangıçtakiyle aynı, yani %20 olurdu. Bu ara biçime 70_c'nin eklenmesiyle bu oran $\%8^1/_3$'e düşer. Bir başka deyişle, bir kez daha, önümüzdeki durumu tek bir değişkenin, yani c'nin değiştiği bir duruma indirgemiş olduk.

Demek ki, v, c ve C'nin aynı anda değişmesi yeni bakış açıları sunmaz ve son çözümlemede her zaman etmenlerden yalnızca birinin değişken olduğu bir duruma geri götürür.

Geriye kalan tek durum, yani v ile C'nin sayısal olarak aynı büyüklüklerde kaldığı, ama bunların maddi ögelerinin bir değer değişimine uğradığı, dolayısıyla v'nin değişmiş bir harekete geçirilen emek miktarını, c'nin değişmiş bir harekete geçirilmiş üretim araçları miktarını gösterdiği durum, aslında buraya kadar söylenenler tarafından kapsanmış bulunuyor.

$80_c + 20_v + 20_m$'de, 20_v, başlangıçta, 20 işçinin günde 10 saat çalışmasının karşılığı olan ücreti temsil ediyor olsun. Her bir işçinin ücreti 1'den $1^1/_4$'e yükselsin. Bu durumda 20_v'yle 20 yerine yalnızca 16 işçinin ücretleri ödenebilir. Ama 20 işçi 200 çalışma saatinde 40'lık bir değer üretiyorduysa, 16 işçi, günde 10 saatte, yani toplamda 160 çalışma saatinde, yalnızca 32'lik bir değer üretecektir. 20_v'nin ücretler için çekilmesinden sonra artık değer için 32'nin yalnızca 12'si kalır; artık değer oranı %100'den %60'a düşerdi. Ama artık değer oranı varsayım gereği sabit kalmak zorunda olduğundan, iş gününün $^1/_4$ oranında uzatılması, 10 saatten $12^1/_2$ saate çıkarılması zorunlu olurdu; 20 işçi, günde 10 saatte = 200 çalışma saatinde 40'lık† bir değer üretiyorsa, 16 işçi, günde $12^1/_2$ saatte = 200 saatte aynı değeri üretir ve $80_c + 20_v$'lik sermaye daha önce olduğu gibi 20'lik bir artık değer üretmiş olur.

Tersine, ücretler, 20_v'nin 30 işçinin ücretlerini karşılayacağı şekilde düşerse, m´, ancak iş gününün 10 saatten $6^2/_3$ saate düşürülmesi durumunda sabit kalabilir. $20 \times 10 = 30 \times 6^2/_3 = 200$ çalışma saati.

Bu karşıt varsayımlar altında, c'nin, para cinsinden değer ifadesi olarak aynı kalmasına karşın, yine de değişen ilişkilere karşılık gelen değişmiş üretim araçları miktarlarını temsil etmesinin ne ölçüde mümkün olduğu, temelde, yukarıda tartışılmış bulunuyor. Bu durum, saf biçimiyle, ancak çok istisnai olarak ortaya çıkabilir.

c'nin ögelerinin değerlerinin, bunların kütlelerini büyütecek ya da küçültecek ama c değer toplamını değişmeden bırakacak şekilde değişmesine gelince, bu değişim, v'nin büyüklüğünün değişmesine yol açmadıkça, kâr oranını da artık değer oranını da etkilemez.

---

† Özgün metinde "80". –*Türkçe ed.*

Böylece, eşitliğimizdeki v, c ve C'nin tüm olası değişim durumlarını ele almış olduk. v'nin c'ye ya da C'ye oranındaki en küçük bir değişikliğin bile kâr oranını da değiştirmeye yetmesi nedeniyle, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranının düşebileceğini, aynı kalabileceğini ya da yükselebileceğini gördük.

Ayrıca, v'nin değişimiyle ilgili olarak, her yerde, m´'nün değişmeden kalmasını iktisadi açıdan olanaksız kılan bir sınırın ortaya çıktığı görüldü. c'nin her tür tek taraflı değişimi de, v'nin değişmeden kalmaya devam etmesini olanaksız kılan bir sınıra ulaşmak zorunda olduğundan, $^{v}/_{C}$'nin tüm olası değişimleri için, aşıldıklarında m´'nün de değişken olmasını zorunlu kılan sınırların bulunduğu görülüyor. m´'nün şimdi incelemeye başlayacağımız değişimleri sırasında, eşitliğimizin farklı değişkenlerinin bu karşılıklı etkileşimi daha açık şekilde ortaya çıkacak.

II. m´ değişken

Kâr oranları için, artık değer oranları değişirken, $\frac{v}{C}$ değişmeden de kalsa, değişse de geçerli olacak olan genel bir formülü,

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

eşitliğini, p'_1, m'_1, v_1 ve C_1'in değişmiş p', m', v ve C değerlerini gösterdiği bir başka formüle dönüştürdüğümüzde elde ederiz:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{C_1}.$$

O zaman elimizde şu olur:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

ve bundan da şunu elde ederiz:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{C}{C_1} \times p'.$$

1. m´ değişken, $\frac{v}{C}$ sabit

Bu durumda elimizde, $^{v}/_{C}$ her ikisinde de aynı değere sahip olmak üzere, şu eşitlikler vardır:

$$p' = m' \frac{v}{C} ; p'_1 = m'_1 \frac{v}{C}.$$

Dolayısıyla:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Aynı bileşime sahip iki sermayenin kâr oranları arasındaki oran, ilgili artık değer oranları arasındakine eşittir. $^{v}/_{C}$ kesrinde önemli olan, v ile C'nin mutlak büyüklükleri değil bu ikisi arasındaki oran olduğundan, bu söylenen, mutlak büyüklükleri ne olursa olsun, bileşimleri aynı olan tüm sermayeler için geçerlidir.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ C = 100,\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$160_c + 40_v + 20_m;\ C = 200,\ m' = \%50,\ p' = \%10$$
$$\%100 : \%50 = \%20 : \%10.$$

v ile C'nin mutlak büyüklükleri her iki durumda da aynıysa, kâr oranlarının birbirlerine oranları, artık değer kütlelerinin birbirlerine oranlarına da eşit olur:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Örneğin:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%\ 100,\ p' = \%20$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$\%20 : \%10 = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m.$$

Şimdi açıktır ki, mutlak olarak ya da yüzde cinsinden aynı bileşime sahip olan sermayeler söz konusu olduğunda, artık değer oranı, yalnızca, işçi ücretlerinin ya da iş gününün uzunluğunun ya da emek yoğunluğunun farklı olması durumunda farklı olabilir. Şu üç durumda:

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10,$$
$$\text{II. } 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%\ 100,\ p' = \%20,$$
$$\text{III. } 80_c + 20_v + 40_m;\ m' = \%\ 200,\ p' = \%40,$$

I'de 30'luk ($20_v + 10_m$), II'de 40'lık, III'te 60'lık bir toplam değer-ürün üretilir. Bu, üç farklı şekilde gerçekleşebilir.

Birincisi, işçi ücretleri farklıysa, yani 20_v her bir özel durumda farklı bir işçi sayısını ifade ediyorsa. I'de 15 işçinin $1^2/_3$ sterlinlik bir ücretle 10 saat boyunca çalıştırıldığını ve 20 sterlini ücretleri yerine koymak ve 10 sterlini artık değer için kalmak üzere 30 sterlinlik bir değer ürettiklerini kabul edelim. Ücret 1 sterline düşerse, 20 işçiyi 10 saat boyunca çalıştırmak mümkün olur ve bu işçiler, 20 sterlini ücretler ve 20 sterlini artık değer için olmak üzere 40 sterlinlik bir değer üretir. Ücret daha da gerileyerek $^2/_3$ sterline düşerse, 30 işçi 10 saat boyunca çalıştırılır ve ücretler için 20 sterlin çekildikten sonra artık değer için geriye 40 sterlinin kalacağı şekilde 60 sterlinlik bir değer üretirler.

Sermayenin yüzde cinsinden bileşiminin sabit, iş gününün sabit, emek yoğunluğunun sabit olduğu, artık değer oranındaki değişmenin işçi ücretindeki değişmeden kaynaklandığı bu durum, Ricardo'nun varsayımının doğru olduğu tek durumdur:

> "Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages were low or high. [Kârlar, *tam olarak* ücretlerin düşük ya da yüksek olması *oranında*, yüksek ya da düşük olurdu.]" (*Principles*, ch. I, sect. III, s. 18, *Works of D. Ricardo*, ed. MacCulloch, 1852.)

Ya da *ikincisi*, emek yoğunluğu farklıysa. Bu durumda örneğin 20 işçi aynı emek araçlarıyla ve günlük 10 çalışma saatinde, belirli bir metadan

I'de 30, II'de 40, III'te 60 adet yapar ve bu metaların her biri, onun için kullanılan üretim araçlarının değeri dışında, 1 sterlinlik bir yeni değeri temsil eder. Her seferinde 20 adet = 20 sterlin işçi ücretlerini yerine koyduğundan, artık değer için I'de 10 adet = 10 sterlin, II'de 20 adet = 20 sterlin, III'te 40 adet = 40 sterlin kalır.

Ya da *üçüncüsü*, iş günleri farklı uzunluklardadır. Emek yoğunluğu aynıyken 20 işçi I'de günde dokuz, II'de on iki, III'te on sekiz saat çalışıyorsa, toplam ürünlerinin birbirlerine oranları, 9 : 12 : 18'e eşit olan 30 : 40 : 60 olur ve ücret her seferinde 20'ye eşit olduğundan, artık değer için yine sırasıyla 10, 20 ve 40 kalır.

Demek ki, işçi ücretlerinin yükselmesinin ya da düşmesinin artık değer oranının ve dolayısıyla $^{v}/_{C}$ sabitken kâr oranının yüksekliği üzerindeki etkisi ters yönde, emek yoğunluğunun yükselmesinin ya da düşmesinin ve iş gününün uzamasının ya da kısalmasının etkisi ise aynı yöndedir.

2. m´ ve v değişken, C sabit

Bu durumda şu orantı geçerlidir:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Kâr oranlarının birbirine oranı, ilgili artık değer kütlelerinin birbirine oranına eşittir.

Değişir sermaye aynı kalırken artık değer oranlarının değişimi, değer-ürünün büyüklüğünde ve dağılımında farklılaşma anlamına geliyordu. v ile m´'nün eş zamanlı değişimi de farklı bir dağılım anlamına gelmekle birlikte, her zaman değer-ürünün büyüklüğündeki bir değişimi içermez. Olası üç durum vardır:

a) v ve m[†] karşıt yönlerde ama aynı miktarda değişir; örneğin:

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$90_c + 10_v + 20_m;\ m' = \%200,\ p' = \%20.$$

Değer-ürün ve dolayısıyla sağlanan emeğin niceliği her iki durumda da aynıdır; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Tek fark, birinci durumda ücretler için 20 harcanması ve artık değere 10 kalması, buna karşın ikinci durumda ücretlerin yalnızca 10 ve dolayısıyla artık değerin 20 tutmasıdır. v ve m´ aynı anda değişirken işçi sayısının, emek yoğunluğunun ve iş günü uzunluğunun değişmeden kaldığı tek durum budur.

b) m´ ve v yine karşıt yönlerde, ama farklı miktarlarda değişir. Bu durumda ya v'nin ya da m´'nün değişimi ağır basar.

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$\text{II. } 72_c + 28_v + 20_m;\ m' = \%71^1/_3,\ p' = \%20$$
$$\text{III. } 84_c + 16_v + 20_m;\ m' = \%125,\ p' = \%20.$$

† Özgün metinde "m´". –*Türkçe ed.*

I'de 40'lık bir değer-ürün için 20_v, II'de 48'lik bir değer-ürün için 28_v, III'te 36'lık bir değer-ürün için 16_v ödenir. Hem değer-ürün hem de ücret değişmiştir; ama değer-ürünün değişmesi, sağlanan emek miktarının, yani ya işçi sayısının, ya çalışma süresinin, ya emek yoğunluğunun, ya da bunların birden fazlasının değiştiği anlamına gelir.

c) m´ ile v aynı yönde değişir; bu durumda biri, diğerinin etkisini güçlendirir.

$$90_c + 10_v + 10_m;\ m' = \%100,\ p' = \%10$$
$$80_c + 20_v + 30_m;\ m' = \%150,\ p' = \%30$$
$$92_c + 8_v + 6_m;\ m' = \%\ 75,\ p' = \%\ 6.$$

Burada da üç değer-ürün farklıdır (20, 50 ve 14); ve her bir emek miktarının büyüklüğündeki bu farklılık, yine işçi sayısındaki, çalışma süresindeki, emek yoğunluğundaki ya da bu etmenlerin birden fazlasındaki veya tümündeki farklılıklara indirgenir.

3. m´, v ve C değişken

Bu durum yeni bir bakış açısı sunmaz ve "II. m´ değişken" başlığının altında verilmiş olan genel formülle çözülür.

Demek ki, artık değer oranındaki bir büyüklük değişiminin kâr oranı üzerindeki etkisi şu durumlara yol açar:

1. $\frac{v}{C}$ sabit kaldığında, p´, m´ ile aynı oranda büyür ya da küçülür.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$\%100 : \%50 = \%20 : \%10.$$

2. m büyür ya da küçülürken, $\frac{v}{C}$, m´ ile aynı yönde hareket ettiğinde, yani büyüdüğünde ya da küçüldüğünde, p´, m´'ne göre daha büyük bir oranda yükselir ya da düşer.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$70_c + 30_v + 20_m;\ m' = \%66^2/_3,\ p' = \%20$$
$$\%50 : \%66^2/_3 < \%10 : \%20.$$

3. $\frac{v}{C'}$ m´'nün tersi yönde, ama daha küçük bir oranda değiştiğinde, p´, m´'ne göre daha küçük bir oranda yükselir ya da düşer.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = \%150,\ p' = \%15$$
$$\%50 : \%150 > \%10 : \%15.$$

4. $\frac{v}{C}$, m´´nün tersi yönde ve ondan daha büyük bir oranda değiştiğinde, p´, m´´nün düşmesine rağmen yükselir ya da m´´nün yükselmesine rağmen düşer.

$$80_c + 20_v + 20_m; \; m' = \%100, \; p' = \%20$$
$$90_c + 10_v + 15_m; \; m' = \%150, \; p' = \%15$$

m´ %100'den %150'ye yükselmiş, p´ %20'den %15'e düşmüştür.

5. Son olarak: $\frac{v}{C}$, m´´nün tersi yönde ama tam olarak onunla aynı oranda değiştiğinde, p´, m´nün yükselmesine ya da düşmesine rağmen sabit kalır.

Biraz daha üzerinde durulması gereken tek durum bu sonuncusudur. Nasıl ki yukarıda $\frac{v}{C}$'nin değişimlerini incelerken bir ve aynı artık değer oranının kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ifade edebildiğini gördüysek, burada da, bir ve aynı kâr oranının temelinde çok farklı artık değer oranlarının bulunabileceğini görüyoruz. Ama m´ sabit olduğunda v'nin C'ye oranındaki her tür değişme kâr oranında bir farklılaşma yaratmaya yeterken, m´´nün büyüklüğü değiştiğinde, kâr oranının aynı kalması için, $\frac{v}{C}$'de, tam olarak uygun düşen, ters yöndeki bir büyüklük değişiminin gerçekleşmesi gerekir. Bu da bir ve aynı sermaye için ya da aynı ülkedeki iki sermaye için ancak çok istisnai olarak mümkündür. Örneğin,

$$80_c + 20_v + 20_m; \; C = 100, \; m' = \%100, \; p' = \%20$$

gibi bir sermaye alalım ve işçi ücretinin, aynı sayıda işçinin 20_v yerine 16_v ile çalıştırılacağı şekilde düştüğünü varsayalım. Bu durumda, diğer koşullar aynı kalırken, 4_v'nin serbest kalması sonucu şunu elde ederiz:

$$80_c + 16_v + 24_m; \; C = 96, \; m' = \%150, \; p' = \%25.$$

p´´nün daha önce olduğu gibi %20'ye eşit olabilmesi için, toplam sermayenin 120'ye, dolayısıyla değişmeyen sermayenin de 104'e çıkması gerekirdi:

$$104_c + 16_v + 24_m; \; C = 120, \; m' = \%150, \; p' = \%20.$$

Bu da ancak, ücret azalması ile eş zamanlı olarak emek üretkenliğinde söz konusu değişmiş sermaye bileşimini gerektiren bir değişimin ortaya çıkması; ya da, değişmez sermayenin parasal değerinin 80'den 104'e çıkması; kısacası, koşulların, sadece istisnai durumlarda görülebilen tesadüfi bir çakışmasının gerçekleşmesi durumunda mümkün olurdu. Gerçekte, m´´nde, v'de ve dolayısıyla $\frac{v}{C}$'de eş zamanlı bir değişimi gerektirmeyen bir değişim, yalnızca çok özel koşullar altında, yani sadece sabit sermayenin ve emeğin kullanıldığı ve emek nesnesinin doğa tarafından sağlandığı sanayi dallarında olasıdır.

Fakat iki ülkedeki kâr oranları karşılaştırılırken durum farklıdır. Burada aynı kâr oranı, gerçekten de, çoğu zaman, farklı artık değer oranlarını ifade eder.

Demek ki, söz konusu beş durumdan, yükselen bir kâr oranının düşen ya da yükselen bir artık değer oranına, düşen bir kâr oranının yükselen ya da düşen bir artık değer oranına, aynı kalan bir kâr oranının yükselen ya da düşen bir artık değer oranına karşılık gelebileceği sonucu çıkıyor. Yükselen, düşen ya da aynı kalan bir kâr oranının da aynı kalan bir artık değer oranına karşılık gelebileceğini I'de görmüştük.

Demek ki, kâr oranı iki ana etmen tarafından belirlenmektedir: artık değer oranı ve sermayenin değer bileşimi. Bu iki etmenin etkileri aşağıdaki şekilde kısaca özetlenebilir ve değişimin iki sermaye parçasının hangisinden kaynaklandığı burada önem taşımadığından, sermaye bileşimini yüzdelerle ifade edebiliriz:

İki sermayenin ya da iki ardışık, farklı durumdaki bir ve aynı sermayenin kâr oranları

şu durumlarda eşittir:

1. sermayelerin yüzde cinsinden bileşimleri ve artık değer oranları aynıyken.

2. yüzde cinsinden bileşimler ve artık değer oranları eşit değilken, artık değer oranlarıyla yüzde cinsinden değişir sermaye parçalarının çarpımları (m´ ile v çarpımları), yani toplam sermayenin yüzdeleri olarak hesaplanan artık değer *kütleleri* (m = m´v) eşitse, bir başka deyişle, m´ ve v her iki durumda birbirleriyle ters orantılıysa.

Şu durumlarda eşit değildirler:

1. yüzde cinsinden bileşimler eşitken, artık değer oranları eşit değilse (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, artık değer oranları arasındaki orana eşittir).

2. artık değer oranları eşitken ve yüzde cinsinden bileşimler eşit değilken (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, değişir sermaye parçaları arasındaki orana eşittir).

3. artık değer oranları ve yüzde cinsinden bileşimler eşit değilken (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, m´v çarpımları arasındaki orana, yani toplam sermaye üzerinden yüzdeler olarak hesaplanan artık değer kütleleri arasındaki orana eşittir).[10]

10 Elyazmasında, bunlara ek olarak, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki fark (m´ - p´) hakkında çok kapsamlı hesaplamalar bulunuyor; söz konusu fark, çok sayıda ilginç özelliğe sahiptir ve onun hareketi, iki oranın birbirlerinden uzaklaştıkları ya da birbirlerine yaklaştıkları durumları gösterir. Bu hareketler eğrilerle de gösterilebilir. Bu kitabın yakın amaçları açısından daha az önem taşıdığından ve burada, bu nokta üzerinde daha fazla durmak isteyen okurların dikkatini buna çekmek yeterli olacağından, bu malzemeyi sunmuyorum. –F. E.

Bölüm

4

Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi†

★ ★ ★

{Devrin artık değer üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda kâr üretimi üzerindeki etkisi ikinci kitapta tartışılmıştı. Kısaca özetlenecek olursa, devir için gerekli olan süre nedeniyle bütün sermaye aynı anda üretimde kullanılamaz; dolayısıyla, ister para-sermaye, ister stokta bulunan ham maddeler, ister bitmiş ama henüz satılmamış meta-sermaye, ister henüz vadeleri gelmemiş alacaklar biçiminde olsun, sermayenin bir bölümü sürekli olarak atıl durumda bulunur; üretimde, yani artık değerin yaratılmasında ve ona el koyulmasında faal olan sermaye her zaman bu bölüm kadar eksilir ve yaratılan ve el koyulan artık değer her zaman aynı oranda daralır. Devir zamanı ne kadar kısa olursa, atıl kalan söz konusu sermaye parçasının toplam sermayeye oranı o kadar küçülür; dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalırken, el koyulan artık değer de o kadar büyür.

Devir zamanının ya da onun iki kısmı olan üretim zamanı ile dolaşım zamanından birinin kısalmasının üretilen artık değer kütlesini nasıl artırdığı ikinci kitapta ayrıntılarıyla açıklanmıştı.* Ama kâr oranı yalnızca üretilen artık değer kütlesinin, onun üretiminde kullanılan toplam sermayeye oranını ifade ettiğinden, bu türden her kısalmanın kâr oranını

† Önsözde açıklandığı gibi, bu bölümün tümü Engels tarafından yazılmış ve bu nedenle parantez içine yerleştirilmiştir. *–Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 24, s. 296-301 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 283-288]. *–Almanca ed.*

yükselteceği apaçıktır. Daha önce ikinci kitabın ikinci kısmında artık değerle ilgili olarak yapılan açıklamalar, kâr ve kâr oranı için de aynı şekilde geçerlidir ve burada yinelenmeleri gerekmez. Yalnızca birkaç temel noktayı vurgulamak istiyoruz.

Üretim zamanını kısaltan başlıca araç, genelde sanayinin ilerlemesi diye anılan emek üretkenliği artışıdır. Eğer emek üretkenliği artışı aynı zamanda pahalı makinelerin vb. alınması yoluyla toplam sermaye harcamalarında ciddi bir artışa ve dolayısıyla toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranında bir düşüşe yol açmıyorsa, bu oranın yükselmesi gerekir. Ve metalurji ile kimya sanayisindeki en son ilerlemelerinin çoğunda kesin olarak bu durum geçerlidir. Yeni keşfedilen Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas vb. demir ve çelik işleme yöntemleri, geçmişte fazlasıyla uzun zaman alan süreçleri görece düşük maliyetlerle asgari bir düzeye kadar kısaltıyor. Alizarinin ya da kök boyasının kömür katranından elde edilmesi, yalnızca birkaç hafta içinde ve bugüne kadar da kömür katranı boyalarının üretildiği tesislerde, geçmişte yıllar alan sonuçların aynılarını ortaya çıkarıyor; kökboyasının yetişmesi bir yıl alıyordu ve boyalarını çıkarmadan önce kökler birkaç yıl boyunca olgunlaşmaya bırakılıyordu.

Dolaşım zamanını kısaltan başlıca araç iyileştirilmiş ulaştırmadır. Ve son elli yıl, bu alanda, yalnızca geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimiyle karşılaştırılabilecek olan bir devrim yarattı. Karada şosenin yerini demiryolu, denizde yavaş ve düzensiz yelkenli geminin yerini hızlı ve düzenli buharlı gemi hattı aldı ve bütün yerküre telgraf telleriyle donatılıyor. Süveyş Kanalı, Doğu Asya'yı ve Avustralya'yı ilk kez gerçek anlamıyla buharlı gemi trafiğine açtı. Doğu Asya'ya meta gönderimindeki dolaşım zamanı 1847'de henüz en az on iki ayken (bkz. II. Kitap, s. 235*), bu süre bugün yaklaşık olarak aynı sayıda haftaya indirilebilir olmuştur. 1825-1857 bunalımlarının iki büyük merkezi olan Amerika ve Hindistan, ulaştırma araçlarındaki bu devrimle Avrupa'daki sanayi ülkelerine %70-90 oranında yakınlaştı ve böylece patlama potansiyellerinin büyük bir bölümünü yitirdi. Toplam dünya ticaretinin devir zamanı aynı ölçüde kısaldı ve bunun parçası olan sermayelerin hareket yeteneği iki ya da üç katından fazlasına çıktı. Bunun kâr oranı üzerinde etkisiz kalmadığını söylemeye bile gerek yok.

Toplam sermayenin devrinin kâr oranı üzerindeki etkisini saf olarak sergilemek için, karşılaştırılacak olan iki sermayeyle ilgili tüm diğer koşulları aynı kabul etmemiz gerekir. Demek ki, artık değer oranı ve iş günü dışında, özellikle yüzde cinsinden bileşim de aynı olmalı. Şimdi,

* Bkz. MEW, Band 24, s. 255 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 252-252]. –*Almanca ed.*

$80_c + 20_v = 100C$ bileşimine sahip, %100'lük bir artık değer oranıyla yılda iki devir yapan bir A sermayesini alalım. Bu durumda yıllık ürün şu olur:

$160_c + 40_v + 40_m$. Ama kâr oranını bulmak için, bu 40_m'yi devir yapan 200'lük sermaye değerine değil, öndelenmiş olan 100'lük sermaye değerine oranlarız ve böylece şunu elde ederiz: p = %40.

Bunu, yine %100'lük bir artık değer oranıyla, ama yılda yalnızca bir kez devir yapan bir $B = 160_c + 40_v = 200C$ sermayesiyle karşılaştıralım. Bu durumda yıllık ürün yukarıdaki gibi şöyledir:

$160_c + 40_v + 40_m$. Ama bu kez 40_m'yi öndelenmiş olan 200'lük bir sermayeye oranlamak gerekir ve bu da yalnızca %20'lik, yani A'nınkinin yarısı kadar olan bir kâr oranını verir.

Bundan şu sonuç çıkar: Sermayelerin yüzde cinsinden bileşimleri, artık değer oranları ve iş günleri eşit olduğunda, iki sermayenin kâr oranları, bu sermayelerin devir zamanlarıyla ters orantılıdır. Karşılaştırılan iki durum için bileşimin ya da artık değer oranının ya da iş gününün ya da işçi ücretinin eşit olmaması, kuşkusuz kâr oranlarında daha fazla farklılaşmaya yol açacaktır; ama bunlar devirden bağımsızdır ve bu nedenle burada bizi ilgilendirmezler; ayrıca bunlar daha önce, Bölüm 3'te tartışılmıştı.

Kısalan devir zamanının artık değer üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda kâr üretimi üzerindeki doğrudan etkisi, bu yolla değişir sermaye parçasına kazandırılan daha yüksek etkililikten kaynaklanır ve bu konuda II. Kitap, Bölüm 16'ya başvurulabilir: Değişen Sermayenin Devri. Burada, yılda on devir yapan 500'lük bir değişir sermayenin, bu süre içinde, aynı artık değer oranıyla ve aynı ücretlerle yılda yalnızca bir devir yapan 5000'lik bir değişir sermayeyle aynı miktarda artık değere el koyduğu görülmüştü.

10 000'lik sabit sermayeden oluşan bir Sermaye I alalım ve bunun yıllık aşınma ve yıpranması %10 = 1000, dolaşır değişmez sermayesi 500 ve değişir sermayesi 500 tutuyor olsun. Artık değer oranı %100 iken, değişir sermaye yılda on devir yapıyor olsun. Basitlik adına, aşağıdaki tüm örneklerde, dolaşır değişmez sermayenin değişir sermaye ile aynı zamanda devir yaptığını kabul edeceğiz ve bu durum pratikte de çoğu zaman geçerli olacak. O zaman böyle bir devir döneminin ürünü şöyle olacaktır:

$$100_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600$$

böyle on devir süresini kapsayan bir tam yılın ürünü:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Şimdi de bir Sermaye II alalım: sabit sermaye 9000, bunun yıllık aşınma ve yıpranması 1000, dolaşır değişmez sermaye 1000, değişir sermaye 1000, artık değer oranı %100, değişir sermayenin yıllık devir sayısı: 5. Dolayısıyla değişir sermayenin her bir devir döneminin ürünü şöyle olacaktır:

$$200_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200,$$

ve beş devir için yıllık toplam ürün:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Bunların dışında, içinde hiç sabit sermaye bulunmayan, buna karşılık 6000'lik dolaşır değişmez ve 5000'lik değişir sermaye içeren bir Sermaye III alalım. Artık değer oranı yüzde %100 iken, bu sermaye yılda bir devir yapsın. Bu durumda yıllık toplam ürün şöyledir:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Görüldüğü gibi, her üç durumda da aynı yıllık artık değer kütlesi (= 5000) ve toplam sermaye her üç durumda yine aynı (= 11 000) olduğundan, $\%45^5/_{11}$'lik aynı kâr oranı vardır.

Buna karşılık, yukarıdaki Sermaye I'in değişir kısmının yıllık devir sayısı 10 yerine 5 olsa, durum değişir. O zaman bir devrin ürünü şu olur:

$$200_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Ya da yıllık ürün:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$

$$C = 11\,000,\ m = 2500;\ p' = \frac{2500}{11\,000} = \%22^8/_{11}.$$

Devir zamanı iki katına çıktığından kâr oranı yarı yarıya azalmıştır.

Demek ki, yıl boyunca el koyulan artık değer kütlesi, *değişir* sermayenin bir devir döneminde el koyulan artık değer kütlesi ile bu tür devirlerin yıllık sayısının çarpımına eşittir. Yıllık olarak el koyulan artık değer ya da kâra M, bir devir döneminde el koyulan artık değere m, değişir sermayenin yıllık devir sayısına n dersek, daha önce II. Kitap, Bölüm 16, 1'de açıklanmış olduğu üzere, M = mn ve yıllık artık değer oranı M´ = m´n olur.

Kâr oranı formülü ($p' = m'\frac{v}{C} = m'\frac{v}{c+v}$), hiç kuşku yok ki, yalnızca, paydaki v ile paydadaki v aynıysa doğrudur. Paydadaki v, toplam sermayenin ortalama olarak değişir sermaye biçiminde, işçi ücretleri için kullanılan parçasının tümüdür. Paydaki v'yi ilk aşamada belirleyen tek şey, kendisine oranı (m/v) artık değer oranı (m´) olan belirli bir miktarda

artık değer (= m) üretmiş ve ona el koymuş olmasıdır. $p' = \frac{m}{c+v}$ eşitliği ancak bu yolla diğerine ($p' = m'\frac{v}{c+v}$) dönüşmüştür. Şimdi, paydaki v'yi daha doğru şekilde belirleyen şey, paydadaki v'ye, yani C sermayesinin toplam değişir kısmına eşit olmak zorunda olmasıdır. Bir başka deyişle, $p' = {}^{m}/_{C}$ eşitliği, ancak, m, değişir sermayenin bir devir döneminde üretilen artık değer anlamına geliyorsa, diğer $p' = m'\frac{v}{c+v}$ eşitliğine hatasız şekilde dönüşebilir. m, bu artık değerin yalnızca bir bölümünü kapsıyorsa, m = m´v'nin doğru olmasına karşın, buradaki v, C = c + v'deki v'den küçüktür, çünkü işçi ücretlerine tüm değişir sermayeden azı yatırılmıştır. Ama m, v'nin bir devrinin artık değerinden fazlasını kapsıyorsa, bu v'nin bir bölümü ya da tamamı, önce birinci devirde, ardından ikinci devirde, ya da ikinci ve sonraki devirde olmak üzere, iki kez iş görür; yani, artık değeri üreten ve ödenmiş olan tüm işçi ücretlerinin toplamı olan v, c + v'deki v'den büyüktür ve hesap doğru olmaktan çıkar.

Yıllık kâr oranı formülünün tam olarak doğru olması için, basit artık değer oranının yerine yıllık artık değer oranını, yani m´´nün yerine M´´nü ya da m´n'yi koymamız gerekir. Diğer bir deyişle, artık değer oranı olan m´´nü (ya da aynı kapıya çıkmak üzere C'nin içerdiği değişir sermaye parçası olan v'yi) bu değişir sermayenin bir yıldaki devirlerinin sayısı olan n'yle çarpmamız gerekir ve böylece yıllık kâr oranının hesaplanmasının formülü olan $p' = m'n\frac{v}{C}$'yi elde ederiz.

Ama bir işletmedeki değişir sermayenin büyüklüğünü, çoğu durumda, kapitalistin kendisi de bilmez. Kapitalist için, sermayesi içindeki, kendisini ona temel bir fark olarak dayatan tek farkın, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark olduğunu ikinci kitabın sekizinci bölümünde görmüştük ve görmeye devam edeceğiz. Dolaşır sermayenin banka hesabında durmadığı kadarıyla para biçiminde elinde bulunan bölümünü içeren kasadan işçi ücretleri için gereken parayı alır, ham maddelerin ve yardımcı malzemelerin parasını aynı kasadan alır ve her ikisini de bir ve aynı kasa hesabına alacak olarak kaydeder. Ve ödenmiş olan işçi ücretleri için ayrı bir hesap tutacak olsaydı bile, bu hesap, yıl sonunda, bunlar için ödenmiş olan tutarı, yani vn'yi gösterir, ama değişir sermayenin (v) kendisini göstermezdi. Bunu açıklığa kavuşturmak için, burada bir örneğini vermek istediğimiz özel bir hesaplama yapması gerekirdi.

Bu amaçla, I. Kitap, s. 209/201'de* tarif edilen ve 10 bin iği bulunan iplik fabrikasını alıyor ve Nisan 1871'in bir haftası için verilmiş olan verilerin geçerliliklerini yıl boyunca korumuş olduklarını varsayıyoruz.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 233 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 218]. –*Almanca ed.*

Makinelerde saklı bulunan sabit sermaye 10 000 sterlindi. Dolaşır sermaye belirtilmemişti; 2500 olduğunu varsayıyoruz; bu tahmin hayli yüksek olsa bile, burada her zaman yapmak zorunda olduğumuz varsayım, yani hiçbir kredi işleminin gerçekleşmediği, dolayısıyla da sürekli ya da geçici olarak başkalarına ait sermayelerin kullanılmadığı varsayımı onu haklı çıkarır. Haftalık ürün, değeri bakımından, makinelerin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin, dolaşır değişmez sermaye öndeliği olarak 358 sterlin (kira için 6 sterlin, pamuk için 342 sterlin, kömür, gaz ve yağ için 10 sterlin), işçi ücretlerine yatırılan değişir sermaye olarak 52 sterlin ve 80 sterlinlik artık değerden oluşuyordu; yani:

$$20_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Demek ki, haftalık dolaşır sermaye öndeliği $358_c + 52_v = 410$'du ve bunun yüzde cinsinden bileşimi $= 87{,}3_c + 12{,}7_v$'ydi. Bu hesabın 2500 sterlinlik toplam dolaşır sermaye üzerinden yapılması, 2182 sterlinlik değişmez sermaye ve 318 sterlinlik değişir sermaye sonucunu verir. Bir yılda işçi ücretleri için yapılan toplam harcama 52 kere 52 sterlin, yani 2704 sterlin olduğundan, 318 sterlinlik değişir sermayenin yılda neredeyse tam $8^1/_2$ devir yaptığı anlaşılır. Artık değer oranı $^{80}/_{52} = \%153^{11}/_{13}$'tü. Kâr oranını, bu ögelerden hareketle, $p' = m'n \frac{v}{C}$ formülüne ilgili değerleri koyarak hesaplarız: $m' = 153^{11}/_{13}$, $n = 8^1/_2$, $v = 318$, $C = 12\,500$; yani:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = \%33{,}27.$$

Bunun sağlamasını, $p' \times \frac{m}{C}$ basit formülünü kullanarak yapıyoruz. Yıllık toplam artık değer ya da kâr 80 sterlin × 52 = 4160 sterlin tutar ve bunun 12 500'lük toplam sermayeye bölünmesi, yukarıdakine çok yakın bir sonuç olan %33,28'i verir; bu kadar olağanüstü yüksek bir kâr oranı yalnızca aşırı ölçüde uygun anlık koşullarla (çok düşük pamuk fiyatları ve çok yüksek iplik fiyatlarıyla) açıklanabilir ve gerçekte bunların tüm yıl boyunca geçerli olamayacakları kesindir.

$p' = m'n \frac{v}{C}$ formülünde, $m'n$, daha önce söylenmiş olduğu üzere, ikinci kitapta yıllık artık değer oranı olarak tarif edilmiş olan şeydir. Bu, yukarıdaki örnekte, $\%153^{11}/_{13} \times 8^1/_2$, ya da tam olarak $\%1307^9/_{13}$'tür. Dolayısıyla, Biedermann diye biri, ikinci kitaptaki bir örnekte sunulmuş olan %1000'lik yıllık artık değer oranının devasalığı yüzünden dehşete kapıldıysa, burada Manchester'ın gerçek yaşamından aktarılan %1300'ün üzerindeki yıllık artık değer oranı belki de onu rahatlatacaktır. Kuşkusuz uzun süredir tanık olmadığımız en yüksek refah dönemlerinde, böylesi bir oran kesinlikle az rastlanır bir şey değildir.

Yeri gelmişken, modern büyük sanayide gerçekten geçerli olan sermaye bileşiminden hareketle bir örnek sunacağız. Toplam sermaye, 12 182 sterlini değişmez sermaye ve 318 sterlini değişir sermaye olmak

üzere 12 500 sterlindir. Yüzdelerle ifade edilecek olursa: $97^1/_{2c} + 2^1/_{2v} = 100$ C. İşçi ücretleri, toplamın yalnızca kırkta biri tarafından, ama yılda sekizden fazla kez yinelenme yoluyla karşılanmaktadır.

Kendi işletmeleri hakkında bu türden hesaplamalar yapmak yalnızca az sayıda kapitalistin aklına geldiğinden, istatistikler, toplumsal toplam sermayenin değişmez parçasının değişir parçasına oranı hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez. Yalnızca Amerikan istatistikleri, bugünkü koşullar altında mümkün olanı verir: her bir iş dalında ödenen işçi ücretlerinin ve elde edilen kârların toplamı. Bu veriler, yalnızca sanayicilerin kendilerinin denetlenmeyen bildirimlerine dayandıkları için ne kadar güvenilmez olsalar da, fazlasıyla değerlidirler ve üzerinde durduğumuz konu hakkında elimizde yalnızca onlar bulunmaktadır. Avrupa'da, büyük sanayicilerimizden buna benzer ifşaatlar beklemeyecek kadar kibarız. –F. E.}

Bölüm

5

Değişmez Sermaye Kullanımında Tasarruf

★ ★ ★

I. Genel Olarak

Değişir sermaye aynı kalırken, yani aynı nominal ücret karşılığında aynı sayıda işçi kullanılırken mutlak artık değerin artışı ya da artık çalışmanın ve dolayısıyla iş gününün uzaması, değişmez sermayenin değerini toplam sermaye karşısında ve değişir sermaye karşısında göreli olarak azaltır ve böylece, artık değerin büyümesinden ve kütlesinden ve muhtemelen yükselmekte olan artık değer oranından da bağımsız olarak, kâr oranını yükseltir (burada, fazla çalışma karşılığında ödeme yapılıp yapılmaması önemsizdir). Değişmez sermayenin sabit kısmının, yani fabrika binalarının, makinelerin vb. hacmi, bunlarla 16 saat de çalışılsa 12 saat de çalışılsa aynı kalır. İş gününün uzaması değişmez sermayenin bu en pahalı kısmında herhangi bir yeni harcama gerektirmez. Dahası, sabit sermayenin değeri böylece daha az sayıda devir dönemi içinde yeniden üretilir, dolayısıyla da belirli bir kârın elde edilmesi için bu sermayenin öndelenmesini gerektiren süre kısalır. Bu nedenle, iş gününün uzatılması, fazla çalışma karşılığında ödeme yapılması ve belirli bir sınıra kadar, normal çalışma saatlerine göre daha yüksek ödemelerin yapılması durumlarında bile kârı yükseltir. Modern sanayi sisteminde sabit sermayeyi artırmanın sürekli büyüyen bir zorunluluk olması, bun-

dan ötürü, kâr delisi kapitalistleri iş gününü uzatmaya yönelten temel nedenlerden biriydi.[11]

İş günü sabitken aynı durum söz konusu olmaz. Bu kez, ya daha büyük bir emek kütlesini sömürmek için işçilerin sayısını ve onlarla birlikte belirli bir dereceye kadar sabit sermaye kütlesini, binaları, makineleri vb. artırmak gerekir (çünkü burada, ücret kesintileri ya da ücretlerin zorla normal yüksekliklerinin altına indirilmesi bir yana bırakılıyor), ya da, emek yoğunluğunun artırılacağı, veya emeğin üretici gücünün yükseltileceği, genel olarak daha fazla göreli artık değerin üretileceği durumlarda, ham madde kullanan sanayi dallarında, verili sürede daha fazla ham maddenin vb. işlenmesi yoluyla, değişmez sermayenin dolaşır kısmının kütlesi büyür; ve ikincisi, aynı sayıda işçi tarafından harekete geçirilen makinelerin sayısı ve dolayısıyla değişmez sermayenin bu kısmı da büyür. Demek ki, artık değerin büyümesine, değişmez sermayedeki bir büyüme; emek sömürüsündeki artışa, emek gücünün sömürülmesine aracılık eden üretim koşullarındaki bir pahalılaşma, yani daha büyük sermaye harcamaları eşlik eder. Böylece, kâr oranı bir tarafta yükseliyorsa diğer tarafta düşer.

Çok sayıda cari masraf, iş günü uzun da olsa kısa da olsa hemen hemen ya da tümüyle aynı kalır. Gözetim maliyetleri, 18 saat çalışan 500 işçi için, 12 saat çalışan 750 işçi için olduğundan düşüktür.

> "Bir fabrikanın on saatlik çalışmadan kaynaklanan işletme maliyetleri, hemen hemen, on iki saatlik çalışmadan kaynaklanan işletme maliyetleri kadardır." (*Rep. Fact., Oct. 1848*, s. 37.)

Merkezî ve yerel vergiler, yangın sigortası, çok sayıda sürekli çalışanın ücretleri, makinelerin değersizleşmesi ve bir fabrikanın çok sayıda başka masrafı, çalışma süresi uzun da olsa kısa da olsa aynı kalır; üretim ne kadar azalırsa, bunlar kâra oranla o kadar yükselir. (*Rep. Fact., Oct. 1862*, s. 19.)

Makinelerin ve sabit sermayenin diğer bileşenlerinin değerinin yeniden üretildiği süre, pratikte, bunların ömürleri tarafından değil, başından sonuna iş gördükleri ve kullanıldıkları emek sürecinin toplam süresi tarafından belirlenir. İşçiler 12 yerine 18 saat boyunca ter dökmek zorunda kalırsa, haftalık çalışma süresi üç gün artar, bir hafta bir buçuk haftaya ve iki yıl üç yıla çıkar. Bu fazla çalışma karşılığında ödeme yapılmazsa, işçiler, normal artık emek-zamana ek olarak, her iki hafta için üçüncü haftayı, her iki yıl için üçüncü yılı bedavadan verir.

11 "Tüm fabrikalarda çok yüksek miktardaki bir sabit sermaye binalarda ve makinelerde bulunduğundan, bu makinelerin çalışır durumda tutulabildikleri saatlerin sayısı ne kadar büyük olursa, kazanç da o kadar büyük olacaktır." ("Rep. of Insp. of Fact., October 31, 1858", s. 8.)

Ve böylece, makinelerin değerlerinin yeniden üretimi %50 oranında hızlandırılmış ve başka koşullar altında gerekli olan sürenin $^2/_3$'ünde gerçekleştirilmiş olur.

Hem buradaki hem de ham maddelerin fiyat dalgalanmaları hakkındaki inceleme (Bölüm 6) sırasında, gereksiz karışıklıkların önüne geçmek için, artık değer kütlesinin ve oranının verili olduğu varsayımından hareket ediyoruz.

Daha önce el birliği, iş bölümü ve makineler sunulurken vurgulanmış olduğu üzere,* üretim koşullarındaki, büyük ölçekli üretimi karakterize eden tasarruf, temelde, bu koşulların, toplumsal emeğin ya da toplumsal olarak birleşmiş emeğin koşulları olarak, yani emeğin toplumsal koşulları olarak iş görmelerinden kaynaklanır. Bunlar, üretim sürecinde, çok sayıda birbirlerine bağımlı olmayan ya da en fazla küçük ölçekli olarak dolaysız el birliği yapan işçi tarafından dağınık bir biçimde tüketilmek yerine, toplam işçi tarafından birlikte tüketilirler. Bir ya da iki merkezî motorun bulunduğu büyük bir fabrikada, bu motorların maliyetleri, onların beygir güçleriyle ve dolayısıyla olası etki alanlarıyla aynı oranda büyümez; aktarım makinelerinin maliyetleri, harekete geçirdikleri iş makinelerinin kütlesiyle aynı oranda büyümez; iş makinesinin kendisinin gövdesi, organları olarak kullandığı aletlerin artan sayısıyla aynı oranda pahalılaşmaz vb. Bunlara ek olarak, üretim araçlarının bir araya gelmesi, her tür binada, asıl üretim tesislerinin yanı sıra depolama yerlerinde vb. tasarruf sağlar. Isıtma, aydınlatma vb. giderleri için de aynı şey geçerlidir. Diğer üretim koşulları, ister az ister çok kullanılsınlar, aynı kalır.

Ama üretim araçlarının bir araya gelmesinden ve yığınsal olarak kullanılmalarından kaynaklanan bütün bu tasarruflar, temel koşul olarak, işçilerin bir araya gelmesini ve birlikte çalışmalarını, yani emeğin toplumsal birliğini gerektirir. Bu nedenle, artık değer nasıl kendi başına ele alındığında tek tek her bir işçinin artık emeğinden kaynaklanıyorsa, tasarruflar da aynı şekilde emeğin toplumsal karakterinden kaynaklanır. Burada mümkün ve gerekli olan sürekli iyileştirmeler bile, sadece ve sadece, büyük ölçekte birleşmiş olan toplam işçinin üretiminin sağladığı ve izin verdiği toplumsal deneyimlerden ve gözlemlerden kaynaklanır.

Üretim koşullarındaki tasarrufun ikinci büyük dalı için de aynısı geçerlidir. Üretimin dışkılarının, "atık"larının, ister aynı isterse başka bir sanayi dalındaki yeni üretim ögelerine geri dönüştürülmesinden, "dışkı"ların üretim devresine ve dolayısıyla (üretken ya da bireysel) tüketim devresine geri gönderilmesini sağlayan süreçlerden söz ediyoruz.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 343-344 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 316-317]. –*Almanca ed.*

Daha sonra biraz daha yakından inceleyeceğimiz bu tasarruf dalı da, büyük ölçekli toplumsal emeğin sonucudur. Bu atıkları yeniden ticaret nesnelerine ve dolayısıyla yeni üretim ögelerine dönüştüren, büyük ölçekli toplumsal emeğe karşılık gelen yığınsallıklarıdır. Üretim süreci açısından bu önemi kazanmalarını, mübadele değeri taşıyıcıları olmaya devam etmelerini, yalnızca, ortak üretimin ve dolayısıyla büyük ölçekli üretimin atıkları olmalarına borçludurlar. Bu atıklar, yeni üretim ögeleri olarak sağladıkları hizmetler bir yana, yeniden satılabilir duruma gelmeleri ölçüsünde, ham maddenin, bunun normal atıklarını, yani işlenmesi sırasında ortalama olarak kaybedilmek zorunda olan miktarını her zaman içeren maliyetini düşürür. Değişir sermayenin büyüklüğü ve artık değer oranı veriliyken, değişmez sermayenin bu kısmının maliyetinin azaltılması kâr oranını *pro tanto* [o miktarda] yükseltir.

Artık değer veriliyse, kâr oranı, yalnızca, meta üretimi için gerekli olan değişmez sermayenin değerinin azaltılması yoluyla artırılabilir. Değişmez sermaye, metaların üretiminde yer aldığı sürece, onun değişim değeri değil, yalnızca kullanım değeri söz konusu olur. Emeğin üretkenlik derecesi, yani teknik gelişme düzeyi veriliyken, bir iplik fabrikasında ketenin ne kadar emek soğurabileceği, onun değerine değil miktarına bağlıdır. Aynı şekilde, bir makinenin söz gelişi üç işçiye sağlayacağı yardım, onun değerine değil makine olarak kullanım değerine bağlıdır. Teknik gelişmenin bir aşamasında kötü bir makine pahalı, diğer bir aşamasında iyi bir makine ucuz olabilir.

Bir kapitalistin söz gelişi pamuğun ve iplik makinelerinin ucuzlaması yoluyla elde ettiği daha yüksek kâr, iplik fabrikasında değilse de makine imalatında ve pamuk yetiştiriciliğinde emek üretkenliğinin yükselmiş olmasının sonucudur. Verili bir emek miktarının nesnelleştirilmesi, yani verili bir artık emek miktarına el koyulması, çalışmanın koşulları için daha az harcama gerektirir. Bu belirli miktardaki artık emeğe el koymak için gerekli olan giderler azalır.

Üretim araçlarının toplam işçi (toplumsal olarak birleşmiş işçi) tarafından ortaklaşa kullanılmasının üretim sürecinde sağladığı tasarruftan daha önce söz edilmişti. Dolaşım zamanındaki (temel maddi nedeni ulaştırma araçlarının gelişimi olan) kısalmadan kaynaklanan başka değişmez sermaye harcaması tasarrufları daha aşağıda ele alınacak. Ama burada, makinelerdeki sürekli iyileştirmelerden, yani, 1. örneğin tahta yerine demirden yapılmalarından; 2. genel olarak makine imalatının iyileştirilmesi yoluyla makinelerin ucuzlatılmasından; böylece, emeğin büyük ölçekteki gelişimiyle birlikte değişmez sermayenin sabit parçasının değerinin sürekli olarak artmasına karşın, bu artışın kesinlikle aynı de-

recede olmamasından;[12] 3. hâlen elde bulunan makinelerin daha ucuza ve daha etkili şekillerde çalışmalarına izin veren özel iyileştirmelerden, örneğin buhar kazanındaki vb. daha sonra biraz daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan iyileştirmelerden; 4. daha iyi makineler sayesinde atıkların azaltılmasından kaynaklanan tasarruf üzerinde de durulması gerekir.

Makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin verili bir üretim dönemindeki aşınma ve yıpranmasını azaltan her şey, tek tek her bir metanın kendi payına düşen özdeş aşınma ve yıpranma parçasını fiyatında yeniden üretmesi nedeniyle tek tek metaları ucuzlatmakla kalmaz, aynı zamanda söz konusu dönem için özdeş sermaye harcamasını azaltır. Onarım vb. işler, gerekli oldukları kadarıyla, makinelerin özgün maliyetleri hesaplanırken dikkate alınır. Makinelerin dayanıklılıklarının artması sonucu bunların azalması, fiyatlarını *pro tanto* azaltır.

Bu türden her tasarruf için yine büyük ölçüde geçerli olduğu üzere, bunlar yalnızca birleşmiş işçi için mümkündür ve çoğu zaman kendilerini ancak daha büyük ölçekte çalışıldığında gerçekleştirebilirler, yani işçilerin üretim sürecindeki daha büyük dolaysız birliklerini gerektirirler.

Ama öte yandan, burada, emeğin üretici gücünün *bir* üretim dalındaki, örneğin demir, kömür, makine üretimindeki, mimarlıktaki vb., kısmen zihinsel üretim alanındaki, yani doğa bilimindeki ve onun kullanımındaki ilerlemelerle de bağlantılı olabilecek olan gelişimi, *başka* sanayi dallarındaki, örneğin tekstil sanayisindeki ya da tarımdaki üretim araçlarının değerinin ve dolayısıyla maliyetinin düşürülmesinin koşulu olarak görünür. Bir sanayi dalından ürün olarak çıkan meta, bir başkasına üretim aracı olarak yeniden girdiğinden, bu söylenen apaçıktır. Söz konusu metanın az çok ucuz olması, bir ürün olarak çıktığı üretim dalındaki emek üretkenliğine bağlıdır ve aynı zamanda, üretimlerine üretim aracı olarak dâhil olduğu metaların ucuzlamasının yanı sıra, burada bir ögesi hâline geldiği değişmez sermayenin değerinin azalmasının ve dolayısıyla kâr oranının yükselmesinin koşuludur.

Sanayinin ilerleyen gelişiminden kaynaklanan bu değişmez sermaye tasarrufu türünün karakteristik özelliği, burada, kâr oranının *bir* sanayi dalındaki yükselişinin, emeğin üretici gücünün bir *başkasındaki* gelişimine bağlı olmasıdır. Burada kapitalistin payına düşen şey, yine, doğrudan doğruya kendisi tarafından sömürülen işçilerin ürünü olmasa bile toplumsal emeğin ürünü olan bir kazançtır. Üretici gücün gelişimindeki bu tür gelişmeler, son çözümlemede, her zaman, harekete geçirilen emeğin toplumsal karakterine; toplumsal ölçekteki iş bölümüne; zihinsel emeğin, özellikle doğa biliminin gelişimine dayanır. Kapitalistin bu-

12 Fabrika yapımındaki ilerleme hakkında, bkz. Ure.

rada kullandığı şeyler, bir bütün olarak toplumsal iş bölümü sisteminin avantajlarıdır. Burada kapitalist tarafından kullanılan değişmez sermayenin değerinin görece düşmesini, dolayısıyla kâr oranının yükselmesini sağlayan, emek üretkenliğinin, onun dışındaki kesimdeki, ona üretim araçları sağlayan kesimdeki gelişimidir.

Kâr oranındaki bir başka yükseliş, değişmez sermayeyi üreten emekteki tasarruftan değil, değişmez sermayenin kendisinin kullanımındaki tasarruftan kaynaklanır. İşçilerin bir araya gelmesi ve büyük ölçekte el birliği yapmaları aracılığıyla, bir yandan, değişmez sermayede tasarruf sağlanır. Aynı binalar, ısıtma ve aydınlatma donanımları vb., büyük ölçekli üretimde, küçük ölçekli üretimdekine oranla daha düşük bir maliyete sahiptir. Aynısı, güç makineleri ve iş makineleri için de geçerlidir. Bunların değeri, mutlak olarak yükselse bile, üretimin artan genişliğine ve değişir sermayenin büyüklüğüne ya da harekete geçirilen emek gücünün kütlesine oranla göreli olarak düşer. Bir sermayenin kendi üretim dalında uyguladığı tasarruf, ilk olarak ve doğrudan doğruya emek tasarrufudur, yani kendi işçilerinin ücretli emeğinin azalmasıdır; buna karşılık, daha önce sözü edilmiş olan tasarruf, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine, mümkün olan en iktisatlı şekilde, yani verili üretim ölçeğinde mümkün olan en düşük maliyetle, mümkün olan en yüksek düzeyde el koymanın başarılmasına dayanır. Bu tasarruf, daha önce değinilmiş bir konu olan değişmez sermaye üretiminde kullanılan toplumsal emeğin üretkenliğinin sömürülmesine değil, değişmez sermaye kullanımının kendisindeki tasarrufa dayandığı kadarıyla, ya doğrudan doğruya belirli bir üretim dalının kendisindeki emeğin el birliğinden ve toplumsal biçiminden, ya da makinelerin vb., değerlerinin kullanım değerleriyle aynı derecede artmamasını sağlayan bir ölçekte üretilmesinden kaynaklanır.

Burada iki noktanın göz önünde tutulması gerekir: c'nin değeri = 0 olsaydı, $p' = m'$ olur ve kâr oranı ulaşabileceği en yüksek düzeye çıkardı. Ama ikincisi: Emeğin kendisinin dolaysız sömürüsü bakımından önemli olan şey, hiçbir şekilde, sabit sermayenin değeri olsun, ham ve yardımcı maddelerin değeri olsun, kullanılan sömürü araçlarının değeri değildir. Bunlar, emeğin soğurucusu olarak, içinde ya da sayesinde emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda artık değerin nesnelleştiği ortam olarak iş gördüğü sürece, makinelerin, binaların, ham maddelerin vb. mübadele değerleri tümüyle önemsizdir. En sonunda önemli olan, bir yandan belirli bir miktarda canlı emekle birleşmeleri için teknik açıdan gerekli olan kütleleri, diğer yandan amaca uygunlukları, yani yalnızca iyi makinelerin değil, aynı zamanda iyi ham ve yardımcı maddelerin elde bulunma-

sıdır. Kâr oranı kısmen ham maddelerin kalitesine bağlıdır. İyi malzeme az fire verir; aynı miktarda emeği soğurmak için de daha az miktarda ham madde gerekir. Ayrıca, iş makinesinin karşılaşacağı direnç de daha az olur. Dahası, bu durum, kısmen, artık değer ve artık değer oranı üzerinde de etkili olur. Ham madde kötüyse, işçi, aynı miktarı işlemek için daha çok zaman harcar; ücretler değişmiyorsa, bu, artık emekte bir azalmaya yol açar. Bu, ayrıca, sermayenin, I. Kitap, s. 627/619* ve devamında açıklandığı üzere kullanılan emeğin kütlesinden çok üretkenliğine bağlı olan yeniden üretimi ve birikimi üzerinde çok önemli bir etkide bulunur.

Dolayısıyla, kapitalistin üretim araçlarında tasarruf sağlamak konusundaki fanatizmi anlaşılır bir şeydir. Hiçbir şeyin kaybedilmemesi ya da israf edilmemesi, üretim araçlarının yalnızca üretimin kendisinin gerektirdiği şekilde kullanılması, kısmen işçilerin nasıl yetiştirildiklerine ve eğitildiklerine, kısmen de kapitalistin birleşik işçi üzerinde uyguladığı, işçilerin kendi hesaplarına çalışacakları bir toplum düzeninde gereksizleşecek olan ve parça başına ücret uygulamasında daha şimdiden neredeyse tümüyle gereksizleşen disipline bağlıdır. Bu fanatizm, tersine, değişmez sermayenin değerini değişir sermayeye oranla düşürmenin ve böylece kâr oranını yükseltmenin başlıca yollarından biri olan üretim ögelerine hile katma uygulamasıyla da kendisini gösterir; söz konusu üretim ögelerinin değerlerinden fazlasına satılması, bu değerin üründe yeniden görünmesi ölçüsünde, ciddi bir hile ögesi olarak buna eklenir. Bu olgu özellikle Alman sanayisinde belirleyici bir rol oynar; Alman sanayisinin düsturu da şudur: İnsanlar, onlara önce iyi örnekler ve sonra kötü mallar göndermemizi sadece anlayışla karşılayabilir. Ama rekabetle ilgili olan bu görüngüler burada bizi ilgilendirmiyor.

Belirtmek gerekir ki, değişmez sermayenin değerinin, yani pahalılığının azaltılması yoluyla sağlanan kâr oranı artışı, bunun gerçekleştiği sanayi dalının lüks ürünler mi yoksa işçiler tarafından tüketilen geçim araçları mı yoksa genel olarak üretim araçları mı ürettiğinden tümüyle bağımsızdır. Bu, ancak, temelde emek gücü değerine, yani işçinin alışılagelmiş geçim araçlarının değerine bağımlı olan artık değer oranının üzerinde duruluyor olsaydı önem taşırdı. Oysa burada artık değerin ve artık değer oranının verili olduğunu varsayıyoruz. Artık değerin toplam sermayeye oranı (kâr oranını belirleyen de budur), bu koşullar altında yalnızca değişmez sermayenin değerine bağlıdır ve hiçbir şekilde kendisini oluşturan ögelerin kullanım değerlerine bağlı değildir.

Kuşkusuz, üretim araçlarının göreli ucuzlaması, bunların mutlak değer tutarının büyümesi olasılığını dışlamaz; çünkü, bunların mutlak

* Bkz. MEW, Band 23, s. 631 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 584]. *–Almanca ed.*

kullanım hacmi, emeğin üretici gücünün gelişimiyle ve üretim ölçeğinin buna eşlik eden büyümesiyle, olağanüstü derecede genişler. Hangi yönden ele alınırsa alınsın, değişmez sermaye kullanımındaki tasarruf, kısmen, yalnızca, üretim araçlarının birleşik işçinin ortak üretim araçları olarak iş görmelerinin ve kullanılmalarının bir sonucudur ve böylece, bu tasarrufun kendisi, dolaysız üretici emeğin toplumsal karakterinin bir ürünü olarak görünür; ama kısmen de, emek üretkenliğinin, sermayeye üretim araçları sağlayan alanlardaki gelişiminin sonucudur ve böylece, sadece Kapitalist X'in kullandığı işçilerin bu Kapitalist X ile ilişkileri değil, toplam işçinin toplam sermayeyle ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, bu tasarruf kendisini yine toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişiminin ürünü olarak ortaya koyar ve aradaki tek fark, Kapitalist X'in, yalnızca kendi işletmesindeki emek üretkenliğinden değil, aynı zamanda başkalarının işletmelerindeki emek üretkenliğinden yararlanması olur. Buna rağmen, değişmez sermaye tasarrufu, kapitaliste, işçiye tümüyle yabancı ve onu hiçbir şekilde ilgilendirmeyen, işçinin hiçbir ilgisinin bulunmadığı bir koşul gibi görünür; ama bu arada, kapitalistin aynı paraya daha çok mu yoksa daha az emek mi satın aldığıyla işçinin bir ilgisinin bulunduğu kapitalistin gözündeki netliğini her zaman korur (çünkü kapitalist ile işçi arasındaki işlem onun bilincinde böyle görünür). Üretim araçları kullanımındaki bu tasarruf, en az harcamayla belirli bir sonuç elde etmenin bu yöntemi, emeğe içkin olan diğer güçlere göre çok daha büyük bir ölçüde, sermayeye içkin olan bir güç ve kapitalist üretim tarzına özgü ve onu karakterize eden bir yöntem olarak görünür.

Bu düşünüş tarzı, olguların görüntüsüne uygun düşmesi ve sermaye ilişkisinin, gerçekte, iç bağlantıyı, işçiyi soktuğu kendi emeğini gerçekleştirmesinin koşullarına mutlak kayıtsızlık, dışsallık ve yabancılaşma durumunun arkasına gizlemesi ölçüsünde, daha az yadırgatıcı olur.

Birincisi: Değişmez sermayeyi oluşturan üretim araçları, yalnızca kapitalistin parasını temsil eder (tıpkı, Romalı borçlunun bedeninin, Linguet'ye göre, alacaklısının parasını temsil etmesi örneğinde olduğu gibi) ve yalnızca onunla bir ilişkileri vardır; işçi ise, gerçek üretim sürecinde onlarla temas kurduğunda, onları yalnızca üretimin kullanım değerleri olarak, emek araçları ve emek malzemeleri olarak görür. Dolayısıyla, bakırla mı yoksa demirle mi çalıştığı kapitalistle ilişkisini ne kadar etkilerse, bu değerin azalması ya da artması da ancak o kadar etkileyebilir. Kuşkusuz, daha sonra belirteceğimiz üzere, kapitalist, ne zaman üretim araçlarının değeri artsa ve bu nedenle kâr oranı düşse, konuya farklı bir şekilde yaklaşmayı sever.

İkincisi: Bu üretim araçları kapitalist üretim sürecinde aynı zamanda emeği sömürmenin araçları oldukları sürece, kendisini yönetmek için kullanılan gemin ve dizginin ucuz mu yoksa pahalı mı olduğu atın ne kadar umurundaysa, bu sömürü araçlarının göreli ucuzluk veya pahalılığı da işçinin o kadar umurundadır.

Son olarak, daha önce* görüldüğü üzere, işçi, gerçekte, emeğinin toplumsal karakterini, onun ortak bir amaç için başkalarının emeğiyle birleşmesini, kendisine yabancı bir güç olarak görür; söz konusu birleşmenin gerçekleştirilmesinin koşulları, başkalarına ait mülklerdir ve onları iktisatlı şekilde kullanmaya zorlanmasaydı, israf edilmelerini hiçbir şekilde umursamazdı. Rochdale örneğinde olduğu gibi işçilerin kendilerine ait olan fabrikalarda bu durum tümüyle farklıdır.

Dolayısıyla, neredeyse değinmek bile gereksizdir ki, bir üretim dalındaki emek üretkenliğinin, bir başkasındaki üretim araçlarının ucuzlaması ve iyileşmesi olarak görünmesi ve böylece kâr oranının yükselmesine hizmet etmesi ölçüsünde, toplumsal emeğin bu genel bağlantısı, işçilere tümüyle yabancı, gerçekte yalnızca kapitalisti ilgilendiren bir şey olarak ortaya çıkar, çünkü bu üretim araçlarını satın alan ve kendisine mal eden, yalnızca odur. Kapitalistin, başka bir üretim dalındaki işçilerin ürünlerini kendi üretim dalındaki işçilerin ürünleriyle satın alması ve bundan dolayı, başka işçilerin ürünlerine, yalnızca, kendi işçilerininkilere bedavadan el koymuş olması nedeniyle sahip olması, dolaşım süreci vb. tarafından başarılı bir şekilde perdelenen bir bağlantıdır.

Ayrıca, büyük ölçekli üretim nasıl ilk olarak kapitalist biçim altında gelişiyorsa, ikisi de metaların mümkün olan en ucuza üretilmesini zorunlu kılan kâr hırsı ile rekabet de, değişmez sermaye kullanımındaki bu tasarrufun, kapitalist üretim tarzına özgü bir şey ve dolayısıyla sermayenin bir işlevi olarak görünmesine yol açar.

Kapitalist üretim tarzı nasıl bir yandan toplumsal emeğin üretici güçlerini gelişmeye zorluyorsa, diğer yandan da değişmez sermaye kullanımında tasarrufu zorlar.

Ne var ki, burada olup bitenler, canlı emeğin taşıyıcısı olan işçiyle, onun çalışmasının koşullarının iktisatlı, yani akılcı ve tutumlu kullanımı arasındaki yabancılaşma ve kayıtsızlıkla sınırlı kalmaz. Kapitalist üretim tarzı, çelişkili, karşıtlık içeren doğası gereği, daha da ileri giderek, işçinin yaşamı ve sağlığı konusundaki israfı, onun varlık koşullarının bile zayıflatılmasını, değişmez sermaye kullanımındaki bir tasarruf ve dolayısıyla kâr oranını yükseltmenin bir aracı sayar.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 344-345 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 317-318]. –*Almanca ed.*

İşçi, yaşamının büyük bölümünü üretim sürecinde geçirdiğinden, üretim sürecinin koşulları büyük ölçüde onun aktif yaşam sürecinin koşulları, yani onun yaşam koşullarıdır ve bu yaşam koşullarında tasarruf, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir; aynı şekilde, daha önce görmüş olduğumuz üzere,* aşırı çalıştırma, işçinin bir iş hayvanına dönüştürülmesi, sermayenin öz değerlenmesini, artık değer üretimini hızlandırmanın bir yöntemiydi. Bu tasarruflar, dar, sağlıksız yerlerin işçilerle doldurulup taşırılmasına, yani kapitalistlerin dilinde bina tasarrufu denen şeye; tehlikeli makinelerin aynı yerlere tıkıştırılmasına ve tehlikelere karşı koruma önlemlerinin alınmamasına; doğaları gereği sağlığa zararlı olan ya da madenlerde olduğu gibi tehlikelerle iç içe olan üretim süreçleriyle ilgili güvenlik önlemlerinin ihmal edilmesine kadar uzanır. Üretim sürecini işçi için insanileştirecek, rahat ya da yalnızca katlanılabilir kılacak hiçbir kurumun bulunmamasından hiç söz etmeyelim. Bu, kapitalist bakış açısına göre, tamamen yararsız ve anlamsız bir israf olurdu. Genel olarak bakıldığında, kapitalist üretim, olanca cimriliğe karşın, insan malzemesi söz konusu olduğunda tümüyle savurgandır; ne de olsa, diğer taraftan da, aynı şekilde, ürünlerini ticaret aracılığıyla bölüştürme yöntemi ve kendi rekabet tarzı sayesinde, maddi araçları son derece savurganca kullanır ve bir yanda tek tek kapitalistler için kazandıklarını diğer yanda toplum için kaybeder.

Canlı emeğin doğrudan kullanımı söz konusu olduğunda bu emeği gerekli emeğe indirme ve emeğin toplumsal üretici güçlerini sömürerek, bir ürünün üretilmesi için gerekli olan emeği sürekli olarak azaltma eğiliminde olan sermaye, aynı şekilde, zorunlu olduğu düzeye indirilmiş olan bu emeği en iktisatlı koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmez sermayenin değerini mümkün olan en düşük düzeyine indirme eğilimine de sahiptir. Metaların değerlerini belirleyen, genel olarak içerdikleri emek-zaman değil, içerdikleri gerekli emek-zamansa, bu belirlenimi önce gerçekleştiren ve aynı zamanda sürekli olarak bir metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamana indiren de sermayedir. Böylece, metanın fiyatı, onun üretimi için gerekli olan emeğin her bir parçasının kendi en düşük düzeyine indirilmesi yoluyla, en düşük düzeyine indirilir.

Değişmez sermaye kullanımındaki tasarruf konusunda bir ayrım yapmak zorundayız. Kullanılan sermayenin kütlesi ve onunla birlikte değer tutarı artıyorsa, bu, ilk olarak, yalnızca, daha fazla sermayenin tek bir elde toplanması demektir. Ama değişmez sermaye tasarrufunu mümkün kılan, tam da bu daha büyük, tek bir el tarafından kullanılan kütle-

* Bkz. MEW, Band 23, s. 245-320 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 228-293]. –*Almanca ed.*

dir (ve bu da, çoğu örnekte, aynı zamanda, mutlak olarak daha yüksek, ama göreli olarak daha düşük miktarda emeğin kullanılmasına karşılık gelir). Tek bir kapitalist özelinde, başta sabit sermaye harcamaları olmak üzere gerekli sermaye harcamalarının hacmi büyür; ama işlenen malzemelerin ve sömürülen emeğin kütlesiyle karşılaştırıldıklarında, bunların değeri göreli olarak azalır.

Şimdi bu söylenenler tek tek örneklerle gösterilecek. Aynı zamanda işçinin varlık ve yaşam koşullarını temsil ettiklerinden, sondan, yani üretim koşullarındaki tasarruflarla başlıyoruz.

II. Çalışma Koşullarında İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar

Kömür Ocakları. En Gerekli Harcamaların Savsaklanması.

> "Kömür ocakları sahipleri arasında ... hüküm süren ... rekabet koşullarında, en elle tutulur fiziksel zorlukları aşmak için gerekli olandan fazla harcama yapılmaz; ve sayıları genellikle yapılacak işin gerektirdiğinden fazla olan kömür işçileri arasındaki rekabet koşullarında, işçiler, civardaki tarım işçilerininkinden bir parça daha yüksek olan bir ücret karşılığında, önemli tehlikelere ve en zararlı etkilere memnuniyetle göğüs gerer; çünkü bu iş onlara, ayrıca, çocuklarını kazançlı bir şekilde kullanma olanağını sağlar. Bu çifte rekabet ... ocakların büyük bir kısmının en yetersiz drenaj ve havalandırmayla işletilmesini sağlamaya ... pekâlâ yetmektedir; çoğunlukla ocaklar kötü açılmış, direkler kötü, mühendisler ehliyetsiz, galeriler ve yollar kötü açılmış ve yapılmıştır; bütün bunlar can, beden ve sağlığın tahrip ve kaybına sebep olur; bunlara dair istatistikler, korkunç bir görünüm sunardı." (*First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc, 21 Nisan 1829*, s. 102.)

1860 yılı dolaylarında İngiliz kömür ocaklarında haftada ortalama 15 kişi ölüyordu. "*Coal Mines Accidents* [Kömür Madenlerindeki Kazalar]" hakkındaki rapora göre (6 Şubat 1862), 1852-1861 yılları arasındaki 10 yıllık sürede toplam 8466 kişi ölmüştü. Fakat raporun kendisinde belirtildiği üzere, müfettişlerin daha yeni görevlendirildiği ve bölgelerinin fazla büyük olduğu ilk yıllarda pek çok kaza ve ölüm olayı kaydedilmediğinden, bu sayı çok küçüktür. Hâlâ çok büyük kıyımların yaşanmasına ve müfettişlerin sayılarının yetersiz ve yetkilerinin sınırlı olmasına rağmen, denetimlerin başlatılmasından bu yana kaza sayısının çok azalmış olması, başlı başına, kapitalist sömürünün doğal eğilimini gösterir. – Bu insan kayıplarının çoğunun nedeni, maden ocağı sahiplerinin kirli açgözlülükleriydi; bunlar, örneğin sıklıkla sadece bir maden kuyusu kazdı-

rarak, yalnızca etkili bir havalandırmayı değil, bu tek kuyu kapandığında kaçış yolu bulunmasını da olanaksızlaştırıyordu.

Kapitalist üretim, tek başına ele alınırsa ve dolaşım süreci ile rekabetin aşırılıkları bir yana bırakılırsa, gerçekleştirilmiş, metalarda nesnelleştirilmiş emek söz konusu olduğunda son derece tutumludur. Buna karşılık, bir insan savurganı, bir canlı emek savurganı olarak, yalnızca bir et ve kan savurganı değil aynı zamanda bir sinir ve beyin savurganı olarak, tüm diğer üretim tarzlarını açık arayla geride bırakır. Gerçekten de, insan toplumunun bilinçli yeniden kuruluşunun hemen öncesindeki tarih çağında, genel olarak insanlığın gelişimi, ancak, bireysel gelişmenin en acımasız şekilde israf edilmesi yoluyla güvence altına alınıyor ve hayata geçiriliyor. Burada sözü edilen tüm tasarruflar emeğin toplumsal karakterinden kaynaklandığından, gerçekten de, işçinin yaşamının ve sağlığının israf edilmesine yol açan şey, tam da emeğin bu dolaysız toplumsal karakteridir. Fabrika müfettişi R. Baker'ın ortaya atmış olduğu soru bu bakımdan karakteristiktir:

> "The whole question is one for serious consideration, and in what way this *sacrifice of infant life occasioned by congregational labour* can be best averted." ["Üzerine ciddi şekilde düşünülmesi gereken tüm soru, *toplu çalışmanın yol açtığı çocuk yaşamı kayıplarını* en iyi şekilde önlemenin yolunun hangisi olduğudur."] (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 157.)

Fabrikalar. İşçilerin güvenlik, rahatlık ve sağlığıyla ilgili tüm ihtiyati önlemlerin gerçek fabrikalarda da ihmal edilmesi bu başlık altında ele alınmalıdır. Sanayi ordusunun yaralılarını ve ölülerini sayan savaş bültenlerinin büyük bir bölümünün (bkz. yıllık fabrika raporları) kökeninde bunlar vardır. Aynı şekilde yer, havalandırma yetersizliği vb.

Ekim 1855'e gelindiğinde bile, Leonard Horner, çoğu ölümlere yol açan kazaların tehlikenin varlığını sürekli olarak kanıtlamasına ve güvenlik tertibatının pahalı olmadığı gibi işletmeye herhangi bir zarar da vermemesine rağmen, çok sayıda fabrikatörün yatay kuyulardaki güvenlik tertibatları hakkındaki yasal koşullara direnmesinden yakınır. (*Rep. Fact., Oct. 1855*, s. 6.) Fabrikatörler, bunlara ya da başka yasal koşullara bu şekilde direndiklerinde, bu tür davalarda hüküm verme yetkisine sahip olan ve çoğu örnekte kendileri de fabrikatör ya da fabrikatör dostu olan maaşsız sulh yargıçları tarafından açıkça destekleniyordu. Bu bayların hükümlerinin neye benzediğini, onlardan biri hakkında kendisine yapılan başvuru üzerine, temyiz mahkemesi yargıcı Campbell söylemişti: "Bu, parlamento yasasının bir yorumu değil, onun yürürlükten kaldırılmasıdır" (l.c. s. 11). – Horner aynı raporda, birçok fabrikada makinelerin işçilere önceden haber vermeden harekete geçirildiğini belirtir. Çalış-

mayan makineler üzerinde de her zaman yapılması gereken bir şeyler olduğundan, her zaman bunlarla meşgul olan eller ve parmaklar vardır ve sırf bir sinyalin verilmemesi yüzünden sürekli olarak kazalar yaşanır (l.c. s. 44). O dönemde, fabrikatörler, fabrika yasalarına karşı çıkmak için, Manchester'da,"*National Association for the Amendment of the Factory Laws*" [Fabrika Yasalarının Değiştirilmesi için Ulusal Birlik] diye anılan bir sendika kurmuştu ve bu sendika, Mart 1855'te, fabrika müfettişlerinin suç duyuruları karşısında üyelerinin yargılanma giderlerini karşılamak ve bu davaları birlik adına takip etmek için beygir gücü başına 2 şilinlik katılım paylarıyla 50 000 sterlinden fazlasını toplamıştı. Amaç, kâr için gerçekleştiriliyorsa, *killing*'in *no murder** olduğunu kanıtlamaktı. İskoçya'daki bir fabrika müfettişi olan Sir John Kincaid, Glasgow'daki, fabrikasındaki eski demirleri kullanarak 9 sterlin 1 şilinlik bir maliyetle tüm makinelerini güvenlik tertibatlarıyla donatmış olan bir şirketten söz eder. Bu şirket söz konusu birliğe katılsaydı, kendisine ait 110 beygir gücü için 11 sterlinlik bir katılım payını, yani tüm güvenlik tertibatının maliyetini aşan bir tutarı ödemek zorunda kalacaktı. Ama *National Association*, 1854'te, açıkça, bu tür güvenlik tertibatlarını öngören yasaya karşı çıkmak için kurulmuştu. Fabrikatörler, bütün bir 1844-1854 dönemi boyunca, bu yasayı hiçbir şekilde dikkate almamıştı. Ama ardından, fabrika müfettişleri, Palmerston'ın talimatı üzerine, fabrikatörlere, yasanın artık ciddiyetle uygulanacağını bildirmişti. Fabrikatörler, hemen kendi birliklerini kurdu; bu birliğin en önde gelen üyelerinin çoğu sulh yargıçlarıydı ve bu sıfatlarıyla yasayı hayata onların geçirmesi öngörülüyordu. Nisan 1855'te, yeni İçişleri Bakanı Sir George Grey, hükümetin neredeyse yalnızca kâğıt üzerinde kalacak olan güvenlik tertibatlarını yeterli bulmasını öngören bir uzlaşma teklifi sunduğunda, birlik bunu da öfkeli bir şekilde reddetti. Ünlü mühendis William** Fairbairn, farklı davalarda, tasarrufun ve sermayenin ihlal edilen özgürlüğünün savunucusu bir uzman olarak, kendi şöhretini ortaya koydu. Fabrika başmüfettişi Leonard Horner, fabrikatörlerin her tür saldırısına ve iftirasına maruz kaldı.

Ama fabrikatörler, *Court of Queen's Bench*'ten,*** 1844 tarihli yasanın yerden yükseklikleri 7 ayağın üzerinde olan yatay kuyular için herhangi

* *Killing no murder* (öldürmek cinayet değildir) - 1657'de İngiltere'de yayınlanan bir broşürün başlığı. Yazarı olan *Leveller* [eşitleyici] Sexby, Lord-Koruyucu Oliver Cromwell'ın acımasız bir zorba olması nedeniyle öldürülmesi çağrısında bulunmuş ve bu tür bir eylemin yurtseverlere özgü bir hizmet olacağını savunmuştu. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "Thomas". –*Almanca ed.*

*** *Court of Queen's Bench* – İngiltere'deki en eski mahkemelerden biri. 1873 yılındaki reforma kadar en yüksek ceza mahkemesi ve aynı zamanda her tür ceza davasıyla ilgili en yüksek temyiz mahkemesiydi. Kral/kraliçe başkanlığında toplanıyordu. –*Almanca ed.*

bir güvenlik tertibatı öngörmediği yorumunu içeren bir hüküm çıkarttırana kadar huzur bulmadı ve sonunda, 1856 yılında, ikiyüzlü Wilson-Patten (teşhir ettikleri dinleri, para babaları için kirli işler yapmaya her zaman hazır olan o sofulardan biri) sayesinde, o dönemin koşullarında kendilerini hoşnut edebilen bir parlamento yasasını kabul ettirmeyi başardılar. Bu yasa gerçekten işçileri her tür özel korumadan yoksun bırakıyor ve makinelerden kaynaklanan kazalarla ilgili tazminat talepleri için genel mahkemeleri yetkili kılıyor (İngiltere'deki mahkeme masrafları düşünüldüğünde düpedüz maskaralık), öte yandan da, bilirkişi raporu alınmasını öngören ve çok ince bir şekilde kaleme alınmış bir hükmüyle fabrikatörlerin dava kaybetmesini hemen hemen olanaksızlaştırıyordu. Bunun sonucu olarak kazalar hızla arttı. Müfettiş Baker, 1858 yılının Mayıs ile Ekim ayları arasındaki altı aylık dönemde kazaların sadece bir önceki altı aylık döneme göre %21 oranında arttığını [bildirmişti]. Ona göre, tüm kazaların %36,7'si önlenebilirdi. 1845 ve 1846 yıllarıyla karşılaştırıldığında, 1858 ve 1859 yıllarında, denetim yapılan sanayi dallarındaki işçilerin sayısı %20 oranında artarken, kaza sayısının ciddi derecede, yani %29 oranında azalmış olduğu doğrudur. Fakat bunun nedeni neydi? Şu ana dek (1865) çözülmüş olduğu kadarıyla, sorunun çözülmesini sağlayan temel neden, daha başından itibaren güvenlik tertibatlarıyla donatılmış olan ve fabrikatörler için ek maliyetler çıkarmadıklarından onların da kabullendiği yeni makinelerin piyasaya sürülmesiydi. Ayrıca, bazı işçiler de kaybettikleri kolları için mahkemelerde ağır tazminatlar elde etmeyi ve bu tazminat hükümlerini en yüksek mahkemelerde onaylatmayı başarmıştı. (*Rep. Fact., 30 Nisan 1861*, s. 31, aynı, Nisan 1862, s. 17.)

İşçilerin (ve aralarındaki çok sayıda çocuğun) yaşamlarını ve uzuvlarını, doğrudan doğruya makinelerin başında kullanılmalarından doğan tehlikelerden korumaya yönelik araçlarda tasarruf sağlanması hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar.

Genel olarak kapalı yerlerde çalışma. – Mekân tasarrufunun ve dolayısıyla binalardan yapılan tasarrufun işçilerin dar yerlere tıkılmasına ne ölçüde yol açtığı bilinen bir şeydir. Buna havalandırma araçlarından yapılan tasarruf da eklenir. Bu iki neden, uzun çalışma saatleriyle birlikte, solunum sistemi hastalıklarının büyük ölçüde artmasına ve bunun sonucu olarak ölüm hızının yükselmesine yol açar. Aşağıdaki örnekler *Reports on Public Health, 6th Rep. 1863*'ten alınmıştır; bu rapor, I. Kitabımızdan tanıdığımız Dr. John Simon tarafından hazırlanmıştır.

Nasıl ki, makinelerin büyük ölçekli kullanımını, üretim araçlarının bir araya gelmesini ve bunların kullanımındaki tasarrufu mümkün kılan şey,

işçilerin birleşmesi ve el birliği yapmaları ise, bir yandan kapitalist için artan kârın kaynağı, ama diğer yandan, hem çalışma süresinin kısalığıyla hem de özel ihtiyati önlemlerle telafi edilmediğinde, aynı zamanda işçilerin yaşamlarının ve sağlıklarının israf edilmesinin nedeni olan şey de, kapalı yerlerdeki ve işçilerin sağlığı değil ürünün daha kolay bir şekilde üretilmesi gözetilerek belirlenen koşullar altındaki yığınsal birlikte çalışmadır; bir başka deyişle, aynı işyerindeki bu aşırı yoğunlaşmadır.

Dr. Simon, bir yığın istatistikle kanıtladığı şu kuralı saptamıştır:

> "Bir bölgenin halkı, kapalı yerlerde birlikte çalışmaya hangi oranda zorlanırsa, diğer koşullar aynı kalırken, bu bölgedeki ölüm hızı, akciğer hastalıklarından ötürü, o oranda yükselir" (s. 23). Neden, kötü havalandırmadır. "Ve muhtemelen, İngiltere genelinde, kapalı alanlarda üretim yapılan büyük bir sanayiye sahip olan her bölgede, işçilerin artan ölüm hızlarının, söz konusu bölgenin bütününe ait ölüm istatistiklerinde akciğer hastalıklarının göze batan bir fazlalığıyla birlikte izlendiği kuralının tek bir istisnası yoktur" (s. 23).

Kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayilerle ilgili olarak 1860 ve 1861 yıllarında Sağlık İdaresi tarafından derlenmiş olan ölüm istatistiklerine göre: İngiltere'nin tarım bölgelerinde veremden ve diğer akciğer hastalıklarından kaynaklanan her 100 ölüm vakasına karşılık gelen 15-55 yaşları arasındaki erkeklerin toplam sayısı temel alındığında, aynı sayıda erkek için sayılar, Coventry'de 163, Blackburn ve Skipton'da 167, Congleton ve Bradford'da 168, Leicester'da 171, Leek'te 182, Macclesfield'da 184, Bolton'da 190, Nottingham'da 192, Rochdale'de 193, Derby'de 198, Salford ve Ashton-under-Lyne'de 203, Leeds'te 218, Preston'da 220 ve Manchester'da 263 şeklindedir (s. 24). Aşağıdaki tablo çok daha çarpıcı bir örnek oluşturur. Bu tablo, 15-25 yaşlarındaki her 100 000 kişide akciğer hastalıklarından ileri gelen ölüm vakalarını erkek ve kadınlar için ayrı ayrı vermektedir. Seçilmiş bölgeler, kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayilerde sadece kadınların çalıştığı, erkeklerinse olası tüm iş dallarında çalıştığı bölgelerdir.

Fabrika işçileri arasında erkeklerin oranının daha büyük olduğu ipek sanayisi bölgelerinde onların ölüm hızları da yüksektir. İki cinsiyete ait, veremden vb. kaynaklanan ölüm hızları, burada, raporda belirtildiği üzere,

> "ipek sanayimizin büyük bir kısmında hüküm süren berbat (*atrocious*) sağlık koşulları"nı gözler önüne serer.

Ve fabrikatörlerin, işletmelerindeki istisnai derecede elverişli sağlık koşullarını gerekçe göstererek 13 yaşından küçük çocuklar için istis-

* Bkz. MEW, Band 23, s. 309-310 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 285-286]. *–Almanca ed.*

nai derecede uzun çalışma saatleri talep ettikleri ve dahası kısmen de elde ettikleri sanayi, tam da bu ipek sanayisidir (I. Kitap, Bölüm 8, 6, s. 296/286*).

Bölge	Başlıca sanayi	15-25 yaşlarındaki her 100 000 kişi için akciğer hastalıklarından kaynaklanan ölüm vakaları	
		Erkekler	Kadınlar
Berkhamstead	Hasırcılık (kadınlar)	219	578
Leighton Buzzard	Hasırcılık (kadınlar)	309	554
Newport Pagnell	Dantelcilik (kadınlar)	301	617
Towcester	Dantelcilik (kadınlar)	239	577
Yeovil	Eldiven imalatı (çoğunlukla kadınlar)	280	409
Leek	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	437	856
Congelton	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	566	790
Macclesfield	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	593	890
Sağlıklı kırsal bölgeler	Tarım	331	333

"Muhtemelen, şimdiye kadar incelenmiş olan sanayilerden hiçbiri, Dr. Smith'in terzilik için çizmiş olduğundan daha kötü bir tablo sunmadı ... Onun belirttiğine göre, işyerleri, sağlık koşulları bakımından çok farklıdır; ama hemen hemen hepsi aşırı derecede kalabalıktır, kötü havalandırılır ve büyük ölçüde sağlığa uygunsuzdur ... Bu tür odalar kaçınılmaz olarak sıcaktır; ama sisli havalarda gündüzleri ve kış boyunca akşamları gaz yakıldığında sıcaklık 80 ve hatta 90 dereceye" (Fahrenheit, = 27-33 °C) "çıkar ve buram buram terlemeye ve buharın pencere camları üzerinde yoğunlaşmasına neden olur; böylece aşağıya doğru sürekli bir su akışı gerçekleşir ya da tavan penceresinden su damlar ve işçiler, kaçınılmaz olarak soğuk almalarına yol açsa bile, bazı pencereleri açık tutmak zorunda kalır. – Dr. Smith, Londra'nın West End bölgesindeki en önemli 16 işyerinin durumunu şöyle tarif etmektedir: Kötü havalandırılan bu odalarda işçi başına düşen en büyük hacim 270 ayak küp, en küçük hacim 105 ayak küp ve genel ortalamada kişi başına yalnızca 156 ayak küptür. Bir galeri ile çevrili ve sadece tavandan aydınlatılan bir işyerinde, çalıştırılan kişilerin sayısı 92'den başlayıp 100'ün üzerine çıkar, çok sayıda gaz lambası yakılır; tuvaletler hemen bitişiktedir ve mekân, kişi başına 150 ayak küpten büyük değildir. Ancak, yukarıdan aydınlatılan ve yalnızca küçük bir çatı penceresi aracılığıyla havalandırılabilen, avludaki bir köpek kulübesi olarak tarif edilebilecek olan bir başka işyerinde, kişi başına 112 ayak küplük bir mekânda 5 veya 6 işçi çalışır." Ve "Dr. Smith'in gözler önüne

serdiği bu berbat (*atrocious*) işyerlerinde terziler normal olarak günde 12-13 saat çalışır ve belirli dönemlerde çalışma 15-16 saat sürer" (s. 25, 26, 28).

Çalıştırılan kişi sayısı		Sanayi dalı ve yeri	Yaşlara göre 100 000 kişi başına ölüm hızı		
			25-35	35-45	45-55
958 265		Tarım, İngiltere ve Galler	743	805	1145
22 301	erkek ve				
12 377	kadın	Terzi, Londra	958	1262	2093
13 803		Dizgici ve Matbaacı, Londra	894	1747	2367

Belirtmek gerekir ki ve sağlık şubesinin şefi ve raporun yazarı John Simon tarafından gerçekten belirtilmiştir ki, Londra'daki 25-35 yaşlarındaki terzi, dizgici ve matbaacılar için verilmiş olan ölüm hızları, Londralı ustalar her iki iş kolunda taşradan gelen çok sayıda (muhtemelen en yaşlısı 30 yaşında olan) genci çırak ve "*improver*"* olarak, yani ek eğitim almaları için çalıştırdığından, çok küçüktür. Bunlar Londra'daki sınai ölüm hızları için temel alınması gereken çalışan sayısını kabartır; ama Londra'da sadece geçici bir süre kaldıkları için, buradaki ölüm vakalarının sayısına aynı oranda katkıda bulunmazlar; bu süre içinde hastalanacak olsalar, taşradaki evlerine dönerler ve ölürlerse, ölümleri oranın kayıtlarına eklenir. Bu durum küçük yaş gruplarında daha etkili olur ve Londra'nın bu yaş gruplarına ait ölüm hızı verilerini, sanayinin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin birer ölçeği olarak değer taşımaktan tümüyle uzaklaştırır (s. 30).

Dizgicilerin durumu terzilerinkine benzer; ama bunlar için, yetersiz havalandırmaya, zehirli havaya vb. gece çalışması da eklenir. Normal çalışma süreleri 12-13 saattir ve bazen 15-16 saati bulur.

> "Gaz yakılır yakılmaz, aşırı bir sıcaklık ve boğucu bir hava... Aşağı kattaki bir dökümhanenin dumanlarının ya da makinelerin veya lağım çukurlarının iç bulandırıcı kokularının yukarıya çıkıp üst kattaki odaların feci durumunu daha da kötüleştirmesi ender karşılaşılan şeyler değildir. Aşağıdaki odaların ısınan havası, yalnızca tabanlarının sıcaklığını artırarak bile yukarıdakileri ısıtır ve odalar alçak ve gaz tüketimi de fazla ise bu büyük bir sorun oluşturur. Fakat bundan beteri vardır: Alt katta buhar kazanlarının bulunması hâlinde bütün evi istenmeyen bir sıcaklık doldurur... Genel olarak denebilir ki, havalandırma her yerde kusurlu ve günbatımından sonra ısıyı ve yanan gazdan çıkan maddeleri uzaklaştırmak konusunda tümüyle yetersizdir; çoğu işyeri, özellikle de daha önce konut olarak kullanılmış olanları son derece acınacak durumdadır." "Bazı işyerlerinde, özellikle 12-16 yaşlarındaki çocukların

* "Gönüllü". –*Almanca ed.*

> da çalıştırıldığı haftalık gazetelerinkilerde, iki gün ve bir gece boyunca hemen hemen aralıksız çalışılır; asıl olarak 'acil' işleri yapan diğer bazı matbaalarda ise, işçi pazar günleri de dinlenemez ve haftalık iş günü sayısı 6 yerine 7 olur." (s. 26, 28.)

Kadın terziler *(milliners* ve *dressmakers)* üzerinde daha önce, fazla çalışmayla ilgili olarak, I. Kitap, Bölüm 8, s. 294/241'de* durmuştuk. Raporumuzda, bunların işyerleri, Dr. Ord tarafından tasvir edilmiştir. Bu işyerleri, gündüzleri biraz daha iyi olsalar bile gaz yakılan saatlerde aşırı sıcak, kötü kokulu (*foul*) ve sağlıksızdır. Dr. Ord, daha iyileri arasında yer alan 34 işyerinde bir kadın işçi başına düşen ayak küp cinsinden ortalama mekân büyüklüklerini şöyle saptamıştı:

> "4 örnekte 500'den yüksek; diğer 4'ünde 400-500; [diğer] 5'inde [300-400; diğer 5'inde 250-300; diğer 7'sinde] 200-250†; 4'ünde 150-200 ve son olarak 9'unda sadece 100-150. Bu örneklerden en geniş olanları bile, mekân tam olarak havalandırılmadığında, sürekli çalışmaya zar zor yeter ... Mükemmel havalandırılmadıkça burada hava gaz aydınlatmasına gereksinim duyulan zamanlarda kabul edilebilir ölçüde sağlığa uygun olamaz."

Dr. Ord, ziyaret ettiği ve bir aracı (*middleman*) hesabına çalışan bir küçük işyeri hakkında şu bilgileri verir;

> "1280 ayak küp büyüklüğünde bir oda; mevcut kişi sayısı: 14; kişi başına düşen yer: 91,5 ayak küp. Buradaki işçi kadınlar bitkin ve sefil görünüyordu. Haftalık kazançlarının 7-15 şilin ve ayrıca çay olduğu ifade edildi... Çalışma saatleri sabah 8'den akşam 8'eydi. 14 kişinin tıkıştırıldığı bu küçük oda kötü havalandırılıyordu. İki hareketli pencere ve şömine vardı, ama bu sonuncusu tıkalıydı; herhangi bir özel havalandırma tertibatı yoktu" (s. 27).

Aynı raporda kadın terzilerin fazla çalışmasıyla ilgili olarak şunlar belirtiliyor:

> "Tanınmış modaevlerindeki genç kadın işçilerin fazla çalışmaları, yılın yalnızca yaklaşık 4 ayında, pek çok kez kamuoyunda kısa süreli şaşkınlık ve infiale yol açmış olan korkunç dereceye ulaşır; fakat bu aylar boyunca bu işyerlerinde, kural olarak, günde tam 14 saat ve acele siparişler arttığında ardı ardına tüm günler boyunca 17-18 saat çalışılır. Yılın diğer mevsimlerinde, evde çalışanlar, muhtemelen, günde 10-14 saat çalışılır; dışarıda çalışanlar düzenli olarak 12 ya da 13 saat boyunca iş başındadır. Dikiş makinesiyle yapılan işler dâhil olmak üzere, kadın mantosu, yaka, gömlek, nakış işleri vb. yapımında, birlikte çalışılan işyerinde geçirilen saatler daha azdır ve çoğu zaman 10-12 saatten fazla değildir; fakat, diyor Dr. Ord, düzenli iş saatleri bazı işyerlerinde, belirli zamanlarda, fazla çalışılan saatlere özel ücretler ödenerek, önemli derecede uzatılır; diğer

* Bkz. MEW, Band 23, s. 269 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 249-250]. *–Almanca ed.*

† Özgün metinde: "200-300". *–Türkçe ed.*

> bazı işyerlerinde, düzenli iş saatlerinden sonra yapılmak üzere eve iş götürülür: Ekleyebiliriz ki, şu veya bu şekildeki fazla çalışma çoğu zaman mecburidir" (s. 28).

John Simon bu sayfaya eklediği bir dipnotta şöyle der:

> "Birinci sınıf işyerlerinde çalışan kadın terzilerin sağlık durumlarını incelemek için pek çok fırsat bulmuş olan Epidemiyoloji Derneği Sekreteri Bay Radcliffe, kendilerine sorulduğunda 'epey iyi' olduklarını söyleyen her 20 kızdan ancak birinin sağlıklı olduğunu görmüştü; diğerlerinde çeşitli derecelerde fiziksel güç zayıflıkları, sinirsel bitkinlik ve bunlardan ileri gelen çok sayıda işlev bozukluğu vardı. Ona göre nedenler şunlardı: İlk olarak, durgun mevsimlerde bile günde en az 12 saat olduklarını tahmin ettiği iş saatlerinin uzunluğu; ve ikincisi, işyerlerinin tıklım tıklım dolu olması ve kötü havalandırılması, gaz yakılması yüzünden havanın bozulması, yetersiz veya kötü beslenme ve evdeki konfora özen gösterilmemesi."

İngiliz sağlık idaresi başkanının ulaştığı sonuca göre,

> "işçilerin teoride birinci sağlık hakları olan bir hak üzerinde ısrar etmeleri pratikte olanaksızdır: Bu hak, işverenleri kendilerini ne tür bir iş yaptırmak için bir araya getirmiş olursa olsun, bu birlikte yapılacak işin, işverene bağlı olduğu kadarıyla ve maliyeti onun tarafından karşılanmak üzere, sağlığa zarar veren her tür gereksiz koşuldan arındırılması hakkıdır; ve işçiler, gerçek hayatta, bu sağlık adaletini kendi kendilerine sağlayabilecek durumda olmadıkları gibi, yasa koyucunun varsayılan niyetine rağmen, *Nuisances Removal Acts*'ı [sağlık koruma yasalarını] uygulamakla görevli memurlardan da etkili herhangi bir yardım bekleyemezler" (s.29). "İşverenlerin düzenlemelere tam olarak hangi noktadan itibaren tabi olacaklarını saptamak, şüphesiz, bazı küçük teknik güçlükler doğuracaktır. Fakat ... sağlığın korunması hakkı, ilke olarak evrenseldir. Ve, sırf çalışıyor olmalarından kaynaklanan sonsuz fiziksel acılar nedeniyle yaşamları bugün gereksiz yere körelen ve kısalan kadın-erkek sayısız işçinin çıkarları doğrultusunda, sağlıklı çalışma koşullarının, evrensel olarak, en azından tüm kapalı çalışma mekânlarının etkili şekilde havalandırılmasını güvence altına alacak ve doğası gereği sağlıksız olan her iş dalında sağlığa zararlı özgül etkinin mümkün olduğunca sınırlandırılmasını sağlayacak ölçüde, uygun yasal koruma altına alınması umudumu dile getirmek istiyorum." (s. 31.)

III. Güç Üretiminde, Güç Aktarımında ve Binalarda Tasarruf

L. Horner, Ekim 1852 tarihli raporunda buharlı şahmerdanı icat eden Patricroft'lu ünlü mühendis James Nasmyth'in bir mektubunu aktarır; bu mektupta şunlar da belirtilir:

"Kamuoyu," (buhar makinelerindeki) "sözünü ettiğim türden sistem değişikliklerinin ve iyileştirmelerin sağladığı muazzam itici güç artışları hakkında pek az şey biliyor. Bölgemizin" (Lancashire) "makine gücü neredeyse 40 yıl boyunca korkak ve önyargılı geleneklerin ağır baskısı altında kalmıştı; ama şükür ki, artık bundan kurtulmuş bulunuyoruz. Son 15 yılda, fakat özellikle de son 4 yıl boyunca" (yani 1848'den bu yana) "yoğuşturmalı buhar makinelerinin işletilme tarzında çok önemli bazı değişiklikler oldu... Sonuç, ... aynı makinelerle eskisinden çok daha büyük miktarda iş yapılması ve ayrıca yakıt tüketiminin çok önemli miktarda azalmasıydı... Bu bölgedeki fabrikalara buhar makinelerin girmesinden bu yana geçen uzun yıllar boyunca, yoğuşturmalı buhar makinelerini çalıştırırken uygun olacağı düşünülen hız, pistonun bir dakikalık hareketi için yaklaşık 220 ayaktı; yani piston kursu 5 ayak olan bir makinenin krank milinin yapabileceği dönüşlerin sayısı kural gereği 22'yle sınırlandırılmıştı. Makineleri daha hızlı çalıştırmak uygun görülmüyordu ve bütün aktarım mekanizması pistonun dakikada 220 ayaklık hızına uydurulmuş olduğu için, bu yavaş ve anlamsızca sınırlandırılmış hız uzun yıllar boyunca bu makinelerin çalışmasını düzenledi. Fakat sonunda, ister kuralın bilmezden gelinmesi, ister herhangi bir cesur yenilikçinin daha iyi gerekçeleri nedeniyle olsun, daha yüksek bir hız denendi ve sonucun hayli uygun olduğu görülünce, bu örneği başkaları da izledi; 'makinenin dizginleri serbest bırakıldı', yani, aktarım mekanizmasının ana dişlisi o şekilde değiştirildi ki, aktarım mekanizması eski hızında tutulurken, buhar makinesi artık 300 ayak ve üzerindeki hızlara ulaşabiliyordu... Buhar makinesindeki bu hız artışı bugün hemen hemen her yere yayılmış bulunuyor; çünkü, aynı makinelerle sadece daha fazla kullanılabilir güç elde etmekle kalınmadığı, volanın daha büyük bir momentum kazanması sayesinde, hareketin de çok daha düzenlileştiği görüldü. Buhar basıncı ile yoğuşturucudaki vakum aynı kalırken, yalnızca pistonu hızlandırarak daha fazla güç elde edildi. Örneğin, dakikada 200 ayaklık bir hızla 40 beygir gücü güç sağlayan bir buhar makinesini, uygun değişikliklerle, buhar basıncı ve yoğuşturucu vakumu aynı kalırken, dakikada 400 ayaklık bir hızla çalışacak duruma getirebilirsek, başlangıçtakinin tam iki katı kadar güç elde ederiz ve buhar basıncı ile yoğuşturucu vakumu her iki durumda aynı kaldığı için, tek tek makine parçalarının maruz kalacakları gerilimde ve dolayısıyla makinenin 'bozulma' tehlikesinde, hızın yükseltilmesi nedeniyle esaslı bir artış olmaz. Bütün fark şuradadır: Böyle bir durumda, pistonun hareket hızının yükselmesi oranında, ya da buna yaklaşık bir oranda, daha fazla buhar kullanmış oluruz; ayrıca, yataklarda veya sürtünme olan parçalarda biraz daha hızlı, fakat sözü edilmeye değmeyecek bir aşınma ve yıpranma olur... Ama pistonun hareket hızını yükselterek aynı makineden daha fazla güç elde edebilmek için, aynı buhar kazanının altında daha fazla kömür yakılması veya daha yüksek buharlaştırma kapasiteli bir kazanın kullanılması, kısacası, daha fazla buhar sağlanması gerekir. Bu söylenen yapıldı ve eski 'hızlandırılmış' makinelere daha yüksek buhar üretme kapasiteli kazanlar eklendi; bunlar, çoğu örnekte %100 oranında daha fazla iş sağladı. 1842 yılı dolaylarında, Cornwall maden ocaklarında buhar

makineleriyle olağanüstü ucuzlukta güç elde edilmesi dikkatleri çekmeye başlamıştı; pamuk ipliği sanayisindeki rekabet, fabrikatörleri kârlarının ana kaynağını 'tasarruflar'da aramaya zorladı; beygir gücü-saat başına kömür tüketiminde Cornish makinelerinin ortaya koyduğu dikkat çekici fark ve benzer şekilde iki silindirli Woolf makinelerinin sıra dışı ekonomik performansı, yakıt tasarrufunu bizim bölgemizde de ön plana çıkardı. Pamuk işleyen fabrikalardaki makinelerin çoğu, bir beygir gücü-saat için genelde 8 veya 12 libre kömür gerektirirken, Cornish makineleri ile iki silindirli makineler bir beygir gücü-saati $3^1/_2$-4 libre kömürle sağlıyordu. Böylesine önemli bir fark, bölgemizin fabrikatörlerini ve makine imalatçılarını, yüksek kömür fiyatlarının fabrikatörleri işletmelerinin bu yüksek maliyetli bölümü ile daha yakından ilgilenmek zorunda bıraktığı Cornwall ve Fransa'da bir süredir kullanılmakta olanlara benzer araçlar kullanarak, bu tür sıra dışı ekonomik sonuçlar elde etmeye yöneltti. Bu da çok önemli sonuçlara yol açtı. Birincisi: Yüksek kârlar elde edilen o eski güzel günlerde yüzeylerinin yarısı dışarıdaki soğuk havanın etkisine açık bulunan birçok buhar kazanı kalın keçe tabakalarıyla veya tuğla ve harçla ve başka malzemelerle kaplandı; böylece, o kadar masrafla elde edilen ısının kaybı önlenmiş oldu. Buhar boruları aynı şekilde korundu, silindirler aynı şekilde keçe ve tahta ile kaplandı. İkincisi, yüksek basınç kullanılmaya başladı. Şimdiye kadar, güvenlik vanasının yük ayarı, inçkare başına 4, 6 ya da 8 librelik buhar basıncıyla bile açılacağı şekilde yapılıyordu; şimdi, basıncın 14 ya da 20 libreye yükseltilmesiyle ... çok ciddi bir kömür tasarrufunun yapıldığı anlaşıldı; bir başka deyişle, fabrikadaki işler çok daha az miktarda kömür tüketilerek yapılabiliyordu... Gerekli araçlara ve cesarete sahip olanlar, yüksek basınç ve genleşme sistemini sonuna kadar götürdü ve bu amaca uygun şekilde yapılmış, inçkare başına 30, 40, 60 ve 70 librelik basınçta buhar sağlayan kazanlar kullandı; bu, eski kuşaktan bir mühendisi korkudan öldürebilecek olan bir basınçtı. Ne var ki, bu yüksek basıncın ekonomik sonucu ... çok geçmeden kendisini yanlış anlaşılamayacak olan sterlin, şilin ve peni biçiminde ortaya koyduğundan, yoğuşturmalı makineler için yüksek basınçlı kazanların kullanılması neredeyse genelleşti. Bu reformu radikal bir şekilde hayata geçirenler, Woolf makinelerini tastamam kullandı ve bu söylenen, özellikle yeni yapılan fabrikalar için geçerliydi; 2 silindirli Woolf makinelerinin silindirlerinden birinde, kazandan çıkan buhar, atmosfer basıncının üzerindeki basınç fazlası sayesinde güç sağlar ve bunun ardından, eskiden olduğu gibi her bir piston hareketinden sonra dışarıdaki havaya karışmak yerine, öncekinin yaklaşık dört katı büyüklükte bir alana sahip olan bir alçak basınç silindirine girer ve orada daha fazla genleştikten sonra yoğuşturucuya aktarılır. Bu makinelerin sağladığı ekonomik sonuç, $3^1/_2$-4 libre kömür başına bir beygir gücü-saatin elde edilmesidir; oysa eski sistemin makinelerinde bunun için 12-14 libre kömür gerekiyordu. Ustaca düşünülmüş bir düzenekle, iki silindirli Woolf sistemini ya da birleşik yüksek ve alçak basınç makinesini elde bulunan eski makinelere uygulamak ve böylece performanslarını yükseltirken aynı zamanda kömür tüketimini azaltmak mümkün oldu. Geçtiğimiz 8-10 yıl boyunca, aynı sonuca, bir yüksek basınç makinesi ile

bir yoğuşturmalı makinenin, birincisinin kullanılmış buharının ikincisine geçip onu çalıştıracağı şekilde birbirlerine bağlanması yoluyla da ulaşıldı. Bu sistem birçok durumda pek elverişlidir.

"Bu yeni iyileştirmelerin bir bölümünün veya tümünün uygulandığı tıpatıp aynı buhar makinelerine kıyasla, performans artışı ya da yapılan iş bakımından kesin bir sonuç almak kolay olmayabilir. Ama eminim ki, aynı ağırlıktaki buhar makinelerinden bugün en azından ortalama %50 daha fazla hizmet ya da iş elde ediyoruz ve pek çok örnekte, hız 220 ayakla sınırlıyken dakikada 50 beygir gücü sağlamış olan buhar makineleri, bugün 100 beygir gücünden fazlasını veriyor. Yoğuşturmalı makinelerde yüksek basınçlı buhar kullanımının hayli ekonomik sonuçları ve işletmelerin genişletilmesi nedeniyle eski buhar makinelerinden çok daha fazlasının beklenmesi, son üç yıldır borulu kazanların kullanılmasına yol açtı ve böylece buhar üretme maliyetlerini bir kez daha ciddi şekilde azalttı." (*Rep. Fact., Oct. 1852*, s. 23-27.)

Güç üretimi üzerine söylenenler güç aktarımı ve iş makineleri için de geçerlidir.

"Makinelerdeki iyileştirmelerin son birkaç yıldır hızlı adımlarla ilerlemesi, fabrikatörlere, ek çevirici güç kullanmadan üretimi genişletme olanağı sağlamıştır. Emeğin daha tutumlu bir şekilde kullanılması iş gününün kısalması nedeniyle bir zorunluluk hâline gelmiştir ve iyi yönetilen fabrikalarda, sürekli olarak, harcamalar azaltılırken üretimin hangi yollarla artırılabileceği üzerine düşünülmektedir. Önümde, bölgemdeki pek zeki bir beyefendinin lütfuna borçlu olduğum, 1840 yılından bugüne kadar fabrikasında çalıştırdığı işçilerin sayıları ve yaşları, kullanılmış olan makineler ve ödenmiş bulunan ücretler hakkında bir bildirim var. Firması, Ekim 1840'ta 200'ü 13 yaşından küçük olmak üzere 600 işçi, Ekim 1852'de 60'ı 13 yaşından küçük olmak üzere yalnızca 350 işçi çalıştırıyordu. Her iki yılda da, birkaçı hariç, aynı sayıda makine kullanılmış ve ücret olarak aynı tutarda para ödenmişti." (Redgrave'in *Rep. Fact., Oct. 1852* içindeki raporu, s. 58, 59.)

Makinelerdeki bu iyileştirmeler, tam etkilerini, ancak, yeni ve amaca uygun şekilde düzenlenmiş fabrika binalarında kullanılmaya başladıklarında gösterir.

"Makinelerdeki iyileştirmelerle ilgili olarak, her şeyden önce bu yeni makinelerin yerleştirilmesine uygun fabrikaların inşasında büyük bir ilerleme kaydedildiğini belirtmem gerekir... Bütün ipliğimin çift kat hâline getirilmesi işini zemin katında yapıyorum ve yalnızca bu kata 29 000 katlama iği koyuyorum. Yalnızca bu odada ve sundurmada en azından %10'luk bir emek tasarrufu sağlıyorum; bunun kaynağında da, katlama sisteminin kendisindeki iyileştirmelerden çok, makinelerin tek bir yönetim altında toplanması var; ve andığım sayıda iği tek bir mille hareket ettirerek, aynı sayıda iğle çalışan diğer firmalara kıyasla hareket aktarımında %60 ile %80 arasında değişen oranlarda tasarruf

sağlayabiliyorum. Ayrıca bu sayede yağ, gres yağı vb.'den büyük bir tasarruf yapılır ... kısacası, fabrikanın daha mükemmel şekilde düzenlenmesi ve iyileştirilmiş makineler sayesinde, en düşük tahminle %10'luk emek tasarrufu ve bunun yanında ciddi oranlarda güç, kömür, yağ, don yağı, mil ve kayış tasarrufu yaptım." (Bir iplik üreticisinin ifadesi, *Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 109, 110.)

IV. Üretim Dışkılarının Kullanımı

Kapitalist üretim tarzıyla birlikte üretimin ve tüketimin dışkılarının kullanımı yaygınlaşır. Bunlardan birincisiyle sanayi ile tarımın atıklarını, ikincisiyle, kısmen, insanların doğal metabolizmasından kaynaklanan dışkıları, kısmen de, tüketim nesnelerinin tüketimlerinden sonra geriye kalan biçimlerini kastediyoruz. Yani, üretim dışkıları, kimya sanayisinde, küçük ölçekli üretimde kaybolup giden yan ürünlerdir; makine yapımı sırasında dökülen ve ham madde olarak yeniden demir üretimine giren demir talaşlarıdır vb. Tüketim dışkıları, insanların doğal yollarla dışarıya attıkları maddelerdir, paçavra biçimindeki giysi artıklarıdır vb. Tüketim dışkılarının en önemli olduğu alan tarımdır. Kapitalist ekonomide bunların kullanımı konusunda muazzam bir israf söz konusudur; örneğin, Londra'da, $4^1/_2$ milyon insanın dışkılarından yararlanmak konusunda, çok büyük masraflara katlanarak Thames Nehri'ni bunlarla kirletmekten daha işe yarar bir yol bilinmez.

Kuşkusuz, ham maddelerin pahalılaşması, atık kullanımını teşvik eder.

Bu yeniden kullanımın genel koşulları şunlardır: Bu tür dışkıların, ancak büyük ölçekli çalışmayla ortaya çıkan yığınsallığı; verili biçimleriyle daha önce kullanılamaz olan maddeleri yeni üretimde işe yarayacakları bir biçime sokan makine iyileştirmeleri; bilimde ve özellikle kimyada, bu tür atıkların yararlı özelliklerini ortaya çıkaran ilerlemeler. Şüphesiz, örneğin Lombardiya, Güney Çin ve Japonya'da olduğu gibi, bahçecilik şeklinde yürütülen küçük ölçekli tarımda da bu türden büyük tasarruflar sağlanır. Fakat genel olarak, bu sistemde tarımın üretkenliği, diğer üretim alanlarından çekilen insan emek gücünün büyük ölçüde israf edilmesi pahasına sağlanır.

"Atık"lar, hemen hemen her sanayide önemli bir rol oynar. Örneğin, Ekim 1863 tarihli fabrika raporunda, hem İngiltere'de hem de İrlanda'nın pek çok kesiminde çiftçilerin keteni yalnızca isteksizce ya da nadiren ekmelerinin temel nedenlerinden biri şöyle açıklanır:

"Suyla çalışan keten dövme fabrikalarında (*scutch mills*) ketenin işlenmesi sırasında gerçekleşen ... büyük fire... Pamuktaki fire görece azdır, ama

> ketendeki çok büyüktür. Suyla ıslatma ve mekanik dövme yöntemlerinin geliştirilmesiyle bu sakınca büyük ölçüde azaltılabilir... İrlanda'da, keten, çoğu zaman en utanç verici şekilde dövülür ve bu yüzden %28-30 oranında kayba uğranır",

oysa daha iyi makineler kullanarak bu kaybın tamamı önlenebilirdi. Bu arada o kadar çok kıtık dökülmüştü ki, fabrika müfettişi şunu söylüyor:

> "İrlanda'daki bazı keten dövme fabrikaları hakkında bana aktarılan bilgilere göre, dövücüler, bu fabrikaların atıklarını çoğu zaman evlerindeki ocaklarda yakacak olarak kullanmaktadır, ama bunlar çok değerlidir." (l.c. s. 140.)

Pamuk artıklarından aşağıda, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaları ele alırken söz edeceğiz.

Yünlü sanayisi ketencilikten daha akıllıydı.

> "Yün artıklarının ve yünlü paçavraların yeniden işlenmek üzere hazırlanmasına eskiden kötü gözle bakılırdı; ne var ki, bu önyargı, Yorkshire'ın yünlü sanayisinin önemli bir dalı hâline gelen *shoddy trade* (yapay yünlü sanayisi) ile bağlantılı olarak tamamen ortadan kalktı ve şüphesiz, kabul görmüş bir ihtiyaca cevap veren bir iş kolu olarak pamuk artıkları sektörü için de çok geçmeden aynı şey olacaktır. 30 yıl önce, yünlü paçavraların, yani yüzde yüz yünden yapılma kumaş parçaları vb.'nin tonu ortalama olarak 4 sterlin 4 şilin civarındaydı; son birkaç yıl içinde bunların değeri ton başına 44 sterlin oldu. Ve talep o kadar arttı ki, yüne zarar vermeden pamuğu yok etmenin yolları bulunarak, yün ve pamuk karışımı dokumalardan da yararlanılmaktadır; ve bugün binlerce işçi *shoddy* imalatında çalıştırılmaktadır ve tüketici, iyi bir ortalama kaliteye sahip kumaşları çok uygun bir fiyata satın alabildiği için, büyük bir avantaj sağlamaktadır." (*Rep. Fact., Oct. 1863,* s. 107.)

Bu şekilde yeni bir canlılık kazanan yapay yün, daha 1862 yılının sonunda, İngiliz sanayisinin toplam yün tüketiminin üçte birini karşılıyordu (*Rep. Fact., Oct. 1862,* s. 81). "Tüketici"ye sağlanan "büyük avantaj", yünlü giysilerinin eskisine göre üçte birlik bir sürede eskimesi ve altıda birlik bir sürede havını yitirmesidir.

İngiliz ipekli sanayisi aynı inişli yolu izledi. Gerçek ham ipek tüketimi 1839-1862 yılları arasında biraz azaldı; buna karşılık ipek artıkları tüketimi iki katına çıktı. İyileştirilmiş makinelerle, başka durumlarda hayli değersiz olan bu malzemeden birçok amaç için kullanılabilen bir ipek imal edilebiliyordu.

Atıklardan yararlanmanın en çarpıcı örneğini kimya sanayisinde görürüz. Bu sanayi, onlar için yeni kullanım alanları bularak kendi atıklarını kullanmakla kalmaz, aynı zamanda diğer pek çok sanayinin atıklarını da kullanır ve örneğin, eskiden hemen hemen hiçbir yararı olmayan gaz

katranını anilin boyalara, kök boyasına (alizarin), hatta bir süredir ilaçlara dönüştürür.

Yeniden kullanılmaları yoluyla üretim dışkılarından sağlanan bu tasarrufları, atık üretiminde sağlanan tasarruflardan, yani üretim dışkılarının en alt düzeylerine indirilmelerinden ve üretime giren tüm ham ve yardımcı maddelerin, en üst düzeye kadar, dolaysız olarak kullanılmalarından ayırmak gerekir.

Atıkların azaltılması, kısmen, kullanılan makinelerin kalitesine bağlıdır. Makine parçalarının daha dikkatli şekilde imal edilmesi ve daha iyi perdahlanması oranında yağdan, sabundan vb. tasarruf edilir. Bu, yardımcı maddelerle ilgili olan bir tasarruftur. Ama üretim sürecinde ham maddelerin daha büyük bir bölümünün mü yoksa daha küçük bir bölümünün mü atıklara dönüşeceği, kısmen de, ki en önemlisi budur, kullanılan makinelerin ve aletlerin kalitesine bağlıdır. Atıkların azaltılması, son olarak, ham maddenin kendisinin kalitesine bağlıdır. Bu sonuncusu da kısmen onu üreten istihraç sanayisinin ve tarımın gelişmesine (asıl anlamıyla uygarlığın ilerlemesine), kısmen de ham maddenin imalat aşamasına girmeden önce geçtiği süreçlerin gelişmişliğine bağlıdır.

> "Parmentier, çok uzak olmayan bir dönemden, örneğin XIV. Louis zamanından bu yana tahıl öğütme sanatının Fransa'da çok ciddi şekilde mükemmelleştirildiğini ve böylece yeni değirmenlerin, eskileriyle karşılaştırıldıklarında, aynı miktarda tahıldan neredeyse yarı yarıya daha fazla ekmek sağlayabildiğini gösterdi. Gerçekten, bir Parislinin yıllık tahıl tüketimi önce 4, daha sonra 3 ve son olarak 2 setier olarak hesaplanmıştır; oysa bugün bu miktar kişi başına sadece $1^1/_3$ setier ya da yaklaşık 342 libredir... Benim uzun süre yaşadığım Perche'te, değirmen taşları granitten ve volkanik taşlardan yapılma olan kaba değirmenler, son 30 yıldır böylesine büyük ilerlemeler kaydetmiş olan mekaniğin kurallarına göre yeniden inşa edildi. Bunlar La Ferté'den getirilen iyi değirmen taşlarıyla donatıldı, tahıl iki kere öğütüldü, un torbalarına dairesel bir hareket verildi ve aynı miktarda tahıldan elde edilen un $^1/_6$ oranında arttı. Dolayısıyla, Romalıların günlük tahıl tüketimi ile bizimki arasındaki muazzam orantısızlığı açıklamak kolay; bunun tek nedeni, basit olarak, öğütme ve ekmek hazırlama yöntemlerinin yetersizliğiydi. Plinius'un gündeme getirdiği (XVIII., c. 20, 2) tuhaf bir olguyu da aynı şekilde açıklamam gerekir... Roma'da un, kalitesine göre, modius'u 40, 48 ya da 96 as'tan satılıyordu. Aynı dönemin tahıl fiyatlarına oranla böylesine yüksek olan bu fiyatlar, o zamanlar henüz çocukluk çağlarında bulunan yetersiz değirmenlerle ve bunların yol açtığı ciddi öğütme maliyetleriyle açıklanabilir." (Dureau de la Malle, *Écon. Pol. des Romains*, Paris 1840, I, s. 280, 281.)

V. Buluşlarla Sağlanan Tasarruflar

Değişmez sermaye kullanımındaki bu tasarruflar, daha önce söylenmiş olduğu üzere, çalışmanın koşullarının, büyük ölçekli olarak kullanılmalarının, kısacası, dolaysız olarak toplumsal, toplumsallaştırılmış emeğin ya da üretim süreci içindeki dolaysız el birliğinin koşulları olarak iş görmelerinin sonucudur. Bu, bir yandan, mekanik ve kimyasal buluşların, metanın fiyatını yükseltmeden kullanılmalarını sağlayan tek koşuldur ve her zaman *conditio sine qua non*'dur [olmazsa olmaz koşuldur]. Diğer yandan, ortaklaşa üretken tüketimden kaynaklanan tasarruflar, ancak büyük ölçekli üretimle gerçekleştirilebilir. Ama son olarak, nerede ve nasıl tasarruf sağlanacağını, hâlihazırda yapılmış olan buluşların en basit şekilde nasıl uygulanacağını, teorinin uygulanması (üretim sürecinde kullanılması) sırasında hangi pratik engellerin aşılması gerektiğini vb. ancak birleşik işçinin deneyimi keşfeder ve gösterir.

Bu arada, evrensel emek ile ortak emek arasındaki farka dikkat edilmesi gerektiğini belirtelim. İkisi de üretim sürecinde rol oynar, ikisi de diğeriyle iç içe geçer, ama aynı zamanda farklıdırlar. Her tür bilimsel emek, her tür keşif, her tür buluş, evrensel emektir. Kısmen canlı emekle el birliğine, kısmen geçmiş emeklerin kullanımına bağlıdır. Ortak emek, bireylerin dolaysız el birliği demektir.

Sık yapılan şu gözlemler, yukarıda söylenenlerin yeni doğrulamalarını sağlar:

1. Yeni bir makinenin ilk yapılış maliyeti ile yeniden üretim maliyeti arasındaki büyük fark (bu konuda bkz. Ure ve Babbage*).

2. Yeni buluşlara dayalı bir kuruluşun, daha sonraki, onun yıkıntıları üzerinde, *ex suis ossibus* [onun kemiklerinden] yükselen kuruluşlarınkiyle karşılaştırıldığında çok daha yüksek olan maliyetleri. Söz konusu maliyet farkı öylesine büyüktür ki, ilk girişimciler çoğu zaman iflas eder ve ancak sonradan gelenler, binaları, makineleri vb. daha ucuza elde edenler başarıya ulaşır. Bu nedenle, insan zihninin evrensel emeğinin tüm yeni gelişmelerinden ve bunların birleşik emek aracılığıyla toplumsal olarak kullanımından en büyük kârları elde edenler, çoğunlukla, en değersiz ve en sefil para kapitalistleridir.

---

* Ure, "The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain", London 1835. Babbage, "On the economy of machinery and manufactures", London 1832, s. 280-281. –*Almanca ed.*

Bölüm

6

Fiyat Değişimlerinin Etkisi

★ ★ ★

I. Ham Madde Fiyatlarındaki Dalgalanmalar, Bunların Kâr Oranı Üzerindeki Doğrudan Etkileri

Şimdiye kadar olduğu gibi burada da artık değer oranında hiçbir değişikliğin olmadığı varsayılacak. Konuyu en yalın hâliyle incelemek için bu varsayım gereklidir. Bununla beraber, artık değer oranı aynı kalırken, ham madde fiyatlarındaki şimdi inceleyeceğimiz dalgalanmalardan kaynaklanan daralması veya genişlemesi sonucu, belirli bir sermayenin, artan ya da azalan bir sayıda işçi çalıştırması mümkün olurdu. Bu durumda artık değer oranı değişmezken artık değer kütlesi değişebilirdi. Ama burada bunu da bir özel durum olarak bir yana bırakmak gerekir. Makinelerin iyileştirilmesi ve ham maddelerdeki fiyat değişimleri, verili bir sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin sayısı ya da işçi ücretlerinin düzeyi üzerinde eş zamanlı olarak etkide bulunuyorsa, şunları bir araya getirmek yeter: 1. değişmez sermayedeki değişimin kâr oranı üzerinde yarattığı etki, 2. işçi ücretlerindeki değişimin kâr oranı üzerinde yarattığı etki; bunlar yapıldığında, sonuç kendiliğinden ortaya çıkar.

Ama genel olarak, burada, önceki durumda olduğu gibi, şunun belirtilmesi gerekir: İster değişmez sermaye tasarrufunun isterse ham madde fiyatlarındaki dalgalanmaların ürünü olsunlar, değişimler gerçekleşiyorsa, bunlar, işçi ücretlerini, dolayısıyla artık değer oranını ve kütlesini

hiçbir şekilde etkilemese bile, kâr oranı üzerinde her zaman etkide bulunur. $m' \, {}^{v}/_{C}$'de C'nin büyüklüğünü ve dolayısıyla bütün kesrin değerini değiştirirler. Dolayısıyla burada da, bu değişimlerin hangi üretim alanlarında gerçekleştiği; söz konusu değişimlerin etkide bulunduğu sanayi dallarının, işçiler için geçim araçları ya da bu tür geçim araçlarının üretimine yönelik değişmez sermaye üretip üretmedikleri, (artık değerin incelenmesi sırasında görülenden farklı olarak) tümüyle önemsizdir. Buradaki açıklamalar lüks malların üretimindeki değişimler için de aynı şekilde geçerlidir ve burada lüks mallardan söz ederken, emek gücünün yeniden üretiminin gerektirmediği her tür üretimi kastediyoruz.

Buradaki ham maddeler, çivit, kömür, gaz vb. gibi yardımcı maddeleri de içermektedir. Ayrıca, bu başlığın altında ele alınan makineler söz konusu olduğunda, bunların kendi ham maddeleri, demir, tahta, deri, vb.'den oluşur. Bu nedenle, bunların kendi fiyatları, üretimlerine katılan ham maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilenir. Kendilerini oluşturan ham maddelerin ya da işletilmeleri için gerekli olan yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar aracılığıyla fiyatları yükseldiğinde, kâr oranı *pro tanto* [o miktarda] düşer. Tersi olduğunda, tersi olur.

Aşağıdaki incelemelerimiz sırasında, yalnızca, bir metanın üretim sürecine giren ham maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalarla ilgileneceğiz; emek araçları olarak iş gören makinelerin ham maddelerinin fiyatlarındaki dalgalanmalar ile makinelerin işletilmeleri için gerekli olan yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar üzerinde durmayacağız. Makinelerin yapımında ve işletilmesinde temel ögeler olarak kullanılan demir, kömür, odun vb.'den oluşan doğal zenginlik, burada sermayenin doğal üretkenliği olarak görünür ve işçi ücretlerinin yükseklik ya da düşüklüğünden bağımsız olarak, kâr oranının belirlenmesinde rol oynayan ögelerden biridir.

Kâr oranı $\frac{m}{C}$'ye ya da $\frac{m}{c+v}$'ye eşit olduğundan, c'nin büyüklüğünde ve dolayısıyla C'nin büyüklüğünde bir değişikliğe yol açan her şeyin, m ile v ve bunların birbirlerine oranları değişmeden kalsa bile, kâr oranında da bir değişime yol açacağı açıktır. Ama ham maddeler değişmez sermayenin ana bölümlerinden birini oluşturur. Gerçek ham maddelerin kullanılmadığı sanayi dallarında bile, bunlar, yardımcı maddeler ya da makine bileşenleri vb. biçiminde sürece katılır ve bu nedenle, bunların fiyatlarındaki dalgalanmalar, kâr oranını *pro tanto* etkiler. Ham madde fiyatı d tutarında düşerse, $\frac{m}{C}$ ya da $\frac{m}{c+v}$, $\frac{m}{C-d}$'ye ya da $\frac{m}{(c-d)+v}$'ye dönüşür. Dolayısıyla kâr oranı yükselir. Tersine bakalım. Ham madde fiyatı yükselirse, $\frac{m}{C}$ ya da $\frac{m}{c+v}$, bu kez $\frac{m}{C+d}$'ye ya da $\frac{m}{(c+d)+v}$'ye dönüşür; dolayısıyla kâr oranı düşer. Demek ki, diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, ham madde fiyatıyla karşıt yönde düşer ve yükselir. Buradan çı-

kan sonuçlardan biri de, ürünün satış alanında ham madde fiyatındaki dalgalanmalara eşlik eden hiçbir değişiklik olmasa bile, yani arz-talep ilişkisinden tümüyle bağımsız olarak, düşük ham madde fiyatının sanayi ülkeleri için ne kadar önemli olduğudur. Ayrıca, dış ticaretin, zorunlu geçim araçlarını ucuzlatarak işçi ücretleri üzerinde yarattığı her tür etkiden bağımsız olarak da, kâr oranını etkilediği anlaşılır. Çünkü, dış ticaret, özellikle, sanayide ya da tarımda kullanılan ham ya da yardımcı maddelerin fiyatlarını etkiler. Bir yandan, ham madde fiyatlarının, kâr oranı üzerindeki, pratik deneyimler sayesinde saptanan, gösterilen etkisini vurgulayan iktisatçıların bunu teorik olarak tümüyle yanlış şekilde açıklamalarının (Torrens*), diğer yandan, genel ilkelere bağlı kalan Ricardo** gibi iktisatçıların, örneğin dünya ticaretinin kâr oranı üzerindeki etkisini görememesinin nedeni, kâr oranının doğasının ve artık değer oranıyla arasındaki özgül farkın bugüne kadar tümüyle yetersiz bir şekilde anlaşılabilmiş olmasıdır.

Dolayısıyla, ham maddelerden alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının ya da azaltılmasının sanayi açısından ne kadar büyük önem taşıdığını anlamak mümkündür; bu nedenle, bunların ithalatının olabildiğince serbestleştirilmesi, akılcı bir şekilde geliştirilmiş olan koruyucu gümrük sisteminin bile temel öğretisiydi. Her şeyden önce pamuktan alınan gümrük vergilerinin de kaldırılması için çaba harcayan İngiliz *freetraders'*ın [serbest ticaret yanlılarının] temel hedefi, tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının yanında, bu söylenenin yapılmasıydı.

Gerçek bir ham maddenin değil, kuşkusuz aynı zamanda beslenmenin temel ögesi olan bir yardımcı maddenin fiyatının düşmesinin önemini gösteren bir örnek olarak, unun pamuklu sanayisindeki kullanımı üzerinde durulabilir. R. H. Greg,[13] daha 1837 yılında, o zamanlar Büyük Britanya'da pamuk dokumacılığında kullanılan 100 000 mekanik dokuma tezgâhı ile 250 000 el tezgâhının, çözgü düzleştirme işi için yılda 41 milyon libre un tükettiğini hesaplamıştı. Buna ek olarak, ağartma sürecinde ve diğer süreçlerde bu miktarın üçte biri kadar un tüketiliyordu. Greg, bu şekilde tüketilen unun toplam değerini son on yıl için yılda 342 000 sterlin olarak hesaplar. Kıtadaki un fiyatlarıyla yapılan karşılaştırma, tahıldan alınan gümrük vergileri aracılığıyla fabrikatörlere dayatılan fi-

---

* Torrens, "An essay on the production of wealth", London 1821, s. 28 vd. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert [Artık Değer Teorileri]", MEW, Band 26, 3. Teil, s. 66-74.) *–Almanca ed.*

** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 131-138. *–Almanca ed.*

13 "The Factory Question and the Ten Hours Bill", by R. H. Greg, London 1837, s. 115.

yat artışının, yalnızca un için, yılda 170 000 sterlin tuttuğunu göstermişti. Greg, 1837 yılının sayısını en az 200 000 sterlin olarak tahmin eder ve undaki fiyat artışı nedeniyle yılda fazladan 1000 sterlin ödeyen bir şirketten söz eder. Bunun sonucunda,

> "büyük fabrikatörler, dikkatli ve hesaplarını bilen iş adamları, tahıldan alınan gümrük vergileri kaldırılmış olsa günde 10 saat çalışmanın tümüyle yeterli olacağını söyledi." (*Rep. Fact., Oct. 1848*, s. 98.)

Tahıldan alınan gümrük vergileri kaldırıldı; ayrıca, pamuktan ve başka ham maddelerden alınan gümrük vergileri de kaldırıldı; ama bu sonuçlar elde edilir edilmez, fabrikatörlerin On Saat[lik İş Günü] Tasarısına muhalefetleri her zamankinden şiddetli hâle geldi. Ve on saatlik fabrika çalışması buna rağmen çok kısa bir süre sonra yasalaştığında, bunun ilk sonucu, ücretlerin genel olarak düşürülmesine yönelik bir girişim oldu.*

Ham ve yardımcı maddelerin değerleri, üretiminde kullanıldıkları ürünün değerine oldukları gibi ve bir kerede girer; oysa sabit sermaye ögelerinin değerleri üründe ancak aşınma ve yıpranmaları ölçüsünde, yani ancak parça parça yer alır. Buradan çıkan sonuç, kâr oranının, ne kadarının tüketildiğinden ya da tüketilmediğinden bağımsız olarak kullanılan sermayenin toplam değer tutarıyla belirleniyor olmasına karşın, ürün fiyatının, ham madde fiyatından, sabit sermayenin fiyatına oranla çok daha yüksek bir derecede etkilendiğidir. Ama şurası açıktır ki (gerçi, bu noktaya yalnızca geçerken değineceğiz, çünkü burada hâlâ metaların değerlerine satıldığını varsayıyoruz, yani rekabetin yol açtığı fiyat dalgalanmaları burada henüz bizi ilgilendirmiyor), piyasanın genişlemesi ya da daralması tek tek metaların fiyatlarına bağlıdır ve bu fiyatların yükselmesiyle ya da düşmesiyle ters yönde ilişkilidir. Dolayısıyla, gerçek yaşamda, ham madde fiyatı yükselirken sınai ürün fiyatının aynı oranda yükselmemesiyle ve ham madde fiyatı düşerken aynı oranda azalmamasıyla da karşılaşılır. Bu nedenle, metalar değerlerine satılıyor olsaydı karşılaşacağımız durumla karşılaştırıldığında, kâr oranı bir durumda daha fazla düşer ve diğer durumda daha fazla yükselir.

Ayrıca: Kullanılan makinelerin kütlesi ve değeri, emeğin üretici gücüyle birlikte artar, ama bu artış, emeğin üretici gücündeki büyümeyle, yani söz konusu makinelerin sağladığı ürün artışıyla aynı oranda olmaz. Demek ki, ham madde kullanılan, yani emek nesnesinin kendisinin de geçmiş emeğin ürünü olduğu sanayi dallarında, emeğin büyüyen üretici gücü, kendisini, tam olarak, belirli bir miktardaki emeği soğuran daha büyük bir miktardaki ham maddenin oranıyla, yani, örneğin bir çalışma saati içinde ürüne dönüştürülen, meta hâline getirilen ham madde küt-

* Krş. MEW, Band 23, s. 300-302 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 276-279]. –*Almanca ed.*

lesindeki artışla ifade eder. Dolayısıyla, ham maddenin değeri, emeğin üretici gücünün gelişmesi oranında, meta-ürün değerinin sürekli olarak büyüyen bir bileşenini oluşturur; bunun nedeni, meta-ürüne bir bütün olarak dâhil olması değil, toplam ürünün her bir özdeş parçasında, hem makinelerin aşınma ve yıpranmasının oluşturduğu parçanın, hem de yeni eklenen emeğin oluşturduğu parçanın küçülmesidir. Bu düşme hareketinin sonucu olarak, ham maddenin oluşturduğu diğer değer parçası görece büyür; yeter ki, bu büyüme, ham madde tarafındaki, kendi üretimi için kullanılan emeğin üretkenliğindeki artıştan kaynaklanan bir değer azalması tarafından sıfırlanmasın.

Ayrıca: Makineler söz konusu olduğunda, ilk aşamada bir rezerv fonu biçiminde olmak üzere, yalnızca aşınma ve yıpranmanın yerine koyulması gerekirken (ki burada, toplam yıllık ürün satışının kendi yıllık payını sağlaması koşuluyla, tek tek her bir ürün satışının rezerv fonuna kendi payına düşen katkıyı yapması hiçbir şekilde zorunlu değildir), ham ve yardımcı maddeler, tıpkı işçi ücretleri gibi dolaşır sermaye bileşenleri olmaları nedeniyle sürekli olarak her bir ürün satışıyla birer bütün olarak yerlerine koyulmak zorunda olduklarından, ham madde fiyatındaki bir yükselişin, meta satışıyla elde edilen fiyatın, metanın tüm ögelerini yerine koymaya yetmemesi sonucunda; ya da, sürecin, kendi teknik temeline uygun bir ölçekte devam ettirilmesini olanaksız kılması ve böylece ya makinelerin yalnızca bir bölümünün işletilmesi ya da makinelerin bütününün alışılagelmiş sürenin tamamında çalışamaması sonucunda, tüm yeniden üretim sürecini nasıl budayabileceği ya da köstekleyebileceği burada bir kez daha görülür.

Son olarak, atıklar aracılığıyla ortaya çıkan maliyetler, ham madde fiyatlarındaki dalgalanmalarla doğru orantılı olarak değişir; ham madde fiyatları yükseldiğinde yükselir ve düştüğünde düşerler. Fakat burada da bir sınır vardır. 1850'de hâlâ şöyle söyleniyordu:

> "Ham madde fiyatındaki yükselmeden ileri gelen önemli bir zarar kaynağı vardır ki, iplik imalatçısının kendisinden başka neredeyse kimsenin dikkatini çekmez: atıklar yüzünden uğranılan zarar. Edindiğim bilgilere göre, pamuk fiyatları yükseldiğinde, iplik imalatçısının ve özellikle de düşük kaliteli iplik imalatçısının maliyetleri, ödenen fiyat farkından daha yüksek bir oranda artar. Kaba iplik yapımında fire rahat rahat %15'i bulur; şu hâlde, bu oranda bir fire, pamuk fiyatı libre başına $3^1/_2$ peni iken $^1/_2$ penilik bir zarara sebep oluyorsa, pamuk fiyatı libre başına 7 peniye çıkar çıkmaz, libre başına zararı 1 peniye yükseltir." (*Rep. Fact., April 1850*, s. 17.)

Ne var ki, Amerikan İç Savaşının sonucu olarak pamuk fiyatları neredeyse 100 yıldan beri duyulmamış bir düzeye yükseldiğinde, rapor bambaşka bir hava tutturmuştu:

"Bugün pamuk artıkları için ödenen fiyat ve artıkların fabrikaya ham madde olarak yeniden girmesi, Surat [Hint] ve Amerikan pamukları arasındaki, fire dolayısıyla uğranan zarar farkını bir ölçüde karşılamaktadır. Bu fark yaklaşık olarak %12$^1/_2$ kadardır. Surat pamuğu işlenirken %25'lik bir fire söz konusudur ve bu yüzden, pamuğun iplik imalatçısı için gerçek maliyeti, ödediği fiyattan $^1/_4$ oranında yüksektir. Fire dolayısıyla uğranan kayıp, Amerikan pamuğunun libresi 5 veya 6 peniyken o kadar önemli değildi, çünkü libre başına $^3/_4$ peniyi aşmıyordu; ama pamuğun libresinin 2 şilin olduğu ve dolayısıyla fire ile uğranan zararın da 6 peni tuttuğu günümüzde çok önemlidir."[14] (*Rep. Fact., Oct.1863*, s. 106.)

II. Sermayenin Değer Kazanması ve Değersizleşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması

Bu bölümde incelediğimiz görüngüler, eksiksiz olarak gelişebilmeleri için, kredi sistemini ve dünya pazarındaki rekabeti gerekli kılar ve bunlardan ikincisi, kapitalist üretim tarzının temelini ve onun yaşayabileceği atmosferi oluşturur. Ne var ki, kapitalist üretimin bu somut biçimleri, ancak sermayenin genel doğası kavrandıktan sonra kapsamlı bir şekilde sunulabilir; ayrıca, bunların sunulması, eserimizin planının dışında kalıyor ve onu izleyebilecek olan eserlerin bir konusunu oluşturuyor. Yine de, başlıkta tarif edilen görüngüler burada genel bir şekilde ele alınabilir. Bunlar, birincisi kendi aralarında ve ikincisi kârın hem oranıyla hem de kütlesiyle ilişkilidir. Kârın yalnızca oranının değil, (gerçekte artık değer kütlesiyle özdeş olan) kütlesinin de, artık değerin kütlesindeki ya da oranındaki hareketlerden bağımsız olarak azalabileceği ya da artabileceği görüntüsünü yaratmaları nedeniyle bile, bunların kısaca ele alınması gerekir.

Sermayenin bir yandaki serbest kalması ve bağlanması ile diğer yandaki değer kazanması ve değersizleşmesi farklı görüngüler olarak mı ele alınmalı?

Her şeyden önce, sermayenin serbest kalması ile bağlanmasından ne anlıyoruz? Değer kazanma ile değersizleşme kendiliklerinden anlaşılan şeylerdir. Bunlar, eldeki sermayenin, şu ya da bu genel iktisadi koşullar nedeniyle (ne de olsa burada söz konusu olan, herhangi bir özel sermayenin kendi kaderi değildir), değer kazanmasından ya da yitirmesinden, yani üretime öndelenen sermayenin değerinin, aynı ser-

14 Raporun son cümlesinde bir hata var. Fire dolayısıyla uğranan zararla ilgili olarak 6 peni yerine 3 peni denmeliydi. Bu kayıp Hint pamuğu için %25 oranında olsa bile, Amerikan pamuğu için yalnızca %12$^1/_2$-15 oranındadır ve aynı cümlenin önceki kısmında 5 ve 6 penilik fiyatlar için doğru şekilde hesaplanmış olduğu üzere, burada Amerikan pamuğundan söz edilmektedir. Kuşkusuz, iç savaşın son yıllarında Avrupa'ya gelen Amerikan pamuğunda da fire oranı çoğu zaman geçmiş dönemlere göre hayli yükselmişti. –F. E.

mayenin onun tarafından kullanılan artık emek aracılığıyla değerlenmesinden bağımsız olarak, yükselmesinden ya da düşmesinden başka bir anlama gelmez.

Sermayenin bağlanmasından, ürünün toplam değerinin verili olan belirli oranlardaki kısımlarının, üretim önceki ölçeğinde devam edecekse, yeniden değişmez sermaye ya da değişir sermaye ögelerine dönüştürülmek zorunda olmasını anlıyoruz. Sermayenin serbest kalmasından, ürünün toplam değerinin şu ana dek yeniden değişmez ya da değişir sermayeye dönüştürülmek zorunda olan bir bölümünün, üretim eski ölçeğin sınırları içinde devam ettirilecekse, elden çıkarılabilir ya da gereksiz hâle gelmesini anlıyoruz. Sermayenin serbest kalması ya da bağlanması, gelirin serbest kalması ya da bağlanmasından farklıdır. Bir C sermayesi için yıllık artık değer örneğin x'e eşitse, kapitalistin tüketimine dâhil olan metaların ucuzlaması sonucunda, x – a, eskisiyle aynı miktarda tatmin vb. sağlamaya yetebilir. Yani gelirin bir bölümü (= a) serbest kalır ve bu bölüm şimdi tüketimin büyütülmesi için kullanılabileceği gibi, (birikim amacıyla) yeniden sermayeye de dönüştürülebilir. Tersi durumda: Aynı yaşam tarzını devam ettirmek için x + a'ya gereksinim duyulursa, ya yaşam tarzının sınırlandırılması ya da geçmişte biriktirilen bir gelir parçasının (= a) şimdi gelir olarak harcanması gerekir.

Değer kazanma ya da değersizleşme, değişmez sermayenin ya da değişir sermayenin ya da her ikisinin başına gelebilir ve değişmez sermaye söz konusu olduğunda da benzer şekilde sabit parçayı ya da dolaşır parçayı ya da her ikisini ilgilendirebilir.

Değişmez sermayenin kapsamında şunlar yer alır: Burada ham maddeler adı altında topladığımız, yarı işlenmiş ürünler de dâhil olmak üzere ham ve yardımcı maddeler, ve makineler ve diğer sabit sermaye.

Yukarıda, kâr oranı üzerindeki etkisiyle ilişkili olarak ham madde fiyatındaki ya da değerindeki değişim üzerinde özel olarak durulmuş ve şu genel yasa ortaya koyulmuştu: Diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, ham madde değerinin yüksekliğiyle ters yönde değişir. Ve bu, bir işletmeye yeni yatırılan sermaye için, yani sermaye yatırımının, paranın üretken sermayeye dönüşümünün ilk kez gerçekleştiği durumlarda, kesin olarak doğrudur.

Ama yeni bir yatırım için kullanılan bu sermaye bir yana bırakılırsa, hâlihazırda faal olan sermayenin büyük bir bölümü dolaşım alanında, bir başka bölümü ise üretim alanında bulunur. Sermayenin bir bölümü meta olarak piyasada bulunur ve paraya dönüştürülmeyi bekler; bir başka bölüm, hangi biçimde olursa olsun para olarak elde bulunur ve

bir kez daha üretimin koşullarına dönüştürülmeyi bekler; son olarak üçüncü bir bölüm, kısmen başlangıçtaki biçimi olan üretim araçları, yani ham maddeler, yardımcı maddeler, piyasadan satın alınan yarı işlenmiş ürünler, makineler ve diğer sabit sermaye biçiminde, kısmen henüz üretim aşamasında bulunan ürün biçiminde olmak üzere, üretim alanında bulunur. Değer artışının veya değersizleşmenin buradaki etkisinin ne olacağı, çok büyük ölçüde, bu bileşenlerin birbirlerine oranlarına bağlıdır. Sorunu basitleştirmek için, tüm sabit sermayeyi şimdilik tümüyle bir yana bırakalım ve değişmez sermayenin yalnızca ham maddelerden, yardımcı maddelerden, yarı işlenmiş ürünlerden, imal edilmekte olan ve bitmiş olarak piyasada bulunan metalardan oluşan kısmını ele alalım.

Ham maddenin, örneğin pamuğun fiyatı yükselirse, daha ucuz pamukla üretilmiş olan pamuklu metaların (iplik gibi yarı işlenmiş ürünlerin ve pamuklu dokuma gibi bitmiş metaların vb.) fiyatları da yükselir; hem henüz işlenmemiş, depoda bulunan, hem de henüz işlenmekte olan pamuğun değeri de aynı şekilde yükselir. Bu sonuncusu, geriye dönük etkide bulunarak, daha fazla emek-zamanı temsil eder duruma geldiğinden, bir bileşen olarak katıldığı ürüne, başlangıçta sahip olduğundan ve kapitalistin kendisi için ödediğinden daha yüksek bir değer ekler.

Demek ki, ham madde fiyatında bir yükselme olduğunda, piyasada, metaların hangi ölçüde tamamlanmış olduklarından bağımsız olarak, ciddi bir bitmiş meta kütlesi bulunuyorsa, bu metanın değeri yükselir ve dolayısıyla elde bulunan sermayenin değerinde bir artış gerçekleşir. Üreticilerin elinde bulunan ham madde vb. stokları için de aynısı geçerlidir. Bu değer artışı, tek bir kapitalistin ya da hatta sermayenin bütün bir özel üretim alanının, ham madde fiyatındaki artışı izleyen kâr oranı düşüşü nedeniyle uğradığı zararı karşılayabilir ya da karşılamanın ötesine geçebilir. Burada rekabetin etkileri üzerinde ayrıntılı şekilde durulmayacak olsa bile, tartışmayı eksik bırakmamak adına şunlar belirtilebilir: 1. depolarda önemli miktarda ham madde stokları bulunuyorsa, bunlar, ham maddenin üretildiği yerde ortaya çıkan fiyat artışı üzerinde karşıt yönde etkide bulunabilir; 2. piyasada çok büyük miktarda yarı işlenmiş ürün ya da bitmiş meta bulunuyorsa, bunlar, bitmiş metanın fiyatının ve yarı işlenmiş ürünün fiyatının, ham maddelerinin fiyatıyla aynı oranda yükselmesini engeller.

Ham madde fiyatı düştüğünde bu söylenenlerin tersi geçerli olur. Diğer koşullar aynı kalırken kâr oranı yükselir. Piyasada bulunan metalar, henüz imal edilme aşamasında olan mallar, ham madde stokları

değersizleşir ve böylece kâr oranının eş zamanlı yükselişine karşıt yönde etkide bulunulur.

Üretim alanında ve piyasada bulunan stoklar, örneğin iş yılının sonunda, ham maddelerin yığınsal olarak piyasaya yeni sürüldüğü dönemlerde, yani tarım ürünleri söz konusu olduğunda hasat sonrasında ne kadar az olursa, ham madde fiyatlarındaki bir değişimin etkisi o kadar saf bir şekilde ortaya çıkar.

Bütün incelememiz boyunca, fiyatlardaki yükselme veya alçalmaların, gerçek değer dalgalanmalarının ifadeleri oldukları varsayımına dayanılıyor. Ama burada bu fiyat dalgalanmalarının kâr oranı üzerindeki etkisi üzerinde durulduğundan, bunların temelinde neyin bulunduğu gerçekte hiç önemli değildir; dolayısıyla, buradaki açıklamalar, fiyatlar, değer dalgalanmaları nedeniyle değil, kredi sisteminin, rekabetin vb. etkileri nedeniyle yükseldiğinde ya da düştüğünde de geçerli olur.

Kâr oranı, ürünün değer fazlasının öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine oranına eşit olduğundan, öndelenmiş olan sermayedeki bir değersizleşmeden kaynaklanabilecek olan bir kâr oranı artışı, sermaye değerindeki bir kayıpla, öndelenmiş olan sermayenin değer kazanmasından kaynaklanabilecek olan bir kâr oranı azalması ise, aynı şekilde, muhtemelen bir kazançla el ele giderdi.

Değişmez sermayenin diğer parçasına, yani makinelere ve genel olarak sabit sermayeye gelince, burada gerçekleşen ve özellikle binalarla, gayrimenkul mallarla vb. ilgili olan değer artışları, toprak rantı öğretisi olmadan tartışılamaz ve bu nedenle bunları ele almanın yeri burası değildir. Ama şunlar, değersizleşme konusunda genel bir öneme sahiptir:

1. Eldeki makinelerin, fabrika tesislerinin vb. kullanım değerlerini ve dolayısıyla aynı zamanda değerlerini göreli olarak azaltan sürekli iyileşmeler. Bu süreç, özellikle makinelerin kullanıma yeni sokulduğu ilk dönemde, bunların belirli bir olgunluk derecesine ulaşmalarınndan önce ve dolayısıyla kendi değerlerini yeniden üretmeye zaman bulamadan sürekli olarak demode oldukları durumlarda şiddetli bir etkiye sahiptir. Makinelerin değerlerinin kısa bir zaman dilimi içinde, bunların aşınma ve yıpranması için çok yüksek maliyetlere katlanılmasına gerek kalmadan yeniden üretilmesi amacıyla, çalışma süresinin, bu tür dönemlerde olağan olduğu üzere, ölçüsüzce uzatılmasının, vardiyalar hâlinde gece gündüz çalışılmasının nedenlerinden biri de budur. Buna karşılık, makinelerin etkili olduğu sürenin kısalığı (öngörülen iyileştirmelere göre kısa olan ömrü) bu şekilde telafi edilmezse, manevi

aşınma ve yıpranma için ürüne değerlerinin çok büyük bir parçasını aktarırlar ve böylece el emeğiyle bile rekabet edemezler.[15]

Makineler, binalardaki donanımlar, yani genel olarak sabit sermaye, uzun bir süre boyunca en azından temel yapısı açısından değişmeden kalacağı şekilde belirli bir olgunluğa ulaştığında, bu sabit sermayenin yeniden üretilme yöntemlerindeki iyileştirmeler nedeniyle benzer bir değersizleşme başlar. Makinelerin değeri, bu kez, hızla yerlerinden edilmeleri ya da daha yeni, daha verimli makineler yüzünden belirli bir derecede değersizleşmeleri nedeniyle değil, artık daha ucuza yeniden üretilebildikleri için düşer. Büyük işletmelerin pek çok örnekte ancak ikinci sahiplerinin elinde, birinci sahipleri iflas ettikten ve onları ucuza satın alan ikinci sahipleri bu sayede kendi üretimlerine başından itibaren daha sınırlı sermaye harcamalarıyla başladıktan sonra başarıya ulaşmalarının nedenlerinden biri de budur.

Ürünün fiyatını yükselten ya da düşüren aynı nedenlerin sermayenin değerini de yükselttikleri ya da düşürdükleri tarımda özellikle göze çarpar, çünkü burada sermayenin kendisi büyük ölçüde ürününden, yani tahıldan, büyükbaş hayvanlardan vb. oluşur. (Ricardo.**)

Hâlâ değinilmeyi bekleyen bir de değişir sermaye var.

Emek gücünün değeri, onun yeniden üretilmesi için gerekli olan geçim araçlarının değerinin yükselmesi nedeniyle yükseldiğinde, ya da tersine, geçim araçlarının değerinin düşmesi nedeniyle düştüğünde (ve değişir sermayenin değer kazanması ve değersizleşmesi bu iki durumdan başka hiçbir şeyi ifade etmez), iş gününün uzunluğu aynı kalırken, artık değerin düşmesi bu değer artışına ve artık değerin büyümesi bu değersizleşmeye karşılık gelir. Ama bunlar, aynı zamanda, şu ana dek incelenmemiş olan ve şimdi kısaca değinilecek olan bazı başka durumlarla (sermayenin serbest kalmasıyla ve bağlanmasıyla) bağlantılı olabilir.

İşçi ücretleri, emek gücü değerindeki bir düşüş nedeniyle düşerse (bununla bağlantılı olarak, emeğin gerçek fiyatının yükselmesi bile mümkündür), sermayenin daha önce işçi ücretlerine yatırılmış olan bir bölümü serbest kalır. Değişir sermayenin bir bölümü serbest kalmış olur.

---

15 Örnekler, başkalarının yanı sıra Babbage'da ["On the economy of machinery and manufactures", London 1832, s. 280-281. –*Almanca ed.*] bulunabilir. Her zamanki çareye (işçi ücretlerinin düşürülmesine) burada da başvurulur ve böylece söz konusu sürekli değersizleşme, Bay Carey'in uyumlu beyninde hayalini kurduğundan tümüyle farklı bir etki yaratır.

** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı., London 1821, Bölüm 2. –*Almanca ed.*

Yeni yatırılacak olan sermaye için bunun tek etkisi, daha yüksek bir artık değer oranıyla çalışmasını sağlayacak olmasıdır. Eskisine göre daha az parayla aynı miktarda emek harekete geçirilir ve böylece emeğin karşılığı ödenmeyen bölümü, karşılığı ödenen bölümü aleyhine yükselir. Fakat şimdiye kadar kullanılmakta olan sermaye bakımından, artık değer oranı yükselmekle kalmaz, ayrıca şimdiye kadar ücretlere yatırılan sermayenin bir kısmı serbest kalır. Bu kısım şimdiye kadar bağlıydı ve ürünün satış gelirinden düşülen, iş eski ölçeğinde sürdürülecekse işçi ücretlerine yatırılmak, değişir sermaye olarak iş görmek zorunda olan kalıcı bir kısmı oluşturuyordu. Şimdi bu kısım elden çıkarılabilir duruma gelir ve dolayısıyla ister aynı işin genişletilmesi için isterse bir başka üretim alanında iş görmesi için yeni bir sermaye yatırımı olarak kullanılabilir.

Örneğin, 500 işçiyi harekete geçirmek için başlangıçta haftada 500 sterlin gerekirken, şimdi artık yalnızca 400 sterlinin gerekli olduğunu varsayalım. Öyleyse, üretilen değerin kütlesi her iki durumda da 1000 sterline eşitse, birinci durumda haftalık artık değer kütlesi = 500 sterlin ve artık değer oranı $\frac{500}{500}$ = %100'dü; ama ücretlerin düşmesinin ardından artık değer kütlesi 1000 sterlin – 400 sterlin = 600 sterlin ve oranı da $\frac{600}{400}$ = %150 olur. Ve artık değer oranındaki bu artış, 400 sterlinlik bir değişir sermaye ve ona karşılık gelen değişmez sermayeyle aynı üretim alanında yeni bir iş kuran bir kişi için, biricik etkidir. Ama hâlihazırda yürütülmekte olan bir iş söz konusu olduğunda, değişir sermayenin değersizleşmesi sonucunda, artık değer kütlesinin 500 sterlinden 600 sterline ve artık değer oranının %100'den %150'ye çıkmasına ek olarak, değişir sermayenin 100 sterlini serbest kalır ve bununla yine emek sömürüsü gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla, aynı emek miktarının daha avantajlı bir şekilde sömürülmesinin ötesinde, 100 sterlinin serbest kalması sayesinde, 500 sterlinlik aynı değişir sermayeyle eskisine göre daha fazla işçinin yükselmiş olan artık değer oranıyla sömürülmesi mümkün hâle gelir.

Şimdi tersini düşünelim. 500 işçi çalıştırılırken, ürünün başlangıçtaki bölünme oranı $400_v + 600_m = 1000$, dolayısıyla da artık değer oranı = %150 olsun. Bu durumda bir işçi haftada $^4/_5$ sterlin = 16 şilin alıyor demektir. Değişir sermayenin değer kazanması nedeniyle 500 işçinin haftalık maliyeti 500 sterline yükselirse, her bir işçinin haftalık ücreti 1 sterlin olur ve 400 sterlinle yalnızca 400 işçi harekete geçirilebilir. Dolayısıyla, harekete geçirilen işçilerin sayısı aynı kalırsa, elimizde $500_v + 500_m = 1000$ bulunur; artık değer oranı %150'den %100'e, yani $^1/_3$ oranında düşmüş olurdu. Bunun yeni yatırılacak sermaye için biricik etkisi artık değer oranının daha küçük olması olurdu. Diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, aynı oranda olmasa bile, bu duruma uygun şekilde

düşerdi. Örneğin c = 2000 olsa, bir durumda elimizde şunlar olur: $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$. $m' = \%150$, $p' = \frac{600}{2400} = \%25$. İkinci durumda: $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$, $m' = \%100$; $p' = \frac{500}{2500} = \%20$. Buna karşılık, hâlihazırda iş görmekte olan sermaye için ikili bir etki söz konusu olurdu. 400 sterlinlik değişir sermayeyle şimdi sadece 400 işçi, o da ancak %100'lük bir artık değer oranıyla çalıştırılabilir. Dolayısıyla, bunlar da ancak 400 sterlinlik bir toplam artık değer sağlar. Ayrıca, 2000 sterlin değerindeki bir değişmez sermaye, harekete geçirilmek için 500 işçinin varlığını gerekli kıldığından, 400 işçi yalnızca 1600 sterlin değerindeki bir değişmez sermayeyi harekete geçirir. Yani, üretim şimdiye kadarki ölçeğinde devam edecekse ve makinelerin $^1/_5$'i atıl bırakılmayacaksa, eskisi gibi 500 işçi çalıştırabilmek için, değişir sermayenin 100 sterlin artırılması gerekir; bu da, ancak, şimdiye kadar elden çıkarılabilir olan sermayenin bağlanmasıyla, yani genişlemeye hizmet edeceği düşünülen birikimin bir bölümünün artık yalnızca eksik gidermeye yaramasıyla ya da gelir olarak harcanması düşünülen bir bölümün eski sermayeye eklenmesiyle başarılabilir. Bu durumda, 100 sterlin artırılmış bir değişir sermaye harcamasıyla 100 sterlin daha az artık değer üretilir. Aynı sayıda işçiyi harekete geçirmek için, hem daha fazla sermaye gerekmekte hem de her bir işçinin sağladığı artık değer azalmaktadır.

Hem değişir sermayenin serbest kalmasından doğan avantajlar hem de bağlanmasından doğan dezavantajlar, yalnızca, hâlen iş görmekte ve dolayısıyla kendisini verili koşullar altında yeniden üretmekte olan sermaye için söz konusudur. Yeni yatırılacak olan sermaye için bir yandaki avantaj ile diğer yandaki dezavantaj, artık değer oranının artmasıyla ya da azalmasıyla ve kâr oranının, kesinlikle orantılı olmamakla birlikte, bunlara karşılık gelen değişimiyle sınırlı kalır.

Değişir sermayenin biraz önce incelenen serbest kalması ve bağlanması, değişir sermaye ögelerinin, yani emek gücünün yeniden üretim maliyetlerinin değersizleşmesinin ve değer kazanmasının sonucudur. Ama, üretici gücün gelişimi sonucunda, işçi ücretleri aynı kalırken, aynı değişmez sermaye kütlesini harekete geçirmek için daha az işçiye gerek duyulsaydı, değişir sermaye yine serbest kalabilirdi. Tersi olur ve üretici gücün azalması sonucunda aynı değişmez sermaye kütlesi için daha fazla işçiye gerek duyulursa, aynı şekilde, ek değişir sermaye bağlanabilir. Buna karşılık, sermayenin daha önce değişir sermaye olarak kullanılan bir bölümü değişmez sermaye biçiminde kullanılmaya başlarsa, yani yalnızca aynı sermayenin bileşenleri arasında farklı bir bölünme

gerçekleşirse, bunun da hem artık değer oranını hem de kâr oranını etkilemesine karşın, bu durum, burada ele alınmakta olan sermayenin bağlanması ve serbest kalması başlığının altına girmez.

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, değişmez sermaye de, aynı şekilde, kendisini oluşturan ögelerin değer kazanması ya da değersizleşmesi nedeniyle bağlanabilir ya da serbest kalabilir. Bu bir yana bırakılırsa, değişmez sermayenin (değişir sermayenin bir bölümünün değişmez sermayeye dönüşmesi söz konusu olmadan) bağlanması, yalnızca, emeğin üretici gücü artarsa, yani aynı emek kütlesi daha fazla ürün yaratır ve dolayısıyla daha fazla değişmez sermayeyi harekete geçirirse mümkün olabilir. Üretici güç, örneğin tarımda, aynı emek miktarının aynı ürünü üretmek için daha fazla üretim aracı, örneğin daha fazla tohum ekimi ya da gübreleme, drenaj vb. gerektireceği şekilde azalırken, aynı şey belirli koşullar altında gerçekleşebilir. İyileştirmeler, doğa güçlerinin kullanımı vb. yoluyla, daha düşük değerli bir değişmez sermaye, teknik olarak, daha önce daha yüksek değerli bir değişmez sermayenin sunduğuyla aynı hizmeti sunabilecek duruma getirilirse, değişmez sermaye, değersizleşme olmadan serbest bırakılabilir.

Metaların paraya dönüştürülmesinin, satılmasının ardından, bu paranın belirli bir bölümünün yine değişmez sermayenin maddi ögelerine dönüştürülmek zorunda olduğu ve bunun da, verili her bir üretim alanının belirli teknik karakterinin gerektirdiği oranlara uygun olarak gerçekleşmesinin gerektiği, II. Kitapta görülmüştü. Burada tüm dallar için en önemli öge (işçi ücretleri, yani değişir sermaye bir yana bırakılırsa), yardımcı maddeler de dâhil olmak üzere ham maddelerdir; yardımcı maddeler, özellikle, madenler ve genel olarak istihraç sanayisi gibi, gerçek ham maddelerin kullanılmadığı üretim dallarında önem taşır. Fiyatın, makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyması gereken bölümü, makineler iş görmeye devam ettiği sürece, hesaplamalara daha çok düşünsel olarak dâhil edilir; bu bölümün, bugün mü yarın mı, ya da sermayenin devir zamanının hangi aşamasında ödeme yapılarak paraya çevrildiği o kadar da önemli değildir. Ham maddeler için durum farklıdır. Ham madde fiyatı yükselirse, işçi ücretlerinin çıkarılması sonrasında onu metanın değeriyle tam olarak yerine koymak olanaksız olabilir. Bundan dolayı, şiddetli fiyat dalgalanmaları yeniden üretim sürecinde kesintilere, büyük karışıklıklara ve hatta felâketlere yol açar. Farklılaşan hasatlar vb. nedenlerle (burada kredi sistemi henüz tümüyle yok sayılıyor) bu tür değer dalgalanmalarına maruz kalanların başını, gerçek tarım ürünleri, yani organik doğadan sağlanan ham maddeler çeker. Burada, aynı miktarda emek, denetlenemez doğa koşulları, mevsimlerin elverişlilik ya da

elverişsizliği vb. nedenlerle, çok farklı miktarlarda kullanım değerleriyle temsil edilebilir ve bu nedenle, bu kullanım değerlerinin belirli bir miktarı çok farklı bir fiyata sahip olabilir. x değeri, a metasının 100 libresiyle temsil ediliyorsa, bir libre a'nın fiyatı $\frac{x}{100}$'e eşit olur; 1000 libre a metasıyla temsil ediliyorsa, bir libre a'nın fiyatı $\frac{x}{1000}$'e eşit olur vb. Demek ki, ham madde fiyatlarındaki söz konusu dalgalanmaların ögelerinden biri budur. Burada yalnızca tartışmayı eksik bırakmamak adına değinilecek olan (çünkü hem rekabet hem de kredi sistemi burada henüz inceleme çerçevemizin dışında kalıyor) ikinci bir nokta şudur: Büyümeleri ve üretimleri, belirli doğal zaman aralıklarıyla sınırlandırılmış olan belirli organik yasalarca belirlenen bitkisel ve hayvansal maddelerin, örneğin makinelerden ve başka sabit sermaye ögelerinden, kömürden, maden cevherlerinden vb. farklı olarak, birdenbire ve aynı ölçüde artırılamayacak oluşu, konunun doğasından kaynaklanır; ikincilerin artırılması, diğer doğal koşulların varlığında, sınai olarak gelişmiş bir ülkede daha kısa sürede gerçekleşebilir. Dolayısıyla, değişmez sermayenin sabit sermayeden, makinelerden vb. oluşan bölümünün, üretim ve büyümede, değişmez sermayenin organik ham maddelerden oluşan bölümünü ciddi şekilde geride bırakması ve böylece bu ham maddelere yönelik talebin bunların arzından daha hızlı büyümesi ve bu nedenle bunların fiyatlarının artması olasıdır ve hatta gelişmiş kapitalist üretimde kaçınılmazdır. Bu fiyat yükselişi, gerçekte, 1. yükselen fiyat daha yüksek taşıma maliyetlerini karşıladığından, daha uzak yerlerden ham madde getirilmesine; 2. ham maddelerin üretiminin artmasına (ama bu durum, belki, konunun doğası gereği, ürün kütlesini ancak bir yıl sonra gerçekten artırabilir); ve 3. daha önce kullanılmayan her tür ikame malın kullanılmasına ve atıkların daha ekonomik bir şekilde değerlendirilmesine yol açar. Fiyatların yükselişi, üretimin ve arzın genişlemesi üzerinde çok dikkat çekici bir şekilde etkide bulunmaya başladığında, çoğu zaman, ham maddenin ve ham maddenin bir öge olarak katıldığı tüm metaların uzun sürmüş olan [fiyat] artışı nedeniyle talebin azaldığı ve dolayısıyla ham madde fiyatında bir tepkinin de ortaya çıktığı dönüm noktasına çoktan ulaşılmıştır. Bunun, sermayenin değersizleşmesi aracılığıyla farklı biçimlerde yol açtığı sarsıntılar bir yana, birazdan değinilecek olan başka durumlar da ortaya çıkar.

Ama buraya kadar söylenmiş olanlar bile şimdiden şunlara açıklık kazandırdı: Kapitalist üretim ne kadar gelişkinse ve dolayısıyla değişmez sermayenin makinelerden vb. oluşan bölümünün birdenbire ve kalıcı bir şekilde büyütülmesinin araçları ne kadar çoksa, birikim (özellikle gönenç dönemlerinde olduğu üzere) ne kadar hızlıysa, makinelerin ve diğer sabit sermaye ögelerinin göreli aşırı üretimi o kadar büyük, bitkisel ve hayvan-

sal ham maddelerin göreli eksik üretimi o kadar sık, bunların fiyatlarının daha önce tarif edilmiş olan yükselişi ve ona karşılık gelen geri tepme o kadar belirgindir. Dolayısıyla, yeniden üretim sürecinin temel ögelerinden birinin fiyatındaki şiddetli dalgalanmalardan kaynaklanan sarsıntılar o kadar sıklaşır.

Ama, bu yüksek fiyatlar, yükselişleri kısmen bir talep azalmasına yol açtığı için, ama kısmen de bir yandan üretimdeki bir genişlemeye, diğer yandan uzak ve öncesinde az kullanılan ya da hiç kullanılmayan üretim alanlarından ithalata neden olduğu için, ve her iki nedenle ham maddelerin (özellikle de eski yüksek fiyatlarla) talebi aşan bir arzıyla sonuçlandığı için çökerse, bu sonucu farklı bakış açılarıyla ele almak gerekir. Ham madde fiyatlarının birdenbire çökmesi onların yeniden üretimlerinin önüne bir engel çıkarır ve böylece uygun koşullar altında üretim yapan ilk üretici ülkelerin tekeli, belki belirli sınırlamalara tabi olmakla birlikte, yeniden kurulur. Gerçi, verilmiş olan itki nedeniyle, ham maddelerin genişlemiş ölçekli yeniden üretimi, özellikle bunların üretiminde az çok tekel oluşturan ülkelerde devam eder. Ama, makinelerdeki artış vb. sonrasında, üzerinde üretimin gerçekleştiği ve bazı dalgalanmaların ardından yeni normal temel, yeni çıkış noktası olacak olan temel, son devir çevrimi sırasındaki gelişmeler nedeniyle çok fazla genişlemiştir. Fakat bu arada, daha yeni artırılmış olan yeniden üretim, ikincil tedarik kaynaklarının bir bölümünde yine ciddi engellerle karşılaşmıştır. Örneğin, son 30 yıl boyunca (1865'e kadar), Amerika'daki pamuk üretimi düştüğünde Hindistan'daki üretimin arttığı ve ardından birdenbire yine az çok kalıcı şekilde gerilediği, ihracat tablolarına başvurarak kolaylıkla gösterilebilir. Ham maddelerin pahalılaştığı süre boyunca sanayici kapitalistler bir araya gelir, üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. Örneğin, pamuk fiyatları yükseldiği zaman 1848'de Manchester'da böyle yapmışlardı ve İrlanda'da keten üretimi konusunda benzer şeyler olmuştu. Ama dolaysız itki geride kalır kalmaz ve (söz konusu birliklerin amaçladığı gibi, kaynak ülkelerin o sırada ürünü hangi dolaysız, anlık fiyatla sağlayabileceğinden bağımsız olarak, uygun kaynak ülkelerdeki üretim kapasitesinin teşvik edilmesi yerine) "en ucuz piyasadan satın almak" şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden mutlak iktidarını kurar kurmaz, arzı düzenleme işi yine "fiyatlara" bırakılır. Ham maddelerin üretimi üzerindeki genel, kapsamlı ve öngörülü bir denetim (bir bütün olarak bakıldığında kapitalist üretimin yasalarıyla da hiçbir şekilde bağdaşamayacak olan ve bu nedenle her zaman ulaşılamaz bir hayal olarak kalan ya da büyük dolaysız tehlike ve çaresizlik anlarındaki istisnai ortak adımlarla sınırlı kalan bir denetim) hakkındaki her tür düşünce,

yerini, arz ile talebin karşılıklı olarak birbirlerini düzenleyecekleri inancına bırakır.[16] Kapitalistlerin buradaki boş inançları o kadar kabadır ki, fabrika müfettişleri bile raporlarında tekrar tekrar bu konudaki şaşkınlıklarını dile getirir. İyi ve kötü yılların birbirlerini izlemesi, doğal olarak, ham maddelerin yeniden ucuzlamasına da yol açar. Bunun talep artışı üzerindeki dolaysız etkisi dışında, kâr oranı üzerindeki daha önce değinilmiş olan etki de bir uyarıcı olarak devreye girer. Ve ardından, yukarıda sözü edilen, ham madde üretiminin makinelerin vb. üretimi tarafından adım adım geride bırakılması süreci, daha büyük bir ölçekte yinelenir. Ham maddenin, yalnızca istenen nicelikte değil, aynı zamanda istenen kalitede tedarik edilmesini, örneğin Hindistan'dan Amerikan kalitesinde pamuğun gönderilmesini sağlayacak olan gerçek iyileşmesi, (Hintli üreticinin kendi ülkesinde tabi olduğu iktisadi koşullardan tümüyle bağımsız olarak) Avrupa'dan gelecek olan uzun süreli, düzenli olarak büyüyen ve kalıcı bir talebi gerektirirdi. Ama bu şekilde, ham maddelerin üretim alanı kesintili olarak bazen birdenbire genişler, ardından şiddetli bir şekilde yeniden daralır. 1861-1865'teki, yeniden üretimin en temel ögelerinden biri olan bir ham maddenin bir süreliğine hiç bulunamaz hâle gelmesi anlamını taşıyan pamuk kıtlığı, tüm bunların ve genel olarak kapitalist üretimin ruhunun incelenmesi için çok iyi bir örnektir. Çünkü, fiyat, arzın çok, ama zor koşullar altında çok olması durumunda da yükselebilir. Ya da, gerçek bir ham madde kıtlığı söz konusu olabilir. Pamuk bunalımının başlangıcında ikincisi gerçekleşmişti.

Dolayısıyla, üretimin tarihinde şimdi içinde bulunduğumuz zamana ne kadar yaklaşırsak, özellikle belirleyici sanayi dallarında, organik doğaya borçlu olunan ham maddelerin göreli pahalılaşması ile bundan kaynaklanan, sonraki değersizleşmesi arasındaki sürekli yinelenen yer değişiminin o kadar düzenlileştiğini görürüz. Buraya kadar açıklananlar, fabrika müfettişlerinin raporlarından alınan aşağıdaki örneklerle betimlenecek.

---

16 Yukarıdakilerin yazılmasından (1865) bu yana, sanayinin tüm uygar ülkelerdeki ve özellikle Amerika ve Almanya'daki hızlı gelişimi, dünya pazarındaki rekabeti önemli ölçüde artırdı. Hızlı ve dev adımlarla büyüyen modern üretici güçlerin, sınırları içinde hareket etmeleri beklenen kapitalist meta mübadelesi yasalarını günden güne daha fazla aşmaları olgusu, bugün kendisini kapitalistlerin bilincine de giderek daha fazla sokuyor. Bu, özellikle iki belirtiyle kendisini gösteriyor. Bunlardan birincisi, eski gümrük korumacılığından en önemli farkı tam da ihraç edilebilir mallara en fazla koruma sağlayan yeni genel gümrük korumacılığı çılgınlığı. İkincisi, tüm büyük üretim alanlarındaki fabrikatörlerin, üretimi ve dolayısıyla fiyatları ve kârları düzenlemeye yönelik kartelleri (tröstleri). Bu deneylerin yalnızca görece uygun iktisadi koşullar altında yürütülebileceği apaçıktır. İlk fırtına, bunları çöpe atmak ve üretimin düzenlenmesi gerekli olsa bile bunu yapabilecek olan sınıfın kesinlikle kapitalistler sınıfı olmadığını göstermek zorundadır. Arada geçen sürede, söz konusu kartellerin tek amacı, küçüklerin büyükler tarafından eskisine göre daha çabuk yutulması olup çıktı. –F. E.

Tarihten alınan ve tarım hakkındaki başka incelemelerden de çıkarılabilecek olan ders, kapitalist sistemin akılcı bir tarıma direndiği ya da akılcı bir tarımın kapitalist sistemle (bu sistemin, tarımın teknik gelişmesini teşvik etmesine rağmen) bağdaşmadığı veya kendi başlarına çalışan küçük köylülerin eline ya da birleşik üreticilerin denetimine gereksinim duyduğudur.

Şimdi, İngiliz fabrika raporlarındaki az önce anılan betimlemeleri görelim.

> "İşlerin durumu daha iyi; fakat makineler çoğaldıkça, iyi ve kötü zamanlardan oluşan çevrim kısalıyor ve bu nedenle ham madde talebi arttıkça, işlerin durumundaki dalgalanmalar da sıklaşıyor... Şu anda, 1857 paniğinin ardından, güvenin yeniden sağlanmasının ötesinde, paniğin kendisi hemen hemen tamamen unutulmuş görünüyor. Bu iyileşmenin kalıcı olup olmayacağı çok büyük ölçüde ham maddelerin fiyatına bağlıdır. Benim şimdiden gördüğüm belirtilere göre, bazı örneklerde, aşılması hâlinde üretimden elde edilen kârın gittikçe azalacağı ve sonunda tamamen yok olacağı en üst sınıra şimdiden ulaşılmış bulunuluyor. Örneğin, *worsted* [kamgarn] işi için bol kazançlı yıllar olan 1849 ve 1850 yıllarını alırsak, İngiliz tarak yününün fiyatının libre başına 13 peni, Avustralya yününün 14-17 peni arasında olduğunu ve 1841 ile 1850 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde İngiliz yününün ortalama fiyatının hiçbir zaman libre başına 14 peniyi, Avustralya yününün 17 peniyi aşmadığını görürüz. Fakat felaket yılı olan 1857'nin başında Avustralya yünü 23 peniydi; Aralık'ta, paniğin en kötü zamanında, 18 peniye düştü; fakat 1858 yılı içinde tekrar şimdiki fiyatına, 21 peniye yükseldi. İngiliz yünü de 1857'de 20 peniyle başladı, Nisan ve Eylül'de 21 peniye çıktı, Ocak 1858'de 14 peniye düştü ve o zamandan bu yana 17 peniye yükseldi; böylece, sözü geçen 10 yılın ortalamasının libre başına 3 peni üzerinde bulunuyor... Bu, bence, ya 1857'de benzer fiyatların neden olduğu iflasların unutulduğunu, ya ancak tamı tamına mevcut iğlerin işleyebileceği kadar yünün üretildiğini, ya da dokuma fiyatlarında kalıcı bir yükselişin yaşanacağını gösterir... Ne var ki, geçmişteki deneyimlerim, bana, iğlerin ve dokuma tezgâhlarının inanılmayacak kadar kısa bir süre içinde sadece sayılarını artırmakla kalmayıp aynı zamanda çalışma hızlarını da nasıl yükselttiklerini; ayrıca, nüfus hızla arttığından ve hayvan yetiştiricileri hayvanlarını mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde paraya çevirmek istediklerinden eldeki koyunların ortalama yaşları hem yurt içinde hem de yurt dışında gittikçe düşerken, Fransa'ya yün ihracatımızın hemen hemen aynı oranda arttığını göstermiş bulunuyor. Bu nedenle, bu bilgiden habersiz olarak, hünerlerini ve paralarını, başarıları, yalnızca belirli organik yasalara göre artabilen bir ürünün arzına bağlı olan girişimlere yatıran insanlar gördüğümde, çoğu zaman onlar adına endişelenmişimdir... Göründüğü kadarıyla, tüm ham maddelerin arz ve talep durumu ... pamuk ticaretindeki dalgalanmaların pek çoğunu ve İngiliz yün piyasasının 1857

> sonbaharındaki durumunu ve buradan doğan ticari bunalımı açıklıyor."[17] (R. Baker, *Rep. Fact. 1858* içinde, s. 56-61.)

Yorkshire'a bağlı West Riding'deki *worsted* sanayisinin parlak dönemi 1849 ve 1850 yıllarıydı. Orada, bu sanayide, 1838'de 29 246, 1843'te 37 060, 1845'te 48 097, 1850'de 74 891 kişi çalıştırılmıştı. Aynı bölgede: 1838'de 2768, 1841'de 11 458, 1843'te 16 870, 1845'te 19 121 ve 1850'de 29 539 mekanik dokuma tezgâhı kullanılmıştı. (*Rep. Fact., [Oct.] 1850*, s. 60.) Taranmış yün sanayisinin bu büyümesi daha Ekim 1850'de kuşku doğurmaya başlamıştı. Müfettiş Yardımcısı Baker Nisan 1851 tarihli raporda Leeds ve Bradford'la ilgili olarak şunları belirtiyor:

> "İşlerin durumu bir süreden beri tatmin edici olmaktan çok uzak. Kamgarn imalatçıları 1850'nin kârlarını hızla kaybediyor ve dokumacıların çoğunluğu da daha iyi durumda değil. Öyle sanıyorum ki, şu anda şimdiye kadar herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla yünlü dokuma makinesi boş duruyor ve keten ipliği imalatçıları da işçileri işten çıkarıyor ve makinelerini durduruyor. Şu sırada tekstil sanayisindeki çevrimler gerçekten son derece belirsiz ve sanırım ... iğlerin üretim kapasiteleri, hammadde miktarları ve nüfus artışı arasındaki hiçbir orantının gözetilmediğini ... çok geçmeden anlayacağız." (s. 52.)

Pamuklu sanayisi için de aynısı geçerlidir. Ekim 1858 tarihli, hemen yukarıda alıntı yapılan raporda şöyle denmektedir:

> "Fabrikalardaki çalışma saatlerinin sabitlenmesinden bu yana, ham madde tüketiminin, üretimin ve ücretlerin miktarları, tüm tekstil sanayilerinde, bir basit üçlü kuralına indirgenmiştir... Blackburn'ün şimdiki belediye başkanı Bay Baynes'in pamuklu sanayisi üzerine … yakın geçmişte yaptığı ve kendi bölgesindeki sanayi istatistiklerini mümkün olan doğru şekilde derlediği[†] bir konuşmasından alıntı yapıyorum:
>
> 'Her bir gerçek ve mekanik beygir gücü, hazırlama makineleri ile birlikte 450 otomatik iği veya 200 *throstle* iğini veya sarma, çözgü ve haşıllama makineleri ile birlikte 40 inç eninde kumaş dokuyan 15 dokuma tezgâhını çalıştırır. Her bir beygir gücü iplik yapımında $2^1/_2$ işçiye, dokumacılıkta ise 10 işçiye istihdam sağlar; bunların ortalama ücreti adam başına haftada tam $10^1/_2$ şilindir... İşlenen ortalama numaralar çözgü için 30-32, atkı için 34-36'dır; haftada iğ başına 13 ons iplik imal ediliyor dersek, haftada 824 700 libre iplik üretiliyor demektir; bunun için tutarı 28 300 sterlin olan 970 000 libre veya 2300 balya pamuk kullanılır... Bizim bölgemizde (Blackburn'ün çevresindeki 5 İngiliz mili yarıçaplı bir daire içinde) haftalık pamuk tüketimi, maliyet fiyatı 44 625 sterlin olan 1 530 000 libre veya 3650 balyadır.

17 1857'deki yün bunalımını, Bay Baker gibi, ham madde fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki orantısızlıkla *açıklamadığımız* açık. Söz konusu orantısızlık yalnızca bir belirtiydi ve bunalım, genel bir bunalımdı. –F. E.

† Özgün İngilizce ifadenin çevirisi: "bu tür araçları kullanarak kendi bölgesine ait pamuk istatistiklerini en yakın tahminlere indirgeyen [Bay Baynes]". –*Türkçe ed.*

Bu, Birleşik Krallık'taki toplam pamuk ipliği imalatının $^{1}/_{18}$'i ve mekanik tezgâhlarla yapılan toplam dokumacılığın $^{1}/_{6}$'sıdır.'

"Şu hâlde, Bay Baynes'in hesaplamalarına göre, Birleşik Krallık'taki pamuk iğlerinin toplam sayısı 28 800 000'dir ve bunların hepsini sürekli olarak çalıştırabilmek için yılda 1 432 080 000 libre pamuk gerekmektedir. Ne var ki, 1856 ve 1857'de, pamuk ithalatı, ihracat düşüldükten sonra sadece 1 022 576 832 libreydi; demek ki, 409 503 168 librelik bir arz eksikliğiyle karşılaşılmış olması zorunlu. Bu konuda benimle iletişim kurma inceliğini gösteren Bay Baynes, Blackburn bölgesinin kullanım miktarına dayandırılan bir yıllık pamuk tüketimi hesaplamasının, yalnızca işlenen numaralardan değil, aynı zamanda makinelerin mükemmelliğinden kaynaklanan fark yüzünden, çok yüksek sonuçlar vereceği kanısındadır. O, Birleşik Krallık'ın yıllık toplam pamuk tüketimini 1000 milyon libre olarak tahmin etmektedir. Ama eğer o haklıysa ve gerçekten de $22^{1}/_{2}$ milyon librelik bir arz fazlası varsa, Bay Baynes'e göre kendi bölgesinde ve aynı şekilde akıl yürütülecekse muhtemelen başka bölgelerde de kullanıma girmek üzere olan ek iğleri ve dokuma tezgâhlarını hesaba katmasak bile, arz ve talep daha şimdiden neredeyse dengelenmiş görünüyor." (s. 59, 60, 61.)

III. Genel Betimleme: 1861-1865 Pamuk Bunalımı

Öncesi: 1845-1860

1845. Pamuklu sanayisinin parlak dönemi. Pamuk fiyatı çok düşük. L. Horner bu konuda şunları söyler:

"Son 8 yıl boyunca işlerin geçtiğimiz yaz ve sonbahar aylarında olduğu kadar canlandığı bir başka döneme tanık olmadım. Özellikle pamuk ipliği imalatında. 6 aylık dönemin tümü boyunca her hafta fabrikalara yeni sermaye yatırımlarının yapıldığı hakkında haberler alıyordum; kâh yeni fabrikalar inşa ediliyor, kâh boş durmakta olan az sayıdaki fabrika yeni kiracılar buluyor, kâh faaliyet hâlindeki fabrikalar genişletiliyor, daha güçlü yeni buhar makineleri ve daha çok sayıda iş makinesi devreye sokuluyordu." (*Rep. Fact., Oct. 1845*, s. 13.)

1846. Yakınmalar başlıyor.

"Hayli uzun bir zamandır, pamuklu fabrikatörlerinin işlerinin kötü gittiğinden hep birlikte yakındıklarını görüyorum ... son 6 hafta içinde bazı fabrikalar kısa süreli olarak çalışmaya başladı, 12 saat yerine genelde 8 saat çalışılıyor; göründüğü kadarıyla bu durum yaygınlaşıyor ... pamuk fiyatında büyük bir artış oldu ve ... sınai ürün fiyatlarında hiçbir artış olmadığı gibi... bunların fiyatları, pamuk fiyatındaki yükselişten önceki fiyatlarından da düşüktür. Son 4 yıl içinde pamuklu fabrikalarının sayısındaki büyük artış, bir yandan, büyük ölçüde artmış bir ham madde talebine, öte yandan, piyasaya büyük ölçüde artmış bir sınai ürün arzına yol açmış olmalı; her iki neden, birlikte, ham madde arzının ve sınai ürün talebinin aynı kaldığı

süre boyunca, kârın düşmesi yönünde bir etki yaratmış olmalı; ne var ki, bir yandan pamuk arzı son zamanlarda yetersiz olduğundan ve öte yandan gerek iç ve gerekse dış piyasalarda sınai ürün talebi düşmüş bulunduğundan, bunların etkileri çok daha şiddetli olmuştur." (*Rep. Fact., Oct. 1846*, s. 10)

Ham madde talebinin artması ile piyasanın sınai ürünlerle dolup taşması doğal olarak el ele gider. – Bu arada, sanayinin o dönemdeki genişlemesi ve bunu izleyen duraklama, pamuk bölgeleriyle sınırlı kalmamıştı. Taranmış yün bölgesi Bradford'da 1836'da yalnızca 318, 1846'da ise 490 fabrika vardı. Mevcut fabrikalar eş zamanlı olarak önemli ölçüde genişletildiğinden, bu sayılar üretimdeki gerçek artışı hiçbir şekilde ifade etmez. Bu söylenenler özellikle keten ipliği imalatı için de geçerlidir.

"Son 10 yıl boyunca, bunların tümü, işlerin bugünkü durgunluğunun en önemli nedeni olarak görülmesi gereken piyasadaki stok fazlası oluşumuna az çok katkıda bulunmuştur... İşlerdeki durgunluk, doğal olarak, fabrikaların ve makinelerin bu kadar yüksek bir hızla çoğalmış olmalarının sonucudur." (*Rep. Fact., Oct. 1846*, s. 30.)

1847. Ekim'de para bunalımı. İskonto oranı %8. Bundan önce demiryolu balonu sönmüş ve Doğu Hindistan bonoları üzerinde spekülasyonlar yapılmıştı. Ama:

"Bay Baker, bu sanayilerdeki genişlemenin sonucu olarak son yıllarda yükselmiş bulunan pamuk, yün ve keten talebi hakkındaki çok ilginç ayrıntılardan söz etmektedir. Ona göre, söz konusu ham maddelere dönük talep artışı, özellikle de arzlarının ortalamanın çok altına düştüğü bir dönemde ortaya çıkmış olduğundan, bu iş dallarındaki güncel durgunluğu, para piyasasındaki sarsıntıya da başvurmadan açıklamak için neredeyse yeterlidir. Kendi gözlemlerim ve bu işten iyi anlayan kimselerden öğrendiklerim bu görüşü tam olarak doğruluyor. Birçok iş dalı, henüz %5'lik ve bunun altındaki indirim oranları elde edilebiliyorken bile ciddi bir durgunluğun içindeydi. Buna karşılık ... para bunalımının kuşkusuz yalnızca ipek iplik imalatçılarını değil, onlardan daha çok başlıca müşterileri olan moda eşya fabrikatörlerini etkilemiş olduğu son 2 veya 3 haftaya ... gelinceye kadar ham ipek arzı bol, fiyatlar uygun ve bunların sonucu olarak işler canlıydı. Yayınlanmış bulunan resmî raporlara şöyle bir göz atıldığında, pamuklu sanayisinin son üç yıl içinde hemen hemen %27 oranında büyümüş olduğu görülecektir. Bunun sonucu olarak, libre başına pamuk fiyatı, yuvarlak hesap, 4'ten 6 peniye yükselmiş, buna karşılık, iplik, artan arz sayesinde, eski fiyatını yalnızca çok küçük bir miktarda aşmıştır. Yünlü sanayisi genişlemeye 1836'da başlamıştı; o zamandan beri Yorkshire'da %40 oranında, İskoçya'da bundan da fazla büyümüştür. *Worsted* sanayisindeki büyüme daha da fazla olmuştur.[18] Yapılan hesaplamalara göre burada aynı

18 İngiltere'de, kısa yünden taranmış iplik yapan ve bunu dokuyan *woollen manufacture* [yünlü kumaş imalatı] (en önemli merkezi Leeds) ile uzun yünden *worsted* ipliği yapan ve bunu dokuyan *worsted manufacture* [kamgarn imalatı] (en önemli merkezi Yorkshire'daki Bradford) arasında keskin bir ayrım yapılır. –F. E.

süre içinde %74'ü aşan bir genişleme gerçekleşmiştir. Bu sebeple, ham madde tüketimi muazzam şekilde artmıştır. Keten sanayisi 1839'dan beri İngiltere'de yaklaşık %25'lik, İskoçya'da %22'lik ve İrlanda'da yaklaşık %90'lık bir büyüme gösterdi;[19] bunun sonucu, aynı dönemde keten rekoltelerinin de düşük olması nedeniyle, ham maddenin ton başına 10 sterlin pahalılaşması, buna karşılık ipliğin paket fiyatının 6 peni düşmesi oldu." (*Rep. Fact., Oct. 1847,* s. 30, 31.)

1849. 1848'in son aylarından beri işler yeniden canlanıyordu.

"Neredeyse gelecekteki olası tüm koşullar altında kabul edilebilir bir kârın elde edilmesini güvence altına alacak kadar düşük olan keten fiyatı, fabrikatörlerin, işlerini durmadan devam ettirmelerine yol açtı. Yünlü fabrikatörleri yılın başında bir süre boyunca fazlasıyla meşguldü ... fakat konsinye yünlü satışlarının sıklıkla gerçek talebin yerini alması ve görünüşteki gönenç, yani tam istihdam dönemlerinin her zaman meşru talep dönemleri olmaması beni korkutuyor. Birkaç ay boyunca *worsted* işi özellikle iyi gitti... Bu dönemin başında yün fiyatı özellikle düşüktü; iplik imalatçıları, avantajlı fiyatlarla ve kuşkusuz önemli miktarlarda yün satın almıştı. Yün fiyatı ilkbahar satışlarıyla yükseldiğinde, bundan iplikçiler avantaj sağladı ve sınai ürün talebi önemli bir düzeye yükseldiğinden ve zorlayıcılık kazandığından, onu korudular." (*Rep. Fact., [April] 1849,* s. 42.)

"Fabrika bölgelerindeki işlerin durumunda bugünden geriye doğru 3 veya 4 yılda gerçekleşmiş olan değişikliklere baktığımızda, sanırım, bir yerde büyük bir rahatsızlık nedeninin bulunduğunu itiraf etmek zorunda kalırız ... Çoğalmış makinelerin muazzam üretici gücü, bunlara yeni bir öge eklemiş olamaz mı?" (*Rep. Fact., April 1849,* s. 42, 43.)

Kasım 1848'de, 1849 yılının Mayıs ayında ve yazında, Ekim ayına kadar, işler giderek daha fazla canlandı.

"Bu söylenen en fazla, Bradford ve Halifax'ta toplanmış olan *worsted* imalatı için geçerlidir; bu iş, geçmişte, hiçbir zaman, şimdi ulaşmış bulunduğu genişliğin yanına bile yaklaşmamıştı ... Spekülasyon ve ham pamuk arzının olası belirsizliği her zamankinden daha fazla heyecana ve bu sanayide diğer herhangi bir iş dalında olduğundan daha sık dalgalanmalara neden olmuştur. Burada şu anda, daha küçük iplik imalatçılarının huzurunu kaçıran, pek çoğunun çalışma sürelerini kısaltmalarına yol açarak onlara şimdiden zarar veren bir kaba pamuklu eşya stokları birikimi gerçekleşiyor." (*Rep. Fact., Oct. 1849,* s. 64, 65.)

1850. Nisan. İşlerin canlılığı sürüyor. İstisna:

"Özellikle de kaba iplik numaraları ve ağır pamuklu dokumalar için söz konusu olan yetersiz ham madde arzı nedeniyle pamuklu sanayisinin bir bölümünde büyük depresyon... Yakın geçmişte yeni devreye sokulan

19 Makineyle keten ipliği imalatının İrlanda'daki bu hızlı genişlemesi, o dönemde Almanya'nın el yapımı iplikle (Silezya'da, Lusatya'da ve Westfalya'da) dokunan keten bezi ihracatına öldürücü bir darbe indirmişti. –F. E.

> çok sayıda makinenin *worsted* işinde benzer bir tepkiye yol açmasından korkuluyor. Bay Baker'ın hesaplamalarına göre, bu iş dalında, yalnızca 1849 yılında, *worsted* tezgâhlarından çıkan ürün %40, iğler %25-30 oranında arttı ve hâlâ aynı oranlarda artmaya devam ediyorlar." (*Rep. Fact., April 1850*, s. 54.)

1850. Ekim.

> "Pamuk fiyatı ... bu sanayi dalında, özellikle üretim maliyetlerinin önemli bir bölümünü ham maddelerin oluşturduğu metalar için, ciddi bir depresyona sebep olmaya ... devam ediyor. Ham ipeğin fiyatındaki büyük yükseliş bu sanayide de yaygın bir depresyona yol açmıştır." (*Rep. Fact., Oct., 1850*, s. 14.)

İrlanda'da Keten Yetiştiriciliği için Kraliyet Derneği Komitesi'nin† burada alıntı yapılan raporuna göre, burada, diğer tarımsal ürünlerin fiyatları düşükken yüksek olan keten fiyatı, bir sonraki yıl keten üretiminde önemli bir artışın gerçekleşmesini güvence altına almıştı. (s. 33.)

1853. Nisan. Büyük gönenç.

> L. Horner, "Lancashire fabrika bölgesinin durumu hakkında görevim dolayısıyla resmen bilgi sahibi olduğum 17 yıl boyunca böylesine genel bir gönençle karşılaşmadım; her sanayi dalında olağanüstü bir faaliyet var" diyor. (*Rep. Fact., April 1853*, s. 19.)

1853. Ekim. Pamuklu sanayisinde depresyon."Aşırı üretim." (*Rep. Fact., Oct. 1853*, s. 15.)

1854. Nisan.

> "Yünlü işi, canlı olmamakla beraber, bütün fabrikalarda tam istihdam sağlamıştır; pamuklu sanayisi de benzer bir durumdadır. *Worsted* işi, geçtiğimiz altı aylık dönemin tümü boyunca düzensizdi... Kırım Savaşı yüzünden Rusya'nın keten ve kenevir arzının azalması nedeniyle, keten ve kenevir sanayisi sıkıntılarla karşılaştı.††" (*Rep. Fact., April 1854*, s. 37.)

1859.

> "İskoç keten sanayisinde işler hâlâ kötü gidiyor … çünkü ham madde kıt ve pahalı; ham madde ihtiyacımızın büyük kısmını karşılayan Baltık ülkelerinin geçen yılki ürününün düşük kaliteli oluşu, bu bölgedeki işler üzerinde olumsuz bir etkide bulunacaktır; buna karşılık, birçok kaba dokunmuş eşyada yavaş yavaş ketenin yerini alan jüt, görülmedik şekilde pahalı da değil, kıt da değil ... Dundee'deki iplik makinelerinin yaklaşık yarısı şimdi jüt işliyor." (*Rep. Fact., Arpil 1859*, s. 19.) – "Ham madde fiyatının yüksekliği yüzünden keten iplik imalatı hâlâ hiçbir şekilde kazanç sağlamıyor ve diğer bütün fabrikalarda tam zamanlı çalışılırken, keten

† İngilizce baskıda: "Committee of the Royal Society for the Promotion and Improvement of the Growth of Flax in Ireland" [İrlanda'da Keten Yetiştiriciliğinin Desteklenmesi ve Geliştirilmesi için Kraliyet Derneği Komitesi]. *–Türkçe ed.*

†† Son cümlenin İngilizce metinden çevirisi: "Kırım Savaşı yüzünden Rusya'nın ham madde arzının azalmış olması nedeniyle, keten ve kenevir imalatında ciddi sıkıntılarla karşılaşılması olasılığı daha yüksek." *–Türkçe ed.*

makinelerinin durdurulmasının birçok örneği var ... Jütün fiyatı yenilerde daha uygun bir düzeye düştüğünden, ... jüt ipliği imalatı ... daha tatminkâr bir durumda." (*Rep. Fact., Oct. 1859*, s. 20.)

1861-1864. Amerikan İç Savaşı. Cotton famine [pamuk kıtlığı]. Üretim sürecinin ham madde kıtlığı ve pahalılığı yüzünden kesintiye uğramasının en mükemmel örneği

1860. Nisan.

"İşlerin durumu ile ilgili olarak, size, ipek hariç, bütün tekstil sanayisinin, ham madde fiyatlarının yüksekliğine rağmen, son altı ay boyunca hayli faal oldukları haberini verebildiğim için mutluyum... Pamuk bölgelerinin bazılarında ilanla işçi arandı ve Norfolk ile diğer kır kontluklarından buraya göçler oldu... Her sanayi dalında büyük bir ham madde kıtlığının hüküm sürdüğü görülüyor. Elimizi kolumuzu bağlayan tek şey ... bu kıtlıktır. Pamuk işinde, yeni kurulan fabrikaların sayısı, mevcut fabrikaların genişletilmesi ve işçi talebi hiçbir zaman şimdiki kadar güçlü olmamıştı. Her yerde yeni ham madde bulma çabaları görülüyor." (*Rep. Fact., April 1860*, [s. 57].)

1860. Ekim.

"Pamuklu, yünlü ve keten sanayisi bölgelerinde işler iyi gitti; hatta İrlanda'da işler bir yıldan uzun süredir çok iyiymiş ve ham madde fiyatı yüksek olmasaymış daha da iyi olurmuş. Keten ipliği imalatçıları ... sonunda ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir keten arzına kavuşmak için, Hindistan'ın kaynaklarının demiryolları aracılığıyla açılmasını ve bu ülkenin tarımının buna uygun bir gelişme göstermesini her zamankinden büyük bir sabırsızlıkla bekler görünüyor." (*Rep. Fact., Oct. 1860*, s. 37.)

1861. Nisan.

"İşler şu anda kötü gidiyor ... az sayıda pamuklu fabrikasında kısa süreli olarak çalışılıyor ve çok sayıda ipekli fabrikası yalnızca kısmen çalıştırılıyor. Ham madde pahalı. Neredeyse tüm tekstil dallarında, tüketici kitleleri için işlenmesini mümkün kılacak olan fiyatın üzerinde." (*Rep. Fact., April 1861*, s. 33.)

1860'ta pamuklu sanayisinin aşırı üretim gerçekleştirmiş olduğu şimdi anlaşılmıştı; bunun etkisi izleyen yıllarda hissedildi.

"1860'ın aşırı üretiminin dünya pazarında soğurulması iki ile üç yıl arasında bir zaman almıştı." (*Rep. Fact., October* 1863, s. 127.) "1860 yılı başlarında, Doğu Asya'nın pamuklu sınai ürün piyasalarındaki durgunluk, ortalama 30 000 mekanik dokuma tezgâhının neredeyse yalnızca bu piyasa için kumaş dokuduğu Blackburn'deki işler üzerindeki etkisini gösterdi. Bu nedenle, burada, emek talebi, daha pamuk ablukasının etkilerini göstermesinden aylar önce daralmıştı... Neyse ki, bu sayede, çok sayıda fabrikatör toplu

yıkımdan korundu. Depolarda tutuldukları süre boyunca stokların değeri yükseldi ve böylece, başka koşullar altında bu tür bir bunalımda kaçınılmaz hâle gelecek olan korkutucu değersizleşmenin önüne geçildi." (*Rep. Fact,, October 1862*, s. 28, 29, 30.)

1861. Ekim.

"İşler bir süredir çok kötü gidiyordu... Kış ayları boyunca birçok fabrikanın çalışma sürelerini büyük ölçüde kısaltmaları hiç de mümkün olmayan bir şey değil. Ama bu söylenen, ... Amerika'dan olağan pamuk tedarikimizi ve ihracatımızı kesintiye uğratmış olan nedenlerden tümüyle bağımsız olarak ... öngörülebilirdi; üretimin son üç yıldaki büyük artışı ve Hint ve Çin piyasalarındaki düzensizlikler yüzünden, önümüzdeki kış aylarında çalışma sürelerinin kısaltılması kaçınılmaz." (*Rep. Fact,, October 1861*, s. 19.)

Pamuk artıkları. Doğu Hindistan pamuğu (Surat). İşçi ücretleri üzerindeki etki. Makinelerin iyileştirilmesi. Pamuğa nişasta ve madenî maddelerin katılması. Nişasta haşılının işçiler üzerindeki etkisi. İnce iplik imalatçıları. Fabrikatörlerin dolandırıcılığı

"Bir fabrikatör bana şunları yazıyor: 'İğ başına pamuk tüketiminin tahmin edilmesine gelince, bir noktayı yeterince hesaba katmıyor olabilirsiniz; pamuk pahalılaşınca, bildiğimiz iplikleri (diyelim 40 numaraya kadar olanları, asıl olarak 12-32 numaraları iplikleri) imal eden her iplikçi ipliğinin numarasını yükseltebildiği kadar yükseltir, yani geçmiştekinden farklı olarak 12 yerine 16, 16 yerine 22 numara iplik imal eder vb.; ve bu ince ipliği kullanan dokumacı, dokuduğu kumaşa, aynı ölçüde daha fazla haşıl katarak, normal ağırlığını verir. Bu yardımcı maddeden şimdilerde gerçekten utanç verici bir derecede yararlanılmaktadır. Yetkili bir kaynaktan öğrendiğime göre, 8 libresinde $2^3/_4$ libre haşıl bulunan ihraçlık normal *shirting*'ler [gömleklik kumaşlar] var. Diğer cins dokumalarda haşıl miktarı sıklıkla %50'yi bulur; dolayısıyla, dokuduğu kumaşın libresini bunun imali için kullandığı ipliğe ödediğinden daha az paraya satarak zengin olmakla övünen bir fabrikatör, hiçbir şekilde yalan söylemiş olmaz." (*Rep. Fact., April 1864*, s. 27.)

"Yine bana söylendiğine göre, dokumacılar, daha sık hasta olmalarını, Surat pamuklarından imal edilen çözgülerde kullanılan ve artık eskisi gibi sırf undan ibaret olmayan haşıla bağlıyor. Ne var ki, un yerine kullanılan bu madde, dokumaya, 15 libre ipliğin dokunduğunda 20 libre çekmesini sağlayacak kadar önemli bir ağırlık ekleyerek, çok büyük bir avantaj sağlıyormuş." (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 63. Un yerine kullanılan bu madde, *China clay* [Çin kili] diye anılan öğütülmüş talk veya *French chalk* [Fransız talkı] diye anılan alçıydı.) – "Dokumacıların" (burada işçiler anlamında) "kazancı çözgü haşılı olarak un yerine başka maddelerin kullanılması yüzünden çok azalmıştır. Bu haşıl, ipliği ağırlaştırır, fakat aynı zamanda sert ve kırılgan yapar. Çözgünün her bir teli, dokuma tezgâhında, güçlü telleriyle çözgüyü doğru yerinde tutan "gücü"den geçer; haşıllanarak sertleştirilmiş olan çözgüler, gücü tellerinin sık sık kopmasına yol açar;

her bir kopma, dokumacıların onarım için beş dakika kaybetmesine neden olur; dokumacı şimdi bu hasarları eskisine göre en az 10 kez daha sık gidermek zorundadır ve doğal olarak, tezgâh, çalışma saatleri içinde o ölçüde daha az ürün sağlar. (l.c. s. 42, 43.)

"Ashton'da, Stalybridge'de, Mossley'de, Oldham'da vb. çalışma süreleri tam üçte bir oranında kısaltılmıştır ve her hafta daha da kısaltılmaktadır... Çalışma sürelerindeki bu kısalmayla eş zamanlı olarak birçok dalda ücretler de düşürülmektedir." (s. 13.)

1861 yılı başlarında Lancashire'ın bazı kesimlerinde mekanik tezgâhlarda çalışan dokumacılar greve çıktı. Bazı fabrikatörler %5-$7^1/_2$'lik bir ücret indirimine gideceklerini bildirmişti; işçiler, ücret oranlarının aynı kalması, ama çalışma saatlerinin azaltılması gerektiği konusunda ısrar etmişti. Bu kabul edilmemiş ve grev patlak vermişti. Bir ay sonra işçiler pes etmek zorunda kaldı. Sonunda ikisi de başlarına geldi:

"İşçilerin en sonunda razı oldukları ücret indirimi dışında, birçok fabrika şimdi kısa süreli olarak çalışmaktadır." (*Rep. Fact., April 1861*, s. 23.)

1862. Nisan.

"Son raporumun taşıdığı tarihten bu yana işçilerin acıları büyük ölçüde artmış bulunuyor; fakat, sanayi tarihinin hiçbir döneminde, böylesine ani ve böylesine ağır acılara bu denli sessiz bir uysallıkla ve sabırlı bir öz saygıyla katlanılmamıştı." (*Rep. Fact., April 1862*, s. 10.) – "Şu anda tümüyle işsiz olan işçilerin oranı, göründüğü kadarıyla, 1848'dekinin çok üzerinde değil; o dönemde sıradan bir panik hüküm sürüyordu, ama bu panik, huzursuz olan fabrikatörlerin, pamuklu sanayisi hakkında, bugün haftalık olarak yayınlanana benzer istatistiklerin toplanmasını sağlamasına yetmişti... Mayıs 1848'de Manchester'da tüm pamuklu sanayisi işçilerinin %15'i işsizdi, %12'si kısa süreli çalışıyordu, %70'den fazlası ise tam zamanlı çalışıyordu. 28 Mayıs 1862'de %15'i işsizdi, %35'i kısa süreli çalışıyordu, %49'u tam zamanlı çalışıyordu... Komşu bölgelerde, örneğin Stockport'ta, kısa süreli çalışanlar ile tümüyle işsiz olanların yüzdeleri daha yüksek, tam zamanlı çalışanlarınki daha düşüktür", çünkü burada imal edilen iplikler Manchester'dakilere göre daha kabadır. (s. 16.)

1862. Ekim.

"Son resmî istatistiğe göre [1861], Birleşik Krallık'ta 2887 pamuk dokuma fabrikası vardı; bunların 2109'u benim bölgemdeydi (Lancashire ve Cheshire). Bölgemdeki 2109 fabrikadan çok büyük bir kısmının az sayıda işçi çalıştıran küçük kuruluşlar olduğunu biliyordum. Fakat bu oranın ne kadar büyük olduğunu öğrendiğim zaman şaşırdım. Bunların 392'sinde veya %19'unda, buhar veya sudan sağlanan itici güç 10 beygir gücünün altında; 345'inde veya %16'sında 10 ile 20 beygir gücü arasında; 1372'sinde 20 beygir gücü ve üzerindeydi... Bu küçük fabrikatörlerin çok büyük bir kısmı (toplam sayının üçte birinden fazlası), çok uzun olmayan bir süre önce kendileri işçi olan kimselerdi; bunlar idare edecek sermayesi bulunmayan kişilerdir... Yani

asıl yük geriye kalan $^{2}/_{3}$'ün sırtına bindirilmek zorundaydı." (*Rep. Fact., Oct. 1862*, s. 18, 19.)

Aynı rapora göre, o dönemde, Lancashire ve Cheshire'daki pamuk işçilerinin 40 146'sı veya %11,3'ü tam zamanlı, 134 767'si veya %38'i sınırlı süreli çalışıyordu, 179 721'i veya %50,7'si işsizdi. Bunlardan, asıl olarak ince ipliklerin imal edildiği (pamuk kıtlığından görece az etkilenmiş olan bir dal) Manchester ve Bolton'ın verileri çıkarılırsa, daha da kötü bir durum ortaya çıkar. Yani: tam zamanlı çalışanlar %8,5, sınırlı süreli çalışanlar %38, işsizler %53,5. (s. 19, 20.)

> "İşlediği pamuğun iyi olup olmaması işçi için temel bir fark yaratır. Fabrikatörlerin uygun fiyatlarla satın alınabilecek bütün pamukları toplayarak fabrikalarını işler durumda tutmaya çalıştıkları yılın ilk aylarında, eskiden genelde iyi pamuk kullanılan fabrikalara çok fazla kötü pamuk geldi; işçi ücretlerindeki fark o kadar büyüktü ki, işçiler eski parça başına ücretle artık kabul edilebilir bir günlük ücret elde edemediğinden çok sayıda grev yapıldı... Bazı örneklerde, kötü pamuk kullanılmasından ileri gelen fark, tam zamanlı çalışılırken bile toplam ücretin yarısını buluyordu." (s. 27.)

1863. Nisan.

> "Bu yıl boyunca tam zamanlı çalıştırılabilecek olanlar, ülkedeki pamuk işçilerinin yarısından çok fazla olamayacaktır." (*Rep. Fact., April 1863*, s.14.)
>
> "Fabrikaların şimdi kullanmak zorunda oldukları Surat (Doğu Hindistan) pamuğunu kullanmanın çok ciddi bir dezavantajı, bunu yaparken, makinelerin hızının fazlasıyla düşürülmek zorunda olmasıdır. Aynı makinelerin daha fazla iş çıkarması için bu hızı artırmak amacıyla son yıllarda elden gelen her şey yapılmıştı. Ama düşük hız, fabrikatör kadar işçiyi de ilgilendiren bir sorundur; çünkü işçilerin çoğunluğu parça başına ücret alır, iplikçiye eğirdiği ipliğin her libresi için şu kadar, dokumacıya dokuduğu her parça için şu kadar para ödenir; işçilerin haftalık ücret aldığı yerlerde bile, üretimin azalması sebebiyle ücret indirimine gidilir. Edindiğim bilgilere ... ve bana iletilen, pamuk işçilerinin bu yıl boyunca elde ettikleri kazançları gösteren tablolara göre ... 1861'deki ücretler temel alındığında, ücretlerin ortalama olarak %20 oranında, bazı örneklerde %50 oranında düştüğünü hesaplıyorum." (s. 13) "Kazanılan tutar ... işlenen malzemenin niteliğine ... bağlıdır... Elde ettikleri toplam ücretler bakımından işçilerin durumu, şimdi" (Ekim 1863) "geçen yılın aynı ayına göre çok daha iyidir. Makineler iyileştirildi, ham maddeler daha iyi tanınıyor ve işçiler başlangıçta savaşmak zorunda kaldıkları güçlükleri şimdi daha kolay yeniyor. Geçen ilkbaharda Preston'daki bir dikiş okulunda" (işsizler için açılmış bir yardım kurumu) "bulundum; fabrikatörün haftada 4 şilin kazanabileceklerini bildirmesi üzerine bir gün önce bir dokuma fabrikasına gönderilmiş olan iki genç kız okula yeniden alınmalarını rica ediyor ve orada haftada 1 şilin kazanılamayacağından yakınıyordu. *Self-acting minder*'lar[†] hakkında

öğrendiklerime göre ... bir çift *self-actor*'a bakan bir erkek işçi, tam zamanlı çalıştığı 14 gün için 8 şilin 11 peni kazanıyor ve bundan, yarısını fabrikatörün armağan olarak geri verdiği" (ne cömertlik!) "ev kirası düşülüyordu. *Minder*'ların elinde 6 şilin 11 penilik bir tutar kalıyordu. 1862 yılının son aylarında, bazı yerlerde *self-acting minder*'lar haftada 5-9 şilin, dokumacılar haftada 2-6 şilin kazanıyordu... Bölgenin çoğunluğunda kazançlarda hâlâ büyük azalmaların olmasına karşın, bugünkü durum çok daha sağlıklı... Surat pamuğunun liflerinin kısa ve bu pamuğun kirli olmasının yanında, kazançların azalmasına katkıda bulunmuş olan pek çok başka neden var. Örneğin, bugün, bol miktarda pamuk artığını Surat pamuğuyla karıştırma uygulaması var ve bu da doğal olarak iplikçinin karşılaştığı güçlükleri daha da artırıyor. Liflerin kısalığı nedeniyle iplikler *mule*'dan çıkarılırken ve ipliğin bükülmesi sırasında kopmaya daha yatkın ve bu nedenle *mule* sürekli olarak işler durumda tutulamıyor... Bu nedenle, iplikleri çok büyük bir dikkatle izlemek gerektiğinden, kadın işçiler çoğunlukla ancak bir tezgâha bakabiliyor ve ikiden fazlasına bakabilenlerin sayısı çok düşük... Birçok örnekte işçi ücretleri doğrudan doğruya %5, %7$^{1}/_{2}$ ve %10 oranlarında indirilmiş durumda... Örneklerin çoğunda, ham maddesiyle en iyi şekilde başa çıkmanın ve olağan ücret oranlarıyla mümkün olan en yüksek kazancı elde etmenin yollarını bulmak işçiye düşer... Dokumacıların zaman zaman başa çıkmak zorunda kaldığı diğer bir güçlük, kötü malzemeyle iyi dokuma üretmelerinin beklenmesi ve iş arzu edildiği gibi olmadığında ücret kesintileriyle cezalandırılmalarıdır." (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 41-43.)

Ücretler, tam zamanlı çalışılan yerlerde bile sefil durumdaydı. Pamuk işçileri, yerel makamlardan yardım alabilmek (bu, gerçekte, fabrikatörlere sağlanan bir yardımdı; bkz. I. Kitap, s. 598/589*) için, drenaj, yol yapımı, taş kırma, yol döşeme gibi kendilerinden yararlanılan tüm bayındırlık işlerine gönüllü olarak başvuruyordu. Bütün burjuvazinin gözü işçilerin üzerindeydi. İşçi, kendisine önerilen sefalet ücretini kabul etmek istemediğinde, Yardım Komitesi onu yardım listesinden çıkarıyordu. İşçilerin ya aç kalmak ya da burjuvaziye en yüksek kârı sağlayan her fiyata çalışmak zorunda kaldıkları ve bu arada yardım komitelerinin de onlar için bekçi köpekliği yaptığı bu dönem, fabrikatör beyler için bir altın dönemdi. Fabrikatörler, aynı zamanda, kısmen işçilerin etlerine ve kanlarına yatırılmış olan sermayelerini her an kullanılabilir durumda tutmak, kısmen işçilerden zorla alınan ev kiralarını güvence altına almak için, hükümetle gizlice anlaşarak, dışarıya göçü mümkün olduğunca engellemişti.

"Yardım Komiteleri bu konuda çok sıkı davrandı. İş teklifi yapıldığında, kendilerine iş teklif edilen işçiler listeden çıkarılıyor ve böylece onları kabul etmeye zorlanıyordu. İşçiler işe başlamayı reddettiğinde ... bunun

---

† *Self-acting minder*: Bir çift *self-acting mule* (kendi kendine işleyen iplik makinesi) ile çalışan gözetmen işçi. *–Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 23, s. 600-601 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 555-556]. *–Almanca ed.*

nedeni, kazançlarının yalnızca kağıt üzerinde kalacak, buna karşılık işin olağanüstü derecede zor olacak oluşuydu." (l.c. s. 97.)

İşçiler, kendilerine *Public Works Act* [Bayındırlık İşleri Yasası] kapsamında verilen her tür işi yapmaya hazırdı.

"Sınai istihdamın örgütlenmesi için kullanılan ilkeler farklı kentlerde ciddi ölçülerde farklılaşıyordu. Ama açık hava işlerinin tam anlamıyla birer iş denemesi (*labour test*) olmadığı yerlerde bile, bunlar için ya tam olarak olağan yardım tutarı kadar ya da buna çok yakın miktarda ödeme yapıldığından, söz konusu işler gerçekte birer iş denemesi oluyordu." (s. 69.) "1863 tarihli *Public Works Act*, bu sorunu gidermek ve işçiye, günlük ücretini bağımsız gündelikçi işçi olarak kazanma olanağını sağlamak için çıkarıldı. Bu yasanın üç amacı vardı: 1. Yerel makamların" (Merkezî Yardım Komitesi başkanının onayıyla) "Hazine Borç Verme Komisyonu'ndan borç para almasını mümkün kılmak; 2. Pamuk bölgelerindeki şehirlerin gelişimini kolaylaştırmak; 3. İşsiz işçilere iş ve kabul edilebilir ücretler (*remunerative wages*) sağlamak."

Ekim 1863 sonuna kadar bu yasa kapsamında verilen borçların tutarı 883 700 sterline ulaşmıştı. (s. 70.) Yürütülen başlıca işler, kanal açma, yol yapımı, yol kaplaması, su depoları vb. işleriydi.

Blackburn'deki komitenin başkanı Bay Henderson bu konuyla ilgili olarak fabrika müfettişi Redgrave'e şunları yazar:

"İçinde bulunduğumuz acılarla ve sıkıntılarla dolu dönem boyunca yaşadığım hiçbir şey, beni, bu bölgedeki işsiz işçilerin onlara Blackburn yerel yönetimi tarafından *Public Works Act* kapsamında teklif edilen işleri sevinç dolu bir isteklilikle kabul etmeleri kadar derinden etkilemedi ya da mutlu etmedi. Daha önce bir fabrikada hünerli bir işçi olarak çalışan pamuk ipliği işçisi ile şimdi 14 ya da 18 ayak derinliğindeki bir lağımda gündelikçi olarak çalışan işçi arasındaki karşıtlıktan daha büyüğünü hayal etmek bile zor."

(Bu işleri yaparken, ailelerinin büyüklüğüne göre haftada 4-12 şilin kazanıyorlardı; 12 şilinlik devasa tutarın çoğu zaman 8 kişilik bir aileye yetmesi gerekiyordu. Saygıdeğer şehir sakinleri bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Birincisi, dumanlı ve ihmal edilmiş şehirlerinin iyileştirilmesi için gereken parayı istisnai derecede düşük faizlerle elde ediyor; ikincisi, işçilere düzenli işlerdeki ücretlerin çok altında kalan ücretler ödüyorlardı.)

"Neredeyse tropikal bir sıcaklığa, çalışırken sergilediği beceriklilik ve duyarlılığın ona kas gücünden sonsuz derecede daha fazla yarar sağladığı bir işe alışmış biri, şu anda elde edebildiğinin iki, bazen üç katı kadar ücret almaya alışmış biri olarak, kendisine teklif edilen işi hemen kabul etmiş olması, ona en yüksek saygınlığı kazandıran bir özveri ve saygı barındırıyor. Blackburn'de insanlar akla gelebilecek neredeyse her tür açık

hava işinde denenmiştir; sert ve ağır killi toprağın hayli derin noktalara kadar kazılması, drenaj, yol yapımı, taş kırma, yol kanalları için 14, 16 ve bazen 20 ayak derinlikte kazıların yapılması gibi işler bunlar arasında yer alır. Bu işleri yaparken çoğu zaman ayakları 10-12 inç yüksekliğindeki çamur ve suyun içinde olur ve her zaman, nemli soğukluğunun benzerine olsa bile fazlasına İngiltere'nin hiçbir yerinde rastlanılamayacak olan bir iklime maruz kalırlar." (s. 91, 92.) – "İşçilerin ... açık hava işlerini kabul etmek ve bunları en iyi şekilde yapmak konusundaki ... tutumları hemen hemen kusursuzdur." (s. 69.)

1864. Nisan.

"Zaman zaman çeşitli bölgelerde, özellikle de örneğin dokumacılık gibi belirli dallarda işçi kıtlığından yakınıldığı duyulur ... ama bu yakınmaların nedenleri arasında, belirli bir dalın kendisinde herhangi bir gerçek işçi kıtlığının yaşanması kadar, kullanılan iplik türlerinin kötülüğü yüzünden işçilerin elde ettiği kazancın düşük olması da var. Geçen ay bazı fabrikatörlerle işçileri arasında ücretler nedeniyle çok sayıda anlaşmazlık yaşandı. Üzülerek belirtmeliyim ki, grevlere çok sık başvuruluyor... *Public Works Act*'in etkisi fabrikatörlerce bir rekabet olarak hissediliyor ve bunun sonucu olarak Bacup'taki yerel komite faaliyetlerini askıya aldı; çünkü henüz tüm fabrikalar faaliyete geçmiş olmasa bile, bir işçi kıtlığı baş gösterdi." (*Rep. Fact., April 1864*, s. 9.)

Kuşkusuz, fabrikatör beyler için tam zamanıydı. *Public Works Act* nedeniyle talep o kadar arttı ki, bazı fabrika işçileri Bacup'ın taş ocaklarında günde 4-5 şilin kazanıyordu. Ve bunun üzerine, bayındırlık işleri, 1848'in *Ateliers nationaux*'sunun [ulusal atölyelerinin][†] bu kez burjuvazinin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış olan bu yeni baskısı, adım adım ortadan kaldırıldı.

In Corpore Vili [Değersiz bir Beden Üzerinde] Deneyler

(Tam zamanlı çalışan) "İşçilerin farklı fabrikalardaki çok düşük ücretlerini,[††] gerçek kazançlarını vermiş olmama karşın, bundan, her hafta aynı tutarı kazandıkları sonucu çıkmaz. Fabrikatörlerin aynı fabrikada farklı türlerdeki ve oranlardaki pamukla ve atıklarla yaptıkları ve sıklıkla değiştirilen 'karışımlar' üzerindeki deneyleri nedeniyle burada işçiler büyük dalgalanmalara maruz kalır ve işçilerin kazançları pamuk karışımının kalitesine bağlı olarak yükselir ve düşer. Bu kazançlar, bazen eski kazançların %15'inden ibaret kaldı ve bir ya da birkaç hafta içinde %50-60 oranında düştü."

Bu raporu yazan müfettiş Redgrave, gerçek hayattan alınma ücret rakamlarını verir; burada aşağıdaki örnekler yeterli olacaktır:

† Fransa'daki 1848 Şubat Devriminin ardından devlet eliyle kurulan atölyeler. –*Türkçe ed.*

†† İngilizce metinde "çok düşük ücretlerini" sözcükleri yer almıyor. –*Türkçe ed.*

A, dokumacı, 6 kişilik bir ailesi var, haftada 4 gün çalışıyor, 6 şilin $8^1/_2$ peni; B, *twister* [bükücü], haftada $4^1/_2$ gün, 6 şilin; C, dokumacı, 4 kişilik bir ailesi var, haftada 5 gün, 5 şilin 1 peni; D, *slubber* [hazırlayıcı], 6 kişilik bir ailesi var, haftada 4 gün, 7 şilin; E, dokumacı, 7 kişilik bir ailesi var, 3 gün, 5 şilin vb. Redgrave şöyle devam ediyor:

> "Yukarıdaki rakamlar, çalışmanın bazı aileler için bir talihsizlik olacağını kanıtladıkları için dikkate değerdir; çünkü, çalışmak, geliri azaltmakla kalmayıp onu o kadar düşük bir düzeye indirir ki, ailenin kazancının, tüm üyeleri işsiz olsa yardım olarak alacakları tutara ulaşmadığı durumlarda ek yardım verilmeseydi, bu gelir, mutlak gereksinimlerinin çok küçük bir bölümünden fazlasının karşılanmasına hiçbir şekilde yetmezdi." (*Rep. Fact., October 1863*, s. 50-53.)
>
> "5 Haziran 1863'ten beri, tüm işçiler için, ortalama çalışma süresinin iki gün, 7 saat ve birkaç dakikayı aştığı hiçbir hafta olmadı." (l.c. s. 121.)

Bunalımın başlangıcından 25 Mart 1863'e kadar yoksullara yardım idareleri, Merkezî Yardım Komitesi ve Londra'daki Mansion House Komitesi tarafından yaklaşık üç milyon sterlin harcandı. (s. 13.)

> "En ince ipliğin imal edildiği bir bölgede ... iplik işçileri, South Sea Island pamuğundan Mısır pamuğuna geçilmesi yüzünden, %15'lik dolaylı bir ücret kaybına uğruyor... Pamuk artıklarının Surat pamuğuyla karıştırılmak üzere yığınlar hâlinde kullanıldığı büyük bir bölgede, işçiler %5'lik bir ücret indirimiyle karşılaştı ve ayrıca Surat pamuğu ile artıkların işlenmesi yüzünden de %20-30'luk bir kayba uğradılar. Dokumacıların baktığı tezgâhların sayısı 4'ten 2'ye düştü. 1860'da tezgâh başına 5 şilin 7 peni kazanırken, 1863'te sadece 3 şilin 4 peni kazanıyorlar... Amerikan pamuğu işlenirken 3 ile 6 peni arasında değişen" (iplik işçilerinin ödediği) "para cezaları şimdi 1 şilinden 3 şilin 6 peniye kadar çıkıyor."

Doğu Hindistan pamuğu ile karıştırılmış Mısır pamuğunun kullanıldığı bir bölgede:

> "*Mule* ile iplik eğiren işçinin ortalama ücreti 1860'da 18-25 şilindi, şimdi haftada 10-18 şilin. Bu, tek başına pamuğun kötüleşmesinden değil, aynı zamanda, ipliği daha güçlü bir şekilde bükebilmek için *mule*'un hızının düşürülmesinden kaynaklanmaktadır; olağan dönemlerde, bu hız düşüşü nedeniyle ücret tarifesi uyarınca ek ödeme yapılırdı." (s. 43, 44, 45-50.) "Hindistan pamuğu belki bazı yerlerde fabrikatörlere kâr getirecek şekilde işleniyor olabilir, ama 1861'le karşılaştırıldığında, işçilerin bunun acısını çektiğini (bkz. s. 53'teki ücret listesi) görüyoruz. Surat pamuğu kullanımı yerleşiklik kazanırsa, işçiler 1861'dekine eşit bir ücret talep edecektir; ama böyle bir durum, ham pamuğun ya da sınai ürünlerin fiyatlarıyla dengelenmezse, fabrikatörün kârını ciddi şekilde etkiler." (s. 105.)

Ev kirası.

> "Eğer kaldıkları *cottage*'lar [kulübeler] fabrikatöre aitse, kısa süreli çalışma durumunda bile, işçilerin ev kiraları sıklıkla ücretlerinden kesilir. Yine de bu binaların değeri düşmüştür ve küçük evleri eskisine göre %25-50 ucuza elde etmek mümkün; eskiden haftada 3 şilin 6 peni ödenen bir *cottage* bugün 2 şilin 4 peniye ve zaman zaman daha azına tutulabiliyor." (s. 57.)

Dışarıya göç. Fabrikatörler, işçilerin dışarıya göç etmesine doğal olarak karşıydı, çünkü bir yandan,

> "pamuklu sanayisi için bugünkü depresyon sonrasında daha iyi zamanların geleceği beklentisiyle, fabrikalarını en avantajlı şekilde işletmenin araçlarını ellerinde tutmak istiyorlardı." Ama öte yandan da, "çalıştırdıkları işçilerin oturdukları evlerin sahipleri olan birçok fabrikatör var ve şüphesiz, bunların hiç değilse bazıları, vadelerinde ödenmemiş olan kiraların bir kısmının ileride kendilerine ödenmesini umuyor." (s. 96).

Bay Bernal Osborne, 22 Ekim 1864'te seçim bölgesinde yaptığı bir konuşmada, Lancashire işçilerinin Antik Çağ filozofları (Stoacılar) gibi davrandığını söylüyor. Koyunlar gibi değil, öyle mi?

Bölüm

7

Tamamlayıcı Açıklamalar

★ ★ ★

Bu kısım boyunca yapmış olduğumuz gibi, her bir üretim alanında elde edilen kâr kütlesinin bu alana yatırılmış olan toplam sermayenin yarattığı artık değer tutarına eşit olduğunu varsayalım. Bu durumda bile burjuva, kârı artık değerle, yani karşılığı ödenmemiş artık emekle özdeş saymayacaktır ve bunun nedenleri şunlardır:

1. Burjuva, dolaşım sürecinde, üretim sürecini unutur. Metaların değerlerinin gerçekleştirilmesini (bu, artık değerin gerçekleştirilmesini de kapsar), artık değerin yaratılması sayar. {El yazmasında bırakılan bir boşluk, Marx'ın bu nokta üzerinde daha ayrıntılı şekilde durmayı planladığını gösteriyor. –F. E.}

2. Emeğin sömürülme derecesinin aynı kaldığı varsayımı altında, kredi sisteminden kaynaklanan tüm değişiklikler, kapitalistlerin kendi aralarındaki tüm karşılıklı hileler ve dolandırıcılıklar ve ayrıca piyasanın her tür elverişli seçimi bir yana bırakıldığında, kâr oranının, ham maddenin daha ucuza ya da daha az ucuza, daha fazla ya da daha az uzmanlık bilgisiyle satın alınmasına; kullanılan makinelerin üretkenliğine, amaca uygunluğuna ve ucuzluğuna; üretim sürecinin farklı aşamalarının toplam donanımlarının daha çok ya da daha az kusursuz olmasına, malzeme israfının giderilmiş olmasına, yönetimin ve gözetimin basit ve etkili olmasına vb. bağlı olarak, çok farklı olabileceği görülmüştü. Kısacası, belirli bir değişir sermaye için artık değer veriliyken bile, aynı artık değerin kendisini yüksek bir kâr oranıyla mı yoksa düşük bir kâr oranıy-

la mı ifade edeceği ve dolayısıyla yüksek bir kâr kütlesi mi düşük bir kâr kütlesi mi sağlayacağı, kapitalistin kendisinin ya da ona bağlı yöneticilerin ve satış elemanlarının bireysel iş becerilerine fazlasıyla bağlıdır. 1000 sterlinlik işçi ücretlerinin ürünü olan 1000 sterlinlik aynı artık değer, A işletmesinde 9000 sterlinlik, bir başka B işletmesinde ise 11 000 sterlinlik bir değişmez sermayeyle elde ediliyor olsun. A örneğinde elimizde şu vardır: $p' = \frac{1000}{10\,000} = \%10$. B örneğinde elimizde şu vardır: $p' = \frac{1000}{12\,000} = \%8^1/_3$. Toplam sermaye, A'da, B'dekiyle karşılaştırıldığında görece daha fazla kâr üretir, çünkü her iki örnekte de öndelenmiş olan değişir sermayenin 1000'e eşit ve ondan elde edilen artık değerin de yine 1000'e eşit olmasına, yani her iki örnekte de aynı sayıda işçinin eşit derecede sömürülmesine karşın, A'daki kâr oranı B'dekine göre daha yüksektir. Emek sömürüsü aynıyken aynı artık değer kütlesinin gösterimindeki bu farklılığın ya da kâr oranlarının ve dolayısıyla kârların kendilerinin farklılığının kökeninde başka nedenler de bulunabilir; ama bu farklılık, sadece ve sadece, iki işletmenin yönetilmesindeki iş becerisi farklılığından da kaynaklanabilir. Ve bu durum kapitalisti yanlış yönlendirerek, kârının, emek sömürüsünden kaynaklanmak yerine, en azından kısmen ondan bağımsız koşullara ve hepsinden önemlisi kendi bireysel eylemlerine bağlı olduğuna onu inandırır.

Bu birinci kısımdaki açıklamalardan, belirli bir görüşün (Rodbertus*) yanlış olduğu sonucu çıkar; bu görüşe göre, sermayenin büyüklüğündeki bir değişimin (toprak rantından farklı olarak, çünkü toprak rantı söz konusu olduğunda, örneğin rant artarken toprak büyüklüğü aynı kalırmış), kâr ile sermaye arasındaki oran ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde herhangi bir etkisi olmaz, çünkü, kâr kütlesi büyürse, kâr oranı hesaplanırken temel alınan sermaye kütlesi de büyür ve bunun tersi de geçerlidir.

Bu, yalnızca iki durumda doğrudur. Birincisi, tüm diğer koşulların, yani özellikle artık değer oranının aynı kaldığı varsayıldığında, para-meta olan metanın değerinde bir değişim gerçekleşirse. (Diğer koşullar aynı kalırken, yalnızca bir nominal değer değişimi gerçekleştiğinde de, yani yalnızca değer işareti yükseldiğinde ya da düştüğünde de aynı şey olur.) Toplam sermaye = 100 sterlin ve kâr = 20 sterlin, dolayısıyla

* Rodbertus-Jagetzow, "Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851, s. 125. Marx, Rodbertus'un kâr oranı teorisinin kapsamlı bir eleştirel çözümlemesini "Therien über den Mehrwert"te ["Artık Değer Teorileri"] yapar (bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 62-82). –*Almanca ed.*

kâr oranı = %20 olsun. Şimdi, altın[ın değeri] yarı yarıya düşer ya da iki katına çıkarsa,† birinci durumda, eskiden 100 sterlin değerinde olan aynı sermaye 200 sterlin değerinde olacak ve kâr 40 sterlinlik bir değer taşıyacak, yani eskiden olduğu gibi 20 sterlinle değil, bu [yeni] parasal ifadeyle temsil edilecektir. İkinci durumda sermaye 50 sterlinlik bir değere düşer ve kâr 10 sterlin değerindeki bir ürünle temsil edilir. Ama her iki durumda da, 200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = %20. Ancak tüm bu durumlarda, aslında, sermaye değerinin büyüklüğünde değil, yalnızca aynı değerin ve aynı artık değerin parasal ifadesinde bir değişme olurdu. Dolayısıyla, $^{m}/_{C}$ ya da kâr oranı da etkilenmezdi.

Diğer durum, değerde gerçek bir büyüklük değişiminin gerçekleştiği, ama bu büyüklük değişimine v : c oranındaki bir değişimin eşlik etmediği, yani artık değer oranı sabitken, emek gücüne yatırılmış olan sermayenin (harekete geçirilmiş olan emek gücünün göstergesi olarak görülen değişir sermayenin), üretim araçlarına yatırılmış olan sermayeye oranının aynı kaldığı durumdur. Bu koşullar altında, elimizde C de olsa nC ya da $^{C}/_{n}$ de olsa, örneğin 1000 de olsa 2000 ya da 500 de olsa, %20'lik kâr oranıyla, birinci durumda kâr = 200, ikinci durumda = 400, üçüncüsünde = 100 olur; ama $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500}$ = %20. Yani burada, sermayenin bileşimi aynı kaldığından ve büyüklüğündeki değişimden etkilenmediğinden, kâr oranı değişmeden kalır. Dolayısıyla, kâr kütlesinin büyümesi ya da küçülmesi, burada, yalnızca, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki artışı ya da azalmayı gösterir.

Demek ki, birinci durumda kullanılan sermayenin büyüklüğü yalnızca görünüşte değişirken, ikinci durumda gerçek bir büyüklük değişimi gerçekleşir, ama sermayenin organik bileşiminde, değişir parçasının değişmez parçasına oranında hiçbir değişme olmaz. Ama bu iki durum dışında, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişim, ya bileşenlerinden birinin değerindeki daha önce gerçekleşmiş olan bir değişimin ve dolayısıyla (değişir sermayeyle birlikte artık değerin kendisi de değişmedikçe) bileşenlerinin göreli büyüklüklerindeki bir değişimin *sonucu*dur, ya da bu büyüklük değişimi (daha büyük bir ölçekte çalışma, yeni makinelerin kullanıma sokulması vb. örneklerde olduğu gibi) iki organik bileşeninin göreli büyüklüklerindeki bir değişimin *nedeni*dir. Bu nedenle, tüm bu durumlarda, diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki değişime kâr oranındaki eş zamanlı bir değişimin eşlik etmesi zorunludur.

---

† Almanca metinde, "altın[ın değeri] %100 oranında düşer ya da yükselirse"; burada İngilizce baskı temel alındı. *–Türkçe ed.*

Dolayısıyla, kâr oranının artışı, her zaman, artık değerin, kendi üretim maliyetlerine, yani öndelenmiş olan toplam sermayeye oranla göreli ya da mutlak olarak artmasından veya kâr oranı ile artık değer oranı arasındaki farkın küçülmesinden kaynaklanır.

Kâr oranı, sermayenin organik bileşenlerindeki ya da sermayenin mutlak büyüklüğündeki değişimlerden bağımsız olarak, ister sabit ister dolaşır sermaye biçiminde var olsun öndelenmiş olan sermayenin değerinin, kendi yeniden üretimi için gerekli olan emek-zamandaki hâlen mevcut olan sermayeden bağımsız bir artışın ya da azalmanın ürünü olarak yükselmesi ya da düşmesi nedeniyle dalgalanabilir. Her tür metanın değeri (yani aynı zamanda sermayeyi oluşturan metaların değerleri), kendi içerdiği gerekli emek-zamanla değil, kendi yeniden üretiminin gerektirdiği *toplumsal olarak* gerekli emek-zamanla belirlenir. Bu yeniden üretim, başlangıçtaki üretim koşullarından farklı olarak, zorlaştırıcı ya da kolaylaştırıcı koşullar altında gerçekleşebilir. Değişmiş koşullar altında, aynı maddi sermayeyi yeniden üretmek için genel olarak eskisinin iki katı kadar ya da tersine yarısı kadar zamana gereksinim duyulsa, paranın değeri değişmezken, eskiden 100 sterlin değerinde olan bir sermayenin değeri şimdi 200 sterlin ya da 50 sterlin olurdu. Bu değer artışı ya da değersizleşme sermayenin tüm parçalarına eşit şekilde dağılsa, kâr da, buna uygun olarak, kendisini iki katına çıkmış ya da yarıya düşmüş bir para tutarıyla ifade ederdi. Ama değer artışı ya da değersizleşme, sermayenin organik bileşimindeki bir değişimi içerirse, değişir sermaye parçasının değişmez sermaye parçasına oranını yükseltir ya da düşürür; bu durumda kâr oranı da, diğer koşullar aynı kalırken, değişir sermaye görece büyüyorsa büyüyecek, görece küçülüyorsa düşecektir. Öndelenmiş olan sermayenin yalnızca para cinsinden değeri (paranın değerindeki bir değişimin sonucu olarak) yükselir ya da düşerse, artık değerin para cinsinden ifadesi de aynı oranda yükselir ya da düşer. Kâr oranı değişmeden kalır.

İkinci Kısım

Kârın Ortalama Kâra Dönüşmesi

Bölüm

8

Farklı Üretim Dallarındaki Farklı Sermaye Bileşimleri ve Bunlardan Kaynaklanan Kâr Oranı Farklılıkları

★★★

Bundan önceki kısımda, başka şeylerin yanında, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranlarının nasıl değişebileceği, yükselebileceği ya da düşebileceği gösterilmişti. Bu bölümde ise, emeğin sömürülme derecesinin ve dolayısıyla artık değer oranının ve iş gününün uzunluğunun, verili bir ülkedeki toplumsal emeğin dağıldığı tüm üretim alanlarında aynı büyüklükte, aynı yükseklikte olduğu varsayılıyor. Farklı üretim alanlarındaki emek sömürüsü farklılıklarının pek çoğunun, gerçek ya da önyargılar nedeniyle kabul görmüş her tür telafi gerekçesi aracılığıyla birbirlerini götürdükleri ve bu nedenle, yalnızca görünüşteki ve geçici farklılıklar olarak, genel ilişkilerin incelenmesi sırasında hesaba katılmayacakları, daha önce, A. Smith* tarafından kapsamlı şekilde gösterilmişti. Başka farklılıklar, örneğin işçi ücretlerinin yüksekliklerindeki farklılıklar, büyük ölçüde, basit emek ile karmaşık emek arasındaki, daha I. Kitabın girişinde, s. 19'da** değinilmiş olan farka dayanır ve farklı üretim alanlarındaki işçilerin kaderlerini fazlasıyla eşitsiz kılma-

* Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", 1. Kitap, Bölüm 10: "Of wages and profit in the different employments of labour and stock." *–Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 23, s. 59 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 57-58]. *–Almanca ed.*

larına karşın, bu farklı alanlardaki emek sömürüsü derecelerini hiçbir şekilde etkilemezler. Örneğin, bir kuyumcunun emeğine bir gündelikçi işçininkine göre daha fazla para ödeniyorsa, kuyumcunun artık emeğinin ürettiği artık değer, gündelikçi işçininkinin ürettiğinden aynı oranda büyüktür. Ve farklı üretim alanlarındaki ve hatta aynı üretim alanındaki farklı sermaye yatırımlarındaki işçi ücretlerinin ve iş günlerinin ve dolayısıyla artık değer oranlarının eşitlenme süreci, çok farklı türden yerel engeller tarafından yavaşlatılmasına karşın, kapitalist üretimin ilerlemesiyle ve tüm iktisadi ilişkilerin bu üretim tarzına tabi hâle gelmesiyle giderek daha fazla ilerler. Bu tür sürtünmelerin incelenmesi, işçi ücretleri hakkındaki her tür özel çalışma için çok önemli olsa bile, söz konusu sürtünmeler, kapitalist üretimin genel bir incelemesi söz konusu olduğunda, rastlantısal ve önemsiz sayılarak ihmal edilebilir. Aslında, bu tür bir genel incelemede, her zaman, gerçek ilişkilerin kendi kavramlarına denk düştükleri varsayılır, ya da aynı anlama gelmek üzere, gerçek ilişkiler, yalnızca, kendi genel tiplerini ifade ettikleri kadarıyla sergilenir.

Farklı ülkelerdeki artık değer oranlarının ve dolayısıyla emeğin ulusal sömürü derecelerinin farklılığı, şimdi yapacağımız inceleme için tümüyle önemsizdir. Ne de olsa bu kısımda göstermek istediğimiz şey, bir ülkenin sınırları içinde genel bir kâr oranının ne şekilde oluştuğu. Ne var ki, farklı ulusal kâr oranlarını karşılaştırırken yapılması gereken tek şeyin bundan önceki açıklamaları burada geliştirilecek olan açıklamalarla bir araya getirmek olduğu açık. Önce ulusal artık değer oranlarındaki farklılıkların ele alınması, ardından, söz konusu verili artık değer oranları temelinde, ulusal kâr oranlarındaki farklılıkların karşılaştırılması gerekir. Bunlardaki farklılıklar, ulusal artık değer oranlarındaki farklılıkların sonuçları olmadıkları sürece, artık değerin, bu bölümdeki incelemede olduğu gibi, her yerde aynı, sabit varsayılmasını içeren koşullardan kaynaklanmak zorundadır.

Artık değer oranı sabit kabul edildiğinde, belirli bir sermayenin getirdiği kâr oranının, değişmez sermayenin şu ya da bu parçasının değerini yükselten ya da düşüren ve böylece genel olarak sermayenin değişmez ve değişir sermaye bileşenleri arasındaki oranı etkileyen koşulların ürünü olarak yükselebileceği ya da düşebileceği önceki bölümde gösterilmişti. Ayrıca, sermayenin devir zamanını uzatan veya kısaltan koşulların kâr oranını benzer şekilde etkileyebileceği belirtilmişti. Kâr kütlesi, artık değer kütlesiyle, yani artık değerin kendisiyle özdeş olduğundan, kâr oranından farklı olarak kâr *kütlesinin*, hemen yukarıda değinilen değer dalgalanmalarından etkilenmediği de görülmüştü. Bu dalgalanmalar, yalnızca, verili bir artık değeri ve dolayısıyla aynı zamanda verili bü-

yüklükteki bir kârı ifade eden oranı, yani kârın göreli büyüklüğünü, öndelenmiş olan sermayenin büyüklüğüne kıyasla büyüklüğünü değiştiriyordu. Söz konusu değer dalgalanmalarının sonucu olarak sermayenin bağlanması ya da serbest kalması ölçüsünde, bu dolaylı yolla, yalnızca kâr oranı değil, kârın kendisi de etkilenebiliyordu. Ancak bu, her zaman, yeni sermaye yatırımları için değil, yalnızca hâlihazırda kullanılmakta olan sermaye için geçerliydi; ayrıca, kârın kendisinin büyümesi ya da küçülmesi, her zaman, söz konusu değer dalgalanmalarının ürünü olarak aynı sermayeyle hangi ölçüde daha fazla ya da daha az emeğin harekete geçirilebildiğine, yani, artık değer oranı aynı kalırken, aynı sermayeyle, hangi ölçüde daha büyük ya da daha küçük bir artık değer kütlesinin üretilebildiğine bağlıydı. Görünüşteki bu istisna, genel yasayla çelişmenin ya da onun bir istisnasını oluşturmanın çok uzağındaydı ve gerçekte genel yasanın uygulanmasındaki bir özel durumdan başka bir şey değildi.

Önceki kısımda, emeğin sömürülme derecesi sabitken, değişmez sermaye bileşenlerinin değerlerinin değişimiyle ve aynı şekilde sermayenin devir zamanının değişimiyle, kâr oranının değiştiği görülmüştü ve bundan çıkan apaçık sonuç, diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan sermayelerin devir zamanları farklıysa ya da söz konusu sermayelerin farklı üretim dallarındaki organik bileşenleri arasındaki değer ilişkisi farklıysa, aynı anda yan yana var olan farklı üretim alanlarının kâr oranlarının farklı olacağıdır. Daha önce aynı sermayenin zaman içinde art arda uğradığı değişiklikler olarak ele aldığımız şeyleri, şimdi, farklı üretim alanlarındaki yan yana var olan sermaye yatırımları arasındaki eş zamanlı farklılıklar olarak ele alıyoruz.

Bu durumda incelememiz gereken şeyler şunlar: 1. sermayelerin *organik bileşimleri*ndeki farklılık, 2. sermayelerin devir zamanlarının farklılığı.

Tüm bu inceleme boyunca, doğal olarak, belirli bir üretim dalındaki sermayenin bileşiminden ya da devrinden söz ettiğimizde, her zaman, bu üretim dalına yatırılmış olan sermayenin normal ortalama oranlarının kastedildiği, genel olarak, bu alanda yatırılmış olan tek tek sermayelerin rastlantısal farklılıklarından değil, söz konusu alana yatırılmış olan toplam sermayenin ortalamasından söz edildiği varsayılacak.

Ayrıca, artık değer oranının ve iş gününün sabit olduğu varsayıldığından ve bu varsayım, işçi ücretlerinin de sabit olmasını içerdiğinden, belirli bir değişir sermaye miktarı, belirli bir harekete geçirilmiş emek gücü miktarını ve dolayısıyla kendisini nesnelleştirmekte olan belirli bir emek miktarını ifade eder. Yani, 100 sterlin, 100 işçinin haftalık ücretle-

rini ifade ediyorsa, yani aslında 100 emek gücünü gösteriyorsa, n × 100 sterlin, n × 100 işçinin emek güçlerini ve $\frac{100 \text{ sterlin}}{n}$, $\frac{100}{n}$ işçinin emek güçlerini gösterir. Demek ki, değişir sermaye, burada (işçi ücretlerinin verili olduğu her zaman olduğu gibi) belirli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilmiş olan emek kütlesinin göstergesi olarak iş görür; dolayısıyla, kullanılan değişir sermaye büyüklüğündeki farklılıklar, kullanılan emek gücü kütlesindeki farklılıkların göstergesi olarak iş görür. 100 sterlin, haftada 100 işçiyi ve dolayısıyla haftada 60 saat çalışılması durumunda 6000 çalışma saatini temsil ediyorsa, 200 sterlin 12 000 çalışma saatini ve 50 sterlin yalnızca 3000 çalışma saatini temsil eder.

Sermaye bileşiminden, daha I. Kitapta söylenmiş olduğu üzere, sermayenin aktif bileşeni ile pasif bileşeni, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki oranı anlıyoruz. Burada, belirli koşullar altında aynı etkiyi yaratabilecek olmalarına karşın aynı derecede önemli olmayan iki oran söz konusudur.

Birinci oran teknik temele dayanır ve üretici gücün belirli bir gelişme aşamasında verili kabul edilmesi gerekir. Belirli bir ürün kütlesini örneğin bir günde üretmek ve dolayısıyla (bununla aynı anlama gelmek üzere) belirli bir üretim araçları, makineler, ham maddeler vb. kütlesini harekete geçirmek, üretken şekilde tüketmek için, belirli bir sayıda işçiyle temsil edilen belirli bir emek gücü kütlesi gerekir. Belirli bir üretim araçları niceliğine belirli bir sayıda işçi ve dolayısıyla üretim araçlarında nesnelleşmiş bulunan belirli bir emek niceliğine belirli bir canlı emek niceliği düşer. Bu oran, birbirlerinden çok farklı sanayi dallarında tesadüfen tümüyle ya da neredeyse aynı olabilse bile, farklı üretim alanlarında, hatta sıklıkla bir ve aynı sanayinin farklı dallarında çok farklıdır.

Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve sermayenin organik bileşiminin gerçek temelidir.

Ama, değişir sermayenin, yalnızca, emek gücünün bir göstergesi ve değişmez sermayenin, yalnızca, emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesinin bir göstergesi olması durumunda, söz konusu oranın farklı sanayi dallarında aynı olması da mümkündür. Örneğin, belirli bakır ve demir işleri, emek gücü ile üretim araçları kütlesi arasındaki aynı oranı gerekli kılıyor olabilir. Ama bakır demirden pahalı olduğundan, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki değer ilişkisi bu iki durumda farklı olacaktır ve dolayısıyla iki toplam sermayenin değer bileşimleri de farklılaşacaktır. Teknik bileşim ile değer bileşimi arasındaki fark, her bir sanayi dalında, kendisini, teknik bileşim sabitken iki sermaye parçasının değer ilişkisinin değişebilir ve teknik bileşim değiştiğinde değer ilişkisinin aynı kalabilir olmasıyla gösterir;

kuşkusuz, ikincisi, yalnızca, kullanılan üretim araçları kütleleri ile emek gücü arasındaki orandaki değişimin, bunların değerlerindeki karşıt yönlü bir değişimle dengelenmesi durumunda gerçekleşebilir.

Sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı kadarıyla, sermayenin değer bileşimine, sermayenin *organik* bileşimi diyoruz.[20]

Yani, değişir sermayeyle ilgili olarak, bunun, belirli bir emek gücü miktarının, bir başka deyişle belirli sayıda işçinin ya da harekete geçirilen belirli canlı emek kütlelerinin göstergesi olduğunu varsayıyoruz. Bundan önceki kısımda, değişir sermayenin değer büyüklüğündeki bir değişimin, aynı emek kütlesinin daha yüksek ya da daha düşük bir fiyatından başka hiçbir şeyi ifade etmeyebileceği görülmüştü; ama artık değer oranının ve iş gününün sabit, belirli bir çalışma süresi için işçi ücretlerinin verili sayıldığı burada, bu söylenen geçersizleşir. Buna karşın, değişmez sermayenin büyüklüğündeki bir farklılık, belirli bir emek gücü niceliği tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesindeki bir değişimin göstergesi olabilecek olsa bile, söz konusu farklılık, bir üretim alanında harekete geçirilen üretim araçlarının değeri ile bir başkasındakilerin değeri arasındaki farktan da kaynaklanabilir. Dolayısıyla, her iki bakış açısının burada incelenmesi gerekir.

Son olarak, temel önem taşıyan aşağıdaki noktaların belirtilmesi gerekir:

100 işçinin haftalık ücretleri 100 sterlin olsun. Haftalık çalışma süresi 60 saat olsun. Ayrıca, artık değer oranı %100 olsun. Bu durumda işçiler 60 saatin 30 saatinde kendileri için, 30 saatinde bedavaya kapitalist için çalışır. 100 sterlinlik işçi ücretlerinde aslında sadece 100 işçinin 30 çalışma saati ya da 3000 çalışma saati cisimleşir, çalıştıkları diğer 3000 çalışma saati kapitalistin cebine giren 100 sterlinlik artık değer ya da kârda cisimleşir. 100 sterlinlik ücretler, bundan dolayı, 100 işçinin bir haftalık emeğinin içinde nesnelleştiği değeri ifade etmese bile, (iş gününün uzunluğu ve artık değer oranı verili olduğundan) bu sermaye tarafından 100 işçinin 6000 çalışma saati boyunca harekete geçirilmiş olduğunu gösterir. 100 sterlinlik sermaye bunu gösterir, çünkü, birincisi, 1 sterlin = bir haftalığına 1 işçi, yani 100 sterlin = 100 işçi olduğundan, harekete geçirilen işçilerin sayısını gösterir; ve ikincisi, harekete geçirilen her bir işçi, %100'lük verili artık değer oranıyla, ücretinin içerdiğinin iki katı kadar emek harcar, yani yarım haftalık emeğin ifadesi olan 1 sterlinlik

20 Yukarıdakiler daha önce, birinci kitabının üçüncü baskısının 628. sayfasında, Bölüm 23'ün başında [Bkz. MEW, Band 23, s. 640 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 592-593). –*Almanca ed.*] kısaca açıklanmıştı. İlk iki baskı söz konusu bölümü içermediğinden, bunların burada yinelenmesi daha da gerekliydi. –F. E.

ücreti, bir tam haftalık emeği harekete geçirir ve aynı şekilde 100 sterlin, yalnızca 50 haftalık emek içermesine karşın, 100 haftalık emeği harekete geçirir. Dolayısıyla burada değişir sermaye ile ilgili çok önemli bir ayrım yapmak gerekir: İşçi ücretlerine yatırılan sermaye değerinin, yani işçi ücretlerinin toplamının belirli bir nesnelleşmiş emek niceliğini temsil etmesi ve bu değerin, yalnızca, harekete geçirdiği canlı emek kütlesinin göstergesi olması. Canlı emek kütlesi, her zaman, değişir sermayenin içerdiği emekten daha büyüktür ve bu nedenle de kendisini değişir sermayeninkinden yüksek bir değerle ortaya koyar; bu değer, bir yandan değişir sermaye tarafından harekete geçirilen işçilerin sayısıyla ve diğer yandan bu işçilerin sağladığı artık emek niceliğiyle belirlenir.

Değişir sermayenin bu şekilde ele alınmasından şu sonuçlar çıkar:

A üretim alanındaki bir sermaye yatırımı, toplam sermayenin her bir 700'ünün 100'ünü değişir sermayeye ve 600'ünü değişmez sermayeye harcıyorsa, B üretim alanında ise değişir sermayeye 600 ve değişmez sermayeye yalnızca 100 harcanıyorsa, 700'lük her bir Toplam Sermaye A, sadece 100'lük bir emek gücünü, yani önceki varsayımlar altında sadece 100 çalışma haftasını veya 6000 saatlik canlı emeği, aynı büyüklükteki Toplam Sermaye B ise 600 çalışma haftasını ve dolayısıyla 36 000 saatlik canlı emeği harekete geçirir. Bundan dolayı, A'daki sermaye sadece 50 çalışma haftasına veya 3000 saatlik artık emeğe, B'deki aynı büyüklükteki sermaye ise 300 çalışma haftasına veya 18 000 saatlik artık emeğe el koyar. Değişir sermaye, sadece kendi içerdiği emeğin değil, artık değer oranı veriliyken, aynı zamanda, harekete geçirilen emeğin bunu aşan fazlasının ya da artık emeğin göstergesidir. Emeğin sömürülme derecesi aynıyken, kâr, birinci durumda $\frac{100}{700} = {}^{1}/_{7} = \%14^{2}/_{7}$, ikinci durumda ise $\frac{600}{700} = \%85^{5}/_{7}$ olur, yani kâr oranı ilkinin altı katına ulaşırdı. Bu durumda, aynı sermayeyle diğer durumdakinin altı katı kadar canlı emek harekete geçirildiği için, yani emeğin sömürülme derecesi aynıyken diğer durumdakinin altı katı kadar artık değer, dolayısıyla altı katı kadar kâr elde edildiği için, kâr gerçekten altı katına, A'daki 100 yerine B'deki 600'e çıkardı.

A'da 700 yerine 7000 sterlinlik, B'de ise yalnızca 700 sterlinlik bir sermaye kullanılsaydı, Sermaye A, organik bileşim aynı kalırken, söz konusu 7000 sterlinin 1000 sterlinini, yani haftada 1000 işçi = 60 000 saatlik canlı emeği (30 000 saati artık emek) değişir sermaye olarak kullanırdı. Ama A, daha önce olduğu gibi, her bir 700 sterlinle B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar canlı emeği ve dolayısıyla yine yalnızca B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar artık emeği harekete geçirir, yani böylece yine yalnızca B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar kâr üretirdi. Kâr oranı ele alınırsa, B'deki $\frac{600}{700}$ ya da $\%85^{5}/_{7}$'den farklı olarak, $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = \%14^{2}/_{7}$ elde edilir. Eşit büyüklükte sermaye tutarları alınır-

sa, burada kâr oranları farklılaşır, çünkü artık değer oranı aynı kalırken, harekete geçirilen canlı emek kütlelerinin farklı olması nedeniyle, üretilen artık değer kütleleri ve dolayısıyla kârlar farklıdır.

Bir üretim alanındaki teknik oranlar diğerindekilerle aynı, ama kullanılan değişmez sermaye ögelerinin değeri daha büyük ya da daha küçükse, fiilen aynı sonuç elde edilir. Her ikisinin de aynı miktardaki makineleri ve ham maddeleri harekete geçirmek için değişir sermaye olarak 100 sterlin kullandıklarını ve dolayısıyla haftada 100 işçiye gereksinim duyduklarını, ama B'deki makinelerin ve ham maddelerin A'dakilerden pahalı olduğunu varsayalım. Bu durumda, örneğin, 100 sterlinlik değişir sermaye başına A'da 200 sterlinlik ve B'de 400 sterlinlik değişmez sermaye düşsün. O zaman, %100'lük bir artık değer oranıyla, üretilen artık değer ikisinde de 100 sterline ve dolayısıyla kâr da ikisinde de 100 sterline eşittir. Ama A'da, $\frac{100}{200_c + 100_v} = {}^1/_3 = \%33{}^1/_3$; buna karşılık B'de, $\frac{100}{400_c + 100_v} = {}^1/_5 = \%20$. Gerçekte, her iki durumda da toplam sermayenin belirli bir özdeş parçasını alırsak, B'de her bir 100 sterlinin yalnızca 20 sterlini ya da ${}^1/_5$'i değişir sermayeyi oluştururken, A'da her bir 100 sterlinin $33{}^1/_3$ sterlini ya da ${}^1/_3$'ü değişir sermayedir. B, 100 sterlin başına daha az kâr üretir, çünkü A'ya göre daha az canlı emek harekete geçirir. Dolayısıyla, burada kâr oranlarının farklılığı, yine, her bir 100'lük sermaye yatırımı tarafından üretilen kâr kütlelerinin, artık değer kütlelerinin farklılığı nedeniyle farklı olmasına indirgenir.

Bu ikinci örneğin öncekinden tek farkı şudur: A ile B arasında eşitliğin sağlanması, ikinci durumda, teknik temel aynı kalırken, yalnızca, A'nın ya da B'nin değişmez sermayesindeki bir değer değişimini gerektirirdi; buna karşılık birinci durumda, teknik bileşimin kendisi iki üretim alanında farklıdır ve eşitlenme için bunun tümüyle değiştirilmesi gerekirdi.

Demek ki, sermayelerin farklı organik bileşimleri bunların mutlak büyüklüklerinden bağımsızdır. Her zaman, önemli olan tek şey, her 100 birimden ne kadarının değişir sermaye ve ne kadarının değişmez sermaye olduğudur.

Dolayısıyla, yüzdeler olarak hesaplanan farklı büyüklüklerdeki sermayeler ya da burada aynı kapıya çıkmak üzere eşit büyüklükteki sermayeler, iş günü aynıyken ve emeğin sömürülme derecesi aynıyken, çok farklı miktarlarda artık değer ve dolayısıyla çok farklı miktarlarda kâr üretir, çünkü, farklı üretim alanlarındaki farklı organik sermaye bileşimleri nedeniyle bu sermayelerin değişir kısımları farklıdır, dolayısıyla, onlar tarafından harekete geçirilmiş olan canlı emek miktarları farklıdır, ve dolayısıyla, onlar tarafından el koyulan ve artık değerin tözünü ve dola-

yısıyla kârın tözünü oluşturan artık emeğin miktarları da farklıdır. Farklı üretim alanlarında, eşit büyüklükteki toplam sermaye parçaları eşit olmayan büyüklükteki artık değer kaynaklarını içerir ve artık değerin tek kaynağı canlı emektir. Emeğin sömürülme derecesi aynıyken, 100'e eşit bir sermaye tarafından harekete geçirilen emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda onun tarafından el koyulan artık emeğin kütlesi, değişir bileşeninin büyüklüğüne bağlıdır. Yüzdeler cinsinden $90_c + 10_v$'den oluşan bir sermaye, emeğin sömürülme derecesi aynıyken, $10_c + 90_v$'den oluşan bir sermayeyle aynı miktarda artık değer ya da kâr üretmiş olsaydı, artık değerin ve dolayısıyla genel olarak değerin emekten tümüyle farklı bir kaynağa sahip olmasının gerekeceği ve böylece ekonomi politiğin her tür akılcı temelden yoksun kalacağı gün gibi açık olurdu. Bir işçinin 60 çalışma saatine karşılık gelen haftalık ücretinin her zaman 1 sterlin ve artık değer oranının %100 olduğunu varsayarsak, bir işçinin bir haftada sağlayabileceği toplam değer-ürünün 2 sterline eşit olacağı açıktır; dolayısıyla, 10 işçi, 20 sterlinden fazlasını sağlayamazdı; ve bu 20 sterlinin 10 sterlini işçi ücretlerini yerine koyacağından, söz konusu 10 işçi, 10 sterlinden büyük bir artık değer üretemezdi; oysa bu sırada, toplam ürünleri 180 sterline ve ücretleri 90 sterline eşit olan 90 işçi, 90 sterlinlik bir artık değer üretirdi. Dolayısıyla, kâr oranı bir durumda %10, diğer durumda %90 olurdu. Böyle olmaması için, değerin ve artık değerin, nesnelleşmiş emekten farklı bir şey olması gerekirdi. Yani, farklı üretim alanlarındaki, yüzdeler olarak ele alınan sermayeler (ya da eşit büyüklükteki sermayeler), değişmez ve değişir ögelere eşit olmayan şekillerde bölündüklerinden, eşit olmayan canlı emek niceliklerini harekete geçirdiklerinden ve bu nedenle eşit olmayan miktarlarda artık değer ve dolayısıyla kâr ürettiklerinden, bunların, tam da artık değerin toplam sermayeye yüzde cinsinden oranları demek olan kâr oranları farklıdır.

Ama farklı üretim alanlarının yüzdeler olarak hesaplanan sermayeleri, yani farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayeler, farklı organik bileşimleri nedeniyle eşit olmayan kârlar üretiyorsa, bundan, farklı üretim alanlarındaki eşit olmayan sermayelerin kârlarının bunların göreli büyüklükleriyle orantılı olamadıkları, yani farklı üretim alanlarındaki kârların, kendileri için kullanılmış olan sermayelerin büyüklükleriyle orantılı olmadıkları sonucu çıkar. Çünkü, kârın, kullanılan sermayenin büyüklüğüyle *pro rata* büyümesi, yüzdeler olarak hesaplanan kârların eşit olacağı anlamına gelir ve böylece farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayeler, farklı organik bileşimlerine rağmen, eşit kâr oranlarına sahip olurdu. Kâr kütleleri, yalnızca, aynı üretim alanının içinde, yani sermayenin organik bileşimi veriliyken, ya

da sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu farklı üretim alanlarında, kullanılan sermayenin kütlesiyle doğru orantılıdır. Eşit olmayan büyüklüklerdeki sermayelerin kârlarının sermaye büyüklükleriyle orantılı olması, eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükte kârlar elde etmesinden ya da kâr oranının, büyüklüklerinden ve organik bileşimlerinden bağımsız olarak tüm sermayeler için aynı olmasından başka hiçbir anlama gelmez.

Buradaki açıklamalar, metaların değerlerine satıldıkları varsayımı altında geçerlidir. Bir metanın değeri, içerdiği değişmez sermaye, artı onun içinde yeniden üretilen değişir sermayenin değeri, artı bu değişir sermayedeki artışa (üretilen artık değere) eşittir. Artık değer oranı aynıyken, bunun kütlesinin değişir sermaye kütlesine bağlı olacağı açıktır. 100'lük bir sermayenin ürününün değeri bir durumda $90_c + 10_v + 10_m = 110$; diğer durumda $10_c + 90_v + 90_m = 190$'dır. Metalar değerlerine satılırsa, birinci ürün, 10'u artık değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eden 110'a, ikinci ürün ise 90'ı artık değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eden 190'a satılır.

Bu, özellikle ulusal* kâr oranları birbirleriyle karşılaştırılırken önemlidir. Bir Avrupa ülkesinde artık değer oranının %100 olduğunu, yani işçinin yarım gün kendisi için ve yarım gün işvereni için çalıştığını; bir Asya ülkesinde ise aynı oranın %25 olduğunu, yani işçinin günün $^4/_5$'inde kendisi için ve $^1/_5$'inde işvereni için çalıştığını kabul edelim. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi $84_c + 16_v$, daha az makine vb. kullanılan ve verili bir sürede verili bir miktarda emek gücü tarafından üretken şekilde tüketilen ham maddelerin görece daha az olduğu Asya ülkesindeki bileşim ise $16_c + 84_v$ olsun. Bu durumda aşağıdaki hesaplamayı elde ederiz:

Avrupa ülkesindeki ürün değeri = $84_c + 16_v + 16_m = 116$; kâr oranı = $^{16}/_{100}$ = %16.

Asya ülkesindeki ürün değeri = $16_c + 84_v + 21_m = 121$; kâr oranı = $^{21}/_{100}$ = %21.

Dolayısıyla, Asya ülkesindeki artık değer oranının Avrupa ülkesindekinin dörtte biri kadar olmasına karşın, ilkindeki kâr oranı ikincisindekine göre %25 daha yüksektir. Carey'ler, Bastiat'lar vb., *tutti quanti* [hep birlikte] tam tersi sonuca ulaşırdı.

Geçerken şunu da belirtelim: Farklı ulusal kâr oranları çoğunlukla farklı ulusal artık değer oranlarına dayanır; fakat bu bölümde, bir ve aynı artık değer oranından doğan eşit olmayan kâr oranlarını karşılaştırıyoruz.

---

* 1. baskıda: "uluslararası". –*Almanca ed.*

Kâr oranlarının eşitsizliğinin, sermayelerin farklı organik bileşimleri dışında, yani farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin harekete geçirdikleri farklı emek kütleleri ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalırken, farklı artık emek kütleleri dışında, bir başka kaynağı daha vardır: Sermaye devrinin uzunluğunun farklı üretim alanlarında farklı olması. Sermaye bileşimleri aynıyken ve diğer koşullar aynı kalırken kâr oranlarının devir zamanlarıyla ters orantılı olduklarını ve ayrıca, aynı değişir sermayenin, farklı süreler içinde devir yapması durumunda, eşit olmayan yıllık artık değer kütleleri yarattığını Bölüm 4'te gördük. Demek ki, devir zamanlarının farklılığı, farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin aynı süreler içinde eşit büyüklükte kârlar üretmemelerinin ve dolayısıyla söz konusu farklı alanlarda kâr oranlarının farklı olmasının bir diğer nedenidir.

Buna karşılık, sermaye bileşimindeki sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki orana gelince, bu oran, kendi başına ele alındığında, kâr oranını hiçbir şekilde etkilemez. Söz konusu oran, kâr oranını, yalnızca, birincisi, bu farklı bileşimlerin, değişir kısım ile değişmez kısım arasındaki farklı oranlarla çakışması, yani kâr oranındaki farklılığa dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki farklılığın değil bu farklılığın yol açması durumunda; ikincisi, sabit ve dolaşır bileşenler arasındaki farklı oranların, belirli bir kârın gerçekleştirildiği devir zamanında bir farklılığı gerektirmesi durumunda etkileyebilir. Sermayelerin sabit ve dolaşır sermayelere bölünme oranları farklı olduğunda, bunun her zaman devir zamanını etkileyeceği ve onda bir farklılaşmaya yol açacağı doğrudur; ama bundan, söz konusu sermayelerin kârlarını gerçekleştirdikleri devir zamanlarının farklı olduğu sonucu çıkmaz. Örneğin, A, sürekli olarak ürünün daha büyük bir bölümünü ham maddelere vb. çevirmek zorundayken, B, daha uzun bir süre boyunca daha az ham maddeyle aynı makineleri vb. kullansa bile, ikisi de, üretimde bulundukları sürece, biri ham maddelerde, yani dolaşır sermayede, diğeri makinelerde vb., yani sabit sermayede olmak üzere, sermayelerinin bir bölümünü sürekli olarak bağlı tutar. A, sürekli olarak, sermayesinin bir bölümünü meta biçiminden para biçimine ve bu biçimden yeniden ham madde biçimine dönüştürür; B ise sermayesinin bir bölümünü bu tür bir dönüşüm olmadan daha uzun bir süre boyunca emek araçları biçiminde kullanır. İkisinin de aynı miktarda emek kullanması durumunda, yıl içinde eşit olmayan değerde ürün kütleleri satacak olmalarına karşın, ikisinin ürün kütleleri aynı miktarda artık emek içerecek ve hem sabit ve dolaşır sermaye bileşimleri hem de devir zamanları farklı olsa bile, öndelenen toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranları aynı olacaktır. İki sermaye,

farklı zamanlarda devir gerçekleştirmelerine karşın, aynı sürelerde aynı kârları gerçekleştirir.[21] Devir zamanı farklılığı, özünde, yalnızca, aynı sermaye tarafından verili bir zamanda el koyulabilen ve gerçekleştirilebilen artık emek kütlesini etkilemesi ölçüsünde önem taşır. Dolayısıyla, dolaşır ve sabit sermaye bileşimindeki bir eşitsizlik, zorunlu olarak, devir zamanında, kâr oranlarının eşitsizliğine yol açan bir eşitsizliğin ortaya çıkması anlamına gelmiyorsa, kâr oranlarında bir eşitsizliğin ortaya çıkması durumunda, bunun, dolaşır ve sabit sermaye bileşimindeki eşitsizliğin kendisinden kaynaklanmadığı ve tersine, bu eşitsizliğin burada yalnızca devir zamanlarındaki, kâr oranını etkileyen bir eşitsizliğe işaret ettiği açıktır.

Yani, değişmez sermayenin dolaşır ve sabit parçalarının bileşiminin farklı sanayi dallarında farklı olması, kendi başına, kâr oranı için herhangi bir anlam taşımaz, çünkü değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı belirleyicidir ve değişmez sermayenin değeri ve dolayısıyla aynı zamanda değişir sermayeye oranla büyüklüğü, bileşenlerinin sabit ya da dolaşır olma niteliklerinden tümüyle bağımsızdır. Buna karşın, sabit sermayenin ciddi şekilde geliştiği yerlerde, bunun, yalnızca, üretimin büyük ölçekte yürütüldüğünü ve bu nedenle değişmez sermayenin değişir sermayeye göre çok büyük bir ağırlık kazandığını ya da kullanılan canlı emek gücünün, onun tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının kütlesine oranla sınırlı kaldığını göstermesi durumuyla da karşılaşılır – ve bu durum, yanlış sonuçların çıkarılmasını beraberinde getirir.

Böylece, farklı sanayi dallarında, sermayelerin farklı organik bileşimlerine uygun olarak ve belirli sınırlar içinde farklı devir zamanlarına da uygun olarak, eşit olmayan kâr oranlarının hüküm sürdüğünü ve bu nedenle, artık değer oranı aynıyken, kârların sermayelerin büyüklüğüyle orantılı olacağını ve bu nedenle eşit büyüklükteki sermayelerin aynı sürelerde aynı büyüklükte kârlar elde edeceklerini öngören yasanın (genel bir eğilim olarak) yalnızca aynı organik bileşime sahip olan sermayeler için (devir zamanlarının eşit olması koşuluyla) geçerli olduğunu göstermiş olduk. Buradaki açıklamalar, buraya kadarki açıklamalarımızın da temelini oluşturmuş olan bir temel üzerinde geçerlidir: metaların

21 {Bölüm 4'ten çıkarılabileceği üzere, yukarıda söylenen, yalnızca, A ve B sermayelerinin farklı değer bileşimlerine sahip olmaları, ama yüzdeler olarak değişir bileşenlerinin, devir zamanlarıyla doğru orantılı ya da devir sayılarıyla ters orantılı olması durumunda doğrudur. Sermaye A, yüzdeler cinsinden, 20_c sabit + 70_c dolaşır sermaye bileşimine sahip olsun; yani, $90_c + 10_v = 100$. %100'lük bir artık değer oranıyla, 10_v, bir devirde 10_m üretir ve söz konusu devir için kâr oranı %10 olur. Buna karşılık Sermaye B, 60_c sabit + 20_c dolaşır sermaye olsun; yani, $80_c + 20_v = 100$. 20_v, bir devirde, yukarıdaki artık değer oranıyla, 20_m üretir; bu devir için kâr oranı %20'dir, yani A'nınkinin iki katıdır. Ama A yılda iki devir, B ise yalnızca bir devir yaparsa, bir yıl için yine $2 \times 10 = 20_m$ sonucu elde edilir ve yıllık kâr oranı her ikisinde de aynı, yani %20 olur. –F. E.}

değerlerine satılıyor olması. Diğer yandan, hiç kuşku yok ki, önemsiz, rastlantısal ve birbirlerini götüren farklılıklar göz ardı edilirse, ortalama kâr oranlarının farklı üretim dallarında farklı olması durumuyla gerçek yaşamda karşılaşılmaz ve kapitalist üretim sisteminin bütünü ortadan kaldırılmadan karşılaşılamaz. Yani, görünüşe göre, burada değer teorisinin gerçek hareketle, üretimin gerçek görüngüleriyle bağdaştırılması mümkün değildir ve bu nedenle, bu görüngüleri kavramaktan tümüyle vazgeçilmelidir.

Bu kitabın birinci kısmından çıkan sonuca göre, farklı üretim alanlarındaki, üretimleri için eşit büyüklükte sermaye parçalarının öndelendiği ürünlerin maliyet fiyatları, söz konusu sermayelerin organik bileşimleri ne kadar farklı olursa olsun, aynıdır. Kapitalist için, değişir ve değişmez sermaye ayrımı, maliyet fiyatında gözden kaybolur. Üretimine 100 sterlin yatırmak zorunda olduğu bir metanın ona maliyeti, $90_c + 10_v$ de yatırsa $10_c + 90_v$ de yatırsa aynıdır. Onun için ürünün maliyeti hep 100 sterlindir; ne eksik ne fazla. Üretilen değerler ve artık değerler çok farklı olabilse bile, farklı alanlardaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımları için maliyet fiyatları aynıdır. Maliyet fiyatlarının bu eşitliği, sermaye yatırımları arasındaki, ortalama kâr oranını ortaya çıkaran rekabetin temelini oluşturur.

Bölüm

9

Genel Bir Kâr Oranının (Ortalama Kâr Oranının) Oluşması ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi

★★★

Sermayenin organik bileşimi, verili olan her anda, iki koşula bağlıdır: birincisi, kullanılan emek gücü ile kullanılan üretim araçlarının kütlesi arasındaki teknik oran; ikincisi, bu üretim araçlarının fiyatı. Görmüş olduğumuz üzere, bunun, yüzde oranlarıyla ele alınması gerekir. $^{4}/_{5}$'i değişmez ve $^{1}/_{5}$'i değişir sermayeden oluşan bir sermayenin organik bileşimini $80_c + 20_v$ formülüyle gösteririz. Ayrıca, karşılaştırma için, değişmeyen bir artık değer oranı alınır ve bu, herhangi bir oran, örneğin %100 olabilir. Bu durumda, $80_c + 20_v$'lik sermaye 20_m'lik bir artık değer sağlar ve bu da toplam sermaye üzerinden %20'lik bir kâr oranı oluşturur. Sermayenin ürününün gerçek değerinin büyüklüğü ise, değişmez sermayenin sabit kısmının büyüklüğüne ve bunun ne kadarının aşınma ve yıpranma olarak ürüne girip ne kadarının girmediğine bağlıdır. Ama bu durum kâr oranı ve dolayısıyla yapacağımız inceleme açısından tümüyle önemsiz olduğundan, basitlik sağlamak için, değişmez sermayenin her yerde bu sermayelerin yıllık ürünlerine aynı şekilde bir bütün olarak girdiği varsayılacak. Ayrıca, farklı üretim alanlarındaki sermayelerin, değişir kısımlarının büyüklüğüyle orantılı olarak her yıl aynı miktarda artık değer gerçekleştirdiği varsayılacak; yani, devir zamanlarının

farklılığının bu konuda yaratabileceği farklılık geçici olarak göz ardı edilecek. Bu nokta daha sonra ele alınacak.

Yatırılan sermayelerin organik bileşimlerinin her birinde farklı olduğu, aşağıdaki gibi beş farklı üretim alanı alalım:

Sermayeler	Artık Değer Oranı	Artık Değer	Ürün Değeri	Kâr Oranı
I. $80_c + 20_v$	%100	20	120	%20
II. $70_c + 30_v$	%100	30	130	%30
III. $60_c + 40_v$	%100	40	140	%40
IV. $85_c + 15_v$	%100	15	115	%15
V. $95_c + 5_v$	%100	5	105	%5

Burada, emek eşit derecede sömürülürken, farklı üretim alanları için, sermayelerin farklı organik bileşimlerine karşılık gelen çok farklı kâr oranlarıyla karşılaşıyoruz.

Beş alana yatırılmış olan sermayelerin toplam tutarı = 500; bunlar tarafından üretilmiş olan artık değerlerin toplam tutarı = 110; bunlar tarafından üretilmiş olan metaların toplam değeri = 610. 500'ü tek bir sermaye ve I-V'i yalnızca onun farklı parçaları olarak ele alsak (örneğin bir pamuklu fabrikasının farklı bölümlerinde, yani tarama odasında, hazırlama odasında, eğirme salonunda ve dokuma salonunda, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasında farklı oranlar söz konusudur ve öncelikle bütün fabrika için ortalama oranın hesaplanması gerekir), birincisi, 500'lük sermayenin ortalama bileşimi = $390_c + 110_v$ ya da yüzdeler cinsinden $78_c + 22_v$ olurdu. 100'lük sermayelerin her biri yalnızca toplam sermayenin $^1/_5$'i olarak ele alınsa, bu toplam sermayenin bileşimi bu $78_c + 22_v$'lik ortalama olurdu; aynı şekilde, her bir 100'e, 22'lik bir ortalama artık değer düşerdi; bu yüzden, ortalama kâr oranı = %22 olurdu ve son olarak, 500'ün her bir beşte biri tarafından üretilen toplam ürünün fiyatı = 122 olurdu. Yani, öndelenmiş olan toplam sermayenin her bir beşte birinin ürününün 122'ye satılması gerekirdi.

Ne var ki, tümüyle yanlış sonuçlara varmamak için, tüm maliyet fiyatlarını 100'e eşit saymamak gerekir.

Bileşim $80_c + 20_v$ şeklindeyken ve artık değer oranı = %100'ken, tüm değişmez sermayenin yıllık ürüne girmesi durumunda, Sermaye I = 100 tarafından üretilen metaların toplam değeri = $80_c + 20_v + 20_m$ = 120 olurdu. Şimdi, belirli üretim alanlarında ve bazı koşullar altında gerçekten de böylesi bir durum ortaya çıkabilir. Ama c : v oranının 4 : 1'e eşit olduğu yerlerde bununla karşılaşılması zordur. Dolayısıyla, farklı sermayelerin her bir 100'ü tarafından üretilen metaların değerleri söz konusu olduğunda, bunların, c'nin sabit ve dolaşır bileşenlerine dayalı bileşim-

lerindeki farklılaşmaya göre farklılaşacağını ve farklı sermayelerin sabit bileşenlerinin de yine daha çabuk ya da daha yavaş aşınıp yıpranacağını, yani eşit süreler içinde ürüne eşit olmayan değer nicelikleri ekleyeceklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Ne var ki, kâr oranı açısından bunun bir önemi yoktur. 80_c, yıllık ürüne ister 80'lik, ister 50'lik, isterse 5'lik bir değer aktarsın, yani yıllık ürün ister $80_c + 20_v + 20_m = 120$, ister $50_c + 20_v + 20_m = 90$, isterse $5_c + 20_v + 20_m = 45$ olsun, bu durumların tümünde, meta değerinin, kendi maliyet fiyatını aşan fazlası 20'ye eşittir ve bu durumların tümünde, kâr oranı saptanırken, bu 20'nin 100'lük bir sermayeye oranı temel alınacaktır; yani, sermayenin kâr oranı tüm durumlarda %20'ye eşittir. Buna daha fazla açıklık kazandırmak için, aşağıdaki tabloda, yukarıdakilerle aynı olan beş sermaye için, değişmez sermayenin farklı bölümlerinin ürün değerine katılmasını sağlıyoruz.

Sermayeler	Artık Değer Oranı	Artık Değer	Kâr Oranı	Kullanılan c	Metaların Değeri	Maliyet Fiyatı	
I. $80_c + 20_v$	%100	20	%20	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	%100	30	%30	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	%100	40	%40	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	%100	15	%15	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	%100	5	%5	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	—	Toplam
$78_c + 22_v$	—	22	%22	—	—	—	Ortalama

Sermayeler I-V yine tek bir toplam sermaye olarak ele alınırsa, bu durumda da beş sermayenin toplamlarının bileşiminin $500 = 390_c + 110_v$ olduğu, yani ortalama bileşimin $(= 78_c + 22_v)$ ve benzer şekilde 22'lik* ortalama artık değerin aynı kaldığı görülür. Bu artık değer I-V'e eşit şekilde dağıtılsa, şu meta fiyatları elde edilirdi:

Sermayeler	**Artık Değer**	**Metaların Değeri**	**Metaların Maliyet Fiyatı**	**Metaların Fiyatı**	**Kâr Oranı**	**Fiyatın Değerden Sapması**
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	%22	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	%22	– 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	%22	– 18
IV. $85_c + 15_v$	15	70**	55	77	%22	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	%22	+ 17

* Birinci baskıda: "%22'lik"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

** Birinci baskıda: "40"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Birlikte ele alındıklarında, metalar değerlerinden 2 + 7 + 17 = 26 fazlasına ve 8 + 18 = 26 azına satılmaktadır ve böylece fiyat sapmaları artık değerin eşit şekilde dağılması ya da öndelenmiş sermaye (100) üzerinden 22'lik ortalama kârın I-V metalarının ilgili maliyet fiyatlarına eklenmesi yoluyla karşılıklı olarak birbirlerini götürmektedir; metaların bir bölümü değerlerinden ne ölçüde fazlasına satılıyorsa, bir başka bölümü değerlerinden o ölçüde azına satılmaktadır. Ve I-V sermayelerinin farklı organik bileşimlerinden bağımsız olarak, kâr oranlarının I-V için eşit (%22) olması, yalnızca, bu fiyatlara satılmaları sayesinde mümkün olmaktadır. Farklı üretim alanlarının farklı kâr oranlarının ortalamasının alınması ve bu ortalamanın farklı üretim alanlarının maliyet fiyatlarına eklenmesi yoluyla ortaya çıkan fiyatlar, *üretim fiyatları*dır. Bunların ön şartı, genel bir kâr oranının varlığıdır ve bu sonuncusu da, kendi başlarına ele alınan tek tek tüm üretim alanlarındaki kâr oranlarının, öncesinde, aynı sayıda ortalama orana indirgenmiş olmasını şart koşar. Bu özel kâr oranları her bir üretim alanında $\frac{m}{C}$'ye eşittir ve bu kitabın birinci kısmında yapıldığı üzere, metaların değerlerinden türetilmeleri gerekir. Bu türetme işlemi yapılmazsa, genel kâr oranı (ve dolayısıyla aynı zamanda metanın üretim fiyatı), boş ve anlamsız bir kavram olarak kalır. Demek ki, metanın üretim fiyatı, onun maliyet fiyatı, artı, genel kâr oranına uygun olarak ona eklenen yüzde cinsinden kâra, ya da, onun maliyet fiyatı, artı, ortalama kâra eşittir.

Farklı üretim dallarına yatırılan sermayelerin farklı organik bileşimleri nedeniyle; dolayısıyla, verili büyüklükteki bir toplam sermayenin değişir kısmının farklı yüzdelerine bağlı olarak aynı büyüklükteki sermayeler tarafından harekete geçirilen emek niceliklerinin çok farklı olması nedeniyle, bunlar tarafından el koyulan artık emek nicelikleri ya da bunlar tarafından üretilen artık değer kütleleri de çok farklıdır. Bu yüzden, farklı üretim dallarında hüküm süren kâr oranları başlangıçta çok farklıdır. Bu farklı kâr oranları, rekabet yoluyla, tüm bu farklı kâr oranlarının ortalaması olan genel bir kâr oranına eşitlenir. Organik bileşimi ne olursa olsun, verili büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranına uygun olarak düşen kâra ortalama kâr denir. Bir metanın, kendi maliyet fiyatı, artı, (sadece üretiminde tüketilen değil) üretiminde kullanılan sermayeye eklenen yıllık ortalama kârın, devir koşullarına uygun olarak onun payına düşen kısmına eşit olan fiyatı, onun üretim fiyatıdır. Örneğin, 500'lük bir sermaye alalım, bunun 100'ü sabit sermaye olsun ve sabit sermayenin %10'u, 400'lük dolaşır sermayenin bir devir döneminde aşınıp yıpranıyor olsun. Söz konusu devir dönemi için ortalama kâr %10 olsun. Bu durumda, bu devir sırasında üretilen ürünün maliyet

fiyatı: aşınma ve yıpranma için 10_c, artı, 400'lük (c + v) dolaşır sermaye = 410, ve bunun üretim fiyatı: 410'luk maliyet fiyatı, artı, (500 üzerinden %10'luk kâr olarak) 50 = 460 olur.

Bu nedenle, farklı üretim alanlarının kapitalistleri, metalarının satışıyla, bu metaların üretimi sırasında tüketilen sermaye değerlerini geri çekiyor olsalar bile, paraya çevirdikleri şey, kendi alanlarında bu metaların üretimi sırasında üretilen artık değer ve dolayısıyla kâr değil, yalnızca, toplumun toplam sermayesi tarafından belirli bir süre içinde tüm üretim alanlarında üretilen toplam artık değerin ya da toplam kârın eşit bir dağılımla toplam sermayenin her bir özdeş parçasına düşen miktarı kadar artık değer ve dolayısıyla kârdır. Öndelenmiş olan her bir sermaye, bileşimi ne olursa olsun, her 100'ü başına, her yıl ya da başka bir zaman aralığı içinde, söz konusu zaman aralığı için toplam sermayenin şu kadarıncı parçası olarak 100'e düşen kârı çeker. Burada, kâr söz konusu olduğu sürece, farklı kapitalistler, sadece, kâr paylarının her 100'e eşit olarak dağıtıldığı bir anonim şirketin hissedarları gibi hareket eder ve bu nedenle farklı kapitalistler birbirlerinden yalnızca her birinin toplam girişime soktuğu sermayenin büyüklüğüne, toplam girişimdeki göreli katılımına, hisselerinin sayısına göre ayrılır. Dolayısıyla, söz konusu metaların fiyatının, sermayenin metaların üretimi sırasında tüketilen değer parçalarını yerine koyan ve bu nedenle tüketilmiş olan bu sermaye değerlerinin yeniden satın alınması için kullanılmak zorunda olan parçası, yani maliyet fiyatı, tümüyle ilgili üretim alanlarındaki harcamalara göre belirlenirken, meta fiyatının diğer bileşeni, yani bu maliyet fiyatına eklenen kâr, söz konusu belirli sermaye tarafından söz konusu belirli üretim alanında verili bir zamanda üretilen kâr kütlesine göre değil, kullanılan her sermayeye, verili bir zaman aralığında toplam üretimde kullanılan toplumsal toplam sermayenin özdeş bir parçası olması nedeniyle ortalama olarak düşen kâr kütlesine göre belirlenir.[22]

Demek ki, bir kapitalist metasını onun üretim fiyatına sattığında, kendisi tarafından üretimde tüketilen sermayenin değer büyüklüğüyle orantılı olarak para geri çeker ve öndelemiş olduğu, toplumsal toplam sermayenin özdeş bir parçasından ibaret sayılan sermayeyle orantılı olarak kâr elde eder. Kapitalistin maliyet fiyatları özgüldür. Bu maliyet fiyatına eklenen kâr, onun özel üretim alanından bağımsızdır ve öndelenmiş sermayenin her 100'üne düşen basit ortalamadır.

22 Cherbuliez. ["Richesse ou pauvrete. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales", Paris 1841, s. 70-72. Marx, genel kâr oranının oluşumu hakkındaki görüşlerini ayrıntılı olarak "Theorien über den Mehrwert"te inceler (bkz. MEW, Band 26, 3. Teil, s. 364-372). *–Almanca ed.*]

Önceki örnekteki beş farklı sermaye yatırımının (I-V) tek bir kişiye ait olduğunu varsayalım. Bu durumda, I-V yatırımlarından her birinde, meta üretimi sırasında, kullanılan sermayenin her 100'ü başına ne kadar değişir ve değişmez sermaye tüketildiği verili olurdu ve I-V metalarının bu değer parçası pek doğal olarak bunların fiyatının bir parçasını oluştururdu, çünkü öndelenmiş ve tüketilmiş olan sermaye parçasının yerine koyulması için en azından bu fiyat gereklidir. Demek ki, bu maliyet fiyatları, I-V meta türlerinin her biri için farklı olurdu ve sahipleri onları farklı fiyatlar olarak görürdü. Ama I-V'te üretilen farklı artık değer ya da kâr kütleleri söz konusu olduğunda, kapitalist bunları pekâlâ öndelemiş olduğu toplam sermayenin kârı olarak hesaplayabilirdi ve böylece her 100 birim sermayeye belirli bir özdeş parça düşerdi. Yani, tek tek I-V yatırımlarında üretilen metaların maliyet fiyatları farklı olur; ama bu metaların tümünde, satış fiyatlarının, her 100 birim sermayeye eklenen kârdan oluşan parçası aynı olurdu. Dolayısıyla, I-V metalarının toplam fiyatı, bunların toplam değerlerine, yani I-V'in maliyet fiyatları ile I-V'te üretilen artık değerlerin ya da kârların toplamına eşit; bir başka deyişle, aslında, I-V metalarının içerdiği, geçmiş ve yeni eklenmiş emeğin toplam niceliğinin parasal ifadesi olurdu. Ve işte bu şekilde (tüm üretim dallarının bütünlüğü ele alındığında), toplumun kendisinde, üretilen metaların üretim fiyatlarının toplamı, metaların değerlerinin toplamına eşit olur.

Bu önerme, kapitalist üretimde üretken sermaye ögelerinin genellikle piyasada satın alınmaları, dolayısıyla bu ögelerin fiyatlarının, daha önce gerçekleştirilmiş olan bir kârı ve bu nedenle içerdiği kârla birlikte bir sanayi dalının üretim fiyatını içermesi, yani bir sanayi dalının kârının bir başkasının maliyet fiyatına dâhil olması olgusuyla çelişiyormuş gibi görünür. Ama tüm ülkenin metalarının maliyet fiyatlarının toplamını bir tarafa ve kârlarının ya da artık değerlerinin toplamını diğer tarafa yazarsak, hesabın doğru çıkmak zorunda olacağı açıktır. Örneğin, bir A metasını alalım; bunun maliyet fiyatı, B, C, D'nin kârlarını içeriyor olabilir ve aynı şekilde B'nin, C'nin, D'nin vb. kârlarına A'nın kârları dâhil olabilir. Dolayısıyla, hesaplamamızı yaptığımızda, A'nın kendi maliyet fiyatı onun kârını içermez ve aynı şekilde B'nin, C'nin, D'nin vb. kendi maliyet fiyatları onların kârlarını içermez. Kimse, kendi maliyet fiyatına kendi kârını eklemez. Dolayısıyla, örneğin n tane üretim alanı varsa ve bunların her birinde p'ye eşit bir kâr elde ediliyorsa, bunların toplam maliyet fiyatı = k – np'dir. Toplam hesap söz konusu olduğunda, bir üretim alanının kârlarının diğerinin maliyet fiyatına girmesi ölçüsünde, bu kârlar, sonunda ortaya çıkan nihai ürünün toplam fiyatı için yapılan hesaplamaya dâhil edilmiş olur ve kâr tarafında ikinci bir kez görüne-

mezler. Bu tarafta görünmeleri, yalnızca, metanın kendisinin bir nihai ürün olması, dolayısıyla onun üretim fiyatının bir başka metanın maliyet fiyatına katılmaması durumunda mümkündür.

Eğer bir metanın maliyet fiyatına üretim aracı üreticilerinin kârları için p'ye eşit bir tutar giriyorsa ve bu maliyet fiyatına p_1'e eşit bir kâr ekleniyorsa, toplam kâr, $P = p + p_1$ olur. Bu durumda, metanın, kâr için eklenen tüm fiyat parçalarından soyutlanmış olan toplam fiyatı, kendi maliyet fiyatı, eksi, P'dir. Bu maliyet fiyatına k denirse, $k + P = k + p + p_1$ olacağı açıktır. I. Kitap, Bölüm 7, 2, s. 211/203'te,* artık değer incelenirken, her sermayenin ürününün, bir bölümünün sadece sermayeyi yerine koyduğu, diğer bölümünün yalnızca artık değeri ifade ettiği kabul edilerek ele alınabileceği görülmüştü. Bu hesaplama yöntemi toplumun toplam ürünü için kullanılırken, tüm toplum ele alındığında, örneğin keten fiyatının içerdiği kârın kendisini iki kez, hem keten bezi fiyatının bir parçası hem de keten üreticisinin kârının bir parçası olarak gösterememesi için düzeltmeler yapılır.

Örneğin A'nın artık değeri B'nin değişmez sermayesine girdiği sürece, kâr ile artık değer arasında herhangi bir fark bulunmaz. Ne de olsa, metaların değerleri açısından, bunların içerdiği emeğin karşılığı ödenmiş emekten mi yoksa karşılığı ödenmemiş emekten mi oluştuğu hiçbir önem taşımaz. Bu, yalnızca, B'nin, A'nın artık değeri için ödeme yaptığını gösterir. A'nın artık değeri toplam hesapta iki kez yer alamaz.

Ama fark şudur: Örneğin Sermaye B'nin ürününün fiyatının, B'de gerçekleştirilen artık değer B'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan büyük ya da küçük olabileceğinden, ürün değerinden sapması dışında, aynı durum, Sermaye B'nin değişmez parçasını ve aynı zamanda dolaylı olarak, işçinin geçim araçları biçimindeki değişir sermayesini oluşturan metalar için de geçerlidir. Sermayenin değişmez kısmı söz konusu olduğunda, bunun kendisi, maliyet fiyatı artı artık değere, yani burada maliyet fiyatı artı kâra eşittir, ve bu kâr da, yerini aldığı artık değerden büyük ya da küçük olabilir. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, ortalama günlük işçi ücretinin, her zaman, işçinin zorunlu geçim araçlarını üretmek için çalışmak zorunda olduğu sayıda saatin değer-ürününe eşit olduğu doğrudur; ama bu saat sayısı da, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatlarının bunların değerlerinden sapması nedeniyle çarpıklaşır. Ne var ki, bunun anlamı, her zaman, metalardan birine çok fazla artık değer giriyorsa bir başkasına çok az artık değerin girdiği ve bu nedenle, metaların üretim fiyatlarında saklı bulunan değerlerden sapmaların da karşılıklı olarak birbirlerini götürdükleridir. Zaten, kapitalist üretimin

* Bkz. MEW, Band 23, s. 236 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 221]. –*Almanca ed.*

bütününde, genel yasa kendisini her zaman, yalnızca çok çapraşık ve yaklaşık bir şekilde, sonsuz dalgalanmaların hiçbir zaman sabitlenemeyecek olan ortalaması olarak, egemen eğilim hâline getirir.

Genel kâr oranı, öndelenmiş olan sermayenin her 100 birimine belirli bir zaman aralığında, diyelim bir yılda düşen farklı kâr oranlarının ortalamasıyla oluştuğundan, bu oranın içinde, farklı sermayelerin devir zamanlarının farklılığından kaynaklanan farklılık da silinir. Ama bu farklılıklar, farklı üretim alanlarındaki, ortalamalarıyla genel kâr oranını oluşturan farklı kâr oranlarına belirleyici bir şekilde dâhil olur.

Genel kâr oranının oluşumuyla ilgili önceki örnekte, her bir üretim alanındaki her bir sermaye 100'e eşit kabul edilmişti ve bu da, kâr oranlarının yüzdeler cinsinden farklılığına ve dolayısıyla aynı zamanda eşit büyüklükteki sermayeler tarafından üretilen metaların değerleri arasındaki farklılığa açıklık kazandırmak için yapılmıştı. Ama şurası açıktır: Her bir üretim alanında üretilen artık değerlerin gerçek kütleleri, verili olan her bir üretim alanında sermaye bileşimi verili olduğundan, kullanılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır. Ne var ki, tek bir üretim alanının kendisine özgü kâr *oranı*, 100'lük bir sermayenin ya da m × 100'lük ya da xm × 100'lük bir sermayenin kullanılmasından etkilenmez. Toplam kâr 10 : 100 de tutsa 1000 : 10 000 de tutsa, kâr oranı %10 olarak kalır.

Ancak, farklı üretim alanlarında değişir sermayenin toplam sermayeye oranına bağlı olarak çok farklı artık değer ve dolayısıyla kâr kütlelerinin üretilmesi nedeniyle, farklı üretim alanlarındaki kâr oranları farklılaştığından, toplumsal sermayenin her 100 birimine düşen ortalama kârın ve dolayısıyla ortalama kâr oranının ya da genel kâr oranının, farklı alanların her birine yatırılmış olan sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak ciddi şekilde farklılaşacağı açıktır. A, B, C, D gibi dört sermaye alalım. Artık değer oranı hepsi için %100'e eşit olsun. Toplam sermayenin her 100 birimi için değişir sermaye A'da 25'e, B'de 40'a, C'de 15'e, D'de 10'a eşit olsun. Bu durumda, toplam sermayenin her 100 birimine A'da 25'lik, B'de 40'lık, C'de 15'lik, D'de 10'luk bir artık değer ya da kâr düşerdi; bunların toplamı 90'a eşittir, yani, dört sermaye aynı büyüklükteyse, ortalama kâr oranı $^{90}/_{4}$ = %22$^{1}/_{2}$ olurdu.

Ama toplam sermaye büyüklükleri A = 200, B = 300, C = 1000, D = 4000 olsa, üretilen kârlar sırasıyla 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Toplam 5500'lük bir sermaye için 720'lik bir kâr veya %13$^{1}/_{11}$'lik bir ortalama kâr oranı elde ederdik.

Üretilen toplam değer kütleleri, A, B, C ve D'nin her birinde öndelenmiş olan toplam sermayelerin farklı büyüklüklerine göre farklılaşır. Bu nedenle, genel kâr oranının oluşumunda önem taşıyan şey, yalnızca,

farklı üretim alanlarındaki kâr *oranlarının,* bunların basit ortalamasının alınmasını yeterli kılacak olan farklılığı değil, ortalamanın oluşumuna katılan bu farklı kâr oranlarının göreli ağırlıklarıdır. Bu da, her bir alana yatırılmış olan sermayenin göreli büyüklüğüne ya da her bir üretim alanına yatırılmış olan sermayenin, toplumsal toplam sermayenin hangi özdeş parçasını oluşturduğuna bağlıdır. Kuşkusuz, toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının daha yüksek ya da daha düşük bir kâr oranı üretmesine bağlı olarak, çok büyük bir farklılık ortaya çıkacaktır. Ve bu, değişir sermayenin toplam sermayeyle karşılaştırıldığında büyük ya da küçük olduğu alanlara yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Bu da, farklı sermayeleri örneğin %4, 5, 6, 7 gibi farklı faiz oranlarıyla ödünç veren bir tefecinin elde ettiği ortalama faize benzer. Ortalama oran, tümüyle, farklı faiz oranlarının her biriyle sermayesinin ne kadarını ödünç verdiğine bağlıdır.

Demek ki, genel kâr oranı iki etmenle belirlenir:

1. farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimleriyle, yani tek tek alanların farklı kâr oranlarıyla;

2. toplumsal toplam sermayenin söz konusu farklı alanlara dağılımıyla, yani her bir alana ve dolayısıyla belirli bir kâr oranıyla yatırılan sermayenin göreli büyüklüğüyle; bir başka deyişle, toplumsal toplam sermayenin, her bir üretim alanı tarafından yutulan göreli payıyla.

I. ve II. Kitaplarda, metaların yalnızca *değerleriyle* ilgilenmiştik. Şimdi, bir yandan *maliyet fiyatı,* bu değerin bir parçası olarak kendisini ayırırken, diğer yandan metanın *üretim fiyatı,* değerin dönüşmüş bir biçimi olarak ortaya çıktı.

Ortalama toplumsal sermayenin bileşiminin $80_c + 20_v$ ve yıllık artık değer oranının m´ = %100 olması durumunda, 100'lük bir sermaye için ortalama yıllık kâr 20'ye ve genel yıllık kâr oranı %20'ye eşit olurdu. 100'lük bir sermaye tarafından bir yılda üretilen metaların maliyet fiyatı (k) ne olursa olsun, bunların üretim fiyatı = k + 20 olurdu. Sermaye bileşiminin $(80 - x)_c + (20 + x)_v$ olduğu üretim alanlarında, gerçekten üretilen artık değer ya da bu alanların içinde üretilen yıllık kâr, 20 + x'e eşit, yani 20'den büyük, ve üretilen metaların değeri k + 20 + x'e eşit, yani k + 20'den ya da bunların üretim fiyatından büyük olurdu. Sermaye bileşiminin $(80 + x)_c + (20 - x)_v$ olduğu alanlarda, bir yılda üretilen artık değer ya da kâr = 20 – x, yani 20'den küçük, ve dolayısıyla da metaların değeri (k + 20 – x), üretim fiyatından (k + 20) küçük olurdu. Devir zamanındaki olası farklılıklar bir yana bırakıldığında, metaların maliyet fiyatı, yalnızca, sermaye bileşiminin tesadüfen $80_c + 20_v$ olduğu alanlarda bunların değerine eşit olurdu.

Emeğin toplumsal üretici gücünün özgül gelişmişlik derecesi, her bir üretim alanında, belirli bir nicelikteki emeğin, yani iş günü veriliyken belirli bir sayıda işçinin harekete geçirdiği üretim araçları niceliğinin ne kadar büyük ve dolayısıyla da belirli bir nicelikteki üretim araçlarının gerektirdiği emek niceliğinin ne kadar küçük olduğuna bağlı olarak farklılaşır, daha yüksek ya da daha düşük olur. Bu nedenle, ortalama toplumsal sermayeye göre, yüzde cinsinden daha fazla değişmez, yani daha az değişir sermaye içeren sermayelere, *yüksek* bileşimli sermayeler diyoruz. Tersine, ortalama toplumsal sermayeye göre, değişmez sermayenin görece küçük ve değişir sermayenin daha büyük bir yer kapladığı sermayelere, *düşük* bileşimli sermayeler diyoruz. Son olarak, bileşimleri ortalama toplumsal sermayenin bileşimiyle çakışan sermayelere, ortalama bileşimli sermayeler diyoruz. Ortalama toplumsal sermaye yüzdeler cinsinden $80_c + 20_v$'den oluşuyorsa, $90_c + 10_v$'lik bir sermaye toplumsal ortalamanın *üzerinde*, $70_c + 30_v$'lik bir sermaye ise *altında*dır. Genel olarak, m ve n sabit büyüklükler ve m + n = 100 iken ortalama toplumsal sermayenin bileşimi = $m_c + n_v$ ise, $(m + x)_c + (n - x)_v$, tek bir sermayenin ya da bir sermaye grubunun yüksek bileşimini, $(m - x)_c + (n + x)_v$ ise düşük bileşimini temsil eder. Ortalama kâr oranının ortaya çıkışından sonra, bu sermayelerin, yılda bir devir varsayımı altında ne şekilde iş gördüklerini, I'in ortalama bileşimi temsil ettiği ve dolayısıyla ortalama kâr oranının %20'ye eşit olduğu şu tablo gösteriyor:

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 120.
II. $90_c + 10_v + 10_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 110.
III. $70_c + 30_v + 30_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 130.

Demek ki, Sermaye II tarafından üretilen metaların değeri bunların üretim fiyatından küçük, Sermaye III tarafından üretilenlerin üretim fiyatı bunların değerinden küçük, ve yalnızca, bileşimleri tesadüfen toplumsal ortalama olan I sermayeleri tarafından üretilenlerin değerleri ile üretim fiyatları aynı olurdu. Bu arada, bu tarifleri belirli örneklere uygularken, doğal olarak, c ile v arasındaki oranın genel ortalamadan sapmasına, teknik bileşimdeki bir farklılıktan çok, yalnızca değişmez sermaye ögelerinin değerlerindeki değişimlerin yol açmış olması olasılığını hesaba katmak gerekir.

Şimdi yapılan açıklamalar hiç kuşku yok ki metaların maliyet fiyatlarının belirlenmesiyle ilgili bir değişikliği gündeme getiriyor. Başlan-

gıçta, bir metanın maliyet fiyatının, onun üretiminde tüketilmiş olan metaların *değerine* eşit olduğu varsayılmıştı. Ama bir metanın üretim fiyatı alıcı için onun maliyet fiyatıdır ve böylece bir başka metanın fiyat oluşumuna maliyet fiyatı olarak girebilir. Metanın üretim fiyatı onun değerinden sapabileceğinden, başka bir metanın üretim fiyatını içeren bir metanın maliyet fiyatı da, onun toplam değerinin, ona katılan üretim araçlarının değeri tarafından oluşturulan parçasının üzerinde ya da altında kalabilir. Maliyet fiyatının bu değişikliğe uğramış anlamını hatırlamak ve dolayısıyla da, belirli bir üretim alanında metanın maliyet fiyatının onun üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerine eşitlenmesi durumunda, her zaman bir hata yapma olasılığının bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Şu andaki incelememiz için bu nokta üzerinde daha fazla durmamız gerekli değil. Ama bu arada, bir metanın maliyet fiyatının her zaman onun değerinden küçük olacağı önermesi her zaman doğru kalır. Çünkü, metanın maliyet fiyatı, onun için tüketilmiş olan üretim araçlarının değerinden sapabilecek olsa bile, geçmişteki bu hata kapitalistler açısından önemsizdir. Metanın maliyet fiyatı, verili, kapitalistin üretiminden bağımsız bir ön koşulken, onun üretiminin sonucu, artık değer, yani maliyet fiyatının üzerindeki bir fazla içeren bir metadır. Bunun dışında, maliyet fiyatının meta değerinden küçük olacağı önermesi, şimdi, pratikte, maliyet fiyatının üretim fiyatından küçük olacağı önermesine dönüşmüştür. Üretim fiyatının değere eşit olduğu toplumsal toplam sermaye için, bu önerme, maliyet fiyatının değerden küçük olacağı şeklindeki eski önermeyle özdeştir. Söz konusu önerme, tek tek üretim alanlarında farklılaşan bir anlama sahip olsa bile, onun temelinde, her zaman, toplumsal toplam sermaye söz konusu olduğunda, onun tarafından üretilen metaların maliyet fiyatının, değerden ya da burada, üretilen metaların toplam kütlesi için bu değerle özdeş olan üretim fiyatından küçük olması olgusu yatar. Bir metanın maliyet fiyatı, yalnızca onun içerdiği karşılığı ödenmiş emek niceliğiyle, değeri, onun içerdiği karşılığı ödenmiş emek ile karşılığı ödenmemiş emeğin toplam niceliğiyle ilişkilidir; üretim fiyatı ise, karşılığı ödenmiş emeğin toplamı, artı, ayrı bir üretim alanının kendisinden bağımsız olan belirli bir karşılığı ödenmemiş emek niceliğiyle ilişkilidir.

Bir metanın üretim fiyatının (= k + p), maliyet fiyatı artı kâra eşit olduğu şeklindeki formül, şimdi, $p = kp'$ (p' burada genel kâr oranıdır) ve dolayısıyla Üretim Fiyatı = $k + kp'$ eşitlikleriyle daha kesin bir tanıma kavuşur. $k = 300$ ve $p' = \%15$'se, üretim fiyatı, $k + kp' = 300 + 300 \frac{15}{100} = 345$ olur.

Her bir üretim alanındaki metaların üretim fiyatları,

1. metaların değerleri aynı kalırken (dolayısıyla, eskiden olduğu gibi, bunların üretimine aynı miktarda ölü ve canlı emek girerken), genel kâr oranındaki, söz konusu alandan bağımsız bir değişimin ürünü olarak;

2. genel kâr oranı aynı kalırken, ister söz konusu üretim alanının kendisinde ve teknik değişim nedeniyle, ister onun değişmez sermayesine oluşturucu ögeler olarak katılan metaların değerlerindeki bir değişim nedeniyle olsun, bir değer değişimi aracılığıyla;

3. son olarak, bu ikisinin birlikte etkide bulunması yoluyla,

büyüklük değişimlerine uğrayabilir.

Tek tek üretim alanlarının fiilî kâr oranlarında (daha sonra görüleceği üzere) sürekli olarak gerçekleşen büyük değişimlere rağmen, genel kâr oranındaki gerçek bir değişim, sıra dışı iktisadi gelişmeler tarafından istisnai şekilde hayata geçirilmediği sürece, çok uzun zaman aralıkları boyunca süren bir dizi dalgalanmanın, yani genel kâr oranında bir değişim yaratacak şekilde kendilerini sağlamlaştırana ve dengeleyene kadar çok fazla zamana gereksinim duyan dalgalanmaların çok geç bir eseri olur. Bu nedenle, her tür kısa dönemde (piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalar tümüyle bir yana bırakıldığında), üretim fiyatlarındaki bir değişimin nedeni, *prima facie* [ilk bakışta], her zaman, metaların değerlerindeki gerçek bir değişim, yani üretimleri için gerekli olan emek-zamanın toplam tutarındaki bir değişimdir. Aynı değerlerin sadece parasal ifadelerinin değişmesine burada hiçbir şekilde atıfta bulunmadığımız açıktır.[23]

Diğer yandan şurası da açıktır: toplumsal toplam sermaye söz konusu olduğunda, onun tarafından üretilen metaların değerlerinin toplamı (ya da bunun parasal ifadesi olan fiyatları) = değişmez sermayenin değeri + değişir sermayenin değeri + artık değer. Emeğin sömürülme derecesi sabit kabul edildiğinde, artık değer kütlesi aynı kalırken, kâr oranı burada yalnızca, değişmez sermayenin değerinin değişmesi ya da değişir sermayenin değerinin değişmesi ya da her ikisinin de değişmesi ve böylece C'nin ve dolayısıyla $\frac{m}{C}$'nin, yani genel kâr oranının değişmesi durumunda değişebilir. Demek ki, genel kâr oranındaki bir değişim, her durumda, oluşturucu ögeler olarak değişmez sermayeye ya da değişir sermayeye ya da aynı anda her ikisine katılan metaların değerlerindeki bir değişimi gerektirir.

Ya da, genel kâr oranı, metaların değerleri aynı kalırken, emeğin sömürülme derecesi değiştiğinde değişebilir.

Ya da, emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken, genel kâr oranı, kullanılan emek tutarı emek sürecindeki teknik değişimler nedeniyle değişmez sermayeye oranla değiştiğinde değişebilir. Ama bu tür teknik

23 Corbet, s. 174.

değişimler, her zaman, kendilerini, üretimleri şimdi eskisine göre daha çok ya da daha az emek gerektirecek olan metalardaki bir değer değişimi içinde göstermek ve bu nedenle söz konusu değer değişimi eşliğinde gerçekleşmek zorundadır.

Birinci kısımda görülmüştü: Artık değer ve kâr, kütleleri açısından bakıldığında, özdeşti. Ne var ki, kâr oranı, ilk anda yalnızca hesaplamanın bir başka biçimi olarak görünen artık değer oranından, daha başından itibaren farklıdır; ama bu durum da, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranı yükselebileceğinden ya da düşebileceğinden ve bunun tersi de geçerli olduğundan ve kapitalist, pratikte sadece kâr oranıyla ilgilendiğinden, daha başından itibaren, artık değerin gerçek kökenini tümüyle karanlıkta bırakır ve gizemlileştirir. Ne var ki, artık değer ile kârın kendisi arasında değil, artık değer oranı ile kâr oranı arasında bir büyüklük farkı vardı. Kâr oranında, artık değer toplam sermayeye oranlandığından ve kâr oranı, kendi ölçüsü olarak, toplam sermayeyle ilişkilendirildiğinden, artık değerin kendisi, toplam sermayeden ve üstelik eşit bir şekilde toplam sermayenin tüm parçalarından kaynaklanmış görünür ve böylece, kâr kavramında, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki organik farklılık silinir; aslında, bunun nedeni, artık değerin, bu dönüşmüş şekliyle, kökenini yadsıması, karakterini yitirmiş ve tanınmaz hâle gelmiş olmasıdır. Ne var ki, kâr ile artık değer arasındaki farklılık, şu ana dek, yalnızca nitel bir değişimle, bir biçim değişimiyle ilişkiliyken, gerçek büyüklük farklılığı, bu ilk dönüşüm aşamasında, henüz kâr ile artık değer arasında değil, yalnızca kâr oranı ile artık değer oranı arasındadır.

Genel bir kâr oranı ve onun aracılığıyla, kullanılan sermayenin farklı üretim alanlarındaki verili büyüklüğüne karşılık gelen bir ortalama kâr ortaya çıkar çıkmaz durum değişir.

Belirli bir üretim alanında gerçekten üretilen artık değerin ve dolayısıyla kârın, metanın satış fiyatının içerdiği kârla çakışması, artık yalnızca bir rastlantı olabilir. Şimdi, yalnızca kâr oranı ve artık değer oranı değil, kâr ve artık değer de, kural olarak, gerçekten farklı büyüklüklerdir. Emeğin sömürülme derecesi veriliyken, artık, belirli bir üretim alanında üretilen artık değer kütlesi, doğrudan doğruya belirli bir üretim dalındaki kapitalistler için olduğundan çok, toplumsal sermayenin ortalama toplam kârı ve dolayısıyla genel olarak kapitalist sınıf için önemlidir. İlgili üretim dalındaki kapitalist için, artık değer oranı, yalnızca,[24] kendi dalında üretilen artık değer niceliğinin, ortalama kârın düzenlenmesinde pay sahibi olması ölçüsünde önem taşır. Ama bu, onun haberi olmadan

24 Burada, ücretlerin bastırılması, tekel fiyatları vb. aracılığıyla anlık bir ekstra kârın elde edilmesi olasılığının bir yana bırakıldığı açık. [F. E.]

gerçekleşen, görmediği, anlamadığı ve aslında onu ilgilendirmeyen bir süreçtir. Tek tek üretim alanlarında (yalnızca kâr oranı ile artık değer oranı arasında değil) kâr ile artık değer arasında gerçek bir büyüklük farkının bulunması, şimdi, kârın gerçek doğasını ve kökenini, yalnızca burada yanılmak konusunda özel bir çıkarı bulunan kapitalistten değil, işçiden de tümüyle gizler. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesiyle birlikte, değerin belirlenmesinin temeli gözden uzaklaşır. Son olarak: Sadece artık değerin kâra dönüşmesiyle bile, metanın kârı oluşturan değer parçası, diğer değer parçasının karşısına metanın maliyet fiyatı olarak çıkar ve böylece, burada, değer kavramı bile kapitalistin gözünde ortadan kaybolur, çünkü, kapitalistin önünde, metanın üretiminin gerektirdiği toplam emek değil, yalnızca, toplam emeğin karşılığını canlı olsun ölü olsun üretim araçları biçiminde ödemiş olduğu parçası bulunur ve bu yüzden kâr ona metaya içkin olan değerin dışındaki bir şeymiş gibi görünür. Şimdi, maliyet fiyatına eklenmiş olan kârın, ilgili üretim alanı söz konusu olduğunda, gerçekten de, onun kendi içinde gerçekleşen değer oluşumunun sınırlarıyla belirlenmek yerine, ondan tümüyle bağımsız olarak saptanmasıyla, bu düşünce tümüyle doğrulanır, sağlamlaşır, kemikleşir.

Bu iç bağlantı ilk kez burada açığa çıkarılmıştır; bu kitabın devamında ve IV. Kitapta görüleceği üzere, bugüne kadarki iktisat, ya değer tanımını temel almayı sürdürebilmek için artık değer ile kâr, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki farklılıklardan zorla uzaklaşmış ya da göze çarpan farklılıkları hesaba katmak için söz konusu değer tanımıyla birlikte her tür bilimsel yaklaşım zemininden vazgeçmiştir; teorisyenlerin işte bu kafa karışıklığı, rekabet savaşının tutsağı olan, bunun görüngülerini hiçbir şekilde sorgulamayan pratik kapitalistin, gözle görünür olanın ötesine geçerek, bu sürecin içsel özünü ve içsel şeklini tanıma yeteneğinden tümüyle yoksun olmak zorunda olduğunun en iyi kanıtıdır.

Kâr oranının yükselişi ve düşüşüyle ilgili olarak birinci kısımda açıklanmış olan tüm yasalar aslında şu iki anlama gelir:

1. Bir kere, bunlar, genel kâr oranı yasalarıdır. Yapılan açıklamalara göre kâr oranını yükselten ya da düşüren bu kadar çok sayıda farklı neden varken, genel kâr oranının her gün değişmesi gerektiği sanılabilir. Ama bir üretim alanındaki hareket bir başkasındakini götürecek, etkiler kesişecek ve birbirlerini felce uğratacaktır. Dalgalanmaların en sonunda hangi tarafa yöneleceklerini daha sonra inceleyeceğiz; ama bunlar yavaştır; tek tek üretim alanlarındaki dalgalanmaların aniliği, çok yönlülüğü ve sürelerinin farklılığı, kısmen zamansal ardışıklıklarıyla birbirlerini telafi etmelerine ve böylece fiyat yükselişlerini fiyat düşüşlerinin

ve düşüşleri yükselişlerin izlemesine, dolayısıyla yerel, yani ilgili üretim alanlarıyla sınırlı kalmalarına; son olarak, farklı yerel dalgalanmaların karşılıklı olarak birbirlerini etkisizleştirmesine yol açar. Her bir üretim alanı içinde, bir yandan, belirli bir zaman aralığı içinde birbirlerini dengeleyen ve bu nedenle genel kâr oranı üzerinde etkide bulunmayan; ve diğer yandan, eş zamanlı başka yerel dalgalanmalarla dengelendikleri için yine söz konusu oran üzerinde etkide bulunmayan değişimler, genel kâr oranından sapmalar olur. Genel kâr oranı yalnızca her bir alandaki ortalama kâr oranıyla değil, aynı zamanda toplam sermayenin her bir farklı alana dağılımıyla belirlendiğinden ve bu dağılım sürekli olarak değiştiğinden, bu da yine genel kâr oranındaki değişmenin sürekli bir nedenidir; ama aynı değişim nedeni, söz konusu hareketin kesintisizliği* ve çok yönlülüğü nedeniyle çoğu zaman kendi kendisini yine felce uğratır.

2. Her bir alanın içinde, bu alanın kâr oranının dalgalanacağı ve söz konusu dalgalanmanın, yükseliş ya da düşüşün ardından, genel kâr oranını etkilemek ve dolayısıyla yerel bir anlam taşımanın ötesine geçmek için zaman kazanmaya yetecek kadar kararlı hâle geleceği daha kısa ya da daha uzun dönemler için bir hareket alanı bulunur. Bu nedenle, bu kitabın birinci kısmında açıklanmış olan kâr oranı yasaları, bu tür mekânsal ve zamansal sınırlar içinde de geçerlidir.

Sermayenin her parçasının –artık değerin kâra ilk dönüşümünde– eşit şekilde kâr getireceği yönündeki teorik görüş,[25] pratik bir olguyu ifade eder. Sanayi sermayesi, bileşimi ne olursa olsun, ister dörtte bir oranında ölü emeği ve dörtte üç oranında canlı emeği ister dörtte üç oranında ölü emeği ve dörtte bir oranında canlı emeği harekete geçirsin, bir durumda bir başkasındakinin üç katı kadar artık emek emse ya da artık değer üretse bile, (emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken ve her iki durumda da karşımızda tüm üretim alanlarının ortalama bileşimi bulunduğundan kaçınılmaz olarak yok olan bireysel farklılıklar bir yana bırakıldığında) her iki durumda da eşit miktarda kâr getirir. Ufku sınırlı olan bireysel kapitalist (ya da aynı zamanda her bir üretim alanındaki kapitalistlerin tümü), haklı olarak, kârının, tek başına onun çalıştırdığı ya da onun dalında çalıştırılan emekten kaynaklanmadığına inanır. Bu, onun ortalama kârı için tamamıyla doğrudur. Emeğin toplam sermaye, yani tüm kapitalist arkadaşları tarafından toplam sömürüsünün bu kâra ne ölçüde aracılık ettiği, işte bu bağlantı, onun için tam bir gizemdir ve burjuva teorisyenlerinin, yani politik iktisatçıların bile onu şu ana dek

* 1. baskıda: "kesintililiği". –*Almanca ed.*

25 Malthus. ["Principles of political economy", 2. baskı., London 1836, s. 268. –*Almanca ed.*]

açığa çıkaramamış olması, bu durumu daha da pekiştirir. Emek tasarrufu (yalnızca belirli bir ürünü üretmek için zorunlu olan emekte değil, aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısında yapılan tasarruf) ve ölü emeğin (değişmez sermayenin) daha fazla kullanılması, iktisadi açıdan tümüyle doğru bir işlem olarak görünür ve başından itibaren genel kâr oranını ve ortalama kârı hiçbir şekilde etkilemediği izlenimini uyandırır. Dolayısıyla, üretim için gerekli olan emek miktarının azaltılması, kârı etkilemiyor görünmekle kalmadığı gibi, belirli koşullar altında, en azından tek tek kapitalistler için, kârı artırmanın en yakın kaynağı olarak göründüğüne göre, canlı emek, nasıl olurdu da kârın tek kaynağı olabilirdi?

Verili bir üretim alanında, maliyet fiyatının, değişmez sermayenin değerini temsil eden parçası yükselir ya da düşerse, bu parça dolaşımdan gelir ve başından itibaren metanın üretim sürecine büyümüş ya da küçülmüş olarak girer. Buna karşın, aynı sayıda işçi kullanılırken aynı süre içinde daha fazla ya da daha az üretim gerçekleştirilirse, yani işçilerin sayısı aynı kalırken belirli bir miktarda metanın üretilmesi için gerekli olan emek niceliği değişirse, maliyet fiyatının, değişir sermayenin değerini temsil eden parçası aynı kalabilir, yani toplam ürünün maliyet fiyatına aynı büyüklükle girebilir. Ama toplamları toplam ürünü oluşturan metaların her birine daha fazla ya da daha az (karşılığı ödenmiş ve bu nedenle aynı zamanda karşılığı ödenmemiş) emek ve dolayısıyla aynı zamanda bu emek için yapılan harcamanın daha büyük ya da daha küçük bir bölümü, ücretlerin daha büyük ya da daha küçük bir parçası düşer. Kapitalistin ödediği ücretlerin toplamı aynı kalır, ama her bir parça meta başına ücret farklılaşır. Demek ki, burada, metanın maliyet fiyatının bu parçasında bir değişim olurdu. Şimdi, tek bir metanın maliyet fiyatı, ister kendisindeki ister kendi meta ögelerindeki (ya da verili büyüklükteki bir sermaye tarafından üretilen metaların toplamının maliyet fiyatındaki) bu tür değer değişimlerinin ürünü olarak yükselse ya da düşse bile, ortalama kâr, örneğin %10'sa, %10'un, tek bir meta açısından bakıldığında, öngörülen değer değişiminin o metanın maliyet fiyatında yarattığı büyüklük değişimine bağlı olarak çok farklı bir büyüklüğü temsil etmesine karşın, yine %10 olarak kalır.[26]

Değişir sermayeyle ilişkili olarak (ve bu en önemlisidir, çünkü artık değerin kaynağıdır ve kapitalistin zenginleşmesiyle ilişkisini perdeleyen her şey, sistemin bütününü gizemlileştirir), sorun kabalaşır ya da kapitaliste şöyle görünür: 100 sterlinlik bir değişir sermaye, örneğin 100 işçinin haftalık ücretlerini temsil ediyor olsun. Bu 100 [işçi], iş günü ve-

26 Corbet. ["An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained", London 1841, s. 20. –*Almanca ed.*]

riliyken, bir haftada bir metadan 200 adet üretiyorsa (= 200 M), burada 1 M'nin maliyeti (maliyet fiyatının değişmez sermaye tarafından eklenen parçası dışarıda bırakıldığında), 100 sterlin = 200 M olduğundan, 1 M = $\frac{100 \text{ sterlin}}{200}$ = 10 şilin olur. Şimdi, emeğin üretici gücünde bir değişimin yaşandığını kabul edelim; bu, iki katına çıkmış, aynı sayıda işçi, daha önce 200 M ürettiği sürede, iki kez 200 M üretiyor olsun. Bu durumda, şimdi 100 sterlin = 400 M olduğundan, maliyet, 1 M = $\frac{100 \text{ sterlin}}{400}$ = 5 şilin olur (maliyet fiyatı yalnızca işçi ücretlerinden oluşuyorsa). Üretici güç yarı yarıya azalsaydı, aynı emek artık yalnızca $\frac{200 \text{ M}}{2}$ üretirdi ve 100 sterlin = $\frac{200 \text{ M}}{2}$ olduğundan, şimdi 1 M = $\frac{200 \text{ sterlin}}{200}$ = 1 sterlin olurdu. Şimdi, metaların üretimi için gerekli olan emek-zamandaki ve dolayısıyla metaların değerindeki değişimler, maliyet fiyatıyla ve dolayısıyla aynı zamanda üretim fiyatıyla ilişkili olarak, aynı işçi ücretlerinin, aynı çalışma süresi içinde aynı işçi ücretleri karşılığında daha fazla ya da daha az metanın üretilmesine bağlı olarak, daha çok ya da daha az sayıda metaya farklı şekillerde bölünmesi olarak görünür. Kapitalistin ve dolayısıyla aynı zamanda politik iktisatçının gördüğü şey, karşılığı ödenmiş emeğin her bir adet metaya düşen parçasının, emeğin üretici gücüyle birlikte değişmesi ve bundan dolayı her bir adet metanın değerinin de değişmesidir; her bir adedin içerdiği karşılığı ödenmemiş emek için de aynısının geçerli olduğunu görmez ve ortalama kârı, gerçekten de yalnızca rastlantısal durumlarda, kendi alanında soğurulan karşılığı ödenmemiş emekle belirlendiğinden, bu konudaki körlüğü daha da artar. Metaların değerlerinin içerdikleri emekle belirlenmesi olgusu, kendisini artık ancak bu tür bir kabalaşmış ve anlamsız biçim altında gösterebilir.

Bölüm

10

Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa Fiyatları ve Piyasa Değerleri. Artık Kâr

★★★

Üretim alanlarının bir bölümünde, kullanılan sermayelerin bileşimleri ortalama değerleri oluşturur, yani bu bileşimler, ortalama toplumsal sermayenin bileşimiyle tam olarak ya da neredeyse aynıdır.

Bu alanlarda, üretilen metaların üretim fiyatları, onların parayla ifade edilen değerleriyle tam olarak ya da neredeyse çakışır. Matematiksel sınıra başka hiçbir şekilde ulaşılamasaydı, bu şekilde ulaşılmış olurdu. Rekabet, toplumsal sermayeyi farklı üretim alanları arasında dağıtırken, her bir alandaki üretim fiyatlarının, söz konusu ortalama bileşimli alanlardaki üretim fiyatları, yani k + kp´ (maliyet fiyatı artı ortalama kâr oranının maliyet fiyatıyla çarpımı) örnek alınarak oluşturulmasını sağlar. Ama bu ortalama kâr oranı da, kârın artık değerle çakıştığı ortalama bileşimli alandaki yüzde cinsinden hesaplanan kârdan başka bir şey değildir. Yani, kâr oranları tüm üretim alanlarında aynıdır, çünkü, sermayenin ortalama bileşiminin hüküm sürdüğü söz konusu ortalama üretim alanlarındaki kâr oranına eşitlenmişlerdir. Buna göre, tüm farklı üretim alanlarının kârlarının toplamı artık değerlerin toplamına ve toplumsal toplam ürünün üretim fiyatlarının toplamı bunun değerlerinin toplamına eşit olmak zorundadır. Ama farklı bileşimle-

re sahip üretim alanları arasındaki eşitlenmenin, her zaman, bunları, toplumsal ortalamaya ister tam, isterse yalnızca yaklaşık olarak karşılık düşsünler ortalama bileşimlere sahip olan alanlarla eşitlemeye çalışmak zorunda olacağı açıktır. Ortalama bileşime az çok yaklaşan alanlar arasında ise, yine, ideal olan, yani gerçekte var olmayan ortalama konum doğrultusunda eşitlenme eğilimi, bir başka deyişle onun çevresinde standartlaşma eğilimi vardır. Demek ki, bu yolla, zorunlu olarak, üretim fiyatlarını değerin dönüşmüş biçimlerinden ibaret kılma ya da kârları sırf artık değer parçalarına dönüştürme eğilimi hüküm sürer; ama bu artık değer parçaları, her bir üretim alanında üretilen artık değerle orantılı olarak değil, her bir üretim alanında kullanılan sermayenin kütlesiyle orantılı olarak dağıtılır ve böylece, eşit büyüklükteki sermaye kütlelerine, bunların bileşimleri nasıl olursa olsun, toplumsal toplam sermayenin ürettiği artık değer toplamından eşit büyüklükte paylar (özdeş parçalar) düşer.

Dolayısıyla, ortalama ya da yaklaşık olarak ortalama bileşimli sermayeler söz konusu olduğunda, üretim fiyatı değerle ve kâr bu sermayelerin ürettiği artık değerle tam ya da yaklaşık olarak çakışır. Bileşimleri ne olursa olsun tüm diğer sermayeler rekabetin baskısı altında bununla eşitlenmeye çalışır. Ama ortalama bileşimli sermayeler ortalama toplumsal sermayeyle tam ya da yaklaşık olarak aynı olduklarından, tüm sermayeler, kendileri tarafından üretilen artık değer ne olursa olsun, metalarının fiyatlarıyla, bu artık değeri değil ortalama kârı, yani üretim fiyatlarını gerçekleştirmeye çalışır.

Diğer yandan, bir ortalama kârın, yani bir genel kâr oranının ortaya çıktığı her yerde (bu sonuç hangi yolla ortaya çıkmış olursa olsun), söz konusu ortalama kârın, toplumsal ortalama sermaye üzerinden elde edilen ve toplamı artık değerlerin toplamına eşit olan kârdan, bu ortalama kârın maliyet fiyatlarına eklenmesiyle ortaya çıkarılan fiyatların ise üretim fiyatlarına dönüştürülmüş olan değerlerden başka bir şey olamayacağı söylenebilir. Belirli üretim alanlarındaki sermayelerin herhangi bir nedenle eşitlenme sürecine tabi olmaması hiçbir şeyi değiştirmezdi. Bu durumda, ortalama kâr, toplumsal sermayenin eşitlenme sürecine katılan parçası üzerinden hesaplanırdı. Ortalama kârın, her bir üretim alanındaki sermaye kütlelerine bunların büyüklükleriyle orantılı olarak dağılan toplam artık değer kütlesinden başka bir şey olamayacağı açıktır. Ortalama kâr, gerçekleştirilmiş olan karşılığı ödenmemiş emeğin toplamıdır, ve bu toplam kütle, tıpkı karşılığı ödenmiş ölü ve canlı emek gibi, kendisini, kapitalistlere düşen metaların ve paranın toplam kütlesiyle ortaya koyar.

Buradaki gerçekten zor olan soru şudur: Kârların genel kâr oranıyla eşitlenmesi, kuşkusuz bir sonuç olduğuna ve bir başlangıç noktası olamayacağına göre, nasıl gerçekleşir?

İlk olarak, meta değerlerinin örneğin para cinsinden bir tahmininin yalnızca bunların mübadelesinin sonucu olabileceği ve dolayısıyla, bu tür bir tahmini temel almamız durumunda, onu, meta değerlerinin meta değerleriyle gerçek mübadelesinin sonucu olarak ele almamızın gerekli olacağı açıktır. Ama metaların gerçek değerleri üzerinden bu mübadelesi nasıl ortaya çıkmış olabilir?

Öncelikle, farklı üretim alanlarındaki tüm metaların kendi gerçek değerlerine satıldığını varsayalım. O zaman durum ne olurdu? Önceki açıklamalara göre, farklı üretim alanlarında çok farklı kâr oranları hüküm sürerdi. Metaların değerlerine mi satıldıkları (yani birbirleriyle, içerdikleri değerlerle orantılı olarak, kendi değer fiyatları üzerinden mi mübadele edildikleri), yoksa satışlarının, kendi üretimleri için öndelenmiş olan sermayelerin eşit kütlelerine aynı büyüklükte kârlar getirmesini sağlayacak olan fiyatlarla mı satıldıkları, *prima facie* [ilk bakışta] çok farklı şeylerdir.

Eşit olmayan miktarlarda canlı emek harekete geçiren sermayelerin eşit olmayan miktarlarda artık değer üretmesi, en azından belirli bir dereceye kadar, emeğin sömürülme derecesinin ya da artık değer oranının aynı olmasını veya bunlardaki farklılıkların gerçek ya da hayalî (geleneksel) telafi gerekçeleriyle giderilmiş olmasını şart koşar. Bu, işçiler arasındaki rekabeti ve sürekli olarak bir üretim alanından bir başkasına göç etmeleri yoluyla eşitlenmeyi varsayar. Bu tür bir genel artık değer oranını (tüm iktisadi yasalar gibi, bir eğilim olarak), teorik basitlik sağlamak için varsayıyoruz; ama gerçekte, söz konusu genel artık değer oranı, İngiltere'deki gündelikçi tarım işçileri için çıkarılan yerleşme yasaları (*settlement laws*) örneğinde olduğu gibi az ya da çok anlamlı yerel farklılıklara yol açan pratik sürtünmeler nedeniyle az ya da çok engellenmesine karşın, kapitalist üretim tarzının fiilî ön koşuludur. Ancak teoride, kapitalist üretim tarzının yasalarının saf hâlleriyle geliştikleri varsayılır. Gerçek yaşamda her zaman yalnızca yaklaşıklık söz konusu olur; ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişmişse ve eski iktisadi koşulların kalıntılarıyla kirlenmişliği ve karışmışlığı ne kadar aşılmışsa, bu yaklaşıklık o kadar fazladır.

Bütün zorluk, metaların basitçe *metalar* olarak değil, artık değerin toplam kütlesinde büyüklükleriyle orantılı şekilde, ya da eşit büyüklükte olduklarında eşit şekilde pay sahibi olmayı talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak mübadele edilmesinden kaynaklanır. Verili bir sermaye tarafından verili bir sürede üretilen metaların toplam fiyatının bu talebi

karşılaması gerekir. Ne var ki, bu metaların toplam fiyatı, sermayenin ürünlerini oluşturan tek tek metaların fiyatlarının toplamından başka bir şey değildir.

Punctum saliens'i [can alıcı noktayı] açığa çıkarmanın en iyi yolu, sorunu şöyle ele almamız olacaktır: İşçilerin kendi üretim araçlarının sahipleri olduklarını ve metalarını birbirleriyle mübadele ettiklerini varsayın. Bu durumda, bu metalar sermayenin ürünleri olmazdı. İşçilerin emeklerinin teknik doğasına bağlı olarak, farklı iş dallarında kullanılan emek araçlarının ve iş malzemelerinin değeri farklı olurdu; aynı şekilde, kullanılan üretim araçlarının eşit olmayan değerleri bir yana bırakıldığında, belirli bir metanın bir saatte, bir başkasının bir günde vb. hazır hâle getirilebilmesine bağlı olarak, verili emek kütleleri için farklı üretim aracı kütlelerine gereksinim duyulurdu. Ek olarak, söz konusu işçilerin, farklı çalışma yoğunluklarından vb. kaynaklanan denkleştirmeler sonrasında, ortalama olarak eşit süreler boyunca çalıştığını varsayın. Bu durumda, iki işçi de, günlük çalışmalarının ürününü oluşturan metalarla, ilk olarak, harcamalarını, yani tüketilen üretim araçlarının maliyet fiyatlarını yerlerine koymuş olurdu. Bunlar, iş dallarının teknik doğalarına bağlı olarak farklılaşırdı. İkincisi, ikisi de, üretim araçlarına eklenmiş olan iş gününe eşit olan aynı miktarda yeni değer yaratmış olurdu. Bu yeni değer, ücretlerini artı artık değeri, yani zorunlu gereksinimlerini aşan artık emeği içerir, ama artık emeğin sonuçları kendilerine ait olurdu. Kapitalistlerin diliyle konuşacak olursak, ikisi de aynı ücreti artı aynı kârı,* örneğin on saatlik bir iş gününün ürünüyle ifade edilen değeri elde eder. Ama birincisi, metalarının değerleri farklı olurdu. Örneğin, Meta I'de, kullanılan üretim araçları için, Meta II'dekine göre daha büyük bir değer parçası bulunabilir, ve olası tüm farklılıkları hemen hesaba katabilmemiz için, Meta I, Meta II'ye göre daha fazla canlı emek soğurabilir, yani üretimi için daha fazla emek-zaman gerektirebilirdi. Dolayısıyla, Meta I ile Meta II'nin değerleri çok farklıdır. İşçi I'in ve İşçi II'nin verili bir sürede harcadıkları emeklerin ürünlerini temsil eden meta değerlerinin toplamları için de aynısı geçerlidir. Burada artık değerin yatırılan üretim araçlarının toplam değerine oranına kâr oranı dersek, kâr oranları da I ve II için çok farklı olurdu. I'in ve II'nin üretim sırasında gündelik olarak tükettikleri ve ücreti temsil eden geçim araçları, burada, öndelenmiş olan üretim araçlarının, normalde değişir sermaye dediğimiz bölümünü oluşturacaktır. Ama eşit çalışma süreleri için artık değerler I ve II için aynı olurdu, ya da daha doğru bir ifadey-

* 1. baskıda bunun ardından: "ama aynı zamanda". Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

le, hem I hem de II bir iş gününün ürününün değerini elde ettiğinden, ikisi de, öndelenmiş olan "değişmez" ögenin değerinin çıkarılmasından sonra, bir bölümü üretim sırasında tüketilen geçim araçlarının yedeği ve diğer bölümü bunu aşan fazla artık değer olarak ele alınabilecek olan aynı değeri elde eder. I'in harcamaları daha fazlaysa, bunlar, metasının bu "değişmez" kısmı yerine koyan daha büyük bir değer parçasıyla yerine koyulur ve yine ürünün toplam değerinin daha büyük bir parçasını söz konusu değişmez kısmın maddi ögelerine yeniden dönüştürmesi gerekir; II ise, bunun için daha az para elde etmesine karşın, aynı ölçüde daha azını yeniden dönüştürmek zorunda olacaktır. Demek ki, bu varsayım altında, kâr oranlarının farklılığı, tıpkı bugün ücretli emekçiden zorla alınan artık değer niceliğinin kendisini hangi kâr oranıyla ifade ettiğinin emekçi açısından önemsiz olması ve uluslararası ticarette farklı ulusların kâr oranlarının farklılığının onlar arasındaki meta mübadelesi açısından önemsiz olması örneklerindeki gibi, önemsiz olurdu.

Dolayısıyla, metaların tam ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmesi, kapitalist gelişmenin belirli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektiren üretim fiyatları üzerinden mübadeleye göre, çok daha düşük bir aşamayı gerekli kılar.

Farklı metaların fiyatları başlangıçta karşılıklı olarak ne şekilde saptanmış ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunların hareketini değer yasası yönetir. Diğer koşullar aynı kalırken, üretimleri için gerekli olan emekzaman kısaldığında fiyatları düşer, uzağında ise fiyatlar yükselir.

Dolayısıyla, fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer yasasıyla yönetilmesi bir yana bırakıldığında, metaların değerlerini, yalnızca teorik olarak değil tarihsel olarak da üretim fiyatlarının *prius*'u [önce geleni] olarak ele almak tümüyle yerindedir. Bu, üretim araçlarının işçiye ait olduğu durumlarda geçerlidir ve bu durum, hem eski dünyadaki hem de modern dünyadaki kendi başına çalışan toprak sahibi köylü ve zanaatçı için söz konusudur. Bu, daha önce dile getirmiş olduğumuz,* ürünlerin metalara evrilmesinin, bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı topluluklar arasındaki mübadeleden kaynaklandığı görüşüyle[27] de uyumludur. Her bir üretim dalında bağlanmış olan üretim araçları, bir alandan bir başkasına ancak zorlukla taşınabildiği ve bu nedenle farklı üretim alanları arasındaki ilişkiler, belirli sınırlar içinde, yabancı ülkeler ya da komünist topluluklar arasındaki ilişkiler gibi olduğu sürece, bu görüş, söz konusu başlangıç durumunun yanı sıra, köleliğe

* Bkz. MEW, Band 23, s. 102 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 96]. *–Almanca ed.*

27 O zamanlar, 1865'te, henüz yalnızca Marx'ın "görüş"üydü. Bugün, Maurer'inkilerden Morgan'ınkilere kadar ilk topluluklar hakkında yapılan kapsamlı araştırmalar sonrasında, artık neredeyse hiçbir yerde tartışılmayan bir gerçektir. –F. E.

ve serfliğe dayanan sonraki durumlar ve zanaatların lonca örgütlenmesi için de geçerlidir.

Metaların mübadele fiyatlarının yaklaşık olarak meta değerlerine karşılık gelmesi için, 1. farklı metaların mübadelesinin tümüyle rastlantısal ya da yalnızca ara sıra gerçekleşir olmaktan çıkması; 2. doğrudan meta mübadelesi söz konusu olduğunda, bu metaların her iki tarafta da yaklaşık olarak karşılıklı gereksinimlere karşılık gelen miktarlarda üretilmesi (bu, karşılıklı satış deneyimleri tarafından sağlanır ve dolayısıyla, süreklileşmiş mübadelelerin kendisinden çıkan bir sonuç olur); ve 3. satış söz konusu olduğunda, sözleşme yapan taraflardan birine metalarını değerlerinden fazlasına satma olanağı sağlayan ya da onu ucuza satmaya zorlayan hiçbir doğal ya da yapay tekelin bulunmaması yeterlidir. Rastlantısal tekel dediğimizde, alıcının ya da satıcının, arz ve talebin rastlantısal durumu sayesinde elde ettiği tekeli kastediyoruz.

Farklı üretim alanlarının metalarının değerlerine satıldıkları varsayımı, doğal olarak, yalnızca şu anlama gelir: Bu metaların değerleri, birer çekim noktasıdır; metaların fiyatları onların çevresinde döner ve fiyatlardaki sürekli yükseliş ve düşüşlerinin eşitlendiği noktayı oluştururlar. Bu durumda, her zaman, farklı üreticiler tarafından üretilen tek tek metaların bireysel değerlerinden –daha sonra– ayırt edilmesi gereken bir de *piyasa değeri* olacaktır. Bu metalardan bazılarının bireysel değeri piyasa değerinin altında kalacak (yani, üretimleri için, piyasa değerinin ifade ettiğinden daha az emek-zaman gerekecek), bazılarınınki de onun üzerine çıkacaktır. Piyasa değerinin, bir yandan, bir alanda üretilen metaların ortalama değeri olarak, diğer yandan, ilgili alanın ortalama koşulları altında üretilen ve aynı alanın ürünlerinin büyük bölümünü oluşturan metaların bireysel değeri olarak görülmesi gerekecektir. Aynı türdeki metalar için aynı olan piyasa fiyatlarının dalgalanma merkezini oluşturan piyasa değeri, yalnızca sıra dışı bileşimler söz konusu olduğunda, en kötü koşullarda ya da en avantajlı koşullarda üretilen metalar tarafından düzenlenir. Ortalama değerli metaların, yani her iki uç arasında yer alan değerlerden ortada olanına sahip olan metaların arzı olağan talebi karşılıyorsa, bireysel değerleri piyasa değerinin altında kalan metalar bir ekstra artık değer ya da artık kâr gerçekleştirirken, bireysel değerleri piyasa değerinin üzerinde olan metalar, içerdikleri artık değerin bir bölümünü gerçekleştiremez.

En kötü koşullarda üretilen metaların satılmasının, bunların talebi* karşılamak için gerekli olduğunu kanıtladığını söylemek bir işe yaramaz. Varsayılan durumda fiyat ortalama piyasa değerinden yüksek olsaydı, ta-

* 1. baskıda: "arzı". –*Almanca ed.*

lep daha küçük* olurdu. Bir meta türü, belirli fiyatlarla, piyasada ancak belirli bir yer tutabilir; fiyatlar değiştiğinde, bu yer, yalnızca, yükselmiş olan fiyat daha küçük bir meta niceliğiyle ve düşmüş olan fiyat daha büyük bir meta niceliğiyle çakışırsa aynı kalır. Buna karşılık, talep, fiyatlar en kötü koşullarda üretilen metaların değeriyle düzenlendiğinde daralmayacak kadar güçlüyse, piyasa değerini bu metalar belirler. Bu, yalnızca, talebin olağan düzeyin üzerine çıkması ya da arzın olağan düzeyin altına düşmesi durumunda mümkündür. Son olarak, üretilen metaların kütlesi, ortalama piyasa değerleri üzerinden satılabilen metaların kütlesinden büyükse, piyasa değerini en iyi koşullarda üretilen metalar belirler. Örneğin, bu metalar tam ya da yaklaşık olarak bireysel değerlerine satılabilirken, en kötü koşullarda üretilen metaların belki maliyet fiyatlarını bile gerçekleştirememesi ve ortalama koşullarda üretilen metaların içerdikleri artık değerin yalnızca bir bölümünü gerçekleştirmesi söz konusu olabilir. Burada piyasa değeri için söylenenler, piyasa değerinin yerini aldığı anda, üretim fiyatı için de geçerli olur. Üretim fiyatı, her bir alanda düzenlenir ve aynı şekilde özel durumlar tarafından düzenlenir. Ama onun kendisi de yine günlük piyasa fiyatlarının çevresinde döndükleri ve belirli dönemlerde eşitlendikleri merkezdir. (Üretim fiyatının en kötü koşullarda çalışanlar tarafından belirlenmesi üzerine, bkz. Ricardo.**)

Fiyatlar nasıl düzenleniyor olursa olsun, şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

1. Fiyat hareketleri, üretim için gerekli olan emek-zamanın azalmasının ya da artmasının üretim fiyatlarını yükseltmesi ya da düşürmesi yoluyla, değer yasasının hükmü altındadır. (Kendi üretim fiyatlarının metaların değerlerinden saptığını pekâlâ hisseden) Ricardo, *the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value* [okuyucunun dikkatini çekmek istediği inceleme(nin), metaların mutlak değerlerindeki değil, göreli değerlerindeki değişmelerin etkisiyle ilgili] olduğunu, işte bu anlamda söyler.***

2. Üretim fiyatlarını belirleyen ortalama kâr, her zaman, toplumsal toplam sermayenin özdeş parçası olarak verili bir sermayeye düşen artık değer niceliğine yaklaşık olarak eşit olmak zorundadır. Genel kâr oranının ve dolayısıyla ortalama kârın, parasal değerine göre hesaplanan gerçek ortalama artık değerden daha yüksek bir parasal değerle ifade

* 1. baskıda: "büyük"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. *–Almanca ed.*

** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 60-61. *–Almanca ed.*

*** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 15. *–Almanca ed.*

edildiğini varsayalım. Bu durumda, kapitalistler söz konusu olduğunda, bunların karşılıklı olarak %10 oranında mı yoksa %15 oranında mı kâr talep ettikleri önemsizdir. Parasal ifade karşılıklı olarak yükseltildiğinden, bu yüzdelerin ikisi de gerçek meta değerine karşılık gelmez. Ama işçiler söz konusu olduğunda (normal ücretlerini aldıkları, dolayısıyla ortalama kârın yükseltilmesinin ücretlerinden gerçek bir kesinti anlamına gelmediği, yani kapitalistin normal artık değerinden tümüyle farklı bir şeyi ifade ettiği varsayıldığından), ortalama kârın yükseltilmesiyle meta fiyatlarında ortaya çıkan artış, değişir sermayenin parasal ifadesindeki bir artışa karşılık gelmek zorundadır. Gerçekte, kâr oranının ve ortalama kârın, işçi ücretlerinin yükselmesine ve benzer şekilde değişmez sermayeyi oluşturan metaların fiyatların yükselmesine yol açmadan, bu tür bir genel nominal yükselişle gerçek artık değerin öndelenmiş toplam sermayeye oranının üzerine çıkması mümkün değildir. Düşüş durumunda da tersi geçerlidir. Ve metaların toplam değeri, toplam artık değeri, ama bu da ortalama kârın ve dolayısıyla genel kâr oranının yüksekliğini (genel bir yasa ya da dalgalanmaları yöneten bir yasa olarak) düzenlediğinden, üretim fiyatlarını değer yasası düzenler.

Rekabetin ilk olarak tek bir alanda başardığı şey, metaların farklı bireysel değerlerinden tek bir piyasa değeri ve piyasa fiyatı türetmektir. Farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarını eşitleyen üretim fiyatını ortaya çıkaransa, farklı alanlardaki sermayelerin rekabetidir. Bu ikincisi, birincisine göre, kapitalist üretim tarzının daha yüksek bir gelişmişlik düzeyini gerektirir.

Aynı üretim alanına ait, aynı türden ve yaklaşık olarak aynı kalitedeki metaların değerlerine satılmasının iki şartı vardır:

Birincisi, farklı bireysel değerler, *tek bir* toplumsal değere, yukarıda tarif edilmiş olan piyasa değerine eşitlenmiş olmak zorundadır ve bu da, hem aynı türden metaların üreticileri arasındaki rekabeti, hem de metalarını birlikte sundukları bir piyasanın varlığını gerekli kılar. Özdeş ama az da olsa farklı bireysel koşullar altında üretilen metaların piyasa fiyatının bunların piyasa değerine karşılık gelmesi, üzerine çıkarak ya da altına inerek ondan sapmaması için, farklı satıcıların birbirlerine uyguladıkları baskının, bunların toplumsal gereksinimi karşılayacak miktarda, yani, toplumun karşılığında piyasa değerini ödeyebileceği nicelikte metayı piyasaya sürmelerini sağlayacak kadar büyük olması gerekir. Ürün kütlesi bu gereksinimi aşacak olsa, metaların, piyasa değerlerinden azına satılması; ürün kütlesi yeterince büyük olmasa ya da aynı anlama gelmek üzere satıcılar arasındaki rekabet, onları, piyasaya bu meta kütlesini getirmeye zorlayacak kadar güçlü olmasa, tersine, piyasa değerlerinden fazlasına satılmaları zorunlu olurdu. Piyasa değeri

değişseydi, toplam meta kütlesinin satılmasının koşulları da değişirdi. Piyasa değeri düşerse, (burada her zaman efektif gereksinim olan) ortalama toplumsal gereksinim artar ve belirli sınırlar içinde daha büyük meta kütlelerini soğurabilir. Piyasa değeri yükselirse, söz konusu meta için toplumsal gereksinim azalır ve daha küçük meta kütleleri soğurulur. Dolayısıyla, eğer arz ve talep, piyasa fiyatını ya da daha doğrusu piyasa fiyatlarının piyasa değerinden sapmalarını düzenliyorsa, piyasa değeri de, arz ile talep arasındaki ilişkiyi ya da arz ile talepteki dalgalanmalar yüzünden salınan piyasa fiyatlarının merkezini düzenler.

Daha yakından bakılacak olursa, tek bir metanın değeri için geçerli olan koşulların burada kendilerini belirli bir türdeki metaların toplamının değerinin koşulları olarak yeniden ürettikleri görülür. Kapitalist üretim, başından itibaren seri üretimdir. Daha az gelişmiş başka üretim tarzlarında da, en azından temel metalar, çok sayıda küçük üretici tarafından ortak ürünler olarak küçük miktarlarda üretilseler bile, bütün bir üretim dalının ya da onun büyük ya da küçük bir kısmının ortak ürünleri olarak, büyük miktarlarla, görece az sayıdaki tüccarların elinde toplanır, birikir ve satışa sunulur.

Burada yalnızca geçerken belirtelim ki,"toplumsal gereksinim", yani talep ilkesinin düzenlediği şey, temelde, farklı sınıfların birbirleriyle ilişkilerine ve bunların her birinin iktisadi konumlarına, yani birincisi toplam artık değerin işçi ücretlerine oranına ve ikincisi artık değerin bölündüğü farklı parçaların (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler vb.) oranlarına bağlıdır; ve böylece bir kez daha görüldüğü üzere, arz ile talep arasındaki ilişkinin dayandığı temel açıklanmadan, bu ilişkiden hareketle hiçbir şey açıklanamaz.

Hem metanın hem de paranın mübadele değeri ile kullanım değerinin birliği olmasına karşın, satın alma ve satış sırasında bu iki işlevin kutuplar oluşturacak şekilde her iki uca bölündüğünü ve böylece metanın (satıcı) kullanım değerini ve paranın (alıcı) mübadele değerini temsil ettiğini daha önce görmüştük (I. Kitap, Bölüm 1, 3). Metanın kullanım değerine sahip olması, yani toplumsal bir gereksinimi karşılaması, satışın en önemli ön koşullarından biriydi. Diğer ön koşul, metanın içerdiği emek niceliğinin toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmesi, dolayısıyla metanın bireysel değerinin (ve söz konusu ön koşul uyarınca aynı anlama gelmek üzere satış fiyatının) onun toplumsal değeriyle çakışmasıydı.[28]

Şimdi bunu bütün bir alanın ürününü oluşturan ve piyasada bulunan meta kütlesine uygulayalım.

---

28 K. Marx, "Zur Kritik der pol. Oek. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı]", Berlin 1859 [Bkz. MEW, Band 13, s. 15-32. –*Almanca ed.*].

Konuyu sunmamızın en kolay yolu, tüm meta kütlesini, yani şu aşamada *bir* üretim dalının tüm meta kütlesini *bir* meta olarak ve çok sayıda özdeş metanın fiyatlarının toplamını *bir* fiyat olarak düşünmemizdir. Bu durumda, tek bir meta için söylenmiş olanlar, belirli bir üretim dalının piyasada bulunan meta kütlesi için de sözcüğü sözcüğüne geçerli olacaktır. Şimdi, metanın bireysel değerinin onun toplumsal değerine karşılık gelmesi gereği, toplam niceliğin onun üretimi için gerekli olan toplumsal emeği içermesiyle ve bu kütlenin değerinin onun piyasa değerine eşit olmasıyla gerçekleşir ya da belirlenir.

Şimdi de, bu metaların büyük çoğunluğunun, söz konusu değerin aynı zamanda bu kütleyi oluşturan tek tek metaların bireysel değeri olacağı şekilde, yaklaşık olarak aynı normal toplumsal koşullar altında üretildiğini varsayın. Eğer görece küçük bir kısım bu koşulların altında, bir başkası onların üzerinde üretildiyse ve böylece bir kısmın bireysel değeri metaların büyük kısmının ortalama değerinden büyük, diğerininki küçük olduysa, ama bu iki uç birbirlerini dengeliyorsa ve böylece bunlara ait olan metaların ortalama değeri ortadaki metaların değerine eşit oluyorsa, piyasa değeri, ortalama koşullarda üretilen metaların değeriyle belirlenir.[29] Toplam meta kütlesinin değeri, ortalama koşullarda üretilenler de bunların altında ya da üzerinde üretilenler de dâhil olmak üzere tek tek tüm metaların değerlerinin gerçek toplamına eşittir. Bu durumda, piyasa değeri ya da meta kütlesinin toplumsal değeri (bu metaların içerdiği gerekli emek-zaman), büyük çoğunluğu oluşturan ortadaki kütlenin değeriyle belirlenir.

Tam tersine, tartışma konusu olan metanın piyasaya getirilen toplam kütlesinin aynı kaldığını, ama en kötü koşullarda üretilen metaların değerinin en iyi koşullarda üretilenlerin değeriyle dengelenmediğini ve dolayısıyla en kötü koşullarda üretilen kısmın hem ortadaki kütle hem de diğer uç karşısında görece ciddi bir büyüklük oluşturduğunu varsayın: O zaman, en kötü koşullarda üretilen kütle, piyasa değerini ya da toplumsal değeri düzenler.

Son olarak, ortalama koşullara göre daha iyi koşullarda üretilen meta kütlesinin daha kötü koşullarda üretileninkine göre ciddi ölçülerde daha fazla olduğunu ve ortalama koşullarda üretilen meta kütlesi karşısında ciddi bir büyüklük oluşturduğunu varsayın: O zaman, en iyi koşullarda üretilen kısım piyasa değerini düzenler. Burada, piyasa fiyatını her zaman en iyi koşullarda üretilen kısmın belirlemesine yol açan piyasanın metalarla dolup taşması durumu göz ardı ediliyor; ama burada, piyasa

29 K. Marx, "Zur Kritik etc."

değerinden farklı olması ölçüsünde, piyasa fiyatıyla değil, piyasa değerinin kendisinin farklı belirlenimleriyle ilgileniyoruz.[30]

Aslında, kurala tümüyle bağlı kalarak söylenecek olursa (kuşkusuz, gerçek yaşamda yalnızca yaklaşık olarak ve bin bir değişiklikle karşılaşılacağı üzere), Durum I'de, tüm kütlenin ortalama değerler tarafından düzenlenen piyasa değeri, bunların her birinin değerlerinin toplamına eşittir; bu söylenen, uçlarda üretilen metalar açısından bakıldığında bu değerin kendisini onlara dayatılan bir ortalama değer olarak göstermesine rağmen geçerlidir. Öyleyse, en kötü uçta üretenler metalarını bireysel değerden azına satmak zorundadır; en iyi uçtakiler fazlasına satar.

Durum II'de, iki uçta üretilen bireysel değer kütleleri birbirlerini dengelemez; bunun yerine, kötü koşullarda üretilen ağır basar. Kurala bağlı kalarak söylenecek olsa, her bir metanın ya da toplam kütlenin her bir özdeş parçasının ortalama fiyatı, farklı koşullarda üretilen metaların değerlerinin toplanmasıyla elde edilecek olan toplam kütle değeriyle ve bu toplam değerden tek bir metaya düşecek olan özdeş parça tarafından belirlenirdi. Bu şekilde elde edilen piyasa değeri, yalnızca elverişli uçtaki metaların bireysel değerlerinin değil, aynı zamanda orta katmandaki metaların bireysel değerlerinin üzerinde olur; ama elverişsiz uçta üretilen metaların bireysel değerlerinden düşük kalmaya devam ederdi. Ona ne kadar yaklaşacağı ya da sonunda onunla çakışıp çakışmayacağı, tümüyle, ilgili meta alanındaki elverişsiz uçta üretilen metaların hacmine bağlıdır. Talep yalnızca sınırlı bir derecede ağır basıyorsa, piyasa fiyatını elverişsiz koşullarda üretilen metaların bireysel değeri düzenler.

Son olarak, Durum III'te olduğu gibi, en elverişli uçta üretilen metaların niceliği, yalnızca diğer uçla değil, ortalama koşullarla karşılaştırıldığında da daha büyük bir yer işgal ederse, piyasa değeri ortalama

30 Dolayısıyla, toprak rantı vesilesiyle Storch ile Ricardo arasında çıkan, piyasa değerinin (onlarda daha çok piyasa ya da üretim fiyatı) en kötü koşullarda üretilen metalarla mı (Ricardo) yoksa en iyi koşullarda üretilenlerle mi (Storch) düzenlendiği konulu anlaşmazlığın özünde (yalnızca nesnel bir anlaşmazlık: aslında ikisi de diğerini dikkate almaz), her ikisinin de haklı ve her ikisinin de haksız olması ve aynı zamanda her ikisinin de ortalama durumu tümüyle göz ardı etmiş olması vardır. [Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 60-61. Storch, "Cours d'économie politique, ou exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations", Cilt 2, St.-Pétersbourg 1815, s. 78-79. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 89 ve 93.) –*Almanca ed.*] Fiyatın en iyi koşullarda üretilen metalar tarafından belirlendiği durumlar hakkında karşılaştırma için Corbet'e ["An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained", London 1841, s. 42-44. –*Almanca ed.*] bakın. – "Bu," (Ricardo'nun) "bir şapka ve bir çift ayakkabı gibi iki farklı ürünün iki ayrı partisinin, her iki parti de aynı miktarlarda emekle üretildiyse, birbirleriyle mübadele edileceklerini iddia ettiği anlamına gelmez. Burada, 'meta'dan, kendi başına tek bir şapkayı, tek bir çift ayakkabıyı vb. değil, 'meta cinsi'ni anlamak zorundayız. Bu amaçla, İngiltere'deki tüm şapkaları üreten emek, tüm şapkalara bölünmüş kabul edilmelidir. Gördüğüm kadarıyla, bu, başlangıçta ve söz konusu öğretinin genel açıklamalarında ifade edilmemiş." ("Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.", London 1821, s. 53, 54.)

değerin altına düşer. Her iki ucun ve ortanın değer toplamlarının toplanmasıyla hesaplanan ortalama değer burada ortanın değerinin altındadır ve elverişli ucun işgal ettiği göreli yere bağlı olarak ona yaklaşır ya da ondan uzaklaşır. Talep arza göre zayıfsa, elverişli konumda bulunan kısım, büyüklüğü ne olursa olsun, fiyatını bireysel değerine indirerek, kendisine zorla alan açar. Arz, talep karşısında çok ciddi şekilde ağır basmadıkça, piyasa değeri, hiçbir zaman, en iyi koşullarda üretilen metaların söz konusu bireysel değeriyle çakışamaz.

Piyasa değerinin burada *soyut olarak* betimlenen bu şekildeki belirlenişi, gerçek piyasada, talebin meta kütlesini bu şekilde belirlenmiş olan değerine soğurabilecek kadar büyük olması koşuluyla, satıcılar arasındaki rekabet aracılığıyla gerçekleşir. Ve bu da bizi diğer noktaya ulaştırır.

İkincisi. Metanın kullanım değerine sahip olması, yalnızca, herhangi bir toplumsal gereksinimi karşıladığı anlamına gelir. Yalnızca tek tek metalarla ilgilendiğimiz sürece, karşılanacak olan gereksinimin niceliği üzerinde daha fazla durmadan, belirli bir metaya gereksinim duyulduğunu varsayabilmiştik (bunun niceliği, fiyattan bile anlaşılabiliyordu). Ne var ki, bütün bir üretim dalının ürünü bir tarafta ve toplumsal gereksinim diğer tarafta durmaya başlar başlamaz, bu nicelik temel bir önem kazanır. Bu noktada, söz konusu toplumsal gereksinimin ölçüsünü, yani niceliğini ele almak gerekli hâle gelir.

Piyasa değeriyle ilgili bundan önceki belirlemelerde, üretilen metaların kütlesinin aynı kaldığı, yani verili olduğu; yalnızca, söz konusu kütlenin farklı koşullarda üretilmiş olan bileşenlerinin oranlarının değiştiği ve dolayısıyla da aynı meta kütlesinin piyasa değerinin farklı şekillerde düzenlendiği varsayılıyor. Üretilmiş olan metaların bir bölümünün bir süreliğine piyasadan geri çekilmesinin mümkün olmasını bir yana bırakalım ve söz konusu kütlenin alışılagelmiş arz niceliğine karşılık geldiğini varsayalım. Bu kütleye yönelik talep de alışılagelmiş düzeyinde kalırsa, söz konusu meta, piyasa değerini yukarıda incelenmiş olan üç durumdan hangisi düzenliyor olursa olsun, piyasa değerine satılır. Meta kütlesi, bir gereksinimi karşılamanın ötesinde, onu tüm toplumsal kapsamıyla karşılar. Buna karşılık, meta niceliği ona yönelik talepten küçük ya da büyük olduğunda, piyasa fiyatı piyasa değerinden sapmalar gösterir. Ve ilk sapma, nicelik çok küçükse, piyasa değerini her zaman en kötü koşullarda üretilen metanın düzenlemesi ve çok büyükse, aynı değeri her zaman en iyi koşullarda üretilen metanın düzenlemesidir; yani, yalnızca farklı koşullarda üretilen kütlelerin oranları uyarınca başka bir sonuca ulaşmanın gerekli olmasına karşın, piyasa değerini uçlardan birinin belirlemesidir. Ürün talebi ile üretilen nicelik arasındaki fark daha büyük olduğunda, piyasa fiyatı da yukarıya ya da aşağıya doğru piyasa

değerinden daha fazla sapacaktır. Ama üretilen metaların niceliği ile piyasa değerlerine satılan metaların niceliği arasındaki fark, iki ayrı nedenden kaynaklanabilir. Birincisi, söz konusu niceliğin kendisi, yeniden üretimin daha önce verili piyasa değerini düzenleyen ölçekten farklı bir ölçekte gerçekleşmesine yol açacak şekilde değişebilir, yani fazla küçük ya da fazla büyük hâle gelebilir. Bu durumda, talebin aynı kalmasına karşın arz değişmiş ve bu yüzden göreli aşırı üretim ya da eksik üretimle karşılaşılmış olur. İkincisi, yeniden üretim, yani arz aynı kalır, ama talep, farklı nedenlerle gerçekleşebileceği üzere, düşer ya da yükselir. Burada, arzın mutlak büyüklüğü aynı kalmış olsa bile, onun göreli büyüklüğü, yani gereksinimlerle karşılaştırmalı ya da gereksinimlerle ölçülen büyüklüğü değişmiştir. Bunun etkisi birinci durumdakiyle aynı, ama karşıt yöndedir. Son olarak: Her iki tarafta da değişimler gerçekleşir, ama bu değişimler ya karşıt yönlü olur ya da aynı yönde olmaları durumunda dereceleri farklı olursa, kısacası çift taraflı değişimler gerçekleşir, ama bunlar iki taraf arasındaki eski oranı değiştirirse, nihai sonuç, her zaman, yukarıda ele alınan iki durumdan biri olmak zorundadır.

Arz ile talebin genel tanımının yapılmasındaki asıl güçlük, bunun bir totolojiyle sonuçlanır görünmesidir. İlk olarak arzı, yani piyasada bulunan ya da piyasaya gönderilebilecek olan ürünü ele alalım. Tümüyle yararsız ayrıntılara takılmamak için, burada, her bir sanayi dalındaki yıllık yeniden üretim kütlesini hesaba katacağız ve bunu yaparken, farklı metaların az çok sahip oldukları piyasadan çekilebilir ve diyelim bir sonraki yılın tüketimi için depolanabilir olma özelliğini göz ardı edeceğiz. Bu yıllık yeniden üretim, ilk olarak, meta kütlesinin kesikli ya da sürekli ögeler şeklinde ölçülmesine bağlı olarak ağırlık ya da sayıyla gösterilen belirli bir niceliği ifade eder; bunlar, yalnızca, insani gereksinimleri karşılayan kullanım değerleri değildir; piyasada, söz konusu kullanım değerlerinin verili bir miktarı bulunur. Ama ikincisi, bu meta miktarı, metanın piyasa değerinin ya da birim olarak iş gören meta ölçüsünün bir katı olarak ifade edilebilen belirli bir piyasa değerine sahiptir. Dolayısıyla, piyasada bulunan metaların nicel hacmi ile bunların piyasa değeri arasında zorunlu bir bağlantı bulunmaz, çünkü, örneğin bazı metalar özellikle yüksek bir değere, başkaları özellikle düşük bir değere sahip olur ve böylece verili bir değer tutarı, bir metanın çok büyük bir niceliğiyle ve bir başka metanın çok küçük bir niceliğiyle temsil edilebilir. Piyasada bulunan malların niceliği ile bu malların piyasa değeri arasında yalnızca şu bağlantı vardır: Verili bir emek üretkenliği temeli üzerinde, her bir üretim alanında, belirli bir miktarda malın üretimi belirli bir miktarda toplumsal emek-zaman gerektirir ve bu söylenen, söz konusu oranın farklı üretim alanlarında tümüyle farklı olmasına ve ilgili malların yararlılığıyla ya da onların kul-

lanım değerlerinin özel doğasıyla hiçbir iç bağlantıya sahip olmamasına rağmen geçerlidir. Tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde: Bir meta türünün a miktarının maliyeti b emek-zamansa, na miktarının maliyeti nb emek-zamandır. Ayrıca: Toplum, gereksinimlerin karşılanmasını, bir metanın bu amaçla üretilmesini istiyorsa, onun karşılığını ödemek zorundadır. Aslında, meta üretimi iş bölümünün varlığını şart koştuğundan, toplum, bu malı, kullanılabilir emek-zamanının bir bölümünü onun üretimi için kullanarak satın alır; yani, onu, söz konusu verili toplumun tasarrufu altında bulunan emek-zamanın belirli bir miktarıyla satın alır. Toplumun, iş bölümü kapsamında emeğini bu belirli malın üretimi için kullanan bölümü, toplumsal emek aracılığıyla, gereksinimlerini karşılayan mallarla temsil edilen bir eş değer elde etmek zorundadır. Ne var ki, bir yandaki, toplumsal bir mal için kullanılmış olan toplumsal toplam emek niceliği, yani toplam emek gücünün toplum tarafından bu malın üretimi için kullanılan özdeş parçası, dolayısıyla da bu malın üretiminin toplam üretimde kapladığı yer ile diğer yandaki, toplumun söz konusu belirli mal tarafından giderilen gereksinimi karşılama isteğinin derecesi arasında zorunlu bir bağlantı değil, yalnızca rastlantısal bir bağlantı bulunur. Her bir mal ya da bir meta türünün her bir belirli miktarı yalnızca kendi üretimi için gerekli olan toplumsal emeği içerebilecek olsa bile ve bu açıdan bakıldığında, söz konusu meta türünün toplamının piyasa değeri, yalnızca gerekli emeği temsil ediyor olsa bile, söz konusu meta mevcut toplumsal gereksinimi aşan bir miktarda üretilmişse, toplumsal emek-zamanın bir bölümü israf edilmiş olur ve bu durumda meta kütlesi, piyasada, gerçekte içerdiğinden çok daha küçük bir toplumsal emek niceliğini temsil eder. (Toplum, belirli malların üretimi için kullanılan toplumsal emek-zamanın hacmi ile bu mallarla karşılanacak olan toplumsal gereksinimlerin hacmi arasındaki bağlantıyı, yalnızca, üretimin, toplumun gerçek önceden belirleyici denetimi altında olduğu yerlerde kurar.) Bu nedenle, bu metalar piyasa değerlerinden azına elden çıkarılmak zorundadır ve bunların bir bölümünün tümüyle satılamaz hâle gelmesi bile mümkündür. – Belirli bir meta türünün üretimi için kullanılan toplumsal emeğin hacmi, söz konusu ürünle karşılanması gereken toplumsal gereksinimin hacmine göre çok küçük kaldığında, tersi geçerli olur. – Ama belirli bir malın üretimi için kullanılan toplumsal emeğin hacmi, karşılanması gereken toplumsal gereksinimin hacmine karşılık gelirse, dolayısıyla da üretilen kütle, talep aynı kalırken, alışılagelmiş yeniden üretim ölçeğine karşılık gelirse, ilgili meta piyasa değerine satılır. Metaların değerlerine mübadele edilmeleri ya da satılmaları, akılcı olandır, yani dengelerinin doğal yasasıdır; yasa, sapmalardan hareketle açıklanamaz; sapmaların yasadan hareketle açıklanması gerekir.

Şimdi diğer tarafa, yani talebe bakalım.

Metalar, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da geçim araçları olarak satın alınır; bazı meta türlerinin her iki amaca da hizmet edebilmesi burada hiçbir şeyi değiştirmez. Demek ki, üreticiler (burada, üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmüş olduğu varsayıldığından, kapitalistler) ve tüketiciler tarafından talep edilirler. İkisi de, ilk bakışta, talep tarafında, diğer tarafta farklı üretim dallarındaki belirli bir miktardaki toplumsal üretimin karşılık geldiği, verili bir miktarda toplumsal gereksinimlerin bulunduğunu varsayar görünür. Pamuk sanayisi yıllık yeniden üretimini verili ölçekte yeniden gerçekleştirecekse, bunun için, alışılagelmiş miktardaki pamuk, ve, diğer koşullar aynı kalırken, yeniden üretimdeki sermaye birikiminin ürünü olan yıllık genişleme nedeniyle, bir miktar ek pamuk gerekli olacaktır. Geçim araçları için de aynısı geçerlidir. İşçi sınıfı, alışılagelmiş ortalama yaşamını sürdürecekse, belki farklı türler arasında az çok farklı şekillerde dağıtılmış olsalar bile, en azından aynı miktardaki zorunlu geçim araçlarını yeniden bulabilmek ve yıllık nüfus artış nedeniyle ek bir miktarı bulabilmek zorundadır; diğer sınıflar için de, az ya da çok değişiklikle, aynısı geçerlidir.

Demek ki, göründüğü kadarıyla, talep tarafında, giderilmesi için piyasada bir malın belirli bir miktarının bulunmasını gerektiren, belirli bir büyüklükteki belirli bir toplumsal gereksinim vardır. Ama bu gereksinim, nicel açıdan, tümüyle esnek ve dalgalıdır. Onun sabitliği görünüştedir. "Talep"leri fiziksel gereksinimlerinin en dar sınırlarının bile altında kalan yoksullar vb. tümüyle bir yana bırakılırsa, geçim araçları daha ucuz ya da parasal ücretler daha yüksek olsaydı, işçiler bunların daha fazlasını satın alırdı ve söz konusu meta türlerine yönelik daha büyük bir "toplumsal gereksinim" ortaya çıkardı. Öte yandan örneğin pamuk ucuzlasaydı, kapitalistlerin pamuk talebi artar, pamuk sanayisine daha fazla ek sermaye yatırılırdı vb. Üretken tüketim talebinin varsayımımıza göre kapitalistin talebi olduğu ve onun asıl amacının artık değer üretimi olduğu, dolayısıyla da belirli bir meta türünü yalnızca bu amaca ulaşmak için ürettiği burada kesinlikle unutulmamalıdır. Öte yandan, bu durum, örneğin pamuk alıcısı olarak piyasada bulunduğu sürece, kapitalistin, pamuk gereksinimini temsil etmesine engel olmaz; aynı şekilde, pamuk satıcısı için de, alıcının pamuğu gömlek bezine mi yoksa pamuk barutuna mı çevireceği ya da kendisinin ve dünyanın kulaklarını onunla tıkamayı düşünüp düşünmediği hiçbir önem taşımaz. Ama kapitalistin amacı, kuşkusuz, onun ne tür bir alıcı olduğu konusunda büyük bir etkiye sahiptir. Onun pamuk gereksinimi, bunun gerçekte yalnızca onun kâr yapma gereksinimini örtmesi nedeniyle, ciddi şekilde değişikliğe uğrar. – Doğal olarak, *piyasada* temsil edilen meta gereksiniminin (ta-

lebin) *gerçek toplumsal* gereksinimden nicel olarak farklılaşmasının sınırları, farklı metalar için çok farklıdır; metaların talep edilen miktarı ile metalar başka parasal fiyatlara sahip olacak ya da alıcılar başka parasal koşullara ya da yaşam koşullarına sahip olacak olsa talep edilecek olan miktarları arasındaki farktan söz ediyorum.

Arz ve talep dengesizliklerini ve bunların sonucu olarak piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden sapmalarını görmekten kolay bir şey yoktur. Asıl güçlük, arz ile talebin denkliğinden ne anlamak gerektiğinin belirlenmesindedir.

Arz ve talep, bunların birbirleriyle ilişkisi, belirli bir üretim dalının meta kütlesinin piyasa değerinden fazlasına ya da azına değil piyasa değerine satılmasını sağlıyorsa, dengede olur. İlk duyduğumuz şey budur.

İkincisi: Metalar piyasa değerlerine satılabiliyorsa, arz ile talep dengededir.

Arz ve talep dengedeyken, etkileri ortadan kalkar ve meta, tam da bu nedenle, piyasa değerine satılır. Karşıt yönlü iki kuvvet aynı etkiye sahip olduklarında, bunlar birbirlerini götürür, dışarıya doğru hiçbir etkide bulunmazlar ve bu koşul altında ortaya çıkan görüngülerin, söz konusu iki kuvvetin müdahalesi dışındaki nedenlerle açıklanması gerekir. Arz ve talep karşılıklı olarak birbirlerini götürüyorsa, herhangi bir şeyi açıklamaktan uzaklaşırlar, piyasa değeri üzerinde etkide bulunmazlar ve piyasa değerinin kendisini neden bir başka para tutarıyla değil tam da bu para tutarıyla ifade ettiği konusunda bizi daha fazla karanlıkta bırakırlar. Kapitalist üretimin gerçek iç yasalarının, (bu iki toplumsal itici gücün daha derin ve burada gündeme getirilmeyen çözümlemesi tümüyle bir yana bırakıldığında) arz ile talebin etkileşimiyle açıklanamayacağı açıktır, çünkü bu yasalar, ancak, arz ile talep etkide bulunmayı bıraktığında, yani birbirlerini dengelediklerinde, saf hâlleriyle gerçekleşmiş görünür. Arz ve talep gerçekte hiçbir zaman denkleşmez ya da günün birinde denkleşirlerse, bu, rastlantısaldır, dolayısıyla da bilimsel açıdan 0'a eşit, yani gerçekleşmemiş sayılmalıdır. Ama ekonomi politikte, birbirlerini dengeledikleri varsayılır; neden? Görüngüleri, yasalara uygun, kendi kavramlarına karşılık gelen biçimleri içinde ele almak, yani onları, arz ve talebin hareketlerinin yarattığı görüntüden bağımsız olarak ele almak için. Diğer yandan, hareketlerinin gerçek eğilimini bulmak, belirli ölçülerde saptamak için. Çünkü, eşitsizlikler karşıtlık içeren bir doğaya sahiptir ve sürekli olarak birbirlerini izlediklerinden, karşıt yönlü doğrultularıyla, aralarındaki çelişkiyle birbirlerini dengelerler. Dolayısıyla, arz ve talep verili hiçbir durumda denkleşmiyorsa, bunların eşitsizliklerinin birbirlerini izlemesi (ve bir yöndeki sapmanın sonucu, karşıt yöndeki başka bir sapmaya yol açmasıdır) o şekilde gerçekleşir ki, uzun ya da kısa bir dönemde bütüne

bakıldığında, arz ve talep sürekli olarak birbirlerini dengeler; ama bunu, yalnızca geçmişteki hareketlerinin ortalaması olarak ve yalnızca çelişkilerinin sürekli hareketi olarak yaparlar. Böylece, piyasa değerlerinden sapan piyasa fiyatları, piyasa değerlerinden sapmaların artılar ve eksiler olarak birbirlerini götürmesi yoluyla, ortalama sayıları açısından bakıldığında, piyasa değerlerine eşitlenir. Ve bu ortalama sayı, yalnızca teorik bir öneme değil, yatırımı az çok belirli bir dönemdeki dalgalanmalara ve dengelenmelere göre hesaplanan sermaye için pratik bir öneme sahiptir.

Bu nedenle, arz ve talep ilişkisi, bir yandan, yalnızca piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden sapmalarını ve diğer yandan, bu sapmaların kaldırılması, yani arz ve talep ilişkisinin etkisinin kaldırılması eğilimini açıklar. (Burası, değerleri olmadan fiyatları olan istisnai metaların ele alınmasının yeri değil.) Arz ve talep, eşitsizliklerinin yol açtığı etkiyi çok farklı biçimlerde ortadan kaldırabilir. Örneğin, talebin ve dolayısıyla piyasa fiyatının düşmesi, sermayenin çekilmesine ve böylece arzın azalmasına yol açabilir. Ama aynı gelişme, piyasa değerinin kendisinin, gerekli emek-zamanı kısaltan buluşlar aracılığıyla düşürülmesine ve böylece piyasa fiyatıyla eşitlenmesine de yol açabilir. Tersine: Talebin artması ve böylece piyasa fiyatının piyasa değerinin üzerine çıkması, bu üretim dalına çok fazla sermayenin aktarılmasına ve böylece üretimin, piyasa fiyatının kendisinin piyasa değerinin altına düşeceği şekilde artırılmasına yol açabilir; ya da diğer yandan, talebin kendisini gerileten bir fiyat artışına neden olabilir. Aynı gelişme, şu ya da bu üretim dalında, talep edilen ürünlerin bir bölümünün kısa ya da uzun bir dönem boyunca kötü koşullarda üretilmek zorunda kalması yoluyla, piyasa değerinin kendisinin bu süre boyunca yükselmesine de yol açabilir.

Arz ve talep, piyasa fiyatını belirliyorsa, piyasa fiyatı ve daha ileri bir çözümleme düzeyinde de piyasa değeri, arz ve talebi belirler. Talep söz konusu olduğunda bu söylenen apaçıktır, çünkü talep, fiyatlarla ters yönde hareket eder; fiyatlar düştüğünde artar ve yükseldiğinde azalır. Ama arz için de aynısı geçerlidir. Çünkü, arz edilen metalara giren üretim araçlarının fiyatları, bu üretim araçlarına yönelik talebi ve dolayısıyla aynı zamanda arzları bu üretim araçlarına yönelik talebi kapsayan metaların arzını belirler. Pamuk fiyatları, pamuklu ürünlerin arzı için belirleyicidir.

Bu karışıklığa (fiyatların arz ve taleple belirlenmesi ve bunun yanı sıra arz ve talebin fiyatlarla belirlenmesi) ek olarak, talep arzı ve tersine arz talebi, üretim piyasayı ve piyasa üretimi belirler.[31]

---

31 Şu "keskin zekâ"nın büyük saçmalığı: "Bir metanın üretimi için gerekli olan ücretlerin, sermayenin ve toprağın miktarı eskisine göre değiştiğinde, Adam Smith'in onun doğal fiyatı diye andığı şey de değişmiş olur ve geçmişte o metanın doğal fiyatı olan fiyat, bu değişim nedeniyle, onun piyasa fiyatı olur: Çünkü, arz da talep de değişmiş olamayacak olsa bile" (tam da piyasa değeri, ya da, A. Smith'in üzerinde durduğu üretim fiyatı

Arz-talep ilişkisinin, arzda ya da gereksinimde dışsal koşullardan kaynaklanan bir değişim olmadan da, metaların piyasa değerlerindeki bir değişimin ürünü olarak değişebileceğini, sıradan iktisatçı (bkz. dipnot) bile kavrıyor. O bile, piyasa değeri ne olursa olsun, ona elde etmek için, arz ile talebin dengelenmek zorunda olduğunu kabul etmek zorunda kalıyor. Yani, arz-talep ilişkisi, piyasa değerini açıklamaz; tersine, arz ve talepteki dalgalanmaları bu değer açıklar. *Observations*'ın yazarı, dipnotta aktarılan bölümün ardından şöyle devam ediyor:

> "This proportion" (arz ile talep arasındaki), "however, if we still mean by 'demand' and 'natural price', what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality: for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality." ["Ne var ki, 'talep'ten ve 'doğal fiyat'tan hâlâ Adam Smith'e başvururken anladıklarımızı anlıyorsak," (arz ile talep arasındaki) "bu oran, her zaman bir eşitlik oranı olmak zorundadır, çünkü, doğal fiyat, yalnızca, arzın efektif talebe, yani doğal fiyattan fazlasını da azını da ödemeyecek olan talebe eşit olması durumunda gerçekten ödenir; dolayısıyla, aynı metanın farklı zamanlarda çok farklı iki doğal fiyatı olabilir ve buna rağmen, arzın talebe oranı iki durumda da aynı, yani eşitlik oranı olabilir."]

Demek ki, aynı metanın farklı zamanlarda iki farklı *natural price*'ı [doğal fiyatı] varken, söz konusu meta her iki durumda da *natural price*'ına satılacaksa, arz ile talebin iki durumda da birbirlerini dengeleyebilecekleri ve dengelemek zorunda oldukları teslim edilmektedir. İki durumda

---

bir değer değişimi nedeniyle değiştiğinden, burada her ikisi de değişir), "söz konusu arz, şimdiki üretim maliyetlerinin karşılığını ödeme gücü de isteği de bulunan kişilerin talebini tam olarak karşılayamaz; bunun yerine, daha büyük ya da daha küçüktür; böylece, arz ile yeni üretim maliyetlerine dayalı efektif talep arasındaki oran öncekinden farklıdır. O zaman, eğer herhangi bir engel çıkmazsa, arzda bir değişiklik gerçekleşecek ve bu, sonunda, metayı yeni doğal fiyatına ulaştıracaktır. Bu durumda, (meta, doğal fiyatına, arzındaki bir değişimle ulaştığından) doğal fiyatın, tıpkı piyasa fiyatının arz ile talep arasındaki bir başka orandan kaynaklanması örneğinde olduğu gibi, arz ile talep arasındaki bir orandan kaynaklandığını; dolayısıyla da, doğal fiyatın, tıpkı piyasa fiyatı gibi, arz ile talep arasındaki orana bağlı olduğunu söylemek, bazılarına doğru gelebilir. ('Büyük arz ve talep ilkesi, hem A. Smith'in deyimiyle doğal fiyatları hem de onun deyimiyle piyasa fiyatlarını belirlemek için kullanıma sokuldu.' – Malthus. ["Principles of political economy", London 1820, s. 75. –*Almanca ed.*] ("Observations on certain verbal disputes etc.", London 1821, s. 60, 61.) Zeki adam, önümüzdeki örnekte, tam da *cost of production*'daki [üretim maliyetindeki], dolayısıyla aynı zamanda değerdeki değişimin, talepteki, yani arz-talep ilişkisindeki değişime yol açmış olduğunu ve talepteki bu değişimin arzdaki bir değişime yol açabileceğini; bunun, düşünürümüzün kanıtlamak istediği şeyin tam tersini kanıtlayacağını kavrayamıyor; bunun kanıtlayacağı şey, hiçbir şekilde, üretim maliyetlerindeki değişimin arz-talep ilişkisi tarafından düzenlendiği olmaz, tersine, söz konusu değişimin bu ilişkiyi düzenlediği olurdu.

da arzın talebe oranında bir farklılığın olmamasına karşın doğal fiyatın kendi büyüklüğünde bir farklılık olduğundan, doğal fiyatın arz ve talepten bağımsız olarak belirlendiği ve dolayısıyla en az bunlar tarafından belirlenebileceği açıktır.

Bir metanın piyasa değerine, yani içerdiği toplumsal olarak gerekli emekle orantılı şekilde satılması için, bu meta türünün toplam kütlesi için kullanılan toplumsal toplam emek miktarı, bu metaya duyulan toplumsal gereksinimin miktarına, yani efektif toplumsal gereksinime karşılık gelmek zorundadır. Rekabet, arz-talep ilişkisindeki dalgalanmalara karşılık gelen piyasa fiyatı dalgalanmaları, sürekli olarak, her bir meta türü için kullanılan toplam emek miktarını bu düzeye indirmeye çalışır.

Arz-talep ilişkisinde, birincisi, kullanım değeri-değişim değeri, meta-para ve alıcı-satıcı ilişkisi, ikincisi, bu ikisi üçüncü kişiler olan tüccarlar tarafından temsil edilebilecek olsa bile, üretici-tüketici ilişkisi yeniden ortaya çıkar. Alıcı ile satıcıyı ele alırken, bu ilişkiyi açıklamak için, bunları birer birey olarak karşı karşıya koymak yeterlidir. Metanın eksiksiz başkalaşımı ve dolayısıyla satış ve satın almanın bütünü için üç kişi yeter. A, metasını, onu sattığı B'nin parasına dönüştürür, B de parasıyla C'den meta satın alarak onu yeniden metaya dönüştürür; bütün süreç bu üç taraf arasında gerçekleşir. Ayrıca: Para incelenirken, metaların değerlerine satıldığı varsayılmıştı, çünkü, yalnızca metanın paraya dönüşümü ve paradan yeniden metaya dönüşümü sırasında geçirdiği biçim değişiklikleri üzerinde durulduğundan, değerden sapan fiyatları incelemenin hiçbir gereği bulunmuyordu. Meta bir kez satılıp elde edilen parayla yeni bir meta satın alınır alınmaz, artık bütün başkalaşım karşımızdadır ve kendi başına ele alındığında, bu başkalaşım açısından, metanın fiyatının onun değerinden az mı yoksa fazla mı olduğu herhangi bir önem taşımaz. Metanın değeri bir temel olarak önemini korur, çünkü para kavramı yalnızca bu temel üzerinde geliştirilebilir ve fiyat, genel anlamıyla, ilk olarak, para biçimindeki değerden başka bir şey değildir. Kuşkusuz, dolaşım aracı olarak para incelenirken, gerçekleşen tek şeyin bir metanın *tek bir* başkalaşımı olmadığı varsayılır. Bunun yerine, söz konusu başkalaşımların toplumsal iç içeliği ele alınır. Paranın dolaşımına ve dolaşım aracı olma işlevinin gelişimine ancak bu yolla ulaşırız. Ama bu bağlantı, paranın dolaşım aracı olma işlevine geçişi ve bunun sonucu olan değişmiş biçimi açısından ne kadar önemli olursa olsun, tek tek alıcılar ve satıcılar arasındaki işlemler açısından hiçbir önem taşımaz.

Buna karşılık arz ve talep söz konusu olduğunda, arz, belirli bir meta türünün satıcılarının ya da üreticilerinin sağladıkları metaların toplamına ve talep, aynı meta türünün alıcılarının ya da (bireysel ya da üretken)

tüketicilerinin toplamına eşittir. Ve toplamlar, birbirleri üzerinde, birimler olarak, birleşik kuvvetler olarak etkide bulunur. Birey burada yalnızca toplumsal bir gücün parçası, kütlenin atomu olarak etkide bulunur ve rekabet, üretim ve tüketimin *toplumsal* karakterini bu biçim altında ortaya çıkarır.

Rekabetin geçici olarak daha zayıf olan tarafı, aynı zamanda, bireyin, rakiplerinin oluşturduğu kitleden bağımsız olarak ve çoğu zaman doğrudan doğruya onlara karşı hareket ettiği ve tam da bu yolla birinin diğerine bağımlılığını hissedilir kıldığı tarafken, daha güçlü olan taraf, hasmın karşısına, her zaman, şu ya da bu derecede, kapalı bir birlik olarak çıkar. Bu belirli meta türüne yönelik talep arzdan büyükse, bir alıcı (belirli sınırlar içinde) bir başkasından yüksek fiyat verir ve böylece metanın fiyatını tüm alıcılar için piyasa değerinin* üzerine yükseltirken, diğer tarafta, satıcılar, hep birlikte, yüksek bir piyasa fiyatıyla satış yapmaya çalışır. Tersine arz talepten büyükse, biri daha ucuza satmaya başlar ve diğerleri onu izlemek zorunda kalırken, alıcılar, hep birlikte, piyasa fiyatını piyasa değerinin mümkün olduğunca altına düşürmeye çalışır. Ortak taraf, her bir bireyi, yalnızca, onunla birlikte olduğunda ona karşı olacağı duruma göre daha fazla kazandığı sürece ilgilendirir. İlgili taraf daha zayıf olan tarafa dönüşür dönüşmez, ortaklık sona erer ve her bir birey kendi başına hareket ederek mevcut durumdan mümkün olan en iyi şekilde sıyrılmaya çalışır. Diğer yandan, biri, daha ucuza üretir ve daha fazla satış yapabilecek, yürürlükte olan piyasa fiyatından ya da piyasa değerinden azına satış yaparak piyasada daha büyük bir yer işgal edebilecek duruma gelirse, böyle yapar ve böylece, adım adım diğerlerini daha ucuz olan üretim tarzını benimsemek zorunda bırakan ve toplumsal olarak gerekli olan emeği yeni bir daha düşük düzeye indiren hareket başlar. Bir taraf üstün durumdaysa, o tarafta olan herkes kazanır; sanki ortak bir tekel kurmuş gibi olurlar. Bir taraf daha zayıf olan tarafsa, her bir birey, daha güçlü olmak (örneğin daha düşük üretim maliyetleriyle çalışmak) ya da en azından mevcut durumdan mümkün olan en iyi şekilde kurtulmak için çaba harcayabilir ve eylemlerinin yalnızca kendisini değil, aynı zamanda tüm arkadaşlarını etkilemesine karşın, şeytanla ortaklık kurar.[32]

---

* 1. Baskıda: "piyasa fiyatının". *–Almanca ed.*

32 "Bir sınıfın tek bir bireyi, bütünün kazancının ve mülklerinin verili bir payından ya da özdeş bir parçasından fazlasına hiçbir zaman sahip olamayacak olsaydı, kazançları artırmak için diğerleriyle gönüllü olarak birleşirdi" (arz-talep ilişkisi buna izin verir vermez böyle yapar): "bu, tekeldir. Ama tek bir birey, toplam tutarı azaltacak olan bir yolla bile olsa, bir şekilde kendi payının mutlak tutarını büyütebileceğini düşündüğünde, çoğu zaman bunu yapacaktır: bu, rekabettir." ("An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.", London 1821, s. 105.)

Arz ve talep, değerin piyasa değerine dönüşümünü varsayar, ve kapitalist temel üzerinde gerçekleştikleri sürece, metalar sermayenin ürünleri olduğu sürece, kapitalist üretim süreçlerini, yani metaların salt alım satımından çok farklı bir şekilde karmaşıklaşmış olan ilişkileri varsayarlar. Burada söz konusu olan şey, metaların değerlerinin formel olarak fiyatlara dönüşmesi, yani sadece bir biçim değişikliği değil, piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden ve bunların ötesinde üretim fiyatlarından nicel olarak gösterdikleri belirli sapmalardır. Basit alım satımda, meta üreticilerinin birbirlerinin karşısına alıcılar ve satıcılar olarak çıkması yeterlidir. Arz ve talep, daha ileri bir çözümlemede, toplumun toplam gelirini kendi aralarında bölüşen ve gelir olarak kendi aralarında tüketen, yani gelir tarafından yaratılan talebi oluşturan farklı sınıfları ve sınıf kesimlerini varsayarken, diğer taraftan, üreticilerin üreticiler olarak kendi aralarında oluşturdukları arz ve talebin anlaşılması için, kapitalist üretim sürecinin genel yapısının kavranmasını gerektirirler.

Kapitalist üretimde önemli olan şey, meta biçiminde dolaşıma sürülmüş olan değer kütlesi için başka bir biçimdeki (ister para biçiminde isterse bir başka meta biçiminde olsun) eşit bir değer kütlesinin dolaşımdan çekilmesi değil, üretime öndelenmiş olan sermaye için, hangi üretim dalında kullanılmış olursa olsun, aynı büyüklükteki diğer tüm sermayeler kadar ya da kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak], dolaşımdan aynı artık değeri ya da kârı çekmektir; yani burada önemli olan şey, en azından bir minimum olarak, metaları, ortalama kârı sağlayan fiyatlarla, yani üretim fiyatlarıyla satmaktır. Sermaye, her bir kapitalistin toplumsal toplam sermayedeki payıyla orantılı olarak katıldığı bir *toplumsal güç* olarak kendi bilincine bu biçimde ulaşır.

Birincisi, kapitalist üretim, özünde, ürettiği metanın belirli kullanım değeri ve genel olarak ayırıcı özellikleri karşısında kayıtsızdır. Her üretim alanında, onun için önemli olan tek şey, artık değer üretmek, emeğin ürününde yer alan belirli bir miktardaki karşılığı ödenmemiş emeğe el koymaktır. Ve aynı şekilde, emeğinin özgül karakteri karşısında kayıtsız olması, sermayenin gereksinimlerine göre kendisini dönüştürmesi ve bir üretim alanından bir başkasına savrulmasına izin vermek zorunda olması, sermayenin boyunduruğu altına sokulmuş olan ücretli emeğin doğasından kaynaklanır.

İkincisi, gerçekten de her bir üretim alanı bir diğeri kadar iyi ya da kötüdür; her biri aynı kârı üretir ve her biri, onun tarafından üretilmiş olan meta herhangi bir toplumsal gereksinimi karşılamasaydı, anlamsızlaşırdı.

Ama metalar değerlerine satılırsa, açıklanmış olduğu üzere, farklı üretim alanlarında, bunlara yatırılmış olan sermaye kütlelerinin farklı or-

ganik bileşimlerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne var ki, sermaye, daha düşük kâr oranlı bir alandan çekilip, daha yüksek kâr getiren bir başkasına yönelir. Sermaye, bu sürekli dışarıya ve içeriye göçleri aracılığıyla, kısacası, farklı alanlar arasındaki, kâr oranlarının farklı yerlerdeki yükselip alçalmalarına bağlı dağılımı aracılığıyla, öyle bir arz-talep ilişkisi yaratır ki, farklı üretim alanlarındaki ortalama kâr aynı olur ve bu nedenle, değerler üretim fiyatlarına dönüşür. Verili bir ulusal toplumda kapitalist gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, yani ilgili ülkenin koşulları kapitalist üretim tarzıyla ne kadar uyumlu hâle geldiyse, sermaye de bu eşitlenmeyi az çok gerçekleştirebilecek duruma gelmiş demektir. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte onun koşulları da gelişir ve kapitalist üretim, üretim sürecini çerçeveleyen tüm toplumsal ön koşulları kendi özgül karakterine ve kendisine içkin olan yasalara tabi kılar.

Sürekli eşitsizliklerin sürekli olarak dengelenmesi, 1. sermaye ne kadar hareketliyse, yani bir alandan ve bir yerden bir başkasına aktarılması ne kadar kolaysa; 2. emek gücü bir alandan bir başkasına ve bir yerel üretim noktasından bir başkasına ne kadar hızlı bir şekilde gönderilebiliyorsa, o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşir. 1. koşul, toplumun sınırları içinde eksiksiz ticaret özgürlüğünü ve doğal olanlar, yani kapitalist üretim tarzının kendisinden kaynaklananlar dışındaki tüm tekellerin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Bu koşul, ayrıca, kullanılabilir durumdaki toplumsal sermayenin inorganik kütlesini bireysel kapitalist karşısında bir araya getiren kredi sisteminin gelişmesini; son olarak da, farklı üretim alanlarının kapitalistlere tabi hâle gelmesini gerektirir. Bu sonuncusu, daha, kapitalistçe işletilen tüm üretim alanlarında değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinin söz konusu olduğu kabul edildiğinde, ilgili ön koşul tarafından kapsanmıştı; ama bu dengelenmenin kendisi, kapitalist olmayan yollarla işletilen çok sayıdaki ve büyük üretim alanlarının (örneğin küçük köylülerce yürütülen tarımın), kapitalist işletmelerin arasına girmesi ve onlarla bir zincir oluşturması durumunda büyük engellerle karşılaşır. Son olarak, büyük bir nüfus yoğunluğu gereklidir. – 2. koşul, işçilerin bir üretim alanından bir başkasına ya da bir yerel üretim merkezinden herhangi bir başkasına geçmesini engelleyen tüm yasaların kaldırılmasını; işçinin kendi emeğinin içeriğine kayıtsızlığını; emeğin tüm üretim alanlarında mümkün olduğu ölçüde basit emek düzeyine düşmesini; işçiler arasındaki her tür mesleki önyargının ortadan kalkmasını; son olarak ve özellikle, işçinin kapitalist üretim tarzının boyunduruğu altına sokulmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili diğer açıklamalar, özel olarak rekabetin incelenmesi sırasında yapılacak.

Buraya dek söylenenlerden çıkan sonuç, tüm diğer koşullar ve bu arada öndelenmiş olan toplam değişmez sermayenin değeri verili kabul

edildiğinde ortalama kâr oranı toplam emeğin toplam sermaye tarafından sömürülme derecesine bağlı olduğundan, her bir üretim alanının tüm kapitalistlerinin toplamı gibi tek tek her bir kapitalistin, toplam işçi sınıfının toplam sermaye tarafından sömürülmesinde, bu sömürü derecesinde ve sadece genel sınıf sempatisi nedeniyle değil, doğrudan doğruya iktisadi olarak pay sahibi olduğudur.

Ortalama kâr oranı, sermayenin her 100 birimi başına ürettiği ortalama artık değerle çakışır ve artık değerle ilişkili olarak, biraz önce söylenenler başından itibaren apaçıktır. Ortalama kâr söz konusu olduğunda, buna eklenen tek şey, kâr oranının belirleyici ögelerinden biri olarak, öndelenmiş olan sermayenin değeridir. Gerçekten de, bir kapitalistin ya da belirli bir üretim alanının sermayesinin doğrudan doğruya kendisi tarafından istihdam edilen işçilerin sömürülmesiyle sağladığı özel çıkar, ya istisnai derecede fazla çalışma ya da ücretin ortalamanın altına düşürülmesi ya da kullanılan emeğin istisnai üretkenliği sayesinde, bir ekstra kazancın, ortalama kârı aşan bir kârın elde edilebilmesiyle sınırlıdır. Bu bir yana bırakıldığında, kendi üretim alanında değişir sermaye ve dolayısıyla işçi kullanmamış olan bir kapitalist (bu, gerçekte, abartılı bir varsayımdır), işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülmesiyle, tıpkı, diyelim (yine abartılı bir ön koşul olarak) yalnızca değişir sermaye kullanmış, yani tüm sermayesini işçi ücretlerine yatırmış olan bir kapitalist kadar ilgilenir ve tıpkı ikinci kapitalist gibi, kendi kârını, karşılığı ödenmemiş artık değerden türetirdi. Ama emeğin sömürülme derecesi, iş günü veriliyken ortalama emek yoğunluğuna ve yoğunluk veriliyken iş gününün uzunluğuna bağlıdır. Emeğin sömürülme derecesi, artık değer oranının yüksekliğini, yani değişir sermayenin toplam kütlesi veriliyken artık değerin büyüklüğünü ve dolayısıyla kârın büyüklüğünü belirler. Bir alanın sermayesinin, toplam sermayeden farklı olarak, özel olarak kendisi tarafından istihdam edilen işçilerin sömürülmesindeki özel çıkarı neyse, tek bir kapitalistin, kendi alanından farklı olarak, kişisel olarak kendisi tarafından sömürülen işçilerin sömürülmesindeki özel çıkarı da odur.

Öte yandan, sermayenin her bir alanının ve tek tek her bir kapitalistin, toplam sermayenin kullandığı toplumsal emeğin üretkenliğiyle ilgili çıkarları aynıdır. Çünkü, buna bağlı olan iki şey vardır: Birincisi, ortalama kârı ifade eden kullanım değerleri kütlesi; ve bu, hem yeni sermayenin birikim fonu hem de haz için gelir fonu olarak iş gördüğünden, iki kez önemlidir. İkincisi, öndelenmiş olan toplam (değişmez ve değişir) sermayenin, artık değerin ya da kârın büyüklüğü veriliyken kâr oranını ya da belirli bir miktarda sermayeye düşen kârı belirleyen değeri. Belirli bir alanın ya da bu alanın içindeki tek bir işletmenin kendine özgü emek üretkenliği, toplam sermayeden farklı olarak ilgili alana ya da söz

konusu alandan farklı olarak tek bir kapitaliste bir ekstra kâr elde etme olanağı sağlaması ölçüsünde, yalnızca doğrudan doğruya o alanda ya da işletmede yer alan kapitalistleri ilgilendirir.

Dolayısıyla, burada, kapitalistlerin, her ne kadar kendi aralarındaki rekabet sırasında yalancı biraderler olarak davransalar da, işçi sınıfının bütünü karşısında neden gerçek bir mason örgütü oluşturduklarının matematiksel olarak kesin bir kanıtıyla karşı karşıyayız.

Üretim fiyatı ortalama kârı içerir. Ona üretim fiyatı demiştik; aslında, (hiçbirinin üretim fiyatı ile değer arasındaki farkı açıklamamış olmasına karşın) A. Smith'in *natural price* [doğal fiyat], Ricardo'nun *price of production, cost of production* [üretim fiyatı, üretim maliyeti], fizyokratların *prix nécessaire* [gerekli fiyat] diye andığı şeyin aynısıdır, çünkü uzun vadede, arzın, her bir üretim alanının metasının yeniden üretiminin ön koşuludur.[33] Metaların değerlerinin emek-zamanla, içerdikleri emek miktarıyla belirlendiğine karşı çıkan iktisatçıların, her zaman, piyasa fiyatlarının çevrelerinde dalgalandığı merkezler olarak üretim fiyatlarından söz etmelerinin nedeni de böylece anlaşılıyor. Bunu yapabiliyorlar, çünkü üretim fiyatı, meta değerinin fazlasıyla dışsallaşmış ve *prima facie* [ilk bakışta] anlamsız bir biçimi, rekabette ortaya çıkan, dolayısıyla bayağı kapitalistin ve dolayısıyla aynı zamanda bayağı iktisatçının bilincinde var olan bir biçimdir.

Yapılan açıklamalar, piyasa değerinin (ve bunun hakkında söylenmiş olan her şey, gerekli sınırlamalarla, üretim fiyatı için de geçerlidir), nasıl olup da, her bir üretim alanındaki en iyi koşullarda üretim gerçekleştirenler için bir artık kârı içerdiğini gösterdi. Bunalım ve genel olarak aşırı üretim durumları bir yana bırakıldığında, bu, piyasa değerlerinden ya da piyasa üretim fiyatlarından ne kadar saparlarsa sapsınlar, tüm piyasa fiyatları için geçerlidir. Çünkü, piyasa fiyatı, aynı türdeki metalar için, bunlar çok farklı bireysel koşullar altında üretilmiş ve bu nedenle çok farklı maliyet fiyatlarına sahip olabilecek olsa bile, aynı fiyatların ödendiği anlamına gelir. (Burada, ister yapay olsunlar ister doğal, alışılagelmiş anlamıyla tekellerin ürünü olan artık kârlardan söz etmiyoruz.)

Ama, belirli üretim alanları, kendi metalarının değerlerinin üretim fiyatlarına dönüşmesinden ve dolayısıyla da kârlarının ortalama kâra inmesinden kaçınabilecek durumda olduğunda da, bir artık kâr ortaya çıkabilir. Artık kârın bu iki biçiminin diğer görünüşlerini toprak rantı hakkındaki kısımda ele almamız gerekecek.

33 Malthus ["Principles of political economy", London 1836, s. 77-78. –*Almanca ed.*].

Bölüm

11

Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkileri

★ ★ ★

Toplumsal sermayenin ortalama bileşimi $80_c + 20_v$ ve kâr %20 olsun. Bu durumda artık değer oranı %100'dür. Diğer her şey aynı kalırken, ücretlerdeki genel bir yükselme, artık değer oranının düşmesi anlamına gelir. Ortalama sermaye için kâr ile artık değer çakışır. Ücretler %25 oranında yükselmiş olsun. Harekete geçirilmesi daha önce 20'ye mal olan aynı emek kütlesi şimdi 25'le harekete geçirilir. Bu durumda elimizde $80_c + 20_v + 20_p$ yerine $80_c + 25_v + 15_p$'lik bir devir değeri bulunur. Değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek eskisi gibi yine 40'lık bir toplam değer üretir. v, 20'den 25'e yükselirse, m ya da p fazlalığı artık yalnızca 15'e eşit olur. 105 üzerinden 15'lik kâr $\%14^2/_7$'ye eşittir ve bu, yeni ortalama kâr oranı olurdu. Ortalama sermayenin ürettiği metaların üretim fiyatı bunların değeriyle çakıştığından, söz konusu metaların üretim fiyatı değişmezdi; bu nedenle, ücretlerin yükselmesi, kârın azalmasına yol açar, ama metaların değerinde ve fiyatında herhangi bir değişime yol açmazdı.

Daha önce, ortalama kâr oranı %20'ye eşitken, bir devir döneminde üretilen metaların üretim fiyatı, bunların maliyet fiyatı, artı, bu maliyet fiyatı üzerinden %20'lik bir kâra eşitti, yani $k + kp' = k + \frac{20k}{100}$'dü; bu-

radaki k, metalara dâhil olan üretim araçlarının değerine ve üretimleri sırasında kullanılan sabit sermayenin ürüne aktardığı aşınma ve yıpranmanın miktarına bağlı olarak farklılaşan, değişken bir büyüklüktür. Yeni durumda, üretim fiyatı, k + $\frac{14(^2/_7)_k}{100}$ tutardı.

İlk olarak, bileşimi, başlangıçtaki $80_c + 20_v$'lik (şimdi $76^4/_{21c} + 23^{17}/_{21v}$'ye dönüşmüş olan) ortalama toplumsal sermaye bileşiminden düşük olan bir sermaye alalım; bu sermaye, örneğin, $50_c + 50_v$ olsun. Burada, basitlik adına sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne aşınma ve yıpranma olarak girdiğini ve devir zamanının Durum I'dekiyle aynı olduğunu varsayarsak, yıllık ürünün üretim fiyatı, ücretlerin yükselmesinden önce, $50_c + 50_v + 20_p = 120$ olurdu. Ücretlerdeki %25'lik bir artış, aynı miktarda emeğin harekete geçirilebilmesi için, değişir sermayenin 50'den $62^1/_2$'ye yükselmesini gerektirir. Yıllık ürün daha önceki 120'lik üretim fiyatına satılacak olsaydı, bu bize $50_c + 62^1/_{2v} + 7^1/_{2p}$ sonucunu, yani $\%6^2/_3$'lük bir kâr oranını verirdi. Ne var ki, yeni ortalama kâr oranı $\%14^2/_7$'dir ve tüm diğer koşulların aynı kaldığını varsaydığımızdan, bu $50_c + 62^1/_{2v}$ sermayesi de bu kârı sağlamak zorundadır. Ama $112^1/_2$'lik bir sermaye, $\%14^2/_7$'lik bir kâr oranıyla, $16^1/_{14}$'lük* bir kâr sağlar. Bundan dolayı, bu sermaye tarafından üretilen metaların üretim fiyatı şimdi $50_c + 62^1/_{2v} + 16^1/_{14p}$** = $128^8/_{14}$*** olur. Demek ki, %25'lik ücret artışının sonucu olarak, burada, aynı metanın aynı miktarının üretim fiyatı 120'den $128^8/_{14}$'e**** çıkmış ya da %7'den yüksek bir oranda artmıştır.

Tersine, bileşimi ortalama sermayenin bileşiminden yüksek, örneğin $92_c + 8_v$ olan bir üretim alanı alalım. Dolayısıyla başlangıçtaki ortalama kâr burada da yine 20'ye eşittir ve bir kez daha sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne girdiğini ve devir zamanının Durum I ve II'dekilerle aynı olduğunu varsayarsak, metanın üretim fiyatı burada da 120'ye eşit olur.

Ücretlerdeki %25'lik yükselişin sonucu olarak, değişir sermaye, aynı kalan bir emek miktarı için, 8'den 10'a, dolayısıyla da metaların maliyet fiyatı 100'den 102'ye yükselir; diğer yandan, ortalama kâr oranı %20'den $\%14^2/_7$'ye düşmüştür. Ne var ki, $100 : 14^2/_7 = 102 : 14^4/_7$'dir.***** Demek ki, şimdi 102'ye düşen kâr $14^4/_7$'dir. Ve bu nedenle, toplam ürün, k + kp´

---

* 1. baskıda: "yaklaşık olarak $16^1/_2$". –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "$16^1/_{12p}$". –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: "$128^7/_{12}$. –*Almanca ed.*

**** 1. baskıda: "$128^7/_{12}$. –*Almanca ed.*

***** 1. baskıda: "(yaklaşık)". –*Almanca ed.*

= 102 + $14^4/_7$ = $116^4/_7$'ye satılır. Yani, üretim fiyatı 120'den $116^4/_7$'ye veya $3^3/_7$ kadar* düşmüştür.

Demek ki, ücretlerin %25 oranında yükselmesinin sonucu olarak:

1. ortalama toplumsal bileşime sahip sermayeye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı değişmeden kalmış;

2. düşük bileşimli sermaye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı, kârla aynı oranda olmamakla birlikte, yükselmiş;

3. yüksek bileşimli sermaye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı, yine kârla aynı oranda olmamakla birlikte, düşmüştür.

Ortalama sermayenin metalarının üretim fiyatı aynı kaldığından, yani ürün değerine eşit olduğundan, tüm sermayelerin ürünlerinin üretim fiyatlarının toplamı da aynı kalmıştır, yani toplam sermaye tarafından üretilen değerlerin toplamına eşittir; bir taraftaki yükseliş ile diğer taraftaki düşüş, toplam sermaye için, ortalama toplumsal sermaye düzeyine gelinmesini sağlayacak şekilde birbirlerini götürür.

Metaların üretim fiyatı Örnek II'de yükseliyor, III'te düşüyorsa, artık değer oranındaki düşüşün ya da işçi ücretlerindeki genel artışın yol açtığı bu karşıt yönlü etkinin kendisi bile, burada işçi ücretlerindeki yükselişin fiyatlar aracılığıyla telafi edilmesinin söz konusu olamayacağını gösterir, çünkü III'te üretim fiyatı düşüşünün kapitalist için kârdaki düşüşü telafi etmesi mümkün değildir ve II'deki fiyat artışı kârın düşmesini engellemez. Aksine, fiyatın yükseldiği ve düştüğü her iki örnekte de, kâr, fiyat değişikliğiyle karşılaşmayan ortalama sermayeninkiyle aynıdır. Hem II'de hem de III'te, $5^5/_7$ kadar ya da %25'ten biraz fazla düşmüş olan aynı ortalama kâr söz konusudur. Buradan çıkan sonuca göre, fiyat II'de yükselmeseydi ve III'te düşmeseydi, II, düşmüş olan yeni ortalama kârın altında, III ise üzerinde satış yapardı. Aslında, sermayenin her bir 100 biriminin emeğe yatırılan kısmının 50, 25 ya da 10 birim olmasına bağlı olarak, ücretlerdeki bir artışın, sermayesinin $^1/_{10}$'unu işçi ücretlerine yatıran birini, sermayesinin $^1/_4$'ünü ya da $^1/_2$'sini işçi ücretlerine yatıran birine göre çok farklı şekilde etkilemek zorunda olduğu açıktır. Sermayenin ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak üretim fiyatlarının bir yandaki artışı ile diğer yandaki azalması, yalnızca, düşmüş olan yeni ortalama kâra eşitlenme yoluyla gerçekleşir.

Peki, işçi ücretlerindeki genel bir düşüş ve kâr oranındaki ve dolayısıyla ortalama kârdaki buna karşılık gelen genel bir yükseliş, ortalama toplumsal bileşimden karşıt yönlerde sapan sermayelerin ürünleri

---

* 1. baskıda: "yüzde 3'ten fazla". ([Yukarıdaki] Değişiklikler Marx'ın elyazmasına dayanarak yapılmıştır.) *–Almanca ed.*

olan metaların üretim fiyatları üzerinde ne şekilde etkide bulunurdu? (Ricardo'nun incelemediği) sonucu elde etmek için tek yapmamız gereken, yukarıdaki açıklamayı tersine çevirmek.

I. Ortalama sermaye = $80_c + 20_v = 100$; artık değer oranı = %100; üretim fiyatı = meta değeri = $80_c + 20_v + 20_p = 120$; kâr oranı = %20. Ücretler dörtte bir oranında düşsün; bu durumda aynı değişmez sermaye 20_v yerine 15_v tarafından harekete geçirilir. Böylece, meta değeri = $80_c + 15_v + 25_p = 120$ olur. v tarafından üretilen iş miktarı aynı kalır; yalnızca, bu yolla yaratılan yeni değer, kapitalist ile işçi arasında farklı şekilde bölünür. Artık değer 20'den 25'e, artık değer oranı $\frac{20}{20}$'den $\frac{25}{15}$'e yani %100'den %$166^2/_3$'e yükselmiştir. 95'e isabet eden kâr şimdi 25, yani yüzde olarak kâr oranı %$26^6/_{19}$ olmuştur. Sermayenin yüzdeler cinsinden yeni bileşimi de $84^4/_{19c} + 15^{15}/_{19v} = 100$ olmuştur.

II. Daha düşük bileşim. Başlangıçta, yukarıdaki gibi $50_c + 50_v$. Ücretlerdeki dörtte birlik bir düşüşle v $37^1/_2$'ye ve böylece öndelenmiş olan toplam sermaye $50_c + 37^1/_{2v} = 87^1/_2$'ye düşer. Şimdi buna %$26^6/_{19}$'luk yeni kâr oranını uygularsak, $100 : 26^6/_{19} = 87^1/_2 : 23^1/_{38}$ elde edilir. Daha önce 120'ye mal olan aynı meta kütlesi şimdi $87^1/_2 + 23^1/_{38} = 110^{10}/_{19}$'a mal olur; bu, neredeyse 10'luk bir fiyat düşmesi demektir.

III. Daha yüksek bileşim. Başlangıçta $92_c + 8_v$'dir. Ücretlerdeki dörtte birlik bir düşme 8_v'yi 6_v'ye, toplam sermayeyi 98'e indirir. Buna göre, $100 : 26^6/_{19} = 98 : 25^{15}/_{19}$ elde edilir. Metanın daha önce 100 + 20 = 120 olan üretim fiyatı, şimdi, ücretlerdeki düşmeden sonra, $98 + 25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$ olur; yani neredeyse 4 kadar artmıştır.

Dolayısıyla, yalnızca, gerekli değişiklikleri yaparak, önceki açıklamanın aynısını ters yönde izlemek gerektiği; ücretlerdeki genel bir düşüşün, artık değerde, artık değer oranında ve diğer koşullar aynı kalırken, farklı bir oranla ifade edilse bile kâr oranında genel bir yükselişe; daha düşük bileşimli sermayelerin meta-ürünleri için üretim fiyatlarındaki bir düşüşe ve daha yüksek bileşimli sermayelerin meta-ürünleri için üretim fiyatlarının yükselmesine yol açtığı görülüyor. Ücretlerdeki genel yükselişin yol açtığı sonucun tam tersiyle karşı karşıyayız.[34] Her iki durumda da (işçi ücretlerinin yükselmesi ve düşmesi), hem iş gününün hem de

34 (Değerlerin üretim fiyatlarına eşitlenmesini anlamadığından, doğal olarak buradakine göre farklı bir yol izleyen) Ricardo'nun ["On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 36-41. –*Almanca ed.*] bu olasılığı aklına bile getirmemiş ve yalnızca birinci durumu, işçi ücretlerinin yükselmesini ve bunun metaların üretim fiyatları üzerindeki etkisini ele almış olması fazlasıyla tuhaftır. *Servum pecus imitatorum** [sefil taklitçiler sürüsü] ise, fazlasıyla apaçık ve aslında totolojik olan bu pratik uygulamaya başvurma noktasına bile gelmedi.

* *"O imitatores, servum pecus!"* [Vay taklitçiler, sefiller sürüsü!] sözlerinin değiştirilmiş biçimi, Horatius'un Mektuplar'ından, 1. Kitap, Mektup 19. –*Almanca ed.*

tüm geçim araçlarının fiyatlarının aynı kaldığı varsayılmıştır. Dolayısıyla, burada, işçi ücretleri, yalnızca, ücretlerin geçmişte emeğin normal fiyatının üzerinde olması ya da bu fiyatın altına indirilmesi durumunda düşebilir. İşçi ücretlerindeki yükseliş ya da düşüşün normalde işçilerce tüketilen metaların değerlerindeki ve dolayısıyla üretim fiyatlarındaki bir değişimden kaynaklanması durumunda sorunun ne şekilde değiştiği, kısmen, toprak rantı hakkındaki kısımda biraz daha incelenecek. Bununla beraber, burada ilk ve son defa olmak üzere şunları belirtmeliyiz:

Ücretlerdeki yükseliş ya da düşüş, zorunlu geçim araçlarının değerlerindeki değişimden kaynaklanıyorsa, yukarıda söylenenlerde değişiklik yapma gereksinimi, yalnızca, fiyatlarındaki değişim aracılığıyla değişir sermayeyi artıran ya da azaltan metaların, aynı zamanda, kurucu ögeler olarak değişmez sermayeye dâhil olmaları ve dolayısıyla ücretleri etkilemekle kalmamaları durumunda gündeme gelebilir. Ama söz konusu metalar sadece ücretleri etkiliyorsa, buraya kadarki açıklamalar, söylenmesi gereken her şeyi içerir.

Bu bölümün tümünde, genel kâr oranının ve ortalama kârın oluşumu ve dolayısıyla aynı zamanda değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü, verili olgular olarak kabul edildi. Gündemdeki tek soru, ücretlerdeki genel bir yükseliş ya da düşüşün, metaların verili kabul edilen üretim fiyatlarını ne şekilde etkilediğiydi. Bu kısımda ele alınan diğer önemli noktalarla karşılaştırıldığında, bu, fazlasıyla ikincil bir sorudur. Ama aynı soru, Ricardo'nun, daha sonra görüleceği üzere* tek taraflı olarak ve yetersiz şekilde bile olsa ele aldığı, buradaki konuyla ilgili tek sorudur.

---

* Bkz. MEW, Band 26 [Artık Değer Teorileri], 2. Teil, s. 181-194. *–Almanca ed.*

Bölüm

12

Tamamlayıcı Açıklamalar

★★★

I. Üretim fiyatında bir değişikliği gerekli kılan nedenler

Bir metanın üretim fiyatı ancak iki nedenle değişebilir:

Birincisi. Genel kâr oranı değişir. Bu, yalnızca, ortalama artık değer oranının kendisinin değişmesi ya da ortalama artık değer oranı aynı kalırken el koyulan artık değerler tutarının öndelenmiş olan toplumsal toplam sermaye tutarına oranının değişmesi yoluyla mümkün olabilir.

Artık değer oranındaki değişim, işçi ücretlerinin normal düzeylerinin altına düşürülmesinden ya da bu düzeyin üzerine yükselmesinden kaynaklanmıyorsa (ve bu türden hareketler yalnızca salınım hareketleri olarak ele alınmalıdır), yalnızca iki yolla gerçekleşebilir: Birincisi, emek gücünün değerinin düşmesi ya da yükselmesi yoluyla; geçim araçları üreten emeğin üretkenliğinde bir değişim olmadıkça, dolayısıyla işçilerin tükettiği metaların değerleri değişmedikçe, bunların ikisi de aynı ölçüde olanaksızdır.

İkincisi, el koyulan artık değer tutarının, toplumun öndelenmiş olan toplam sermayesine oranının değişmesi yoluyla. Değişim, burada artık değer oranından kaynaklanmadığından, toplam sermayeden, ve onun da değişmez kısmından kaynaklanmak zorundadır. Bu kısmın kütlesi, teknik açıdan bakıldığında, değişir sermaye tarafından satın alınan emek gücüyle orantılı olarak büyür ya da küçülür ve dolayısıyla, değe-

rinin kütlesi, kütlesinin kendisindeki büyüme ya da küçülmeyle birlikte büyür ya da küçülür; yani, değişmez sermayenin kütlesi de, değişir sermayenin değer kütlesiyle orantılı olarak büyür ya da küçülür. Aynı emek daha fazla değişmez sermayeyi harekete geçiriyorsa, emeğin üretkenliği artmıştır. Tersi durumda azalmıştır. Yani emek üretkenliğinde değişim gerçekleşmiştir ve belirli metaların değerlerinde bir değişim gerçekleşmiş olmalıdır.

Dolayısıyla, her iki durum için de şu yasa geçerlidir: Bir metanın üretim fiyatı, genel kâr oranındaki bir değişim nedeniyle değişirse, bu metanın kendi değerinin değişmeden kalmış olması mümkün olsa bile, diğer metalarda bir değer değişimi gerçekleşmiş olmak zorundadır.

İkincisi. Genel kâr oranı değişmez. Bu durumda, bir metanın üretim fiyatı, yalnızca, kendi değeri değiştiği için; ister son biçimiyle metanın kendisini üreten emeğin isterse onun üretimine giren metaları üreten emeğin üretkenliğindeki değişim nedeniyle, onu yeniden üretmek için daha fazla ya da daha az emeğe gereksinim duyulduğu için değişebilir. Pamuk ipliğinin fiyatı, ham pamuğun daha ucuza üretilmesi nedeniyle de, eğirme işindeki üretkenliğin daha iyi makineler sayesinde artması nedeniyle de düşebilir.

Üretim fiyatı, daha önce gösterildiği gibi, k + p′ye, yani maliyet fiyatı ile kârın toplamına eşittir. Ama bu da k + kp′′ne eşittir; burada, maliyet fiyatı olan k, farklı üretim alanlarında değişen ve her yerde metanın üretiminde kullanılmış olan değişmez sermaye ile değişir sermayenin değerine eşit olan belirsiz bir büyüklüktür; p′ ise yüzde olarak hesaplanan ortalama kâr oranıdır. k = 200 ve p′ = %20 ise, üretim fiyatı, k + kp′= 200 + $200^{20}/_{100}$ = 200 + 40 = 240 olur. Şurası açıktır ki, metaların değeri değişse bile, bu üretim fiyatı aynı kalabilir.

Metaların üretim fiyatlarındaki tüm değişmeler son çözümlemede bir değer değişimine indirgeniyor olsa da, metaların değerindeki tüm değişmeler kendilerini üretim fiyatındaki bir değişimle ifade etmek zorunda değildir, çünkü üretim fiyatı, yalnızca ilgili metanın değeriyle değil, tüm metaların toplam değeriyle belirlenir. Dolayısıyla, A metasındaki bir değişiklik, B metasındaki karşıt yönlü bir değişiklikle, genel ilişkinin aynı kalmasını sağlayacak şekilde dengelenebilir.

II. Ortalama bileşimli metaların üretim fiyatı

Üretim fiyatlarının değerlerden sapmasının, nasıl olup da,

1. bir metanın maliyet fiyatına onun içerdiği artık değerin değil, ortalama kârın eklenmesinden,

2. bir metanın bu şekilde değerden sapan üretim fiyatının bir başka metanın maliyet fiyatına bir öge olarak girmesinden ve böylece, bir metanın maliyet fiyatının bile, ortalama kâr ile artık değer arasındaki fark nedeniyle kendi başına ortaya çıkabilecek olan sapmadan bağımsız olarak, metada tüketilmiş olan üretim araçlarında, değerden bir sapmayı içerebilmesinden kaynaklandığını görmüş bulunuyoruz.

Dolayısıyla, ortalama bileşimli sermayeler tarafından üretilmiş olan metalarda da, maliyet fiyatı, söz konusu metaların üretim fiyatlarının bu bileşenini oluşturan ögelerin değerlerinin toplamından sapabilir. Ortalama bileşim $80_c + 20_v$ olsun. Bu durumda, bileşimleri böyle olan gerçek sermayelerde, c'nin üretim fiyatları değerlerden sapan metalardan oluşması nedeniyle, 80_c'nin, c'nin değerinden, yani değişmez sermayeden büyük ya da küçük olması mümkündür. Aynı şekilde, işçi ücretleri tüketilirken, üretim fiyatları değerlerinden farklı olan metalar da tüketilseydi; yani, işçi, söz konusu metaları yeniden satın almak (onları yerlerine koymak) için, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatları bunların değerleriyle çakışsaydı gerekli olacak olana göre daha kısa ya da daha uzun bir süre boyunca çalışmak, dolayısıyla daha fazla ya da daha az gerekli emek harcamak zorunda olsaydı, 20_v, kendi değerinden sapabilirdi.

Ne var ki, bu olasılık, ortalama bileşimli metalar için ileri sürülmüş olan önermelerin doğruluğundan hiçbir şey eksiltmez. Bu metalara düşen kâr miktarı, kendi içerdikleri artık değer miktarına eşittir. Örneğin, $80_c + 20_v$ bileşimli yukarıdaki sermaye söz konusu olduğunda, artık değerin belirlenmesi açısından önem taşıyan, bu sayıların gerçek değerlerin ifadeleri olup olmadıkları değil, kendi aralarındaki orandır; yani, v'nin, toplam sermayenin $^1/_5$'ine ve c'nin de $^4/_5$'ine eşit olmasıdır. Durum böyle olur olmaz, yukarıda varsayıldığı gibi, v'nin ürettiği artık değer ortalama kâra eşit olur. Diğer yandan: artık değer ortalama kâra eşit olduğundan, üretim fiyatı, maliyet fiyatı + kâr = k + p = k + m'ye, yani pratikte metanın değerine eşitlenir. Bir başka deyişle, bu durumda, işçi ücretlerindeki bir artış ya da azalma, tıpkı metanın değerini değiştirmeyeceği gibi, k + p'yi de değiştirmez ve yalnızca, kâr oranı tarafında, kendisine karşılık gelen karşıt yönlü bir harekete, azalmaya ya da artışa yol açar. Çünkü burada, işçi ücretlerindeki bir artış ya da azalma nedeniyle metaların fiyatı değişseydi, ortalama bileşimli bu alanlardaki kâr oranı, diğer alanlardaki düzeyin üzerine çıkar ya da altına inerdi. Ortalama bileşimli alan, diğer alanlardakiyle aynı olan kâr düzeyini, ancak, fiyat değişmediği sürece korur. Dolayısıyla, pratikte, bu alanın ürünleri gerçek değerlerine satılsaydı ne olacaksa, aynı şey olur. Çünkü, metalar gerçek değerlerine satılıyorsa, diğer koşullar aynı kalırken, işçi ücretle-

rindeki yükseliş ya da düşüşün, kârdaki buna karşılık gelen bir düşüş ya da yükselişe yol açacağı, ama metaların değerlerinde herhangi bir değişime yol açmayacağı ve her durumda, işçi ücretlerindeki yükseliş ya da düşüşün hiçbir zaman metaların değerini etkileyemeyeceği, yalnızca artık değerin büyüklüğünü etkileyebileceği açıktır.

III. Kapitalistin telafi gerekçeleri

Rekabetin, farklı üretim alanlarının kâr oranlarını ortalama kâr oranına eşitlediği ve tam da bu yolla söz konusu farklı alanların ürünlerinin değerlerini üretim fiyatlarına dönüştürdüğü söylenmiş bulunuyor. Bu da, sermayenin, sürekli olarak, bir alandan, kârın o an için ortalamanın üzerinde olduğu bir başkasına aktarılmasıyla gerçekleşir; ne var ki, burada, belirli bir dönemde belirli bir sanayi dalında kötü ve iyi yılların birbirlerini izlemesinden kaynaklanan kâr dalgalanmalarının da göz önünde bulundurulması gerekir. Sermayenin farklı üretim alanları arasındaki bu kesintisiz giriş ve çıkışları, kâr oranında, karşılıklı olarak birbirlerini az çok dengeleyen ve dolayısıyla kâr oranını her yerde aynı ortak ve genel düzeye indirgeme eğilimine sahip olan yükseliş ve düşüş hareketlerine yol açar.

Sermayelerin bu hareketi, her şeyden önce, sürekli olarak, kâr oranını bir yerde genel ortalamanın üzerine çıkarırken bir başka yerde onun altına indiren piyasa fiyatlarının düzeyinden kaynaklanır. Buradaki tartışmayla henüz herhangi bir ilgisi bulunmayan ve çok tutulan belirli mallarda birdenbire ortaya çıkan spekülasyon nöbetlerinin gösterdiği üzere sermaye kütlelerini sıra dışı bir çabuklukla bir iş kolundan çekip aynı çabuklukla bir başkasına fırlatabilen tüccar sermayesini şimdilik hâlâ hesaba katmıyoruz. Ama tüm gerçek üretim alanlarında (sanayi, tarım, madencilik vb.), sermayenin bir alandan bir başkasına aktarılması, özellikle de elde bulunan sabit sermaye nedeniyle, ciddi zorluklar içerir. Ayrıca, deneyimlerin gösterdiği üzere, bir sanayi dalı, örneğin pamuk sanayisi, bir dönem boyunca sıra dışı yükseklikte kârlar sağlıyorsa, bir başka dönemde de çok sınırlı kârlar ya da hatta zarar getirir ve böylece belirli sayıda yıldan oluşan bir devirde, ortalama kâr, diğer dallardakilerle neredeyse aynı olur. Ve sermaye, bu deneyimleri hesaba katmayı kısa sürede öğrenir.

Ne var ki, rekabetin *göstermediği* şey, üretimin hareketine hükmeden değer belirlenimidir; üretim fiyatlarının arkasında yatan ve son çözümlemede onları belirleyen şey değerlerdir. Buna karşılık, rekabet, şunları gösterir: 1. farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşiminden

ve dolayısıyla aynı zamanda verili bir sermaye tarafından verili bir sömürü alanında el koyulan canlı emek kütlesinden bağımsız olan ortalama kârlar; 2. üretim fiyatlarının, ücret düzeyindeki değişim nedeniyle yükselmesi ve düşmesi (ilk bakışta metaların değer ilişkisiyle tümüyle çelişen bir görüngü); 3. metaların verili bir dönemdeki ortalama piyasa fiyatını, piyasa *değerine* değil, bu piyasa değerinden sapan, çok farklı bir piyasa üretim fiyatına indirgeyen piyasa fiyatı dalgalanmaları. Tüm bu görüngüler, hem değerin emek-zamanla belirlenmesiyle, hem de artık değerin karşılığı ödenmemiş artık emekten oluşan doğasıyla çelişir *görünür. Dolayısıyla, rekabette her şey tersine dönmüş görünür.* İktisadi ilişkilerin yüzeyde görünen bitmiş şekli, gerçek var oluşu içinde ve dolayısıyla aynı zamanda, bu ilişkilerin taşıyıcılarının ve temsilcilerinin onları anlamaya çalışırken başvurduğu düşüncelerde, içsel ve temel olan, ama perdelenmiş bulunan asıl şeklinden ve buna karşılık gelen kavramdan çok farklıdır ve aslında bunlara göre ters dönmüştür ve bunlarla karşıtlık içinde bulunur.

Ayrıca: Kapitalist üretim belirli bir gelişme derecesine ulaşır ulaşmaz, tek tek alanlardaki farklı kâr oranlarının genel bir kâr oranına eşitlenmesi, tek başına, piyasa fiyatlarının sermayeyi çekmesi ya da itmesi anlamına gelen çekme ve itme oyunu aracılığıyla gerçekleşir olmaktan kesinlikle uzaklaşır. Ortalama fiyatlar ve bunlara karşılık gelen piyasa fiyatları belirli bir süreliğine istikrar kazandıktan sonra, bu eşitlenme sırasında *belirli farklılıkların* birbirlerini götürdüğü tek tek kapitalistlerin *bilincine* çıkar ve böylece bunları karşılıklı hesaplamalarına da dâhil ederler. Bu farklılıklar kapitalistlerin düşüncelerinde yaşar ve onlar tarafından telafi gerekçeleri olarak hesaba katılırlar.

Buradaki temel düşünce, ortalama kârın kendisi, yani eşit büyüklükteki sermayelerin aynı süreler içinde eşit büyüklükte kârlar getirmek zorunda oldukları düşüncesidir. Bunun temelinde de, her bir üretim alanının sermayesinin, toplumsal toplam sermaye tarafından işçilerden zorla alınan toplam artık değerden kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] pay alması gerektiği; ya da, her bir ayrı sermayenin yalnızca toplam sermayenin bir parçası olarak, her bir kapitalistin aslında toplam girişimin, toplam kârdan kendi sermaye parçasının büyüklüğüyle *pro rata* pay alan bir hissedarı olarak ele alınması gerektiği düşüncesi yatar.

Kapitalistin, örneğin, metalarının üretim sürecinde daha uzun bir süre boyunca kalması ya da daha uzak piyasalarda satılmak zorunda olması nedeniyle daha yavaş devir yapan bir sermayenin, bu nedenle yitirdiği kârı da hesaba katacağı, yani fiyat artışı yoluyla zararını telafi edeceği şeklindeki değerlendirmesi de bu düşünceye dayanır. Gemi

işletmeciliği örneğinde olduğu gibi daha büyük risklerle karşı karşıya olan sermaye yatırımlarının daha yüksek fiyatlar aracılığıyla bir tazminat elde edecekleri değerlendirmesi için de aynısı geçerlidir. Kapitalist üretim ve onunla birlikte sigortacılık gelişir gelişmez, risk, gerçekte, tüm üretim alanları için aynı büyüklüktedir (bkz. Corbet*); ama daha yüksek risklerle karşı karşıya olanlar daha yüksek sigorta primleri öder ve bunları kendi metalarının fiyatlarıyla tazmin ederler. Pratikte, tüm bunların anlamı, bir sermaye yatırımını (ve tüm sermaye yatırımları, belirli sınırlar içinde, eşit derecede gerekli sayılır) daha az ve bir başkasını daha fazla kârlı kılan her bir koşulun, her seferinde, geçerli bir telafi gerekçesi olarak hesaba katılması ve rekabetin etkinliğinin, bu tür bir dürtünün ya da hesap etmeninin haklılığını her seferinde yeniden ortaya koymasının gerekli olmamasıdır. Ancak, kapitalistin unuttuğu –ya da daha doğrusu, rekabet onu kendisine göstermediğinden, görmediği– şey, farklı üretim dallarının meta fiyatlarının karşılıklı olarak hesaplanması sırasında kapitalistlerin birbirlerine karşı ileri sürdükleri bütün o telafi gerekçelerinin, yalnızca, her birinin, ortak ganimet olan toplam artık değer üzerinde, sermayeleriyle *pro rata*, eşit büyüklükte hak sahibi oldukları anlamına geldiğidir. Onlara öyle gelir ki, elde ettikleri kâr kendileri tarafından zorla alınan artık değerden farklı olduğundan, telafi gerekçeleri, toplam artık değerden alınan payları eşitlemek yerine, *kârın kendisini yaratır*, çünkü kâr, görünürde, basitçe, metaların maliyet fiyatına şu ya da bu dürtüyle yapılan eklemelerden kaynaklanmaktadır.

Bunların dışında, Bölüm 7, s. 116'da** kapitalistin artık değerin kaynağı hakkındaki düşünceleri üzerine söylenenler, ortalama kâr için de geçerlidir. Ele alınan konu, burada, yalnızca, metaların piyasa fiyatı veriliyken ve emek sömürüsü veriliyken, maliyet fiyatlarındaki tasarrufun bireysel yeteneklere, dikkate vb. bağlı olması ölçüsünde farklı bir şekilde görünür.

---

* Corbet, "An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals", London 1841, s.100-102. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 25, s. 148 [elinizdeki kitap, s. 146]. –*Almanca ed.*

Üçüncü Kısım

Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası

Bölüm

13

Yasanın Kendisi

★ ★ ★

İşçi ücreti ve iş günü veriliyken, örneğin 100'lük bir değişir sermaye, harekete geçirilen belirli sayıda işçiyi temsil eder; değişir sermaye, bu sayının endeksidir. Örneğin, 100 sterlin, 100 işçinin, diyelim bir haftalık ücreti olsun. Bu 100 işçi eşit miktarda gerekli emek ve artık emek harcıyorsa, bir başka deyişle her gün kendileri için, yani ücretlerinin yeniden üretimi için çalıştıkları süre ile kapitalist için, yani artık değerin üretimi için çalıştıkları süre aynıysa, bu durumda toplam değer-ürünleri 200 sterline eşit olur ve onlar tarafından üretilen artık değer 100 sterlin tutardı. Ama daha önce görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı = $\frac{m}{C}$ olduğundan, bu artık değer oranı, değişmez sermayenin (c) ve dolayısıyla toplam sermayenin (C) farklı büyüklüklerine bağlı olarak, kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ifade ederdi. Artık değer oranı %100'se:

c = 50, v = 100 ise, o zaman $p' = \frac{100}{150}$ = %66$^2/_3$.

c = 100, v = 100 ise, o zaman $p' = \frac{100}{200}$ = %50.

c = 200, v = 100 ise, o zaman $p' = \frac{100}{300}$ = %33$^1/_3$.

c = 300, v = 100 ise, o zaman $p' = \frac{100}{400}$ = %25.

c = 400, v = 100 ise, o zaman $p' = \frac{100}{500}$ = %20.

Böylece, emeğin sömürülme derecesi değişmezken, değişmez sermayenin maddi büyüklüğüyle birlikte, aynı oranda olmasa bile, onun değer büyüklüğü ve dolayısıyla toplam sermayenin değer büyüklüğü

de arttığından, aynı artık değer oranı, kendisini düşen bir kâr oranıyla ifade ederdi.

Eğer ayrıca, sermayenin bileşimindeki bu tedricî değişimin, yalnızca tek tek bazı üretim alanlarında değil, az çok tüm ya da en azından belirleyici üretim alanlarında gerçekleştiği, yani belirli bir topluma ait olan toplam sermayenin ortalama organik bileşimindeki değişimleri kapsadığı varsayılacak olursa, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla adım adım büyümesi, artık değer oranı aynı kalırken ya da emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin derecesi aynı kalırken, *genel kâr oranındaki tedricî bir düşüş*le sonuçlanmak zorundadır. Ne var ki, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla da harekete geçirilen toplam sermayeye oranla göreli bir azalma sergilemesinin, kapitalist üretim tarzının bir yasası olduğu görülmüştü. Bunun tek anlamı, kapitalist üretimin sınırları içinde gelişen özgün üretim yöntemleri sayesinde, verili bir değer büyüklüğüne sahip olan bir değişir sermaye tarafından harekete geçirilen aynı sayıda işçinin, aynı nicelikte emek gücünün, aynı süre içinde, sürekli büyüyen bir emek araçları, makineler ve her türden sabit sermaye, ham ve yardımcı maddeler kütlesini (ve bu nedenle aynı zamanda değer büyüklüğü sürekli büyüyen bir değişmez sermayeyi) harekete geçirdiği, işlediği, üretken şekilde tükettiğidir. Değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla toplam sermayeye oranla göreli olarak giderek azalması, bir ortalama olarak toplumsal sermayenin organik bileşiminin giderek yükselmesiyle özdeştir. Bu, aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin giderek gelişmesinin bir başka ifadesinden ibarettir; söz konusu gelişme, kendisini, tam da, makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin giderek daha fazla kullanılması aracılığıyla, daha fazla ham ve yardımcı maddenin, aynı sayıda işçi tarafından ve aynı sürede, yani daha az emekle ürünlere dönüştürülmesiyle gösterir. Değişmez sermayenin bu artan değer büyüklüğüne (değişmez sermayenin maddi içeriğini oluşturan kullanım değerlerinin gerçek kütlesindeki büyümeyi yalnızca sınırlı bir ölçüde gösteriyor olsa bile), ürünlerin artan bir ucuzlaması karşılık gelir. Her bir ayrı ürün, kendi başına ele alındığında, emeğe yatırılan sermayenin üretim araçlarına yatırılan sermayeye oranla çok daha büyük olduğu daha alt üretim aşamalarıyla karşılaştırıldığında, daha küçük bir emek miktarı içerir. Dolayısıyla, girişte varsayımsal olarak düzenlenmiş olan sıra, kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Kapitalist üretim, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla göreli olarak giderek azalmasıyla, toplumsal sermayenin giderek daha yüksek bir organik bileşime sahip olmasına yol açar ve bunun dolaysız sonucu da,

emeğin sömürülme derecesi aynı kalır ve hatta yükselirken, artık değer oranının, kendisini, sürekli olarak azalan bir genel kâr oranıyla ifade etmesidir. (Bu azalmanın neden bu mutlak biçimde değil, aşamalı bir düşme eğilimi olarak ortaya çıktığı daha sonra* görülecek.) Demek ki, genel kâr oranının aşamalı olarak azalması eğilimi, emeğin toplumsal üretici gücünün giderek gelişmesinin *kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesinden* başka bir şey değildir. Bu söylenen, kâr oranının başka nedenlerle geçici olarak düşmesinin mümkün olmadığı anlamına gelmez; ama, kapitalist üretim tarzının gelişim sürecinde genel ortalama artık değer oranının kendisini düşen bir genel kâr oranıyla ifade etmek zorunda olmasının apaçık bir gereklilik olduğu, bu üretim tarzının özünden hareketle kanıtlanmış olur. Kullanılan canlı emek kütlesi, onun tarafından harekete geçirilen nesnelleşmiş emek kütlesine, yani üretken olarak tüketilen üretim araçları kütlesine oranla sürekli olarak azaldığından, bu canlı emeğin karşılığı ödenmeyen ve kendisini artık değerde nesnelleştiren kısmı da, kullanılan toplam sermayenin değer büyüklüğüne oranla sürekli olarak azalmak zorundadır. Artık değer kütlesinin kullanılan toplam sermayenin değerine oranı da kâr oranını oluşturduğundan, bu oran sürekli olarak düşmek zorundadır.

Buraya kadarki açıklamaların ardından söz konusu yasa ne kadar basit görünüyorsa, bugüne kadarki tüm iktisat da, daha sonraki bir kısımda** görüleceği üzere, onu keşfetmek konusunda o kadar başarısız olmuştur. Bugüne kadarki iktisat, bu görüngünün farkına vardı ve onu açıklamak için çelişkili girişimlerde bulunurken büyük acılar çekti. Bu yasanın kapitalist üretim açısından taşıdığı büyük önem göz önünde bulundurulduğunda, onun, Adam Smith'ten beri tüm ekonomi politiğin çözmeye çalıştığı temel gizem olduğu ve A. Smith'ten beri, farklı okullar arasındaki ayrımın, onun çözümüne yönelik girişimlerin farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Ama diğer taraftan, bugüne kadarki ekonomi politiğin, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki ayrımın çevresinde dolanmış, ama onu hiçbir zaman kesin şekilde formüle edememiş olduğu; artık değeri hiçbir zaman kârdan ayrı olarak ve kârın kendisini de onun farklı ve birbirlerinden bağımsızlaşmış (sınai kâr, ticari kâr, faiz, toprak rantı gibi) bileşenlerinden farklı, saf hâliyle ortaya koymadığı; sermayenin organik bileşimindeki farklılıkları ve dolayısıyla da genel kâr oranının oluşumunu hiçbir zaman kapsamlı şekilde çözümlemediği düşünüldüğünde, bu bilmeceyi çözmeyi hiçbir zaman başaramamış olması anlaşılmaz olmaktan çıkar.

---

* Bkz. elinizdeki kitap, Bölüm 14. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 435-466, 541-543. –*Almanca ed.*

Bu yasayı, kasıtlı olarak, kârın birbirlerinden bağımsızlaşmış olan farklı kategorilere bölünmesini göstermeden önce sunuyoruz. Bu sunumun, kârın farklı kategorilerdeki kişilere düşen farklı parçalara bölünmesinden bağımsız olması, yasanın, genelliği içinde, söz konusu bölünmeden ve bundan kaynaklanan kâr kategorilerinin karşılıklı ilişkilerinden bağımsız olduğunu daha en başta kanıtlar. Burada sözünü ettiğimiz kâr, yalnızca, artık değer için kullanılan bir başka isimdir; artık değer de, kaynağında yer alan değişir sermayeyle ilişkisi yerine, yalnızca, toplam sermayeyle ilişkisi içinde gösterilir. Dolayısıyla, kâr oranının düşmesi, artık değerin kendisinin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranındaki düşüşü ifade eder ve bu nedenle de söz konusu artık değerin farklı kategorilere hangi şekilde dağıldığından tümüyle bağımsızdır.

Kapitalist gelişmenin, örneğin 50 : 100'lük bir sermaye bileşiminin (c : v) bulunduğu bir aşamasında, %100'lük bir artık değer oranı kendisini %$66^2/_3$'lük bir kâr oranıyla ifade ederken, c : v'nin 400 : 100 olduğu daha yüksek bir aşamada, aynı artık değer oranının kendisini yalnızca %20'lik bir kâr oranıyla ifade ettiği görülmüştü. Bir ülkedeki birbirlerini izleyen farklı gelişme aşamaları için geçerli olanlar, farklı ülkelerdeki eş zamanlı olarak yan yana bulunan farklı gelişme aşamaları için de geçerlidir. Genel kâr oranı, ilk sermaye bileşiminin ortalamayı oluşturduğu gelişmemiş ülkede %$66^2/_3$'e, çok daha yüksek bir gelişme aşamasındaki ikinci ülkede ise %20'ye eşit olurdu.

Daha az gelişmiş olan ülkede emek daha az üretken olsaydı, bu nedenle daha büyük bir emek niceliği aynı metanın daha sınırlı bir niceliğini ve daha büyük bir değişim değeri daha sınırlı bir kullanım değerini temsil etseydi; yani işçinin, zamanının daha büyük bir bölümünü kendi geçim araçlarını ya da bunların değerini yeniden üretmek için ve daha küçük bir bölümünü artık değer üretmek için kullanması gerekseydi; işçi, artık değer oranının daha düşük kalmasını sağlayacak şekilde daha az artık emek sağlasaydı, iki ülkedeki kâr oranları arasındaki fark ortadan kalkabilir ve hatta tersine dönebilirdi. Örneğin, daha az gelişmiş olan ülkede, işçi, iş gününün $^2/_3$'ünde kendisi için ve $^1/_3$'ünde kapitalist için çalışıyor olsaydı, yukarıdaki örneğin varsayımlarına göre, aynı emek gücüne $133^1/_3$ ödenir ve bu emek gücü yalnızca $66^2/_3$'lük bir fazla sağlardı. $133^1/_3$'lük değişir sermaye 50'lik bir değişmez sermayeye karşılık gelirdi. Dolayısıyla, bu durumda, artık değer oranı $133^1/_3 : 66^2/_3$ = %50 ve kâr oranı $183^1/_3 : 66^2/_3$ ya da yaklaşık olarak %$36^1/_2$ olurdu.

Kârın bölündüğü farklı bileşenleri henüz incelememiş olduğumuzdan, yani bizim açımızdan bunlar henüz var olmadığından, şunlar, yalnızca yanlış anlamaların önüne geçmek için şimdiden belirtilecek: Farklı

gelişme aşamalarındaki ülkeler, yani, gelişkin kapitalist üretime sahip olan ülkeler ile işçinin gerçekte kapitalist tarafından sömürülmesine karşın emeğin henüz biçimsel olarak sermayeye bağımlı hâle getirilmemiş olduğu ülkeler (örneğin, köylünün [*Ryot*] bağımsız çiftçi olarak faaliyet göstermesine ve dolayısıyla bu şekildeki üretiminin henüz sermayeye bağımlı olmamasına rağmen, tefecinin, faiz biçimi altında, yalnızca tüm artık emeğini değil, aynı zamanda, kapitalistlerin diliyle ifade edecek olursak, ücretinin bir kısmını da onun elinden alabildiği Hindistan) karşılaştırılırken, ulusal kâr oranının yüksekliğini, örneğin ulusal faiz oranının yüksekliğiyle ölçmek çok yanlış olurdu. Söz konusu faiz, gelişkin kapitalist üretime sahip ülkelerde olduğu gibi üretilen artık değerin ya da kârın bir özdeş parçasından ibaret olmak yerine, tüm kârı ve kârdan fazlasını içerir. Diğer yandan, faiz oranı burada, asıl olarak, kârla hiçbir ilişkileri bulunmayan ve bunun yerine, yalnızca, tefeciliğin toprak rantına hangi ölçüde el koyacağını gösteren ilişkiler (tefecinin toprak rantını elde eden büyük toprak sahiplerine verdiği öndelikler) tarafından belirlenir.

Kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarında bulunduğu ve dolayısıyla sermayenin organik bileşimlerinin farklı olduğu ülkeler söz konusu olduğunda, artık değer oranı (kâr oranını belirleyen etmenlerden biri), olağan iş gününün daha kısa olduğu bir ülkede, bunun daha uzun olduğu bir başkasındakine göre daha yüksek olabilir. *Birincisi*: İngiltere'deki 10 saatlik bir iş günü, daha yoğun olması nedeniyle, Avusturya'daki 14 saatlik bir iş gününe eşitse, iş günü aynı şekilde bölünürken, ilkindeki 5 saatlik artık emek, dünya pazarında, diğerindeki 7 saatlik artık emeğe göre daha yüksek bir değeri temsil edebilir. Ama *ikincisi*, İngiltere'de, Avusturya'dakine göre, iş gününün daha büyük bir bölümü artık emeği temsil edebilir.

Aynı, hatta yükselen bir artık değer oranını ifade eden kâr oranının düşmesi yasası, bir başka deyişle, şu anlama gelir: Ortalama toplumsal sermayenin herhangi bir belirli niceliği, örneğin 100'lük bir sermaye alındığında, bunun giderek daha büyük bir bölümü emek araçlarından ve giderek daha küçük bir bölümü canlı emekten oluşur. Dolayısıyla, üretim araçlarına eklenen canlı emeğin toplam kütlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığından, karşılığı ödenmemiş emek ve bunu temsil eden değer parçası da, öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine oranla azalır. Ya da: Yatırılan toplam sermayenin giderek daha küçük bir özdeş parçası canlı emeğe dönüşür ve dolayısıyla, kullanılan emeğin karşılığı ödenmemiş kısmı bu sırada karşılığı ödenmiş kısma oranla büyüse bile, söz konusu toplam sermaye, kendi

büyüklüğüne oranla, giderek daha az artık emek soğurur. Her ikisinin de mutlak olarak büyümesine karşın değişir sermayenin göreli olarak küçülmesi ve değişmez sermayenin göreli olarak büyümesi, söylenmiş olduğu üzere, emek üretkenliğindeki artışın farklı bir ifadesinden başka bir şey değildir.

100'lük bir sermayenin $80_c + 20_v$'den oluştuğunu ve $20_v = 20$ işçi olduğunu kabul edelim. Artık değer oranı %100 olsun, yani işçiler yarım gün boyunca kendileri için, yarım gün boyunca kapitalist için çalışsın. Daha az gelişmiş bir ülkede sermayenin $20_c + 80_v$'ye ve bu 80_v'nin de 80 işçiye eşit olduğunu kabul edelim. Ama bu işçiler iş gününün $^2/_3$'üne kendileri için gereksinim duyarken, onun yalnızca $^1/_3$'ü boyunca kapitalist için çalışmaktadır. Diğer her şeyin aynı olduğu kabul edildiğinde, işçiler, ilk örnekte 40'lık, ikincisinde 120'lik bir değer üretir. Birinci sermaye, $80_c + 20_v + 20_m = 120$ üretir; kâr oranı = %20; ikinci sermaye, $20_c + 80_v + 40_m = 140$ üretir; kâr oranı = %40. Yani, ilk örnekteki %100'lük artık değer oranının ikincisindeki yalnızca %50'lik artık değer oranının iki katı olmasına karşın, kâr oranı, ikinci örnekte, birincisindekinin iki katıdır. Ama buna karşılık, eşit büyüklükteki sermayeler, ilk örnekte yalnızca 20 işçinin, ikinci örnekte ise 80 işçinin artık emeğine el koyar.

Kâr oranının giderek düşmesi ya da el koyulan artık emeğin, canlı emeğin harekete geçirdiği nesnelleştirilmiş emek kütlesiyle karşılaştırıldığında, göreli olarak azalması yasası, toplumsal sermayenin harekete geçirdiği ve sömürdüğü emeğin mutlak kütlesinin ve dolayısıyla aynı zamanda onun tarafından el koyulan artık emeğin mutlak kütlesinin büyümesini de, tek tek kapitalistlerin komutası altındaki sermayelerin büyüyen bir emek ve dolayısıyla artık emek kütlesine komuta etmelerini ve bu sonuncusunun, komuta ettikleri işçilerin sayısı artmasa bile gerçekleşmesini de hiçbir şekilde engellemez.

İşçi nüfusunun verili, örneğin iki milyon olduğu ve ayrıca hem ortalama iş gününün uzunluğunun ve yoğunluğunun hem de işçi ücretlerinin ve dolayısıyla gerekli emek ile artık emek arasındaki oranın verili olduğu varsayılırsa, söz konusu iki milyonun toplam emeği de, artık değerle temsil edilen artık emeği de, her zaman aynı değer büyüklüğünü üretir. Ama bu emeğin harekete geçirdiği değişmez (sabit ve dolaşır) sermaye kütlesi büyürken, bu değer büyüklüğünün, kütlesiyle aynı oranda olmasa bile onunla birlikte büyüyen söz konusu sermayenin değerine oranı düşer. Geçmiştekiyle aynı canlı emek kütlesine komuta edilmesine ve sermaye tarafından aynı artı emek kütlesinin emilmesine karşın, bu oran ve dolayısıyla kâr oranı düşer. Oranın değişmesinin nedeni, canlı emek kütlesinin azalması değil, onun harekete geçirdiği

daha önce nesnelleşmiş emeğin kütlesinin artmasıdır. Azalma mutlak değil görelidir ve gerçekten de, harekete geçirilen emek ve artık emek kütlesinin mutlak büyüklüğüyle bir ilgisi yoktur. Kâr oranının düşmesi, toplam sermayenin değişir bileşenindeki mutlak bir azalmadan değil yalnızca göreli bir azalmadan, bu bileşenin değişmez bileşene oranla azalmasından kaynaklanır.

Verili bir emek kütlesi ve artık emek kütlesi için geçerli olan neyse, işçi sayısı artarken ve dolayısıyla, verili varsayımlar altında, genel olarak komuta edilen emek kütlesi ve özelde onun karşılığı ödenmeyen kısmı, yani artık emek artarken geçerli olan da odur. İşçi nüfusu iki milyondan üç milyona yükselirse, bu nüfusa ücret biçiminde ödenen değişir sermaye de öncesinde iki milyonken şimdi üç milyon olursa ve buna karşılık değişmez sermaye 4 milyondan 15 milyona yükselirse, verili varsayımlar altında (sabit iş günü ve sabit artık değer oranı), artık emeğin, artık değerin kütlesi yarı yarıya, %50 oranında artarak 2 milyondan 3 milyona çıkar. Bununla birlikte, artık emeğin ve dolayısıyla artık değerin mutlak kütlesindeki bu %50'lik artışa rağmen, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı 2 : 4'ten 3 : 15'e düşerdi ve artık değerin toplam sermayeye oranı şöyle olurdu (milyon cinsinden):

$$\text{I. } 4_c + 2_v + 2_m;\ C = 6,\ p' = \%33^1/_3.$$
$$\text{II. } 15_c + 3_v + 3_m;\ C = 18,\ p' = \%16^2/_3.$$

Artık değer kütlesi yarı yarıya büyürken, kâr oranı eskisinin yarısına düşmüştür. Ne var ki, kâr, yalnızca, toplumsal toplam sermayeye göre hesaplanan artık değerdir ve bundan dolayı, kâr kütlesi, yani kârın mutlak büyüklüğü, toplumsal açıdan bakıldığında, artık değerin mutlak büyüklüğüne eşittir. Demek ki, kârın mutlak büyüklüğü, onun toplam kütlesi, bu kâr kütlesinin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranla muazzam şekilde azalmasına rağmen ya da genel kâr oranındaki muazzam azalmaya rağmen, %50 oranında artmış olurdu. Yani, sermayenin kullandığı işçilerin sayısı, bir başka deyişle, onun harekete geçirdiği emeğin mutlak kütlesi, dolayısıyla da onun emdiği artık emeğin mutlak kütlesi, dolayısıyla da onun ürettiği artık değerin kütlesi, dolayısıyla da onun ürettiği kârın mutlak kütlesi, kâr oranının artan oranlı düşüşüne rağmen *büyüyebilir* ve dahası artan oranlı olarak büyüyebilir. Ve bu, yalnızca *olası* bir durum olamaz. Geçici dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, kapitalist üretim temeli üzerinde, ortaya çıkması *zorunlu* olan durum budur.

Kapitalist üretim süreci, özünde, aynı zamanda birikim sürecidir. Kapitalist üretimin gelişimi içinde, sadece yeniden üretilmesi ve korunması gereken değer kütlesinin, kullanılan emek gücü değişmeden kalsa bile, emek üretkenliğinin artışıyla birlikte nasıl olup da arttığı ya

da büyüdüğü gösterilmişti. Ama emeğin toplumsal üretici gücünün gelişimiyle birlikte, bir bölümünü üretim araçlarının oluşturduğu üretilmiş kullanım değerleri kütlesi daha da büyür. Ve el koyulması sayesinde bu ek servetin yeniden sermayeye dönüştürülmesini mümkün kılan ek emek, söz konusu üretim araçlarının (geçim araçları dâhil) değerine değil kütlesine bağlıdır, çünkü emek sürecinde işçinin gündeminde üretim araçlarının değeri değil kullanım değeri vardır. Ama birikimin kendisi ve ona eşlik eden sermaye yoğunlaşması, başlı başına, üretici güç artışının maddi bir aracıdır. Ne var ki, üretim araçlarının bu artışı, işçi nüfusunun büyümesini, artık sermayeye karşılık gelen ve hatta genelde onun gereksinimlerini her zaman aşan bir işçi nüfusunu ve dolayısıyla işçi aşırı nüfusunu beraberinde getirir. Artık sermayenin, anlık olarak, onun tarafından komuta edilen işçi nüfusunun üzerine çıkması, ikili bir etkide bulunurdu. Bir yandan, ücretleri yükselterek, dolayısıyla da işçi çocuklarını kıran, yok eden etkileri hafifleterek ve evlenmeleri kolaylaştırarak işçi nüfusunu adım adım çoğaltır, ama diğer yandan, göreli artık değeri yaratan yöntemlerin kullanılması (makinelerin devreye sokulması ve iyileştirilmesi) yoluyla çok daha büyük bir hızla yapay, göreli bir aşırı nüfus yaratırdı ve bu aşırı nüfus da (kapitalist üretimde sefalet nüfusun anası olduğundan), nüfusun gerçekten hızlı bir şekilde çoğalmasının ortamını oluştururdu. Dolayısıyla, –kapitalist üretim sürecinin bir uğrağından başka bir şey olmayan– kapitalist birikim sürecinin doğasından kendiliğinden çıkan sonuç, sermayeye dönüştürülecek olan artmış üretim araçları kütlesinin, ona karşılık gelecek şekilde artmış ve hatta fazlalık içeren, sömürülebilir bir işçi nüfusunu her zaman elinin altında bulmasıdır. Demek ki, üretim ve birikim sürecinin gelişimi içinde, el koyulabilir ve el koyulan artık emek kütlesi ve dolayısıyla da toplumsal sermayenin el koyduğu kârın mutlak kütlesi artmak *zorundadır*. Ne var ki, aynı üretim ve birikim yasaları, değişmez sermayenin kütlesiyle birlikte, onun değerini de, sermayenin değişir, yani canlı emeğe dönüştürülen kısmına oranla, giderek artan miktarlarda daha hızlı bir şekilde yükseltir. Demek ki, aynı yasalar, toplumsal sermaye için büyüyen bir mutlak kâr kütlesi ve düşen bir kâr oranı üretir.

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle ve toplumsal emeğin üretici gücündeki ona karşılık gelen gelişimle ve üretim dallarının ve dolayısıyla ürünlerin çoğalmasıyla birlikte, aynı değer büyüklüğünün, giderek artan miktarlardaki kullanım değerlerini ve hazları temsil etmesi burada tümüyle bir yana bırakılıyor.

Kapitalist üretimin ve birikimin gelişimi, giderek daha büyük ölçekli ve dolayısıyla giderek daha büyük boyutlu emek süreçlerini ve buna

uygun olarak da tek tek her bir kuruluş için giderek artan sermaye öndeliklerini gerekli kılar. Bu nedenle, sermayelerin artan yoğunlaşması (buna, aynı zamanda, daha sınırlı bir ölçüde de olsa, kapitalistlerin sayısındaki artış eşlik eder), hem söz konusu gelişmenin maddi koşullarından biri, hem de onun tarafından üretilen sonuçlardan biridir. Şu ya da bu ölçüde dolaysız olarak üretimde bulunanların giderek artan mülksüzleşmeleri, bununla el ele gider ve karşılıklı etkileşim içinde gerçekleşir. Bu nedenle, tek tek kapitalistlerin (değişir sermayeleri değişmez sermayelerine oranla azalsa bile) giderek büyüyen işçi ordularına komuta etmeleri, el koydukları artık değer ve dolayısıyla kâr kütlesinin, kâr oranlarındaki düşüşle eş zamanlı olarak ve ona rağmen büyümesi anlaşılır şeylerdir. Ne de olsa, işçi ordusu yığınlarını tek tek kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler, tam da, aynı zamanda, kullanılan canlı emeğin kütlesiyle karşılaştırıldığında, hem kullanılan sabit sermayenin hem de ham ve yardımcı maddelerin kütlelerini giderek artan oranlarda şişiren nedenlerdir.

Ayrıca, burada, işçi nüfusu veriliyken, ister iş gününün uzaması ya da yoğunlaşması yoluyla ister emeğin üretici gücünün gelişmesi sonucunda ücretlerin değerinin düşmesi yoluyla olsun, artık değer oranı büyürse, artık değer kütlesinin ve dolayısıyla mutlak kâr kütlesinin, değişmez sermayeye oranla değişir sermayedeki göreli azalmaya rağmen büyümek zorunda olduğuna değinip geçmek yeterlidir.

Toplumsal emeğin üretici gücündeki aynı gelişme, bir diğer tarafta birikim geriye dönük etkide bulunarak üretici gücün daha fazla gelişmesinin ve değişir sermayenin göreli olarak daha fazla azalmasının çıkış noktası olurken değişir sermayenin toplam sermayeye oranla görece azalmasıyla ve bu nedenle hızlanan birikimle kendilerini ortaya koyan aynı yasalar, aynı gelişme, kendisini, geçici dalgalanmalar bir yana bırakıldığında, kullanılan toplam emek gücünün giderek artmasıyla, mutlak artık değer kütlesinin ve dolayısıyla mutlak kâr kütlesinin giderek büyümesiyle gösterir.

Peki, aynı nedenlerden dolayı kâr *oranının* azaldığını ve mutlak kâr *kütlesinin* eş zamanlı olarak arttığını ifade eden bu iki yönlü yasa, kendisini hangi biçimde ortaya koymalıdır? Verili koşullar altında, el koyulan artık emek kütlesinin ve dolayısıyla artık değer kütlesinin büyümesine ve toplam sermaye ele alındığında ya da sadece toplam sermayenin bir parçası olarak tek bir sermaye ele alındığında, kâr ile artık değerin özdeş büyüklükler olmasına dayalı bir yasa olarak mı?

Kâr hesaplamamıza temel oluşturması için sermayenin bir özdeş parçasını alalım ve bu örneğin 100 olsun. Bu 100, toplam sermayenin

diyelim $80_c + 20_v$'lik ortalama bileşimini temsil eder. Farklı üretim dallarındaki ortalama kâr oranının nasıl olup da sermayenin her bir özel bileşimi tarafından değil, onun ortalama toplumsal bileşimi tarafından belirlendiğini bu kitabın ikinci kısmında gördük. Değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla 100'lük toplam sermayeye oranla göreli olarak azalmasıyla birlikte, emeğin sömürülme derecesi aynı kalır ve hatta yükselirken, kâr oranı ya da artık değerin göreli büyüklüğü, yani onun öndelenmiş olan 100'lük toplam sermayenin değerine oranı düşer. Ne var ki, düşen yalnızca bu göreli büyüklük değildir. 100'lük toplam sermayenin soğurduğu artık değerin veya kârın büyüklüğü de mutlak olarak düşer. Artık değer oranı %100'ken, $60_c + 40_v$'lik bir sermaye 40'lık bir artık değer kütlesi ve dolayısıyla kâr kütlesi; $70_c + 30_v$'lik bir sermaye 30'luk bir kâr kütlesi üretir; $80_c + 20_v$'lik bir sermaye söz konusu olduğunda kâr 20'ye düşer. Bu düşme, artık değer kütlesiyle ve dolayısıyla kâr kütlesiyle ilgilidir ve 100'lük toplam sermayenin genel olarak daha az canlı emeği ve sömürü derecesi aynı kalırken aynı zamanda daha az artık emeği harekete geçirmesinin ve bu nedenle daha az artık değer üretmesinin sonucudur. Toplumsal sermayenin, yani ortalama toplumsal bileşime sahip sermayenin herhangi bir özdeş parçası artık değerin ölçülmesi için ölçü birimi olarak alındığında (ve her tür kâr hesaplamasında olan şey budur), artık değerin göreli düşüşü ile mutlak düşüşü genel olarak özdeştir. Yukarıdaki örneklerde kâr oranı %40'tan %30'a ve %20'ye iner, çünkü gerçekten de aynı sermayenin ürettiği artık değer kütlesi ve dolayısıyla kâr kütlesi mutlak olarak 40'tan 30'a ve 20'ye düşer. Sermayenin artık değer ölçülürken temel alınan değer büyüklüğü verili (= 100) olduğundan, artık değerin aynı kalan bu büyüklüğe oranındaki bir düşme, artık değerin ve kârın mutlak büyüklüğündeki bir azalmanın farklı bir ifadesinden başka bir şey olamaz. Bu, gerçekten de bir totolojidir. Ama bu azalmanın ortaya çıkması, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim sürecinin gelişiminin doğasından kaynaklanır.

Ama öte yandan, verili bir sermayeye göre artık değerin ve dolayısıyla kârın ve dolayısıyla aynı zamanda yüzde olarak hesaplanan kâr oranının mutlak olarak azalmasına yol açan aynı nedenler, toplumsal sermayenin (yani bir bütün olarak kapitalistlerin) el koyduğu artık değerin ve dolayısıyla kârın mutlak kütlesinde bir büyüme yaratır. Peki, bu söylenen kendisini ne şekilde ortaya koymak zorundadır, kendisini ortaya koymasının tek yolu nedir, ya da bu görünürdeki çelişkinin işaret ettiği koşullar hangileridir?

Toplumsal sermayenin 100'e eşit herhangi bir özdeş parçası ve dolayısıyla ortalama toplumsal bileşime sahip olan 100'lük herhangi bir

sermaye, verili bir büyüklükse, ve bu nedenle de, bu özdeş parça için, burada ölçüme temel oluşturan sermaye değişmez bir büyüklük olduğundan, kâr oranındaki azalma kârın mutlak büyüklüğündeki azalmayla çakışıyorsa, tek bir kapitalistin elinde bulunan sermaye gibi toplumsal toplam sermayenin büyüklüğü de, varsayılmış olan koşullara karşılık gelmesi için, değişir kısmının azalmasıyla ters orantılı olarak değişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktür.

Bileşimin yüzde cinsinden $60_c + 40_v$ olduğu önceki örnekte, bunun üzerinden elde edilen artık değer ya da kâr 40 ve bu nedenle kâr oranı da %40'tı. Varsayalım ki, bu bileşim düzeyinde, toplam sermaye bir milyondu. Bu durumda toplam artık değer ve dolayısıyla toplam kâr 400 000 olurdu. Şimdi, bileşim daha sonra $80_c + 20_v$ olsa, emeğin sömürülme derecesinin değişmemesi hâlinde, her 100 birime düşen artık değer veya kâr 20'ye eşit olur. Ama, gösterilmiş olduğu üzere, artık değerin ya da kârın kütlesi, kâr oranındaki ya da her bir 100 birimlik sermayenin ürettiği artık değerdeki söz konusu azalmaya rağmen büyüdüğünden (örneğin 400 000'den 440 000'e çıktığından), bunun mümkün olması, yalnızca, bu yeni bileşimle eş zamanlı olarak oluşan yeni toplam sermayenin 2 200 000'e çıkması sayesindedir. Kâr oranı %50 düşerken, harekete geçirilen toplam sermaye kütlesi %220'ye çıkmıştır. Bu sermaye sadece iki katına çıkmış olsaydı, %20'lik kâr oranıyla, yalnızca, 1 000 000'luk eski sermayenin %40'lık kâr oranıyla ürettiğiyle aynı miktarda artık değer ve kâr üretebilirdi. İki katından daha azına çıkmış olsaydı, önceki bileşimiyle artık değerini 400 000'den 440 000'e yükseltmek için yalnızca 1 000 000'dan 1 100 000'e çıkması gereken 1 000 000'luk sermayenin geçmişte ürettiğinden daha az artık değer ya da kâr üretirdi.

Burada, daha önce* geliştirilmiş olan yasa karşımıza çıkar: Değişir sermayenin göreli azalmasıyla, yani emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesiyle birlikte, aynı emek gücü miktarını harekete geçirmek ve aynı artık emek kütlesini soğurmak için, toplam sermaye kütlesinin giderek büyümesi gerekir. Bundan dolayı, kapitalist üretim ne ölçüde gelişirse, göreli bir aşırı nüfus olasılığı da o ölçüde ortaya çıkar; bunun nedeni, toplumsal emeğin üretici gücünün *azalması* değil *artmasıdır*; yani, emek ile geçim araçları ya da bu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan araçlar arasındaki mutlak bir orantısızlık değil, emeğin kapitalist yolla sömürülmesinden kaynaklanan bir orantısızlık, sermayenin giderek artan büyümesi ile onun görece azalan nüfus artışı gereksinimi arasındaki orantısızlıktır.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 652, 673-674 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 603, 622-623]. *–Almanca ed.*

Kâr oranı %50 oranında düşerse, yarı yarıya azalmış olur. Bundan dolayı, kâr kütlesinin aynı kalabilmesi için sermayenin iki katına çıkması gerekir. Kâr oranı azalırken kâr kütlesinin aynı kalması için, toplam sermayedeki büyümeyi gösteren çarpanın kâr oranındaki düşmeyi gösteren bölene eşit olması gerekir. Kâr oranı 40'tan 20'ye düşerse, sonucun aynı kalması için, toplam sermaye, tersine, 20 : 40 oranında artmak zorundadır. Kâr oranı 40'tan 8'e düşseydi, sermayenin 8 : 40 oranında artması, yani beş katına çıkması gerekirdi. 1 000 000'luk bir sermaye %40'lık bir kâr oranıyla 400 000, 5 000 000'luk bir sermaye ise %8'lik bir oranla yine 400 000 üretir. Sonucun aynı kalması için geçerli olan şey budur. Buna karşılık sonucun daha büyük olması istenirse, sermayenin, kâr oranındaki düşüşe göre daha büyük bir oranda artması gerekir. Diğer bir anlatımla: Toplam sermayenin değişir parçasının, toplam sermaye içindeki yüzde cinsinden oranının azalmasına karşın, mutlak olarak değişmemekle kalmayıp mutlak olarak büyümesi için, toplam sermaye, değişir sermaye yüzdesindeki düşüşe göre, daha yüksek bir oranda büyümek zorundadır. Yeni bileşimiyle, emek gücü satın almak için, yalnızca eski değişir sermaye parçasına değil, bundan daha fazlasına gereksinim duyacağı kadar çok büyümek zorundadır. 100'lük bir sermayenin değişir parçası 40'tan 20'ye düşerse, toplam sermayenin, 40'tan büyük bir değişir sermayeyi kullanabilmek için, 200'ün üzerine çıkması gerekir.

Sömürülen işçi nüfusunun kütlesi değişmeden kalsaydı ve yalnızca iş gününün uzunluğu ve yoğunluğu artsaydı bile, kullanılan sermayenin kütlesi büyümek zorunda kalırdı, çünkü sermaye bileşimi değişmişken eski sömürü koşulları altında aynı emek kütlesini kullanabilmek için bu sermaye kütlesinin büyümesi gerekirdi.

Demek ki, emeğin toplumsal üretici gücündeki aynı gelişme, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte, kendisini, bir yandan kâr oranının giderek düşmesi yönündeki bir eğilimle ve diğer yandan el koyulan artık değerin ya da kârın mutlak kütlesinin sürekli olarak büyümesiyle ifade eder; böylece, bir bütün olarak bakıldığında, değişir sermayedeki ve kârdaki göreli azalma, her ikisindeki mutlak bir artışa karşılık gelir. Bu çift taraflı etki, gösterilmiş olduğu üzere, kendisini, yalnızca, toplam sermayenin, kâr oranındaki düşüşe göre daha hızlı bir şekilde büyümesiyle ortaya koyabilir. Mutlak olarak büyümüş bir değişir sermayenin, daha yüksek bileşimli ya da değişmez kısmı göreli olarak daha fazla artan bir sermaye içinde kullanılabilmesi için, toplam sermaye, daha yüksek bileşimle orantılı bir şekilde büyümekle kalmamak, daha hızlı bir şekilde büyümek zorundadır. Buradan, kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, büyüyen bir emek gücü bir yana, aynı emek gücünü istihdam

etmek için bile giderek daha büyük bir sermaye niceliğine gereksinim duyulacağı sonucu çıkar. Demek ki, emeğin artan üretici gücü, kapitalist temel üzerinde, kaçınılmaz ve sürekli olarak, görünüşte bir işçi nüfusu fazlası yaratır. Değişir sermaye geçmişte olduğu gibi toplam sermayenin $^1/_2$'sini değil de yalnızca $^1/_6$'sını oluşturuyorsa, aynı emek gücünü istihdam etmek için, toplam sermaye üç katına çıkmak zorundadır; ama istihdam edilen emek gücü iki katına çıkacaksa, toplam sermaye altı katına çıkmak zorundadır.

Kâr oranının düşmesi yasasını açıklayamayan bugüne kadarki iktisat, tek tek kapitalistler için ya da toplumsal sermaye için artan kâr kütlesini, kârın mutlak büyüklüğündeki büyümeyi, bir tür teselli gerekçesi olarak gösterir; ama bu da, yalnızca basmakalıp sözlere ve olasılıklara dayanır.

Kâr kütlesinin, birincisi kâr oranı ve ikincisi de bu kâr oranıyla kullanılan sermayenin kütlesi olmak üzere iki etmenle belirlendiğini söylemek, totolojiden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, kâr oranının düşmesiyle eş zamanlı olarak kâr kütlesinin büyümesi olasılığının bulunması, bu totolojinin bir adım bile öteye götürmeyen bir ifadesinden başka bir şey değildir, çünkü kâr kütlesi büyümeden ve hatta kâr kütlesi düşerken bile sermayenin büyümesi de aynı şekilde olasıdır. 100, %25 üzerinden 25 getirirken, 400, %5 üzerinden yalnızca 20 getirir.[35] Ama kâr oranını düşüren aynı nedenler, birikimi, yani ek sermaye oluşumunu destekliyorsa ve her bir ek sermaye, ek emeği harekete geçiriyor ve ek artık değer üretiyorsa; diğer taraftan, kâr oranının sadece azalması, değişmez sermayenin ve dolayısıyla da toplam eski sermayenin büyümüş olması anlamına geliyorsa, bütün bu süreç gizemli olmaktan çıkar.

35 "Sermayenin kâr oranları, toprağa daha fazla sermaye yatırılmasının ve ücretlerin yükselmesinin ürünü olarak düşse bile, kârların toplam miktarının büyümesini de beklemeliyiz. Dolayısıyla, birbirlerini izleyen her bir 100 000 sterlinlik ek sermaye birikimiyle kâr oranının %20'den %19'a, %18'e, %17'ye düştüğünü, yani oranın sürekli olarak azaldığını varsaydığımızda, birbirlerini izleyen söz konusu sermaye sahiplerinin elde edeceği kârların toplamının her zaman artmasını; sermaye 200 000 sterlinken, 100 000 sterlin olduğu zamana göre daha büyük; 300 000 sterlinken daha da büyük olmasını ve bunun böyle devam etmesini, sermayedeki her bir artışla birlikte, azalan bir oranla bile olsa, kârların toplamının büyümesini beklemeliyiz. Ancak bu artış yalnızca belirli bir süre için geçerlidir. Bu çerçevede, 200 000 sterlinin yüzde 19'u 100 000 sterlinin yüzde 20'sinden ve 300 000 sterlinin yüzde 18'i de 200 000 sterlinin yüzde 19'undan fazladır. Ama sermayenin belirli bir niceliğe ulaşmasından ve kârların düşmesinden sonra, birikimin sürmesi, toplam kâr tutarını azaltır. Dolayısıyla, birikimin 1 000 000 sterlin ve kârın yüzde 7 olduğu varsayıldığında, toplam kâr tutarı 70 000 sterlin olur. Şimdi, bu bir milyona 100 000 sterlinlik bir ek yapılsa ve kâr yüzde 6'ya düşse, sermaye sahipleri, toplam sermaye tutarının 1 000 000 sterlinden 1 100 000 sterline yükselmiş olmasına karşın, 66 000 sterlin elde eder, yani 4000 sterlinlik bir eksilme gerçekleşir." Ricardo, "Pol. Econ.", chapt. VII ("Works", ed. MacCulloch, 1852, s. 68, 69). Aslında, burada, sermayenin 1 000 000'dan 1 100 000'e, yani %10 oranında yükseldiği, kâr oranının ise 7'den 6'ya, yani %14$^2/_7$ oranında düştüğü varsayılıyor. *Hinc illae lacrimae* [gözyaşları bundan].

Kâr oranının azalmasıyla eş zamanlı olarak kâr kütlesinin artması olasılığını örtbas etmek için hangi kasıtlı hesap hilelerine başvurulduğu daha sonra görülecek.*

Genel kâr oranında bir düşme eğilimi yaratan aynı nedenlerin hızlanmış bir sermaye birikimini ve dolayısıyla sermaye tarafından el koyulan artık emeğin (artık değerin, kârın) mutlak büyüklüğündeki ya da toplam kütlesindeki bir büyümeyi nasıl gerekli kıldığını göstermiş bulunuyoruz. Rekabette ve rekabeti yürütenlerin bilinçlerinde nasıl her şey ters dönmüş görünürse, bu yasa da, yani görünüşte birbirleriyle çelişen iki şey arasındaki bu iç ve zorunlu bağlantı da aynı şekilde görünür. Yukarıda gösterilen oranlarla, büyük bir sermayeye sahip olan bir kapitalistin, görünüşte yüksek kârlar elde eden küçük bir kapitaliste göre daha büyük bir kâr kütlesi elde ettiği açıktır. Ayrıca, rekabet hakkındaki en yüzeysel bir inceleme bile, belirli koşullar altında, daha büyük kapitalistin, bunalım dönemlerinde olduğu üzere, piyasada kendisine yer açmak, daha küçük kapitalistleri yerlerinden etmek istediğinde, bundan fiilen yararlandığını, yani daha küçük kapitalistleri ortadan kaldırmak için kendi kâr oranını kasıtlı olarak düşürdüğünü gösterir. İleride daha yakından bakacağımız tüccar sermayesi de, kârdaki azalmanın işlerdeki ve dolayısıyla sermayedeki genişlemeden kaynaklanıyormuş gibi görünmesine yol açan görüngüler sergiler. Bu yanlış kavrayışın gerçek bilimsel ifadesini daha sonra vereceğiz. Serbest rekabet rejimine ya da tekel rejimine tabi olabilen farklı iş dallarında elde edilen kâr oranlarının karşılaştırılması da benzer yüzeysel görüşler üretir. Rekabeti yürütenlerin kafalarında yer alan tümüyle sığ düşünceyi Roscher'de buluruz; ona göre, kâr oranının bu şekilde düşürülmesi "daha akıllıca ve daha insani"dir.** Kâr oranının azalması, burada, sermayenin büyümesinin ve bununla bağlantılı olarak, kapitalistin, kâr oranı daha küçükken onlar tarafından cebe indirilen kâr kütlesinin daha büyük olacağı şeklinde hesap yapmasının *sonucu* olarak görünür. Bunların hepsi (daha sonra ele alacağımız*** A. Smith istisnasıyla) genel kâr oranının kendisinin ne olduğu hakkındaki mutlak kavrayışsızlığa ve fiyatların gerçekten de metaların gerçek değerine az çok keyfî bir kâr payının eklenmesiyle belirlendiği şeklindeki kaba düşünceye yaslanır. Bu düşünceler, kaba olsalar da, kapitalist üretime içkin olan yasaların, rekabetin sınırları içinde, kendilerini çarpık bir tarzda ortaya koymalarının kaçınılmaz birer ürünüdür.

---

* Bkz. MEW, Band 26 ["Artık Değer Teorileri"], 2. Teil. s. 435-466, 541-543. *–Almanca ed.*

** Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §108, s. 192. *–Almanca ed.*

*** Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 214-228. *–Almanca ed.*

———

Üretici gücün gelişmesinin yol açtığı kâr oranı düşüşüne kâr kütlesindeki bir artışın eşlik etmesi yasası, kendisini, sermayenin ürettiği metaların fiyatlarındaki düşüşe, onların içerdiği ve satışları aracılığıyla gerçekleştirilen kâr kütlelerindeki göreli bir artışın eşlik etmesiyle de ifade eder.

Üretici gücün gelişimi ve sermayenin ona karşılık gelen daha yüksek bileşimi, sürekli olarak azalan bir emek niceliği aracılığıyla sürekli olarak artan bir üretim araçları niceliğini harekete geçirdiğinden, toplam ürünün her bir özdeş parçası, tek tek her bir meta ya da üretilen toplam kütlenin belirli meta miktarlarının her biri, daha az canlı emek soğurur ve dahası, hem kullanılan sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma hem de tüketilen ham ve yardımcı maddeler cinsinden daha az nesnelleşmiş emek içerir. Demek ki, her bir meta, üretim araçlarında nesnelleşmiş ve üretim sırasında yeni eklenmiş olan emeğin daha küçük bir toplamını içerir. Bundan dolayı, tek tek metaların fiyatları düşer. Mutlak ya da göreli artık değer oranı yükselirse, tek bir metanın içerdiği kâr kütlesi buna rağmen büyüyebilir. Bu meta daha az yeni eklenmiş emek içerir, ama onun karşılığı ödenmemiş kısmı, karşılığı ödenmiş kısmına oranla büyür. Ne var ki, bu söylenen yalnızca belirli sınırlar içinde geçerli olur. Üretimin gelişmesi sırasında her bir metaya yeni eklenen, canlı emek toplamının mutlak olarak muazzam ölçülerde azalmasıyla, her bir metanın içerdiği karşılığı ödenmemiş emek de, karşılığı ödenmiş kısma oranla göreli olarak ne kadar büyümüş olursa olsun, mutlak olarak azalacaktır. Emeğin üretici gücünün gelişimiyle birlikte, artık değer oranının büyümesine rağmen, tek tek her bir metaya düşen kâr kütlesi çok azalır; ve değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması ile bu kitabın birinci kısmında ortaya koyulan, artık değer oranı verili kalır ve hatta düşerken kâr oranını yükselten koşullar, tıpkı kâr oranındaki düşme gibi bu azalmayı da yalnızca yavaşlatır.

Toplamları sermayenin toplam ürününü oluşturan tek tek metaların fiyatlarının düşmesi, verili bir emek niceliğinin kendisini daha büyük bir meta kütlesinde gerçekleştirmesinden, yani her bir metanın eskisine göre daha az emek içermesinden başka bir anlama gelmez. Değişmez sermayenin, ham maddeler vb. gibi bir kısmının fiyatı yükselse bile bu söylenen geçerlidir. Artık değer oranının yükselmiş olmasına karşın, kâr oranı, birkaç özel durum dışında (örneğin emeğin üretici gücünün, hem değişmez sermayenin hem de değişir sermayenin tüm ögelerini eşit derecede ucuzlatması), şu nedenlerle azalacaktır: 1. daha küçük olan yeni eklenen toplam emek miktarının karşılığı ödenmeyen kısmı daha büyük

olsa bile, bu kısım, geçmişteki daha büyük olan toplam miktarın daha küçük olan karşılığı ödenmemiş özdeş kısmından daha küçük olduğundan, 2. tek bir metadaki daha yüksek sermaye bileşimi, kendisini, yeni eklenen emeği temsil eden değer parçasının, ham maddelerle, yardımcı maddelerle ve sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayla temsil eden değer parçasına göre küçülmesiyle ifade ettiğinden. Tek bir metanın fiyatının farklı bileşenlerinin oranlarındaki bu değişim, yani yeni eklenen canlı emeği temsil eden fiyat parçasındaki küçülme ve geçmişte nesnelleşmiş olan emeği temsil eden fiyat parçasındaki büyüme, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla küçülmesinin, kendisini, tek bir metanın fiyatında gösterme biçimidir. Bu küçülme, sermayenin diyelim 100'lük bir verili miktarı için nasıl mutlaksa, yeniden üretilen sermayenin bir özdeş parçası olarak her bir meta için de mutlaktır. Ne var ki, kâr oranı, yalnızca tek bir metanın fiyat ögeleri üzerinden hesaplansaydı, kendisini gerçekte olduğundan farklı bir şekilde gösterirdi. Bunun nedeni de şudur:

{Kâr oranı, kullanılan toplam sermaye üzerinden, ama fiilen bir yıl olan belirli bir süre için hesaplanır. Bir yılda elde edilen ve gerçekleştirilen artık değerin ya da kârın toplam sermayeye yüzde cinsinden hesaplanan oranı, kâr oranıdır. Dolayısıyla, yıl üzerinden değil, ilgili sermayenin devir dönemi üzerinden hesaplanan bir kâr oranına zorunlu olarak eşit değildir; bu ikisi, yalnızca, söz konusu sermayenin yılda tam olarak bir kez devir yapması durumunda çakışır.

Öte yandan, bir yıl boyunca elde edilen kâr, bu yıl boyunca üretilmiş ve satılmış metaların getirdiği kârların toplamından ibarettir. Şimdi, kârı metaların maliyet fiyatına göre hesaplayacak olursak, p yıl içinde gerçekleşen kârı ve k aynı süre içinde üretilmiş ve satılmış metaların maliyet fiyatları toplamını göstermek üzere, $\frac{p}{k}$ gibi bir kâr oranı elde ederiz. Açıktır ki, bu kâr oranı ($\frac{p}{k}$), gerçek kâr oranı olan $\frac{p}{C}$'yle (kâr kütlesi bölü toplam sermaye), ancak k = C ise, yani sermayenin yılda tam olarak bir devir yapması durumunda çakışabilir.

Bir sanayi sermayesinin üç farklı durumunu alalım:

I. 8000 sterlinlik bir sermaye bir metadan yılda 5000 adet üretmekte, metanın adedini 30 şilinden satarak 7500 sterlin tutarında bir yıllık ciro yapmaktadır. Adet başına 10 şilinden yıllık 2500 sterlin tutarında bir kâr elde etmektedir. Demek ki, metanın her bir adedi 20 şilinlik sermaye öndeliği ve 10 şilinlik kâr içermekte ve böylece adet başına kâr oranı $\frac{10}{20}$ = %50 olmaktadır. 7500 sterlinlik toplam ciro 5000 sterlinlik sermaye öndeliği ile 2500 sterlinlik kârdan oluşmaktadır; ciroya göre hesaplanan kâr oranı ($\frac{p}{k}$), yine %50'dir. Buna karşılık, toplam sermayeye göre hesaplanırsa, kâr oranı ($\frac{p}{C}$) = %31$^{1}/_{4}$ olur.

II. Sermaye 10 000 sterline çıkmış olsun. Emeğin üretici gücündeki yükselme sayesinde adet başına 20 şilinlik maliyet fiyatıyla yılda 10 000 adet meta üretebilsin. Bunları adet başına 4 şilin kârla, yani adedi 24 şilinden satsın. Bu durumda, yıllık ürünün fiyatı, 10 000 sterlini sermaye öndeliğinden ve 2000 sterlini kârdan oluşmak üzere, 12 000 sterlin olur. $\frac{p}{k}$, adet başına $\frac{4}{20}$'ye, yıllık ciro için $\frac{2000}{10\,000}$'e, yani her ikisinde de %20'ye eşittir ve toplam sermaye maliyet fiyatlarının toplamına eşit, yani 10 000 sterlin olduğundan, bu örnekte gerçek kâr oranı da ($\frac{p}{C}$) %20'dir.

III. Sermaye, emeğin üretici gücü sürekli olarak artarken, 15 000 sterline çıkmış ve şimdi adet başına 13 şilinlik bir maliyetle yılda 30 000 adet meta üretiyor ve bunları adet başına 2 şilin kârla, yani adedi 15 şilinden satıyor olsun. Dolayısıyla, yıllık ciro, 30 000 × 15 şilin = 22 500 sterlindir ve bunun 19 500 sterlini sermaye öndeliği, 3000 sterlini kârdır. Dolayısıyla, $\frac{p}{k}$, $\frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = \%15^{5}/_{13}$'tür. Buna karşılık $\frac{p}{C} = \frac{3000}{15\,000} = \%20$.

Şimdi, görülüyor ki, yalnızca devir yapan sermaye değerinin toplam sermayeye eşit olduğu II. durumda, adet başına veya toplam ciroya göre hesaplanan kâr oranı, toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranına eşittir. Metanın maliyetine göre hesaplanan kâr oranı, toplam cironun toplam sermayeden küçük olduğu I. durumda, gerçek, yani toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranından yüksek; toplam sermayenin toplam cirodan küçük olduğu III. durumda ise gerçek kâr oranından düşüktür. Genel kural budur.

Ticaret yaşamında devir genellikle doğru olmayan şekillerde hesaplanır. Gerçekleştirilen meta fiyatlarının tutarı, kullanılan toplam sermayenin tutarına ulaşır ulaşmaz, sermayenin bir devir yapmış olduğu kabul edilir. Ama *sermaye,* tam bir devri, ancak, gerçekleştirilen metaların *maliyet fiyatları* tutarı, toplam sermaye tutarına eşit olduğunda tamamlayabilir. –F. E.}

Kapitalist üretimde, tek bir metanın ya da herhangi bir zaman aralığının meta-ürününün, yalıtılmış şekilde, kendi başına, yalnızca meta olarak değil, öndelenmiş olan sermayenin ürünü olarak ve bu metayı üreten toplam sermayeyle ilişkili olarak ele alınmasının ne kadar önemli olduğu burada da görülüyor.

Kâr *oranı,* üretilen ve gerçekleştirilen artık değerin kütlesinin, sermayenin yalnızca metalarda yeniden ortaya çıkan tüketilmiş kısmına göre değil, kullanılmış ve üretimde iş görmeyi sürdüren kısmına göre ölçülmesiyle hesaplanmak zorunda olsa bile, kâr *kütlesi,* yalnızca, metaların içerdiği ve onların satılmasıyla gerçekleştirilecek olan kâr ya da artık değer kütlesine eşit olabilir.

Sanayinin üretkenliği artarsa, tek tek metaların fiyatları düşer. Bunlar, daha az emek, daha az karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek içerir. Aynı emek, örneğin öncekinin üç katı kadar ürün üretse, tek bir ürüne $^2/_3$ oranında daha az emek düşer. Ve kâr, tek bir metanın içerdiği bu emek kütlesinin yalnızca bir kısmını oluşturabileceğinden, bu tek metadaki kâr kütlesi azalmak zorundadır ve bu söylenen, belirli sınırlar içinde, artık değer oranı yükselse bile geçerlidir. Sermaye, eskisiyle aynı sayıda işçiyi aynı sömürü derecesiyle kullandığı sürece, kâr kütlesi, hiçbir durumda, başlangıçtaki kâr kütlesinin altına inmez. (Daha az sayıda işçi daha yüksek bir sömürü derecesiyle kullanılırsa, bu da olabilir.) Çünkü, tek bir üründeki kâr kütlesi ne kadar azalırsa, ürünlerin sayısı o kadar artar. Kâr kütlesi aynı kalır; sadece, metaların tutarına farklı bir şekilde bölünür; bu durum, yeni eklenen emeğin yarattığı değer niceliğinin işçiler ile kapitalistler arasındaki dağılımını hiçbir şekilde değiştirmez. Kâr kütlesi, yalnızca, aynı miktarda emek kullanılırken karşılığı ödenmeyen artık emek büyürse ya da emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken işçilerin sayısı artarsa büyüyebilir. Ya da, bu ikisinin birlikte gerçekleşmesi aynı sonucu doğurur. Bu durumların tümünde (ama bunlar, varsayımımıza uygun şekilde, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla büyümesini ve kullanılan toplam sermayenin büyüklüğünün artmasını gerektirir), tek tek metalar daha az kâr kütlesi içerir ve tek tek metalara göre hesaplanan kâr oranı bile düşer; verili bir ek emek niceliği, kendisini, daha büyük bir meta niceliğiyle ortaya koyar; tek tek metaların fiyatları düşer. Soyut olarak ele alındığında, tek bir metanın fiyatı üretici güç artışı nedeniyle düşerken ve bundan dolayı, söz konusu daha ucuz metaların sayısı eş zamanlı olarak artarken, (örneğin, üretici güç artışı, metanın tüm bileşenlerine, metanın toplam fiyatının emek üretkenliğindeki artışla aynı oranda düşmesini sağlayacak şekilde eşit ve eş zamanlı olarak etkide bulunsa ve diğer yandan metanın farklı fiyat bileşenleri arasındaki karşılıklı ilişki aynı kalsa) kâr oranı aynı kalabilir. Hatta, artık değer oranındaki yükselişe, değişmez sermaye ve özellikle de sabit sermaye ögelerinin değerlerindeki ciddi bir azalma eşlik etseydi, kâr oranı yükselebilirdi. Ama görmüş olduğumuz üzere, gerçek yaşamda, kâr oranı uzun dönemde düşecektir. Tek bir metanın fiyatının düşmesi, hiçbir durumda, kâr oranı hakkında bir sonuca varılmasına yetmez. Her şey bu metanın üretiminde yer alan toplam sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Örneğin, bir yarda kumaşın fiyatı 3 şilinden $1^2/_3$ şiline düşerse; fiyat düşüşü öncesinde bunun $1^2/_3$ şilinlik değişmez sermaye, iplik vb., $^2/_3$ şilinlik işçi ücreti, $^2/_3$ şilinlik kâr içerdiğinin, fiyat düşüşü sonrasında ise 1 şilinlik değişmez sermaye, $^1/_3$

şilinlik işçi ücreti ve $^1/_3$ şilinlik kâr içerdiğinin bilinmesi durumunda, kâr oranının aynı kalıp kalmadığı söylenemez. Bu, öndelenmiş olan toplam sermayenin büyüyüp büyümediğine ve ne kadar büyüdüğüne ve verili sürede kaç yarda daha fazla ürettiğine bağlıdır.

Emek üretkenliği artarken tek tek metaların ya da verili bir meta miktarının fiyatlarının düşmesi, metaların sayısının yükselmesi, tek bir metaya düşen kâr kütlesinin ve metaların toplamına düşen kâr oranının azalması, ama metaların toplam tutarına düşen kâr kütlesinin büyümesi görüngüsü, kapitalist üretim tarzının doğasından kaynaklanan bu görüngü, yüzeyde, yalnızca şunları gösterir: Tek bir metaya düşen kâr kütlesinin azalması, bu metanın fiyatının düşmesi, toplumun ya da tek bir kapitalistin toplam sermayesinin ürettiği ve sayıları artmış olan metaların toplam sayısına düşen kâr kütlesinin büyümesi. Bu da, kapitalistin yalnızca öyle istediği için tek tek metalara daha az kâr eklediği, ama ürettiği metaların sayısının daha yüksek olması sayesinde zararını karşıladığı şeklinde kavranır. Bu kavrayış, elden çıkarma kârı (*profit upon alienation**) tasavvuruna dayanır ve söz konusu tasavvurun kendisi de tüccar sermayesinin kavrayışından türetilmiştir.

Emeğin üretici gücüyle birlikte büyüyen meta kütlesinin ve tek tek metaların ucuzlamasının (bu metalar emek gücü fiyatı üzerinde belirleyici etkide bulunmadığı sürece), fiyattaki azalmaya rağmen, tek bir metadaki karşılığı ödenmiş emek ile karşılığı ödenmemiş emek arasındaki oranı etkilemediği, daha önce, birinci kitabın dördüncü ve yedinci kısımlarında görülmüştü.

Rekabette her şey kendisini yanlış bir şekilde, yani baş aşağı gösterdiğinden, bireysel kapitalist, 1. onun fiyatını düşürerek tek bir metaya düşen kârını azalttığını, ama sattığı meta kütlesinin daha büyük olması sayesinde daha büyük bir kâr elde ettiğini; 2. tek bir metanın fiyatını saptadığını ve toplam ürünün fiyatını çarpma yoluyla belirlediğini düşünebilir; oysa, başlangıçtaki süreç, bölme sürecidir (bkz. I. Kitap, Bölüm 10, s. 281**) ve çarpma işlemi, yalnızca, söz konusu bölme işlemine dayandığı için, yani ikinci derecede doğrudur. Bayağı iktisatçı, gerçekte, rekabetin tutsağı olan kapitalistin tuhaf tasavvurlarını, görünürde daha teorik, genelleştirilmiş bir dile çevirmekten ve bu tasavvurların doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktan başka bir şey yapmaz.

Meta fiyatlarının düşmesi ve ucuzlamış metaların büyümüş olan kütlesine düşen kâr kütlesinin artması, gerçekte yalnızca, kâr kütlesi-

---

* James Steuart'a ait olan ve Marx'ın "Artık Değer Teorileri"nde gündeme getirdiği ve çözümlediği bir formülasyon (Bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 7-9). *–Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 23, s. 335 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310]. *–Almanca ed.*

nin artışıyla eş zamanlı olarak kâr oranının düşmesi yasasının bir başka ifadesidir.

Daha önce, I. Kitap, s. 314/315'te* göreli artık değerle ilgili olarak ele alınan nokta gibi, düşen bir kâr oranının yükselen fiyatlarla ne ölçüde çakışabileceğinin incelenmesi de buradaki tartışmanın dışında kalır. İyileştirilmiş, ama henüz genelleşmemiş olan üretim yöntemlerini kullanan kapitalist, piyasa fiyatından düşük, ama kendi bireysel üretim fiyatından yüksek bir fiyatla satış yapar; böylece, rekabet fiyatları eşitleyene kadar, onun kâr oranı yükselir; bu eşitlenme dönemi sırasında, ikinci gereklilik, yani yatırılan sermayenin büyümesi kendisini gösterir; bu büyümenin derecesine bağlı olarak, kapitalist, daha önce istihdam edilen işçi kitlesinin bir bölümünü, hatta belki de onun tamamını ya da daha büyük bir işçi kitlesini yeni koşullar altında istihdam edebilecek, dolayısıyla aynı ya da daha yüksek bir kâr kütlesini üretebilecek duruma gelir.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 335 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310]. –*Almanca ed.*

Bölüm

14

Karşıt Yönde Etkide Bulunan Nedenler

★★★

Toplumsal emeğin üretici güçlerinin, önceki tüm dönemlerden farklı olarak sadece son 30 yıldaki muazzam gelişimi hesaba katıldığında, özellikle de, sabit sermayenin, gerçek makinelerin dışındaki, bir bütün olarak toplumsal üretim sürecine dâhil olan muazzam kütlesi hesaba katıldığında, bugüne kadar iktisatçıları meşgul etmiş olan zorluğun, yani kâr oranının düşmesini açıklamanın zorluğunun yerini, bunun tersi, yani, bu düşüşün neden daha büyük ya da daha hızlı olmadığını açıklamanın zorluğu alır. İşin içinde, genel yasanın etkisini bozan ve ortadan kaldıran ve ona sadece bir eğilim olma niteliğini veren karşıt yönlü etkiler de bulunmalıdır; genel kâr oranının düşmesini bir düşme eğilimi olarak tarif etmemizin nedeni de buydu. Bu nedenlerden en genel olanları şunlardır:

I. Emeğin sömürülme derecesinin yükselmesi

Emeğin sömürülme derecesi, el koyulan artık emek ve artık değer miktarı, özellikle iş gününü uzatarak ve çalışmayı yoğunlaştırarak yükseltilir. Bu iki nokta, I. Kitapta, mutlak artık değer ve göreli artık değer üretimi incelenirken, ayrıntılı şekilde açıklanmıştı. Emeği, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla büyümesine, yani kâr oranının

düşmesine neden olacak şekilde yoğunlaştırmanın pek çok yolu bulunur; bir işçinin daha çok sayıda makineyi idare etmek zorunda bırakılması bunlardan biridir. Göreli artık değer üretimine hizmet eden işlemlerin çoğunda olduğu gibi burada da, artık değer oranında bir büyümeye yol açan aynı nedenler, kullanılan toplam sermayenin verili büyüklükleri açısından bakıldığında, artık değer kütlesindeki bir düşüşü beraberlerinde getirebilir. Ama yoğunlaşmanın, örneğin makinelerin aynı süre içinde daha yüksek hızlarla çalıştırılması gibi, sabit sermaye açısından bakıldığında makinelerin daha hızlı bir şekilde aşınıp yıpranmasına neden olmakla birlikte, bunların değeri ile harekete geçirdikleri emeğin fiyatı arasındaki ilişkiyi hiçbir şekilde etkilemeyen başka yolları da vardır. Ne var ki, kullanılan emek gücü ile onun harekete geçirdiği değişmez sermaye arasındaki oranı ciddi şekilde değiştirmeden el koyulan artık değer kütlesini artıran ve gerçekte değişmez sermayeyi çoğu zaman görece azaltan şey, her şeyden önce, modern sanayinin şu buluşudur: iş gününün uzatılması. Bunun dışında, göreli artık değer üretimine yönelik işlemlerin, genel olarak ele alındıklarında, bir yandan, verili bir emek kütlesinin mümkün olan en büyük bölümünün artık değere dönüştürülmesi, diğer yandan, öndelenmiş olan sermayeye oranla genel olarak mümkün olan en az miktarda emek kullanılması ve böylece, emeğin sömürülme derecesinin yükseltilmesine izin veren aynı nedenlerin, aynı toplam sermayeyle eskisiyle aynı miktarda emeğin sömürülmesine izin vermemesi anlamına geldiği daha önce kanıtlanmıştı; bu da, kâr oranının düşme eğiliminin gerçek sırrını oluşturur. Hem artık değer oranındaki bir yükselmeye, hem de aynı zamanda verili bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesindeki ve dolayısıyla kâr oranındaki bir düşüşe yol açan karşıt yönlü eğilimler bunlardır. Ailenin bütününün, hiçbir şekilde genel durum olmamakla birlikte ücretlerinin toplam tutarı artsa bile, sermayeye eskisine göre daha büyük bir artık emek kütlesi sağlamak zorunda kalması ölçüsünde, burada kadın ve çocuk emeğinin yığınsal olarak işe koşulmasına da değinmek gerekir. - Tarımda olduğu gibi, sadece yöntemlerin iyileştirilmesi yoluyla, kullanılan sermayenin büyüklüğü değişmeden kalırken göreli artık değer üretimini teşvik eden her şey, aynı etkiye sahiptir. Gerçi burada, değişir sermayeyi istihdam edilen emek gücünün endeksi olarak ele aldığımız kadarıyla, kullanılan değişmez sermaye değişir sermayeye oranla artmaz, ama kullanılan emek gücüne oranla ürünün kütlesi artar. Emeğin üretici gücü (emeğin ürünü, işçinin tüketimine de girse, değişmez sermaye ögeleri arasına da katılsa), değişir sermayenin değişmez sermayeye oranını başlangıçta değiştirmeyecek şekilde, işlemlerdeki kesintiler-

den, isteğe bağlı ya da zaman içinde bozucu hâle gelen sınırlamalardan, genel olarak her tür zincirden kurtulursa, aynı şey olur.

Kâr oranının düşüşünü yavaşlatan, ama son çözümlemede onu hep hızlandıran nedenlerin, geçici ama sürekli olarak yinelenen, kâh şu üretim dalında kâh bunda ortaya çıkan, artık değeri, buluşları vb. bunların genelleşmesinden önce kullanan kapitalistler için, genel düzeyin üzerine çıkaran yükselişleri içerip içermediği sorulabilirdi. Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir.

Verili büyüklükteki bir sermayenin ürettiği artık değerin kütlesi, iki etmenin, yani artık değer oranı ile verili artık değer oranıyla istihdam edilen işçilerin sayısının çarpımına eşittir. Dolayısıyla, bu kütle, artık değer oranı veriliyken işçi sayısına ve işçi sayısı veriliyken artık değer oranına, yani, genel olarak, değişir sermayenin mutlak büyüklüğü ile artık değer oranının birleşik oranına bağlıdır. Şimdi görülüyor ki, göreli artık değer oranını yükselten aynı nedenler, ortalamada, kullanılan emek gücünün kütlesini azaltır. Ama bu söylenenin, söz konusu çelişkili hareketin kesin gerçekleşme oranına bağlı olarak, daha yüksek ya da daha düşük bir düzeyde geçerli olacağı ve kâr oranının azalma eğiliminin, özellikle iş gününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artık değer oranı artışıyla zayıflatıldığı açıktır.

Kâr oranı söz konusu olduğunda, genel olarak, bu oranın azalmasına, kullanılan toplam sermayenin kütlesindeki artış nedeniyle, kâr kütlesindeki bir büyümenin karşılık geldiğini gördük. Toplumun toplam değişir sermayesi açısından bakıldığında, bunun tarafından üretilen artık değer, üretilen kâra eşittir. Artık değerin mutlak kütlesinin yanında, oranı da büyümüştür; ilkinin büyümesinin nedeni, toplumun kullandığı emek gücü kütlesinin büyümüş olması, ikincisinin büyümesinin nedeni ise, söz konusu emeğin sömürülme derecesinin yükselmiş olmasıdır. Ama verili büyüklükteki, örneğin 100'lük bir sermaye söz konusu olduğunda, ortalama artık değer kütlesi azalırken artık değer oranı büyüyebilir; çünkü oran, sermayenin değişir kısmının değerlenme oranıyla, kütle ise, değişir sermayenin toplam sermayeye oranıyla belirlenir.

Artık değer oranının yükselişi, özellikle de, yukarıda gösterildiği üzere, değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermayede herhangi bir artış ya da göreli bir artış olmadığında bile gerçekleştiğinden, artık değer kütlesini ve dolayısıyla aynı zamanda kâr oranını belirleyen bir etmendir. Genel yasayı geçersiz kılmaz. Ama onun daha çok bir eğilim olarak, yani mutlak olarak hayata geçişi karşıt yönde etkide bulunan koşullar tarafından durdurulan, yavaşlatılan, zayıflatılan bir yasa olarak işlemesine yol açar. Ne var ki, artık değer oranını yükselten aynı ne-

denler (çalışma süresinin uzaması bile büyük sanayinin bir sonucudur), verili bir sermayenin kullandığı emek gücünün azalması yönünde etkide bulunduğundan, yine aynı nedenler, kâr oranının azalması ve bu azalmanın daha yavaş bir şekilde gerçekleşmesi yönünde etkide bulunur. Bir işçi, rasyonel olarak yalnızca iki işçinin yapabileceği miktarda iş yapmak zorunda bırakılırsa ve bu da, söz konusu işçinin üç işçinin yerini alabileceği koşullar altında gerçekleşirse, bu işçi eskiden iki işçinin sağladığı kadar artık emek sağlayacak ve buna bağlı olarak artık değer oranı yükselmiş olacaktır. Ama eskiden üç işçinin sağladığı kadar artık emek sağlamayacak ve böylece artık değer kütlesi azalacaktır. Ne var ki, kütledeki bu azalma artık değer oranındaki yükselmeyle telafi edilir veya sınırlanır. Toplam nüfus daha yüksek bir artık değer oranıyla istihdam edilirse, nüfus aynı kalsa bile artık değer kütlesi büyür. Nüfus artarken bu büyüme daha fazla olur; ve bunun, toplam sermayenin büyüklüğüne oranla istihdam edilen işçilerin sayısında gerçekleşen göreli bir düşüşle bağlantılı olmasına karşın, yükselmiş olan artık değer oranı da bu düşüşü sınırlandırır ya da durdurur.

Bu noktayı geride bırakmadan önce yeniden vurgulamak gerekir ki, sermayenin büyüklüğü veriliyken, artık değer *oranı*, artık değer *kütlesinin* azalmasına rağmen büyüyebilir ve bunun tersi de doğrudur. Artık değer kütlesi, artık değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir; ama artık değer oranı, hiçbir zaman toplam sermayeye göre hesaplanmaz ve yalnızca değişir sermayeye göre, gerçekte yalnızca bir iş günü için hesaplanır. Buna karşılık, sermaye değerinin büyüklüğü veriliyken, *artık değer kütlesi* de artmıyor ya da azalmıyorsa, *kâr oranı* hiçbir zaman yükselemez ya da düşemez.

II. Ücretin, değerinin altına düşürülmesi

Buna burada yalnızca ampirik olarak değiniliyor, çünkü gerçekte, burada sayılabilecek olan bazı başka şeyler gibi, sermaye hakkındaki genel bir çözümlemeyle hiçbir ilgisi yoktur ve bu eserde yer almayan rekabet çözümlemesinin kapsamına girer. Yine de, kâr oranının düşme eğilimini sınırlandıran en önemli nedenlerden biridir.

III. Değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması

Artık değer oranı aynı kalırken ya da artık değer oranından bağımsız olarak kâr oranını yükselten nedenler hakkında bu kitabın birinci kısmında söylenmiş olan her şey burada yinelenebilir. Dolayısıyla, toplam

sermaye söz konusu olduğunda, değişmez sermayenin değerinin, onun maddi hacmiyle aynı oranda büyümemesi de bu başlığın altına girer. Örneğin, Avrupalı tek bir iplik işçisinin modern bir fabrikada işlediği pamuğun miktarı, geçmişte Avrupalı bir iplikçinin çıkrıkla işlediği pamuğun miktarına göre muazzam derecede artmıştır. Ama işlenen pamuğun değeri, onun miktarıyla aynı oranda artmamıştır. Makineler ve diğer sabit sermaye ögeleri için de aynı şey geçerlidir. Kısacası, değişir sermayeye oranla değişmez sermaye kütlesini artıran aynı gelişme, emeğin üretici gücündeki yükselişin ürünü olarak, değişmez sermaye ögelerinin değerini azaltır ve bu nedenle, değişmez sermayenin değerinin, sürekli olarak büyümesine karşın, onun maddi hacmiyle, yani aynı emek gücü miktarıyla harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmiyle aynı oranda büyümesine engel olur. Hatta, tek tek bazı durumlarda, değişmez sermaye ögelerinin kütlesi, onun değeri aynı kalır ya da düşerken artabilir.

Sanayinin gelişimiyle birlikte eldeki sermayenin (yani sermayenin maddi ögelerinin) değer yitirmesi, yukarıda söylenenlerle ilişkilidir. Bu da, sürekli olarak etkide bulunan ve belirli koşullar altında kâr getiren sermaye kütlesini küçülterek kâr kütlesini küçültebilmesine karşın, kâr oranının düşüşünü sınırlandıran nedenlerden biridir. Burada bir kez daha görüldüğü üzere, kâr oranının düşme eğilimini üreten aynı nedenler, bu eğilimin etkilerini de hafifletir.

IV. Göreli aşırı nüfus

Bunun üretimi, emeğin üretici gücünün, kendisini kâr oranındaki düşüşle ifade eden gelişiminden ayrılamaz ve onun tarafından hızlandırılır. Göreli aşırı nüfus, bir ülkede, kapitalist üretim tarzı orada ne kadar gelişmişse o kadar dikkat çekici bir şekilde görünür. Bu da, bir yandan, emeğin sermayeye az çok eksikli bağımlılığının pek çok üretim dalında devam etmesinin ve ilk bakışta genel gelişme düzeyine karşılık geldiği düşünülen süreye göre daha uzun bir süre boyunca devam etmesinin nedenidir; bu, kullanılabilir durumdaki ya da işten çıkarılmış olan ücretli emekçilerin ucuzluğu ile çokluğunun ve bazı üretim dallarında, işin doğası gereği, elle çalışmanın makineyle üretime dönüşmesine daha büyük bir direnç gösterilmesinin ürünüdür. Diğer yandan, özellikle lüks tüketime yönelik olanları da dâhil olmak üzere yeni üretim dalları açılır; bunlar, sıklıkla başka üretim dallarında değişmez sermayenin ağır basmasıyla serbest kalan göreli nüfusu temel alır; kendileri de, canlı emek ögelerinin ağır basmasına yaslanır ve sonrasında, adım adım, diğer üre-

tim dallarının izlediği yolun aynısını izlerler. Her iki durumda da, bu üretim dallarında hem artık değer oranının hem de artık değer kütlesinin olağan dışı derecede yüksek olmasına yol açacak şekilde, değişir sermaye toplam sermayenin önemli bir kısmını oluşturur ve ücretler ortalamanın altındadır. Genel kâr oranı, tek tek üretim dallarındaki kâr oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğundan, burada, bir kez daha, kâr oranının düşme eğilimini üreten aynı neden, bu eğilimin etkilerini az çok felce uğratan bir karşı ağırlık üretir.

V. Dış ticaret

Dış ticaret, kısmen değişmez sermaye ögelerini, kısmen de değişir sermayenin dönüştüğü zorunlu geçim araçlarını ucuzlattığı kadarıyla, artık değer oranını yükselterek ve değişmez sermayenin değerini düşürerek kâr oranını yükseltici etkide bulunur. Genel olarak, üretim ölçeğinin genişletilmesine izin vererek, bu yönde etkide bulunur. Böylece bir yandan birikimi, ama diğer yandan da değişmez sermayeye oranla değişir sermayenin azalmasını ve dolayısıyla kâr oranının düşmesini hızlandırır. Aynı şekilde, dış ticaretin genişlemesi, kapitalist üretim tarzının çocukluğunda onun temelini oluşturmuş olmasına karşın, onun gelişimi içinde, bu üretim tarzının iç zorunluluğu nedeniyle, onun sürekli daha geniş bir piyasaya duyduğu gereksinim nedeniyle, onun kendi ürünü hâline gelmiştir. Burada, etkinin aynı iki yönlülüğü bir kez daha görülüyor. (Ricardo, dış ticaretin bu yanını tümüyle gözden kaçırmıştı.*)

Özel doğası nedeniyle gerçekten de incelememizin sınırlarının dışında kalan bir başka soru şudur: Dış ticarete ve özellikle de sömürgelerle ticarete yatırılan sermayenin elde ettiği daha yüksek kâr oranı, genel kâr oranını yükseltir mi?

Dış ticarete yatırılan sermayeler daha yüksek bir kâr oranı elde edebilir, çünkü burada, her şeyden önce, başka ülkeler tarafından daha sınırlı üretim olanaklarıyla üretilen metalarla rekabet edilir ve böylece, daha ileri olan ülke, kendi metalarını, rakip ülkelere göre daha ucuza olmakla birlikte, kendi değerlerinden fazlasına satar. Burada, daha ileri ülkenin emeğine daha yüksek özgül ağırlığa sahip emek olarak değer biçilmesi ölçüsünde, karşılığı daha nitelikli olması göz önünde bulundurularak ödenmeyen emek, böylesi bir emek sayılarak satıldığından, kâr oranı yükselir. Aynı ilişki, kendisine meta gönderilen ve kendisin-

* Ricardo, "On the principles of political economy and taxation", 3. baskı, London 1821, Bölüm 7. –*Almanca ed.*

den meta alınan bir ülke için de geçerli olabilir; yani, söz konusu ülke, ayni olarak, aldığından daha fazla nesnelleşmiş emek verebilir ve yine de, bunu yaparken, metaları, onları kendisinin üreteceği duruma göre daha ucuza elde edebilir. Tıpkı, yeni bir buluşu genelleşmesinden önce kullanan, rakiplerine göre daha ucuza satan ve yine de metasını bireysel değerinden fazlasına satan, yani kendi kullandığı emeğin özgül olarak daha yüksek üretici gücünü artık emek olarak değerlendiren fabrikatör gibi. Bu fabrikatör, böylece, bir artık kâr elde eder. Diğer yandan, sömürgelerde vb. yatırılan sermayeler söz konusu olduğunda, bunlar, genel olarak oralardaki kâr oranı az gelişmişlik nedeniyle yüksek olduğundan ve kölelerin, Doğu Asyalı gündelikçilerin vb. kullanılması nedeniyle emeğin sömürülme derecesi de aynı şekilde yüksek olduğundan, daha yüksek kâr oranlarına ulaşabilir. Belirli dallara yatırılan sermayelerin bu yolla elde ettikleri ve anayurda taşıdıkları daha yüksek kâr oranlarının, bunun önüne geçebilecek olan tekellerin yokluğunda, genel kâr oranının belirlenmesine katılmamaları ve dolayısıyla onu *pro tanto* [o miktarda] yükseltmemeleri için herhangi bir neden gösterilemez.[36] Bunun için bir neden göstermek, özellikle de, söz konusu sermaye kullanım alanları serbest rekabetin yasalarına tabi ise, olanaksızdır. Buna karşılık Ricardo'nun düşündüğü şudur: Yurt dışında elde edilen daha yüksek fiyatlarla orada metalar satın alınır ve bunlar öncekilerin karşılığı olarak yurda gönderilir; dolayısıyla, bu metalar yurt içinde satılır ve bu da, söz konusu ayrıcalıklı üretim alanlarına diğerleri karşısında olsa olsa geçici bir ekstra avantaj sağlayabilir. Para biçimi bir yana bırakılır bırakılmaz, bu görüntü ortadan kalkar. İlgili fark, ilgili fazla, genel olarak emek ile sermaye arasındaki mübadelede olduğu gibi belirli bir sınıf tarafından cebe indirilse bile, ayrıcalıklı ülke, daha az emek karşılığında daha fazla emek elde eder. Dolayısıyla, kâr oranı, genel olarak sömürge ülkede daha yüksek olması nedeniyle yüksek olduğu sürece, bu ülkedeki doğa koşullarının elverişli olması durumunda, düşük meta fiyatlarıyla el ele gidebilir. Eşitlenme gerçekleşir, ama bu, Ricardo'nun sandığı gibi eski düzeye eşitlenme olmaz.

Ama aynı dış ticaret, yurt içinde kapitalist üretim tarzını geliştirir ve böylece değişmez sermayeye oranla değişir sermayenin daha da azalmasına yol açar ve diğer yandan, yurt dışıyla ilişkili olarak aşırı üretime neden olur, bu nedenle de uzun dönemde o da karşıt yönlü bir etkide bulunur.

---

36 A. Smith, bu konuda, şunları söyleyen Ricardo karşısında haklıydı: "Kârların eşitliğinin, kârlardaki genel yükselişle sağlanacağını iddia ediyorlar; bense, ayrıcalıklı sektörün kârlarının hızla genel düzeye düşeceği kanısındayım." ("Works", ed. MacCulloch, s. 73.)

Ve böylece genel olarak görüldü ki, genel kâr oranının düşmesine yol açan aynı nedenler, bu düşüşü zorlaştıran, yavaşlatan ve kısmen felce uğratan karşı etkiler de doğurur. Bunlar yasayı ortadan kaldırmaz, ama etkisini zayıflatır. Böyle olmasaydı, genel kâr oranının düşmesini kavramak değil, tersine, söz konusu düşüşün yavaşlığını kavramak olanaksız olurdu. Böylece, yasa, yalnızca, etkisi sadece belirli koşullar altında ve daha uzun dönemlerde çarpıcı bir şekilde ortaya çıkan bir eğilim olarak işler.

Devam etmeden önce, yanlış anlamaların önüne geçmek için, pek çok kez açıklanmış olan iki önermeyi anımsatmak istiyoruz.

Birincisi: Kapitalist üretimin gelişimi sırasında metaların ucuzlamasına yol açan aynı süreç, metaların üretimi için kullanılan toplumsal sermayenin organik bileşiminde bir değişikliğe ve bunun sonucu olarak kâr oranının düşmesine neden olur. Dolayısıyla, tek bir metanın göreli maliyetindeki ve aynı zamanda bu maliyetin makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı içeren kısmındaki azalmayı, değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermaye değerinin artmasıyla bir tutmamak gerekir; bu söylenen, değişmez sermayenin maddi ögelerinin hacmi aynı kalır ya da büyürken değişmez sermayenin göreli maliyetindeki her azalmanın, tersine, kâr oranının yükselmesine, yani, düşen oranlarda kullanılan değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermaye değerinin *pro tanto* azalmasına yol açmasına rağmen geçerlidir.

İkincisi: Toplamları sermayenin ürününü oluşturan tek tek metaların içerdiği ek canlı emeğin, bu metaların içerdiği emek malzemelerine ve aynı metaların tükettiği emek araçlarına oranla azalması; yani, toplumsal üretkenliğin gelişimiyle birlikte bunların üretimi daha az emek gerektirdiğinden onlarda nesnelleşen ek canlı emek miktarının sürekli olarak azalması, metanın içerdiği canlı emeğin karşılığı ödenen ve ödenmeyen kısımları arasındaki oranı etkilemez. Tam tersi olur. Bunların içerdiği ek canlı emeğin toplam niceliğinin azalmasına karşın, karşılığı ödenmeyen kısım, karşılığı ödenen kısmın mutlak ya da oransal olarak azalması yoluyla, karşılığı ödenen kısma oranla büyür; çünkü, bir metadaki ek canlı emeğin toplam miktarını azaltan aynı üretim tarzına, mutlak ve göreli artık değer artışı eşlik eder. Kâr oranının azalma eğilimi, artık değer oranının, dolayısıyla da emeğin sömürülme derecesinin artma eğilimiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla, kâr oranının azalmasını, bunun da istisnai olarak gerçekleşebilecek olmasına karşın, ücret haddindeki bir yükselişle açıklamaktan daha saçma bir şey olamaz. İstatistik, ancak kâr oranını oluşturan ilişkilerin anlaşılması yoluyla, farklı çağlardaki ve ülkelerdeki ücret haddi hakkında gerçek çözümlemeler yapabilecek duruma gelir. Kâr oranı, emek üretkenliğinin azalması nedeniyle değil artması nede-

niyle düşer. Artık değer oranının yükselmesi de, kâr oranının düşmesi de, sadece, emek üretkenliği artışının kendisini kapitalist yolla ifade etmesine aracılık eden biçimlerdir.

VI. Hisse senetli sermayenin büyümesi

Yukarıdaki beş noktaya, şimdilik derinlemesine incelenemeyecek olsa bile, bir başkası eklenebilir. Hızlandırılmış birikimle el ele giden kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, sermayenin bir bölümü, yalnızca faiz getiren sermaye sayılır ve bu şekilde kullanılır. Sermaye ödünç veren her kapitalist faizle yetinirken sanayici kapitalistin girişimci kârını cebe indirmesi anlamında değil. Bununla genel kâr oranının yüksekliği arasında hiçbir ilişki yoktur, çünkü bu sonuncusu için, Kâr = Faiz + Her Tür Kâr + Toprak Rantı denklemi geçerlidir ve kârın söz konusu özel kategorilere ne şekilde bölündüğü onun açısından hiçbir önem taşımaz. Şu anlamda: Bu sermayeler, büyük üretken girişimlere yatırılmış olmalarına karşın, maliyetlerin düşülmesinden sonra, yalnızca büyük ya da küçük faizler, yani "kâr payları" bırakır. Örneğin, demiryollarındaki durum budur. Dolayısıyla, ortalama kâr oranından daha düşük kâr oranları getirdiklerinden, bunlar, genel kâr oranının eşitlenmesine katılmaz. Katılsaydılar, genel kâr oranı çok daha aşağılara düşerdi. Teorik açıdan bakıldığında, bunlar da hesaba katılabilir ve bu durumda, görünürde var olan ve kapitalistleri gerçekten belirleyen kâr oranına göre daha düşük bir kâr oranı elde edilir, çünkü değişir sermayeye oranla değişmez sermayenin en büyük olduğu girişimler tam da bu girişimlerdir.

Bölüm

15

Yasanın İç Çelişkilerinin Açımlanması

★ ★ ★

I. Genel Açıklamalar

Kâr oranının, her zaman, artık değer oranını olduğundan düşük ifade ettiğini bu kitabın birinci kısmında görmüştük. Şimdi de, yükselen bir artık değer oranının bile kendisini düşen bir kâr oranıyla ifade etme eğiliminde olduğunu gördük. Kâr oranı, yalnızca, c = 0 olsaydı, yani tüm sermaye ücretlere yatırılsaydı, artık değer oranına eşit olurdu. Düşen bir kâr oranı, yalnızca, değişmez sermaye değeri ile onun harekete geçirdiği emek gücünün miktarı arasındaki oran değişmeden kalırsa ya da bu ikincisi, değişmez sermaye değerine oranla arttıysa, düşen bir artık değer oranını ifade eder.

Ricardo, kâr oranını inceleme bahanesiyle, gerçekte yalnızca artık değer oranını inceler ve bunu da yalnızca, iş gününün yoğunluk ve uzunluk açısından değişmez bir büyüklük olduğu varsayımı altında yapar.

Kâr oranının düşmesi ve hızlandırılmış birikim, ikisinin de üretici gücün gelişimini ifade etmesi ölçüsünde, aynı sürecin farklı ifadelerinden başka bir şey değildir. Birikim ise, çalışmanın büyük ölçekte yoğunlaşması ve böylece sermaye bileşiminin yükselmesi anlamına geldiği kadarıyla, kâr oranının düşüşünü hızlandırır. Diğer yandan, kâr oranının düşmesi de, küçük kapitalistlerin, ellerinde hâlâ el koyulacak bir şeyler

bulunan son dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmesi yoluyla, sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezîleşmesini hızlandırır. Böylece, bir diğer taraftan, kâr oranıyla birlikte birikim oranının düşmesine karşın, birikim, kütle bakımından hızlanır.

Diğer yandan, toplam sermayenin değerlenme oranının, yani kâr oranının, (sermayenin değerlenmesinin kapitalist üretimin tek amacı olmasına benzer şekilde) kapitalist üretimin dürtüsü olması ölçüsünde, onun düşmesi, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece kapitalist üretim sürecinin gelişimi için bir tehdit olarak görünür; gereksiz nüfusun yanı sıra aşırı üretimi, spekülasyonu, bunalımları ve gereksiz sermayeyi teşvik eder. Dolayısıyla, Ricardo gibi kapitalist üretim tarzını mutlak sayan iktisatçılar, burada, söz konusu üretim tarzının kendisine bir engel yarattığını hisseder ve bu nedenle de bu engeli üretime değil doğaya atfeder (rant öğretisinde). Ama kâr oranının düşmesi nedeniyle kapıldıkları dehşette önemli olan şey, kapitalist üretim tarzının, üretici güçleri geliştirirken, zenginliğin kendisinin üretimiyle hiçbir ilgisi olmayan bir engelle karşılaştığı hissidir; ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve yalnızca tarihsel, geçici bir nitelik taşıdığını doğrular; zenginlik üretimi için mutlak üretim tarzı olmak şöyle dursun, belirli bir aşamada, bunun daha fazla gelişmesiyle bağdaşmazlığa düştüğünü doğrular.

Kuşkusuz, Ricardo ve okulu, yalnızca, faizi de içeren sınai kârı inceler. Ama toprak rantı oranı da, mutlak rant kütlesinin büyümesine ve oransal olarak da sınai kâra göre daha fazla büyüyebilecek olmasına karşın, düşme eğilimine sahiptir. (Bkz., toprak rantı yasasını Ricardo'dan *önce* geliştirmiş olan Ed. West.*) Toplumsal toplam sermayeyi (C) ele alır ve faiz ile toprak rantının düşülmesinden sonra geriye kalan sınai kâra p_1, faize z ve toprak rantına r dersek, $\frac{m}{C} = \frac{p}{C} = \frac{p_1 + z + r}{C} = \frac{p_1}{C} + \frac{z}{C} + \frac{r}{C}$ olur. Kapitalist üretimin gelişim sürecinde m'nin, yani toplam artık değer tutarının sürekli olarak büyümesine karşın, C'nin m'den daha hızlı büyümesi nedeniyle $\frac{m}{C}$'nin de sürekli olarak küçüldüğünü görmüştük. Dolayısıyla, hem $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ hem de $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ ve $\frac{r}{C}$ kendi başlarına sürekli olarak küçülürken ya da z'ye oranla p_1, ya da p_1'e veya p_1 ve z'ye oranla r göreli olarak büyürken, p_1, z ve r'nin her birinin kendi başlarına sürekli olarak büyüyebilmesi, hiçbir şekilde bir çelişki değildir. Toplam artık değer ya da kâr (m = p) yükselir, ama eş zamanlı olarak kâr oranı ($\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$) düşerken, m = p'yi oluşturan p_1, z ve r parçalarının oranları, m'nin toplam tutarı tarafından belirlenen sınırlar içinde, m'nin ya da $\frac{m}{C}$'nin büyüklüğünü etkilemeden, herhangi bir şekilde değişebilir.

* "Essay on the Application of Capital to Land", London, 1815. *–İngilizce ed.*

p_1, z ve r'nin karşılıklı değişimleri, m'nin farklı kategorilere farklı şekillerde bölünmesinden başka bir anlama gelmez. Bu nedenle, genel kâr oranının ($\frac{m}{C}$) düşmesine rağmen, bireysel sanayicinin kâr oranı ($\frac{p_1}{C}$), faiz oranı ($\frac{z}{C}$) ve rantın toplam sermayeye oranının ($\frac{r}{C}$) her biri, bir diğerine oranla yükselebilir; tek koşul, üçünün toplamının $\frac{m}{C}$'ye eşit olmasıdır. Örneğin, artık değer oranı %100'e eşitken sermaye bileşiminin değişerek $50_c + 50_v$ yerine $75_c + 25_v$ olması nedeniyle kâr oranı %50'den %25'e düşerse, birinci durumda 1000'lik bir sermaye 500'lük bir kâr ve ikinci durumda 4000'lik bir sermaye 1000'lik bir kâr sağlayacaktır. m ya da p iki katına çıkmış, ama p´ yarı yarıya azalmıştır. Ve önceki %50'nin 20'si kâr, 10'u faiz, 20'si rant olsaydı, $\frac{p_1}{C}$ = %20, $\frac{z}{C}$ = %10, $\frac{r}{C}$ = %20 olurdu. %25'e dönüşüm sırasında oranlar aynı kalsaydı, $\frac{p_1}{C}$ = %10, $\frac{z}{C}$ = %5 ve $\frac{r}{C}$ = %10 olurdu. Buna karşılık, $\frac{p_1}{C}$ %8'e ve $\frac{z}{C}$ %4'e düşseydi, $\frac{r}{C}$ %13'e yükselirdi. r'nin oransal büyüklüğü p_1'e ve z'ye göre artmış, ama buna karşın p´ aynı kalmış olurdu. Her iki varsayım altında da, p_1, z ve r'nin toplamı, dört kat daha büyük bir sermaye aracılığıyla üretildiğinden, artmış olurdu. Ayrıca, Ricardo'nun, sınai kârın (artı faizin), başlangıçta, tüm artık değeri içerdiği şeklindeki varsayımı, tarihsel ve kavramsal olarak yanlıştır. Aksine, 1. tüm kârı daha sonra bölüşülmek üzere doğrudan doğruya sınai ve ticari kapitalistlere veren ve 2. rantı kârın üzerindeki fazlalığa indirgeyen şey, yalnızca, kapitalist üretimin ilerlemesidir. Ardından, kârın (yani toplam sermayenin ürünü olarak görülen artık değerin) bir parçası olan, ama ürünün kapitalist tarafından cebe atılan özel parçası olmayan rant, bu kapitalist temel üzerinde yeniden büyür.

Gerekli üretim araçlarının, yani yeterli sermaye birikiminin var olması koşuluyla, artık değerin yaratılması, artık değer oranı, yani emeğin sömürülme derecesi verilmişse işçi nüfusundan ve işçi nüfusu verilmişse emeğin sömürülme derecesinden başka bir engelle karşılaşmaz. Ve kapitalist üretim süreci, özünde, artık değer üretimidir; artık değer de, artık ürünle ya da üretilmiş olan metaların karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleştiği özdeş parçasıyla temsil edilir. Bu artık değerin üretiminin (ve onun bir kısmının yeniden sermayeye dönüştürülmesi ya da birikim, söz konusu artık değer üretiminin tamamlayıcı bir parçasını oluşturur), kapitalist üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bu nedenle, hiçbir zaman, kapitalist üretimi olmadığı bir şey olarak, yani dolaysız amacı haz olan ya da kapitalistler için haz araçları imalatı olan üretim olarak sunmamak gerekir. Böyle yapılırsa, kapitalist üretimin, iç özsel biçiminin bütünü tarafından ortaya koyulan özgül karakteri tümüyle gözden kaçırılmış olur.

Bu artık değerin elde edilmesi, söylenmiş olduğu üzere yukarıda belirtilenler dışında hiçbir engel tanımayan dolaysız üretim sürecini oluşturur. Ele geçirilebilen miktardaki artık emek metalarda nesnelleşir nesnelleşmez, artık değer üretilmiş olur. Ama artık değerin bu üretimiyle, kapitalist üretim sürecinin yalnızca birinci perdesi, yani dolaysız üretim süreci sona erer. Sermaye belirli bir miktarda karşılığı ödenmemiş emek soğurmuştur. Kendisini kâr oranının düşmesiyle ifade eden sürecin gelişimiyle, bu şekilde üretilen artık değerin kütlesi muazzam boyutlara ulaşır. Ardından sürecin ikinci perdesi başlar. Tüm meta kütlesi, değişmez sermaye ile değişir sermayeyi yerine koyan kısmı da artık değeri temsil eden kısmı da dâhil olmak üzere toplam ürün satılmak zorundadır. Bu gerçekleşmezse ya da yalnızca kısmen gerçekleşirse ya da yalnızca üretim fiyatlarının altında kalan fiyatlarla gerçekleşirse, işçi sömürülmüş olsa bile, bu sömürü kapitalist açısından sömürü olarak gerçekleşmemiş olur ve bu da, ele geçirilen artık değerin gerçekleşmemesiyle ya da yalnızca kısmen gerçekleşmesiyle, hatta sermayesinin kısmen ya da tümüyle yitirilmesiyle bağlantılı olabilir. Dolaysız sömürünün koşulları ile onun gerçekleşmesinin koşulları özdeş değildir. Bunlar, yalnızca zaman ve yer açısından değil, kavramsal olarak da farklıdır. Birincileri yalnızca toplumun üretici gücü, ikincileri ise farklı üretim dalları arasındaki oransal ilişkiler ve toplumun tüketim gücü sınırlandırır. Ama bu sonuncusu, mutlak üretim gücüyle ya da mutlak tüketim gücüyle değil, toplumun büyük kesiminin tüketimini yalnızca az çok dar sınırlar içinde değiştirilebilir olan bir minimuma indiren, uzlaşmaz bölüşüm ilişkilerine dayalı tüketim gücüyle belirlenir. Toplumun tüketim gücü, ayrıca, birikim dürtüsüyle, sermayeyi büyütme ve genişlemiş ölçekte artık değer üretme dürtüsüyle sınırlanır. Bu, üretim yöntemlerinin kendilerindeki sürekli devrimlerin, eldeki sermayenin bunlarla her zaman bağlantılı olan değer yitiminin, genel rekabet savaşının ve yalnızca bir korunma aracı olarak ve çöküş tehdidine karşı üretimi iyileştirme ve onun ölçeğini genişletme zorunluluğunun dayattığı kapitalist üretim yasasıdır. Bu nedenle, piyasa, iç bağlantılarının ve onu düzenleyen koşulların, üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimini giderek daha fazla almalarını, giderek daha fazla denetlenemez olmalarını sağlayacak şekilde, durmadan genişletilmek zorundadır. İç çelişki, üretimin dış alanının genişlemesi yoluyla kendisini çözüme kavuşturmaya çalışır. Ama üretici güç ne kadar gelişirse, tüketim ilişkilerinin dayandığı dar temele o kadar ters düşer. Çelişkilerle dolu bu temel üzerinde, sermaye fazlasının büyüyen bir nüfus fazlasıyla el ele gitmesi, kesinlikle bir çelişki değildir; çünkü, ikisi bir araya getirildiğinde, üretilen artık değer kütlesinin artacak olmasına karşın, bu yolla

artan şey, söz konusu artık değerin üretilmesinin koşulları ile gerçekleştirilmesinin koşulları arasındaki çelişkidir.

Belirli bir kâr oranı verilmişse, kâr kütlesi her zaman öndelenmiş olan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Ama birikim, bu kütlenin yeniden sermayeye dönüştürülen kısmıyla belirlenir. Ne var ki, bu kısım, kâr eksi kapitalistin tükettiği gelire eşit olduğundan, yalnızca bu kütlenin değerine değil, kapitalistin onunla satın alabileceği, kısmen tüketimine, yani gelirine, kısmen değişmez sermayesine dâhil olan metaların ucuzluğuna da bağlı olacaktır. (Burada işçi ücretleri verili kabul edilmektedir.)

İşçinin harekete geçirdiği ve emeği aracılığıyla değerini koruduğu ve üründe yeniden görünmesini sağladığı sermaye kütlesi, onun eklediği değerden tümüyle farklıdır. Sermaye kütlesi 1000'e ve eklenen emek 100'e eşitse, yeniden üretilen sermaye 1100'e eşit olur. Sermaye kütlesi 100'e ve eklenen emek 20'ye eşitse, yeniden üretilen sermaye 120'ye eşit olur. Kâr oranı birinci durumda %10'a, ikinci durumda %20'ye eşittir. Ve yine de, 100'le gerçekleştirilebilecek olan birikim 20'yle gerçekleştirilebilecek olandan fazladır. Ve böylece, sermaye akımı ya da birikimi, kâr oranının yüksekliğiyle değil hâlihazırda sahip olduğu hızla orantılı bir şekilde yoluna devam eder (burada sermayenin üretici güç artışı nedeniyle değer yitirmesi göz ardı ediliyor). Emeğin üretken olmamasına rağmen yüksek bir artık değer oranı varsa, yüksek kâr oranlarının elde edilmesi, iş günü çok uzunsa mümkündür; bunu mümkün kılan, emeğin üretken olmamasına karşın işçinin gereksinimlerinin çok sınırlı, bu nedenle de ortalama ücretin çok düşük olmasıdır. Ücretin düşüklüğü, işçinin enerjisizliğine karşılık gelecektir. Böyle bir durumda, yüksek kâr oranlarına rağmen sermaye yavaş birikir. Nüfus durağandır ve ürünün mal olduğu emek-zaman, işçiye ödenen ücretin küçük olmasına rağmen büyüktür.

Kâr oranı, işçinin daha az sömürülmesi nedeniyle değil, genel olarak kullanılan sermayeye oranla daha az sayıda işçinin kullanılması nedeniyle düşer.

Gösterilmiş olduğu üzere, kâr oranındaki düşüşle aynı anda kâr kütlesi artarsa, kapitalist, emeğin yıllık ürününün daha büyük bir kısmına sermaye kategorisinin altında (kullanılmış olan sermayenin yedeği olarak) ve görece daha küçük bir kısmına kâr kategorisinin altında el koyar. Papaz Chalmers'ın, yıllık ürünün ne kadar küçük bir miktarını sermaye olarak harcarlarsa, kapitalistlerin yutacağı kârların o kadar büyüyeceği şeklindeki fantezisinin* kaynağı budur; böyle yaptıklarında, devlet kilisesi de, artık ürünün büyük bir kısmının sermaye-

* Chalmers, "On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society", 2. baskı, Glasgow 1832, s. 88. –*Almanca ed.*

leştirilmek yerine tüketilmesini sağlamak için yardımlarına koşacaktır. Papaz burada nedenle sonucu karıştırır. Ayrıca, bildiğimiz üzere, kâr kütlesi, daha küçük kâr oranlarıyla bile, yatırılan sermayenin büyüklüğüyle birlikte büyür. Ne var ki, bu, sermayenin eş zamanlı olarak yoğunlaşmasına yol açar, çünkü üretim koşulları artık daha büyük ölçekli sermaye kullanımını gerektirir. Kâr kütlesinin sözü edilen şekilde büyümesi, aynı zamanda, sermayenin merkezîleşmesine, yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasına ve birincilerin sermayesizleştirilmesine de yol açar. Söz konusu büyüme de, çalışmanın koşullarının, kendi emekleri onlar özelinde hâlâ belirli bir rol oynadığından bu küçük kapitalistlerin hâlâ dâhil oldukları üreticilerden ayrılma derecesinin yükselmesinden başka bir şey değildir; kapitalistin emeği, genel olarak, sermayesinin büyüklüğüyle, yani onun kapitalist olma derecesiyle ters orantılıdır. İlk birikimle (I. Kitap, Bölüm 24) başlayan, ardından sermayenin birikim ve yoğunlaşma sürecinde kalıcı bir süreç olarak görünen ve sonunda burada kendisini hâlen var olan sermayelerin az sayıda elde merkezîleşmesini ve çok sayıda sermayenin sermaye olmaktan çıkmasını (mülksüzleştirme artık buna dönüşmüştür) ifade eden sermaye kavramını oluşturan şey, bir taraftaki çalışmanın koşulları ile diğer taraftaki üreticilerin işte bu ayrılmasıdır. Karşıt yönlü eğilimler, merkezîleşme yönündeki gücün yanında sürekli olarak yeniden merkezîlikten uzaklaşma yönünde etkide bulunmasaydı, söz konusu süreç kapitalist üretimi kısa sürede yıkıma sürüklerdi.

II. Üretimin Genişlemesi ile Değerlenme Arasındaki Çatışma

Emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesi kendisini iki şekilde gösterir: Birincisi, o zamana kadar üretilmiş olan üretici güçlerin büyüklüğüyle, yeni üretimin tabi olduğu üretim koşullarının değer ve kütle cinsinden hacimleriyle ve biriktirilmiş olan üretken sermayenin mutlak büyüklüğüyle; ikincisi, toplam sermayeye oranla, işçi ücretlerine yatırılmış olan sermayenin göreli küçüklüğüyle, yani verili bir sermayenin yeniden üretimi ve değerlenmesi için, seri üretim için gerekli olan canlı emeğin göreli küçüklüğüyle. Söz konusu gücün gelişmesi, aynı zamanda, sermayenin yoğunlaşması anlamına gelir.

Üretici gücün gelişmesi, kullanılan emek gücüyle ilişkili olarak da kendisini yine iki şekilde gösterir: Birincisi, artık emeğin artışıyla, yani emek gücünün yeniden üretimi için gereksinim duyulan gerekli emek-zamanın kısalmasıyla. İkincisi, genel olarak, verili bir sermayeyi ha-

rekete geçirmek için kullanılan emek gücü miktarının (işçi sayısının) azalmasıyla.

Bu iki hareket, el ele gitmekle kalmaz, karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir; bunlar, aynı yasanın ifadeleri olan görüngülerdir. Ne var ki kâr oranı üzerindeki etkileri karşıt yönlüdür. Toplam kâr kütlesi toplam artık değer kütlesine eşitken, kâr oranı ($\frac{m}{C}$) = $\frac{\text{artık değer}}{\text{öndelenen toplam sermaye}}$. Oysa bir toplam tutar olarak artık değer, birincisi artık değer oranıyla, ama ikincisi bu oranla eş zamanlı olarak kullanılan emeğin kütlesiyle ya da aynı anlama gelmek üzere değişir sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Bir taraftan bakıldığında, etmenlerden biri olan artık değer oranı yükselir; diğer taraftan bakıldığında, diğer etmen olan işçi sayısı (göreli ya da mutlak olarak) azalır. Üretici gücün gelişmesi, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını küçültmesi ölçüsünde, oranını artırdığı için artık değeri artırır; ne var ki, verili bir sermayenin kullandığı emeğin toplam kütlesini küçültmesi ölçüsünde de, artık değer kütlesini elde edebilmek için artık değer oranıyla çarpılan sayıyı küçültür. Günde 12 saat çalışan iki işçi, havayla yaşayabilecek olsalar ve bu nedenle kendileri için hiç emek harcamak zorunda olmasalar bile, her biri sadece 2 saat çalışan 24 işçiyle aynı artık değer kütlesini sağlayamaz. Demek ki, bu açıdan bakıldığında, işçi sayısındaki azalmanın emeğin sömürülme derecesini yükselterek telafi edilmesinin belirli aşılamaz sınırları vardır; bu nedenle, sömürü derecesinin yükseltilmesi, kâr oranının düşüşünü gerçekten de yavaşlatabilir, ama ortadan kaldıramaz.

Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, kâr kütlesi kullanılan sermayenin artan kütlesiyle birlikte artarken, kâr oranı düşer. Oran belliyse, sermaye kütlesinin mutlak artışı, onun mevcut büyüklüğüne bağlı olur. Ama diğer yandan, bu büyüklük belliyse, sermayenin ne ölçüde büyüyeceği, yani onun büyüme oranı, kâr oranına bağlı olur. Üretici güç artışının (ayrıca, değinilmiş olduğu üzere, bu artış her zaman elde bulunan sermayenin değer yitirmesiyle el ele gider) sermayenin değer büyüklüğünü doğrudan doğruya artırması, yalnızca, kâr oranını yükselterek, yıllık ürünün yeniden sermayeye dönüştürülen değer parçasını büyütmesi durumunda mümkündür. Emeğin üretici gücü söz konusu olduğunda, bunun gerçekleşmesi (bu üretici gücün eldeki sermayenin *değeriyle* doğrudan doğruya hiçbir ilgisi olmadığından), yalnızca, üretici güç artışı aracılığıyla ya göreli artık değerin artması ya da değişmez sermayenin değerinin azalması, yani emek gücünün yeniden üretimine ya da değişmez sermaye ögelerine katılan metaların ucuzlaması ölçüsünde mümkündür. Ama her ikisi de eldeki sermayenin değer yitirmesi anlamına gelir ve her ikisi de değişmez sermayeye oranla deği-

şir sermayenin azalmasıyla el ele gider. Her ikisi de kâr oranının düşmesine yol açar ve her ikisi de bu düşmeyi yavaşlatır. Ayrıca, kâr oranı artışı, emek talebi artışına yol açması ölçüsünde, işçi nüfusunun ve dolayısıyla da sermayeyi sermaye hâline getiren sömürülebilir malzemenin artmasına neden olur.

Ama emeğin üretici gücünün gelişmesi, aynı değişim değerini temsil eden kullanım değerlerinin ve sermayenin maddi ögelerini oluşturan maddi temelin, yani değişmez sermayeyi doğrudan doğruya ve değişir sermayeyi en azından dolaylı olarak oluşturan maddi nesnelerin kütlesini ve çeşitliliğini artırarak, eldeki sermaye değerinin büyümesine katkıda bulunur. Aynı sermayeyle ve aynı emekle, mübadele değerlerinden bağımsız olarak, sermayeye dönüştürülebilecek olan daha fazla şey yaratılır. Bunlar, ek emek ve dolayısıyla aynı zamanda ek artık emek soğurma ve böylece ek sermaye oluşturma işini görebilecek olan şeylerdir. Sermayenin kumanda edebileceği emek kütlesi, onun değerine değil, değerleri ne olursa olsun onun bileşimini oluşturan ham ve yardımcı maddelerin, makinelerin ve sabit sermaye ögelerinin, geçim araçlarının kütlesine bağlıdır. Böylece, kullanılan emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda artık emeğin kütlesi büyürken, yeniden üretilen sermayenin değeri ve ona yeni eklenen artık değer de büyür.

Ama Ricardo'nun yaptığı gibi, birikim sürecinin kapsadığı bu iki unsurun huzur içinde yan yana durdukları düşünülmemelidir; bunlar, kendisini çelişkili eğilimlerle ve görüngülerle duyuran bir çelişki barındırır. Çatışan etmenler eş zamanlı olarak birbirleri üzerinde karşıt yönlü etkilerde bulunur.

Toplumsal toplam ürünün sermaye olarak iş gören kısmının çoğalmasından kaynaklanan ve işçi nüfusunda gerçek bir artışı destekleyen etmenlerle eş zamanlı olarak, yalnızca göreli olan bir aşırı nüfus yaratan etmenler de etkilerini gösterir.

Kâr oranının düşmesiyle eş zamanlı olarak sermayelerin kütlesi büyür ve eldeki sermaye, bu büyümeyle el ele, bir değer yitimine uğrar; bu da, söz konusu düşüşü yavaşlatır ve sermaye değeri birikimine hızlandırıcı bir itki sağlar.

Üretici gücün gelişmesiyle eş zamanlı olarak, sermayenin bileşimi daha yüksek bir düzeye çıkar, yani sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmı küçülür.

Bu farklı etkiler kendilerini kâh mekânda yan yana, kâh zamanda art arda gösterir; uzlaşmaz etmenlerin çatışması dönemsel olarak bunalımlar sırasında kendisini açığa vurur. Bunalımlar, her zaman, eldeki çelişkilerin şiddetli anlık çözümlerinden, bozulmuş olan dengeyi o an için yeniden kuran şiddetli patlamalardan ibarettir.

Çelişki, çok genel bir şekilde ifade edilecek olursa, kapitalist üretim tarzının, değerden ve onun içerdiği artık değerden bağımsız olarak, içlerinde kapitalist üretimin gerçekleştiği toplumsal ilişkilerden de bağımsız olarak, üretici güçlerin mutlak gelişimine yönelik bir eğilim barındırmasıdır; oysa diğer taraftan, aynı üretim tarzının hedefi, var olan sermaye değerinin korunması ve en yüksek derecede değerlenmesidir (yani, bu değerin sürekli daha yüksek hızlarla büyümesidir). Onun özgül karakteri, eldeki sermaye değerini, bu değerin mümkün olan en üst düzeyde değerlenmesinin aracı olarak kullanmaya yönelik olmasıdır. Bunu başarmak için başvurduğu yöntemler şunlara yol açar: Kâr oranının azalması, eldeki sermayenin değer yitirmesi ve emeğin üretici güçlerinin daha önce üretilmiş olan üretici güçler pahasına geliştirilmesi.

Eldeki sermayenin belirli aralıklarla değer yitirmesi, bir yandan kâr oranı düşüşünü yavaşlatmanın ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye değeri birikimini hızlandırmanın kapitalist üretim tarzına içkin olan araçlarından biriyken, diğer yandan içlerinde sermayenin dolaşım sürecinin ve yeniden üretim sürecinin gerçekleştiği verili ilişkilere zarar verir ve bu nedenle de ona, üretim sürecindeki ani duraklamalar ve bunalımlar eşlik eder.

Değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla, üretici güçlerin gelişimiyle el ele giden azalması, sürekli olarak yapay aşırı nüfus yaratırken, işçi nüfusunun büyümesine bir itki sağlar. Sermayenin değer cinsinden birikimi, kâr oranının düşüşü tarafından yavaşlatılır ve böylece kullanım değerlerinin birikimi daha da hızlanır; kullanım değerlerinin birikimi de, değer cinsinden birikime yeni bir ivme kazandırır.

Kapitalist üretim, sürekli olarak, ona içkin olan bu engelleri aşmaya çalışır, ama söz konusu engelleri, yalnızca, onları kendi karşısına yeniden ve daha da zorlu olacakları şekilde diken araçlar yardımıyla aşar.

Kapitalist üretimin *gerçek engeli sermayenin kendisidir;* bir başka deyişle, sermayenin ve onun öz değerlenmesinin, üretimin başlangıç noktası ve son noktası olarak, dürtüsü ve amacı olarak görünmesidir; üretimin, yalnızca *sermaye* için üretim olması ve tersinden bakıldığında, üretim araçlarının tek işlevinin, üreticiler *toplumu* için yaşam sürecinin sürekli olarak genişlemesini sağlamak olmamasıdır. Bu nedenle, üreticilerin büyük bölümünün mülksüzleşmesine ve yoksullaşmasına dayanan sermaye değerinin korunması ve değerlenmesi için zorunlu olan bu engeller, sermayenin kendi amacı doğrultusunda kullanmak zorunda olduğu ve üretimin sınırsız şekilde artırılmasına, kendinde bir amaç olarak üretime, emeğin toplumsal üretici güçlerinin koşulsuz gelişimine hizmet eden üretim yöntemleriyle sürekli olarak çelişkiye düşer. Araç

(toplumsal üretici güçlerin kısıtlanmamış gelişimi), eldeki sermayenin değerlenmesiyle sınırlı olan amaçla sürekli olarak çatışır. Dolayısıyla, eğer kapitalist üretim tarzı, bir yandan, maddi üretici gücü geliştirmenin ve ona karşılık gelen dünya pazarını yaratmanın tarihsel bir aracıysa, diğer yandan da, söz konusu tarihsel görevi ile kendisine karşılık gelen toplumsal üretim ilişkileri arasındaki sürekli çelişkidir.

III. Nüfus Fazlalığının Varlığında Sermaye Fazlalığı

Kâr oranının düşmesiyle birlikte, emeği üretken şekilde kullanabilmeleri için tek tek kapitalistlerin ellerinde bulunması gereken asgari sermaye büyür; söz konusu asgari sermaye, hem genel olarak emeğin sömürülmesi için, hem de kullanılan emek-zamanın, metaların üretimi için gerekli olan emek-zaman olması, yani metaların üretimi için gerekli olan ortalama toplumsal emek-zamanı aşmaması için gerekli olan asgari sermayedir. Ve eş zamanlı olarak yoğunlaşma artar, çünkü belirli sınırların ötesine geçildiğinde, daha küçük bir kâr oranına sahip olan daha büyük bir sermaye, daha büyük bir kâr oranına sahip olan daha küçük bir sermayeye göre daha çabuk birikir. Bu artan yoğunlaşmanın kendisi de, belirli bir noktaya ulaştığında, kâr oranındaki yeni bir düşüşe yol açar. Böylece, dağınık küçük sermayeler yığını, macera yoluna itilir: Spekülasyon, kredi dolandırıcılıkları, hisse senedi dolandırıcılıkları, bunalımlar. Sermaye fazlalığı denen şey, her zaman, öz olarak, kâr oranındaki düşüşü kütlesiyle telafi edemeyen sermayenin fazlalığıyla (ve bunlar, her zaman, kendilerini yeni oluşturan taze sermaye sürgünleridir) ya da kendi başlarına hareket etme yeteneğine sahip olmayan bu sermayeleri kredi biçiminde büyük iş dallarının yöneticilerinin emrine veren sermaye fazlalığıyla ilgilidir. Bu sermaye fazlalığı, göreli bir aşırı nüfusa da yol açan aynı koşullar nedeniyle ortaya çıkar ve bu nedenle, bu ikisinin karşı kutuplarda yer almasına karşın (bir tarafta kullanılmayan sermaye ve diğer tarafta kullanılmayan işçi nüfusu), göreli aşırı nüfusu tamamlayan bir görüngüdür.

Dolayısıyla, tek tek metaların değil sermayenin aşırı üretimi (sermayenin aşırı üretimi her zaman metaların aşırı üretimini içerse bile), sermayenin aşırı birikiminden başka bir anlama gelmez. Bu aşırı birikimin ne olduğunu anlamak için (daha ayrıntılı inceleme biraz daha aşağıda) tek yapılması gereken, onu mutlak kabul etmektir. Sermayenin aşırı üretimi ne zaman mutlak olurdu? Üretimin şu ya da bu alanına veya birkaç önemli alanına uzanmakla kalmayan, kapsamıyla bile mutlak olan, yani tüm üretim alanlarını kapsayan bir aşırı üretimden söz ediyoruz.

Kapitalist üretime yönelik ek sermaye 0'a eşit olur olmaz, sermayenin mutlak bir aşırı üretimi söz konusu olurdu. Ama kapitalist üretimin amacı, sermayenin değerlenmesidir, yani artık değere el koyulmasıdır, artık değer üretimidir, kâr üretimidir. Demek ki, sermaye, işçi nüfusuna oranla, bu nüfusun sağladığı mutlak emek-zamanın uzatılmasını da göreli artık emek-zamanın genişletilmesini de olanaksızlaştıracak ölçüde büyür büyümez (emek talebinin çok güçlü olduğu, yani ücretlerin yükselme eğilimi gösterdiği bir durumda, ikincisi hiçbir şekilde gerçekleştirilemez); bir başka deyişle, büyümüş olan sermaye, yalnızca, büyümesinden önce ürettiği kadar, hatta daha az artık değer kütlesi üretmeye başladığında, sermayenin mutlak bir aşırı üretimi söz konusu olurdu; yani büyümüş olan C + ΔC sermayesi, C sermayesinin ΔC ile büyümesinden önce ürettiğinden daha fazla kâr üretmez, hatta daha az kâr üretirdi. Her iki durumda, genel kâr oranında güçlü ve ani bir düşüş de yaşanırdı; ama bu kez, bunun nedeni, üretici gücün gelişmesi değil, değişir sermayenin para cinsinden değerindeki bir yükseliş (ücretlerdeki yükseliş nedeniyle) ve artık emeğin gerekli emeğe oranındaki buna karşılık gelen azalmadan kaynaklanan bir sermaye bileşimi değişimi olurdu.

Bu söylenen, gerçek yaşamda, sermayenin bir bölümünün tümüyle ya da kısmen atıl kalması (çünkü, kendisini değerlendirebilmek için, ilk olarak, o sırada iş görmekte olan sermayeyi yerinden etmek zorunda kalırdı) ve diğer bölümün, kullanılmayan ya da kısmen kullanılan sermayenin baskısı nedeniyle kendisini daha düşük bir kâr oranıyla değerlendirmesi şeklinde görünürdü. Burada, ek sermayenin bir bölümünün eskisinin yerini alması ve eskisinin de böylece ek sermayenin içinde bir yere sahip olması hiçbir önem taşımazdı. Her zaman, elimizde, bir tarafta eski sermaye tutarı, diğer tarafta ek sermaye tutarı olurdu. Varsayımlarımıza göre, kullanılan emek gücünün kütlesi artırılamayacağından ve artık değer oranı yükseltilemeyeceğinden, dolayısıyla artık değer kütlesi de artırılamayacağından, kâr oranının düşmesine, bu kez, kâr kütlesinin mutlak bir azalması eşlik ederdi. Ve azalmış olan kâr kütlesinin büyümüş olan bir toplam sermayeye göre hesaplanması gerekirdi. – Ama kullanılan sermayenin kendisini eski kâr oranıyla değerlendirmeye devam ettiği, yani kâr kütlesinin aynı kaldığı varsayılsa bile, bu kâr kütlesi hâlâ büyümüş olan bir toplam sermayeye göre hesaplanırdı ve bu da kâr oranında bir düşme anlamına gelirdi. Geçmişte 100'lük bir kâr getiren 1000'lik bir toplam sermaye, 1500'e yükselmesinin ardından yine yalnızca 100 getiriyorsa, ikinci durumda, 1000'lik bir sermaye artık sadece $66^2/_3$ getirir. Eski sermayenin değerlenmesi mutlak olarak azalmış olur-

du. 1000'lik sermaye, yeni koşullar altında, eskiden $666^2/_3$'lük bir sermayenin getirdiğinden fazlasını getirmezdi.

Ama şurası da açıktır ki, eski sermayenin bu fiilî değer yitimi mücadele olmadan gerçekleşemez, ΔC ek sermayesi mücadele olmadan sermaye olarak iş göremezdi. Kâr oranı, aşırı sermaye üretiminin ürünü olan rekabet nedeniyle azalmazdı. Tersine, kâr oranının azalması ve aşırı sermaye üretimi aynı nedenlerden kaynaklandığından, bu kez, rekabet mücadelesi başlardı. ΔC'nin faal durumdaki eski kapitalistlerin ellerinde bulunan kısmı, onlar tarafından, kendi özgün sermayelerinin değer yitirmemesi ve üretim alanındaki yerlerinin daralmaması için az çok atıl bırakılır ya da anlık bir zarar bile göze alınarak, ek sermayenin atıl tutulması işini yeni giriş yapanların ve genel olarak rakiplerin üzerine yıkmak için kullanılırdı.

ΔC'nin artık yeni ellerde bulunan kısmı, eski sermaye zararına kendisine yer açmaya çalışır ve eski sermayenin bir kısmını atıl bırakarak, onu eski yerini terk etmeye ve yalnızca kısmen kullanılan ya da hiç kullanılmayan ek sermayenin yerini almaya zorlayarak bunu kısmen başarırdı.

Her koşulda, eski sermayenin bir kısmı atıl kalmak zorunda kalır, sermaye olarak iş görmesini ve kendisini değerlendirmesini gerektirdiği kadarıyla sermaye olma özelliğini yitirirdi. Bu atıl kalma durumundan en çok hangi kısmın etkileneceğini rekabet mücadelesi belirlerdi. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının belirlenmesi örneğinde de görüldüğü üzere, ortak ganimeti hep birlikte, her birinin eklediği payın büyüklüğüyle orantılı şekilde paylaşmalarını sağlayacak şekilde, kapitalistler sınıfının pratik kardeşliği olarak iş görür. Ama kârın paylaşımı yerine zararın paylaşımı söz konusu olur olmaz, herkes zarardan payına düşecek olan miktarı mümkün olduğunca azaltmaya ve başkasının sırtına yüklemeye çalışır. Sınıf açısından zarar kaçınılmazdır. Ama o zaman, tek tek her birinin omuzlarına ne kadarının düşeceği, her birinin zarara ne ölçüde ortak olacağı, güce ve kurnazlığa bağlı hâle gelir ve o zaman, rekabet, düşman kardeşler arasındaki bir mücadeleye dönüşür. Geçmişte, her bir kapitalistin çıkarları ile kapitalistler sınıfının çıkarlarının özdeşliği nasıl rekabet aracılığıyla pratikte kendisini kabul ettiriyorduysa, şimdi de bu çıkarlar arasındaki karşıtlık kendisini ortaya koyar.

Peki, bu çatışma nasıl çözüme kavuşur ve kapitalist üretimin "sağlıklı" hareketine karşılık gelen ilişkiler nasıl yeniden kurulurdu? Çözümü aranan çatışmanın sadece ifade edilmesi bile, çözüm yolunu içinde barındırır. Çözüm yolu, değer olarak, ΔC ek sermayesinin tamamı ya da en

azından bir kısmı tutarındaki bir sermayenin atıl bırakılmasını ve hatta kısmen yok edilmesini içerir. Çatışmanın tarifinden bile anlaşılabileceği üzere, söz konusu zararın tek tek kapitalistlere kesinlikle eşit şekilde dağılmayacağı, bunun yerine, zararın, özel avantajlara ya da önceden elde edilmiş olan konumlara bağlı olarak çok eşitsiz şekillerde ve çok farklı biçimlerde bölünmesini içeren bir rekabet mücadelesinin belirleyici olacağı ve böylece, bir sermaye atıl bırakılırken bir başkasının yok edileceği, bir üçüncüsünün yalnızca göreli bir zarara uğrayacağı ya da yalnızca geçici olarak değer yitireceği vb. doğrudur.

Ama her durumda, sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir ölçekte atıl bırakılması ve hatta yok edilmesi yoluyla denge sağlanırdı. Bu, kısmen, sermayenin maddi tözünü de etkilerdi; yani, üretim araçlarının, sabit ve dolaşır sermayenin bir bölümü iş görmez, sermaye olarak hareket etmezdi; faaliyete geçmiş olan üretim tesislerinden bir bölümünde üretim dururdu. Bu taraftan bakıldığında, zamanın tüm üretim araçlarını (toprak hariç) olumsuz etkilemesine ve kötüleştirmesine karşın, burada, işlevlerdeki duraklama nedeniyle, üretim araçları, çok daha şiddetli gerçek zararlar görürdü. Ne var ki, yine bu taraftan bakıldığında, asıl etki, söz konusu üretim araçlarının üretim araçları olarak iş görmekten uzaklaşması olurdu; üretim araçları olarak işlevleri, daha kısa ya da daha uzun bir süreliğine zarar görürdü.

Asıl ve en akut karaktere sahip olan yıkım, sermaye için ve onun değer olma özelliğinin bulunması ölçüsünde de sermaye *değerleri* için söz konusu olurdu. Sermaye değerinin, sadece, artık değerden ya da kârdan gelecekte elde edilecek olan paylar üzerindeki ödeme emirleri biçiminde var olan kısmı, yani aslında, üretime dayalı olarak düzenlenen ve farklı biçimler taşıyan yığınla borç senedinden oluşan kısmı, hesaplanmasına temel oluşturan gelirlerin düşmesiyle birlikte hemen değer yitimine uğrar. Altın ve gümüş külçelerinin bir kısmı atıl kalır, sermaye olarak iş görmez. Piyasada bulunan metaların bir kısmı, dolaşım ve yeniden üretim sürecini, ancak, fiyatlarındaki muazzam bir düşüşle, yani temsil ettikleri sermayenin değer yitirmesiyle tamamlayabilir. Sabit sermaye ögeleri de aynı şekilde az ya da çok değer yitirir. Ayrıca, yeniden üretim sürecine belirli, varsayılmış fiyat ilişkileri hükmeder ve bu nedenle de genel fiyat düşüşü söz konusu süreci duraklamaya ve yalpalamaya sürükler. Bu bozulma ve duraklama, paranın, sermayenin gelişmesiyle eş zamanlı olarak gelişen ve söz konusu varsayılmış fiyat ilişkilerine dayanan ödeme aracı olma işlevini felce uğratır, belirli tarihlerdeki ödeme yükümlülüklerinden oluşan zinciri yüz farklı yerinden koparır, sermayeyle eş zamanlı olarak gelişmiş bulunan kredi sisteminin

bu nedenle çökmesi yüzünden daha da ağırlaşır ve böylece şiddetli ve akut bunalımlara, ani ve zor yoluyla gerçekleşen değer yitimlerine ve yeniden üretim sürecinin gerçekten bozulmasına ve duraklamasına* ve dolayısıyla da yeniden üretimin gerçekten daralmasına yol açar.

Ama aynı zamanda başka etmenler de işin içinde olurdu. Üretimin duraklaması, işçi sınıfının bir kısmını atıl bırakır ve böylece, istihdam edilen kısmı, ücretlerin düşürülmesine, hatta ortalamanın altına düşürülmesine katlanmak zorunda kalacağı bir duruma sokardı; sermaye açısından, bu işlemin sonucu, ortalama ücret geçerliyken göreli ya da mutlak artık değerin artırılmasının sonucuyla tam olarak aynıdır. Gönenç dönemi, işçiler arasındaki evlenmeleri kolaylaştırmış ve çocuklarının ölüm oranlarını düşürmüş olurdu; bunlar (nüfustaki gerçek bir artış anlamına gelseler bile) gerçekten çalışan nüfusta bir artış anlamına gelmeyen, ama işçi ile sermaye arasındaki ilişkiler üzerinde, tıpkı, gerçekten faal durumdaki işçilerin sayısındaki bir artış gibi etkide bulunan koşullardır. Diğer yandan, fiyatların düşmesi ve rekabet mücadelesi, her bir kapitalisti, yeni makineler, yeni ve iyileştirilmiş çalışma yöntemleri, yeni kombinasyonlar kullanarak kendi toplam ürününün bireysel değerini onun genel değerinin altına düşürmeye,** yani verili bir emek miktarının üretici gücünü yükseltmeye, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranını düşürmeye ve böylece işçileri işten çıkarmaya, kısacası yapay bir aşırı nüfus yaratmaya teşvik ederdi. Ayrıca, değişmez sermaye ögelerinin değer yitirmesinin kendisi, kâr oranını yükselten bir öge olurdu. Değişir sermaye kütlesine oranla kullanılan değişmez sermayenin kütlesi büyürdü, ama bu kütlenin değeri düşmüş olabilirdi. Ortaya çıkan üretim duraklaması, üretimin daha sonraki (kapitalist sınırlar içinde kalacak) bir genişlemesini hazırlardı.

Ve böylece çemberin başlangıç noktasına dönülmüş olurdu. Sermayenin, işlevlerdeki duraklama nedeniyle değer yitirmiş olan bir kısmı, eski değerini yeniden kazanırdı. Bunun dışında, genişlemiş üretim koşullarıyla, genişlemiş bir piyasayla ve artmış üretici güçlerle aynı kusurlu döngü yeniden tekrarlanırdı.

Ama en uç varsayımlar altında bile, sermayenin aşırı üretimi, genel olarak mutlak aşırı üretim, yani üretim araçlarının mutlak aşırı üretimi değildir. Yalnızca, üretim araçlarının, *sermaye olarak iş görmek* ve bu nedenle de, kütlelerindeki büyümeyle birlikte büyümüş olan değerle orantılı olarak, bu değerdeki bir değerlenmeyi içermek, bir ek değer üretmek zorunda olmaları ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı üretimidir.

---

* 1. baskıda: "çökmesine"; Marx'ın elyazmasına göre düzeltilmiştir. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "onun genel değerinin üzerine yükseltmeye". –*Almanca ed.*

Ama bu yine de aşırı üretim olurdu, çünkü sermaye, emeği, kapitalist üretimin "sağlıklı", "normal" gelişiminin gerektirdiği bir sömürü derecesiyle; bir başka deyişle, en azından, kullanılan sermayenin kütlesindeki büyümeyle birlikte kâr kütlesini artıran, yani, kâr oranının sermayedeki büyümeyle aynı oranda azalmasının ya da kâr oranının sermayedeki büyümeye oranla daha hızlı azalmasının önüne geçen bir sömürü derecesiyle sömürmeyi başaramayacak duruma gelirdi.

Sermayenin aşırı üretimi, hiçbir zaman, sermaye olarak iş görebilen, yani emeğin belli bir sömürü derecesinde sömürülmesi için kullanılabilecek olan üretim araçlarının (emek ve geçim araçlarının) aşırı üretiminden başka bir anlama gelmez; ancak, söz konusu sömürü derecesinin belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecindeki bozulmalara ve duraklamalara, bunalımlara, sermaye yıkımına yol açar. Sermayenin bu aşırı üretimine az çok büyük bir göreli aşırı nüfusun eşlik etmesi bir çelişki değildir. Emeğin üretici gücünü yükseltmiş, meta-ürünlerin kütlesini artırmış, piyasaları genişletmiş, sermaye birikimini hem kütle hem de değer açısından hızlandırmış ve kâr oranını düşürmüş olan aynı koşullar, emeğin, fazla sermaye kullanılacak olsa geçerli olabilecek olan sömürülme derecesinin düşüklüğü nedeniyle ya da en azından, fazla sermayenin, verili sömürü derecesiyle sağlayabileceği kâr oranının düşüklüğü nedeniyle, göreli bir aşırı nüfus, bir işçi aşırı nüfusu üretmiştir ve sürekli olarak üretir.

Sermaye yurt dışına gönderiliyorsa, bunun nedeni, yurt içinde kullanılmasının mutlak olanaksızlığı değil, yurt dışında daha yüksek kâr oranlarıyla kullanılabilmesidir. Ama bu sermaye, istihdam edilen işçi nüfusu ve genel olarak verili ülke için mutlak olarak fazla sermayedir. Göreli fazla nüfusun yanında böylesi bir sermaye olarak var olur ve bu da, ikisinin ne şekilde yan yana var olduklarını ve karşılıklı olarak birbirlerine yol açtıklarını gösteren bir örnektir.

Diğer yandan, kâr oranının birikimle bağlantılı düşüşü, zorunlu olarak bir rekabet mücadelesine yol açar. Kâr oranındaki düşüşün kâr kütlesindeki yükselişle telafi edilmesi, yalnızca toplumun toplam sermayesi ve büyük, tümüyle hazırlıklı kapitalistler için söz konusudur. Bağımsız olarak iş gören yeni ek sermayenin önünde bu tür yerine koyma koşulları bulunmaz; henüz bunları kazanmak zorundadır ve dolayısıyla sermayeler arasındaki rekabet mücadelesi kâr oranının düşmesine değil, kâr oranının düşmesi sermayeler arasındaki rekabet mücadelesine yol açar. Kuşkusuz, bu rekabet mücadelesine işçi ücretlerinin geçici yükselişi ve kâr oranındaki bundan kaynaklanan ek bir geçici azalma eşlik eder. Metaların aşırı üretimi, piyasaların dolup taşması söz konusu olduğun-

da da aynı şey görülür. Sermayenin amacı, gereksinimlerin giderilmesi değil kâr üretimi olduğundan ve sermaye, bu amaca, üretim ölçeğini üretim kütlesine uyarlayan değil üretim kütlesini üretim ölçeğine uyarlayan yöntemlerle ulaştığından, kapitalist temele dayanan tüketimin sınırlı boyutları ile sürekli olarak kendisine içkin olan bu engelin ötesine geçmeye çalışan bir üretim arasında durmadan bir uyuşmazlığın ortaya çıkması zorunludur. Ayrıca, sermaye, bildiğimiz üzere, metalardan oluşur ve bu nedenle sermayenin aşırı üretimi, metaların aşırı üretimi anlamına gelir. Metaların aşırı üretimini inkâr eden aynı iktisatçıların sermayenin aşırı üretimini kabul etmeleri şeklindeki tuhaf görüngü bundan kaynaklanır. Genel aşırı üretimin değil, farklı üretim dalları arasında orantısızlığın bulunduğu söylenecek olursa, sadece ve sadece, kapitalist üretimde tek tek üretim dallarının orantılılığının kendisini orantısızlıktan çıkan sürekli bir süreç olarak ortaya koyduğu, çünkü burada toplam üretimin bütünlüğünün, üretimi yürütenlerin ortak akıllarınca kavranan ve hükmedilen bir yasa olarak üretim sürecini onların ortak denetimine tabi kılmak yerine, üretimin yürütücülerine kendisini kör bir yasa olarak dayattığı söylenmiş olur. Dahası, bunu söylemek, kapitalist üretim tarzının gelişmemiş olduğu ülkelerin, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu ülkelere uyacak bir derecede tüketmelerini ve üretmelerini istemek anlamına gelir. Aşırı üretimin yalnızca göreli olduğu söylenirse, bu tümüyle doğrudur; ama ne de olsa, kapitalist üretim tarzının bütünü, yalnızca göreli bir üretim tarzıdır; onun engelleri mutlak değildir, ama kapitalist üretim tarzı için, onun dayandığı temel üzerinde mutlaktır. Yoksa, tam da halkın büyük bölümünün yoksun olduğu metalara dönük talep nasıl yetersiz kalabilirdi ve yurt içindeki işçilere zorunlu geçim araçlarının ortalamasını ödeyebilmek için bu talebi yurt dışında, uzak pazarlarda aramak zorunda kalınması nasıl mümkün olabilirdi? Bu, fazla ürünün, sahibinin onu tüketilebilir kılmasına ancak sahibi için yeniden sermayeye dönüştüğünde izin veren bir biçimi, yalnızca bu özgül, kapitalist ilişkiler içinde kazanması nedeniyle mümkün olur. Son olarak, kapitalistlerin metalarını yalnızca kendi aralarında mübadele etmelerinin ve tüketmelerinin yeterli olacağı söylenirse, kapitalist üretimin tüm karakteri unutulmuş ve burada sermayenin tüketilmesinin değil değerlenmesinin söz konusu olduğu unutulmuş olur. Kısacası, aşırı üretimin elle tutulur görüngülerine yöneltilen (ve bu görüngülerin umursamadığı) itirazların tümü, *kapitalist* üretimin engellerinin, *genel olarak üretimin* önündeki engeller olmadıklarının ve dolayısıyla da bu özgül, kapitalist üretim tarzının engelleri olmadıklarının iddia edilmesi anlamına gelir. Ama bu kapitalist üretimin tarzının çelişkisi, tam da, özgül üretim *ko-*

şullarıyla durmadan uyuşmazlığa düşen üretici *güçleri* mutlak olarak geliştirme eğilimine sahip olmasındadır (sermaye, söz konusu koşullar altında hareket eder ve yalnızca bu koşullar altında hareket edebilir).

Eldeki nüfusa oranla çok fazla geçim aracı üretilmez. Tersi doğrudur. Nüfusun çoğunluğunun gereksinimlerinin düzgünce ve insana yaraşır şekilde giderilmesi hedefi açısından bakıldığında, çok az geçim aracı üretilir.

Nüfusun çalışabilir durumdaki bölümünü istihdam etmek için çok fazla üretim aracı üretilmez. Tersi doğrudur. Birincisi, gerçekten de çalışabilir durumda olmayan, koşulları nedeniyle başkalarının emeklerini sömürmeye ya da sadece sefil bir üretim tarzı içinde iş sayılabilecek olan işlere bağımlı olan çok büyük bir nüfus kesimi üretilir. İkincisi, çalışabilir durumdaki tüm nüfusun en üretken koşullarda çalışmalarını, yani çalışma süresi sırasında kullanılan değişmez sermayenin kütlesi ve etkililiği sayesinde mutlak çalışma sürelerinin kısaltılmasını sağlamaya yetecek miktarda üretim aracı üretilmez.

Ne var ki, dönemsel olarak, işçilerin belirli bir kâr oranıyla sömürülmesinin araçları olarak iş görmeleri sağlanamayacak kadar çok emek aracı ve geçim aracı üretilir. İçerdikleri değerin ve onun bir parçasını oluşturan artık değerin, kapitalist üretimin verili bölüşüm koşulları ve tüketim ilişkileri altında gerçekleştirilmesine ve yeniden yeni sermayeye dönüştürülmesine, yani bu sürecin durmadan yinelenen patlamalar olmadan yürütülmesine izin vermeyecek kadar fazla meta üretilir.

Çok fazla servet üretilmez. Ama dönemsel olarak, servetin kapitalist, çelişkili biçimlerine sahip olan çok fazla servet üretilir.

Kapitalist üretim tarzının sınırı ortaya çıkar:

1. Kâr oranı düşerken emeğin üretici gücünün gelişmesinin, belirli bir noktada, bu gelişmenin karşısına en düşmanca şekilde çıkan ve bu nedenle sürekli olarak bunalımlar yoluyla aşılmak zorunda olan bir yasa yaratmasıyla.

2. Üretimin genişlemesine ya da daralmasına, üretimin toplumsal gereksinimlerle, toplumsal olarak gelişmiş insanların gereksinimleriyle ilişkisinin değil, karşılığı ödenmemiş olan emeğe el koyulmasının ve karşılığı ödenmemiş olan bu emeğin genel olarak nesnelleşmiş olan emeğe oranının, ya da, kapitalistlerin diliyle, kârın ve bu kârın kullanılan sermayeye oranının, yani kâr oranının belirli bir düzeyinin karar vermesiyle. Bu nedenle, kapitalist üretim tarzı, üretimin, diğer ön koşul altında fazlasıyla yetersiz görünecek olan bir genişleme derecesinde bile, engellerle karşılaşır. Gereksinimlerin giderilmesinin değil, kârın üretiminin ve gerçekleştirilmesinin gerektirdiği noktada duraklar.

Kâr oranı düştüğünde, bir yandan, sermaye, tek tek kapitalistlerin, daha iyi yöntemlerle vb. tek tek metalarının bireysel değerlerini onların ortalama toplumsal değerlerinin altına düşürmeleri ve böylece bir ekstra kâr elde etmeleri için çabalar; diğer yandan, dolandırıcılığa başvurulur ve genel ortalamadan bağımsız olan ve onu aşan herhangi bir ekstra kâr elde etmek için yeni üretim yöntemlerine, yeni sermaye yatırımlarına, yeni maceralara ateşli bir şekilde başvurulması yoluyla dolandırıcılık genel olarak desteklenir.

Kâr oranı, yani sermayenin göreli büyümesi, her şeyden önce sermayenin tüm yeni, bağımsız gruplar oluşturan sürgünleri için önemlidir. Ve sermaye oluşumu, tümüyle, kâr oranını kâr kütlesiyle telafi edebilen az sayıdaki bazı yerleşik büyük sermayelerin eline düşecek olsa, üretimin canlandırıcı ateşi tümüyle sönerdi. Bu ateş ölürdü. Kapitalist üretimde kâr oranı itici güçtür ve yalnızca, kârlı bir şekilde üretilebildikleri sürece, kârlı bir şekilde üretilebilen şeyler üretilir. İngiliz iktisatçıların kâr oranının azalması hakkındaki korkusunun nedeni budur. Sadece kâr oranının azalması olasılığının bile Ricardo'yu huzursuz etmesi, tam da onun kapitalist üretimin koşulları hakkındaki derin kavrayışını gösterir. Ricardo, "insanları" umursamamakla, kapitalist üretimi incelerken (hangi insanlar ve sermaye *değerleri* pahasına elde edilirlerse edilsinler) yalnızca üretici güçlerin gelişimiyle ilgilenmekle suçlanır; oysa bu, tam da onun önemli olan yanıdır. Toplumsal emeğin üretici güçlerinin geliştirilmesi, sermayenin tarihsel görevi ve meşruiyet kaynağıdır. Daha yüksek bir üretim biçiminin maddi koşullarını farkında olmadan tam da bu yolla yaratır. Ricardo'yu huzursuz eden şey, üretimin gelişmesinin kendisinin, kapitalist üretimin dürtüsü ve birikimin hem koşulu hem de itici gücü olan kâr oranını tehlikeye düşürmesidir. Ve nicel oran burada her şey demektir. Aslında burada, onun yalnızca sezdiği daha derin bir temel vardır. Burada, kapitalist üretimin sınırı, onun göreliliği, mutlak bir üretim tarzı değil yalnızca tarihsel, maddi üretim koşullarının belirli bir sınırlı gelişim dönemine karşılık gelen bir üretim tarzı olduğu, tümüyle iktisadi bir şekilde, yani burjuvazinin bakış açısıyla, kapitalist kavrayışın sınırları içinde, kapitalist üretimin kendisinin durduğu noktadan görülebilir duruma gelir.

IV. Tamamlayıcı Açıklamalar

Emeğin üretici gücünün gelişimi farklı sanayi dallarında çok eşitsiz şekillerde gerçekleştiğinden ve derecesi bakımından eşitsiz olmakla kalmayıp, sıklıkla karşıt yönler izlediğinden, ortaya şu sonuç çıkar: Ortala-

ma kâr kütlesi (= artık değer), üretici gücün en gelişkin sanayi dallarındaki gelişmişliğinden hareketle beklenebilecek olan düzeyin çok altında kalmak zorundadır. Üretici gücün farklı sanayi dallarındaki gelişiminin çok farklı oranlara sahip olmakla kalmayıp sıklıkla karşıt yönlerde gerçekleşmesi, sadece rekabet anarşisinden ve burjuva üretim tarzının kendine özgülüğünden kaynaklanmaz. Emeğin üretkenliği, pek çok örnekte (üretkenliğin toplumsal koşullara bağımlı olması ölçüsünde) üretkenlik ne kadar artarsa verimlilikleri o kadar azalan doğal koşullara da bağlıdır. Bu farklı alanlardaki karşıt yönlü hareketler, bir yerde ilerleme gerçekleşirken bir başkasında gerileme görülmesi bundan kaynaklanır. Tüm ham maddelerin çok büyük bölümünün bağımlı olduğu saf mevsimsel etkiler, ormanların, kömür ve demir madenlerinin tükenmesi vb. hatırlanabilir.

Değişmez sermayenin dolaşır kısmının, ham maddelerin vb., kütleleri bakımından emeğin üretici gücüne oranla sürekli olarak büyümesine karşın, sabit sermaye, binalar, makineler, aydınlatma ve ısıtma araçları vb. için aynı durum geçerli değildir. Makine, fiziksel kütlesinin büyümesiyle birlikte mutlak olarak pahalılaşsa bile, göreli olarak ucuzlar. Beş işçi eskisinin on katı kadar meta ürettiğinde, sabit sermaye harcaması bu yüzden on katına çıkmaz; değişmez sermayenin bu kısmının değerinin üretici gücün gelişimiyle birlikte büyümesine karşın, bu büyüme hiçbir şekilde aynı oranda olmaz. Değişmez sermayenin değişir sermayeye oranının, kendisini kâr oranının düşmesiyle ifade etmesi ile, aynı oranın, emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle birlikte, kendisini tek bir metayla ve onun fiyatıyla ilişkili olarak ifade etmesi arasındaki fark daha önce pek çok kez vurgulanmıştı.

{Metanın değeri, geçmişteki emeğinki ve canlı emeğinki dâhil olmak üzere, ona giren toplam emek-zamanla belirlenir. Emeğin üretkenliğinin yükselmesi de, canlı emeğin payının azalması, geçmişteki emeğin payının artması, ama bunların, metada yer alan emeğin toplam tutarının azalacağı şekilde gerçekleşmesi; yani, canlı emekteki azalmanın geçmişteki emekteki artıştan daha fazla olması demektir. Bir metanın değerinde cisimleşmiş olan geçmişteki emek (sermayenin değişmez kısmı), kısmen sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasından, kısmen de metaya tümüyle girmiş olan dolaşır değişmez sermayeden (ham ve yardımcı maddelerden) oluşur. Ham ve yardımcı maddelerden kaynaklanan değer parçası, emeğin üretkenliği[nin artışı] ile küçülmek zorundadır, çünkü söz konusu üretkenlik, bu maddelerle ilişkili olarak, kendisini tam da bunların değerlerinin azalmış olmasıyla gösterir. Buna karşılık, değişmez sermayenin sabit kısmının ve onunla birlikte değişmez sermayenin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara taşınan değer parçasının

çok güçlü bir büyüme yaşaması, tam da emeğin üretici gücündeki artışın karakteristik özelliğidir. Yeni bir üretim yöntemi, üretkenlikteki gerçek bir artış anlamına geldiğini kanıtlayabilmek için, her bir metaya, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için, canlı emek gücündeki tasarruf sayesinde eksilen değer parçasından daha küçük bir ek değer parçası eklemek, kısacası metanın değerini azaltmak zorundadır. Hiç kuşku yok ki, tek tek bazı örneklerde gerçekleştiği üzere, metanın değer oluşumuna, sabit sermayenin ek aşınma ve yıpranma parçası dışında, artmış ya da pahalılaşmış olan ham ya da yardımcı maddeler için ek bir değer parçasının katılması durumunda bile bunu yapmak zorundadır. Canlı emeğin azalmasından kaynaklanan değer azalması, değere yapılan tüm eklemeleri dengelemenin ötesine geçmelidir.

Bu söylenenlere göre, metaya giren toplam emek miktarındaki bu azalma, üretimin hangi toplumsal koşullar altında gerçekleştirildiğinden bağımsız olarak, emeğin üretici gücündeki artışın temel ayırıcı özelliği olarak görünür. Üreticilerin üretimlerini önceden hazırlanan bir plana göre düzenledikleri bir toplumda ve hatta basit meta üretiminde, emek üretkenliği gerçekten de kesinlikle bu ölçekle ölçülürdü. Ama kapitalist üretimde durum nedir?

Belirli bir kapitalist üretim dalı, kendi metasının normal bir adedini şu koşullar altında üretiyor olsun: Sabit sermayenin aşınma ve yıpranması adet başına $^1/_2$ şilin ya da mark tutmaktadır; $17^1/_2$ şilinlik ham ve yardımcı madde kullanılmaktadır; işçi ücretleri 2 şilindir ve %100'lük bir artık değer oranıyla artık değer 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin ya da mark. Basitlik adına, bu üretim dalında, sermayenin, toplumsal sermayenin ortalama bileşimine sahip olduğunu, dolayısıyla da metanın üretim fiyatının onun değeriyle ve kapitalistin kârının yaratılan artık değerle çakıştığını varsayıyoruz. Bu durumda metanın maliyet fiyatı $^1/_2 + 17^1/_2 + 2 = 20$ şilin'e eşittir, ortalama kâr oranı $\frac{2}{20}$ = %10'dur ve bir adet metanın üretim fiyatı, onun 22 şiline ya da marka eşit olan değeriyle aynıdır.

Her bir adet için gerekli olan canlı emeği yarı yarıya azaltan, ama buna karşılık sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasından oluşan değer parçasını üç katına çıkaran bir makinenin icat edildiğini varsayalım. O zaman durum şöyle olur: Aşınma ve yıpranma = $1^1/_2$ şilin, ham ve yardımcı maddeler daha önce olduğu gibi $17^1/_2$ şilin, işçi ücretleri 1 şilin, artık değer 1 şilin, toplam olarak 21 şilin ya da mark. Metanın değeri 1 şilin azalmıştır; yeni makine emeğin üretici gücünü kesin olarak yükseltmiştir. Ama aynı durum kapitaliste şöyle görünür: Onun maliyet fiyatı şimdi $1^1/_2$ şilini aşınma ve yıpranma, $17^1/_2$ şilini ham ve yardımcı

maddeler, 1 şilini ücretler için olmak üzere, daha önceki gibi, toplam olarak 20 şilindir. Yeni makine kâr oranını hemen değiştirmediğinden, maliyet fiyatından %10 fazlasını elde etmelidir ve bu da 2 şilin eder; dolayısıyla, üretim fiyatı (= 22 şilin) değişmemiştir, ama değerden 1 şilin fazladır. Kapitalist koşullar altında üretim yapan bir toplum için meta *ucuzlamamıştır*, yeni makine bir iyileştirme *değildir*. Dolayısıyla, yeni makineyi kullanıma sokmak, kapitalistin çıkarına değildir. Ve onu kullanıma soksa, o zamana kadarki, henüz aşınıp yıpranmamış olan makinelerini basitçe değersiz kılacak, bunları hurda demire dönüştürecek, yani pozitif bir zararla karşılaşacak olduğundan, kendisini, onun açısından ütopik olan bu aptallıktan fazlasıyla sakınır.

Demek ki, emeğin üretici gücünün artışı yasası, sermaye için mutlak olarak geçerli değildir. I, Kitap, Bölüm 13, 2, s. 409/398'de* kısaca değinilmiş olduğu üzere, sermaye için, söz konusu üretici güç, genel olarak canlı emekte bir tasarruf sağlandığında değil, sadece, eklenen geçmiş emekle karşılaştırıldığında canlı emeğin *karşılığı ödenen* kısmında daha büyük bir tasarruf sağlandığında artar. Burada kapitalist üretim tarzı yeni bir çelişkiye düşer. Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğinin, sınırsızca, geometrik olarak artmasını sağlamaktır. Burada olduğu gibi, üretkenliğin gelişiminin önündeki bir engele dönüşür dönüşmez, bu göreve ihanet etmiş olur. Böylece, yaşlılık belirtileri göstermekte ve giderek daha da köhneleşmekte olduğunu yeniden kanıtlar.}[37]

Üretici gücün artmasıyla birlikte bağımsız bir sanayi kuruluşunun başarılı bir şekilde işletilmesi için gerekli olan asgari sermayenin artması, rekabet ortamında, şöyle görünür: Bir sektördeki yeni ve daha pahalı donanım sektör genelinde kullanılmaya başlar başlamaz, daha küçük sermayeler gelecekte bu sektörde yer alamaz olur. Burada, daha küçük sermayeler, yalnızca, farklı üretim alanlarındaki mekanik buluşların başlangıç aşamalarında bağımsız olarak iş görebilir. Diğer yandan, demiryolları gibi, aşırı yüksek oranlarda değişmez sermayeye sahip olan çok büyük girişimler, ortalama kâr oranını değil, onun yalnızca bir kısmını sağlar, bir faiz getirir. Böyle olmasaydı, genel kâr oranı daha da düşerdi. Buna karşılık burada, doğrudan doğruya bir faaliyet alanı oluşturan hisse senetleri biçiminde, büyük bir sermaye toplanması da gerçekleşir.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 414 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 376-377]. –*Almanca ed.*

37 Yukarıdakiler parantez içinde, çünkü, özgün elyazmasındaki bir nottan hareketle yazılmış olmalarına karşın, bazı açıklamalar, özgün metinde bulunan malzemenin ötesine geçiyor. –F. E.

Sermayenin büyümesi, yani sermaye birikimi, yalnızca, bu büyümeyle birlikte, sermayenin organik bileşenlerinin oranlarında yukarıda ele alınmış olan değişimlerin gerçekleşmesi durumunda, kâr oranının azalması anlamına gelir. Ne var ki, üretim tarzındaki sürekli, günlük dönüşümlere rağmen, toplam sermayenin kâh bu kâh şu daha büyük ya da daha küçük kısmı, belirli süreler boyunca, büyümesinin herhangi bir organik değişimi ve dolayısıyla kâr oranının düşme nedenlerini içermeyeceği bir şekilde, söz konusu bileşenlerin verili bir ortalama oranına dayalı olarak birikmeye devam eder. Sermayenin bu sürekli büyümesi ve dolayısıyla aynı zamanda, biraz ötede yeni yöntemler çoktan kullanılmaya başlamışken, üretimin, huzur içinde varlığını sürdüren eski üretim yöntemine dayalı olarak genişlemesi de, kâr oranındaki azalmanın, toplumun toplam sermayesindeki büyümeyle aynı oranda olmamasının bir nedenidir.

Değişir, yani işçi ücretlerine yatırılan sermayedeki göreli azalmaya rağmen mutlak işçi sayısının artması, tüm üretim dallarında ve aynı şekilde gerçekleşmez. Tarımda, canlı emek ögesindeki azalma mutlak olabilir.

Bu arada, bu göreli azalmaya rağmen ücretli emekçilerin sayısının mutlak olarak artması, sadece kapitalist üretim tarzının bir gereksinimidir. Günde 12-15 saat çalıştırılmaları gereğinin ortadan kalkması bile, kapitalist üretim tarzı açısından, emek güçlerinin gereğinden fazla olması demektir. Üretici güçlerdeki, işçilerin mutlak sayısını azaltacak, yani aslında tüm ulusun kendi toplam üretimini daha sınırlı bir süre içinde gerçekleştirmesini mümkün kılacak olan bir gelişme, nüfusun çoğunluğunu devre dışı bırakacağından, devrime yol açardı. Burada, kapitalist üretimin özgül sınırı ve bu üretim tarzının, hiçbir şekilde üretici güçlerin gelişmesinin ve zenginliğin yaratılmasının mutlak bir biçimi olmayıp, aksine belirli bir noktada bunlarla çatıştığı gerçeği bir kez daha görünür. Bu çatışma, kısmen, işçi nüfusunun eski istihdam edilme tarzı içinde gerçekleşen ve bu nüfusun kâh bu kâh şu kısmının gereksizleştirilmesinden kaynaklanan dönemsel bunalımlarda ortaya çıkar. Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Onun açısından, üretici gücün gelişmesi, genel olarak maddi üretimin gerektirdiği emek-zamanı azalttığı için değil, yalnızca, işçi sınıfının artık emek-zamanını artırdığı için önemlidir; bu nedenle çelişkilere doğru yol alır.

Sermaye birikimindeki artışın sermaye yoğunlaşmasındaki bir artış anlamına geldiğini görmüştük. Böylece, sermayenin gücü, yani toplumsal üretim koşullarının gerçek üreticilerden (kapitalistte kişileşen) ba-

ğımsızlaşması artar. Sermaye, kendisini, giderek daha ileri derecelerde olmak üzere, görevlisi kapitalist olan bir toplumsal güç olarak gösterir; bu toplumsal güç, tek bir bireyin emeğinin yaratabilecekleriyle artık olası hiçbir ilişki içinde değildir; aksine, yabancılaşmış, bağımsızlaşmış bir toplumsal güç olarak, toplumun karşısına, bir şey olarak ve kapitalistin bu şey sayesinde elde ettiği güç olarak çıkar. Sermayenin dönüştüğü genel toplumsal güç ile tek tek kapitalistlerin söz konusu toplumsal üretim koşulları üzerindeki kişisel güçleri arasındaki çelişki giderek daha fazla göze batar ve bu çelişki, aynı zamanda üretim koşullarının genel, ortak, toplumsal üretim koşullarına dönüştürülmesi anlamına geldiğinden, bu ilişkinin ortadan kaldırılmasını da beraberinde getirir. Bu dönüşüm, üretici güçlerin kapitalist üretim koşulları altındaki gelişmesinden ve bu gelişmenin gerçekleşme tarzından kaynaklanır.

Hiçbir kapitalist, ne ölçüde daha üretken olursa olsun ya da artık değer oranını ne kadar yükseltirse yükseltsin, kâr oranını azaltan bir yeni üretim tarzını kendi isteğiyle kullanmaz. Ama bu türden her yeni üretim tarzı metaları ucuzlatır. Bundan dolayı, kapitalist, başlangıçta onları üretim fiyatlarından ve belki de değerlerinden fazlasına satar. Onların üretim maliyetleri ile daha yüksek üretim maliyetleriyle üretilmiş olan diğer metaların piyasa fiyatı arasında oluşan farkı cebine indirir. Bunu yapabilir, çünkü söz konusu metaların üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanın ortalaması, yeni üretim tarzının gerektirdiği emek-zamandan büyüktür. Onun üretim yöntemi toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ne var ki, rekabet bu yöntemi genelleştirir ve onu genel yasaya tabi kılar. O zaman, kâr oranındaki (belki öncelikle bu üretim alanında gerçekleşen ve sonrasında diğerleriyle dengeye kavuşan) bir düşmeyle karşılaşılır; dolayısıyla, bu düşme, kapitalistin iradesinden tümüyle bağımsızdır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir: Ürünleri doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak işçinin tüketiminde ya da onun geçim araçlarının üretim koşulları arasında yer almayan üretim alanlarında da; yani, metalardaki herhangi bir ucuzlamanın göreli artık değeri artıramayacağı, emek gücünü ucuzlatamayacağı üretim alanlarında da aynı yasa hüküm sürer. (Kuşkusuz, tüm bu dallarda değişmez sermayenin ucuzlaması, işçinin sömürülme derecesi aynı kalırken, kâr oranını yükseltebilir.) Yeni üretim tarzı yaygınlaşmaya başlar başlamaz ve böylece söz konusu metaların daha ucuza üretilebileceklerinin kanıtı fiilen sağlanır sağlanmaz, eski üretim koşulları altında çalışan kapitalistler kendi ürünlerini onla-

rın eksiksiz üretim fiyatlarından azına satmak zorunda kalır, çünkü söz konusu metanın değeri düşmüştür ve ilgili kapitalistler tarafından üretilmeleri için gerekli olan emek-zaman, toplumsal olarak gerekli olan emek-zamandan fazladır. Kısacası, rekabetin bir sonucu olarak görülen şey şudur ki, onlar da, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranının daha düşük olduğu yeni üretim tarzını kullanıma sokmak zorundadır.

Makinelerin kullanımının onlarla üretilen metaları ucuzlatmasına yol açan tüm koşullar, her zaman, tek bir metanın soğurduğu emek miktarının azalmasına; ama ikincisi, makinelerin, değeri tek bir metanın değerine dâhil olan aşınma ve yıpranma kısmının azalmasına indirgenir. Makinelerin aşınma ve yıpranma hızı ne kadar düşük olursa, bu aşınma ve yıpranmanın dağıldığı metaların sayısı ve makinelerin yeniden üretilecekleri ana kadar onları yerine koyan canlı emeğin miktarı o kadar artar. Her iki durumda da, değişir sermayeninkilere oranla, değişmez sermayenin miktarı ve değeri büyür.

> "All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal ... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England ... a high rate of profit by a lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people." ["Diğer her şey aynıyken, bir ulusun kârlarını biriktirme gücü, kârların oranıyla birlikte değişir; kârlar yüksekse büyük, düşükse küçüktür; ama kâr oranı düşerken, tüm diğer şeyler aynı kalmaz ... Düşük bir kâr oranına, normalde, İngiltere'de olduğu gibi, insanların sayılarına oranla hızlı bir birikim oranı ... yüksek bir kâr oranına, insanların sayılarına oranla daha düşük bir birikim oranı eşlik eder."] Örnekler: Polonya, Rusya, Hindistan vb. (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.*, London 1833, s. 50 et seq.)

Jones, kâr oranının düşmesine rağmen *inducements and faculties to accumulate*'in [biriktirme nedenlerinin ve olanaklarının] arttığını doğru bir şekilde vurgular. Çünkü, birincisi, göreli aşırı nüfus büyür. İkincisi, emeğin üretkenliğinin artmasıyla birlikte, aynı mübadele değerlerince temsil edilen kullanım değerlerinin kütlesi, yani sermayenin maddi ögeleri büyür. Üçüncüsü, üretim dalları çeşitlenir. Dördüncüsü, kredi sistemi, anonim şirketler vb. gelişir ve böylece, parayı, bir sanayici kapitalist durumuna gelmeden sermayeye dönüştürmek kolaylaşır. Beşincisi, gereksinimler ve zenginleşme tutkusu artar. Altıncısı, sabit sermaye yatırımlarının kütlesi büyür, vb.

Kapitalist üretimin üç temel olgusu:

1. Üretim araçlarının az sayıda elde toplanması ve böylece, bunların, dolaysız işçinin varlıkları olarak görünmekten uzaklaşarak, toplumsal üretim güçlerine dönüşmesi. Bu söylenen, üretim araçlarının, başlangıçta, kapitalistlerin özel mülkleri olması durumunda bile geçerlidir. Kapitalistler, burjuva toplumunun mutemetleridir, ama söz konusu mutemetliğin tüm nimetlerini ceplerine indirirler.

2. Emeğin kendisinin, el birliği, iş bölümü ve emeğin doğa bilimiyle birleşmesi yoluyla, toplumsal emek olarak örgütlenmesi.

Kapitalist üretim tarzı, bu iki yolla, karşıt biçimler altında bile olsa, özel mülkiyeti ve özel emeği ortadan kaldırır.

3. Dünya pazarının yaratılması.

Kapitalist üretim tarzının sınırları içinde nüfusa oranla muazzam bir üretici gücün ortaya çıkması ve aynı oranda olmamakla birlikte, sermaye değerlerinin (burada yalnızca bunların maddi dayanakları kastedilmiyor) nüfusa göre çok daha büyük bir hızla büyümesi, hem büyüyen zenginliğe oranla giderek daralan ve söz konusu muazzam üretici gücün hizmet ettiği temelle, hem de şişen bu sermayenin değerlenme koşullarıyla çelişir. Bunalımlar da bundan kaynaklanır.

Dördüncü Kısım

Meta-Sermaye ile Para-Sermayenin Meta Ticareti Sermayesi ile Para Ticareti Sermayesine Dönüşmesi (Ticaret Sermayesi)

Bölüm

16

Meta Ticareti Sermayesi

★ ★ ★

Tüccar veya ticaret sermayesi iki biçime veya alt türe ayrılır. Bunlar, öz yapısıyla sermayenin çözümlenmesi için gerekli olduğu kadarıyla şimdi daha yakından tanımlayacağımız meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesidir. Modern iktisadın ve hatta onun en iyi temsilcilerinin, ticaret sermayesini doğrudan doğruya sanayi sermayesiyle aynı kefeye koyması ve ticaret sermayesinin karakteristik özelliklerini gerçekte tümüyle gözden kaçırması, bunu çok daha gerekli kılar.

Meta-sermayenin hareketi II. Kitapta* çözümlendi. Toplumun toplam sermayesi söz konusu olduğunda, her zaman, bunun bir kısmı (her seferinde farklı ögelerden oluşsa ve hatta büyüklük değişimlerine uğrasa bile), paraya çevrilmek üzere meta olarak; bir başka kısmı da metaya çevrilmek üzere para olarak piyasada bulunur. Bunlar, her zaman, bu çevrilme hareketinin, bu biçimsel başkalaşımların içinde bulunur. Genel olarak dolaşım sürecinde bulunan sermayenin bu işlevinin, özel bir sermayenin özel bir işlevi olarak bağımsızlaşması, iş bölümünün ürünü olarak özel bir kapitalistler grubuna devredilen bir işlev olarak sabitlenmesi ölçüsünde, meta-sermaye, meta ticareti sermayesi ya da ticaret sermayesi hâline gelir.

* Bkz. MEW, Band 24, s. 91-103 ["Kapital", 2. Cilt, Yordam Kitap, s. 88-99]. –*Almanca ed.*

Ulaştırma sanayisinin, metaların dağıtıma uygun bir biçimde saklanmasının ve dağıtılmasının hangi noktaya kadar dolaşım süreci içinde devam eden üretim süreçleri sayılabileceği daha önce açıklanmıştı (II. Kitap, Bölüm 6, Dolaşım Maliyetleri, II ve III). Meta-sermaye dolaşımına ait olan bu olaylar, kısmen, tüccar sermayesine ya da meta ticareti sermayesine özgü işlevlerle karıştırılır; toplumsal iş bölümünün gelişimiyle birlikte tüccar sermayesinin saf, yani söz konusu işlevlerden ayrı ve bağımsız bir biçim de kazanmasına karşın, bu olaylar, pratikte, söz konusu sermayeye özgü özgül işlevlerle kısmen bir birliktelik içinde bulunur. Dolayısıyla, bu özel sermaye şeklinin özgül farklılığını belirlemek olan amacımız için, söz konusu işlevlerin bir kenara bırakılması gerekir. Sadece dolaşım sürecinde iş gören sermaye, özellikle de meta ticareti sermayesi, kısmen söz konusu işlevleri kendisininkilerle birleştirdiğinden, saf biçimiyle ortaya çıkmaz. Bu işlevleri ayırıp uzaklaştırdığımızda, onun saf biçimini elde ederiz.

Sermayenin meta-sermaye olarak varlığının ve onun meta dolaşımı alanında, piyasada, meta-sermaye olarak uğradığı başkalaşımın (alım ve satıma, meta-sermayenin para-sermayeye dönüşümü ile para-sermayenin meta-sermayeye dönüşümüne ayrışan bir başkalaşım), sanayi sermayesinin yeniden üretim sürecinin, yani onun toplam üretim sürecinin bir evresini oluşturduğunu; ama aynı zamanda, sermayenin, dolaşım sermayesi olarak iş görürken, üretken sermaye olarak kendisinden ayrıştığını görmüştük. Bunlar, aynı sermayenin iki farklı, ayrışmış varlık biçimidir. Tek tek her bir sermaye için, meta-sermaye olarak kendi varlığının ve meta-sermaye olarak başkalaşımının, kendi üretim sürecinin sürekliliğindeki durmadan ortadan kaybolan ve durmadan yenilenen bir geçiş noktası, bir geçiş aşaması oluşturmasına ve bu nedenle de, piyasada bulunan meta-sermaye ögelerinin, meta piyasasından sürekli olarak çekilerek ve üretim sürecinin yeni bir ürünü olarak yine sürekli olarak ona geri verilerek hiç durmadan değişmesine rağmen, toplumsal sermayenin bir bölümü, sürekli olarak, dolaşım sermayesi varlık biçimine sahip şekilde piyasada bulunur, söz konusu başkalaşım sürecinden geçer.

Meta ticareti sermayesi, sürekli olarak piyasada bulunan, başkalaşım süreci içinde bulunan ve her zaman dolaşım alanı tarafından kapsanan dolaşım sermayesinin bir kısmının dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. Bir kısmının, diyoruz, çünkü meta alım satımının bir kısmı her zaman doğrudan doğruyla sanayici kapitalistler arasında gerçekleşir. Kavramın tanımlanmasına, tüccar sermayesinin özgül doğasının anlaşılmasına katkıda bulunmadığından ve diğer yandan amacımız açısın-

dan bakıldığında II. Kitapta enine boyuna ele alınmış olduğundan, bu incelemede bu kısmı tümüyle dışarıda bırakıyoruz.

Meta tüccarı, bir kapitalist olarak, piyasada, öncelikle, kapitalist olarak öndelediği, yani x'ten (para tutarının başlangıçtaki değeri) x + Δx'e (bu tutar artı ona eklenen kâr) dönüştürmek istediği belirli bir para tutarının temsilcisi olarak görünür. Ama yalnızca genel olarak kapitalist değil, özel olarak da meta tüccarı olması nedeniyle, onun sermayesinin başlangıçta piyasada para-sermaye biçiminde görünmek zorunda olduğu açıktır, çünkü o, meta üretmek yerine, sadece onların ticaretini yapar, onların hareketine aracılık eder ve onların ticaretini yapabilmek için, önce onları satın almak, yani para-sermaye sahibi olmak zorundadır.

Bir meta tüccarının ticaret sermayesi olarak değerlendirdiği 3000 sterline sahip olduğunu varsayalım. Tüccarımız bu 3000 sterlinle, diyelim, bir keten bezi fabrikatöründen yardası 2 şilinden 30 000 yarda keten bezi satın alır. Bu 30 000 yarda bezi satar. Yıllık ortalama kâr oranı %10'a eşitse ve her tür ek masraf çıkarıldıktan sonra %10'luk bir yıllık kâr elde ediyorsa, yılın sonunda 3000 sterlini 3300 sterline dönüştürmüş olur. Bu kârı nasıl elde ettiği, üzerinde daha sonra duracağımız bir sorudur. Burada öncelikle sermayesinin hareketinin yalnızca biçimini inceleyeceğiz. O, 3000 sterlinle durmadan keten bezi satın alır ve bu keten bezini durmadan satar; bu satmak için satın alma işlemini (P – M – P′), sermayenin, kendi hareketinin ve işlevinin dışında kalan üretim süreci aralığı tarafından kesintiye uğratılmadan tümüyle dolaşım süreci içinde büründüğü basit biçimini durmadan yineler.

Şimdi, meta ticareti yapan bu sermayenin, sadece sanayi sermayesinin bir varlık biçimi olarak meta-sermaye ile ilişkisi nedir? Keten bezi fabrikatörü açısından bakıldığında, o, tüccarın parasıyla kendi keten bezinin değerini gerçekleştirmiş, meta-sermayesinin başkalaşımının ilk evresini, yani meta-sermayenin paraya çevrilmesi evresini tamamlamıştır ve artık, diğer koşullar aynı kalırken, parayı yeniden ipliğe, kömüre, işçi ücretlerine vb. ve ayrıca gelirini tüketmek için geçim araçlarına vb. çevirebilir; yani, gelir harcamaları bir yana bırakılırsa, yeniden üretim sürecinde yoluna devam edebilir.

Ama onun için, yani keten bezi üreticisi için, keten bezinin paraya dönüşümünün, onun satışının gerçekleşmiş olmasına karşın, keten bezinin kendisi için bu söylenen şey henüz gerçekleşmemiştir. Daha önce olduğu gibi şimdi de, ilk başkalaşımını tamamlamak, satılmak üzere meta-sermaye olarak piyasada bulunmaktadır. Sahibi olan kişinin değişmesi dışında, keten bezine hiçbir şey olmamıştır. Kendi amacı bakımından, süreçteki konumu bakımından, daha önce olduğu gibi me-

ta-sermayedir, yani satılabilir durumdaki metadır; tek fark, daha önce üreticinin elindeyken şimdi tüccarın elinde olmasıdır. Daha önce, onu üretme işlevini yerine getirdikten sonra üreticinin gerçekleştirmesi gereken onu satma, onun başkalaşımının birinci evresine aracılık etme işlevi, tüccar tarafından üreticiden alınmış ve tüccarın özel işine dönüştürülmüştür.

Keten bezi üreticisinin piyasaya yeniden 3000 şilin değerinde 30 000 yarda getirmek için gereksinim duyduğu zaman aralığı içinde, tüccarın 30 000 yardayı satmayı başaramadığını varsayalım. Tüccar bunları yeniden satın alamaz, çünkü deposunda hâlâ satılmamış 30 000 yarda vardır ve bunlar henüz yeniden para-sermayeye çevrilmemiştir. O zaman bir duraklama, üretim sürecinde bir kesinti yaşanır. Kuşkusuz, keten bezi üreticisinin elinde, 30 000 yardanın satışından bağımsız olarak üretken sermayeye çevirebileceği bir ek sermaye bulunabilirdi ve bu ek sermaye sayesinde üretim sürecinin devam etmesini sağlayabilirdi. Ama bu varsayım herhangi bir değişikliğe yol açmaz. 30 000 yarda için öndelenmiş olan sermaye açısından bakıldığı sürece, bu sermayenin yeniden üretim süreci kesintiye uğramıştır ve kesintiye uğramış olarak kalır. Dolayısıyla burada, gerçekten de, tüccarın işlemlerinin, üreticinin meta-sermayesini paraya çevirmek için zaten gerçekleştirilmek zorunda olan işlemlerden, meta-sermayenin dolaşım sürecindeki ve yeniden üretim sürecindeki işlevlerine aracılık eden işlemlerden başka bir şey olmadığı elle tutulur şekilde görülür. Söz konusu satışla ve ayrıca satın almayla, bağımsız bir tüccar yerine, yalnızca, üreticinin bir yardımcı elemanı ilgileniyor olsaydı, bu bağlantı bir an bile saklı kalmazdı.

Demek ki, meta ticareti sermayesi, üreticinin, paraya çevrilme sürecinden geçmesi, meta-sermaye olarak işlevini piyasada gerçekleştirmesi gereken meta-sermayesinden başka hiçbir şey değildir; tek fark, bu işlevin, şimdi, üreticinin geçici bir işlemi olarak değil, sadece kapitalistlerin özel bir türü, yani meta tüccarı tarafından gerçekleştirilen bir işlem olarak görünmesi, özel bir sermaye yatırımının işi olarak bağımsızlaşmasıdır.

Ayrıca, meta ticareti sermayesinin özgül dolaşım biçimi de bunu gösterir. Tüccar, metayı satın alır ve sonra onu satar: P – M – P´. Basit meta dolaşımında ya da hatta sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde görüldüğü şekliyle (M´ – P – M) meta dolaşımında, dolaşım, her bir para parçasının iki kez el değiştirmesi sayesinde gerçekleşir. Keten bezi üreticisi metası olan keten bezini satar, onu paraya çevirir; alıcının parası onun eline geçer. O da aynı parayla iplik, kömür, emek vb. satın alır, keten bezinin değerini yeniden keten bezinin üretim ögele-

rini oluşturan metalara çevirmek için aynı parayı yeniden harcar. Satın aldığı meta, sattığı metayla aynı meta, onunla aynı türden bir meta değildir. Ürünler satmış ve üretim araçları satın almıştır. Ne var ki, tüccar sermayesinin hareketinde durum başkadır. Keten bezi tüccarı 3000 sterlinle 30 000 yarda keten bezi satın alır; para-sermayeyi (kârın yanı sıra 3000 sterlini) dolaşımdan geri çekmek için aynı 30 000 yarda keten bezini satar. Dolayısıyla, burada aynı para parçaları değil, aynı meta iki kez yer değiştirir; bu meta, bir satıcının elinden bir alıcının eline ve şimdi satıcı olmuş olan alıcının elinden bir başka alıcının eline geçer. Söz konusu meta iki kez satılır ve araya bir dizi tüccar eklenerek daha çok sayıda kez satılabilir; ve tam da bu yinelenen satış, yani aynı metanın iki kez yer değiştirmesi aracılığıyla, ilk alıcı metayı alırken öndelediği parayı geri çeker, söz konusu paranın ona geri dönmesi sağlanır. Bir durumda, M´ – P – M, aynı paranın iki kez yer değiştirmesini, metanın belirli bir şekilde satılmasını ve bir başka şekilde satın alınmasını sağlar. Diğer durumda, P – M – P´, aynı metanın iki kez yer değiştirmesini, öndelenmiş olan paranın dolaşımdan yeniden geri çekilmesini sağlar. Metanın henüz nihai olarak satılmadığı, üreticinin elinden tüccarın eline geçer geçmez, bu ikincisinin, satış işlemini (ya da meta-sermaye işlevinin aracılığını) devam ettirmekten başka bir şey yapmamasından anlaşılır. Ama yine aynı olgunun gösterdiği üzere, üretken kapitalist için M – P, yani sadece geçici meta-sermaye şekline sahip olan sermayesinin bir işlevi olan şey, tüccar için P – M – P´´dür, yani onun öndelediği para-sermayedeki özel bir değerlenmedir. Metaların başkalaşımının bir evresi, burada, kendisini, tüccarla ilişkili olarak, P – M – P´ biçiminde, yani sermayenin ayrı bir türünün evrimi olarak gösterir.

Tüccar, metayı, yani keten bezini sonunda tüketiciye satar; bu sonuncusu, üretken bir tüketici (örneğin bir ağartıcı) ya da keten bezini kişisel olarak kullanan bir bireysel tüketici olabilir. Böylece öndelenmiş olan sermaye (kârla birlikte) ona geri döner ve işlemi yeniden başlatabilir. Para, keten bezinin satın alınması sırasında, tüccarın keten bezini elde ettikten altı hafta sonra ödeme yapacağı bir şekilde, yalnızca bir ödeme aracı olarak iş görmüş olsaydı ve tüccar, onu bu sürenin dolmasından önce satsaydı, keten bezi üreticisine, kendisine ait herhangi bir para-sermaye öndelemeden ödeme yapabilirdi. Satamasaydı, 3000 sterlini, keten bezi kendisine teslim edilir edilmez değil vade sonunda öndelemek zorunda kalırdı; ve piyasa fiyatlarındaki bir düşüş nedeniyle satın alma fiyatından azına satsaydı, eksik kısmı kendi sermayesiyle yerine koymak zorunda kalırdı.

Peki, meta ticareti sermayesi, satışını kendisi yapan üreticinin elinde, açıkça, yalnızca, onun sermayesinin, onun yeniden üretim sürecinin özel bir evresindeki, bu sermayenin dolaşım alanında bulunduğu sıradaki özel bir biçimi olarak görünürken, meta ticareti sermayesine bağımsız şekilde iş gören bir sermaye karakterini kazandıran şey nedir?

Birincisi: Meta-sermayenin, nihai olarak paraya dönüşümünü, yani ilk başkalaşımını, meta-sermaye olarak piyasada kendisine düşen işlevi, kendi üreticisinden farklı bir aracının elindeyken gerçekleştirmesi ve meta-sermayenin bu işlevine tüccarın işleminin, yani onun alım ve satımının aracılık etmesi ve böylece bu işlemin kendine özgü, sanayi sermayesinin diğer işlevlerinden ayrı ve bu nedenle de bağımsızlaşmış bir iş görünümünü almasıdır. Burada toplumsal iş bölümünün özel bir biçimi söz konusudur ve bu biçim, başka koşullar altında sermayenin yeniden üretim sürecinin özel bir evresinde (burada, bu özel evre, dolaşımdır) gerçekleştirilen işlevin bir bölümünün, sadece ve sadece, kendine özgü ve üreticiden farklı bir dolaşım aracısının işlevi olarak görünmesine yol açar. Ama bu durum, hiçbir şekilde, söz konusu özel işin, özel, kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sanayi sermayesinden farklı ve ondan bağımsız bir sermayenin işlevi olarak görünmezdi; gerçekten de, meta ticaretinin sadece gezgin satıcılar ya da sanayici kapitalistin başka doğrudan görevlileri tarafından yürütüldüğü durumlarda böyle görünmez. Dolayısıyla, buna ikinci bir unsurun eklenmesi gerekir.

İkincisi: Bu ikinci unsur, bağımsız dolaşım aracısı olan tüccarın, bu konumundayken, (kendisine ait ya da ödünç alınmış) para-sermaye öndelemesidir. Kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sermaye için kendisini basitçe M – P olarak, yani meta-sermayenin para-sermayeye dönüşümü ya da sadece satış olarak gösteren şey, tüccar için kendisini P – M – P´ olarak, yani aynı metanın alım ve satımı olarak ve bu nedenle de alımla birlikte ondan uzaklaşan para-sermayenin satış aracılığıyla yeniden kendisine dönmesi olarak gösterir.

Üreticiden meta alırken sermaye öndelediği sürece, kendisini tüccara P – M – P´ olarak gösteren şey, her zaman, M – P, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesidir; yani, aynı işlemin, bir üreticiye ya da kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sanayi sermayesine kendisini P – M olarak, yani paranın yeniden metaya (üretim araçlarına) çevrilmesi ya da başkalaşımın ikinci evresi olarak gösterebilecek olmasına rağmen, her zaman, meta-sermayenin ilk başkalaşımıdır. Keten bezi üreticisi için birinci başkalaşım M – P'ydi, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesiydi. Aynı işlem tüccar için P – M'yi, yani para-sermayesinin meta-sermayeye çevrilmesini temsil eder. Tüccar keten bezini ağartıcıya

satarsa, bu işlem ağartıcı için P – M'yi, yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü veya meta sermayesinin ikinci başkalaşımını, tüccar içinse M – P'yi, yani satın almış olduğu keten bezinin satışını temsil eder. Ama aslında, keten bezi fabrikatörünün üretmiş olduğu meta-sermayenin nihai satışı ancak şimdi gerçekleşmiştir, ya da, tüccarın P – M – P'si, yalnızca, iki üretici arasındaki M – P'ye aracılık eden bir süreçtir. Ya da, keten bezi fabrikatörünün sattığı keten bezinin değerinin bir kısmıyla bir iplik tüccarından iplik satın aldığını varsayalım. Bu işlem, fabrikatör için P – M'dir. Oysa ipliği satan tüccar için M – P, yani ipliğin yeniden satılmasıdır; meta-sermaye olarak iplik içinse, kendisini dolaşım alanından çıkarıp tüketim alanına sokan nihai satıştan başka bir şey değildir; M – P, yani kendisinin birinci başkalaşımının nihai olarak tamamlanmasıdır. Dolayısıyla, tüccar ister sanayici kapitalistten satın alsın isterse ona satış yapsın, onun P – M – P'si, yani tüccar sermayesinin devresi, kendisini yeniden üretmekte olan sanayi sermayesinin ara biçimi olarak meta-sermayenin kendisi açısından bakıldığında, hiçbir zaman, M – P'den, yani meta-sermayenin birinci başkalaşımının gerçekleşmesinden daha fazlasını ifade etmez. Tüccar sermayesinin P – M'si, yalnızca sanayici kapitalist için, aynı zamanda M – P'dir; ama onun ürettiği meta-sermaye için durum farklıdır: Meta-sermayenin sanayici kapitalistin elinden dolaşım aracısının eline geçmesinden başka bir anlama gelmez; faal meta-sermayenin nihai M – P'si, tüccar sermayesinin M – P'sidir. P – M – P, yalnızca, aynı meta-sermayenin iki M – P'si, aynı meta-sermayenin birbirlerini izleyen ve sadece onun son ve nihai satışına aracılık eden iki satışıdır.

Demek ki, meta-sermaye, meta ticareti sermayesinde bağımsız bir sermaye türü şeklini alır, çünkü, tüccarın öndelediği para-sermaye, kendisini sermaye olarak değerlendirmeyi, yani sermaye olarak iş görmeyi, yalnızca, tek işinin meta-sermayenin başkalaşımına, onun meta-sermaye olarak işlevine, yani onun paraya çevrilmesine aracılık etmek olması sayesinde başarır ve bunu da sürekli olarak meta alıp satarak yapar. Bu onun tek işidir; sanayi sermayesinin dolaşım sürecine aracılık eden bu faaliyet, tüccarın kullandığı para-sermayenin tek işlevidir. Bu işlev aracılığıyla kendi parasını para-sermayeye çevirir, kendi P'sini P – M – P´ şeklinde ortaya koyar ve aynı süreç aracılığıyla meta-sermayeyi meta ticareti sermayesine çevirir.

Meta ticareti sermayesi (toplumsal toplam sermayenin yeniden üretim süreci açısından bakıldığında) meta-sermaye biçiminde var olması ölçüsünde ve bu biçimde var olduğu sürece, sanayi sermayesinin henüz piyasada bulunan, kendi başkalaşım süreci içinde yer alan ve şimdi me-

ta-sermaye olarak var olan ve iş gören kısmından başka bir şey değildir. Dolayısıyla, yalnızca, tüccarın öndelemiş olduğu, sadece alım satıma yönelik olan, bu yüzden hiçbir zaman meta-sermaye biçiminden ve para-sermaye biçiminden başka bir biçim almayan, hiçbir zaman üretken sermaye biçimini almayan ve her zaman sermayenin dolaşım alanının sınırları içinde kalan *para*-sermayedir; şimdi sermayenin tüm yeniden üretim süreciyle ilişkili olarak ele almamız gereken şey de yalnızca bu para-sermayedir.

Üretici, yani keten bezi fabrikatörü, 30 000 yardasını 3000 sterlin karşılığında tüccara satar satmaz, bu yolla elde ettiği parayla gerekli üretim araçlarını satın alır ve sermayesi yine üretim sürecine girer; onun üretim süreci herhangi bir kesintiye uğramadan devam eder. Onun açısından, metasının paraya dönüşümü gerçekleşmiştir. Ama görmüş olduğumuz üzere, keten bezinin kendisi açısından, dönüşüm henüz gerçekleşmemiştir. Keten bezi henüz nihai olarak yeniden paraya çevrilmemiş, henüz bir kullanım değeri olarak üretken ya da bireysel tüketime dâhil olmamıştır. Şimdi, keten bezi tüccarı, piyasada, başlangıçta keten bezi üreticisinin orada temsil etmekte olduğu aynı meta-sermayeyi temsil etmektedir. Başkalaşım süreci, keten bezi üreticisi için kısalmış olsa bile, aynı süreç tüccarın elinde devam edecektir.

Keten bezi üreticisi, keten bezinin meta olmaktan gerçekten çıkmasına kadar, son alıcıya, yani üretken ya da bireysel tüketiciye ulaşmasına kadar beklemek zorunda olsaydı, onun yeniden üretim süreci kesintiye uğramış olurdu. Ya da, onu kesintiye uğratmamak için, işlemlerini sınırlandırmak, kendisine ait keten bezinin daha küçük bir bölümünü ipliğe, kömüre, emeğe vb., kısacası üretken sermaye ögelerine dönüştürmek ve daha büyük bir bölümünü, sermayesinin bir bölümü meta olarak piyasada bulunurken bir başka bölümünün üretim sürecini devam ettirebilmesi için para rezervi olarak elinde tutmak zorunda kalırdı ve böylece sermayesinin bir bölümü meta olarak piyasaya çıktığında diğer bölümü para biçiminde geri dönerdi. Tüccarın araya girmesi, sermayesinin bu bölünmesini ortadan kaldırmaz. Ama tüccarın yokluğunda, dolaşım sermayesinin para rezervi biçiminde elde bulunan kısmı, her zaman, üretken sermaye biçiminde kullanılan kısma oranla daha büyük olmak ve yeniden üretimin ölçeği de buna uygun şekilde sınırlanmak zorunda kalırdı. Ama üretici, bunun yerine, sermayesinin daha büyük bir kısmını sürekli olarak gerçek üretim sürecinde, daha küçük bir bölümünü para rezervi olarak kullanabilir.

Ama buna karşılık, toplumsal sermayenin bir başka bölümü, tüccar sermayesi biçiminde sürekli olarak dolaşım alanında bulunur. Her za-

man, sadece meta almak ve satmak için kullanılır. Böylece, sanki yalnızca söz konusu sermayeyi ellerinde bulunduran kişiler değişmiş gibi görünür.

Tüccar, yeniden satmak amacıyla keten bezi almak yerine, söz konusu 3000 sterlini üretken bir şekilde kullansaydı, toplumun üretken sermayesi büyümüş olurdu. Kuşkusuz, bu durumda, keten bezi üreticisi de, şimdi bir sanayici kapitaliste dönüşmüş olan tüccar da sermayelerinin daha büyük birer bölümünü para rezervi olarak tutmak zorunda kalırdı. Diğer yandan, tüccar tüccar olarak kalırsa, üretici, satış işinden kurtularak, üretim sürecinin yönetimine ayırabileceği bir zaman kazanırken, tüccar, tüm zamanını satış için kullanmak zorunda olur.

Eğer tüccar sermayesi kendi gerekli oranlarını aşmıyorsa, şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. İş bölümünün ürünü olarak, sadece alım satımla uğraşan sermaye (ve buna, metaların satın alınması için gerekli olan paranın dışında, ticari işin yürütülmesi için gerekli olan emeğe, tüccarın değişmez sermayesine, depo binalarına, ulaştırmaya vb. yatırılması gereken para da dâhildir), sanayici kapitalist işinin tüm ticari kısmını kendi başına yürütmek zorunda kalsa ulaşacağı miktardan küçüktür.

2. Tüccar sadece bu işle uğraştığından, üreticinin metasının paraya daha çabuk çevrilmesinin ötesinde, meta-sermayesinin kendisi, üreticinin elinde olacağı durumla karşılaştırıldığında, başkalaşımını daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmektedir.

3. Toplam tüccar sermayesinin sanayi sermayesiyle ilişkisi açısından bakıldığında, tüccar sermayesinin devri, yalnızca bir üretim alanındaki çok sayıda sermayenin devirlerini değil, farklı üretim alanlarındaki çok sayıda sermayenin devirlerini temsil edebilir. Örneğin, keten bezi tüccarı, 3000 sterliniyle bir keten bezi üreticisinin ürünlerini satın alıp yeniden sattıktan sonra, bir başka ya da birden fazla keten bezi üreticisinin ürünlerini satın alıp bunları yeniden satıyorsa ve böylece aynı üretim alanındaki farklı sermayelerin devirlerine aracılık ediyorsa, birinci durum söz konusudur. Tüccar, örneğin, keten bezi satışından sonra, bu kez ipek satın alıyorsa, yani bir başka üretim alanındaki bir sermayenin devrine aracılık ediyorsa, ikinci durum söz konusudur.

Genel olarak, şunu belirtmek gerekir: Sanayi sermayesinin devri, sadece dolaşım zamanı tarafından değil, aynı zamanda üretim zamanı tarafından sınırlanır. Yalnızca belirli bir meta türünün ticaretiyle ilgilenen bir tüccar sermayesinin devri, sadece tek bir sanayi sermayesinin devri tarafından değil, aynı üretim dalındaki tüm sanayi sermayelerinin devirleri tarafından sınırlanır. Tüccar, bir üreticinin keten bezini satın alıp sat-

tıktan sonra, bu üretici piyasaya yeniden meta sürmeden önce, bir başkasının keten bezini satın alıp satabilir. Dolayısıyla, aynı tüccar sermayesi, arka arkaya, belirli bir üretim dalına yatırılmış olan sermayelerin farklı devirlerine aracılık edebilir; böylece, onun devri, tek bir sanayi sermayesinin devirleriyle özdeş olmaz ve bu nedenle de, söz konusu tek bir sanayi sermayesinin *in petto* [hazırda] tutmak zorunda olacağı tek bir para rezervinin yerini almakla kalmaz. Tüccarın bir üretim alanındaki devri, doğal olarak, bu üretim alanının toplam üretimi tarafından sınırlanır. Ama söz konusu devir zamanı üretim zamanıyla belirlenmediği sürece, üretimin ölçeği ya da aynı alandaki tek bir sermayenin devir zamanı tarafından sınırlanmaz. A, üretimi üç ay süren bir meta sağlıyor olsun. Tüccar, onu diyelim bir ayda satın alıp sattıktan sonra, bir başka üreticinin aynı ürününü satın alıp satabilir. Ya da, örneğin bir çiftlik kiracısının tahılını sattıktan sonra, aynı parayla ikinci bir çiftlik kiracısının tahılını satın alabilir ve satabilir vb. Sermayesinin devri, belirli bir süre içinde, örneğin bir yıl içinde arka arkaya alıp satabileceği tahıl miktarı tarafından sınırlanır; çiftlik kiracısının sermayesinin devri ise, dolaşım zamanı bir yana bırakıldığında, bir yıl süren üretim zamanı tarafından sınırlanır.

Ama aynı tüccar sermayesinin devrinin, farklı üretim dallarındaki sermayelerin devirlerine aracılık etmesi de aynı derecede mümkündür.

Aynı tüccar sermayesinin, farklı devirlerde, farklı meta-sermayelerin arka arkaya paraya çevrilmesini sağlaması, yani sırasıyla onları alıp satması ölçüsünde, para-sermaye olarak bu tüccar sermayesinin, meta-sermaye ile ilgili olarak yerine getirdiği işlev, genel olarak paranın, metalarla ilgili olarak, belirli bir dönemdeki dolaşımlarının sayısıyla yerine getirdiği işlevin aynısıdır.

Tüccar sermayesinin devri, eşit büyüklükteki bir sanayi sermayesinin devriyle ya da tek seferlik yeniden üretimiyle özdeş değil, ister aynı ister farklı üretim alanlarında olsunlar, belirli bir sayıdaki böylesi sermayelerin devirlerinin toplamına eşittir. Tüccar sermayesi ne kadar hızlı devir yaparsa, toplam para sermayenin tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar küçük, tüccar sermayesi ne kadar yavaş devir yaparsa, toplam para sermayenin tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar büyük olur. Üretim ne kadar az gelişmiş olursa, tüccar sermayesinin tutarı, genel olarak dolaşıma sokulan metaların tutarına oranla o kadar daha büyük, ama mutlak olarak ya da gelişmiş durumlarla karşılaştırıldığında o kadar daha küçük olur. Tersi olursa tersi olur. Bu nedenle, bu tür gelişmemişlik durumlarında gerçek para-sermayenin büyük bölümü tüccarların ellerinde bulunur ve böylece bunların servetleri başkalarının karşısında parasal serveti oluşturur.

Tüccar tarafından öndelenen para-sermayenin dolaşım hızı, 1. üretim sürecinin yenilenme ve farklı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanma hızına; 2. tüketim hızına bağlıdır.

Tüccar sermayesinin sadece yukarıda ele alınan devri yapması, yani tüm değer büyüklüğüyle önce meta satın alıp sonra onu satması gerekmez. Tüccar, bunun yerine, her iki hareketi eş zamanlı olarak gerçekleştirir. Bu durumda sermayesi iki kısma ayrılır. Bunlardan biri meta-sermayeden ve diğeri de para-sermayeden oluşur. Bir yerde alım yapar ve böylece parasını metaya çevirir. Bir diğer yerde satış yapar ve böylece meta-sermayesinin bir kısmını paraya çevirir. Bir yanda sermayesi kendisine para-sermaye olarak geri dönerken, diğer yanda meta-sermaye elde eder. Bir biçimdeki kısım ne kadar büyük olursa, diğer biçimdeki kısım o kadar küçük olur. Bu, karşılıklı olarak değişir ve dengelenir. Dolaşım aracı olarak para kullanımına ödeme aracı olarak para kullanımı ve buna dayanarak büyüyen kredi sistemi eklenirse, tüccar sermayesinin para-sermayeden oluşan kısmı, söz konusu tüccar sermayesinin gerçekleştirdiği işlemlerin büyüklüğüne oranla daha da küçülür. 3 ay vadeli olarak 1000 sterlinlik şarap satın alır ve bu şarabı üç aylık süre son bulmadan peşin para karşılığında satarsam, bu işlem için tek kuruş öndelemem gerekmez. Bu örnekte, tüccar sermayesi olarak görünen para-sermayenin, para-sermaye biçimindeki ve para biçiminde kendisine geri dönmekte olan sanayi sermayesinden başka hiçbir şey olmadığı da gün gibi açıktır. (3 ay vadeli olarak 1000 sterlinlik meta satmış olan üreticinin borç senedini bankacılara kırdırabilecek olması burada hiçbir değişikliğe yol açmaz ve bunun, meta tüccarının sermayesiyle hiçbir ilişkisi yoktur.) Aradaki süre içinde piyasa fiyatları diyelim $^{1}/_{10}$ oranında düşse, tüccar, kâr elde etmemekle kalmaz, 3000 sterlin yerine yalnızca 2700 sterlin elde ederdi. Ödeme yapabilmek için kendi cebinden 300 sterlin eklemek zorunda kalırdı. Bu 300 sterlin, yalnızca, fiyat farkını dengeleyen bir yedek olarak iş görürdü. Ama üretici için de aynısı geçerlidir. Fiyatlar düşerken satışını kendisi yapsaydı, o da 300 sterlin kaybederdi ve üretim, yedek sermaye olmadan, aynı ölçekte yeniden başlayamazdı.

Keten bezi tüccarı fabrikatörden 3000 sterlinlik keten bezi satın alır; fabrikatör, bu 3000 sterlinin diyelim 2000'ini iplik satın almak için öder; bu ipliği iplik tüccarından satın alır. Fabrikatörün iplik tüccarına ödediği para, keten bezi tüccarının parası değildir; çünkü, keten bezi tüccarı, bu tutar değerinde meta elde etmiştir. İplik tüccarına ödediği para, fabrikatörün kendi sermayesinin para biçimidir. Şimdi, bu 2000 sterlin, iplik tüccarının elinde, geri dönmüş para-sermaye olarak görünür; ama keten bezinin elenmiş para biçimini ve ipliğin kazanılmış para biçimini temsil

eden bu 2000 sterlinden farklı olarak, ne ölçüde geri dönmüş para-sermayedir? İplik tüccarı vadeli olarak alım yaptıysa ve ödeme gününden önce peşin para karşılığında satış yaptıysa, bu 2000 sterlinin içinde, sanayi sermayesinin kendi devresel süreci içinde aldığı para biçiminden farklı olan tek bir kuruşluk tüccar sermayesi bile saklı değildir. Dolayısıyla, meta ticareti sermayesi, sanayi sermayesinin meta-sermaye ya da para-sermaye şeklinde tüccarın elinde bulunan bir biçiminden başka bir şey olmadığı kadarıyla, sadece, para-sermayenin, tüccarın kendisine ait olan ve metaların alım satımında kullanılan kısmıdır. Bu kısım, küçültülmüş bir ölçekte, üretim için öndelenmiş olan sermayenin, sürekli olarak para rezervi, satın alma aracı olarak sanayici kapitalistin elinde bulunmak ve durmadan onun para-sermayesi olarak dolaşmak zorunda kalacak olan kısmını temsil eder. Bu kısım, şimdi, küçültülmüş bir ölçekte, tüccar kapitalistin elinde bulunur ve böylesi bir kısım olarak dolaşım sürecinde iş görür. Söz konusu kısım, toplam sermayenin, gelir harcamaları bir yana bırakıldığında, yeniden üretim sürecinin sürekliliğini korumak için hiç durmadan satın alma aracı olarak piyasada dolaşmak zorunda olan kısmıdır. Yeniden üretim süreci ne kadar hızlanırsa ve paranın ödeme aracı olma işlevi, yani kredi sistemi ne kadar gelişirse, bu kısım, toplam sermayeye oranla o kadar küçülür.[38]

Tüccar sermayesi, dolaşım alanında iş gören sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci toplam yeniden üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde değer ve dolayısıyla artık değer üretil-

38 Ramsay, tüccar sermayesini üretim sermayesi olarak sınıflandırabilmek için, bu sermayeyi ulaştırma sanayisiyle karıştırır ve ticareti "metaların bir yerden diğer bir yere taşınması" diye anar. ("An Essay on the Distribution of Wealth", s. 19.) Aynı karışıklığı Verri'de ("Meditazioni sull' Ec. Pol.", § 4, [s. 32]) ve Say'de ("Traité d'Éc. Pol.", I, s. 14, 15) görürüz. S. P. Newman, "Elements of Political Economy" (Andover ve New York 1835) adlı eserinde şöyle diyor: "Toplumun mevcut düzenlemeleri içinde, tam da tüccar tarafından gerçekleştirilen eylem, yani üretici ile tüketicinin arasında durma, birincisine sermaye öndeleme ve bunun karşılığında ondan ürünler alma ve ardından bu ürünleri ikincisine aktarma ve bunların karşılığında yeniden sermaye elde etme eylemi, hem toplumun iktisadi süreçlerini kolaylaştıran hem de uygulandığı ürünlere değer katan bir işlemdir" (s. 174). Üretici ve tüketici böylece tüccarın araya girmesiyle para ve zaman tasarruf eder. Bu hizmet, sermaye ve emek öndelenmesini gerektirir ve "aynı ürünler, tüketicilerin elinde, üreticilerin elindeyken olduklarına göre daha değerli olduklarına göre, ürünlere değer eklediğinden" ödüllendirilmesi gerekir. Ve böylece ticaret, ona, tıpkı Say'e olduğu gibi, "tam anlamıyla bir üretim eylemi" olarak görünür (s. 175). Newman'ın bu görüşü temelden yanlıştır. Bir metanın *kullanım değeri* tüketicinin elinde, bu değer ilk olarak ancak burada gerçekleştirildiği için, üreticinin elinde bulunduğu zamandakinden daha büyüktür. Çünkü bir metanın kullanım değeri, ancak bu meta tüketim alanına girdiğinde gerçekleştirilir, iş görmeye başlar. Kullanım değeri, üreticinin elinde, yalnızca potansiyel şekilde var olur. Ne var ki, bir meta için, önce değişim değeri sonra kullanım değeri için olmak üzere, iki kez karşılık ödenmez. Metanın değişim değerini ödediğim için onun kullanım değerine sahip olurum. Ve metanın üreticiden ya da aracıdan tüketicinin eline geçmesi, değişim değerinde en küçük bir artışa yol açmaz.

mez. Dolaşım alanında sadece aynı değer kütleleri biçim değişikliklerine uğrar. Aslında burada olan şey, metaların başkalaşımından başka bir şey değildir ve bunların da değer yaratımıyla veya değer değişikliğiyle hiçbir ilgisi yoktur. Üretilmiş metaların satışıyla bir artık değer gerçekleştiriliyorsa, bunun nedeni, artık değerin bu metalarda zaten var olmasıdır; bu nedenle, ikinci eylemde, yani para-sermayenin yeniden metalarla (üretim ögeleriyle) mübadele edilmesi eyleminde alıcı da herhangi bir artık değer gerçekleştirmez ve burada yalnızca paranın üretim araçlarıyla ve emek gücüyle mübadelesi yoluyla artık değer üretimini başlatır. Tersine, bu başkalaşımlar, dolaşım zamanına mal olmaları ölçüsünde (bu zaman boyunca sermaye hiçbir üretimde bulunmaz ve dolayısıyla artık değer de üretmez), değer yaratımını engeller ve artık değer oranının ifadesi olarak kâr oranı, tam da dolaşım zamanının süresiyle ters orantılı olacaktır. Dolayısıyla, tüccar sermayesi, en azından doğrudan doğruya, ne değer yaratır ne de artık değer. Dolaşım zamanının kısalmasına katkıda bulunduğu ölçüde, sanayici kapitalist tarafından üretilen artık değerin artmasına dolaylı olarak yardımcı olabilir. Piyasanın genişlemesine yardımcı olduğu ve sermayeler arasında iş bölümünü sağladığı ve dolayısıyla sermayeyi daha büyük ölçekte çalışabilecek duruma getirdiği ölçüde, tüccar sermayesinin işlevi, sanayi sermayesinin üretkenliğini ve onun birikimini teşvik etmektir. Dolaşım zamanını kısalttığı ölçüde, artık değerin öndelenmiş olan sermayeye oranını, yani kâr oranını yükseltir. Sermayenin dolaşım alanında para-sermaye olarak bağlı bulunan kısmının küçülmesini sağladığı ölçüde, sermayenin doğrudan doğruya üretimde kullanılan kısmını büyütür.

Bölüm

17

Ticari Kâr

★ ★ ★

Sermayenin dolaşım alanındaki saf işlevlerinin (sanayici kapitalistin, birincisi metalarının değerini gerçekleştirmek ve ikincisi bu değeri yeniden metanın üretim ögelerine dönüştürmek için gerçekleştirmek zorunda olduğu işlemlerin, meta-sermayenin başkalaşımını [M´ – P – M] sağlayan işlemlerin, yani alım ve satım eylemlerinin), değer de artık değer de yaratmadığını II. Kitapta görmüştük.* Bunun için gerekli olan zamanın, tersine, nesnel olarak metalarla ve öznel olarak kapitalistle ilişkili olarak, değer ve artık değer üretimi için sınırlar yarattığı görülmüştü. Meta-sermayenin bir kısmının meta ticareti sermayesi şeklini alması ya da meta-sermayenin başkalaşımına aracılık eden işlemlerin, kapitalistlerin özel bir kesiminin özel işi ya da sadece ve sadece para-sermayenin bir kısmının bir işlevi olarak görünmesi, doğal olarak, meta-sermayenin başkalaşımı için özünde geçerli olan şeyi hiçbir şekilde değiştirmez. Metaların sanayici kapitalistlerin kendileri tarafından alım satımı (meta-sermayenin başkalaşımı [M´ – P – M] bu anlama gelir) değer ya da artık değer yaratan işlemler değilse, şu kişiler yerine başka kişiler tarafından gerçekleştirilmeleri durumunda da değer ya da artık değer yaratan işlemler olmaları mümkün değildir. Ayrıca, yeniden üretim sürecinin dolaşım süreci tarafından kesintiye uğratılmak yerine sürekli olabilmesi için toplumsal toplam sermayenin para-sermaye olarak her zaman elde bulunması gereken kısmı, yani bu para-sermaye, değer de artık değer

* Bkz. MEW, Band 24, s. 124-128 [“Kapital”, II. Cilt, Yordam Kitap, s. 119-125]. –*Almanca ed.*

de yaratmıyorsa, aynı işlevleri yerine getirmek üzere sanayici kapitalist yerine kapitalistlerin bir başka kesimi tarafından durmadan dolaşıma sokulması yoluyla bu özellikleri kazanamaz. Tüccar sermayesinin dolaylı olarak ne ölçüde üretken olabileceğine yukarıda değinildi ve bu konu ileride daha kapsamlı şekilde ele alınacak.

Demek ki, (saklama, gönderme, taşıma, dağıtma, perakende ticaretini yapma gibi onunla bağlantılı olabilecek olan tüm heterojen işlevlerden arındırılmış ve satmak için satın almak şeklindeki gerçek işleviyle sınırlandırılmış olan) meta ticareti sermayesi, değer ya da artık değer yaratmak yerine, değerin gerçekleştirilmesine ve dolayısıyla da, aynı zamanda, metaların fiilî mübadelesine, bir elden bir başkasına geçmelerine, toplumsal metabolizmaya aracılık eder. Yine de, sanayi sermayesinin dolaşım evresi, tıpkı üretim gibi, yeniden üretim sürecinin bir evresini oluşturduğundan, dolaşım sürecinde bağımsız olarak iş gören sermaye, tıpkı üretimin farklı dallarında iş gören sermaye gibi, yıllık ortalama kârı getirmek zorundadır. Tüccar sermayesi sanayi sermayesine göre daha yüksek bir ortalama kâr yüzdesi sağlasaydı, sanayi sermayesinin bir kısmı tüccar sermayesine dönüşürdü. Daha düşük bir ortalama kâr yüzdesi sağlasaydı, bunun tersi gerçekleşirdi. Tüccar sermayesinin bir kısmı sanayi sermayesine dönüşürdü. Sermayenin hiçbir türü, amacını, işlevini, tüccar sermayesine göre daha kolay bir şekilde değiştiremez.

Tüccar sermayesinin kendisi artık değer üretmediğinden, ortalama kâr biçiminde ona düşen artık değerin, toplam üretken sermayenin ürettiği artık değerin bir kısmını oluşturduğu açıktır. Ama bu durumda soru şudur: Tüccar sermayesi, üretken sermayenin ürettiği artık değerin ya da kârın kendisine düşen kısmını kendisine nasıl çeker?

Ticari kârın, sadece, metaların fiyatlarının, onların değerlerini aşmalarına yol açacak şekilde artırılması, nominal olarak yükseltilmesi anlamına geldiği düşüncesi, yalnızca bir hayaldir.

Tüccarın, kârını, yalnızca kendi sattığı metalardan çekebileceği ve dahası, metalarını satarak elde ettiği bu kârın, satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farka, yani birincisine göre ikincisindeki[†] fazlalığa eşit olmak zorunda olduğu açıktır.

Satın alınmasından sonra ve satılmasından önce metaya ek maliyetlerin (dolaşım maliyetlerinin) dâhil olması mümkündür; aynı şekilde, bunun söz konusu olmaması da mümkündür. Bu tür maliyetler dâhil oluyorsa, satış fiyatının satın alma fiyatını aşan kısmının yalnızca kârı temsil etmeyeceği açıktır. İncelemeyi basitleştirmek için, şu aşamada, bu tür maliyetlerin dâhil olmadığını varsayıyoruz.

† Almanca özgün metinde, "ikincisine göre birincisindeki". *–Türkçe ed.*

Metalarının satış fiyatı ile satın alma fiyatı arasındaki fark, sanayici kapitalist için, bunların üretim fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki farka, ya da, toplumsal sermaye açısından bakacak olursak, metaların değeri ile kapitalistler için sahip oldukları maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir ve bu sonuncu fark da, metalarda nesnelleşmiş olan emeğin toplam miktarıyla bunlarda nesnelleşmiş olan karşılığı ödenmiş emeğin miktarı arasındaki farka indirgenebilir. Sanayici kapitalistin satın aldığı metalar, satılabilir metalar olarak yeniden piyasaya sürülmeden önce üretim sürecinden geçer ve fiyatlarının daha sonra kâr olarak gerçekleştirilecek olan bileşeni yalnızca bu süreçte üretilir. Oysa meta tüccarı için durum farklıdır. Metalar ancak kendi dolaşım süreçleri içinde bulundukları sürece onun elinde bulunur. Tüccar, yalnızca, metaların üretken sermaye tarafından başlatılan satışlarını, yani fiyatlarının gerçekleştirilmesini devam ettirir ve dolayısıyla, yeniden artık değer soğurabilecekleri herhangi bir ara süreçten geçmelerine yol açmaz. Sanayici kapitalist, dolaşımda sadece daha önce üretilmiş olan artık değeri ya da kârı gerçekleştirirken, tüccarın, dolaşım alanında ve dolaşım aracılığıyla kendi kârını gerçekleştirmekle kalmayıp, öncelikle onu elde etmesi gerekir. Görünüşe göre, bunu mümkün kılabilecek olan tek yol, sanayici kapitalistin ona üretim fiyatlarıyla ya da toplam meta-sermaye açısından bakılacak olursa değerlerine satmış olduğu metaları üretim fiyatlarından fazlasına satması, bunların fiyatlarını nominal olarak artırması, yani, toplam meta-sermaye açısından bakıldığında, onları değerlerinden fazlasına satması ve gerçek değerini aşan nominal değerlerindeki fazlayı cebine indirmesi, kısacası, ilgili metaları olduklarından pahalıya satmasıdır.

Fiyat artırmanın bu biçimini anlamak çok kolaydır. Örneğin, bir yarda keten bezinin fiyatı 2 şilindir. Onu yeniden satarak %10'luk bir kâr elde edeceksem, fiyata $^{1}/_{10}$ eklemem, yani keten bezini yardası 2 şilin $2^{2}/_{5}$ peniden satmam gerekir. O zaman keten bezinin gerçek üretim fiyatı ile satış fiyatı arasındaki fark $2^{2}/_{5}$ penidir ve bu da 2 şilin üzerinden %10'luk bir kârdır. Bu durumda, aslında, alıcıya, keten bezinin bir yardasını, gerçekte $^{11}/_{10}$ yardanın fiyatı olan bir fiyatla satmış olurum. Ya da aynı anlama gelmek üzere: Tıpkı, alıcıya* 2 şilin karşılığında yalnızca $^{10}/_{11}$ yarda keten bezi satmış ve $^{1}/_{11}$ yarda keten bezini kendime saklamış gibi olurum. Gerçekten de, yarda başına fiyat 2 şilin $2^{2}/_{5}$ peni olduğunda, $2^{2}/_{5}$ peniyle $^{1}/_{11}$ yardayı yeniden satın alabilirim. Dolayısıyla, bu, yalnızca, metaların fiyatlarını nominal olarak artırarak artık değerden ve artık üründen pay almanın dolambaçlı bir yolu olurdu.

---

* 1. baskıda: "satıcıya"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

İlk bakışta görüldüğü şekliyle, ticari kârın, metaların fiyatlarını artırarak gerçekleştirilmesi işte budur. Ve gerçekten de, kârın, metaların fiyatlarının nominal olarak artırılmasından ya da onların değerlerinden fazlasına satılmasından kaynaklandığı düşüncesi, bir bütün olarak, ticari sermayenin bakış açısından kaynaklanmıştır.

Ne var ki, daha yakından bakıldığında, bunun bir görüntüden ibaret olduğu ve kapitalist üretim tarzının egemen üretim tarzı olduğu varsayıldığında, ticari kârın kendisini bu şekilde gerçekleştirmediği kısa sürede anlaşılır. (Burada önemli olan şey, tek tek bazı örnekler değil, her zaman ve yalnızca, ortalamalardır.) Meta tüccarının, metaları üzerinden, diyelim %10'luk bir kârı, yalnızca onları üretim fiyatlarından %10 fazlasına satarak gerçekleştirebileceğini neden varsayıyoruz? Üreticinin, yani (sanayi sermayesinin kişileşmiş hâli olarak, dış dünyada her zaman"üretici" şeklinde görünen) sanayici kapitalistin bu metaları tüccara üretim fiyatlarıyla sattığını kabul etmiş olduğumuzdan. Metaların meta tüccarı tarafından ödenen satın alma fiyatları, onların üretim fiyatlarına, son çözümlemede de değerlerine eşitse ve böylece üretim fiyatı, son çözümlemede de metaların değeri, tüccar için maliyet fiyatını temsil ediyorsa, tüccarın satış fiyatının satın alma fiyatını aşan kısmının (ve onun kârının kaynağını yalnızca bu fark oluşturur), gerçekten de ticari fiyatın üretim fiyatını aşan bir kısmı olması ve tüccarın, son çözümlemede, tüm metaları değerlerinden fazlasına satması zorunlu olur. Ama sanayici kapitalistin tüccara metalarını üretim fiyatlarıyla sattığı neden varsayılmıştı? Ya da daha doğrusu, bu varsayımla varlığı kabul edilen ön koşul neydi? Bu ön koşul, ticaret sermayesinin (bununla henüz yalnızca meta ticareti sermayesi olduğu kadarıyla ilgileniyoruz), genel kâr oranının oluşumuna katılmamasıydı. Genel kâr oranını tartışırken kaçınılmaz olarak bu ön koşuldan hareket etmiştik, çünkü, birincisi, ticaret sermayesi olarak ticaret sermayesi o sırada bizim için henüz mevcut değildi; ve ikincisi, ortalama kâr ve dolayısıyla genel kâr oranı, ilk aşamada, farklı üretim alanlarının sanayici kapitalistleri tarafından gerçekten üretilen kârların ya da artık değerlerin eşitlenmesi olarak açıklanmak zorundaydı. Buna karşılık, tüccar sermayesi söz konusu olduğunda, üretimine katılmadığı kâra ortak olan bir sermayeyle karşı karşıya bulunuyoruz. Dolayısıyla, şimdi, önceki açıklamanın tamamlanması gerekiyor.

Yıl boyunca öndelenen toplam sanayi sermayesinin $720_c + 180_v = 900$ (diyelim milyon sterlin) ve artık değer oranının (m´) %100'e eşit olduğunu varsayalım. Dolayısıyla, ürün = $720_c + 180_v + 180_m$. Bu ürünü ya da üretilmiş olan meta-sermayeyi M diye anarsak, bunun değeri ya da üretim fiyatı (bu ikisi metaların bütünlüğü söz konusu olduğunda

çakıştığından) 1080'e ve 900'lük toplam sermaye için kâr oranı %20'ye eşit olur. Artık değer burada şu ya da bu özel bileşime göre değil, ortalama bileşimiyle toplam sanayi sermayesine göre hesaplandığından, bu %20, önceki açıklamalara göre, ortalama kâr oranıdır. Yani, M = 1080 ve kâr oranı = %20. Ama şimdi, 900 sterlinlik bu sanayi sermayesinin yanına 100 sterlinlik bir tüccar sermayesinin eklendiğini ve bunun da diğeri gibi kârdan kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] aynı payı aldığını kabul edelim. Varsayımımıza göre, bu, 1000'lik toplam sermayenin $^1/_{10}$'udur. Dolayısıyla, 180'lik toplam artık değere $^1/_{10}$'luk bir oranla katılır ve böylece oranı %18 olan bir kâr elde eder. Dolayısıyla, aslında, toplam sermayenin diğer 9/10'u arasında dağıtılacak olan kâr artık yalnızca 162'ye eşittir ya da 900'lük sermayeye düşen kâr oranı da %18'dir. Yani, 900'lük sanayi sermayesinin sahiplerinin meta tüccarlarına satacağı M'nin fiyatı = $720_c + 180_v + 162_m = 1062$. Dolayısıyla, tüccar, 100'lük sermayesine %18'lik ortalama kârı eklerse, kârını yalnızca dolaşım alanında ve dolaşım aracılığıyla ve yalnızca satış fiyatının maliyet fiyatını aşan kısmı sayesinde elde etmesine rağmen, metaları, 1062 + 18 = 1080'e, yani bunların üretim fiyatına ya da toplam sermaye açısından bakıldığında değerlerine satar. Ama yine de, tam da onları sanayici kapitalistten değerlerinden azına ya da üretim fiyatlarından azına satın almış olduğundan, metaları, değerlerinden fazlasına ya da üretim fiyatlarından fazlasına satmaz.

Demek ki, tüccar sermayesi, genel kâr oranının oluşumunda, toplam sermayedeki payıyla *pro rata* belirleyici bir rol oynar. Dolayısıyla, elimizdeki örnekte ortalama kâr oranının %18 olduğu söyleniyorsa, toplam sermayenin $^1/_{10}$'u tüccar sermayesi olmasaydı ve bu yüzden genel kâr oranı $^1/_{10}$ oranında azalmasaydı, ortalama kâr oranı %20 olurdu. Bu söylenenle birlikte üretim fiyatının daha yakın ve daha sınırlandırıcı bir tanımı da ortaya çıkar. Üretim fiyatından, daha önce olduğu gibi, şunu anlıyoruz: Metanın fiyatı = maliyetleri (içerdiği değişmez + değişir sermayenin değeri) + ortalama kâr. Ancak, bu ortalama kâr şimdi farklı bir şekilde belirlenmektedir. Ortalama kâr, toplam üretken sermayenin ürettiği toplam kârla belirlenir; ama söz konusu toplam, üretken sermayeye göre hesaplanmaz, yani toplam üretken sermaye yukarıdaki gibi 900'e ve kâr 180'e eşit olsa, ortalama kâr oranı $\frac{180}{900}$ = %20 olmaz; bunun yerine, toplam üretken sermaye + ticaret sermayesine göre hesaplanır, yani 900'lük üretken sermaye ve 100'lük ticaret sermayesiyle ortalama kâr oranı $\frac{180}{1000}$ = %18 olur. Demek ki, üretim fiyatı, k (maliyetler) + 20 yerine k + 18'dir. Dolayısıyla, ortalama kâr oranı, toplam sermayenin ticaret sermayesine düşen kısmını da içerir.

Bu nedenle, toplam meta-sermayenin gerçek değeri ya da üretim fiyatı = k + p + h (buradaki h, ticari kârdır). Dolayısıyla, üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin kendisinin satış fiyatı metanın gerçek üretim fiyatından küçüktür; ya da, metaların tümünü göz önünde bulundurursak, sanayici kapitalistler sınıfının bunları sattığı fiyatlar, değerlerinden küçüktür. Böylece, yukarıdaki örnekte, 900 (maliyetler) + 900 üzerinden %18 ya da 900 + 162 = 1062 olur. Tüccar da ona 100'e mal olan metayı 118'e sattığından, o da elbette fiyata %18 ekler; ama 100'e satın aldığı metanın değeri 118 olduğundan, bunu yapması nedeniyle onu değerinden fazlasına satmış olmaz. Bundan sonra, üretim fiyatı ifadesinin yukarıda açıklanan daha kesin anlamını kullanacağız. Bu durumda, sanayici kapitalistin kârının, metanın üretim fiyatının onun maliyet fiyatını aşan kısmına eşit olduğu ve ticari kârın, söz konusu sınai kârdan farklı olarak, metanın satış fiyatının, tüccar için satın alma fiyatı olan üretim fiyatını aşan kısmına eşit olduğu; ama metanın gerçek fiyatının, onun üretim fiyatı + ticari kâr'a eşit olduğu açıktır. Sanayici kapitalist nasıl metanın değerinde artık değer olarak zaten saklı olan kârı gerçekleştirmekten başka bir şey yapmıyorsa, ticaret sermayesinin kâr gerçekleştirmesinin tek nedeni de, metanın sanayici kapitalist tarafından gerçekleştirilen fiyatında henüz tüm artık değerin ya da kârın gerçekleştirilmemiş olmasıdır.[39] Dolayısıyla, tüccarın satış fiyatının satın alma fiyatının üzerinde olmasının nedeni, satış fiyatının toplam değeri aşması değil, satın alma fiyatının toplam değerin altında kalmasıdır.

Demek ki, tüccar sermayesi, artık değer üretimine olmasa bile, artık değerin ortalama kâra eşitlenmesine katılır. Bu nedenle, genel kâr oranı, artık değerden tüccar sermayesinin payına düşen bir kesintiyi, yani sanayici kapitalistin kârından yapılan bir kesintiyi içerir.

Buraya kadar belirtilenlerden şu sonuçlar çıkar:

1. Tüccar sermayesi sanayi sermayesine oranla ne kadar büyük olursa, sınai kâr oranı o kadar küçük olur ve bunun tersi de doğrudur.

2. Birinci kısımda, kâr oranının her zaman gerçek artık değer oranından daha küçük bir oranı ifade ettiği, yani emeğin sömürülme derecesini her zaman olduğundan çok küçük gösterdiği ve örneğin yukarıdaki $720_c + 180_v + 180_m$ örneğinde, %100'lük bir artık değer oranını yalnızca %20'lik bir kâr oranı olarak ifade ettiği görülmüştü; ortalama kâr oranının kendisinin, tüccar sermayesine düşen pay hesaba katıldığında daha da küçük görünmesi, burada %20 yerine %18 olması ölçüsünde, bu ikisi arasındaki fark daha da büyür. Dolayısıyla, doğrudan

39 John Bellers ["Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality", London 1699, s. 10. –*Almanca ed.*].

doğruya sömüren kapitalistin ortalama kâr oranı, kâr oranını, gerçekte olduğundan küçük gösterir.

Tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, tüccar sermayesinin göreli hacmi (ama burada, bir melez tür olan küçük tüccar istisna oluşturur), onun devir hızıyla, yani genel olarak yeniden üretim sürecinin enerjisiyle ters orantılı olur. Bilimsel çözümleme sırasında, genel kâr oranının oluşumu, sanayi sermayelerinden kaynaklanıyor ve ancak daha sonra tüccar sermayesinin araya girmesiyle düzeltiliyor, tamamlanıyor ve değiştiriliyor görünür. Tarihsel gelişme sırasında tam tersi söz konusu olur. Metaların fiyatlarını az çok değerleriyle belirleyen, ilk olarak, ticaret sermayesidir ve genel bir kâr oranının ilk oluştuğu alan, yeniden üretim sürecine aracılık eden dolaşım alanıdır. Başlangıçta, sınai kârı ticari kâr belirler. Ticari kâr, ancak kapitalist üretim tarzı yaygınlaştıktan ve üreticinin kendisi tüccar olduktan sonra, toplam artık değerin, toplumsal yeniden üretim sürecinde yer alan toplam sermayenin özdeş bir parçası olarak ticaret sermayesine düşen özdeş parçasına indirgenir.

Kârların tüccar sermayesinin araya girmesi yoluyla gerçekleşen tamamlayıcı eşitlenmesinde, tüccarın öndelenmiş para-sermayesi için metanın değerine herhangi bir ek ögenin katılmadığı ve tüccarın kendi kârını elde etmesini sağlayan fiyat artışının, yalnızca, metanın, üretken sermaye tarafından metanın üretim fiyatı hesaplanırken yok sayılan, dışarıda bırakılan değer parçasına eşit olduğu görülmüştü. Çünkü, bu para-sermayenin durumu, tüketilmemiş olduğu, yani değeri metanın değerinin bir ögesini oluşturmadığı kadarıyla sanayici kapitalistin sabit sermayesinin durumuna benzer. Ne de olsa, tüccar, meta-sermayeyi satın alma fiyatıyla, onun üretim fiyatının (= P) yerine parayı koyar. Onun satış fiyatı, daha önce açıklandığı üzere, ΔP'si meta fiyatına yapılan ve genel kâr oranıyla belirlenen eklemeyi ifade etmek üzere, P + ΔP'dir. Dolayısıyla, metayı sattığında, ona, ΔP dışında, metaları satın alırken öndelediği başlangıçtaki para-sermaye de geri döner. Tüccarın para-sermayesinin sanayici kapitalistin para-sermayeye çevrilmiş meta-sermayesinden başka bir şey olmadığı ve söz konusu meta-sermayenin değer büyüklüğünü, bu meta-sermayenin tüccar yerine doğrudan doğruya son tüketiciye satıldığı duruma göre daha fazla etkileyemeyeceği bir kez daha ortaya çıkıyor. Bu para-sermaye, gerçekte, son tüketicinin yapacağı ödemeyi öngörmekten başka bir şey yapmaz. Ne var ki, bu söylenen, yalnızca, şu ana dek varsayılmış olduğu üzere, tüccarın üretken olmayan maliyetleri yoksa ya da metaların başkalaşım süreci için, yani satın alma ve satış için, metayı üreticiden satın almak için öndelemek zorunda olduğu para-sermaye dışında hiçbir (dolaşır ya da sabit)

sermaye öndelemesi gerekmiyorsa doğrudur. Ama dolaşım maliyetleri ele alınırken (II. Kitap, Bölüm 6) görüldüğü üzere, gerçek durum böyle değildir. Ve bu dolaşım maliyetleri, kendilerini, kısmen, tüccarın dolaşım alanında yer alan başkalarının ödemesini isteyeceği maliyetler, kısmen de doğrudan doğruya tüccarın özgül işinden kaynaklanan maliyetler olarak ortaya koyar.

Bu dolaşım maliyetleri, hangi türden olurlarsa olsunlar (ister sadece ve sadece, ticari bir işletme olarak tüccar işletmesinden kaynaklansınlar, yani tüccarın özgül dolaşım maliyetleri arasında yer alsınlar; ister daha sonraki, dolaşım sürecine eklenen kargoculuk, taşıma, saklama vb. üretim süreçlerinden kaynaklansınlar), tüccar açısından bakıldığında, her zaman, meta satın alımı için öndelenmiş olan para-sermaye dışında, söz konusu dolaşım araçlarının satın alınması ve karşılıklarının ödenmesi için öndelenmiş olan bir ek sermayenin varlığını gerektirir. Bu maliyet ögesi, dolaşır sermayeden oluştuğu kadarıyla bir bütün olarak, sabit sermayeden oluştuğu kadarıyla da aşınması ve yıpranması ölçüsünde, metanın satış fiyatına ek bir öge olarak katılır; ama bunu, saf ticari dolaşım maliyetleri gibi, metaya herhangi bir gerçek değer eklemediğinde bile, nominal bir değer oluşturan bir öge olarak yapar. Ama ister dolaşır ister sabit olsun, bu ek sermayenin tümü genel kâr oranının oluşumuna katılır.

Saf (yani kargo, taşıma, saklama vb. maliyetleri hariç) ticari dolaşım maliyetleri, metanın değerini gerçekleştirmek, onu metadan paraya ya da paradan metaya dönüştürmek, meta mübadelesine aracılık etmek için gerekli olan maliyetlerden ibarettir. Burada, dolaşım eylemi sırasında sürebilecek olan ve ticaret işinin kendilerinden tümüyle ayrı bir şekilde var olabileceği olası üretim süreçleri tümüyle göz ardı edilmektedir; örneğin gerçek ulaştırma sanayisi ve kargoculuk, ticaretten tümüyle farklı sanayi dalları olabilir ve gerçekten de öyledirler; ayrıca, alınıp satılacak metalar *dock*'larda [doklarda] ve kamuya ait başka yerlerde saklanıyor olabilir ve bundan kaynaklanan maliyetler, üçüncü kişiler tarafından, onları öndelemek zorunda olduğu kadarıyla tüccarın hesabına yazılabilir. Tüccar sermayesinin en saf ve diğer işlevlerle en az iç içe geçmiş şekilde göründüğü gerçek toptan ticaret alanında bunların tümü gerçekleşir. Kargo şirketi sahibi, demiryolu yöneticisi ve gemi sahibi, birer "tüccar" değildir. Burada ele aldığımız maliyetler, alım satım maliyetleridir. Bunların hesaplama, muhasebe, pazarlama, yazışma vb.'den ibaret olduğu daha önce belirtilmişti. Bunlar için gerekli olan değişmez sermaye, bürolardan, kağıttan, posta ücretlerinden vb. oluşur. Diğer maliyetler, ücretli ticaret emekçilerinin kullanımı için öndelenen

değişir sermayeden ibarettir. (Kargo harcamaları, taşıma maliyetleri, gümrük vergileri vb., kısmen, tüccar metaları satın alırken bunları öndeliyormuş ve dolayısıyla bunlar onun satın alma fiyatına ekleniyormuş gibi ele alınabilir.)

Tüm bu maliyetler, metaların kullanım değerlerinin üretimi sırasında değil, değerlerinin gerçekleştirilmesi sırasında ortaya çıkar; bunlar, saf dolaşım maliyetleridir. Dolaysız üretim sürecine değil, ama dolaşım sürecine ve dolayısıyla da toplam yeniden üretim sürecine katılırlar.

Söz konusu maliyetlerin burada bizi ilgilendiren tek bölümü, değişir sermayeye yatırılmış olanıdır. (Ayrıca, şunların da incelenmesi gerekir: Birincisi, metanın değerine yalnızca gerekli emeğin katılması yasasının dolaşım sürecinde etkisini nasıl gösterdiği. İkincisi, tüccar sermayesi söz konusu olduğunda birikimin ne şekilde ortaya çıktığı. Üçüncüsü, tüccar sermayesinin, toplumun gerçek toplam yeniden üretim sürecinde ne şekilde iş gördüğü.)

Bu maliyetler, ürünün meta iktisadi biçimine sahip olmasından kaynaklanır.

Sanayici kapitalistlerin kendilerinin, metalarını birbirlerine doğrudan doğruya satmak için yitirdikleri emek-zaman (yani, nesnel olarak, metaların dolaşım zamanı), söz konusu metalara kesinlikle hiçbir değer eklemiyorsa, aynı emek-zamanın, sanayici kapitalist yerine tüccarın payına düşmesi nedeniyle farklı bir nitelik kazanmayacağı açıktır. Metaların (ürünlerin) paraya ve paranın metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, sanayi sermayesinin gerekli bir işlevi ve bu nedenle de, gerçekte yalnızca kişileşmiş, kendi bilincine ve iradesine sahip kılınmış sermaye olan kapitalistin gerekli bir işlemidir. Ne var ki, bu işlevler ne değeri artırır ne de artık değer yaratır. Tüccar, bu işlemleri gerçekleştirerek ya da üretken sermayenin bunu yapmayı bırakmasının ardından sermayenin dolaşım alanındaki işlevlerine aracılık etmeyi sürdürerek, yalnızca, sanayici kapitalistin yerini alır. Bu işlemlerin gerektirdiği emek-zaman, sermayenin yeniden üretim sürecindeki gerekli işlemler için kullanılır, ama ek değer yaratmaz. Tüccar, bu işlemleri gerçekleştirmeseydi (dolayısıyla, bunların gerektirdiği emek-zamanı da kullanmasaydı), sermayesini, sanayi sermayesinin dolaşım aracısı olarak kullanmamış olurdu; sanayi sermayesinin kesintiye uğramış olan işlevini devam ettirmez ve bu nedenle sanayici kapitalistler sınıfı tarafından üretilen kâr kütlesinden, bir kapitalist olarak, öndelemiş olduğu sermayeyle *pro rata* [orantılı olarak] pay da almazdı. Tüccar kapitalistin, artık değer kütlesinden pay almak, öndeliğini sermaye olarak değerlendirmek için, ücretli emekçi kullanması gerekmez. İşletmesi ve sermayesi küçükse, kullandığı tek

işçi kendisi olabilir. Ona yapılan ödemenin kaynağı, kârın, metaların satın alma fiyatları ile gerçek üretim fiyatları arasındaki fark sayesinde kendisine düşen kısmıdır.

Ama diğer yandan, tüccarın öndelediği sermayenin hacmi küçükse, onun gerçekleştirdiği kârın, emek gücüne daha iyi bir karşılık ödenen hünerli bir emekçinin ücretinden kesinlikle daha yüksek olmaması, hatta ondan küçük olması mümkündür. Gerçekte, tüccarın yanında, üretken kapitalistin, ister ücret biçiminde ister her bir satıştan elde edilen bir kâr payı (komisyon, ikramiye) biçiminde olsun aynı geliri elde eden ya da daha yüksek bir gelir elde eden alıcılar, satıcılar, gezginler gibi doğrudan ticari aracıları faaliyet gösterir. Birinci durumda, tüccar, bağımsız bir kapitalist olarak, ticari kârı tahsil eder; diğer durumda, sanayici kapitalistin yardımcı elemanına, yani ücretli emekçisine, kârın bir kısmı, ya işçi ücreti biçiminde ya da doğrudan çalışanı olduğu sanayici kapitalistin kârından orantılı bir pay biçiminde ödenir ve bu durumda, onun patronu, hem sınai hem de ticari kârı cebine indirir. Ama bu durumların tümünde, dolaşım aracısına kendi geliri yalnızca ücret gibi, yani onun harcadığı emek için yapılan bir ödeme olarak görünse bile ve böyle görünmediğinde, onun kârı, yalnızca, emek gücüne daha iyi bir karşılık ödenen işçinin ücretiyle aynı olabilse bile, onun gelirinin tek kaynağı ticari kârdır. Bunun nedeni, onun emeğinin değer yaratan bir emek olmamasıdır.

Dolaşım işleminin uzaması, sanayici kapitalist için, 1. üretim sürecinin kendisinin yöneticisi olarak kendi işlevini yerine getirmesini engellemesi ölçüsünde, kişisel zaman kaybı; 2. ürünün, para ya da meta biçiminde, dolaşım sürecinde, yani değerlenmediği ve dolaysız üretim sürecinin kesintiye uğradığı bir süreçte daha uzun süre kalması demektir. Dolaysız üretim sürecinin kesintiye uğramaması isteniyorsa, ya üretimin sınırlanması ya da üretim sürecinin sürekli olarak aynı ölçekte devam etmesi için daha fazla para-sermayenin öndelenmesi gerekir. Bunlar da, her seferinde, ya o zamana kadarki sermayeyle daha küçük bir kârın elde edilmesi ya da o zamana kadarki kârın elde edilebilmesi için daha fazla para-sermayenin öndelenmesi gerektiği anlamına gelir. Sanayici kapitalistin yerini tüccar aldığında, tüm bunlar aynı kalır. Sanayici kapitalistin dolaşım sürecinde daha fazla zaman harcaması yerine, bu zaman tüccar tarafından harcanır; dolaşım için sanayici kapitalist yerine tüccar ek sermaye öndelemek zorunda kalır; sanayi sermayesinin daha büyük bir kısmının sürekli olarak dolaşım sürecinde oyalanması yerine bir bütün olarak tüccarın sermayesi bu sürece hapsolur; ve sanayici kapitalist, daha küçük bir kâr elde etmek yerine, kârının bir kısmını

tümüyle tüccara bırakmak zorunda kalır. Tüccar sermayesi kendisinin gerekli olduğu sınırlar içinde kaldığı sürece, tek fark, sermayenin işlevlerinin bu şekilde bölünmesi yoluyla, sadece dolaşım sürecinde kullanılan zamanın azalması, bunun için daha az ek sermaye öndelenmesi ve toplam kârdaki, kendisini ticari kâr şeklinde gösteren kaybın, aksi durumda olacağından daha küçük olmasıdır. Yukarıdaki örnekte, 100'lük tüccar sermayesinin eşlik ettiği $720_c + 180_v + 180_m$ sanayici kapitaliste 162'lik ya da %18'lik bir kâr bırakıyorsa, söz konusu bağımsızlaşma olmasaydı gerekli ek sermaye belki 200 tutardı ve bu durumda sanayici kapitalistin toplam öndeliği 900 yerine 1100 olur, dolayısıyla da 180'lik bir artık değer üzerinden %$16^4/_{11}$'lik bir kâr oranı elde edilirdi.

Kendi kendisinin tüccarı olan sanayici kapitalist, dolaşım alanında bulunan ürünün yeniden paraya çevrilmesinden önce yeni metalar satın almak için kullandığı ek sermaye dışında, meta-sermayesinin değerinin gerçekleşmesi için de, yani dolaşım süreci için de sermaye öndelediyse (büro maliyetleri ve ticaret işçilerinin ücretleri), bunlar, ek sermaye oluşturmakla birlikte, artık değer oluşturmaz. Bunlar, metaların değeriyle yerlerine koyulmak zorundadır; çünkü, söz konusu metaların değerinin bir kısmı, yeniden söz konusu dolaşım maliyetlerine dönüşmek zorundadır; ama bu yolla herhangi bir ek artık değer oluşturulmaz. Toplumun toplam sermayesiyle ilişkili olarak, bu, gerçekte, söz konusu sermayenin bir kısmının değerlenme sürecine katılmayan ikincil işlemler için gerekli olması ve toplumsal sermayenin bu kısmının sürekli olarak bu amaçlar doğrultusunda yeniden üretilmek zorunda olması anlamına gelir. Böylece, tek tek kapitalistler ve sanayici kapitalistler sınıfının bütünü için kâr oranı azalır; bu da, aynı değişir sermaye kütlesini harekete geçirmek için gerekli olan her tür ek sermaye yatırımının doğurduğu bir sonuçtur.

Dolaşım işinin kendisiyle bağlantılı olan bu ek maliyetlerin ticari kapitalist tarafından sanayici kapitalistten devralınması ölçüsünde, kâr oranındaki bu azalma yine ortaya çıkar; yalnızca, söz konusu azalma, daha sınırlı bir derecede ve farklı bir yolla gerçekleşir. Bu seferki durumda, tüccar, söz konusu maliyetler var olmasa gerekecek olandan daha fazla sermaye öndeler ve söz konusu ek sermayeye düşen kâr, ticari kâr tutarını yükseltir, yani tüccar sermayesinin daha büyük bir bölümü, sanayi sermayesiyle birlikte, ortalama kâr oranının eşitlenmesinde rol oynar, yani ortalama kâr oranı düşer. Yukarıdaki örneğimizde, 100'lük tüccar sermayesi dışında sözü edilen maliyetler için 50'lik bir ek sermaye öndelenirse, 180'lik toplam artık değer, 900'lük bir üretken sermaye ile 150'lik bir tüccar sermayesine, yani toplamda 1050'lik bir sermayeye dağılır. Dolayısıyla, ortalama kâr oranı %$17^1/_7$'ye düşer. Sanayici kapita-

list metaları tüccara 900 + $154^{2}/_{7}$ = $1054^{2}/_{7}$'ye satarken, tüccar da onları 1130'a satar (1080 + yeniden yerlerine koyması gereken maliyetler için 50). Bunun dışında, tüccar sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki bölünmeye, ticari maliyetlerin merkezîleşmesinin ve dolayısıyla bunların azalmasının eşlik ettiği kabul edilmelidir.

Burada gündeme gelen soru şu: Ticari kapitalistin, yani burada meta tüccarının çalıştırdığı ücretli ticaret emekçilerinin durumu nedir?

Bir taraftan bakıldığında, bu tür bir ticaret işçisi, herhangi bir ücretli emekçi gibidir. Birincisi, emek, tüccarın gelir olarak harcanan parasıyla değil değişir sermayesiyle, dolayısıyla da kişiye özel hizmetler için değil emeğe öndelenen sermayenin öz değerlenmesi için satın alınır. İkincisi, ticaret işçisinin emek gücünün değeri ve dolayısıyla onun ücreti, tüm diğer ücretli emekçiler için geçerli olduğu üzere, onun emeğinin ürünüyle değil, onun özgül emek gücünün üretim ve yeniden üretim maliyetleriyle belirlenir.

Ama sanayi sermayesi ile ticaret sermayesi arasında ve dolayısıyla sanayici kapitalist ile tüccar arasında var olan ayrımın aynısı, ticaret işçisi ile doğrudan doğruya sanayi sermayesi tarafından çalıştırılan işçiler arasında da var olmak zorundadır. Sadece dolaşımın bir yürütücüsü olarak tüccar, değer de artık değer de üretmediğinden (çünkü, metalara kendi üretken olmayan maliyetleri aracılığıyla ek değer eklenmesi, önceden var olan değerlerin eklenmesinden başka bir şey değildir; bu son söylenen, burada, değişmez sermayesinin bu değerini nasıl koruduğu, nasıl sakladığı sorusunun gündeme gelmesine rağmen geçerlidir), aynı işlevleri yerine getirmeleri için çalıştırdığı ticaret işçilerinin onun için dolaysız olarak artık değer yaratmaları da olanaksızdır. Üretken işçiler örneğinde varsaydığımız gibi burada da, ücretin emek gücünün değeriyle belirlendiğini, yani tüccarın, kendi maliyet hesabına sadece kısmen ödemiş olduğu bir emek öndeliğini yerleştirmek yoluyla ücretten kesinti yaparak zenginleşmediğini, bir başka deyişle, yardımcı elemanlarını vb. dolandırarak zenginleşmediğini varsayıyoruz.

Ücretli ticaret emekçileriyle ilgili olarak zorluk çıkaran şey, hiçbir şekilde, doğrudan doğruya artık değer (kâr, bunun dönüşmüş bir biçiminden başka bir şey değildir) üretmiyor olmalarına rağmen kendi patronları için nasıl doğrudan doğruya kâr ürettiklerinin açıklanması değildir. Gerçekten de, bu soru, ticari kâr hakkındaki genel çözümlemeyle zaten cevaplanmış bulunuyor. Tıpkı metaların içinde saklı bulunan, gerçekleştirilmiş olan ve karşılığında herhangi bir eş değer ödememiş olduğu emeği satarak kâr elde eden sanayi sermayesi gibi, ticari sermaye de, üretken sermayeye metalarda (üretimlerine yatırılmış olan sermayenin

toplam sanayi sermayesinin bir özdeş parçası olarak iş görmesi ölçüsünde, metalarda) saklı bulunan karşılığı ödenmemiş emeğin tamamı için ödeme yapmayarak, buna karşılık metaları satarken henüz metalarda saklı bulunan ve onun tarafından karşılığı ödenmemiş kısım için kendisine ödeme yaptırarak kâr elde eder. Tüccar sermayesi ile artık değer arasındaki ilişki, sanayi sermayesiyle artık değer arasındaki ilişkiden farklıdır. Sanayi sermayesi, artık değeri, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğine doğrudan doğruya el koyarak üretir. Tüccar sermayesi, bu artık değerin bir kısmını, söz konusu kısmın sanayi sermayesinden kendisine aktarılmasını sağlayarak edinir.

Ticaret sermayesi, yalnızca değerleri gerçekleştirme işlevi sayesinde, yeniden üretim sürecinde sermaye olarak iş görür ve dolayısıyla, faal sermaye olarak, toplam sermayenin ürettiği artık değerden pay alır. Tek bir tüccarın kârının kütlesi, bu süreçte kullanabildiği sermaye kütlesine bağlıdır ve yardımcı elemanlarının karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar büyükse, alıp satmak için kullanabileceği sermaye kütlesi o kadar fazla olur. Ticari kapitalist, parasının sermaye olmasını sağlayan işlevin kendisini, büyük ölçüde işçilerine gördürür. Bu yardımcı elemanların karşılığı ödenmeyen emeği, artık değer yaratmamasına karşın, sonuç açısından bakıldığında söz konusu sermaye için aynı anlama gelmek üzere, onun artık değere el koymasını sağlar; dolayısıyla, ticaret sermayesi için kârın kaynağıdır. Böyle olmasaydı, ticaret işi hiçbir zaman büyük ölçekli, kapitalist bir iş olarak yürütülemezdi.

İşçinin karşılığı ödenmeyen emeği nasıl üretken sermaye için doğrudan doğruya artık değer yaratıyorsa, ücretli ticaret emekçisinin karşılığı ödenmeyen emeği de ticaret sermayesine söz konusu artık değerden bir pay sağlar.

Zorluk şudur: Tüccarın kendisinin emek-zamanı ve emeği, ona daha önce yaratılmış olan artık emekten bir pay sağlamakla birlikte, değer yaratan emek olmadığına göre, ticari emek gücünü satın alırken yatırdığı değişir sermayenin durumu nedir? Bu değişir sermaye, öndelenmiş olan tüccar sermayesinin maliyet giderleri arasında mı sayılmalıdır? Sayılmayacaksa, bu durum, kâr oranının eşitlenmesi yasasıyla çelişkili görünür; yalnızca 100'ünü öndelenmiş sermaye sayabilecek olan hangi kapitalist 150 öndelerdi? Yok eğer sayılacaksa, bu durum da ticaret sermayesinin doğasıyla çelişkili görünür, çünkü bu sermaye türü, sermaye olarak iş görmesini, sanayi sermayesi gibi başkalarının emeğini harekete geçirmesine değil, kendi çalışmasına, yani satın alma ve satma işlerini yerine getirmesine borçludur ve tam da bu yüzden ve bu yolla sanayi sermayesinin ürettiği artık değerin bir kısmını elde eder.

(Dolayısıyla şu noktaların incelenmesi gerekiyor: tüccarın değişir sermayesi; dolaşım alanında gerekli emek yasası; tüccarın emeğinin onun değişmez sermayesini nasıl koruduğu; tüccar sermayesinin bir bütün olarak yeniden üretim sürecindeki rolü; son olarak, bir taraftan meta-sermaye ve para-sermaye şeklindeki ve diğer taraftan meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi şeklindeki ikilenme.)

Her bir tüccar, yalnızca, kişisel olarak kendi emeğiyle devir yaptırabileceği kadar sermayeye sahip olsaydı, tüccar sermayesi sonsuza dek parçalanırdı; bu parçalanma, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte üretken sermayenin daha büyük ölçeklerde üretim gerçekleştirmesi ve daha büyük kütlelerle iş görmesi oranında artardı. Dolayısıyla, bu ikisi arasındaki oransızlık büyürdü. Sermaye, üretim alanında ne oranda merkezîleşirse, dolaşım alanında merkezîlikten o oranda uzaklaşırdı. Diyelim 100 yerine 1000 tüccarla iş yapması gerekeceğinden, sanayici kapitalistin saf ticari işleri ve dolayısıyla saf ticari harcamaları bu yüzden sonsuz bir şekilde genişlerdi. Böylece, tüccar sermayesinin bağımsızlaşmasının avantajlarının büyük bir bölümü yitirilirdi; saf ticari maliyetlerin dışında, tasnif, kargoya verme vb. diğer dolaşım maliyetleri de artardı. Bunlar, sanayi sermayesinin payına düşenlerdir. Şimdi de tüccar sermayesine bakalım. Birincisi, saf ticari işlerin nasıl etkileneceği. Büyük sayılarla hesap yapmak, küçük sayılarla hesap yapmaya göre daha fazla zaman almaz. 100 sterlinlik 10 alım, 1000 sterlinlik *bir* alımın aldığı zamanın 10 katı kadar zaman alır. *Bir* büyük tüccar yerine 10 küçük tüccarla haberleşmek, ilkindekinin on katı kadar yazışma, kâğıt, posta giderine yol açar. Birinin defter tuttuğu, bir diğerinin kasadarlık yaptığı, üçüncü birinin yazıştığı, birinin satın aldığı, diğerinin sattığı, bir başkasının yolculuk ettiği vb. bir ticari işyerindeki sınırlı iş bölümü, muazzam miktarlarda emek-zaman tasarrufu sağlar ve böylece toptan ticarette kullanılan ticaret işçilerinin sayısıyla işletmenin karşılaştırmalı büyüklüğü arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Bu böyledir, çünkü sanayiye göre ticarette çok daha fazla geçerli olduğu üzere, aynı işlev, büyük ölçekli olarak da küçük ölçekli olarak da yerine getirilse, aynı miktarda emek-zaman gerektirir. Ticari işletmedeki yoğunlaşmanın da, tarihsel olarak, sınai atölyedeki yoğunlaşmaya göre daha önce ortaya çıkmasının nedeni budur. Gelelim değişmez sermaye harcamalarına. 100 küçük büro bir büyük büroya göre, 100 küçük depo bir büyük depoya göre çok daha yüksek maliyetlidir vb. En azından öndelenecek maliyetler olarak ticari işletmenin hesabına yazılacak olan taşıma maliyetleri, parçalanma ölçüsünde artar.

Sanayici kapitalist, işinin ticari kısmı için daha fazla emek harcamak ve daha fazla dolaşım maliyetine katlanmak zorunda kalırdı. Aynı tüccar sermayesi, çok sayıda küçük tüccara dağıldığında, bu parçalanma nedeniyle, işlevlerini yerine getirmek için çok daha fazla işçi gerektirirdi ve ayrıca, aynı meta-sermayeye devir yaptırmak için daha büyük bir tüccar sermayesine gereksinim duyulurdu.

Doğrudan doğruya meta alım satımına yatırılan tüm tüccar sermayesine B ve ona karşılık gelen, niteliksiz ticaret emekçilerinin ücretlerine yatırılan değişir sermayeye b dersek, B + b, her bir tüccarın yardımcı elemanları olmadan çabalaması, yani sermayenin bir kısmının b'ye yatırılmaması durumunda toplam tüccar sermayesinin (B) sahip olmak zorunda kalacağı büyüklükten daha azdır. Ne var ki, hâlâ zorluğun üstesinden gelebilmiş değiliz.

Metaların satış fiyatı, 1. B + b üzerinden ortalama kârı ödemeye yetmelidir. B + b'nin genel olarak başlangıçtaki B'deki bir azalma olması, b'nin yokluğunda gerekecek olandan daha küçük bir tüccar sermayesini temsil etmesi, bunu açıklamaya yeter. Ama söz konusu satış fiyatı, 2. b'ye düşecek olan ve şimdi ek bir kâr olarak görülen kârın dışında, ödenmiş olan ücretleri, yani tüccarın değişir sermayesini de (= b) yerine koymak zorundadır. Zorluğa yol açan şey bu sonuncusudur. b, fiyatın yeni bir bileşeni midir, yoksa sadece, B + b ile elde edilen kârın, yalnızca ticaret işçisi ile ilgili olarak ücret şeklinde görünen ve tüccarın kendisiyle ilgili olarak yalnızca onun değişir sermayesinin yerine koyulması olarak görünen bir kısmı mıdır? İkinci durumda, tüccarın öndelemiş olduğu sermayeye (B + b) düşen kâr, yalnızca, genel orana göre B'ye düşen kâr ile b'nin toplamına eşit olurdu; b'yi ücret biçiminde öderdi, ama b'nin kendisi kâr getirmezdi.

Gerçekten de, burada önemli olan, b'nin sınırlarını (matematiksel anlamda) bulmaktır. Öncelikle zorluğu kesin olarak saptamak istiyoruz. Doğrudan doğruya metaların alım satımına yatırılan sermayeye B, bu işlev için tüketilen değişmez sermayeye (maddi işlem maliyetlerine) K ve tüccarın yatırdığı değişir sermayeye b diyelim.

B'nin yerine koyulması kesinlikle hiçbir zorluğa yol açmaz. B, tüccar için yalnızca gerçekleşmiş satın alma fiyatıdır ya da fabrikatör için üretim fiyatıdır. Tüccar bu fiyatı öder ve yeniden satış sırasında onun satış fiyatının bir kısmı olarak B'yi geri alır; daha önce açıklanmış olduğu üzere, bu B dışında, B'ye düşen kârı elde eder. Örneğin, metanın fiyatı 100 sterlin olsun. Bunun üzerinden %10'luk bir kâr elde edilsin. Bu durumda meta 110'a satılır. Metanın fiyatı daha önce 100'dü; 100'lük tüccar sermayesi ona yalnızca 10 ekler.

Şimdi de K'yi ele alırsak, bu, en fazla, üreticinin alım satımda tüketeceği, ama doğrudan doğruya üretimde gereksinim duyduğu değişmez sermayeye bir ek oluşturacak olan değişmez sermaye parçası kadar büyük, ama gerçekte ondan küçüktür. Yine de, bu parça, sürekli olarak metanın fiyatıyla yerine koyulmak zorundadır, ya da aynı anlama gelmek üzere, metanın ona karşılık gelen bir kısmı sürekli olarak bu biçimde harcanmak zorundadır, veya, toplumun toplam sermayesi açısından bakıldığında, sürekli olarak bu biçimde yeniden üretilmek zorundadır. Öndelenen değişmez sermayenin bu parçası da, onun doğrudan doğruya üretime yatırılan tüm kütlesi gibi, kâr oranı üzerinde sınırlandırıcı bir etkide bulunurdu. İşinin ticari kısmını tüccara bırakıyorsa, sanayici kapitalistin bu sermaye parçasını öndelemesi gerekmez. Onu kendisi yerine tüccar öndeler. Bu kadarıyla, sadece kâğıt üzerindeki bir durum söz konusudur; tüccar, onun tarafından kullanılan değişmez sermayeyi (maddi işlem maliyetlerini) ne üretir ne de yeniden üretir. Dolayısıyla, söz konusu değişmez sermayenin üretimi, belirli sanayici kapitalistlerin kendi işleri ya da en azından işlerinin bir parçası olarak görünür ve böylece, bu kapitalistler, geçim aracı üreticilerine değişmez sermaye sağlayan kapitalistlerle aynı rolü oynar. Bu nedenle, birincisi tüccar için bu değişmez sermaye yerine koyulur ve ikincisi tüccar buna ek olarak kârını elde eder. Dolayısıyla, her ikisi aracılığıyla sanayici kapitalistin kârı azalır. Ama bu azalma, iş bölümüyle bağlantılı yoğunlaşma ve tasarruf nedeniyle, bu sermayeyi kendisinin öndelemek zorunda olacağı duruma göre, daha az olur. Bu şekilde öndelenen sermaye daha az olduğundan, kâr oranındaki azalma daha azdır.

Demek ki, şu ana dek, satış fiyatı, B'nin, K'nin ve B + K'ye düşen kârın toplamından oluşur. Buraya kadarki açıklamalara göre, satış fiyatının bu kısmı herhangi bir zorluk yaratmaz. Ama şimdi, işin içine b, yani tüccarın öndelediği değişir sermaye girer.

Böylece, satış fiyatı, B'nin, K'nin, b'nin ve B + K'ye düşen kâr ile b'ye düşen kârın toplamı olur.

B, yalnızca satın alma fiyatını yerine koyar, ama B'ye düşen kâr dışında bu fiyata herhangi bir parça eklemez. K, yalnızca K'ye düşen kârı değil, K'nin kendisini de ekler; K ile K'ye düşen kârın toplamı, yani dolaşım maliyetlerinin değişmez sermaye biçiminde öndelenen kısmı ile ona karşılık gelen ortalama kârın toplamı, tüccar kapitalistin elinde olduğu durumla karşılaştırıldığında, sanayici kapitalistin elinde daha büyük olurdu. Ortalama kârın azalması, öndelenen sanayi sermayesinden B + K çıkarıldıktan sonra eksiksiz ortalama kârın hesaplanması, ama ortalama kârdan B + K için yapılan kesintinin tüccara ödenmesi biçi-

minde görünür ve böylece, bu kesinti, belirli bir sermayenin, yani tüccar sermayesinin kârı olarak görünür.

Ama b ile b′ye düşen kârın toplamı, ya da, elimizdeki örnekte, kâr oranının %10 olduğu varsayıldığından, b + $^{1}/_{10}$b söz konusu olduğunda durum değişir. Gerçek zorluk da buradadır.

Tüccarın b′yle satın aldığı şey, varsayım gereği, yalnızca ticaret emeği, yani sermaye dolaşımı işlevlerine (M – P ve P – M) aracılık etmek için gerekli olan emektir. Ama ticaret emeği, bir sermayenin tüccar sermayesi olarak iş görmesi, metanın paraya ve paranın metaya çevrilmesine aracılık etmesi için genel olarak gerekli olan emektir. Değerleri gerçekleştiren, ama değer yaratmayan emektir. Ve bir sermaye, ancak bu işlevleri yerine getirmesi (yani bir kapitalistin bu işlemleri, bu işi kendi sermayesiyle gerçekleştirmesi) ölçüsünde, ticaret sermayesi olarak iş görür ve genel kâr oranının eşitlenmesinde rol oynar, yani toplam kârdan kendi payını alır. Ama (b + b′ye düşen kâr) söz konusu olduğunda, birincisi, emek için ödeme yapılıyormuş gibi (çünkü sanayici kapitalistin tüccara kendi emeği için ödeme yapması ile ücretlerini tüccarın ödediği yardımcı elemanlar için ödeme yapması arasında hiçbir fark yoktur) ve ikincisi, tüccarın kendisinin harcamak zorunda olacağı emeğe yapılan ödemeye düşen kâr için ödeme yapılıyormuş gibi görünür. Tüccar sermayesi önce b için yapılan geri ödemeyi, sonra da buna düşen kârı elde eder; dolayısıyla, bunun kaynağında, önce *ticaret* sermayesi olarak iş görmesini sağlayan iş için ödeme yaptırması, sonra da, *sermaye* olarak iş görmesi, yani faal sermaye olarak kendisine karşılığında kâr ödenen işi yapması nedeniyle, kârı ödettirmesi vardır. Dolayısıyla, çözülmesi gereken sorun budur.

B′nin 100, b′nin 10 ve kâr oranının %10 olduğunu kabul edelim. Satın alma fiyatının buradaki tartışmayla ilgili olmayan ve daha önce ele alınmış bulunan ögesini gereksiz yere yeniden hesaba katmamak için, K = 0 diyoruz. Bu durumda, satış fiyatı = B + p + b + p (= B + Bp´ + b + bp´; buradaki p´, kâr oranıdır) = 100 + 10 + 10 + 1 = 121 olurdu.

Ama tüccar b′yi ücretlere yatırmasaydı (çünkü b yalnızca ticaret emeğine, yani sanayi sermayesinin piyasaya sürdüğü meta-sermayenin değerinin gerçekleştirilmesi için gerekli olan emeğe ödenir), durum şöyle olurdu: Tüccar, B = 100′ü satın almak ya da satmak için zaman ayırırdı ve sahip olduğu tüm zamanın buna ayırdığı zaman olduğunu varsaymak istiyoruz. Karşılığı ücret biçiminde değil kâr biçiminde ödeniyorsa b′yle ya da 10′la temsil edilen ticaret emeği, 100′lük bir başka ticaret sermayesinin varlığını şart koşar, çünkü bu, %10′luk oranla, b′nin 10′a eşit olmasını sağlar. Söz konusu ikinci B (= 100) metanın fiyatına ek olarak girmez, ama %10 girerdi. Dolayısıyla 100′lük iki işlem (= 200) gerçekleşir, 200 + 20 = 220′lik metalar satın alınırdı.

Tüccar sermayesi, dolaşım sürecinde faal olan sanayi sermayesinin bir kısmının bağımsızlaşmış biçiminden başka hiçbir şey olmadığından, onunla ilgili bütün sorunlar, problemi, ilk olarak, tüccar sermayesine özgü görüngülerin henüz bağımsız görünmedikleri, aksine, hâlâ doğrudan doğruya sanayi sermayesiyle bağlantılı şekilde, onun bir dalı olarak göründükleri biçimde formüle ederek çözülmek zorundadır. Ticaret sermayesi, sürekli olarak, dolaşım sürecinde, atölye yerine büro şeklinde iş görür. Dolayısıyla, tartışma konusu olan b, ilk olarak burada (sanayici kapitalistin kendi bürosunda) incelenmelidir.

Bu büro, başından itibaren, sınai atölyeyle karşılaştırıldığında her zaman yok denecek kadar küçüktür. Bunun dışında, şunlar açıktır: Üretimin ölçeği ne kadar genişlerse, hem meta-sermaye şeklinde elde bulunan ürünü satmak hem de elde edilen parayı yeniden üretim araçlarına çevirmek ve tüm bunlar hakkındaki hesapları tutmak üzere, sanayi sermayesinin dolaşımı için sürekli olarak gerçekleştirilmesi gereken ticari işlemler de o kadar artar. Fiyatların hesaplanması, defterlerin tutulması, kasanın tutulması, haberleşme gibi faaliyetlerin tümü bu başlığın altına girer. Üretim ölçeği ne kadar gelişirse, sanayi sermayesinin ticari işlemleri, yani aynı zamanda değerin ve artık değerin gerçekleştirilmesine yönelik emek ve diğer dolaşım maliyetleri de, hiçbir şekilde aynı oranda olmamakla birlikte, o kadar büyür. Böylece, asıl büroyu oluşturan ücretli ticaret emekçilerinin kullanılması gerekli hâle gelir. Bunlar için yapılan harcama, ücret biçiminde yapılmasına karşın, üretken emeğin satın alınmasına yatırılan değişir sermayeden farklıdır. Bu harcama, artık değeri doğrudan doğruya artırmadan, sanayici kapitalistin harcamalarını, öndelenmesi gereken sermaye kütlesini artırır. Çünkü, sadece daha önce yaratılmış olan değerlerin gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılan emek için yapılan bir harcamadır. Artık değer büyümeden öndelenen sermaye büyüdüğünden, bu türdeki tüm diğer harcamalar gibi bu harcama da kâr oranını azaltır. Artık değer (m) değişmeden kalır, ama öndelenen C sermayesi ΔC kadar artarsa, $\frac{m}{C}$ şeklindeki kâr oranının yerini daha küçük bir kâr oranı olan $\frac{m}{C + \Delta C}$ alır. Dolayısıyla, sanayici kapitalist, tıpkı değişmez sermaye harcamaları gibi bu dolaşım maliyetlerini de en aza indirmeye çalışır. Demek ki, sanayi sermayesinin kendi ücretli ticaret emekçileriyle ilişki kurma tarzı, ücretli üretken emekçileriyle ilişki kurma tarzıyla aynı değildir. Diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan üretken emekçilerin sayısı ne kadar artarsa, üretim o kadar artar, artık değer ya da kâr o kadar büyür. Buna karşılık, tersine, üretimin ölçeği ne kadar büyür ve gerçekleştirilmesi gereken değer ve dolayısıyla artık değer ne kadar büyürse, yani üretilen meta-sermaye ne kadar büyürse, büro maliyetleri, göreli olarak olmasa bile mutlak olarak o kadar artar ve bir tür iş bölümü-

ne neden olurlar. Kârın ne derecede bu harcamaların ön şartı olduğunu, başka şeylerin yanında, ticari maaşların artmasıyla birlikte sıklıkla bunların bir kısmının kârdan yüzde cinsinden pay verilerek ödenmesi gösterir. Yalnızca, kısmen değerlerin hesaplanmasıyla, kısmen bunların gerçekleştirilmesiyle, kısmen gerçekleştirilmiş olan paranın yeniden üretim araçlarına çevrilmesiyle bağlantılı olan, dolayısıyla büyüklükleri üretilen ve gerçekleştirilecek olan değerlerin miktarına bağlı olan ara işlemlerden oluşan bir emeğin, söz konusu değerlerin göreli büyüklükleri ve kütleleri üzerinde, doğrudan doğruya üretken olan emek gibi bir neden olarak etkide bulunmaması, bunların sonucu olması, konunun doğasından kaynaklanır. Diğer dolaşım maliyetlerinin durumu da buna benzer. Çok fazla ölçmek, tartmak, paketlemek, taşımak için elde çok fazla şey olmalıdır; paketleme emeğinin, taşıma emeğinin vb. miktarı, bu etkinliklerin nesneleri olan metaların kütlesine bağlıdır; bunun tersi geçerli değildir.

Ticaret işçisi doğrudan doğruya artık değer üretmez. Ama emeğinin fiyatı onun emek gücünün değeriyle, yani bunun üretim maliyetleriyle belirlenir; bu emek gücünün, çabalama, güç harcama ve aşınıp yıpranma şeklindeki kullanımı ise, tüm diğer ücretli emekçiler için de geçerli olduğu üzere, hiçbir şekilde onun emek gücünün değeriyle sınırlanmaz. Bu nedenle, ücreti ile kapitalistin gerçekleştirmesine yardımcı olduğu kâr kütlesi arasında hiçbir zorunlu oran bulunmaz. Kapitaliste maliyeti ile ona kazandırdıkları, farklı büyüklüklerdir. Kısmen karşılığı ödenmemiş emek harcaması ölçüsünde, ona, doğrudan doğruya artık değer yaratarak değil, artık değerin gerçekleştirilmesinin maliyetlerini azaltmasına yardımcı olarak kazandırır. Asıl ticaret işçisi, daha yüksek ücretler alan, emekleri hünerli emek olan ve ortalama emeğin üzerinde duran ücretli emekçiler arasında yer alır. Ne var ki, bu ücret, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte, ortalama emeğe oranla bile düşme eğilimi gösterir. Buna, kısmen, büro içindeki iş bölümü yol açar; bu iş bölümü nedeniyle, üretimde bulunma yeteneği yalnızca tek yanlı olarak gelişir ve bu üretimin maliyetleri, kısmen, kapitalist tarafından hiçbir şekilde üstlenilmez; aksine, işçinin hüneri, işlevin kendisi sayesinde gelişir ve bu gelişim, söz konusu emek iş bölümüyle birlikte ne kadar tek yanlılaşırsa o kadar hızlanır. İkinci neden, kapitalist üretim tarzının öğretim yöntemlerini vb. pratik amaçlara yöneltmesi ölçüsünde, ön eğitimin, ticaret bilgisinin, yabancı dil bilgisinin vb., bilimin ve örgün eğitimin ilerlemesiyle birlikte giderek daha hızlı, daha kolay, daha evrensel bir şekilde ve daha ucuza yeniden üretilmesidir. Örgün eğitimin genelleşmesi, geçmişte bu tür sektörlerden dışlanan, daha kötü yaşam tarzlarına alışkın olan emekçilerin işe alınmasını mümkün kılar. Dahası, bu, iş arayanların sayısını ve dolayısıyla rekabeti artırır. Bu nedenle, kapitalist

üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu kişilerin emek gücü, bazı istisnalarla, değer yitirir; çalışma yetenekleri artarken ücretleri düşer. Kapitalist, gerçekleştirilecek olan değer ve kâr arttığında, bu işçilerin sayısını artırır. Bu emekteki artış hiçbir zaman artık değerdeki artışın nedeni değil, her zaman onun sonucudur.[39[a]]

Demek ki, bir ikileşme oluyor. Bir yandan, meta-sermaye ve para-sermaye olarak (dolayısıyla, aynı zamanda, ticari sermaye olarak) işlevler, sanayi sermayesinin belirli genel biçimleridir. Diğer yandan, belirli sermayeler, dolayısıyla da belirli kapitalist grupları, sadece bu işlevlerle ilgilidir; ve böylece, bu işlevler, sermaye değerlenmesinin özel alanları hâline gelir.

Ticaret sermayesi açısından bakıldığında, ticari işlevler ve dolaşım maliyetleri, yalnızca bağımsızlaşmış biçimleriyle var olur. Sanayi sermayesinin dolaşıma yönelik tarafını, yalnızca onun meta-sermaye ve para-sermaye şeklindeki sürekli varlığı değil, aynı zamanda atölyenin yanındaki büro temsil eder. Ama ticaret sermayesi söz konusu olduğunda, büro, bağımsızlaşır. Büro, onun tek atölyesidir. Büyük tüccar söz konusu olduğunda, sermayenin dolaşım maliyetleri biçiminde kullanılan kısmı, sanayicide olduğundan çok daha büyük görünür, çünkü, her bir sınai atölyeyle bağlantılı olan asıl iş bürosu dışında, sermayenin, sanayici kapitalistlerin tümü tarafından bu şekilde kullanılmak zorunda olacak olan kısmı tek tek tüccarların elinde toplanmıştır. Bu tüccarlar, dolaşım işlevlerinin sürmesini sağladıkları gibi, dolaşım maliyetlerindeki bundan kaynaklanan ek maliyetleri de karşılar.

Dolaşım maliyetleri sanayi sermayesine üretken olmayan maliyetler olarak görünür ve öyledirler. Aynı maliyetler, tüccara, (genel kâr oranı belirliyken) bunların büyüklüğüyle orantılı olan kârının kaynağı olarak görünür. Dolayısıyla, bu dolaşım maliyetleri için yapılacak olan harcama, ticaret sermayesi açısından, üretken bir yatırımdır. Bu nedenle, onun satın aldığı ticaret emeği de, onun açısından dolaysız olarak üretkendir.

39[a] Tüm ticari işlemler hakkında bilgili olup 3-4 dil bilmelerine karşın Londra Şehri'nde [Londra'nın finans kuruluşlarına ev sahipliği yapan semtinde] hizmetlerini boşu boşuna haftalığı 25 şilinden (hünerli bir makine operatörünün ücretinden çok azına) satışa sunan yüzlerce Alman yardımcı eleman, ticaret proletaryasının kaderi hakkında 1865 yılında yazılan bu öngörünün o zamandan beri doğruluğunu ne şekilde kanıtlamış olduğuna tanıklık edebilir. Elyazmasındaki iki sayfalık bir boşluk, bu noktanın daha fazla açılmasının planlandığını gösteriyor. Bunun dışında, buradaki tartışmayla ilgili farklı noktalara değinilmiş olan II. Kitap, Bölüm 6 (Dolaşım Maliyetleri), s. 105-113'e [Bkz. MEW, Band 24, s. 131-138 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 126-132) –*Almanca ed.*] göndermede bulunulabilir. –F. E.

Bölüm

18

Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar

★ ★ ★

Sanayi sermayesinin devri, kendi üretim zamanı ile dolaşım zamanının birliğidir ve bundan dolayı üretim sürecinin tümünü kapsar. Buna karşılık tüccar sermayesinin devri, gerçekte yalnızca meta-sermayenin bağımsızlaşmış hareketi olduğundan, sadece, özel bir sermayenin kendisine geri dönen hareketi olarak meta başkalaşımının birinci evresini (M – P) temsil eder; ticari açıdan bakıldığında, tüccar sermayesinin devri, P – M, M – P′dir. Tüccar satın alır, parasını metaya çevirir, ardından satar, aynı metayı yeniden paraya çevirir ve bu yaptıklarını hiç durmadan yineler. Sanayi sermayesinin başkalaşımı, dolaşım alanında kendisini her zaman M_1 – P – M_2 şeklinde gösterir; üretilmiş olan metanın (M_1) satılmasıyla elde edilen para, yeni üretim araçları (M_2) satın almak için kullanılır; M_1 ile M_2′nin gerçek mübadelesi bu şekilde gerçekleşir ve böylece aynı para iki kez el değiştirir. Paranın hareketi, farklı türden iki metanın (M_1 ve M_2) mübadelesine aracılık eder. Ama tüccar söz konusu olduğunda (P – M – P′), tersine, aynı meta iki kez el değiştirir; meta, yalnızca, paranın tüccara geri dönmesine aracılık eder.

Örneğin, tüccar sermayesi 100 sterlinse ve tüccar bu 100 sterlinle meta satın alıyor, ardından aldığı metaları 110 sterline satıyorsa, söz konusu 100′lük sermaye bir devir yapmış olur ve bir yıl içinde yapılacak olan devirlerin sayısı, P – M – P′ hareketinin bir yılda hangi sıklıkla yinelendiğine bağlı bulunur.

Burada, satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farkın içinde yer alabilecek olan maliyetleri tümüyle göz ardı ediyoruz, çünkü bu maliyetler, şu aşamada, burada inceleyeceğimiz biçim üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Dolayısıyla, burada, belirli bir tüccar sermayesinin devirlerinin sayısı, paranın yalnızca dolaşım aracı olarak dolaşımlarının yinelenmesiyle tam bir benzerlik gösterir. On dolaşım gerçekleştiren aynı taler nasıl kendi değerinin on katı kadar değere sahip metalar satın alırsa, tüccarın örneğin 100'lük aynı para-sermayesi de, on devir yaparsa, kendi değerinin on katı kadar değere sahip metalar satın alır ya da kendi değerinin on katı kadar değere sahip olan bir toplam meta-sermayeyi (= 1000) gerçekleştirir. Ama arada şu fark vardır: Dolaşım aracı olarak paranın dolaşımı söz konusu olduğunda, farklı eller arasında yer değiştiren, yani tekrar tekrar aynı işi gören ve dolayısıyla dolaşımda bulunan para parçaları kütlesini dolaşım hızı aracılığıyla yerine koyan şey, aynı para parçasıdır. Tüccar söz konusu olduğunda ise, tekrar tekrar kendi değeri tutarında meta-sermaye alıp satan ve dolayısıyla aynı ele, çıkış noktasına tekrar tekrar değer artı artık değer (M + ΔM) olarak dönen şey, aynı para-sermayedir, yani, tam olarak hangi para parçalarından oluşursa oluşsun, aynı para-değerdir. Sermaye devri olarak onun devrini karakterize eden şey budur. Sürekli olarak, dolaşıma sürdüğünden daha fazla parayı dolaşımdan çeker. Bunun dışında, tüccar sermayesinin devrinin hızlanmasıyla (gelişkin bir kredi sisteminin varlığında paranın ödeme aracı olma işlevi de ağır basacağından), aynı para kütlesinin daha hızlı dolaşacağı da apaçıktır.

Ne var ki, meta ticareti sermayesinin yinelenen devri, hiçbir zaman, alım satımın yinelenmesinden başka bir anlama gelmez; sanayi sermayesinin yinelenen devri ise, (tüketim süreci dâhil olmak üzere) toplam yeniden üretim sürecinin belirli aralıklarla yinelenmesi ve yenilenmesi anlamına gelir. Bu ikincisi, tüccar sermayesine, yalnızca dışsal bir koşul olarak görünür. Tüccar sermayesinin hızlı bir şekilde devir yapabilir durumda kalabilmesi için, sanayi sermayesinin sürekli olarak piyasaya metalar sürmesi ve onları piyasadan geri çekmesi gerekir. Genel olarak yeniden üretim süreci yavaşsa, tüccar sermayesinin devri de yavaş olur. Tüccar sermayesi, üretken sermayenin devrine aracılık ediyor olsa bile, bunu, yalnızca, onun dolaşım zamanını kısaltması ölçüsünde yapar. Sanayi sermayesinin devir zamanının bir başka engelini oluşturan üretim zamanı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip değildir. Tüccar sermayesinin devrinin ilk sınırı budur. Ama ikincisi, üretken tüketimin oluşturduğu engel bir yana bırakılırsa, söz konusu devir, toplam bireysel tüketi-

min hızıyla ve hacmiyle de sınırlanır, çünkü meta-sermayenin tüketim fonuna dâhil olan kısmının tümü bunlara bağlıdır.

Ne var ki (ticaret dünyasındaki, bir tüccarın aynı metayı sürekli olarak bir başkasına satması şeklinde gerçekleşen ve spekülasyon dönemlerinde fazlasıyla önem kazanmış görünebilen devirlerden tümüyle bağımsız olarak), tüccar sermayesi, birincisi, üretken sermaye için M – P evresini kısaltır. İkincisi, modern kredi sisteminin varlığında, tüccar sermayesi, toplumun toplam para-sermayesinin büyük bir kısmını elinin altında bulundurur ve böylece daha önce satın alınmış olanların nihai satışlarından önce alımlarını yineleyebilir; burada, tüccarımızın doğrudan doğruya son tüketiciye mi satış yaptığı, yoksa bu ikisi arasında 12 başka tüccarın mı bulunduğu önemsizdir. Durmadan verili her tür sınırın ötesine taşınabilen yeniden üretim sürecinin muazzam esnekliği sayesinde, üretimin kendisi tüccar sermayesinin önüne herhangi bir engel çıkarmaz ya da yalnızca çok esnek bir engel çıkarır. Dolayısıyla, burada, M – P ile P – M'nin metanın doğasından kaynaklanan ayrılması dışında, etkili bir talep yaratılmaktadır. Tüccar sermayesinin hareketi, bağımsızlaşmasına rağmen, hiçbir zaman, sanayi sermayesinin dolaşım alanındaki hareketinden başka bir şey değildir. Ama tüccar sermayesi, bağımsızlaşması sayesinde, belirli sınırlar içinde, yeniden üretim sürecinin engellerinden bağımsız şekilde hareket eder ve bu nedenle, yeniden üretim sürecini, bu sürecin sınırlarının bile ötesine sürükler. İçsel bağımlılık ve dışsal bağımsızlık, tüccar sermayesini, içsel bağlantının zor yoluyla, bir bunalım aracılığıyla yeniden kurulacağı bir noktaya kadar sürükler.

Bunalımların kendilerini ilk gösterdikleri ve patlak verdikleri yerin, dolaysız tüketimle ilgili olan perakende ticaret alanı değil, toptan ticaret ve toplumun para-sermayesini toptan ticaretin hizmetine sunan bankacılık alanları olması görüngüsü bu nedenle ortaya çıkar.

Fabrikatör gerçekten de ihracatçıya satış yapıyor ve ihracatçı da yabancı müşterisine satış yapıyor olabilir; ithalatçı kendi ham maddelerini fabrikatöre satıyor ve fabrikatör de kendi ürünlerini toptancı tüccara satıyor olabilir, vb. Ama meta, görünmeyen herhangi bir noktada satılmamış olarak durmaktadır; ya da bir başka seferinde, tüm üreticilerin ve aracı tüccarların stokları adım adım aşırı birikme noktasına varır. Kısmen sanayici kapitalistin bir dizi başka sanayici kapitalisti harekete geçirmesi, kısmen de eksiksiz şekilde istihdam ettikleri işçilerin her zamankinden daha fazla para harcayabilmeleri nedeniyle, tüketim, genellikle tam da bu sırada en yüksek düzeyine ulaşmış olur. Kapitalistlerin gelirleriyle birlikte harcamaları da artar. Bunun dışında, daha önce görmüş olduğumuz üzere (II. Kitap, Üçüncü Kısım*), (hızlanmış

birikimden bile bağımsız olarak) değişmez sermaye ile değişmez sermaye arasında sürekli bir dolaşım gerçekleşir. Bu dolaşım, ilk aşamada, bireysel tüketime hiçbir zaman katılmadığından, bireysel tüketimden bağımsızdır. Ama yine de bireysel tüketimle kesin olarak sınırlanır, çünkü değişmez sermaye üretimi, hiçbir zaman kendi başına bir amaç olmaz; aksine, yalnızca, ürünleri bireysel tüketime dâhil olan üretim alanlarında daha fazla değişmez sermayeye gereksinim duyulduğu için gerçekleşir. Ne var ki, gelecekteki talebin kışkırttığı bu dolaşım bir süre boyunca sarsıntısız bir şekilde devam edebilir ve bu nedenle söz konusu dallarda tüccarların ve sanayicilerin işleri tıkırında gidebilir. Uzak piyasalara satış yapan (ya da yurt içindeki stokları da birikmiş olan) tüccarlara para geri dönüşleri, bankaların ödeme baskısı yapmasına ya da satın alınmış metalar karşılığında verilen borç senetlerinin vadelerinin bu metaların yeniden satılmasından önce dolmasına yol açacak kadar yavaş ve seyrek hâle gelir gelmez bunalım patlak verir. O zaman, ödeme yapabilmek için zoraki satışlar ve indirimli satışlar başlar. Ve böylece, görünüşteki gönenci birdenbire sona erdiren çöküş gerçekleşir.

Ama tüccar sermayesinin devri çok farklı üretken sermayelerin devirlerine eş zamanlı olarak ya da arka arkaya aracılık edebildiğinden, aynı tüccar sermayesinin devrinin yüzeyselliği ve anlamsızlığı daha da fazladır.

Tüccar sermayesinin devri, yalnızca farklı sanayi sermayelerinin devirlerine değil, aynı zamanda meta-sermayenin başkalaşımının karşıt evrelerine de aracılık edebilir. Örneğin, tüccar fabrikatörden keten bezi satın alır ve onu ağartıcıya satar. Dolayısıyla, burada, aynı tüccar sermayesinin devri (aslında aynı M – P, yani keten bezinin gerçekleştirilmesi), iki farklı sanayici kapitalist için iki karşıt evreyi temsil eder. Tüccarın genel olarak üretken tüketim için satış yapması ölçüsünde, onun M – P'si her zaman bir sanayici kapitalistin P – M'sini ve onun P – M'si her zaman bir başka sanayici kapitalistin M – P'sini temsil eder.

Bu bölümde yaptığımız gibi, tüccarın, metaların satın alınması için yatırılan tutarın yanı sıra öndelediği sermaye parçasını, yani dolaşım maliyetlerini (K) dışarıda bırakırsak, doğal olarak, bu ek sermaye üzerinden elde ettiği ek kâr olan ΔK de dışarıda kalır. Dolayısıyla, eğer tüccar sermayesinin kârının ve devrinin fiyatlar üzerindeki etkisini görmek istiyorsak, bu, kesinlikle mantıklı ve matematiksel açıdan doğru olan inceleme tarzıdır.

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 420-423, 427-431 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 403-405, 409-413]. *–Almanca ed.*

1 libre şekerin üretim fiyatı 1 sterlin olsaydı, tüccar, 100 sterlinle 100 libre şeker satın alabilirdi. Yıl boyunca bu miktarı alıp satsaydı ve yıllık ortalama kâr oranı %15 olsaydı, 100 sterline 15 sterlin ve 1 librenin üretim fiyatı olan 1 sterline 3 şilin eklerdi. Yani, şekerin libresini 1 sterlin 3 şiline satardı. Buna karşılık, 1 libre şekerin üretim fiyatı 1 şiline düşseydi, tüccar, 100 sterlinle 2000 libre satın alır ve bir libreyi 1 şilin $1^4/_5$ peniye satardı. Şeker işine yatırılan 100 sterlinlik sermayenin yıllık kârı, daha önce olduğu gibi 15 sterline eşit olurdu. Ancak, bir durumda 100 libre, diğer durumda 2000 libre satmak zorundadır. Üretim fiyatının yükseklik ya da düşüklüğünün, kâr oranıyla hiçbir ilgisi olmazdı; ama her bir libre şekerin satış fiyatının ticari kâra dönüşen özdeş parçasının, yani tüccarın belirli bir miktardaki metaların (ürünlerin) fiyatlarına yaptığı eklemenin büyüklüğü üzerinde çok büyük ve belirleyici bir etkisi olurdu. Bir metanın üretim fiyatı küçükse, tüccarın onun fiyatı, yani onun belirli bir kütlesi için öndelediği tutar ve dolayısıyla kâr oranı belliyken daha ucuz metanın bu belirli miktarı üzerinden elde edeceği kârın tutarı da küçük olur; ya da, aynı anlama gelmek üzere, tüccar, örneğin 100'lük bir verili sermayeyle bu ucuz metaların daha büyük bir miktarını satın alabilir ve 100 üzerinden elde ettiği 15'lik toplam kâr, söz konusu meta kütlesinin her bir parçasına düşen küçük kesirlere bölünür. Tersi olursa, tersi olur. Bu, tümüyle, metalarıyla ticaret yaptığı sanayi sermayesinin üretkenliğinin daha büyük ya da daha küçük olmasına bağlıdır. Bir zamanların Hollanda Doğu Hindistan Şirketi* örneğindeki gibi tüccarın tekelci olduğu ve aynı zamanda üretim üzerinde tekel oluşturduğu örnekleri dışarıda bırakırsak, hiçbir şey, tek tek metalara az kâr düşecek şekilde çok meta mı yoksa tek tek metalara çok kâr düşecek şekilde az meta mı satacağına tüccarın karar vereceği şeklindeki güncel düşünceden daha saçma olamaz. Onun satış fiyatının iki sınırı şunlardır: bir yandan, metanın, onun belirlemediği üretim fiyatı; diğer yandan, yine onun belirlemediği ortalama kâr oranı. Onun karar vereceği, ama kullanabileceği sermayenin büyüklüğünün ve başka koşulların da etkide bulunacağı tek şey, pahalı metaların mı yoksa ucuz metaların mı ticaretini yapmak istediğidir. Dolayısıyla, tüccarın nasıl hareket edeceği, onun keyfine değil,

---

* Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 1602'de kurulmuştu. Hollanda hükümetinden Doğu Hindistan'la ticaret yapma tekelini almış olmasına karşın, sürekli olarak Portekizli ve İngiliz rakipleriyle mücadele etmesi gerekiyordu. Şirket, Hollanda burjuvazisinin Endonezya'da kendisine ait bir sömürge imparatorluğu yaratmak için kullandığı önemli bir araçtı. Şirketin kârları, Hollanda'da sermayenin ilk birikiminde önemli bir rol oynamıştı. Köleleştirilen halkın tekrar tekrar ayaklanması ve bunların acımasızca bastırılması, ülke nüfusunun giderek azalması, sayıları artan garnizonlar için yapılan yüksek harcamalar ve Hollanda'nın eski gücünün ve siyasal öneminin genel olarak gerilemesi nedeniyle sonunda iflas noktasına geldi; 1798'de tasfiye edildi. *–Almanca ed.*

sadece ve sadece, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik derecesine bağlıdır. Üretim tekeline sahip olan eski Hollanda Doğu Hindistan Şirketi gibi sadece ticari bir şirket, olsa olsa kapitalist üretimin başlangıç dönemlerine karşılık gelen bir yöntemi tümüyle değişmiş olan koşullarda kullanmayı sürdürmeyi hayal edebilmişti.[40]

Kâr vb. hakkındaki, salt ticaretin bakış açısından ve tüccara özgü önyargıdan kaynaklanan tüm yanlış düşünceler gibi söz konusu yaygın önyargı da, başka şeylerin yanı sıra aşağıdakiler sayesinde ayakta kalır.

Birincisi: yalnızca, ticari kârın tek tek tüccarlar, yani toplam tüccar sermayesinin pay sahipleri arasındaki dağılımını ilgilendiren rekabet görüngüleri; örneğin, birinin rakiplerini piyasadan atmak için daha ucuza satış yapması.

İkincisi: Profesör Roscher çapındaki bir iktisatçı, Leipzig'de, hâlâ, satış fiyatlarının değişmesinin, üretim tarzının kendisindeki bir devrimin bir sonucu olmadığını ve buna "akıllılık ve insancıllık"a dayalı nedenlerin yol açtığını düşünebiliyor.*

Üçüncüsü: Üretim fiyatları emeğin artan üretici gücü nedeniyle düşerse ve bu nedenle satış fiyatları da düşerse, talep ve onunla birlikte piyasa fiyatları sıklıkla arzdan daha hızlı yükselir ve böylece satış fiyatları ortalama kârdan daha fazlasını getirir.

Dördüncüsü: Bir tüccar, daha büyük bir sermayenin daha hızlı bir şekilde devir yapmasını sağlamak için satış fiyatını indirebilir (bu da hiçbir zaman fiyata eklediği olağan kârı indirmesinden başka bir anlama gelmez). Bunların tümü, yalnızca tüccarların kendi aralarındaki rekabetle ilgili olan şeylerdir.

Tek bir metanın fiyatı ve onunla birlikte aynı zamanda bu fiyattaki artık değer parçası, verili bir emek miktarının ürettiği göreli meta miktarına bağlı olarak daha büyük ya da daha küçük olsa bile, meta fiyatlarının yükseklik ya da düşüklüğünün, verili bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesini de artık değer oranını da belirlemediği I. Kitapta** gösterilmişti. Her bir meta miktarının fiyatı, bunun değere karşılık gelmesi öl-

40 "Fiyat ne olursa olsun, kâr, genel bir kural olarak her zaman aynı kalır; sular kabarır ya da çekilirken, yüzen bir cisim gibi yerini korur. Bu nedenle, fiyatlar yükselirken, tüccar da fiyatını yükseltir; fiyatlar düşerken, tüccar da fiyatını düşürür." (Corbet, "An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals", London 1841, s. 20.) – Metnin genelinde olduğu gibi burada da, spekülasyondan ve genel olarak ticaret sermayesinin bölünmesiyle ilgili olup incelememizin kapsamı dışında kalan diğer şeylerden değil, yalnızca olağan ticaretten söz ediliyor. "Ticaret kârı, sermayeye eklenen ve fiyattan bağımsız olan bir değerdir; ikincisi" (spekülasyon kârı) "sermaye değerindeki ya da fiyatın kendisindeki bir farklılaşmadan kaynaklanır. (l.c. s. 128.)

* Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 192. *–Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 23, s. 542-552 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 495-505]. *–Almanca ed.*

çüsünde, söz konusu metalarda nesnelleşmiş olan emeğin toplam miktarıyla belirlenir. Çok sayıda metada az miktarda emek nesnelleşirse, tek bir metanın fiyatı düşük ve onun içinde saklı bulunan artık değer küçük olur. Bir metada cisimleşmiş olan emeğin karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emeğe ne şekilde bölündüğünün, dolayısıyla da bu fiyatın hangi miktarının artık değeri temsil ettiğinin, söz konusu toplam emek miktarıyla, yani metanın fiyatıyla hiçbir ilgisi bulunmaz. Ama artık değer oranı, tek bir metanın fiyatının içerdiği artık değerin mutlak büyüklüğüne değil, onun göreli büyüklüğüne, yani aynı metada saklı bulunan ücrete oranına bağlıdır. Dolayısıyla, artık değerin mutlak büyüklüğü her bir meta için küçük olsa bile, artık değer oranı büyük olabilir. Her bir metadaki artık değerin mutlak büyüklüğü ilk olarak emeğin üretkenliğine ve yalnızca ikinci olarak onun karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek olarak dağılımına bağlıdır.

Ticari satış fiyatı söz konusu olduğunda ise, üretim fiyatı verili bir dışsal ön koşuldur.

Ticari meta fiyatlarının geçmiş dönemlerde yüksek olmasının nedenleri, 1. üretim fiyatlarının yüksekliği, yani emeğin üretken olmaması; 2. tüccar sermayesi, sermayelerin genel bir hareketliliği söz konusu olsa elde edeceğinden çok daha yüksek bir artık değer payını kendisine çektiğinden, genel bir kâr oranının yokluğuydu. Dolayısıyla, bu durumun sona ermesi, iki açıdan bakıldığında da, kapitalist üretim tarzının gelişmesinin sonucudur.

Farklı ticaret dallarında, tüccar sermayesinin devirleri daha uzun ya da daha kısa sürer, yani bunların yıllık sayıları daha büyük ya da daha küçük olur. Aynı ticaret dalları içinde, devir, iktisadi çevrimin farklı evrelerinde daha hızlı ya da daha yavaş olur. Ama deneyimlerle bulunan belirli bir ortalama devir sayısı vardır.

Daha önce görülmüş olduğu gibi, tüccar sermayesinin devri sanayi sermayesininkinden farklıdır. Bu da konunun doğasından kaynaklanır; sanayi sermayesinin devrindeki tek bir evre, bağımsız bir tüccar sermayesinin tam bir evresi ya da en azından onun bir kısmı olarak görünür. Tüccar sermayesinin devrinin, kârın ve fiyatın belirlenmesiyle ilişkisi de farklıdır.

Sanayi sermayesi söz konusu olduğunda, devir, bir yandan, yeniden üretimin belirli aralıklarla yinelenmesini ifade eder ve bu nedenle, belirli bir süre içinde piyasaya sürülen metaların miktarına bağlıdır. Diğer yandan, devir zamanı bir sınır oluşturur ve genişletilebilir olan bu sınır, üretim sürecinin hacmi üzerinde etkide bulunduğundan, değer ve artık değer oluşumunu da az çok sınırlandırır. Bu nedenle, devir, yıllık olarak

üretilen artık değer kütlesinin belirlenmesinde ve dolayısıyla da genel kâr oranının oluşumunda, pozitif değil ama sınırlandırıcı bir rol oynar. Buna karşılık, ortalama kâr oranı, tüccar sermayesi için verili bir büyüklüktür. Tüccar sermayesi, kârın ya da artık değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katılmaz ve genel kâr oranının oluşumunda, yalnızca, sanayi sermayesinin ürettiği kâr kütlesinden toplam sermayedeki kendi payıyla orantılı bir pay alması ölçüsünde, belirleyici bir rol oynar.

Bir sanayi sermayesinin devir sayısı, II. Kitap, İkinci Kısımda açıklanmış olan koşullar altında ne kadar büyük olursa, oluşturduğu kâr kütlesi de o kadar büyük olur. Gerçi, genel kâr oranının oluşması yoluyla, toplam kâr, farklı sermayelere, onun üretimine dolaysız olarak katılma düzeyleriyle orantılı olarak değil, toplam sermaye içinde oluşturdukları özdeş parçalara göre, yani büyüklükleriyle orantılı olarak dağılır. Ama bu durum konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Toplam sanayi sermayesinin devirlerinin sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kütlesi, bir yılda üretilen artık değer kütlesi ve dolayısıyla diğer koşullar aynı kalırken kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesi bakımından durum farklıdır. Tüccar sermayesi için, kâr oranı, bir yandan sanayi sermayesinin ürettiği kârın kütlesiyle, diğer yandan toplam ticaret sermayesinin göreli büyüklüğüyle, yani toplam ticaret sermayesinin üretim sürecinde ve dolaşım sürecinde öndelenmiş olan sermayenin tutarıyla nicel ilişkisiyle belirlenen verili bir büyüklüktür. Kuşkusuz, tüccar sermayesinin devirlerinin sayısı, onun toplam sermayeyle ilişkisi ya da dolaşım için gerekli olan tüccar sermayesinin göreli büyüklüğü üzerinde belirleyici bir etkide bulunur, çünkü, gerekli olan tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğüyle onun devir hızının ters orantılı oldukları açıktır; ama onun göreli büyüklüğü ya da toplam sermaye içindeki payı, tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, onun mutlak büyüklüğüyle belirlenir. Toplam sermaye 10 000'se ve tüccar sermayesi onun $^1/_{10}$'uysa, tüccar sermayesi 1000'dir; toplam sermaye 1000'se, onun $^1/_{10}$'u 100'dür. Tüccar sermayesinin göreli büyüklüğünün aynı kalmasına karşın, onun mutlak büyüklüğü, toplam sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak farklılaşır. Ama burada, onun göreli büyüklüğünü, toplam sermayenin diyelim $^1/_{10}$'unu verilmiş kabul ediyoruz. Ne var ki, onun bu göreli büyüklüğünün kendisi de devirle belirlenir. Devir hızlıyken, mutlak büyüklüğü, örneğin, birinci durumda 1000'e, ikinci durumda 100'e eşittir ve dolayısıyla göreli büyüklüğü $^1/_{10}$'a eşittir. Devir daha yavaşken, mutlak büyüklüğü, diyelim, birinci durumda 2000'e, ikincisinde 200'e eşittir. Dolayısıyla, göreli büyüklüğü, toplam sermayenin $^1/_{10}$'undan $^1/_5$'ine çıkmıştır. Tüccar sermayesinin ortalama devrini kısaltan koşullar, örneğin ulaştırma araç-

larının gelişmesi, tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğünü *pro tanto* [o miktarda] azaltır ve bu nedenle genel kâr oranını yükseltir. Tersi olursa, tersi olur. Geçmiş koşullarla karşılaştırıldığında gelişmiş olan bir kapitalist üretim tarzı, tüccar sermayesi üzerinde iki şekilde etkide bulunur; aynı miktardaki metaların devirleri, daha küçük bir fiilen iş gören tüccar sermayesi kütlesi tarafından gerçekleştirilir; tüccar sermayesinin hızlı devri ve yeniden üretim sürecinin bunu mümkün kılan daha yüksek hızı nedeniyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine oranı küçülür. Öte yandan: Kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte her tür üretim meta üretimine dönüşür ve dolayısıyla tüm ürün, dolaşım aracılarının eline geçer; buna ek olarak, küçük ölçekli üretim gerçekleştiren önceki üretim tarzında, doğrudan doğruya üreticinin kendisi tarafından ayni olarak tüketilen ürün kütlesi ve ayni olarak sağlanan hizmet kütlesi bir yana bırakıldığında, üreticilerin çok büyük bir bölümü metalarını dolaysız olarak tüketicilere satıyor ya da onların kişisel siparişleri üzerine çalışıyordu. Bu nedenle, eski üretim tarzlarında, ticaret sermayesi, devir yaptırdığı meta-sermayeye oranla daha büyük olmasına karşın,

1. mutlak olarak daha küçüktür, çünkü toplam ürünün çok çok küçük bir kısmı meta olarak üretilir, meta-sermaye olarak dolaşıma girmek zorundadır ve tüccarların eline geçer; daha küçüktür, çünkü meta-sermaye daha küçüktür. Ama aynı zamanda göreli olarak daha büyüktür ve bunun tek nedeni, devir yaptırdığı metaların kütlesine oranla devrinin daha yavaş olması değildir. Daha büyüktür, çünkü söz konusu meta kütlesinin fiyatı, dolayısıyla da aynı zamanda bunun için öndelenmesi gereken tüccar sermayesi, emek üretkenliğinin düşüklüğü nedeniyle kapitalist üretimdekine göre daha fazladır ve bundan dolayı aynı değer kendisini daha küçük bir meta kütlesiyle ortaya koyar.

2. Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde daha büyük bir meta kütlesi üretmekle kalınmaz (burada, söz konusu meta kütlesinin değerinin azalmış olması da hesaba katılmalıdır); aynı ürün kütlesi, örneğin tahıl kütlesi, daha büyük bir meta kütlesi oluşturur, yani tahıl kütlesinin giderek daha büyük bir bölümü ticarete konu olur. Ayrıca, bunun bir sonucu olarak, yalnızca tüccar sermayesinin kütlesi değil, dolaşıma (gemi taşımacılığına, demiryollarına, telgraf sistemlerine vb.) yatırılmış olan tüm sermaye büyür.

3. Ne var ki, "sermayelerin rekabeti" başlığı altında tartışılması gereken bir nokta da şudur: Kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle, perakende ticarete girmenin kolaylaşmasıyla, spekülasyonla ve serbest bırakılan sermayenin aşırılığıyla birlikte, iş görmeyen ya da kısmen iş gören tüccar sermayesi büyür.

Ama, tüccar sermayesinin toplam sermayeye oranla göreli büyüklüğü verili kabul edildiğinde, farklı ticaret dallarındaki devirlerin farklılığı, tüccar sermayesine düşen toplam kârın büyüklüğü üzerinde de, genel kâr oranı üzerinde de etkide bulunmaz. Tüccarın kârı, devir yaptırdığı meta-sermayenin kütlesiyle değil, söz konusu devre aracılık etmek için öndelediği para-sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Genel yıllık kâr oranı %15'se ve tüccar 100 sterlin öndelerse, sermayesinin yılda bir devir yapması durumunda, metasını 115'e satacaktır. Sermayesinin yılda beş devir yapması durumunda, satın alma fiyatı 100 olan bir meta-sermayeyi yılda beş kez 103'e, yani bir yılda 500'lük bir meta-sermayeyi 515'e satacaktır. Ama bunun anlamı, öndelemiş olduğu 100'lük sermaye üzerinden daha önce olduğu gibi 15'lik bir yıllık kâr elde etmesidir. Böyle olmasaydı, tüccar sermayesi, devirlerinin sayısına oranla, sanayi sermayesine göre çok daha yüksek bir kâr elde ederdi ve bu da genel kâr oranı yasasıyla çelişirdi.

Dolayısıyla, tüccar sermayesinin farklı ticaret dallarındaki devirlerinin sayısı, metaların ticari fiyatlarını doğrudan doğruya etkiler. Ticaret sermayesi tarafından fiyata yapılan eklemenin yüksekliği, yani belirli bir sermayenin ticari kârının tek bir metanın üretim fiyatına düşen özdeş parçası, farklı iş dallarındaki tüccar sermayelerinin devirlerinin sayısıyla ya da devir hızlarıyla ters orantılıdır. Bir tüccar sermayesi yılda beş devir yapıyorsa, aynı değerdeki bir meta-sermayeye, yılda yalnızca bir devir yapabilen bir başka tüccar sermayesinin aynı değerdeki bir meta-sermayeye eklediğinin yalnızca $^{1}/_{5}$'i kadar eklemede bulunur.

Satış fiyatlarının farklı ticaret dallarındaki sermayelerin ortalama devir zamanlarıyla değişmesi, şuna indirgenir: Tüccar sermayesinin büyüklüğü verilmişken, yıllık genel kâr oranıyla belirlenen, yani bu sermayenin ticari işlemlerinin özgül karakterinden bağımsız olarak belirlenen aynı kâr kütlesi, söz konusu devir hızıyla orantılı olarak, aynı değerdeki meta kütlelerine farklı şekillerde dağılır; örneğin, meta fiyatına, yılda beş devir yapılırken $^{15}/_{5}$ = %3, buna karşılık yılda bir devir yapılırken %15 ekler.

Dolayısıyla, farklı ticaret dallarındaki aynı ticari kâr yüzdesi, bunların devir zamanlarındaki farklılıklara bağlı olarak, metaların satış fiyatlarını, söz konusu metaların değerlerine göre çok farklı oranlarda yükseltir.

Buna karşılık, sanayi sermayesi söz konusu olduğunda, devir zamanı, sömürülen emeğin kütlesini etkilediği için verili bir sermayenin verili bir zamanda ürettiği değerlerin ve artık değerlerin kütlesini etkiliyor olmasına karşın, üretilmiş olan tek tek metaların değer büyüklüklerini hiçbir şekilde etkilemez. Bu, kuşkusuz, kendisini saklar ve üretim fiyatları üzerinde durulmaya başlar başlamaz olduğundan farklı görünür;

ama bunun tek nedeni, farklı metaların üretim fiyatlarının, daha önce açıklanmış olan yasalara göre, değerlerinden sapmasıdır. Bir bütün olarak üretim sürecine, toplam sanayi sermayesinin ürettiği meta kütlesine bakılır bakılmaz, genel yasanın doğrulandığı görülür.

Demek ki, devir zamanının sanayi sermayesindeki değer oluşumu üzerindeki etkisinin daha yakından incelenmesi, bizi, metaların değerlerinin içerdikleri emek-zamanla belirlendiği şeklindeki genel yasaya ve ekonomi politiğin temeline geri götürürken, tüccar sermayesinin devirlerinin ticari fiyatlar üzerindeki etkisi, ara bağlantılar çok kapsamlı bir şekilde çözümlenmediğinde, fiyatların tümüyle keyfi bir şekilde belirlenmesini şart koşar görünen görüngüler doğurur; bunlara göre, sermayenin bir yılda belirli bir miktarda kâr elde etmek konusundaki kararlılığı, tek başına, fiyatları belirlemeye yeter. Özellikle devirlerin bu etkisi nedeniyle, sanki, metaların fiyatlarını, belirli sınırlar içinde üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, dolaşım sürecinin kendisi belirliyormuş gibi görünür. Bir bütün olarak yeniden üretim süreci hakkındaki tüm yüzeysel ve çarpık görüşler, tüccar sermayesinin incelenmesinden ve bu sermayenin kendisine özgü hareketlerinin dolaşım aracılarının kafalarında uyandırdığı düşüncelerden kaynaklanır.

Eğer, okurun acı çekerek farkına vardığı üzere, kapitalist üretimin gerçek, iç bağlantılarının çözümlenmesi, çok karmaşık bir şey ve çok kapsamlı bir işse; eğer sadece göze göründüğü biçimiyle yüzeydeki bir hareketin içsel olan gerçek harekete indirgenmesi bilimin bir eseriyse, kapitalist üretim ve dolaşım aracılarının kafalarında, üretim yasaları hakkında, söz konusu yasalardan tümüyle sapan ve sadece görünürdeki hareketin bilinçli ifadeleri olan düşüncelerin oluşmak zorunda kalacağı apaçıktır. Bir tüccarın, bir borsa spekülatörünün, bir bankacının düşünceleri kaçınılmaz olarak tümüyle çarpıktır. Fabrikatörlerin düşünceleri ise sermayelerinin tabi olduğu dolaşım eylemleri ve genel kâr oranının eşitlenmesi tarafından bozulur.[41] Rekabet de bu kişilerin kafalarında tümüyle çarpık bir rol oynar. Değerin ve artık değerin sınırları veriliyse, sermayeler arasındaki rekabetin değerleri üretim fiyatlarına ve sonrasında ticari fiyatlara, artık değeri de ortalama kâra nasıl dönüştürdüğünü anlamak kolaydır. Ama bu sınırların yokluğunda, rekabetin genel kâr oranını neden şu yerine bu sınıra, örneğin %1500 yerine %15'e indirdiği hiçbir şekilde anlaşılamaz. Rekabet, onu sadece *bir* düzeye indirebilir.

41 Şu, çok safça ama aynı zamanda çok doğru bir değerlendirme: "Bu nedenle, bir ve aynı metanın farklı satıcılardan fazlasıyla farklı fiyatlarla elde edilebilmesi de, çok büyük bir sıklıkla, yanlış bir hesaplamadan kaynaklanır." (Feller und Odermann, "Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik", 7. Aufl., 1859 [s. 451].) Bu, fiyatın belirlenmesinin nasıl tümüyle teorik, yani soyut bir şey hâline geldiğini gösteriyor.

Ama bu düzeyin kendisini belirlemesini sağlayabilecek olan hiçbir öge barındırmaz.

Demek ki, tüccar sermayesinin durduğu yerden bakıldığında, devrin kendisi fiyatları belirliyormuş gibi görünür. Diğer yandan, sanayi sermayesinin devir hızı, verili bir sermayenin daha çok ya da daha az emek sömürmesini mümkün kılması ölçüsünde, kâr kütlesi ve dolayısıyla da genel kâr oranı üzerinde belirleyici ve sınırlandırıcı bir etkide bulunurken, ticaret sermayesi için kâr oranı dışsal bir veridir ve onunla artık değer oluşumu arasındaki iç bağlantı tümüyle silinmiştir. Aynı sanayi sermayesi, diğer koşullar ve özellikle de organik bileşim aynı kalırken yılda iki yerine dört devir yaparsa, bir kat daha fazla artık değer ve dolayısıyla kâr üretir; ve bu söylenen, söz konusu sermaye, onun devrinin hızlanmasını mümkün kılan iyileştirilmiş üretim tarzı üzerinde tekel oluşturur oluşturmaz ve tekel oluşturduğu süre boyunca kendisini elle tutulur şekilde gösterir. Farklı ticaret dallarındaki devir zamanlarının farklılaşması ise, tersine, kendisini, belirli bir meta-sermayenin devri üzerinden elde edilen kârın, bu meta-sermayeye devir yaptıran para-sermayenin devirlerinin sayısıyla ters orantılı olmasıyla gösterir. *Small profits and quick returns* [küçük kârlar ve hızlı devirler], özellikle *shopkeeper'*a [küçük esnafa], ilke olarak benimsediği bir ilke gibi görünür.

Bunun dışında, tüccar sermayesinin devirleri hakkındaki bu yasanın, birbirlerini dengeleyen, daha yavaş ve daha hızlı devirlerin birbirlerinin yerini alması bir yana bırakıldığında, her bir ticaret dalında, yalnızca, söz konusu dalda yatırılmış olan tüccar sermayesinin bütününün yaptığı devirlerin ortalaması için geçerli olduğu apaçıktır. B sermayesi ile aynı dalda faaliyet gösteren A sermayesi, devirlerin ortalama sayısından daha fazla ya da daha az devir yapıyor olabilir. Bu durumda, diğerleri daha az ya da daha fazla devir yapar. Bu durum, bu dalda yatırılmış olan tüccar sermayesinin toplam kütlesinin devrinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Ama aynı durum, tek bir tüccar ya da perakendeci için belirleyici derecede önem taşır. Bu kişi, böylesi bir durumda, tıpkı ortalama koşullara göre daha elverişli koşullarda üretim yapmaları durumunda artık kârlar elde eden sanayici kapitalistler gibi, bir artık kâr elde eder. Eğer rekabet onu buna zorlarsa, kârını ortalamanın altına indirmeden rakiplerine göre daha ucuza satış yapabilir. Onun devri hızlandırmasını mümkün kılan koşullar, satın alınabilir koşullarsa (örneğin satış yerlerinin konumları), bunlar için ekstra rantlar ödeyebilir, yani artık kârının bir bölümü toprak rantına dönüşür.

Bölüm

19

Para Ticareti Sermayesi

★ ★ ★

Paranın ve şimdi ekleyebileceğimiz üzere meta ticareti sermayesinin (çünkü, bu sermaye, sanayi sermayesinin dolaşım hareketinin bir kısmını kendisine ait, kendisine özgü bir hareket olarak devralır), sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde gerçekleştirdiği tümüyle teknik hareketler, ayrı bir sermayenin ve yalnızca bu sermayenin gerçekleştirdiği özel işlemler hâline gelmelerine yol açacak şekilde, ayrı bir sermayenin işlevleri olarak bağımsızlaştığında, söz konusu sermayeyi para ticareti sermayesine dönüştürür. Sanayi sermayesinin ve daha yakından bakıldığında aynı zamanda meta ticareti sermayesinin bir kısmı, sürekli olarak para biçiminde, genel olarak para-sermaye olarak var olmanın ötesinde, söz konusu teknik işlevi yerine getiren para-sermaye olarak var olur. Toplam sermayenin belirli bir bölümü, tek kapitalist işlevi tüm sanayici ve tüccar kapitalistler için bu işlemleri gerçekleştirmek olan para-sermaye biçiminde kendisini ayırır ve bağımsızlaşır. Meta ticareti sermayesi örneğinde olduğu gibi, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde para-sermaye şeklinde yer alan bir kısmı kendisini ayırır ve yeniden üretim sürecinin bu işlemlerini geri kalan sermayenin tümü için gerçekleştirir. Demek ki, bu para-sermayenin hareketleri de, kendi yeniden üretim sürecinde yer alan sanayi sermayesinin bağımsızlaşmış bir kısmının hareketlerinden başka bir şey değildir.

Para biçimindeki sermaye, yalnızca sermaye yeni yatırılıyorsa ve sermayenin yeni yatırılıyor olması ölçüsünde (birikimde de geçerli olan budur), hareketin başlangıç noktası ve bitiş noktası olarak görünür. Ama bir kez kendi sürecine girmiş olan her sermaye için, başlangıç noktası da bitiş noktası da yalnızca birer geçiş noktası olarak görünür. Sanayi sermayesi, üretim

alanından çıkışından aynı alana yeniden girişine kadar M´ – P – M başkalaşımına uğramak zorunda olduğundan, basit meta dolaşımı incelenirken de görülmüş olduğu üzere, P, gerçekte, başkalaşımın bir evresinin, karşıt yönlü ve tamamlayıcı evrenin başlangıç noktasını oluşturacak olan nihai sonucundan başka bir şey değildir. Ve sanayi sermayesinin M – P'sinin ticaret sermayesi için kendisini hep P – M – P olarak göstermesine karşın, bir kez işe koyulmuş olan bir ticaret sermayesi için de, gerçek süreç her zaman M – P – M'dir. Ne var ki, ticaret sermayesi, aynı anda hem M – P hem de P – M işlemlerini gerçekleştirir. Bunun anlamı, *bir* sermaye P – M aşamasındayken bir başkasının M – P aşamasında bulunmasından ibaret değildir; aksine, üretim sürecinin sürekliliği nedeniyle, aynı sermaye eş zamanlı olarak durmadan alır ve durmadan satar; söz konusu sermaye, her zaman, aynı anda her iki aşamada birden bulunur. Bu sermayenin bir kısmı, kendisini daha sonra yeniden metaya dönüştürmek üzere paraya dönüşürken, diğer kısmı, eş zamanlı olarak, kendisini daha sonra yeniden paraya dönüştürmek üzere metaya dönüşür.

Paranın burada dolaşım aracı olarak mı yoksa ödeme aracı olarak mı iş göreceği, meta mübadelesinin biçimine bağlıdır. Her iki durumda da, kapitalist, sürekli olarak çok sayıda kişiye para ödemek ve sürekli olarak çok sayıda kişiden para tahsil etmek zorundadır. Para ödeme ve para tahsil etme şeklindeki bu tümüyle teknik işlem başlı başına bir iştir ve paranın ödeme aracı olarak iş görmesi ölçüsünde, bilanço hesaplamalarını, denkleştirme faaliyetlerini gerekli kılar. Bu iş, değer yaratan bir iş değil, bir dolaşım gideridir. Aracılardan ya da kapitalistlerden oluşan ayrı bir kesim tarafından kapitalistler sınıfının tüm geri kalanı için yürütülerek kısaltılır.

Sermayenin belirli bir kısmı sürekli olarak gömü biçiminde, potansiyel para-sermaye biçiminde elde bulunmak zorundadır: Satın alma aracı rezervleri, ödeme aracı rezervleri, para biçiminde bulunan ve kullanılmayı bekleyen atıl sermaye; ve sermayenin bir kısmı sürekli olarak bu biçimde geri gelir. Bu da, para tahsil etme, ödeme ve muhasebe işlemleri dışında, kendisi de ayrı bir işlem olan gömü saklamayı gerekli kılar. Gerçekten de, gömü, sürekli olarak dolaşım araçlarına ve ödeme araçlarına çevrilirken, satışlar sırasında elde edilen paralarla ve vadesi gelen ödemelerle sürekli olarak yeniden oluşturulur; sermayenin para biçiminde var olan kısmının sermaye işlevinin kendisinden ayrı bir şekilde gerçekleşen bu sürekli hareketi, bu tümüyle teknik işlem, ayrı bir işin ve ayrı maliyetlerin (dolaşım maliyetlerinin) varlığına yol açar.

İş bölümü, sermayenin işlevlerinin şart koştuğu bu teknik işlemlerin, mümkün olduğu kadarıyla, kapitalistler sınıfının bütünü için, aracılardan ya da kapitalistlerden oluşan bir kesimin tek başına üstlendiği işlevler olarak yerine getirilmesini ya da onların ellerinde toplanmasını beraberinde

getirir. Tüccar sermayesi örneğinde olduğu gibi burada da, iki anlamda iş bölümü vardır. İş, ayrı bir iş hâline gelir ve tüm sınıfın para mekanizması için ayrı bir iş olarak yerine getirildiğinden yoğunlaşır, daha büyük ölçekte yürütülür; ardından, söz konusu ayrı işte de, hem birbirlerinden bağımsız farklı dallara bölünme yoluyla hem de söz konusu dallarda işyerlerinin oluşumu (büyük bürolar, çok sayıda muhasebeci ve kasadar, ileriye taşınmış iş bölümü) yoluyla iş bölümü gerçekleşir. Para ödeme, tahsil etme, bilançoların denkleştirilmesi, cari hesapların tutulması, paranın saklanması vb., bu teknik işlemleri gerekli kılan faaliyetlerden ayrılmış olarak, söz konusu işlevler için öndelenmiş olan sermayeyi para ticareti sermayesi hâline getirir.

Bağımsızlaşmaları yoluyla ayrı para ticareti işletmelerini ortaya çıkaran farklı işlemler, paranın kendisinin farklı kullanım amaçlarından ve onun işlevlerinden, yani para-sermaye biçimindeki sermayenin de yerine getirmesi gereken işlevlerden kaynaklanır.

Genel olarak para sisteminin başlangıçta farklı topluluklar arasındaki ürün mübadelelerinden ne şekilde doğup geliştiği üzerinde daha önce durmuştum.[42]

Dolayısıyla, para ticareti, yani para-metayla ticaret, ilk olarak uluslararası ticarette ortaya çıkıp gelişir. Farklı ulusal sikkeler ortaya çıkar çıkmaz, yabancı ülkelerde satın alımda bulunan tüccarların kendi ulusal sikkelerini yerel sikkelere çevirmeleri ve bunun tersini yapmaları ya da farklı sikkeleri dünya parası olarak sikke hâline getirilmemiş saf gümüş ya da altına çevirmeleri gerekir. Modern para ticaretinin doğal temellerinden biri olarak ele alınması gereken kambiyo işi bu nedenle ortaya çıkmıştır.[43] Buradan,

42 "Zur Kritik der Pol. Oekon.", s. 27 [Bkz. MEW, Band 13, s. 21. – Ayrıca, krş. MEW, Band 23, s. 102-103 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 95-96). –*Almanca ed.*].

43 "Sikkelerin hem ağırlık ve ayarlarının hem de sikke basma yetkisine sahip olan çok sayıdaki prense ve kente ait olan damgalarının çok büyük farklılıklar sergilemesi nedeniyle bile, hesapları bir sikke aracılığıyla denkleştirmenin gerekli olduğu durumlarda, her yerde yerel sikkelerin kullanılabilmesi için ticari işletmelere gereksinim duyuldu. Tüccarlar, yabancı bir pazara yolculuk ettiklerinde, nakit ödemeleri yapabilmek için, yanlarında bol miktarda sikkeye dönüştürülmemiş saf gümüş ve hatta altın götürüyordu. Aynı şekilde, geri dönüş yolculuğuna başlarken, aldıkları yerel sikkeleri sikkeye dönüştürülmemiş gümüş ya da altınla takas ediyorlardı. Bu nedenle, kambiyo işleri, sikkeye dönüştürülmemiş değerli metallerin yerel sikkelere çevrilmesi ve bunun tersi, çok yaygın ve kazançlı işler hâline gelmişti." (Hüllmann, "Städtewesen des Mittelalters", Bonn 1826-1829, I, s. 437, 438.) – "Kambiyo bankası, adını kambiyo senedinden değil ... farklı para türlerinin takas edilmesinden alır. Amsterdam Kambiyo Bankası'nın 1609 yılında kurulmasından çok önce, Hollanda'nın ticaret şehirlerinde sarraflar ve kambiyo büroları, hatta kambiyo bankaları vardı ... Bu sarrafların işi, yabancı tüccarlar tarafından ülkeye getirilmiş olan çok sayıdaki farklı sikke türlerini resmi geçerliliği olan sikkelerle takas etmekti. Bunların faaliyet alanları zaman içinde genişledi ... Kendi dönemlerinin kasadarları ve bankacıları oldular. Ama Amsterdam hükümeti kasadarlık faaliyetleri ile kambiyoculuğun birleşmesini tehlikeli buldu ve bu tehlikeyle baş etmek için, hem kambiyoculuğu hem de kasadarlık işlerini resmi yetkiyle yürütecek olan büyük bir kuruluşun oluşturulmasına karar verildi. Bu kuruluş, 1609 tarihli ünlü Amsterdam Kambiyo Bankası'ydı. Venedik, Cenova, Stockholm, Hamburg kambiyo bankaları

gümüşün (ya da altının), gerçek değerini taşıyan sikkeden farklı olarak, dünya parası olarak (artık banka parası ya da ticari para olarak) iş gördüğü kambiyo bankaları ortaya çıktı. Sadece bir ülkedeki sarrafın bir başka ülkedeki sarrafa yönelik olarak yolcular için ödeme emirleri çıkarması şeklindeki kambiyoculuk, daha Roma'da ve Yunanistan'da bile, gerçek kambiyoculuğun ürünü olarak ortaya çıkmıştı.

Altının ve gümüşün metalar (lüks malların hazırlanmasına yönelik ham maddeler) olarak alınıp satılması, değerli külçe ticaretinin (*bullion trade*) ya da dünya parası olarak paranın işlevlerine aracılık eden ticaretin doğal temelidir. Bu işlevler, daha önce açıklanmış olduğu üzere (I. Kitap, Bölüm 3, 3, c), ikiye ayrılır: Bir yandan, uluslararası ödemelerin denkleştirilmesi için ve faiz arayışındaki sermayenin göçleri sırasında, farklı ulusal dolaşım alanlarındaki gidiş gelişler; diğer yandan, değerli metallerin üretim kaynaklarından başlayıp dünya pazarı aracılığıyla gerçekleşen hareketi ve arzın farklı ulusal dolaşım alanlarına dağılması. İngiltere'de, 17. yüzyılın büyük bölümünde kuyumcular hâlâ bankerlik işlevlerini yerine getiriyordu. Değerli kâğıtlarla yürütülen işlerle ilgili olan her şey gibi, uluslararası ödemelerin denkleştirilmesi işlemlerinin kambiyo senetleri ticaretiyle ne şekilde geliştiğini vb., kısacası kredi sisteminin burada bizi henüz ilgilendirmeyen tüm özel biçimlerini burada tartışmanın tümüyle dışında bırakıyoruz.

Ulusal para, dünya parası olma niteliğiyle, yerel karakterinden sıyrılır; bir ulusal para bir başkasında ifade edilir ve böylece tümü altın ya da gümüş cinsinden içeriklerine indirgenir; altın ve gümüşün de, aynı zamanda, dünya parası olarak dolaşan iki meta olarak, durmadan değişen karşılıklı değer oranlarına indirgenmesi gerekir. Para tüccarı, bu aracılığı kendi özel işi hâline getirir. Dolayısıyla kambiyoculuk ve değerli külçe ticareti para ticaretinin başlangıçtaki biçimleridir ve paranın iki işlevinden kaynaklanırlar: ulusal sikke olarak para ve dünya parası olarak para.

Kapitalist üretim tarzı, öncesindeki üretim tarzında bile genel olarak ticaretin yaptığı gibi, şu sonuçları doğurur:

Birincisi, paranın gömü olarak biriktirilmesi, yani burada, sermayenin, ödeme ve satın alma araçlarının bir rezerv fonu olarak her zaman para biçiminde elde bulunması gereken kısmının biriktirilmesi. Gömünün, kapitalist üretim tarzı içinde yeniden ortaya çıkarken ve genel olarak ticaret sermayesinin gelişimi sırasında en azından bu sermaye için aldığı ilk biçim budur. Her ikisi de hem yurt içindeki dolaşım hem de uluslararası

---

da ortaya çıkışlarını para türlerinin sürekli olarak birbirlerine çevrilmesi zorunluluğuna borçluydu. Bunlar arasında bugün bile varlığını sürdüren tek banka Hamburg'daki banka, çünkü kendisine ait bir sikke sistemi bulunmayan bu ticaret şehrinde bu tür bir kuruma hâlâ gereksinim duyuluyor, vb." (S. Vissering, "Handboek van Praktische Staathuishoudkunde", Amsterdam 1860, I, s. 247, 248.)

dolaşım için geçerlidir. Bu gömü sürekli olarak akıcıdır, hiç durmadan dolaşıma akar ve hiç durmadan ondan geri döner. Gömünün ikinci biçimi ise, yeni biriktirilmiş ve henüz yatırılmamış olan para-sermaye de dâhil olmak üzere, atıl duran, o an için kullanılmayan para biçimindeki sermayedir. Bu şekildeki bir gömü oluşumunun gerekli kıldığı işlevler, saklama, muhasebe vb. ile başlar.

Ama *ikincisi*, satın alma sırasında paranın harcanması, satış sırasında para tahsil edilmesi, ödemelerin yapılması ve alınması, ödemelerin denkleştirilmesi vb. bununla bağlantılıdır. Para tüccarı, başlangıçta tüm bunları basit bir *kasadar* olarak tüccarlar ve sanayici kapitalistler için yapar.[44]

Para ticareti, daha ilk başladığı dönemlerde bile, diğer işlevleri borç verip almayla ve kredi ticaretiyle birleşir birleşmez eksiksiz bir şekilde gelişmiş olur. Bu konuya bir sonraki kısımda, faiz getiren sermaye ele alınırken dönülecek.

Külçe ticaretinin kendisi, yani bir ülkeden bir başkasına altın ya da gümüş aktarılması, uluslararası ödemelerin ve farklı piyasalardaki faiz oranlarının durumunu yansıtan kambiyo kuruyla belirlenen meta ticaretinin sonucundan başka bir şey değildir. Külçe tüccarı olarak külçe tüccarı, sonuçlara aracılık etmekten başka bir şey yapmaz.

Parayı ve onun hareketlerinin ve biçimlerinin basit meta dolaşımından ne şekilde ortaya çıktığını ele alırken, satın alma aracı ve ödeme aracı olarak dolaşan para kütlesinin hareketinin, şimdi bildiğimiz üzere top-

44 Kasadarlık kurumu başlangıçtaki bağımsız karakterini belki de hiçbir yerde Hollanda'nın ticaret şehirlerindeki kadar bozulmamış şekilde korumamıştır (kasadarlığın Amsterdam'daki kökeni üzerine bkz. E. Luzac, "Hollands Rijkdom", deel III). Kasadarlığın işlevleri, kısmen, eski Amsterdam Kambiyo Bankası'nın işlevleriyle örtüşür. Kasadar, hizmetlerinden yararlanan tüccarlardan belirli bir tutarda para alır ve bunun karşılığında defterlerinde onlar için bir *'credit'* [kredi] açar; sonrasında, ödeme taleplerini gönderirler ve alacaklarını onlar için tahsil eden kasadar bunları hesaplarının alacak tarafına kaydeder; diğer taraftan, talimatları (*kassiers briefjes*) doğrultusunda ödemeler yapar ve bunların tutarlarını cari hesaplarının borç tarafına kaydeder. Ardından, bu tahsilat ve ödemeler için, emeğine karşılık olarak ona sadece iki taraf arasında gerçekleştirdiği işlemlerin hacmine uygun düşen bir ücret sağlayan küçük bir komisyon alır. İkisi de aynı kasadarla çalışan iki tüccar arasındaki ödemelerin denkleştirilmesi gerektiğinde, bu tür ödemeler basitçe defterlere karşılıklı olarak kayıt ekleme yoluyla halledilir ve kasadar onların karşılıklı taleplerini günlük olarak denkleştirir. Dolayısıyla, asıl kasadarlık işi, ödemelere bu şekilde aracılık edilmesidir; bu nedenle, sınai girişimler, spekülasyonlar ve sınırsız kredilerin açılması bu işin kapsamına girmez; çünkü, bu işte uyulması gereken kural, kasadarın, defterlerinde bir hesap açtığı bir kişi için, onun varlıklarını aşan bir ödeme yapmaması olmalıdır." (Vissering, l.c. s. 243, 244.) – Venedik'in banka birlikleri hakkında: "Altın ve gümüş külçelerinin taşınmasının başka yerlere göre daha zahmetli olduğu Venedik'te, gereksinimler ve yerel özellikler, bu şehirdeki büyük tüccarları uygun güvenliğe, denetime ve yönetime sahip banka birlikleri kurmaya yöneltti; bu birliklerin üyeleri, belirli tutarları yatırıyor, bunlara dayalı olarak alacaklıları için ödeme talepleri veriyordu; ardından, ödenmiş olan tutar, borçlu için tutulan defterin ilgili sayfasında hesaptan düşülüyor ve alacaklının defterdeki hesabına ekleniyordu. Ciro bankaları denen kurumların ilk ortaya çıkışı bu şekilde olmuştu. Bu birlikler gerçekten de eskidir. Ama 12. yüzyıla geri götürülürlerse, 1171'de kurulan Devlet Borçlanması Kurumu'yla karıştırılırlar." (Hüllmann, l.c. s. 453, 454.)

lam yeniden üretim sürecinin bir uğrağından başka bir şey olmayan meta başkalaşımıyla, bu başkalaşımın hacmiyle ve hızıyla belirlendiğini görmüştük (I. Kitap, Bölüm 3). Para malzemesinin (altın ve gümüş) üretim kaynaklarından elde edilmesine gelince, bu, dolaysız meta dolaşımına, meta olarak altının ve gümüşün başka metalarla mübadele edilmesine indirgenir ve dolayısıyla, tıpkı demirin ya da başka metallerin elde edilmesi gibi, bunun kendisi de meta mübadelesinin bir uğrağıdır. Ama değerli metallerin dünya pazarındaki hareketine gelince (burada borçlanma yoluyla sermaye aktarımını ifade eden hareketleri bir yana bırakıyoruz; böylesi bir aktarım, para-sermaye biçiminde de gerçekleşir), yurt içindeki satın alma ve ödeme aracı olarak paranın hareketi nasıl yurt içindeki meta mübadelesiyle belirleniyorsa, bu hareket de tümüyle aynı şekilde uluslararası meta mübadelesiyle belirlenir. Değerli metallerin bir ulusal dolaşım alanı ile bir başkası arasındaki gidiş gelişleri, yalnızca ulusal sikkenin değer yitirmesinden ya da çift metal para sisteminden kaynaklandıkları kadarıyla, salt para dolaşımının dışındadır ve devletlerin yol açtığı keyfî sapmaların düzeltilmesinden başka bir anlama gelmezler. Son olarak, ister iç isterse dış ticaret için olsun satın alma ya da ödeme araçlarından oluşan rezerv fonlarını temsil ettiği ve aynı şekilde sadece geçici olarak atıl duran sermayenin bir biçiminden ibaret olduğu kadarıyla gömü oluşumuna gelince, bu, her iki durumda da, dolaşım sürecinin zorunlu bir çökeltisinden başka bir şey değildir.

Bilindiği gibi, hacmiyle, biçimleriyle ve hareketleriyle tüm para dolaşımı, meta dolaşımının bir sonucundan başka bir şey değildir ve kapitalist bakış açısına göre, meta dolaşımı, sadece sermayenin (gelirlerin harcanmasının perakende ticarette gerçekleşmesi ölçüsünde, sermayenin gelirlerle ve gelirlerin gelirlerle mübadele edilmesini de içeren) dolaşım sürecini temsil eder; dolayısıyla, para ticaretinin, meta dolaşımının sonucundan ve kendisini gösterme tarzından başka bir şey olmayan para dolaşımına aracılık etmekle kalmadığı da apaçıktır. Meta dolaşımının bir uğrağı olarak bu para dolaşımının kendisi para ticareti açısından verilidir. Onun aracılık ettiği şeyler, meta dolaşımının, onun tarafından yoğunlaştırılan, kısaltılan ve basitleştirilen teknik işlemleridir. Satın alma ve ödeme araçlarından oluşan rezerv fonlarının, tüm kapitalistler sınıfı için yönetildiklerinde, her bir kapitalist tarafından ayrı olarak yönetilecekleri durumdaki kadar büyük olmaları gerekmeyeceğinden, para ticareti, gömü oluşturmak yerine, isteğe bağlı (yani atıl sermayenin ya da yeniden üretim sürecindeki bozulmaların varlığını yansıtmayan) gömü oluşumunu iktisadi açıdan mümkün olan en düşük düzeyine indirmenin teknik araçlarını sağlar. Para ticareti, değerli metalleri satın almak yerine, meta ticareti bunları satın alır almaz onların dağıtımına aracılık eder. Para ticareti, paranın ödeme aracı olarak iş görmesi ölçüsünde, bilançoların

denkleştirilmesini kolaylaştırır ve bu denkleştirmelerin yapay mekanizması aracılığıyla bunlar için gerekli olan para kütlesini azaltır; ama karşılıklı ödemelerin bağlantılarını da hacimlerini de belirlemez. Örneğin, bankalarda ve *clearing house*'larda [takas odalarında] karşılıklı olarak mübadele edilen poliçeler ve çekler, tümüyle bağımsız işleri temsil eder; bunlar, verili işlemlerin sonuçlarıdır ve burada söz konusu olan tek şey, söz konusu sonuçların teknik açıdan daha iyi şekillerde denkleştirilmesidir. Para, satın alma aracı olarak dolaşıyorsa, alımların ve satışların hacimleri ve sayıları para ticaretinden tümüyle bağımsızdır. Para ticareti, yalnızca, alımlarla ve satışlarla bir arada gerçekleşen teknik işlemleri kısaltabilir ve bu yolla metaların devri için gerekli olan nakit para miktarını azaltabilir.

Dolayısıyla, burada ele aldığımız saf, yani kredi sisteminden ayrı biçimiyle para ticareti, yalnızca, meta dolaşımının bir uğrağının, yani para dolaşımının tekniğiyle ve paranın bundan kaynaklanan farklı işlevleriyle ilgilidir.

Bu, para ticaretini, meta başkalaşımına ve meta mübadelesine aracılık eden ya da meta-sermayenin bu sürecinin bile sanayi sermayesinden ayrı bir sermayenin süreci gibi görünmesine yol açan meta ticaretinden özsel olarak ayırır. Bu nedenle, meta ticareti sermayesi, paranın iki kez el değiştirdiği ve böylece meta mübadelesine aracılık ettiği M – P – M'den farklı olarak, metanın iki kez yer değiştirdiği ve böylece paranın geri döndüğü kendisine özgü bir dolaşım sergilerken (P – M – P), para ticareti sermayesi için bu tür bir özel biçimin varlığından söz edilemez.

Para dolaşımının teknik aracılığı için kapitalistlerin ayrı bir kesimi tarafından para-sermaye öndelenmesi ölçüsünde (bu sermaye, daha düşük bir ölçekte, bu amaçlar doğrultusunda tüccarların ve sanayici kapitalistlerin kendilerinin öndelemek zorunda kalacakları ek sermayeyi temsil eder), sermayenin genel biçimi olan P – P″yle burada da karşılaşılır. P'nin öndelenmesiyle, öndeleyici için P + ΔP üretilir. Ama P – P″nün hayata geçirilmesi, burada, başkalaşımın maddi uğraklarıyla değil, yalnızca teknik uğraklarıyla ilişkilidir.

Para tüccarlarının faaliyetlerine konu olan para-sermaye kütlesinin, tüccarların ve sanayicilerin dolaşım alanında bulunan para-sermayeleri olduğu ve para tüccarlarının gerçekleştirdiği işlemlerin, yalnızca, tüccarların ve sanayicilerin para tüccarlarınca aracılık edilen işlemleri olduğu açıktır.

(Henüz yalnızca alacaklar biçiminde gerçekleştirilmiş olsalar bile) zaten gerçekleştirilmiş olan değerlerle iş gördüklerinden, para tüccarlarının kârlarının artık değerden bir kesinti olduğu da aynı şekilde açıktır.

Meta ticaretinde olduğu gibi burada da bir işlev ikileşmesi ortaya çıkar. Çünkü, para dolaşımıyla bağlantılı teknik işlemlerin bir kısmı, meta tüccarlarının ve meta üreticilerinin kendileri tarafından gerçekleştirilmek zorundadır.

Bölüm

20

Tüccar Sermayesi Üzerine Tarihsel Bilgiler

★ ★ ★

Meta ticareti sermayesi ile para ticareti sermayesinin para biriktirmesinin özel biçimi bir sonraki kısımda ele alınacak.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan kolaylıkla anlaşılabileceği üzere, ister meta ticareti sermayesi ister para ticareti sermayesi biçiminde olsun tüccar sermayesini, örneğin toplumsal iş bölümünün ortaya çıkardığı dallar ve bu nedenle sanayi sermayesinin ayrı yatırım alanları olan madencilik, tarım, hayvancılık, imalatçılık, ulaştırma sanayisi vb. gibi, sanayi sermayesinin özel bir türü olarak ele almaktan daha saçma bir şey olamaz. Her bir sanayi sermayesinin, kendi yeniden üretim sürecinin dolaşım evresinde bulunurken, meta-sermaye ve para-sermaye olarak, sadece her iki biçimiyle tüccar sermayesine aitmiş gibi görünen işlevlerle tam olarak aynı işlevleri yerine getirdiği şeklindeki basit gözlem bile, bu kaba kavrayışı gündemden düşürmeliydi. Meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi söz konusu olduğunda ise, üretken sermaye olarak sanayi sermayesi ile dolaşım alanındaki sanayi sermayesi arasındaki farklılıklar, tersine, sermayenin burada geçici olarak üstlendiği belirli biçimlerin ve işlevlerin, sermayenin ayrılmış bir kısmının bağımsız biçimleri ve işlevleri olarak görünmesi ve tümüyle ona hapsolmaları nedeniyle bağımsızlaşır. Sanayi sermayesinin dönüşmüş biçimi ile farklı üretim yatırımlarındaki üretken sermayeler arasındaki

farklı sanayi dallarının doğasından kaynaklanan maddi farklar arasında dünyalar kadar fark vardır.

İktisatçının, onu aslında yalnızca maddi tarafıyla ilgilendiren biçim farklılıklarını ele alırken sergilediği kabalık dışında, bayağı iktisatçı söz konusu olduğunda, bu yanlış anlamanın iki nedeni daha vardır. Bunlardan birincisi, onun, kendisine özgü özellikleriyle ticari kârı açıklayamamasıdır; ikincisi, (kendi temeli olarak her şeyden önce meta dolaşımının ve dolayısıyla para dolaşımının varlığını şart koşan) kapitalist üretim tarzının özgül biçiminden kaynaklanan meta-sermaye ve para sermaye biçimlerini ve ayrıca meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi biçimlerini, üretim sürecinin kendisinden ister istemez doğan şekiller olarak göstermeye yönelik özürcü çabalarıdır.

Eğer meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi ile tahıl üretimi arasındaki fark, tahıl üretimi ile hayvancılık ve imalatçılık arasındaki farktan farklı değilse, üretim ile kapitalist üretimin tümüyle özdeş oldukları ve özellikle (ister üretken tüketime ister bireysel tüketime yönelik olsunlar) toplumsal ürünlerin toplumun üyeleri arasındaki dağılımının da, tıpkı et tüketiminin hayvancılık tarafından ve giyeceklerin bunların imal edilmesi yoluyla sağlanması örneklerinde olduğu gibi, her zaman tüccarlar ve bankacılar tarafından sağlanmak zorunda olduğu gün gibi açıktır.[45]

Smith, Ricardo vb. gibi büyük iktisatçılar, sermayenin temel biçimini, yani sanayi sermayesi olarak sermayeyi ele aldıklarından ve dolaşım sermayesini (para-sermayeyi ve meta-sermayeyi), gerçekte yalnızca, her bir sermayenin yeniden üretim sürecinde bir evre oluşturduğu kadarıyla incelediklerinden, özel bir tür olarak ticaret sermayesi karşısında zor duruma düşer. Değer oluşumu, kâr vb. hakkındaki, sanayi sermayesinin incelenmesinden dolaysız olarak türetilen önermeler tüccar sermayesine doğrudan doğruya uymaz. Bu nedenle tüccar sermayesini gerçekte

45 Bilge Roscher [Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §60, s. 103. –*Almanca ed.*], bazıları ticareti üreticiler ile tüketiciler arasındaki "aracılık" olarak nitelendirdiğine göre, "bizim" de üretimin kendisini aynı şekilde tüketime "aracılık edilmesi" (kimler arasında?) olarak nitelendirebileceğimizi akıl etmişti ve bundan doğal olarak çıkan sonuç, ticaret sermayesinin de, tarım sermayesi ve sanayi sermayesi gibi üretken sermayenin bir parçası olduğudur. Yani, insanın kendi tüketimine yalnızca üretimle aracılık edebileceğini (Leipzig'de eğitim almasa bile bunu yapmak zorundadır) ya da doğanın ürünlerine el koymak için emeğin gerekli olduğunu (buna "aracılık" denebilir) söyleyebileceğimizden, bundan doğal olarak çıkan sonuç, üretimin özgül bir toplumsal biçiminden kaynaklanan toplumsal "aracılık"ın (aracılık *nedeniyle*) aynı mutlak gereklilik niteliğine, aynı statüye sahip olduğudur. Aracılık sözcüğü her konuda son sözü söyler. Bu bir yana, tüccarlar, aslında, (üreticilerden farklı olarak tüketiciler söz konusu olduğunda, üretimde bulunmayan tüketiciler şu aşamada dikkate alınmazsa) üreticiler ile tüketiciler arasındaki aracılar değil, sadece, her zaman binlerce örnekte onlar olmadan gerçekleşen bir mübadelenin aracılarıdır.

tümüyle bir yana bırakırlar ve ondan yalnızca sanayi sermayesinin bir türü olarak söz ederler. Ricardo'nun dış ticaret için yapmış olduğu üzere özel olarak onun üzerinde durduklarında, değer yaratmadığını (ve dolayısıyla artık değer de yaratmadığını) kanıtlamaya çalışırlar. Oysa dış ticaret için geçerli olanlar iç ticaret için de geçerlidir.

Buraya kadar tüccar sermayesini kapitalist üretim tarzının durduğu noktadan bakarak ve bu üretim tarzının sınırları içinde ele aldık. Ama yalnızca ticaret değil ticaret sermayesi de kapitalist üretim tarzından eskidir ve aslında tarihsel açıdan sermayenin en eski serbest var olma biçimidir.

Para ticaretinin ve onun için öndelenen sermayenin gelişebilmek için toptan ticaretin ve ayrıca meta ticareti sermayesinin varlığından başka hiçbir şey gerektirmediğini daha önce görmüş olduğumuzdan, burada üzerinde durmamız gereken tek şey, meta ticareti sermayesi.

Ticaret sermayesi dolaşım alanına hapsolmuş bulunduğundan ve tek işlevi meta mübadelesine aracılık etmek olduğundan, onun var olması için (dolaysız takastan doğan gelişmemiş biçimler bir yana bırakılırsa), basit meta dolaşımı ve para dolaşımı için gerekli olanların dışında herhangi bir koşul bulunmaz. Ya da daha doğrusu, sonuncusu, *onun* var olmasının koşuludur. Metalar olarak dolaşıma giren ürünler hangi üretim tarzına (ilkel komünler ya da kölelerin üretimi ya da küçük köylü ve küçük burjuva üretimi ya da kapitalist üretim) dayalı olarak üretilirse üretilsin, bunların meta olma niteliklerinde herhangi bir değişiklik olmaz ve metalar olarak mübadele sürecinden ve ona eşlik eden biçim değişikliklerinden geçmek zorundadırlar. Tüccar sermayesinin aralarında aracılıkta bulunduğu uçlar, tıpkı para ve paranın hareketi için verili oldukları gibi, tüccar sermayesi için de verilidir. Gerekli olan tek şey, bu uçların metalar olarak elde bulunmasıdır; bunların üretimi tümüyle meta üretimi şeklinde de gerçekleşse, bağımsız olarak faaliyette bulunan üreticinin kendi üretimiyle giderdiği dolaysız gereksinimleri aşan fazlalıklar olarak piyasaya sürülmüş olsalar da, durum değişmez. Tüccar sermayesi, yalnızca, kendisi için verili ön koşulları oluşturan bu uçların, yani metaların hareketine aracılık eder.

Ürünlerin ne kadarının ticaret konusu olacağı ve tüccarların ellerinden geçeceği üretim tarzına bağlıdır ve bu konudaki en üst düzeye, ürünlerin dolaysız geçim araçları olarak değil sadece metalar olarak üretildikleri, tam olarak gelişmiş kapitalist üretim aşamasında ulaşılır. Diğer yandan, her tür üretim tarzında, ticaret, (burada, ürünlerin sahip-

leri anlamında) üreticilerin hazlarını ya da gömülerini artırmak üzere mübadele konusu olacak fazla ürünlerin üretilmesini teşvik eder; yani, üretime, mübadele değerine yönelik olma niteliğini giderek daha fazla kazandırır.

Metaların başkalaşımı, yani onların hareketi, 1. maddi olarak, farklı metaların birbirleriyle mübadele edilmesinden, 2. biçimsel olarak, metaların paraya çevrilmesinden, yani satıştan, ve paranın metalara çevrilmesinden, yani satın almadan oluşur. Ve tüccar sermayesinin işlevi, bu işlevlerden, yani metaların alım satım yoluyla mübadelesinden ibarettir. Dolayısıyla, tüccar sermayesi, yalnızca, meta mübadelesine aracılık eder; ama bu arada, bu mübadelenin, başından itibaren sadece dolaysız üreticiler arasındaki bir meta mübadelesi olduğu düşünülmemelidir. Kölelik, serflik ve haraç düzeni koşulları altında (ilkel topluluklar söz konusu olduğunda), ürünün sahipleri, yani satıcılar, köle sahibi, feodal bey ve haraç toplayan devlettir. Tüccar, çok sayıda insan için alıp satar. Alımlar ve satımlar onun elinde toplanır ve böylece alım satım, (tüccar olarak) alıcının dolaysız gereksinimine bağlı olmaktan çıkar.

Ama meta mübadelelerine tüccarın aracılık ettiği üretim alanlarının toplumsal örgütlenmesi ne şekilde olursa olsun, tüccarın serveti her zaman para cinsinden bir servet biçiminde var olur ve onun parası her zaman sermaye olarak iş görür. Onun biçimi her zaman P – M – P′′dür; mübadele değerinin bağımsız biçimi olan para başlangıç noktasıdır ve mübadele değerinin artırılması bağımsız amaçtır. Meta mübadelesinin kendisi ve ona aracılık eden (üretimden ayrılmış ve üretici olmayanlarca gerçekleştirilen) işlemler, yalnızca zenginliği değil, genel toplumsal biçimiyle, yani mübadele değeri olarak zenginliği artırmanın araçlarından başka bir şey değildir. İtici güdü ve belirleyici amaç, P'yi P + ΔP'ye dönüştürmektir; P – P′ işlemine aracılık eden P – M ve M – P′ işlemleri, yalnızca, P'nin P + ΔP'ye bu dönüşümünün geçiş uğrakları olarak görünür. Tüccar sermayesinin karakteristik hareketi olan bu P – M – P′, onu, üreticilerin kendi aralarında gerçekleşen ve nihai amacı kullanım değerlerinin mübadelesi olan meta ticaretinden (M – P – M) ayırır.

Bu nedenle, üretim ne kadar az gelişmişse, para cinsinden servetin o kadar büyük bir bölümü tüccarların elinde toplanır ya da tüccar servetinin özgül biçimi olarak görünür.

Kapitalist üretim tarzı içinde (yani sermaye üretimi egemenliği altına alıp ona tümüyle değişmiş ve özgül bir biçim verir vermez), tüccar sermayesi, sadece, *özel* bir işleve sahip bir sermaye olarak görünür. Önceki tüm üretim tarzlarında ve üretimin dolaysız olarak üreticinin geçim araçlarının üretimi anlamına gelmesi ölçüsünde daha fazla geçerli ol-

mak üzere, tüccar sermayesi, sermayenin en üst düzeyli [*par excellence*] işlevini yerine getiriyormuş gibi görünür.

Dolayısıyla, tüccar sermayesinin, sermayenin üretimi boyunduruğu altına almasından çok önce, sermayenin tarihsel biçimi olarak görünmesinin nedenini anlamakta en küçük bir güçlük çekilmez. Onun varlığı ve belirli bir düzeye kadar gelişmesi, 1. para cinsinden servet yoğunlaşmasının ön koşulu olarak, ve 2. kapitalist üretim tarzı, ticaret için üretimi, tek tek müşterilere satış yapılması yerine büyük ölçekli satışların yapılmasını, yani aynı zamanda, kişisel gereksinimlerini gidermek için satın almak yerine kendi satın alma işleminde çok sayıda kişinin satın alma işlemlerini bir araya getiren bir tüccarın varlığını şart koştuğundan, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için tarihsel bir ön koşuldur. Diğer yandan, tüccar sermayesindeki her tür gelişim, üretimin giderek mübadele değerine yönelik bir karakter kazanmasına ve ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yol açar. Yine de, tüccar sermayesinin gelişimi, kendi başına ele alındığında, hemen aşağıda daha geniş şekilde göreceğimiz üzere, bir üretim tarzından bir başkasına geçişe aracılık etmeye de onu açıklamaya da yetmez.

Kapitalist üretim içinde tüccar sermayesi geçmişteki bağımsız varlığına son verilerek genel olarak sermaye yatırımının özel bir uğrağına dönüştürülür ve kârların eşitlenmesi tüccar sermayesinin kâr oranını genel ortalamaya indirir. Artık, yalnızca, üretken sermayenin aracısı olarak iş görür. Burada, tüccar sermayesinin gelişimiyle oluşan toplumsal koşullar belirleyici olmaktan çıkar; buna karşın, tüccar sermayesinin egemen olduğu yerlerde, eskimiş koşullar hüküm sürer. Bu söylenen, aynı ülkenin içinde bile geçerli olur; örneğin, saf ticaret şehirlerinin sanayi şehirlerine kıyasla geçmişteki koşullarla çok daha çarpıcı benzerlikler gösterdiği ülkelerde böyledir.[46]

Tüccar sermayesi olarak sermayenin bağımsız ve baskın şekilde gelişmesi, üretimin sermayeye tabi kılınmamasıyla, dolayısıyla da sermayenin ona yabancı ve ondan bağımsız bir toplumsal üretim biçimine dayalı olarak gelişmesiyle aynı anlama gelir. Yani, tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesi, toplumun genel iktisadi gelişimiyle ters orantılıdır.

46 Bay W. Kiesselbach ("Der Gang des Welthandels im Mittelalter", 1860), gerçekten de, tüccar sermayesinin sermayenin genel biçimi olduğu bir dünyanın düşünceleriyle yaşıyor. Sermayenin modern anlamı hakkında en küçük bir fikre sahip değil; Bay Mommsen kendi "Roma Tarihi"nde "sermaye"den ve sermaye egemenliğinden söz ederken sermayenin modern anlamını ne kadar az biliyorsa o da o kadar az biliyor. Modern İngiliz tarihinde gerçek ticaret katmanı ve ticaret şehirleri siyasal olarak da gerici ve sanayi sermayesine karşı toprak aristokrasisiyle ve mali aristokrasiyle birlik hâlinde görünür. Örneğin, Liverpool'un siyasal rolü ile Manchester ve Birmingham'ınki karşılaştırılabilir. İngiliz tüccar sermayesi ve mali aristokrasi (*moneyed interest*), sanayi sermayesinin eksiksiz egemenliğini, ancak tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasından vb. bu yana tanıyor.

Sermayenin egemen biçimi olarak bağımsız tüccar serveti, dolaşım sürecinin uçlarından bağımsızlaşması anlamına gelir ve bu uçlar, mübadelede bulunan üreticilerin kendileridir. Söz konusu uçlar dolaşım sürecinden ve bu süreç onlardan bağımsız kalır. Burada, ürün, ticaret aracılığıyla meta olur. Burada ürünleri metalara dönüştüren şey, ticarettir; hareketleri ticareti oluşturan şey, üretilen metalar değildir. Demek ki, sermayenin kendisi burada ilk olarak dolaşım sürecinde ortaya çıkar. Paranın sermayeye dönüşümü dolaşım sürecinde gerçekleşir. Ürünün, mübadele değerine, metalara ve paraya dönüşümü ilk olarak dolaşımda gerçekleşir. Sermaye, kendi uçlarına, yani aralarında dolaşımın aracılık ettiği farklı üretim alanlarına hükmetmeyi öğrenmeden önce, kendisini dolaşım süreci içinde oluşturabilir ve kendisini bu süreçte oluşturmak zorundadır. Para dolaşımı ve meta dolaşımı, iç yapıları bakımından henüz temel olarak kullanım değerleri üretimine yönelik olan ve çok farklı şekillerde örgütlenen üretim alanlarına aracılık edebilir. Üretim alanlarının üçüncü bir alanla birbirlerine bağlanmalarına yol açan dolaşım sürecinin bu bağımsızlaşması, iki ayrı anlama gelir. Birincisi, dolaşım, henüz üretime hükmetmeye başlamamıştır; aksine, onunla ilişkisi, onun verili bir ön koşulu olmasıdır. Diğer yandan, üretim süreci, henüz, dolaşım sürecini, sadece kendi uğraklarından biri olacağı şekilde kapsamamıştır. Buna karşılık, kapitalist üretimde her ikisi de geçerlidir. Üretim süreci tümüyle dolaşıma yaslanır ve dolaşım, üretimin yalnızca bir uğrağı, bir geçiş evresidir, yani yalnızca, meta olarak üretilen ürünün gerçekleştirilmesi ve onun metalar olarak üretilen üretim ögelerinin yerlerine koyulmasıdır. Burada, sermayenin dolaysız olarak dolaşımdan kaynaklanan biçimi (ticaret sermayesi), artık yalnızca kendi yeniden üretim hareketi içindeki sermayenin biçimlerinden biri olarak görünür.

Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olması yasası, kendisini, en çok, Venediklilerde, Cenevizlilerde ve Hollandalılarda görüldüğü üzere, asıl kazançların yurt içinde üretilen ürünlerin ihraç edilmesiyle değil, ticari ve başka iktisadi açılardan gelişmemiş toplulukların ürünlerinin mübadelesine aracılık ederek ve her iki üretici ülkeyi sömürerek elde edildiği taşımacılık ticaretinin (*carrying trade*) tarihinde gösterir.[47] Tüccar sermayesi bu-

47 "Ticaret şehirlerinin sakinleri, daha zengin ülkelerin gelişkin imalat sanayisi ürünlerini ve pahalı lüks mallarını ithal ederek, bunları kendi topraklarından elde edilen büyük miktarlarda ham ürünler vererek hevesli bir şekilde satın alan büyük toprak sahiplerinin kendilerini beğenmişliklerini besliyordu. Dolayısıyla, o dönemde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde, ticaret, asıl olarak, bir ülkenin ham ürünlerinin daha uygar ülkelerin imalat sanayisi ürünleriyle mübadele edilmesinden oluşuyordu ... Bu zevk, ciddi bir talebe yol açacak kadar genelleştiğinde, tüccarlar, taşıma maliyetlerinden tasarrufta

rada uçlardan, yani aralarında aracılık ettiği üretim alanlarından ayrıdır, saftır. Bu, onun oluşumunun başlıca kaynaklarından biridir. Ne var ki, bu taşımacılık ticareti tekeli ve dolayısıyla bu ticaretin kendisi, geçmişte her iki yönden sömürdüğü ve gelişmemişlikleri kendi varlık temeli olan halkların iktisadi gelişmişliklerinin ilerlemesiyle orantılı olarak ortadan kalkar. Bu, taşımacılık ticareti örneğinde, yalnızca özel bir ticaret dalının ortadan kalkması olarak değil, aynı zamanda yalnızca ticaretle uğraşan halkların üstünlüğünün ve genel olarak geçmişte söz konusu taşımacılık ticaretine dayanmış olan ticari zenginliklerinin ortadan kalkması olarak görünür. Bu, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte ticaret sermayesinin sanayi sermayesine tabi hâle gelmesini ifade eden bir özel biçimden başka bir şey değildir. Tüccar sermayesinin üretime doğrudan doğruya egemen olduğu yerlerdeki yönetim tarzının çarpıcı örnekleri, yalnızca genel olarak sömürge ekonomisi (sömürge sistemi denen sistem) tarafından değil, çok özel olarak eski Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetim tarzı tarafından sağlanır.

Tüccar sermayesinin hareketi P – M – P′ olduğundan, tüccarın kârı, birincisi, yalnızca dolaşım sürecinde gerçekleşen işlemlerle, yani alım ve satım şeklindeki iki işlemle elde edilir ve ikincisi, son işlem olan satım işlemiyle gerçekleştirilir. Yani, tüccarın kârı, elden çıkarma yoluyla elde edilen kârdır (*profit upon alienation*). Ürünler değerlerine satıldığı sürece, saf ve bağımsız ticaret kârı, *prima facie* [ilk bakışta] olanaksız görünür. Pahalıya satmak için ucuza satın almak, ticaretin yasasıdır. Dolayısıyla, ticaretin yasası, eş değerlerin mübadelesi değildir. Burada değer kavramına, farklı metaların tümünün değer ve dolayısıyla para olması, yani metaların, nitelik açısından, aynı şekilde, toplumsal emeğin ifadeleri olmaları ölçüsünde yer vardır. Ama bunlar eşit değer büyüklükleri değildir. Ürün mübadelelerindeki nicel oranlar başlangıçta tümüyle rastlantısaldır. Meta biçimini, aynı üçüncü şeyle mübadele edilebilir olmaları, yani aynı üçüncü şeyin ifadeleri olmaları ölçüsünde alırlar. Süreklileşen mübadele ve mübadele için yeniden üretimin daha düzenli hâle gelmesi, söz konusu rastlantısallığı giderek ortadan kaldırır. Ama bu söylenen, başlangıçta, üreticiler ve tüketiciler için değil, bu ikisi arasındaki aracı, yani para cinsinden fiyatları karşılaştıran ve farkı cebine indiren tüccar için geçerlidir. Tüccar, kendi hareketiyle, eş değerliliği sağlar.

Tüccar sermayesi, başlangıçta, yalnızca, hükmetmediği uçlar ve yaratmadığı ön koşullar arasındaki aracılık hareketidir.

---

bulunmak için, doğal olarak, kendi ülkelerinde aynı türden bazı manifaktürler kurma girişimlerinde bulunuyordu." (A. Smith, ["Wealth of Nations", Aberdeen, London 1848] Book III, chap. III [s. 267].)

Tıpkı, meta dolaşımının sadece biçiminin (M – P – M), yalnızca değer ölçüsü ve dolaşım aracı olarak değil, metanın ve dolayısıyla zenginliğin mutlak biçimi olarak, gömü olarak parayı ortaya çıkarması ve onun para olarak korunmasının ve büyümesinin kendinde bir amaca dönüşmesi örneğinde olduğu gibi, tüccar sermayesinin sadece dolaşım biçimi (P – M – P´), kendisini yalnızca elden çıkarılma yoluyla koruyan ve çoğaltan bir şey olarak parayı, gömüyü ortaya çıkarır.

Eski çağların ticaretle uğraşan halkları, Epikür'ün evrendeki dünyaların arasında yaşayan tanrıları* ya da daha çok Polonya toplumunun gözeneklerinde yaşayan Yahudiler gibi yaşıyordu. İlk bağımsız, büyük ölçüde gelişmiş ticaret şehirlerinin ve ticaretle uğraşan halkların ticareti, saf bir taşımacılık ticareti olarak, aralarında aracılık rolü oynadıkları üretici halkların barbarlıklarına yaslanıyordu.

Kapitalist toplumun ön aşamalarında ticaret sanayiye hükmeder; modern toplumda tersi olur. Ticaret, doğal olarak, aralarında yürütüldüğü topluluklar üzerinde az ya da çok etkide bulunacak; hazları ve geçinmeyi ürünlerin dolaysız olarak kullanılmasından çok satışa bağımlı kılarak, üretimi mübadele değerine giderek daha fazla tabi kılacaktır. Ticaret, bu yolla, eski ilişkileri çözer. Para dolaşımını artırır. Artık, üretim fazlasına el koymakla kalmaz, giderek üretimin kendisini ele geçirir ve birer bütün olarak üretim dallarını kendisine bağımlı kılar. Ne var ki, söz konusu çözücü etki, üretici topluluğun doğasına fazlasıyla bağımlıdır.

Ticaret sermayesi gelişmemiş toplulukların ürünlerinin mübadelesine aracılık ettiği sürece, ticari kâr, hile ve dolandırıcılık olarak görünmekle kalmaz, büyük ölçüde bunlardan kaynaklanır. Ticaret sermayesinin farklı ülkelerin üretim fiyatları arasındaki farkı sömürmesi (ve bu bağlamda meta değerleri üzerinde eşitleyici ve sabitleyici etkide bulunması) bir yana bırakıldığında, söz konusu üretim tarzları, tüccar sermayesinin, kısmen, üretimleri henüz temel olarak kullanım değerlerine yönelik olan ve iktisadi örgütlenmeleri açısından, ürünün dolaşıma giren kısmının satışının, yani genel olarak ürünlerin değerlerine satılmasının ikincil önem taşıdığı topluluklar arasındaki bir aracı olarak; kısmen de, A. Smith'in daha önce aktarılan pasajında feodal dönem için doğru bir şekilde sezmiş olduğu üzere, eski üretim tarzlarında, tüccarın faaliyetlerine konu olan artık ürünün temel sahiplerinin, yani köle sahibinin, feodal toprak sahibinin, devletin (örneğin doğulu despotun), tüccarın

* *Epikür'ün tanrıları* – Eski Yunan filozofu Epikür'ün görüşüne göre, tanrılar, farklı dünyalar arasındaki boşluklarda bulunur; evrenin gelişimi üzerinde de insanların yaşamları üzerinde de herhangi bir etkileri yoktur. –*Almanca ed.*

tuzağa düşürdüğü tüketici zenginliği ve lüksü temsil etmesi nedeniyle, artık ürünün ağırlıklı bir bölümüne el koymasına yol açar. Dolayısıyla, ağırlıklı bir egemenliğe sahip olan ticaret sermayesi, her yerde bir yağma sistemini ortaya çıkarır[48] ve hem eski hem de yeni dönemlerdeki gelişmesi doğrudan doğruya şiddete dayalı yağmalarla, deniz korsanlığıyla, kaçırılan insanların köleleştirilmesiyle, sömürgelerdeki fetihlerle bağlantılıdır; Kartaca'da, Roma'da, daha ileri tarihlerde Venediklilerde, Portekizlilerde, Hollandalılarda vb. böyle olmuştur.

Ticaretin ve ticaret sermayesinin gelişmesi, her yerde, mübadele değerlerinin üretilmesi eğilimini güçlendirir, mübadele değerleri üretiminin hacmini artırır, onu çeşitlendirir ve kozmopolitleştirir, parayı dünya parasına dönüştürür. Bu nedenle, ticaret, her yerde, tüm farklı biçimleriyle asıl olarak kullanım değerlerinin üretilmesine yönelik olan mevcut üretim örgütlenmeleri üzerinde az ya da çok çözücü etkide bulunur. Ama eski üretim tarzı üzerinde ne ölçüde çözücü etkide bulunacağı, başlangıçta, söz konusu üretim tarzının sağlamlığına ve iç yapılanmasına bağlı olur. Ve bu çözülme sürecinin nereye doğru yol alacağını, yani eskisinin yerini hangi yeni üretim tarzının alacağını, ticaret değil, eski üretim tarzının karakteri belirler. Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi her zaman bir köle ekonomisiyle sonuçlanır;

48 "Tüccarlar, onlarla büyük tehlikeleri göze alarak ticaret yapmak zorunda oldukları ve üstüne üstlük onlar tarafından kaçırıldıkları, dövüldükleri, haraca bağlandıkları ve soyuldukları için, soylulardan ya da haydutlardan fazlasıyla şikayetçi. Ama bunlara adalet adına katlanıyor olsalardı, tüccarlar elbette aziz kişiler olurdu ... Ama tüm dünyada tüccarlar tarafından ve hatta kendi aralarında o kadar büyük haksızlıklar ve Hıristiyanlığa aykırı hırsızlıklar ve soygunlar yapılıyor ki, Tanrı'nın, haksız yollarla kazanılan bu kadar büyük servetlerin yeniden yitirilmesini ya da çalınmasını ve tüccarların kafalarına vurulmasını ya da hapsedilmelerini sağlaması şaşırtıcı mı? ... Ve prenslere düşen görev, bu tür haksız ticari işlemleri gereken sertlikle cezalandırmak ve tebaalarının tüccarlar tarafından bu denli utanmazca taciz edilmemesini sağlamaktır. Bunu yapmadıklarından, Tanrı, şövalyelere ve haydutlara ihtiyaç duyar, tüccarların haksızlıklarını onlar aracılığıyla cezalandırır ve tıpkı Mısır'ı ve tüm dünyayı şeytanlarla cezalandırması ve düşmanlarla tahrip etmesi örneğinde olduğu gibi, onları şeytanları olarak kullanır. Bu nedenle onları birbirlerinin karşısına çıkarır; ama bunu yaparken, şövalyelerin tüccarlardan daha az soyguncu olduklarının fark edilmesini sağlamaz; tüccarların tüm dünyayı her gün soymalarına karşın, bir şövalye yılda bir ya da iki kez, bir ya da ikisini soyar." "İşaya'nın sözüne bağlı kalın: Senin prenslerin, hırsızların yol arkadaşları oldu. Bir gulden ya da yarım gulden çalmış olan hırsızları astırırken, bütün dünyayı soyan ve tüm diğerlerinden daha güvenli bir şekilde hırsızlık yapanlarla birlik oluyorlar; böylece, büyük hırsızların küçük hırsızları astığını söyleyen atasözü geçerliliğini korur ve Romalı senatör Cato'nun söylediği gibi: Kötü hırsızlar zindanlarda ve pranga vurulmuş olarak yatar, ama resmi hırsızlar altın ve ipek kuşanır. Ama Tanrı'nın bu konudaki son sözü ne olacaktır? Hezekiel aracılığıyla söylediğini yapacak, bir şehir yanıp yıkıldığında prenslerin de tüccarların da kalmaması örneğinde olduğu gibi, prensleri ve tüccarları, yani hırsızları, kurşun ve demir gibi birbirleriyle kaynaştıracaktır. "Martin Luther, Ticaret ve Tefecilik Kitapları. 1527 tarihli. [Luther, "Von Kauffshandlung und Wucher". "Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri" içinde, Wittembergk 1589, s. 296-297. –*Almanca ed.*]).

başlangıç noktasına bağlı olarak, sadece, dolaysız geçim araçlarının üretimine yönelik, ataerkil bir köle sistemi, artık değer üretimine yönelik bir köle sistemine dönüşür. Buna karşılık, modern dünyada, aynı etki ve gelişme, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Demek ki, bu sonuçlar da, ticaret sermayesinin gelişmesinden çok farklı koşulların ürünleriydi.

Kentsel sanayinin kendisi tarımsal sanayiden ayrılır ayrılmaz, kentsel sanayinin ürünlerinin başından itibaren metalar olmaları ve dolayısıyla bunların satılmasının ticaretin aracılığını gerektirmesi, konunun doğasından kaynaklanır. Buraya kadarıyla, ticaretin kentsel gelişmeye yaslanması ve diğer yandan kentsel gelişmenin ticarete bağımlı olması doğaldır. Ne var ki, sınai gelişmenin bu gelişmeyle ne ölçüde el ele gideceği, burada tümüyle farklı koşullara bağlıdır. Eski Roma, geç cumhuriyet döneminde bile, zanaatlarda herhangi bir gelişme olmadan, tüccar sermayesini eski dünyada hiç ulaşmadığı kadar yüksek bir düzeye ulaştırırken, Korint'te ve Avrupa'nın ve Küçük Asya'nın diğer Yunan kentlerinde, ticaretin gelişmesine yüksek derecede gelişmiş zanaatlar eşlik etmişti. Diğer taraftan, kentsel gelişmenin ve onun koşullarının tam tersine, ticaret ruhu ve ticaret sermayesinin gelişmesi çoğu zaman tam da yerleşik olmayan, göçebe halklara özgüdür.

16. ve 17. yüzyıllardaki, coğrafi keşiflerle birlikte ticaret alanında gerçekleşmiş ve tüccar sermayesinin gelişmesini fazlasıyla hızlandırmış olan büyük devrimlerin, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi destekleyen başlıca uğraklardan birini oluşturdukları apaçıktır (ve tam da bu olgu, tümüyle yanlış görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır). Dünya pazarının birdenbire genişlemesi, dolaşımdaki metaların çeşitlenmesi, Avrupa ulusları arasındaki Asya'nın ürünlerini ve Amerika'nın hazinelerini ele geçirme yarışı ve sömürge sistemi, üretimin önündeki feodal engellerin ortadan kaldırılmasına önemli katkılarda bulunmuştu. Buna karşın, modern üretim tarzı, ilk dönemi olan manifaktür döneminde, yalnızca, gelişmesinin koşullarının Orta Çağ'da ortaya çıkmış olduğu yerlerde gelişmişti. Örneğin, Hollanda ile Portekiz karşılaştırılabilir.[49] Ve eğer 16. yüzyılda ve hatta kısmen 17. yüzyılda ticaretin birdenbire genişlemesi ve yeni bir dünya pazarının oluşumu, eski üretim tarzının yıkılması ve kapitalist üretim tarzının yükselişi üzerinde

49 Hollanda'nın gelişiminde, diğer koşullar bir yana, balıkçılık, manifaktür ve tarım alanlarında yaratılan temelin ne kadar ağırlıklı bir rol oynadığı daha 18. yüzyılın yazarlarınca açıklamıştı. Örneğin Massie bunlardan biriydi. – Asya'daki, İlk Çağ'daki ve Orta Çağ'daki ticaretin kapsamını ve anlamını olduklarından küçük gören eski anlayışın tersine, onu aşırı derecede önemsemek moda oldu. Bu yeni düşünceden kurtulmanın en iyi yolu, İngiltere'nin 18. yüzyılın başlarındaki ihracatını ve ithalatını ele alıp onları bugünkülerle karşılaştırmaktır. Ve yine de, geçmişte ticaretle uğraşan herhangi bir halkın ihracatına ve ithalatına göre, kıyaslanamayacak ölçüde daha büyüktüler. (Bkz. Anderson, "History of Commerce" [s. 261 spp.].)

çok güçlü bir etkide bulunduysa, bu genişleme ve oluşum, tersine, bir kez yaratılmış olan kapitalist üretim tarzına dayalı olarak gerçekleşti. Dünya pazarının kendisi, bu üretim tarzının temelini oluşturur. Diğer yandan, bu üretim tarzına içkin olan, üretimin ölçeğini durmadan büyütme gerekliliği, dünya pazarının sürekli olarak genişlemesine yol açar ve böylece burada ticaretin sanayiyi durmadan devrimcileştirmesi değil, sanayinin ticareti durmadan devrimcileştirmesi söz konusu olur. Artık, ticari üstünlük de, büyük sanayinin koşullarının daha az ya da daha çok ağır basmasıyla bağlantılıdır. Örneğin, İngiltere ile Hollanda karşılaştırılabilir. Egemen tüccar ulus olarak Hollanda'nın çöküşünün tarihi, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine bağımlı hâle gelmesinin tarihidir. Kapitalist üretim tarzını önceleyen ulusal üretim tarzlarının iç sağlamlıklarının ve yapılanmalarının, ticaretin çözücü etkisinin önüne çıkardığı engeller, İngilizlerin Hindistan ve Çin'le ticaretinde çarpıcı bir şekilde görülür. Burada üretim tarzının geniş temeli, küçük ölçekli tarım ile ev sanayisinin birliği tarafından oluşturulur; Hindistan söz konusu olduğunda, buna, toprak üzerindeki ortak mülkiyete dayalı köy toplulukları biçimini eklemek gerekir; ayrıca, Çin'de de ilk biçim buydu. İngilizler, Hindistan'da, bu küçük iktisadi toplulukları parçalamak için, egemenler ve toprak sahipleri olarak, dolaysız siyasal ve iktisadi güçlerini aynı anda kullanmıştı.[50] İngiliz ticareti burada yalnızca, metalarının düşük fiyatları aracılığıyla sınai ve tarımsal üretimin söz konusu birliğinin çok eski bir bütünleştirici parçasını oluşturan iplikçilik ve dokumacılığı parçalaması ve böylece yerel toplulukları parçalaması ölçüsünde, üretim tarzı üzerinde devrimcileştirici etkide bulunur. Burada bile, bu çözme işini ancak çok yavaş bir şekilde gerçekleştirebiliyorlar. Dolaysız siyasal gücün yardımından yoksun olunan Çin'de daha da yavaşlar. Tarım ile manifaktürün dolaysız bağlantılarından kaynaklanan büyük tasarruf ve zaman kazancı, burada, büyük sanayinin, fiyatlarına onları her yerde delik deşik eden dolaşım sürecinin *faux frais*'sinin[†] eklendiği ürünlerine karşı çok katı bir direnç oluşturur. Buna karşılık, Rus ticareti, İngiliz ticaretinden farklı olarak, Asya tipi üretimin iktisadi temeline dokunmaz.[51]

---

50 Eğer tarihi, başarısızlığa uğramış ve gerçekten aptalca (pratikte rezil) iktisadi denemelerin bir tarihi olan bir halk varsa, İngilizlerin Hindistan'daki yönetimi böylesi bir örnektir. Bengal'de, İngiliz büyük toprak mülkiyetinin bir karikatürünü, güneydoğu Hindistan'da parsel mülkiyetinin bir karikatürünü yarattılar; kuzeybatıda, ortak toprak mülkiyetine yaslanan Hint iktisadi topluluğunu, ellerinden geldiği kadarıyla, kendisinin bir karikatürüne dönüştürdüler.

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. *–Türkçe ed.*

51 Rusya'nın, tümüyle kendi içindeki ve komşu Asya pazarına bağımlı olan kendi kapitalist üretimini geliştirmek için var gücüyle çabalamaya başlamasından bu yana, bu durum da değişmeye başladı. –F. E.

Feodal üretim tarzından çıkış iki farklı şekilde gerçekleşir. Doğal tarım ekonomisinden ve Orta Çağ'daki kent sanayisinin loncalara bağlı zanaatlarından farklı olarak, üretici, tüccar ve kapitalist olur. Gerçekten devrimcileştirici olan yol budur. Ya da, tüccar, üretim üzerinde dolaysız bir denetim kurar. Bu ikinci yol (örneğin, bağımsız olan dokumacıları kendi denetimi altına sokan, onlara yünlerini satan ve onlardan kumaşlarını satın alan 17. yüzyılın İngiliz *clothier*'ının [kumaşçısının] yaptığı gibi) tarihsel olarak bir geçiş işlevi görse de, söz konusu yol, özünde, eski üretim tarzını köklü bir şekilde dönüştürmek yerine onu korur ve kendi ön koşulu olarak devam ettirir. Örneğin, 19. yüzyılın ortalarında bile, Fransız ipek sanayisindeki, İngiliz çorap ve dantel sanayisindeki fabrikatör, çoğu zaman yalnızca kâğıt üzerinde fabrikatördü; aslında, dokumacıları eski dağınık tarzda çalıştırmaya devam eden ve gerçekte kendisi için çalışan dokumacılar üzerindeki tüccar egemenliğini hayata geçiren bir tüccardan başka bir şey değildi.[52] Bu sistem her yerde gerçek kapitalist üretim tarzının önünde bir engel oluşturur ve bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte ortadan kalkar. Üretim tarzını köklü bir dönüşüme uğratmadan, yalnızca dolaysız üreticilerin durumunu kötüleştirir, onları doğrudan doğruya sermayeye bağlı olanlarla karşılaştırıldığında daha kötü koşullar altında salt ücretli emekçilere ve proleterlere dönüştürür ve artık emeklerine eski üretim tarzına dayalı olarak el koyar. Aynı ilişki, bir miktar değişikliğe uğramış olarak, Londra'da el emeğine dayalı olarak yürütülen mobilya imalatının bir kısmı için de geçerlidir. Özellikle Tower Hamlets'da [Londra'nın doğu kesimlerinde] çok geniş ölçekli olarak uygulanır. Tüm üretim çok fazla sayıda birbirlerinden bağımsız iş dalına bölünmüştür. Bir işletme yalnızca sandalye imal eder, bir başkası yalnızca masa, bir üçüncüsü yalnızca dolap, vb. Ama bu işletmelerin kendileri, bir küçük usta ve az sayıda kalfa tarafından, az çok el emeğine dayalı olarak çalıştırılır. Bununla birlikte üretim, doğrudan doğruya özel kişiler için çalışmayı olanaksız kılacak kadar fazladır. Alıcılar, mobilya mağazalarının sahipleridir. Cumartesi günü usta onları ziyaret edip ürününü satar ve bu sırada, rehinci dükkânlarında şu ya da bu parça için alınacak olan ödünç para için nasıl pazarlık ediliyorsa aynı şekilde fiyat pazarlığı yapılır. Bu ustalar, bir sonraki hafta yeniden ham madde satın alabilmek ve ücretleri ödeyebilmek için bile haftalık satışlara muhtaçtır. Bu koşullar altında, aslında, tek yaptıkları, tüccar ile kendi işçileri arasında aracılık etmektir. Asıl kapitalist, artık değerin

52 Ren bölgesindeki kurdele ve şerit imalatçıları ve ipek dokumacıları için de aynısı geçerliydi. Hatta, Krefeld'de, taşradaki bu el dokumacıları ile kentlerdeki "fabrikatörler" arasındaki trafik için ayrı bir demiryolu yapıldı, ama mekanik dokumacılık aradan geçen süre içinde el dokumacılarıyla birlikte bu demiryolunu da atıl bıraktı. –F. E.

en büyük kısmını cebine indiren tüccardır.[53] Geçmişte el emeğine dayalı olarak ya da kırsal sanayinin yan dalları olarak yürütülen dallardan manifaktüre geçiş de çok benzerdir. Bu küçük (el emeğine dayalı işletmenin izin verdiği kadarıyla kendileri de makine kullanan) bağımsız işletmelerin teknik gelişme düzeylerine bağlı olarak, büyük sanayiye geçiş de gerçekleşir; makine, el yerine buharla çalıştırılır; bu söylenen, örneğin, son dönemde, İngiliz çorap sektörü için geçerlidir.

Dolayısıyla, geçiş, üç farklı şekilde gerçekleşir: *Birincisi*, tüccar, doğrudan doğruya sanayici olur; bu durum, ticarete dayalı olan zanaatlar ve özellikle de lüks tüketim malı sanayileri için geçerlidir; söz konusu mallar, tüccarlar tarafından, ham maddeler ve işçilerle birlikte yurt dışından ithal edilir; örneğin, on beşinci yüzyılda, İtalya'ya Konstantinopolis'ten ithal ediliyorlardı. *İkincisi*, tüccar, küçük ustaları kendi aracıları (*middlemen*) hâline getirir ya da doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın alımda bulunur; küçük ustayı kâğıt üzerinde bağımsız ve onun üretim tarzını eskisi gibi bırakır. *Üçüncüsü*, sanayici, tüccar olur ve ticaret için doğrudan doğruya büyük ölçekli üretimde bulunur.

Orta Çağ'da tüccar, Poppe'nin doğru bir şekilde söylediği gibi, lonca üyelerinin ya da köylülerin ürettiği metaların "yatırımcı"sından başka bir şey değildir.* Tüccar, sanayici olur ya da daha çok, el emeğine dayanan, özellikle kırsal alandaki küçük sanayiyi kendisi için çalıştırır. Diğer yandan, üretici, tüccar olur. Örneğin, kumaş dokuma ustası, yününü küçük miktarlarla ve sık aralıklarla tüccardan temin etmek ve kalfalarıyla birlikte onun için çalışmak yerine, kendi başına yün ya da iplik satın alır ve kumaşını tüccara satar. Üretim ögeleri, üretim sürecine, onun tarafından satın alınmış metalar olarak girer. Ve kumaş dokumacısı, artık, tek bir tüccar ya da belirli müşteriler için üretimde bulunmak yerine, ticaret dünyası için üretimde bulunur. Üreticinin kendisi bir tüccardır. Ticaret sermayesi artık yalnızca dolaşım sürecini yürütür. Ticaret, başlangıçta, loncalara dayalı ve kırsal-evsel zanaatların ve feodal tarımın kapitalist işletmelere dönüşmesinin ön koşuluydu. Yine ticaret, ürünü meta düzeyine yükseltir; bunu da, kısmen, ona bir pazar yaratarak, kısmen de yeni meta eş değerleri ve üretim için yeni ham ve yardımcı maddeler sağlayarak ve böylece, başından itibaren ticarete, yani hem pazar ve dünya pazarı için üretime hem de dünya pazarından kaynaklanan üretim koşullarına dayalı olan üretim dalları açarak gerçekleştirir. Manifaktür ve

53 Bu sistem 1865'ten bu yana çok daha geniş bir ölçeğe ulaşmıştır. Bu konuda daha kapsamlı bilgi için, bkz. "First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System", London 1888. –F. E.

* Poppe, "Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts", Band 1, Göttingen 1807, s. 70. –*Almanca ed.*

özellikle de büyük sanayi, belirli bir ölçüde güçlenir güçlenmez, bu kez kendisi pazarı yaratır ve metalarıyla onu fetheder. Bu noktada, ticaret, yaşamsal koşulu pazarın sürekli genişlemesi olan sınai üretimin hizmetine girer. Sürekli olarak daha fazla genişleyen bir seri üretim eldeki pazarı doldurup taşırır ve dolayısıyla bu pazarı durmadan genişletir, onun önündeki engelleri durmadan parçalar. Bu seri üretimi, (sadece var olan talebi ifade ettiği kadarıyla) ticaret değil, faal sermayenin büyüklüğü ve emeğin gelişmiş üretici gücü sınırlandırır. Dünya pazarı her zaman sanayici kapitalistin önündedir ve sanayici kapitalist, kendi maliyet fiyatlarını, yurt içindeki maliyet fiyatlarıyla değil tüm dünyadaki maliyet fiyatlarıyla karşılaştırır ve durmadan karşılaştırmak zorundadır. Önceki dönemde bu karşılaştırma işi neredeyse tümüyle tüccarlara düşüyor ve böylece ticaret sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenlik kurmasını sağlıyordu.

Modern üretim tarzının ilk teorik incelemesi (merkantilizm), kaçınılmaz olarak, ticaret sermayesinin hareketinde bağımsızlaştığı şekliyle dolaşım sürecinin yüzeysel görüngülerinden hareket etmiş ve bu nedenle yalnızca görüntüyü kavrayabilmişti. Bu, kısmen, ticaret sermayesinin, genel olarak sermayenin ilk serbest var oluş biçimi olmasından, kısmen de, aynı sermayenin, feodal üretimin ilk köklü dönüşüm döneminde, yani modern üretimin ortaya çıkış döneminde çok büyük bir etkiye sahip olmasından kaynaklanır. Modern ekonominin gerçek bilimi, ancak, teorik incelemenin dolaşım sürecinden üretim sürecine geçtiği yerde başlar. Gerçi, faiz getiren sermaye de, sermayenin eski çağlardan kalma bir biçimidir. Ama merkantilizmin neden ondan hareket etmek yerine onunla polemik yaptığını daha sonra göreceğiz.

Beşinci Kısım

Kârın Faiz ile Girişimci Kazancına Bölünmesi. Faiz Getiren Sermaye

Bölüm

21

Faiz Getiren Sermaye

★ ★ ★

Genel ya da ortalama kâr oranının ilk incelemesi sırasında (bu kitabın İkinci Kısmında), eşitlenme henüz yalnızca farklı alanlara yatırılan sanayi sermayelerinin eşitlenmesi olarak göründüğünden, söz konusu oran henüz tamamlanmış şekliyle önümüzde durmuyordu. Ticaret sermayesinin bu eşitlenmeye katılımının ve ticari kârın ele alındığı bir önceki kısımda bu eksiklik giderildi. Genel kâr oranı ve ortalama kâr bu kez kendilerini öncekine göre daha dar sınırlar içinde ortaya koydu. İncelememizin devamında, yine genel kâr oranından ya da ortalama kârdan söz ettiğimizde, bunun şu son çerçeve içinde, yani ortalama oranın tamamlanmış şekliyle ilişkili olarak gerçekleşeceği akılda tutulmalı. Ortalama oran bundan böyle sanayi sermayesi ve ticaret sermayesi için aynı olduğundan, bu ortalama kâr söz konusu olduğu sürece, sınai kâr ile ticari kâr arasında herhangi bir ayrıma gitme gereği de kalmadı. Sermaye, ister sınai olarak üretim alanında isterse ticari olarak dolaşım alanında yatırılmış olsun, kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] aynı yıllık ortalama kârı sağlar.

(Burada, gerçekten de para ya da meta olarak var olan belirli bir değer tutarının bağımsız ifadesi olarak alınan) para, kapitalist üretime dayalı olarak sermayeye dönüştürülebilir ve bu dönüşüm yoluyla verili bir değer olmaktan çıkarak kendi kendisini değerlendiren, kendisini çoğaltan bir değer olur. Kâr üretir, yani, kapitaliste, belirli bir miktarda karşılığı ödenmemiş emeği, artık ürünü ve artık değeri işçiden söküp alma ve ona el koyma olanağını sağlar. Böylece, para olarak sahip olduğu kulla-

nım değeri dışında, ek bir kullanım değerini, yani sermaye olarak iş görme kullanım değerini kazanır. Burada onun kullanım değeri, tam olarak, sermayeye dönüştürüldüğünde ürettiği kârdır. Potansiyel sermaye olma, kârı üretmenin aracı olma özelliğiyle meta olur; ama bu kendine özgü [*sui generis*] bir metadır. Ya da aynı anlama gelmek üzere, sermaye olarak sermaye, meta olur.[54]

Yıllık ortalama kâr oranı %20 olsun. Bu durumda, 100 sterlin değerindeki bir makine, ortalama koşullar altında ve ortalama düzeyde zekâ ve amaca yönelik çabayla kullanıldığında, 20 sterlinlik bir kâr sağlardı. Dolayısıyla, 100 sterlini olan bir adamın elinde, 100 sterlini 120 sterlin yapma ya da 20 sterlinlik bir kâr üretme gücü bulunur. Elinde 100 sterlinlik bir potansiyel sermaye vardır. Bu adam 100 sterlini bir yıllığına onu gerçekten sermaye olarak kullanan birine verirse, bu kişiye, 20 sterlinlik bir kâr, yani ona hiçbir maliyeti olmayan, karşılığında hiçbir eş değer ödemediği bir artık değer üretme gücünü vermiş olur. Bu adam 100 sterlinin sahibine yıl sonunda belki 5 sterlin, yani üretilen kârın bir kısmını öderse, 100 sterlinin kullanım değeri, yani onun sermaye olarak işlevi, 20 sterlinlik kâr üretme işlevi karşılığında ödeme yapmış olur. Kârın ona ödediği kısmına faiz denir; yani, faiz, kârın, faal sermayenin kendi cebine atmak yerine sermayenin sahibine ödemesi gereken bir kısmı için kullanılan özel bir isimden, özel bir başlıktan başka bir şey değildir.

100 sterline sahip olma durumunun, onun sahibine, faizi, yani sermayesinin ürettiği kârın belirli bir kısmını elde etme gücünü kazandırdığı açıktır. Diğer kişiye 100 sterlini vermeseydi, o kişi kârı üretemez, söz konusu 100 sterlinle ilişkili olarak kapitalist olma işini hiçbir şekilde göremezdi.[55]

Burada Gilbart (bkz. dipnot) gibi doğal adaletten söz etmek saçmadır. Üretimin yürütücüleri arasında gerçekleşen işlemlerin adilliği, bu işlemlerin, üretim ilişkilerinin doğal sonuçları olarak ortaya çıkmalarına dayanır. Bu iktisadi işlemlerin, tarafların iradi eylemleri olarak, onların ortak iradelerinin ifadeleri olarak ve taraflara yasalar aracılığıyla kabul ettirilebilecek sözleşmeler olarak görünmesine aracılık eden hukuki biçimler, salt biçimler olarak, bu içeriği belirleyemez. Onu yalnızca ifade ederler. Bu içerik, ne zaman üretim tarzına karşılık düşse, onun için uygun olsa, adildir. Üretim tarzıyla ne zaman çelişse adaletsizdir. Kölelik,

---

54 Burada, iktisatçıların konuyu bu şekilde kavradıkları bazı pasajlar aktarılabilirdi. – "Report on Bank Act" (H. of C. 1857 [s. 104]) için yapılan bir tanık sorgusunda İngiltere Bankası'nın bir müdürüne şöyle soruluyor: "Siz" (banka) "*sermaye metasıyla* çok büyük işler mi yapıyorsunuz?"

55 "Kâr elde etme düşüncesiyle para ödünç alan bir adamın bu kârın bir kısmını borç veren kişiye ödemesi gerektiği, doğal adaletin apaçık bir ilkesidir." (Gilbart, "The History and Principles of Banking", London 1834, s. 163.)

kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, adaletsizdir; metaların kaliteleriyle ilgili olarak hile yapmak da öyledir.

100 sterlin, 20 sterlinlik kârı, ister sınai ister ticari olsun sermaye olarak iş görmesi yoluyla üretir. Ama sermaye olarak iş görmenin *sine qua non*'u [olmazsa olmazı], 100 sterlinin sermaye olarak harcanması, yani paranın, (sınai sermaye söz konusu olduğunda) üretim araçlarının ya da (ticari sermaye söz konusu olduğunda) metaların satın alınması için kullanılmasıdır. Ama harcanabilmesi için mevcut olması gerekir. 100 sterlinin sahibi olan A, onu kişisel tüketimi için harcamış ya da gömü olarak elinde tutmuş olsaydı, bu para, faal B kapitalisti tarafından sermaye olarak harcanamazdı. B, kendi sermayesini değil, A'nınkini harcar; ama A'nın rızası olmadan, A'nın sermayesini harcayamaz. Dolayısıyla, aslında, A'nın bir kapitalist olarak tek işlevinin 100 sterlini harcamak olmasına karşın, başlangıçta 100 sterlini sermaye olarak harcayan kişi, A'dır. Bu 100 sterlin açısından bakıldığında, B, yalnızca, A'nın 100 sterlini ona bırakması ve dolayısıyla bu parayı sermaye olarak harcaması nedeniyle, kapitalist olarak iş görür.

İlk olarak, faiz getiren sermayenin kendine özgü dolaşımını ele alalım. Ardından, ikinci olarak, onun meta olarak satılmasının özgün biçimini, yani ilk ve son kez elden çıkarılmak yerine ödünç verilmesini inceleyeceğiz.

Başlangıç noktası, A'nın B'ye öndelediği paradır. Bu işlem güvenceli ya da güvencesiz olarak gerçekleşebilir; ne var ki, metalar ya da poliçeler, hisse senetleri vb. kâğıtlar karşılığında verilen öndelikler dışında, daha eski olanı, birinci biçimdir. Söz konusu özel biçimler burada bizi ilgilendirmiyor. Burada, olağan biçimiyle faiz getiren sermaye üzerinde duracağız.

Para, B'nin elinde, gerçekten sermayeye dönüşür, P – M – P´ hareketini yapar ve P´ olarak, ΔP faizi temsil etmek üzere P + ΔP olarak A'ya döner. Basitlik adına, sermayenin daha uzun bir süre boyunca B'nin elinde kaldığı ve faizlerin düzenli aralıklarla ödendiği durumu burada şimdilik bir yana bırakıyoruz.

Bu durumda hareket şudur:

P – P – M – P´ – P´

Burada iki kez görünenler, 1. paranın sermaye olarak harcanması, 2. paranın gerçekleşmiş sermaye olarak, P´ ya da P + ΔP olarak geri dönüşüdür.

Ticaret sermayesinin hareketinde (P – M – P´) aynı meta iki kez ya da tüccar tüccara satıyorsa daha çok kez el değiştirir; ama bu süreç, nihai olarak tüketime ulaşıncaya kadar hangi sıklıkla yinelenirse yinelensin,

aynı metanın böylesi her bir yer değiştirmesi bir meta başkalaşımını, metanın alım ya da satımını gösterir.

Diğer yandan, M – P – M′de aynı para iki kez yer değiştirir, ama bu yer değiştirmeler, önce paraya ve sonra paradan yeniden bir başka metaya çevrilen metanın tam başkalaşımını gösterir.

Buna karşılık, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, P′nin ilk yer değiştirmesi kesinlikle meta başkalaşımının da sermayenin yeniden üretiminin de bir uğrağı değildir. Bu özelliği ancak ikinci kez harcandığında, onunla ticaret yapan ya da onu üretken sermayeye dönüştüren faal kapitalistin elinde kazanır. Burada P′nin ilk yer değiştirmesi, A′dan B′ye aktarılmasından başka hiçbir şeyi ifade etmez; bu, genellikle belirli hukuki biçimler ve şartlar altında gerçekleşen bir aktarımdır.

Birincisi sadece A′dan B′ye aktarım olmak üzere, paranın sermaye olarak bu şekilde iki kez harcanmasına, onun iki kez geri dönmesi karşılık gelir. Hareketten P′ ya da P + ΔP şeklinde faal kapitalist B′ye geri döner. Ardından B onu yeniden A′ya aktarır; ama bunu, kârın bir kısmını da ekleyerek yapar ve gerçekleşmiş sermayeyi, P + ΔP′yi aktarır; burada, ΔP, tüm kâra eşit değildir, kârın yalnızca bir kısmıdır, yani faizdir. Para, B′ye, sadece harcamış olduğu şey olarak, faal sermaye olarak, ama A′ya ait bir şey olarak geri döner. Bu nedenle, geri dönüşün tam olması için, B′nin onu yeniden A′ya aktarması gerekir. Ama B′nin, sermaye tutarı dışında, bu sermaye tutarıyla elde etmiş olduğu kârın bir kısmını faiz adı altında A′ya vermesi gerekir, çünkü A, bu parayı ona yalnızca sermaye olarak, yani hareket içinde kendisini korumakla kalmayıp sahibine bir artık değer yaratan değer olarak vermiştir. Para, yalnızca, faal sermaye olduğu sürece B′nin elinde kalır. Ve (üzerinde anlaşılmış olan vadede) geri dönmesiyle birlikte, sermaye olarak iş görmeyi bırakır. Ama artık faal olmayan sermaye olarak, onun hukuki sahibi olmaktan çıkmamış olan A′ya yeniden geri verilmek zorundadır.

Tek başına, sermayenin burada meta olarak sahneye çıkması ya da sermaye olarak paranın meta hâlini alması bile, bu metaya, yani meta olarak sermayeye özgü olan, ayrıca başka işlemlerde de görülen ve satış biçiminden farklı olan bu ödünç verme biçimini ortaya çıkarır.

Burada bir ayrım yapmak gerekir.

Sermayenin dolaşım sürecinde meta-sermaye ve para-sermaye olarak iş gördüğünü daha önce görmüştük (II. Kitap, Bölüm 1) ve burada kısaca hatırlatıyoruz. Ama sermaye, her iki biçimde de, sermaye olarak, meta hâline gelmez.

Üretken sermaye, meta-sermayeye çevrilir çevrilmez, piyasaya sürülmek, meta olarak satılmak zorundadır. Burada basitçe meta olarak

iş görür. Burada, alıcı nasıl yalnızca metanın alıcısı olarak görünüyorsa, kapitalist de aynı şekilde yalnızca metanın satıcısı olarak görünür. Ürün, meta olarak, dolaşım sürecinde, satılması yoluyla değerini gerçekleştirmek, dönüşmüş şekli olan para şeklini almak zorundadır. Bu nedenle, söz konusu metanın bir tüketici tarafından geçim aracı olarak mı yoksa bir kapitalist tarafından üretim aracı, yani sermayenin bir bileşeni olarak mı satın alındığı da hiçbir önem taşımaz. Meta-sermaye dolaşım eyleminde sermaye olarak değil, yalnızca meta olarak iş görür. Basit metadan farklı olarak meta-sermayedir, çünkü, 1. şimdiden bir artık değer taşımaktadır ve dolayısıyla kendi değerinin gerçekleşmesi aynı zamanda artık değerin gerçekleşmesidir; ama bu durum, onun meta olarak, belirli bir fiyatı bulunan ürün olarak basit varlığında herhangi bir değişikliğe yol açmaz; 2. meta olarak bu işlevi onun sermaye olarak yeniden üretim sürecinin bir uğrağıdır ve bu nedenle onun meta olarak hareketi, kendi sürecinin kısmi bir hareketinden ibaret olduğundan, aynı zamanda onun sermaye olarak hareketidir; ama meta-sermaye olma özelliğini, satış eyleminin kendisi aracılığıyla değil, bu eylemin söz konusu belirli değer tutarının sermaye olarak toplam hareketiyle bağlantısı aracılığıyla kazanır.

Aynı şekilde, para-sermaye olarak da gerçekte yalnızca basitçe para olarak, yani metaları (üretim ögelerini) satın alma aracı olarak iş görür. Bu paranın burada aynı zamanda para-sermaye, yani sermayenin bir biçimi olması, satın alma eyleminden, yani burada para olarak yerine getirdiği gerçek işlevden değil, bu eylemin sermayenin toplam hareketiyle bağlantısından kaynaklanır, çünkü para olarak gerçekleştirdiği bu eylem, kapitalist üretim sürecini başlatır.

Ama gerçekten iş gördükleri, gerçekten de süreç içinde kendi rollerini oynadıkları kadarıyla, meta-sermaye burada yalnızca meta olarak, para-sermaye ise yalnızca para olarak iş görür. Ama kendi başına ele alınan başkalaşımın hiçbir anında, kapitalist, kendisi için sermayeyi temsil etmesine karşın, metayı alıcıya *sermaye* olarak satmaz ya da parayı satıcıya sermaye olarak vermez. Her iki durumda da metayı basitçe meta olarak ve parayı basitçe para olarak, yani metaları satın almanın aracı olarak elden çıkarır.

(İşçinin kapitaliste bağımlı kılınması ve artık değer üretimi aracılığıyla üretim sürecinde sermaye olarak sahneye çıkan) sermaye, dolaşım sürecinde, yalnızca, tüm akışla bağlantılı olarak, başlangıç noktasının aynı zamanda geri dönüş noktası olarak göründüğü anda, yani P – P′′nde ya da M – M′′nde sermaye olarak sahneye çıkar. Ne var ki bu geri dönüş anında aracılık ortadan kaybolmuştur. Elde bulunan şey, (ΔP kadar

artan değer tutarı ister para, ister meta, ister üretim ögeleri biçiminde var olsun) P´ ya da P + ΔP'dir, başlangıçta öndelenen para tutarı ile ona eklenen bir fazlalığın, yani gerçekleştirilen artık değerin toplamına eşit olan bir para tutarıdır. Ve tam da sermayenin gerçekleştirilen sermaye olarak, değerlenmiş değer olarak var olduğu bu geri dönüş noktasında, (bu noktanın, hayalî olarak ya da gerçekten, bir durma noktası olarak sabitlenmesi ölçüsünde) sermaye hiçbir zaman bu biçimde dolaşıma girmez; aksine, tüm sürecin sonucu olarak dolaşımdan geri çekilmiş görünür. Yeniden harcandığında, hiçbir zaman sermaye olarak üçüncü birine verilmez; aksine, basit bir meta olarak ona satılır ya da metalar karşılığında basit para olarak ona verilir. Kendi dolaşım sürecinde hiçbir zaman *sermaye olarak* görünmez; aksine, yalnızca meta ya da para olarak görünür ve *başkaları için* onun buradaki tek varlık biçimi budur. Meta ve para, burada, metanın paraya, paranın metaya dönüşmesi nedeniyle değil, alıcı ya da satıcıyla gerçek ilişkileri içinde değil, yalnızca, ya (öznel açıdan bakıldığında) kapitalistin kendisiyle ya da (nesnel açıdan bakıldığında) yeniden üretim sürecinin uğrakları olarak düşünsel ilişkileri içinde sermayedir. Sermaye, gerçek hareket içinde, dolaşım sürecinde değil yalnızca üretim sürecinde, yani emek gücünün sömürülme sürecinde sermaye olarak var olur.

Ama faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda durum farklıdır ve onun özgül karakterini tam da bu farklılık oluşturur. Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, onu bir üçüncü kişiye verir, onu dolaşıma sokar, *sermaye olarak* meta hâline getirir; para, yalnızca para sahibi için değil, aynı zamanda başkaları için de sermaye olur; yalnızca onu elden çıkaran kişi için sermaye olmak yerine, başından itibaren sermaye olarak, artık değer, kâr yaratma kullanım değerine sahip değer olarak üçüncü kişilere verilir; bu, hareket içinde kendisini koruyan ve iş gördükten sonra başlangıçtaki vericisine, burada para sahibine geri dönen bir değerdir; dolayısıyla, ondan yalnızca bir süreliğine uzaklaşır, sahibinin tasarrufundan yalnızca geçici olarak faal kapitalistin tasarrufuna geçer, yani ödeme şeklinde elden çıkarılmak ya da satılmak yerine yalnızca ödünç verilir; sadece, belirli bir sürenin sonunda, birincisi çıkış noktasına geri dönmesi, ama ikincisi, artık değer üretmek şeklindeki kullanım değerini gerçekleştirmiş olması için, gerçekleştirilen sermaye olarak geri dönmesi koşuluyla elden çıkarılır.

Sermaye olarak ödünç verilen metalar, özelliklerine bağlı olarak, sabit ya da dolaşır sermaye olarak ödünç verilir. Para, her iki biçimde de ödünç verilebilir; örneğin, faizle birlikte her zaman bir miktar sermayenin de geri döneceği şekilde yaşam boyu gelir biçiminde geri ödenecek-

se, sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Evler, gemiler, makineler vb. belirli metalar, kullanım değerlerinin doğaları gereği, yalnızca sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Ama, biçimi ne olursa olsun ve geri ödeme, kullanım değerinin doğası tarafından ne şekilde değiştirilmiş olursa olsun, ödünç verilen her sermaye, her zaman, para-sermayenin sadece özel bir biçimidir. Çünkü burada ödünç verilen şey her zaman belirli bir para tutarıdır ve faiz de bu tutar üzerinden hesaplanır. Ödünç verilen şey para da dolaşır sermaye de değilse, bu şeyin geri ödemesi de, sabit sermaye ne şekilde geri dönüyorsa o şekilde olacaktır. Borç veren kişi, düzenli aralıklarla, faiz ve dönemsel aşınma ve yıpranmanın bir eş değeri olarak, sabit sermayenin kendisinin tüketilen değerinin bir kısmını elde eder. Ve vade sonunda, ödünç verilen sabit sermayenin tüketilmemiş olan kısmı ayni olarak geri döner. Ödünç verilen sermayenin dolaşır sermaye olması durumunda, dolaşır sermaye ne şekilde geri dönüyorsa bu da borç veren kişiye aynı şekilde geri döner.

Demek ki, geri dönüş *tarzı*, her seferinde, kendisini yeniden üreten sermayenin gerçek devresel hareketiyle ve onun özel türleriyle belirlenir. Ama ödünç verilen sermaye için, geri dönüş, geri ödeme *biçimini* alır, çünkü öndeleme, yani onun elden çıkarılması, ödünç verme biçimine sahiptir.

Bu bölümde yalnızca ödünç verilen sermayenin diğer biçimlerine kaynaklık eden gerçek para-sermaye üzerinde duruyoruz.

Ödünç verilen sermaye iki kez geri döner; yeniden üretim sürecinde faal kapitaliste döner ve ardından, dönüş, gerçek sahibine, hukuki çıkış noktasına geri ödeme olarak, ödünç veren kişiye, yani para kapitalistine aktarım şeklinde bir kez daha yinelenir.

Gerçek dolaşım sürecinde sermaye her zaman sadece meta ya da para olarak görünür ve sermayenin hareketi bir dizi alım satımdan oluşur. Kısacası, dolaşım süreci, metaların başkalaşımlarından ibarettir. Yeniden üretim sürecinin bütününü ele aldığımızda durum değişir. Paradan hareket edersek (ve metadan hareket etsek de aynı şey geçerlidir, çünkü o zaman onun değerinden hareket eder, yani onu paranın *sub specie*'si olarak [para kılığında] ele alırız), belirli bir para tutarı harcanmıştır ve belirli bir dönemin ardından bir artışla birlikte geri döner. Öndelenmiş olan para tutarını yerine koyacak olan para, bir artık değerle birlikte geri döner. Belirli bir devresel hareketi yaparken kendisini korumuş ve çoğaltmıştır. Ama zaten, sermaye olarak ödünç verildiği kadarıyla, para, belirli bir dönemin ardından bir artışla birlikte geri dönen ve her zaman aynı süreçten yeniden geçebilecek olan, kendisini koruyan ve çoğaltan para tutarı olarak ödünç verilir. Para olarak da meta olarak da harcan-

maz, yani para olarak öndelendiğinde metalarla mübadele edilmez ve meta olarak öndelendiğinde para karşılığında satılmaz; bunların yerine, sermaye olarak harcanır. Kapitalist üretim süreci bir bütün ve tek bir birlik olarak görüldüğünde sermayenin kendisini gösterdiği biçim olan ve onun para doğuran para olarak görünmesini sağlayan bu kendi kendisiyle ilişki, burada, herhangi bir aracılık olmaksızın, basitçe onun karakteri, onun yeteneği olarak ona eklenir. Ve para sermaye olarak ödünç verildiğinde, bu yeteneğiyle elden çıkarılır.

Para-sermayenin rolü hakkındaki tuhaf bir kavrayış, Proudhon'unkidir (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Ödünç vermek Proudhon'a kötü bir şey olarak görünür, çünkü satış değildir. Faiz karşılığında borç vermek,

> "est le faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend". ["satılan nesnenin sahipliğini hiçbir zaman bırakmadan, aynı nesneyi durmadan yeniden satabilmek ve bunun karşılığında durmadan onun fiyatını yeniden elde edebilmektir."] (s. 9.)*

Nesnenin (paranın, evin vb.) sahibi, alım satımda olduğu gibi değişmez. Ama Proudhon, para faiz getiren sermaye biçiminde elden çıkarıldığında, onun karşılığında herhangi bir eş değerin elde edilmediğini görmez. Kuşkusuz, genel olarak mübadele süreçlerinin gerçekleştiği her tür alım satım işleminde, nesne, elden çıkarılır. Satılan nesnenin sahipliği her zaman bırakılır. Ama değer elden çıkarılmaz. Satışta, meta elden çıkarılır, ama para biçiminde ya da burada yalnızca bunun farklı bir biçimi olan borç ya da ödeme vaadi senedi biçiminde geri verilen değeri elden çıkarılmaz. Satın alma sırasında, para elden çıkarılır, ama onun meta biçiminde yerine koyulan değeri elden çıkarılmaz. Tüm yeniden üretim süreci boyunca, sanayici kapitalist (artık değer bir yana bırakıldığında) elinde aynı değeri tutar; değişen tek şey, bunun biçimleridir.

Mübadele, yani nesnelerin mübadelesi gerçekleşiyorsa, değer değişimi gerçekleşmez. Aynı kapitalist her zaman aynı değeri elinde tutar. Buna karşın kapitalist artık değer üretirken mübadele gerçekleşmez; mübadele gerçekleştiğinde, artık değer metalara daha önce eklenmiş bulunur. Tek tek mübadele işlemlerini değil sermayenin toplam devresini (P – M – P´) ele aldığımızda, sürekli olarak belirli bir değer tutarı öndelenir ve dolaşımdan bu değer tutarı, artı, artık değer ya da kâr geri çekilir. Kuşkusuz, tek başına mübadele işlemleri, bu sürecin ne şekilde

* Alıntılanan sözler, "La voix du peuple" gazetesinin editörlerinden biri olan Charles-François Chevé'ye aittir. Chevé, "Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon" (Paris 1850) adlı kitaptaki ilk mektubu kaleme almıştı. –*Almanca ed.*

hayata geçtiğini göstermez. Ve borç veren para kapitalistinin faizi, tam da sermaye olarak P'nin bu sürecine dayanır, bu süreçten kaynaklanır.

> "Gerçekten de," diyor Proudhon, "şapka satan şapka imalatçısı ... bunların değerlerini elde eder; daha fazlasını ya da daha azını değil. Ama ödünç veren kapitalist ... sermayesini eksiksiz olarak geri almakla kalmaz; söz konusu sermayeden daha fazlasını, mübadeleye soktuğundan daha fazlasını elde eder; söz konusu sermayeye ek olarak bir faiz elde eder." (s. 69.)

Şapka imalatçısı, burada, ödünç veren kapitalistten farklı olarak üretken kapitalisti temsil eder. Proudhon'un, üretken kapitalistin metalarını değerlerine satabilmesinin (onun kavrayışına göre, burada, üretim fiyatlarının eşitlenmesi önemsizdir) ve tam da bu yolla mübadeleye soktuğu sermayeye göre fazlalık oluşturan bir kâr elde edebilmesinin sırrını çözemediği açıktır. 100 şapkanın üretim fiyatının 115 sterlin olduğunu ve bu üretim fiyatının, tesadüfen, şapkaların değerine eşit olduğunu, yani şapkaları üreten sermayenin ortalama toplumsal bileşime sahip olduğunu varsayalım. Kâr oranı %15'se, şapka imalatçısı, metalarını 115'lik değerlerine satarak 15 sterlinlik bir kâr elde eder. Şapkaların ona maliyeti yalnızca 100 sterlindir. Kendi sermayesiyle ürettiyse, 15 sterlinlik fazlanın tamamını cebine indirir; eğer ödünç aldığı sermayeyle ürettiyse, bunun belki 5 sterlinini faiz olarak vermesi gerekir. Bu da, şapkaların değerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz ve yalnızca bunların değerlerinin zaten içermekte olduğu artık değerin farklı kişiler arasındaki dağılımını değiştirir. Dolayısıyla, faiz ödemesi şapkaların değerini etkilemediğinden, Proudhon'un şunları söylemesi saçmadır:

> "Ticarette, işçinin ücretine, metanın fiyatını oluşturmak üzere, sermayenin faizi eklendiğinden, işçinin, kendi emeğinin ürününü yeniden satın alması olanaksızdır. *Vivre en travaillant* [emeğiyle geçinmek], faizin egemenliği altında, bir çelişki barındıran bir ilkedir." (s. 105.)[56]

Proudhon'un sermayenin doğasını ne kadar az anlamış olduğunu, genel olarak sermayenin hareketini faiz getiren sermayeye özgü bir hareket olarak tarif ettiği şu cümle gösteriyor:

> "Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite per la même main, profite toujours au même personnage." ["Faiz

56 Dolayısıyla, Proudhon'a kalsa, "bir ev", "para" vb., "sermaye" olarak ödünç verilmemeli ve bunun yerine "maliyet fiyatına ... meta" (s. 43, 44) olarak elden çıkarılmalı. Luther, Proudhon'un biraz ilerisindeydi. Kâr elde etmenin, ödünç alma ve satın alma biçimlerinden bağımsız olduğunu biliyordu: "Satın almayı da tefecilik konusu hâline getiriyorlar. Ama şu aşamada bununla da ilgilenmemiz fazla olur. Öncelikle, borç verme işindeki tefecilik sorunuyla uğraşmalıyız ve onu çözdüğümüzde (mahşer gününden sonra) *satın alma işindeki tefeciliğin* hesabını da soracağız." (M. Luther, "An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.)

birikimi yoluyla para-sermayenin mübadeleden mübadeleye her zaman kendi kaynağına geri dönmesinden çıkan sonuç, sürekli olarak aynı kişi tarafından gerçekleştirilen yeniden ödünç vermenin her zaman aynı kişiye kazanç sağladığıdır."] [s. 154.]

Peki, faiz getiren sermayenin kendine özgü hareketinde onun açısından gizemli kalan şeyler nelerdir? Satın alma, fiyat, nesneleri elden çıkarma ve artık değerin burada büründüğü dolaysız biçim kategorileridir; kısacası, burada sermayenin kendisinin meta hâline gelmesi, bu nedenle de satışın ödünç vermeye, fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmüş olması görüngüsüdür.

Genel olarak, sermayenin başlangıç noktasına geri dönmesi, sermayenin kendi toplam devresindeki karakteristik hareketidir. Bu, kesinlikle, sadece faiz getiren sermayenin bir özelliği değildir. Bunun ayırt edici özelliği, geri dönüşün yüzeysel, aracılık yapan devreden koparılmış biçimidir. Borç veren kapitalist, sermayesini, herhangi bir eş değer elde etmeden verir, onu sanayici kapitaliste aktarır. Onun vermesi, hiçbir şekilde, sermayenin gerçek devresel sürecine ait bir işlem değildir; aksine, yalnızca, sanayici kapitalistin ortaya çıkaracağı bu devrenin hazırlayıcılığını yapar. Paranın bu ilk yer değiştirmesi, bir başkalaşım işlemini, yani alımı ya da satışı ifade etmez. Herhangi bir mübadele gerçekleşmediğinden, herhangi bir eş değer alınmadığından, sahiplik başkasına bırakılmaz. Paranın sanayici kapitalistin elinden borç veren kapitalistin eline geri dönmesi, sadece, sermayenin verilmesi şeklindeki birinci işlemi tamamlar. Para biçiminde öndelenmiş olan sermaye devresel süreç aracılığıyla sanayici kapitaliste yine para biçiminde geri döner. Ama sermaye, harcandığı sırada sanayici kapitaliste ait olmadığından, geri dönüşü sırasında da ona ait olamaz. Yeniden üretim sürecinden geçiş, bu sermayeyi hiçbir şekilde sanayici kapitaliste ait kılamaz. Dolayısıyla, onu borç veren kişiye geri vermek zorundadır. Sermayeyi borç veren kişinin elinden borç alan kişinin eline aktaran birinci harcama, sermayenin gerçek yeniden üretim süreciyle hiçbir ilişkisi bulunmayan, yalnızca onun hazırlayıcılığını yapan hukuki bir işlemdir. Geri dönen sermayeyi yine borç alan kişinin elinden borç veren kişinin eline aktaran geri ödeme, birinci hukuki işlemi tamamlayan ikinci bir hukuki işlemdir; ilki gerçek sürecin hazırlayıcılığını yapar, ikincisi ise aynı sürecin ardından gelen bir işlemdir. Dolayısıyla, başlangıç noktası ve dönüş noktası, ödünç verilen sermayenin verilmesi ve geri alınması, sermayenin gerçek hareketinden önce ve sonra gerçekleşen ve onunla hiçbir ilgileri bulunmayan, hukuki işlemler yoluyla hayata geçen keyfî hareketler olarak görünür. Gerçek hareket açısından bakıldığında, sermayenin başından itibaren sanayici

kapitaliste ait olması ve bu nedenle ona ait bir şey olarak yalnızca sanayici kapitaliste geri dönmesi hiçbir fark yaratmazdı.

Hazırlayıcı olan birinci işlemde borç veren kişi sermayesini borç alan kişiye verir. Sonradan gerçekleşen ve son işlem olan ikinci işlemde borç alan kişi sermayeyi borç veren kişiye geri verir. Yalnızca ikisi arasındaki işlem söz konusu olduğunda (ve faiz şimdilik göz ardı edildiğinde), dolayısıyla, yalnızca, ödünç verilen sermayenin borç veren kişi ile borç alan kişi arasındaki hareketi söz konusu olduğunda, söz konusu (aralarında sermayenin gerçek yeniden üretim hareketinin gerçekleştiği daha uzun ya da daha kısa bir süre bulunan) iki işlem, bu hareketin bütününü kucaklar. Ve paranın ya da metanın yalnızca şartlı olarak elden çıkarılmasını içeren özgül biçim olan ödünç verme ve ödünç alma hareketi, tam da bu geri ödeme koşuluyla verme hareketidir.

Genel olarak sermayenin karakteristik hareketi olan paranın kapitaliste geri dönüşü, yani sermayenin kendi başlangıç noktasına geri dönüşü, gerçek hareketin bir biçimi olan faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, tümüyle yüzeysel, gerçek hareketten ayrı bir şekle bürünür. A, parasını, para olarak değil sermaye olarak elden çıkarır. Sermaye burada herhangi bir değişikliğe uğramaz. Yalnızca el değiştirir. Onun sermayeye gerçek dönüşümü, ancak B'nin eline geçmesinden sonra gerçekleşir. Ama A için, B'ye verilir verilmez sermaye olmuştur. Sermayenin fiilen üretim ve dolaşım süreçlerinden geri dönüşü yalnızca B için gerçekleşir. Buna karşın, A için, geri dönüş, elden çıkarmayla aynı biçimde gerçekleşir. Sermaye, B'nin elinden yine A'nın eline döner. Faiz getiren sermayenin kendisine özgü olan hareketin eksiksiz biçimi, vermek, yani belirli bir süre için para ödünç vermek ve aynı parayı faizle (artık değer) birlikte geri almaktır. Ödünç verilen paranın sermaye olarak gerçek hareketi, borç verenler ile alanlar arasındaki işlemlerin dışında kalan bir faaliyettir. Bu işlemlerin kendilerinde, söz konusu aracılık silinmiştir, görünmezdir, dolaysız olarak kapsanmaz. Sermaye, özel türden bir meta olarak, kendisine özgü bir elden çıkarılma tarzına da sahiptir. Bu nedenle, geri dönüş de burada kendisini belirli bir iktisadi süreçler dizisinin eseri ve sonucu olarak değil, alıcı ile satıcı arasındaki özel bir hukuki anlaşmanın ürünü olarak ifade eder. Geri dönüş zamanı, yeniden üretim sürecinin ilerlemesine bağlıdır; faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, onun sermaye olarak geri dönüşü, sadece borç veren ve alan kişiler arasındaki anlaşmaya bağlı *görünür*. Böylece, bu işlemle ilişkili olarak, sermayenin geri dönüşü, artık, üretim sürecinin belirlediği bir sonuç olarak görünmez; ödünç verilen sermaye, para biçimini hiçbir zaman yitirmemiş gibi görünür. Kuşkusuz, bu işlemler gerçekte gerçek geri dönüşlerle belir-

lenir. Ama işlemin kendisi bunu göstermez. Pratikte bu durumun her zaman geçerli olduğu da hiçbir şekilde söylenemez. Gerçek geri dönüş zamanında gerçekleşmezse, borç alan kişi, borç veren kişi karşısındaki yükümlülüklerini yerine getirebilmek için başka kaynaklar aramak zorunda kalır. Sermayenin yalın *biçimi* (A tutarı olarak harcanan ve belirli bir zaman aralığı içinde, bu zamansal aralık dışında başka herhangi bir aracılık olmadan A + $^{1}/_{x}$A tutarı olarak geri dönen para), sermayenin gerçek hareketinin anlamsız biçiminden başka bir şey değildir.

Sermayenin gerçek hareketinde geri dönüş dolaşım sürecinin bir uğrağıdır. İlk olarak, para, üretim araçlarına çevrilir; üretim süreci bunları metalara dönüştürür; bunlar da metaların satılması yoluyla yeniden paraya çevrilir ve bu biçim altında, başlangıçta sermayeyi para biçiminde öndelemiş olan kapitaliste geri döner. Oysa faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, elden çıkarma gibi geri dönüş de, sadece, sermayenin sahibi ile ikinci bir kişi arasındaki hukuki bir işlemin sonucudur. Yalnızca elden çıkarmayı ve geri ödemeyi görürüz. Arada olup biten her şey silinmiştir.

Ama, sermaye olarak öndelenmiş olan para, sermaye hareketine içkin olan biçimin P – M – P´ olması nedeniyle, onu öndeleyene, yani onu sermaye olarak harcayana geri dönme özelliğine sahip olduğundan, tam da bu nedenle, para sahibi onu sermaye olarak, yani, başlangıç noktasına geri dönme, hareketi boyunca kendisini değer olarak koruma ve çoğaltma özelliğine sahip bir şey olarak ödünç verebilir. Onu sermaye olarak elden çıkarır, çünkü, sermaye olarak kullanılmasının ardından başlangıç noktasına geri döner, yani belirli bir süre sonra, tam da ödünç alan kişiye geri dönmesi nedeniyle, ondan geri alınabilir.

Dolayısıyla, paranın sermaye olarak ödünç verilmesinin (belirli bir süre sonra geri ödenmesi koşuluyla elden çıkarılmasının) ön şartı, paranın gerçekten de sermaye olarak kullanılması, gerçekten de başlangıç noktasına geri dönmesidir. Demek ki, paranın sermaye olarak gerçek devresel hareketi, borç alan kişinin parayı borç veren kişiye geri vermesini öngören hukuki işlemin ön şartıdır. Borç alan kişi parayı sermaye olarak kullanmıyorsa, bu onun sorunudur. Borç veren kişi onu sermaye olarak ödünç verir ve sermaye olarak, sermaye işlevlerini yerine getirmesi gerekir; bu işlevler de, para-sermayenin para biçiminde başlangıç noktasına geri dönmesine kadar, para-sermaye devresini içerir.

Değer tutarının para olarak ya da meta olarak iş gördüğü dolaşım işlemleri (P – M ve M – P´), yalnızca, toplam hareketin ara süreçleri, tek tek uğraklarıdır. Değer tutarı, sermaye olarak, P – P´ toplam hareketini gerçekleştirir. Para ya da herhangi bir biçimdeki bir değer tutarı olarak

öndelenir ve bir değer tutarı olarak geri döner. Parayı ödünç veren kişi, onu meta satın almak için harcamaz, ya da, değer tutarı meta biçimindeyse, onu para karşılığında satmak yerine, sermaye olarak, P – P´ olarak, belirli bir vadede yine başlangıç noktasına geri dönen değer olarak öndeler. Satın almak ya da satmak yerine borç verir. Dolayısıyla, bu borç verme işlemi, değer tutarını para ya da meta olarak değil *sermaye olarak* elden çıkarmak için uygun olan biçimdir. Buradan, borç vermenin, kapitalist yeniden üretim süreciyle hiçbir ilgileri bulunmayan işlemlerin biçimi de olamayacağı sonucu hiçbir şekilde çıkmaz.

Buraya kadar, yalnızca, ödünç verilen *sermaye*nin, sahibi ile sanayici kapitalist arasındaki hareketini ele aldık. Şimdi *faiz*i incelememiz gerekiyor.

Borç veren kişi, parasını sermaye olarak harcar; bir başkasına bıraktığı değer tutarı sermayedir ve bu nedenle ona geri döner. Ama ona geri dönmekle kalması, ödünç verilen sermaye tutarının *sermaye olarak* geri dönmesi değil, sadece, ödünç verilen bir değer tutarının geri alınması demek olurdu. Öndelenmiş olan değer tutarı, sermaye olarak geri dönebilmek için, hareket sırasında, kendisini korumanın ötesinde, değerlenmiş, değer büyüklüğünü çoğaltmış olmalıdır; yani, bir artık değerle birlikte, P + ΔP olarak dönmüş olmalıdır; ve buradaki ΔP, faizdir; bir başka deyişle, ortalama kârın, faal kapitalistin elinde kalmak yerine para kapitalistinin payına düşen kısmıdır.

Para kapitalisti tarafından sermaye olarak elden çıkarılması, ona P + ΔP olarak geri verilmek zorunda olması anlamına gelir. Sermayenin geri ödemesinin daha uzun bir dönemin sonunda gerçekleştiği, aradaki süre boyunca belirli vadelerde faiz ödemesi yapılan biçimin daha sonra ayrıca ele alınması gerekiyor.

Para kapitalistinin borç alan kişiye, yani sanayici kapitaliste verdiği şey nedir? Gerçekte ona devrederek elden çıkardığı şey nedir? Ve paranın ödünç verilmesini paranın sermaye olarak elden çıkarılması, yani sermayenin meta olarak elden çıkarılması kılan şey, yalnızca, bu devretme işlemidir.

Para ödünç veren kişinin sermayesinin meta olarak verilmesi ya da onun tasarrufunda bulunan metanın üçüncü bir kişiye sermaye olarak verilmesi, yalnızca, bu elden çıkarma işlemi aracılığıyla gerçekleşir.

Olağan satış sırasında elden çıkarılan şey nedir? Satılan metanın değeri değildir, çünkü bu sadece biçim değiştirir. Satıcının eline para biçiminde gerçekten geçmeden önce, düşünsel olarak fiyat şeklinde me-

tada bulunur. Aynı değer ve aynı değer büyüklüğü burada sadece biçim değiştirir. Bir seferinde meta biçiminde var olurlar, diğer seferinde para biçiminde. Satıcının gerçekten elden çıkardığı ve bu nedenle alıcının bireysel ya da üretken tüketimine giren şey, metanın kullanım değeridir, yani kullanım değeri olarak metadır.

Peki, para kapitalistinin, borcun geri ödenmesine kadar elden çıkardığı ve üretken kapitaliste, yani borç alan kişiye bıraktığı kullanım değeri nedir? Bu, paranın, sermayeye dönüştürülebilir, sermaye olarak iş görebilir olması ve bu nedenle kendi hareketi sırasında başlangıçtaki değer büyüklüğünü korumanın dışında, belirli bir artık değeri, ortalama kârı (bunun üzerinde ya da altında kalan kârlar burada rastlantısal görünür) üretmesi sayesinde elde ettiği kullanım değeridir. Diğer metalar söz konusu olduğunda, kullanım değeri son aşamada tüketilir ve böylece metanın tözü ve onunla birlikte değeri ortadan kalkar. Buna karşılık sermaye metasının kendisine özgü özelliği, onun kullanım değeri tüketilirken, değerinin ve kullanım değerinin korunmakla kalmayıp artmasıdır.

Para kapitalisti, paranın sermaye olarak kullanım değerini (ortalama kârı üretme yeteneğini) belirli bir süreliğine sanayici kapitaliste devreder ve bu süre boyunca ödünç verilen sermayeyi kullanma hakkını sanayici kapitaliste bırakır.

Buraya kadarıyla, bu şekilde ödünç verilen para, sanayici kapitalist karşısındaki konumuyla emek gücü ile belirli bir benzerlik taşır. Ancak, sanayici kapitalist, ödünç alınan sermayenin değerini basitçe geri öderken, emek gücünün değerini öder. Emek gücünün sanayici kapitalist için kullanım değeri, tüketilmesi sırasında, sahip olduğundan ve maliyetinden daha fazla değer (kâr) üretmesidir. Bu değer fazlası, sanayici kapitalist için emek gücünün kullanım değeridir. Ve ödünç verilen parasermayenin kullanım değeri de, aynı şekilde, onun değeri temsil etme ve artırma yeteneği olarak görünür.

Para kapitalisti aslında bir kullanım değerini elden çıkarır ve böylece verdiği şey meta olarak verilmiş olur. Ve buraya kadarıyla, meta olarak metayla benzerlik eksiksiz hâle gelir. Birincisi, bir elden bir başkasına geçen şey, bir değerdir. Basit meta, yani meta olarak meta söz konusu olduğunda, satıcının ve alıcının elinde aynı değer kalır; tek fark, bunun biçimleridir; her ikisi de, daha önce olduğu gibi, elden çıkardıkları aynı değere sahiptir; bu değer birinin elinde meta biçiminde, diğerinin elinde para biçiminde bulunur. Borç verme söz konusu olduğunda, fark, bu işlem sırasında değer veren tek kişinin para kapitalisti olmasıdır; ama gelecekteki geri ödeme aracılığıyla onu korur. Borç verme işleminde sadece bir taraf değer elde eder, çünkü elinden değer çıkaran tek bir ta-

raf vardır. – İkincisi, bir taraf, gerçek bir kullanım değerini elden çıkarır ve diğer taraf bunu elde eder ve kullanır. Ama olağan metalardakinden farklı olarak, bu kullanım değerinin kendisi değerdir; bu değer de, kullanım değerinin başlangıçtaki değer büyüklüğüne göre, paranın sermaye olarak kullanılması yoluyla ortaya çıkan değer büyüklüğü fazlasıdır. Kâr, bu kullanım değeridir.

Ödünç verilen paranın kullanım değeri, sermaye olarak iş görebilmesi ve ortalama koşullar altında sermaye olarak ortalama kârı üretmesidir.[57]

Peki, sanayici kapitalist ne öder ve dolayısıyla ödünç verilen sermayenin fiyatı nedir?

> "That which men pay as interest for the use of what they borrow", Massie'ye göre, "part of the profit it is capable of producing"dir. ["İnsanların ödünç aldıkları şeyin kullanımı için faiz olarak ödedikleri şey", Massie'ye göre, "onun üretebildiği kârın bir kısmıdır."][58]

Sıradan bir metayı satın alan alıcının satın aldığı şey onun kullanım değeridir; ödediği şey onun değeridir. Parayı ödünç alan kişinin satın aldığı şey de, onun sermaye olarak kullanım değeridir; ama ne öder? Kuşkusuz, diğer metalar için geçerli olduğu üzere onun fiyatını ya da değerini değil. Borç veren kişi ile borç alan kişi arasında, alıcı ile satıcı arasında olduğu gibi, değerin bir seferinde para biçiminde diğer seferinde meta biçiminde bulunacağı şekilde değerin bir biçim değişimi gerçekleşmez. Elden çıkarılan değer ile geri alınan değerin aynılığı burada kendisini tümüyle farklı bir şekilde gösterir. Değer tutarı, yani para, herhangi bir eş değer olmaksızın verilir ve belirli bir süre sonra geri verilir. Borç veren kişi, her zaman aynı değerin sahibi olarak kalır (bu değerin onun elinden çıkıp borç alan kişinin eline geçmesinden sonra bile). Basit meta mübadelesinde para her zaman alıcı tarafındadır; ama borç verme işleminde para satıcı tarafındadır. Parayı belirli bir süreliğine veren kişi odur ve onu meta olarak alan kişi, sermayenin alıcısıdır. Ama bu, ancak, para, sermaye olarak iş görüyor ve dolayısıyla sermaye olarak öndeleniyorsa mümkündür. Borç alan kişi, parayı sermaye olarak, kendisini değerlendiren değer olarak ödünç alır. Ama kendi başlangıç noktasındaki, öndelendiği andaki her sermaye gibi, henüz yalnızca potansiyel serma-

57 "Faiz almanın haklılığı, bir kişinin kâr elde edip etmemesine değil, onun" (ödünç alınan şeyin) "doğru şekilde kullanıldığında kâr üretebilmesine dayanır." ("An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered", London 1750, s. 49. Anonim eserin yazarı: J. Massie.)

58 "Zenginler, paralarını kendileri kullanmak yerine ... kâr elde etmeleri ve bu şekilde elde edilen kârların bir kısmını sahipleri adına saklamaları için başkalarına verir." (l.c. s. 23, 24.)

yedir. Ancak kullanılması yoluyla kendi değerini artırır, kendisini sermaye olarak gerçekleştirir. Ama borç alan kişi, onu *gerçekleşmiş* sermaye olarak, yani değer artı artık değer (faiz) olarak geri ödemek zorundadır; ve sonuncusu, onun gerçekleştirdiği kârın bir kısmından başka bir şey olamaz. Tümü değil, yalnızca bir kısmı. Çünkü, borç alan kişi açısından kullanım değeri, onun için kâr üretmesidir. Aksi durumda, borç veren kişinin kullanım değerini elden çıkarması söz konusu olmazdı. Diğer taraftan, bütün kâr borç alan kişiye kalamaz. Aksi durumda, kullanım değerinin elden çıkarılması karşılığında hiçbir şey ödememiş ve öndelenmiş olan parayı, borç veren kişiye, sermaye olarak değil, yani gerçekleşmiş sermaye olarak değil, yalnızca basit para olarak geri vermiş olurdu, çünkü bu para yalnızca P + ΔP olduğunda gerçekleşmiş sermayedir.

Her ikisi de, yani borç veren kişi de borç alan kişi de, aynı para tutarını harcar. Ama bu para tutarı yalnızca ikincisinin elinde sermaye olarak iş görür. Aynı para tutarının sermaye olarak iki kişi için iki kez var olması, kârı iki katına çıkarmaz. İkisi için de sermaye olarak iş görmesi, yalnızca, kârın bölünmesi sayesinde mümkün olur. Borç veren kişinin payına düşen kısma faiz denir.

Varsayımımıza göre, tüm işlem, iki tür kapitalist arasında, yani para kapitalisti ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında gerçekleşir.

Burada sermayenin kendisinin meta olduğu ya da burada ele alınan metanın sermaye olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Dolayısıyla, burada görünen tüm ilişkiler, basit meta açısından ya da meta-sermaye olarak kendi yeniden üretim sürecinde iş gördüğü sürece sermaye açısından akıl dışı olurdu. Satmak ve satın almak yerine borç vermek ve borç almak, burada, metanın (sermayenin) özgül doğasından kaynaklanan bir farktır. Burada ödenen şeyin metanın fiyatı değil faiz olması için de aynısı geçerlidir. Faize para-sermayenin fiyatı denecek olursa, bu, fiyatın, metanın fiyatı kavramıyla tümüyle çelişen, akıl dışı bir biçimi olacaktır.[59] Fiyat burada tümüyle soyut ve anlamsız biçimine indirgenir; buna göre, fiyat, şu ya da bu şekilde kullanım değeri olarak ortaya çıkan herhangi bir şey için ödenen belirli bir para tutarıdır; oysa, fiyat, kavram gereği, söz konusu kullanım değerinin parayla ifade edilen değerine eşittir.

Sermayenin fiyatı olarak faiz, başından itibaren tümüyle akıl dışı bir

59 "Değer (*value*) terimi, *currency*'ye [dolaşım aracına] uygulandığında, üç farklı anlama gelir ... 2. Gelecekteki bir günde alınacak olan aynı tutardaki bir *currency*'ye kıyasla, *currency actually in hand* [gerçekten elde bulunan dolaşım aracı]. Bu durumda *currency*'nin değeri faiz oranıyla ölçülür ve faiz oranı, *by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it* [borç verilebilir sermaye ile ona yönelik talep arasındaki oranla] belirlenir." (Albay R. Torrens "On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.", 2nd ed., 1847 [s. 5, 6].)

ifadedir. Burada bir metanın iki değeri birden bulunur; önce bir değeri, sonra da bu değerden farklı bir fiyatı vardır; ama bu arada, fiyat, değerin para cinsinden ifadesidir. Para-sermaye, ilk olarak, bir para tutarından ya da belirli bir meta kütlesinin para tutarı olarak sabitlenmiş olan değerinden başka bir şey değildir. Meta, sermaye olarak ödünç veriliyorsa, bir para tutarının kılık değiştirmiş biçiminden başka bir şey değildir. Çünkü, sermaye olarak ödünç verilen şey, şu kadar libre pamuk değil, pamuğun değeri olarak pamuk biçiminde bulunan şu kadar paradır. Bu nedenle, sermayenin fiyatı, Bay Torrens'in düşündüğü gibi *currency* [dolaşım aracı] olarak olmasa bile (bkz. yukarıdaki 59. dipnot), para tutarı olarak sermayeyle ilişkilidir. Peki, bir değer tutarı, kendi fiyatından başka bir fiyata, kendi para biçimiyle ifade edilen fiyattan başka bir fiyata nasıl sahip olabilir? Ne de olsa, fiyat, metanın kullanım değerinden farklı olarak, onun değeridir (ve değerden farkı nitel değil yalnızca nicel olan, yani yalnızca değer büyüklüğüyle ilişkili olan piyasa fiyatı için de aynısı geçerlidir). Nitel olarak değerden farklı bir fiyat, saçma bir çelişkidir.[60]

Sermayenin kendisini sermaye olarak göstermesinin yolu, değerlenmesidir; kendisini sermaye olarak gerçekleştirmesinin nicel derecesini ifade eden şey, onun değerlenme derecesidir. Onun ürettiği artık değer ya da kâr (bunun oranı ya da yüksekliği), yalnızca, öndelenmiş olan sermayenin değeriyle karşılaştırılması yoluyla ölçülebilir. Bundan dolayı, faiz getiren sermayenin daha çok mu ya da daha az mı değerlendiği de, yalnızca, faiz tutarının, yani toplam kârdan faiz getiren sermayenin payına düşen kısmın, öndelenmiş olan sermayenin değeriyle karşılaştırılması yoluyla ölçülebilir. Bu nedenle, fiyat, metanın değerini ifade ediyorsa, faiz de para-sermayenin değerlenmesini ifade eder ve bu yüzden para-sermaye için borç veren kişiye ödenen fiyat olarak görünür. Böylece, Proudhon'un yaptığı gibi, paranın aracılık ettiği mübadelelerdeki, alım ve satımdaki basit ilişkileri buraya doğrudan doğruya uygulamanın başından itibaren ne kadar saçma olduğu ortaya çıkıyor. Temel ön koşul, tam da, paranın sermaye olarak iş görmesi ve bu nedenle kendinde sermaye olarak, potansiyel sermaye olarak üçüncü bir kişiye aktarılabilmesidir.

Ama sermayenin kendisi, burada, piyasada arz edildiği ve paranın kullanım değeri gerçekten de sermaye olarak elden çıkarıldığı sürece meta olarak görünür. Buna karşın, onun kullanım değeri, kâr üretme-

---

60 "Hem metaların mübadele değerlerini hem de sermayenin kullanım değerini tarif etmek için ayrımsız bir şekilde kullanıldığında 'paranın değeri' ya da dolaşım aracının değeri teriminin kazandığı iki anlamlılık, sürekli bir karışıklık kaynağıdır." (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle", s. 77.) – Tooke, (konunun kendisinde bulunan) asıl karışıklığı, değerin kendisinin (faizin) sermayenin kullanım değeri hâline gelmesini görmez.

sidir. Sermaye olarak paranın ya da metaların değeri, bunların para ya da metalar olarak değeriyle değil, sahipleri için ürettikleri artık değerin miktarıyla belirlenir. Sermayenin ürünü kârdır. Kapitalist üretim temeli üzerinde, paranın para olarak harcanması ya da sermaye olarak öndelenmesi yalnızca farklı kullanım biçimleridir. Emek gücü nasıl potansiyel sermayeyse, para ya da meta da, aslında, potansiyel sermayedir. Çünkü, 1. para üretim ögelerine dönüştürülebilir ve bunların soyut ifadesinden, değer olarak varlıklarından başka bir şey değildir; 2. servetin maddi ögeleri potansiyel sermaye olma özelliğine sahiptir, çünkü onları sermaye hâline getiren tamamlayıcı karşıtları (ücretli emek), kapitalist üretim temeli üzerinde mevcuttur.

Maddi servetin bu çelişkili toplumsal belirliliği (ücretli emek olarak emekle karşıtlık içinde olması), üretim sürecinden ayrı olarak, sermaye mülkiyetinin kendisinin bile ifade ettiği bir şeydir. Sürekli bir sonucu olduğu ve sürekli bir sonucu olarak sürekli bir ön koşulunu oluşturduğu kapitalist üretim sürecinden ayrı olarak, bu özel olgu, kendisini, hem paranın hem de metaların, özünde, gizil olarak, potansiyel olarak sermaye olmalarıyla, sermaye olarak satılabilmeleriyle ve bu biçimleriyle başkalarının emeğine komuta etmeleriyle, başkalarının emeğine el koyma hakkını vermeleriyle ve bu nedenle kendilerini değerlendiren değerler olmalarıyla ifade eder. Burada, başkalarının emeğine el koyma hakkını ve bunun araçlarını sağlayan şeyin, kapitalist tarafından eş değer olarak sunulan herhangi bir emek değil, bu ilişki olduğu da açık şekilde ortaya çıkıyor.

Ayrıca, kârın faize ve asıl kâra bölünmesinin, tıpkı metaların piyasa fiyatları gibi, arz ve talep yoluyla, yani rekabet yoluyla düzenlenmesi ölçüsünde, sermaye, bir meta olarak görünür. Ama burada, farklılık da kendisini benzerlik kadar çarpıcı bir şekilde gösterir. Arz ve talep dengedeyse, metaların piyasa fiyatı bunların üretim fiyatına karşılık gelir, yani bu durumda, bunların fiyatları, rekabetten bağımsız olarak, kapitalist üretimin iç yasalarınca düzenleniyor görünür, çünkü arz ve talepteki dalgalanmalar, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından sapmasından başka hiçbir şeyi açıklamaz; bu sapmalar da, belirli daha uzun dönemlerde ortalama piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarına eşit olmalarını sağlayacak şekilde, karşılıklı olarak birbirlerini götürür. Arz ve talep dengeye kavuşur kavuşmaz, bu güçler etkide bulunmayı bırakır, birbirlerini ortadan kaldırır ve bu durumda, fiyatları belirleyen genel yasa, tek tek durumlar için de geçerli yasa olur; o zaman, piyasa fiyatı, sadece piyasa fiyatlarının hareketinin ortalaması olarak değil, dolaysız varlığıyla bile, üretim tarzının kendisine içkin olan yasalarca düzenlenen üretim fiyatına karşılık

gelir. Ücretler için de aynısı geçerlidir. Arz ve talep dengedeyse, bunların etkisi ortadan kalkar ve ücretler emek gücünün değerine eşit olur. Ama para-sermayenin faizi için durum farklıdır. Rekabet burada yasadan sapmaları belirlemez; aksine, rekabet tarafından dayatılan yasa dışında, herhangi bir bölünme yasası bulunmaz, çünkü daha sonra göreceğimiz üzere, "doğal" bir faiz oranı yoktur. Doğal faiz oranı dendiğinde daha çok serbest rekabetin belirlediği oran anlaşılır. Faiz oranının "doğal" sınırları yoktur. Rekabetin sapmaları ve dalgalanmaları belirlemekle kalmadığı, yani karşıt yönlerde etkide bulunan güçler dengede olduğunda genel olarak her tür belirleme ilişkisinin ortadan kalktığı durumlarda, belirlenecek olan şey, özünde yasasız ve keyfî bir şey olur. Bu konudaki diğer açıklamalar izleyen bölümde yer alıyor.

Faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda her şey yüzeysel görünür: Sermayenin öndelenmesi sadece onun borç veren kişiden borç alan kişiye aktarılması olarak; gerçekleşen sermayenin geri dönüşü sadece borç alan kişiden borç veren kişiye geri aktarım, faizle birlikte geri ödeme olarak... Kâr oranının sadece tek bir devirde elde edilen kârın öndelenen sermaye değerine oranıyla değil, aynı zamanda bu devir zamanının kendisinin uzunluğuyla, yani sanayici kapitalistin belirli zaman aralıkları içinde elde ettiği kârla belirlenmesi şeklindeki, kapitalist üretim tarzına içkin olan olgu için de aynısı geçerlidir. Faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda bu da tümüyle yüzeysel bir şekilde böyle görünür: Belirli bir zaman aralığı için borç veren kişiye belirli bir faiz ödenmektedir.

Romantik Adam Müller, şeylerin iç bağlantıları hakkındaki bilinen kavrayışıyla şunu söyler: (*Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, [Th. III,] S. 138):

> "Şeylerin fiyatı belirlenirken zaman hesaba katılmaz; faiz belirlenirken asıl olarak zamana bakılır."

Üretim zamanı ile dolaşım zamanının metaların fiyatlarının belirlenmesine nasıl katıldığını ve sermayenin verili bir devir zamanı için kâr oranının nasıl tam da bu yolla belirlendiğini, faizin ise, verili bir zaman için kârın belirlenmesiyle belirlendiğini görmüyor. Her zaman olduğu gibi burada da, onun derinliği, yüzeydeki toz bulutlarını görmesinden ve bu tozun gizemli ve anlamlı bir şey olduğunu ilan etmesinden ibaret.

Bölüm

22

Kârın Bölüşümü. Faiz Oranı. "Doğal" Faiz Oranı

★ ★ ★

Kredinin daha sonra ele alınacak olan tüm görüngüleri gibi bu bölümün konusu da, burada ayrıntılı bir şekilde incelenemez. Borç verenler ile borç alanlar arasındaki rekabet ve para piyasasındaki bundan kaynaklanan küçük ölçekli dalgalanmalar, inceleme alanımızın dışındadır. Faiz oranının sınai çevrim sırasında izlediği devrenin sunulması, bu devrenin kendisinin sunulmasını gerektirir, ama burada bu da yapılamaz. Faiz oranının dünya pazarındaki şu ya da bu ölçekte gerçekleşen yaklaşık eşitlenmesi için de aynısı geçerlidir. Burada yalnızca, faiz getiren sermayenin bağımsız şeklini ve faizin kârdan bağımsızlaşmasını inceleyeceğiz.

Buraya kadarki varsayımımıza göre, faiz, yalnızca, kârın, sanayici kapitalistin para kapitalistine ödeyeceği bir kısmı olduğundan, faizin üst sınırı, kârın kendisi olarak görünür; ve bu sınıra ulaşılsa, faal kapitalistin payına düşen kısım 0'a eşit olurdu. Faizin gerçekten de kârdan yüksek olabildiği, ama bu nedenle kârla ödenemediği istisnai durumlar bir yana bırakılırsa, belki, faizin üst sınırının, toplam kâr, eksi, kârın gözetim ücretlerine (*wages of superintendence*) indirgenebilecek ve daha sonra incelenecek olan kısmına eşit olduğu kabul edilebilirdi. Faizin alt sınırı ise hiçbir şekilde belirlenemez. Akla gelebilecek her tür düzeye düşebilir. Ama bu durumda her zaman karşıt yöndeki etkiler devreye girer ve faizi bu göreli en alt düzeyin üzerine çıkarır.

> "Bir sermayenin kullanımı için ödenen tutar ile sermaye arasındaki oran, para cinsinden faiz oranını ifade eder." – "Faiz oranı, 1. kâr oranına; 2. toplam kârın borç veren kişi ile borç alan kişi arasındaki bölünme oranına bağlıdır." (*Economist*, 22 Ocak 1853.) "Borç alınan şeyin kullanımı için faiz olarak ödenen şey, borç alınan şeyin üretebildiği kârın bir kısmını oluşturduğundan, bu faiz her zaman söz konusu kârlar tarafından yönetilmek zorundadır." (Massie, l.c. s. 49.)

İlk olarak, toplam kâr ile toplam kârın faiz olarak para kapitalistine ödenmesi gereken kısmı arasında sabit bir oranın bulunduğunu varsayacağız. Bu durumda, faizin toplam kârla birlikte yükselip düşeceği açıktır ve toplam kâr da genel kâr oranı ve onun dalgalanmalarıyla belirlenir. Örneğin ortalama kâr oranı %20 ve faiz kârın $^1/_4$'ü olsaydı, faiz oranı %5 olurdu; ortalama kâr oranı %16 olsaydı, faiz oranı %4 olurdu. Kâr oranı %20'yken faiz %8'e çıkabilir ve sanayici kapitalist hâlâ kâr oranının %16 ve faiz oranının %4 olduğu durumdakine eşit, yani %12'lik bir kâr elde edebilirdi. Faiz yalnızca %6'ya ya da %7'ye yükselseydi, kârın daha büyük bir kısmını elinde tutmayı sürdürürdü. Faiz, ortalama kârın değişmeyen bir oranına eşit olsaydı, buradan, genel kâr oranı ne kadar yüksekse toplam kâr ile faiz arasındaki mutlak farkın o kadar büyük, yani toplam kârın faal kapitalistin payına düşen kısmının o kadar büyük olacağı ve tersi durumda tersinin olacağı sonucu çıkardı. Faiz, ortalama kârın $^1/_5$'i olsun. 10'un $^1/_5$'i 2'dir; toplam kâr ile faiz arasındaki fark 8'e eşittir. 20'nin $^1/_5$'i = 4; fark = 20 – 4 = 16; 25'in $^1/_5$'i = 5; fark = 25 – 5 = 20; 30'un $^1/_5$'i = 6; fark = 30 – 6 = 24; 35'in $^1/_5$'i = 7; fark = 35 – 7 = 28. Yüzde 4'lük, 5'lik, 6'lık, 7'lik farklı faiz oranları burada her zaman sadece toplam kârın $^1/_5$'ini ya da %20'sini ifade ederdi. Demek ki, kâr oranları farklıysa, farklı faiz oranları, toplam kârın aynı özdeş kısımlarını ya da toplam kârın aynı yüzdesini ifade edebilir. Faizin oranı bu şekildeki bir değişmezliğe sahip olsa, genel kâr oranı ne kadar yüksekse sınai kâr (toplam kâr ile faiz arasındaki fark) o kadar büyük olurdu ve tersi durumda tersi olurdu.

Tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, yani faiz ile toplam kâr arasındaki oranın az çok değişmez olduğu varsayıldığında, faal kapitalist, kâr oranının yüksekliğiyle doğru orantılı olarak, daha yüksek ya da daha düşük faizler ödeyebilir ve ödemeye hazır olacaktır.[61] Kâr oranının yüksekliğinin kapitalist üretimin gelişmesiyle ters orantılı olarak değiştiğini görmüş olduğumuzdan, buradan çıkan sonuç, bir ülkedeki daha yüksek ya da daha düşük faiz oranının, faiz oranındaki farklılık gerçekten de kâr oranlarındaki farklılığı ifade ettiği sürece, sınai geliş-

61 "Doğal faiz oranını, tek tek kişilerin girişimlerinin kârları yönetir." (Massie, l.c. s. 51.)

menin derecesiyle aynı ters orantılı ilişki içinde olacağıdır. Bu durumun her zaman geçerli olmasının hiçbir şekilde gerekmediğini daha sonra göreceğiz. Bu bağlamda, faizi kârın ve daha yakından bakıldığında genel kâr oranının düzenlediği söylenebilir. Ve faizin bu düzenlenme tarzı, onun ortalaması için bile geçerlidir.

Her durumda, ortalama kâr oranı, faizin üst sınırının nihai belirleyicisi sayılmalıdır.

Faizin ortalama kârla ilişkilendirilmesine birazdan daha yakından bakacağız. Kâr gibi belirli bir büyüklük iki taraf arasında bölünecekse, doğal olarak, öncelikle bölünecek olan bütünün büyüklüğüne bakmak gerekir ve kârın bu büyüklüğünü onun ortalama oranı belirler. Genel kâr oranının, yani verili büyüklükteki, diyelim 100'e eşit olan bir sermaye için kârın büyüklüğünün verili kabul edilmesi durumunda, faizdeki değişmeler, hiç kuşku yok ki, kârın faal ama ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitaliste kalan kısmındaki değişmelerle ters orantılı olacaktır. Ve bölüşülecek olan kârın, yani karşılığı ödenmemiş emeğin değer-ürününün büyüklüğünü belirleyen koşullar, bunun söz konusu iki kapitalist türü arasındaki dağılımını belirleyen koşullardan çok farklıdır ve bu farklı koşullar sıklıkla tümüyle karşıt yönlerde etkide bulunurlar.[62]

Modern sanayinin hareketinin izlediği devir çevrimleri (hareketsizlik durumu, giderek artan canlanma, gönenç, aşırı üretim, çöküş, durgunluk, hareketsizlik durumu vb.; yani, daha geniş kapsamlı çözümlemeleri inceleme alanımızın dışında kalan çevrimler) ele alınırsa, düşük faizlerin çoğunlukla gönenç ya da ekstra kâr dönemlerine karşılık geldiği, faiz yükselişinin gönenç ile onun tersini birbirinden ayırdığı, ama en aşırı tefecilik düzeyindeki en yüksek faizin bunalım dönemine karşılık geldiği görülür.[63] 1843 yazından itibaren ciddi bir gönenç dönemi başladı; 1842 baharında hâlâ %$4^{1}/_{2}$ olan faiz oranı 1843 baharında ve yazında %2'ye düştü;[64] Eylül'de %$1^{1}/_{2}$'ye kadar geriledi (Gilbart, [*A practical treatise on banking*, 5. baskı, London 1849], I, s. 166); ardından, 1847 bunalımı sırasında %8'e ve daha fazlasına yükseldi.

62 Elyazmasının bu noktasında şu not yer alıyor: "Bu bölümün gidişinden, kârın bölüşülmesinin yasalarını incelemeden önce, ilk olarak, nicel bölüşümün nasıl olup da nitel dönüşüm hâline geldiğini açıklamanın gerçekten de daha doğru olacağı sonucu çıkıyor. Önceki bölümden bu konuya geçiş için tek yapılması gereken, faizi, şimdilik, kârın kesin bir şekilde tanımlanmamış herhangi bir kısmı saymak."

63 "Bir baskı döneminin hemen ardından gelen birinci dönemde, spekülasyon olmadan para bolluğu vardır; ikinci dönemde para boldur ve spekülasyon çoktur; üçüncü dönemde spekülasyon azalmaya başlar ve para aranan bir şey olur; dördüncü dönemde para kıttır ve baskı başlar." (Gilbart, l.c., I, s. 149.)

64 Tooke bunu, "son yıllarda sermayeyi kârlı bir şekilde kullanma olanaklarının sınırlı kalmasına kaçınılmaz olarak eşlik eden fazla sermaye birikimiyle, gömülerin serbest bırakılmasıyla ve ticari beklentiler konusundaki güvenin yeniden canlanmasıyla" açıklar. ("History of Prices from 1839 to 1847", London 1848, s. 54.)

Kuşkusuz, durgunluğa düşük bir faizin ve giderek artan canlanmaya ılımlı bir şekilde yükselen bir faizin eşlik etmesi de mümkündür.

Faiz oranı, ödeme yapabilmek için maliyeti ne olursa olsun borç almanın zorunlu olduğu bunalımlar sırasında kendi en yüksek noktasına ulaşır. Faiz yükselişi değerli kâğıtların fiyatlarındaki bir düşüşe karşılık geldiğinden, bu, aynı zamanda, ellerinde para-sermaye bulunan kişiler için, faiz getiren ve şeylerin olağan akışı içinde, faiz oranı yeniden düşer düşmez en azından ortalama fiyatlarına yeniden ulaşmak zorunda olan bu kâğıtları çok düşük fiyatlarla ele geçirmek konusunda çok hoş bir fırsattır.[65]

Ne var ki, kâr oranındaki dalgalanmalardan tümüyle bağımsız olarak, faiz oranının bir düşme eğilimi de vardır. Bunun da iki temel nedeni bulunur:

> I. "Sermayenin hiçbir zaman üretken yatırımlar yapmak dışındaki bir düşünceyle ödünç alınmadığını varsayacak olsaydık bile, sanırım, brüt kârların oranında herhangi bir değişme olmadan da faizin değişmesi fazlasıyla mümkün olurdu. Çünkü, bir ulus zenginleşme yolunda ilerlerken, atalarının emekleri sayesinde sadece faizle iyi bir şekilde geçinmelerine yetecek bolluktaki fonlara sahip olan bir grup insan ortaya çıkar ve bunların sayısı giderek artar. Gençlik ve orta yaş dönemlerinde aktif olarak iş yaşamında yer alan pek çokları da, ileri yaşlarında, biriktirdikleri tutarların faiziyle huzur içinde yaşamak için emekliye ayrılır. Her iki grup da ülkenin zenginliğindeki artışla birlikte büyüme eğilimi gösterir, çünkü orta ölçekli bir sermayeyle başlayanlar, küçük bir sermayeyle başlayanlara göre daha çabuk bağımsızlaşabilir. Bu nedenle, onu bizzat kullanma zahmetine katlanmak istemeyenlere ait olan ulusal sermaye miktarının toplumun toplam üretken sermayesine oranı, eski ve zengin ülkelerde, yerleşime yeni açılmış ve daha yoksul bölgelerdekine göre daha yüksek olur. İngiltere'de ... rantiyeler sınıfının nüfusa oranı ne kadar yüksek! Rantiyeler sınıfı büyürken sermayeyi ödünç verenlerin sayısı da artar, çünkü bunlar bir ve aynıdır." (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth*, s. 201, 202.)

II. Kredi sisteminin gelişmesi ve onunla birlikte, toplumun tüm sınıflarının tüm parasal tasarruflarının bankerler aracılığıyla sanayici kapitalistlerin ve tüccarların denetimine giderek daha fazla girmesi ve bu tasarrufların, para-sermaye olarak iş görebilecek miktarlara giderek daha fazla ulaşması da faiz oranını aşağıya çekmelidir. Bu konuya daha sonra dönülecek.

Ramsay, faiz oranının belirlenmesi hakkında, bunun,

---

65 "Bir bankerin eski bir müşterisinin 200 000 sterlinlik bir tahvili teminat göstererek borçlanma talebi reddedildi; ödemelerini askıya alacağını duyurmak üzere ayrılmaya karar verdiğinde, bu adımı atmasının gerekmediği, mevcut koşullar altında bankerin tahvili 150 000 sterline satın alacağı söylendi." ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.", London 1864, s. 80.)

> "kısmen brüt kâr oranına, kısmen bunun faize ve girişimci kazancına[†] (*profits of enterprise*) bölünme oranına bağlı" olduğunu söyler. "Bu oran da sermayeyi ödünç verenler ile ödünç alanlar arasındaki rekabete bağlıdır; gerçekleştirilmesi beklenen brüt kâr oranı, bu rekabeti hiçbir şekilde tümüyle düzenlememekle birlikte, onu etkiler.[66] Ve gerçekleştirilmesi beklenen brüt kâr oranının rekabeti tümüyle düzenlememesinin nedeni, bir yandan, pek çok kişinin sermayeyi üretken bir şekilde kullanmayı hiçbir şekilde düşünmeden borçlanması, diğer yandan, ödünç verilecek olan toplam sermayenin oranının, brüt kârlardaki herhangi bir değişimden bağımsız olarak, ülkenin zenginliğiyle birlikte değişmesidir." (Ramsay, l.c. s. 206, 207.)

Ortalama faiz oranını bulmak için, 1. faiz oranının büyük sınai çevrimlerdeki değişimleri sırasındaki ortalamasını hesaplamak; 2. sermayenin daha uzun bir süreliğine ödünç verildiği yatırımlardaki faiz oranını bilmek gerekir.

(Sürekli dalgalanan piyasa oranlarından farklı olarak) bir ülkede egemen olan ortalama faiz oranını belirleyen hiçbir yasa bulunmaz. Bu tür söz konusu olduğunda, iktisatçıların sözünü ettiği doğal bir kâr oranına ya da doğal bir ücret haddine benzer bir doğal faiz oranı bulunmaz. Massie bile tümüyle haklı olarak bu konuda şunları söyler (s. 49):

> "The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so." ["Bu konuda kuşkuya düşülebilecek olan tek şey, bu kârların ne kadarının borç alan kişiye ve ne kadarının borç veren kişiye düşmesinin doğru olacağıdır; ve bunu genel olarak borç alan ve borç veren kişilerin düşüncelerine göre belirlemekten başka bir yöntem bulunmuyor; çünkü bu bağlamda doğruyu doğru ve yanlışı yanlış yapan tek şey, ortak rızadır."]

(Ortalama kâr oranı verili kabul edildiğinde) arz ile talebin denk olması burada hiçbir anlama gelmez. Bu formül, ona başvurulan başka yerlerde, rekabetten bağımsız olan ve onu belirleyen temel kuralı (düzenleyici sınırları ya da sınırlandırıcı büyüklükleri) bulmanın formülü olarak hizmet eder (ve o zaman bunu yapmak pratik açıdan da doğru olur); özellikle de, rekabet pratiğine, onun görüngülerine ve bunlardan kaynaklanan düşüncelere hapsolmuş olanların, iktisadi ilişkilerin kendisini rekabetin sınırları içinde ortaya koyan iç bağlantısı hakkında,

† İngilizce çeviride: "sermayenin kârlarına ve girişim kârlarına". *–Türkçe ed.*

66 Faiz oranı genel olarak ortalama kâr oranıyla belirlendiğinden, düşük bir faiz oranı, büyük bir sıklıkla, aşırı ölçülere varan dolandırıcılıkla bağlantılı olabilir. Örneğin, 1844 yazındaki demiryolu dolandırıcılığı sırasında böyle olmuştu. İngiltere Bankası'nın faiz oranı 16 Ekim 1844'e kadar %3'e yükseltilmemişti.

yine yüzeysel bile olsa, bir düşünceye ulaşmalarını sağlayan bir formül olarak iş görür. Bu, rekabete eşlik eden değişimlerden hareketle söz konusu değişimlerin sınırlarına ulaşmanın bir yöntemidir. Bu yöntem, ortalama faiz oranı için geçerli değildir. Ortalama rekabet ilişkilerinin, borç veren ile borç alan arasındaki dengenin, borç veren kişiye sermayesi üzerinden yüzde 3, 4 ya da 5'lik bir faiz oranını ya da brüt kârın belirli bir yüzdesini, örneğin %20'sini ya da %50'sini vermesi için hiçbir neden bulunmaz. Rekabetin kendisi herhangi bir şeyi belirlediğinde, bu belirleme özünde rastlantısaldır ve bu rastlantısallığı gerekli bir şey olarak açıklama isteği, sadece bilgiçlikten ya da hayalcilikten kaynaklanabilir.[67] Banka mevzuatı ve ticaret bunalımları hakkındaki 1857 ve 1858 tarihli parlamento raporlarında, İngiltere Bankası yöneticilerinin, Londra bankerlerinin, taşra bankerlerinin ve profesyonel teorisyenlerin, "ödünç alınabilir sermayenin kullanımı için ödenen fiyatın, söz konusu sermayenin arzıyla birlikte değişmesi gerekir","yüksek bir faiz oranı ile düşük bir kâr oranı uzun bir süre boyunca yan yana duramaz"ve bu türden başka basmakalıp sözleri yinelemenin ötesine geçemeden,"*real rate produced*" [üretilen gerçek oran] hakkında ileri geri konuştuklarını öğrenmekten daha eğlendirici bir şey bulunmuyor.[68] Ortalama faiz oranının yalnızca bir ortalama sayı olarak değil gerçek bir büyüklük olarak var olması ölçüsünde, bu oranın belirlenmesinde, rekabetin kendisi kadar, alışkanlıklar, yasal gelenekler vb. de rol oynar. Faizlerin hesaplanmasını gerektiren pek çok hukuki anlaşmazlıkta, bir ortalama faiz oranını yasal faiz oranı olarak kabul etmek gerekir. Daha da ileriye gidilip ortalama faiz oranının sınırlarının neden genel yasalardan türetilemeyeceği sorulacak olursa, cevap, basitçe, faizin

67 Örneğin J. G. Opdyke, "A Treatise on Pol. Econ." başlıklı eserinde (New York 1851), %5'lik faiz oranının evrenselliğini öncesiz ve sonrasız yasalarla açıklamaya yönelik son derece başarısız bir girişimde bulunur. Bay Karl Arnd, "Die naturgemäße Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc." başlıklı eserinde (Hanau 1845) çok daha çocuksudur. Burada şunlar yazılıdır: "Malların üretiminin doğal akışı içinde (tarımsal üretimin çok geliştiği ülkelerde) faiz oranını bir ölçüde belirliyor görünen *tek bir* görüngü vardır; bu da, Avrupa'nın ormanlarındaki kereste kütlelerinin, bu ormanların yıllık büyümeleri yoluyla gerçekleşen artış oranıdır. Bu büyüme, bunların mübadele değerlerinden tümüyle bağımsız olarak" (ağaçların, kendi mübadele değerlerinden bağımsız olarak büyümeleri ne kadar tuhaf!) "100'e 3 ya da 4 oranında gerçekleşir. Demek ki," (ağaçların büyümesi bunların mübadele değerlerinden tümüyle bağımsız olduğundan, ama mübadele değerleri büyümelerine bağlı olabileceğinden, faiz oranının) şu anda en zengin ülkelerde bulunduğu düzeyin altına düşmesi beklenemez. (s. 124, 125.) – Bu, "orman kökenli faiz oranı" diye anılmayı hak ediyor ve bunun mucidi, aynı eserinde, "bilimimiz"e "köpek vergisi filozofu" olarak da katkıda bulunuyor. [s. 420, 421.]

68 İngiltere Bankası, kendi iskonto oranını, kuşkusuz serbest piyasada geçerli olan oranı da her zaman gözeterek, altın ithalat ve ihracatına göre yükseltir ve düşürür. "Böylece, bankanın oranındaki değişimleri tahmin ederek iskontolar üzerine spekülasyon yapmak, bugün, para merkezinin" (yani Londra para piyasasının) "büyük oyuncularının işlerinin yarısını oluşturur duruma geldi. ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges etc.", s. 113.)

doğasında yatar. Faiz, ortalama kârın bir kısmından başka bir şey değildir. Aynı sermaye, iki farklı rol üstlenmiş görünür: Borç veren kişinin elinde ödünç verilebilir sermaye ve faal kapitalistin ellerinde sanayi ya da ticaret sermayesi. Ama yalnızca bir kez iş görür ve kârı da yalnızca bir kez üretir. Sermayenin ödünç verilebilir olma özelliği üretim sürecinin kendisinde herhangi bir rol oynamaz. Söz konusu kâr üzerinde hak iddia eden iki kişinin bunu ne şekilde paylaşacakları, özünde, tıpkı bir ticari işletmenin ortak kârının yüzdelerinin farklı ortaklar arasında paylaşılması durumunda olduğu gibi, tümüyle ampirik, rastlantılar dünyasına ait bir olgudur. Kâr oranının temel belirleyicisi olan artık değer ile ücrete bölünme söz konusu olduğunda, tümüyle farklı iki öge, yani emek gücü ve sermaye belirleyici rol oynar; bunlar, karşılıklı olarak birbirlerini sınırlandıran iki bağımsız değişkenin işlevleridir; ve üretilen değerin *nicel bölünmesi*, bunların *nitel farkından* kaynaklanır. Artık değerin rant ile faize bölünmesinde de aynı şeyin gerçekleştiğini daha sonra göreceğiz. Faiz söz konusu olduğunda bu tür bir şey gerçekleşmez. Burada, *nitel fark*, hemen göreceğimiz üzere, tersine, aynı artık değer parçasının *tümüyle nicel olan bölünmesinden* kaynaklanır.

Buraya kadarki incelemelerden, "doğal" bir faiz oranın bulunmadığı sonucu çıkar. Ama bir yandan, burada sadece brüt kârın iki sermaye sahibi arasında, farklı başlıklar altında bölünmesi söz konusu olduğundan, ortalama faiz oranı, genel kâr oranının aksine, sürekli dalgalanan piyasa faiz oranlarından farklı olarak kendi sınırları içinde herhangi bir genel yasayla saptanamazken, tersine, faiz oranının (ister ortalama oran olsun isterse herhangi bir andaki piyasa oranı) tek biçimli, belirli ve elle tutulur bir büyüklük olarak görünme şekli, genel kâr oranının böylesi bir büyüklük olarak görünme şeklinden çok farklıdır.[69]

Faiz oranının kâr oranıyla ilişkisi, metanın piyasa fiyatının onun değeriyle ilişkisine benzer. Faiz oranının kâr oranıyla belirlenmesi ölçüsünde, burada, tek tek sanayi dallarında geçerli olabilecek olan özgül kâr oranları değil, tek bir kapitalistin özel bir iş alanında elde edebileceği ekstra kâr hiç değil, her zaman genel kâr oranı belirleyicidir.[70] Bu

69 "Metaların fiyatları sürekli olarak dalgalanır; her biri farklı amaçlarla kullanılmak için yapılmıştır; para, tüm amaçlara hizmet eder. Aynı türdeki metalar bile kalitelerine göre farklılaşır; nakit para ise her zaman aynı değerdedir ya da en azından öyle olduğu varsayılır. Paranın faiz diye adlandırdığımız fiyatının başka her şeyden daha fazla istikrara ve tek biçimliliğe sahip olmasının nedeni budur. (J. Steuart, "Principles of Pol. Econ.", Fransızca çeviri, 1789, IV, s. 27.)

70 "Ne var ki, kârların bölünmesiyle ilgili bu kural, tek tek borç veren ve alan kişilere değil, genel olarak borç veren ve borç alan kişilere uygulanır ... Dikkat çekici derecede büyük ya da küçük kazançlar, hünerin ya da iş bilgisi yetersizliğinin karşılıklarıdır ve bunların borç veren kişiyle hiçbir ilgileri bulunmaz; çünkü, birinden zarar görmediklerinden, di-

nedenle, ortalama faiz oranı genel kâr oranının saf ya da güvenilir bir ifadesi olmasa bile, genel kâr oranı gerçekten de ortalama faiz oranında ampirik, verili bir olgu olarak yeniden görünür.

Faiz oranının kendisinin, borç alanlar tarafından verilen güvencelerin türlerine ve borçlanma sürelerine bağlı olarak farklılaştığı doğrudur; ama verili bir anda, bu türlerin her biri için tek biçimlidir. Dolayısıyla, söz konusu fark, faiz oranının sabit ve tek biçimli şeklini bozmaz.[71]

Ortalama faiz oranı her ülkede görece uzun dönemler boyunca değişmez bir büyüklük olarak görünür, çünkü genel kâr oranı (özel kâr oranlarının, bir alandaki değişimin bir başkasındaki karşıt yönlü değişimle dengelendiği bir şekilde, sürekli olarak değişmesine rağmen) yalnızca görece uzun dönemlerde değişir. Ve ortalama faiz oranının (*average rate or common rate of interest*) bu az çok değişmez karakteri genel kâr oranının göreli değişmezliğini yansıtır.

Ama durmadan dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu oran, her bir anda, metaların piyasa fiyatı gibi, sabit bir büyüklük olarak verilidir, çünkü para piyasasında ödünç verilebilir tüm sermaye sürekli olarak faal kapitalistin karşısında durur, yani faizin her bir andaki piyasa düzeyi, bir taraftaki ödünç verilebilir sermaye arzı ile diğer taraftaki talep arasındaki ilişkiyle belirlenir. Kredi sisteminin gelişmesinin ve bununla bağlantılı yoğunlaşmasının ödünç verilebilir sermayeye genel bir toplumsal karakter kazandırması ve onu tek seferde, eş zamanlı olarak para piyasasına sürmesi ölçüsünde, bu söylenen daha fazla geçerli olur. Buna karşılık genel kâr oranı her zaman yalnızca bir eğilim olarak, özel kâr oranlarının

---

ğerinden yararlanmaları da gerekmez. Aynı iş alanındaki tek tek kişiler için söylenmiş olanlar, farklı türlerdeki iş alanları için de geçerlidir; herhangi bir iş dalında faaliyet gösteren tüccarlar ve iş adamları, borçlandıkları parayla, aynı ülkedeki başka tüccarların ve iş adamlarının elde ettikleri alışılagelmiş kârdan daha fazlasını kazanıyorsa, bu ekstra kazanç, onun elde edilmesi için sadece alışılagelmiş hünerin ve iş bilgisinin yetmiş olmasına karşın, tüccarlara ve iş adamlarına ait olur; onlara para sağlamış olan borç veren kişilere değil ... çünkü borç veren kişiler, paralarını, genel faiz oranının altında kalan bir ödemeye izin veren koşullarla herhangi bir iş dalında faaliyet gösterilmesi için ödünç vermezdi; bu nedenle, paralarıyla hangi avantajlar elde edilmiş olursa olsun, genel faiz oranından fazlasını elde etmeleri de gerekmez." (Massie, l.c. s. 50, 51.)

71

Banka oranı [İngiltere Bankası'nın ödünç verme faiz oranı]	Yüzde	5
Piyasa iskonto oranı, 60 günlük senet	Yüzde	$3^{5}/_{8}$
Aynı, 3 aylık senet	Yüzde	$3^{1}/_{2}$
Aynı, 6 aylık senet	Yüzde	$3^{5}/_{16}$
Kambiyo acentelerine verilen borçlar, günlük	Yüzde	1-2
Aynı, haftalık	Yüzde	3
14 gün için son oran, borsa acentelerine verilen borçlar	Yüzde	$4^{3}/_{4}$-5
Mevduat faizleri (bankalar)	Yüzde	$3^{1}/_{2}$
Aynı (iskonto kurumları)	Yüzde	3-$3^{1}/_{4}$

Londra para piyasasının yukarıda yer alan ve 10 Aralık 1889 tarihli "Daily News"da çıkan City yazısından alınan 9 Aralık tarihli faiz oranları, söz konusu farkın bir ve aynı günde ne kadar büyük olabileceğini gösteriyor. [F. E.]

eşitlenmesi hareketi olarak var olur. Söz konusu eşitlenme hareketinin kendisi olan kapitalistler arası rekabet, burada, kapitalistlerin, kârın görece uzun süreler boyunca ortalamanın altında kaldığı alanlardan adım adım sermaye çekmeleri ve kârın ortalamanın üzerinde olduğu alanlara adım adım sermaye aktarmaları, ya da, ek sermayenin söz konusu alanlara giderek daha farklı oranlarla bölünmesi anlamına gelir. Burada söz konusu olan şey, hiçbir zaman faiz oranının belirlenmesinde olduğu gibi eş zamanlı bir yığınsal etki değil, bu farklı alanlardaki sermaye giriş çıkışlarının durmadan değişmesidir.

Faiz getiren sermayenin, metadan mutlak olarak farklı bir kategori oluşturmasına karşın, kendine özgü [*sui generis*] bir meta hâline geldiğini ve bu nedenle, tıpkı alışılagelmiş metanın piyasa fiyatı gibi her seferinde arz ve taleple sabitlenen faizin de onun fiyatı hâline geldiğini görmüştük. Bu nedenle, piyasa faiz oranı, sürekli olarak dalgalansa bile, her bir verili anda, tıpkı metanın her bir andaki piyasa fiyatı gibi, hep sabitlenmiş ve tek biçimli olarak görünür. Para kapitalistleri bu metayı arz eder ve faal kapitalistler onu satın alır, onun talebini yaratır. Eşitlenme yoluyla genel bir kâr oranının oluşumu sırasında böyle olmaz. Bir alanda metaların fiyatları üretim fiyatının altında ya da üzerinde olduğunda (burada, her bir işletmeye özgü olan ve sınai çevrimin farklı evreleriyle bağlantılı olan dalgalanmalar bir yana bırakılıyor), dengelenme, üretimin genişlemesi ya da daralması yoluyla, yani sanayi sermayeleri tarafından piyasaya sürülen meta kütlelerinin ilgili üretim alanlarındaki sermaye girişleri ya da çıkışları aracılığıyla artması ya da azalması yoluyla gerçekleşir. Tek tek kâr oranlarının genel ya da ortalama kâr oranından sapmaları, metaların ortalama piyasa fiyatlarının işte bu şekilde üretim fiyatlarına eşitlenmesi yoluyla düzeltilir. Bu süreç, hiçbir zaman, sanayi ya da ticaret sermayesinin *kendisinin*, faiz getiren sermaye gibi, bir alıcının karşısına meta olarak çıkması şeklinde görünmez ve hiçbir zaman bu şekilde görünemez. Söz konusu süreç, eğer görünüyorsa, ortalama kârın doğrudan doğruya sabitlenmesi şeklinde değil, yalnızca dalgalanmalarda ve metaların piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarına eşitlenmesinde görünür. Genel kâr oranı, gerçekten de, 1. toplam sermayenin ürettiği artık değerle, 2. bu artık değerin, toplam sermayenin değerine oranıyla, 3. (yalnızca, rekabetin, tek tek üretim alanlarına yatırılan sermayelerin söz konusu artık değerden kendi göreli büyüklüklerine oranla eşit kâr payları çekmeye çalışmaları anlamına gelen hareket olması ölçüsünde) rekabetle belirlenir. Dolayısıyla, genel kâr oranının temelindeki nedenler, doğrudan doğruya arz ve talep ilişkisiyle belirlenen piyasa faiz oranının temelindeki nedenlerden tümüyle farklı ve çok daha karmaşıktır ve bu nedenle de, genel kâr oranı, faiz oranı gibi, elle tutulur ve verili bir

olgu değildir. Farklı üretim alanlarındaki ayrı kâr oranlarının kendileri az çok belirsizdir; ama bunların görünmesi ölçüsünde, görünen şey, tek biçimlilikleri değil, farklılıklarıdır. Ama genel kâr oranının kendisi, gerçek kâr oranının ampirik, doğrudan doğruya görülebilir şekli olarak değil, yalnızca kârın en düşük sınırı olarak görünür.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bu farkı öne çıkarırken, faiz oranının konsolidasyonunu kolaylaştıran şu iki noktayı göz ardı ediyoruz: 1. faiz getiren sermayenin tarihsel olarak önceden var olması ve geçmişten devrolan bir geleneksel faiz oranının varlığı; 2. dünya pazarının, bir ülkedeki üretim koşullarından bağımsız olarak, kâr oranı üzerindeki etkisiyle karşılaştırıldığında, faiz oranının belirlenmesinde çok daha büyük bir dolaysız etkiye sahip olması.

Ortalama kâr, dolaysız şekilde verili olan bir olgu olarak değil, karşıt yönlü dalgalanmaların eşitlenmesinin ancak inceleme yoluyla saptanabilecek olan nihai sonucu olarak görünür. Faiz oranı için durum farklıdır. Bu oran, en azından yerel düzeydeki genel geçerliliği kapsamında, her gün sabitlenen bir olgudur; hatta, sanayi ve ticaret sermayesi için, işlemlerinin hesaplanması sırasında bir ön koşul ve bir faktör olarak iş gören bir olgudur. Yüzde 2, 3, 4, 5'lik bir getiri sağlamak, her bir 100 sterlinlik para tutarının genel bir yeteneği hâline gelir. Meteoroloji raporlarında verilen barometre ve termometre değerlerinin doğruluk dereceleri, borsa raporlarında, şu ya da bu sermaye için değil, para piyasasında bulunan, yani genel olarak ödünç verilebilir sermaye için verilen faiz oranlarının doğruluk derecelerinin gerisinde kalır.

Para piyasasında birbirlerinin karşısına çıkanlar yalnızca borç verenlerle borç alanlardır. Meta, aynı biçime sahiptir: Para. Sermayenin farklı üretim ya da dolaşım alanlarına yatırılmasına bağlı olarak aldığı tüm özel biçimler burada silinmiştir. Sermaye burada bağımsız değerin farksız, kendisine eşit şekli içinde, yani para şeklinde var olur. Farklı alanların rekabeti burada ortadan kalkar; bunların tümü para ödünç alanlar olarak aynı yerde toplanmıştır ve sermaye de hepsinin karşısına, kendisinin özel kullanılma tarzına henüz kayıtsız olduğu bir şekilde çıkar. Sanayi sermayesi, sadece, farklı alanlar arasındaki harekette ve rekabette, *sınıfın özünde ortak olan sermayesi* olarak görünürken, ödünç verilen sermaye burada, sermayenin arz ve talebinde, gerçekten ve kesin bir şekilde böyle bir sermaye olarak görünür. Diğer yandan, para-sermaye, para piyasasında, gerçekten de, ortak bir öge olarak, özel kullanılma biçiminden bağımsız bir şekilde ve her bir alanın üretim gereksinimleri doğrultusunda, farklı alanlar arasında, kapitalistler sınıfının üyeleri arasında bölündüğü bir şekilde bulunur. Ayrıca, büyük sanayinin gelişmesiyle birlikte, para-sermaye, piyasada göründüğü kadarıyla, giderek,

tek bir kapitalist tarafından, piyasada bulunan sermayenin şu ya da bu parçasının sahibi tarafından temsil edilmek yerine, yoğunlaşmış, örgütlenmiş bir kütle olarak ortaya çıkar ve bu kütle, gerçek üretimden tümüyle farklı bir şekilde, toplumsal sermayeyi temsil eden bankacıların denetimi altında olur. Böylece, hem talep biçimi söz konusu olduğunda ödünç verilebilir sermayenin karşısına bir sınıfın bütünü çıkar, hem de arz söz konusu olduğunda ödünç verilebilir sermayenin kendisi *en masse* [topluca] ortaya çıkar.

Büyüklüğü bakımından dalgalanmakla birlikte borç alanların tümü için aynı şekilde dalgalandığından onların karşısına her zaman sabit, verili bir büyüklük olarak çıkan belirli faiz oranının yanında, genel kâr oranının bulanık ve sisli görünmesinin nedenlerinden bazıları bunlardır. Tıpkı paradaki değer değişmelerinin onun tüm metalar karşısında aynı değere sahip olmasını engellememesi; tıpkı metaların piyasa fiyatlarının her gün dalgalanmasının onların her gün raporlara kaydedilmesini engellememesi örneklerinde olduğu gibi, faiz oranı da aynı düzenlilikle "paranın fiyatı" olarak kaydedilir. Bu böyledir, çünkü burada, sermayenin kendisi, para biçiminde, meta olarak sunulur; dolayısıyla, onun fiyatının sabitlenmesi, tüm diğer metalarda olduğu gibi onun piyasa fiyatının sabitlenmesidir; bu nedenle, faiz oranı kendisini her zaman genel faiz oranı olarak, şu kadar para için bu kadar para olarak, belirli bir nicelik olarak ortaya koyar. Buna karşılık kâr oranı, metanın piyasa fiyatları aynıyken, tek tek sermayelerin aynı metayı üretme koşullarındaki farklılaşmalara bağlı olarak, aynı alanın sınırları içinde bile değişebilir; çünkü, tek bir sermayenin kâr oranı, metanın piyasa fiyatıyla değil, piyasa fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki farkla belirlenir. Ve önce aynı alanın sınırları içindeki ve ardından farklı alanlar arasındaki bu farklı kâr oranları, ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla bir dengeye kavuşabilir.

(Daha sonra üzerinde durulmak üzere not.) Kredinin özel bir biçimi: Para satın alma aracı olarak değil ödeme aracı olarak iş gördüğünde, metanın elden çıkarıldığı, ama onun değerinin ancak daha sonra gerçekleştirildiği biliniyor. Ödeme, metanın yeniden satılmasından sonra gerçekleşirse, bu satış, satın almanın bir sonucu olarak görünmez; aksine, satın alma, satış yoluyla gerçekleştirilir. Bir başka deyişle, satış, satın almanın bir aracı olur. – İkincisi: Borç senetleri, poliçeler vb. borç verenler için ödeme araçları olur. – Üçüncüsü: Borç senetlerinin takası paranın yerini alır.

Bölüm

23

Faiz ve Girişimci Kazancı

★ ★ ★

Önceki iki bölümde görmüş olduğumuz üzere, faiz, başlangıçta, kârın, yani artık değerin, faal sanayici ya da tüccar kapitalist tarafından, kendi sermayesini değil ödünç alınmış sermayeyi kullanması ölçüsünde, bu sermayenin sahibi olan ve onu ödünç veren kişiye ödenmek zorunda olan bir kısmından ibaret görünür, başlangıçta böyle bir kısımdan ibarettir ve gerçek yaşamda böyle bir kısımdan ibaret kalır. Faal kapitalist yalnızca kendi sermayesini kullanırsa, kâr bu şekilde bölünmez; tamamı ona ait olur. Gerçekten de, sermayenin sahipleri, yeniden üretim sürecinde onu bizzat kullanmaları ölçüsünde, faiz oranının belirlenmesi konusundaki rekabete katılmaz; bu bile, (bir faiz oranı belirlenmeden var olamayacak olan) faiz kategorisinin, sanayi sermayesinin hareketine özünde yabancı olduğunu gösterir.

> "The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital ... when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest." ["Faiz oranı, belirli bir miktardaki para-sermayenin bir yıl ya da daha uzun ya da daha kısa bir dönem boyunca kullanılması karşılığında borç verenin almayı ve borç alanın ödemeyi kabul ettiği oransal tutar olarak tanımlanabilir ... eğer sermayenin sahibi, onu aktif olarak yeniden üretimde kullanırsa, borç alanların sayısına oranları faiz oranını belirleyen kapitalistler arasında yer almaz."] (Th. Tooke, *Hist. of Prices*, London 1838, II, s. 355, 356.)

Gerçekten de, kârın bir bölümünü faize dönüştüren, genel olarak faiz kategorisini yaratan şey, yalnızca, kapitalistlerin para kapitalistleri ile sanayici kapitalistlere ayrılmasıdır; ve faiz oranını yaratan şey, yalnızca, bu iki kapitalist türü arasındaki rekabettir.

Sermaye, yeniden üretim sürecinde iş gördüğü sürece (sanayici kapitaliste ait olduğu ve dolayısıyla kapitalistin herhangi bir borç verene geri ödeme yapmasının gerekmeyeceği varsayıldığında bile), özel bir kişi olarak kapitalistin elinin altında bulunan şey bu sermayenin kendisi değil, yalnızca, gelir olarak harcayabileceği kârdır. Sermayesi, sermaye olarak iş gördüğü sürece, yeniden üretim sürecine aittir, bu sürece bağlanmış durumdadır. Kapitalist, sermayenin sahibi olmakla birlikte, bu sahip olma durumu, onu emeği sömürmek için sermaye olarak kullandığı süre boyunca, onun üzerinde farklı bir tarzda tasarrufta bulunmasını mümkün kılmaz. Para kapitalisti için de aynısı geçerlidir. Sermayesi, ödünç verilmiş olduğu ve dolayısıyla para-sermaye olarak iş gördüğü süre boyunca, ona faiz, yani kârın bir kısmını getirir, ama anapara üzerinde tasarrufta bulunamaz. Sermayesini örneğin bir ya da çok yıllığına ödünç verdiğinde ve belirli vadelerde sermaye geri ödemesi olmadan faiz elde ettiğinde bu durum ortaya çıkar. Ama sermayenin geri ödenmesi bile burada herhangi bir farklılık yaratmaz. Eğer sermayesini geri alırsa, kendisi için sermaye (burada para-sermaye) olarak iş görmesini istiyorsa, her seferinde onu yeniden ödünç vermek zorundadır. Sermaye onun elinde bulunduğu sürece faiz getirmez ve sermaye olarak iş görmez; ve faiz getirdiği ve sermaye olarak iş gördüğü sürece onun elinde bulunmaz. Sermayenin süresiz olarak ödünç verilmesi olasılığı bundan kaynaklanır. Bu nedenle, Tooke'un Bosanquet'e yönelttiği aşağıdaki itirazlar tümüyle yanlıştır. Bosanquet'ten şu alıntıyı yapıyor (*Metallic, Paper, and Credit Currency*, s. 73):

> "Faiz oranı %1'e kadar düşürülecek olsaydı, ödünç alınan sermaye, sahip olunan sermayeyle neredeyse aynı (*on a par*) sayılırdı."

Tooke buraya şu kenar notunu düşüyor:

> "Bu oranla ya da daha düşük bir oranla ödünç alınan bir sermayenin, sahip olunan sermayeyle neredeyse aynı sayılması gerektiği iddiası öylesine tuhaf bir iddiadır ki, bu kadar zeki ve konunun bazı noktaları hakkında bu kadar bilgili bir yazar tarafından ileri sürülmemiş olsaydı, ciddiye alınmaya değmezdi. Varsayım gereği, bir geri ödeme koşulunun bulunmak zorunda olduğunu görmedi mi yoksa bunu önemsiz mi sayıyor?" (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle*, 2nd ed., London 1844, s. 80.)

Faiz = 0 olsaydı, sermaye ödünç alan sanayici kapitalist, kendi sermayesiyle çalışan kapitalistle aynı durumda olurdu. İkisi de aynı ortala-

ma kârı elde ederdi ve sermaye, ödünç alınmış da olsa sahip de olunsa, yalnızca, kâr ürettiği sürece sermaye olarak iş görür. Geri ödeme koşulu burada hiçbir şeyi değiştirmezdi. Faiz oranı sıfıra ne ölçüde yaklaşırsa, yani örneğin %1'e düşerse, ödünç alınan sermaye sahip olunan sermayeyle o ölçüde bir tutulur. Para-sermaye, para-sermaye olarak var olması gereken süre boyunca, diyelim %1'lik mevcut faiz oranıyla, sürekli olarak yeniden ödünç verilmek ve sürekli olarak aynı sanayici ve tüccar kapitalistler sınıfına verilmek zorundadır. Bunlar kapitalistler olarak iş gördükleri sürece, ödünç alınmış sermayeyle iş gören kapitalist ile kendi sermayesiyle iş gören kapitalist arasındaki tek fark, birinin faiz ödemek zorunda olması ve diğerinin olmamasıdır; birinin kârın (p) tümünü, diğerinin kâr eksi faizi (p – z) cebine indirmesidir; z, sıfıra ne kadar yaklaşırsa, p – z, p'ye o kadar yaklaşır, yani iki sermayeyi bir tutmak o kadar mümkün hâle gelir. Kapitalistlerden biri sermayeyi geri ödemek ve yeniden ödünç almak zorundadır; ama diğeri de, sermayesinin iş görmesi gereken süre boyunca, onu sürekli olarak üretim sürecine yeniden öndelemek zorundadır ve onun üzerinde bu süreçten bağımsız bir tasarrufta bulunamaz. Varlığını hâlâ sürdüren biricik fark, birinin sermayesinin sahibi olması ve diğerinin olmaması şeklindeki apaçık farktır.

Bu noktada gündeme gelen soru şudur. Kârın net kâr ile faize bölünmesi şeklindeki bu tümüyle nicel bölünmenin nitel bir bölünmeye dönüşmesi nasıl gerçekleşir? Bir başka deyişle, ödünç alınmış sermaye değil, yalnızca kendi sermayesini kullanan kapitalistin de, brüt kârının bir kısmını özel faiz kategorisinin altına sokması ve onu faiz olarak ayrı bir şekilde hesaplaması nasıl gerçekleşir? Ve ayrıca, ödünç alınmış olsun ya da olmasın her sermayenin, net kâr getiren sermaye olarak kendi kendisinden faiz getiren sermaye şeklinde ayrılması nasıl gerçekleşir?

Kârın her rastlantısal nicel bölünmesinin bu şekilde nitel bir bölünmeye dönüşmediği anlaşılıyor. Örneğin, bazı sanayici kapitalistler bir işi yürütmek için bir araya gelir ve ardından kârı hukuki olarak düzenlenmiş bir anlaşmaya göre aralarında paylaşırlar. Başkaları, işlerini kendi başlarına, herhangi bir ortak olmadan yürütür. Bu sonuncular, kârlarını, bir kısmı bireysel kâr ve diğer kısmı var olmayan ortaklar için şirket kârı olmak üzere iki kategoriye ayırarak hesaplamaz. Demek ki, burada nicel bölünme nitel bir bölünmeye dönüşmez. Sahipliğin tesadüfen birden fazla tüzel kişide olduğu durumlarda bu dönüşüm gerçekleşir; böyle olmadığında gerçekleşmez.

Soruyu yanıtlamak için, faiz oluşumunun gerçek başlangıç noktası üzerinde biraz daha durmalıyız; yani, para kapitalisti ile üretken kapitalistin, yalnızca farklı tüzel kişiler olarak değil, yeniden üretim sürecinde

tümüyle farklı roller oynayan kişiler olarak gerçekten de birbirlerinin karşısına çıktıkları ya da aynı sermayenin bu kapitalistlerin ellerinde gerçekten de ikili ve tümüyle farklı bir hareket gerçekleştirdiği varsayımından hareket etmeliyiz. Biri sermayeyi yalnızca ödünç verir, diğeri onu üretken bir şekilde kullanır.

Brüt kâr, ödünç alınmış sermayeyle çalışan üretken kapitalist için iki kısma ayrılır: borç verene ödemesi gereken faiz ve bu faizin dışında kalan, kârdaki kendi payını oluşturan fazla. Bu son kısmı, genel kâr oranı verilmişse faiz oranı, faiz oranı verilmişse genel kâr oranı belirler. Ve ayrıca: Toplam kârın gerçek değer büyüklüğü olan brüt kâr tek tek her bir durumda ortalama kârdan sapabilecek olsa bile, faal kapitaliste ait olan kısmı faiz belirler, çünkü faiz, (özel hukuki şartlar bir yana bırakıldığında) genel faiz oranıyla saptanır ve faizin, üretim sürecinin başlamasından önce, yani bunun sonucu olan brüt kârın elde edilmesinden önce alınmış olduğu varsayılır. Sermayenin asıl özgül ürününün artık değer, daha doğrusu kâr olduğunu görmüştük. Ama ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitalist için bu ürün kâr değil kâr eksi faizdir, yani faizin ödenmesinden sonra kârdan kendisine kalan kısımdır. Dolayısıyla, kârın bu kısmı, ona, zorunlu olarak, iş gördüğü kadarıyla sermayenin ürünü şeklinde görünür; ve onun için gerçekten de öyledir, çünkü kendisi, yalnızca faal sermaye şeklindeki sermayeyi temsil eder. O, sermaye iş gördüğü sürece, sermayenin kişileşmiş hâlidir; ve sermaye, kâr getirecek şekilde sanayiye ya da ticarete yatırıldığı ve aynı sermayeyle, kullanıcısı aracılığıyla, ilgili iş dalının gerektirdiği işlemler yapıldığı sürece, iş görür. Demek ki, kârın ona kalan kısmı, borç verene brüt kârdan ödemesi gereken faizin aksine, zorunlu olarak sanayi ya da ticaret kârı biçimini alır; ya da, her ikisini de kapsayan bir Almanca ifade kullanacak olursak, *Unternehmergewinn* [girişimci kazancı] şekline bürünür. Brüt kâr ortalama kâra eşitse, söz konusu girişimci kazancının büyüklüğü tek başına faizle belirlenir. Brüt kâr ortalama kârdan saparsa, girişimci kazancı ile ortalama kâr arasındaki fark (faiz her ikisinden de çıkarıldıktan sonra), ister özel bir üretim alanındaki kâr oranının genel kâr oranından sapması isterse tek bir kapitalistin belirli bir alanda elde ettiği kârın söz konusu alandaki ortalama kârdan sapması şeklinde olsun, geçici bir sapmaya yol açan koşulların tümü tarafından belirlenir. Ne var ki, üretim sürecinin kendi içinde, kâr oranının, yalnızca artık değere değil, çok sayıda başka koşula (üretim araçlarının alım fiyatlarına, ortalamadan daha üretken yöntemlere, değişmez sermayedeki tasarruflara vb.) bağlı olduğunu görmüştük. Ve kâr oranı, üretim fiyatı bir yana bırakıldığında, özel koşullara ve her bir ticari işlemde, kapitalistin daha çok ya da daha az kurnaz ve çalış-

kan olmasına, üretim fiyatından fazlasına ya da azına alım satım yapıp yapmamasına ve bunun derecesine, dolayısıyla da dolaşım süreci içinde toplam artık değerin daha büyük bir kısmına mı yoksa daha küçük bir kısmına mı el koyduğuna bağlıdır. Ama her durumda brüt kârın nicel bölünmesi burada bir nitel bölünmeye dönüşür ve nicel bölünmenin kendisinin, *neyin* bölünecek olmasına, faal kapitalistin sermaye ile *ne şekilde* faaliyette bulunduğuna ve faal kapitalist olarak ona, yani faal kapitalist olarak üstlendiği işlevlerin sonucu olarak ona hangi brüt kârı getirdiğine bağlı olması ölçüsünde, bu dönüşüm daha fazla gerçekleşir. Burada faal kapitalistin sermayenin sahibi olmadığı varsayılıyor. Sermayenin mülkiyeti onun karşısında borç veren tarafından, para kapitalisti tarafından temsil edilmektedir. Dolayısıyla, ona ödediği faiz, brüt kârın, sermaye mülkiyetinin kendi payına düşen kısmı olarak görünür. Kârın faal kapitalistin payına düşen kısmı, şimdi, bunun aksine, sadece, girişimcinin yeniden üretim sürecinde sermayeyle yerine getirdiği işlemlerden ya da işlevlerden, yani sanayide ya da ticarette girişimci olarak yerine getirdiği işlevlerin kendilerinden kaynaklanan girişimci kazancı olarak görünür. Demek ki, faiz, onun açısından bakıldığında, sermayenin "çalışmaması", iş görmemesi ölçüsünde, sadece, sermaye mülkiyetinin, sermayenin yeniden üretim sürecinden soyutlanmış olarak sermayenin ürünü olarak görünür; girişimci kazancı ise, sadece, söz konusu sermaye ile yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak, sermayenin hareketinin ve iş görmesinin ürünü olarak görünür; söz konusu iş görme, para kapitalistinin üretim sürecinde faal olmama, bu sürece katılmama durumunun aksine, ona, kendi faaliyeti olarak görünür. Brüt kârın iki kısmı arasındaki bu nitel ayrım, yani, faizin, üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, sermaye olarak sermayenin, sermaye mülkiyetinin ürünü ve girişimci kazancının, iş gören, üretim sürecinde etkide bulunan sermayenin, dolayısıyla da sermayeyi yeniden üretim sürecinde kullanan kişinin oynadığı aktif rolün ürünü olması şeklindeki nitel ayrım, kesinlikle, bir taraftaki para kapitalisti ile diğer taraftaki sanayici kapitalistin salt öznel kavrayışlarından ibaret değildir. Bu ayrım nesnel bir olguya dayanır, çünkü faiz, para kapitalistine, yani sermayenin sahibinden başka bir şey olmayan, üretim sürecinin karşısında ve bu sürecin dışında sermaye mülkiyetinden başka bir şeyi temsil etmeyen borç verene gider; girişimci kazancı ise sermayenin sahibi olmayan ve sadece faal olan kapitaliste gider.

Böylece, brüt kârın, her ikisi de aynı sermaye ve dolayısıyla söz konusu sermaye tarafından üretilen kâr üzerinde farklı yasal hak iddialarına sahip olan iki farklı kişi arasındaki sadece nicel bölünmesi, hem ödünç alınan sermayeyle çalıştığı kadarıyla sanayici kapitalist için, hem

de sermayesini bizzat kullanmadığı kadarıyla para kapitalisti için, nitel bir bölünmeye dönüşür. Şimdi, kârın bir bölümü, *bir* biçimdeki sermayenin kendisine düşen bir ürün, yani faiz olarak; diğer bölümü, karşıt biçimdeki bir sermayenin özgül ürünü ve dolayısıyla girişimci kazancı olarak; biri sadece sermaye mülkiyetinin ürünü olarak, diğeri sadece sermayeyle iş görmenin ürünü olarak, yani faal sermayenin ürünü ya da faal kapitalistin yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak görünür. Ve brüt kârın bu iki bölümünün, sanki özsel olarak farklı iki ayrı kaynaktan doğuyorlarmışçasına bu şekilde kemikleşmesi ve bağımsızlaşması, şimdi, kapitalistler sınıfının bütünü ve toplam sermaye için de geçerlilik kazanmak zorundadır. Üstelik bu söylenen, faal kapitalistin kullandığı sermayenin ödünç alınmış olup olmamasından ya da para kapitalistine ait olan sermayenin bizzat onun tarafından kullanılıp kullanılmamasından bağımsız olarak geçerlidir. Her bir sermayenin kârı ve dolayısıyla aynı zamanda sermayelerin kendi aralarında eşitlenmesine dayanan ortalama kâr, her ikisi de ayrı yasalarca belirlenen, nitel açıdan farklı, birbirleri karşısında bağımsız ve birbirlerinden ayrı olan iki bölüme, yani faiz ve girişimci kazancına bölünür ya da ayrılır. Ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitalist gibi kendi sermayesiyle çalışan kapitalist de, brüt kârını, bir sahip olarak, kendi kendisine sermaye ödünç veren kişi olarak kendisine düşen faiz ile faal, iş gören kapitalist olarak kendisine düşen girişimci kazancına ayırır. Böylece, nitel bir bölünme olarak bu bölünme açısından, kapitalistin bir başkasıyla gerçekten de paylaşımda bulunmak zorunda olup olmaması önemsizleşir. Sermayenin kullanıcısı, kendi sermayesiyle çalışıyor olsa bile, iki kişiye, sermaye sahibi ile sermaye kullanıcısına ayrılır; sermayesinin kendisi ise, ürettiği kâr kategorileriyle ilişkili olarak, faiz getiren sermaye *mülkiyeti*, yani üretim sürecinin *dışındaki* sermaye ile faal sermaye olarak girişimci kazancı getiren, üretim sürecinin *içindeki* sermayeye ayrılır.

Demek ki, faiz öylesine yerleşiklik kazanır ki, artık, brüt kârdaki, yalnızca sanayici kapitalistin başkalarının sermayesiyle çalıştığı özel durumlarda gerçekleşen ve üretim açısından hiçbir önem taşımayan bir bölünme olarak ortaya çıkmaz. Sanayici kapitalist kendi sermayesiyle çalıştığında bile, kârı, faiz ile girişimci kazancına ayrılır. Böylece, sadece nicel olan bölünme, nitel bir bölünmeye dönüşür; bu bölünme, sanayici kapitalistin, sermayesinin sahibi olması ya da olmaması şeklindeki rastlantısal durumdan bağımsız olarak gerçekleşir. Sermayeyle farklı ilişkileri bulunan, yani sermayenin farklı biçimleriyle ilişkileri bulunan şeyler, yalnızca kârın farklı kişilere bölünen miktarları değil, kârın iki farklı kategorisidir.

Bu noktada, brüt kârın faiz ile girişimci kazancına bölünmesinin, nitel bir bölünmeye dönüşür dönüşmez, toplam sermaye ve tüm kapitalistler sınıfı için nitel bir bölünme karakterini kazanmasının nedenleri kolaylıkla görülebilir.

Birincisi, sanayici kapitalistlerin çoğunluğunun, farklı sayısal oranlarla bile olsa, kendilerine ait ve ödünç alınmış sermayeyle çalışmaları ve sahip olunan sermaye ile ödünç alınan sermaye arasındaki oranın farklı dönemlerde değişmesi şeklindeki basit ampirik olgu bile buna yol açar.

İkincisi: Brüt kârın bir bölümünün faiz biçimine dönüşmesi, onun diğer bölümünü girişimci kazancına dönüştürür. Bu sonuncusu, faiz bağımsız bir kategori olarak var olmaya başlar başlamaz, gerçekten de, brüt kârın faiz dışındaki fazlasının aldığı karşıt biçimden başka bir şey olmaz. Brüt kârın faiz ve girişimci kazancı şeklinde farklılaşmasının nasıl gerçekleştiği hakkındaki bütün inceleme, basitçe, brüt kârın bir bölümünün kendisini genel olarak faiz biçiminde kemikleştirmesinin ve bağımsızlaştırmasının nasıl gerçekleştiği hakkındaki incelemeye indirgenir. Ne var ki, tarihsel açıdan bakıldığında, kapitalist üretim tarzının ve ona karşılık gelen sermaye ve kâr kavramlarının ortaya çıkmasından çok önce, faiz getiren sermaye, tamamlanmış bir geleneksel biçim olarak ve dolayısıyla da faiz, sermayenin ürettiği artık değerin tamamlanmış bir alt biçimi olarak vardı. Para-sermaye, yani faiz getiren sermaye, halkın zihninde işte bu nedenle hâlâ sermayenin kendisidir, türünün en iyi örneği olan sermayedir [*Kapital par excellence*]. Diğer yandan, faiz adı altında ödenen şeyin paranın kendisi olduğu şeklindeki düşüncenin Massie'nin dönemine kadar egemen olmasının nedeni de aynıdır. Ödünç verilen sermayenin, gerçekten de sermaye olarak kullanılsa da kullanılmasa da (sadece tüketim için ödünç alınsa bile) faiz getirmesi, sermayenin bu biçiminin bağımsız olduğu düşüncesini pekiştirir. Kapitalist üretim tarzının ilk dönemlerinde faizin kârdan ve faiz getiren sermayenin sanayi sermayesinden bağımsız görünmesinin en iyi kanıtı, faizin, brüt kârın bir kısmından başka bir şey olmadığının ancak 19. yüzyılın ortasında (Massie ve onun ardından Hume* tarafından) keşfedilmiş ve daha genel olarak bu tür bir keşfe gereksinim duyulmuş olmasıdır.

Üçüncüsü: Sanayici kapitalistin kendi sermayesiyle mi yoksa ödünç alınmış sermayeyle mi çalıştığı, para kapitalistleri sınıfının onun karşısına özel bir kapitalistler türü olarak, para-sermayenin bağımsız bir

---

* [Massie,] "An essay on the governing causes of the natural rate of interest", London 1750. Hume, "Of interest". In: "Essays and treatises on several subjects". A new ed., Cilt 1, London 1764. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 337-341.) *–Almanca ed.*

sermaye türü olarak ve faizin söz konusu özgül sermayeye karşılık gelen bağımsız artık değer biçimi olarak çıkması olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez.

Nitel açıdan bakıldığında, faiz, sermayenin sadece mülkiyetinin sağladığı, sahibinin yeniden üretim sürecinin dışında kalmasına rağmen sermayenin kendisinin getirdiği, yani kendi sürecinden ayrılmış olan sermayenin getirdiği artık değerdir.

Nicel açıdan bakıldığında, kârın faizi oluşturan kısmı, sanayi ve ticaret sermayesinin kendisiyle, para-sermayeyle ilişkili görünür, ve artık değerin bu kısmının oranı, yani faiz oranı, söz konusu ilişkiyi güçlendirir. Çünkü, birincisi, faiz oranı (genel kâr oranına bağımlı olmasına karşın) bağımsız olarak belirlenir, ve ikincisi, kavranamaz olan kâr oranının karşısında, metaların piyasa fiyatı gibi, ne kadar değişirse değişsin, sabit, tek biçimli, elle tutulur ve her zaman verili olan bir ilişki olarak görünür. Tüm sermaye sanayici kapitalistlerin ellerinde bulunsaydı, faiz de faiz oranı da var olmazdı. Brüt kârın nicel bölünmesinin aldığı bağımsız biçim, nitel biçimi üretir. Sanayici kapitalist kendisini para kapitalistiyle karşılaştırırsa, kendisini ondan ayıran tek şey, brüt kârın, faiz oranı sayesinde verili bir ampirik büyüklük olarak görünen ortalama faiz dışındaki fazlası olarak girişimci kazancıdır. Diğer yandan, kendisini, ödünç alınmış sermaye yerine kendi sermayesiyle faaliyette bulunan sanayici kapitalistle karşılaştırırsa, bu kapitalisti kendisinden ayıran tek şey, faizi başkasına ödemek yerine kendi cebine indirdiğinden, para kapitalisti olmasıdır. Her iki durumda da, brüt kârın faizden farklı olan kısmı ona girişimci kazancı olarak ve faizin kendisi de sermayenin getirdiği ve bu nedenle üretken bir kullanım olmasaydı da getireceği bir artık değer olarak görünür.

Bu, tek bir kapitalist için pratik açıdan doğrudur. İster daha başlangıç noktasında para-sermaye olarak var olsun isterse önce para-sermayeye çevrilmesi gereksin, sermayesini, faiz getiren sermaye olarak ödünç verme ya da üretken sermaye olarak bizzat değerlendirme seçeneklerine sahiptir. Ama aynı şeyi genelleştirmek, yani bazı bayağı iktisatçılar tarafından yapıldığı ve hatta kârın nedeni olarak gösterildiği üzere, toplum sermayesinin bütününe uygulamak, doğal olarak çok mantıksızdır. Para biçiminde var olan ve toplam sermayenin görece küçük bir kısmını oluşturan kısım bir yana bırakıldığında toplam sermayeyi oluşturan üretim araçlarını satın alan ve değerlendiren kişiler var olmadan tüm sermayenin para-sermayeye dönüşebileceği düşüncesi doğal olarak saçmadır. Bu düşüncede saklı bulunan daha büyük saçmalık, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, sermayenin, üretken sermaye olarak iş görmeden,

yani faizin sadece bir kısmını oluşturduğu artık değeri üretmeden faiz getirebileceği; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmadan işleyebileceği düşüncesidir. Kapitalistlerin aşırı derecede büyük bir kısmı sermayelerini para-sermayeye dönüştürmek isteseydi, bunun sonucu, para-sermayenin muazzam derecede değersizleşmesi ve faiz oranının muazzam derecede düşmesi olurdu; kapitalistlerin pek çoğu, hemen, bunların faizleriyle yaşamanın olanaksızlığı durumuyla karşılaşır, dolayısıyla da yeniden sanayici kapitalistlere dönüşmek zorunda kalırdı. Ama söylenmiş olduğu üzere, tek bir kapitalist için yukarıda söylenmiş olan şey bir gerçektir. Bu nedenle, tek bir kapitalist, zorunlu olarak, kendi sermayesiyle faaliyette bulunduğunda bile, ortalama kârının ortalama faize eşit olan kısmını, üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, sermayesinin kendisinin ürünü olarak; ve faiz şeklinde bağımsızlaşan bu kısımdan farklı olarak, brüt kârın bunun dışındaki fazlasını, sadece girişimci kazancı olarak görür.

Dördüncüsü: {Elyazmasında boşluk.}

Dolayısıyla, kârın, faal kapitalist tarafından ödünç alınan sermayenin sadece sahibi olan kişiye ödemesi gereken kısmının, kârın, ödünç alınmış olsun ya da olmasın sermaye olarak her tür sermayenin faiz adı altında getirdiği bir kısmı için bağımsız bir biçime dönüştüğü görülmüş oldu. Bu kısmın büyüklüğü ortalama faiz oranının yüksekliğine bağlıdır. Onun kökenini gösteren tek şey, sermayesinin sahibi olduğu kadarıyla faal kapitalistin, faiz oranını belirleyen rekabette (en azından aktif) bir rol oynamamasıdır. Kârın, onun üzerinde farklı yasal hak iddialarına sahip olan iki kişi arasındaki tümüyle nicel bölünmesi, sermayenin ve kârın kendi doğalarından kaynaklanıyor görünen bir nitel bölünmeye dönüşmüştür. Çünkü, görmüş olduğumuz üzere, kârın bir kısmı genel olarak faiz biçimini alır almaz, ortalama kâr ile faiz arasındaki fark ya da kârın faiz dışındaki kısmı, faize karşıt bir biçime, girişimci kazancı biçimine dönüşür. Bu iki biçim, yani faiz ve girişimci kazancı, yalnızca karşıtlıklarıyla birlikte var olur. Dolayısıyla, bunlar, sadece farklı kategoriler, başlıklar ya da adlar altında sabitlenmiş olan parçaları oldukları artık değerle değil, birbirleriyle ilişkilidir. Kârın bir kısmı faize dönüştüğünden, kârın diğer kısmı girişimci kazancı olarak görünür.

Burada kâr derken her zaman ortalama kârı kastediyoruz, çünkü bireysel kârın ya da farklı üretim alanlarındaki kârın sapmaları (yani ortalama kârın ya da artık değerin bölüşümündeki rekabet mücadelesinden ve başka koşullardan kaynaklanan farklılaşmalar) burada bizim açımızdan tümüyle önemsizdir. Bu, genel olarak, aşağıdaki incelemenin tümü için geçerlidir.

Bu durumda, faiz, Ramsay'in adlandırmasıyla, sermaye mülkiyetinin kendisinin, yeniden üretim sürecinin dışında kalıp sadece borç veren kişiye ya da sermayesini üretken bir şekilde kullanan sermaye sahibine getirdiği net kârdır. Ama sermaye, bu sonuncusuna da, söz konusu net kârı, faal kapitalist olması nedeniyle değil, para kapitalisti olması nedeniyle, kendi sermayesini faiz getiren bir sermaye şeklinde faal kapitalist olarak yine kendisine ödünç vermesi nedeniyle sağlar. Paranın ve genel olarak değerin sermayeye dönüşmesi nasıl kapitalist üretim sürecinin değişmez sonucuysa, sermaye olarak varlığı da aynı sürecin değişmez ön koşuludur. Kendisini üretim araçlarına dönüştürme yeteneği sayesinde, sürekli olarak karşılığı ödenmemiş emeğe komuta eder ve dolayısıyla metaların üretim ve dolaşım süreçlerini, sahibi için, artık değer üretimine dönüştürür. Demek ki, faiz, genel olarak (genel toplumsal biçimiyle nesnelleşmiş emek olarak) değerin, gerçek üretim sürecinde üretim araçları şeklini alan değerin, bağımsız bir güç olarak canlı emek gücünün karşısına çıkmasının ve karşılığı ödenmemiş emeğe el koymanın bir aracı olmasının; ve işçinin karşısına başkasının sahip olduğu bir şey olarak çıkması nedeniyle böylesi bir güç olmasının ifadesinden başka bir şey değildir. Ama diğer yandan, faiz biçiminde, ücretli emekle bu karşıtlık silinmiştir; çünkü faiz getiren sermayenin kendisinin karşıtlık içinde bulunduğu şey ücretli emek değil faal sermayedir; borç veren kapitalistin kendisi, tam da kapitalist üretim koşullarında üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun bırakılan ücretli emekçinin değil, doğrudan doğruya, gerçekten de yeniden üretim sürecinde iş gören kapitalistin karşısında yer alır. Faiz getiren sermaye, *işlev olarak* sermayenin karşısında *mülkiyet olarak* sermayedir. Ama sermaye iş görmediği sürece, işçiyi sömürmez ve emekle herhangi bir karşıtlık içinde bulunmaz.

Diğer yandan girişimci kazancı ücretli emekle değil, yalnızca faizle karşıtlık içindedir.

Birincisi: Ortalama kâr verili kabul edildiğinde, girişimci kazancının oranı, ücretle değil faiz oranıyla belirlenir. Girişimci kazancının oranı, faiz oranıyla ters orantılı olarak yüksek ya da düşüktür.[72]

İkincisi: Faal kapitalist, girişimci kazancı üzerindeki hak iddiasını, yani girişimci kazancının kendisini, sermaye sahibi olmasından değil, sermayenin, yalnızca hareketsiz bir mülkiyet olarak var olduğu biçimden farklı olan işlevinden türetir. Kapitalist, faizin ve girişimci kazancının iki farklı kişiye düşeceği şekilde ödünç alınmış sermayeyle iş görmeye başlar başlamaz, bu, hemen görünen bir karşıtlık olarak

72 "Girişimci kazancı, sermayenin net kârına bağlıdır; ikincisi birincisine bağlı değildir." (Ramsay l.c. s. 214. Ramsay'de, her zaman, net kâr = faiz.)

ortaya çıkar. Girişimci kazancı, sermayenin yeniden üretim sürecindeki işlevinden kaynaklanır, yani faal kapitalistin, sanayi ve ticaret sermayesinin bu işlevlerine aracılık etmek için gerçekleştirdiği işlemlerin, faaliyetin bir sonucudur. Ama faal sermayenin temsilcisi olmak, faiz getiren sermayenin temsilciliği gibi zahmetsiz bir iş değildir. Kapitalist üretimde, kapitalist, hem üretim sürecini hem de dolaşım sürecini yönetir. Üretken emeğin sömürülmesi, kendisi de harcasa kendi adına başkalarına da harcatsa çaba gerektirir. Dolayısıyla, kendi girişimci kazancı, ona, faizin aksine, sermaye mülkiyetinden bağımsız bir şey, sermaye sahibi olmayan kişi olarak, *emekçi* olarak üstlendiği işlevlerin sonucu olarak görünür.

Bu nedenle, kafasında, zorunlu olarak, kendi girişimci kazancının (ücretli emekle herhangi bir karşıtlık oluşturmak ve sadece başkalarının karşılığı ödenmemiş emeği olmak bir yana), *ücret* olduğu; gözetim ücreti, yani *wages of superintendence of labour* olduğu; 1. karmaşık emek olduğundan, 2. ücreti kendisi ödediğinden, alışılagelmiş ücretli emekçinin ücretinden daha yüksek bir ücret olduğu düşüncesi gelişir. Onun kapitalist olarak işlevinin, artık değer, yani karşılığı ödenmemiş emek üretmek ve bunu da en ekonomik koşullar altında yapmak olması, faizin, kapitalist olarak herhangi bir işlev üstlenmeyip sadece sermaye sahibi olsa bile kapitaliste düşmesi ile girişimci kazancının, iş görmek için kullandığı sermayenin sahibi olmasa bile faal kapitaliste düşmesi arasındaki karşıtlık karşısında tümüyle unutulur. Kârın, yani artık değerin ayrıldığı iki kısmın çelişkili biçimi nedeniyle, her ikisinin de sadece artık değerin kısımları oldukları ve artık değerin bu bölünmesinin onun doğasında, kökeninde ve varlık koşullarında herhangi bir değişikliğe yol açamayacağı unutulur.

Faal kapitalist, yeniden üretim sürecinde, başkalarının sahip olduğu bir şey olarak sermayeyi ücretli emekçiler karşısında temsil eder ve faal kapitalistin temsil ettiği para kapitalisti emek sömürüsüne katılır. Faal kapitalistin, işçileri kendisi için çalıştırma ya da üretim araçlarına sermaye olarak iş gördürme işlevini ancak işçiler karşısında üretim araçlarının temsilciliğini yaparak yerine getirebileceği, sermayenin yeniden üretim sürecindeki işlevi ile yeniden üretim sürecinin dışındaki salt sermaye mülkiyeti arasındaki karşıtlık nedeniyle unutulur.

Gerçekten de, kârın, yani artık değerin iki kısmının faiz ve girişimci kazancı olarak aldıkları biçim, emekle herhangi bir ilişkiyi ifade etmez, çünkü bu ilişki yalnızca emek ile bu iki kısmın toplamı, bütünü, birliği olarak kâr ya da daha doğrusu artık değer arasında mevcuttur. Kârın bölünme oranı ve bu bölünmeye temel oluşturan farklı yasal haklar, kârın zaten gerçekleştirilmiş olduğunu, elde bulunduğunu varsayar. Bu neden-

le, kapitalist, kullandığı sermayenin sahibiyse, tüm kârı ya da artık değeri cebine indirir; bunu mu yaptığı yoksa bir kısmını tüzel sahip olarak üçüncü bir kişiye mi ödemesi gerektiği işçi açısından hiçbir önem taşımaz. Böylece, kârın iki tür kapitalist arasında bölünmesinin nedenleri, el altından, sermayenin kendisinin gelecekteki her tür bölünmeden bağımsız olarak yeniden üretim sürecinden çekip çıkardığı, bölünecek olan kârın, artık değerin varlık nedenlerine dönüşür. Faiz, girişimci kazancının ve girişimci kazancı, faizin karşısında durduğuna, ama her ikisi de emeğin karşısında durmadığına göre, girişimci kazancı artı faiz, yani kâr ve daha ileri gidildiğinde artık değer neye dayanır? İki kısmının çelişkili biçimine! Ama kâr, onun bu bölünmesi gerçekleşmeden önce ve onun bu bölünmesinden söz edilebilir duruma gelinmesinden önce üretilir.

Faiz getiren sermaye, yalnızca, ödünç verilen sermaye gerçekten sermayeye dönüştürüldüğü ve bir kısmı faiz olan bir fazla üretildiği sürece, faiz getiren sermaye olarak kalır. Ama tek başına bu söylenen, üretim sürecinden bağımsız olarak, faiz getirmenin onun bir özelliği hâline gelmiş olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Benzer şekilde, emek gücü de, değer yaratma gücünü, yalnızca, emek sürecinde kullanıldığı ve gerçekleştirildiği sürece korur; ama bu durum, onun, özünde, potansiyel olarak, kapasite olarak değer yaratan etkinlik olduğu ve bu tür bir etkinlik olarak, sürecin kendisinden kaynaklanmak yerine onun bir ön koşulu olduğu gerçeğini dışlamaz. Emek gücü, değer yaratma yeteneği olarak satın alınır. Birilerinin onu üretken bir şekilde çalıştırmadan, örneğin tümüyle kişisel amaçlar doğrultusunda, hizmet etmesi için vb. satın alması da olasıdır. Sermaye için de aynı şey geçerlidir. Onu sermaye olarak kullanıp kullanmayacağı, yani ona içkin olan artık değer üretme özelliğini gerçekten de harekete geçirip geçirmeyeceği, borç alan kişinin sorunudur. Bu kişinin karşılığını ödediği şey, her iki durumda da, sermaye metasına içkin olan potansiyel artık değerdir.

Şimdi girişimci kazancını biraz daha yakından görelim.

Sermayenin kapitalist üretim tarzındaki özgül toplumsal niteliği (başkalarının emeğine komuta etme özelliğine sahip olan sermaye mülkiyeti) sabitlenirken ve bu nedenle faiz, sermayenin bu çerçevede ürettiği artık değer kısmı olarak görünürken, artık değerin diğer kısmı (girişimci kazancı), kaçınılmaz olarak, sermaye faizi ifadesinde kendisine özgü var oluş tarzını çoktan kazanmış olan özgül toplumsal niteliğinden ayrılmış bir şekilde, sermayenin kendisinden değil üretim sürecinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Ama sermayeden ayrı olarak üretim süreci, emek sürecinden ibarettir. Bu nedenle, sermaye

sahibinden farklı olarak sanayici kapitalist, faal sermaye olarak değil, sermayeden de bağımsız bir şekilde bir görevli, genel olarak emek sürecinin basit bir taşıyıcısı, bir emekçi, daha doğrusu bir ücretli emekçi olarak görünür.

Faizin kendisi, tam da, emekle toplumsal karşıtlıklarıyla ve emek karşısındaki ve emek üzerindeki kişisel güçlere dönüşmeleriyle, çalışmanın koşullarının, sermaye olarak var olduğunu ifade eder. Faiz, başkalarının emeklerinin ürünlerine el koymanın aracı olarak salt sermaye mülkiyetini temsil eder. Ama sermayenin bu karakterini, üretim sürecinin dışında sahip olduğu ve hiçbir şekilde söz konusu üretim sürecinin özgül kapitalist niteliğinin sonucu olmayan bir şey olarak ortaya koyar. Ama onu, emekle doğrudan doğruya karşıtlık içinde değil, tersine, emekle ilişkisiz olarak ve sadece bir kapitalistin bir başkasıyla ilişkisi olarak, yani sermayenin emekle ilişkisine dışsal ve kayıtsız bir nitelik olarak ortaya koyar. Demek ki, sermayenin karşıtlık içeren karakterinin bağımsız bir ifade kazanmasını sağlayan özgül kâr şekli olan faizde ortaya çıkan görüntü, söz konusu karşıtlığın tümüyle silinmiş ve faizden tümüyle soyutlanmış olmasıdır. Faiz, kapitalist ile işçi arasındaki bir ilişki değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir.

Diğer yandan, bu faiz biçimi, kârın diğer kısmına, girişimci kazancı ve bunun ötesinde gözetim ücreti nitel biçimlerini kazandırır. Kapitalistin kendisinin yerine getirmesi gereken ve tam da işçilerden farklı olarak ve onlarla karşıtlık oluşturacak şekilde ona düşen özel işlevler, salt emek işlevleri olarak sunulur. Artık değer yaratmasının nedeni, *kapitalist olarak* çalışması değil, kapitalist olma özelliğinden bağımsız olarak, *onun da* çalışmasıdır. Demek ki, artık değerin bu kısmı artık hiçbir şekilde artık değer değil, onun karşıtıdır, yani gerçekleştirilmiş olan çalışmanın eş değeridir. Sermayenin yabancılaşmış karakteri, onun emekle karşıtlığı, gerçek sömürü sürecinin dışındaki bir yere, yani faiz getiren sermayeye aktarıldığından, bu sömürü sürecinin kendisi, faal kapitalistin tek farkının işçiden farklı bir iş yapmak olduğu bir emek sürecinden ibaretmiş gibi görünür. Böylece, sömürme emeği ile sömürülen emek, emek olarak özdeşleşir. Sömürme emeği de, sömürülen emek kadar emektir. Sermayenin toplumsal biçimi faize düşer, ama nötr ve kayıtsız bir biçimde ifade edilmiş olarak; sermayenin iktisadi işlevi girişimci kazancına düşer, ama söz konusu işlevin belirli, kapitalist karakterinden soyutlanmış olarak.

Bu kitabın İkinci Kısmında değinilen kâr oranının eşitlenmesindeki telafi gerekçeleriyle ilgili olarak kapitalistin aklından ne tür şeyler geçerse, burada da tam olarak aynı tür şeyler geçer. Artık değerin bölüştürül-

mesinde belirleyici bir rol oynayan telafi gerekçeleri, kapitalist düşünüş tarzı içinde çarpılarak, kârın kendisinin ortaya çıkma gerekçelerine ve onu haklı çıkarmanın (öznel) gerekçelerine dönüşür.

Kârın bir kısmının ücret olarak ayrılabilecek olması ve gerçekten de ayrılması, ya da daha doğrusu ve tersine, ücretin bir kısmının, kapitalist üretim tarzında, kârın tamamlayıcı bir bileşeni olarak görünmesi olgusu, girişimci kazancı ile faiz arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan, girişimci kazancının emek gözetiminin ücreti olduğu düşüncesini daha da güçlendirir. A. Smith'in de doğru şekilde keşfetmiş olduğu üzere, bu kısmın saf hâli, hem (faiz ile girişimci kazancının toplamı olarak) kârdan, hem de kârın, faizin çıkarılmasından sonra "girişimci kazancı" olarak kalan kısmından bağımsız ve tümüyle ayrı olarak, (bir yöneticiye ayrı bir ücretin ödenmesini sağlamaya yetecek bir iş bölümünü mümkün kılan büyüklüğe vb. sahip olan iş dallarındaki) yönetici maaşlarında kendisini gösterir.

Gözetim ve yönetim işi, dolaysız üretim sürecinin toplumsal olarak birleşik bir süreç şeklini aldığı ve bağımsız üreticilerin yalıtık işi olarak görünmediği her yerde zorunlu olarak ortaya çıkar.[73] Ama ikili bir doğaya sahiptir.

Bir yandan, çok sayıda bireyin el birliği yaptığı tüm işlerde, sürecin bağlantılılığı ve birliği kendisini zorunlu olarak komuta eden bir iradeyle ve bir orkestra şefi örneğinde olduğu gibi, kısmi işlerle değil işyerinin toplam faaliyetiyle ilgili olan işlevlerle ortaya koyar. Bu, her birleşik üretim tarzında yapılması gereken üretken bir iştir.

Diğer yandan, ticaret departmanı tümüyle bir yana bırakıldığında, bu gözetim işi, dolaysız üretici olarak işçi ile üretim araçlarının sahibi arasındaki karşıtlığa dayanan tüm üretim tarzlarında zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu karşıtlık ne kadar büyük olursa, söz konusu gözetim işinin* rolü de o kadar büyük olur. Bu nedenle, en yüksek düzeyine kölelik sisteminde ulaşır.[74] Ama kapitalist üretim tarzında da vazgeçilmezdir, çünkü burada üretim süreci aynı zamanda emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi sürecidir. Tıpkı, despotik devletlerde, gözetim işinin ve iktidarın çok yönlü müdahalelerinin, hem her tür topluluğun doğasından kaynaklanan ortak işleri hem de iktidar ile halk yığını arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan özgül işlevleri içermesi örneğinde olduğu gibi.

---

73 "Burada" (çiftlik sahibi örneğinde) "gözetim tümüyle gereksizleşmiştir." (J. E. Cairnes, "The Slave Power", London 1862, s. 48, 49.)

* 1. baskıda: "işçi gözetiminin"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

74 "İşin doğası, işçilerin" (yani kölelerin) "daha geniş bir alana dağıtılmasını gerektirdiğinde, gözetmenlerin sayısı ve dolayısıyla bu gözetmenliğin gerektirdiği emeğin maliyeti orantılı olarak artacaktır." (Cairnes, l.c. s. 44.)

Önlerinde kölelik sistemi bulunan Eski Çağ yazarlarının eserlerinde, gözetim işinin iki tarafı, tıpkı kapitalist üretim tarzını mutlak üretim tarzı olarak gören modern iktisatçıların eserlerinde olduğu gibi, pratikte olduğu gibi teoride de ayrılmaz bir şekilde birbirlerine bağlıydı. Diğer yandan, hemen şimdi bir örnekle göstereceğim üzere, tıpkı gözetim işini ücretli emek sisteminin nedeni olarak gösteren başka iktisatçılar gibi, modern kölelik sisteminin özürcüleri de gözetim işini köleliği haklı çıkarmanın gerekçesi olarak kullanıyor.

Cato'nun zamanında *villicus*:

> "Köle çalıştıran çiftliklerin (*familia rustica*) başında, tahsilat ve harcama yapan, alıp satan, efendinin talimatlarını alan ve onun yokluğunda emir veren ve cezalandıran idareci (*villa'*dan [çiftlik] türetilmiş *villicus*) duruyordu ... İdareci, doğal olarak, diğer kölelere göre daha fazla özgürlüğe sahipti; Mago'nun kitapları* evlenmesine, çocuk yetiştirmesine ve kendi bütçesine sahip olmasına izin verilmesini ve Cato da kadın idareciyle evlendirilmesini tavsiye eder; hâl ve tutumunun iyi olması durumunda efendisinden özgürlük elde etmeyi de herhalde yalnızca o umut edebiliyordu. Bunun dışında, hepsi ortak bir hane halkını oluşturuyordu ... İdarecinin kendisi de dâhil olmak üzere her bir kölenin gereksinim duyduğu şeyler efendi tarafından belirli aralıklarla ve sabit tarifelerle sağlanıyordu ve kölenin bunlarla geçinmesi gerekiyordu ... Bunların niceliği emeğe göre belirleniyordu ve örneğin kölelere göre daha hafif işler yapan idarecinin onlara göre daha az şey elde etmesinin nedeni buydu." (Mommsen, *Römische Geschichte*, Zweite Auflage, 1856, I, s. 809, 810.)

Aristoteles:

> Ὁ γὰϱ δεσπότης οὔϰ ἐν τῷ ϰτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἄλλ᾽ ἐν τῷ χϱῆσθαι δούλους. (Çünkü efendi [kapitalist], efendi olduğunu, köle edinerek [emek satın alma gücünü veren sermaye mülkiyetiyle] değil, köleleri kullanarak [işçileri kullanarak; günümüzde, ücretli emekçileri üretim sürecinde kullanarak] gösterir.) Ἔστι δὲ αὐτῇ ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν· (Ama bu bilimde büyük ya da yüce olan hiçbir şey bulunmuyor;) ἃ γὰϱ τὸν δοῦλον επίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐϰεῖνον δεῖ ταῦτα επίστασθαι επιτάττειν. (çünkü efendi, köle neyi yapabilecekse onu emretmek zorundadır.) Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς ϰαϰοπαθεῖν, ἐπίτϱοπος λαμβάνει ταυτὴν τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν. (Ama efendilerin bu işle bizzat uğraşmaları gerekmediğinde, bu onuru gözetmen üstlenir, onlarsa devlet işlerini yürütür ya da felsefeyle ilgilenir.) (Arist. Respubl. ed. Bekker, lib. I, 7.)

Aristoteles, hem siyasal hem de iktisadi alanlardaki egemenliğin güç sahiplerine hükmetme işlevlerini yüklediğini, dolayısıyla, iktisadi alan-

---

* *Mago'nun kitapları* – Kartacalı yazar Mago'nun, Kartaca'da hayli gelişkin olan tarım ve özellikle de köleliğe dayalı plantasyon ekonomisi hakkındaki eseri. Yazıldığı tarih bilinmiyor. Bu eser, Kartaca'nın yıkılmasının ardından Roma senatosunun talimatıyla Latinceye çevrilmiş ve Roma tarımının akılcı bir şekilde örgütlenmesi için örnek eser olarak resmen tavsiye edilmişti. *–Almanca ed.*

da, emek gücünü tüketebilir olmak zorunda olduklarını az sayıda sözcükle dile getiriyor ve bu gözetim işinin büyütülecek bir tarafının olmadığını, bu nedenle de efendinin yeterince zenginleşir zenginleşmez bu ağır işi yapma "onur"unu bir gözetmene bıraktığını ekliyor.

Yönetim ve gözetim işi, her tür birleşik toplumsal emeğin doğasından kaynaklanan özel bir işlev olmak yerine, (ister emek gücü kölelik sisteminde olduğu gibi işçinin kendisiyle birlikte satın alınsın isterse işçi emek gücünü kendisi satsın ve bu nedenle üretim süreci aynı zamanda onun emeğinin sermaye tarafından tüketilmesi süreci olarak görünsün) üretim araçlarının sahibi ile salt emek gücünün sahibi arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan bir işlev olduğu sürece, dolaysız üreticinin köleliğinden kaynaklanan bu işlev, büyük bir sıklıkla, söz konusu ilişkinin kendisini haklı çıkarmak için kullanılmış ve sömürü, yani başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğine el koyulması, aynı sıklıkla, sermaye sahibinin hak ettiği ücret olarak sunulmuştur. Ama ABD'deki köleliğin bir savunucusundan, 19 Aralık 1859'da New York'ta düzenlenen bir toplantıda "Güney için adalet" sloganıyla konuşan O'Connor adlı bir avukattan iyisini yapan çıkmamıştır.

> "Now, gentlemen" ["Şimdi, beyler,"] dedi yüksek sesli alkışlar arasında, "zenciyi bu kölelik durumuna sokan doğadır. Kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir; ama bu gücü yaratan doğa, yönetme zekâsını da çalışma isteğini de ondan esirgemiştir." (Alkış.) "İkisi de ondan esirgendi. Ve onu çalışma iradesinden yoksun bırakan doğa, bu iradeyi dayatması ve hem kendisi hem de onu yöneten efendi için yararlı bir şekilde yaşayabildiği bir ortamda yararlı bir hizmetçi olmasını sağlaması için ona bir efendi verdi. İddia ediyorum ki, zenciyi doğanın onu yerleştirdiği durumda bırakmak, onu yönetmesi için ona bir efendi vermek adaletsizlik değildir ve bunun karşılığında onu çalışmaya zorlamak, ve onu yönetmek ve onu kendisi ve toplum için yararlı kılmak için kullandığı emek ve yetenek karşılığında efendisine adil bir karşılık ödemek zenciyi herhangi bir hakkından yoksun bırakmak anlamına gelmez."*

---

* 20 Aralık 1859 tarihli "New-York Daily Tribune".

"*New-York Daily Tribune*" – 1841-1924 yılları arasında çıkan Amerikan gazetesi. Kırklı ve ellili yıllarla ilerici bir tutum alan gazete, köleliğe karşı çıkmıştı. Marx bu gazeteyle çalışmaya Ağustos 1851'de başlamıştı ve "New-York Daily Tribune"a gönderilen makalelerin büyük bir bölümünü Marx'ın ricasıyla Engels yazmıştı. Avrupa'da gericiliğin yeniden yükselişe geçtiği dönemde, Marx ve Engels, yaygın bir şekilde dağıtılan bu ilerici Amerikan gazetesini, kapitalist toplumun yetersizliklerini olgular aracılığıyla teşhir etmek, ona içkin olan uzlaşmaz çelişkileri açığa çıkarmak ve burjuva demokrasisinin sınırlı karakterini göstermek için kullanmıştı.

Marx, Mart 1862'de, ABD'deki iç savaş sırasında, bu gazeteyle çalışmaya son verdi. Yayın kurulunda köleliğin sürdürüldüğü eyaletlerle uzlaşma savunucularının sayısının artması ve gazetenin ilerici konumunu terk etmesi, "New-York Daily Tribune" ile Marx arasındaki ilişkinin kopmasında belirleyici bir rol oynadı. *–Almanca ed.*

Köle gibi ücretli emekçi de, onu çalıştıracak ve yönetecek bir efendiye sahip olmak zorundadır. Ve bu efendilik-kölelik ilişkisinin varlığı kabul edildiğinde, ücretli emekçinin, kendi ücretini üretmek ve buna ek olarak, gözetim ücreti, yani kendi üzerindeki egemenlik ve gözetim işi için bir karşılık "ve onu yönetmek ve onu kendisi ve toplum için yararlı kılmak için kullandığı emek ve yetenek karşılığında efendisine adil bir karşılık ödemek" zorunda bırakılmasında herhangi bir sorun bulunmaz.

Gözetim ve yönetim işi, karşıtlıktan, yani sermayenin emek üzerindeki egemenliğinden kaynaklanması ve bu nedenle sınıf karşıtlığına dayanan ve aralarında kapitalist üretim tarzının da olduğu tüm üretim tarzlarında bulunması ölçüsünde, kapitalist sistemde de, her tür birleşik toplumsal emeğin tek tek bireylere özel işler olarak yüklediği üretken işlevlerle dolaysız ve ayrılmaz şekilde bağlantılıdır. *Epitropos*'un ya da geçmişin feodal Fransa'sındaki adıyla *régisseur*'ün ücreti, işlerin, bizim sanayici kapitalistlerimizin "devlet işlerini yürütür ya da felsefeyle ilgilenir" duruma gelmesine henüz hiçbir şekilde izin vermese bile, bu tür bir yöneticinin (*manager*) maaşını ödemeye yetecek kadar büyük bir ölçekte yürütülmesi söz konusu olur olmaz, kârdan tümüyle ayrılır ve o da, hünerli emek için ödenen ücret biçimini alır.

"Sanayi sistemimizin ruhu"nu, sanayici kapitalistlerin değil sanayici yöneticilerin temsil ettiğini Bay Ure de belirtmişti.[75] İşlerin ticari kısmıyla ilgili olarak söylenmesi gerekenler önceki kısımda zaten söylenmişti.[*]

Kapitalist üretim tarzının kendisi, yöneticilik emeğinin, sermaye mülkiyetinden tümüyle ayrılmış olarak, her yerde bulunabilir olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, yöneticilik işinin kapitalistler tarafından yapılması gereksizleşmiştir. Ne bir orkestra şefinin orkestradaki aletlerin sahibi olması gerekir, ne de diğer müzisyenlerin "ücretleriyle" herhangi bir şekilde ilgilenmek, şef olarak onun işlevlerinin bir parçasıdır. Kooperatif fabrikaları, bir üretim görevlisi olarak kapitalistin, tıpkı onun tepeden bakarak gereksiz bulduğu büyük toprak sahibi kadar gereksizleşmiş olduğunun kanıtını sunuyor. Kapitalistin emeğinin, sadece üretim sürecinin kapitalist karakterinden kaynaklanmaması, yani sermaye ortadan kalktığında onun da ortadan kalkmaması ölçüsünde; bu emeğin, başkalarının emeğini sömürme işleviyle sınırlı kalmaması ölçüsünde; dolayısıyla, bu emeğin, emeğin toplumsal biçiminden, çok sayıda kişinin ortak bir sonuç için birleşmesinden ve el birliği yapmasından kaynaklanması ölçüsünde, bu emek, tıpkı kapitalist kabuğunu

75 A. Ure, "Philos. of Manufactures", Fransızca çeviri, 1836, I, s. 67, 68; fabrikatörlerin bu Pindar'ı, burada aynı zamanda fabrikatörlerin çoğunun kullandıkları mekanizma hakkında en küçük bir fikre sahip olmadıklarına tanıklık eder.

* Bkz. MEW, Band 25, s. 300-302 [elinizdeki kitap, s. 294-296] –*Almanca ed.*

kırar kırmaz sermayeden bağımsızlaşan söz konusu biçim kadar, sermayeden bağımsızdır. Bu emeğin, kapitalist emek olarak, kapitalistin işlevi olarak gerekli olduğunu söylemek, *vulgus*un [sıradan insanların], kapitalist üretim tarzının kucağında gelişen biçimleri, çelişkili kapitalist karakterlerinden ayrılmış ve kurtarılmış olarak hayal edememesinden başka bir anlama gelmez. Sanayici kapitalist, para kapitalistiyle karşılaştırıldığında, işçidir, ama kapitalist olarak, yani başkalarının emeğinin sömürücüsü olarak işçidir. Bu emek karşılığında istediği ve elde ettiği ücret, tamı tamına, el koyulan başkalarına ait emek miktarına eşittir ve gerekli olan sömürme çabasını kendisinin göstermesi ölçüsünde bu emeğin sömürülme derecesine bağlıdır; ama bu sömürüyü gerçekleştirmek için gerekli olan ve orta karar bir ödeme karşılığında bir yöneticinin sırtına yükleyebileceği zahmetin derecesine bağlı değildir. Her bunalımın ardından, İngiliz sanayi bölgelerinde, geçmişte kendilerine ait olan fabrikalarda, çoğu örnekte alacaklıları olan yeni sahiplerin yöneticileri olarak düşük ücretler karşılığında gözetmenlik yapan çok sayıda eski fabrikatöre rastlanabilir.[76]

Hem işçilerin kooperatif fabrikalarında hem de hisse senetli kapitalist girişimlerde, hem ticari hem de sınai yöneticilerin yönetim ücretleri girişimci kazancından tümüyle ayrılmış görünür. Yönetim ücretinin girişimci kazancından ayrılması, başka durumlarda rastlantısal görünürken burada değişmezdir. Kooperatif fabrikasında, yönetici, işçiler karşısında sermayeyi temsil etmek yerine ücretlerini onlardan aldığından, gözetim işinin karşıtlık içeren karakteri ortadan kalkar. Genel olarak (kredi sistemiyle birlikte gelişmiş olan) hisse senetli girişimler, bir işlev olarak bu yönetim işini, tıpkı burjuva toplumunun gelişmesiyle birlikte yargıçlık ve yönetim işlevlerinin feodal dönemde simgeleri oldukları toprak mülkiyetinden ayrılması örneğinde olduğu gibi, sermaye mülkiyetinden giderek daha fazla ayırma eğilimine sahiptir. Ne var ki, bir yandan, faal kapitalistin karşısına salt sermaye sahibinin, yani para kapitalistinin çıkmasıyla ve kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte bu para-sermayenin kendisinin toplumsal bir karakter kazanmasıyla, bankalarda toplanmasıyla ve artık dolaysız sahipleri yerine bankalar tarafından ödünç verilmesiyle; diğer yandan da, ödünç alma yoluyla olsun başka bir yolla olsun sermaye üzerinde herhangi bir hakka sahip olmayan salt yöneticinin faal kapitaliste düşen tüm gerçek işlevleri üstlenmesiyle birlikte, geriye yalnızca görevli kalır ve kapitalist, gereksiz bir kişi olarak üretim sürecinin dışına düşer.

---

76 Benim bildiğim bir örnekte, 1868 bunalımının ardından, iflas eden bir fabrikatör kendi eski işçilerinin ücretli emekçisi olmuştu. Çünkü fabrika iflas sonrasında bir işçi kooperatifi tarafından işletilmişti ve eski sahibi yönetici olarak atanmıştı. –F. E.

İngiltere'deki kooperatif fabrikalarının kamuoyuna açıkladıkları hesap dökümleri,[77] bunların yer yer özel fabrikatörlere göre çok daha yüksek faizler ödemiş olmasına karşın, (tıpkı diğer işçilerin ücretleri gibi yatırılan değişir sermayenin bir kısmını oluşturan yönetici ücretinin çıkarılmasından sonraki) kârlarının ortalama kârdan daha yüksek olduğunu gösteriyor. Daha yüksek kârların nedeni, bu örneklerin tümünde, daha tasarruflu değişmez sermaye kullanımıydı. Ama burada bizi ilgilendiren şey, ortalama kârın (= faiz + girişimci kazancı) kendisini fiilen ve elle tutulur şekilde yönetim ücretinden tümüyle bağımsız bir büyüklük olarak ortaya koymasıdır. Burada kâr ortalama kârdan büyük olduğundan, girişimci kârı da normalde olduğundan yüksekti.

Hisse senetli bazı kapitalist girişimlerde, örneğin hisse senetli bankalarda da (*joint stock banks*) aynı olgu görülür. 1863'te, Union Bank of London ve başkaları %15'lik bir yıllık kâr payı öderken, London and Westminster Bank %30'luk bir kâr payı ödedi. Burada brüt kârdan, yöneticinin maaşı dışında, mevduatlar için ödenen faiz de çıkarılır. Buradaki yüksek kârın nedeni, ödenmiş sermayenin mevduatlara oranının daha düşük olmasıdır. Örneğin, 1863'te, London and Westminster Bank'ta: ödenmiş sermaye 1 000 000 sterlin; mevduatlar 14 540 275 sterlin. 1863'te, Union Bank of London'da: ödenmiş sermaye 600 000 sterlin; mevduatlar 12 384 173 sterlin.

Girişimci kazancının gözetim ya da yönetim ücretiyle karıştırılması, başlangıçta, kârın faiz dışında kalan fazlasının faiz karşısında aldığı karşıtlık içeren biçimden kaynaklanmıştı. Kârı artık değer, yani karşılığı ödenmemiş emek olarak değil, kapitalistin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret olarak göstermeye yönelik özürcü yaklaşım bunu daha da ileriye götürmüştü. Ardından, sosyalistler tarafından da, kârı, fiilen, teorik olarak olduğu iddia edilen şeye, yani salt gözetim ücretine indirme talebi ileri sürüldü. Ve bu gözetim ücretinin, bir yandan, kalabalık bir sınai ve ticari yöneticiler sınıfının oluşumuyla birlikte tüm diğer ücretler gibi belirli olan düzeyine ve belirli olan piyasa fiyatına ulaşması,[78] diğer yandan, özel eğitim almış emek gücünün üretim maliyetlerini

77 Yukarıdakiler 1865'te yazıldığından, burada aktarılan hesap dökümleri 1864 yılından sonrasına ait değil. –F. E.

78 "Ustalar da kalfaları gibi emekçilerdir. Bu özellikleriyle, onların çıkarı, adamlarınınkiyle tam olarak aynıdır. Ama ustalar aynı zamanda ya kapitalisttirler ya da kapitalistlerin aracılarıdırlar, ve bu açıdan bakıldığında onların çıkarı işçilerin çıkarıyla kesin bir karşıtlık içindedir." (s. 27.) "Bu ülkenin sanayi kalfaları arasında eğitimin fazlasıyla yaygınlaşması, bunların özel bilgilerine sahip olan kişilerin sayısını artırarak, neredeyse tüm ustaların ve çalışanların emeklerinin ve yeteneklerinin değerini günden güne düşürüyor." (s. 30. Hodgskin, "Labour defended against the Claims of Capital etc.", London 1825.)

düşüren genel gelişmeyle birlikte hünerli emeğe ödenen tüm ücretler gibi düşmesi ölçüsünde,[79] bu talep, teorik özürcülüğü giderek daha fazla rahatsız etti. İşçilerin tarafında kooperatiflerin, burjuvazinin tarafında hisse senetli girişimlerin gelişmesiyle birlikte, girişimci kazancının yönetim ücretiyle karıştırılmasının son bahanesi de ortadan kalktı ve kâr, pratikte de, teoride yadsınamayacak şekilde olduğu şey olarak, yani salt artık değer olarak, karşılığında herhangi bir eş değer ödenmeyen değer olarak, gerçekleştirilmiş olan karşılığı ödenmemiş emek olarak göründü; şimdi ortaya çıkmıştı ki, faal kapitalist emeği gerçekten sömürmektedir ve sömürüsünün ürünü, ödünç alınmış sermayeyle çalışıyorsa, faiz ile girişimci kazancına (yani kârın faiz dışında kalan fazlasına) bölünmektedir.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, hisse senetli girişimlerde, fiilî yöneticilerin yanına ve üzerine, yönetim ve gözetimi gerçekte sadece hissedarları soymanın ve kendini zenginleştirmenin bahanesi olarak kullanan bir dizi yönetim ve gözetim kurulunun eklenmesiyle, yönetim ücretleriyle ilgili yeni bir dolandırıcılık türü gelişir. Bu konudaki bazı çok ilginç ayrıntılar şurada bulunabilir: *The City or the Physiology of London Business; with Sketches on "Change, and the Coffee Houses"*, London 1845.

> "Bankacıların ve tüccarların sekiz ya da dokuz farklı şirketin yöneticiliği sayesinde neler kazanabileceği şu örnekte görülebilir: Bay Timothy Abraham Curtis borçlarını ödeyemez duruma geldiğinde bu beyefendinin İflas Mahkemesi'ne sunulan kişisel bilançosu, yöneticilik sayesinde elde edilen gelirin bir örneğini gösterdi ... yılda 800-900 sterlin. Bay Curtis, İngiltere Bankası'nda ve Doğu Hindistan Şirketi'nde yöneticilik yaptığından, ondan yöneticilik hizmeti alabilen halka açık şirketler kendilerini şanslı sayıyordu." s. 81, 82.

Bu tür şirketlerin yöneticilerinin her bir haftalık toplantı için aldıkları ücret en az bir ginedir (21 mark). İflas Mahkemesi'nin tutanakları, bu gözetim ücretlerinin, genellikle, kâğıt üzerindeki bu yöneticilerin gerçekten hayata geçirdikleri gözetim faaliyetleriyle ters orantılı olduğunu gösteriyor.

---

79 "Geleneksel engellerdeki genel zayıflama ve eğitim olanaklarındaki artış, niteliksiz emekçilerin ücretlerini yükseltmek yerine nitelikli emekçilerin ücretlerini düşürüyor." (J. St. Mill, "Princ. of Pol. Econ." 2nd ed., London 1849, I, s. 479.)

Bölüm

24

Sermaye İlişkisinin Yüzeysel Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye

★ ★ ★

Sermaye ilişkisi, faiz getiren sermayede, en yüzeysel ve en fetiş benzeri biçimine ulaşır. Burada karşımızda P – P´, yani daha fazla para yaratan para, iki uca aracılık eden süreç olmadan kendi kendisini değerlendiren değer vardır. Tüccar sermayesinde (P – M – P´), kapitalist hareketin sadece dolaşım alanında kalmasına ve bu nedenle kârın yalnızca bir elden çıkarma kârı olarak görünmesine karşın, en azından, kapitalist hareketin genel biçimiyle karşılaşılır; her şeye rağmen, kâr, kendisini, sadece bir *şey*in ürünü olarak değil, toplumsal bir *ilişki*nin ürünü olarak ortaya koyar. Tüccar sermayesinin biçimi hâlâ bir süreci, karşıt evrelerin birliğini, karşıt yönlü iki işleme, yani metaların alım ve satımına ayrışan bir hareketi temsil eder. Bu, faiz getiren sermayenin biçimi olan P – P´´nde silinmiştir. Örneğin, bir kapitalist 1000 sterlin ödünç veriyorsa ve faiz oranı %5'se, 1 yıllık bir sermaye olarak 1000 sterlinin değeri, C sermaye ve z´ faiz oranı olmak üzere, C + Cz´'dür, yani burada %5 = $\frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, 1000 + 1000 × $\frac{1}{20}$ = 1050 sterlin. Sermaye olarak 1000 sterlinin değeri 1050 sterline eşittir, yani sermaye, basit bir büyüklük değildir. Sermaye, bir büyüklükler *ilişkisidir*; kendisini değerlendiren bir değer, bir artık değer üretmiş bir anapara olarak kendi kendisiyle, anapara olarak, verili bir değer olarak kurduğu ilişkidir. Ve görmüş olduğumuz üzere, sermaye, ister kendi sermayeleriyle isterse ödünç aldıkları sermayeyle faali-

yette bulunsunlar, tüm aktif kapitalistler için bu biçimi, dolaysız olarak kendisini değerlendiren değer biçimini alır.

P – P´: Burada karşımızda sermayenin başlangıçtaki çıkış noktası vardır; P – M – P´ formülündeki para iki uca (P – P´) indirgenmiştir; burada P´, P + ΔP'ye, yani daha fazla para yaratan paraya eşittir. Bu, sermayenin, anlamsız bir özete indirgenmiş olan ilk ve genel formülüdür. Bu, tamamlanmış sermayedir, üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliğidir ve bu nedenle belirli süreler içinde belirli bir miktarda artık değer getiren sermayedir. Faiz getiren sermaye biçiminde, bu, dolaysız olarak, üretim sürecinin ve dolaşım sürecinin aracılığı olmadan görünür. Sermaye, faizin, yani kendi artışının gizemli ve kendi kendisini yaratan kaynağı olarak görünür. Şimdi, *şey* (para, meta, değer), sadece bir şey olarak bile sermayedir, ve sermaye sadece bir şey olarak görünür; tüm yeniden üretim sürecinin sonucu, bir şeye içkin olan bir özellik olarak görünür; para olarak mı harcanacağı yoksa sermaye olarak mı kiralanacağı, paranın, yani her zaman mübadele edilebilir biçimiyle metanın sahibine bağlıdır. Bu nedenle, faiz getiren sermayede, bu otomatik fetiş, kendi kendisini değerlendiren değer, para yaratan para, saf durumuna kavuşturulmuştur ve sermaye, bu biçimde, ortaya çıkışının izlerini artık taşımaz. Toplumsal ilişki, bir şeyin, yani paranın kendisiyle ilişkisi olarak son noktasına ulaşmıştır. Burada görülen şey, paranın sermayeye gerçek dönüşümü değil, yalnızca onun içeriksiz biçimidir. Emek gücü örneğinde olduğu gibi burada da, paranın kullanım değeri, değer yaratmak, yani kendi içerdiğinden daha büyük bir değer yaratmaktır. Paranın kendisi, potansiyel olarak kendisini değerlendiren değerdir ve böylesi bir değer olarak ödünç verilir; bu kendine özgü metanın satılma biçimi ödünç vermedir. Armut taşımak nasıl bir armut ağacının özelliğiyse, değer yaratmak, faiz getirmek de aynı şekilde paranın bir özelliği olur. Ve ödünç para veren kişi, parasını bu tür bir faiz getiren şey olarak satar. Bu da yetmez. Görmüş olduğumuz üzere, gerçekten iş gören sermaye, kendisini, faizi faal sermaye olarak değil, kendinde sermaye olarak, para-sermaye olarak getiriyormuş gibi sunar.

Bu da tersine çevrilir: Faiz, kârın, yani faal kapitalistin işçiden kopardığı artık değerin bir kısmından başka bir şey değilken, şimdi, tersine, faiz, sermayenin asıl ürünü olarak, başlangıçta var olan şey olarak ve girişimci kazancına dönüşmüş olan kâr da, sadece, yeniden üretim sürecinde ortaya çıkan bir eklenti ve bileşen olarak görünür. Sermayenin fetiş şekli ve sermaye fetişi düşüncesi burada eksiksiz hâle gelir. P – P´, bize sermayenin anlamsız biçimini, üretim ilişkilerinin en ileri derecede tersine çevrilmesini ve şeyleşmesini; faiz getiren şekli, yani sermayenin

kendi yeniden üretim sürecinin ön koşulu olduğu basit şekli; paranın ya da metanın yeniden üretimden bağımsız şekilde kendi değerini artırma yeteneğini; kısacası, en çarpıcı biçimiyle sermayenin gizemlileştirilmesini sunar.

Bu biçim, sermayeyi değerin, değer yaratımının bağımsız kaynağı olarak sunmak isteyen bayağı iktisat için doğal olarak büyük bir nimettir; söz konusu biçim altında, kârın kaynağı görülemez duruma gelir ve kapitalist üretim sürecinin sonucu (süreçten ayrılmış olarak) bağımsız bir varlık kazanır.

Sermaye, ancak para-sermayeyle birlikte, kendi kendisini değerlendirme yeteneği yürürlükteki faiz oranıyla ifade edilen sabit bir fiyata sahip olan bir meta olur.

Sermaye, kendi saf fetiş biçimini, yani nesne olarak, satılabilir şey olarak P – P´ biçimini, faiz getiren sermaye olarak ve bunun da dolaysız biçimi olan faiz getiren para-sermaye olarak kazanır (faiz getiren sermayenin burada bizi ilgilendirmeyen diğer biçimleri yine bu biçimden türer ve bu biçimin var olması ön koşuluna dayanır). *Birincisi*, sürekli olarak para biçiminde var olmasıyla; bu biçim altında, sermayenin tüm özgül yanları silinir ve onun gerçek ögeleri görünmez olur. Ne de olsa, para, tam da, kullanım değerleri olarak metaların farklarını ve dolayısıyla aynı zamanda bu metalardan ve onların üretim koşullarından oluşan sanayi sermayelerinin farklarını silen biçimdir; değerin (burada sermayenin), bağımsız mübadele değeri olarak var olduğu biçim, para biçimidir. Para biçimi, sermayenin yeniden üretim sürecinde, sadece geçici bir uğrak, bir geçiş noktasıdır. Buna karşılık para piyasasında sermaye her zaman bu biçimde var olur. – *İkincisi*, burada yine para biçiminde olmak üzere sermaye tarafından üretilmiş olan artık değer, sermayeye içkin bir şey olarak görünür. Tıpkı ağaçların büyümesi örneğinde olduğu gibi, para üretimi (τοκοζ*),para-sermaye biçimindeki sermayeye özgü bir şey olarak görünür.

Faiz getiren sermayede, sermayenin hareketi kısalmıştır; aracılık eden süreç devre dışı bırakılmıştır ve böylece 1000'e eşit olan bir sermaye, aslında 1000'e** eşit olan ve tıpkı mahzendeki şarabın belirli bir süre sonra daha yüksek bir kullanım değerine sahip olması örneğinde olduğu gibi, belirli bir süre sonra kendisini 1100'e dönüştüren bir şey olarak sabitlenmiştir. Sermaye şimdi bir şeydir, ama bir şey olarak sermayedir. Şimdi paranın bedeninde aşk vardır. Ödünç verildiği ya da (sahibi olan faal kapitaliste girişimci kazancından ayrı olarak faiz getir-

* Faiz, doğmuş olan şey. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "1100'e". –*Almanca ed.*

mesi ölçüsünde) yeniden üretim sürecine yatırıldığı andan itibaren, ister uyusun ister uyansın, ister evde ister yolculukta olsun, ister gündüz ister gece olsun, üzerindeki faiz büyür. Böylece, faiz getiren para-sermaye (ve her tür sermaye, kendi değer ifadesi bakımından para-sermayedir ya da şimdi para-sermayenin ifadesi sayılır), servet biriktiricisinin ulaşılamaz hayalini gerçekleştirir.

Tefeciliğe çocukça saldırırken Luther'i fazlasıyla meşgul eden şey, faizin bir şey olarak para-sermayenin içine yerleşmiş olmasıdır (sermayenin artık değer üretmesi burada bu şekilde görünür). Bazı ödemeler yapması gereken alacaklının, belirli bir tarihte geri ödemenin yapılmaması nedeniyle zarar etmesi ya da örneğin bir bahçe satın alarak elde edebileceği kârı aynı nedenle yitirmesi durumunda faiz talep edilebileceğini açıkladıktan sonra şöyle devam eder:

> "Şimdi, onu (100 guldeni) sana borç verdiğimden, bir taraftan ödeme yapamamam ve diğer taraftan satın almada bulunamamam nedeniyle bana çifte zarar vermiş oluyorsun ve her iki tarafta da kaybetmiş oluyorum; buna, *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis* [ortaya çıkan kayıptan ve elde edilemeyen kazançtan kaynaklanan çifte zarar] denir ... Hans'ın ödünç verdiği yüz gulden nedeniyle zarara uğradığını ve sadece zararının ödenmesini istediğini duyar duymaz akın ediyorlar ve her bir 100 gulden için çifte tazminat talep ediyorlar; yani, sanki yüz gulden üzerinden *gerçekten de* bu tür bir *çifte zarara uğranmış* gibi, uğranan zarar ve gerçekleştirilemeyen bahçe satın alma işlemi için ödeme talep ediyorlar; ne zaman yüz guldenleri olsa, bunu ödünç veriyorlar ve henüz uğramadıkları bu tür bir çifte zararı buna ekliyorlar ... Bu nedenle, sen, kimsenin sana uğratmadığı, kanıtlaman da hesaplaman da mümkün olmayan, kendi uydurduğun bir zarar için en yakınını para cezasına çarptıran bir tefecisin. Hukukçular bu tür zararlara *non verum sed phantasticum interesse* [gerçek değil, hayali zararlar] der. Birinin kendi kafasından uydurduğu bir zarar ... dolayısıyla, ödeme yapamamış ya da satın alma işlemi gerçekleştirememiş olmam nedeniyle bu zararların ortaya çıkabileceğini söylememin geçerliliği bulunmaz. Başka türlüsü, *Ex contingente necessarium* [rastlantısal olanı zorunlu yapmak], olmak zorunda olmayan bir şeyi olmak zorunda olan bir şey yapmak, kesin olmayan bir şeyi mutlak olarak kesin bir şey yapmak anlamına gelir. Bu tür bir tefecilik birkaç yıl içinde dünyayı yiyip bitirmez miydi ... borç veren kişi, tesadüfen, iradesi dışındaki zararlara uğrayabilir ve bunların giderilmesi gerekebilir; ama ticarette bunun tam tersi olur; burada muhtaç durumdaki yakınların üzerine yıkılacak olan zararlar aranır ve uydurulur, böylece kazanç sağlayıp zenginleşmek ve başka insanların emeğiyle, tasasız, tehlikesiz ve kayıpsız bir şekilde, tembellik yaparak lüks içinde yaşamak istenir; sobanın karşısında oturayım ve yüz guldenim ülkede para kazansın ve ödünç verilmiş olduğu için hiçbir tehlike ve tasa olmadan cebimde kalsın; bunu kim istemez?" (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540.)

Sermayenin, kendi kendisini yeniden üreten ve yeniden üretim sırasında çoğaltan bir değer, ona içkin özellikler sayesinde (yani skolastiklerin gizli nitelikleri sayesinde) sonsuza dek kendisini koruyan ve büyüyen bir değer olduğu düşüncesi, Dr. Price'ın, simyacıların fantezilerini fazlasıyla geride bırakan müthiş fikirlerine yol açmıştır; Pitt, bu fikirlere ciddi ciddi inanmıştı ve *sinking fund* [devlet borçları itfa fonu]* hakkındaki yasalarında onları kendi mali politikasının dayanakları olarak kullanmıştı.

> "Bileşik faiz getiren para başlangıçta yavaş büyür. Ama büyüme hızı sürekli olarak arttığından, bir süre sonra öylesine hızlanır ki, her tür hayal gücünün sınırlarını aşar. Kurtarıcımızın doğduğu gün yüzde 5'lik faiz oranıyla bileşik faiz getirmek üzere borç verilen bir peni, daha bugüne gelmeden, hepsi som altından yüz elli milyon dünyanın içereceğinden daha büyük bir tutara ulaşırdı. Ama basit faize yatırılmış olsaydı, aynı süre içinde, yalnızca yedi şilin dört buçuk peni olurdu. Hükümetimiz bugüne kadar mali durumunu birinci yol yerine ikinci yolla iyileştirmeyi seçti."[80]

Observations on Reversionary Payments etc. (London 1772) adlı eserinde daha da yükseklerde uçar:

> "Kurtarıcımızın doğumunda %6'lık bileşik faiz oranıyla" (herhalde Kudüs Tapınağı'na) "yatırılan bir şilin, Satürn'ün yörünge çapıyla aynı çapa sahip bir küre olduğu varsayımıyla tüm Güneş sisteminin alabileceğinden daha büyük bir tutara ulaşmış olurdu." – "Bu nedenle, bir devlet hiçbir zaman herhangi bir sıkıntı yaşamak zorunda değildir; çünkü en küçük tasarruflarla bile faizin izin vereceği kısalıkta bir sürede en büyük borçları ödeyebilir. (s. XIII, XIV).

---

* Marx, "Das Budget des Herrn Disraeli" ["Bay Disraeli'nin Bütçesi"] başlıklı makalesinde Pitt'in devlet borçları itfa fonunu (*sinking fund*) daha kapsamlı bir şekilde tartışır (bkz. MEW, Band 12, s. 448-449. *–Almanca ed.*

80 Richard Price, "An Appeal to the Public on the subject of the National Debt", London 1772, [s. 19]. Şu çocukça espriyi yapar: "Bu, bileşik faizle büyütmek üzere basit faizle borç almaktır." (R. Hamilton, "An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain", 2nd ed., Edinburgh 1814 [s. 133].) Buna göre, borçlanmak, tek tek kişiler için de zenginleşmenin en güvenilir aracı olurdu. Ama %5'lik yıllık faizle 100 sterlin alırsam, yılın sonunda 5 sterlin ödemem gerekir, ve bu borçlanma 100 milyon yıl bile sürse, bu süre boyunca her yıl yalnızca 100 sterlin borç alırım ve yine her yıl 5 sterlin öderim. Bu süreç, hiçbir zaman, 100 sterlin almam sayesinde 105 sterlin borç vermemi sağlamaz. Peki söz konusu %5'i neyle ödeyeceğim? Yeni borçlar alarak ya da eğer devletsem vergi toplayarak. Ama eğer sanayici kapitalist borç para alır ve diyelim ki %15'lik bir kâr elde ederse, %5'i faiz olarak ödeyebilir, %5'i tüketebilir (gerçi, geliriyle birlikte iştahı da artar) ve %5'i sermayeleştirebilir. Dolayısıyla, %15'lik kâr elde etmek, sürekli olarak %5 faiz ödemenin ön koşuludur. Bu süreç devam ederse, kâr oranı, daha önce açıklanmış olan nedenlerle, diyelim %15'ten %10'a düşer. Ama Price %5'lik faiz oranının %15'lik bir kâr oranını şart koştuğunu tümüyle unutur ve söz konusu faiz oranının sermaye birikimiyle birlikte değişmeden kaldığını varsayar. Gerçek birikim süreciyle hiçbir şekilde ilgilenmez; yalnızca, bileşik faizle geri dönmesi için borç para vermekle ilgilenir. Bunun ne şekilde başarılacağıyla da hiç ilgilenmez; ne de olsa, bu, faiz getiren sermayeye içkin olan bir niteliktir.

İngiliz devlet borçlarına ne kadar sevimli bir teorik giriş!

Geometrik artıştan kaynaklanan sayının muazzam büyüklüğü Price'ın gözlerini kamaştırmıştı. Sermayeyi, yeniden üretimin ve emeğin koşullarını dikkate almadan, kendi başına çalışan bir otomat olarak, (tıpkı Malthus'taki geometrik olarak çoğalan insanlar gibi*) sadece kendi kendisini çoğaltan bir sayı olarak ele aldığından, s = sermaye + bileşik faiz toplamı, c = öndelenen sermaye, z = (100'ün özdeş parçalarıyla ifade edilen) faiz oranı ve n de sürecin devam ettiği yılların sayısı olmak üzere, $s = c(1 + z)^n$ formülünde, sermayenin büyümesinin yasasını bulduğunu zannedebilmişti.

Pitt, Dr. Price'ın gizemlileştirmesini fazlasıyla ciddiye alır. 1876'da Avam Kamarası kamu yararı için 1 milyon sterlin toplanmasına karar vermişti. Pitt'in inandığı Price'a göre, doğal olarak, elde edilecek olan tutarı "biriktirmek" ve böylece devlet borcunu bileşik faiz gizemiyle yok edivermek için halktan vergi toplamaktan daha iyi bir yol yoktu. Avam Kamarası'nın yukarıda anılan kararından kısa bir süre sonra Pitt'in kabul edilmesini sağladığı bir yasa,

> "fonun, vadesi gelen yıllık ödemelerle birlikte, 4 000 000 sterlinlik bir yıllık büyüklüğe ulaşmasına dek" (Act 26 Georg III., Kap. 31.**)

250 000 sterlinlik birikim emrediyordu.

Pitt, itfa fonuna ayrılan tutarın artırılmasını önerdiği 1792 tarihli konuşmasında, İngiltere'nin ticari üstünlüğünün nedenleri arasında makineleri, kredi sistemini vb. anmış, ama

> "en yaygın ve kalıcı neden birikimdir" demişti. "Ona göre, bu ilke, bir dâhi olan Smith'in eserinde eksiksiz şekilde açıklanmıştı ... ve bu birikim, yıllık kârın en azından bir kısmının anaparayı büyütme amacıyla bir kenara ayrılması, ertesi yıl aynı şekilde kullanılması ve böylece sürekli bir kâr sağlaması yoluyla gerçekleşiyordu."

Pitt böylece Dr. Price'ın yardımıyla Smith'in birikim teorisini bir halkın borç birikimi yoluyla zenginleşmesine dönüştürür ve bu huzurlu ilerleme yoluyla, borçları ödemek için borç alınmasına dayanan bir sınırsız borçlanmaya ulaşır.

Daha da erken bir tarihte, modern bankacılığın babası Josiah Child şunu söylemişti:

---

* [Malthus,] "An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers", London 1798, s. 25-26. *–Almanca ed.*

** III. George'un 26. iktidar yılında çıkarılan şu yasa: "An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III, regis.)." *–Almanca ed.*

"100 sterlin, %10'luk faiz oranıyla 70 yılda bileşik faizle 102 400 sterlin üretirdi." (*Traité sur le commerce etc. per J. Child, traduit etc.*, Amsterdam et Berlin 1754, s. 115. 1669'da yazılmıştır.)

Economist'ten alınan şu pasaj, Dr. Price'ın görüşünün modern iktisatçılarca düşüncesizce benimsendiğini gösteriyor:

"Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital ... all rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land." ["Tasarruf edilen her sermaye parçasına bileşik faiz uygulandığında sermaye her şeyi öylesine kendisine çeker ki, dünya üzerindeki gelir getiren her tür servet uzun süre önce sermayenin faizi oldu ... bugün her tür rant daha önce toprağa yatırılmış olan sermaye üzerinden yapılan faiz ödemesidir."] (*Economist*, 19 July 1851.)

Üretilebilecek olan her tür servet, faiz getiren sermaye olma özelliğiyle sermayeye aittir ve bugüne kadar elde etmiş olduğu her şey, her şeyi yutan iştahı için yapılmış bir taksit ödemesinden başka bir şey değildir. Ona içkin olan yasalara göre, insanlığın sağlayabileceği her tür artık emek ona aittir. Moloch.

Son olarak "romantik" Müller'in aşağıdaki saçmalıklarını görelim:

"Dr. Price'daki muazzam bileşik faiz büyümesi ya da insanların kendi kendilerini hızlandıran güçleri, söz konusu muazzam etkileri yaratacaklarsa, bölünmemiş ya da kesintiye uğramamış tek biçimli bir düzenin yüzlerce yıl boyunca korunmuş olmasını şart koşar. Sermaye bölünür bölünmez, büyümeye kendi başlarına devam eden dallara ayrılır ayrılmaz, güçler birikimi sürecinin bütünü yeniden başlar. Doğa, tek tek her bir işçiye (!) ortalama olarak düşen gücün devamını yaklaşık 20-25 yıllık bir çalışma süresine dağıtmıştır. Bu sürenin dolmasının ardından, işçi çalışma yaşamından ayrılır ve emeğin bileşik faiziyle kazanılmış olan sermayeyi yeni bir işçiye aktarması, çoğu zaman da onu birden çok işçi ya da çocuk arasında paylaştırması gerekir. Bu kişiler, ondan gerçek bileşik faiz elde edebilmek için, öncelikle, kendilerine düşen sermayeyi canlandırmayı ve kullanmayı öğrenmek zorundadır. Ayrıca, burjuva toplumunun kazandığı çok büyük bir sermaye miktarı, en hareketli topluluklarda bile, uzun yıllar boyunca adım adım biriktirilir ve çalışmanın hemen genişletilmesi için kullanılmaz; bunun yerine, kayda değer bir tutara ulaşılır ulaşılmaz, borç adıyla bir başka bireye, bir işçiye, bir bankaya ya da devlete aktarılır; o zaman, alıcı, sermayeyi gerçekten harekete geçirerek ondan bileşik faiz elde eder ve borç veren kişiye basit faiz ödeme yükümlülüğünü kolaylıkla üstlenebilir. Sonunda, üretim yasası ya da tutumluluk yasası tek başına hüküm sürecek olsa insanların güçlerindeki ve onların ürünlerindeki artışın sergileyeceği söz konusu muazzam ilerlemenin karşısına, tüketim, hırs ve israf yasası çıkar. (A. Müller, l.c., III., s. 147-149.)

Birkaç satırda bundan daha tüyler ürpertici bir saçmalık uydurulamaz. İşçi ile kapitalistin, emek gücünün değeri ile sermaye faizinin vb. gülünç bir şekilde karıştırılması bir yana, bileşik faizin alınması, başka şeylerin yanında, sermayenin "ödünç verilmesi"yle ve "o zaman bileşik faiz" getirmesiyle açıklanıyor. Müller'imizin yöntemi, tüm alanlardaki romantiklerin karakteristik yöntemidir. Bunların içerikleri, şeylerin en yüzeysel görüntülerinden elde edilen gündelik önyargılardan oluşur. Sonrasında, bu yanlış ve basmakalıp içeriğin, gizemlileştirici bir ifade tarzıyla "yükseltilmesi" ve şiirselleştirilmesi gerekir.

Sermayenin birikim süreci, kârın (artık değerin) yeniden sermayeye dönüştürülen, yani yeni artık emek emmeye yarayan kısmına faiz denebilmesi ölçüsünde, bileşik faiz birikimi olarak kavranabilir. Ama:

1. Her tür tesadüfi bozulma bir yana bırakıldığında, yeniden üretim süreci devam ederken, elde bulunan sermayenin büyük bir kısmı sürekli olarak değersizleşir, çünkü metaların değeri, onların üretimlerinin başlangıçta gerektirmiş olduğu emek-zamanla değil, yeniden üretimlerinin gerektirdiği emek-zamanla belirlenir ve bu sonuncusu, emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesinden dolayı durmadan azalır. Bu nedenle, toplumsal üretkenliğin daha yüksek bir gelişim düzeyinde, elde bulunan tüm sermaye, uzun bir sermaye tasarrufu sürecinin sonucu olarak değil, görece çok kısa bir yeniden üretim sürecinin sonucu olarak görünür.[81]

2. Bu kitabın Üçüncü Kısmında gösterilmiş olduğu üzere, kâr oranı, kendilerini tam da sermayenin değişir kısmının değişmez kısmına oranla göreli olarak giderek azalmasıyla ifade eden sermaye birikimi artışıyla ve toplumsal emeğin üretici gücündeki buna karşılık gelen artışla orantılı olarak azalır. Bir işçinin harekete geçirdiği değişmez sermaye on katına çıktığında, aynı kâr oranını üretebilmek için artık emek-zamanın on katına çıkması gerekirdi ve kısa bir süre içinde, tüm emek-zaman, hatta günün 24 saati, tümüne sermaye tarafından el koyulsaydı bile bunu sağlayamazdı. Ama Price'daki ilerlemenin ve genel olarak "*all-engrossing capital with compound interest*"in ["her şeyi kendisine çeken bileşik faizli sermaye"nin] temelinde kâr oranının azalmadığı düşüncesi yatar.[82]

---

81 Bkz. Mill ve Carey, ve Roscher'in bu konudaki bulanık yorumu [Marx burada şu çalışmalardan söz ediyor: John Stuart Mill, "Principles of political economy with some of their applications to social philosophy", Cilt 1, 2. baskı, London 1849, s. 91-92. Carey, "Principles of social science". Cilt 3, Philadelphia, London, Paris 1859, s. 71-73. Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §45. *–Almanca ed.*].

82 "Bileşik faizin aşırı büyük talebini hiçbir emeğin, hiçbir üretici gücün, hiçbir hünerin ve hiçbir sanatın karşılayamayacağı açıktır. Ama her tür tasarruf kapitalistin gelirinden yapılır ve böylece bu talepler gerçekten sürekli olarak ileri sürülür ve emeğin üretici gücü bunları karşılamayı sürekli olarak reddeder. Bu nedenle, sürekli olarak bir tür denge kurulur." ("Labour defended against the Claims of Capital", s. 23. Hodgskin.)

Artık değer ile artık emeğin özdeşliği sermaye birikiminin önüne nitel bir sınır koyar. Bu sınırı, *toplam iş günü* ve üretici güçler ile nüfusun belirli bir andaki gelişmişlik durumu oluşturur; bunlar, aynı anda kullanılabilir olan iş günlerinin sayısını sınırlandırır. Buna karşılık, artık değerin anlamsız bir biçim olan faiz biçiminde kavranması durumunda, söz konusu sınır yalnızca nicel bir sınır olur ve her tür fantezinin önünü açar.

Ama bir fetiş olarak sermaye düşüncesi, faiz getiren sermayede en son noktasına ulaşır; bu düşünceye göre, emeğin biriken ürünü, üstüne üstlük para şeklinde sabitlenmiş olarak, ona içkin olan gizli bir nitelik aracılığıyla, saf bir otomat olarak, bir geometrik dizi oluşturacak şekilde artık değer üretme gücüne sahiptir ve emeğin bu biriken ürünü, *Economist*'in düşündüğü üzere, dünyanın tüm servetini, tüm zamanlar için, hukuk gereği kendisine ait olan ve kendisine düşen bir şey olarak çoktan iskonto etmiştir. Burada, geçmiş emeğin ürünü, geçmiş emeğin kendisi, kendi başına, bugünün ya da geleceğin artık emeğinin bir parçasına gebedir. Buna karşılık, biliyoruz ki, geçmiş emeğin ürünlerinin değerinin korunması ve bunun gerektirdiği ölçüde yeniden üretilmesi, gerçekte, *sadece*, bunların canlı emekle temasının bir sonucudur; ve ikincisi, geçmiş emeğin ürünlerinin canlı artık emek üzerindeki egemenliği, sadece, geçmiş emeğin canlı emeğin karşısına bağımsız ve çok güçlü bir şekilde çıktığı özel toplumsal ilişki olan sermaye ilişkisi devam ettiği sürece devam eder.

Bölüm

25

Kredi ve Hayalî Sermaye

★ ★ ★

Kredi sisteminin ve bunun yarattığı araçların (kredi parası vb.) kapsamlı bir çözümlemesi planımızın dışında kalıyor. Burada yalnızca, genel olarak kapitalist üretim tarzının niteliklerini tarif etmek için gerekli olan az sayıda nokta üzerinde durulacak. Sadece ticari krediyle ve banka kredisiyle ilgileneceğiz. Bunların gelişimiyle kamu kredisinin gelişimi arasındaki bağlantıyı ele almayacağız.

Basit meta dolaşımından paranın ödeme aracı olma işlevinin ve dolayısıyla meta üreticileri ile meta tüccarları arasındaki bir alacaklı ve borçlu ilişkisinin nasıl çıktığını daha önce gösterdim (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b). Ticaretin ve sadece dolaşımı göz önünde bulundurarak üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler, genelleşir ve düzenlenir. Genel olarak bakıldığında, para burada yalnızca ödeme aracı olarak iş görür, yani meta, para karşılığında değil, belirli bir tarihte ödeme yapılacağı hakkındaki yazılı bir vaat karşılığında satılır. Kısalık adına, bu ödeme vaatlerinin tümünü poliçeler genel kategorisinin altında toplayabiliriz. Bu tür poliçeler de, vadelerinin dolmasına ve ödeme günlerinin gelmesine kadar yine ödeme araçları olarak dolaşır; ve gerçek ticaret parasını oluştururlar. Sonunda alacakların ve borçların denkleştirilmesi yoluyla ortadan kalkmaları ölçüsünde, nihai olarak herhangi bir paraya çevrilme gerçekleşmese bile, kesinlikle para olarak iş görürler. Üreticilerin ve tüccarların kendi aralarındaki bu karşılıklı öndelikleri

nasıl kredi sisteminin gerçek temelini oluşturuyorsa, bunların dolaşım aracı, yani poliçe de, aynı şekilde, gerçek kredi parasının, banknotların vb. temelini oluşturur. Bunlar, madenî para ya da devletlerin çıkardığı kâğıt para şeklindeki paranın dolaşımına değil, poliçelerin dolaşımına dayanır.

W. Leatham (Yorkshire'da banker), *Letters on the Currency*, 2nd edit., London 1840:

> "Ulaştığım sonuçlara göre, 1839 yılının tümü için poliçelerin toplam tutarı 528 493 842 sterlin" (yabancı poliçelerin oranını toplam tutarın yaklaşık olarak $^1/_7$'si* kabul ediyor) "ve aynı yıl boyunca eş zamanlı olarak dolaşımda bulunan poliçelerin tutarı 132 123 460 sterlindi." (s. 55, 56.) "Bir dolaşım bileşeni olarak poliçelerin tutarı, diğer her şeyin toplamından daha büyük." (s. 3, 4.) – "Bu muazzam poliçeler üstyapısı, banknot ve altın miktarının oluşturduğu temele dayanır (!); ve olayların akışı içinde bu temel çok fazla daralırsa, onun sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer." (s. 8.) – "Tüm dolaşımı" {banknotları kastediyor} "ve Banka ile taşra bankerlerinin talep edildiğinde ödenmesi gereken yükümlülüklerinin miktarını tahmin etmeye çalıştığımda, yasa gereği altına çevrilebilecek olan 153 milyonluk bir tutara ulaşıyorum ... ve bu talepleri karşılamak için elde bulunan altın miktarı" sadece 14 milyon. (s. 11.) – "Poliçelerin bir kısmını yaratarak onların büyük ölçüde ve tehlikeli bir şekilde genişlemesine yol açan para bolluğunun, aşırı ve düşük faiz ya da iskonto oranlarının engellenmesi dışında, poliçeler ... herhangi bir denetime tabi değil. Bunların ne kadarının fiilî alışveriş ve satışlar gibi gerçek işlemlerden kaynaklandığına, ya da ne kadarının hayalî ve sadece hatır senetleri olduğuna, yani dolaşım aracı yaratarak hayalî bir sermaye oluşturmak üzere başka poliçeleri vadeleri dolmadan önce almaya yönelik poliçeler olduğuna karar vermek olanaksız. Bolluk ve ucuz para dönemlerinde bunun muazzam bir miktara ulaştığını biliyorum." (s. 43, 44.)

J. W. Bosanquet, *Metallic, Paper, and Credit Currency*, London 1842:

> "*Clearing House* [Takas Odası]" (Londralı bankerlerin kendilerine verilen çekleri ve vadeleri dolmuş poliçeleri mübadele ettikleri yer) "aracılığıyla yılın her bir iş gününde yapılan ödemelerin ortalama tutarı 3 milyon sterlinden fazla ve bunun için gerekli olan günlük para miktarı 200 000 sterlinin çok az üzerinde." (s. 86.) {1889'da *Clearing House*'daki toplam işlem hacmi $7618^3/_4$ milyon sterlindi ve bu da yaklaşık 300 iş günü üzerinden günde ortalama $25^1/_2$ milyon ediyordu. –F. E.} "Poliçelerin, ciro yoluyla bir elden bir başkasına mülkiyet aktarmaları ölçüsünde, paradan bağımsız olarak, dolaşım araçları (*currency*) oldukları açıktır." (s. 92, 93.) "Dolaşımdaki her bir senedin ortalama olarak iki kez ciro edildiği ve ... her bir senedin vadesi dolmadan önce iki ödeme gerçekleştirdiği varsayılabilir. Bu varsayımdan, 1839 yılı boyunca, poliçeler aracılığıyla, sadece ciro

* 1. baskıda: "$^1/_5$'i". –*Almanca ed.*

yoluyla, iki kez beş yüz yirmi sekiz milyon sterlinlik ya da 1 056 000 000 sterlinlik, yani günde 3 000 000 sterlini aşan mülkiyet aktarımlarının gerçekleştiği sonucu çıkar. Dolayısıyla, mevduatın ve poliçelerin, birlikte, günde 18 000 000 sterlinden az tutmayan mülkiyet aktarımlarını paranın yardımı olmadan gerçekleştirerek paranın işlevlerini üstlendiklerini güvenle söyleyebiliriz." (s. 93.)

Tooke, genel olarak kredi üzerine şunları söylüyor:

"Kredi, en basit şekilde ifade edilecek olursa, bir kişinin, her durumda belirli bir vade dolduğunda ödenmesi gerekecek şekilde, para şeklindeki ya da para cinsinden değerleri üzerinde anlaşılmış metalar şeklindeki belirli bir miktardaki sermayeyi bir başkasına emanet etmesine yol açan, sağlam gerekçeli ya da dayanaksız güvendir. Sermaye para şeklinde, yani banknot, nakdî kredi ya da bir muhabire talimat şeklinde ödünç verildiğinde, geri ödemesi yapılacak olan tutara sermaye kullanımı için her bir 100 sterlin başına belirli bir miktarda ek yapılır. Para cinsinden değerleri üzerinde anlaşmaya varılmış olan metalar, yani bir satış söz konusu olduğunda, geri ödeneceği taahhüt edilen tutar, sermaye kullanımı için ve belirlenmiş olan ödeme vadesinin dolmasına kadar alınan risk için bir karşılık içerir. Belirli vadeli yazılı ödeme taahhütlerinin çoğu bu tür krediler için düzenlenir ve başkalarına aktarılabilir olan bu taahhütler ya da borç senetleri, borç veren kişilere, ellerindeki senetlerin vadeleri dolmadan önce para ya da meta biçimindeki sermayelerini kullanma fırsatını bulduklarında, genellikle daha uygun koşullarda borçlanma ya da satın alma olanağını sağlar, çünkü bu kişiler, senetlerin üzerinde kendi isimleri dışında başka isimlerin de bulunması sayesinde güvenilirliklerini artırmış olur." (*Inquiry into the Currency Principle*, s. 87.)

Ch. Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie, Revue des deux Mondes**, 1842, tome 31 [s. 797]:

"Her ülkede kredi işlemlerinin çoğunluğu sınai ilişkiler kapsamında gerçekleşir ... ham madde üreticisi ham maddeleri onları işleyecek olan fabrikatöre ödünç verir ve ondan belirli bir vadesi bulunan bir ödeme taahhüdü alır. Fabrikatör de, işin kendisine düşen kısmını yaptıktan sonra, ürünlerini, onları işlemeye devam etmesi gereken bir başka fabrikatöre benzer koşullarla ödünç verir ve böylece kredi, tüketiciye varıncaya kadar bir kişiden bir başkasına sürekli olarak daha fazla genişler. Toptancı tüccar, perakendeci tüccara meta ödünç verirken, kendisi de fabrikatörden ya da aracıdan aynı yolla meta elde eder. Herkes, bazen para ama çok daha büyük bir sıklıkla meta şeklinde olmak üzere bir eliyle borçlanırken diğeriyle borç verir. Böylece, sınai ilişkiler içinde, birleşen ve her yönde birbirleriyle kesişen öndeliklerin aralıksız bir mübadelesi gerçekleşir. Kredi sisteminin gelişmesi tam da bu karşılıklı öndeliklerin çoğalması ve büyümesi yoluyla gerçekleşir ve onun gücünün gerçek kaynağı buradadır."

* "Revue des deux Mondes" – 1829'dan bu yana Paris'te çıkan 15 günlük tarih, siyaset, edebiyat ve sanat dergisi. –*Almanca ed.*

Kredi sisteminin diğer tarafı, kapitalist üretimde doğal olarak meta ticaretinin gelişmesiyle el ele giden para ticaretinin gelişmesiyle bağlantılıdır. İş adamlarının rezerv fonlarının saklanması işinin, para tahsil etme ve ödeme teknik işlemlerinin, uluslararası ödemelerin ve dolayısıyla külçe ticaretinin para tüccarlarının ellerinde nasıl toplandığını önceki kısımda (Bölüm 19) görmüştük. Kredi sisteminin diğer tarafı, yani para tüccarlarının özel işlevi olarak faiz getiren sermayenin ya da para-sermayenin yönetimi, bu para ticaretiyle bağlantılı olarak gelişir. Paranın borç alınması ve verilmesi para tüccarlarının özel işi hâline gelir. Para-sermayenin gerçek ödünç vericileri ile alıcılarının arasına aracılar olarak girerler. Genel bir ifadeyle, bankacılık işinin bu tarafını, ödünç verilebilir para-sermayenin büyük yığınlar hâlinde bankerlerin ellerinde toplanması ve böylece, sanayi ve ticaret kapitalistlerinin karşısına tek tek borç para veren kişilerin değil, borç para veren herkesin temsilcileri olarak bankerlerin çıkması oluşturur. Bankerler, para-sermayenin genel yöneticileri hâline gelir. Diğer yandan, tüm ticaret dünyası için borç alarak, borç alanları, borç veren herkesin karşısında bir araya getirirler. Bir banka, bir taraftan para-sermayenin, borç verenlerin merkezîleşmesini, diğer taraftan borç alanların merkezîleşmesini temsil eder. Onun kârı, genel olarak, borç alma faizinin borç verme faizinden düşük olmasından kaynaklanır.

Bankaların ellerinde bulunan ödünç verilebilir sermaye onlara pek çok yolla akar. Birincisi, sanayici kapitalistlerin kasadarları olduklarından, her bir üreticinin ve tüccarın rezerv fonu olarak tuttuğu ya da ödeme biçiminde ona gelen para-sermaye ellerinde toplanır. Bu fonlar bu yolla ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Böylece, ticaret dünyasının rezerv fonu, ortak bir fon olarak bir yerde toplandığından, zorunlu olan en düşük miktarla sınırlanır ve para-sermayenin başka bir durumda rezerv fonu olarak pinekleyecek olan bir kısmı ödünç verilir, faiz getiren sermaye olarak iş görür. İkincisi, bankerlerin ödünç verilebilir sermayesi, borç verme işini kendilerine bırakan para kapitalistlerinin mevduatından oluşur. Ayrıca, bankacılık sisteminin gelişmesiyle ve özellikle de mevduata faiz ödemeye başlamalarıyla birlikte, tüm sınıfların para cinsinden tasarrufları ve o an için iş görmeyen paraları onlara yatırılır. Hiçbiri para-sermaye olma işlevini üstlenemeyecek olan küçük tutarlar büyük yığınlar hâlinde birleşir ve böylece bir para gücü oluşturur. Küçük tutarların bu şekilde bir araya gelmesi, bankacılık sisteminin özel bir etkisi olarak, bankaların asıl para kapitalistleri ile borç alanlar arasındaki aracılığından ayırt edilmelidir. Son olarak, yalnızca azar azar harcanacak olan gelirler de bankalara yatırılır.

Borç verme işlemi (burada yalnızca gerçek ticari krediyle ilgileniyoruz), poliçelerin iskonto edilmesiyle (bunların vadeleri dolmadan paraya çevrilmesiyle) ve farklı öndeleme biçimleriyle gerçekleşir: kişisel krediye dayalı doğrudan öndelikler; faiz getiren kâğıtlara, devlet tahvillerine, her tür hisse senedine dayalı öndelikler; ama aynı zamanda özellikle yükleme belgelerine, ambar makbuzlarına ve meta sahipliğini gösteren başka onaylı belgelere dayalı öndelikler; bankadaki hesap bakiyesinden fazlasının çekilmesi vb.

Bankerin verdiği kredi, örneğin başka bankalara çekilmiş poliçeler ya da çekler, aynı türden kredi hesapları ve son olarak eğer banknot çıkarma yetkisi varsa bankanın kendi çıkaracağı banknotlar gibi farklı biçimlerde verilebilir. Banknot, bankere çekilmiş, hamili tarafından her an tahsil edilebilir ve banker tarafından özel poliçeler yerine verilen bir poliçeden başka bir şey değildir. Kredinin bu son biçimi konunun uzmanı olmayanlara özellikle çarpıcı ve önemli görünür, çünkü, birincisi, kredi parasının bu türü salt ticari dolaşımdan çıkıp genel dolaşıma girer ve burada para olarak iş görür; ayrıca, çoğu ülkede, banknot çıkaran ana bankalar, ulusal ve özel bankaların tuhaf karışımları olarak aslında devlet kredisinden yararlanır ve onların banknotları şu ya da bu ölçüde yasal ödeme araçlarıdır; son olarak, burada, banknotlar dolaşımdaki bir kredi işaretinden başka bir şeyi temsil etmediğinden, bankerin uğraş konusunun kredinin kendisi olduğu gözle görülür duruma gelir. Ama banker, kendisine yatırılan nakit parayı öndelediği durumda bile, tüm diğer kredi biçimleriyle de uğraşır. Aslında, banknotlar toptan ticaretin bozuk paralarından başka bir şey değildir ve bankalarda en büyük ağırlığı taşıyan şey her zaman mevduattır. Bunun en iyi kanıtını İskoç bankaları sağlar.

Buradaki amacımız açısından, bankaların kendilerinin özel biçimlerini de özel kredi kurumlarını da daha fazla incelememiz gerekmiyor.

> "Bankerlerin işi ... iki dala ayrılabilir ... Bankerin işinin bir dalı, onu hemen kullanabilecek durumda olmayanlardan sermaye toplanması ve kullanabilecek olanlara dağıtılması ya da aktarılmasıdır. Diğer dal, müşterilerinin gelirlerinden mevduat elde edilmesi ve tüketim nesnesi harcamaları için istedikleri tutarların onlara ödenmesidir ... birincisi *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* (*currency*) dolaşımıdır..." – "Bunlardan biri, bir yandan sermayenin yoğunlaşmasıyla ve diğer yandan onun dağıtılmasıyla ilgilidir, diğeri ise ilgili bölgenin yerel gereksinimleri doğrultusunda dolaşımı yönetmek için kullanılır." – Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, s. 36, 37.

Bölüm 28'de bu pasaja geri döneceğiz.

Reports of Committees, Vol. VIII, *Commercial Distress*, Volume II, Part I, 1847/48, Minutes of Evidence. – (Bundan sonraki alıntılarda: *Commercial Distress*, 1847/48.) Kırklı yıllarda Londra'da poliçeler iskonto edilirken sayısız örnekte banknotlar yerine bir bankanın bir başkasına çektiği 21 gün vadeli poliçeler kabul edilmişti. (Taşra bankeri J. Pease'in ifadesi, No. 4636 ve 4645.) Aynı rapora göre, bankerler, para kıtlaşır kıtlaşmaz, müşterilerine ödeme yaparken bu tür poliçeler verme alışkanlığına sahipti. Banknot isteyen alıcılar, bu poliçeleri yeniden iskonto ettirmek zorundaydı. Bu, bankalar için, para basma ayrıcalığından farksız bir şeydi. Bay Jones Loyd ve ortakları, "ezelden beri", para kıtlaşıp faiz oranı %5'in üzerine çıkar çıkmaz bu şekilde ödeme yapıyordu. Bu tür banker poliçelerini elde etmek müşteriyi mutlu ediyordu, çünkü Jones Loyd ve ortaklarının poliçeleri kendisininkilere göre daha kolay iskonto ettiriliyordu; ayrıca bunlar sıklıkla 20-30 kez el değiştiriyordu. (ibidem, No. 901-905, 992.)

Bütün bu biçimler ödeme taleplerinin devredilebilir hâle gelmesine hizmet eder.

> "Krediyi, zaman zaman paranın işlevlerini üstlenmeye çağrılmayacağı herhangi bir şekle sokmak neredeyse olanaksızdır; ve bu şekil ister banknot, ister poliçe, isterse banker çeki olsun, belli başlı tüm özel durumlarda süreç aynıdır ve sonuç aynıdır. – Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2nd edit., London 1845, s. 38. – "Banknotlar, kredinin ufak paralarıdır." (s. 51.)

Aşağıdakiler, J. W. Gilbart'ın, *The History and Principles of Banking*'inden (London 1834):

> "Bir bankanın ticaret sermayesi iki kısma ayrılabilir: yatırılmış sermaye (*invested capital*) ve ödünç alınmış banka sermayesi (*banking capital*)." (s. 117) "Banka sermayesi ya da ödünç alınmış sermaye elde etmenin üç yolu vardır. Birincisi, mevduat kabul etmek; ikincisi, banknot çıkarmak; üçüncüsü, senet düzenlemektir. Bir kişi bana karşılıksız olarak 100 sterlin ödünç verecek olsa ve bu 100 sterlini yüzde dört faizle bir başkasına ödünç versem, bu işlem sayesinde bir yıl içinde 4 sterlin kazanırım. Yine, birisi benim ödeme taahhüdümü" (*I promise to pay*, İngiliz banknotları için alışılagelmiş olan formüldür) "kabul eder ve yılın sonunda tıpkı ona 100 sterlin ödünç vermişim gibi onun için bana yüzde 4 ödeyecek olsa, bu işlem sayesinde 4 sterlin kazanırım; ve yine, bir taşra şehrinden gelen birisi yirmi bir gün sonra aynı tutarı Londra'daki bir kişiye ödemem koşuluyla bana 100 sterlin getirirse, bu parayla yirmi bir gün boyunca elde edebileceğim faiz, kârım olur. Bu, bankacılık işlemlerinin ve banka sermayesinin mevduat, banknotlar ve senetler aracılığıyla yaratılma yolunun doğru bir sunumudur." (s. 117.) "Bir bankerin kârları genel olarak onun banka sermayesinin ya da ödünç alınmış sermayesinin miktarıyla orantılıdır ...

Bir bankanın gerçek kârını saptamak için, yatırılmış sermaye üzerinden elde edilen faiz brüt kârdan çıkarılmalıdır ve geriye kalan tutar bankacılık kârıdır." (s. 118.) *"Bir bankerin müşterilerine verdiği öndeliklerin kaynağı başkalarının paralarıdır."* (s. 146.) "Tam da banknot çıkarmayan bankerler, poliçeleri iskonto ederek bir banka sermayesi yaratır. İskontolarını, kendilerindeki mevduatın artmasına yarayacakları şekilde yaparlar. Londralı bankerler, kendilerinde mevduat hesapları bulunanlar dışındaki kurumların poliçelerini iskonto etmeyecektir." (s. 119.) "Senetlerini iskonto ettirmiş ve toplam tutar üzerinden faiz ödemiş olan bir taraf, söz konusu tutarın bir kısmını faizsiz olarak bankere bırakmak zorundadır. Banker, bu yolla, gerçekten öndelenen para üzerinden cari faiz oranından fazlasını elde eder ve banka sermayesini kendi elinde kalan bakiye tutarında artırır." (s. 120.)

Rezerv fonlarında, mevduatta, çeklerde tasarruf:

"Mevduat bankaları dolaşımdaki araçların kullanımında tasarruf sağlar. Bunun temelinde alacakların aktarımı ilkesi vardır... Mevduat bankalarının ... çok miktarda işlemi az miktarda parayla gerçekleştirebilmesinin ... nedeni budur. Banker, bu şekilde özgürleştirilen parayı, müşterilerine iskonto yoluyla ya da başka yollarla öndelik sağlamak için kullanır. Dolayısıyla, aktarım ilkesi, mevduat sistemine ek bir etkinlik kazandırır ..." (s. 123.) "Aralarında ticari ilişkiler bulunan iki tarafın hesaplarının aynı bankerde mi yoksa farklı bankerlerde mi olduğu önemsizdir; çünkü, bankerler çeklerini birbirleriyle *clearing house*'da [takas odasında] mübadele eder ... Dolayısıyla, mevduat sistemi, aktarımlar aracılığıyla, madenî para kullanımını tümüyle devre dışı bırakacağı bir noktaya kadar genişletilebilir. Herkes bir bankada mevduat hesabına sahip olsa ve tüm ödemelerini çeklerle yapsa, para devre dışı kalabilir ve çekler tek dolaşım aracı hâline gelebilirdi. Ama bu durumda, paranın bankerde bulunduğunu varsaymak gerekir; yoksa, çeklerin herhangi bir değeri olmazdı." (s. 124.)

Yerel işlemlerin bankaların ellerinde toplanması, 1. banka şubeleri (taşra bankaları kendi bölgelerindeki küçük şehirlerde, Londra bankaları Londra'nın farklı semtlerinde şubelere sahiptir); 2. temsilcilikler aracılığıyla gerçekleşir.

"Her bir taşra bankerinin, banknotları ya da senetleri karşılığında ödeme yapması ... ve Londra'da ikamet eden taraflarca taşrada ikamet etmekte olan taraflar için yatırılabilecek olan tutarları tahsil etmesi için Londra'da bir temsilcisi vardır." (s. 127.) "Her banker bir başkasının banknotlarını kabul eder, ama onları yeniden dolaşıma çıkarmaz. Tüm büyük şehirlerde haftada bir ya da iki kez bir araya gelerek banknotlarını mübadele ederler. Bakiye, Londra'ya çekilen bir poliçeyle ödenir." (s. 134.) "Ticareti kolaylaştırmak bankacılığın amacıdır ve ticareti kolaylaştıran her şey spekülasyonu kolaylaştırır. Ticaret ve spekülasyon bazı durumlarda birbirlerine o denli bağlıdır ki, tam olarak hangi noktada

ticaretin sona erip spekülasyonun başladığını söylemek olanaksızdır ... Bankaların bulunduğu her yerde sermaye daha kolay bir şekilde ve daha ucuza elde edilir. Etin ve biranın ucuzluğu oburluğu ve sarhoşluğu nasıl kolaylaştırırsa, sermayenin ucuzluğu da spekülasyonu aynı şekilde kolaylaştırır." (s. 137, 138.) "Dolaşım bankaları her zaman kendi banknotlarını çıkardığından, bu bankaların, iskonto işlerini yalnızca bu son sermaye türüyle yaptığı düşünülebilir, ama böyle değildir. Bir bankerin iskonto ettiği tüm senetler için kendi banknotlarını çıkarması, ama buna rağmen sahibi olduğu senetlerin onda dokuzunun gerçek sermayeyi temsil etmesi fazlasıyla olasıdır. Çünkü, ilk anda bankerin banknotları senet için verilse bile, banknotlar, senedin vadesi dolana kadar dolaşımda kalmayabilir; senedin vadesinin dolmasına üç ay varken, banknotlar üç gün sonra geri dönebilir." (s. 172.) "Bir nakdî kredi hesabından hesapta bulunmayan paranın çekilmesi olağan bir ticari işlemdir; aslında, nakdî kredi verilmesinin amacı da budur ... Nakdî krediler, yalnızca kişiye güven temelinde değil, aynı zamanda değerli kâğıtların güvence olarak gösterilmesi karşılığında verilir." (s. 174, 175.) "Metaların güvence olarak gösterilmesi karşılığında borç verme yoluyla öndelenen sermaye, senetler iskonto edilirken öndelenen sermayeyle aynı etkilere sahiptir. Bir tarafın metalarını güvence olarak göstererek 100 sterlin borç alması, metalarını 100 sterlinlik bir senet karşılığında satıp bu senedi bankere iskonto ettirmesiyle aynı şeydir. Ama bu öndeliği elde ettiğinde, pazarın daha elverişli bir duruma gelmesine kadar metaları elinde tutabilir ve bunu yapamasa acil gereksinimler için para bulmak amacıyla uğramak zorunda kalabileceği bir zararın önüne geçer." (s. 180, 181.)

The Currency Theory Reviewed, etc., s. 62, 63:

"Bugün A'ya yatırdığınız 1000 sterlinin yarın yeniden dolaşıma çıkarılabilecek ve B'deki bir mevduat hâline gelebilecek olduğu su götürmez bir gerçektir. Aynı para ertesi gün B tarafından yeniden dolaşıma çıkarılabilir ve C'deki bir mevduat hâline gelebilir ... ve bunlar sonsuza dek sürebilir; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin, birbirlerini izleyen aktarımlarla kendisini çoğaltarak mutlak olarak sonsuz bir mevduat tutarına ulaşabilir. Bu nedenle, *İngiltere'deki tüm mevduatın onda dokuzunun, bankerlerin* ayrı ayrı sorumlu oldukları *defterlerindeki kayıtları dışında herhangi bir varlığa sahip olmaması mümkündür* ... Aynı nedenle, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki paranın" {üstüne üstlük neredeyse yalnızca kâğıt para!} "hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamış olmasına karşın, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin düzeyinde olduğu tahmin ediliyor ... Mevduat hesaplarındaki paraları çekmeye yönelik genel ve ani bir hareket (*a run on the banks* [bankalara bir akın]) olmadıkça, aynı 1000 sterlin, geriye doğru yolculuk ettirilmesi durumunda, aynı kolaylıkla eşit derecede sonsuz bir tutarı silebilir. Bugün bir tüccara olan borcunuzu silmek için kullandığınız aynı 1000 sterlin, yarın onun bir diğer tüccara olan borcunu silebilir, ertesi gün diğer tüccarın bankaya olan borcunu silebilir ve bunun sonu yoktur; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve düşünülebilecek her tür mevduat tutarını silebilir."

{Gilbart'ın daha 1834'te şunu bildiğini görmüştük:

> "ticareti kolaylaştıran her şey spekülasyonu kolaylaştırır. Ticaret ve spekülasyon bazı durumlarda birbirlerine o denli bağlıdır ki, tam olarak hangi noktada ticaretin sona erip spekülasyonun başladığını söylemek olanaksızdır."

Satılmamış metalar üzerinden öndelik elde etmek ne kadar kolay olursa, bu tür öndelikler o kadar çok alınır ve her şeyden önce para cinsinden öndelik almak için meta imal etme ve imal edilmiş metaları uzak pazarlara yollama çabaları o kadar artar. İngiltere'nin 1845-1847 yıllarındaki ticaret tarihi, bir ülkenin tüm iş dünyasının nasıl olup da böylesi bir dolandırıcılığa teslim olabileceği ve bunun ne şekilde son bulacağı konusunda çarpıcı bir örnek sunuyor. Burada, kredinin neler yapabileceğini görüyoruz. Aşağıdaki örnekleri açıklamak için, öncesinde bazı noktalara kısaca değineceğiz.

1842'nin sonunda, İngiliz sanayisinin 1837'den beri neredeyse aralıksız bir şekilde maruz kaldığı baskı hafiflemeye başladı. İzleyen her iki yıl boyunca İngiliz sanayi ürünlerine yönelik dış talep daha da arttı; 1845-1846, en parlak gönenç dönemi oldu. 1843'te Afyon Savaşı Çin'i İngiliz ticaretine açmıştı. Yeni pazar, başta pamuk sanayisinde olmak üzere olanca hızıyla süren genişlemeye yeni bir vesile sunmuştu. O dönemde, Manchester'daki bir fabrikatör, bu satırların yazarına,"Aşırı miktarda üretmeyi nasıl başarabiliriz ki? Giydirmemiz gereken 300 milyon insan var" demişti. Ama tüm o yeni inşa edilen fabrika binaları, buhar ve iplik makineleri ve dokuma tezgâhları, Lancashire'dan büyük dalgalar hâlinde gelen artık değeri soğurmaya yetmiyordu. Üretimi artırmak konusunda gösterilen tutkunun aynısıyla demiryolları yapımına girişildi; fabrikatörlerin ve tüccarların spekülasyon açlığı ilk olarak burada ve daha 1844 yılından itibaren giderildi. Satılabildiği kadar, yani eldeki paranın ilk ödemelere yettiği kadarıyla hisse senedi satıldı; gerisinin çaresini zaman bulacaktı! Sonraki ödemelerin vadeleri geldiğinde (*C. D.* 1848/1847'deki 1059. soruya göre 1846 ve 1847 yıllarında demiryollarına yatırılan sermaye miktarı 75 milyon sterlindi), krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu örnekte firmanın asıl işi de yara aldı.

Ve bu asıl iş de örneklerin çoğunda zaten aşırı yük altındaydı. Ayartıcı yüksek kârlar, eldeki paraya çevrilebilir kaynaklara göre makul sayılamayacak ölçüde geniş kapsamlı işlemlere yol açmıştı. Ama ne de olsa, kolaylıkla elde edilebilen ve üstüne üstlük ucuz olan kredi vardı. Bankanın iskonto oranı düşüktü: 1844'te %$1^3/_4$-$2^3/_4$, Ekim 1845'e kadar %3'ün altı, ardından kısa bir süre %5'e kadar yükseliş (Şubat 1846), sonrasında %$3^1/_4$'e (Aralık 1846) kadar yeniden düşüş. İngiltere Bankası'nın mah-

zenlerinde o zamana dek duyulmamış büyüklükte bir altın stoku vardı. Yurt içindeki tüm borsa değerleri daha önce hiç olmadıkları kadar yüksekti. Öyleyse bu güzel fırsat neden kaçırılsın, neden hızlıca işe girişilmesin? Neden İngiliz fabrika ürünlerinin özlemi içindeki yabancı pazarlara imal edilebilecek olan tüm metalar gönderilmesin? Ve fabrikatör, Uzak Doğu'da iplik ve dokuma satışından ve bunun karşılığında elde edilen dönüş kargosunun İngiltere'deki satışından kaynaklanan çifte kazancı neden cebine indirmesin?

Öndelik karşılığında Hindistan'a ve Çin'e çok büyük miktarlarda mal gönderme sistemi bu şekilde ortaya çıktı ve bu da, kısa bir süre içinde, aşağıdaki notlarda ayrıntılı bir şekilde tarif edilen ve pazarların aşırı derecede dolup taşmasıyla ve çöküşle son bulmak zorunda olan bir sadece öndelik elde etmek için mal gönderme sistemine dönüştü.

Çöküş, 1846 yılındaki kötü hasat sonucunda gerçekleşti. İngiltere ve özellikle de İrlanda, başta tahıl ve patates olmak üzere muazzam miktarlarda gıda maddeleri ithalatına gereksinim duyuyordu. Ama bunları sağlayan ülkelere yapılması gereken ödemelerin sadece çok küçük bir kısmı İngiliz sanayi ürünleriyle yapılabiliyordu; değerli metallerle ödeme yapmak gerekiyordu; yurt dışına en az 9 milyon değerinde altın gitmişti. Bu altının tam $7^1/_2$ milyonu İngiltere Bankası'nın nakit [altın ve gümüş] rezervinden gelmişti ve bu nedenle bankanın para piyasasındaki hareket özgürlüğü ciddi derecede azalmıştı; rezervleri İngiltere Bankası'nda yatan ve pratikte bu bankanın rezerviyle özdeş olan diğer bankalar da verdikleri borç para miktarlarını sınırlandırmak zorunda kalmıştı; hızlı ve kolay ödeme akışları, önce bazı yerlerde, sonra da genel olarak durmuştu. Bankanın Ocak 1847'de hâlâ %3-$3^1/_2$ düzeyinde olan iskonto oranı ilk paniğin yaşandığı Nisan ayında %7'ye yükseldi; ardından yaz aylarında bir kez daha geçici bir rahatlama oldu (%6,5, %6), ama yeni hasadın da kötü olması yeniden ve daha şiddetli bir paniğe yol açtı. Bankanın resmi asgari iskonto oranı Ekim'de %7'ye, Kasım'da %10'a yükseldi, yani, poliçelerin çok büyük çoğunluğu ya devasa tefeci faizleriyle iskonto edilebilir ya da hiç iskonto edilemez duruma geldi; ödemelerdeki genel duraklama bir dizi önde gelen kuruluş ile çok sayıda orta ve küçük ölçekli kuruluşun iflasına yol açtı; bankanın kendisi bile, kurnazca hazırlanmış olan 1844 tarihli Banka Yasasının* getirdiği sınırlamalar

---

* *1844 tarihli Banka Yasası* – İngiliz hükümeti banknotların altına çevrilmesindeki zorlukları aşmak için 1844 yılında Robert Peel'in girişimiyle İngiltere Bankası'nın reformuna yönelik bir yasayı kabul etti. Bu yasayla Banka ayrı nakit fonlarına sahip tümüyle bağımsız iki departmana ayrıldı: salt bankacılık işlemlerini yürüten *Banking-Department* [Bankacılık Departmanı] ve banknot ihracını üstlenen *Issue-Department* [İhraç Departmanı]. Banknotlar, her zaman kullanıma hazır durumda olması gereken özel bir altın fonu şeklindeki sağlam karşılıklara sahip olmak zorundaydı.

nedeniyle iflas zorunluluğuyla karşılaşma tehlikesi altındaydı; hükümet, yaygın itirazlar üzerine 25 Ekim'de Banka Yasasını askıya aldı ve böylece bankaya vurulmuş olan saçma yasal prangaları ortadan kaldırdı. Kendi banknot stokunu herhangi bir engelle karşılaşmadan dolaşıma sokabildi; bu banknotların itibarı aslında ülkenin itibarıyla güvence altına alındığından, yani zarar görmemiş olduğundan, bu adım atılır atılmaz para darlığı hemen ve kesin bir şekilde aşıldı; kuşkusuz, aşılamayacak ödeme güçlükleri yaşayan büyüklü küçüklü çok sayıda firma yine iflas etti, ama bunalımın zirvesi geride bırakılmıştı, bankanın iskonto oranı Aralık'ta yine %5'e düştü ve daha 1848 yılı içinde yenilenmiş bir ticari canlılığın ilk işaretleri alındı; söz konusu canlılık, 1849'da kıtadaki devrimci hareketleri etkisizleştirdi ve ellili yıllarda önce o zamana dek duyulmamış bir sınai gönence, ama sonrasında da 1857 çöküşüne yol açtı. –F. E.}

I. 1848'de *House of Lords*'un [Lordlar Kamarası'nın] yayınladığı bir belge, devlet tahvillerinin ve hisse senetlerinin 1847 bunalımı sırasındaki muazzam değersizleşmesi hakkında bilgi veriyor. Buna göre, 23 Ekim 1847'de, aynı yılın Şubat ayına göre uğranmış olan değer kayıpları şöyleydi:

İngiliz devlet tahvillerinde	93 824 217 sterlin
Dok ve kanal hisse senetlerinde	1 358 288 sterlin
Demiryolu hisse senetlerinde	19 579 820 sterlin
Toplam:	114 762 325 sterlin

II. 24 Kasım 1847 tarihli *Manchester Guardian*'da*, meta satıldığı için poliçe çekmenin yerini iskonto edilebilir, paraya çevrilebilir poliçeler çekebilmek için meta satın alımlarının aldığı Doğu Hindistan ticaretindeki dolandırıcılıklar hakkında şunlar söyleniyor:

Londra'daki A, B'ye, Manchester'daki fabrikatör C'den, Doğu Hindistan'daki D'ye gönderilmek üzere meta satın alınması talimatını verir. B, C'ye, C'den B'ye çekilmiş altı ay vadeli poliçelerle ödeme yapar. B de A'ya altı ay vadeli poliçeler çekerek kendisini güvence altına alır. Metalar

Altın karşılığı bulunmayan banknot ihracı 14 milyon sterlinle sınırlandırıldı. Ne var ki, dolaşımda bulunan banknotların miktarı, 1844 tarihli Banka Yasasına aykırı bir şekilde, fiilen, karşılık fonuna değil, dolaşım alanındaki talebe bağlıydı. Para kıtlığının çok şiddetli olduğu iktisadi bunalımlar sırasında İngiliz hükümeti 1844 tarihli yasayı geçici olarak yürürlükten kaldırdı ve altın karşılığı bulunmayan banknotların tutarını artırdı. (Ayrıca bkz. elinizdeki kitap, Bölüm 34, "*Currency Principle* ve 1844 tarihli İngiliz Banka Mevzuatı".) –*Almanca ed.*

* "The Manchester Guardian" – İngiliz gazetesi, serbest ticaret yanlılarının yayın organı, sonraları Liberal Parti'nin yayın organı; 1821'den beri Manchester'da çıkar. –*Almanca ed.*

gemiye yüklenir yüklenmez, A da, postayla gönderilen yükleme belgesine dayalı olarak, D'ye altı ay vadeli poliçeler çeker.

"Böylece hem gönderici hem de alıcı, metalar için gerçekten ödeme yapılmadan aylar önce fon sahibi oluyor; ve çoğu zaman, bu poliçeler, vadeleri dolduğunda, bu denli uzun süren ticari işlerin karşılıklarının alınması için zaman sağlama bahanesiyle yenileniyordu. Ne yazık ki, böylesi bir ticarette uğranan zararlar, onun daralmasına değil, doğrudan doğruya büyümesine yol açıyordu. Taraflar ne kadar yoksullaşırsa, geçmişteki maceralarda yitirdikleri sermayeyi yeni öndelikler aracılığıyla kapatmak için meta satın alma gereksinimleri o kadar büyüyordu. Dolayısıyla, alımlar, arz ve taleple düzenlenir olmaktan çıkmış, zorluk çeken bir firmanın mali işlemlerinin en önemli parçası olmuştu. Ama bu, resmin sadece bir tarafı. Yurt içindeki ürünlerin ihracatıyla ilgili olarak yaşananlar, yurt dışındaki ürünlerin satın alınması ve gönderilmesi sırasında da yaşanıyordu. Hindistan'daki firmalar, eğer poliçelerini iskonto ettirebilecek kadar itibarları varsa, şeker, çivit, ipek ya da pamuk satın alıyordu; bunun nedeni, Londra'dan posta yoluyla gelen son mektupta önerilen fiyatların Hindistan'daki güncel fiyatlar üzerinden bir kâr vaat etmesi değil, Londra firmasına daha önce çekilen poliçelerin vadelerinin yakın gelecekte dolacak olması ve bunlara karşılık bulma zorunluluğuydu. Bir gemi yükü şeker satın alıp, bunun karşılığını Londra firmasına çekilmiş on ay vadeli poliçelerle ödeyip, yükleme belgelerini posta yoluyla iletmekten kolay ne vardı; ve iki aydan kısa bir süre içinde, mallar henüz açık denizlerdeyken ya da belki henüz Hugli Nehri'ni bile terk etmemişken, bu belgeler Lombard Street'te* rehine koyulur; Londra'daki firma, söz konusu mallar için düzenlenen poliçelerin vadelerinin dolmasından sekiz ay önce paraya kavuşurdu. Ve kambiyo komisyoncuları, yükleme belgeleri ve ambar makbuzları karşılığında öndelik vermelerine ve Hindistan'daki firmaların Mincing Lane'deki** önde gelen firmalara çektikleri poliçeleri sınırsız olarak iskonto ettirmelerine yetecek kadar bol miktarda kısa vadeli borç para bulabildiği sürece, tüm bunlar hiçbir kesinti ya da zorlukla karşılaşılmadan gerçekleşiyordu."

{Hindistan'a gönderilen ve oradan gelen metalar Ümit Burnu'nu dolaşmak zorunda olduğu sürece bu dolandırıcılık yöntemi popülerliğini korudu. Metalar Süveyş Kanalı'ndan ve buharlı gemilerle geçmeye başladığından bu yana, hayalî sermaye üretmenin bu yönteminin temeli, yani metaların uzun yolculuk süresi ortadan kalktı. Ve Hindistan pazarındaki durumun İngiliz iş adamına ve İngiliz pazarındaki durumun Hintli tüccara telgraf yoluyla aynı gün bildirilmeye başlamasından bu yana bu yöntemi uygulamak tümüyle olanaksız hâle geldi. –F. E.}

---

* Londra Şehri'ndeki, İngiltere'nin en önemli bankacılık ve ticaret kuruluşlarının bulunduğu cadde. –*Almanca ed.*

** Londra'daki, sömürgelerden gelen metaların toptan ticaretinin merkezi olan cadde. –*Almanca ed.*

III. Aşağıdakiler, daha önce alıntı yapılan *Commercial Distress*, 1847/48 raporundan:

"Nisan 1847'nin son haftasında, İngiltere Bankası, Royal Bank of Liverpool'a, bu bankayla yaptığı iskonto işlerini o andan itibaren yarı yarıya azaltacağını bildirdi. Bu duyuru büyük zorluklara yol açtı, çünkü Liverpool'daki ödemelerde nakit paraya göre çok daha büyük bir oranda poliçeler kullanılıyordu; ve kabul edilmiş senetlerini ödemek için geçmişte bankaya büyük ölçüde nakit para getiren tüccarlar, son dönemde, sadece, pamukları ve başka ürünleri karşılığında elde ettikleri poliçeleri getirebiliyordu ve zorluklar artarken poliçelerle ödeme oranı çok hızlı bir şekilde yükselmişti ... Bankanın tüccarlar için ödemesi gereken ... kabul edilmiş senetler ... büyük ölçüde onlara yurt dışından çekilmiş senetlerdi ve tüccarlar bunları genellikle ürünleri için aldıkları ödemelerle karşılıyordu ... Tüccarlar tarafından ... nakit para yerine getirilen poliçelerin çoğu ... farklı vadeli ve farklı türdeydi; bunların önemli bir bölümü, pek çoğu pamuk poliçeleri olmak üzere bankerlere çekilmiş üç ay vadeli poliçelerdi. Bu poliçeler, bankerlere çekilmiş olmaları durumunda Londra bankerleri ve nereyle iş yapıyor olurlarla olsunlar (Brezilya, Amerika, Kanada, Batı Hindistan) tüm tüccarlar tarafından kabul ediliyordu ... Tüccarlar birbirlerine poliçe çekmiyordu; ama yurt içindeki, tüccarlardan ürün satın almış olan taraflar, tüccarlara, Londra bankalarına ya da Londra'daki çeşitli taraflara ya da herhangi birine çekilmiş olan poliçeleri veriyordu. İngiltere Bankası'nın duyurusu, yabancı ürün satışları karşılığında çekilen poliçelerin normalde çoğu zaman üç aydan uzun olan vadelerinin kısalmasına yol açtı." (s. 26, 27.)

İngiltere'deki 1844-1847 gönenç dönemi, yukarda anlatıldığı gibi, ilk büyük demiryolu dolandırıcılığıyla bağlantılıydı. Bu dolandırıcılığın genel olarak iş hayatındaki etkisi hakkında aynı raporda şunlar söyleniyor:

Nisan 1847'de "neredeyse tüm ticaret firmaları ... ticaret sermayelerinin bir bölümünü demiryollarına ayırarak ... kendi ticari faaliyetlerini az çok kaynaksız bırakmaya (*to starve their business*) başlamıştı." (s. 41, 42.) – "Özel kişiler, bankerler ve sigorta şirketleri, demiryolu hisseleri için yüksek bir faiz oranıyla, diyelim %8'lik bir oranla borç veriyordu." (s. 66, 67.) "Ticaret firmalarının demiryollarına bu denli çok borç vermesi, bunların, ticari işlemlerini sürdürebilmek için, kâğıtlarını iskonto ettirmek üzere bankalara çok sık gitmeye başlamalarına yol açtı." (s. 67.) – (Soru:) "Demiryolu hissedarlarına yapılan ödenmemiş paylarını ödeme çağrılarının Nisan ve Ekim aylarında {1847} {para piyasasında} görülen baskının ortaya çıkmasında büyük bir pay sahibi olduğunu söyler miydiniz? (Cevap:) "Nisan ayındaki baskıda neredeyse hiçbir etkilerinin bulunmadığını düşünüyorum; bana kalırsa, Nisan ayına kadar ve belki de yaz aylarına kadar bankerlerin gücünü azaltmak yerine bazı açılardan artırdılar; çünkü, harcamalar, kesinlikle, ödeme çağrıları kadar hızlı değildi; sonuç, yılın başında, bankaların çoğunun ellerinde hayli büyük miktarda demiryolu parasının bulunmasıydı." {*C. D.*, 1848/1857'de yer

alan çok sayıda banker ifadesi bunu doğruluyor.} "Bu, yaz aylarında adım adım eridi ve 31 Aralık'ta ciddi ölçüde azalmıştı. Ekim'deki baskının ... bir nedeni ... bankerlerin ellerindeki demiryolu parasının adım adım eksilmesiydi; 22 Nisan ile 31 Aralık arasında ellerimizdeki demiryolu bakiyeleri üçte bir oranında azalmıştı; ve demiryolu çağrıları İngiltere genelinde de bu etkiyi yaratmıştı; bunlar, bankerlerin mevduatlarını giderek kurutmuştu." (s. 43, 44.)

Samuel Gurney de (kötü bir ünü olan Overend, Gurney & Co. firmasının başkanı) aynı şeyleri söylüyor:

"1846 yılı boyunca ... demiryollarının yapımı için ciddi bir sermaye talebi vardı ... ama bu talep paranın değerini artırmadı ... Küçük tutarlar büyük yığınlar hâlinde toplanıyordu, ama bu büyük yığınlar piyasamızda kullanılıyordu; böylece, genel olarak bakıldığında, Londra Şehri'nin para piyasasına, ondan çekilenden daha fazla para sürülmüştü." [s. 159.]

Liverpool Joint Stock Bank'ın müdürü olan A. Hodgson, poliçelerin bankerler için rezerv oluşturmasının fazlasıyla mümkün olduğunu gösteriyor:

"Tüm mevduatlarımızın en azından onda dokuzunu ve başka kişilerden aldığımız tüm paraları, günden güne vadeleri dolan poliçelerden oluşan portföyümüzde tutma alışkanlığına sahiptik ... bu alışkanlık öylesine güçlüydü ki, bunalım döneminde, vadeleri dolan poliçeler, her gün bize gelen ödeme talepleriyle neredeyse aynı miktardaydı." (s. 53.)

Spekülasyon poliçeleri.

No. 5092. "Bu" (satılan pamuklar için düzenlenen) "poliçeler asıl olarak kimler tarafından kabul ediliyordu?" {Bu eserde sıklıkla anılan pamuk fabrikatörü R. Gardner:} "Meta komisyoncuları tarafından: Bir kişi pamuk satın alır, bunu bir komisyoncuya aktarır, o komisyoncuya poliçe çeker, ve bu poliçeleri iskonto ettirir." – No. 5094. "Ve bunlar Liverpool'daki bankalara götürülüp iskonto mu ettiriliyor?" – "Evet, ve aynı zamanda başka yerlerde ... Bana kalırsa, başta Liverpool bankaları tarafından olmak üzere bu şekilde borç para sağlanmasaydı, geçtiğimiz yıl, bir libre pamuğun fiyatı $1^1/_2$ ya da 2 peni artmamış olurdu." – No. 600. "Spekülatörler tarafından Liverpool'daki pamuk komisyoncularına çekilen çok büyük sayıda poliçenin dolaşıma sokulduğunu söylemiştiniz; bu sistem, pamuğun yanı sıra, sömürgelerin ve yabancı ülkelerin ürünlerine dayalı kabul edilmiş senetler karşılığında verdiğiniz öndelikleri de kapsıyor mu?" – {A. Hodgson, Liverpool'da banker:} "Sömürgelerdeki her tür ürünü, ama en başta pamuğu kastetmiştim." – No. 601. "Bir banker olarak, bu tür senetlerden mümkün olduğunca uzak durmaya çalışıyor musunuz? – Durmuyoruz; makul bir düzeyde tutulduğu sürece, onu son derece meşru bir senet türü sayıyoruz. Bu tür senetler sıklıkla yenilenir."

Doğu Hindistan-Çin pazarındaki dolandırıcılık, 1847. – Charles Turner (Liverpool'daki önde gelen Doğu Hindistan firmalarından birinin başkanı):

> "Mauritius'la kurulan ticari ilişkilerle ve bu tür başka ticari ilişkilerle ilgili olarak gerçekleşen olaylardan hepimiz haberdarız. Komisyoncular, ... tümüyle meşru olduğu üzere, metaların gelmesinden sonra bunlar için çekilmiş olan poliçelere karşılık sağlamak üzere söz konusu metalar karşılığında ve yükleme belgeleri karşılığında öndelik vermekle kalmayıp ... henüz gemiye yüklenmemiş ve bazı örneklerde henüz imal edilmemiş ürünler karşılığında öndelik verme ... alışkanlığına sahipti. Şimdi kendi başımdan geçen bir olaydan söz edeyim: Belirli bir örnekte, Kalküta'da altı ya da yedi bin sterlinlik poliçeler satın almıştım; poliçelerin parası, şeker üretimine yardımcı olmak üzere Mauritius'a gitti; bu poliçeler İngiltere'ye geldi ve yarıdan fazlası protesto edildi; çünkü, bu poliçelerin ödenmesi için kullanılacak olan şeker kargoları geldiğinde anladım ki ... bunlar gemiye yüklenmeden, aslında neredeyse kaynatılmadan önce üçüncü taraflara ipotek edilmişti." (s. 78.) "Şimdi, imalatçılar nakit ödeme konusunda ısrar ediyor ama bunun çok büyük bir anlamı yok, çünkü alıcı, Londra'da bir miktar itibarı varsa, firmaya poliçe çekebilir ve bunu iskonto ettirir; iskontoların bugün ucuz olduğu Londra'ya gider; poliçeyi iskonto ettirir ve imalatçıya nakit ödeme yapar ... Metaların göndericisinin bunların bedelini Hindistan'dan elde etmesi en az on iki ay alır ... on ya da on beş bin sterlini olan bir adam, Hindistan'la ticaret işine girerdi; Londra'daki bir firmaya yüzde 1 vererek bu firmadan yüklü miktarda bir kredi alırdı; gönderilecek olan metaların getirisinin Londra'daki firmaya verilmesi koşuluyla Londra'daki firmaya poliçe çekerdi; ama iki taraf, Londra'daki firmanın herhangi bir nakit öndelik ödemeyeceği konusunda tam bir anlaşmaya varmış olurdu; yani, bir başka deyişle, poliçeler, mal bedellerinin ülkeye gelmesine kadar yenilenecek olurdu. Poliçeler Liverpool'da, Manchester'da ... ya da Londra'da ... iskonto ettiriliyordu ... pek çoğu İskoç bankalarında bulunuyordu." (s. 79.) – No. 786. "Geçenlerde Londra'da iflas etmiş olan bir firma var, ve yaptıkları işler incelendiğinde, bu tür bir işlemin gerçekleştirildiği anlaşıldı; Manchester'da bir ticari firma ve Kalküta'da bir başkası var; Londra'daki bir firmada 200 000 sterlinlik bir kredi hesabı açmışlar; yani, bu firmanın Glasgow'dan ve Manchester'dan Doğu Hindistan firmasına mal gönderen Manchester'daki arkadaşları, Londra'daki firmaya 200 000 sterlinlik poliçe çekme gücüne sahipti; aynı zamanda, yapılmış olan anlaşmaya göre, Kalküta'daki firma, Londra'daki firmaya 200 000 sterlinlik bir poliçe çekecekti; Kalküta'da satılan bu poliçelerin getirisiyle başka poliçeler satın alacak ve Glasgow'dan çekilen ilk poliçelerin karşılığını ödemek üzere Londra'daki firmaya gönderecekti ... Bu işlem üzerinden 600 000 sterlin değerinde poliçeler yaratılmış." – No. 971. "Günümüzde, Kalküta'daki bir firma" {İngiltere için} "bir kargo satın alır ve ödeme yaparken Londra'daki muhataplarına çektikleri kendi poliçelerini verir ve yükleme belgelerini ülkeye gönderirse, bu yükleme belgeleri ... ile Lombard Street'te hemen öndelik alabilir duruma gelir ve

muhataplarına ödeme çağrısı yapılana kadar bu parayı sekiz ay boyunca kullanabilirler."

IV. 1848 yılında, 1847 bunalımının nedenlerini araştırmak üzere Lordlar Kamarası'nın gizli bir komitesi toplandı. Ama bu komiteye sunulan tanık ifadeleri ilk olarak 1857'de yayınlandı (*Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress etc.*, 1857; alıntılarda: C. D., 1848/1857). Union Bank of Liverpool'un müdürü Bay Lister burada başka şeylerin yanı sıra şunları da söylemişti:

2444. "1847 baharında kredilerde aşırı bir genişleme oldu ... çünkü iş adamları varlıklarını işletmelerinden demiryollarına aktarıyor ve yine de eski işletme ölçeklerini korumaya çalışıyordu. Herhalde, başlangıçta, demiryolu hisselerini bir kârla satabileceklerini ve parayı yeniden işletmelerine aktarabileceklerini düşünüyorlardı. Muhtemelen, bunun yapılamayacağının farkına varıyor ve o zaman geçmişte nakit parayla yürüttükleri işleri için kredi alıyorlardı. Bu durumdan kaynaklanan bir kredi genişlemesi vardı."

2500. "Bankaların ellerinde tuttukları için zarar ettikleri ... bu poliçeler ... asıl olarak tahıl poliçeleri miydi yoksa pamuk poliçeleri mi? ... Bunlar, her tür ürüne dayalı poliçelerdi; tahıl ve pamuk ve şeker, her tür yabancı ürün. O dönemde, belki sıvı yağ dışında, fiyatı düşmeyen neredeyse hiçbir şey yoktu." – 2506. "Bir poliçeyi kabul eden bir komisyoncu, onun karşılığı olan metadaki bir fiyat düşüşüne karşı da kendisini yeterince güvence altına almadan bunu yapmaz."†

2512. "Ürünler için iki tür poliçe çekilir; birincisi, onu ithal eden yurt dışındaki tüccara çekilen ilk poliçedir ... Ürünler için çekilen poliçelerin vadeleri sıklıkla ürünün ulaşmasından önce dolar. Bu nedenle, tüccar, ürün ulaştığında, eğer yeterli sermayesi yoksa, bu ürünü satacak zamanı bulana kadar onu komisyoncuya rehin vermek zorundadır. O zaman Liverpool'daki tüccar tarafından söz konusu ürünün sağladığı güvenceye dayalı olarak komisyoncuya hemen yeni türdeki bir poliçe çekilir ... Ardından, komisyoncunun elinde ürünün bulunup bulunmadığını ve ona dayalı olarak ne kadar öndelik verdiğini kesinleştirmek bankerin işidir. Komisyoncunun zarar etmesi durumunda kendisini koruyacak kadar varlığa sahip olduğundan emin olmak onun işidir."

2516. "Bize yurt dışından da poliçeler gelir ... Birisi yurt dışında İngiltere'ye çekilmiş bir poliçe satın alır ve onu İngiltere'deki bir firmaya gönderir; bu poliçenin düzgün bir şekilde çekilip çekilmediğini, arkasında ürünlerin mi yoksa havanın mı olduğunu söyleyemeyiz."

2533. "Neredeyse her tür yabancı ürünün büyük zararlarla satıldığını söylediniz. Bunun, söz konusu ürünler üzerinden yapılan uygunsuz

---

† İngilizce cümlenin çevirisi: "Bir poliçeyi kabul eden bir komisyoncu, onun değeri üzerinden iyi bir kâr marjı elde etmedikçe bunu yapmayacaktır." *–Türkçe ed.*

spekülasyonlardan kaynaklandığını mı düşünüyorsunuz? – Çok büyük miktarda ithalat yapılmasından ve ona karşılık gelecek eşit büyüklükteki bir tüketimin bulunmamasından kaynaklandı. Göründüğü kadarıyla tüketim ciddi şekilde düşmüştü." – 2534. "Ekim'de ürünler neredeyse satılamaz durumdaydı."

Aynı raporda, bunalımın tepe noktasında genel bir *sauve qui peut* [herkes başının çaresine baksın] havasının nasıl ortaya çıktığı hakkında konuşan kişi, bu işlerin birinci sınıf uzmanı, Overend, Gurney and Co.'dan saygıdeğer kurnaz Quaker† Samuel Gurney:

> 1262. "Bir panik yaşanırken, insanlar banknotları karşılığında ne elde edebileceklerini ya da hazine bonolarını satarken yüzde bir ya da iki mi yoksa yüzde üç mü kaybedeceklerini sorgulamaz. Korku içindeki biri, kâr ya da zararı düşünmeden kendisini güvence altına alır ve dünyanın geri kalanını umursamaz."

V. Doğu Hindistan'la ticaret yapan Bay Alexander, Avam Kamarası'nın 1857 tarihli Banka Yasası Komitesi (alıntılarda: B. C., 1857) önünde iki pazarın karşılıklı doygunluğu hakkında şunları söylüyor:

> 4330. "Şu anda, Manchester'da 6 şilin yatırırsam Hindistan'da 5 şilin elde ederim; Hindistan'da 6 şilin yatırırsam Londra'da 5 şilin elde ederim."

Böylece Hint pazarı İngiltere tarafından ve İngiliz pazarı Hindistan tarafından eşit derecede doldurulup taşırılmıştı. Bu da, 1857 yazında, yani 1847'nin acı deneyimlerinin üzerinden henüz yalnızca on yıl geçmişken gerçekleşmişti!

---

† Dostların Dinsel Cemaati (Religious Society of Friends) adlı Hıristiyan mezhebinin üyesi. *–Türkçe ed.*

Bölüm

26

Para-Sermaye Birikimi, Bunun Faiz Oranına Etkisi

★ ★ ★

"İngiltere'de, sonunda para biçimini alma eğilimini gösteren sürekli bir ek servet birikimi gerçekleşiyor. Ama belki de, para elde etme arzusunun hemen ardından faiz ya da kâr getirecek olan herhangi bir yatırım için ondan ayrılma isteği geliyor; çünkü paranın kendisi ikisini de getirmez. Bu nedenle, bu aralıksız fazla sermaye akışıyla eş zamanlı olarak onun kullanılma alanları da giderek ve yeterince genişlemezse, belirli aralıklarla, gelişmelere bağlı olarak daha büyük ya da küçük hacimli olmak üzere, yatırım arayan para birikimlerine maruz kalmak zorunda oluruz. Uzun yıllar boyunca, İngiltere'nin fazla servetinin büyük soğurucusu devlet borçlarıydı ... Bu borçlar 1816'da en yüksek düzeylerine ulaşır ulaşmaz ve bir soğurucu olarak iş görmekten uzaklaşır uzaklaşmaz, yılda en az yirmi yedi milyonluk bir tutar kaçınılmaz olarak başka yatırım kanalları aramak zorunda kaldı. Dahası, çeşitli sermaye geri ödemeleri yapıldı ... Büyük bir sermaye gerektiren ve kullanılmayan sermaye fazlasına zaman zaman bir alan yaratan girişimler ... en azından bizim ülkemizde, toplumun, olağan uygulama alanlarında kendilerine yer bulamayan dönemsel aşırı servet birikimlerine çare bulunması için mutlak olarak gereklidir." (*The Currency Theory Reviewed*, London 1845, s. 32-34.)

Aynı eserde 1845 yılı için şöyle deniyor:

"Fiyatlar çok yakın geçmişteki bir dönemde depresyon sırasındaki en düşük noktalarından yukarıya doğru fırladı ... Konsolitler[†] nominal değerlerine çok yaklaştı ... İngiltere Bankası'nın kasa dairelerindeki altın ...

---

† *Konsolit* – Vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvili. *–Türkçe ed.*

kuruluşundan beri bu kurumun elinde bulunan en yüksek miktara ulaştı. Her tür hisse senedi genelde daha önce hiç görülmemiş fiyatlara ulaştı ve faizler çok düşük oranlara geriledi ... Tüm bunlar, şu saatte İngiltere'de yine ağır bir kullanılmayan servet birikiminin var olduğunun, yine spekülatif bir hareketlilik döneminin eşiğinde olduğumuzun kanıtları." (ibid., s. 36.)

"Gerçi ... altın ithalatı dış ticarette kazanç elde edildiğinin kesin bir işareti değildir, ama, herhangi bir açıklayıcı nedenin yokluğunda, altın ithalatı *prima facie* [ilk bakışta] bu tür bir kazancın bir kısmını temsil eder."† (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country,* London 1843, s. 40, 41.) "Ticaretin istikrarlı, fiyatların adil ... ve para dolaşımının aşırı değil ama eksiksiz ... olduğu bir dönemde, yetersiz bir hasadın beş milyon değerinde tahıl ithalatına ve altın ihracatına yol açtığını varsayalım. Dolaşım" {hemen aşağıda görüleceği üzere, dolaşım araçları değil, kullanılmayan para-sermaye kastediliyor. –F. E.} "kuşkusuz aynı miktarda azalırdı. Bireylerin ellerinde hâlâ aynı miktarda dolaşım aracı bulunabilir, ama tüccarların bankerlerindeki mevduatı, bankerlerin para komisyoncularındaki bakiyeleri ve kasalarındaki rezervleri vb. azalacak ve kullanılmayan sermaye miktarındaki bu azalmanın hemen ortaya çıkan sonucu faiz oranındaki bir yükseliş olacaktır. Diyelim ki, yüzde 4'ten yüzde 6'ya. İşler sağlıklı bir şekilde yürüdüğünden, güven sarsılmayacak, ama krediye biçilen değer artacaktır." (ibid., s. 42.) "Ama ... bütün fiyatların düştüğünü ... düşünün ... Fazlalık oluşturan para mevduat artışı biçiminde bankerlere geri döner, kullanılmayan sermaye bolluğu faiz oranını en düşük bir düzeye indirir, ve bu durum, ya fiyatların yeniden yükselmesinin veya işlerdeki bir canlanmanın hareketsiz durumdaki parayı yeniden göreve çağırmasına ya da bu paranın yabancı hisse senetlerine veya yabancı mallara yapılan yatırımlar yoluyla soğurulmasına kadar sürer." (s. 68.)

Aşağıdaki pasajlar da yine *Commercial Distress*, 1847/48 hakkındaki parlamento raporundan. – 1846-47'deki kötü hasat ve kıtlık yüzünden büyük miktarda gıda maddesi ithal etmek gerekmişti.

"Bu koşullar ülkenin ithalatının ... ihracatını ... çok büyük ölçüde aşmasına ... bankalardan ciddi bir para çıkışına ve ... poliçelerin iskonto ettirilmesi için ... iskonto komisyoncularına daha fazla başvurulmasına ... yol açtı ... Komisyoncular, poliçeleri daha titiz bir şekilde incelemeye başladı ... O zaman firmaların olanakları çok ciddi bir şekilde daraldı ve zayıf firmalar iflas etmeye başladı. Bunların kredilerine bel bağlayan ... firmalar ... battı. Bu da daha önce de hissedilen huzursuzluğu artırdı; ve yükümlülüklerini yerine getirmek için poliçelerini ve diğer değerli kâğıtlarını banknotlara çevirebileceklerine geçmişte olduğu kadar güvenemeyeceklerini anlayan bankalar ve başkaları, sağladıkları olanakları daha da sınırlandırdı ve pek çok örnekte tümüyle ortadan kaldırdı; çoğu örnekte kendi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için olmak üzere, banknotlarını kilit altına aldılar;

† İngilizce metinde cümlenin son kısmı şöyle: "... [altın ithalatı] *prima facie* dış ticaretten elde edilen kazancın bir kısmını temsil eder." *–Türkçe ed.*

onlardan ayrılmaktan korkuyorlardı ... Huzursuzluk ve kafa karışıklığı günden güne artıyordu; ve Lord John Russell'ın ... İngiltere Bankası'na mektubu olmasaydı ... genel iflasla karşılaşılırdı." (s. 74-75.)

Russell'ın mektubu Banka Yasasını askıya aldı. – Yukarda adı geçen Charles Turner'ın ifadesi:

"Bazı firmalar büyük kaynaklara sahipti, ama bunlar kullanılabilir durumda değildi. Sermayelerinin tümü Mauritius'taki gayrimenkullere ya da çivit fabrikalarına ya da şeker fabrikalarına bağlanmıştı. 500 000-600 000 sterlinlik borç yüklerinin altına girdikten sonra, poliçelerini ödemek için gereken varlıklardan yoksundular ve sonunda anlaşıldı ki poliçelerini ödeyebilmek konusunda tümüyle kredilerine bağımlıydılar. (s. 81.)

Daha önce anılan S. Gurney:

[1664.] "Şu anda" (1848) "işlemlerde bir daralma ve aşırı büyük bir para bolluğu var." – No. 1763. "Bence, faiz oranının bu denli yükselmesi, sermaye kıtlığından kaynaklanmamıştı; var olan korkudan (*the alarm*), banknot elde etmenin zorluğundan† kaynaklanmıştı."

İngiltere 1847'de ithal edilen gıda maddeleri için dışarıya en az 9 milyon sterlin tutarında altın ödedi. Bunun $7^1/_2$ milyonu İngiltere Bankası'ndan ve $1^1/_2$ milyonu başka kaynaklardan geldi. – Morris, İngiltere Bankası'nın guvernörü:

"Ülkedeki halka açık şirketlerin hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisse senetleri 23 Ekim 1847'ye gelindiğinde toplam olarak 114 752 225 sterlinlik bir değer kaybına uğramıştı." (s. 312.)

Lord G. Bentinck'in soruları üzerine, aynı Morris:

[3846.] "Stoklara†† ve her tür ürüne yatırılmış olan tüm varlıkların aynı şekilde değer yitirdiğinin; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlem görmemiş yünün kıtaya aynı düşmüş fiyatlarla gönderildiğinin ve şekerin, kahvenin ve çayın zorunlu satışlarla zararına satıldığının farkında değil misiniz? – Büyük miktarlarda gıda maddesi ithalatı nedeniyle gerçekleşen altın çıkışını karşılamak için ülkenin ciddi bir özveride bulunması kaçınılmazdı. – Böylesine bir özveride bulunarak altını yeniden elde etmek için çabalamak yerine, Bankanın kasalarında yatan 8 000 000 sterline el atılması daha iyi olurdu, diye düşünmüyor musunuz? – *Hayır, düşünmüyorum.*"

Şimdi de bu kahramanlık hakkındaki yorumlar. Disraeli, İngiltere Bankası'nın müdürü ve eski guvernörü olan Bay W. Cotton'ı sorguluyor:

† İngilizce metinde "banknot elde etmenin zorluğundan" sözcükleri bulunmuyor, bunun yerine, "faiz oranının çok yükselmiş olmasının yarattığı korkudan" deniyor. *–Türkçe ed.*

† † Burada "stocks" sözcüğünü "kâğıtlara" şeklinde çeviren Marx, elinizdeki kitabın 28. bölümünde aynı yerden alıntı yaparken "stoklara" sözcüğünü kullanmış (bkz. s. 454). *–Türkçe ed.*

"1844'te Banka sahiplerine ödenen kâr paylarının oranı neydi? – O yıl için yüzde 7'ydi." – "1844 için ... kâr payı neydi? – Yüzde dokuz." – "Banka bu yıl sahipleri için gelir vergisini ödüyor mu? – Ödüyor." – "1844'te ödedi mi? – Ödemedi."[83] – "O zaman bu" (1844 tarihli) "Banka Yasası sahiplerin fazlasıyla işine mi geldi? ... Sonuç, Yasanın kabul edilmesinden bu yana sahiplere ödenen kâr payının yüzde 7'den yüzde 9'a yükselmesi ve Yasadan önce sahiplerin ödediği gelir vergisinin şimdi Banka tarafından ödenmesi mi oldu? – *Öyle*." (No. 4356-4361.)

Bir taşra bankeri olan Bay Pease, 1847 bunalımı sırasında bankalarda gerçekleşen gömüleme hakkında şunları belirtiyor:

4605. "İngiltere Bankası, faiz oranını daha da yükseltmek zorunda olduğundan, herkes endişeli görünüyordu; taşra bankerleri ellerindeki altın miktarlarını ve banknot rezervlerini artırdı ve pek çoğumuz, geçmişte birkaç yüz sterlinlik altın ve banknot bulundurma alışkanlığına sahipken, birdenbire kasalarımızda ve çekmecelerimizde binlerce sterlin tutmaya başladık, çünkü iskontolarla ve piyasada dolaşan poliçelerimizle ilgili bir belirsizlik vardı ve bunun sonucu genel bir gömüleme oldu."

Bir komite üyesi şunu söylüyor:

4691. "Buna göre, son 12 yıl boyunca neden ne olmuş olursa olsun, sonuç, genel olarak üretken sınıflardan çok Yahudilere ve para tüccarlarına yaradı."

Para tüccarının bir bunalım döneminden ne kadar çok yararlandığı hakkında Tooke tanıklık ediyor:

"1847'de Warwickshire ile Staffordshire'ın metal eşya üretilen bölgelerinde çok sayıda mal siparişi kabul edilmedi, çünkü fabrikatörün poliçelerini iskonto ettirmek için ödemek zorunda olduğu faiz oranı tüm kârını yutacak düzeyin üzerindeydi." (No. 5451.)

Şimdi de daha önce alıntı yaptığımız bir başka parlamento raporuna bakalım: *Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857* (aşağıda *B. C.*, 1857 şeklinde alıntılanıyor). Bu raporda, İngiltere Bankası'nın müdürü ve *currency principle*'ın* baş savunucularından biri olan Bay Norman şu şekilde sorgulanıyor:

83 Yani, geçmişte, önce kâr payları saptanıyor ve ardından tek tek hissedarlara ödeme yapılırken gelir vergisi bunlardan kesiliyordu; ama 1844'ten sonra önce Bankanın toplam kârından vergi ödeniyor ve ardından kâr payları *"free of income tax"* ["gelir vergisinden muaf"] bir şekilde dağıtılıyordu. Dolayısıyla, aynı nominal yüzdeler ikinci durumda vergi tutarı kadar daha yüksektir. –F. E.

* *Currency principle* (*currency* teorisi) – 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de yaygınlaşan ve paranın miktar teorisine dayanan bir para teorisi. Miktar teorisinin savunucuları, metaların fiyatlarının dolaşımda bulunan para miktarıyla belirlendiğini iddia eder. *Currency principle*'ın savunucuları, madenî para dolaşımının yasalarını taklit etmek istiyordu. Madenî para dışında banknotları da *currency* (dolaşım araçları) arasında sayıyorlardı.

3635. "Faiz oranının, banknotların miktarına değil, sermaye arz ve talebine bağlı olduğunu düşündüğünüzü söylediniz. 'Sermaye'ye banknotlar ve sikkeler dışında neleri dâhil ettiğini söyler misiniz? – Kanımca 'sermaye'nin olağan tanımı, üretimde kullanılan metalar ya da hizmetlerdir." – 3636. "Faiz oranından söz ederken, 'sermaye' sözcüğüne tüm metaları dâhil ettiğinizi mi kastediyorsunuz? – Üretimde kullanılan tüm metalar." – 3637. "Faiz oranını neyin düzenlediğinden söz ederken 'sermaye' sözcüğüne tüm bunları dâhil mi ediyorsunuz? – Evet. Bir pamuk fabrikatörünün fabrikası için pamuk almak istediğini varsayarsak, bu durumda onu elde etmek için yapacağı şey, muhtemelen, bankerinden bir öndelik almak ve bu şekilde elde edilen banknotlarla Liverpool'a gitmek ve bir alım gerçekleştirmek olacaktır. Asıl istediği şey pamuktur; parayı ya da altını, sadece, pamuğu elde etmenin bir aracı olarak ister. Ya da, işçilerine ödeme yapmak için ödeme araçlarına gereksinim duyabilir; bu durumda da, banknotları ödünç alır ve işçilerin ücretlerini banknotlarla öder; işçiler de, gıda maddelerine ve barınacak yere gereksinim duyar ve para bunlar için ödeme yapmanın aracıdır." 3638. "Ama para için faiz ödeniyor? – İlk örnekte ödeniyor; ama bir başka örnek üzerinde duralım. Diyelim ki pamuğu, bir öndelik için bankaya gitmeden, vadeli olarak satın alması durumunda, peşin ödeme fiyatı ile ödeme yapacağı günkü vadeli fiyat arasındaki fark, faizin ölçüsüdür. Ortada hiç para olmasaydı da faiz var olurdu."

Kendini beğenmişlik içeren bu gevezelik, *currency principle*'ın bu önde gelen temsilcisine yaraşıyor. Önce, banknotların ya da paranın bir şey satın almanın araçları oldukları ve onların sırf kendilerini elde etmek için ödünç alınmadıkları şeklindeki dâhiyane keşif. Peki buradan çıkması gereken sonuç, faiz oranının neyle düzenleniyor olduğu? Şimdiye kadar sadece metaların piyasa fiyatlarını düzenlendikleri bilinen arz ve taleple. Ama çok farklı faiz oranları, metaların aynı kalan piyasa fiyatlarıyla uyumludur. – Ama kurnazlık devam ediyor. [Norman'a,] Haklı olarak,"Ama para için faiz ödeniyor" deniyor ve bu söylenen doğal olarak şu soruyu da içeriyor: Metalarla hiçbir şekilde uğraşmayan bankerin elde ettiği faizin bu metalarla ne ilgisi var? Ve aldıkları parayı çok farklı pazarlara, yani üretimde kullanılan metalar için çok farklı arz ve talep ilişkilerinin hüküm sürdüğü pazarlara yatıran fabrikatörler bu parayı aynı faiz oranıyla almıyor mu? – Söz konusu muhteşem dâhinin bu soru üzerine söylediklerine göre, fabrikatörün pamuğu vadeli olarak satın alması durumunda "peşin ödeme fiyatı ile ödeme yapacağı günkü vadeli

---

Banknotların eksiksiz bir şekilde altın karşılıklarının bulunması yoluyla istikrarlı bir para dolaşımının sağlanabileceğini düşünüyorlardı; emisyon, değerli metallerin ithalat ve ihracatına uygun şekilde düzenlenmeliydi. İngiliz iktidarının bu teoriyi temel alma girişimleri (1844 tarihli Banka Yasası) hiçbir şekilde başarılı olmamış ve yalnızca bunların bilimsel açıdan dayanaksız ve pratik amaçlar açısından tümüyle yararsız olduklarını doğrulamıştı. (Bkz. MEW, Band 13, s. 156-159 ve elinizdeki kitap, Bölüm 34, "Currency Principle ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı". –*Almanca ed.*

fiyat arasındaki fark, faizin ölçüsüdür."Tam tersi. Dâhi Norman'ın ne şekilde düzenlendiğini açıklaması gereken mevcut faiz oranı, peşin ödeme fiyatı ile ödemenin yapılacağı güne kadarki vadeli fiyat arasındaki farkın ölçüsüdür. Önce, peşin ödemede, pamuk, fiyatına satılacaktır ve bu fiyat piyasa fiyatıyla belirlenir; piyasa fiyatını da arz ve talebin durumu düzenler. Diyelim ki fiyat = 1000 sterlin olsun. Böylece, fabrikatör ile pamuk komisyoncusu arasındaki işlem, alım ve satımın söz konusu olması ölçüsünde, tamamlanmış olur. Şimdi buna ikinci bir işlem eklenir. Bu, borç veren ile borç alan arasındadır. 1000 sterlinlik değer fabrikatöre pamuk olarak öndelenir ve onun da bunu, diyelim üç ay içinde, para olarak geri ödemesi gerekir. Ve 1000 sterlinin piyasa faiz oranıyla belirlenen üç aylık faizi, peşin ödeme fiyatının üzerine eklenen bedeli oluşturur. Pamuğun fiyatı arz ve taleple belirlenir. Ama 1000 sterlinlik pamuk değerinin üç aylığına öndelenmesinin fiyatı faiz oranıyla belirlenir. Ve bu olgu, pamuğun kendisinin bu şekilde para-sermayeye dönüştürülmesi, Bay Norman'a göre, para hiç olmasa bile faizin var olacağını kanıtlar. Para hiç olmasaydı genel bir faiz oranı da hiçbir şekilde olmazdı.

Birincisi, sermayeyi "üretimde kullanılan metalar" olarak gören bayağı anlayış söz konusu. Bu metaların sermaye olarak iş görmeleri ölçüsünde, onların *sermaye* olarak değeri, *metalar* olarak değerlerinden farklı olarak, kendisini, onların üretken ya da ticari kullanımlarıyla elde edilen kârda ifade eder. Ve kâr oranının, satılan metaların piyasa fiyatıyla ve onların arz ve talebiyle her zaman bir ilişkisi vardır, ama bu oranı yine de çok farklı koşullar belirler. Ve kuşkusuz, faiz oranı, genel olarak, kâr oranıyla sınırlanır. Ama Bay Norman'ın bize söylemesi gereken şey, tam da, bu sınırın ne şekilde belirlendiği. Ve bu sınır, sermayenin diğer biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebiyle belirlenir. Bu noktada şu da sorulabilirdi: Para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir? Maddi sermaye arzı ile para-sermaye arzı arasında örtük bir bağlantının bulunduğu da, aynı şekilde, sanayici kapitalistlerin para-sermaye taleplerinin gerçek üretim koşullarıyla belirlendiği de kesin olarak doğrudur. Norman, bizi bu konuda aydınlatmak yerine, para-sermaye talebinin para olarak para talebiyle özdeş olmadığı hikmetiyle borçlu çıkarıyor; ve bu hikmetin tek nedeni, onda, Overstone'da ve diğer *currency* peygamberlerinde, arka planda, her zaman, yapay yasal müdahaleler yoluyla dolaşım araçlarından sermaye elde etmek ve faiz oranını yükseltmek için çabalama kötü vicdanının bulunması.

Şimdi, ülkedeki "sermaye" çok kıt olduğundan "para"sı için %10 almasının nedenini açıklaması istenen Lord Overstone'a, diğer adıyla Samuel Jones Loyd'a gelelim.

> 3653. "Faiz oranındaki dalgalanmanın kaynağında iki neden vardır: sermayenin değerinde bir değişim"

(mükemmel! Ne de olsa, sermayenin değeri, genel olarak bakıldığında, tam da faiz oranıdır! Demek ki, faiz oranındaki değişim burada faiz oranındaki bir değişimden kaynaklanıyor. "Sermayenin değeri", teorik olarak, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, hiçbir zaman başka bir şekilde kavranmaz. Ya da: Eğer Bay Overstone sermayenin değerinden kâr oranını anlıyorsa, bilge düşünür, faiz oranının kâr oranı tarafından düzenlendiği görüşüne geri dönmüş olur!)

> "ya da ülkedeki para miktarındaki bir değişim. Süreleri ya da dalgalanma boyutları açısından büyük olan tüm büyük faiz dalgalanmalarının kaynağında açık bir şekilde sermayenin değerindeki değişimler vardır. Bu konuda faiz oranının 1847'deki ve son iki yıldaki (1855-56) yükselişinden daha çarpıcı iki pratik örnek gösterilemez; faiz oranındaki, para miktarındaki bir değişimden kaynaklanan daha küçük dalgalanmalar hem boyutları hem de süreleri açısından küçüktür. Bunlar sık görülür ve ne kadar hızlı ve sık olurlarsa kaderlerindeki amacı gerçekleştirmek konusunda o kadar etkili olurlar."

Bu amaç da Overstone gibi bankerleri zenginleştirmektir. Dost Samuel Gurney Lordlar Komitesi önünde bunu çok safça ifade ediyor, *C. D.*, 1848[/1857]:

> 1324. "Sizce, faiz oranındaki geçtiğimiz yıllarda görülen büyük dalgalanmalar bankerlerin ve para tüccarlarının yararına mıydı değil miydi? – Bence para tüccarlarının yararınaydılar. Ticaretteki tüm dalgalanmalar bilgili kişilerin (*to the knowing man*) yararınadır." 1325. "Yüksek faiz oranları onun en iyi müşterilerini yoksullaştırmak yoluyla nihai olarak bankere zarar veremez mi? – Hayır; hissedilebilir derecede böylesi bir etki yarattığını düşünmüyorum."

Voilà ce que parler veut dire. [Konuşma diye buna derim.]

Var olan para tutarının faiz oranı üzerindeki etkisine geri döneceğiz. Ama Overstone'un burada bir kez daha bir karışıklığa başvurduğunu şimdiden belirtmek gerekir. 1847'de para-sermaye talebi farklı nedenlerle artmıştı (Ekim'den önce, para kıtlığından, yukarıda andığı şekliyle "elde bulunan paranın miktarından" kaynaklanan herhangi bir sorun yaşanmamıştı). Tahılın pahalılaşması, pamuk fiyatlarının yükselmesi, aşırı üretim yüzünden şekerin satılamaz duruma gelmesi, demiryolu spekülasyonu ve çöküş, dış pazarların pamuklu ürünlerle dolup taşması, yukarıda tarif edilen ve sadece hatır senetleri için gerçekleştirilen Hindistan'a zorunlu ihracat ve Hindistan'dan zorunlu ithalat. Tüm bunlar, hem sanayideki aşırı üretim hem de tarımdaki eksik üretim, yani çok farklı nedenler, para-sermaye talebinin, yani kredi ve para talebinin

yükselmesine yol açmıştı. Para-sermaye talebindeki artışın kaynağında üretim sürecinin kendisinin gidişi vardı. Ama neden ne olursa olsun, faiz oranını, yani para-sermayenin değerini yükselten şey, *para*-sermaye talebiydi. Overstone, para-sermayenin değerinin, faiz oranının artmış olması *nedeniyle* artmış olduğunu söylemek istiyorsa, bu totolojidir. Ama eğer burada "sermayenin değeri"nden söz ederken faiz oranındaki yükselmenin nedenini kâr oranının yükselişi olarak görüyorsa, bunun yanlış olduğu hemen şimdi görülecek. Para-sermaye talebi ve dolayısıyla "sermayenin değeri", kârın düşmesine rağmen artabilir; para-sermayenin göreli arzı düşer düşmez, onun "değeri" artar. Overstone'un kanıtlamak istediği şey, 1847 bunalımının ve ona eşlik eden yüksek faiz oranının, "var olan paranın miktarıyla", yani onun ilham verdiği 1844 tarihli Banka Yasasıyla hiçbir ilgisinin bulunmadığı; oysa, (Overstone'un yarattığı) banka rezervinin tükeneceği korkusunun 1847-48 bunalımına bir para paniği eklemesi ölçüsünde, gerçekte bir ilgisi vardı. Ama buradaki konumuz bu değil. Elde bulunan kaynaklarla karşılaştırıldığında aşırı büyük ölçekli işlemlerin yapılmasının neden olduğu bir para-sermaye kıtlığı vardı ve bu kıtlığın patlak vermesine yol açan şey, yeniden üretim sürecindeki, kötü hasat, aşırı demiryolu yatırımları, özellikle pamuklu ürünlerdeki aşırı üretim, Hindistan ve Çin'le ticaretteki dolandırıcılıklar, spekülasyon, aşırı şeker ithalatı vb.'nin sonucu olan bozulmaydı. Quarter başına 120 şilinden tahıl satın almış olanların, tahılın fiyatı 60 şiline düştüğünde eksikliğini hissettikleri şeyler, fazladan ödemiş oldukları 60 şilin ve buna karşılık gelen, Lombard Street'teki tahıl öndelikleri cinsinden krediydi. Tahıllarını 120 şilinlik eski fiyat üzerinden paraya çevirmelerini engelleyen şey, hiçbir şekilde, banknot kıtlığı değildi. Şeker ithal etmiş olanların şeker neredeyse satılamaz duruma geldiğinde yaşadıkları için de aynısı geçerli. Dolaşım sermayelerini (*floating capital*) demiryollarına bağlamış ve "meşru" işlerinde bunun yerini doldurmak konusunda krediye bel bağlamış olan beylerin yaşadıkları için de. Overstone'a göre tüm bunların ifade ettiği şey, "parasının yükselmiş değeri hakkındaki manevi bir farkındalık (*a moral sense of the enhanced value of his money*)". Ama para-sermayenin bu yükselmiş değeri, diğer tarafta, doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (meta-sermaye ve üretken sermaye) düşmüş para-değerine karşılık geliyordu. Bir biçimdeki sermayenin değeri yükselmişti, çünkü diğer biçimdeki sermayenin değeri düşmüştü. Ne var ki, Overstone, farklı türdeki sermayelerin bu iki değerini genel olarak tek bir sermaye değerinde özdeşleştirmeye çalışır ve bunu da, her ikisini, dolaşım araçlarındaki, var olan paradaki bir kıtlığın karşısına koyarak yapar. Ama aynı para-sermaye tutarı çok farklı miktarlardaki dolaşım araçlarıyla ödünç verilebilir.

Şimdi de onun verdiği 1847 tarihli örneği ele alalım. Bankanın resmî faiz oranı şöyleydi: Ocak: %3-$3^{1}/_{2}$. Şubat: %4-$4^{1}/_{2}$. Mart: çoğunlukla %4. Nisan: (panik) %4-$7^{1}/_{2}$. Mayıs: %5-$5^{1}/_{2}$. Haziran: ay boyunca %5. Temmuz: %5. Ağustos: %5-$5^{1}/_{2}$. Eylül: %5; küçük oynamalarla %$5^{1}/_{4}$, %$5^{1}/_{2}$, %6. Ekim: %5, %$5^{1}/_{2}$, 7%. Kasım: %7-10. Aralık: %7-5. – Bu örnekte faizin yükselmesinin nedeni, kârların azalması ve metaların para-değerlerinin çok büyük ölçüde düşmesiydi. Dolayısıyla, eğer Overstone burada faiz oranının 1847'de yükselmesinin nedeninin sermayenin değerinin yükselmesi olduğunu söylüyorsa, o zaman burada sermayenin değerinden yalnızca para-sermayenin değerini anlayabilir ve para-sermayenin değeri de faiz oranından başka bir şey değildir. Ama sonra gerçek yüzü ortaya çıkar ve sermayenin değeri kâr oranıyla özdeşleştirilir.

1856'da ödenmiş olan yüksek faiz oranına gelince, Overstone, gerçekten de, bunun, kısmen, faizi kârdan değil başkalarının sermayesiyle ödeyen kredi şövalyelerinin ön plana çıkmasının bir belirtisi olduğunu bilmiyordu; 1857 bunalımından yalnızca birkaç ay önce,"işlerin tümüyle yolunda gittiğini"iddia etmişti.

Şunları da belirtiyor:

> 3722. "Faiz oranındaki bir yükselişin ticaret kârlarını tahrip ettiği düşüncesi çok yanlıştır. Birincisi, faiz oranındaki bir yükseliş nadiren uzun sürer; ikincisi, eğer uzun süreli ve büyük ölçekli olursa, gerçekten de sermayenin değerindeki bir yükseliştir, ve sermayenin değeri neden yükselir? Çünkü kâr oranı yükselmiştir."

Demek ki,"sermayenin değeri"nin ne anlama geldiğini sonunda burada öğreniyoruz. Bunun dışında, kâr oranı uzun bir süre boyunca yüksek kalabilir ve buna rağmen, kârın büyük bölümünü faizin yutacağı bir şekilde, girişimci kazancı düşebilir ve faiz oranı yükselebilir.

> 3724. "Faiz oranındaki yükseliş, ülkenin ticaretindeki büyük artışın ve kâr oranındaki büyük yükselişin sonucuydu; ve faiz oranındaki yükselişin, onun kendi nedenleri olan iki şey üzerinde yıkıcı etkide bulunduğundan yakınmak, insanın hakkında ne diyeceğini bilemeyeceği bir tür mantıksal saçmalıktır."

Şunu söyleseydi de aynı derecede mantıklı bir şey söylemiş olurdu: Kâr oranındaki yükseliş, meta fiyatlarının spekülasyon yoluyla yükseltilmesinin sonucuydu ve fiyatlardaki yükselişin, kendi nedenlerini, yani spekülasyonu tahrip etmesinden yakınılıyorsa, bu mantıksal bir saçmalıktır vb. Bir şeyin sonunda kendi nedenini tahrip edebilecek olması, yalnızca, yüksek faiz oranına âşık olan tefeci için mantıksal bir saçmalıktır. Romalıların büyüklüğü, onların fetihlerinin nedeniydi, ve fetihleri büyüklüklerini tahrip etmişti. Zenginlik lüksün nedenidir ve lüks,

zenginlik üzerinde tahrip edici etkide bulunur. Düzenbaz! Başka hiçbir şey, bugünkü burjuva dünyasının ahmaklığını, bu milyonerin, bu *dunghill aristocrat*'ın [sonradan görmenin] "mantığı"nın İngiltere genelinde uyandırmış olduğu saygıdan daha iyi tarif edemez. Ayrıca, yüksek bir kâr oranının ve işlerdeki genişlemenin yüksek bir faiz oranının nedenleri olabilecek olması, hiçbir şekilde, yüksek bir faiz oranının yüksek bir kâr oranının nedeni olmasına yol açmaz. Ve önümüzdeki soru, tam olarak şudur: Bu yüksek faiz (bunalım sırasında gerçekten görüldüğü üzere) devam etmedi mi, ya da dahası, zirve noktasına ancak yüksek kâr oranı ömrünü çoktan doldurmuşken çıkmadı mı?

> 3718. "İskonto oranındaki büyük bir yükselişe gelince, bu, tümüyle sermayenin değerindeki artıştan kaynaklanan bir durumdur, ve bence, sermayenin değerindeki bu artışın nedenini herkes mükemmel bir açıklıkla keşfedebilir. Bu Yasanın yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca bu ülkenin ticaretinin 45 000 000 sterlinden 120 000 000 sterline yükseldiğine daha önce değinmiştim. Bu kısa özetin gerisinde yatan bütün o olaylar üzerine, ticaretteki bu denli devasa bir artışı gerçekleştirmek için gerekli olan çok büyük sermaye talebi üzerine, ayrıca, bu çok büyük talebi karşılamak için kullanılması gereken toplumsal kaynağın, yani ülkenin yıllık tasarruflarının geçtiğimiz üç ya da dört yıl boyunca kâr getirmeyen savaş harcamaları için tüketilmiş olması üzerine bir düşünülsün. İtiraf etmeliyim ki, benim şaşırdığım şey, faiz oranının çok daha yüksek olmaması; bir başka deyişle, beni şaşırtan şey, bu devasa işlemleri gerçekleştiren sermaye üzerindeki baskının sizin saptadığınızdan daha şiddetli olmaması."

Tefecilik mantığı uzmanımızdan ne kadar mükemmel bir laf salatası! Sermayenin değerindeki artışla yine karşımızda! Anlaşıldığı kadarıyla, bir tarafta yeniden üretim sürecinin bu muazzam genişlemesinin, yani gerçek sermaye birikiminin gerçekleştiğini, diğer tarafta ise, ticaretteki bu devasa artışı gerçekleştirmek üzere, "çok büyük talep"le karşılaşan bir "sermaye"nin durduğunu düşünüyor! Peki ama, bu muazzam üretim artışının kendisi sermaye artışı değil miydi ve eğer talep yarattıysa, aynı zamanda arzı da yaratmamış mıydı ve dahası aynı zamanda para-sermaye arzını artırmamış mıydı? Faiz oranı çok yükseldiyse, bunun tek nedeni, para-sermaye talebinin arzdan daha hızlı büyümesiydi; bir başka deyişle, bunun anlamı, sınai üretimin genişlemesiyle birlikte onun kredi sistemine dayalı olarak yürütülmesi uygulamasının da yaygınlaşmasıydı. Bir başka deyişle, gerçek sınai genişleme "borç para" talebinin artmasına yol açmıştı ve açık ki, bankerimiz, "muazzam sermaye talebi"nden bu sonuncu talebi anlıyor. İhracatı 45 milyondan 120 milyona çıkaran şeyin tek başına sermaye *talebinin* genişlemesi olamayacağı kesin. Ve Overstone daha aşağıda ülkenin Kırım Savaşı tarafından yutu-

lan yıllık tasarruflarının söz konusu büyük talebin doğal arz kaynağını oluşturduğunu söylerken ne kastediyor? Birincisi, İngiltere, küçük Kırım Savaşından çok farklı bir savaş olan 1792-1815'te neyle birikim gerçekleştirdi? İkincisi, doğal kaynak kuruduysa, sermaye hangi kaynaktan geldi? İngiltere'nin başka ülkelerden öndelik almadığı biliniyor. Ama eğer doğal kaynağın yanında bir de yapay kaynak varsa, doğal kaynağı savaşta ve yapay kaynağı ticarette kullanmak bir ülke için en güzel yöntem olurdu. Fakat elde yalnızca eski para-sermaye bulunuyorduysa, yüksek faiz oranı sayesinde etkisini iki katına çıkarmayı mı başarmıştı? Bay Overstone, açıkça, ülkenin yıllık tasarruflarının (ama bu örnekte tüketildikleri kabul ediliyor) yalnızca para-sermayeye dönüştürüldüğüne inanıyor. Ama gerçek birikim gerçekleşmeseydi, yani üretim artmasaydı ve üretim araçları çoğalmasaydı, bu üretim üzerindeki para biçimindeki alacak iddialarının birikmesi neye yarardı?

Overstone, "sermayenin değeri"ndeki yüksek kâr oranından kaynaklanan artışı, artan para-sermaye talebinden kaynaklanan artışla aynı kefeye koyuyor. Bu talep, kâr oranından tümüyle bağımsız olan nedenlerle artabilir. Kendisi de, örnek gösterirken, 1847'de gerçek sermayenin değersizleşmesi sonucu yükseldiğini söylüyor. İşine nasıl geliyorsa öyle yapıyor ve sermayenin değerini ya gerçek sermayeyle ya da para-sermayeyle ilişkilendiriyor.

Bankacı lordumuzun namussuzluğu ve didaktik bir hava verdiği dar kafalı banker bakış açısı kendisini şurada da gösteriyor:

> 3728. (Soru.) "İskonto oranının tüccar açısından ciddi bir önem taşımadığını düşündüğünüzü söylediniz; normal kâr oranının ne olduğu hakkındaki görüşünüzü söyleyebilir misiniz lütfen?"

Bay Overstone, buna cevap vermenin "olanaksız" olduğunu söyler.

> 3729. "Ortalama kâr oranının diyelim %7-10 olduğu varsayıldığında, iskonto oranının %2'den %7 ya da %8'e yükselmesi kâr oranını ciddi bir şekilde etkilemek zorunda, öyle değil mi?"

(Sorunun kendisi girişimci kazancı oranıyla kâr oranını aynı kefeye koyuyor ve kâr oranının faiz ile girişimci kazanının ortak kaynağı olduğunu göz ardı ediyor. Faiz oranı kâr oranına dokunmayabilir, ama girişimci kazancı için aynısı geçerli değildir. Overstone'un cevabı:)

> "Birincisi, taraflar, kârlarını ciddi şekilde sekteye uğratacak bir iskonto oranını ödemeyecektir; bunu yapmak yerine işlerini durduracaklardır."

(Evet, kendilerini batırmadan bunu yapabilirlerse. İskontoyu, kârları yüksek olduğu sürece, istedikleri için, ve kârları düşer düşmez, ödemek zorunda oldukları için öderler.)

> "İskonto ne anlama gelir? Bir kişi bir poliçeyi neden iskonto ettirir? ... Çünkü daha büyük miktardaki bir sermayeyi emri altına almak ister."

(*halte-là*! [dur bakalım!] bağlanmış sermayesinin parasal getirisini erkene almak ve işlerinin durmasını önlemek istediği için. Vadesi gelen ödemeleri yapmak zorunda olduğundan. Başkalarının sermayesini, yalnızca, işler iyi giderken ya da işler kötü giderken bile başkalarının sermayesi üzerinden spekülasyon yapıyorsa talep eder. İskonto, kesinlikle, sadece işleri genişletmenin bir aracı değildir.)

> "Ve daha büyük miktardaki bir sermayeyi emri altına almayı neden ister? Çünkü bu sermayeyi kullanmak ister; ve bu sermayeyi kullanmayı neden ister? Çünkü bunu yapmak onun için kârlıdır; iskonto onun kârını tahrip ediyor olsa, bunu yapmak onun için kârlı olmazdı."

Bu kendini beğenmiş mantıkçı, poliçelerin yalnızca işleri büyütmek için iskonto ettirildiğini ve işlerin, bunu yapmak kârlı olduğu için büyütüldüğünü varsayıyor. Birinci varsayım yanlıştır. Normal iş adamı, sermayesinin para biçimini önceden elde etmek ve bu yolla yeniden üretim sürecinin devam etmesini sağlamak için; işini büyütmek ya da ek sermaye elde etmek için değil, verdiği krediyi aldığı krediyle denkleştirmek için iskontoya başvurur. Ve işini krediyle büyütmek istiyorsa, senetlerin iskonto ettirilmesi ona pek az yarar sağlayacaktır, çünkü bu, zaten elinde bulunan bir para-sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesinden başka bir şey değildir; bunun yerine, daha uzun vadeli, sabit faizli bir borç almayı tercih edecektir. Kuşkusuz, kredi şövalyesi, işini büyütmek için, kötü giden bir işini bir başkasıyla telafi etmek için; kâr elde etmek için değil bir başkasının sermayesinin sahibi olmak için hatır senetlerini iskonto ettirecektir.

Bay Overstone, iskontoyu bu şekilde (sermayeyi temsil eden poliçelerin nakit paraya çevrilmesi yerine) ek sermayenin ödünç alınmasıyla özdeşleştirdikten sonra, üzerine gidilir gidilmez hemen geri adım atar.

> 3730. (Soru:) "İşleri olan tüccarlar, iskonto oranındaki herhangi bir geçici artışa rağmen işlemlerini belirli bir dönem boyunca sürdürmek zorunda değil mi?" – (Overstone:) "Hiç kuşkusuz, herhangi bir özel işlem söz konusu olduğunda, bir kişi sermayeyi yüksek bir faiz oranı yerine düşük bir faiz oranıyla emri altına alabiliyorsa, konu bu dar bakış açısıyla ele alındığında, bu onun için iyi bir şeydir."

Buna karşılık, Bay Overstone'un "sermaye"den birdenbire sadece kendi banker sermayesini anlamaya başlaması ve bu nedenle de poliçelerini ona iskonto ettiren adamı, sermayesinin meta biçiminde var olması ya da sermayesinin para biçiminin Bay Overstone tarafından bir başka para biçimine çevrilen bir poliçe olması nedeniyle, sermayesi olmayan bir adam olarak ele alması sınırlı olmayan bir bakış açısıdır.

> 3732. "1844 tarihli Yasayla ilişkili olarak, ortalama faiz oranının bankadaki altın miktarına oranının ne olduğunu söyleyebilir misiniz; altın miktarı 9 000 000 ya da 10 000 000 sterlin civarında olduğunda faiz oranının yüzde 6 ya da 7, ve 16 000 000 sterlin olduğunda faiz oranının yüzde 3 ile 4 arasında olduğu bir gerçek mi?"

(Soruyu soran kişi, onu, bankadaki altın miktarından etkilendiği kadarıyla faiz oranını, sermayenin değerinden etkilendiği kadarıyla faiz oranıyla açıklamaya zorlamak istiyor.)

> "Böyle olduğunu düşünmüyorum ... ama eğer böyleyse, bence 1844 tarihli Yasada benimsenenlerden çok daha katı önlemler almamız gerekir, çünkü altın rezervi ne kadar büyükse faiz oranının o kadar küçük olduğu doğruysa, bu bakış açısına göre, altın rezervini sınırsız bir miktara yükseltmek için işe koyulmamız gerekirdi ve böylece faizi sıfıra düşürürdük."

Soruyu soran Cayley, bu kötü espriden etkilenmeden devam eder:

> 3733. "Böyle olsaydı, diyelim ki 5 000 000 sterlin tutarında altın yeniden bankaya yatırılsaydı önümüzdeki altı aylık süre içinde altın miktarı diyelim ki 16 000 000 sterlin olurdu ve diyelim ki faiz oranı bu nedenle yüzde 3 ya da 4'e düşseydi, faiz oranındaki düşüşün ülkenin ticaretindeki büyük bir daralmadan kaynaklandığı nasıl söylenebilirdi? – Faiz oranındaki düşüşün değil, faiz oranındaki son yükselişin ülkenin ticaretindeki büyük genişlemeyle yakından bağlantılı olduğunu söyledim."

Ama Cayley'in söylediği şey şu: Faiz oranının yükselmesi, altın rezervinin daralmasıyla birlikte, ticaretteki genişlemenin bir işaretiyse, faiz oranının düşmesi, altın rezervinin genişlemesiyle birlikte, ticaretteki daralmanın işareti olmak zorundadır. Overstone'un buna bir cevabı yok.

> 3736. [Soru:] "Sizin," (metinde her zaman *Your Lordship* [Lord Hazretleri] diye geçiyor†) "paranın, sermaye elde etmenin aracı olduğunu söylediğinizi duydum."

(Yanlışlık işte burada, yani paranın bir araç olarak kavranmasında; para, sermayenin *biçimidir*.)

> {İngiltere Bankası'nın} "Altınları azalırken, tam tersine, kapitalistler, para elde etmek konusunda büyük zorluklarla karşılaşmaz mı?" – (Overstone:) "Hayır, para elde etmek isteyenler, kapitalistler değil, kapitalist olmayanlardır ve neden para elde etmek isterler? ... Çünkü para aracılığıyla, kapitalist olmayan kişilerin işlerini yürütmek üzere, kapitalistin sermayesini emirleri altına alırlar."

Overstone burada açıkça, fabrikatörlerin ve tüccarların kapitalist olmadığını ve kapitalistin sermayesinin sadece para-sermaye olduğunu söylüyor.

† Bu çeviride de "Lord Hazretleri" yerine "siz" kullanıldı. –*Türkçe ed.*

> 3737. "Poliçe çekenler kapitalist değil mi? – Poliçe çekenler kapitalist olabilir de olmayabilir de."

Burada çıkmaza düşüyor.

Ardından, tüccarların poliçelerinin satmış ya da göndermiş oldukları metaları temsil edip etmediği soruluyor. Bir banknot altını ne şekilde temsil ediyorsa söz konusu poliçelerin de metaları aynı şekilde temsil ettiğini reddediyor. (3740, 3741.) Bu da bir utanmazlık.

> 3742. "Tüccarın amacı para elde etmek değil midir? – Hayır; para elde etmek, poliçe çekilirken amaç değildir; para elde etmek, poliçe iskonto edilirken amaçtır."

Poliçe çekmek, metaları bir kredi parası biçimine çevirmektir; aynı şekilde, poliçe iskonto ettirmek de, bu kredi parasını bir başka kredi parasına, yani banknotlara çevirmektir. Her durumda, Bay Overstone burada iskonto ettirmenin amacının para elde etmek olduğunu kabul ediyor. Daha önce, iskontoya, sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesi için değil, yalnızca ek sermaye elde edilmesi için izin veriyordu.

> 3743. "1825, 1837 ve 1839'da yaşandığını söylediğiniz türden bir panik baskısı altında iş dünyasının en büyük arzusu ne olur; sermaye sahibi olmayı mı yoksa yasal ödeme aracı sahibi olmayı mı amaçlarlar? – İşlerini sürdürmek için sermayeye hükmedebilir olmayı amaçlarlar."

Onların amacı, yaşanan kredi kıtlığı nedeniyle ve metalarını düşük fiyatlarla elden çıkarmak zorunda kalmamak için, kendilerine çekilen ve vadeleri dolan poliçeler için ödeme araçları elde etmektir. Hiç sermayeleri yoksa, ödeme araçlarıyla birlikte doğal olarak sermaye de elde ederler, çünkü bir karşılık ödemeden değer elde ederler. Paranın kendisini elde etme talebi, her zaman, meta ya da alacak biçimindeki değeri para biçimine çevirme arzusundan ibarettir. İşte bu nedenle, bunalımlar bir yana bırakıldığında bile, sermaye ödünç almakla, para taleplerinin bir biçimden bir başkasına ya da gerçek paraya çevrilmesini sağlamaktan başka bir şey yapmayan iskonto arasında büyük bir fark vardır.

{Editörlük hakkımı kullanarak buraya bir ara not ekliyorum.

Hem Norman'a hem de Loyd-Overstone'a göre, banker her zaman "sermaye öndeleyen" kişidir ve onun müşterisi de ondan "sermaye" talep eden kişidir. Bu nedenle, Overstone'un sözlerine göre, insanlar poliçelerini ona iskonto ettirir, "çünkü emirleri altına *sermaye* almak isterler" (3729) ve bu kişiler için "*sermayeyi* düşük bir faiz oranıyla *emirleri altına alabilmek*" iyi bir şeydir (3730). "Para, *sermaye* elde etmenin aracıdır" (3736, ve bir panik döneminde iş dünyasının büyük arzusu "*sermayeye* hükmedebilir olmaktır" (3743). Loyd-Overstone'un sermayenin ne

olduğu hakkındaki olanca kafa karışıklığına karşın, şu kadarı açık ki, bankerin müşterisine verdiği şeyi sermaye olarak, müşterinin daha önce sahip olmadığı ve daha önce elinin altında bulunan sermayeye ek oluşturmak üzere ona öndelenen sermaye olarak tanımlıyor.

Banker, para biçiminde elde bulunan toplumsal sermayenin dağıtıcısı (borç verme biçiminde) olarak görünmeye o kadar alışmıştır ki, elinden para çıkarmasını içeren her işlevi bir borç verme işlemi sanır. Ödediği her para ona bir öndelik olarak görünür. Para, doğrudan doğruya borç olarak veriliyorsa, bu kelimesi kelimesine doğrudur. Poliçe iskonto etme işine yatırılıyorsa, onun için gerçekten de poliçenin vadesinin dolmasına kadar bir öndeliktir. Böylece, öndelik olmayan ödemeler yapamayacağı düşüncesi kafasında kemikleşir. Ve bunlar, yalnızca, faiz ya da kâr elde etme amaçlı her para yatırımının, iktisadi açıdan, özel kişi olarak ilgili para sahibinin girişimci olarak kendisine verdiği bir öndelik olarak görülmesi anlamında değil, bankerin belirli bir tutarı borç verme yoluyla aktarması ve müşterinin elinde bulunan sermayenin bu tutar miktarında artması şeklindeki kesin anlamıyla öndeliklerdir.

Bankerinin nakit para olarak müşterilerinin emrine sunduğu şeyin sermaye mi yoksa sadece para, dolaşım aracı, *currency* mi olduğu şeklindeki kafa karıştırıcı tartışma konusunu, bankerin bürosundan ekonomi politiğe aktarılmış olan bu düşünce yaratmıştır. Bu (temelde basit) tartışma konusu hakkında bir karara varmak için kendimizi banka müşterisinin yerine koymamız gerekir. Önemli olan, onun ne istediği ve elde ettiğidir.

Banka, ondan herhangi bir güvence istemeden sadece kişisel kredisine dayalı olarak müşterisine bir borç veriyorsa, durum açıktır. Müşteri, kesinlikle, o ana dek kullandığı sermayeye ek olarak belirli bir değer büyüklüğündeki bir öndelik elde etmiş olur. Onu para biçiminde elde eder; yani, sadece para değil, aynı zamanda *para-sermaye* elde eder.

Değerli kâğıtların vb. rehin verilmesi karşılığında öndelik elde ediyorsa, bu, ona geri ödeme koşuluyla para ödenmiş olması anlamında öndeliktir. Ama sermaye öndeliği değildir. Çünkü değerli kâğıtlar da sermayeyi, üstelik öndelikten daha yüksek bir tutarı temsil eder. Demek ki, alıcı, rehin verdiğinden daha düşük bir sermaye değeri elde eder; bu, onun için, hiçbir şekilde ek sermaye edinimi değildir. Bu işi, sermayeye gereksinim duyduğundan değil (sermayeye değerli kâğıt biçiminde zaten sahiptir), paraya gereksinim duyduğundan yapar. Dolayısıyla burada sermaye değil *para* öndelenmektedir.

Öndelik, poliçelerin iskonto edilmesi yoluyla verilirse, öndelik *biçimi* de ortadan kalkar. Burada saf bir alım ve satım vardır. Poliçenin mül-

kiyeti ciro yoluyla bankaya, buna karşılık paranın mülkiyeti müşteriye geçer; müşterinin geri ödeme yapması söz konusu değildir. Müşteri bir poliçeyle ya da benzer bir kredi aracıyla nakit para satın alıyorsa, başka metalarıyla, pamuğuyla, demiriyle, tahılıyla satın aldığı nakit para ne kadar öndelikse bu para da tam olarak o kadar öndeliktir. Ve burada bir *sermaye* öndeliğinden hiç söz edilemez. Tüccarlar arasındaki her alım ve satım bir sermaye aktarımıdır. Ama bir sermayenin öndelenmesi, yalnızca, sermaye aktarımı karşılıklı değil tek taraflı ve vadeliyse söz konusu olur. Dolayısıyla, poliçe iskontosu yoluyla sermaye öndelenmesi, yalnızca, ilgili poliçenin, satılmış metaları temsil etmeyen bir hatır senedi olması durumunda gerçekleşebilir ve bunun böylesi bir poliçe olduğunun farkına varan hiçbir banker onu almaz. Dolayısıyla, kurallara uygun iskonto işlemlerinde, banka müşterisi, sermaye ya da para biçimindeki bir öndelik değil, satılmış metalar için para elde eder.

Demek ki, müşterinin bankadan sermaye istediği ve elde ettiği durumlar, yalnızca para öndeliği elde ettiği ya da bankadan para satın aldığı durumlardan çok açık şekilde farklıdır. Ve özellikle de Bay Loyd-Overstone fonlarını yalnızca çok nadir örneklerde herhangi bir güvence olmadan öndelediğinden (Manchester'daki firmamın bankeriydi), cömert bankerlerin sermayeye gereksinim duyan fabrikatörlere öndelediği büyük miktarlardaki sermaye hakkındaki güzel sözlerinin büyük palavralar olduğu da açık.

Ayrıca, Marx, Bölüm 32'de* öz olarak aynı şeyi söylüyor: "Ödeme araçları talebi, tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunabilmeleri ölçüsünde, sadece *paraya çevrilebilirlik* talebidir; tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunamamaları, yani, bir ödeme araçları öndeliğinin, onlara, sadece *para biçimini* değil, aynı zamanda, biçimi ne olursa olsun, gereksinim duydukları ve ödeme yapmak için kullanacakları *eş değeri* de vermesi ölçüsünde, *para-sermaye* talebidir." – Bölüm 33'te** ise: "Paranın bankaların ellerinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, onu öndeleyenler, *en azından kâğıt üzerinde*, bankalardır. Bu öndeleme işlemi yalnızca dolaşımda bulunan parayla ilişkilidir. Bunların dolaşıma soktuğu şey, sermaye öndeliği değil, *dolaşım aracı* öndeliğidir." – Bunu bilmesi gereken Bay Chapman da iskonto işi hakkındaki bu görüşü doğruluyor: *B. C.*, 1857:

> "Poliçe bankerin elindedir, banker *poliçeyi satın almıştır.*" Evid. Soru 5139.

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 531 [elinizdeki kitap, s. 516] –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 25, s. 547 [elinizdeki kitap, s. 532] –*Almanca ed.*

Ayrıca, Bölüm 33'te* bu konuya yeniden dönülecek –F. E.}

> 3744. "'Sermaye' terimiyle gerçekte neyi kastettiğinizi tarif edebilir misiniz? – {Overstone'un cevabı:} "Sermaye, ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesine aracılık eden çeşitli metalardan oluşur (*capital consists of various commodities, by means of which trade is carried on*); sabit sermaye ve dolaşır sermaye vardır. Gemileriniz, doklarınız, rıhtımlarınız ... sabit sermayedir; yiyecekleriniz, giysileriniz vb. dolaşır sermayedir."
>
> 3745. "Altının yurt dışına çıkışının İngiltere için zararlı sonuçları var mı?† – Sözcüğün akılcı anlamıyla yok."

(Ardından Ricardo'nun eski para teorisi gelir.)

> ... "Şeylerin doğal durumunda, dünyanın parası, dünyanın farklı ülkeleri arasında belirli oranlarla dağılır; bu oranlar öyledir ki, söz konusu dağılım altında" {paranın dağılımı} "herhangi bir ülke ile dünyanın tüm diğer ülkeleri arasındaki ilişki, bir takas ilişkisi olur; ama bu dağılımı etkileyecek bozucu koşullar ortaya çıkar ve bunlar ortaya çıktığında, verili herhangi bir ülkenin parasının belirli bir kısmı başka ülkelere geçer." – 3746. "Şimdi 'para' terimini kullanıyorsunuz. Yanlış anlamadıysam daha önce buna bir sermaye kaybı demiştiniz. – Bir sermaye kaybı olan şey neydi?" – 3747. "Altın çıkışı. – Hayır, bunu söylememiştim. Eğer altını sermaye sayarsanız, kuşkusuz bu bir sermaye kaybıdır; dünyanın parasını oluşturan söz konusu değerli metallerin belirli bir oranının elden çıkarılmasıdır." – 3748. "Faiz oranındaki bir değişimin, sermayenin değerindeki bir değişimin bir işaretinden başka bir şey olmadığını söylememiş miydiniz? – Söylemiştim." – 3749. "Ve iskonto oranının genel olarak İngiltere Bankası'nın altın rezerviyle birlikte değiştiğini? – Evet, ama bir ülkedeki para miktarındaki" (dolayısıyla burada gerçek altının miktarını kastediyor) "bir değişmeden kaynaklanan faiz oranı dalgalanmalarının çok küçük olduğunu daha önce belirtmiştim."
>
> 3750. "Yani, faiz oranında olağandan daha uzun süreli ama geçici bir artış gerçekleştiğinde, geçmiştekine göre daha az sermayenin olacağını mı kastediyorsunuz? – Sözcüğün bir anlamıyla daha az. Sermaye ile sermaye talebi arasındaki oran değişmiştir; ama buna, sermaye miktarındaki bir azalma değil, bir talep artışı yol açmış olabilir."

(Ama biraz önce sermaye = para ya da altındı ve biraz daha önce faiz oranının yükselişi, işlerin ya da sermayenin daralmasından değil genişlemesinden kaynaklanan yüksek kâr oranıyla açıklanmıştı.)

> 3751. "Burada özel olarak kastettiğiniz sermaye nedir? – Bu, tümüyle, her bir kişinin gereksinim duyduğu sermayenin ne olduğuna bağlıdır. Bu, bir ülkenin, işlerini yürütmek için emri altında bulundurduğu sermayedir ve işler iki katına çıktığında, bunları yürütmek için kullanılacak olan sermayeye yönelik talepte büyük bir artış gerçekleşmek zorundadır."

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 472-473 [elinizdeki kitap, s. 457-458] –*Almanca ed.*

** İngilizce cümlenin çevirisi: "Ülke, bir külçe çıkışının baskısı altında mı?" –*Türkçe ed.*

(Bu açıkgöz banker, önce iş hacmini iki katına çıkarıyor ve daha sonra iş hacmini iki katına çıkarmak için kullanılacak olan sermayeye yönelik talebi iki katına çıkarıyor. Onun gözü, hiçbir zaman, kendi iş hacmini iki katına çıkarmak için Bay Loyd'dan daha büyük bir sermaye talep eden müşterisinden başka bir şey görmüyor.)

> "Sermaye tüm diğer metalara benzer" (ama sermaye Bay Loyd'a göre metaların toplamından başka bir şey değildir) "onun fiyatı arz ve talebe göre değişir" (demek ki, metalar, fiyatlarını, birinde metalar olarak ve ikincisinde sermaye olarak, iki kez değiştirir).
>
> 3752. "Faiz oranındaki değişmeler genellikle bankanın kasalarında bulunan altın miktarındaki değişmelerle bağlantılıdır. Kastettiğiniz sermaye bu mu? – Hayır." – 3753. "İngiltere Bankası'nın büyük bir sermaye stokuna sahip olduğu ve bununla bağlantılı olarak iskonto oranının yüksek olduğu bir örnek verebilir misiniz? – İngiltere Bankası, sermaye yatırılan bir yer değil para yatırılan bir yerdir. – 3754. "Faiz oranının sermaye miktarına bağlı olduğunu belirtmiştiniz; hangi sermayeyi kastettiğinizi söyleyebilir misiniz ve Bankanın büyük bir altın stokunun bulunduğu ve aynı zamanda faiz oranının yüksek olduğu bir örnek verebilir misiniz? – Bankada altın birikmesinin düşük bir faiz oranıyla çakışması fazlasıyla olasıdır (aha!), çünkü sermaye talebinin daha az olduğu bir dönem" (yani para-sermaye talebinin; burada sözü edilen dönem, 1844 ve 1845 yılları, gönenç dönemiydi) "kuşkusuz, sermayeye hükmetmenizin araç ya da aletlerinin birikebileceği bir dönemdir." – 3755. "Bu durumda, iskonto oranı ile Bankanın kasalarındaki altın miktarı arasında herhangi bir bağlantının bulunmadığını mı düşünüyorsunuz? – Bir bağlantı olabilir, ama bu, ilkesel bir bağlantı değildir" (oysa onun 1844 tarihli Banka Yasası, faiz oranının sahip olunan altın miktarıyla düzenlenmesini İngiltere Bankası'nın ilkesi kılar) "bunlar eş zamanlı olabilir (*there may be a coincidence of time*)." – 3758. "Yüksek bir iskonto oranı nedeniyle paranın kıt olduğu bir dönemde bu ülkedeki tüccarların para elde etmek konusunda değil sermaye elde etmek konusunda zorluk çektiğini mi söylemek istiyorsunuz? – Benim bu biçimde birleştirmediğim iki şeyi bir araya getiriyorsunuz; onlar sermaye elde etmek konusunda zorluk çeker ve para elde etmek konusunda da zorluk çekerler ... Para elde etme zorluğu ile sermaye elde etme zorluğu, gelişiminin ardışık iki aşaması olarak ele alındığında, aynı zorluktur."

Burada balık yine ağa düşmüştür. Birinci zorluk, bir poliçeyi iskonto ettirme ya da meta rehin vererek bir öndelik elde etme; sermayeyi ya da sermayenin ticari bir değer işaretini paraya çevirme zorluğudur. Ve bu zorluk, kendisini, başka şeylerin yanında, yüksek faiz oranıyla ifade eder. Ama para bir kez elde edildiğinde, ikinci zorluk nerede çıkar? Söz konusu olan şey sadece ödeme yapmaksa, parasını elden çıkarmak konusunda kim zorluk çeker? Ve söz konusu olan şey satın almaksa, bugüne kadar bunalım dönemlerinde satın almak konusunda kim zorluk

çekmiştir? Ve bunun, tahıldaki, pamuktaki vb. bir pahalılaşma şeklindeki özel durumla ilişkili olduğu varsayılsa bile, bu zorluk kendisini para-sermayenin değerinde, yani faiz oranında değil, yalnızca metanın fiyatında gösterebilirdi; ve bu zorluk da, adamımızın onu satın almak için gerekli olan paraya sahip olmasıyla birlikte aşılmıştır.

3760. "Ama daha yüksek bir iskonto oranı, para elde etmenin zorlaşması değil midir? – Para elde etmenin zorlaşmasıdır, ama bunun nedeni paraya sahip olmak istemeniz değildir; bu zorlaşma, yalnızca, sermaye elde etmenin zorlaşmasının kendisini bir uygarlık durumunun karmaşık ilişkilerine uygun olarak sunduğu biçimdir" (ve bu biçim bankerin cebine kâr getirir.)

3763. {Overstone'un cevabı:} "Banker, bir taraftan mevduat kabul eden ve diğer taraftan onu *sermaye biçiminde* ... kişilere emanet ederek bu mevduatı kullanan aracıdır."

Sonunda *onun* sermayeden ne anladığını görmüş olduk. Parayı, onu "emanet ederek", daha az kibar bir deyişle faiz karşılığında ödünç vererek sermayeye çeviriyor.

İskonto oranındaki değişmenin bankanın altın rezervi tutarındaki ya da eldeki para miktarındaki değişmeyle özünde bağlantılı olmadığını, olsa olsa bir eş zamanlılık bağlantısının bulunabileceğini daha önce söylemiş olan Bay Overstone tekrar ediyor:

3805. "Ülkedeki para bir çıkış nedeniyle azalırsa değeri artar ve İngiltere Bankası paranın değerindeki bu değişmeye uyum sağlamak zorunda olur."

(Yani paranın *sermaye olarak* değerindeki, bir başka deyişle faiz oranındaki değişmeye, çünkü metalarla karşılaştırıldığında, paranın *para olarak* değeri aynı kalır.)

"faiz oranının yükseltilmesi teknik terimi bu anlama gelir."

3819. "Bu ikisini hiçbir zaman karıştırmam."

Para ve sermayeyi kastediyor ve bunun nedeni basit: Onları hiçbir zaman birbirlerinden ayırt etmiyor.

3834. "Ülkenin zorunlu besin maddelerini tedarik etmek için" (1847'de tahıla) "ödemek zorunda kalınmış olan ve *aslında sermaye olan* çok büyük tutar."

3841. "Hiç kuşkusuz, iskonto oranındaki dalgalanmaların" {İngiltere Bankası'nın} "altın rezerviyle çok yakın bir ilişkisi vardır, çünkü rezervin durumu ülkedeki para miktarının artış ya da azalmasının göstergesidir; ve bu paranın değeri, ülkedeki paranın artması ya da azalması oranında artacak ya da azalacaktır ve bankanın iskonto oranı bu değişime uyum sağlayacaktır."

Yani, No. 3755'te kesin olarak reddettiği şeyi burada kabul ediyor.

> 3842. "İkisi arasında sıkı bir bağlantı vardır."

Yani *issue department*'taki [ihraç departmanındaki] altın miktarı ile *banking department*'taki [bankacılık departmanındaki] banknot rezervi arasında. Burada, faiz oranındaki değişmeyi para miktarındaki değişmeyle açıklıyor. Ama söylediği şey yanlış. Rezerv, ülkede dolaşımda bulunan paranın artması nedeniyle küçülebilir. Halk daha fazla banknot alıyor ve madenî rezerv azalmıyorsa böyle olur. Ama bu durumda, 1844 tarihli yasa İngiltere Bankası'nın banka sermayesini sınırlandırdığından, faiz oranı yükselir. Ama bundan söz etmesi mümkün değil, çünkü söz konusu yasa nedeniyle bankanın iki departmanı arasında hiçbir ilişki yoktur.

> 3859. "Yüksek bir kâr oranı her zaman büyük bir sermaye talebi yaratacaktır; büyük bir sermaye talebi onun değerini yükseltecektir."

Overstone'un düşündüğü şekliyle, yüksek kâr oranı ile sermaye talebi arasındaki bağlantı, sonunda burada karşımıza çıkıyor. Şimdi, örneğin 1844-45'te pamuk sanayisinde yüksek kâr oranları vardı, çünkü pamuklu ürünlere talep güçlüyken ham pamuk ucuzdu ve ucuz kalmıştı. Fabrikatör için, sermayenin değeri (ve önceki pasajlardan birine göre Overstone herkesin kendi işinde gereksinim duyduğu şeye sermaye diyor), yani burada ham pamuğun değeri yükselmemişti. Yüksek kâr oranı bazı pamuk fabrikatörleri işlerini büyütmek için ödünç para almaya yöneltmiş olabilir. Fabrikatörlerin *para*-sermaye talebi başka herhangi bir nedenle değil bu nedenle yükselmiştir.

> 3889. "Kâğıt nasıl bir banknot olabilir ya da olmayabilirse, altın da para olabilir ya da olmayabilir."
>
> 3896. "Sizi doğru anlıyorsam, 1840'ta kullandığınız, İngiltere Bankası'nın çıkardığı banknotlardaki dalgalanmaların altın miktarındaki dalgalanmalara uyum göstermesi gerektiği iddiasından vazgeçiyorsunuz, öyle mi? – Bugün sahip olduğumuz bilgilere göre İngiltere Bankası'nın çıkardığı banknotlara, İngiltere Bankası'nın bankacılık rezervindeki banknotların da eklenmek zorunda olması ... ölçüsünde vazgeçiyorum."

İşte bu mükemmel. Bankanın, elinde bulunan altın ve 14 milyon fazlası kadar kâğıt para çıkarması şeklindeki keyfî hüküm, doğal olarak, banknot ihracının altın rezervindeki dalgalanmalarla birlikte dalgalanmasını gerektirir. Ama "bugün sahip olduğumuz bilgiler", Bankanın buna göre üretebileceği banknotların (ve *issue department*'ın *banking department*'a aktardığı banknotların) miktarının; İngiltere Bankası'nın iki departmanı arasındaki, altın rezervindeki dalgalanmalarla birlik-

te dalgalanan banknot dolaşımının, İngiltere Bankası'nın duvarlarının dışındaki banknotların dolaşımını belirlemediğini açıkça göstermiş olduğundan, artık, bu sonuncusu, yani gerçek dolaşım, banka yönetimi açısından önemsizleşir ve Bankanın iki departmanı arasındaki, gerçek dolaşımdan farkı rezerv tarafından yansıtılan dolaşım tek başına belirleyici hâle gelir. Bu iç dolaşım, dış dünya açısından, yalnızca, rezervin, bankanın yasal banknot çıkarma üst sınırına ne kadar yaklaştığını ve Bankanın müşterilerinin *banking department*'tan daha ne kadar alabileceklerini göstermesi nedeniyle önemlidir.

Aşağıda, Overstone'un *mala fides*'inin [kötü niyetinin] parlak bir örneği var:

> 4243. "Sizce, sermaye miktarı, aydan aya, değerinin, son yıllarda iskonto oranındaki dalgalanmaların gösterdiği şekilde değişmesine yol açacak derecede dalgalanıyor mu? – Kuşkusuz, sermaye arzı ile talebi arasındaki ilişki kısa dönemlerde bile dalgalanabilir ... Eğer Fransa yarın çok büyük bir borç almak istediğini ilan ederse, kuşkusuz, *paranın değerinde, yani* İngiltere'deki *sermayenin değerinde* hemen büyük bir değişime yol açar."
>
> 4245. "Eğer Fransa herhangi bir amaçla hemen 30 milyon değerinde meta istediğini ilan ederse, daha bilimsel ve daha basit terimle, büyük bir *sermaye* talebi oluşur."
>
> 4246. "Fransa'nın aldığı borçla satın almak istediği *sermaye bir* şeydir, alım sırasında kullandığı *para başka* bir şey; değeri değişen şey *para* mıdır değil midir? – Göründüğü kadarıyla eski soruya geri dönüyoruz ve bence bu soru bu komite odasından çok bir etüt odasına uygun."

Ve bu sözlerin ardından geri çekilir, ama bir etüt odasına değil.[84]

84 Overstone'un sermayeyle ilgili konularda içine düştüğü kavram karmaşası hakkında daha fazlası Bölüm 32'nin sonunda. –F. E.

Bölüm

27

Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü

★ ★ ★

Kredi sistemi bize şu ana dek aşağıdaki genel açıklamaları yapma fırsatını verdi:

I. Kredi sisteminin, kâr oranlarının eşitlenmesine ya da tüm kapitalist üretimin temelini oluşturan bu eşitlenmenin hareketine aracılık etmek üzere, zorunlu oluşumu.

II. Dolaşım maliyetlerinin azaltılması.

1. Başlıca dolaşım maliyetlerinden biri, kendisinin de bir değer olması ölçüsünde, paranın kendisidir. Kredi aracılığıyla bu maliyette üç şekilde tasarruf sağlanır.

A. İşlemlerin büyük bir kısmı için paranın tamamen devre dışı kalmasıyla.

B. Dolaşım aracı dolaşımının hızlanmasıyla.[85] Bu, kısmen, 2'nin altında söyleneceklerle çakışır. Çünkü, bir yandan, hızlanma tekniktir; yani,

85 "Yıl boyunca dolaşımda bulunan [Fransa Bankası'na ait] banknotların ortalaması 1812'de 105 538 000 frank, 1818'de 101 205 000 franktı; buna karşın, para dolaşımı, yani tüm hesaplar üzerinden gerçekleşen ödemeler ile alımların yıllık toplamı 1812'de 2 837 712 000 frank, 1818'de 9 665 030 000 franktı. Dolayısıyla, Fransa'daki dolaşımın etkinliği, 1818 yılı boyunca, 1812'deki etkinliğiyle karşılaştırıldığında, 3 : 1 oranındaydı. Dolaşım hızının büyük düzenleyicisi kredidir ... Bu da, para piyasasındaki şiddetli bir baskının neden genellikle tam dolu bir dolaşımla bir arada görüldüğünü açıklar." ("The Currency Theory Reviewed etc.", s. 65.) – "Eylül 1833 ile Eylül 1843 arasında Birleşik Krallık genelindeki banknot ihraççılarına yaklaşık 300 banka eklendi; bunun sonucu, dolaşımda iki buçuk milyonluk bir azalmaydı; Eylül 1833 sonunda 36 035 244 sterlin ve Eylül 1843 sonunda 33 518 554 milyondu. (l.c. s. 53.) – "İskoç dolaşımının olağanüstü etkinliği, onu, 100 sterlinle, İngiltere'de 420 sterlin gerektiren miktardaki parasal işlemleri gerçekleştirebilir kılıyor." (l.c. s.. 55. Bu sonuncusu yalnızca işlemlerin teknik yanıyla ilişkili.)

gerçek, tüketime aracılık eden meta devirlerinin büyüklüğü ve miktarı aynı kalırken, daha küçük bir para ya da para işaretleri miktarı aynı işi görür. Bu, bankacılık tekniğiyle bağlantılıdır. Diğer yandan kredi meta başkalaşımlarının hızını ve böylece para dolaşımının hızını artırır.

C. Altın paranın yerini kâğıt paranın almasıyla.

2. Tek tek dolaşım evrelerinin ya da meta başkalaşımlarının, ayrıca sermayenin başkalaşımının kredi aracılığıyla hızlanması ve böylece genel olarak yeniden üretim sürecinin hızlanması. (Diğer yandan, kredi, alım ile satım eylemleri arasındaki sürenin uzatılmasını mümkün kılar ve bu nedenle spekülasyona temel oluşturur.) Rezerv fonlarının, iki açıdan ele alınabilecek olan daralması: bir yandan dolaşımdaki araçların azalması olarak, diğer yandan sermayenin, hep para biçiminde var olmak zorunda olan kısmının daralması olarak.[86]

III. Anonim şirketlerin kurulması. Böylece:

1. Üretimin ve girişimlerin ölçeklerinin, geçmişin bireysel sermayeleri için olanaksız olan muazzam genişlemesi. Aynı zamanda, geçmişte devlet girişimleri olan girişimler toplumsal girişimler hâline gelir.

2. Aslında toplumsal üretim tarzına dayanan ve üretim araçları ile emek güçlerinin toplumsal bir yoğunlaşmışlığını şart koşan sermaye, burada, doğrudan doğruya, özel sermayeden farklı olarak toplumsal sermaye (doğrudan doğruya birleşmiş bireylerin sermayesi) biçimini alır ve onun girişimleri, özel girişimlerden farklı olarak toplumsal girişimler şeklinde ortaya çıkar. Bu, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretim tarzının kendi sınırları içinde ortadan kaldırılmasıdır.

3. Gerçekten faal olan kapitalistin sadece bir yönetici, başkalarının sermayesinin idarecisi ve sermaye sahibinin sadece bir sahip, sadece bir para-kapitalisti hâline gelmesi. Aldıkları kâr paylarının, faizi ve girişimci kazancını, yani toplam kârı içermesi durumunda bile (çünkü, yöneticinin maaşı, sadece, fiyatı tüm diğer emeklerin fiyatları gibi emek piyasasında düzenlenen belirli bir tür hünerli emeğin ücretidir ya da böyle olmalıdır), söz konusu toplam kâr artık yalnızca faiz biçiminde, yani yalnızca sermaye mülkiyetinin ödülü olarak alınır ve böylece sermaye mülkiyeti, gerçek yeniden üretim sürecindeki işlevden ve aynı şekilde bu işlev de, yöneticinin kişiliğinde, sermaye mülkiyetinden tümüyle ayrılır. Kâr (artık yalnızca kendisini borçlunun kârıyla haklı çıkaran bir parçası, yani faiz değil, tüm kâr), kendisini, sadece, üretim araçlarının sermayeye dönüşümünden kaynaklanan, yani üretim araçlarının gerçek üretici karşısındaki yabancılaşmasından, başkalarının mülkiyeti olarak

86 "Bankaların kurulmasından önce ... dolaşım aracı olarak iş görmesi için çekilen sermaye miktarı, her zaman, metaların gerçek dolaşımının gerektirdiğinden fazlaydı." ("Economist", 1845, s. 238.)

yöneticiden en son gündelikçi işçiye kadar üretimde gerçekten faal olan tüm bireylerle karşıtlığından kaynaklanan bir başkalarının artık emeğine el koyma olarak gösterir. Anonim şirketlerde işlev sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır ve dolayısıyla emek de üretim araçlarının ve artık emeğin mülkiyetinden tümüyle ayrılmıştır. Kapitalist üretimin en ileri derecedeki gelişmesinin bu sonucu, sermayenin bir kez daha üreticilerin mülkiyeti hâline gelmesi yönündeki zorunlu bir geçiş noktasıdır; ama sermaye, bu kez, tek tek üreticilerin özel mülkiyeti değil, birleşik üreticilerin mülkiyeti, dolaysız toplumsal mülkiyet olacaktır. Bu sonuç, diğer yandan, yeniden üretim sürecindeki, şu ana dek hâlâ sermaye mülkiyetiyle bağlantılı olan tüm işlevlerin, sadece birleşik üreticilerin işlevlerine, toplumsal işlevlere dönüşmesi yönündeki bir geçiş noktasıdır.

Devam etmeden önce iktisadi açıdan önem taşıyan şu noktayı da belirtmek gerekiyor: Kâr burada saf faiz biçimini aldığından, yalnızca faiz getirdiklerinde bile bu tür girişimler mümkün hâle gelir ve bu da genel kâr oranının düşmesini engelleyen nedenlerden biridir, çünkü değişmez sermayelerinin değişir sermayelerine oranları bu denli devasa olan bu girişimlerin genel kâr oranının eşitlenmesine katılması zorunlu değildir.

{Marx'ın yukarıdakileri yazmasından bu yana, bilindiği üzere, anonim şirketlerin ikinci ve üçüncü nesillerini temsil eden yeni sınai işletme biçimleri gelişti. Bir yanda bugün bütün büyük sınai alanlarda üretim genişlemesinin ulaşabileceği hız günden güne artarken, diğer yanda sayıları artan bu ürünlerin pazarlarının genişlemesi durmadan daha da yavaşlıyor. Birinin aylarla ifade edilen bir sürede ürettiğini diğeri birkaç yılda soğurmakta bile zorlanıyor. Buna, her bir sanayi ülkesinin kendisini diğerlerine ve özellikle de İngiltere'ye kapatmasına ve yurt içi üretim kapasitesini yapay olarak daha da yükseltmesine yol açan koruyucu gümrük politikası ekleniyor. Bunların sonuçları, genel kronik aşırı üretim, düşmüş fiyatlar, düşen ve hatta tümüyle ortadan kalkan kârlar; kısacası, uzun süredir yüceltilen rekabet özgürlüğü çaresiz kalmış durumda ve açık, yüz kızartıcı iflasını bizzat duyurmak zorunda kalıyor. Bu da, her ülkede belirli bir dalın büyük sanayicilerinin üretimi düzenlemek için bir araya gelerek kartel oluşturmaları yoluyla gerçekleşiyor. Bir komite, her bir kuruluşun üreteceği miktarı saptıyor ve gelen siparişlerin paylaşımında son sözü söylüyor. Tek tek bazı durumlarda zaman zaman uluslararası kartellerin kurulduğu bile oldu; İngiliz ve Alman demir üretimi karteli böylesi bir örnekti. Ama üretimin bu toplumsallaşma biçimi de yeterli olmadı. Tek tek firmaların çıkar karşıtlığı onları büyük bir sıklıkla parçaladı ve rekabeti geri getirdi. Böylece, üretim ölçeğinin izin verdiği tek tek bazı dallarda söz konusu iş dalının tüm üretiminin

tek bir yönetim altında büyük *bir* anonim şirkette toplanması noktasına varıldı. Amerika'da bu daha şimdiden pek çok kez yapılmış durumda ve Avrupa'da bugüne kadarki en büyük örnek, Britanya'daki tüm alkali üretimini tek bir firmada toplamış olan United Alkali Trust. Otuzdan fazla ayrı fabrikanın eski sahiplerine, tüm yatırımlarının tahminî değerleri, tröstün sabit sermayesini temsil eden ve toplam olarak yaklaşık 5 milyon sterlinlik hisse senetleri şeklinde verildi. Teknik yönetim aynı ellerde kaldı, ama iş yönetimi genel müdürlüğün elinde toplandı. Yaklaşık bir milyon sterlin tutarındaki dolaşım sermayesi (*floating capital*) halka arz edildi. Yani toplam sermaye 6 milyon sterlin. Böylece İngiltere'de, tüm kimya sanayisinin temelini oluşturan bu dalda, rekabetin yerini tekel almış ve toplumun bütününün, ulusun gelecekteki kamulaştırmasının ön hazırlığı en sevindirici şekilde yapılmış durumda. –F. E.}

Bu, kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim tarzının kendisi içinde ortadan kaldırılmasıdır ve bu nedenle, kendi kendisini ortadan kaldıran bir çelişkidir; bu çelişki *prima facie* [ilk bakışta] kendisini sadece yeni bir üretim biçimi yönündeki bir geçiş noktası olarak ortaya koyar. Ardından, görüntüde de kendisini böylesi bir çelişki olarak ortaya koyar. Belirli alanlarda tekel kurar ve bu nedenle devlet müdahalelerini davet eder. Yeni bir mali aristokrasiyi, proje tasarımcıları, kurucular ve sadece kâğıt üzerindeki müdürler kılığındaki yeni bir asalaklar türünü; şirket kuruluşları, hisse senedi ihraçları ve hisse senedi ticareti ile ilişkili olarak bütün bir dolandırıcılık ve hile sistemini yaratır. Bu, özel mülkiyetin denetimi altında olmayan özel üretimdir.

IV. Kapitalist özel sanayinin, kapitalist sistemin kendisine dayalı olarak ortadan kalkması anlamına gelen ve kendisini genişletmesi ve yeni üretim alanları ele geçirmesi ölçüsünde özel sanayiyi yok eden anonim şirketler olgusu bir yana bırakıldığında, kredi, tek tek kapitalistlere ya da kapitalist sayılan kişilere, belirli sınırlar içinde, başkalarının sermayeleri ve başkalarının mülkleri ve dolayısıyla başkalarının emekleri üzerinde mutlak bir denetim kurma olanağını sağlar.[87] Kendi sermayesini değil

87 Örneğin 1857 gibi bir bunalım yılının "Times" gazetesindeki iflas listelerine bakın ve iflas edenlerin kendi servetlerini borçlarının tutarlarıyla karşılaştırın. – "Gerçek şu ki, sermaye ve kredi sahibi kişilerin alım gücü, spekülatif piyasalarla pratikte tanışmamış olanların hayal edebileceklerinin çok ötesinde." (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle", s. 79.) "Düzenli işi için yeterli sermayeye sahip olduğu bilinen ve sektöründe iyi bir krediye sahip olan bir kişi, faaliyet konusunu oluşturan malın fiyatının artma olasılığı konusunda olumlu bir görüşe varır ve spekülasyonunun başında ve ilerlemesi sırasında koşullarca desteklenirse, sermayesine oranla tümüyle muazzam miktarlarda alımlar gerçekleştirebilir." (ibidem. s. 136.) "Tüccarlar, imalatçılar vb., tek başına kendi sermayelerini kullanarak yapabileceklerinin çok ötesinde işlemler gerçekleştiriyor ... Sermaye, herhangi bir ticari kuruluşun işlemlerinin sınırı olmaktan çok, üzerinde iyi bir kredi inşa edilen temeldir." ("Economist", 1847, s. 333.)

toplumsal sermayeyi denetlemesi, toplumsal emeği onun denetimi altına sokar. Gerçekten ya da başkalarının düşüncelerinde sahip olunan sermayenin kendisi, artık sadece kredi üstyapısının temeli hâline gelir. Bu söylenen, toplumsal ürünün en büyük kısmının hareketine aracılık eden toptan ticaret için özellikle geçerlidir. Burada tüm ölçekler, kapitalist üretim tarzının sınırları içinde hâlâ az çok haklı gösterilebilen tüm mazeretler ortadan kaybolur. Spekülasyon yapan toptancı tüccarın riske attığı şey, *kendi* mülkiyeti değil toplumsal mülkiyettir. Sermayenin kökeninde tasarrufun bulunduğu ifadesi de aynı ölçüde anlamsızlaşır, çünkü toptancı tüccar, tam da, *başkalarının* onun için tasarruf etmesini ister. {Tıpkı yakın geçmişte tüm Fransa'nın Panama [Kanalı] dolandırıcıları için bir buçuk milyar frank tasarruf etmiş olması örneğindeki gibi. Gerçekten de, burada, Panama dolandırıcılığının bütünü, gerçekleşmesinden tam 20 yıl önce, eksiksiz bir şekilde tarif ediliyor. –F. E.} Toptancı tüccarın, kendisi de bir kredi aracı olan lüksü, perhiz hakkındaki diğer ifadeyi açıkça yalanlar. Kapitalist üretimin daha az gelişmiş bir aşamasında hâlâ bir anlamları olan düşünceler burada tümüyle anlamsızlaşır. Burada hem başarı hem de başarısızlık sermayelerin merkezîleşmesine ve bu nedenle de en muazzam ölçekte mülksüzleşmeye yol açar. Mülksüzleşme burada dolaysız üreticilerden küçük ve orta büyüklükteki kapitalistlere kadar uzanır. Bu mülksüzleşme kapitalist üretim tarzının başlangıç noktasıdır; onun hayata geçirilmesi ve son aşamada tüm bireylerin üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun kalması bu üretim tarzının hedefidir; üretim araçları, toplumsal üretimin gelişmesiyle birlikte, özel üretimin araçları ve özel üretimin ürünleri olmaktan uzaklaşır, ve bundan sonra, sadece, toplumsal ürünleri oldukları birleşik üreticilerin elindeki üretim araçları ve dolayısıyla onların toplumsal mülkiyetleri olabilirler. Ama bu mülksüzleşme, kapitalist sistemin sınırları içinde kendisini çelişkili bir biçimde, toplumsal mülkiyete az sayıda kişi tarafından el koyulması şeklinde ortaya koyar; ve kredi, bu kişilere, katıksız maceracılar olma karakterini giderek daha fazla kazandırır. Mülkiyetin burada hisse senedi biçiminde var olması nedeniyle, onun hareketi ve aktarımı, küçük balıkları köpek balıklarının ve kuzuları borsa kurtlarının yuttuğu borsa oyununun katıksız bir sonucu olur. Daha anonim şirket biçiminde bile, toplumsal üretim araçlarının bireysel mülkiyet olarak göründüğü eski biçimle karşıtlık vardır; ama hisse senedi biçimine dönüşümün kendisi henüz kapitalist sınırların içinde hapsolmuş olarak kalır; bu nedenle, hisse senedi biçimi, servetin toplumsal servet olarak karakteri ile özel servet olarak karakteri arasındaki çelişkiyi aşmak yerine, sadece onu yeni bir şekle büründürür.

İşçilerin kendilerinin kooperatif fabrikaları, gerçek örgütlenmeleriyle, mevcut sistemin tüm yetersizliklerini doğal olarak her yerde yeniden üretmelerine ve yeniden üretmek zorunda olmalarına rağmen, eski biçimin içinde, eski biçimde açılan ilk gediklerdir. Bu fabrikalarda, sermaye ile emek arasındaki karşıtlık, başlangıçta yalnızca birlik hâlindeki işçilerin kendi kendilerinin kapitalistleri olması, yani üretim araçlarını kendi emeklerini değerlendirmek için kullanmaları biçiminde olsa bile, ortadan kaldırılmıştır. Bunlar, maddi üretici güçler ve onlara karşılık gelen toplumsal üretim biçimleri belirli bir gelişme aşamasına ulaştığında, bir üretim tarzından yeni bir üretim tarzının nasıl doğal olarak çıkıp geliştiğini gösterir. Kooperatif fabrikası, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan fabrika sistemi olmadan da, aynı üretim sisteminden kaynaklanan kredi sistemi olmadan da ortaya çıkamazdı. Bu sonuncusu, kapitalist özel girişimlerin giderek kapitalist anonim şirketlere dönüşmesinin temel zeminini oluşturduğu kadar, kooperatif girişimlerinin adım adım az çok ulusal bir ölçeğe ulaşmasının araçlarını sunar. Hisse senetli kapitalist girişimler, tıpkı kooperatif fabrikaları gibi, kapitalist üretim tarzı ile birleşik üretim tarzı arasındaki geçiş biçimleri olarak ele alınmalıdır; tek fark, karşıtlığın, birinde olumsuz ve diğerinde olumlu bir şekilde ortadan kaldırılmasıdır.

Buraya kadar, kredi sisteminin gelişimini (ve sermaye mülkiyetinin onun içinde saklı bulunan ortadan kaldırılmasını) daha çok sanayi sermayesiyle ilişkili olarak ele aldık. İzleyen bölümlerde, krediyi, faiz getiren sermayenin kendisiyle ilişkili olarak, hem onun üzerindeki etkisiyle hem de bu etki aracılığıyla aldığı biçimle ilişkili olarak ele alacağız; ve bu arada yapılması gereken bazı başka özgül iktisadi açıklamalar daha var.

Öncesinde şunu da belirtelim:

Kredi sistemi, aşırı üretimin ve ticaretteki aşırı spekülasyonun temel kaldıracı olarak görünüyorsa, bunun tek nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden üretim sürecinin burada en uç sınırına kadar zorlanmasıdır ve bu zorlamanın nedeni, toplumsal sermayenin büyük bir bölümünün onun sahibi olmayanlarca kullanılması ve bu kişilerin de, bu nedenle, işlerini, kendi başına faaliyet göstermesi ölçüsünde özel sermayesinin sınırlarını endişeyle düşünüp taşınan sermaye sahibinden çok farklı bir şekilde yürütmeleridir. Bunun gösterdiği tek şey, sermayenin, kapitalist üretimin çelişkili karakterine dayanan değerlenmesinin, gerçek, özgür gelişime yalnızca belirli bir noktaya kadar izin verdiği, yani aslında, üretime içkin olan ve kredi sistemi tarafından durmadan kırılan bir zincir ve engel oluşturduğudur.[88] Bu nedenle, kredi sistemi, üretici güçlerin

88 Th. Chalmers.

maddi gelişimini ve dünya pazarının oluşumunu hızlandırır. Kapitalist üretim tarzının tarihsel görevi, yeni üretim tarzının bu maddi temellerini belirli bir düzeye kadar yükseltmektir. Kredi, aynı zamanda, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını, yani bunalımları, ve böylece eski üretim tarzının çözülmesinin ögelerini hızlandırır.

Kredi sistemine içkin olan iki yanlı karakter: bir yandan, kapitalist üretimin itkisi olan başkalarının emeğini sömürme yoluyla zenginleşmenin en katıksız ve en devasa kumar ve dolandırıcılık sistemi düzeyine yükseltilmesi ve toplumsal serveti sömüren az sayıdaki insanın sayısının giderek daha fazla düşürülmesi; ama diğer yandan yeni bir üretim tarzına geçişin biçiminin oluşturulması; Law'dan Isaak Péreire'e kadar kredinin başlıca müjdecilerine o hoş yarı dolandırıcı yarı peygamber karakterlerini kazandıran şey işte bu iki yanlılıktır.

Bölüm

28

Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke'un ve Fullarton'ın Görüşleri

★ ★ ★

Tooke[89], Wilson ve başkalarının yaptığı şekliyle dolaşım ile sermaye arasındaki ayrım ve bu kapsamda para olarak, genel olarak para-sermaye olarak dolaşım aracı ile faiz getiren sermaye (İngilizcede *moneyed ca-*

89 Burada, Tooke'un s. 390'da [Bkz. MEW, Band 25, s. 417 (elinizdeki kitap, s. 404) –*Almanca ed.*] Almancası aktarılan ilgili pasajının özgün metnini veriyoruz: "The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *income*, of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption ... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*." ["Bankerlerin işi, üzerlerinde yazılı tutarların talep edildiğinde ödenmesi gereken borç senetlerinin ihracı bir yana bırakıldığında, Dr. (Adam) Smith'in işaret ettiği, tüccarlar ile tüccarlar ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemler arasındaki ayrıma uygun olarak, iki dala ayrılabilir. Bankerin işinin bir dalı, onu hemen kullanabilecek durumda olmayanlardan *sermaye* toplanması ve kullanabilecek olanlara dağıtılması ya da aktarılmasıdır. Diğer dal, müşterilerinin *gelirlerinden* mevduat elde edilmesi ve tüketim nesnesi harcamaları için istedikleri tutarların onlara ödenmesidir ... Birincisi *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* dolaşımıdır."] (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle". s. 36.) Bunlardan birincisi, "*the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other*" ["bir yandan sermayenin yoğunlaşması ve diğer yandan onun dağıtılması"], ikincisi, "*administering the circulation for local purposes of the district*"tir ["ilgili bölgenin yerel gereksinimleri doğrultusunda dolaşımı yönetmek"tir]. (ibid. s. 37.) – Çok daha doğru bir kavrayış Kinnear'ın şu pasajında yer alıyor: "Para ... özsel olarak farklı iki işlemi gerçekleştirmek için kullanılır ... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki bir mübadele aracı olarak, sermaye aktarımlarının gerçekleşmesini; yani, para biçimindeki belirli bir miktardaki sermayenin, metalar biçimindeki eşit miktardaki bir sermayeyle mübadele edilmesini sağlayan araçtır. Ama ücretlerin ödenmesi ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki alım ve satımlar için kullanılan para, sermaye değil gelirdir; toplumun gelirlerinin, gündelik harcamalara ayrılan kısmıdır. Bu para, süreklilik taşıyan gündelik kullanımda dolaşır ve kesin bir doğrulukla dolaşım aracı (*currency*) olarak adlandırılabilecek olan tek şey budur. Sermaye öndelikleri tümüyle Bankanın ve diğer sermaye sahiplerinin iradesine bağlıdır, çünkü borç alanlar her zaman bulunur; ama dolaşım aracı miktarı, toplumun gereksinimlerine bağlıdır ve para dolaşımı, toplumun üyelerinin gündelik harcamalarını gerçekleştirmesini sağlar. (J. G. Kinnear, "The Crisis and the Currency", London, 1847, [s. 3-4].)

pital) olarak dolaşım aracı arasındaki farkların karman çorman edilmesi, iki anlama gelir.

Dolaşım araçları, bir yandan, *gelir harcamalarına*, yani bireysel tüketiciler ile perakendeci tüccarlar arasındaki işlemlere aracılık ettikleri kadarıyla, *sikke* (para) şeklinde dolaşır; tüketicilere, yani üretken tüketicilerden ya da üreticilerden farklı olarak bireysel tüketicilere satış yapan tüm tüccarlar, perakendeci tüccar kategorisine girer. Burada para, sürekli olarak *sermayenin yerini almasına* karşın, sikke işleviyle dolaşır. Bir ülkedeki paranın belirli bir bölümü, bunun içerdiği tek tek paralar durmadan değişse bile, sürekli olarak bu işleve ayrılır. Buna karşılık, para, satın alma aracı (dolaşım aracı) ya da ödeme aracı olarak, *sermaye aktarımına* aracılık ettiği kadarıyla, *sermaye*dir. Dolayısıyla, onu sikkeden ayıran şey, ne satın alma aracı olarak işlevi ne de ödeme aracı olarak işlevidir, çünkü birbirleriyle alışverişlerinde nakit para kullanıyorlarsa tüccar ile tüccar arasında da satın alma aracı olarak iş görebilir, ve kredi veriliyor ve gelir önce tüketilip sonra ödeniyorsa tüccar ile tüketici arasında da ödeme aracı olarak iş görebilir. Dolayısıyla, fark, ikinci durumda, paranın bir taraf için, yani satıcı için sermayeyi yerine koymakla kalmayıp, diğer tarafça, yani alıcı tarafından da sermaye olarak harcanması, öndelenmesidir. Demek ki, fark, gerçekte, dolaşım aracı ile sermaye arasındaki fark değil, *gelirin para biçimi* ile *sermayenin para biçimi* arasındaki farktır, çünkü paranın miktar açısından belli olan bir bölümü, hem tüccarlar arasındaki bir aracı olarak hem de tüketiciler ile tüccarlar arasındaki bir aracı olarak *dolaşır* ve bu nedenle *her iki* işleviyle eşit derecede *dolaşım*dır. Tooke'un kavrayışı ise işin içine farklı türlerde karışıklıklar sokar:

1. İşlevsel amaçların karıştırılması yoluyla;

2. her iki işlevle dolaşan paranın toplam niceliği sorununun işin içine karıştırılması yoluyla;

3. her iki işlevle ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin her iki alanında dolaşan dolaşım araçlarının miktarlarının göreli oranları sorununun işin içine karıştırılması yoluyla.

1 üzerine. Paranın bir biçimde dolaşım [aracı] (*currency*) ve diğer biçimde sermaye olması şeklindeki işlevsel amaçların karıştırılması. Para, ister gelirin gerçekleştirilmesi için olsun isterse sermaye aktarımı için, işlevlerinden herhangi birini yerine getirdiği kadarıyla, satın alma aracı veya ödeme aracı olarak, alım ve satımda ya da ödeme işlemlerinde ve sözcüğün geniş anlamıyla dolaşım aracı olarak iş görür. Harcayıcısının ya da alıcısının hesaplamalarında sahip olduğu diğer amaç, o kişi için sermayeyi ya da geliri temsil etmesi, burada kesinlikle hiçbir şeyi değiştirmez, ve bu da kendisini iki şekilde gösterir. İki alanda dolaşan para türleri farklı olsa bile, aynı para parçası, örneğin beş sterlinlik bir banknot, bir alandan di-

ğerine geçer ve dönüşümlü olarak her iki işlevi de yerine getirir; bu, sırf şu nedenle bile kaçınılmazdır: Perakendeci tüccarın kendi sermayesini para biçimine sokmasının tek yolu, alıcılarından elde ettiği sikkelerle onu sikke biçimine sokmasıdır. Gerçek ufak paranın dolaşımdaki ağırlık merkezinin perakende ticaret alanında olduğu kabul edilebilir; perakendeci tüccar para bozmak için ona durmadan gereksinim duyar ve müşterilerinin ödemeleriyle durmadan yeniden ufak para elde eder. Ama para, yani değer ölçüsü olan metalden yapılma sikke, dolayısıyla İngiltere'de bir sterlinlik sikkeler ve hatta banknotlar, özellikle de 5 ya da 10 sterlin gibi küçük kupürlü banknotlar da eline geçer. Bu altın sikkeleri ve banknotları, yanlarında belki fazla ufak paralarla birlikte her gün ya da her hafta bankasına yatırır ve alımları için banka hesabı üzerinden ödemede bulunur. Ama aynı altın sikkeler ve banknotlar, aynı süreklilikle, tüketici olma özelliğiyle tüm halk tarafından, gelirinin para biçimi olarak, doğrudan doğruya ya da dolaylı bir şekilde (örneğin, fabrikatörün ücret ödemek için çektiği küçük paralar) bankadan yeniden çekilir ve sürekli olarak perakendeci tüccarlara yeniden akarlar ve böylece onlar için hem sermayelerinin bir bölümünü hem de gelirlerini bir kez daha gerçekleştirirler. Bu son konu önemlidir ve Tooke tarafından tümüyle gözden kaçırılır. Sermaye değeri, yalnızca, para, para-sermaye olarak harcandığında, yani yeniden üretim sürecinin başında (II. Kitap, Birinci Kısım), katıksız sermaye değeri olarak var olur. Çünkü üretilen metalarda yalnızca sermaye değil, artık değer de saklıdır; bu, sadece kendinde sermaye değil, şimdiden olmuş olan sermayedir; gelir kaynağını içinde barındıran sermayedir. Dolayısıyla, perakendeci tüccarın ona geri dönen para karşılığında verdiği şey, yani metası, onun için sermaye artı kâr, sermaye artı gelirdir.

Ama bunun ötesinde, dolaşan para, perakendeci tüccara geri dönerek, onun sermayesini bir kez daha para biçimine sokar.

Dolayısıyla, gelir dolaşımı olarak dolaşım ile sermaye dolaşımı olarak dolaşım arasındaki farkı dolaşım ile sermaye arasındaki bir farka dönüştürmek tümüyle yanlıştır. Tooke'un bu ifade tarzı, kendisini basitçe kendi banknotlarını ihraç eden bankerin yerine koymasından kaynaklanır. Hep farklı banknotlardan oluşsalar bile, sürekli olarak halkın elinde bulunan ve dolaşım aracı olarak iş gören banknotlarının onun açısından sadece kâğıt ve baskı maliyetleri vardır. Bunlar, onun adına düzenlenmiş dolaşır borç senetleridir (poliçe), ama ona para getirirler ve böylece sermayesinin değerlenmesinin bir aracı olarak iş görürler. Ne var ki, ister kendisine ait isterse borçlanılmış olsun, onun sermayesinden farklıdırlar. Bu nedenle onun açısından dolaşım ile sermaye arasında özel bir ayrım ortaya çıkar, ama bunun, söz konusu kavramların kendi tanımlarıyla ve özellikle de Tooke'un yaptığı tanımlarıyla bir ilgisi yoktur.

Gelirin ya da sermayenin para biçimi olması şeklindeki farklılık, paranın dolaşım aracı olma karakterinde ilkin hiçbir değişikliğe yol açmaz; iki işlevden hangisini yerine getiriyor olursa olsun bu karakteri korur. Kuşkusuz, para, gelirin para biçimi olarak ortaya çıktığında, alım ve satımların parçalanması nedeniyle ve gelir harcayanların çoğunluğu, yani işçiler, krediyle görece daha az alım yapabildiğinden, gerçek dolaşım aracı (sikke, satın alma aracı) biçimini daha çok alır; dolaşım aracının sermayenin para biçimi olduğu ticaret dünyasındaki işlemlerde ise, kısmen yoğunlaşma kısmen de kredi sisteminin ağır basması nedeniyle, para daha çok ödeme aracı olarak iş görür. Ama ödeme aracı olarak paranın satın alma aracı (dolaşım aracı) olarak paradan farkı, paranın kendisiyle ilgili bir farktır; para ile sermaye arasındaki bir fark değildir. Perakende ticarette daha çok bakır ve gümüş, toptan ticarette ise daha çok altın dolaşıyor diye, bir taraftaki gümüş ve bakır ile diğer taraftaki altın arasındaki fark, dolaşım ile sermaye arasındaki fark olmaz.

2 üzerine. Her iki işlevle dolaşan paranın toplam niceliği sorununun işin içine karıştırılması: Para, satın alma aracı olarak ya da ödeme aracı olarak dolaştığı sürece (iki alandan hangisinde olursa olsun ve geliri mi yoksa sermayeyi mi gerçekleştirdiğinden bağımsız olarak), onun dolaşımdaki kütlesinin niceliği için, daha önce, basit meta dolaşımı incelenirken (I. Kitap, Bölüm 3, 2, b) geliştirilmiş olan yasalar geçerlidir. Her iki durumda da, dolaşımdaki paranın, *currency*'nin miktarını, dolaşım hızının derecesi, yani aynı para parçalarının verili bir süre içinde aynı satın alma aracı ve ödeme aracı olma işlevlerini yineleme sayısı, eş zamanlı alım ve satımların ya da ödemelerin miktarı, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve son olarak aynı dönemde kapatılması gereken ödeme bakiyeleri belirler. Bu şekilde iş gören paranın ödeyici ya da alıcı için sermayeyi mi yoksa geliri mi temsil ettiği önemsizdir ve tartışılan konu üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Paranın dolaşımdaki niceliği, basitçe, onun satın alma ve ödeme aracı olma işleviyle belirlenir.

3 üzerine. Her iki işlevle ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin her iki alanında dolaşan dolaşım araçlarının miktarlarının göreli oranları sorunu hakkında. İki dolaşım alanı arasında bir iç bağlantı vardır, çünkü, bir yandan, harcanacak olan gelirlerin kütlesi, tüketim hacmini, diğer yandan, üretimde ve ticarette dolaşan sermaye kütlelerinin büyüklüğü, yeniden üretim sürecinin hacmini ve hızını ifade eder. Buna rağmen, aynı koşullar, her iki işlevle ya da alanda dolaşan para kütlelerinin miktarları ya da İngilizlerin bankacılık terminolojisine göre dolaşım nicelikleri üzerinde farklı ve hatta karşıt yönlü etkilerde bulunur. Ve bu da, Tooke'un dolaşım ile sermaye arasında yaptığı saçma ayrıma yeni bir gerekçe sunar. *Currency* teorisi savunucularının iki farklı şeyi karıştır-

ması, bunların kavramsal farklılıklar olarak sunulmasını hiçbir şekilde haklı çıkarmaz.

Yeniden üretim sürecinin gönenç, büyük genişleme, hızlanma ve canlılık dönemlerinde, işçiler tam olarak istihdam edilir. Çoğu zaman ücretlerde bir yükseliş de gerçekleşir ve bu yükseliş ticari çevrimin diğer dönemlerinde görülen ortalama düzeyin altına düşüşleri bir ölçüde dengeler. Aynı zamanda, kapitalistlerin gelirleri kayda değer şekilde yükselir. Tüketim genel olarak artar. Meta fiyatları da, en azından kritik önem taşıyan çeşitli iş dallarında düzenli olarak yükselir. Sonuç olarak, dolaşımdaki paranın niceliği en azından belirli sınırlar içinde artar, çünkü dolaşımın artan hızı da, dolaşım aracı miktarının büyümesinin önüne kendi engellerini koyar. Toplumsal gelirin ücretlerden oluşan kısmı, başlangıçta, sanayici kapitalist tarafından değişir sermaye biçiminde ve hep para biçiminde öndelendiğinden, bu kısmın dolaşımı gönenç dönemlerinde daha fazla para gerektirir. Ama bunu, önce değişir sermayenin dolaşımı için gerekli olan para ve sonra da işçilerin gelirlerinin dolaşımı için gerekli olan para şeklinde iki kez sayamayız. İşçilere ücret şeklinde ödenen para perakende ticarette harcanır ve böylece, daha küçük çevrimlerde pek çok ara işleme aracılık ettikten sonra, neredeyse haftada bir perakendeci tüccarın mevduatı olarak bankaya geri döner. Gönenç zamanlarında sanayici kapitalistler için paranın geri dönüşü düzgün bir şekilde gerçekleşir ve dolayısıyla daha fazla ücret ödemek zorunda olmaları, değişir sermayelerinin dolaşımı için daha fazla paraya gereksinim duymaları, para bulma gereksinimlerinin artmasına yol açmaz.

Toplam sonuç, gönenç dönemlerinde, gelir harcamalarına hizmet eden dolaşım aracı kütlesinin kararlı bir şekilde büyümesidir.

Sermaye aktarımı için, yani yalnızca kapitalistlerin kendi aralarında gerekli olan dolaşıma gelince, işlerin canlı olduğu zaman aynı zamanda en esnek ve en kolay kredi dönemidir. Kapitalist ile kapitalist arasındaki dolaşımın hızını doğrudan doğruya kredi düzenler ve bu nedenle ödemelerin denkleştirilmesi ve hatta nakit parayla yapılan alımlar için gerekli olan dolaşım aracı kütlesi göreli olarak azalır. Bu kütle mutlak olarak büyüyebilir, ama yeniden üretim sürecinin genişlemesiyle karşılaştırıldığında, her durumda göreli olarak küçülür. Bir yandan, büyük toplu ödemeler araya para girmeden gerçekleştirilir; diğer yandan, süreç fazlasıyla canlıyken, aynı para miktarı hem satın alma hem de ödeme aracı olarak daha hızlı hareket eder. Aynı para kütlesi daha çok sayıda ayrı sermayenin geri dönüşüne aracılık eder.

Bir bütün olarak bakıldığında, bu tür dönemlerde, Kısım I (gelir harcaması) mutlak olarak genişlerken Kısım II'nin (sermaye aktarımı) en azından göreli olarak daralmasına karşın, para dolaşımı eksiksiz (*full*) görünür.

Yeniden üretim süreci incelenirken (II. Kitap, Birinci Kısım) görülmüş olduğu üzere, geri dönüşler, meta-sermayenin yeniden paraya çevrilmesini (P – M – P´) ifade eder. Kredi, hem sanayici kapitalist hem de tüccar için, para biçimindeki dönüşü gerçek geri dönüş anından bağımsızlaştırır. Her ikisi de kredi ile satış yapar; yani, metaları, onlar için yeniden paraya çevrilmelerinden önce, dolayısıyla onlara para biçiminde geri dönmelerinden önce ellerinden çıkmış olur. Diğer yandan kredi ile alım yaparlar ve böylece, metalarının değerleri, bu değerlerin gerçekten paraya çevrilmesinden önce, metaların fiyatlarının vadelerinin dolmasından ve ödenmelerinden önce, onlar için üretken sermayeye ya da meta-sermayeye yeniden çevrilmiş olur. Bu tür gönenç zamanlarında geri dönüş kolayca ve düzgün bir şekilde gerçekleşir. Perakendeci tüccar toptancı tüccara, toptancı tüccar fabrikatöre, fabrikatör de ham madde ithalatçısına güvenle ödeme yapar. Kredi bir kez devreye girdiğinde, kredi ile gerçekleşen geri dönüşler gerçek geri dönüşleri temsil ettiğinden, geri dönüşlerin hızlı ve güvenli olduğu görüntüsü, her zaman, bunların gerçekliği ortadan kalktıktan sonra da devam eder. Müşterileri paradan çok poliçe yatırmaya başlar başlamaz bankalar tehlikenin kokusunu alır. Bkz. Liverpool'lu banka müdürünün yukarıdaki ifadesi, s. 398.*

Daha önce belirtmiş olduğum şu noktayı buraya ekleyelim:"Kredinin ağır bastığı dönemlerde, para dolaşımının hızı metaların fiyatlarından daha çabuk artar; kredinin azaldığı dönemlerdeyse, metaların fiyatları dolaşım hızından daha yavaş azalır." (*Zur Kritik d. Pol. Oekon.*, 1859, s. 83, 84.)**

Bunalım döneminde tersi olur. I No'lu Dolaşım daralır, hem fiyatlar hem de ücretler düşer; istihdam edilen işçilerin sayısı sınırlanır, satışların miktarı azalır. Buna karşılık, II No'lu Dolaşımda, kredinin azalmasıyla birlikte borç para gereksinimi artar; hemen aşağıda bu noktaya daha yakından bakacağız.

Hiç kuşkusuz, yeniden üretim sürecindeki duraklamayla eş zamanlı olarak kredi azalırken, No. I (gelir harcaması) için gerekli olan dolaşım kütlesi azalır, No. II (sermaye aktarımı) için gerekli olan dolaşım kütlesi ise artar. Ama bu önermenin, Fullarton ve başkalarınca ortaya atılmış olan önermeyle ne derecede özdeş olduğunun incelenmesi gerekir:

> "Bir borç sermaye talebi ile bir ek dolaşım aracı talebi tümüyle farklı şeylerdir ve bunların bir arada olması durumuyla sık karşılaşılmaz."[90]

* Bkz. MEW, Band 25, s. 427-428 [elinizdeki kitap, s. 415-416]. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 13, s. 85. –*Almanca ed.*

90 "A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated." (Fullarton. l.c. s. 82, ch. 5'in başlığı.) – "Para borçlanma talebinin" (yani sermaye borçlanma talebinin) "bir ek dolaşım araçları talebiyle özdeş olduğunu, hatta bu ikisinin sıklıkla birlikte ortaya çıktığını düşünmek gerçekten

Her şeyden önce şurası açıktır ki, yukarıdaki iki durumdan birincisinde, dolaşımdaki araç kütlesinin artmak zorunda olduğu gönenç zamanlarında, ona yönelik talep artar. Ama şu da açıktır ki, bir fabrikatör, para biçiminde daha fazla sermaye harcaması gerektiğinden bir bankadaki hesabından daha fazla altın ya da banknot çektiğinde, bunun sonucu, onun sermaye talebinin değil, sadece, sermayesini harcarken kullandığı bu özel biçime yönelik talebinin büyümesi olur. Talep, yalnızca, sermayesini dolaşıma sokarken kullandığı teknik biçimle ilgilidir. Kredi sisteminin farklı gelişme düzeylerinde de, örneğin aynı değişir sermaye, aynı miktardaki ücretler, bir ülkede, bir başkasında olduğundan, örneğin

---

de büyük bir yanlıştır. Her bir talep, özel olarak kendilerine yol açan ve birbirlerinden çok farklı olan koşullardan kaynaklanır. Her şey yolunda görünürken, ücretler yüksekken, fiyatlar yükselirken ve fabrikalar meşgulken, genellikle, daha büyük ve daha çok sayıda ödeme yapma gereksiniminden ayrılamayacak olan ek işlevleri yerine getirmek için ek bir *dolaşım araçları* arzı gerekli hâle gelir; buna karşın, asıl olarak ticari çevrimin daha ileri bir aşamasında, zorluklar kendilerini göstermeye başladığında, piyasalar dolup taştığında ve geri dönüşler geciktiğinde, faiz yükselir ve Banka, *sermaye* öndelemesine yönelik bir baskıyla karşılaşır. Bankanın sermaye öndelemek için kullanageldiği tek aracın banknotları olduğu ve bu nedenle banknotları reddetmenin borçlanmayı reddetmek anlamına geldiği doğrudur. Ama borç bir kez verildikten sonra, her şey piyasanın gereklerine uyum sağlar; borç kalır ve dolaşım aracı, eğer ona gereksinim duyulmuyorsa, ihraççısına geri döner. Dolayısıyla, Parlamento Raporlarına şöyle bir göz atan herkesin ikna olacağı üzere, İngiltere Bankası'nın ellerindeki değerli kâğıtlar, daha büyük bir sıklıkla, dolaşımdaki banknotlarıyla uyumlu bir şekilde değil karşıt yönde dalgalanır ve bu nedenle, bir örnek olarak bu büyük kuruluş, taşra bankerlerinin çok fazla önemsediği öğretinin bir istisnası değildir; söz konusu öğretiye göre, hiçbir banka, dolaşımdaki banknotlarının miktarını, eğer bunlar bir banknot dolaşımının genel amaçları için zaten yeterliyse, artıramaz; tersine, bu sınır geçildikten sonra, bankanın öndeliklerine yapılacak olan her ekleme onun sermayesinden yapılmak ve rezervindeki değerli kâğıtlardan bazılarının satılması ya da bu tür değerli kâğıtlara daha fazla yatırım yapmaktan kaçınılması yoluyla tedarik edilmek zorundadır. 1833 ile 1840 yılları arasındaki Parlamento Raporları kullanılarak hazırlanan ve önceki sayfalardan birinde sözünü ettiğim tablo, bu gerçeği destekleyen başka örnekler sunuyor; ama bunlardan ikisi o kadar dikkat çekici ki, bunların ötesine geçmem fazlasıyla gereksiz olacaktır. Kredi vermeyi sürdürmek ve para piyasasındaki zorluklarla baş etmek için Banka kaynaklarının son noktaya kadar zorlandığı 3 Ocak 1837'de, borçlar ve iskontolar için yapılan öndeliklerinin 17 022 000 sterlin gibi muazzam bir toplama ulaştığını görüyoruz; böylesi bir tutarla savaştan beri neredeyse hiç karşılaşılmamıştı ve aynı tutar, bu sırada 17 076 000 sterlin gibi çok düşük bir noktada değişmeden kalan ihraç edilmiş tüm banknotlar toplamına neredeyse eşitti! Diğer yandan, 4 Haziran 1833'te, dolaşımdaki banknotlar 18 892 000 sterlin tutarken, elde bulunan özel kesim değerli kâğıtlarının bilanço tutarının 972 000 sterlini aşmadığını görüyoruz; bu da, son yarım yüzyıllık dönemde kaydedilen en düşük tutar olmasa bile ona yakın! (Fullarton, l.c. s. 97, 98.) – Bir *demand for pecuniary accommodation*'ın [borç para talebinin] bir *demand for gold*'la [altın talebiyle] (Wilson, Tooke ve başkalarının deyimiyle sermaye talebiyle) özdeş olmasının kesinlikle gerekmediği, İngiltere Bankası Guvernörü Bay Weguelin'in şu ifadelerinden anlaşılıyor: "Halk daha büyük bir miktarda aktif dolaşım aracı talep etmeseydi, bu miktardaki" (art arda üç gün boyunca günde bir milyon) "poliçelerin iskonto edilmesi, rezervi" (banknot rezervini) "azaltmazdı. Poliçelerin iskonto edilmesi için ihraç edilen banknotlar, bankerler ve mevduatlar aracılığıyla geri dönerdi. Bu işlemlerin amacının altın ihraç etmek olmaması ya da yurt içinde insanların banknotlarını bankerlere ödemek yerine saklamalarına yol açacak bir paniğin yaşanmaması durumunda ... işlemlerin büyüklüğü rezervi etkilemezdi." – "Banka günde bir buçuk milyon iskonto edebilir ve rezervi üzerinde en küçük bir etki bile olmadan bu sürekli olarak yapılır, banknotlar mevduatlar şeklinde geri gelir ve bir hesaptan bir başkasına aktarım dışında hiçbir değişiklik olmaz." ("Report on Bank Acts, 1857", Evidence No. 241, 500.) Dolayısıyla, banknotlar burada sadece kredilerin aktarılmasının araçları olarak işlev görür.

İngiltere'de, İskoçya'da olduğundan, Almanya'da, İngiltere'de olduğundan daha büyük bir dolaşım araçları kütlesini gerektirir. Aynı şekilde, tarımda, yeniden üretim sürecinde iş gören aynı sermaye, işlevini yerine getirmek için, yılın farklı mevsimlerinde farklı para miktarlarına gereksinim duyar.

Ama Fullarton'ın tarif ettiği şekliyle bunun tersi doğru değildir. Duraklama dönemini gönenç döneminden ayıran şey, kesinlikle, onun söylediği gibi, güçlü borçlanma talebi değil, bu talebi karşılamanın gönenç zamanlarındaki kolaylığı ve duraklama dönemlerindeki zorluğudur. Ne de olsa, duraklama dönemindeki kredi darlığına, tam da, kredi sisteminin gönenç dönemindeki muazzam gelişimi, yani aynı zamanda ödünç sermaye talebinin muazzam artışı ve bu tür dönemlerde arzın bu talebi karşılamak konusundaki istekliliği yol açar. Dolayısıyla, iki dönemi karakterize eden şey, borçlanma talebinin büyüklüğündeki fark değildir.

Daha önce belirtildiği gibi, iki dönem arasındaki fark, her şeyden önce, gönenç döneminde tüketiciler ile tüccarlar arasındaki dolaşım araçları talebinin, gerileme döneminde ise kapitalistler arasındaki dolaşım araçları talebinin ağır basmasıdır. İşlerin durakladığı bir dönemde birincisi azalır, ikincisi artar.

Fullarton ile başkalarının belirleyici derecede önemli buldukları şeyse, İngiltere Bankası'nın elindeki *securities*'in (borç güvenceleri ve poliçeler) arttığı dönemlerde onun banknotlarının dolaşımının azalması ve tersi durumda tersinin olması. Ama *securities*'in düzeyi, borç para hacmini, yani iskonto edilen poliçelerin ve satılabilir değerli kâğıtların hacmini ifade eder. Fullarton, yukarıda, s. 436'daki 90. dipnotta aktarılan pasajda* şunları söylüyor: İngiltere Bankası'nın elindeki değerli kâğıtlar (*securities*) çoğu zaman onun dolaşımdaki banknotlarıyla karşıt yönde değişir ve bu da özel bankaların klasik önermesini doğrular; buna göre, hiçbir banka ihraç ettiği banknotların miktarını belirli, müşterilerinin gereksinimlerinin belirlediği bir tutarın üzerine yükseltemez; ama eğer bu tutarı aşacak şekilde öndelik vermek isterse, bunun için sermayesine başvurmak, yani ya değerli kâğıtlarını paraya çevirmek ya da başka bir durumda değerli kâğıtlara yatırılacak olan mevduatları bu amaçla kullanmak zorundadır.

Ne var ki burada Fullarton'ın sermayeden ne anladığı da görülüyor. Burada sermaye ne anlama geliyor? Bankanın kendi banknotlarıyla, yani doğal olarak onun için herhangi bir maliyeti bulunmayan ödeme taahhütleriyle öndelik vermeye devam edemeyeceği anlamına geliyor. Ama o zaman öndelikleri neyle yapıyor? *Securities in reserve*'in [rezervdeki

* Bkz. MEW, Band 25, s. 465 [elinizdeki kitap, s. 450]. –*Almanca ed.*

değerli kâğıtların], yani devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin ve faiz getiren başka değerli kâğıtların satışından elde edilen gelirle. Ama bu kâğıtlara karşılık olarak ne elde eder? Para, yani altın ya da İngiltere Bankası'nınkiler gibi yasal ödeme aracı oldukları kadarıyla banknotlar. Demek ki, öndelediği şey, her durumda paradır. Ama bu para şimdi sermayesinin bir kısmını oluşturur. Altın öndelerse, bu elle tutulur bir şey olur. Banknot öndelerse, söz konusu banknotlar şimdi sermayeyi temsil eder, çünkü bunlar için gerçek bir değeri, faiz getiren kâğıtları elden çıkarmıştır. Özel bankalar söz konusu olduğunda, değerli kâğıtların satılması yoluyla onlara akan banknotların çoğunluğu İngiltere Bankası'nın banknotları ya da kendi banknotları olmak zorundadır, çünkü değerli kâğıtlar için yapılan ödemelerde başka banknotların kabul edilmesi pek olası değildir. Ama İngiltere Bankası'nın kendisi söz konusu olduğunda, geri aldığı kendi banknotları için sermaye, yani faiz getiren kâğıtlar harcamış olur. Ayrıca bu yolla kendi banknotlarını dolaşımdan çeker. Demek ki, bu banknotları ya da onların yerine aynı tutardaki yeni banknotları ihraç ederse, bunlar şimdi sermayeyi temsil eder. Ve kapitalistlere öndelik vermek için de kullanılsalar, daha sonra, bu tür para borçlanma talebi azaldığında, yeni değerli kâğıt yatırımları için de kullanılsalar, aynı derecede sermayeyi temsil ederler. Bu durumların tümünde sermaye sözcüğü burada yalnızca bir bankerin kafasındaki anlamıyla kullanılır ve bankerin kendi kredisinden fazlasını borç vermeye zorlandığı anlamına gelir.

Bilindiği gibi İngiltere Bankası tüm öndeliklerini kendi banknotlarıyla verir. Peki, buna rağmen, Bankanın dolaşımdaki banknotları, genellikle, elindeki iskonto edilmiş poliçelerin ve borç güvencelerinin, yani verdiği öndeliklerin artması oranında azalıyorsa, dolaşıma sokulmuş olan banknotlara ne olur, bunlar bankaya nasıl döner?

İlk olarak, borç para talebi, ulusal ödemeler bilançosundaki bir olumsuzluktan kaynaklanıyor ve bu nedenle bir altın çıkışına aracılık ediyorsa, sorun çok basittir. Poliçeler iskonto yoluyla banknotlara çevrilir. Banknotlar, bankanın kendisinde, *issue department*'ta [ihraç departmanında] altınla mübadele edilir ve bu altın ihraç edilir. Bu, bankanın, daha poliçelerin iskonto edilmesi sırasında, banknotların aracılığı olmadan doğrudan doğruya altın ödemesiyle aynı şeydir. Bazı durumlarda 7-10 milyon sterlin düzeyine ulaşabilen böylesi bir artan talep, doğal olarak, ülkenin iç dolaşımına tek bir beş sterlinlik banknot bile eklemez. Eğer Bankanın burada dolaşım aracı değil sermaye öndelediği söylenirse, bu iki anlama gelir. Birincisi, kredi değil, gerçek değer, yani kendi sermayesinin ya da kendisine yatırılmış olan sermayenin bir kısmını öndelediği anlamına. İkincisi, iç dolaşım için değil uluslararası dolaşım için

para öndelediği, dünya parası öndelediği anlamına; ve para, bu amaç doğrultusunda, her zaman kendi gömü biçiminde, metal durumunda bulunmak zorundadır; söz konusu biçiminde, para, yalnızca değerin biçimi değil, para biçimi olduğu değerin kendisidir. Bu altın, hem banka hem de ihraççı altın tüccarı için sermayeyi, yani banker sermayesini ya da tüccar sermayesini temsil etse bile, ona yönelik talep, sermaye talebi değil, para-sermayenin mutlak biçimine yönelik bir talep olarak ortaya çıkar. Bu talep, tam da, dış pazarların satılamaz İngiliz meta-sermayesiyle dolup taştığı anda doğar. Dolayısıyla, istenen şey, *sermaye* olarak sermaye değil, *para* olarak sermayedir ve bu biçimin içinde, para, evrensel dünya pazarı metasıdır; bu, paranın başlangıçtaki değerli metal biçimidir. Demek ki, altın çıkışları, Fullarton, Tooke vb.'nin söylediği gibi, *a mere question of capital* [sadece bir sermaye sorunu] değildir. Aksine, para özgül bir işleve sahip olsa bile, a *question of money*'dir [bir para sorunudur]. Bunun, *currency* teorisi savunucularının iddia ettikleri gibi bir *iç* dolaşım sorunu olmaması, Fullarton ve başkalarının düşündükleri gibi sadece bir *question of capital* olduğunu hiçbir şekilde kanıtlamaz. Bu bir *question of money*'dir [para sorunudur] ve buradaki biçimiyle para, uluslararası ödeme aracıdır.

> "Whether that capital" (ülkedeki kötü bir hasadın ardından yurtdışından alınan bir milyon quarter buğdayın satın alma fiyatı) "is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction." ["Bu sermayenin ... metalara mı yoksa madenî paraya mı aktarılacacağı, işlemin doğasını hiçbir şekilde etkilemeyen bir noktadır."] (Fullarton, l.c. s. 131.)

Ama bir altın çıkışının gerçekleşip gerçekleşmediği sorununu çok ciddi bir şekilde etkiler. Sermaye, değerli metal biçiminde aktarılır, çünkü metalar biçiminde aktarılması ya hiç mümkün değildir ya da ancak en büyük zararlara uğranarak metalar biçiminde aktarılabilir. Modern bankacılık sisteminin altın çıkışı korkusu, değerli metalleri tek gerçek servet olarak gören para sisteminin hayal etmiş olduğu her şeyi aşar. Örneğin, İngiltere Bankası Guvernörü Morris'in Parlamento Komitesi önünde 1847-48 bunalımı hakkında söylediklerine bakalım:

> 3846. (Soru:) "Stokların (*stocks*) ve sabit sermayenin değer yitirmesinden söz ettiğimde, stoklara ve her tür ürüne yatırılmış olan tüm varlıkların aynı şekilde değer yitirdiğinin; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlem görmemiş yünün kıtaya aynı düşmüş fiyatlarla gönderildiğinin ve şekerin, kahvenin ve çayın zorunlu satışlarla zararına satıldığının farkında değil misiniz? – Büyük miktarlarda gıda maddesi ithalatı nedeniyle gerçekleşen *altın çıkışını* karşılamak için ülkenin *ciddi bir özveride* bulunması kaçınılmazdı." – 3848. "Böylesine bir özveride bulunarak altını yeniden elde etmek için çabalamak

yerine, Bankanın kasalarında yatan 8 000 000 sterline el atılması daha iyi olurdu, diye düşünmüyor musunuz? – *Hayır, düşünmüyorum*."

Burada altın biricik gerçek servet sayılmaktadır.

Tooke'un, Fullarton tarafından alıntılanan,

> "with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa" ["kambiyo kurundaki, geçtiğimiz yarım yüzyılda gerçekleşen ve sonrasında bir altın çıkışıyla karşılaşılan her bir ciddi düşüş, tatmin edici açıklamalara da izin veren yalnızca bir ya da iki istisna dışında, her seferinde, dolaşımdaki araçların görece düşük bir düzeyiyle çakıştı ve *vice versa* [tersi de doğrudur]" (Fullarton, s. 121) –

şeklindeki keşfi, söz konusu altın çıkışlarının çoğu zaman bir telaş ve spekülasyon döneminin ardından,

> "a signal of a collapse already commenced ... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise" ["başlamış olan bir çöküşün bir işareti ... pazarların dolup taşmasının, ürünlerimize yönelik dış talebin durmasının, geri dönüşlerin gecikmesinin ve tüm bunların zorunlu sonuçları olarak ticaretteki güvensizliğin, fabrikaların kapanmasının, zanaatçıların açlık çekmesinin ve sanayi ve iş dünyalarındaki genel bir durgunluğun bir göstergesi"] (s. 129)

olarak ortaya çıktığını kanıtlar.

Doğal olarak, bu, aynı zamanda, *currency* savunucularının,

> "a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it" ["tam bir dolaşım altını iter ve düşük bir dolaşım onu çeker"]

şeklindeki iddialarını çürüten en iyi kanıttır.

Buna karşılık, İngiltere Bankası'nın gönenç dönemlerinde genellikle güçlü bir altın rezervine sahip olmasına karşın, bu gömü her zaman fırtınanın ardından gelen hevessiz ve durgun dönemde oluşur.

Demek ki, altın çıkışlarıyla ilgili bütün bu bilgelik, sadece şunların söylenmiş olması anlamına gelir: *Uluslararası* dolaşım ve ödeme araçları talebi, *iç* dolaşım ve ödeme araçları talebinden farklıdır (ve söylemeye bile gerek olmadığı üzere, bu nedenle, Fullarton'ın s. 112'de söylediği gibi,"*the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation*" ["bir altın çıkışının varlığı, dolaşım araçları iç talebinde herhangi bir azalmanın gerçekleştiği anlamına gelmek zorunda değildir"]; ve değerli metallerin ülkeden dışarıya gönderilme-

si, bunların uluslararası dolaşıma sokulması, iç dolaşıma banknot ya da sikke sokulmasıyla özdeş değildir. Bunun dışında, uluslararası ödemeler için bir rezerv fonu olarak toplanmış olan gömünün hareketinin, özünde, paranın dolaşım aracı olarak hareketiyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını daha önce* göstermiştim. Kuşkusuz, gömünün, paranın doğasından hareketle açıkladığım farklı işlevlerinin, yani ödeme araçları, içerideki vadesi dolmuş ödemeler için rezerv fonu olma işlevinin; dolaşım araçlarının rezerv fonu olma işlevinin; son olarak dünya parasının rezerv fonu olma işlevinin tek bir rezerv fonuna yüklenmesi işleri karmaşıklaştırıyor; bundan çıkan sonuçlardan biri de, Bankadan yurt içine altın çıkışının, belirli koşullar altında, yurt dışına altın çıkışıyla bir arada gerçekleşebileceğidir. Ama söz konusu gömüye çok keyfî bir şekilde yüklenen bir başka işlev, yani kredi sisteminin ve kredi parasının gelişmiş olduğu ülkelerde banknotların konvertibilitesi için bir güvence fonu olma işlevi, işleri daha da karmaşıklaştırır. Bütün bunlara, son olarak, 1. ulusal rezerv fonunun tek bir ana bankada toplanması, 2. bu fonun olabilecek en düşük düzeyine inmesi eklenir. Fullarton'ın yakınmasının nedeni de budur (s. 143):

> "One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses." ["Bankanın altın rezervi ne zaman tümüyle tükenme noktasına yaklaşıyor görünse İngiltere'de hep ortaya çıkan ateşli huzursuzluk ve korkuyla karşılaştırıldığında, kıta ülkelerinde kambiyo kuru değişimlerinin genellikle tam bir sessizlik ve kolaylıkla gerçekleşmesi hakkında düşünürken, madenî bir dolaşım aracının bu açıdan sahip olduğu büyük avantajdan etkilenmemek mümkün değil."]

Ama altın çıkışını bir yana bırakırsak, banknot ihraç eden bir banka, yani örneğin İngiltere Bankası, ihraç ettiği banknot miktarı artmadan, sağladığı borç para miktarını nasıl artırabilir?

Bankanın kendisi açısından bakıldığında, ister dolaşımda olsunlar isterse özel kişilerin gömülerinde uyuklasınlar, bankanın duvarlarının dışındaki tüm banknotlar dolaşımda bulunur, yani onun elinin altında olmaktan çıkmıştırlar. Dolayısıyla, banka iskonto ve borç verme işlerini büyütür, *securities* [değerli kâğıtlar] karşılığında verdiği öndelikleri artırırsa, bunun için ihraç edilen banknotların yine ona geri dönmesi gerekir, çünkü aksi durumda dolaşım hacmini artırırlar ve bunun da olmaması isteniyor. Bu geri dönüş iki şekilde gerçekleşebilir.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 158-159 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 146]. – *Almanca ed.*

Birincisi: Banka, A'ya, değerli kâğıtlar karşılığında banknotlarla ödeme yapar: A bunlarla vadesi dolmuş poliçeler için B'ye ödeme yapar ve B banknotları yine bankaya yatırır. Söz konusu banknotların dolaşımı böylece son bulur, ama borç kalır.

> ("The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer." ["Borç kalır ve dolaşım aracı, eğer ona gereksinim duyulmuyorsa, ihraççısına geri döner."] Fullarton, s. 97.)

Bankanın A'ya öndelemiş olduğu banknotlar şimdi ona geri dönmüştür; buna karşılık banka, A'nın ya da A tarafından iskonto ettirilen poliçenin çekildiği kişinin alacaklısı, söz konusu banknotlarda ifade edilen değer tutarı kadar da B'nin borçlusudur ve B böylece bankanın sermayesinin bu tutara karşılık gelen kısmını elinde tutar.

İkincisi: A, B'ye ödeme yapar ve B'nin kendisi ya da banknotları kendisine ödediği C, bu banknotlarla, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, bankadaki vadesi dolan poliçeler için ödeme yapar. Bu örnekte bankaya kendi banknotlarıyla ödeme yapıldı. Böylece işlem tamamlanmıştır (A'nın bankaya yapacağı geri ödemeye kadar).

Peki, bankanın A'ya öndelik vermesi, ne ölçüde sermaye öndelenmesi olarak, ya da ne ölçüde sadece ödeme araçlarının öndelenmesi olarak ele alınmalıdır?[91]

{Bu, ihracın kendi doğasına bağlıdır. Burada üç durumu incelemek gerekir.

Birinci durum. – A, bankadan, öndelik tutarlarını, bunlar için herhangi bir karşılık vermeden, kişisel kredisine dayalı olarak alır. Bu durumda öndelik olarak ödeme araçları elde etmekle kalmamış, ama aynı zamanda ve kesinlikle, geri ödeme gününe kadar ek sermaye olarak kendi işinde kullanabileceği ve değerlendirebileceği yeni bir sermaye elde etmiştir.

İkinci durum. – A bankaya değerli kâğıtlar, devlet borçlanma senetleri ya da hisse senetleri rehin vermiş ve bunlar karşılığında, diyelim o günkü değerlerinin üçte ikisi kadar nakit öndelik almıştır. Bu durumda, gereksinim duyduğu ödeme araçlarını elde etmiş, ama ek sermaye elde etmemiştir, çünkü bankanın eline, ondan aldığından daha büyük bir sermaye değerini vermiştir. Ama bir yandan, daha büyük olan bu sermaye değeri, faiz getiren belirli bir biçimde yatırılmış olduğundan, onun anlık gereksinimleri (ödeme araçları) için kullanılabilir durumda

---

91 Hemen aşağıdaki pasajın özgün metni bağlam açısından anlaşılmazdır ve parantezin sonuna kadar editör tarafından yeniden kaleme alınmıştır. Bu noktaya daha önce, Bölüm 26'da [Bkz. MEW, Band 25, s. 443-445 (elinizdeki kitap, s. 430-433). –*Almanca ed.*], bir başka bağlamda değinilmişti. –F. E.

değildi; diğer yandan A'nın, bu sermaye değerini satış yoluyla doğrudan doğruya ödeme araçlarına çevirmemesine yol açan, kendisine ait nedenleri vardı. Onun değerli kâğıtları, başka şeylerin yanında yedek sermaye olarak iş görme özelliğine sahipti onları bu özellikleriyle harekete geçirmişti. Dolayısıyla, A ile banka arasında, A'nın ek sermaye elde etmediği (tam tersi!), ama gereksinim duyduğu ödeme araçlarını elde etmesini sağlayan geçici, karşılıklı bir sermaye aktarımı gerçekleşmiştir. Buna karşılık banka açısından bakıldığında, bu işlem, para-sermayenin geçici olarak bir borç biçimine yatırılması, para-sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesi anlamına geliyordu ve bankacılığın temel işlevi tam da bu çevirme işlemidir.

Üçüncü durum. – A, bankaya bir poliçe iskonto ettirmiş ve bunun karşılığında, iskontonun çıkarılmasından sonra kalan tutarı nakit olarak elde etmiştir. Bu durumda, para-sermayenin likit olmayan bir biçimini, likit biçimdeki değer tutarı karşılığında; vadesi dolmamış poliçeyi nakit para karşılığında bankaya satmıştır. Poliçe artık bankaya aittir. Ödemenin yapılmaması durumunda bankanın son ciranta [ciro eden kişi] olan A'yı söz konusu tutardan sorumlu tutması burada hiçbir şeyi değiştirmez; A, bu sorumluluğu, geri dönme hakkı bulunan tüm diğer cirantalarla ve poliçeyi düzenleyen kişiyle paylaşır. Dolayısıyla, burada öndeleme hiç yoktur ve tümüyle olağan bir alım ve satım vardır. Bu nedenle, A'nın bankaya geri ödemesi gereken bir şey de yoktur; banka, verdiği paranın karşılığını poliçenin vadesi dolduğunda onu tahsil ederek geri alır. Burada da A ile banka arasında, tıpkı herhangi bir başka metanın alım ve satımında olduğu gibi, karşılıklı sermaye aktarımı gerçekleşmiştir ve tam da bu nedenle A herhangi bir ek sermaye elde etmemiştir. Onun gereksinim duyduğu ve elde ettiği şeyler ödeme araçlarıydı ve onları, bankanın, A'nın para-sermayesinin bir biçimini (poliçe) bir başkasına (para) çevirmesi yoluyla elde etti.

Demek ki, yalnızca birinci durumda gerçek bir sermaye öndeliğinden söz edilebilir. İkinci ve üçüncü durumlarda, bundan, olsa olsa, her sermaye yatırımında olduğu gibi "sermaye öndelendiği" anlamında söz edilebilir. Banka A'ya bu anlamda para-sermaye öndeler; ama bu, A için, olsa olsa, genel olarak sermayesinin bir kısmı olması anlamında para-sermayedir. Ve onu özel olarak sermaye şeklinde değil, özel olarak ödeme aracı şeklinde ister ve kullanır. Yoksa, ödeme aracı elde edilmesini sağlayan her bir sıradan meta satışını da alınmış bir sermaye öndeliği olarak görmek gerekirdi. –F. E.}

Banknot ihraç eden özel bankalar söz konusu olduğunda şu fark ortaya çıkar: Eğer banknotları yerel dolaşımda kalmaz ve mevduat biçiminde ya da vadesi dolmuş poliçelerin ödenmesi için kendilerine geri

dönmezse, bu banknotlar, bankaların karşılıklarında altın ya da İngiltere Bankası'nın banknotlarıyla ödeme yapmak zorunda kalacağı kişilerin ellerine düşer. Bu durumda, bunların kendi banknotlarını öndelemeleri, aslında, İngiltere Bankası'nın banknotlarını ya da onlar açısından aynı anlama gelmek üzere altın, yani banka sermayelerinin bir kısmını öndelemelerini temsil eder. İngiltere Bankası'nın kendisinin ya da ihraç edebileceği banknotların üst sınırı yasal olarak belirlenmiş olan herhangi bir başka bankanın dolaşımdan kendi banknotlarını çekmek ve onları öndelikler şeklinde yeniden ihraç etmek için değerli kâğıtlar satmak zorunda olması durumunda da aynısı geçerlidir; burada, bu bankaların kendi banknotları, onların harekete geçirilmiş olan banka sermayelerinin bir kısmını temsil eder.

Dolaşımda yalnızca madenî paralar olsaydı, aynı anda, 1. bir altın çıkışı {burada en azından kısmen yurt dışına giden bir altın çıkışından söz edildiği açık –F. E.} kasaları boşaltabilir, ve 2. altın, bankadan, asıl olarak sadece ödemelerin gerçekleştirilmesi (geçmiş işlemlerin tamamlanması) için isteneceğinden, bankanın değerli kâğıtlar karşılığında verdiği öndelikler çok artabilirdi; ama bunlar, mevduatlar ya da geri ödenebilir poliçeler biçiminde geri dönerdi; böylece, bir yandan, bankanın değerli kâğıtlar portföyü büyürken onun elindeki toplam para miktarı azalır, diğer yandan, eskiden sahibi olduğu tutarın aynısını artık ona para yatırmış olan kişilerin borçlusu olarak elinde tutardı ve son olarak toplam dolaşır araç miktarı azalırdı.

Buraya kadar, öndeliklerin banknotlarla verildiği, dolayısıyla da ihraç edilen banknot miktarında, hemen ortadan kalkacak olmakla birlikte en azından anlık bir artışı beraberlerinde getirdikleri varsayılmıştı. Ama bu gerekli değildir. Banka, kâğıt banknot yerine, A için bir kredi hesabı açabilir ve böylece bankanın borçlusu olan A, hayalî bir mevduat sahibi hâline gelir. A, alacaklısına bankanın çekiyle ödeme yapar, bu çeki alan kişi onu kendi bankerine aktarır ve o da bu çeki *clearing house*'da [takas odasında] müşterisinin ödemesi gereken çeklerle mübadele eder. Bu durumda banknotlar hiçbir şekilde araya girmez ve tüm işlem, bankanın vereceği bir borcun bir banka çekiyle ödenmesinden ibaret olur ve bu işlemin gerçek karşılığı bankanın A'dan alacağı olur. Banka, bu durumda, kendi alacaklarını öndelemiş olduğundan, banka sermayesinin bir kısmını öndelemiştir.

Söz konusu borç para talebi, sermaye talebi olması ölçüsünde, sadece para-sermaye talebidir; banker açısından bakıldığında sermayedir, yani (yurt dışına altın çıkışı varken) altın talebi ya da ulusal bankanın, bir özel banka tarafından yalnızca bir eş değer karşılığında elde edilebilecek olan ve bu nedenle özel banka için sermayeyi temsil eden banknotlarına

yönelik taleptir. Ya da, son olarak, para ya da banknot elde etmek için satılmak zorunda olan faiz getiren değerli kâğıtlar, devlet tahvilleri, hisse senetleri vb. söz konusuydu. Ama bunlar, devlet tahvilleri olduklarında, yalnızca alıcısı için sermayedirler; alıcı için, onun satın alma fiyatını, bu kâğıtlara yatırdığı sermayeyi temsil ederler; aslında, sermaye değil, sadece alacaklardırlar; ipotekler olduklarında, sadece, gelecekteki toprak rantına yönelik ödeme talimatlarıdırlar; ve hisse senetleri olduklarında, sadece, gelecekteki artık değerden pay alma hakkını veren mülkiyet senetleridirler. Tüm bu şeyler gerçek sermaye değildir, sermayenin bileşenleri arasında yer almazlar ve özünde değer de değildirler. Benzer işlemlerle, bankaya ait paranın mevduatlara dönüşmesi ve bankanın, sahibi yerine borçlusu hâline geldiği bu parayı farklı bir mülkiyet senediyle elinde tutması da mümkündür. Bu, bankanın kendisi açısından çok önemli olabilse bile, ülkede bulunan sermayenin ve hatta para-sermayenin kütlesini hiçbir şekilde değiştirmez. Dolayısıyla, sermaye burada yalnızca para-sermaye olarak ve gerçek para biçimiyle elde bulunmuyorsa sadece sermaye senedi olarak görünür. Bu çok önemlidir, çünkü *banka* sermayesinin kıtlığı ve ona yönelik acil talep *gerçek* sermayedeki bir azalmayla karıştırılır; oysa bu tür durumlarda, tam tersine, üretim araçları ve ürünler biçiminde bol miktarda gerçek sermaye elde bulunur ve piyasalar üzerinde ezici bir baskı oluşturur.

Dolayısıyla, dolaşım araçlarının toplam kütlesi aynı kalır ya da azalırken, bankanın güvence olarak tuttuğu değerli kâğıtların kütlesinin nasıl büyüyebileceğini, yani artan borç para talebinin banka tarafından nasıl karşılanabileceğini açıklamak çok kolaydır. Söz konusu para darlığı dönemlerinde dolaşım araçlarının toplam kütlesi iki şekilde denetim altında tutulur: 1. altın çıkışıyla; 2. ihraç edilen banknotların hemen geri döndüğü ya da işlemlerin kredi hesaplarıyla, hiçbir para harcaması olmadan gerçekleştiği; yani gerçekleştirilmeleri yapılan işin tek amacı olan ödemelerin sadece bir kredi işlemiyle yapıldığı durumlarda, paranın sadece bir ödeme aracı olarak talep edilmesiyle. Sadece ödemelerin denkleştirilmesi için iş gördüğü durumlarda (ve bunalım zamanlarında satın almak için değil ödemek için, yeni işleri başlatmak için değil geçmiş işleri tamamlamak için öndelik alınır), bu denkleştirme paranın hiç araya girmediği salt kredi işlemleriyle gerçekleşmediğinde bile, dolaşımının hızla ortadan kaybolması; yani büyük bir borç para talebi ortaya çıktığında dolaşımı genişletmeden muazzam miktarda bu tür işlemin gerçekleşebilmesi, paraya özgü bir özelliktir. Ama İngiltere Bankası'nın sağladığı borç para miktarı yüksekken onun dolaşımının aynı düzeyde kalması ve hatta azalması olgusu, tek başına, Fullarton, Tooke ve başkalarının (para borçlanmanın *capital on loan* [ödünç sermaye], ek ser-

maye elde etmekle aynı anlama geldiği şeklindeki yanlış düşünceleri sonucunda) varsaydıkları gibi, ödeme aracı olma işleviyle para (banknot) dolaşımının artmadığını ve genişlemediğini *prima facie* [ilk bakışta] kesinlikle kanıtlamaz. Ama banknotların satın alma araçları olarak dolaşımı, bu tür bir yüksek borç para miktarının gerekli olduğu duraklama dönemlerinde azaldığından, bunların dolaşım araçları olarak dolaşımı artabilir ve buna rağmen, dolaşımın toplam tutarı, yani satın alma araçları olarak ve ödeme araçları olarak iş gören banknotların toplamı aynı düzeyde kalabilir ve hatta azalabilir. Ne var ki, ihraççı bankaya hemen geri dönen banknotların ödeme araçları olarak dolaşımı, söz konusu iktisatçılara göre dolaşım değildir.

Ödeme araçları olarak dolaşım, satın alma araçları olarak dolaşımdaki azalmaya oranla daha yüksek bir derecede artsaydı, satın alma aracı olarak iş gören paranın nicelik bakımından ciddi şekilde azalmasına karşın toplam dolaşım büyürdü. Ve bu bunalımın belirli anlarında, özellikle de, kredi sistemi tümüyle çöktüğünde gerçekten ortaya çıkar; bu tür durumlarda, metalar ile değerli kâğıtların satılamaz hâle gelmesinin ötesinde, poliçeler iskonto edilemez olur ve nakit ödemeden, tüccarın deyişiyle kasadan başka hiçbir şeyin hükmü kalmaz. Fullarton ve başkaları, banknotların ödeme araçları olarak dolaşımının bu tür para kıtlığı dönemlerinin karakteristik özelliği olduğunu anlamadıklarından, bu görüngüyü rastlantı sayarlar.

> "With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation" (satın alma araçları olarak dolaşım denmeliydi) "but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis" (yani ödeme araçları rezervi olarak) "after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination." ["Panik dönemlerini diğerlerinden ayırt eden ve bazen, 1825 yılının sonunda olduğu gibi, altın çıkışının hâlâ sürmesine rağmen banknot ihraçlarının sadece geçici olmakla birlikte ani bir şekilde artmasına yol açan bu banknot sahibi olmaya yönelik şiddetli rekabet örnekleri söz konusu olduğunda, bence, bunlar, düşük bir kambiyo kurunun doğal ya da gerekli eşlikçileri sayılmamalıdır; bu tür durumlarda, dolaşım" (satın alma araçları olarak dolaşım denmeliydi) "talebi değil, gömüleme talebi vardır ve bu, genellikle, uzun süren bir altın çıkışının ardından bunalımın son perdesinde, korkuya kapılmış bankerler ve kapitalistler arasında ortaya çıkan" (yani ödeme araçları rezervi olarak) "ve altın çıkışının sonunun habercisi olan bir taleptir." (Fullarton, s. 130.)

Ödemeler zincirinde şiddetli bir kesinti olduğunda, paranın metalar karşısında sadece ideal olan bir biçimden değerin maddi ve aynı zamanda mutlak biçimine nasıl dönüştüğü daha önce, ödeme aracı olarak para incelenirken (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b) açıklanmıştı. Aynı yerde, 100. ve 101. dipnotlarda[†] bunun bazı örnekleri verilmişti. Bu kesintinin kendisi, kredi sistemindeki sarsıntının ve ona eşlik eden pazarların dolup taşması, metaların değer yitirmesi, üretimin kesintiye uğraması vb. gelişmelerin kısmen sonucu kısmen nedenidir.

Ama açık olan nokta, Fullarton'ın, satın alma aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para arasındaki ayrımı, *currency* ile sermaye arasındaki yanlış ayrıma dönüştürdüğüdür. Ne var ki bunun temelinde yine dolaşım hakkındaki dar görüşlü banker düşüncesi yatar. –

Şu da sorulabilir: Bu tür sıkışıklık dönemlerinde eksikliği duyulan şey, sermaye midir yoksa ödeme aracı olma işleviyle para mı? Ve bilindiği üzere bu bir tartışma konusudur.

İlk olarak, sıkışıklığın kendisini altın çıkışıyla göstermesi ölçüsünde, talep edilen şeyin uluslararası ödeme araçları olduğu açıktır. Ama uluslararası ödeme aracı olma işleviyle para, kendisi değerli olan bir töz, bir değer kütlesi olarak, kendi madenî gerçekliği içindeki paradır. Aynı zamanda sermayedir; ama meta-sermaye olarak sermaye değil, para-sermaye olarak sermayedir; meta biçimindeki sermaye değil para biçimindeki sermayedir (ve buradaki para, sözcüğün seçkin anlamıyla paradır; para, bu anlamı içinde, genel dünya pazarı metası olarak var olur). Burada, ödeme aracı olarak para talebi ile sermaye talebi arasında bir karşıtlık bulunmaz. Karşıtlık, para biçimindeki sermaye ile meta biçimindeki sermaye arasındadır; ve burada sermayenin para biçimi talep edilir ve sadece bu biçimi iş görebilir.

Bu altın (ya da gümüş) talebi bir yana bırakıldığında, bu tür bunalım dönemlerinde herhangi bir şekilde sermaye kıtlığının çekildiği söylenemez. Tahılın pahalılaşması, pamuk kıtlığı vb. olağanüstü durumlarda bu söz konusu olabilir; ama söz konusu durumlar hiçbir şekilde bu tür dönemlerin gerekli ya da olağan eşlikçileri değildir; ve bu nedenle, sadece bir borç para talebinin ortaya çıkmasından hareketle, bu tür bir sermaye kıtlığının bulunduğu sonucuna ulaşılamaz. Tam tersine. Pazarlar dolup taşmış, meta-sermayeye boğulmuştur. Dolayısıyla, sıkışıklığa yol açan şey, hiçbir durumda, *meta*-sermaye kıtlığı değildir. Bu soruya daha sonra geri döneceğiz.

---

† Bkz. "Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, 104. ve 105. dipnotlar. –*Türkçe ed.*

Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci

İkinci Kesim

Beşinci Kısım

Kârın Faiz ile Girişimci Kazancına Bölünmesi. Faiz Getiren Sermaye (Devam)

Bölüm

29

Banka Sermayesinin Bileşenleri

★ ★ ★

Şimdi, banka sermayesinin nelerden oluştuğuna daha yakından bakmak gerekiyor.

Fullarton'ın ve başkalarının dolaşım aracı olarak para ile ödeme aracı (aynı zamanda, altın çıkışının gündeme gelmesi ölçüsünde, dünya parası) olarak para arasındaki ayrımı dolaşım (*currency*) ile sermaye arasındaki bir ayrıma dönüştürdüğünü biraz önce gördük.

Sermayenin burada oynadığı tuhaf rol, aydınlanmış iktisat ne kadar düzenli bir şekilde paranın sermaye olmadığını belletmeye çalıştıysa, banker iktisadının da o kadar düzenli bir şekilde paranın aslında türünün en iyi örneği olan sermaye [*par excellence*] olduğunu belletmesine yol açar.

Daha aşağıdaki incelemelerde, para-sermayenin burada faiz getiren sermaye anlamıyla *moneyed capital* ile karıştırıldığını, oysa ilk anlamıyla para-sermayenin, her zaman ve sadece, sermayenin (diğer biçimlerinden, yani meta-sermayeden ve üretken sermayeden farklı) bir geçici biçimi olduğunu göstereceğiz.

Banka sermayesi, 1. nakit paradan, yani altından ya da banknotlardan, 2. değerli kâğıtlardan oluşur. Değerli kâğıtları da ikiye ayırabiliriz: dalgalanan, belirli zamanlarda vadeleri dolan ve iskonto edilmeleri bankerlerin asıl işi olan ticari senetler, poliçeler; ve devlet tahvilleri, hazine bonoları, her tür hisse senedi gibi halka açık değerli kâğıtlar, kısacası, faiz getiren, ama poliçelerle aralarında köklü farklar bulunan kâğıtlar. İpo-

tekler de bunlara eklenebilir. Bu nesnel bileşenlerden oluşan sermaye, ayrıca, bankerin kendisinin yatırım sermayesi ile onun *banking capital*'ını [bankacılık sermayesini] ya da ödünç alınmış sermayesini oluşturan mevduata ayrılır. Banknot ihraç eden bankalar söz konusu olduğunda bunlara banknotlar eklenir. Mevduatı ve banknotları şimdilik dikkate almayacağız. Şu kadarı açıktır ki, bu farklı ögelerin bankerin kendi sermayesini mi, yoksa mevduatı, yani başka insanların sermayesini mi temsil ettiği, banker sermayesinin gerçek bileşenleri (para, poliçeler, mevduata dayalı senetler) üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. İşini sadece kendi sermayesiyle de yürütse, sadece kendisine yatırılmış olan sermayeyle de yürütse, aynı bölünme söz konusu olurdu.

Faiz getiren sermaye biçimi, her belirli ve düzenli parasal gelirin, bir sermayeden kaynaklansa da kaynaklanmasa da, bir sermayenin faizi olarak görünmesini beraberinde getirir. Önce parasal gelir faize dönüşür ve faizden, onun kaynağını oluşturan sermaye de bulunabilir hâle gelir. Aynı şekilde, faiz getiren sermayeyle birlikte, her değer tutarı, gelir olarak harcanmadığı sürece, sermaye olarak, yani, getirebileceği olası ya da gerçek faizden farklı olarak anapara (*principal*) şeklinde görünür.

Konu basit: Yıllık ortalama faiz oranının %5 olduğunu kabul edelim. Yani, 500 sterlinlik bir tutar, faiz getiren sermayeye dönüştürülse, yılda 25 sterlin getirirdi. Dolayısıyla, 25 sterlinlik her sabit yıllık gelir 500 sterlinlik bir sermayenin faizi sayılır. Ne var ki, bu, 25 sterlinin kaynağının, ister sadece bir mülkiyet senedi ya da alacak isterse örneğin bir arazi gibi gerçek bir üretim ögesi olsun, doğrudan doğruya aktarılabilir olduğu ya da aktarılabileceği bir biçime büründüğü durum dışında, tümüyle hayalî bir düşüncedir ve böylesi bir düşünce olarak kalır. Örnek olarak devlet borcu ve ücretler üzerinde duralım.

Devlet, borç aldığı sermaye için alacaklılarına her yıl belirli bir tutarda faiz ödemek zorundadır. Burada alacaklı borçlusundan sermayesini geri isteyemez; bunun yerine, sadece, alacağını, bununla ilgili mülkiyet senedini satabilir. Sermayenin kendisi tüketilmiş, devlet tarafından harcanmıştır. Varlığı son bulmuştur. Devletin alacaklısının sahip oldukları şunlardır: 1. Diyelim 100 sterlinlik bir devlet borçlanma senedi; 2. bu borç senedi ona devletin yıllık gelirleri, yani yıllık vergi getirileri üzerinde belirli bir tutarda, diyelim 5 sterlinlik ya da %5'lik bir hak kazandırır; 3. 100 sterlinlik bu borç senedini istediği gibi başka kişilere satabilir. Faiz oranı %5'se ve devlet güvencesi de varsa, borç senedinin sahibi olan A normal koşullarda onu 100 sterline B'ye satabilir; çünkü B açısından, 100 sterlini %5'lik faiz oranıyla ödünç vermesiyle 100 sterlin ödeyerek dev-

letten 5 sterlin tutarındaki bir yıllık bedel almayı garantilemesi arasında bir fark yoktur. Ama bu durumların tümünde, çocuğu (faiz) olarak devlet ödemelerini dünyaya getirdiği kabul edilen sermaye, hayalî, fiktif sermaye olarak kalır. Bunun tek nedeni, devlete ödünç verilmiş olan tutarın artık hiçbir şekilde var olmaması değildir. Bu tutarın sermaye olarak harcanması, yatırılması hiçbir zaman düşünülmemişti ve yalnızca sermaye olarak yatırılması durumunda kendisini koruyan bir değere dönüştürülebilirdi. Tefeci için bir savurganın servetinin kendisine düşen kısmı nasıl sermayesinin faizini temsil ederse, başlangıçtaki alacaklı olan A için de yıllık verginin kendisine düşen kısmı aynı şekilde sermayesini temsil eder; oysa her iki durumda da borç verilen para tutarı sermaye olarak harcanmamıştı. Devlet borçlanma senedini satma olanağı, A için, anaparanın olası geri dönüşünü temsil eder. B'ye gelince, onun kişisel bakış açısına göre sermayesi faiz getiren sermaye olarak yatırılmıştır. Konunun özü açısından bakıldığındaysa, B sadece A'nın yerine geçmiş ve onun elindeki devlet borçlanma senedini satın almıştır. Bu işlemler daha ne kadar yinelenirse yinelensin, devlet borcu sermayesi tümüyle hayalî bir sermaye olarak kalır ve borç senetlerinin satılamaz duruma geleceği anda bu sermayenin hayali de ortadan kalkardı. Ne var ki, hemen aşağıda göreceğimiz üzere, bu hayalî sermayenin kendisine ait bir hareketi vardır.

Şimdi de, bir negatif niceliğin sermaye olarak göründüğü (genel olarak faiz getiren sermaye tüm çılgınca biçimlerin anasıdır ve örneğin borçlar da aynı şekilde bankere metalar olarak görünebilir) devlet borcu sermayesinden farklı olarak emek gücünü ele alacağız. Burada ücret faiz olarak ve bu nedenle emek gücü de bu faizi getiren sermaye olarak kavranır. Örneğin bir yıllık ücret 50 sterline eşitse ve faiz oranı %5'se, yıllık emek gücü 1000 sterlinlik bir sermayeye eşit sayılır. Kapitalist düşünme tarzının zıvanadan çıkmışlığı burada zirve noktasına ulaşır, çünkü sermayenin değerlenmesi emek gücünün sömürülmesiyle açıklanacağına, tersi yapılır ve emek gücünün üretkenliği, emek gücünün kendisinin gizemli bir şey, faiz getiren sermaye olmasıyla açıklanır. Bu, 17. yüzyılda (örneğin Petty tarafından) çok sevilen bir düşünceydi, ama bugün de kısmen bayağı iktisatçılar, kısmen ve asıl olarak da Alman istatistikçiler tarafından olanca ciddiyetle kullanılmaktadır.[1] Ne yazık ki bu ahmakça düşünceyi hoş olmayan bir şekilde boşa çıkaran iki olgu var; bunların

1 "İşçi, yıllık kazancının parasal değeri faiz geliri sayılarak bulunan bir sermaye değerine sahiptir ... Ortalama günlük ücret %4 üzerinden sermayeye çevrilirse ... tarımda çalışan bir erkek işçinin ortalama değeri şöyle olur: Avusturya'nın Alman bölgelerinde 1500 taler, Prusya'da 1500 taler, İngiltere'de 3750 taler, Fransa'da 2000 taler, Rusya'nın iç bölgelerinde 750 taler." (Von Reden, "Vergleichende Kulturstatistik", Berlin 1848, s. 434.)

birincisi, işçinin söz konusu faizi elde etmek için çalışmak zorunda olması, ikincisi de, emek gücünün sermaye değerini aktarım yoluyla paraya çevirmesinin olanaksızlığı. Aksine, onun emek gücünün yıllık değeri yıllık ücretine eşittir ve çalışması aracılığıyla alıcısı için yerine koyması gereken şeyler, bu değerin kendisi, artı, artık değer, yani söz konusu değere eklediği yeni değerdir. Kölelik sisteminde emekçinin bir sermaye değeri, yani satın alma fiyatı vardır. Ve kiraya verildiğinde, kiracının ilk olarak satış fiyatının faizini ödemesi ve buna ek olarak sermayenin yıllık aşınma ve yıpranmasını yerine koyması gerekir.

Hayalî sermaye oluşturmaya sermayeleştirme denir. Düzenli olarak yinelenen her gelir, ortalama faiz oranından hareketle, bu faiz oranıyla ödünç verilen bir sermayenin sağlayacağı getiri olarak hesaplanarak sermayeleştirilir; örneğin, yıllık gelir = 100 sterlin ve faiz oranı = %5 olsa, 100 sterlin, 2000 sterlinin yıllık faizi olurdu ve bu 2000 sterlin, şimdi, yılda 100 sterlin getiren hukuki mülkiyet senedinin sermaye değeri sayılır. Bu mülkiyet senedini satın alan kişi için, 100 sterlinlik yıllık gelir gerçekten de yatırdığı sermayenin %5 oranında faiz getirmesini temsil eder. Böylece sermayenin gerçek değerlenme süreciyle tüm bağlantılar en küçük izlerine kadar kaybolur ve sermayenin kendi kendisini değerlendiren bir otomat olduğu düşüncesi güçlenir.

Borç senedi (değerli kâğıt), devlet borçlarında olduğu gibi tümüyle hayalî sermayeyi temsil etmediğinde de, söz konusu kâğıdın sermaye değeri tümüyle hayalîdir. Kredi sisteminin ne şekilde birleşik sermaye ürettiği daha önce görülmüştü. Kâğıtlar, bu sermayeyi temsil eden mülkiyet senetleri sayılır. Demiryolu, madencilik, gemicilik vb. şirketlerinin hisse senetleri, gerçek sermayeyi, yani bu girişimlere yatırılmış ve iş görmekte olan sermayeyi ya da ortakların bu tür girişimlerde sermaye olarak harcanmak üzere öndelemiş oldukları para tutarını temsil eder. Bu, onların sadece dolandırıcılığı temsil etmeleri olasılığını hiçbir şekilde dışlamaz. Ama söz konusu sermaye, bir seferinde mülkiyet senetlerinin, yani hisse senetlerinin sermaye değeri, ve diğer seferinde söz konusu girişimlere gerçekten yatırılmış ya da yatırılacak olan sermaye olarak, yani iki kez var olmaz. Yalnızca ikinci biçimde var olur ve hisse senedi, söz konusu sermaye tarafından gerçekleştirilecek olan artık değer üzerinde, *pro rata* [orantılı olarak] hak sağlayan bir mülkiyet senedinden başka bir şey değildir. A bu senedi B'ye, B de onu C'ye satabilir. Bu işlemler konunun doğasında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bu durumda A ya da B senedini sermayeye, C ise sermayesini, sadece hisse senetli sermayeden beklenen artık değer üzerinde hak sağlayan bir mülkiyet senedine çevirmiştir.

Bu mülkiyet senetlerinin, yalnızca devlet tahvillerinin değil aynı zamanda hisse senetlerinin değerlerinin bağımsız hareketleri, gerçek sermayelerin ya da senetleri olabilecekleri hakların yanı sıra bunların da gerçek sermayeler olduğu görüntüsünü destekler. Çünkü bunlar, fiyatları kendilerine özgü bir şekilde hareket eden ve sabitlenen metalar hâline gelir. Bunların piyasa değerleri, gerçek sermayenin değeri değişmese de (değerlenmesi değişse bile), nominal değerlerinden farklı bir şekilde belirlenir. Bir yandan, bunların piyasa değerleri, hukuki senetleri oldukları getirilerin yüksekliğiyle ve güvenilirliğiyle birlikte dalgalanır. Bir hisse senedinin nominal değeri, yani hisse senedini başlangıçta temsil eden öndelenmiş tutar 100 sterlinse ve ilgili girişim %5 yerine %10 kazandırıyorsa ve faiz oranı %5'se, diğer koşullar aynı kalırken bu hisse senedinin piyasa değeri 200 sterline yükselir, çünkü %5 üzerinden sermayeleştirildiğinde şimdi 200 sterlinlik bir hayalî sermayeyi temsil eder. Onu 200 sterline satın alan biri, bu sermaye yatırımından %5'lik bir gelir elde eder. Girişimin getirisi azaldığında tersi olur. Bu kâğıtların piyasa değerleri kısmen spekülatiftir, çünkü gerçek gelirlere göre değil, beklenen, önceden hesaplanan gelirlere göre belirlenirler. Ama gerçek sermayenin değerlenmesinin değişmediği ya da devlet borçları örneğindeki gibi sermayenin var olmadığı bir durumda, yıllık getirinin yasal olarak sabitlenmiş ve bunun dışında da yeterince güvenilir olduğu kabul edildiğinde, bu değerli kâğıtların fiyatları faiz oranıyla ters orantılı olarak yükselir ve düşer. Faiz oranı %5'ten %10'a yükselirse, 5 sterlinlik bir getiri sağlayan bir değerli kâğıt artık yalnızca 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Faiz oranı %$2^{1}/_{2}$'ye düşerse aynı değerli kâğıt 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Onun değeri her zaman ve yalnızca sermayeleştirilmiş olan getiri, yani geçerli faiz oranına dayalı olarak hayalî bir sermayeye göre hesaplanmış olan getiridir. Dolayısıyla, para piyasasındaki sıkışıklık dönemlerinde bu değerli kâğıtların fiyatları iki ayrı nedenle düşer; birincisi, faiz oranı yükselmesi, ve ikincisi, paraya çevrilmeleri için piyasaya yığınsal olarak sürülmeleri nedeniyle. Bu fiyat düşüşü, söz konusu kâğıtların sahiplerine sağladıkları getirinin devlet tahvilleri örneğindeki gibi değişmez olmasından ya da temsil ettikleri gerçek sermayenin değerlenmesinin, sınai girişimler örneğindeki gibi, yeniden üretim sürecindeki duraklamadan muhtemelen etkilenmiş olmasından bağımsız olarak gerçekleşir. Yalnızca, ikinci durumda, anılan değer kaybına bir yenisi daha eklenir. Fırtına geçer geçmez, bu değerli kâğıtlar, başarısızlığa uğramış ya da dolandırıcılık amacıyla kurulmuş girişimleri temsil etmiyorlarsa, yeniden eski düzeylerine yükselir. Bunalım sırasında değer yitirmeleri,

parasal servetin merkezîleşmesinin güçlü bir aracı olarak etkide bulunur.[2]

Bu kâğıtların değersizleşmesinin ya da değer kazanmasının, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden bağımsız olması ölçüsünde, bir ulusun serveti, değersizleşme ya da değer artışı öncesinde ne büyüklükteyse sonrasında da tam olarak o büyüklükte olur.

> "Halka açık şirketlerin hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisse senetleri 23 Ekim 1847'ye gelindiğinde toplam olarak 114 752 225 sterlinlik bir değer kaybına uğramıştı." (Morris, İngiltere Bankası Guvernörü, *Commercial Distress*, 1847/48 raporundaki ifade [No. 3800].)

Bu değersizleşme, üretimin ve demiryolları ile kanallardaki trafiğin gerçekten durmasını ya da başlatılmış olan girişimlerden vazgeçilmesini veya sermayenin tümüyle değersiz girişimlerle çarçur edilmesini temsil etmediyse, nominal para-sermaye sabun köpüğünün patlaması ulusu bir kuruş yoksullaştırmamıştır.

Tüm bu kâğıtlar, gerçekte, gelecekteki üretim üzerindeki birikmiş haklardan, hukuki senetlerden başka hiçbir şeyi temsil etmez ve bu kâğıtların para ya da sermaye cinsinden değerleri, ya devlet borçları örneğindeki gibi hiçbir sermayeyi temsil etmez ya da temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinden bağımsız şekilde düzenlenir.

Kapitalist üretimin var olduğu tüm ülkelerde, bu biçimdeki muazzam bir "faiz getiren sermaye" ya da "*moneyed capital*" kütlesi bulunur. Ve para-sermaye birikimi, büyük kısmıyla, üretim üzerindeki bu hakların birikiminden, söz konusu hakların piyasa fiyatlarının, hayalî sermaye değerlerinin birikiminden başka bir şey değildir.

Banker sermayesinin bir kısmı bu "faiz getiren kâğıtlar"a yatırılmıştır. Bunun kendisi de, gerçek bankacılık işinde kullanılmayan yedek sermayenin bir kısmını oluşturur. Bu kâğıtların en önemli bölümü poliçelerden, yani sanayici kapitalistlerin ya da tüccarların ödeme taahhütlerinden oluşur. Para ödünç veren kişi için bu poliçeler faiz getiren kâğıtlardır; yani, bunları satın alırken, vadeleri dolana kadar geçecek olan sürenin faizini çıkarır. İskonto etmek denen şey budur. Dolayısıyla, poliçenin temsil ettiği tutardan yapılacak olan kesintinin büyüklüğü o andaki faiz oranına bağlıdır. –

2 {Şubat Devriminin hemen ardından, Paris'te metalar ve değerli kâğıtlar aşırı derecede değersizleşmiş ve tümüyle satılamaz duruma gelmişken, Liverpool'daki İsviçreli bir tüccar olan Bay R. Zwilchenbart (bunları babama anlatmış olan kişi) satabildiği her şeyini paraya çevirerek elindeki nakit paralarla Paris'e yolculuk etmiş, Rothschild'a gitmiş ve ona birlikte iş yapmayı önermişti. Rothschild gözlerini ona dikmiş, üzerine atılmış, her iki omzunu tutarak sormuştu: "Avez-vous de l'argent sur vous?" – "Oui, M. le baron." – "Alors vous êtes mon homme!" ["Paranız var mı?" – "Evet, Sayın Baron." – "O zaman adamımsınız!"] – Ve birlikte çok parlak bir iş yaptılar. –F. E.}

Son olarak, bankerin sermayesinin son kısmı, onun altın ya da banknot cinsinden para rezervinden oluşur. Sözleşmeyle belirli bir süreliğine bağlanmamış olan mevduat, sahipleri tarafından her an çekilebilir. Mevduat miktarı sürekli olarak dalgalanır. Ama bir mevduat hesabından çekilen para bir başkasına yatırılan parayla yerine koyulur ve böylece genel ortalama tutar işlerin normal şekilde yürüdüğü dönemlerde az dalgalanır.

Kapitalist üretimin gelişmiş olduğu ülkelerde bankaların rezerv fonları, her zaman, ortalama olarak, gömü şeklinde elde bulunan paranın miktarını ifade eder ve bu gömünün bir kısmı da yine kâğıtlardan, altına dayalı ama kendileri değer taşımayan salt ödeme emirlerinden oluşur. Bu nedenle banker sermayesinin en büyük kısmı tümüyle hayalîdir ve borç senetlerinden (poliçelerden), (geçmişteki sermayeyi temsil eden) devlet kâğıtlarından ve hisse senetlerinden (gelecekteki getirilerle ilgili ödeme emirlerinden) oluşur. Burada unutulmamalıdır ki, bankerin kasalarındaki bu kâğıtların temsil ettiği para-değer, bu kâğıtların güvenilir getirilerle ilgili ödeme emirleri (örneğin devlet kâğıtları) ya da gerçek sermaye üzerindeki mülkiyet senetleri (örneğin hisse senetleri) olması durumlarında bile tümüyle hayalîdir ve gerçek sermayenin söz konusu kağıtlar tarafından en azından kısmen temsil edilen değerinden farklı bir şekilde düzenlenir; ya da, bu kâğıtların herhangi bir sermayeyi değil sadece getiriler üzerindeki talepleri temsil ettiği durumlarda, aynı getiri üzerindeki talep, kendisini durmadan değişen bir hayalî para-sermayeyle ifade eder. Buna ek olarak, söz konusu hayalî banker sermayesinin büyük kısmı bankerin kendi sermayesini değil, faizli ya da faizsiz mevduat hesapları bulunan müşterilerinin sermayesini temsil eder.

Mevduat her zaman parayla, yani altınla ya da banknotlarla, veya para ödeme emirleriyle oluşturulur. Gerçek dolaşımın gereksinimlerine göre daralan ya da genişleyen rezerv fonu dışında, bu mevduat, gerçekte, her zaman, bir yandan poliçeleri onunla iskonto edilen ve onunla öndelik verilen sanayici kapitalistlerin ve tüccarların elinde; diğer yandan değerli kâğıt tüccarlarının (borsa komisyoncularının) ya da değerli kâğıtlarını satmış olan özel kişilerin ya da (hazine bonoları çıkarıldığında ve yeni borçlar alındığında) hükümetin elinde bulunur. Mevduatın kendisi iki farklı rol oynar. Bir yandan, biraz önce değinildiği üzere, faiz getiren sermaye olarak ödünç verilir ve dolayısıyla da bankanın kasalarında bulunmak yerine yalnızca onun defterlerinde mevduat sahiplerinin alacakları olarak görünür. Diğer yandan, mevduat sahiplerinin karşılıklı alacaklarının mevduat hesaplarına dayalı çeklerle denkleşmesi ve karşılıklı olarak silinmesi ölçüsünde, yalnızca böylesi salt defter kayıtları

olarak iş görürler; burada, mevduat hesaplarının aynı bankerde bulunması ve karşılıklı silme işlemini onun yapması ile bu işlemin çeklerini birbirleriyle takas eden ve yalnızca farkları ödeyen farklı bankalarca gerçekleştirilmesi arasında hiçbir fark bulunmaz.

Faiz getiren sermayenin ve kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, aynı sermayenin, hatta aynı borç senedinin farklı ellerde farklı biçimlerde görünmesini sağlayan farklı yollarla, tüm sermaye iki katına ve yer yer üç katına çıkmış görünür.[3] Bu "para sermaye"nin en büyük kısmı tümüyle hayalîdir. Rezerv fonu dışında, tüm mevduat, bankerdeki, mevduat olarak hiçbir zaman var olmayan alacaklardan başka bir şey değildir. Takas odası işlemlerinde kullanılmaları ölçüsünde, bankerin onları borç olarak vermesi sonrasında onun için sermaye olarak iş görürler. Bankerler, var olmayan mevduata dayalı karşılıklı ödeme emirlerini, bu alacakları kendi aralarında karşılıklı olarak silerek öder.

A. Smith, paranın ödünç verilmesinde sermayenin oynadığı rol hakkında şunları söyler:

> "Ama para işinde bile, para, sanki, sahiplerinin bizzat kullanmak istemedikleri sermayeleri bir elden bir başkasına aktaran devir senedinden başka bir şey değildir. Aynı para parçaları art arda hem pek çok farklı alım hem de pek çok farklı borç verme işlemine hizmet edebildiğinden, söz konusu sermayeler, aktarılmalarına aracılık eden paranın miktarından neredeyse her oranda daha büyük olabilir. Örneğin A, W'ye 1000 sterlin borç verir, W de bununla hemen B'den 1000 sterlin değerinde meta satın alır. Parayı kendi başına kullanma olanağı bulunmayan B, aynı parçaları X'e ödünç verir, X hemen C'den 1000 sterlin değerinde meta satın alır. C, aynı şekilde ve aynı nedenle onları Y'ye ödünç verir, Y de yine onlarla D'den meta satın alır. Bu yolla, sikke ya da kâğıt şeklindeki aynı parçalar, birkaç gün içinde, her biri değer bakımından söz konusu parçaların toplam

---

3 {Sermayenin bu iki ve üç katına çıkma eğilimi, son yıllarda, örneğin Londra Borsası'nın raporlarında daha şimdiden ayrı bir başlığın altında yer alan *financial trusts* [finans tröstleri] aracılığıyla ciddi şekilde daha da ileriye taşındı. Faiz getiren belirli bir kâğıt türünü, örneğin yabancı devlet tahvillerini, İngiliz belediyelerinin ya da Amerikan devletinin tahvillerini, demiryolu hisse senetlerini vb. satın almak için bir şirket kurulur. Diyelim 2 milyon sterlinlik sermaye, hisse senetleri satın alma taahhütleri aracılığıyla toplanır; yönetim, ilgili değerleri satın alır ya da bunlar üzerinde daha az ya da daha çok aktif bir şekilde spekülasyon yapar ve yıllık faiz getirisini, masrafları düştükten sonra, kâr payları olarak hisse senedi sahiplerine dağıtır. – Ayrıca, bazı anonim şirketlerde, normal hisse senetlerini iki sınıfa, *preferred* [ayrıcalıklı hisse senetleri] ve *deferred*'e [ayrıcalıksız hisse senetleri] ayırma uygulaması başlatıldı. *Preferred*'ler, toplam kârın buna izin vermesi koşuluyla, diyelim %5'lik bir sabit faiz elde ediyor; eğer geriye bir şey kalırsa, *deferred*'lere veriliyor. Bu yolla, *preferred*'lere yapılan "sağlam" sermaye yatırımları (*deferred*'lerle yapılan) gerçek spekülasyondan az çok ayrılıyor. Tek tek bazı büyük girişimler bu yeni modaya uymak istemediğinden, bunların hisse senetlerine bir ya da birkaç milyon sterlin yatıran ve bu hisse senetleriyle aynı nominal değere sahip, ama yarısı *preferred* yarısı *deferred* olan yeni hisse senetleri ihraç eden şirketlerin kurulması yoluna gidildi. Bu örneklerde, başlangıçtaki hisse senetleri iki katına çıkar, çünkü yeni hisse senetlerinin ihraç edilmesine temel oluştururlar. –F. E.}

> miktarına eşit olan üç farklı borç verme ve üç farklı satın alma işlemine aracılık edebilir. Paralı üç adam olan A, B ve C'nin borç alan üç kişi olan W, X ve Y'ye aktardığı şey, söz konusu satın alma işlemlerini yapma gücüdür. Bu güç, verilen borçların hem değerini hem de kullanımını içerir. Üç paralı adamın ödünç verdiği sermaye, onunla satın alınabilecek olan metaların değerine eşittir ve satın alma işlemlerinin gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan paradan üç kat büyüktür. Ne var ki, farklı borçlular tarafından satın alınan metalar, gereken zamanda bir kârla birlikte sikke ya da kâğıt biçimindeki eşit bir değeri geri getirecekleri şekilde kullanıldığında, bu borçların tümü eksiksiz şekilde güvence altında olabilir. Ve aynı para parçaları bu nedenle değerlerinin üç katı tutan ya da yine aynı nedenle değerlerinin otuz katı tutan borçlara aracılık edebilirken, benzer şekilde, geri ödemelere de art arda aracılık edebilirler." (Book II, chap. IV.)

Aynı para parçası, dolaşımının hızına bağlı olarak farklı alımlar için kullanılabileceğinden, onun farklı borçlar için kullanılması da mümkündür, çünkü alımlar onu bir elden bir başkasına götürür ve borç verme işlemi, bir elden bir başkasına, bir alımın aracılık etmediği bir aktarımdan başka bir şey değildir. Para, her satıcı için, metalarının dönüşmüş biçimini temsil eder; her değerin sermaye değeri olarak ifade edildiği günümüzde, farklı borç verme işlemlerinde, sırasıyla farklı sermayeleri temsil eder; bu da, sırasıyla farklı meta değerlerini gerçekleştirebileceği şeklindeki daha önce yazılan önermenin farklı bir ifadesinden başka bir şey değildir. Para aynı zamanda, maddi sermayelerin bir elden bir başkasına aktarılmasını sağlamak için dolaşım aracı olarak iş görür. Borç verme işlemlerinde, bir elden bir başkasına dolaşım aracı olarak geçmez. Borç veren kişinin elinde kaldığı sürece, onun elinde, dolaşım aracı değil, sermayesinin değer varlığıdır. Ve borç verme işleminde onu bu biçimde üçüncü bir kişiye aktarır. Alımların aracılığı olmadan A parayı B'ye ve B de C'ye borç verseydi, aynı para üç sermayeyi değil yalnızca bir sermayeyi, yalnızca *bir* sermaye değerini temsil ederdi. Gerçekten temsil ettiği sermayelerin sayısı, kaç kez farklı meta-sermayelerin değer biçimleri olarak iş gördüğüne bağlıdır.

A. Smith'in genel olarak borçlar için söylediği şey, müşterilerinin bankere verdiği borçlar için ayrı bir isimden başka bir şey olmayan mevduat için de geçerlidir. Aynı para parçaları, herhangi bir sayıda mevduat hesabının araçları olarak iş görebilir.

> "Bugün A'ya yatırdığınız 1000 sterlinin yarın yeniden dolaşıma çıkarılabilecek ve B'deki bir mevduat hâline gelebilecek olduğu su götürmez bir gerçektir. Aynı para ertesi gün B tarafından yeniden dolaşıma çıkarılabilir ve C'deki bir mevduat hâline gelebilir ... ve bunlar sonsuza dek sürebilir; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin, birbirlerini izleyen aktarımlarla kendisini çoğaltarak mutlak olarak sonsuz bir mevduat tutarına ulaşabilir.

> Bu nedenle, İngiltere'deki tüm mevduatın onda dokuzunun, bankerlerin ayrı ayrı sorumlu oldukları defterlerindeki kayıtları dışında herhangi bir varlığa sahip olmaması mümkündür ... Aynı nedenle, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki paranın hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamış olmasına karşın, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin düzeyinde olduğu tahmin ediliyor. Bankalara bir akın olmadıkça, aynı 1000 sterlin, geriye doğru yolculuk ettirilmesi durumunda, aynı kolaylıkla eşit derecede sonsuz bir tutarı silebilir. Bugün bir tüccara olan borcunuzu silmek için kullandığınız aynı 1000 sterlin, yarın onun bir diğer tüccara borcunu silebilir, ertesi gün diğer tüccarın bankaya borcunu silebilir ve bunun sonu yoktur; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve düşünülebilecek her tür mevduat tutarını silebilir." (*The Currency Theory Reviewed*, s. 62, 63.)

Bu kredi sisteminde her şey nasıl kendisini iki ve üç katına çıkarıyor ve katıksız bir hayal ürününe dönüşüyorsa, sonunda sağlam bir şeyle karşılaşılacağı umudunu veren "rezerv fonu" için de aynısı geçerli.

Bir kez daha İngiltere Bankası Guvernörü Bay Morris'i dinleyelim:

> "Özel bankerlerin rezervleri mevduat biçiminde İngiltere Bankası'nın elinde bulunur ... Bir altın çıkışı, ilk anda, sadece İngiltere Bankası'nın rezervini etkiler; ama onların İngiltere Bankası'nda bulunan rezervlerinin bir kısmının çekilmesi anlamına geldiği kadarıyla, bankerlerin rezervlerini de etkileyecektir. Ülkedeki tüm bankerlerin rezervlerini etkileyecektir." (*Commercial Distress*, 1847/48 [No. 3639, 3642].)

Demek ki, nihai olarak, rezerv fonları gerçekte İngiltere Bankası'nın rezerv fonundan ibarettir.[4] Ama bu rezerv fonu da ikili bir varlığa sahiptir.

4 {O zamandan beri bu söylenenin geçerliliğinin ne ölçüde arttığını, aşağıdaki, Londra'daki en büyük on beş bankanın Kasım 1892'deki banka rezervlerini gösteren ve 15 Aralık 1892 tarihli "Daily News"dan alınmış olan resmî tablo kanıtlıyor:

Banka adı	Yükümlülükler (sterlin)	Nakit rezervleri (sterlin)	Yüzde
City	9 317 629	746 551	8,01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
Imperial	3 987 400	447 157	11,22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14,58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
National	11 163 829	1 426 225	12,77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,98
Prescott and Co.	4 041 058	538 517	13,07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester & Co.	10 452 381	1 317 628	12,60
Toplam	232 655 823	27 845 807	11,97

Banking department'ın [bankacılık departmanının] rezerv fonu, bankanın dolaşımda bulunan banknotlara ek olarak ihraç etme yetkisine sahip olduğu banknotlara eşittir. İhraç edilebilecek olan banknotların yasal üst sınırı, 14 milyon (bunun için madenî rezerv gerekli değildir; bu miktar, devletin bankaya olan borcunun yaklaşık tutarıdır), artı, bankanın değerli metal stokunun tutarına eşittir. Dolayısıyla, bu stok 14 milyon sterline eşit olduğunda, banka 28 milyon sterlinlik banknot ihraç edebilir ve bunun 20 milyonu dolaşımdaysa *banking department*'ın rezerv fonu 8 milyona eşit olur. O zaman bu 8 milyon, yasal olarak, bankanın kullanabileceği banker sermayesi ve aynı zamanda onun mevduatı için rezerv fonudur. Şimdi, değerli metal stokunda 6 milyonluk bir azalmaya yol açan (ve aynı miktarda banknotun imha edilmesini gerektiren) bir altın çıkışı yaşansa, *banking department*'ın rezervi 8 milyondan 2 milyona düşerdi. Bir yandan, banka, faiz oranını çok yükseltirdi; diğer yandan, ona para yatırmış olan bankalar ve diğer mevduat sahipleri, bankadaki kendi alacakları için tutulan rezerv fonunun çok azaldığını görürdü. 1857'de, Londra'daki en büyük dört hisse senetli banka, İngiltere Bankası'nı, 1844 tarihli Banka Yasasının askıya alınması için bir "hükümet mektubu"nun çıkarılmasını sağlamaması[5] durumunda, *banking department*'ın iflas etmesine yol açacak şekilde, kendilerine ait mevduatı çekmekle tehdit etti. *Issue department*'ta [ihraç departmanında] dolaşımdaki banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesi olarak herhangi bir miktarda milyon (örneğin 1847'de 8 milyon) yatarken, *banking department*, 1847'de olduğu gibi, bu şekilde iflas edebilir. Ama bu da yine hayalîdir.

> "(Mevduatın) bankerlerce hemen gereksinim duyulmayan bu büyük kısmı *bill-broker*'ların" (sözcüğü sözcüğüne kambiyo komisyoncusu, içerik açısından yarı banker) "ellerine geçer ve onlar da bankerin öndelediği tutar için bir güvence olarak ona Londra'daki ve ülkenin farklı kesimlerindeki kişiler için daha önce iskonto etmiş oldukları ticari senetleri verir. *Bill-broker*, bu *money at call*'u" {talep edildiğinde hemen ödenmesi gereken parayı} "bankere ödemekle yükümlüdür; ve bu işlemlerin hacmi o denli büyüktür ki," {İngiltere} "Banka[sı]nın bugünkü guvernörü olan Bay Neave ifadesinde şunları söylemiştir: 'Biliyoruz ki, bir *broker*'ın 5 milyonu vardı, ve bir başkasının 8-10 milyonunun olduğuna inandırılmıştık; 4'ü olan

---

Yaklaşık 28 milyonluk bu rezervin en azından 25 milyonu İngiltere Bankası'na yatırılmıştır ve en fazla 3 milyonu nakit olarak 15 bankanın kasalarında bulunmaktadır. Ama İngiltere Bankası'nın bankacılık departmanının nakit rezervi aynı Kasım 1892'de hiçbir zaman 16 milyonu bulmadı! –F. E.}

5 {1844 tarihli Banka Yasasının askıya alınması, bankanın, elinde bulunan altın stokunun yeterli bir karşılık oluşturup oluşturmadığını dikkate almadan dilediği miktarlarda banknot ihraç etmesine, yani dilediği miktarlarda kâğıttan hayalî para-sermaye yaratmasına ve bunlarla bankalara ve kambiyo komisyoncularına, onlar aracılığıyla da ticarete öndelikler sağlamasına izin verir.}

biri, $3^1/_2$'si olan biri ve 8'den fazlası olan bir üçüncüsü vardı. *Broker*'lardaki mevduattan söz ediyorum.'" (*Report of Committee on Bank Acts*, 1857/58, s. V, 8. Kısım.)

"Vadeleri dolan poliçelerinin getirilerine ya da olağanüstü durumlarda, iskonto ettikleri poliçeleri güvence olarak göstererek İngiltere Bankası'ndan öndelik elde etme gücüne yaslanan Londralı *bill-broker*'lar, muazzam işlemlerini herhangi bir nakit rezervi tutmadan gerçekleştiriyordu." [ibidem. s. VIII, 17. Kısım.] – "Londra'daki *bill-broker*'lara ait iki firma 1847'de ödemelerini durdurdu; sonrasında, her ikisi de işlerini yeniden başlattı. 1857'de yeniden durdurdular. Firmalardan birinin 1847'deki yükümlülükleri yaklaşık olarak 2 683 000 sterlinken sermayesi 180 000 sterlindi; aynı firmanın 1857'deki yükümlülükleri 5 300 000 sterlinken, sermayesi ise muhtemelen 1847'dekinin dörtte birinden fazla değildi. Diğer firmanın yükümlülükleri her iki duraklama döneminde de 3 000 000 sterlin ile 4 000 000 sterlin arasındayken, sermayesi 45 000 sterlini aşmıyordu." (ibidem, s. XXI, 52. Kısım.)

Bölüm

30

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · I

★ ★ ★

Şimdi kredi sistemiyle ilişkili olarak daha yakından bakacağımız zor sorular yalnızca şunlar:

Birincisi: Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu birikim, hangi noktaya kadar, sermayenin gerçek birikiminin, yani genişletilmiş ölçekte yeniden üretimin işaretidir ve hangi noktaya kadar değildir? Her zaman ve yalnızca faiz getiren sermayeyle, yani para-sermayeyle ilgili olarak kullanılan bir ifade olan "sermaye bolluğu", sadece sınai aşırı üretimi ifade etmenin özel bir yolu mudur, yoksa onun yanında özel bir görüngü mü oluşturur? Bu bolluk, bu para-sermaye aşırı arzı, durağan para kütlelerinin (külçeler, altın sikkeler ve banknotlar) elde bulunmasıyla çakışır mı ve dolayısıyla, bu gerçek para fazlalığı, söz konusu ödünç sermaye bolluğunun ifadesi ve görünme biçimi midir?

Ve *ikincisi*: Para darlığı, yani ödünç sermaye kıtlığı, hangi noktaya kadar, bir gerçek sermaye (meta-sermaye ve üretken sermaye) kıtlığını ifade eder? Diğer yandan, para darlığı, hangi noktaya kadar, paranın kendisinin kıtlığıyla, yani dolaşım araçları kıtlığıyla çakışır?

Para-sermaye birikiminin ve genel olarak parasal servet birikiminin kendine özgü biçimi, şimdiye kadar onu ele aldığımız kadarıyla, mülkiyetin emek üzerindeki haklarının birikiminden başka bir şey değildir. Devlet borcu sermayesinin birikimi, görülmüş olduğu üzere, vergilerin toplamı üzerinden belirli tutarları kendilerine ayırma hakkı bulunan

bir devletten alacaklılar sınıfının büyümesinden başka bir şey değildir.[6] Bir borç birikiminin sermaye birikimi olarak görünmesini bile mümkün kılan bu olgularda, kredi sisteminde gerçekleşen tersine çevrilme son noktasına ulaşır. Başlangıçta ödünç verilmiş ve çoktan tüketilmiş olan sermaye için düzenlenmiş olan borç senetleri, yok edilmiş sermayenin bu kâğıt kopyaları, satılabilir metalar olmaları ve bu nedenle yeniden sermayeye dönüştürülebilmeleri ölçüsünde, sahipleri için sermaye olarak iş görür.

Çok ortaklı şirketlerin, demiryollarının, madenlerin vb. mülkiyet senetleri, yine daha önce görmüş olduğumuz gibi, aslında gerçek sermayeye dayalı senetlerdir. Ama bu sermayeye hükmetme gücünü vermezler. Söz konusu sermaye çekilemez. Yalnızca, bu sermayenin elde edeceği artık değerin bir kısmı üzerinde yasal hak sağlarlar. Ama söz konusu senetler de gerçek sermayenin kâğıt kopyaları hâline gelir; bir yükleme belgesi, kargonun yanı sıra ve onunla eş zamanlı olarak bir değer kazansaydı, benzer bir şey olurdu. Senetler, var olmayan sermayelerin nominal temsilcileri olur. Çünkü, gerçek sermaye onların yanı sıra var olur ve kopyalarının el değiştirmesi, hiçbir şekilde, onun el değiştirmesine yol açmaz. Senetler, yalnızca belirli getirileri güvence altına almaları nedeniyle değil, aynı zamanda satılmaları yoluyla sermaye değerleri olarak geri ödenmeleri sağlanabildiği için, faiz getiren sermaye biçimini alır. Bu senetlerin birikimi, demiryollarındaki, madenlerdeki, buharlı gemilerdeki birikimi ifade etmesi ölçüsünde, gerçek yeniden üretimin genişlemesini ifade eder; bunun tam bir benzeri, örneğin taşınır mallarla ilgili bir vergi listesinin genişlemesinin söz konusu taşınır mallardaki bir artışı ifade etmesidir. Ama metalar şeklinde alınıp satılabilen ve bu nedenle sermaye değerleri olarak dolaşımda bulunan kopyalar olarak hayalîdirler ve bunların değer tutarları, senetleri oldukları gerçek sermayenin değerinin hareketinden tümüyle bağımsız şekilde düşebilir ve yükselebilir. Bunların değer tutarları, yani borsada ilan edilen fiyatları, faiz oranındaki düşüşün para-sermayenin kendisine özgü hareketinden bağımsız olarak kâr oranının düşme eğiliminin basit bir sonucu olması ölçüsünde, faiz oranındaki düşüşle birlikte zorunlu olarak yükselme

6 "Devlet kâğıtları, yıllık gelirden borçların ödenmesi için ayrılan kısmı temsil eden hayalî sermayeden başka bir şey değildir. Aynı büyüklükteki bir sermaye daha önce tüketilmiştir; bu, borcun paydası olarak iş görür, ama devlet kâğıdını temsil eden şey bu değildir; çünkü sermayenin varlığı tümüyle son bulmuştur. Bu arada, sanayi emeğinin yeni servetler yaratması gerekir; bu servetlerin yıllık bir kısmı, önceden, tüketilmiş olan servetleri ödünç vermiş olanlara ayrılır; bu kısım, devletin alacaklılarına verilmek üzere, vergiler aracılığıyla servetleri yaratanlardan alınır ve ülkedeki olağan sermaye-faiz oranından hareketle, alacaklıların elde edecekleri yıllık rantı yaratabilecek olan sermayeyle aynı büyüklükteki bir hayalî sermayenin var olduğu kabul edilir." (Sismondi, "Nouveaux Principes", II, s. 229, 230.)

eğilimine sahiptir ve böylece, değer ifadesi bakımından her bir özdeş parçası için belirli bir nominal başlangıç değerine sahip olan bu hayalî servet, kapitalist üretimin gelişimi içinde sırf bu nedenle bile genişler.[7]

Hem söz konusu mülkiyet senetlerinin fiyat dalgalanmaları yoluyla ortaya çıkan kazançlar ve kayıplar, hem de bunların demiryolları krallarının vb. ellerinde merkezîleşmesi, olayın doğası gereği, giderek, sermaye mülkiyetinin başlangıçtaki edinilme biçimi olarak emeğin yerini almış görünen ve aynı zamanda doğrudan zorun yerini alan kumarın bir sonucu hâline gelir. Daha önce değinilmiş olduğu gibi, bu hayalî parasal servet, yalnızca özel bireylerin parasal servetlerinin değil, aynı zamanda banker sermayesinin çok ciddi bir kısmını oluşturur.

Şu noktaya, yalnızca onu hızlıca geride bırakmak için değineceğiz: Para-sermaye birikiminden, servetin, bir yanda özel para kapitalistleri arasındaki, diğer yanda devlet, yerel yönetimler ve yeniden üretimde bulunan borçlanıcılar arasındaki aracı olarak bankerlerin (meslekleri para ödünç vermek olan kişilerin) elinde birikmesi de anlaşılabilirdi, çünkü kredi sisteminin ve genel olarak toplam kredinin muazzam genişlemesi bankerler tarafından kendi özel sermayeleri şeklinde sömürülür. Bu herifler her zaman para biçimindeki ya da doğrudan doğruya para alacağı şeklindeki sermayeyi ellerinde tutar. Bu sınıfın servetinin birikimi, gerçek birikime göre çok farklı şekillerde gerçekleşebilir, ama her durumda, bu sınıfın, gerçek birikimin hayli büyük bir kısmını cebine indirdiğini kanıtlar.

Önümüzdeki sorunun kapsamını daraltalım: Hem devlet tahvilleri hem de hisse senetleri ve her tür başka değerli kâğıt, ödünç verilebilir sermaye için, yani faiz getirmesi istenen sermaye için yatırım alanlarıdır. Bunlar, onu ödünç vermenin biçimleridir. Ama kendilerine yatırılan ödünç verilmiş sermaye değildirler. Diğer yandan, kredinin yeniden üretim sürecinde doğrudan doğruya rol oynaması ölçüsünde: Poliçelerini iskonto ettirmek ya da bir borç almak isterken sanayicinin ya da tüccarın gereksinim duyduğu şey, ne hisse senetleridir ne de devlet kâğıtları. Onun gereksinim duyduğu şey paradır. Dolayısıyla, söz konusu değerli kâğıtlarını, başka bir yolla para elde edemediğinde rehin verir ya da satar. Burada üzerinde durmamız gereken şey *bu* ödünç sermayenin birikimi ve özellikle de ödünç verilebilir para-sermayenin birikimidir. Burada

7 Birikmiş ödünç verilebilir para-sermayenin bir kısmı gerçekte sanayi sermayesinin bir ifadesinden başka bir şey değildir. Örneğin İngiltere 1857'de Amerikan demiryollarına ve başka girişimlerine 80 milyon sterlin yatırdığında, bu yatırımlar neredeyse tümüyle İngiliz metalarının ihraç edilmesiyle gerçekleştirilmiş ve Amerikalıların bunlar için geri ödeme yapması gerekmemişti. İngiliz ihracatçısı bu metalar karşılığında Amerika'ya poliçeler çekmiş, bu poliçeler İngiliz hisse senedi alıcıları tarafından satın alınmış ve hisse senetlerinin satın alınması için Amerika'ya gönderilmişti.

evlerin, makinelerin ve başka sabit sermayelerin ödünç verilmesiyle ilgilenmiyoruz. Sanayicilerin ve tüccarların kendi aralarındaki ve yeniden üretim sürecinin sınırları içinde kalan meta cinsinden öndeliklerle de ilgilenmiyoruz; gerçi, öncesinde bu noktayı da daha yakından incelemek zorundayız; ama burada sadece, aracı olarak banker tarafından sanayicilere ve tüccarlara verilen para cinsinden borçlarla ilgileniyoruz.

Dolayısıyla ilk olarak ticari krediyi, yani yeniden üretim sürecinde yer alan kapitalistlerin birbirlerine verdikleri krediyi çözümleyelim. Bu, kredi sisteminin temelini oluşturur. Onun temsilcisi, poliçedir, belirli bir ödeme tarihi bulunan borç senedidir, *document of deferred payment*'tır. Herkes bir eliyle kredi verirken diğeriyle kredi alır. Şu aşamada, tümüyle başka, temelden farklı bir etmen olan banker kredisini tümüyle bir yana bırakalım. Söz konusu poliçeler, ciro edilerek birinden bir başkasına aktarılma yoluyla tüccarların kendileri arasında yine dolaşım araçları olarak dolaştıkları ve bu arada iskonto edilmedikleri sürece, A'dan B'ye bir alacak aktarımından başka bir şey gerçekleşmez ve bu da bağlamı hiçbir şekilde değiştirmez. Yalnızca bir kişinin yerini bir başkası alır. Ve bu durumda bile, tasfiye, araya para girmeden gerçekleşebilir. Örneğin, iplikçi A'nın pamuk komisyoncusu B'ye, B'nin de ithalatçı C'ye birer poliçe ödemesi gerekmektedir. Eğer C, sıklıkla gerçekleşebildiği üzere, aynı zamanda iplik ihraç ediyorsa, poliçe karşılığında A'dan iplik satın alabilir ve iplikçi A, komisyoncu B'ye, C'den ödeme şeklinde aldığı B'nin kendi poliçesiyle ödeme yapabilir ve bu işlem sırasında, para cinsinden olsa olsa bir bakiyenin ödenmesi gerekir. Böylece, işlemin bütünü, yalnızca pamuk ile ipliğin mübadelesine aracılık etmiş olur. İhracatçı yalnızca iplikçiyi, pamuk komisyoncusu da yalnızca pamuk üreticisini temsil eder.

Bu katıksız ticari kredinin devresiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken iki nokta var:

Birincisi: Bu karşılıklı alacakların kapatılması, sermayenin geri dönüşüne, yani yalnızca ertelenmiş olan M – P'ye bağlıdır. İplikçi, pamuklu kumaş fabrikatöründen bir poliçe aldıysa, pamuklu kumaş fabrikatörü, arada geçen süre içinde pazardaki pamuklu kumaşlarının satılması durumunda ödeme yapabilir. Tahıl spekülatörü temsilcisine çekilmiş bir poliçe verdiyse, bu arada tahılın beklenen fiyatlarla satılması durumunda parayı temsilcisine ödeyebilir. Dolayısıyla, bu ödemeler, yeniden üretimin, yani üretim ve tüketim süreçlerinin akıcılığına bağlıdır. Ama krediler karşılıklı olduğundan, herhangi bir kişinin borçlarını ödeyebilirliği, bir başkasının borçlarını ödeyebilirliğine bağlıdır; çünkü, bu kişi, kendi

poliçesini düzenlerken, kendi işindeki sermaye geri dönüşünü ya da arada geçecek olan süre içinde ona bir poliçenin bedelini ödemesi gereken üçüncü bir kişinin işindeki geri dönüşü hesaba katmış olabilir. Geri dönüş beklentisi bir yana bırakılırsa, ödeme, yalnızca, poliçe düzenleyen kişinin geri dönüşlerin gecikmesi durumunda yükümlülüklerini yerine getirebilmek için ayırdığı yedek sermaye sayesinde mümkün olabilir.

İkincisi: Bu kredi sistemi nakit para ödemelerinin gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Bir kere, harcamaların büyük bir bölümü (ücretler, vergiler vb.) her zaman nakit parayla ödenmek zorundadır. Ama bunun dışında, örneğin C'den ödeme yerine geçen bir poliçe almış olan B'nin, bu poliçenin vadesinin dolmasından önce, vadesi dolan bir poliçenin bedelini D'ye ödemesi gerekir ve bunun için elinde nakit para bulunmak zorundadır. Yukarıda pamuk üreticisinden pamuk ipliği imalatçısına ve ikincisinden birincisine var olduğu kabul edilene benzer bir eksiksiz yeniden üretim devresi sadece bir istisna olabilir ve sürekli olarak pek çok yerinden kopmak zorundadır. Değişmez sermaye üreticilerinin kısmen kendi aralarında değişmez sermaye mübadelesi yaptıklarını yeniden üretim sürecini incelerken (II. Kitap, Üçüncü Kesim*) görmüştük. Bunun için kullanılan poliçeler az çok denkleşebilir. Pamuk komisyoncunun iplikçiye, iplikçinin pamuklu kumaş fabrikatörüne, onun ihracatçıya, onun ithalatçıya (belki yine pamuk ithalatçısına) poliçe çektiği birbirlerini izleyen üretim aşamaları çizgisi üzerinde de aynı şey gerçekleşebilir. Ama işlemler devresi ve dolayısıyla alacaklar dizisinin tersine dönmesi aynı anda gerçekleşmez. Örneğin iplikçinin dokumacıdan alacağı, kömür tedarikçisinin makine imalatçısından alacağıyla kapatılmaz; iplikçi, kendi işini yaparken, hiçbir zaman makine imalatçısından alacaklı olmaz, çünkü kendi ürünü olan iplik hiçbir zaman makine imalatçısının yeniden üretim sürecine bir öge olarak katılmaz. Bu nedenle, bu tür alacakların parayla kapatılması gerekir.

Kendi başına ele alındığında bu ticari kredinin sınırları, 1. sanayicilerin ve tüccarların serveti, yani geri dönüşlerin gecikmesi durumunda kullanabilecekleri yedek sermaye; 2. bu geri dönüşlerin kendisidir. Geri dönüşler gecikebilir ya da arada geçen süre içinde meta fiyatları düşebilir ya da piyasalardaki bir durgunluk nedeniyle metalar anlık olarak satılamaz duruma gelebilir. Poliçelerin vadeleri ne kadar uzunsa, birincisi yedek sermaye o kadar büyük olmak zorundadır ve geri dönüşün fiyat düşüşü ya da piyasaların dolup taşması nedeniyle azalması ve gecikmesi olasılığı o kadar büyüktür. Ve ayrıca, başlangıçtaki işlemin, meta fiyatlarında yükseliş ya da düşüş beklentisine dayalı bir spekülasyonun ürünü

* Bkz. MEW, Band 24, s. 420-423 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 403-405]. –*Almanca ed*

olması ölçüsünde, geri dönüşlerin güvenilirliği azalır. Ama, emeğin üretici gücünün gelişmesiyle ve dolayısıyla büyük ölçekli üretimle birlikte, 1. pazarların genişlediği ve üretim yerinden uzaklaştıkları, 2. bu nedenle kredilerin vadelerinin uzatılmaları gerektiği ve dolayısıyla 3. spekülatif ögenin işlemlere giderek daha fazla hükmetmek zorunda olduğu açıktır. Büyük ölçekli ve uzak pazarlara yönelik üretim toplam ürünü ticaretin eline atar; ama ulusun sermayesinin iki katına çıkarak ticareti kendi sermayesiyle tüm ulusal ürünü satın alabilir ve yeniden satabilir duruma getirmesi olanaksızdır. Bu nedenle, kredi burada vazgeçilmezdir ve hacmi açısından üretimin değer cinsinden hacmiyle birlikte, süresi açısından pazarların giderek artan uzaklığıyla birlikte büyür. Burada karşılıklı bir etki söz konusudur. Üretim sürecinin gelişmesi krediyi genişletir ve kredi sınai ve ticari işlemlerin genişlemesine yol açar.

Banker kredisinden ayrı olarak bu krediyi incelediğimizde, bunun, sanayi sermayesinin kendi hacmiyle birlikte büyüdüğü açıktır. Ödünç sermaye ile sanayi sermayesi burada özdeştir; ödünç alınan sermayeler, ya nihai olarak bireysel tüketime ya da üretken sermayenin değişmez ögelerinin yerlerine koyulmasına yönelik meta-sermayelerdir. Dolayısıyla, burada ödünç alınan sermaye olarak görünen şey, her zaman, yeniden üretim sürecinin belirli bir evresinde bulunan, ama, alım ve satım yoluyla, eş değeri satıcıya ancak daha sonraki, üzerinde anlaşılmış bir tarihte ödenmek üzere, bir elden bir başkasına geçen sermayedir. Örneğin pamuk poliçe karşılığında iplikçinin eline geçer, iplik poliçe karşılığında pamuklu kumaş fabrikatörünün eline, pamuklu kumaş poliçe karşılığında tüccarın eline, onun elinden poliçe karşılığında ihracatçının eline, ihracatçının elinden poliçe karşılığında, onu satıp karşılığında çivit satın alan Hindistan'daki bir tüccarın eline vb. Bu elden ele geçişler sırasında pamuk pamuklu kumaşa dönüşümünü tamamlar ve pamuklu kumaş son olarak Hindistan'a taşınır ve çivitle mübadele edilir; çivit de gemiyle Avrupa'ya taşınır ve orada yine yeniden üretime girer. Burada yeniden üretim sürecinin farklı evrelerine kredi aracılık ederken, iplikçi pamuk için ödeme yapmaz, pamuklu kumaş fabrikatörü iplik için, tüccar pamuklu kumaş için ödeme yapmaz vb. Sürecin ilk aşamalarında, meta, yani pamuk, farklı üretim evrelerinden geçer ve bu geçişe kredi aracılık eder. Ama pamuk, üretimde, meta olarak son biçimini elde eder etmez, aynı meta-sermaye artık yalnızca farklı tüccarlar arasında el değiştirir; tüccarlar, meta-sermayenin uzak pazarlara taşınmasını sağlar ve son tüccar sonunda onları tüketicilere satar ve onun yerine, tüketime ya da yeniden üretim sürecine dâhil olan başka metalar satın alır. Dolayısıyla, burada iki aşamayı ayırt etmek gerekir: Birincisinde, kredi, aynı

malın üretiminin gerçek ardışık evrelerine aracılık eder; ikincisinde, sadece, tüccarlar arasındaki, taşımayı da içeren el değiştirmelere, yani M – P işlemine. Ama meta burada da en azından hep dolaşım sürecinde, yani yeniden üretim sürecinin bir evresinde bulunur.

Demek ki, burada ödünç verilen şey, hiçbir zaman atıl sermaye değil, sahibinin elinde biçimini değiştirmek zorunda olan bir sermayedir ve bu sermayenin sahip olduğu biçim, onun sahibi için sadece meta-sermaye olmasını, yani yeniden dönüştürülmesini ve en azından ilk olarak paraya çevrilmesini zorunlu kılar. Dolayısıyla, burada kredinin aracılık ettiği şey, metanın başkalaşımıdır; yalnızca M – P değil, aynı zamanda P – M ve gerçek üretim sürecidir. Yeniden üretim devresinde (banker kredisi bir yana bırakıldığında) çok fazla kredinin bulunması, ödünç verilmeye hazır ve kârlı yatırım alanları arayan çok fazla atıl sermayenin bulunduğu anlamına değil, yeniden üretim sürecinde büyük ölçekli sermaye kullanımının olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, kredi, burada, 1. sanayici kapitalistler söz konusu olduğunda, sanayi sermayesinin bir evreden bir başkasına geçmesini, bir arada bulunmaları gereken ve iç içe geçen üretim alanlarındaki bağlantıların kurulmasını; 2. tüccarlar söz konusu olduğunda, metaların, nihai olarak para karşılığında satılmalarına ya da bir başka metayla mübadele edilmelerine dek, bir elden bir başkasına taşınmasını ve geçmesini sağlar.

Kredinin en üst düzeyi, burada, sanayi sermayesinin eksiksiz şekilde kullanılmasıyla, yani onun yeniden üretim gücünün, tüketimin sınırları gözetilmeksizin, en son noktasına kadar zorlanmasıyla aynı anlama gelir. Tüketimin sınırları, yeniden üretim sürecinin kendisinin zorlanmasıyla genişletilir; yeniden üretim sürecinin zorlanması, bir yandan işçilerin ve kapitalistlerin gelir harcamalarını artırırken, diğer yandan üretken tüketimin zorlanmasıyla özdeştir.

Yeniden üretim süreci akıcılığını korudukça ve böylece geri dönüşler güvenilir kaldıkça, kredi varlığını korur ve genişler ve onun genişlemesi yeniden üretim sürecinin kendi genişlemesine dayanır. Geri dönüşlerdeki gecikmenin, pazarların dolup taşmasının, fiyatların düşmesinin sonucu olarak bir duraklamayla karşılaşılır karşılaşılmaz, elde bir sanayi sermayesi fazlalığı olur; ama bu sermaye fazlalığı, işlevini gerçekleştiremeyeceği bir biçimde bulunur. Yığınla meta-sermaye vardır, ama satılamaz durumdadır. Yığınla sabit sermaye vardır, ama yeniden üretimdeki duraklama nedeniyle büyük ölçüde atıl durumdadır. Kredi daralır, çünkü, 1. bu sermaye atıldır, yani başkalaşımını tamamlayamadığı için yeniden üretim evrelerinden birinde takılıp kalmıştır; 2. yeniden üretim sürecinin akıcılığına güven kırılmıştır; 3. söz konusu ticari krediye yö-

nelik talep azalmaktadır. Üretimini azaltan ve deposunda yığınla satılmamış iplik bulunan iplikçinin krediyle pamuk satın alması gerekmez; elinde yeterinden fazlası bulunduğundan, tüccarın krediyle meta satın alması gerekmez.

Dolayısıyla, söz konusu genişlemede, hatta sadece yeniden üretim sürecinin normal akışında bir bozulma olduğunda, kredi de kıtlaşır; krediyle meta elde etmek zorlaşır. Ama nakit ödeme talebi ve kredili satışlar konusundaki temkinlilik, özellikle sınai çevrimin çöküş sonrasındaki evresine özgüdür. Bunalım sırasında, herkesin satacak metalara sahip olması ve satış yapamaması ama ödeme yapabilmek için satış yapmak zorunda olması nedeniyle, tam da kredi kıtlığı en ileri noktaya vardığında (ve bu nedenle banker kredilerinde iskonto oranı en yüksek noktaya vardığında), atıl ve yatırım alanı arayan sermayenin değil, kendi yeniden üretim sürecinde takılıp kalmış sermayenin kütlesi en büyük niceliğe ulaşır. O ana dek yatırılmış olan sermaye o zaman gerçekten de yığınlar hâlinde atıl kalır, çünkü yeniden üretim süreci durmuştur. Fabrikalar kapalı kalır, ham maddeler birikir, bitmiş ürünler metalar şeklinde pazarları doldurup taşırır. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan üretken sermaye kıtlığını sorumlu tutmaktan daha yanlış bir şey olamaz. Tam da bu tür zamanlarda, kısmen yeniden üretimin normal ama geçici bir süreliğine daralmış olan ölçeğiyle ilişkili olarak, kısmen felce uğramış tüketimle ilişkili olarak, üretken sermaye fazlalığı bulunur.

Tüm toplumun yalnızca sanayici kapitalistlerden ve ücretli emekçilerden oluştuğunu varsayalım. Ayrıca, toplam sermayenin büyük kısımlarının ortalama oranlarıyla kendilerini yerlerine koymalarını engelleyen ve özellikle kredi sisteminin geliştirmiş olduğu şekliyle tüm yeniden üretim sürecinin genel bağlantıları nedeniyle her zaman geçici genel duraklamalara yol açmak zorunda olan fiyat değişimlerini göz ardı edelim. Kredi sisteminin teşvik ettiği düzenbazlıkları ve spekülatif işlemleri de göz ardı edelim. Bu durumda bir bunalım yalnızca farklı dallardaki üretimin orantısızlığıyla ve kapitalistlerin tüketimleri ile birikimleri arasındaki orantısızlıkla açıklanabilirdi. Ama gerçekte, üretime yatırılmış sermayenin yerine koyulması, büyük ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim yeteneğine bağlıdır; işçilerin tüketim yeteneği ise, kısmen ücret yasaları yüzünden, kısmen de kapitalistler sınıfı için kârlı bir şekilde kullanılabildikleri sürece kullanılmaları nedeniyle sınırlıdır. Tüm gerçek bunalımların son nedeni, her zaman, kitlelerin, kapitalist üretimin üretici güçleri sanki bunların önündeki tek sınır toplumun mutlak tüketim yeteneğiymiş gibi geliştirme güdüsü karşısındaki yoksullukları ve tüketimlerinin sınırlılığıdır.

En azından gelişmiş kapitalist ülkelerde, gerçek bir üretken sermaye kıtlığından, yalnızca, ister temel gıda maddelerini isterse başlıca sınai ham maddeleri ilgilendirsinler, genel kötü hasat dönemlerinde söz edilebilir.

Ne var ki, bu ticari kredinin yanında gerçek parasal kredi de vardır. Sanayicilerin ve tüccarların kendi aralarındaki öndelikleri, bankerlerin ve para ödünç veren kişilerin öndeledikleri paralarla birleşir. Poliçeler iskonto edildiğinde yalnızca kâğıt üzerindeki bir öndelik söz konusu olur. Bir fabrikatör ürününü poliçe karşılığında satar ve bu poliçeyi bir *bill-broker*'a [kambiyo komisyoncusuna] iskonto ettirir. Aslında *bill-broker* sadece bankerinin kredisini öndeler ve banker de ona mudilerinin para-sermayelerini öndeler; bankerin mudileri, hem sanayicilerden ve tüccarlardan hem de işçilerden (tasarruf bankaları aracılığıyla), toprak rantiyelerinden ve üretken olmayan diğer sınıflardan oluşur. Böylece, tek tek her bir fabrikatör ya da tüccar, hem güçlü bir yedek sermaye bulundurma zorunluluğundan hem de gerçek geri dönüşlere bağımlılıktan kurtulmuş olur. Ama diğer yandan, tüm süreç kısmen basit hatır senetleri nedeniyle, kısmen de sadece poliçe üretmek amacıyla yapılan meta ticareti nedeniyle o kadar karmaşıklaşır ki, işlerin çok sağlam ve geri dönüşlerin çok düzgün olduğu görüntüsü, geri dönüşlerin aslında uzun süredir yalnızca dolandırılan alacaklıların ve dolandırılan üreticilerin sırtından yapılmasına rağmen, varlığını kolaylıkla sürdürebilir. Bu nedenle işler tam da çöküşün hemen öncesinde her zaman neredeyse aşırı sağlıklı görünür. Bunun en iyi kanıtını, örneğin 1857 ve 1858 tarihli *Reports on Bank Acts* sağlıyor; bu raporlarda, başta Lord Overstone olmak üzere tüm banka yöneticileri, tüccarlar, kısacası davet edilmiş olan uzmanlar, Ağustos 1857'de patlak veren bunalımdan tam bir ay önce, işlerin canlılığı ve sağlığı konusunda birbirlerini kutluyordu. Ve tuhaf olan şu ki, Tooke, *History of Prices* adlı eserinde, her bir bunalımın tarih yazıcısı olarak, bir kez daha bu yanılsamaya düşer. Çöküş birdenbire gerçekleşmeden önce işler her zaman son derece sağlıklıdır ve canlı dönem en verimli şekilde devam eder.

Şimdi para-sermaye birikimine geri döneceğiz.

Ödünç verilebilir para-sermayenin her artışı gerçek sermaye birikiminin ya da yeniden üretim sürecinin genişlemesinin bir göstergesi değildir. Bu, sınai çevrimin, geride bırakılan bir bunalımın hemen ardından gelen ve ödünç verilebilir sermayenin yığınlar hâlinde atıl kaldığı evresinde en açık şekilde görülür. Üretim sürecinin sınırlandığı (1847 bunalımı sonrasında İngiliz sanayi bölgelerindeki üretim üçte bir oranında

azalmıştı), metaların fiyatlarının en düşük düzeylerinde olduğu, girişim ruhunun felce uğradığı bu tür zamanlarda faiz oranı düşük bir düzeydedir ve faiz oranın düşüklüğü, burada, ödünç verilebilir sermayenin tam da sanayi sermayesinin daralması ve felce uğraması nedeniyle artmasından başka bir şeyin işareti değildir. Meta fiyatları düşmüş, işlemler azalmış ve ücretlere yatırılan sermaye daralmışken daha az dolaşım aracına gereksinim duyulacağı; diğer yandan, dışarıya olan borçların kısmen altın çıkışıyla ve kısmen iflaslar yoluyla tasfiye edilmesinden sonra dünya parası olarak iş görecek ek paraya gereksinim duyulmayacağı; son olarak, poliçelerin sayılarının ve tutarlarının azalmasıyla birlikte poliçe iskonto etme işinin hacminin de daralacağı açıktır. İster dolaşım aracı isterse ödeme aracı olarak (yeni sermaye yatırımları henüz tümüyle gündem dışıdır) ödünç para-sermaye talebi bu nedenle azalır ve böylece ödünç verilebilir para-sermaye görece bollaşır. Ama bu tür koşullar altında, daha sonra görüleceği üzere, ödünç verilebilir para-sermaye arzında da fiilî bir artış gerçekleşir.

1847 bunalımı sonrasında da"işlemlerde bir daralma ve aşırı bir para bolluğu" vardı. (*Comm. Distress,* Evid. No. 1664.) "Ticaretin neredeyse tümüyle yıkıma uğraması ve parayla iş yapma olanaklarının neredeyse tümüyle ortadan kalkması" (l.c. s. 45. Royal Bank of Liverpool Müdürü Hodgson'ın ifadesi) nedeniyle faiz oranı çok düşüktü. Bu beylerin (ve üstelik Hodgson en iyilerinden biri) bunu açıklamak için hangi saçmalıkları uydurdukları şu cümlede görülebilir:

> "Sıkışıklık" (1847) "kısmen dünyanın her yanından ithal edilen ürünler için altınla ödeme yapma gerekliliğinin ve kısmen dolaşım sermayesinin (*floating capital*) sabit sermayeye dönüşmesinin yol açtığı gerçek para-sermaye azalmasından kaynaklandı.) [l.c. s. 63.]

Dolaşım sermayesinin sabit sermayeye dönüşmesinin ülkenin para-sermayesini ne şekilde azaltacağını anlamak mümkün değil, çünkü örneğin o dönemde en fazla sermaye yatırılan demiryollarında, viyadükler ve raylar için altın ya da kâğıt kullanılmıyordu ve demiryolu hisse senetlerinin paraları, yalnızca ödemeler için bankalara yatırılmaları ölçüsünde, bankalara yatırılmış olan tüm diğer paralarla tam olarak aynı işleri görüyor ve hatta, yukarıda gösterilmiş olduğu gibi, ödünç verilebilir para-sermayeyi geçici olarak artırıyorlardı; ama yapım işleri için gerçekten harcanmaları ölçüsünde, satın alma ve ödeme araçları olarak ülkedeki dolaşıma katılıyorlardı. Para-sermaye, yalnızca, sabit sermayenin ihraç edilebilir bir mal olmaması ölçüsünde (yani, ihracatın olanaksızlaşmasıyla birlikte, ihraç edilen mallar için gerçekleşen geri dönüşlerle yaratılan kullanılabilir sermayenin de, dolayısıyla nakit ya da külçe cinsinden

geri dönüşlerin de devre dışı kalması ölçüsünde) etkilenebilirdi. Ama o dönemde İngiliz ihraç malları da yığınlar hâlinde ve satılamaz bir şekilde dış pazarlardaki depolarda bekliyordu. Normal işletme sermayelerinin bir kısmını demiryolu hisse senetlerine bağlamış ve işlerini yürütmek için ödünç sermayeye bağımlı hâle gelmiş olan Manchester'daki vb. tüccarlar ve fabrikatörler için *floating capital*'ları gerçekten de sabitlenmişti ve bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardı. Ne var ki, işlerine ait olan ama çekilen sermayelerini demiryolları yerine örneğin ürünleri *floating capital* (demir, kömür, bakır vb.) olan madenlere yatırmaları da aynı sonuca yol açardı. – Elde bulunan para-sermayedeki, kötü hasattan, kömür ithalatından ve altın ihracatından kaynaklanan gerçek azalma, doğal olarak, demiryolu dolandırıcılığıyla hiçbir ilgisi bulunmayan bir olaydı.

> "Neredeyse tüm ticaret firmaları ... ticaret sermayelerinin bir bölümünü demiryollarına ayırarak ... ticari faaliyetlerini az çok kaynaksız bırakmaya başlamıştı." [l.c. s. 41, 42.] – "Ticaret firmalarının demiryollarına bu denli çok borç vermesi, bunların, ticari işlemlerini sürdürebilmek için, kâğıtlarını iskonto ettirmek üzere bankalara çok sık gitmeye başlamalarına yol açtı." (Aynı Hodgson, l.c. s. 67). "Manchester'da demiryolu spekülasyonu nedeniyle büyük kayıplar yaşanmıştı." (I. Kitap, Bölüm 13, 3, c'de ve başka pek çok yerde alıntı yapılan R. Gardner, ifade numarası 4884, l.c.)

1847 bunalımının başlıca nedenlerinden biri, Doğu Hindistan'la yapılan meta ticaretindeki muazzam arz fazlası ve sınırsız dolandırıcılıktı. Ama bu daldaki çok zengin firmaları iflasa sürükleyen başka nedenler de vardı:

> "Büyük araçları vardı, ama bunlar kullanılabilir değildi. Tüm sermayeleri Mauritius'taki gayrimenkullere ya da çivit fabrikalarına ya da şeker fabrikalarına bağlanmıştı. 500 000 - 600 000 sterline varan yükümlülüklerin altına girmişlerdi, poliçelerini ödemek için elden çıkarılabilir varlıklara sahip değildiler ve sonunda ortaya çıktığı üzere, poliçelerini ödemek konusunda tümüyle kredilerine bağımlıydılar." (Ch. Turner, Liverpool'daki büyük Doğu Hindistan tüccarı, No. 730, l.c.)

Ferner Gardner (No. 4872, l.c.):

> "Çin anlaşmasından hemen sonra, Çin'le ticaretimizdeki büyük bir artış konusunda o denli büyük beklentiler oluştu ki, sadece bu ticaret için ve asıl olarak Çin pazarında alınan türdeki kumaşları imal etmek amacıyla pek çok büyük fabrika kuruldu ve bunlar eski fabrikalarımızın yanına eklendi." – 4874. "Bu ticaret nasıl sonuçlandı? – Neredeyse tarif edilemeyecek kadar yıkıcı bir şekilde; 1844'te ve 1845'te Çin'e gönderilmiş olan tüm malların tutarının üçte ikisinden fazlasının geri döndüğüne inanmıyorum; çayın temel geri ödeme malı olması ve yaratılan beklenti nedeniyle, imalatçılar olarak bizler, çaydan alınan gümrük vergisinde büyük bir indirime gidileceğine tümüyle inanmıştık."

Ve ardından, İngiliz fabrikatörünün safça ifade edilmiş karakteristik amentüsü geliyor:

> "Hiçbir yabancı pazarla ticaretimiz o pazarın metalarımızı satın alma gücüyle sınırlanmaz, ama sınai ürünlerimiz karşılığında elde ettiklerimizi ülkemizde tüketme kapasitemizle sınırlanır."

(İngiltere'nin ticaret yaptığı görece yoksul ülkeler doğal olarak olası her tür tutardaki İngiliz ürünlerinin karşılığını ödeyebilir ve bunları tüketebilir, ama ne yazık ki zengin İngiltere bunlar karşılığında yollanan ürünleri sindiremez.)

> 4876. "İlk olarak bazı ürünler gönderdim ve bu ürünler yaklaşık yüzde 15'lik bir zararla satıldı, çünkü temsilcilerimin çay satın alabilecekleri fiyatın ülkemizde bu eksiği kapatacak kadar büyük bir kâr bırakacağından tümüyle emindik ... ama kâr elde etmek yerine bazı örneklerde yüzde 25'ten yüzde 50'ye varan oranlarda zarar ettim." – 4877. "İmalatçılar genellikle kendi hesaplarına mı ihracat yapıyordu? – Çoğunlukla; sanırım tüccarlar gelir elde edemeyeceklerini çok kısa sürede görüyor ve doğrudan doğruya işin parçası olmak yerine imalatçıları mallarını göndermeye teşvik ediyorlardı."

Buna karşılık 1857'de zararlar ve iflaslar asıl olarak tüccarların payına düştü, çünkü fabrikatörler bu kez yabancı pazarları "kendi hesaplarına" doldurup taşırma işini onlara bırakmıştı.

Londra'daki hisse senetli bankalar mevduata faiz ödemeye başlar başlamaz bunlardaki mevduatta gerçekleşen artış gibi, bankacılığın genişlemesi sonucunda (1857'den hemen önceki birkaç yıl içinde kapitalist çiftçilere ait mevduatın dört katına çıktığı aşağıdaki Ipswich örneğine bakınız) geçmişte kişisel gömü ya da sikke rezervi olan şeylerin belirli bir süreliğine her zaman ödünç verilebilir sermayeye dönüşmesinden kaynaklanan bir para-sermaye genişlemesi de üretken sermayedeki bir büyümeyi ifade etmez. Üretimin ölçeği aynı kaldığı sürece, bu genişleme, sadece, üretken sermayeye oranla ödünç verilebilir para-sermayenin bollaşmasına yol açar. Bu nedenle faiz oranı daha düşük olur.

Yeniden üretim süreci bir kez daha aşırı zorlanma öncesindeki canlılık durumuna ulaştığında, ticari kredi de çok büyük bir yaygınlığa ulaşır ve bu kez, gerçekten de, kolay gerçekleşen geri dönüşlerden ve genişlemiş üretimden oluşan "sağlıklı" zemine yeniden sahip olur. Bu durumda, faiz oranı, en alt düzeyinin üzerine çıksa bile, hâlâ düşüktür. Bu, gerçekten de, düşük faiz oranının ve dolayısıyla ödünç verilebilir sermayenin göreli bolluğunun sanayi sermayesinin gerçek genişlemesiyle çakıştığı-

nın söylenebileceği *tek* zamandır. Geri dönüşlerin, ticari kredideki bir genişlemeyle bağlantılı olan kolaylığı ve düzenliliği, artmış olan talebe rağmen ödünç verilebilir sermaye arzını güvence altına alır ve faiz oranının düzeyinin yükselmesini önler. Diğer yandan, yedek sermayeleri, hatta sermayeleri olmadan çalışan ve dolayısıyla tümüyle parasal krediye dayalı olarak işlem yapan şövalyelerin sayısı ancak bu noktadan sonra kayda değer bir düzeye ulaşır. Şimdi bunlara her biçimiyle sabit sermayenin büyük ölçekli genişlemesi ve çok büyük sayılarda yeni ve geniş kapsamlı işletmenin açılması da eklenir. Faiz şimdi ortalama düzeyine yükselir. Yeni bunalım patlak verdiğinde, kredi birdenbire son bulduğunda, ödemeler durduğunda, yeniden üretim felce uğradığında ve daha önce değinilmiş olan istisnalarla, ödünç verebilir sermaye neredeyse mutlak olarak ortadan kalkarken atıl sanayi sermayesi aşırı bollaştığında, faiz yeniden en yüksek düzeyine ulaşır.

Dolayısıyla, bir bütün olarak bakıldığında, kendisini faiz oranıyla ifade ettiği şekliyle ödünç verilebilir sermayenin hareketi, sanayi sermayesinin hareketiyle ters yönlüdür. Sadece iki evre, yani, düşük, ama en alt düzeyin üzerinde bulunan faiz oranının bunalım sonrasındaki "iyileşme" ve artan güvenle çakıştığı evre ve özellikle de faiz oranının ortalama düzeyine, yani en alt ve en üst düzeylerinden eşit uzaklıktaki orta noktasına ulaştığı evre, ödünç verilebilir sermaye bolluğu ile sanayi sermayesinin büyük ölçekli genişlemesinin çakışmasını ifade eder. Ama sınai çevrimin başında düşük faiz oranı daralmayla ve çevrimin sonunda yüksek faiz oranı sanayi sermayesinin aşırı bolluğuyla çakışır. "İyileşme"ye eşlik eden düşük faiz oranı, ticari kredinin, henüz kendi ayakları üzerinde durabildiğinden, banka kredisine yalnızca sınırlı ölçüde gereksinim duyduğunu ifade eder.

Sınai çevrimin özelliği, ilk dürtü bir kez verildikten sonra aynı devrenin kendisini düzenli aralıklarla yeniden üretmek zorunda olmasıdır.[8]

8 {Daha önce bir başka yerde belirttiğim gibi [bkz. MEW, Band 23, s. 40 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 38). –*Almanca ed.*], son büyük genel bunalımdan sonra burada bir değişim gerçekleşti. Bugüne kadarki on yıllık çevrimiyle periyodik sürecin akut biçiminin yerini, görece kısa ve donuk iyileşme dönemleri ile görece uzun ve kararsız baskı dönemlerinin, daha kronik bir şekilde, daha uzun süreli olarak ve farklı sanayi ülkelerinde farklı zamanlarda birbirlerini izlemesi almış görünüyor. Ama belki de sadece çevrim süresindeki bir uzama söz konusu. Dünya ticaretinin çocukluk döneminde (1815-1847), yaklaşık beş yıllık çevrimler [1. baskıda "bunalımlar". –*Almanca ed.*] görülebiliyor; 1847-67'de çevrim kararlı bir şekilde on yıllık; dünya ölçeğindeki bugüne kadar duyulmamış şiddetteki yeni bir çöküşün hazırlık döneminde olabilir miyiz? Bunun bazı işaretleri var gibi. 1867 tarihli son genel bunalımdan bu yana büyük değişimler gerçekleşti. Ulaşım araçlarındaki muazzam genişleme (okyanus aşan buharlı gemiler, demiryolları, elektrikli telgraflar, Süveyş Kanalı), dünya pazarının ilk kez gerçekten kurulmasını sağladı. Geçmişte sanayiyi tekeline alan İngiltere'nin yanına bir dizi rakip sanayi ülkesi eklendi; Avrupa'nın fazla sermayesinin yatırılması için dünyanın her yanında sınırsız ölçüde daha büyük ve çeşitli alanlar açıldı ve böylece söz konusu sermaye

Durgunlaşma durumunda, üretim, önceki çevrimde ulaştığı ve artık teknik temeli bulunan düzeyin altına iner. Gönenç sırasında (orta dönemde), bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşırı üretim ve dolandırıcılık döneminde, üretici güçleri son noktaya kadar, üretim sürecinin kapitalist sınırlarının ötesine kadar zorlar.

Bunalım döneminde ödeme araçları kıtlığının bulunduğu apaçıktır. Poliçelerin paraya çevrilebilirliği metaların başkalaşımının yerini almıştır ve tam da firmaların daha büyük bir kısmının sadece krediyle çalıştığı zamanlarda bu söylenen daha fazla geçerli olur. 1844-45'tekine benzer bilgisizlik eseri ve yanlış banka mevzuatı bu para bunalımını ağırlaştırabilir. Ama hiçbir tür banka mevzuatı bunalımı ortadan kaldıramaz.

Yeniden üretim sürecinin tüm bağlantılarının krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire durması ve yalnızca nakit ödemelerin kabul edilmesi durumunda, zorunlu olarak bir bunalımın patlak vereceği, ödeme araçları talebinin şiddetli bir şekilde artacağı açıktır. Bu nedenle, tüm bunalım, ilk bakışta, kendisini sadece bir kredi bunalımı ve para bunalımı olarak gösterir. Ve gerçekten de sadece poliçelerin paraya çevrilebilirliği sorunu söz konusudur. Ama bu poliçelerin çoğunluğu gerçek alım ve satımları temsil eder ve sonuçta, bütün bunalımın temelinde, bunların toplumsal gereksinimi fazlasıyla aşan genişlemesi yatar. Ne var ki, bunun yanında, söz konusu poliçelerin çok büyük bir bölümü de, sadece, şimdi gün ışığına çıkan ve patlayan dolandırıcılığa yönelik işlemleri; ayrıca, başkalarının sermayesiyle yapılan ama başarısızlığa uğrayan spekülasyonları; son olarak, değer yitirmiş ya da tümüyle satılamaz duruma gelmiş meta-sermayeleri ya da artık hiçbir zaman elde edilemeyecek olan geri dönüşleri temsil eder. Yeniden üretim sürecini zorla genişletmeye yönelik bütün bu yapay sistem, doğal olarak, bir bankanın, örneğin İngiltere Bankası'nın, kendi kâğıtlarıyla, tüm dolandırıcılara eksikliğini çektikleri sermayeleri vermesi ve değer yitirmiş olan tüm metaları eski nominal değerlerine satın alması yoluyla tedavi edilemez. Ayrıca burada her şey çarpık görünür, çünkü bu kâğıttan yapılma dünyada gerçek fiyat ve onun gerçek temeli hiçbir yerde görünmezken, sadece külçeler, madenî paralar, banknotlar, poliçeler, değerli kâğıtlar

---

çok daha yaygın bir şekilde dağılırken yerel aşırı spekülasyon daha kolay aşılıyor. Tüm bunlar nedeniyle eski bunalım kaynaklarının ve bunalım yaratma fırsatlarının çoğu ortadan kaldırıldı ya da ciddi şekilde zayıflatıldı. Bunların yanında, iç pazardaki rekabet karteller ve tröstler nedeniyle zayıflarken, dış pazarlardaki rekabet, İngiltere dışındaki tüm büyük sanayi ülkelerinin başvurduğu koruyucu gümrük vergileri nedeniyle sınırlanıyor. Ama bu koruyucu gümrük vergilerinin kendileri de, dünya pazarına kimin egemen olacağını belirleyecek olan nihai genel sanayi savaşının hazırlıklarından başka bir şey değil. Dolayısıyla, eski bunalımların bir tekrarına engel olan her bir öge, gelecekteki çok daha şiddetli bir bunalımın tohumunu içinde saklıyor. –F. E.}

görünür. Bu çarpıklık, özellikle ülkenin tüm parasal işlerinin toplandığı Londra gibi merkezlerde görünür; tüm süreç kavranamaz hâle gelir; söz konusu çarpıklık üretim merkezlerinde daha az görünür.

Ayrıca, bunalımlar sırasında ortaya çıkan sanayi sermayesi aşırı bolluğuyla ilgili olarak şunun belirtilmesi gerekir: Meta-sermaye aslında aynı zamanda para-sermayedir, yani metanın fiyatıyla ifade edilen belirli bir değer tutarıdır. Kullanım değeri olarak, belirli kullanım nesnelerinin belirli bir miktarıdır, ve bunalım anında bunların fazlası vardır. Ama para-sermayenin kendisi olarak, potansiyel para-sermaye olarak, durmadan genişlemelere ve daralmalara maruz kalır. Bunalımın hemen öncesinde ve bunalım sırasında, potansiyel para-sermaye olma özelliğiyle meta-sermaye daralmıştır. Sahibi ve alacaklısı için (ayrıca poliçeler ve borçlar için güvence olarak), satın alındığı ve ona dayalı iskontoların ve rehin verme işlemlerinin gerçekleştirildiği zamandakine göre daha küçük bir para-sermayeyi temsil eder. Bir ülkenin para-sermayesinin sıkışıklık zamanında azaldığı iddiasının anlamı buysa, bu, metaların fiyatlarının düşmüş olmasıyla aynı şeydir. Ayrıca, fiyatlardaki bu tür bir çöküş, sadece, daha önceki şişkinliklerini dengeler.

Üretken olmayan sınıfların ve sabit gelirlerle yaşayanların gelirleri, aşırı üretimle ve aşırı spekülasyonla el ele giden fiyat şişkinliği sırasında büyük ölçüde değişmeden kalır. Bu nedenle tüketim kapasiteleri ve dolayısıyla da toplam üretimin, normalde tüketimlerine dâhil olacak olan kısmını yerine koyma yetenekleri göreli olarak azalır. Talepleri nominal olarak aynı kalsa bile gerçekte azalır.

İthalat ve ihracatla ilgili olarak belirtilmesi gereken şey şudur: Tüm ülkeler sırayla bunalıma düşer ve o zaman görülür ki, az sayıda istisnayla hepsi çok fazla ihracat ve ithalat yapmıştır, yani *hepsinde ödemeler bilançosu açığı vardır*, dolayısıyla sorun aslında ödemeler bilançosunda değildir. Örneğin İngiltere altın çıkışından muzdariptir. Çok fazla ithalat yapmıştır. Ama aynı zamanda tüm diğer ülkeler İngiliz metalarıyla dolup taşmıştır. Dolayısıyla onlar da çok fazla ithalat yapmıştır ya da onlara çok fazla ithalat yaptırılmıştır. (Kuşkusuz, krediyle ihracat yapan bir ülkeyle, krediyle ihracat yapmayan ya da çok az yapan ülkeler arasında bir fark olur. Ama bu durumda ikinciler krediyle ithalat yapar; ve bu, yalnızca, metaların oraya konsinye olarak gönderilmesi durumunda söz konusu olmaz.) Bunalım, ilk olarak, genel ticaret bilançosunun *fazla* vermesine karşın, ödemeler bilançosu, yani hemen tasfiye edilmesi gereken vadesi dolmuş ödemelerin bilançosu *açık* verdiği için en fazla kredi veren ve en az kredi alan bir ülke olan İngiltere'de patlak verebilir. Bu sonuncusu, kısmen İngiltere'nin verdiği krediyle, kısmen de dışarıya büyük miktarlarda sermaye ödünç verilmesiyle ve böylece gerçek

ticari geri dönüşler dışında ona meta cinsinden de büyük miktarlarda geri dönüşün gerçekleşmesiyle açıklanabilir. (Ama bunalım bazen de ilk olarak İngiltere'den en fazla ticaret ve sermaye kredisi alan ülke olan Amerika'da patlak verdi.) İngiltere'deki, altın çıkışının başlattığı ve eşlik ettiği çöküş, kısmen onun ithalatçılarının iflasıyla (aşağıda bu konuya dönülecek), kısmen meta-sermayesinin bir kısmının düşük fiyatlarla yurt dışına götürülmesiyle, kısmen yabancı değerli kâğıtların satışıyla, İngiliz değerli kâğıtlarının alımıyla vb. İngiltere'nin ödemeler bilançosunu dengeye kavuşturur. Şimdi sıra bir başka ülkeye gelir. Bu ülkenin geçici olarak ödemeler bilançosu fazlası vardı; ama şimdi, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasındaki normal zamanlarda geçerli olan süre bunalım nedeniyle ortadan kalkmış ya da en azından kısalmıştır; tüm ödemelerin tek seferde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Aynı şey bu kez burada yinelenir. Şimdi İngiltere'ye altın geri dönüşü ve diğer ülkeden altın çıkışı vardır. Bir ülkede fazla ithalat olarak görünen şey diğerinde fazla ihracat olarak görünür ve tersi de geçerlidir. Ama tüm ülkelerde fazla ithalat ve fazla ihracat (burada kötü hasattan vb. değil genel bir bunalımdan söz ediyoruz); yani kredinin ve fiyatlardaki ona eşlik eden genel şişmenin teşvik ettiği aşırı üretim gerçekleşmiştir.

1857'de bunalım ABD'de patlak verdi. Ardından İngiltere'den ABD'ye altın akışı gerçekleşti. Ama Amerika'daki balon patlar patlamaz İngiltere'de bunalım çıktı ve Amerika'dan İngiltere'ye altın akışı oldu. Aynı zamanda İngiltere ile kıta arasında da altın akışı gerçekleşti. Genel bunalım zamanlarında her ulusun, en azından ticari açıdan gelişmiş her ulusun ödemeler bilançosu açık verir; ama her zaman, yaylım ateşinde olduğu gibi, arka arkaya, ödeme sırası kendilerine geldiğinde açık verirler; ve bir kez, örneğin İngiltere'de patlak vermiş olan bunalım, bu açık vermeler dizisini çok kısa bir sürenin içine sıkıştırır. O zaman, bu ulusların tümünün eş zamanlı olarak aşırı ihracat (dolayısıyla aşırı üretim) ve aşırı ithalat (yani aşırı ticaret) yapmış olduğu, tümünde fiyatların şişirilmiş ve kredinin aşırı zorlanmış olduğu anlaşılır. Ve tümünde aynı çöküş gerçekleşir. O zaman altın çıkışı görüngüsü sırasıyla her birinde ortaya çıkar ve tam da genelliği nedeniyle, 1. altın çıkışının, bunalımın temeli değil sadece bir görüngüsü olduğunu; 2. farklı uluslarda ortaya çıkma sırasının, sadece, bu ulusların günah ve sevaplarının hesabını hangi sırayla verdiklerini, yani bunalıma ne zaman girdiklerini ve onun gizli ögelerinin kendilerinde ne zaman açığa çıktığını gösterdiğini kanıtlar.

İngiliz iktisat yazarlarının tipik özelliği (ve 1830'dan bu yana anılmaya değer iktisat yazını asıl olarak *currency*, kredi ve bunalımlar hakkındaki bir yazından ibarettir), bunların, kambiyo kurlarındaki değişime rağmen, bunalım zamanlarındaki değerli metal ihracatına yalnızca İngiltere'nin

durduğu yerden, tümüyle ulusal bir görüngü olarak bakmaları ve eğer bunalım zamanlarında kendi bankaları faiz oranını yükseltiyorsa tüm diğer Avrupa bankalarının da aynı şeyi yaptığı ve eğer bugün kendilerinde altın çıkışı nedeniyle imdat çağrıları yapılıyorsa yarın Amerika'da, öbür gün Almanya'da ve Fransa'da aynı çağrıların yapılacağı gerçeğine gözlerini kararlı bir şekilde kapatmalarıdır.

> 1847'de, çok büyük ölçüde tahıl nedeniyle "İngiltere'nin üzerine düşen yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerekiyordu. Ne yazık ki, bunun yolu büyük ölçüde iflaslardan geçti." (Zengin İngiltere, iflaslar sayesinde kıta ve Amerika karşısında nefes aldı.) "Ama iflaslar aracılığıyla aşılamayan yükümlülükler, değerli metal ihracatıyla yerine getirildi." (*Report of Committee on Bank Acts*, 1857.)

Dolayısıyla, İngiltere'deki bunalımın banka mevzuatı aracılığıyla derinleştirilmesi ölçüsünde, bu mevzuat, kıtlık zamanlarında, tahıl ihracatçısı ulusları önce tahılları sonra da tahıllarının paraları üzerinden dolandırmanın bir aracı olur. Demek ki, kendileri de pahalılaşmadan az çok zarar gören ülkeler için, bu tür zamanlarda tahıl ihracatını yasaklamak, İngiltere Bankası'nın tahıl ithalatından kaynaklanan "yükümlülükleri iflaslar aracılığıyla yerine getirme" planına karşı çok akılcı bir araçtır. Bu durumda, tahıl üreticilerinin ve spekülatörlerinin kârlarının bir kısmını ülkelerinin çıkarları doğrultusunda yitirmeleri, sermayelerini İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda yitirmelerinden çok daha iyidir.

Söylenmiş olanlardan çıkan sonuç, meta-sermayenin, potansiyel para-sermayeyi temsil etme özelliğini bunalımlar sırasında ve genel olarak işlerin durakladığı dönemlerde büyük ölçüde yitirdiğidir. Para-sermayeler olarak borsada dolaşımda bulunmaları ölçüsünde hayalî sermayeler, yani faiz getiren kâğıtlar için de aynısı geçerlidir. Faizdeki yükselişle birlikte bunların fiyatları düşer. Bunların sahiplerini para elde edebilmek için söz konusu kâğıtları yığınlar hâlinde ve düşük fiyatlarla pazara sürmek zorunda bırakan genel kredi kıtlığı da fiyatları düşürür. Son olarak, hisse senetleri söz konusu olduğunda, kısmen birer ödeme emri olarak bunların konusunu oluşturan gelirlerdeki azalma nedeniyle, kısmen de sıklıkla temsil ettikleri girişimlerin dolandırıcılığa yönelik olması nedeniyle fiyatlar yine düşer. Bunalımlar sırasında söz konusu hayalî sermaye ve dolayısıyla sahiplerinin ona dayanarak piyasada borç para bulma güçleri muazzam derecede azalır. Ne var ki, bu değerli kâğıtların fiyat listelerindeki parasal karşılıklarının azalması, sahiplerinin ödeme güçlerini fazlasıyla ilgilendirmekle birlikte, temsil ettikleri gerçek sermayeyi hiçbir şekilde etkilemez.

Bölüm

31

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · II

(Devam)

★ ★ ★

Ödünç verilebilir para-sermaye biçimindeki sermayenin birikiminin gerçek birikimle, yani yeniden üretim sürecinin genişlemesiyle ne ölçüde çakıştığı sorusunun eksiksiz bir cevabını hâlâ vermiş değiliz.

Paranın ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşümü, paranın üretken sermayeye dönüşümüne oranla çok daha basit bir olaydır. Ama burada iki şeyi birbirinden ayırmamız gerekir:

1. paranın basitçe ödünç verilebilir sermayeye dönüşmesi;

2. sermayenin ya da gelirin, ödünç sermayeye dönüşen paraya dönüşmesi.

Ödünç sermayenin sanayi sermayesinin gerçek birikimiyle bağlantılı, fiilî bir birikimini sadece bu ikincisi içerebilir.

1. Paranın Ödünç Sermayeye Dönüşmesi

Üretken birikimle, yalnızca, onunla ters orantılı olması ölçüsünde bağlantılı olan bir ödünç sermaye yığılmasının, bir ödünç sermaye aşırı bolluğunun ortaya çıkabileceğini daha önce görmüştük. Bu, sınai çevrimin iki evresinde, yani birincisi, hem üretken sermaye hem de meta-sermaye biçimindeki sanayi sermayesinin küçülmüş olduğu dönemde, bir

başka deyişle çevrimin bunalım sonrasındaki başlangıcında; ve ikincisi, iyileşmenin başladığı, ama ticari kredinin banka kredisine henüz çok fazla başvurmadığı dönemde söz konusu olur. Birinci durumda, daha önce üretimde ve ticarette kullanılmış olan para-sermaye, atıl ödünç sermaye olarak görünür; ikinci durumda, para-sermayenin giderek artan ölçüde kullanıldığı görülür, ama faiz oranı çok düşüktür, çünkü şimdi, sınai kapitalist ile ticari kapitalist koşullarını para kapitalistine kabul ettirir. Ödünç sermaye fazlalığı birinci durumda sanayi sermayesindeki bir durgunluğu, ikinci durumda ise, geri dönüşlerin akıcılığı, kredi vadelerinin kısalığı ve kendi sermayesiyle çalışmanın ağır basması nedeniyle ticaret sermayesinin banka sermayesinden göreli bağımsızlığını ifade eder. Başkalarının kredi sermayesine yaslanan spekülatörler henüz sahaya inmemiştir; kendi sermayeleriyle çalışan kişiler, neredeyse katıksız kredi işlemlerinin henüz fazlasıyla uzağındadır. Birinci evrede, ödünç sermaye fazlalığı, gerçek birikimin tam tersini ifade eder. İkinci evrede, yeniden üretim sürecinin yenilenmiş genişlemesiyle çakışır, ona eşlik eder, ama onun nedeni değildir. Ödünç sermaye fazlalığı şimdiden azalmaya başlamıştır, yani talebe oranla artık yalnızca görelidir. Birincisinde düşük fiyatlarla, ikincisinde yavaş yavaş artan fiyatlarla çakışan düşük faiz oranının, kâr oranının girişim kazancına dönüşen kısmını büyütmesi nedeniyle, her iki durumda da gerçek birikim sürecinin genişlemesi desteklenir. Gönenç döneminin zirvesinde faiz kendi ortalamasının üzerine çıktığında bu destek daha da büyür; bu dönemde, faiz, artmış olsa bile, kâra oranla artmamıştır.

Diğer yandan, bankacılığın genişlemesi ve yoğunlaşması, dolaşım rezervinden ya da özel kişilerin ödeme aracı yedek fonlarından tasarruf sağlanması ve böylece bunların her zaman kısa süreliğine ödünç sermayeye dönüştürülmesi gibi salt teknik araçlarla ve hiçbir gerçek birikim gerçekleşmeden, bir ödünç sermaye birikiminin gerçekleşebileceğini de görmüştük. Bu yüzden dalgalanan sermaye (*floating capital*) diye de anılan bu ödünç sermaye, her zaman yalnızca kısa süreler boyunca ödünç sermaye biçimini alsa bile (ve aynı zamanda yalnızca kısa süreler için iskonto edilmesi gerekse de), durmadan ortaya çıkar ve kaybolur. Biri tarafından çekildiğinde bir başkası tarafından getirilir. Böylece, ödünç verilebilir para-sermaye kütlesi (burada hiçbir şekilde bir ya da birkaç yıllık borçlardan değil, sadece poliçe ve mevduata dayalı kısa süreli borçlardan söz ediyoruz) gerçekten de gerçek birikimden tümüyle bağımsız olarak büyür.

B. C. 1857, Soru 501. "'*Floating capital*' ile neyi kastediyorsunuz?" (İngiltere Bankası Guvernörü Bay Weguelin:) "Kısa süreli parasal borçlar için

geçerli olan sermayedir ... (502.) İngiltere Bankası'nın banknotları ... taşra bankalarının dolaşım araçları ile ülkede bulunan sikkelerin tutarı." {Soru:} "*Floating capital* ile" {İngiltere Bankası'nın banknotlarının} "aktif dolaşım[ın]ı kastediyorsanız, komiteye sunulan raporlardan, aktif dolaşımda herhangi bir büyük farklılaşmanın olduğu sonucu çıkmıyor?" (Ama aktif dolaşımı para ödünç alanların mı yoksa yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin kendilerinin mi öndelediği çok büyük bir fark yaratır. – Weguelin'in cevabı:) "*Floating capital*'a bankerlerin ciddi şekilde dalgalanan rezervlerini dâhil ediyorum."

Bir başka deyişle, bu, mevduatın, bankerler tarafından yeniden borç verilmek yerine onların rezervleri olarak, ama büyük ölçüde de yatırılmış oldukları İngiltere Bankası'nın rezervi olarak görünen kısmında ciddi dalgalanmaların gerçekleştiği anlamına gelir. Aynı beyefendi, son olarak, *floating capital*'ın külçe, yani nakit para ve sikke olduğunu söylüyor. (503.) Para piyasasının bu kredi jargonunda, ekonomi politiğin tüm kategorilerinin farklı bir anlam ve farklı bir biçim kazanmaları gerçekten muhteşem. Burada *floating capital*, doğal olarak bambaşka bir şey olan *circulating capital* [dolaşır sermaye] için kullanılan ifadedir, ve *money* [para] *capital*'dır [sermayedir], ve külçe *capital*'dır, ve banknotlar *circulation*'dır [dolaşım araçlarıdır], ve sermaye *a commodity*'dir [bir metadır], ve borçlar *commodities*'dir [metalardır], ve sabit sermaye, satılması zor kâğıtlara yatırılmış paradır!

"Londra'daki hisse senetli bankalar ... 1847'de 8 850 774 sterlin olan mevduat tutarlarını 1857'de 43 100 724 sterline yükseltti ... Komitenize sunulan kanıtlar, bu çok büyük tutarın büyük bir kısmının daha önce bu amaç için kullanılamayan kaynaklardan türetildiği ve hesap açtırarak bankerlere para yatırma uygulamasının geçmişte sermayelerini (!) bu şekilde kullanmayan çok sayıda sınıfa uzanmış olduğu sonuçlarının çıkarılmasını sağlıyor." {Hisse senetli bankalardan farklı olan} "Özel Taşra Bankerleri Birliği'nin başkanı olan ve size ifade vermesi için yetki verilen Bay Rodwell'in söylediğine göre, Ipswich civarında bu uygulama yakın geçmişte söz konusu yörenin çiftçileri ve perakendeci tüccarları arasında dört kat artış göstermiş; yılda yalnızca 50 sterlin rant ödeyenleri bile dâhil olmak üzere neredeyse her çiftçinin bankerlerde mevduatı varmış. Kuşkusuz, bu mevduat toplamı ticarette kullanılmanın yolunu buluyor ve özellikle de, ilk olarak poliçelerin iskonto edilmesi ya da Londra bankerlerinin müşterilerine sağlanan diğer öndelikler için kullanıldığı ticari faaliyet merkezi olan Londra'da toplanıyor. Ama bankerlerin kendilerinin hemen talep bulamadıkları büyük kısım *bill-broker*'ların [kambiyo komisyoncularının] eline geçiyor ve onlar da bankerlerce öndelenen tutarlar karşılığındaki güvenceler olarak onlara Londra'daki ve ülkenin farklı kesimlerindeki kişiler için iskonto etmiş oldukları ticari poliçeleri veriyor." (B. C. 1858, p. [V, Paragraf No.] 8.)

Banker, *bill-broker*'ın daha önce zaten iskonto etmiş olduğu poliçe karşılığında söz konusu *bill-broker*'a öndelik vererek, gerçekte onu bir kez daha iskonto etmiş olur; ama gerçekte bu poliçelerin pek çoğu daha önce *bill-broker* tarafından yeniden iskonto edilmiştir ve bankerin *bill-broker*'ın elindeki poliçeyi yeniden iskonto etmek için kullandığı para, *bill-broker* tarafından yeni poliçeleri yeniden iskonto etmek için kullanılır. Bunun sonucu:

> "Hisse senetli taşra bankalarının bu tür poliçeleri iskonto etme ve söz konusu poliçelerin kalitesini dikkate almadan sadece bankanın kredisine dayanarak onları Londra piyasasındaki *bill-broker*'lara yeniden iskonto ettirme uygulamalarıyla büyük kolaylıklar sağladıkları hatır senetleri ve açık krediler aracılığıyla büyük miktarlarda hayalî krediler yaratıldı." (l.c. [p. XXI, Paragraf No. 54].)

Bu yeniden iskonto etme uygulaması ve ödünç verilebilir para-sermayedeki bu salt teknik artışın kredi dolandırıcılıklarına sağladığı destek hakkında *Economist*'te yayınlanmış olan şu pasaj ilgi çekici:

> "Geçtiğimiz yıllar boyunca sermaye" (yani ödünç verilebilir para-sermaye) "ülkenin bazı bölgelerinde kullanılabildiğinden daha hızlı bir şekilde birikirken başkalarında sermaye kullanma araçları sermayenin kendisinden hızlı büyüdü. Krallık genelindeki tümüyle tarıma dayalı bölgelerin bankerleri mevduatlarını kendi bölgelerinde kârlı ve güvenli bir şekilde kullanmalarına yetecek araçları bulamazken, büyük ticaret şehirlerindeki ve imalat ve madencilik bölgelerindeki bankerler, kendi olanaklarıyla arz edebileceklerinden daha büyük bir sermaye talebiyle karşı karşıyaydı. Farklı bölgelerdeki bu farklı durumlar, son yıllarda, sermaye dağıtımında yeni bir firmalar sınıfının oluşmasına ve hızla büyümesine yol açtı; genelde *bill-broker*'lar diye anılsalar da, bunlar aslında çok büyük ölçekli bankerler. Bu firmaların işi, hem sermayenin kullanılamadığı bölgelerdeki bankerlerin fazla sermayesini hem de halka açık şirketlerin ve büyük ticari kuruluşların geçici olarak kullanılamayan paralarını üzerinde anlaşılmış vadeler ve faiz oranlarıyla alıp bunları daha yüksek faiz oranlarıyla sermaye talebinin daha yüksek olduğu bölgelerdeki bankerlere genellikle müşterilerinden alınmış olan poliçeleri yeniden iskonto ederek öndelemekti ... böylece, Lombard Street, yedek sermayenin, hem ülkedeki kârlı bir şekilde kullanılamadığı bir yerden ona yönelik talebin bulunduğu bir başka yere hem de benzer durumdaki bireyler arasında aktarıldığı büyük merkeze dönüştü. Başlangıçta bu işlemler neredeyse yalnızca bankaların çıkardığı değerli kâğıtların borç verilip alınmasıyla sınırlıydı. Ama ülkedeki sermayenin hızla birikmesiyle ve bankaların kurulması sayesinde daha tasarruflu bir şekilde kullanılmasıyla birlikte, bu 'iskonto firmaları'nın ellerindeki fonlar o kadar büyüdü ki, bunlar önce *dock warrants*'a (doklardaki metaların ambar makbuzlarına) ve ardından yükleme belgelerine dayalı olarak öndelik vermeye başladı; söz konusu belgeler, genellikle olmasa bile bazen tüccar tarafından

komisyoncusuna çekilen poliçelerle güvence altına alınmalarına karşın henüz ülkeye ulaşmamış olan ürünleri temsil ediyordu. Bu uygulama İngiliz ticaretinin bütün karakterini hızla değiştirdi. Lombard Street'te bu şekilde sağlanan kolaylıklar Mincing Lane'deki komisyoncuları büyük olanaklara kavuşturdu ve onlar da ... tüm avantajlarını ithalatçı tüccarların hizmetine sundu; bunlar da söz konusu avantajlardan o denli yararlandı ki, 25 yıl önce yükleme belgeleri ya da hatta *dock warrants* üzerinden öndelik almak bir tüccarın kredisi açısından ölümcül sonuçlar doğururken, bu uygulama son yıllarda öylesine yaygınlaştı ki, şimdi, 25 yıl önce olduğu gibi az görülen bir istisna değil, genel kural olduğu söylenebilir. Bu sistem o kadar ileriye götürüldü ki, uzak sömürgelerdeki henüz *yetişmekte olan* ürünler karşılığında çekilen poliçeler için Lombard Street'te büyük tutarlar elde edildi. İthalatçı tüccarlara bu şekilde sağlanan kolaylıkların sonucu, yurt dışındaki işlemlerinin kapsamlarını genişletmeleri ve o zamana kadar kendi işlerini yürütmek için kullandıkları dalgalanan (*floating*) sermayelerini, üzerlerinde ya az denetim sahibi oldukları ya da hiç denetim sahibi olmadıkları en uygunsuz sabit değerlere (yabancı plantasyonlara) yatırmaları oldu. Ve böylece, kırsal bölgelerde ve küçük miktarlar hâlinde mevduat hesapları şeklinde taşra bankalarında toplanan ve kullanılmak üzere Lombard Street'e taşınan ülke sermayesinin, kredideki doğrudan değişim aracılığıyla, ilk olarak, madencilik ve imalat bölgelerimizde, bu yörelerdeki poliçelerin bankalara yeniden iskonto ettirilmesi yoluyla, genişleyen işlemlerin hizmetine sunulduğunu; ardından, *dock warrants*'a ve yükleme belgelerine dayalı öndelikler aracılığıyla yabancı ürünlerin ithalatına daha büyük kolaylıklar sağlamak için kullanıldığını ve bu yolla dış ticaret ve sömürgelerle ticaret işleriyle uğraşan firmaların 'meşru' ticaret sermayelerini serbest bıraktığını ve yabancı plantasyonlara en uygunsuz şekillerde öndelendiğini görüyoruz." (*Economist*, [November 20,] 1847, s. 1334.)

Bu, kredinin "güzelce" mideye indirilmesidir. Taşradaki mevduat sahibi, sadece bankerine para yatırdığını ve ayrıca, bankerin, ödünç para verdiğinde, tanıdığı özel kişilere para verdiğini zanneder. Söz konusu bankerin, mevduatını, Londra'daki, işlemleri üzerinde her ikisinin de en küçük bir denetime bile sahip olmadıkları bir *bill-broker*'ın hizmetine sunduğu hakkında en küçük bir sezgisi bile yoktur.

Örneğin demiryolları gibi halka açık büyük girişimlerin, ödenmiş olan tutarların gerçekten kullanılmalarına kadar her zaman belirli bir süreliğine elden çıkarılabilecek bir şekilde bankaların ellerinde kalması yoluyla, ödünç sermayeyi geçici olarak nasıl artırabildiklerini daha önce görmüştük.

Ayrıca, ödünç sermayenin miktarı, dolaşımın niceliğinden tümüyle farklıdır. Burada, dolaşımın niceliği derken, bir ülkede bulunan, dola-

şımdaki banknotlar ile değerli metal külçeleri dâhil olmak üzere madenî paraların toplamını kastediyoruz. Bu niceliğin bir kısmı, bankaların büyüklüğü durmadan değişen rezervini oluşturur.

> "12 Kasım 1857'de" (1844 tarihli Banka Yasası'nın askıya alındığı gün) "İngiltere Bankası'nın (Londra ve tüm şubeleri dâhil olmak üzere) tüm rezervi yalnızca 580 751 sterlindi; o zamanki mevduat toplamı 22 500 000 sterlindi; bunun yaklaşık altı buçuk milyonu Londra bankerlerine aitti." (B. A. 1858, s. LVII.)

Faiz oranındaki değişimler (uzun dönemlerde gerçekleşen değişimler ve farklı ülkelerdeki faiz oranı farkları bir yana bırakıldığında; birinciler genel kâr oranındaki değişimlere, ikinciler kâr oranlarındaki ve kredinin gelişmişliğindeki farklara bağımlıdır), (tüm diğer koşullar, güven düzeyi vb. aynı kabul edildiğinde) ödünç sermaye arzına, yani, ticari kredi aracılığıyla yeniden üretim gerçekleştirenlerin kendi aralarında meta biçiminde ödünç verilen sanayi sermayesinin kendisinden farklı olarak, para, sikke ve banknotlar biçiminde ödünç verilen sermayenin arzına bağlıdır.

Ama buna rağmen, söz konusu ödünç verilebilir para-sermayenin miktarı, dolaşımdaki paranın miktarından farklı ve bağımsızdır.

20 sterlin günde örneğin beş kez ödünç verilmiş olsa, 100 sterlinlik bir para-sermaye ödünç verilmiş olurdu ve bu, aynı zamanda, söz konusu 20 sterlinin ayrıca en az dört kez satın alma ya da ödeme aracı olarak iş görmüş olduğu anlamına gelirdi; çünkü, en azından dört kez sermayenin dönüşmüş biçimini (emek gücü dâhil olmak üzere meta) temsil etmesini sağlayacak şekilde, satın almanın ve ödemenin aracılığı olmasaydı, 100 sterlinlik bir sermaye değil, sadece 20'şer sterlinlik beş alacak oluştururdu.

Kredi sisteminin gelişmiş olduğu ülkelerde ödünç verilebilir durumdaki tüm para-sermayenin mevduat biçiminde bankalarda ve para ödünç verenlerde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bu söylenen, en azından para ödünç verme işinin geneli için geçerlidir. Ayrıca, işlerin iyi gittiği zamanlarda, gerçek spekülasyonun önü açılmadan önce, kredi kolay bulunur ve güven artarken, dolaşım işlevlerinin büyük kısmı metal ya da kâğıt paranın aracılığı olmadan basit kredi aktarımlarıyla gerçekleştirilir.

Dolaşım araçlarının miktarı görece sınırlıyken büyük mevduat tutarlarının var olması yalnızca şunlara bağlıdır:

1. aynı para parçasının gerçekleştirdiği alımların ve ödemelerin sayısı;

2. aynı para parçasının, satın alma ve ödeme aracı olma işlevini yeniden yerine getirmesine yeniden mevduata dönüşmesinin aracılık et-

mesini sağlayacak şekilde mevduat olarak bankalara geri dönmesi anlamına gelen geri dönüşlerinin sayısı. Örneğin bir perakendeci tüccar haftada bir bankerine para cinsinden 100 sterlin yatırıyor olsun; banker bununla fabrikatörün mevduatının bir kısmını öder; fabrikatör onu işçilere öder; işçiler onunla perakendeci tüccara ödeme yapar ve o da bu parayı yeniden bankaya yatırır. Yani, perakendeci tüccarın yatırmış olduğu 100 sterlin, birincisi fabrikatöre ait bir mevduatın ödenmesini, ikincisi işçilere ödeme yapılmasını, üçüncüsü perakendeci tüccarın kendisine ödeme yapılmasını, dördüncüsü aynı perakendeci tüccarın para-sermayesinin bir başka kısmının yatırılmasını sağlamıştır; dolayısıyla, 20 haftanın sonunda, kendisinin para çekmesinin gerekmemesi durumunda, aynı 100 sterlinle bankaya 2000 sterlin yatırmış olurdu.

Bu para-sermayenin ne ölçüde atıl olduğunu gösteren tek şey, bankaların rezerv fonundaki azalma ve artışlardır. Bu nedenle, 1857'de İngiltere Bankası'nın guvernörü olan Bay Weguelin, İngiltere Bankası'ndaki altının "biricik" yedek sermaye olduğu sonucuna ulaşır:

> 1258. "Bence, iskonto oranı, uygulamada, bir ülkede bulunan atıl sermaye miktarıyla belirlenir. Atıl sermaye miktarı, İngiltere Bankası'nın gerçekte bir altın rezervi olan rezerviyle temsil edilir. Dolayısıyla, altın çıkışı gerçekleştiğinde, bu, ülkedeki atıl sermaye miktarını düşürür ve bunun sonucu olarak geriye kalan miktarın değerini yükseltir." – 1364. [Newmarch:] "İngiltere Bankası'nın altın rezervi, gerçekte, ülkedeki tüm ticaretin gerçekleşmesini sağlayan merkezî rezerv ya da nakit stokudur ... Ve kambiyo kurlarının etkilediği şey, her zaman, bu stok ya da rezervdir." (*Report on Bank Acts*, 1857.)

İhracat ve ithalat istatistikleri, gerçek sermayenin, yani üretken sermayenin ve meta-sermayenin birikimi için bir ölçek sağlar. Ve bunlarda hep görülen şey, İngiliz sanayisinin on yıllık çevrimlerle ilerleyen gelişim döneminde (1815-1870), son gönenç döneminin en yüksek düzeyinin her seferinde bunalımdan *önce* bir sonraki gönenç döneminin en düşük düzeyi olarak yeniden ortaya çıktığı ve ardından çok daha yüksek bir en üst düzeye ulaştığıdır.

Gönenç yılı olan 1824'te Büyük Britanya'dan İrlanda'ya ihraç edilen ürünlerin gerçek ya da bildirilmiş değeri 40 396 300 sterlindi. Ardından ihracat tutarı 1825 bunalımıyla birlikte bu toplamın altına düşer ve yılda 35 milyon ile 39 milyon arasında dalgalanır. 1834'te geri dönen gönençle birlikte önceki en yüksek düzeyin üzerine çıkarak 41 649 191 sterlin olur ve 1836'da yeni en yüksek düzeyi olan 53 368 571 sterline ulaşır. 1837'de, yeni en düşük düzeyin eski en yüksek düzeyin üzerinde olmasını sağ-

layacak şekilde yine 42 milyona düşer ve ardından 50 ile 53 milyon arasında dalgalanır. Gönencin geri dönmesi 1844'te ihracat tutarını $58^1/_2$ milyona yükseltir ve böylece 1836'daki en yüksek düzey yine fazlasıyla geride bırakılmış olur. 1845'te 60 111 082 sterline ulaşır; sonra 1846'da 57 milyonu biraz aşan bir tutara düşer, 1847'de yaklaşık 59 milyondur, 1848'de yaklaşık 53 milyondur, 1849'da $63^1/_2$ milyona yükselir, 1853'te yaklaşık 99 milyondur, 1854'te 97 milyondur, 1855'te $94^1/_2$ milyondur, 1856'da yaklaşık 116 milyondur ve 1857'de 122 milyonla en yüksek düzeye ulaşır. 1858'de 116 milyona düşer, ama daha 1859'da 130 milyona yükselir, 1860'ta yaklaşık 136 milyondur, 1861'de yalnızca 125 milyondur (burada yeni en düşük düzey yine eski en yüksek düzeyin üzerindedir), 1863'te $146^1/_2$ milyondur.

Doğal olarak, aynısı, pazarın genişlemesini gösteren ithalat için de gösterilebilirdi; burada söz konusu olan şey sadece üretimin ölçeğidir. {Bu, İngiltere için, hiç kuşkusuz, yalnızca gerçek sınai tekel döneminde geçerlidir; ama genel olarak, modern büyük sanayiye sahip olan ülkelerin toplamı için dünya pazarının henüz genişlemeye devam ettiği süre boyunca geçerlidir. –F. E.}

2. Sermayenin ya da Gelirin, Ödünç Sermayeye Dönüşen Paraya Dönüşmesi

Burada, ticari kredinin akışındaki bir duraklamanın ya da gerçekten dolaşımda bulunan araçlarda ya da yeniden üretim sürecinde faal olan unsurların yedek sermayelerindeki bir tasarrufun ifadesi olmayan para-sermaye birikimi üzerinde duruyoruz.

Bu iki durum dışında, 1852'de ve 1853'te Avustralya'daki ve Kaliforniya'daki yeni altın madenleri nedeniyle gerçekleştiği üzere, sıra dışı altın girişi, para-sermaye birikimine yol açabilir. Bu altınlar İngiltere Bankası'na yatırılmıştı. Bunlar karşılığında banknotlar alan mevduat sahipleri, bunları doğrudan doğruya yeniden bankerlere yatırmamıştı. Bu yüzden dolaşımdaki araçlarda sıra dışı bir artış olmuştu. (Weguelin'in ifadesi, B. C. 1857, No. 1329.) Banka, bu mevduatı, iskontoyu %2'ye düşürerek değerlendirmeye çalışmıştı. Bankada biriken altın miktarı 1853'ün altı ayı içinde 22-23 milyona yükselmişti.

Sanayici kapitalistlerin gerçek birikiminin genellikle yeniden üretimde bulunan sermayenin kendi ögelerinin artışıyla gerçekleştiğini görmüş olmamıza karşın, para ödünç veren tüm kapitalistlerin birikimi kuşkusuz her zaman dolaysız olarak para biçiminde gerçekleşir. Dolayısıyla, kredi sisteminin gelişmesi ve para ödünç verme işinin çok büyük ölçüde

büyük bankaların ellerinde toplanması, kendi başına, gerçek birikimden farklı bir biçim olarak ödünç verilebilir sermaye birikimini hızlandırmak zorundadır. Bu nedenle, ödünç sermayenin bu hızlı gelişimi gerçek birikimin bir sonucudur, çünkü yeniden üretim sürecinin gelişmesinin ürünüdür ve söz konusu para kapitalistlerinin birikim kaynağını oluşturan kâr, sadece, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin elde ettiği artık değerden yapılan bir kesintidir (ve aynı zamanda *başkalarının* tasarruflarının faizinin bir kısmına el koyulmasıdır). Ödünç sermaye, hem sanayi sermayesinin hem de ticaret sermayesinin sırtından biriktirilir. Sınai çevrimin elverişsiz evrelerinde, faiz oranının, fazlaca dezavantajlı durumdaki tek tek iş dallarındaki kârı geçici olarak tümüyle yutacağı kadar yükselebileceğini görmüştük. Eş zamanlı olarak devlet tahvillerinin ve diğer değerli kâğıtların fiyatları düşer. Bu, para kapitalistlerinin, değersizleşmiş olan ve sonraki evrelerde hızla yeniden normal yüksekliklerine ve bunların üzerine çıkan söz konusu kâğıtları yığınlar hâlinde satın aldıkları andır. Ardından yeniden satılırlar ve böylece halkın para-sermayesinin bir kısmına el koyulur. Satılmayan kısım daha yüksek faizler getirir, çünkü normalden düşük fiyatlarla satın alınmıştır. Ama para kapitalistleri, elde ettikleri ve yeniden sermayeye çevirdikleri tüm kârı ilk olarak ödünç verilebilir para-sermayeye çevirir. Dolayısıyla, sadece kendi başlarına para kapitalistlerini, bankerleri vb. ele aldığımızda bile, gerçek birikimin ürünü olmakla birlikte ondan farklı olarak ödünç verilebilir para-sermayenin birikimi, bu özel kapitalistler sınıfının birikimi şeklinde gerçekleşir. Ve bu birikim, kredi sistemindeki, yeniden üretim sürecinin gerçek genişlemesine eşlik eden her genişlemeyle birlikte artmak zorundadır.

Faiz oranı düşük olduğunda, para-sermayenin bu değersizleşmesi asıl olarak bankaların değil mevduat sahiplerinin payına düşer. Hisse senetli bankaların gelişmesinden önce İngiltere'de tüm mevduatın $^{3}/_{4}$'ü faiz getirmeden bankalarda yatıyordu. Bugün ödenen faizlerse geçerli faiz oranının en az %1 altında.

Kapitalistlerin diğer sınıflarının para biriktirmesi söz konusu olduğunda, faiz getiren kâğıtlara yatırılan ve bu biçimde biriktirilen kısmı dikkate almıyoruz. Yalnızca, ödünç verilebilir para-sermaye olarak piyasaya sürülen kısmı ele alıyoruz.

Burada, birincisi, kârın, gelir olarak harcanmak yerine birikime ayrılan, ama şu aşamada sanayici kapitalistler tarafından kendi işlerinde kullanılamayan kısmıyla karşı karşıyayız. Bu kâr, dolaysız olarak, değerinin bir kısmını oluşturduğu meta-sermayede bulunur ve onun tarafından paraya çevrilir. Eğer yeniden meta-sermayenin üretim ögelerine

dönüştürülmezse (şu aşamada, ayrıca ele alacağımız tüccarı bir yana bırakıyoruz), bir süre boyunca para biçiminde beklemek zorundadır. Bu miktar, kâr oranı düşerken bile, sermaye miktarıyla birlikte artar. Gelir olarak harcanacak olan kısım, adım adım tüketilir, ama arada geçen süre boyunca, mevduat şeklinde, bankerdeki ödünç verilmiş sermayeyi oluşturur. Yani, kârın gelir olarak harcanan kısmının büyümesi bile, kendisini, ödünç sermayenin adım adım gerçekleşen ve sürekli olarak yinelenen bir birikimiyle ifade eder. Ve birikime ayrılan diğer kısım için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, kredi sisteminin ve onun örgütlenmesinin gelişmesiyle birlikte, gelirlerin, yani sınai ve ticari kapitalistlerin tüketimlerinin artışı bile, kendisini, ödünç sermaye birikimi şeklinde gösterir. Ve bu söylenen, adım adım tüketilen tüm gelirler, yani toprak rantı, yüksek biçimleriyle ücret, üretken olmayan sınıfların gelirleri vb. için geçerlidir. Bunların tümü, belirli bir süreliğine parasal gelir biçimini alır ve bu nedenle mevduata ve böylece ödünç sermayeye dönüştürülebilirler. İster tüketime isterse birikime ayrılmış olsun, her tür gelir, herhangi bir para biçimine dönüşür dönüşmez, meta-sermayenin paraya çevrilmiş olan bir değer parçasıdır ve bu nedenle, üretken sermayenin kendisinin birikiminin değil ama, gerçek birikimin ifadesi ve sonucudur. Bir iplikçi ipliğini pamukla, ama geliri oluşturan kısmı parayla mübadele ettiyse, onun sanayi sermayesinin gerçek varlığı, dokumacının ya da belki bir bireysel tüketicinin eline geçmiş olan ipliktir, ve iplik (ister yeniden üretime isterse tüketime ayrılmış olsun), hem sermaye değerinin hem de onun içinde saklı bulunan artık değerin varlığıdır. Paraya çevrilmiş olan artık değerin büyüklüğü, ipliğin içinde saklı bulunan artık değerin büyüklüğüne bağlıdır. Ama paraya çevrilir çevrilmez, bu para yalnızca söz konusu artık değerin değer varlığıdır. Ve böylesi bir değer varlığı olarak ödünç sermayenin bir unsuru olur. Bunun için, kendi sahibi tarafından ödünç verilmese bile, mevduata dönüşmesinden başka bir şey gerekmez. Buna karşılık, bir kez daha üretken sermayeye dönüştürülebilmesi için belirli bir en düşük düzeye ulaşmış olması gerekir.

Bölüm

32

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · III

(Son)

★ ★ ★

Bu şekilde yeniden sermayeye dönüştürülecek olan paranın kütlesi, devasa yeniden üretim sürecinin sonucudur, ama kendi başına, ödünç verilebilir para-sermaye olarak ele alındığında, bunun kendisi, yeniden üretim gerçekleştiren sermayenin kütlesi değildir.

Buraya kadarki açıklamalar arasında en önemli olanı, gelirin tüketime ayrılan kısmının genişlemesinin (burada işçi dikkate alınmaz, çünkü onun geliri değişir sermayeye eşittir), kendisini, ilk aşamada, para-sermaye birikimi olarak gösterdiğidir. Demek ki, para-sermaye birikimine, sanayi sermayesinin gerçek birikiminden temelde farklı olan bir unsur katılır; çünkü yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmı hiçbir şekilde sermaye olmaz. Bunun bir kısmı sermayeyi, yani tüketim araçları üreticilerinin değişmez sermayesini *yerine koyar*, ama gerçekten sermayeye dönüşmesi ölçüsünde, bu değişmez sermayenin üreticilerinin gelirlerinin doğal biçimi içinde var olur. Geliri temsil eden, tüketime aracılık etmekten başka bir şey yapmayan aynı para, düzenli olarak belirli bir süreliğine ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Bu para, ücretleri temsil etmesi ölçüsünde, aynı zamanda değişir sermayenin para biçimidir; ve tüketim araçları üreticilerinin değişmez sermayesini yerine koyması ölçüsünde, bunların değişmez sermayesinin geçici olarak aldığı para biçimidir ve onu yerine koyacak olan doğal değişmez sermaye ögelerinin

satın alınmasını sağlar. Yeniden üretim sürecinin hacmiyle birlikte kütlesinin büyümesine karşın, kendi başına, ne bir biçimiyle ne de diğer biçimiyle birikimi ifade eder. Ama geçici olarak ödünç verilebilir para, yani para-sermaye işlevini yerine getirir. Demek ki, bu açıdan bakıldığında, para-sermaye birikimi her zaman gerçekte var olandan daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır, çünkü, bireysel tüketimin artması, buna paranın aracılık etmesi nedeniyle para-sermaye birikimi olarak görünür ve gerçek birikimi, yani yeni sermaye yatırımlarını başlatan para için gerekli olan para biçimini sağlar.

Dolayısıyla, ödünç verilebilir para-sermaye birikimi, kısmen, sanayi sermayesinin kendi devresinin akışı içinde kendisini dönüştürdüğü tüm paranın, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin *öndelediği* para biçimini değil onların *borç aldığı* para biçimini alması ve böylece, gerçekten de, yeniden üretim sürecinde gerçekleşmesi zorunlu olan para öndeleme işleminin, ödünç alınmış paranın öndelenmesi olarak görünmesi olgusundan başka bir şeyi ifade etmez. Gerçekten de, ticari kredi söz konusu olduğunda, bir kişi, bir başkasına, yeniden üretim sürecinde gereksinim duyduğu parayı ödünç verir. Ama bu da, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin bir kısmından borç alan bankerin yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin diğer kısmına borç vermesi biçimini alır ve böylece banker bir bereket bağışçısı gibi görünür; ve aynı zamanda, bu sermaye üzerindeki tüm denetim aracılar olarak bankerlerin ellerine geçer.

Üzerlerinde durulması gereken bazı başka özel para-sermaye birikim biçimleri daha var. Örneğin, üretim ögelerinin, ham maddelerin vb. fiyatlarının düşmesiyle sermaye serbest kalır. Sanayici kapitalist kendi yeniden üretim sürecini hemen genişletemezse, para-sermayesinin bir kısmı fazlalık olarak devrenin dışına atılır ve ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Ama ikincisi, işlerde kesintiler yaşanır yaşanmaz, özellikle tüccarda, para biçiminde sermaye serbest kalır. Eğer tüccar bir dizi işi tamamlamışsa ve bu tür kesintiler nedeniyle yeni bir iş dizisini ancak daha sonra başlatabilecek durumdaysa, gerçekleştirilmiş olan para onun için yalnızca bir gömüyü, bir fazla sermayeyi temsil eder. Ama bu para aynı zamanda dolaysız olarak bir ödünç verilebilir para-sermaye birikimini temsil eder. Birinci durumda, para-sermaye birikimi, yeniden üretim sürecinin daha elverişli koşullar altında yinelenmesini, geçmişte bağlı olan sermayenin bir kısmının gerçekten serbest kalmasını, yani yeniden üretim sürecinin aynı parasal araçlarla genişletilebilir hâle gelmesini ifade eder. Buna karşılık, ikinci durumda, para-sermaye birikimi, sadece işlemlerin akışındaki bir kesintiyi

ifade eder. Ama bir durumda gerçek birikim sürecinin desteklenmesini ve diğer durumda kösteklenmesini ifade etmesine karşın, her iki durumda da ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür, bunun birikimini temsil eder, para piyasası ve faiz oranı üzerinde aynı şekilde etkide bulunur. Son olarak, küplerini doldurmuş olan ve kendilerini yeniden üretimden geri çeken kişilerin sayısı da para-sermaye birikimi üzerinde etkide bulunur. Sınai çevrim boyunca ne kadar büyük kârlar elde edilirse bunların sayısı o kadar büyük olur. Burada, ödünç verilebilir para-sermaye birikimi, bir yandan gerçek birikimi (göreli hacmi açısından), diğer yandan sadece sanayici kapitalistlerin salt para kapitalistlerine dönüşmesinin derecesini ifade eder.

Kârın, gelir olarak tüketilmek üzere ayrılmayan kısmına gelince, bu kısım, sadece, elde edilmiş olduğu üretim alanında işlerin genişletilmesi için hemen kullanılabilir olmaması durumunda para-sermayeye dönüşür. Bunun iki nedeni olabilir. Ya bu alan sermayeye doymuştur, ya da birikim, sermaye olarak iş görebilmek için, söz konusu belirli işte yeni sermaye yatırmak için gerekli olan büyüklüklere bağlı olarak öncelikle belirli bir hacme ulaşmak zorundadır. Dolayısıyla, ilk aşamada ödünç verilebilir sermayeye dönüşür ve başka alanlardaki üretimin genişletilmesine hizmet eder. Tüm diğer koşulların aynı kaldığı kabul edildiğinde, yeniden sermayeye dönüştürülmesi hedeflenen kârın kütlesi, elde edilen kârın kütlesine ve bu nedenle de yeniden üretim sürecinin kendi genişlemesine bağlı olacaktır. Ama bu yeni birikim kullanımı konusunda zorluklarla, yatırım alanları kıtlığıyla karşı karşıya kalırsa, yani üretim alanlarının dolup taşması ve aşırı ödünç sermaye arzı söz konusu olursa, bu ödünç verilebilir para-sermaye aşırı bolluğu sadece *kapitalist* üretimin sınırlarını gösterir. İzleyen kredi dolandırıcılıkları, bu fazla sermayenin kullanılmasının önünde kesin engellerin bulunmadığını kanıtlar. Ama sermayenin değerlenmesinin yasaları, yani sermayenin kendisini sermaye olarak değerlendirebilmesinin sınırları bir engel içerir. Para-sermaye aşırı bolluğu, aşırı üretimin gerçekleştiği, hatta sadece sermayenin kullanım alanlarının kıt olduğu anlamına gelmek zorunda değildir.

Ödünç sermaye birikimi, basitçe, paranın ödünç verilebilir para şeklinde çökelmesiyle gerçekleşir. Bu süreç, sermayeye gerçek dönüşümden çok farklıdır; sadece, paranın, sermayeye dönüştürülebileceği bir biçim altında birikmesidir. Ama bu birikim, gösterilmiş olduğu gibi, gerçek birikimden çok farklı olayları ifade edebilir. Gerçek birikim durmadan genişlerken, para-sermaye birikimindeki bu genişleme, kısmen gerçek birikimin genişlemesinin sonucu, kısmen ona eşlik eden ama ondan tümüyle farklı olayların sonucu ve son olarak kısmen de gerçek biri-

kimdeki duraklamaların sonucu olabilir. Sadece, ödünç sermaye birikiminin, gerçek birikimden bağımsız, ama yine de ona eşlik eden bu tür olaylar tarafından şişirilebilmesi nedeniyle bile, çevrimin belirli evrelerinde her zaman para-sermaye aşırı bolluğunun ortaya çıkması ve kredi sisteminin iyileşmesiyle birlikte bu aşırı bolluğun gelişmesi zorunludur. Onunla birlikte, üretim sürecini kapitalist sınırlarının ötesine taşıma gerekliliği de gelişmek zorundadır: Aşırı ticaret, aşırı üretim, aşırı kredi. Aynı zamanda, bu, her zaman, bir tepkiye yol açan biçimler altında gerçekleşmek zorundadır.

Toprak rantına, ücretlere vb. dayalı para-sermaye birikimine gelince, burada bu konunun üzerinde durmak gereksiz. Vurgulanması gereken tek nokta, gerçek tasarruf etme ve (gömüleyicinin gerçekleştirdiği) perhiz işinin, birikim ögeleri sağlaması ölçüsünde, kapitalist üretimin ilerlemesinin ürünü olan iş bölümü yoluyla, bu tür ögelerin en azını elde eden ve dahası bankalar iflas ettiğinde işçilerin başına geldiği gibi sıklıkla tasarruflarını da kaybeden kişilere bırakıldığıdır. Bir yandan, sanayici kapitalistin sermayesi onun tarafından "tasarruf edilmez" ve sanayici kapitalist, sermayesinin büyüklüğüyle orantılı bir şekilde başkalarının tasarruflarına hükmeder; diğer yandan, para kapitalisti, başkalarının tasarruflarını kendi sermayesi ve yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin birbirlerine verdikleri ve halkın onlara verdiği krediyi kendi özel zenginleşme kaynağı hâline getirir. Sermayenin, kişinin kendi emeğinin ve tasarrufunun ürünü olduğu şeklindeki, kapitalist sistemin yarattığı son yanılsama da böylece tuzla buz olur. Kârın başkalarının emeğine el koyulması yoluyla oluşturulmasının ötesinde, başkalarının emeğinin harekete geçirilmesini ve sömürülmesini sağlayan sermaye de, para kapitalistinin sanayici kapitalistlerin hizmetine sunduğu başkalarının varlıklarından oluşur ve para kapitalisti bunun karşılığında sanayici kapitalistleri sömürür.

Kredi sermayesi hakkında belirtilmesi gereken bazı başka noktalar daha var.

Yukarıda da açıklandığı gibi, aynı para parçasının hangi sıklıkla ödünç sermaye olarak görünebileceği, tümüyle şunlara bağlıdır:

1. hangi sıklıkla satış ya da ödeme sırasında meta değerlerini gerçekleştirdiğine, yani sermaye aktardığına, ve bunun ötesinde, hangi sıklıkla gelir gerçekleştirdiğine. Bu nedenle, hangi sıklıkla sermayenin ya da gelirin gerçekleşmiş değeri olarak başka ellere geçeceği, kuşkusuz, gerçek işlemlerin hacmine ve miktarına bağlıdır;

2. bu, ödemelerdeki tasarrufa ve kredi sisteminin gelişimine ve örgütlenmesine bağlıdır;

3. son olarak, kredinin, para parçasının bir noktada mevduat şeklinde duraklaması durumunda bir başkasında hemen bir kez daha borç olarak harekete geçmesini sağlayacak şekilde bir zincir oluşturmasına ve eylem hızına.

Ödünç sermayenin sadece gerçek para biçiminde, yani tözleri değerlerin ölçüsü olma işlevini yerine getiren metalar olan altın ya da gümüş biçiminde var olduğu kabul edildiğinde bile, bu para-sermayenin büyük bir kısmı kaçınılmaz olarak her zaman hayalîdir, yani tıpkı değer işareti gibi bir değer senedidir. Para, sermaye devresinde iş gördüğü sürece, bir an için para-sermaye oluşturmakla birlikte, ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşmez; bunun yerine, ya üretken sermayenin ögeleriyle mübadele edilir ya da gelirin gerçekleştirilmesi sırasında dolaşım aracı olarak ödenir ve dolayısıyla sahibi için kendisini ödünç sermayeye dönüştüremez. Ama paranın kendisini ödünç sermayeye dönüştürmesi ve aynı paranın tekrar tekrar ödünç sermayeyi temsil etmesi ölçüsünde, sadece *bir* noktada madenî para olarak var olduğu, ama tüm diğer noktalarda yalnızca sermaye üzerindeki haklar biçiminde var olduğu açıktır. Bu hakların birikimi, varsayım gereği, gerçek birikimden, yani meta-sermayenin vb. değerinin paraya dönüşmesinden kaynaklanır; ama yine de, bu hakların ya da senetlerin kendilerinin birikimi, hem bunlara kaynaklık eden gerçek birikimden hem de paranın ödünç verilmesi aracılığıyla gerçekleşen gelecekteki birikimden (yeni üretim sürecinden) bağımsızdır.

Ödünç sermaye, *prima facie* [ilk bakışta] her zaman para biçiminde,[9] sonrasında ise para üzerindeki bir hak şeklinde var olur, çünkü başlan-

---

9 B.A. 1857, bir banker olan Twells'in ifadeleri: 4516. "Bir banker olarak sermayeyle mi yoksa parayla mı iş görüyorsunuz? – Parayla iş yapıyoruz." – 4517. "Mevduat, bankanıza ne şekilde ödeniyor? – Para şeklinde." – 4518. "Dışarıya ne şekilde ödeniyorlar? – Para şeklinde." – [4519.] "O zaman bunlara paradan başka bir şey denebilir mi? – Hayır."

Overstone (bkz. Bölüm 26), "sermaye" ile "para"yı durmadan karıştırır. "*Value of money*" ["paranın değeri"] onda da faiz anlamına gelir, ama paranın kütlesiyle belirlenmesi ölçüsünde; "*value of capital*"ın ["sermayenin değerinin"], üretken sermaye talebiyle ve getirdiği kârla belirlendiği kadarıyla, faiz olduğu kabul edilir. Şöyle söyler: 4140. "'Sermaye' sözcüğünün kullanılması çok tehlikelidir." – 4148. "İngiltere'den altın ihracatı bu ülkedeki para miktarındaki bir azalmadır ve bu ülkedeki para miktarındaki bir azalma, kuşkusuz, genel olarak para piyasası üzerinde bir baskı yaratmak zorundadır" (yani, buna göre, sermaye piyasası üzerinde değil). – 4112. "Para ülkeden çıkarken, ülkedeki miktar azalır. Ülkede kalan miktardaki azalma söz konusu paranın değerinin artmasına yol açar." (Onun teorisinde, bu, başlangıçta, paranın kendisinin değerinde, meta değerlerine oranla, dolaşım araçlarının azalmasından kaynaklanan bir değer artışının olduğu anlamına gelir; dolayısıyla, burada, paranın değerindeki artış, metaların değerindeki düşüşe eşittir. Ama aradan geçen süre içinde dolaşımdaki para miktarının fiyatları *belirlemediği* onun bile itiraz edemeyeceği şekilde kanıtlanmış olduğundan, artık, faiz getiren sermaye olarak paranın değerini ve dolayısıyla faiz oranını yükselteceği kabul edilen şey, dolaşım aracı olarak paranın azalmasıdır.) "Ve geride kalan paranın artan değeri para çıkışını durdurur ve bu durum, dengeyi yeniden sağlamak için gerekli olan miktardaki paranın geri getirilmesine kadar sürer." – Overstone'un çelişkilerinin devamı daha aşağıda.

gıçtaki biçimi olan para, gerçek para biçimiyle borçlunun eline geçer. Alacaklı için para üzerindeki bir hakka, bir mülkiyet senedine dönüşmüştür. Bu nedenle, aynı gerçek para kütlesi çok farklı para-sermaye kütlelerini temsil edebilir. İster gerçekleştirilmiş sermayeyi isterse gerçekleştirilmiş geliri temsil etsin, salt para, sadece borç verme işlemiyle, gelişmiş kredi sistemindeki genel biçimi göz önünde bulundurursak mevduata dönüşmesi yoluyla ödünç sermaye olur. Mevduat, sahibi için para-sermayedir. Ama bankerin elinde, sadece, sahibinin kasası yerine onun kasasında atıl duran potansiyel para-sermaye olarak kalabilir.[10]

Maddi zenginliğin büyümesiyle birlikte para kapitalistleri sınıfı büyür; bir yandan, kendilerini geri çeken kapitalistlerin, yani rantiyelerin sayısı ve zenginliği artar; ve ikincisi, kredi sisteminin gelişmesi desteklenir ve böylece bankerlerin, para ödünç verenlerin, finansörlerin vb. sayısı artar. – Daha önce açıklandığı gibi, kullanılabilir para-sermayenin artmasıyla birlikte, faiz getiren kâğıtların, devlet borçlanma kâğıtlarının, hisse senetlerinin vb. miktarı artar. Ama böylece, bu kâğıtlar üzerinden spekülatif işler yapan simsarların para piyasasında baş rollerden birini üstlenmesi nedeniyle, kullanılabilir para-sermaye talebi de artar. Bu kâğıtların tüm alım ve satımları sadece gerçek sermaye yatırımlarının ifadeleri olsaydı, ödünç sermaye talebi üzerinde etkide bulunamayacaklarını söylemek doğru olurdu, çünkü bu durum-

10 Bu noktada kafa karışıklığı başlar: hem bankerin ödeme yapmasını isteme hakkı olarak mevduatın hem de bankerin elindeki yatırılmış paranın "para" olduğu kabul edilir. Banker Twells, 1857 tarihli Bankacılık Komitesi önünde şu örneği sunar: "10 000 sterlinle bir işe girişirsem, 5000 sterlinle metalar satın alır ve bunları depolarım. Diğer 5000 sterlini, gerek duyduğumda çekmek ve kullanmak üzere bankere yatırırım. 5000 sterlinin mevduat ya da para şeklinde olmasına karşın, hâlâ 10 000 sterlinlik bir sermayemin bulunduğunu kabul ederim." (4258.) Bu söylenen, şu hoş tartışmaya yol açar: 4531. "Yani, 5000 sterlinlik banknotlarınızı bir başkasına verdiniz, öyle mi? – Evet." – 4532. "O zaman onun 5000 sterlinlik mevduatı var, öyle mi? – Evet." – 4533. "Ve sizin hâlâ 5000 sterlinlik mevduatınız var, öyle mi? – Tam olarak öyle." – 4534. "Onun para olarak 5000 sterlini ve sizin para olarak 5000 sterlininiz var, öyle mi? – Evet." – 4535. "Ama sonuçta, bu, paradan başka bir şey değil, öyle mi? – Hayır." – Bu kafa karışıklığı kısmen şundan kaynaklanır: 5000 sterlini yatırmış olan A, buna rağmen, sanki bu para hâlâ onun elindeymiş gibi, onu çekebilir, ona hükmedebilir. Bu kadarıyla, 5000 sterlin, onun için, potansiyel paradır. Ama para çektiği her durumda, mevduatını *pro tanto* [o miktarda] yok eder. Gerçek para çekmesi ve kendi parasının daha önce başkasına ödünç verilmiş olması durumunda, ona kendi parası değil, başkası tarafından yatırılmış olan para ödenir. B'ye olan bir borcu bankerine çekilmiş bir çekle öderse ve B bu çeki kendi bankerine yatırırsa ve A'nın bankerinin elinde de, iki bankerin sadece söz konusu çekleri takas etmelerini yeterli kılacak şekilde, B'nin bankerine çekilmiş bir çek varsa, A'nın yatırmış olduğu para iki kez para işlevini yerine getirmiş olur; birincisi, A'nın yatırmış olduğu parayı elde etmiş olan kişinin elinde; ikincisi, A'nın kendi elinde. Bu, ikinci işlev söz konusu olduğunda, alacakların (A'nın bankerinden alacağı ve A'nın bankerinin B'nin bankerinden alacağı) araya para girmeden denkleştirilmesidir. Burada mevduat iki kez, yani önce gerçek para olarak ve ardından para üzerindeki bir hak olarak iş görür. Kendi başlarına para isteme hakları, sadece, alacakların denkleştirilmesi yoluyla, paranın yerini alabilir.

da, A, kâğıdını sattığında, tam da B'nin bu paraya yatırdığı kadar para çekerdi. Ama, bu kâğıt, başlangıçta temsil ettiği sermayenin (en azından para-sermaye olarak) var olmamasına rağmen var olduğunda bile, her zaman, bu tür para-sermaye için *pro tanto* yeni talep yaratır. Ne var ki, bu durumda, geçmişte B'nin, şimdi A'nın elininin altında bulunan para-sermayedir.

> B. A. 1857. No. 4886: "Sizce, iskonto oranınının, piyasada bulunan ve diğer değerli kâğıt türlerinden farklı olarak ticari poliçelerin iskonto edilmesinde kullanılabilecek olan sermayenin miktarıyla düzenlendiğinin söylenmesi, bu oranı belirleyen nedenler hakkındaki doğru bir tarif midir?" – {Chapman:} "Hayır, bence, paraya kolay çevrilebilen tüm değerli kâğıtlar (*all convertible securities of a current character*) faizi etkiler; bunu basitçe poliçelerin iskonto edilmesiyle sınırlandırmak yanlış olurdu, çünkü, son dönemde fazlasıyla geçerli olduğu üzere," {rehin verilen} "konsolitlere ve hatta hazine bonolarına" dayalı ve ticari faiz oranına göre çok daha yüksek bir faiz oranıyla büyük bir para talebi olduğunda ticaret dünyamızın bundan etkilenmeyeceğini söylemek saçma olurdu; ticaret dünyamız bundan fazlasıyla etkilenir." – 4890. "Bankerlerin sağlam ve elden çıkarılabilir kabul ettikleri türden değerli kâğıtlar piyasada bulunuyorsa ve insanlar bunlara dayalı olarak borç para almak istiyorsa, kuşkusuz, bunun ticari senetler üzerinde etkileri olur; örneğin, aynı sırada parasını %6 üzerinden konsolitlere vb. dayalı olarak ödünç verebilecek olan birinden ticari poliçelere dayalı olarak %5 üzerinden para almayı umamam; bu, bizi de aynı şekilde etkiler; paramı %6 üzerinden ödünç verebiliyorsam, herhangi biri, poliçelerini %5$^1/_2$ üzerinden iskonto etmemi umamaz." – 4892. "2000, 5000 ya da 10 000 sterlinlik alış yapan yatırımcıların para piyasasını ciddi bir şekilde etkileyen kişiler olduğunu söylemiyoruz. Bana" {rehin verilen} "konsolitlere dayalı faiz oranlarını sorduğunuzda, yüz binlerce sterlinlik işler yapan, simsarlar diye anılan, büyük miktarlarda borç alan ya da piyasada alış yapan ve söz konusu kâğıtları kârlı bir şekilde satabilmelerine kadar ellerinde tutmak zorunda olan kişileri kastediyorum; bu nedenle, bu kişilerin para talebi vardır."

Kredi sisteminin gelişimiyle birlikte, Londra'daki gibi, aynı zamanda bu kâğıtlarla yapılan ticaretin başlıca merkezleri olan büyük ve toplu para piyasaları yaratılır. Bankerler halkın para-sermayesini yığınlar hâlinde bu tüccar güruhunun emrine verir ve böylece bu kumarbazlar soyu büyür.

> Dönemin İngiltere Bankası Guvernörü [James Morris], Lordlar Kamarası Gizli Komitesi'nin huzurunda, "Genel olarak bakıldığında, para, Menkul Kıymetler Borsasında, başka yerlerde olduğundan ucuzdur" diyor. (C. D. 1848, printed 1857, No. 219.)

Çok sayıda yıllık bir dönemin ortalama faizinin, diğer koşullar aynı kalırken, kâr eksi faizden başka bir şey olmayan girişimci kazancıyla de-

ğil, ortalama kâr oranıyla belirlendiği, daha önce, faiz getiren sermayenin incelenmesi sırasında ortaya koyulmuştu.*

Ticari faizdeki (para ödünç verenlerce ticaret dünyasının sınırları içindeki iskontolar ve borçlar için hesaplanan faizdeki) değişmeler için de, sınai çevrimin akışı içinde, faiz oranının kendi en alt düzeyinin üzerine çıktığı ve (daha sonra aşacağı) ortalama yüksekliğine ulaştığı ve bu hareketi kârdaki yükseliş nedeniyle yaptığı bir evreye varıldığına da daha önce değinilmişti ve bu konu üzerinde daha kapsamlı bir şekilde durulacak.

Ama burada belirtilmesi gereken iki şey var:

Birincisi: Faiz oranının uzun bir süre boyunca yüksek kalması (burada, İngiltere gibi, ortalama faiz oranının uzun bir süre boyunca verili olduğu ve uzun vadeli borçlar için ödenen ve özel faiz diye anılabilecek olan faizde de kendisini gösterdiği verili bir ülkedeki faiz oranından söz ediyoruz), *prima facie* [ilk bakışta], bu süre boyunca kâr oranının yüksek olduğunu kanıtlar, ama girişimci kazancı oranının yüksek olduğunu zorunlu olarak kanıtlamaz. Bu son farklılık, ağırlıklı olarak kendi sermayeleriyle çalışan kapitalistler için az çok ortadan kalkar: faizi kendi kendilerine ödediklerinden, yüksek kâr oranını gerçekleştirirler. Yüksek kâr oranı, faiz oranının uzun bir süre boyunca yüksek kalması olasılığını beraberinde getirir (burada gerçek sıkışıklık evresinden söz etmiyoruz). Ama bu yüksek kâr oranının, yüksek faiz oranı çıkarıldıktan sonra geriye yalnızca düşük bir girişimci kazancı oranı bırakması olasıdır. Kâr oranı yüksek kalmayı sürdürürken girişimci kazancı oranı küçülebilir. Bu olasıdır, çünkü bir kez başlatılmış olan girişimlerin devam ettirilmesi zorunludur. Bu evrede, büyük ölçüde, sadece kredi sermayesiyle (başkalarının sermayesiyle) çalışılır; ve yüksek kâr oranı, yer yer, spekülatif ve beklentilere dayalı olabilir. Kâr oranı yüksekken ama girişimci kârı azalırken yüksek faiz oranları ödenebilir. Faiz, kârla değil, ödünç alınmış olan başkalarının sermayesiyle ödenebilir (ve spekülasyon dönemlerinde kısmen böyle yapılır) ve bu durum bir süre boyunca devam edebilir.

İkincisi: Kâr oranının yüksekliği nedeniyle para-sermaye talebinin ve bu nedenle de faiz oranının büyüdüğü ifadesi, sanayi sermayesi talebinin büyüdüğü ve bu nedenle faiz oranının yüksek olduğu ifadesiyle özdeş değildir.

Bunalım zamanlarında ödünç sermaye talebi ve dolayısıyla faiz oranı en yüksek düzeylerine ulaşır; kâr oranı ve onunla birlikte sanayi sermayesi talebi neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu tür zamanlarda, herkes, yalnızca ödeme yapmak için, daha önce üstlenilmiş olan yükümlülükleri

* Bkz. MEW, Band 25, s. 370 [elinizdeki kitap, s. 360] ve sonrası. –*Almanca ed.*

yerine getirmek için borçlanır. Buna karşılık, bunalım sonrasındaki yeniden canlanma zamanlarında, alım yapmak ve para-sermayeyi üretken ya da ticari sermayeye çevirmek için ödünç sermaye istenir. Ve o zaman, ödünç sermaye, sanayici kapitalist ya da tüccar tarafından istenir. Sanayici kapitalist onu üretim araçlarına ve emek gücüne yatırır.

Emek gücü talebi artışının kendisi, hiçbir zaman, kâr oranıyla belirlendiği kadarıyla faiz oranındaki yükselişin nedeni olamaz. Daha yüksek ücretler, sınai çevrimin özel evreleri ele alındığında daha yüksek bir kâr oranının sonuçlarından biri olabilir, ama hiçbir zaman daha yüksek bir kâr oranının nedeni değildir.

Emek sömürüsünün özel olarak elverişli koşullar altında gerçekleşmesi nedeniyle emek gücü talebi artabilir, ama emek gücü talebinin ve dolayısıyla değişir sermaye talebinin artışı, kendi başına, kârı artırmaz; aksine, onu *pro tanto* [o miktarda] azaltır. Ama yine de, aynı zamanda, değişir sermaye talebi ve dolayısıyla para-sermaye talebi artabilir ve bu da faiz oranını yükseltebilir. Bu durumda emek gücünün piyasa fiyatı kendi ortalamasının üzerine çıkar, ortalamadan daha yüksek bir sayıda işçi çalıştırılır ve eş zamanlı olarak, bu koşullar altında para-sermaye talebi arttığından, faiz oranı yükselir. Artan emek gücü talebi, bu metayı başka herhangi bir meta için olacağı gibi pahalılaştırır, onun fiyatını yükseltir, ama asıl olarak tam da bu metanın göreli ucuzluğuna dayanan kârı artırmaz. Ama aynı zamanda (varsayılmış koşullar altında), para-sermaye talebini artırdığı için faiz oranını yükseltir. Para kapitalisti, parayı ödünç vermek yerine kendisini bir sanayici kapitaliste dönüştürseydi, emeğe daha fazla para ödemek zorunda olması, kendi başına, kârını artırmaz, aksine *pro tanto* azaltırdı. Koşullar, buna rağmen kârının artmasını sağlayabilir; ama bunun nedeni, hiçbir zaman, emeğe daha fazla para ödemesi olmaz. Ama emeğe daha fazla para ödemesi, para-sermaye talebini artırması ölçüsünde, faiz oranını yükseltmeye yeter. Diğer koşullar elverişsizken ücretler herhangi bir nedenle yükselseydi, ücretlerin yükselmesi kâr oranını düşürür, ama para-sermaye talebini artırması ölçüsünde faiz oranını yükseltirdi.

Emek bir yana bırakıldığında, Overstone'un "sermaye talebi" dediği şey, yalnızca meta talebidir. Metalara yönelik talep, ortalamanın üzerine çıkması ya da arzın ortalamanın altına düşmesi nedeniyle, bunların fiyatlarını yükseltir. Sanayici kapitalist ya da tüccar, aynı miktardaki metalar için eskiden 100 sterlin öderken şimdi 150 sterlin ödemek zorunda olsaydı, 100 sterlin yerine 150 sterlin borç almak zorunda kalırdı ve bu nedenle, faiz oranı %5'ken, ödemesi gereken faiz 5 sterlin yerine $7^1/_2$ sterlin olurdu. Borç aldığı sermayenin miktarı arttığından ödemesi gereken faizin miktarı artardı.

Bay Overstone'un tüm çabası, ödünç sermayenin çıkarları ile sanayi sermayesinin çıkarlarını özdeş göstermeye yönelik; oysa onun Banka Yasası, tam da söz konusu çıkarlar arasındaki farklılığı para-sermaye lehine sömürme hesabına dayalı.

Metaların arzının ortalamanın altına düşmesi durumunda, meta talebinin eskiden olduğu kadar para-sermaye soğurmaması mümkündür. Metaların toplam değeri için ödenmesi gereken tutar aynıdır ya da belki daha küçüktür, ama aynı tutar karşılığında daha küçük bir kullanım değerleri niceliği elde edilir. Bu durumda, meta arzına oranla meta talebinin ve dolayısıyla metaların fiyatlarının yükselmesine karşın, ödünç sermaye talebi aynı kalır, yani faiz oranı yükselmez. Faiz oranı yalnızca toplam ödünç sermaye talebinin büyümesinden etkilenebilir ve yukarıdaki varsayımlar altında bu söylenen geçerli değildir.

Ama bir malın arzı, tahılda, pamukta vb. kötü hasat gibi durumlarda da ortalamanın altına düşebilir ve fiyatların daha da yükseleceği beklentisiyle spekülasyon yapılması ve onların fiyatlarını yükseltmenin en kolay aracının arzın bir kısmını geçici olarak piyasadan uzak tutmak olması nedeniyle ödünç sermaye talebi artabilir. Ne var ki, satın alınan metaları satmadan bunların karşılıklarını ödemek için, ticari "poliçe işlemleri" aracılığıyla para yaratılır. Bu durumda ödünç sermaye talebi artar ve faiz oranı, metanın piyasaya arzını yapay olarak engelleme çabası nedeniyle yükselebilir. O zaman, yüksek faiz oranı, meta-sermaye arzındaki yapay bir azalmayı ifade eder.

Diğer yandan, bir mala yönelik talep, onun arzının artmış olması ve söz konusu malın kendi ortalama fiyatından azına satılması nedeniyle artabilir.

Bu durumda, aynı para tutarıyla daha fazla meta elde edilebildiğinden, ödünç sermaye talebi aynı kalabilir ve hatta azalabilir. Ama, kısmen üretime yönelik olarak en uygun anı kullanmak için, kısmen de fiyatların daha sonra artacağı beklentisiyle, spekülatif stoklama da ortaya çıkabilirdi. Bu durumda ödünç sermaye talebi artabilir ve yükselmiş olan faiz oranı, üretken sermaye ögelerinin aşırı derecede stoklanması için sermaye yatırıldığının ifadesi olabilirdi. Burada yalnızca, ödünç sermaye talebinin meta-sermaye arz ve talebinden nasıl etkilendiğini ele alıyoruz. Yeniden üretim sürecinin sınai çevrimin farklı evrelerindeki değişen durumunun ödünç sermaye arzı üzerindeki etkisini daha önce açıklamıştık. Overstone, piyasa faiz oranının (ödünç) sermaye arz ve talebiyle belirlendiği şeklindeki bayağı önermeyi, kurnazlıkla, ödünç sermayenin genel olarak sermayeyle özdeş olduğu şeklindeki kendi varsayımıyla aynı kefeye koyar ve böylece tefeciyi biricik kapitaliste ve onun sermayesini biricik sermayeye dönüştürmeye çalışır.

Sıkışıklık zamanlarında, ödünç sermaye talebi, ödeme araçları talebinden başka bir şey değildir; hiçbir şekilde, satın alma aracı olarak para talebi değildir. Bu sırada, gerçek sermaye (üretken sermaye ve meta-sermaye) ister bol miktarda elde bulunsun isterse kıt olsun, faiz oranı çok fazla yükselebilir. Ödeme araçları talebi, tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunabilmeleri ölçüsünde, sadece *paraya* çevrilebilirlik talebidir; tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunamamaları, yani, bir ödeme araçları öndeliğinin, onlara, sadece *para biçimini* değil, aynı zamanda, biçimi ne olursa olsun, gereksinim duydukları ve ödeme yapmak için kullanacakları *eş değeri* de vermesi ölçüsünde, *para-sermaye* talebidir. Bunalımların değerlendirilmesiyle ilgili yaygın teorinin her iki tarafının da haklı ve haksız oldukları nokta budur. Sadece ödeme araçları kıtlığının bulunduğunu söyleyenler, ya *bona fide* [gerçek] güvencelerin sahiplerinden başkasını görmüyordur ya da iflas etmiş tüm dolandırıcıları kâğıt parçaları aracılığıyla ödeme gücüne sahip sağlam kapitalistlere dönüştürmenin bir bankanın yükümlülüğü olduğunu ve bankanın bunu yapabileceğini düşünen budalalardır. Sadece sermaye kıtlığının bulunduğunu söyleyenler, ya, bu tür zamanlarda aşırı ithalat ve aşırı üretim nedeniyle elde büyük miktarlarda *paraya çevrilemez* sermaye bulunduğundan, yalnızca sözcük oyunları yapıyordur ya da yalnızca, gerçekten de işlemlerini gerçekleştirmek için başkalarının sermayesini elde edebilir olmaktan çıkan ve bankanın onlara yitirilmiş sermayenin ödenmesi konusunda yardımcı olmakla kalmayıp, dolandırıcılık yapmaya devam etmelerini de sağlamasını isteyen kredi şövalyelerinden söz etmektedirler.

Paranın, değerin bağımsız biçimi olarak, metanın karşısına çıkması ya da mübadele değerinin parada bağımsız bir biçim kazanmak zorunda olması, kapitalist üretimin temelidir; ve bu da, sadece, belirli bir metanın, tüm diğer metaların değerlerinin ölçüsü olan bir malzeme olması ve tam da bu yolla, tüm diğer metalardan farklı olarak, evrensel meta, yani türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] meta olmasıyla mümkün hâle gelir. Bu, özellikle de paranın yerine büyük ölçüde kredi işlemlerini ve kredi parasını koyan gelişmiş kapitalist uluslarda kendisini iki şekilde göstermek zorundadır. Kredinin azaldığı ya da tümüyle ortadan kalktığı sıkışıklık zamanlarında, para, birdenbire, metaların karşısına mutlak bir karşıtlık içinde, biricik ödeme aracı ve değerin gerçek varlığı olarak çıkar. Metaların genel olarak değer yitirmesinin, onları paraya, yani kendilerinin tümüyle fantastik biçimine çevirmenin zorluğunun ve hatta olanaksızlığının nedeni budur. Ama ikincisi: Kredi parası, sadece, kendi nominal değer tutarının mutlak olarak gerçek parayı temsil

etmesi ölçüsünde paradır. Altın çıkışıyla birlikte, onun paraya çevrilebilirliği, yani gerçek altınla özdeşliği sorunlu hâle gelir. İşte bu nedenle, söz konusu paraya çevrilebilirliğin koşullarını güvence altına almak için zorlayıcı önlemlere başvurulur, faiz oranı yükseltilir vb. Bunlar da, yanlış para teorilerine dayanan ve para tüccarlarının, Overstone'un ve suç ortaklarının çıkarları doğrultusunda ulusa dayatılan yanlış mevzuat aracılığıyla az çok uçlara götürülebilir. Ama bunların temeli, kapitalist üretim tarzının kendi temelidir. Kredi parasındaki bir değersizleşme (bu arada, kredi parasının para olma niteliğini sadece hayalî olarak yitirmesinden hiç söz etmeyelim), mevcut ilişkilerin tümünü sarsardı. Bu nedenle, metaların değerinin paradaki fantastik ve bağımsız varlığını güvence altına almak için, metaların değeri feda edilir. Metaların değeri, para-değer olarak, yalnızca, para güvence altında olduğu sürece güvence altındadır. Bu yüzden, birkaç milyon para için milyonlarca meta feda edilmek zorundadır. Bu, kapitalist üretimde kaçınılmazdır ve onun güzelliklerinden biridir. Önceki üretim tarzlarında bu söylenen gerçekleşmez, çünkü üzerinde hareket ettikleri dar temelde kredi de kredi parası da gelişmez. Emeğin toplumsal karakteri, metanın *parasal varlığı* olarak ve dolayısıyla gerçek üretimin dışındaki bir *şey* olarak göründüğü sürece, gerçek bunalımlardan bağımsız olan ya da onların keskinleşmesi anlamına gelen parasal bunalımlar kaçınılmazdır. Diğer yandan, bir bankanın, kredisi sarsılmadığı sürece, bu tür durumlarda kredi parasını artırarak paniği hafifleteceği, ama onu azaltırsa paniği artıracağı açıktır. Modern sanayinin tüm tarihi, yurt içindeki üretim örgütlenmiş olsa, metalin, aslında, sadece, dengesi anlık olarak bozulduğunda uluslararası ticaretin dengelenmesi için gerekli olacağını gösterir. "Ulusal banka"ların, tüm uç durumlarda tek çare olarak başvurulan nakit ödemeleri askıya almaları, içeride madenî para gereksiniminin daha şimdiden ortadan kalkmış olduğunun kanıtıdır.

İki birey söz konusu olduğunda, karşılıklı ilişkilerinde her ikisinin de ödemeler bilançosu açığı verdiğini söylemek komik olurdu. Karşılıklı olarak birbirlerinin borçluları ve alacakları olmaları durumunda, alacakları denkleşmiyorsa, birinin diğerine bakiye tutarında borçlu olmak zorunda olacağı açıktır. Uluslar söz konusu olduğunda bu söylenen kesinlikle geçerli değildir. Ve geçerli olmadığı, ticaret bilançosunun sonunda denkleşmek zorunda olmasına karşın, bir ulusun ödemeler bilançosunun açık ya da fazla verebileceği önermesiyle, tüm iktisatçılar tarafından kabul edilir. Ödemeler bilançosunun ticaret bilançosundan farkı, belirli bir vadede denkleştirilmesi gereken bir ticaret bilançosu olmasıdır. Bunalımların yaptığı şeyse, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasın-

daki farkı kısa bir zaman aralığına sıkıştırmalarıdır; ve bunalımda olan, bu nedenle de şimdi ödeme yapması gereken bir ulusta ortaya çıkan belirli koşulların kendileri bile, denkleştirme zamanındaki bu tür bir kısalmaya yol açar. Birincisi, değerli metallerin dışarıya gönderilmesi; sonra, konsinye malların ucuza satılması; ucuza satmak için ya da üzerlerinden para öndelikleri elde etmek için meta ihraç edilmesi; faiz oranının yükselmesi, kredilerin geri çağrılması, değerli kâğıtların değer yitirmesi, yabancı değerli kâğıtların ucuza satılması, değer yitirmiş olan söz konusu değerli kâğıtlara yatırılmak üzere yabancı sermayenin çekilmesi, ve son olarak çok sayıda alacağı ortadan kaldıran iflaslar. Bu arada, bunalımın patlak verdiği ülkeye sıklıkla metal de gönderilir, çünkü bu ülkeye çekilen poliçeler güvenilmezdir, yani en güvenli ödemeler metalle yapılır. Bunlara, Asya söz konusu olduğunda, tüm kapitalist ülkelerin çoğu zaman aynı anda doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak onun borçluları olmaları eklenir. Bu farklı olgular ilgili diğer ulus üzerinde tüm etkilerini gösterir göstermez, onda da altın ya da gümüş ihracatı başlar, kısacası ödeme yapma zamanı gelir ve aynı görüngüler yinelenir.

Ticari kredi söz konusu olduğunda, kredili fiyat ile peşin fiyat arasındaki fark olarak faiz, metaların fiyatına, yalnızca, poliçelerin normalden uzun vadelere sahip olması durumunda girer. Aksi durumda girmez. Ve herkesin söz konusu krediyi bir eliyle alıp diğeriyle vermesi bunu açıklar. {Benim deneyimlerim bunu doğrulamıyor. –F. E.} Ama bu biçimdeki iskonto, buraya dâhil olması ölçüsünde, söz konusu ticari krediyle değil, para piyasası tarafından düzenlenir.

Faiz oranını belirleyen para-sermaye arz ve talebi, Overstone'un iddia ettiği gibi, gerçek sermaye arz ve talebiyle özdeş olsaydı, farklı metaların mı yoksa farklı aşamalardaki aynı metanın mı (ham madde, yarı ürün, bitmiş ürün) ele alındığına bağlı olarak, faizin, eş zamanlı olarak, düşük ya da yüksek olması gerekirdi. 1844'te İngiltere Bankası'nın faiz oranı %4 (Ocak'tan Eylül'e kadar) ile Kasım'dan yıl sonuna kadar %$2^{1}/_{2}$ ile %3 arasında dalgalanmıştı. 1845'te, Ocak'tan Ekim'e kadar %$2^{1}/_{2}$, %$2^{3}/_{4}$, %3, son aylarda %3 ile %5 arasındaydı. *Fair* [iyi] Orleans pamuğunun ortalama fiyatı 1844'te $6^{1}/_{4}$ peni, 1845'te $4^{8}/_{7}$ peniydi. Liverpool'daki pamuk stoku 3 Mart 1844'te 627 042 balya, 3 Mart 1845'te 773 000 balyaydı. Pamuğun düşük fiyatı açısından bakıldığında, faiz oranı 1845'te düşük olmalıydı ve bu dönemin büyük bir kısmı boyunca gerçekten de öyleydi. Ama iplik açısından bakıldığında yüksek olmalıydı, çünkü fiyatlar göreli olarak ve kârlar mutlak olarak yüksekti. 1845'te, libresi 4 peni olan pamukla ve 4 penilik eğirme maliyetiyle, iplikçiye maliyeti 8 peni olan iplik (40 numaralı iyi *secunda mule twist*) üretilebiliyor ve iplikçi bu ipliği

Eylül ve Ekim 1845'te libresi $10^1/_2$ ya da $11^1/_2$ peniye satabiliyordu. (Bkz. Wylie'nin daha aşağıda yer alan ifadesi.)

Bütün sorun aşağıdaki gibi çözüme kavuşturulabilir:

Para ödünç veren kişiler olmasaydı ve onların yerine, borç veren kapitalistler, makinelerin, ham maddelerin vb. sahipleri olsaydı ve bunları ödünç verselerdi ya da kiralasalardı (tıpkı, bugün, binaların, söz konusu nesnelerin bir kısmının sahipleri olan sanayici kapitalistlere kiralanması örneğinde olduğu gibi), ödünç sermaye arz ve talebi, genel olarak sermaye arz ve talebiyle özdeş olurdu (kuşkusuz, bu son ifade saçmadır; sanayici kapitalist ya da tüccar için, meta, onun sermayesinin bir biçimidir; ama hiçbir zaman bu niteliğiyle sermaye talep etmez; bunun yerine, her zaman ve yalnızca, sermayesinin devresinde üstleneceği rolden bağımsız olarak, bu özel metanın kendisini, meta olarak, yani tahıl ya da pamuk olarak satın alır ve onun karşılığında ödeme yapar). Bu tür koşullar altında, ödünç sermaye arzı, sanayici kapitalistler için üretim ögeleri arzıyla ve tüccarlar için meta arzıyla özdeş olurdu. Ama bu durumda, kârın alacaklı ile borçlu arasındaki bölüşümünün, ilk olarak, ödünç verilen sermaye ile onu kullanan kişiye ait olan sermaye arasındaki orana bağlı olacağı açıktır.

Bay Weguelin'e göre (B. A. 1857), faiz oranı, "atıl sermaye miktarıyla" belirlenir (252); "sadece, yatırım alanı arayan büyük bir sermaye miktarının bir göstergesidir" (271); sonrasında bu atıl sermayeye "*floating capital*" denir (485) ve bununla kastettiği, "İngiltere Bankası'nın banknotları ve ülkedeki tüm diğer dolaşım araçları, örneğin, taşra bankalarının dolaşım araçları ve ülkede bulunan sikke miktarıdır. *Floating capital*'a bankerlerin rezervlerini dâhil ediyorum" (502, 503) ve daha sonra bunlara külçe altını da ekler. Aynı Weguelin, İngiltere Bankası'nın, "bizim" (İngiltere Bankası) "atıl sermayenin büyük kısmını elimizde bulundurduğumuz" (1198) zamanlarda faiz oranı üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu söyler; oysa Bay Overstone'un yukarıda aktarılan ifadelerine göre, İngiltere Bankası "sermayenin bulunacağı bir yer değildir". Weguelin şunları da söyler:

> "Bence, iskonto oranı, bir ülkede bulunan atıl sermaye miktarıyla belirlenir. Atıl sermaye miktarı, İngiltere Bankası'nın gerçekte bir altın rezervi olan rezerviyle temsil edilir. Dolayısıyla, altın çıkışı gerçekleştiğinde, bu, ülkedeki atıl sermaye miktarını düşürür ve bunun sonucu olarak geriye kalan miktarın değerini yükseltir." (1258.)

J. Stuart Mill şöyle der (2102):

> "Banka, *banking department*'ının [bankacılık departmanının] borçlarını ödeme gücünü koruyabilmek için, bu departmandaki rezervi doldurmak

> konusunda elinden geleni yapmak zorundadır; ve bu nedenle, bir çıkışın gerçekleştiğini fark eder etmez, rezervinin güvenilirliğini gözetmek ve iskontolarını sınırlandırmaya ya da değerli kâğıt satmaya başlamak zorundadır."

Sadece *banking department* söz konusu olduğu sürece, rezerv, sadece mevduat için tutulan rezervdir. Overstone'lara göre, *banking department*, "otomatik" banknot ihracını dikkate almadan, sadece banker olarak iş yapmalıdır. Ama gerçek sıkışıklık zamanlarında, bu kurum, *banking department*'ın yalnızca banknotlarından oluşan rezervinden bağımsız olarak, madenî rezervine gözü gibi bakar ve iflas etmek istemiyorsa böyle yapmak zorundadır. Çünkü madenî rezerv hangi ölçüde azalırsa banknot rezervi de tam olarak aynı ölçüde azalır ve herhalde hiç kimse, bunu, tam da kendi elinden çıkan 1844 tarihli Banka Yasasıyla bunu bilgece düzenlemiş olan Bay Overstone'dan daha iyi bilemez.

Bölüm

33

Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı

★★★

> "Dolaşım hızının büyük düzenleyicisi kredidir. Bu, para piyasasındaki şiddetli bir sıkışıklığın neden genellikle eksiksiz bir dolaşımla çakıştığını açıklar." (*The Currency Theory Reviewed*, s. 65.)

Bundan iki şey anlaşılmalı. Bir yandan, dolaşım araçlarında tasarruf sağlayan tüm yöntemler krediye dayanır. Ama ikincisi: Örneğin 500 sterlinlik bir banknotu ele alalım. A, bunu bugün bir poliçeyi ödemek için B'ye verir; B aynı gün onu bankerine aktarır; banker, yine aynı gün onunla C için bir poliçeyi iskonto eder; C onu bankasına öder, banka onu öndelik olarak *bill-broker*'a [kambiyo komisyoncusuna] verir vb. Burada, banknotun dolaşma, alımlara ya da ödemelere hizmet etme hızını, onun her seferinde mevduat biçiminde herhangi birine geri dönme ve borç biçiminde bir başkasına aktarılma hızı belirler. Tek başına dolaşım aracı tasarrufu, en gelişmiş hâliyle, *clearing house*'da [takas odasında], yani sadece vadeleri dolan poliçelerin mübadelesi ve ödeme aracı olarak paranın ağırlıklı olarak bakiyelerin kapatılması için kullanılması sırasında görünür. Ama bu poliçelerin varlığı da, sanayici kapitalistlerin ve tüccarların birbirlerine verdikleri kredilere dayanır. Bu krediler azalırsa, başta uzun vadelileri olmak üzere poliçelerin sayısı ve dolayısıyla aynı zamanda bu denkleştirme yönteminin etkililiği azalır. Ve işlemlerin para kullanılmadan gerçekleştirilmesi anlamına gelen ve tümüyle paranın ödeme aracı olma işlevine dayanan (bunun kendisi de krediye dayanır) bu tasarrufun (söz konusu ödemelerin toplulaştırılmasının az ya da

çok gelişmiş tekniği bir yana bırakıldığında) yalnızca iki türü olabilir: Poliçelerin ya da çeklerin temsil ettiği karşılıklı alacaklar, ya alacakları birinin hesabından bir başkasına aktaran aynı banker tarafından denkleştirilir, ya da bunlar farklı bankerler arasında denkleştirilir.[11] 8-10 milyon sterlinlik poliçelerin, örneğin Overend, Gurney & Co. firması gibi tek bir *bill-broker*'ın elinde toplanması, bu denkleştirmenin ölçeğini yerel düzeyde artırmanın başlıca araçlarından biriydi. Sadece hesapların denkleştirilmesi için daha az dolaşım aracına gereksinim duyulması ölçüsünde, dolaşım araçlarının etkililiği, bu tasarruf sayesinde artar. Diğer yandan, dolaşım aracı olarak dolaşan paranın (aynı zamanda tasarruf sağlayan) hızı, tümüyle, alım ve satımların akışına ve arka arkaya parayla gerçekleştirilmeleri ölçüsünde ödemeler zincirine bağlıdır. Ama kredi dolaşıma aracılık eder ve böylece dolaşım hızını yükseltir. Tek bir para parçası, örneğin, başlangıçtaki sahibi olan A'nın B'den, B'nin C'den, C'nin D'den, D'nin E'den, E'nin F'den alım yapması, yani bir elden bir başkasına geçişine sadece gerçek alım ve satımların aracılık etmesi durumunda, yalnızca beş işlemin gerçekleşmesini sağlayabilir ve tek tek her bir kişide (kredi araya girmeden, sadece dolaşım aracı olarak) daha uzun bir süre bekler. Ama B, A'nın kendisine ödediği parayı bankerine aktarırsa ve banker de bu parayı C'nin poliçesini iskonto ederken harcarsa, C, D'den alım yaparsa, D onu bankerine aktarırsa ve bu banker onu F'den alım yapacak olan E'ye ödünç verirse, paranın salt dolaşım aracı (satın alma aracı) olarak hızı bile çok sayıda kredi işlemiyle belirlenir: B'nin bankerine para aktarması ve onun C için iskonto yapması, D'nin bankerine para aktarması ve onun E için iskonto yapması; yani dört kredi işlemi söz konusudur. Bu kredi işlemleri olmasaydı, aynı para parçası verili zaman aralığı içinde arka arkaya beş alımın gerçekleşmesini sağlayamazdı. Gerçek alım ve satımın aracılığı olmadan (mevduat ve iskonto şeklinde) el değiştirmiş olması, burada, gerçek satışlar dizisinde el değiştirmesini hızlandırmıştır.

Bir ve aynı banknotun farklı bankerlerde nasıl mevduat oluşturabileceği biraz önce görüldü. Bir ve aynı banknot, aynı bankerde farklı mevduat hesapları da oluşturabilir. Banker, A'nın yatırmış olduğu banknotla

11 Bir banknotun dolaşımda kaldığı günlerin ortalama sayısı:

Yıl	5 sterlin	10 sterlin	20-100 sterlin	200-500 sterlin	1000 sterlin
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(İngiltere Bankası kasadarı Marshall'ın hazırladığı tablo, "Report on Bank Acts". 1857. II. Appendix, s. 300, 301.)

B'nin poliçesini iskonto eder, B, C'ye ödeme yapar, C, aynı banknotu, onu harcamış olan aynı bankere mevduat şeklinde aktarır.

Gerçekten dolaşımda bulunan para miktarının, dolaşım hızı ve ödemelerdeki tasarruf verili kabul edildiğinde, metaların fiyatlarıyla ve işlemlerin miktarıyla belirlendiği daha önce, basit para dolaşımı incelenirken gösterilmişti (I. Kitap, Bölüm 3, 2). Banknot dolaşımında da aynı yasa hüküm sürer.

Aşağıdaki tabloda, her bir yıl için, halkın elinde bulunan İngiltere Bankası banknotlarının yıllık ortalamaları, 5 ve 10 sterlinlik banknotların, 20-100 sterlinlik banknotların ve 200-1000 sterlinlik daha büyük banknotların tutarları şeklinde gösteriliyor ve ayrıca bu kategorilerin her birinin sağladığı toplam dolaşımların yüzdeleri veriliyor. Tutarlar bin sterlin cinsindendir, yani sonlardaki üçer hane silinmiştir.

Yıl	5-10 sterlinlik banknotlar		20-100 sterlinlik banknotlar		200-1000 sterlinlik banknotlar		Toplam
	Bin sterlin	*%*	*Bin sterlin*	*%*	*Bin sterlin*	*%*	*Bin sterlin*
1844	9263	45,7	5735	28,3	5253	26,0	20 241
1845	9698	46,9	6082	29,3	4942	23,8	20 722
1846	9918	48,9	5778	28,5	4590	22,6	20 286
1847	9591	50,1	5498	28,7	4066	21,2	19 155
1848	8732	48,3	5046	27,9	4307	23,8	18 085
1849	8692	47,2	5234	28,5	4477	24,3	18 403
1850	9164	47,2	5587	28,8	4646	24,0	19 398
1851	9362	48,1	5554	28,5	4557	23,4	19 473
1852	9839	45,0	6161	28,2	5856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6393	28,2	5541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5910	28,5	4234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5706	28,9	3459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5645	28,7	3323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5567	28,6	3241	16,7	19 467

(B.A. 1858, s. XXVI.)

Demek ki, 1844 ile 1857 arasında, ihracat ve ithalatın gösterdiği üzere ticaret hacminin iki katından fazlasına çıkmış olmasına karşın, dolaşımdaki banknotların toplam tutarı fiilî bir azalma sergilemiş. Listenin gösterdiği gibi, 5 ve 10 sterlinlik daha küçük banknotlar, 1844'te 9 263

000 sterlinken 1857'de 10 659 000 sterline yükselmiş. Ve bu, tam da o dönemde çok güçlü olan altın dolaşımındaki artışla eş zamanlı olarak gerçekleşmiş. Buna karşılık daha yüksek tutarlı (200-1000 sterlinlik) banknotlar 1852'de 5 856 000 sterlinken 1867'de 3 241 000 sterline gerilemiş. Yani $2^{1}/_{2}$ milyon sterlinden büyük bir azalma söz konusu. Bu, şöyle açıklanıyor:

> "8 Haziran 1854'te Londralı özel bankerler hisse senetli bankaların *clearing house* [takas odası] düzenlemelerine dâhil olmasını kabul etti ve bundan kısa bir süre sonra İngiltere Bankası'ndaki son takas işlemi gerçekleştirildi. Günlük denkleştirmeler artık farklı bankaların İngiltere Bankası'nda tuttukları hesaplar üzerinden yapılan aktarımlarla gerçekleştiriliyor. Bu sistemin benimsenmesi sonucunda, bankerlerin geçmişte hesaplarını ayarlamak için kullandıkları büyük banknotlara gerek kalmadı." (B. A. 1858, s. V.)

Toptan ticarette para kullanımının ne kadar küçük bir en düşük düzeye inmiş olduğunu, Londra'daki en büyük toptan ticaret firmalarından biri olan ve perakendeci bir tüccarın stoklarındaki her tür metayı satın alabileceği Morrison, Dillon & Co. tarafından Banka Komitesine sunulan ve I. Kitap, Bölüm 3, 103. dipnotta ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, 107. dipnot] yer alan tablo gösteriyor.

W. Newmarch'ın B. A. 1857 huzurundaki ifadesine göre (No. 1741), dolaşım araçlarında tasarruf sağlayan başka nedenler de vardı: standart posta hizmetleri, demiryolları, telgraflar, kısacası iyileştirilmiş ulaştırma araçları; böylece, İngiltere, bugün, yaklaşık olarak aynı banknot dolaşımıyla eskisinin beş ya da altı kadar iş yapabiliyor. Ama bunun temel nedenlerinden biri de, 10 sterlinden büyük banknotların dolaşımdan çekilmesiymiş. Newmarch'a göre, bu, 1 sterlinlik banknotların da dolaşımda olduğu İskoçya ve İrlanda'da banknot dolaşımının yaklaşık olarak %31 oranında artmasının doğal bir açıklaması. (1747.) Birleşik Krallık'ta dolaşımdaki toplam banknot miktarı, 1 sterlinlik banknotlar da dâhil olmak üzere, 39 milyon sterlinmiş. (1749.) Dolaşımdaki altın miktarı 70 milyon sterlinmiş. (1750.) İskoçya'da dolaşımdaki banknot miktarı 1834'te 3 120 000 sterlin, 1844'te 3 020 000 sterlin, 1854'te 4 050 000 sterlindi. (1752.)

Bu kadarı bile, banknotlar her an parayla değiştirilebilir olduğu sürece, dolaşımda bulunan banknotları artırmanın hiçbir şekilde banknot ihraç eden bankaların elinde olmadığını gösterir. {Burada altına çevrilemeyen kâğıt paradan hiçbir şekilde söz edilmiyor; altına çevrilemeyen banknotlar, yalnızca, şu anda Rusya'da olduğu gibi bunların gerçekten de devlet kredisiyle desteklendiği yerlerde genel dolaşım araçları olabilir. Dolayısıyla, bunlar için, devletler tarafından çıkarılan altına çevrile-

mez kâğıt paralar hakkındaki daha önce geliştirilmiş olan yasalar geçerlidir. (I. Kitap, Bölüm 3, 2, c: Sikke. Değer simgesi.) –F. E.}

Dolaşımdaki banknotların miktarı işlemlerin gereklerine göre düzenlenir ve her gereksiz banknot hemen ihraççısına geri döner. İngiltere'de yalnızca İngiltere Bankası'nın banknotları yasal ödeme araçları olarak genel dolaşımda bulunduğundan, burada taşra bankalarının banknotlarının önemsiz ve sadece yerel olan dolaşımlarını yok sayabiliriz.

İngiltere Bankası Guvernörü Bay Neave, B. A. huzurunda (1858) şunları söyler:

> No. 947. (Soru:) "Hangi önlemleri alırsanız alın, halkın elinde kalan banknotların miktarının aynı, yani 20 000 000 sterlin civarında kaldığını mı söylüyorsunuz? – Göründüğü kadarıyla, olağan zamanlarda, halkın kullanımı yaklaşık olarak 20 000 000 sterlin gerektiriyor. Yılın düzenli aralıklarla yinelenen bazı özel dönemlerinde bu miktar 1 000 000 ya da 1 500 000 sterlin artıyor. Halkın daha fazlasını istemesi durumunda bunu İngiltere Bankası'ndan her zaman alabileceğini söyledim." – 948. "Panik sırasında halkın banknot miktarını azaltmanıza izin vermeyeceğini söylemiştiniz; bunu açıklayabilir misiniz? – Bence, halk, panik anlarında banknot elde etmek konusunda eksiksiz bir güce sahiptir; ve kuşkusuz, Bankanın bir yükümlülüğü oldukça, halk, bankadan banknot almak için bu yükümlülüğü kullanabilir." – 949. "Bu durumda, anlaşıldığı kadarıyla, dolaşımda her zaman yaklaşık 20 000 000 sterlinlik yasal ödeme aracının bulunması gerekiyor, öyle mi? – Halkın elinde 20 000 000 sterlinlik banknot; bu değişir. 18 500 000 sterlin olur, 19 000 000 sterlin olur, 20 000 000 sterlin olur vb.; ama ortalamasını aldığınızda, 19 000 000 sterlin ile 20 000 000 sterlin arasında olduğunu söyleyebilirsiniz."

Thomas Tooke'un *Commercial Distress* hakkındaki Lordlar Komitesi (C. D. 1848/1857) huzurundaki ifadesi, No. 3094:

> "Banka, kendi iradesiyle halkın elindeki banknotların miktarını artırma gücüne sahip değil; halkın elindeki banknot miktarını azaltma gücüne sahip, ama bunu sadece çok sert bir işlemle gerçekleştirebilir."

30 yıldır Nottingham'da bankerlik yapan J. C. Wright, taşra bankalarının herhangi bir anda halkın gereksinim duyduğundan ve istediğinden daha fazla banknotu dolaşımda tutmasının olanaksızlığını ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra, İngiltere Bankası'nın banknotları hakkında şunları söyler (C. D. 1848/1857, No. 2844):

> "İngiltere Bankası için" (banknot ihracı konusunda) "herhangi bir sınırın varlığından haberdar değilim, ama dolaşımdaki her tür fazlalık mevduata eklenecek ve böylece yeni bir isim alacaktır."

İskoçya'da da aynısı geçerlidir; bu ülkede dolaşımda neredeyse yalnızca kâğıt vardır, çünkü İrlanda'da olduğu gibi orada da bir sterlinlik

banknotlar kullanılır ve "*the Scotch hate gold*" ["İskoçlar altından nefret eder"]. Bir İskoç bankasının yöneticisi olan Kennedy, bankaların dolaşımdaki banknotlarını azaltmalarının bile mümkün olmadığını açıklar ve,

> "gerçekleştirilmeleri için banknot ya da altın gerektiren iç işlemler var olduğu sürece, bankerlerin, mudilerinin talepleri aracılığıyla veya şu ya da bu biçimde, bu işlemlerin gerektirdiği kadar dolaşım aracı sağlamak zorunda oldukları görüşündedir ... İskoç bankaları işlemlerini sınırlandırabilir, ama banknot ihraçlarını denetim altında tutamaz." (ib., No. 3446, 3448.)

Union Bank of Scotland'ın yöneticisi Anderson benzer şeyler söyler (ib., No. 3578):

> {İskoç bankaları arasındaki} "Karşılıklı banknot mübadelesi sistemi, belirli bir bankanın aşırı miktarda banknot ihraç etmesini engelliyor mu? – Evet; ama banknot mübadeleleri sisteminden daha güçlü" (aslında bununla bir ilgisi bulunmayan, ama her bir bankanın banknotlarının tüm İskoçya'da dolaşmasını mümkün kılan) "bir engelleyicimiz var ve o da İskoçya'da herkesin bir banka hesabına sahip olması; herhangi bir miktarda parası olan her bireyin bir banka hesabı da var ve her gün, hemen gereksinim duymadığı parayı bu hesaba yatırır; böylece, her bir iş gününün sonunda, insanların ceplerindeki paralar dışındaki neredeyse tüm paralar bankalarda olur."

İrlanda Bankası Guvernörü MacDonnell ile Provincial Bank of Ireland'ın yöneticisi Murray'in aynı komite huzurundaki ifadelerinin gösterdiği üzere, İrlanda için de aynısı geçerlidir.

Banknot dolaşımı, İngiltere Bankası'nın iradesinden ne kadar bağımsızsa, bankanın kasa dairelerinde bulunan ve bu banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesini oluşturan altın rezervinin durumundan da o kadar bağımsızdır.

> "18 Eylül 1846'da İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotlarının miktarı 20 900 000 sterlin ve bankanın madenî rezervi 16 273 000 sterlindi; 5 Nisan 1847'de dolaşımdaki banknotların miktarı 20 815 000 sterlin ve madenî rezerv 10 246 000 sterlindi ... Ülkenin dolaşım araçlarında herhangi bir azalma olmadan altı milyonluk altın ihracının gerçekleştirilmiş olduğu açık." (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency,* Ld. 1847, s. 5.)

Kuşkusuz, bu söylenen yalnızca İngiltere'de bugün geçerli olan koşullar altında ve burada bile, mevzuat, banknot ihracı ile madenî rezerv arasında farklı bir ilişki öngörmediği sürece geçerli.

Dolayısıyla, dolaşımdaki paranın (banknotların ve altının) niceliği üzerinde, sadece, işlerin kendi gereksinimleri bir etki sahibi. Burada ilk olarak, işlerin genel durumu ne olursa olsun her yıl yinelenen dönemsel dalgalanmalardan söz etmek gerekiyor; bunlar nedeniyle, 20 yıldır,

"dolaşımdaki araç miktarı bir ay yüksek, bir başkasında düşük ve belirli bir başka ayda bir orta noktadadır." (Newmarch, B. A. 1857, No. 1650.)

Bu kapsamda, her yılın Ağustos ayında İngiltere Bankası'nın çoğu altın olmak üzere birkaç milyonu hasat masraflarının ödenmesi için iç dolaşıma girer; burada asıl olarak ücretlerin ödenmesi söz konusu olduğundan, İngiltere'nin banknot gereksinimi daha azdır. Sonra, yılın sonuna kadar, bankanın parası ona yeniden geri döner. İskoçya'da, bir sterlinlik altın sikkeler (*sovereign*) yerine neredeyse yalnızca bir sterlinlik banknotlar vardır; dolayısıyla, burada, benzer durumlarda banknot dolaşımı genişler ve yılda iki kez, Mayıs ve Kasım aylarında, 3 milyondan 4 milyona çıkar; daha 14 gün sonra geri dönüş başlar ve bir ay içinde neredeyse tamamlanır. (Anderson, l.c., [C. D. 1848/1857] No. 3595-3600.)

İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotları, üç ayda bir gerçekleşen "kâr payı", yani devlet borcu faizi ödemeleri nedeniyle, üç ayda bir geçici bir dalgalanma da yaşar; bu sırada önce dolaşımdan banknot çekilir ve sonra bunlar yeniden halkın eline geçer; ama geri dönüşleri çok hızlı olur. Weguelin (B.A. 1857, No. 38), bundan kaynaklanan banknot dolaşımı dalgalanmasının $2^1/_2$ milyon tutarında olduğunu söyler. Buna karşılık, kötü ün sahibi Overend, Gurney & Co. firmasından Bay Chapman'ın hesabına göre, bu yolla para piyasasında yaratılan bozulmanın tutarı çok daha yüksektir.

"Kâr paylarını ödeyebilmek için dolaşımdan 6 000 000 sterlinlik ya da 7 000 000 sterlinlik gelir çekerseniz, ara dönemde bu tutarı arz eden birilerinin bulunması gerekir." (B. A. 1857, No. 5196.)

Dolaşımdaki araçların tutarındaki, sınai çevrimin farklı evrelerine karşılık gelen dalgalanmalar çok daha ciddi ve kalıcıdır. Bu konuda, söz konusu firmanın bir başka *associé*'si [ortağı] olan saygın Quaker Samuel Gurney'i dinleyelim (C. D. 1848/1857, No. 2645):

"Ekim sonunda" (1847) "halkın elindeki banknotların miktarı 20 800 000 sterlindi. O dönemde para piyasasında banknot elde etmek konusunda büyük zorluk çekiliyordu. Bu da, 1844 tarihli Yasanın kısıtlaması nedeniyle onları elde edememe korkusundan kaynaklanıyordu. Şu anda" (Mart 1848) "halkın elindeki banknotların miktarı ... 17 700 000 sterlin, ama şu anda herhangi bir ticari korku yaşanmadığından, bu miktar, gerekenin çok ötesinde. Londra'da, kullanabileceklerinden daha fazla banknota sahip olmayan hiçbir bankacılık kuruluşu ya da para tüccarı bulunmuyor." – 2650. "Ticaret dünyasının durumu ve kredinin durumu ... benzer şekilde hesaba katılmazsa, İngiltere Bankası'nın gözetimi altında bulunmayan ... banknotların miktarı ... dolaşımın aktif durumunun tümüyle yetersiz bir göstergesi olur." – 2651. "Bugün halkın elindeki dolaşım araçları miktarının bir fazlalık içerdiği hissi, büyük ölçüde, bugünkü büyük durgunluk

durumumuzdan kaynaklanmaktadır. Fiyatların yüksek ve işlemlerin canlı olduğu bir durumda, 17 700 000 sterlin, bize kısıtlanmışlık hissi verirdi."

{İşler, verilen öndeliklerin geri dönüşlerinin düzenli olarak gerçekleştiği ve dolayısıyla da kredinin de sarsıntıya uğramadığı bir şekilde yürümeye devam ettikçe, dolaşımdaki genişleme ve daralma, basitçe, sanayici kapitalistlerin ve tüccarların gereksinimleri doğrultusunda gerçekleşir. En azından İngiltere'de toptan ticarette altın kullanılmadığından ve mevsimsel dalgalanmalar bir yana bırakıldığında altın dolaşımının uzunca bir dönem için hayli değişmez bir büyüklük olduğu kabul edilebileceğinden, İngiltere Bankası'nın banknotlarının dolaşımı, bu değişikliklerin yeterince hassas bir ölçüsünü oluşturur. Bunalım sonrasındaki durgun dönemde dolaşım hacmi en aza iner; talebin canlanmasıyla birlikte daha büyük bir dolaşım araçları gereksinimi de ortaya çıkar ve bu gereksinim gönenç artışıyla birlikte artar; dolaşım araçları miktarı, en yüksek noktasına, aşırı yüklenme ve aşırı spekülasyon döneminde ulaşır – burada bunalım patlak verir ve bir gecede daha dün bol miktarda bulunan banknotlar ve onlarla birlikte poliçeleri iskonto edenler, değerli kâğıtlara dayalı olarak öndelik verenler, meta satın alanlar piyasadan kaybolur. İngiltere Bankası'nın yardım etmesi istenir – ama onun gücü de kısa sürede tükenir, ve tam da tüm dünyanın para için yanıp tutuştuğu, meta sahiplerinin satış yapamadığı ama buna rağmen ödeme yapmak zorunda oldukları ve banknot elde edebilmek için her tür özveride bulunmaya hazır oldukları bir anda, 1844 tarihli Banka Yasası, bankayı, banknotlarının dolaşımını sınırlandırmaya zorlar.

"Bir panik döneminde," diyor yukarıda anılan Banker Wright (l.c., No. 2930), "ülke, olağan dönemlerdekinin iki katı kadar dolaşım aracına gereksinim duyar, çünkü dolaşım araçları bankerler ve başkaları tarafından istiflenir."

Bunalım patlak verir vermez, ödeme araçları her şeyden önemli hâle gelir. Ama bu ödeme araçlarının girişleri konusunda herkes bir başkasına bağımlı olduğundan ve kimse bu başkasının vade dolduğunda ödeme yapabilecek durumda olup olmayacağını bilmediğinden, piyasada bulunan ödeme araçlarına, yani banknotlara tam anlamıyla hücum edilir. Herkes elde edebildiği kadarını istifler ve böylece banknotlar tam da en fazla gereksinim duyuldukları gün dolaşımdan uzaklaşır. Samuel Gurney (C.D. 1848/1857, No. 1116), korku anında kilit altına alınan banknotların sayısını Ekim 1847 için 4-5 milyon sterlin olarak veriyor. –F. E.}

Bu bağlamda, daha önce anılan Gurney *associé*'si Chapman'ın 1857 tarihli B. A. huzurundaki sorgusu özellikle ilgi çekici. Burada, daha sonra

inceleyeceğimiz bazı noktaları da içermesine karşın, bunun konumuzla bağlantılı temel içeriğini aktaracağım.

Bay Chapman aşağıdakileri söylüyor.

> 4963. "Dışarıdaki dolaşım fazlasıyla zayıflamışken, para piyasasının, muazzam bir kıtlık ve sıkışıklık yaratabilen (ve Londra'da örnekleri bulunan) herhangi bir kapitalistin egemenliği altında olmasının doğru bir şey olmadığını söylemek konusunda da tereddüt etmiyorum. Bu mümkündür ... bu yolla ulaşabilecekleri bir amaç bulunduğunda dolaşımdaki araçlardan 1 000 000 sterlinlik ya da 2 000 000 sterlinlik banknot çekebilecek olan birden fazla kapitalist var."

4965. Bir büyük spekülatör 1 ya da 2 milyonluk konsolit satabilir ve böylece piyasadan para çekebilir. Buna benzer bir şey hayli kısa bir süre önce gerçekleşti ve "çok şiddetli bir sıkışıklık yaratır".

4967. O zaman banknotlar gerçekten de verimsizdir.

> "Ama büyük amacına ulaşmasını sağlıyorsa, bunun hiçbir önemi yoktur; onun büyük amacı, fon fiyatlarını düşürmek, kıtlık yaratmaktır ve bunu yapmak tümüyle onun elindedir."

Bir örnek: Bir sabah, menkul kıymetler borsasında büyük bir para talebi vardı; nedenini kimse bilmiyordu; bir kişi, Chapman'dan, %7 faizle 50 000 sterlin borç vermesini istemişti. Chapman şaşırmıştı, onun faiz oranı çok daha düşüktü; kabul etti. Hemen ardından aynı adam yeniden geldi, %7$^1/_2$'yle 50 000 sterlin daha aldı, ardından %8'le 100 000 sterlin aldı ve %8$^1/_2$'yle daha fazlasını istedi. Ama o zaman Chapman'ın kendisi de korkuya kapıldı. Sonradan, piyasadan birdenbire ciddi bir para tutarının çekilmiş olduğu ortaya çıktı. Ama, diyor Chapman,

> "%8'le büyük bir tutarı ödünç verdim; bunun ötesine geçmekten korktum; neyin gelmekte olduğunu bilmiyordum."

19-20 milyonluk banknotların hayli sürekli bir şekilde halkın elinde bulunduğu kabul edilse bile, bu banknotların gerçekten dolaşımda bulunan kısmı ile bankalarda rezerv olarak atıl bir şekilde duran kısmı arasındaki oranın sürekli olarak ve ciddi ölçülerde değiştiği hiçbir zaman unutulmamalı. Rezervin büyük, yani gerçek dolaşımın az olması, para piyasası açısından bakıldığında, dolaşım araçlarının eksiksiz olduğu anlamına gelir (*the circulation is full, money is plentiful* [para bol]); rezerv küçük, yani gerçek dolaşım araçları eksiksizse, para piyasası dolaşım araçlarının az olduğunu söyler (*the circulation is low, money is scarce* [para kıt]); bir başka deyişle, atıl ödünç sermayeyi temsil eden kısmın tutarı daha küçüktür. Dolaşımdaki gerçek ve sınai çevrimin evrelerinden bağımsız (ama halkın gereksinim duyduğu tutarın aynı kalacağı şekilde

gerçekleşen) genişleme ya da daralmalar, yalnızca teknik nedenlerden, örneğin vergilerin ya da devlet borcu faizlerinin ödeme tarihlerinden kaynaklanır. Vergiler ödenirken İngiltere Bankası'na olağandan fazla banknot ve altın akışı gerçekleşir ve bu da, dolaşımın gereksinimlerinden bağımsız olarak, dolaşımı fiilen daraltır. Devlet borcu üzerinden kâr payları ödenirken bunun tersi olur. Birinci durumda, dolaşım araçları elde etmek için Bankadan borç alınır. İkinci durumda, özel bankaların faiz oranları, rezervlerindeki geçici büyüme nedeniyle düşer. Bunun, dolaşım araçlarının mutlak miktarıyla hiçbir ilgisi yoktur; sadece, bu dolaşım araçlarını dolaşıma sokan ve bu süreçte ödünç sermaye elden çıkaran ve bu nedenle bunun kârını cebine indiren bankacılık firmasını ilgilendirir.

Bir durumda, dolaşımdaki araçlar yalnızca geçici olarak yerlerinden edilir ve İngiltere Bankası, bunu, üç ayda bir ödenen vergilerin ve aynı şekilde üç ayda bir ödenen kâr paylarının ödeme tarihlerinden kısa süreler önce düşük faizlerle kısa vadeli öndelikler vererek dengeler; bu şekilde ihraç edilen fazladan banknotlar önce vergi ödemelerinden kaynaklanan boşluğu doldurur ve bunların kısa bir süre sonra bankaya geri ödenmesi de, kâr paylarının ödenmesi yoluyla halkın eline geçen fazladan banknotları geri getirir.

Diğer durumda, dolaşım araçlarının az ya da eksiksiz olması, her zaman ve yalnızca, aynı dolaşım araçları niceliğinin aktif dolaşım araçları ile mevduata, yani borç verme aracına farklı bir şekilde bölünmesi anlamına gelir.

Diğer yandan, örneğin İngiltere Bankası'na altın akışı nedeniyle bunlar karşılığında ihraç edilen banknotların sayısı artarsa, bu banknotlar banka dışındaki iskonto işlemlerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olur ve borçların ödenmesi yoluyla geri döner ve dolayısıyla dolaşımdaki banknotların mutlak miktarı yalnızca geçici olarak artar.

İşlerdeki (fiyatlar görece düşükken de gerçekleşebilecek olan) genişleme nedeniyle dolaşım araçları eksiksiz olduğunda, faiz oranı, kârlardaki yükselişten ve yeni yatırımlardaki artıştan kaynaklanan ödünç sermaye talebi nedeniyle görece yüksek olabilir. İşlerin daralması nedeniyle ya da belki de kredinin çok bol olması nedeniyle dolaşım araçları az olduğunda, faiz oranı, fiyatlar yüksekken bile düşük olabilir. (Bkz. Hubbard*).

Dolaşımın mutlak niceliği yalnızca sıkışıklık zamanlarında faiz oranı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olur. Bir olasılık, dolaşım araçlarının eksiksiz olması talebinin, burada, yalnızca, kredinin yokluğu nedeniyle, (paranın dolaşım hızındaki ve aynı özdeş para parçalarının kendileri-

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 565-566 [elinizdeki kitap, s. 550-551]. –*Almanca ed.*

ni sürekli olarak ödünç sermayeye dönüştürme hızlarındaki azalmadan bağımsız olarak) gömüleme aracı talebini ifade etmesidir; örneğin, Banka Yasasının askıya alınmasının dolaşımda herhangi bir genişlemeye yol açmadığı, ama gömülenmiş olan banknotları yeniden gün ışığına çıkarmaya ve dolaşıma sürmeye yettiği 1847'de böyle olmuştu. Diğer olasılık, koşulların gerçekten de daha fazla dolaşım aracını gerekli kılmasıdır; örneğin, Banka Yasasının askıya alınmasından sonra dolaşımın bir süreliğine gerçekten arttığı 1857'de böyle olmuştu.

Bunların dışında, dolaşımdaki araçların mutlak niceliği faiz oranı üzerinde etkide bulunmaz, çünkü, bu nicelik (dolaşımdaki tasarruf ve dolaşım hızı değişmez kabul edildiğinde), ilk olarak, metaların fiyatlarıyla ve işlemlerin niceliğiyle (bu arada, bunların etkileri çoğu zaman birbirlerini götürür) ve son olarak kredinin durumuyla belirlenir ve hiçbir şekilde bu sonuncusunu belirlemez; ve ikincisi, çünkü, meta fiyatları ile faiz arasında hiçbir zorunlu bağlantı bulunmaz.

Bank Restriction Act'in [Banka Sınırlandırma Yasasının] (1797-1820)* yürürlükte olduğu dönemde bir *currency* [dolaşım aracı] fazlalığı ortaya çıkmıştı ve faiz oranı, nakit ödemelerin yeniden başlamasına kadar, hep çok daha yüksekti. Sonrasında, banknot ihraçlarının sınırlanmasıyla ve kambiyo kurlarının yükselmesiyle birlikte hızla düştü. 1822, 1823 ve 1832'de hem genel dolaşım miktarı hem de faiz oranı düşüktü. 1824, 1825 ve 1836'da dolaşım miktarı yüksekti ve faiz oranı yükselmişti. 1830 yazında dolaşım miktarı yüksek, faiz oranı düşüktü. Altın keşiflerinden bu yana, dolaşımdaki para miktarı Avrupa genelinde artarken faiz oranı yükseldi. Dolayısıyla, faiz oranı, dolaşımdaki paranın miktarına bağlı değildir.

Dolaşım araçları ihracı ile sermaye ödünç verme arasındaki farkın kendisini en iyi şekilde gösterdiği yer gerçek yeniden üretim sürecidir. Orada (II. Kitap, Üçüncü Kısım), üretimin farklı bileşenlerinin kendi aralarında nasıl mübadele edildiklerini gördük. Örneğin, değişir sermaye, maddi olarak, işçilerin geçim araçlarından, yani onların kendi ürünlerinin bir kısmından oluşur. Ama bu, onlara, parça parça ve para olarak ödenir. Bunu kapitalist öndelemek zorundadır ve bir sonraki hafta yeni değişir sermayeyi bir kez daha önceki hafta ödemiş olduğu eski parayla ödeyip ödeyemeyeceği, kredi sisteminin örgütlenmesine fazlasıyla bağlıdır. Bir toplumsal toplam sermayenin farklı bileşenleri arasındaki, örneğin tüketim araçları ile tüketim araçlarının üretim

* İngiliz hükümeti, Mayıs 1797'de, banknotlar için zorunlu geçerliliği olan bir kur saptayan ve İngiltere Bankası'nın banknotlar karşılığında altın ödemesini yasaklayan bir yasa çıkarmıştı. 1819'da bu sınırlandırma yasal olarak yine kaldırılmış ve banknotların 1821'e kadar altınla eksiksiz şekilde değiştirilebilirliği yeniden kabul edilmişti. –*Almanca ed.*

araçları arasındaki mübadele eylemleri için de aynısı geçerlidir. Bunların dolaşımı için gerekli olan para, görmüş olduğumuz gibi, mübadeleci taraflardan biri ya da her ikisi tarafından öndelenmek zorundadır. Ardından dolaşımda kalır, ama mübadelenin tamamlanmasından sonra her zaman onu öndelemiş olana geri döner, çünkü onun tarafından, gerçekten çalıştırdığı sanayi sermayesine ek olarak öndelenmiştir (bkz. II. Kitap, Bölüm 20*). Paranın bankaların ellerinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, onu öndeleyenler, en azından kâğıt üzerinde, bankalardır. Bu öndeleme işlemi yalnızca dolaşımda bulunan parayla ilişkilidir. Bunların dolaşıma soktuğu şey, sermaye öndeliği değil, dolaşım aracı öndeliğidir.

Chapman:

> 5062. "Halkın elinde bulunan banknotların büyük bir tutar oluşturmalarına karşın elde edilemedikleri zamanlar olabilir."

Panik sırasında da para vardır; ama herkes, onu ödünç verilebilir sermayeye, ödünç verilebilir paraya çevirmekten sakınır; herkes, gerçek ödeme gereksinimleri için onu sıkıca elinde tutar.

> 5099. "Kırsal bölgelerdeki taşra bankaları atıl bakiyelerini size ve başka firmalara mı gönderiyor? – Evet." – 5100. "Diğer yandan, Lancashire ve Yorkshire bölgeleri, kendi işlerinde kullanmak üzere, sizden iskonto mu istiyor? – Evet." – 5101. "O zaman, bu yolla, ülkenin bir kısmının fazla parası ülkenin bir başka kısmındaki taleplerin hizmetine mi sunuluyor? – Tam olarak öyle."

Chapman, bankaların fazla para-sermayelerini kısa süreler için konsolit ve hazine bonosu satın almak için kullanma alışkanlığının, son zamanlarda, bu paraları *at call* (günden güne, her an geri ödenmesi talep edilebilecek şekilde) ödünç verme alışkanlığının kazanılmasından bu yana çok zayıfladığını söylüyor. Kendisi, kendi işi açısından, bu tür kâğıtların satın alınmasını fazlasıyla uygunsuz buluyor. Bu yüzden, parasını, her gün bir kısmının vadesi dolan ve böylece her gün ne kadar hazır paraya sahip olacağını her zaman hesaplayabilmesini sağlayan güvenilir poliçelere yatırıyor. (5101-5105.)

İhracat artışı bile, her ülke için, ama en çok da kredi veren ülke için, kendisini az çok iç para piyasasındaki talebin artışı şeklinde gösterir; ama bu, sıkışıklık zamanlarından önce bu şekilde hissedilmez. İhracatın arttığı zamanlarda, genellikle, İngiliz sanayi ürünlerinin gönderilmesi karşılığında, fabrikatörler ihracatçı tüccarlara uzun vadeli poliçeler çeker (5126.)

---

* MEW, Band 24, s. 410-420 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 393-403]. –*Almanca ed.*

5127. "Bu poliçelerin zaman zaman yeniden çekilmesi konusunda bir anlaşmaya varılmış olması sıklıkla karşılaşılan bir durum değil midir?" – {Chapman.} "Bu, bizden gizli tuttukları bir şeydir; bu tür herhangi bir poliçeyi kabul edemeyiz ... Yapıldığını söyleyebilirim, ama bu tür bir örnekten söz edemem." (Masum Chapman.) – 5129. "Ülkenin ihracatında, geçtiğimiz yılki 20 milyon sterlinlik artış gibi büyük bir artış gerçekleşirse, bu, doğal olarak, söz konusu ihracatı temsil eden poliçelerin iskonto edilmesi için büyük bir sermaye talebine yol açmaz mı? – Kuşkusuz." – 5130. "İngiltere, genel olarak, ihraç ettiği tüm ürünler için yabancı ülkelere kredi verdiğinden, bunun gerçekleştiği süre boyunca, buna karşılık gelen sermaye artışı soğurulmuş olmaz mı? – Bu ülke muazzam miktarlarda kredi verir; ama sonra, ham maddeleri için kredi alır. Bize Amerika'dan her zaman 60 günlük, başka yerlerden 90 günlük poliçeler çekiliyor. Diğer yandan kredi veriyoruz; Almanya'ya mal gönderdiğimizde iki ya da üç ay veriyoruz."

Wilson, Chapman'a (5131), ithal edilen bu ham maddeler ve sömürgelerin metaları karşılığında onların yüklenmesiyle eş zamanlı olarak İngiltere'ye poliçelerin çekilip çekilmediğini ve bunların da yükleme belgeleriyle eş zamanlı olarak İngiltere'ye ulaşıp ulaşmadığını sorar. Chapman böyle olduğuna inanmaktadır, ama bu "ticari" işlerden anlamamaktadır ve daha fazla bilgi sahibi olan kişilere sorulmasını önerir. – Chapman, Amerika'ya yapılan ihracatla ilgili olarak, "metalar[ın] transitle simgelenmekte" olduğunu söyler [5133]; bu anlaşılmaz sözle, İngiliz ihracatçı tüccarının metalar karşılığında Londra'daki büyük Amerikan bankacılık kuruluşlarından birine dört aylık poliçeler çektiği ve bankacılık kuruluşunun Amerika'dan güvence elde ettiği kastedilmektedir.

5136. "Uzak yerlerle yapılan işlemler, genellikle, metaların satılmasına kadar sermayesi için bekleyen tüccar tarafından gerçekleştirilmiyor mu? – Kendi sermayelerini harcayarak metaları üzerinden herhangi bir öndelik almayabilecek olan büyük özel servetlere sahip firmalar var olabilir; ama metaların çoğu, bazı ünlü yerleşik firmaların kabulleriyle öndeliklere çevrilir." – 5137. "Bu firmaların merkezleri ... Londra'da, Liverpool'da ve başka yerlerdedir." – 5138. "Bu nedenle, imalatçının kendi parasını harcamasıyla, Londra'da ya da Liverpool'da para öndeleyecek bir tüccar bulması arasında herhangi bir fark bulunmaz; hâlâ, bu ülkedeki bir öndeliktir, öyle mi? – Tam olarak öyle. İmalatçının pek az durumda bununla herhangi bir ilgisi vardır" (buna karşılık 1847'de neredeyse tüm durumlarda ilgisi vardı). "Örneğin Manchester'daki, sanayi ürünleri ticareti yapan biri, ürünlerini satın alır ve onları Londra'daki saygın bir firma aracılığıyla gönderir; Londra'daki firma, tüm ürünlerin anlaşmaya uygun şekilde paketlendiğine ikna olduğunda, Hindistan'a, Çin'e ya da başka bir yere gitmekte olan ürünler karşılığında Londra'daki bu firmaya altı aylık bir poliçe çeker; ardından bankacılık dünyası devreye girer ve bu poliçeyi onun için iskonto eder; böylece, söz konusu ürünler için ödeme

yapması gereken zaman geldiğinde, söz konusu poliçenin iskonto edilmesi yoluyla bu para elinde hazır bulunur." – 5139. "Ama söz konusu kişinin elinde para bulunsa da, banker kendi parasını harcamıyor mu? – *Bankerin elinde poliçe vardır; banker poliçeyi satın almıştır*; bankacılık sermayesini bu biçimde, yani ticari poliçeleri iskonto etmek için kullanır."

{Yani Chapman da poliçelerin iskonto edilmesini öndelik vermek olarak değil, meta alımı olarak görmektedir –F. E.}

5140. "Yine de bu Londra'daki para piyasasındaki talebin bir kısmını oluşturmuyor mu? – Kuşkusuz; bu, para piyasasının ve İngiltere Bankası'nın önemli işlerinden biri. İngiltere Bankası da bizler gibi bu poliçeleri elde edebildiği için mutlu, çünkü bunların iyi yatırım araçları olduğunu biliyorlar." – 5141. "Böylece, ihracat ticareti büyürken para piyasasındaki talep de artıyor, öyle mi? – Ülkenin gönenci artarken biz" [Chapman'lar] "bundan pay alıyoruz." 5142. "Bu durumda, sermayenin farklı kullanım alanları birdenbire arttığında, kuşkusuz, bunun doğal sonucu, faiz oranının yükselmesi oluyor, öyle mi? – Hiç kuşku yok ki öyle."

Chapman, 5143'te, "büyük miktarda ihracat gerçekleştirirken, bu kadar altın kullanmış olmamızı tam olarak anlamayı" başaramaz.

5144'te saygıdeğer Wilson şöyle sorar:

"İhracatımız üzerinden verdiğimiz krediler, ithalatımız üzerinden aldığımız kredilerden fazla olamaz mı? – Bu konuda kuşkuluyum. Birisi Hindistan'a gönderilen Manchester'da üretilmiş malları karşılığında poliçe düzenliyorsa, 10 aydan kısa vadeli bir poliçe elde edemezsiniz. Amerika'ya, pamuğu için, Hindistan'ın bize ödeme yapmasından belirli bir süre önce ödeme yapmak zorunda kalmıştık (ve bu kesinlikle doğru); ama bu işlemler daha ayrıntılı incelemeleri gerekli kılar." 5145. "Sınai ürün ihracatımızda, geçtiğimiz yıl olduğu gibi, 20 milyon sterlinlik bir artış gerçekleşmiş olsa, bunun öncesinde, artan meta miktarını üretebilmek için, ham madde ithalatımızda öncesine oranla çok büyük bir artışın yaşanmış olması gerekmez miydi?" (Ve böylece, aşırı ihracat aşırı ithalatla ve aşırı üretim aşırı ticaretle özdeşleşmiş olur.) "– Kuşkusuz." [5146.] "Çok ciddi bir bakiyeyi ödememiz gerekirdi, yani, kuşkusuz, söz konusu dönemde, bilanço açığı vermiş olurduk, ama uzun dönemde, Amerika'yla aramızdaki ilişkilerde ... kambiyo kurları bizim lehimize, ve bir süredir Amerika'dan büyük miktarlarda değerli metal elde ediyoruz."

5148'de, Wilson, tefecilerin başı Chapman'a, yüksek faizlerini büyük bir gönencin ve yüksek kârların bir işareti olarak görüp görmediğini sorar. Bu dalkavuğun saflığı karşısında açıkça şaşıran Chapman, doğal olarak bunu onaylar, ama yine de, şunları söyleyecek kadar dürüsttür:

"Çaresiz kalanlar var; yükümlülükleri bulunuyor ve bunları, kârlı olup olmamalarından bağımsız olarak yerine getirmek zorundalar; ama" {yüksek faiz oranının} "sürekliliği, gönence işaret ederdi."

Bunun, 1857'de gerçekleştiği üzere, gezgin kredi şövalyelerinin ülkenin altını oyduğuna, başkalarının ceplerinden ödeme yaptıkları için yüksek faizleri ödeyebildiklerine (ama böylece herkes için geçerli olan faiz oranının belirlenmesini sağladıklarına) ve bu arada beklenen kârlara dayalı olarak lüks içinde yaşayabildiklerine de işaret edebileceğini ikisi de unutuyor. Eş zamanlı olarak, tam da bu durum, fabrikatörlere vb. gerçekten çok kârlı olan iş alanları da sunabilir. Öndelik sistemi, geri dönüşleri tümüyle yanıltıcı kılar. Bu durum, İngiltere Bankası'nın faiz oranı yüksekken başkalarına göre daha düşük oranlarla iskonto yapması nedeniyle bu banka söz konusu olduğunda herhangi bir açıklama gerektirmeyen aşağıdaki noktayı da açıklar.

> 5156. "Söylemeliyim ki," diyor Chapman, "şu anda, faiz oranı çok uzun zamandır yüksekken, iskontolarımız en üst düzeylerinde."

(Chapman bunu 21 Temmuz 1857'de, çöküşten birkaç ay önce söylemişti.)

> 5157. "1852'de" (faiz oranı düşükken) "bu yüksek düzeyin yanına bile yaklaşmıyorlardı."

Çünkü aslında o dönemde işler çok daha sağlıklıydı.

> 5159. "Piyasada çok büyük bir para bolluğu olsaydı ... ve bankaların iskonto oranı düşük olsaydı, poliçelerin azalması gerekirdi ... 1852'de durum tümüyle farklıydı. O dönemde, ülkenin ihracat ve ithalatı, bugünkülerle karşılaştırıldığında, yok denecek kadar azdı." – 5161. "Bu yüksek iskonto oranıyla 1854'teki kadar çok iskonto yapıyoruz." (O dönemde faiz oranı %5 ile %5$^{1}/_{2}$ arasındaydı.)

Chapman, ifadelerinin en eğlenceli kısmında, bu adamların aslında halkın parasını kendi paraları saydıklarını ve iskonto ettikleri poliçelerin her zaman paraya çevrilebilir olmasını hak ettiklerine inandıklarını gösteriyor. Sorular ve cevaplar fazlasıyla çocukça. Büyük firmaların kabul ettiği poliçeleri her zaman paraya çevrilebilir kılmak, İngiltere Bankası'nın bunları her koşulda *bill-broker*'lar için yeniden iskonto etmesini sağlamak, mevzuatın yükümlülüğü hâline geliyor. Oysa 1857'de bu *bill-broker*'lardan üçü yaklaşık 8 milyonluk bir borçla ve bu borçlarla karşılaştırıldığında yok sayılabilecek kadar az olan sermayeleriyle iflas etmişti.

> 5177. "Size göre, bunların," (Baring'ler ya da Loyd'lar tarafından kabul edilen poliçelerin) "şu anda İngiltere Bankası'nın bir banknotu nasıl zorunlu olarak altına çevriliyorsa aynı şekilde zorunlu olarak iskonto edilmeleri gerektiğini mi söylemek istiyorsunuz? – Bence, bunların iskonto edilememesi çok içler acısı bir şey olurdu; elinde Smith, Payne & Co.'nun ya da Jones, Loyd & Co.'nun kabul ettiği poliçeler bulunan bir adamın, bunları iskonto ettiremediği için ödemelerini durdurmak zorunda kalması

çok sıra dışı bir durumdur." – 5178. "Poliçelerin vadeleri dolduğunda belirli bir para tutarını ödemek Baring'lerin bir yükümlülüğü değil mi? – Kesinlikle doğru; ama Baring'ler, bu yükümlülüğü üstlendiklerinde, ya da yükümlülük üstlenen başka tüccarlar, hiçbir zaman, bunu altın sikkelerle (*sovereigns*) ödeyeceklerini hayal etmez; bunların karşılıklarını *Clearing House*'da [Takas Odası'nda] ödeyeceklerini düşünürler." 5180. "Halka, söz konusu poliçenin vadesi dolmadan bir başkasının onu iskonto etmesini talep ederek para elde etme hakkını sağlayacak olan bir mekanizmanın tasarlanması gerektiğini mi düşünüyorsunuz? – Hayır, poliçeyi kabul edenden değil; ama ticari poliçeleri iskonto ettirme şansımızın olmaması gerektiğini kastediyorsanız, mevcut düzeni tümüyle değiştirmek zorunda oluruz." – 5182. "Bu durumda, onun," {ticari poliçenin} "İngiltere Bankası'nın bir banknotu nasıl altına çevrilebilir olmak zorundaysa, tam olarak aynı şekilde paraya çevrilebilir olmak zorunda olduğunu mu düşünüyorsunuz? – Belirli koşullar altında, kesinlikle evet." – 5184. "Bu durumda, *currency* [dolaşım araçları] ile ilgili düzenlemelerin, güvenilirliği kesin olan bir poliçenin her zaman bir banknot gibi kolayca paraya çevrilebilmesini sağlayacak şekilde biçimlendirilmesi gerektiğini mi düşünüyorsunuz? – Böyle düşünüyorum." 5185. "İngiltere Bankası'nın ya da herhangi bir bireyin, yasal olarak, onları paraya çevirmek zorunda bırakılması gerektiğini söylemek istemiyorsunuz, değil mi? – *Currency* için hazırlayacağımız bir yasanın, söz konusu poliçelerin tartışmasız bir sağlamlığa ve meşruluğa sahip olmaları koşuluyla, ülkenin poliçelerinin paraya çevrilemezliği olasılığının ortaya çıkmasını engellemeye yönelik hükümler içermesi gerektiğini söylemek istiyorum."

Banknotların konvertibilitesi karşısında ticari poliçenin konvertibilitesi işte bu.

5190. "Ülkenin para tüccarları aslında yalnızca halkı temsil eder" –

Bay Chapman da daha sonra Davidson davasında ceza mahkemesi huzurunda böyle yapmıştı. Bkz. *Great City Frauds*.*

5196. "Üç ayda bir gelen dönemlerde" (kâr paylarının ödenme dönemleri) "İngiltere Bankası'na gitmemiz mutlak bir zorunluluk. Kâr paylarını elde etme beklentisiyle dolaşımdan 6 000 000 ya da 7 000 000 sterlinlik gelir çekerseniz, arada geçecek olan süre içinde bu tutarı arz eden birilerinin bulunması gerekir."

(Demek ki bu durumda sorun sermaye ya da ödünç sermaye arzı değil para arzıdır.)

5169. "Ticaret dünyamızı tanıyan herkesin bilmesi gerektiği üzere, hazine bonolarının satılamadığı, Hindistan tahvillerinin hiçbir işe yaramadığı,

* *Great City Frauds* (Büyük *City* [Londra Şehri] Dolandırıcılıkları) – Marx, geniş çaplı poliçe dolandırıcılıkları nedeniyle Davidson ve başkalarına karşı açılan davanın anlatıldığı, Seton Laing'e ait, "New series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon" adlı eseri kastediyor. –*Almanca ed.*

en iyi ticari poliçeleri satamadığınız bir duruma geldiğimizde, işleri nedeniyle, talep edildiğinde ülkemizin dolaşım araçlarını ödemekle yükümlü olanların, yani tüm bankerlerin büyük bir endişeye kapılması kaçınılmazdır. Böylesi bir durumun sonucu, herkesin yedek fonlarını iki katına çıkarmasıdır. Sayıları yaklaşık 500 olan taşra bankerlerinin her birinin Londra'daki muhabirinden kendisine 5000 sterlin tutarında banknot göndermesini istemesinin ülke çapındaki sonucunu bir düşünün. Saçmalık derecesinde düşük olan böylesi bir ortalama tutarla bile, dolaşımdan 2 500 000 sterlin çekilir. Bu tutar nasıl arz edilebilir?"

Diğer yandan, paraları olan bireysel kapitalistler vb. faiz oranı ne olursa olsun onları vermek istemez, çünkü, Chapman'a göre, şöyle söylerler:

5195. "İstediğimizde paramızı elde edip edemeyeceğimiz konusunda kuşku duymak yerine, hiç faiz elde etmemeyi tercih ederiz."

5173. "Sistemimiz şudur: Ülkenin sikkeleriyle ödenmeleri her an talep edilebilecek olan 300 000 000 sterlinlik yükümlülüklerimiz var, hepsini bunun için kullanacak olsak, ülkenin sikkeleri 23 000 000 sterlin tutarında ya da başka herhangi bir tutarda; bu, bizi her an sarsıntılara sürükleyebilecek olan bir durum değil midir?"

Bunalım dönemlerinde kredi sistemi işte bu nedenle birdenbire çökerek para sistemine dönüşür.

Bunalım dönemlerinde yurt içinde yaşanan panik bir yana bırakılırsa, para miktarı, yalnızca, metalle, yani dünya parasıyla ilgili olması ölçüsünde tartışma konusu olabilir. Ve Chapman tam da bunu dışarıda bırakıyor; yalnızca 23 milyonluk *banknotlardan* söz ediyor.

Aynı Chapman:

5218. "Para piyasası düzensizliklerinin" {Nisan ve sonrasında Ekim 1847'deki} "ilk nedeni, kuşkusuz, o yılın sıra dışı ithalatı nedeniyle, kambiyo kurlarımızı düzenlemek için gerekli olan para miktarıydı."

Birincisi, bu dünya parası rezervi o dönemde en alt düzeyine düşmüştü. İkincisi, aynı zamanda, kredi parasının, yani banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesi olma işlevini yerine getiriyordu. Böylece, tümüyle farklı iki işlevi bir araya getiriyordu; ama bu işlevlerin ikisi de paranın doğasından kaynaklanır; çünkü, gerçek para her zaman dünya pazarı parasıdır ve kredi parası her zaman dünya pazarı parasına dayanır.

1847'de, 1844 tarihli Banka Yasası askıya alınmasaydı, "*clearing house*'lar [takas odaları] işlerini yapamazdı." (5221.)

Chapman'ın her şeye rağmen yaklaşan bunalımı sezmiş olması hakkında:

5236. "Para piyasasında öyle durumlar ortaya çıkar ki (ve bugünkü durum bunların çok uzağında değil), para bulmak fazlasıyla zorlaşır ve Bankaya başvurmak zorunlu olur."

5239. "19, 20 ve 22 Ekim 1847'de, yani Cuma, Cumartesi ve Pazartesi günleri Bankadan aldığımız tutarlar söz konusu olduğunda, izleyen Çarşamba günü poliçeleri geri alabilmek bizi çok mutlu ederdi; panik aşılır aşılmaz para bize geri döndü."

23 Ekim Salı günü Banka Yasası askıya alınmış ve böylece bunalıma son verilmişti.

Chapman'a göre, belirli bir anda, Londra'ya çekilmiş olan poliçelerin tutarı 100-120 milyon sterlindir. Taşra firmalarına çekilmiş olan yerel poliçeler bu tutara dâhil değildir.

5287. "Ekim 1856'da halkın elinde bulunan banknotların miktarı 21 155 000 sterline çıkarken, para elde etmek olağanüstü derecede zorlaşmıştı; halkın elinde bu kadar büyük bir tutarın bulunmasına karşın, ona dokunamıyorduk."

Bunun nedeni, Eastern Bank'ın bir süre boyunca (Mart 1856) yaşadığı sıkıntıların yarattığı kaygılardı.

5290. Panik bir kez aşılır aşılmaz,

"kârlarını faizden elde eden tüm bankerler, hemen, paraları kullanmaya başlar".

5302. Chapman'ın açıklamasına göre, banka rezervi azaldığında ortaya çıkan huzursuzluğun kaynağında, mevduat hesaplarıyla ilgili kaygılar değil, birdenbire büyük para tutarlarını ödemeleri gerekebilecek olan herkesin, para piyasasındaki bir sıkışıklık durumunda, son çare olarak Bankaya başvurmak zorunda kalabileceğini bilmesi vardır; ve

"bankalar, rezervleri çok azsa, bizi kabul etmekten hoşlanmaz; tam tersi olur."

Bu arada, gerçek bir büyüklük olarak rezervin ortadan kalkma şekli hoştur. Bankerler, sürmekte olan işleri için, belirli bir en düşük miktarı, kısmen kendilerinde ve kısmen İngiltere Bankası'nda tutar. *Bill-broker*'lar "ülkenin gevşek banka parası"nı rezervsiz olarak tutar. Ve İngiltere Bankası'nın elinde, mevduat yükümlülüklerine karşılık olarak, *public deposits* [devlet mevduatı] vb.'nin yanında, yalnızca, bankerlerin ve başkalarının rezervleri vardır ve Banka bunların en düşük düzeye, örneğin 2 milyona kadar düşmesine izin verir. Bu nedenle, bütün bu dolandırıcılık, sıkışıklık zamanlarında (ve bu zamanlar rezervi küçültür, çünkü dışarı çıkan metal karşılığında giren banknotlar iptal edilmek zorundadır), söz konusu 2 milyonluk kâğıt dışında, madenî rezervden

başka hiçbir rezerve sahip değildir ve bu yüzden altın çıkışı aracılığıyla bu rezervde gerçekleşen her azalma bunalımı büyütür.

> 5306. "*Clearing house*'daki işlemleri gerçekleştirmek için elde para bulunmaması durumu için, bir araya gelmemizden ve ödemelerimizi birinci sınıf poliçelerle, yani Hazineye ve Smith, Payne ve benzeri beylere çekilmiş poliçelerle yapmamızdan başka bir seçenek göremiyorum." – 5307. "Yani, hükümet size dolaşım araçları sağlayamasaydı, kendi dolaşım araçlarınızı mı yaratırdınız? – Ne yapabiliriz? Halk gelir ve dolaşım araçlarını ellerimizden alır; bunların varlıkları son bulur." 5308. "Manchester'dakilerin haftanın her günü yaptıkları şeyi Londra'da yalnızca bu durumda mı yapardınız? – Evet."

Chapman'ın, Overstone'un sermaye hakkındaki düşüncesiyle ilgili olarak Cayley (Attwood Okulunun* Birmingham'lı bir üyesi) tarafından yöneltilen soruya cevabı çok iyi:

> 5315. "Daha önce bu Komitenin huzurunda, 1847'deki gibi bir sıkışıklık sırasında insanların aradığı şeyin para değil sermaye olduğu söylendi; bu konuda siz ne düşünüyorsunuz? – Bunu anlamıyorum; yalnızca parayla iş yapıyoruz; bununla ne kastettiğinizi anlamıyorum." – 5136. "Bundan" (ticaret sermayesinden) "bir kişinin kendi işinde sahip olduğu paranın miktarını anlıyorsanız, buna sermaye diyorsanız, bu, çoğu durumda, halkın ona verdiği kredi aracılığıyla" (yani Chapman'ların aracılığıyla) "işlerinde kullandığı paranın çok küçük bir kısmını oluşturur."

> 5339. "Madenî para ödemelerimize son vermemize servet kıtlığı mı yol açıyor? – Kesinlikle hayır ... Sorun, servet kıtlığı değil, fazlasıyla yapay bir sistemde hareket ediyor olmamız; ve dolaşım araçlarımıza yönelik muazzam bir zorlayıcı (*superincumbent*) taleple karşılaşırsak, bu dolaşım araçlarını elde etmemizi engelleyecek koşullar ortaya çıkabilir. Ülkenin tüm ticari sanayisi felce mi uğrasın? Tüm istihdam yollarını kapatmalı mıyız?" – 5338. "Madenî para ödemeleri mi yoksa ülkenin sanayisini mi korumamız gerektiği sorulsa, hangisinden vazgeçeceğimi söylemekten çekinmem."

---

* *Attwood Okulu* ya da Birmingham'lı "*little Shilling men*" ("küçük şilin adamları") – 19. yüzyılın ilk yarısında ideal para ölçüsü öğretisinin propagandasını yapıyor ve bu öğreti gereği parayı yalnızca hesaplamalarda kullanılan bir isim sayıyorlardı. Bu okulun temsilcileri olan Thomas ve Matthias Atwood kardeşler, Spooner ve başkaları, İngiltere'de paranın içeriğindeki altın miktarının azaltılmasıyla ilgili, "küçük şilin projesi" diye adlandırılan bir proje önermişti. Bu nedenle, söz konusu isim, okulun kendisi için de kullanılmıştı. "Küçük şilin adamları", aynı zamanda, hükümetin, dolaşımda bulunan para miktarını azaltmaya yönelik önlemlerine karşı çıkmıştı. Savundukları görüşe göre, teorilerinin kullanılması, fiyatların yapay olarak artırılması yoluyla sanayinin canlanmasına ve ülkede genel bir kalkınmanın sağlanmasına hizmet ederdi. Gerçekte ise, paranın değerinin azaltılması önerisi, sadece, çok farklı kredilerin asıl kullanıcıları olan devletin ve diğer büyük girişimcilerin borçlarının silinmesine yarardı. Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie" başlıklı eserinde de "küçük şilin adamları"ndan söz eder (bkz. MEW, Band 13, s. 64-65.) –*Almanca ed.*

"Sıkışıklığı artırma ve sonuçlardan yararlanma niyetiyle" (5358) banknotların gömülenmesi hakkında, bunun kolaylıkla gerçekleşebileceğini söylüyor. Bunun için üç büyük banka yeterliymiş.

> 5383. "Bu metropoldeki büyük işlemlerden haberdar biri olarak, kapitalistlerin, pençelerine düşen insanların yıkıma uğramalarından çok büyük kârlar elde etmek için bu bunalımlardan yararlandıklarını biliyor olmanız gerekmez mi?" – Bundan hiç kuşku duyulamaz.

Ve, sonunda "pençelerine düşen insanların yıkıma uğramalarından çok büyük kârlar elde etme" girişimi nedeniyle ticari açıdan boynu kırılmış olsa bile, bu konuda Bay Chapman'a inanabiliriz. Çünkü, *associé*'si [ortağı] Gurney, işlerdeki her değişmenin bilgili olanlar için avantajlı olduğunu söylerken, Chapman şöyle der:

> "Toplumun bir kesimi, diğeri hakkında hiçbir bilgiye sahip değildir; örneğin, bunlardan biri, kıtaya ihracat yapan ve ham maddelerini ithal eden fabrikatördür; külçe altın ticareti yapan kişi hakkında hiçbir şey bilmez." (5046.)

Ve bir gün, Gurney ve Chapman'ın kendilerinin de "bilgili" olmadıkları açığa çıktı ve kötü ün sahibi bir iflasa uğradılar.

Banknot ihracının her durumda sermaye öndelenmesi anlamına gelmediğini daha önce görmüştük. Tooke'un 1848 tarihli C. D. Lordlar Komitesi huzurunda verdiği aşağıdaki ifade, Bankanın yeni banknotlar ihraç etmesi yoluyla gerçekleştirilmesi durumunda bile, sermaye öndelenmesinin, her durumda dolaşımdaki banknotların miktarındaki bir artış anlamına gelmediğini kanıtlıyor:

> 3099. "Örneğin İngiltere Bankası'nın ek banknot ihracına yol açmadan öndeliklerini büyük ölçüde artırabileceğini düşünüyor musunuz? – Bunu kanıtlayacak yığınla olgu var; en çarpıcı örneklerden biri, Bankanın, 1835'te, halka sağladığı öndelikleri artırırken, Batı Hindistan mevduatından ve Doğu Hindistan Şirketi'nin verdiği borçtan yararlanmasıydı. O zaman halkın ellerindeki banknotların miktarı gerçekten de bir miktar azalmıştı. Ve buna benzer bir uyumsuzluk 1846'da, demiryolu mevduatının Bankaya ödenmesi sırasında gözlenmişti;" (iskonto edilen ve mevduat olarak yatırılan) "değerli kağıtlar yaklaşık otuz milyona yükselmiş, ama bunun, halkın ellerindeki banknotların miktarı üzerinde kayda değer bir etkisi olmamıştı."

Ama toptan ticaretin elinde, banknotların yanı sıra, ikinci ve onun açısından çok daha büyük bir önem taşıyan bir dolaşım aracı daha bulunur: poliçeler. İşlerin düzenli bir akışı için, iyi poliçelerin her yerde ve her koşulda ödeme araçları olarak kabul edilmesinin ne kadar önemli olduğunu Bay Chapman bize göstermişti: "*Gilt nicht mehr der Tausves*

Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!"[*] ["Tausves Jontof'un[†] hükmü kalmadıysa, hükmü olan şey nedir, imdat, imdat!"] Peki, bu iki dolaşım aracının kendi aralarındaki ilişki nedir?

Gilbart bu konuda şunları söyler:

> "Dolaşımdaki banknotların miktarındaki azalma dolaşımdaki poliçelerin miktarını aynı şekilde artırır. Bu poliçeler iki sınıfa ayrılır – ticari poliçeler ve banker poliçeleri ... para kıtlaştığında, para ödünç verenler, 'bize poliçe çekin ve biz de kabul edelim' der. Ve bir taşra bankeri, müşterisi için bir poliçeyi iskonto ederken, ona nakit para yerine, Londra'daki temsilcisine çektiği yirmi bir günlük kendi poliçesini verir. Bu poliçeler bir dolaşım aracı olarak iş görür. (J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.*, s. 31.)

Newmarch, biraz daha değişik bir biçim altında bunu doğrular (B. A. 1857, No. 1426):

> "Dolaşımdaki poliçelerin miktarındaki değişmeler ile dolaşımdaki banknotların miktarındaki değişmeler arasında bir bağlantı bulunmaz ... hayli değişmez olan tek sonuç ... para piyasasında ne zaman kendisini iskonto oranındaki bir yükselişle gösteren bir sıkışıklık yaşansa, dolaşımdaki poliçelerin hacminin çok fazla artmasıdır, ve *vice versa* [tersi de geçerlidir]".

Ama böylesi zamanlarda çekilen poliçeler, kesinlikle, Gilbart'ın değindiği kısa vadeli banka poliçelerinden ibaret değildir. Tersine, bunların büyük bir kısmı, hiçbir gerçek işi temsil etmeyen ya da yalnızca üzerlerine poliçe çekebilmek için başlatılmış olan işleri temsil eden hatır senetleridir; ikisinin de yeterli sayıda örneğini verdik. *Economist* (Wilson), bu nedenle, bu tür poliçelerin güvenilirliğini banknotların güvenilirliğiyle karşılaştırarak, şunları söyler:

> "Talep edildiğinde ödenmeleri gereken banknotların dolaşımdaki miktarı hiçbir zaman fazla olamaz, çünkü fazlalık her zaman ödeme için bankaya geri döner; buna karşın iki ay vadeli poliçeler çok fazla miktarda ihraç edilebilir, çünkü bunların vadelerinin dolacağı ve belki de yerlerini başkalarının alacağı güne kadar ihraçlarını kontrol etmenin bir yolu bulunmaz. Bir halkın, yalnızca gelecekteki bir tarihte ödenecek olan poliçelerin dolaşımını güvenilir sayıp talep edildiğinde ödenmeleri gereken kâğıtların güvenilirliğine itiraz etmesi, bize göre, tümüyle anlaşılmazdır." (*Economist*, [May 22,] 1847, s. 575.)

Demek ki, dolaşımdaki poliçelerin miktarı, dolaşımdaki banknotların miktarı gibi, sadece ticaretin gereksinimleriyle belirlenir; ellili yıllarda ve

---

* Heine, "Disputation". –*Almanca ed.*

† Yom-Tov Lipmann Heller'in Yahudiliğin kutsal kitaplarından Mişna hakkındaki "Tosafot Yom-Tov" adlı eseri. –*Türkçe ed.*

olağan zamanlarda Birleşik Krallık'ta 39 milyonluk banknotun yanı sıra yaklaşık 300 milyonluk poliçe dolaşımda bulunuyordu ve bu poliçelerin 100-120 milyonluk kısmı yalnızca Londra'ya çekilmişti. Dolaşımdaki poliçelerin hacmi, dolaşımdaki banknotların hacmi üzerinde etkide bulunmaz ve bu ikincisinden, yalnızca, poliçelerin niceliğinin arttığı ve niteliğinin kötüleştiği para kıtlığı zamanlarında etkilenir. Son olarak, bunalım anında, poliçe dolaşımı tümüyle çöker; herkes sadece nakit ödemeleri kabul ettiğinden, kimse ödeme taahhüdü istemez; dolaşımda bulunma yeteneğini, en azından şimdiye kadar ve İngiltere'de, sadece banknotlar korur, çünkü ulus, tüm servetiyle, İngiltere Bankası'nın arkasında durur.

1857'de kendisi de para piyasasının kodamanlarından biri olan Bay Chapman'ın bile, Londra'da, verili bir anda tüm para piyasasını alt üst edebilecek ve böylece küçük para tüccarlarının kanını en rezil şekilde emebilecek kadar güçlü çok sayıda büyük para kapitalistinin bulunduğundan acı acı yakındığını gördük. 1-2 milyonluk konsolit satarak ve böylece aynı tutardaki banknotları (ve aynı zamanda mevcut ödünç verilebilir sermayeyi) piyasadan çekerek bir sıkışıklığı ciddi şekilde yoğunlaştırabilecek olan çok sayıda bu tür büyük dolandırıcı varmış. Üç büyük bankanın birlikte hareket etmesi, aynı manevrayla bir sıkışıklığı bir paniğe dönüştürmeye yetermiş.

Londra'daki en büyük sermaye gücü kuşkusuz İngiltere Bankası'dır; ama bu banka, yarı devlet kuruluşu olması nedeniyle, egemenliğini bu denli zorbaca gösterme olanağından yoksundur. Buna rağmen o da (özellikle 1844 tarihli Banka Yasasından bu yana) küpünü doldurmanın araçlarını ve yollarını yeterince iyi bilir.

14 553 000 sterlinlik bir sermayesi olan İngiltere Bankası'nın elinde ayrıca yaklaşık 3 milyon sterlinlik "bakiye", yani dağıtılmamış kâr, ve bunun yanında hükümetin vergi vb. olarak topladığı ve kullanılmalarına kadar bankaya yatırılmak zorunda olan tüm paralar bulunur. Bunlara mevduat olarak yatırılan diğer paraların tutarı (olağan zamanlarda yaklaşık 30 milyon sterlin) ve karşılıksız olarak ihraç edilen banknotlar da eklenirse, Newmarch'ın tahmini de hayli ihtiyatlı bulunacaktır (B. A. 1857, No. 1889):

> "Öyle inanıyorum ki, sürekli olarak" {Londra} "para piyasasında kullanılan fonların miktarının 120 000 000 sterlin civarında olduğu söylenebilir; ve bu 120 000 000 sterlinin çok ciddi bir kısmı, belki yüzde 15 ya da 20'si, İngiltere Bankası tarafından kullanılıyor."

Banka, mahzenlerindeki madenî rezervde karşılıkları bulunmayan banknotlar ihraç etmesi ölçüsünde, değer işaretleri yaratır; bunlar, banka açısından, sadece dolaşım araçları değil, aynı zamanda, kendisi için, bu karşılıksız banknotların nominal miktarı tutarında (hayalî bile olsa) ek sermaye oluşturur. Ve bu ek sermaye ona bir ek kâr getirir. – Wilson, Newmarch'a sorar (B. A. 1857):

> 1563. "Bir bankerin ihraç ettiği dolaşım araçları, ortalama olarak dolaşımda bulundukları kadarıyla, onun efektif sermayesine yapılan bir eklemedir, değil mi? – Kesinlikle." – 1564. "O zaman, bu dolaşım araçları üzerinden elde ettiği kâr, fiilen sahip olduğu bir sermayeden değil, krediden kaynaklanan bir kârdır, değil mi? – Kesinlikle."

Kuşkusuz, banknot ihraç eden özel bankalar için de aynısı geçerlidir. Newmarch, 1866-1868 No'lu cevaplarında, bunlar tarafından ihraç edilen tüm banknotların üçte ikisini (bu bankalar geri kalan üçte birlik kısım için madenî rezervlere sahip olmak zorundadır), bu tutarda madenî para tasarrufu sağladıklarından, "bu miktarda sermayenin yaratılması" olarak değerlendirir. Bankerin kârı, bundan dolayı, diğer kapitalistlerinkinden büyük olamaz. Kârını, söz konusu madenî para ulusal tasarrufundan elde ettiği gerçeği değişmez. Ulusal bir tasarrufun özel kâr olarak görünmesi burjuva iktisatçısını hiçbir şekilde şaşırtmaz, çünkü kârın kendisi ulusal emeğin mülk edinilmesidir. Örneğin, banknotları sadece devlet sayesinde itibar sahibi olan İngiltere Bankası'nın, 1797'den 1817'ye kadar, devletin ona verdiği, kâğıt banknotları paraya dönüştürme ve ardından onları devlete borç olarak verme gücünü kullanarak, devlete, yani halka, devlet borçlarının faizleri biçiminde ödeme yaptırmış olmasından daha saçma bir şey var mı?

Bankaların elinde sermaye yaratmanın daha başka araçları da bulunuyor. Aynı Newmarch'a göre, taşra bankaları, daha önce değinildiği üzere, fazla fonlarını (yani İngiltere Bankası'nın banknotlarını), bunlar karşılığında onlara iskonto edilmiş poliçeleri geri gönderen Londra'daki *bill-broker*'lara gönderme alışkanlığına sahip. Banka müşterilerine bu poliçelerle hizmet sunar, çünkü, bu müşterilerin ticari işlemlerinin kendi yakın çevrelerinde bilinmemesi için yerel müşterilerinden aldığı poliçeleri yeniden ihraç etmeme kuralına uyar. Londra'dan alınan bu poliçeler, bankanın kendi düzenleyeceği ve muhatabı Londra'da olan bir ödeme emrini tercih etmemeleri durumunda, doğrudan doğruya Londra'da ödeme yapması gereken müşterilere verilmelerinin yanı sıra, taşradaki ödemelerin yapılmasını da sağlarlar, çünkü bankanın cirosu bunların yerel itibarlarını güvence altına alır. Bunlar, bu şekilde, örneğin Lancashire'da, yerel bankalara ait tüm banknotları ve İngiltere Banka-

sı banknotlarının büyük bir kısmını dolaşımın dışına attı. (ibidem, No. 1568-1574.)

Yani, burada, bankaların nasıl kredi ve sermaye yarattıklarını görüyoruz: 1. Kendi banknotlarını ihraç ederek; 2. 21 güne kadar vadeli, ama düzenlenir düzenlenmez karşılıkları nakit olarak ödenen ve muhatapları Londra'da olan ödeme emirleri düzenleyerek; 3. itibarlarını, öncelikle ve asıl olarak, en azından ilgili yerellikte, bankanın onları ciro etmesine borçlu olan iskonto edilmiş poliçelerle ödeme yaparak.

İngiltere Bankası'nın gücü, piyasa faiz oranını düzenlemesinden anlaşılır. Ödeme araçları gereksiniminin, son otuz yılda ciddi bir sermaye gücü kazanmış olan özel ve hisse senetli bankalar ve *bill-broker*'lar tarafından karşılanması nedeniyle, işlerin normal bir şekilde yürüdüğü zamanlarda, İngiltere Bankası, madenî rezervinden ılımlı bir altın çıkışını iskonto oranını yükselterek[12] durduramayabilir. O zaman başka araçlar kullanması gerekir. Ama kritik anlar için, hâlâ, (Glyn, Mills, Currie & Co.'dan) Banker Glyn'in C. D. 1848/1857 huzurundaki ifadesi geçerlidir:

> 1709. "Ülkedeki büyük sıkışıklık zamanlarında faiz oranını İngiltere Bankası yönetir." – 1710. "Sıra dışı sıkışıklık zamanlarında, ... özel bankaların ya da *broker*'ların iskontoları görece azaldığında, bunları yapmak İngiltere Bankası'na düşer ve o zaman İngiltere Bankası piyasa faiz oranını yönetme gücüne sahip olur."

Kuşkusuz, devlet koruması altındaki ve devlet ayrıcalıklarına sahip bir kamu kuruluşu olarak, bu gücünü, özel işletmelerin yapabildiği gibi acımasızca kullanamaz. Hubbard da bu nedenle Banka Komitesi (B. A. 1857) huzurunda şunları söyler:

> 2844. (Soru:) "İskonto oranı en yüksek düzeydeyken en ucuz seçeneğin İngiltere Bankası, ve en düşük düzeydeyken en ucuz seçeneğin *bill-broker*'lar olduğu doğru değil mi?" – (Hubbard:) "Bu her zaman böyle olacaktır, çünkü İngiltere Bankası hiçbir zaman rakipleri kadar aşağılara inmez ve iskonto oranı en yüksek düzeyindeyken hiçbir zaman o kadar yukarıya çıkmaz."

---

12 Union Bank of London hissedarlarının 17 Haziran 1894'teki genel kurulunda, Başkan Ritchie, İngiltere Bankası'nın 1893'te iskontoyu %$2^1/_2$'den (Temmuz) Ağustos'ta %3'e ve %4'e yükselttiğini ve buna rağmen dört haftada tam $4^1/_2$ milyon sterlin tutarında altın kaybettiğinden %5'e çıkardığını, bunun üzerine altın geri dönüşünün gerçekleştiğini ve banka iskonto oranının Eylül'de %4'e, Ekim'de %3'e düştüğünü anlatır. Ama bu banka iskonto oranı piyasada kabul görmemiş. "Banka iskonto oranı %5'ken, piyasa iskonto oranı %$3^1/_2$ ve parasal faiz oranı %$2^1/_2$'ydi; banka iskonto oranı %4'e düştüğünde, piyasa iskonto oranı %$2^1/_2$ ve parasal faiz oranı %$1^3/_4$'tü; banka iskonto oranı %3'ken piyasa iskonto oranı %$1^1/_2$'ydi ve parasal faiz oranı bunun biraz altındaydı." ("Daily News", 18 Ocak 1894.) –F. E.

Buna karşın, iş yaşamında, İngiltere Bankası'nın sıkışıklık zamanlarında, yaygın deyimle, vidaları sıkıştırması, yani zaten ortalamanın üzerinde olan faiz oranını daha da yükseltmesi ciddi bir olaydır.

> "İngiltere Bankası vidaları sıkıştırır sıkıştırmaz başka ülkelere ihracat için yapılan tüm alımlar birdenbire durur ... ihracatçılar, fiyatların depresyon dönemindeki en düşük noktaya düşmesine kadar bekler; ve alımlarını, daha önce değil, o zaman yaparlar. Ama bu noktaya ulaşıldığında kambiyo kurları yeniden ayarlanır – depresyonun en alt noktasına ulaşılıncaya kadar altın ihracatı durur. İhracat için meta alımları, yurt dışına gönderilmiş olan altının bir kısmını geri getirebilir, ama bunlar, altın çıkışını engelleyemeyecekleri kadar geç bir zamanda gelir." (J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market,* London 1840, s. 35.) "Dolaşım araçlarının kambiyo kurlarıyla düzenlenmesinin bir başka etkisi, bunun, sıkışıklık dönemlerinde çok yüksek bir faiz oranına yol açmasıdır." (l.c. s. 40.) "Kambiyo kurunun yeniden ayarlanmasından kaynaklanan maliyetler ülkenin üretken sanayisinin payına düşer ve bu süreç sırasında İngiltere Bankası'nın kârları, işlerini daha düşük bir değerli metal tutarıyla yürütmesi sayesinde, fiilen artar." (l.c. s. 52.)

Ama, der, Dost Samuel Gurney,

> "faiz oranındaki büyük dalgalanmalar bankerlerin ve para tüccarlarının yararınadır – ticaretteki tüm dalgalanmalar bilgili kişilerin yararınadır."

Ve Gurney'ler işlerdeki bozulmanın acımasızca sömürülmesinin kaymağını yerken, bunu aynı özgürlükle yapamasa bile, İngiltere Bankası'nın payına da çok güzel kârlar düşer; işlerdeki genel durumun bilgisine sahip olmak konusundaki benzersiz olanakları nedeniyle yönetici beylerin kucaklarına kendiliğinden düşen kişisel kârlardan hiç söz etmeyelim. 1817 tarihli Lordlar Komitesi'nin verilerine göre, nakit ödemeler yeniden başlatıldığında, İngiltere Bankası'nın bu kârları 1797-1817 döneminin bütünü için şöyleydi (11 642 400 sterlinlik bir sermaye üzerinden, 19 yılda):

Bonuses and increased dividends [ikramiyeler ve kâr paylarındaki artış]	7 451 136
New stock divided among proprietors [hissedarlar arasında dağıtılan yeni hisse senetleri]	7 276 500
Increased value of capital [sermaye değeri artışı]	14 553 000
Toplam	29 280 636

(D. Hardcastle, *Banks and Bankers,* 2nd ed., London 1843, s. 120.) İrlanda Bankası da nakit ödemeleri 1797'de askıya almıştı; bu bankanın toplam kazancını aynı yöntemle tahmin etmeye çalışırsak şu sonuca ulaşırız (3 milyon sterlinlik bir sermaye üzerinden):

Dividends as by returns due 1821 [1821'de ödenmeleri gereken kâr payları]	4 736 085
Declared bonus [ilan edilen ikramiye]	1 225 000
Increased assets [varlıklardaki artış]	1 214 800
Increased value of capital [sermaye değeri artışı]	4 185 000
Toplam	11 360 885

(ibidem, s. 363, 364.)

Hâlâ merkezîleşmeden söz ediliyormuş! Odak noktasında, para ödünç veren kodamanların ve büyük tefecilerin çevrelediği sözde ulusal bankaların bulunduğu kredi sistemi, muazzam bir merkezîleşmedir ve bu asalaklar sınıfına, yalnızca sanayici kapitalistleri düzenli aralıklarla kırıp geçirmelerini değil, aynı zamanda gerçek üretime en tehlikeli şekilde müdahale etmelerini sağlayan muhteşem bir güç verir; ve bu çete üretim hakkında hiçbir şey bilmez ve onunla hiçbir ilgisi yoktur. 1844 ve 1845 tarihli yasalar, finansörlerin ve *stock-jobber*'ların [hisse senedi simsarlarının] da katıldığı bu haydutlar çetesinin gücünün kanıtlarıdır.

Ama bu saygıdeğer haydutların ulusal ve uluslararası üretimi yalnızca üretimin ve sömürülenlerin kendilerinin çıkarları doğrultusunda sömürüyor olabileceklerini düşünen biri kaldıysa, bankerlerin yüksek manevi değerleri hakkındaki şu sözler, kuşkusuz, bu kişiyi daha fazla bilgilendirecektir:

> "Bankacılık kuruluşları ... ahlaklı ve dinlerine bağlı kurumlardır ... Bankerinin dikkatli ve azarlayıcı bakışlarıyla karşılaşma korkusu, kim bilir kaç kez, genç tüccarı, gürültücü ve savurgan arkadaşlar grubuna katılmaktan alıkoymuştur! ... Bankerinin gözünde iyi bir yere sahip olma kaygısını neden duyuyordu? ... Bankerinin suratını asması, onun üzerinde, arkadaşlarının kınamalarına ve göz korkutmalarına göre daha etkili olmamış mıydı? Dolandırıcılık yapma ya da en küçük bir yanlış bildirimde bulunma suçunu işlediğinin düşünülmesinin kuşkulara yol açması nedeniyle borç edinme olanaklarının sınırlanabileceği ya da ortadan kaldırılabileceği korkusunu yaşamadı mı? ... Ve bu dostça öğütler, onun açısından, papazın öğütlerine oranla daha değerli değil miydi?" (G. M. Bell, İskoç banka yöneticisi, *The Philosophy of Joint Stock Banking,* London 1840, s. 46, 47.)

Bölüm

34

Currency Principle ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı

★ ★ ★

{Ricardo'nun metaların fiyatlarıyla ilişkili olarak paranın değeri hakkındaki teorisi daha önceki bir eserde[13] incelenmişti; bu nedenle burada en gerekli noktalar üzerinde durmakla yetinebiliriz. Ricardo'ya göre (madenî) paranın değeri, onda nesnelleşmiş olan emek-zamanla belirlenir; ama yalnızca, paranın niceliği ile mübadele edilecek olan metaların miktarı ve fiyatı arasında doğru bir oran bulunduğu sürece... Diğer koşullar aynı kalırken, paranın niceliği bu oranın üzerine çıkarsa, değeri azalır ve meta fiyatları yükselir; doğru oranın altına düşerse, değeri artar ve meta fiyatları düşer. Birinci durumda, altın fazlalığının ortaya çıktığı ülke, değerinin altına düşen altını ihraç edecek ve meta ithal edecektir; ikinci durumda, altına değerinden yüksek fiyatlar biçilen ülkelere altın akacak ve değerlerinden düşük fiyatlar biçilen metalar, bu ülkelerden, normal fiyatlarını elde edebilecekleri pazarlara akacaktır. Bu varsayımlar altında, "sikke şeklinde olsun, külçe şeklinde olsun, altının kendisi, kendi değerinden daha büyük ya da daha küçük bir metal değerinin değer işareti olabileceğinden, örneğin dolaşımdaki konvertibl banknotların aynı kaderi paylaşmaları anlaşılırdır. Banknotların konvertibl olmasına, yani gerçek değerlerinin nominal değerlerine karşılık gelmesine rağmen, dolaşımdaki paranın, yani altın ve banknotların toplam kütlesi

13 Marx, "Zur Kritik der politischen Oekonomie", Berlin 1859, s. 150 vd. [Bkz. MEW, Band 13, s. 144 vd. –*Almanca ed.*].

(*the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes*), bunun toplam niceliğinin, daha önce açıklanmış olan nedenlerle, dolaşımdaki metaların mübadele değeriyle ve altının metal olarak değeriyle belirlenen düzeyin üzerine çıkmasına ya da bu düzeyin altına düşmesine bağlı olarak, değer kazanabilir ya da değer yitirebilir ... Altına oranla kâğıdın değil, bir arada ele alınan altının ve kâğıdın ya da bir ülkenin dolaşım araçlarının toplam kütlesinin bu değer kaybı, Ricardo'nun başlıca icatlarından biridir ve Lord Overstone & Co., bu icadı zorla kendi hizmetlerine sokmuş ve Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 tarihli banka mevzuatının temel bir ilkesi hâline getirmişti." (l.c. s. 155.*)

Ricardo'nun bu teorisinin yanlışlığının aynı yerde sunulan kanıtlarını burada yeniden aktarmamız gerekmez. Bizi yalnızca, Ricardo'nun teoremlerinin Peel'in yukarıda anılan banka yasasını dikte eden banka teorisyenleri okulu tarafından ne şekilde işlenmiş olduğu ilgilendiriyor.

"19. yüzyıldaki ticaret bunalımları ve özellikle de 1825'teki ve 1836'daki büyük bunalımlar, Ricardo'nun para teorisinin daha da geliştirilmesine olmasa bile yeni uygulamalarına yol açmıştı. Burjuva üretim sürecinin tüm ögelerinin, kaynakları ve savunma çareleri bu sürecin en yüzeysel ve en soyut alanı olan para dolaşımı alanında aranan çatışmasının boşaldığı yerler, artık, Hume'da olduğu gibi değerli metallerin 16. ve 17. yüzyıldaki değer kaybı ya da Ricardo'da olduğu gibi kâğıt paranın 18. yüzyıldaki ve 19. yüzyılın başındaki değer kaybı gibi tek tek bazı iktisadi görüngüler değil, dünya pazarındaki büyük fırtınalardı. İktisadi hava durumu kâhinlerinin yaslandığı asıl teorik varsayım, gerçekte, Ricardo'nun katıksız madenî dolaşımın yasalarını keşfetmiş olduğu dogmasından başka bir şey değildir. Yapmaları gereken tek bir şey kalmıştı ve o da kredi dolaşımının ya da banknot dolaşımının bu yasalara tabi kılınmasıydı.

Ticaret bunalımlarının en genel ve en açık görüngüsü, meta fiyatlarındaki, bunların uzun ve genel bir yükselişini izleyen ani ve genel düşüştür. Meta fiyatlarındaki genel düşüş, tüm metalara oranla paranın göreli değerinin yükselmesi olarak, ve fiyatlardaki genel yükseliş, tersine, paranın göreli değerinin düşmesi olarak ifade edilebilir. Her iki ifade de, görüngüyü tarif eder ama açıklamaz ... Anlatım biçimlerinin farklılaşması problemde herhangi bir değişikliğe yol açmaz; problemin Almancadan İngilizceye çevrilmesi de aynı anlama gelirdi. Bu nedenle, Ricardo'nun teorisi fazlasıyla elverişliydi, çünkü bu teori bir totolojiye nedensel bir ilişki görüntüsünü kazandırır. Meta fiyatlarında düzenli aralıklarla görülen genel düşüşün nedeni nedir? Paranın göreli değe-

* Bkz. MEW, Band 13, s. 147-148. –*Almanca ed.*

rinin düzenli aralıklarla yükselmesidir. Peki ya meta fiyatlarında düzenli aralıklarla görülen genel yükselişin nedeni nedir? Paranın göreli değerindeki düzenli aralıklarla görülen bir düşmedir. Fiyatların düzenli aralıklarla yükselmesinin ve düşmesinin, bunların düzenli aralıklarla yükselmesinden ve düşmesinden kaynaklandığını söylemek de aynı derecede doğru olurdu ... Totolojinin nedensel bir ilişkiye dönüştürülmesi bir kez kabul edildiğinde, gerisi kolaylıkla gelir. Meta fiyatlarındaki yükseliş paranın değerinin düşmesinden kaynaklanır. Ama paranın değerindeki düşüş, Ricardo'dan bildiğimiz üzere, dolaşımın dolup taşmasından, yani, dolaşımdaki para kütlesinin, paranın kendisine içkin olan değerle ve metaların onlara içkin olan değerleriyle belirlenen düzeyin üzerine çıkmasından kaynaklanır. Aynı şekilde, meta fiyatlarındaki genel düşüş de, paranın değerinin, dolaşım araçları miktarındaki bir yetersizlik nedeniyle, kendisine içkin olan değerin üzerine çıkmasıyla açıklanır. Demek ki, fiyatların düzenli olarak yükselmelerinin ve düşmelerinin nedeni, düzenli aralıklarla dolaşımda çok fazla ya da çok az paranın bulunmasıdır. Fiyatlardaki yükselişin para dolaşımındaki bir azalmayla ve fiyatlardaki düşüşün dolaşımdaki bir artışla çakışmış olduğu gösterilse bile, dolaşımdaki metaların miktarındaki herhangi bir azalma ya da artış nedeniyle, dolaşımdaki paranın niceliğinin mutlak olarak değilse de göreli olarak artmış ya da azalmış olduğu (bunu istatistiksel olarak kanıtlamak hiçbir şekilde mümkün olmasa bile) iddia edilebilir. Ricardo'ya göre bu genel fiyat dalgalanmalarının katıksız madenî dolaşımda da gerçekleşmek zorunda olduğunu, ama bu dalgalanmaların, birbirlerinin yerini alarak, böylece örneğin dolaşım aracı eksikliğinin meta fiyatlarının düşmesine, meta fiyatlarındaki düşüşün metaların yurt dışına ihraç edilmesine, ama bu ihracatın da ülkeye altın ithal edilmesine, bu altın girişinin de yine meta fiyatlarının yükselmesine yol açmasıyla dengelendiğini görmüştük. Metaların ithal edildiği ve altının ihraç edildiği dolaşımın dolup taşması durumunda tersi olur. Ricardo'daki madenî dolaşımın kendi doğasından kaynaklanan genel fiyat dalgalanmalarının, güçlü ve şiddetli biçimlerini, yani bunalım biçimlerini kredi sisteminin gelişmiş olduğu dönemlerde almalarına rağmen, böylece apaçık hâle gelir ki, banknot ihracı, tam olarak madenî dolaşımın yasalarınca düzenlenmez. Madenî dolaşımın ilacı, değerli metallerin ithalatı ve ihracatıdır; bunlar hemen sikkeler şeklinde dolaşıma girer ve girişleri ya da çıkışları aracılığıyla meta fiyatlarını düşürür ya da yükseltir. Meta fiyatları üzerindeki aynı etkinin, şimdi, bankalar tarafından, yapay olarak, madenî dolaşımın yasalarının taklit edilmesi yoluyla yaratılması gerekir. Yurt dışından para girişi varsa, bu, dolaşım araçları eksikliğinin bulunduğunun, paranın de-

ğerinin çok yüksek ve meta fiyatlarının çok düşük olduğunun ve dolayısıyla yeni ithal edilen altınla orantılı olarak dolaşıma banknot sokulması gerektiğinin bir kanıtıdır. Diğer yandan, yurt dışına altın çıkışıyla orantılı olarak da, dolaşımdan banknot çekmek gerekir. Bir başka deyişle, banknot ihracı, değerli metallerin ithalat ve ihracatına göre ya da kambiyo kuruna göre düzenlenmek zorundadır. Ricardo'nun yanlış varsayımı, yani, altının sadece sikke olduğu ve bu nedenle ithal edilen tüm altının dolaşımdaki parayı artırdığı ve bu yüzden fiyatların yükselmesine yol açtığı, ihraç edilen tüm altının sikkeleri azalttığı ve bu yüzden fiyatların düşmesine yol açtığı şeklindeki teorik varsayım, burada, *herhangi bir anda elde ne kadar altın bulunuyorsa dolaşıma o kadar sikke sokmak şeklindeki pratik deneye* dönüşür. İngiltere'de '*Currency Principle*' Okulu adıyla bilinen Lord Overstone (Jones Loyd'da banker), Albay Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot ve bir dizi başka yazar, bu öğretiyi vaaz etmekle kalmayıp, Sir R. Peel'in 1844 ve 1845 tarihli Banka Yasaları aracılığıyla İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli hâline getirdi. En geniş ulusal ölçekteki deneylere göre bunun hem teorik hem de pratik olarak uğradığı utanç verici başarısızlık, ancak kredi teorisi ele alınırken ortaya koyulabilir." (l.c. s. 165-168.[*])

Bu okulun eleştirisi Thomas Tooke, James Wilson (1844-1847 dönemi *Economist*'inde) ve John Fullarton'dan geldi. Ama onların da altının doğasını anlamakta ne kadar yetersiz kaldıklarını ve para ile sermaye arasındaki ilişki hakkında açıklıktan ne kadar yoksun olduklarını pek çok kez ve özellikle de bu kitabın 28. bölümünde gördük. Burada yalnızca Peel'in Banka Yasaları hakkındaki 1857 tarihli Avam Kamarası Komitesinin (B. C. 1857) görüşmeleriyle bağlantılı bazı noktalara yer verilecek –F. E.}

İngiltere Bankası'nın eski Guvernörü J. G. Hubbard tanıklık ediyor:

> 2400. "Altın ihracatının etkisi ... meta fiyatlarıyla hiçbir şekilde ilişkili değildir. Altın ihracatının, faiz getiren değerli kâğıtların fiyatı üzerinde bir etkisi vardır ve bu çok önemli bir etkidir, çünkü, faiz oranı değişirken, bu faizi bünyelerinde barındıran metaların değeri kaçınılmaz olarak bundan güçlü bir şekilde etkilenir."

Hubbard, 1834-1843 ve 1844-1853[†] yıllarıyla ilgili olarak, başlıca ticari mallardan on beşinin fiyat hareketlerinin altın çıkış ve girişlerinden ve faiz oranından tümüyle bağımsız olduğunu gösteren iki tablo sunuyor. Buna karşılık, aynı tablolar, aslında "yatırılmamış sermayemizin temsilcisi olan" altının çıkış ve girişleriyle faiz oranı arasında sıkı bir bağlantının bulunduğunu kanıtlıyor.

---

* Krş. MEW, Band 13, s. 156-158. –*Almanca ed.*

† Özgün metinde "1845-1856". –*Türkçe ed.*

> [2402.] "1847'de, çok büyük miktarda Amerikan değerli kâğıdı yeniden Amerika'ya aktarıldı, Rus değerli kâğıtları yeniden Rusya'ya aktarıldı ve kıta ülkelerine ait başka değerli kâğıtlar tahıl tedarik ettiğimiz yerlere aktarıldı."

Hubbard'ın aşağıdaki tablolarında temel alınan başlıca 15 mal şunlar: Pamuk, pamuk ipliği, pamuklu dokuma, yün, yünlü kumaş, keten, keten bezi, çivit, dökme demir, kalay, bakır, don yağı, şeker, kahve, ipek.

I. 1834-1843

Tarih	Bankanın madenî rezervi (sterlin)	Piyasa iskonto oranı (%)	Başlıca 15 maldan fiyatı artanlar	düşenler	değişmeyenler
1 Mart 1834	9 104 000	$2^3/_4$	-	-	-
1 Mart 1835	6 274 000	$3^3/_4$	7	7	1
1 Mart 1836	7 918 000	$3^1/_4$	11	3	1
1 Mart 1837	4 077 000	5	5	9	1
1 Mart 1838	10 471 000	$2^3/_4$	4	11	-
1 Eylül 1839	2 684 000	6	8	5	2
1 Haziran 1840	4 571 000	$4^3/_4$	5	9	1
1 Aralık 1840	3 642 000	$5^3/_4$	7	6	2
1 Aralık 1841	4 873 000	5	3	12	-
1 Aralık 1842	10 603 000	$2^1/_2$	2	13	-
1 Haziran 1843	11 566 000	$2^1/_4$	1	14	-

II. 1844-1853

Tarih	Bankanın madenî rezervi (sterlin)	Piyasa iskonto oranı (%)	Başlıca 15 maldan fiyatı artanlar	düşenler	değişmeyenler
1 Mart 1844	16 162 000	$2^1/_4$	-	-	-
1 Aralık 1845	13 237 000	$4^1/_2$	11	4	-
1 Eylül 1846	16 366 000	3	7	8	-
1 Eylül 1847	9 140 000	6	6	6	3
1 Mart 1850	17 126 000	$2^1/_2$	5	9	1
1 Haziran 1851	13 705 000	3	2	11	2
1 Eylül 1852	21 853 000	$1^3/_4$	9	5	1
1 Aralık 1853	15 093 000	5	14	-	1

Hubbard şu yorumu yapıyor:

> "1834 ile 1843 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde olduğu gibi 1844 ile 1853 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde de, Bankanın altın miktarındaki hareketlere, her zaman, iskontolar için öndelenen ödünç verilebilir para değerindeki bir azalma ya da artış eşlik etti; ve bu ülkedeki metaların fiyatlarındaki değişmeler, İngiltere Bankası'nın altın miktarındaki dalgalanmaların gösterdiği üzere, dolaşım miktarından tam bir bağımsızlık sergiliyor." (*Bank Acts Report* 1857, II, s. 290, 291.)

Metaların arz ve talebi bunların piyasa fiyatlarını düzenlediğinden, Overstone'un, iskonto oranında ifade edildiği şekliyle ödünç verilebilir para sermaye talebi (ya da daha çok arzın bundan sapmaları) ile gerçek "sermaye" talebini aynı saymasının ne kadar yanlış olduğu burada netlik kazanıyor. Meta fiyatlarının *currency* tutarındaki dalgalanmalarla belirlendiği iddiası, şimdi, iskonto oranındaki dalgalanmaların, para-sermayeden farklı olarak gerçek maddî sermayeye yönelik talepteki dalgalanmaları gösterdiği ifadesinin arkasına saklanır. Hem Norman'ın hem de Overstone'un bunu aynı komitenin huzurunda nasıl gerçekten de savunduklarını ve özellikle de ikincisinin, sonunda tümüyle köşeye sıkışana kadar, hangi zayıf hilelere başvurmak zorunda bırakıldığını görmüştük. (Bölüm 26.) Elde bulunan altın miktarındaki değişmelerin, ülkedeki dolaşım araçlarının miktarını artırarak ya da azaltarak, bu ülkedeki meta fiyatlarını yükseltmek ya da düşürmek zorunda olduğu, gerçekten de eskimiş olan fantezidir. Bu durumda, altın ihraç ediliyorsa, bu *currency* teorisine göre, altının gittiği ülkedeki metaların fiyatları ve dolayısıyla da, altın ihraç eden ülkenin, altın ithal eden ülkenin pazarında bulunan ihraç ürünlerinin değeri yükselmek zorundadır; buna karşılık, altın ithal eden ülkenin ihraç ettiği ürünler, kendi ülkelerinde değer kazanırken, altın ihraç eden ülkenin pazarında değer yitirirdi. Ama aslında, altın miktarındaki azalma yalnızca faiz oranını yükseltir ve altın miktarındaki artış onu düşürür; ve faiz oranındaki bu dalgalanmalar, maliyet fiyatlarının saptanmasında ya da arz ve talebin belirlenmesinde herhangi bir rol oynamasaydı, meta fiyatları üzerinde hiçbir etkide bulunmazdı. –

Hindistan'la iş yapan büyük bir firmanın yöneticisi olan N. Alexander, aynı raporda, kısmen İngiliz dokumalarının Çin'deki satışlarını durduran Çin İç Savaşı, kısmen de Avrupa'da ortaya çıkan ve İtalya ile Fransa'da ipek yetiştiriciliğine ciddi bir darbe vuran ipek böceği hastalığı nedeniyle '50'li yılların ortalarında Hindistan'a ve Çin'e güçlü bir gümüş akışının gerçekleşmesi hakkında şöyle konuşuyor:

> 4337. "Akış Çin'e mi yoksa Hindistan'a mı? – Gümüşü Hindistan'a gönderirsiniz ve bunun büyük bir kısmıyla afyon satın alırsınız, bunların tümü ipek alımı için fon oluşturmak üzere Çin'e gider; ve Hindistan'daki pazarların durumu," (gümüşün orada birikmesine rağmen) "tüccar için, dokuma ya da İngiliz sanayi ürünleri yerine gümüş göndermeyi daha kârlı bir yatırım hâline getirir." – 4338. "Gümüşü elde etmemizi, Fransa'dan büyük miktarlarda gümüş çıkışının gerçekleşmiş olmasına borçlu değil miyiz? – Evet, çok büyük miktarlarda." – 4344. "Fransa'dan ve İtalya'dan ipek ithal etmek yerine, bu ülkelere hem Bengal'den hem de Çin'den gelen büyük miktarlarda ipek gönderiyoruz."

Yani Asya'ya meta yerine gümüş (bu kıtanın para metali) gönderilmişti ve bunun nedeni, meta fiyatlarının onları üreten ülkede (İngiltere) yükselmiş olması değil, bunları ithal eden ülkede, aşırı ithalat nedeniyle düşmüş olmasıydı; ve bu, söz konusu gümüşün İngiltere tarafından Fransa'dan alınmış ve karşılığının zorunlu olarak kısmen altınla ödenmiş olmasına rağmen gerçekleşmişti. *Currency* teorisine göre, bu tür bir ithalatın sonucu, İngiltere'deki fiyatların düşmesi ve Hindistan ile Çin'deki fiyatların yükselmesi olmalıydı.

Bir başka örnek. Liverpool'un önde gelen tüccarlarından Wylie, Lordlar Komitesinin (C. D. 1848/1857) huzurunda şunları söyler:

> 1994. "1845 yılının sonunda" {pamuk eğirmeciliğinden} "daha kazançlı ve bu kadar büyük kârlar getiren başka bir iş yoktu. Pamuk stoku büyük ve iyiydi, kullanışlı pamuk libresi 4 peniden satın alınabiliyordu ve bu tür bir pamuk kullanılarak, bu tutarı aşmayan bir harcamayla, yani iplikçi için libre başına toplam olarak 8 peni civarındaki bir maliyetle, 40 numaralı iyi *secunda mule twist* imal edilebiliyordu. Bu ipliğin büyük bir kısmı Eylül ve Ekim 1845'te libresi $10^1/_2$ ve $11^1/_2$ peniden satılmış ya da sözleşme konusu olmuştu ve iplikçiler bazı örneklerde pamuğun ilk maliyetine eşit bir kâr gerçekleştirmişti." – 1996. "Bu iş, 1846 yılının başına kadar kazançlı olmayı sürdürdü." – 2000. "3 Mart 1844'te pamuk stoku" {627 042 balya} "bugünkünün" {301 070 balya olduğu 7 Mart 1848'dekinin} "iki katından fazlaydı ve buna rağmen libre fiyatı $1^1/_4$ peni daha pahalıydı" {5 peni yerine $6^1/_4$ peni}. "Aynı zamanda iplik (40 numaralı iyi *secunda mule twist*) $11^1/_2$-12 peniden Ekim'de $9^1/_2$ peniye ve Aralık 1847 sonunda $7^3/_4$ peniye düşmüştü; iplik eğirmek için kullanılan pamuğun alış fiyatına iplik satılıyordu." (ib., No. 2021, 2023.)

Bu, Overstone'un, sermayenin "kıt" olması nedeniyle paranın "pahalı" olduğu yönündeki bilgeliğinin, onun öz çıkarlarını yansıttığını gösteriyor. Banka faiz oranı 3 Mart 1844'te %3 düzeyindeydi; Ekim ve Kasım 1847'de %8'e ve %9'a yükseldi ve 7 Mart 1848'de hâlâ %4'tü. Satışların tümüyle durması ve paniğe karşılık gelen yüksek faiz oranıyla birlikte paniğin kendisi, pamuk fiyatlarını, arzın durumuna karşılık gelen fiyatlarının çok altına düşürdü. Bunun sonucu, bir yandan 1848'de ithalatın muazzam derecede azalması ve diğer yandan Amerika'da üretimin azalmasıydı; pamuk fiyatlarının 1849'da yeniden yükselmesinin nedeni de buydu. Overstone'a göre, metalar çok pahalıydı, çünkü ülkede çok fazla para vardı.

> 2002. "Pamuk sanayisinin durumunun yakın geçmişte bozulması, ham madde kıtlığıyla açıklanamaz, çünkü ham madde stokunun çok azalmış olmasına rağmen, fiyatlar düşmüş görünüyor."

Ama Overstone, metanın fiyatı ya da değeri ile paranın değerini, yani faiz oranını, işine geldiği gibi karıştırır. Wylie, 2026. soruya cevabında, Cardwell ile Sir Charles Wood'un Mayıs 1847'de "1844 tarihli Banka Yasasının bir bütün olarak uygulanmasının gerekli olduğunu iddia etmelerine" dayanak oluşturan *currency* teorisi hakkındaki genel değerlendirmesini paylaşır:

> "Bu ilkelerin, paraya yapay bir yüksek değer ve tüm metalar ile ürünlere yıkıcı derecede düşük bir değer verecek nitelikte olduklarını düşünmüştüm."

Bu Banka Yasasının genel olarak işler üzerindeki etkileri hakkında şunları da söyler:

> "İmalatçı şehirlerden ABD'ye gidecek olan malların alımı karşılığında tüccarlara ve bankerlere çekilen olağan poliçeler olan dört ay vadeli poliçeler sadece büyük kayıplarla iskonto ettirilebildiğinden, siparişlerin karşılanması, söz konusu dört ay vadeli poliçelerin iskonto ettirilebilir hâle gelmesini sağlayan 25 Ekim tarihli Hükümet Mektubuna" {Banka Yasasının askıya alınmasına} "kadar büyük ölçüde durmuştu." (2097.)

Yani, Banka Yasasının askıya alınması, taşrada da bir kurtuluş etkisi yaratmıştı.

> 2102. "Geçtiğimiz Ekim ayında" {1847} "burada mal alan neredeyse tüm Amerikalı alıcılar siparişlerini hemen azaltabildikleri kadar azaltmıştı; ve paranın pahalılığı haberi Amerika'ya ulaşır ulaşmaz tüm yeni siparişler son bulmuştu." – 2134. "Tahılın ve şekerin durumları özeldi. Tahıl piyasası hasat beklentilerinden ve şeker çok büyük miktarlardaki stoklardan ve ithalattan etkilenmişti." – 2463. "Amerika'ya borçlarımızın ... büyük bir kısmı konsinye malların zorunlu satışları yoluyla tasfiye edilmişti ve korkarım büyük bir kısmı da buradaki iflaslar yoluyla iptal edilmişti." – 2196. "Doğru hatırlıyorsam, *Ekim 1847'de Menkul Kıymetler Borsamızda yüzde 70 ödeniyordu."*

{Olumsuz sonuçları uzun süren ve 1842'de eksiksiz bir artçı bunalımla birleşen 1837 bunalımı ile aşırı üretimi hiçbir şekilde görmek istemeyen (ne de olsa, bayağı iktisada göre, bu, saçma ve olanaksızdı!) sanayicilerin ve tüccarların kendi çıkarlarına dayalı körlükleri, sonunda, *currency* okulunun kendi dogmasını ulusal ölçekte hayata geçirmesini mümkün kılan kafa karışıklığına yol açmıştı. 1844/45 Banka mevzuatı kabul edilmişti.

1844 tarihli Banka Yasası, İngiltere Bankası'nı bir banknot ihraç departmanı ile bir bankacılık departmanına ayırır. İhraç departmanına 14 milyonluk (çoğunluğunu devlet borçlarının oluşturduğu) güvenceler ve en fazla $^{1}/_{4}$'ü gümüşten oluşabilecek olan tüm madenî rezerv verilir ve bu departman ikisinin toplam tutarına eşit miktarda banknot ihraç eder.

Halkın ellerinde bulunmayan banknotlar bankacılık departmanında tutulur ve gündelik kullanım için gerekli olan az miktardaki sikkelerle birlikte (yaklaşık bir milyon) onun her zaman hazır durumdaki rezervini oluşturur. İhraç departmanı halka banknot karşılığında altın ve altın karşılığında banknot verir; halkla yapılan diğer işlemler bankacılık departmanı tarafından yürütülür. 1844'te İngiltere'de ve Galler'de kendi banknotlarını çıkarma yetkisi bulunan özel bankalar bu haklarını korur, ama banknot ihraçlarına kota koyulur; bu bankalardan biri kendi banknotlarını ihraç etmekten vazgeçtiğinde, İngiltere Bankası, karşılığı bulunmayan banknot tutarını, ilgili bankanın kotasının $^{2}/_{3}$'ü miktarında artırabilir; bankanın banknot ihracı bu yolla 1892'ye kadar 14 milyon sterlinden $16^{1}/_{2}$ milyon sterline (tam olarak 16 450 000 sterline) yükseldi.

Yani, bankanın rezervinden çıkan her beş sterlinlik altın için beş sterlinlik bir banknot ihraç departmanına döner ve imha edilir; rezerve eklenen her beş sterlinlik altın sikke (*sovereign*) için yeni bir beş sterlinlik banknot dolaşıma girer. Böylece, Overstone'un, tümüyle madenî dolaşımın yasalarına göre düzenlenen ideal kâğıt dolaşımı hayata geçirilmiş olur ve böylece, *currency* savunucularının iddialarına göre, bunalımlar, tüm zamanlar için olanaksız kılınır.

Ama gerçekte, bankanın iki bağımsız departmana ayrılması, banka yönetiminin elinden, kritik anlarda hazırda olan tüm araçları serbestçe kullanma olanağını almıştı ve bu nedenle, ihraç departmanının elinde dokunulmayan milyonlarca sterlinlik altın ve bunun dışında 14 milyonluk güvenceleri bulunurken, bankacılık departmanının iflasın eşiğine geldiği durumlar ortaya çıkabilmişti. Ve neredeyse her bunalımda, yurt dışına, asıl olarak Bankanın madenî rezerviyle karşılanması gereken güçlü bir altın çıkışının gerçekleştiği bir kesitle karşılaşıldığından, bu durumlar çok daha kolay bir şekilde ortaya çıkabilmişti. Ama o zaman, yurt dışına akan her bir beş sterlin için, ülkedeki dolaşımdan beş sterlinlik bir banknot çekilir, yani dolaşım araçlarının miktarı, tam da en fazla dolaşım aracına en fazla gereksinim duyulan anda küçültülmüş olur. Dolayısıyla, 1844 tarihli Banka Yasası, bir bunalım patlak verdiğinde, tüm ticaret dünyasını, doğrudan doğruya, banknotlardan oluşan bir rezerv fonu oluşturmaya, yani bunalımı hızlandırmaya ve keskinleştirmeye yöneltir; borç para talebinin, yani ödeme araçları talebinin kritik anlarda etkili olan ve ödeme araçları arzının sınırlanmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşen bu yapay yükselişi yoluyla, faiz oranını bugüne kadar duyulmamış yüksekliklere çıkarır; demek ki, bunalımları ortadan kaldırmak yerine, onları, ya tüm sanayi dünyasının ya da Banka Yasasının parçalanmak zorunda kalacağı noktaya kadar tırmandırır. İki kez, 25

Ekim 1847'de ve 12 Kasım 1857'de, bunalım bu yüksekliğe ulaşmıştı; o zamanlarda, hükümet, 1844 tarihli Yasayı askıya alarak Bankayı banknot ihraç sınırlamalarından kurtarmıştı ve bu, iki seferinde de, bunalımı aşmaya yetmişti. 1847'de, birinci sınıf güvenceler karşılığında artık yine banknot elde edilebileceğinin bilinmesi, gömülenmiş olan 4-5 milyonluk banknotların yeniden gün ışığına çıkmasına ve dolaşıma girmesine yetmişti; 1857'de, çok kısa bir süreliğine, yasal miktarı aşan yaklaşık bir milyonluk banknot ihraç edilmişti.

Değinilmesi gereken bir başka nokta, 1844 tarihli banka mevzuatının, yüzyılın ilk yirmi yılını anımsatan bazı izler de taşıdığıdır; o dönemde, Bankanın madenî parayla yapılan ödemeleri durdurulmuş ve banknotlar değer yitirmişti. Banknotların kredilerini yitirebileceği korkusu hâla fazlasıyla hissediliyor; bu, çok gereksiz bir korkudur, çünkü daha 1825'te, dolaşımın dışına çıkarılmış olan bir sterlinlik banknotlardan oluşan eski bir stokun bulunarak ihraç edilmesi, bunalımın aşılmasını sağlamış ve banknotların kredilerinin, güvensizliğin en fazla genelleştiği ve güçlendiği bir zamanda bile, sarsılmamış olduğunu kanıtlamıştı. Bu da tümüyle anlaşılır bir şeydir; ne de olsa, bu değer işaretinin arkasında, gerçekten de, kendi kredisiyle bütün bir ulus duruyor. –F. E.}

Şimdi de Banka Yasasının etkileriyle ilgili birkaç tanık ifadesini dinleyelim. J. St. Mill, 1844 tarihli Banka Yasasının aşırı spekülasyonu sınırlandırmış olduğuna inanır. Bu bilge adam şans eseri 12 Haziran 1847'de konuşmuştu. Dört ay sonra bunalım patlak vermişti. Sözcüğü sözcüğüne "banka yöneticilerini ve genel olarak ticaret dünyasının üyelerini" kutlar, çünkü,

> "bir ticaret bunalımının doğasını, ve aşırı spekülasyonu destekleyerek hem kendilerine hem de halka yaptıkları büyük kötülüğü eskisine göre çok daha iyi anlıyorlar." (B. C. 1857, No. 2031.)

Bilge adama göre,

> "ücret ödeyen fabrikatörlere ve başkalarına verilen öndelikler şeklinde" (bir sterlinlik banknotlar ihraç edildiğinde) "... bu banknotlar, onları tüketim için harcayan başkalarının ellerine geçebilir ve bu durumda bu banknotların kendileri metalara yönelik bir talep oluşturur ve bir süreliğine fiyatlardaki bir artışı teşvik etme eğilimi sergileyebilir." [No. 2066.]

Yani, Bay Mill, fabrikatörlerin, altın yerine kâğıtla ödeme yaptıkları için daha yüksek ücretler ödeyeceklerini mi kabul ediyor? Yoksa, fabrikatörün, öndeliğini 100 sterlinlik banknotlarla alması ve bunları altınla mübadele etmesi durumunda, söz konusu ücretlerin, doğrudan doğruya 1 sterlinlik banknotlarla ödenmeleri durumunda yaratacaklarından daha az talep yaratacaklarını mı düşünüyor? Ve, örneğin belirli maden-

cilik bölgelerinde ücretlerin yerel bankalar tarafından birden fazla işçinin eline topluca beş sterlinlik bir banknotun geçeceği şekilde ödenmiş olduğunu bilmiyor mu? Bu, onların talebini artırır mı? Yoksa, bankerler, fabrikatörlere, küçük banknotlarla, büyük banknotlarla yapacaklarına göre daha kolay bir şekilde ve daha fazla para mı öndeler?

{Ekonomi politik hakkındaki bütün eseri, hiçbir çelişkiden çekinmeyen bir seçmecilik sergilemeseydi, Mill'in bir sterlinlik banknotlardan duyduğu bu tuhaf korku açıklanamaz olurdu. Bir yandan, pek çok konuda Overstone'a değil Tooke'a hak verir, diğer yandan, meta fiyatlarının elde bulunan paranın miktarıyla belirlendiğine inanır. Dolayısıyla, ihraç edilen bir sterlinlik her bir banknot için (tüm diğer koşullar aynı kalırken) bankanın rezervine bir sterlinlik bir altın sikkenin (*sovereign*) girdiğine hiçbir şekilde ikna olmamıştır; dolaşım aracı miktarının artabileceğinden ve böylece bunun değer yitirebileceğinden, yani meta fiyatlarının yükselebileceğinden korkar. Yukarıdaki kuşkunun ardında sadece ve sadece bu yatmaktadır. –F. E.}

Tooke, C. D. 1848/1857 huzurunda, bankanın ikiye ayrılması ve banknotların altına çevrilmesinin güvence altına alınmasına yönelik aşırı önlemler hakkında şunları söyler:

1837'yle ve 1839'la karşılaştırıldığında faiz oranın 1847'de daha büyük dalgalanmalar göstermiş olmasının tek nedeni bankanın iki departmana ayrılmasıymış. (3010.) – Banknotların sağlamlığı, 1825'te de, 1837 ve 1839'da da etkilenmemişti. (3015.) – 1825'teki altın talebinin tek amacı, taşra bankalarının 1 sterlinlik banknotlarının tümüyle itibarsızlaşmasından kaynaklanan boşluğu doldurmaktı; bu boşluk, İngiltere Bankası'nın da 1 sterlinlik banknotlar ihraç etmesine kadar, sadece altınla doldurulabildi. (3022.) – Kasım ve Aralık 1825'te ihracat amaçlı en küçük bir altın talebi yoktu. (3023.)

> "Hem yurt içindeki hem de yurt dışındaki bir itibarsızlaşma söz konusu olduğunda, kâr paylarının ve mevduatların ödenemez duruma gelmesinin sonuçları, banknotların ödenmesinin askıya alınmasının sonuçlarına göre çok daha ağır olurdu." (3028.)
>
> 3035. "Nihai olarak banknotların konvertibilitesini tehdit etmiş olan her durumun, bir ticari sıkışıklık anında ciddi zorluklara yol açabilecek bir durum olacağını söylemez miydiniz? – Kesinlikle hayır."
>
> 1847 yılı içinde "banknot ihracındaki bir artış, belki, 1825'te olduğu gibi, Bankanın kasalarının yeniden doldurulmasına katkıda bulunurdu". (3058.)

Newmarch, B. A. 1857 huzurunda şunları söyler:

> 1357. Bankanın "Departmanların[ın] bu ayrılmasının ... ilk olumsuz sonucu ... ve ... altın rezervinin ikiye bölünmesinin kaçınılmaz bir sonucu,

İngiltere Bankası'nın bankacılık işlemlerinin, yani banka ile ülkedeki ticaret arasında doğrudan bağlantı kuran kısmının bütününün, eski rezervinin yalnızca yarısıyla yürütülmüş olmasıydı. Bu nedenle, rezervin bölünmesi, bankacılık departmanının rezervi ne zaman azalsa, bu azalmanın miktarı küçük bile olsa, Bankanın iskonto oranını değiştirmek zorunda kalmasına yol açtı. Bu yüzden, azalmış olan rezerv, iskonto oranında sık görülen değişim ve dalgalanma dizilerine neden oldu." – 1358. "1844'ten beri" (Haziran 1857'ye kadar) "bu değişmelerin sayısı 60'a yaklaştı; oysa 1844 öncesindeki aynı süre boyunca söz konusu değişmelerin sayısı kesinlikle bir düzineyi bulmamıştı."

1811'den beri İngiltere Bankası'nın yöneticisi ve bir süre boyunca guvernörü olan Palmer'ın C. D. Lordlar Komitesi (1848/1857) huzurundaki ifadeleri de özel olarak ilgi çekiyor:

828. "Aralık 1825'te Bankada yaklaşık 1 100 000 sterlinlik altın kalmıştı. O zamanlar bu" (1844 tarihli) "Yasa var olsaydı, hiç kuşkusuz tümüyle iflas etmek zorunda kalırdı. Aralık ayında, bir haftada sanırım 5 ya da 6 milyonluk banknot ihraç edilmişti ve bu da o dönemde var olan paniği yatıştırmıştı."

825. "Bankanın ilgili dönemde yapılan işlemleri gerçekleştirme girişiminde bulunması durumunda bugünkü Yasanın başarısız kalacağı ilk dönem" (1 Temmuz 1825'ten beri) "28 Şubat 1837'de yaşanmıştı; o dönemde Bankanın elinde 3 900 000-4 000 000 sterlinlik altın vardı ve o zaman Bankanın rezervinde yalnızca 650 000 sterlin kalırdı. Bir başka dönem 1839'da yaşanmıştı ve 9 Temmuz ile 5 Aralık arasında sürmüştü." – 826. "Bu örnekte rezervin miktarı neydi? –5 Eylül'de, rezervde, toplam olarak 200 000 sterlinlik bir açık vardı (*the reserve was minus altogether 200 000 Pfd. St.*). 5 Kasım'da bir ya da bir buçuk milyona çıkmıştı." – 830. "1844 tarihli Yasa, Bankanın 1837'de Amerika'yla yapılan ticareti desteklemesinin önüne geçerdi." – 831. "Amerika'yla ticaret yapan önde gelen firmaların üçü iflas etmişti ... Amerika'yla bağlantılı olan firmaların neredeyse hepsi itibar yitirmişti ve bence, Banka o dönemde öne çıkmasaydı, kendilerini ayakta tutabilen firmaların sayısı bir ya da ikiyi geçmezdi." – 836. "1837'deki sıkışıklık 1847'dekiyle karşılaştırılamaz. 1837'deki sıkışıklık büyük ölçüde Amerika'yla yapılan ticaretle sınırlı kalmıştı." – 838. (Temmuz 1837'nin başlarında Banka yönetimi sıkışıklığa karşı yapılması gerekenleri tartışmıştı.) "Bazı beylerin savunduğu görüşe göre ... doğru ilke, faiz oranını yükseltmekti; bu yolla, metaların fiyatı düşerdi; kısacası, doğru ilke, parayı pahalı ve metaları ucuz kılmaktı; bu yolla yurt dışına ödeme yapılabilirdi (*by which the foreign payment would be accomplished*)." – 906. "Bankanın yetkileri üzerindeki eski ve doğal sınırın, yani gerçek madenî stok tutarının yerine, 1844 tarihli Yasayla, Bankanın yetkilerine yapay bir sınırlamanın getirilmiş olması, yapay zorluklara ve dolayısıyla da meta fiyatları üzerindeki, bu Yasanın hükümlerinin yokluğunda gereksiz olacak olan bir etkiye yol açma eğilimine sahiptir." – 968. "1844 tarihli Yasa yürürlükteyken, madenî rezervi, normal koşullar altında, dokuz

> buçuk milyonun çok altına düşüremezsiniz. Bunu yapmak fiyatlar ve kredi üzerinde bir baskı yaratırdı ve bu baskı da kambiyo kurlarını öylesine artırırdı ki, altın ithalatı artar ve ihraç departmanındaki miktar aynı ölçüde büyürdü." – 996. {Banka olarak} "Tabi olduğunuz bugünkü sınırlama altında, gümüş üzerinde, kambiyo kurları üzerinde etkide bulunmak için gümüşe gereksinim duyulan zamanlarda gereken derecedeki bir denetim gücüne sahip değilsiniz." – 999. "Bankanın gümüş stokunu onun madenî stokunun $^{1}/_{5}$'iyle sınırlandıran düzenlemenin amacı neydi? – Bu soruya cevap veremem."

Amaç, parayı pahalılaştırmaktı; *currency* teorisi bir yana, bankanın iki departmanının birbirlerinden ayrılmasının ve İskoçya ile İrlanda'daki bankaların belirli bir miktarın üzerindeki banknot ihracı için altın rezervi tutmaya zorlanmasının amacı da aynıydı. Böylece ulusal madenî rezervde bir dağılma gerçekleşti ve bu da onun uygun olmayan kambiyo kurlarını düzeltme olanağını azalttı. Şu düzenlemelerin tümü faiz oranının yükseltilmesi anlamına gelir: İngiltere Bankası'nın, altın rezervi karşılığında ihraç edilenler dışındaki banknot ihracının 14 milyonu aşamayacak olması; bankacılık departmanının, para bolluğu zamanlarında faiz oranını düşüren ve sıkışıklık zamanlarında onu yükselten normal bir banka olarak yönetilmesi; kıta ve Asya ülkeleri ile İngiltere arasındaki kambiyo kurlarını düzeltmenin başlıca aracı olan gümüş stokunun sınırlandırılması; ihracat için hiçbir zaman altına* gereksinim duymayan ve şimdi, banknotlarının, aslında tümüyle hayalî olan bir konvertibilitesi adına altın tutmak zorunda bırakılan İskoç ve İrlanda bankaları hakkındaki düzenlemeler. Gerçek şu ki, 1844 tarihli Yasa, 1857'de, İskoç bankalarına ilk kez altın için hücum edilmesine yol açtı. Yeni banka mevzuatı, yurt dışına altın çıkışı ile yurt içine altın çıkışı arasında da bir ayrım gözetmiyor; oysa hiç kuşkusuz bunların etkileri tümüyle farklı. Piyasa faiz oranı işte bu nedenlerle sürekli olarak şiddetli dalgalanmalar sergiliyor. Palmer, gümüşle ilgili olarak, iki kez, 992'de ve 994'te, Bankanın yalnızca kambiyo kuru İngiltere için elverişli olduğunda banknot karşılığında gümüş satın alabileceğini, yani gümüşün gereksiz olduğunu söyler; çünkü:

> 1003. "Madenî rezervin kayda değer bir kısmının gümüş şeklinde tutulmasının tek amacı, kambiyo kurlarının İngiltere açısından elverişsiz olduğu dönemlerde dışarıya ödeme yapılmasını kolaylaştırmaktır." – 1004. "Gümüş ... dünyanın tüm diğer kısımlarında para olan bir meta olması nedeniyle bu amaca" {yurt dışına ödeme yapma amacına} "yönelik en doğrudan araçtır. Son zamanlarda bir tek ABD sadece altın aldı."

---

* 1. baskıda: "paraya"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Onun görüşüne göre, uygun olmayan bir kambiyo kurunun altını yurt dışına çekmesi söz konusu olmadıkça, Bankanın, sıkışıklık zamanlarında, faiz oranını %5'lik eski düzeyinin üzerine yükseltmesi gerekmezdi. 1844 tarihli Yasa olmasaydı, ona sunulan tüm birinci sınıf poliçeleri (*first class bills*) herhangi bir zorluk çekmeden iskonto edebilirdi. Ama 1844 tarihli Yasa yürürlükteyken ve Bankanın Ekim 1847'de içinde bulunduğu koşullarda,

> "Banka, güvenilir firmalardan hangi faizi isterse istesin, bunlar, ödemelerini sürdürebilmek için onu ödemeye hazır durumdaydı." [1022.]

Ve Yasanın amacı tam da bu yüksek faiz oranıydı.

> 1029. "Faiz oranının dış talep" {değerli metal talebi} "üzerindeki etkisi ile yurt içindeki bir güvensizlik döneminde Bankaya yönelen talebi sınırlandırma amacıyla faiz oranının yükseltilmesi arasında yapmak istediğim büyük ayrım ..." – 1023. "1844 tarihli Yasadan önce, kurlar İngiltere lehineyken ve ülkede fiili bir panik ve korku varken, bu sıkıntılı durumu çözebilecek tek araç olan banknot ihracına herhangi bir sınır koyulmamıştı."

39 yıl boyunca İngiltere Bankası'nın yönetiminde yer almış olan bir adam böyle konuşuyor. Şimdi de, 1801'den beri Spooner, Attwood & Co.'nun *associé*'si [ortağı] olan bir özel bankeri, Twells'i dinleyelim. B. C. 1857'nin huzuruna çıkan tüm tanıklar arasında ülkenin gerçek durumu hakkında bir miktar bilgi veren ve bunalımın yaklaşmakta olduğunu gören tek kişi o. Bunun dışında, o da, söz konusu okulun kurucuları olan *associé*'leri, yani Attwood biraderler gibi, Birmingham'lı *little-shilling* adamları† sınıfına giriyor (bkz. *Zur Kritik der pol. Oek.*, s. 591*). Şunları söylüyor:

> 4488. "Sizce 1844 tarihli Yasa ne şekilde iş gördü? – Size bir banker olarak cevap verecek olsam, fazlasıyla iyi iş gördüğünü söylemem gerekirdi, çünkü bankerlere ve her tür {para} kapitalist{in}e zengin bir hasat sağladı. Ama anlaşmalarını güven içinde yapabilmeleri için iskonto oranının durağanlığına gereksinim duyan dürüst ve çalışkan iş adamları açısından çok kötü bir şekilde iş gördü ... Para ödünç vermeyi çok kârlı bir uğraş hâline getirdi." – 4489. "O" {Banka Yasası,} "Londra'daki hisse senetli bankaların, hissedarlara %20-22 ödemesini mümkün mü kılıyor? – Geçenlerde bir tanesi %18 ve bir başkası sanırım %20 ödüyordu; 1844 tarihli Yasayı çok güçlü bir şekilde destekliyor olmalılar." – 4490. "Fazla sermayeleri olmayan küçük iş adamları ve saygın tüccarlar ... yasa onları gerçekten de çok fazla sıkıştırıyor ... Bunu bilmemi sağlayan tek şey, bunların imzasını taşıyan ödenmemiş poliçelerin çok şaşırtıcı bir miktara ulaştığını görüyor olmam.

---

† Bkz. elinizdeki kitap, s. 539, Attwood Okulu hakkındaki dipnot. –*Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 13, s. 64-65. –*Almanca ed.*

> Bunlar her zaman, tutarları belki 20 sterlin ile 400 sterlin arasında değişen küçük poliçeler; bunların pek çoğu ödenmemiş durumda ve ödenmemiş olarak ülkenin her tarafına geri dönüyorlar; bu da, her zaman ... küçük perakendeci tüccarların ... sıkıntı çektiğinin bir işaretidir."

4494'te, şimdi işlerin kârlı olmadığını açıklıyor. İzleyen açıklamaları, henüz diğerlerinden hiçbiri bu konuda en küçük bir fikre sahip değilken bunalımın gizli varlığını görmüş olması nedeniyle önemli.

> 4494. "Mincing Lane'de, şeyler fiyatlarını koruyor, ama hiçbir şey satmıyoruz, hiçbir fiyatla satış yapamıyoruz; nominal fiyatı koruyoruz."

4495. Bir örneği anlatıyor: Bir Fransız, Mincing Lane'deki bir komisyoncuya, belirli bir fiyata satılmak üzere 3000 sterlinlik meta gönderir. Komisyoncu bu fiyatı elde edemez, Fransız daha düşük bir fiyata satış yapamaz. Metalar satılmamış olarak kalır, ama Fransız, paraya gereksinim duymaktadır. Dolayısıyla, komisyoncu ona 1000 sterlin öndeler; bunun için, Fransız, metaları güvence göstererek, komisyoncuya 3 ay vadeli 1000 sterlinlik bir poliçe çeker. 3 ay sonra poliçenin vadesi dolar, ama metalar hâlâ satılamaz durumdadır. Komisyoncu bu poliçe karşılığında ödeme yapmak zorundadır ve elinde 3000 sterlinlik bir karşılığın bulunmasına karşın bunu paraya çeviremediğinden zorluklarla karşılaşır. İşte bu şekilde, herkes bir başkasını kendisiyle birlikte aşağıya çeker.

> 4496. "Büyük ölçekli ihracat işlemlerine gelince ... yurt içinde işler baskı altında olduğunda, bu durum kaçınılmaz olarak büyük ölçekli ihracat işlemlerini zorunlu kılar." – 4497. "İç tüketimin azaldığını düşünüyor musunuz? – *Gerçekten de çok fazla ... muazzam derecede* ... perakendeci tüccarlar bunu en iyi bilenlerdir." – 4498. "Hâlâ büyük miktarlarda ithalat yapılıyor; bu, güçlü bir tüketimin varlığına işaret etmiyor mu? – *Satabilirseniz,* eder; ama depoların pek çoğu bu şeylerle dolu; tam da anlatmakta olduğum örnekte, satılamaz durumdaki 3000 sterlin değerinde ithal edilmiş meta var."

> 4514. "Para pahalı olduğunda sermayenin ucuz olacağını söyler miydiniz? – Evet."

Yani, bu adam, Overstone'un, yüksek faiz oranının pahalı sermaye ile aynı anlama geldiği yönündeki görüşüne hiçbir şekilde katılmıyor.

İşlerin şimdi ne şekilde yürütülmekte olduğu hakkında:

> 4516. " ... Başkaları, çok ileriye giderek, sermayelerinin kendilerini haklı çıkardığı noktanın çok ötesine geçen büyüklükteki ihracat ve ithalat işleri yürütüyor; bundan hiçbir şekilde kuşku duyulamaz. Bu adamlar başarıya ulaşabilir; bazı şanslı girişimler sayesinde büyük servetler elde edebilir ve kendilerini haklı çıkarabilirler. Bugün ticaretin büyük bir kısmı tam da bu sistemle yürütülüyor. İnsanlar, bir kez mal gönderdiklerinde yüzde 20, 30 ya da 40 zarar etmeye razı; bir sonraki girişimleri bunu onlara geri

> getirebilir. Arka arkaya başarısızlığa uğrarlarsa mahvolurlar; ve yakın geçmişte sıklıkla karşılaştığımız durum tam da bu; ticaret firmaları, arkalarında tek şilinlik varlık bırakmadan iflas etti."
>
> 4791. "Düşük faiz oranı" {son 10 yıldaki} "kuşkusuz bankerlerin aleyhinedir, ama muhasebe defterlerini size gösteremeseydim, kârların" {kendi kârları} "geçmiştekilere göre ne kadar yükselmiş olduğunu size açıklamakta büyük güçlükler çekerdim. Aşırı banknot ihracı nedeniyle faiz oranı düşük olduğunda, mevduatımız artar; faiz oranı yüksek olduğunda, o yolla avantaj sağlarız." – 4794. "Para ılımlı faiz oranlarıyla elde edilebilirken, daha fazla para talebiyle karşılaşırız; daha fazla borç veririz;" {biz bankerler için} "bu şekilde iş görür. Faiz oranı yükseldiğinde, adil olandan daha fazlasını elde ederiz; elde etmemiz gerekenden fazlasını elde ederiz."

İngiltere Bankası'nın banknotlarının güvenilirliğinin tüm uzmanlarca sarsılmaz kabul edildiğini görmüş olduk. Buna rağmen, Banka Yasası, bunların konvertibilitesi için 9-10 milyonluk altını mutlak olarak bağlı tutar. Böylece, rezervin kutsallığı ve dokunulmazlığı, geçmişin gömüleyicilerinde olduğundan çok farklı bir şekilde hayata geçirilir. W. Brown (Liverpool) şunları söyler (C. D. 1847/1857, 2311):

> "O dönemdeki kullanımı açısından bakıldığında, bu para" (ihraç departmanındaki madenî rezerv) "denize de dökülebilirdi; ne de olsa, Parlamento Yasasını ihlal etmeden onun en küçük bir kısmını kullanmak bile olanaksızdı."

Daha önce de alıntı yapılan ve ifadelerine Londra'nın modern yapı sistemi betimlenirken başvurulan (II. Kitap, Bölüm 12) müteahhit E. Capps, 1844 tarihli Banka Yasası hakkındaki görüşlerini aşağıdaki şekilde özetliyor (B.A. 1857):

> 5508. "Yani, genel olarak, ... bugünkü" (banka mevzuatı) "sistem[in]in, sanayinin kârlarını düzenli aralıklarla tefecinin kesesine aktarmak için az çok elverişli bir düzenek olduğunu mu düşünüyorsunuz? – Böyle düşünüyorum. İnşaat sektöründe bu şekilde iş gördüğünü biliyorum."

Daha önce değinildiği üzere, İskoç bankalarına, 1845 tarihli Banka Yasasıyla, İngiliz sistemine benzer bir sistem dayatılmıştı. Onlara, her bir banka için belirlenen bir tutarı aşan banknot ihraçları için rezervlerinde altın bulundurma yükümlülüğü getirilmişti. B. C. 1857 huzurunda bunun etkisi hakkında verilen bazı ifadeler aşağıda.

Bir İskoç bankasının müdürü olan Kennedy:

> 3375. "1845 tarihli Yasanın kabul edilmesinden önce İskoçya'da altın dolaşımı diyebileceğiniz bir şey var mıydı? – Hiçbir şekilde yoktu." – 3376. "O zamandan beri herhangi bir ek altın dolaşımı oldu mu? – Hiçbir şekilde olmadı; insanlar altın istemiyor (*the people dislike gold*)." – İskoç

bankalarının 1845'ten beri tutmak zorunda oldukları yaklaşık 900 000 sterlinlik altın, ona göre sadece zarar veriyor ve "İskoçya'nın sermayesinin aynı büyüklükteki bir kısmını kâr getirmeden soğuruyor."

Ayrıca, Union Bank of Scotland'ın müdürü olan Anderson:

> 3558. "İskoçya'daki bankaların İngiltere Bankası'na yönelik güçlü altın talebi, sadece kambiyo işlemleri için miydi? – Öyleydi; ve Edinburgh'da altın tutarak buna çare bulunamaz." – 3590. "İngiltere Bankası'nda" (ya da İngiltere'deki özel bankalarda) "aynı miktarda değerli kâğıdımız bulunduğu sürece, İngiltere Bankası'ndan bir altın çıkışının gerçekleşmesini sağlama gücümüz geçmiştekiyle aynı kalır."

Son olarak, *Economist*'ten bir makale (Wilson):

> "İskoç bankaları atıl nakit tutarlarını Londra'daki temsilcilerinde, onlar da bunları İngiltere Bankası'nda tutar. Böylece, İskoç bankaları, söz konusu tutarlar ölçüsünde, Bankanın madenî rezervine hükmeder; ve yurt dışına ödeme yapılacağı zaman bunlar gerektikleri yerde bulunur."

1845 tarihli Yasa bu sistemi bozmuştu:

> "İskoçya için çıkarılan 1845 tarihli Yasa nedeniyle, son zamanlarda, sadece İskoçya'daki hiçbir zaman ortaya çıkmayabilecek olan olası bir talebi karşılamak üzere, İngiltere Bankası'ndan büyük bir altın sikke çıkışı gerçekleşti ... O dönemden beri büyük bir tutar düzenli bir şekilde İskoçya'da tutulurken, bir başka kayda değer tutar sürekli olarak Londra ile İskoçya arasında gidip geliyor. Bir İskoç bankasının banknotlarına yönelik talebin artmasını beklediği bir dönem geldiğinde, Londra'dan bir sandık dolusu altın getiriliyor; bu dönem geride kaldığında, aynı sandık, genellikle açılmamış olarak Londra'ya geri gönderiliyor." (*Economist*, 23 Ekim 1847 [s. 1214-1215].)

{Ve Banka Yasasının babası olan banker Samuel Jones Loyd, diğer adıyla Lord Overstone, bütün bunlar hakkında ne söylüyor?

Daha 1848'de C. D. Lordlar Komitesi huzurunda şunları yinelemişti:

> "yeterli sermayenin bulunmamasından kaynaklanan para sıkışıklığı ile yüksek faiz oranına, fazladan banknot ihraç edilerek çare bulunamaz" (1514);

oysa, 25 Ekim 1847 tarihli Hükümet Mektubuyla daha fazla banknot ihraç edilmesine sadece *izin verilmesi* bile bunalımı hafifletmeye yetmişti.

Şu konuda ısrarcı:

> "yüksek faiz oranı ve imalat sanayisindeki durgunluk, sınai ve ticari amaçlarla kullanılabilecek olan *maddi* sermayenin azalmasının kaçınılmaz bir sonucuydu." (1604.)

Oysa imalat sanayisindeki durgunluğun anlamı, maddi meta-sermayenin depoları doldurup taşırmış ve fiilen satılamaz durumda olması ve tam da bu nedenle, maddi üretken sermayenin, satılamayacak olan daha fazla meta-sermaye üretmemek için tümüyle ya da yarı yarıya atıl kalmasıydı.

Ve 1857'deki Banka Komitesi huzurunda şunları söylüyor:

> "1844 tarihli Yasanın ilkelerine sıkıca ve eksiksiz bir şekilde bağlı kalınması sayesinde, her şey düzen içinde ve kolaylıkla gerçekleşti, parasal sistem güvende ve sağlam, ülkenin gönenci tartışma konusu değil, halkın 1844 tarihli Yasanın hikmetine olan güveni günden güne güç kazanıyor, ve eğer Komite, Yasanın dayandığı ilkelerin ya da sağladığı yararlı sonuçların sağlamlığı hakkında daha fazla pratik kanıt istiyorsa, Komiteye verilecek olan doğru ve yeterli cevap şudur: çevrenize bakın, ülkedeki işlerin bugünkü durumuna bakın, ... halkın hoşnutluğuna bakın, toplumun tüm sınıflarına yayılan zenginliğe ve gönence bakın; ve bunları yapmasının ardından, Komite, rahatlıkla, bu sonuçların ortaya çıkmasını sağlayan Yasanın yürürlükte kalmasına engel olup olmayacağına karar vermeye çağrılabilir." (B. C. 1857, No. 4189.)

Overstone'un 14 Temmuz'da Komite huzurunda okuduğu bu hararetli ilahiye cevap olarak aynı yılın 12 Kasım günü okunan kıta, Banka yönetimine yazılan mektuptu; hükümet, kurtarılabilecek olan ne kaldıysa kurtarmak için, 1844 tarihli bu mucizevi yasayı askıya aldı. –F. E.}

Bölüm

35

Değerli Metal ve Kambiyo Kuru

★★★

I. Altın Rezervinin Hareketi

Sıkışıklık zamanlarında banknotların istiflenmesiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken şey şudur: burada, toplumun en eski koşullarındaki huzursuzluk zamanlarında gerçekleştiği şekliyle değerli metal gömülemesi yinelenir. 1844 tarihli Yasanın sonuçları ilginçtir, çünkü ülkede bulunan tüm değerli metalleri dolaşım araçlarına dönüştürmek ister: altın çıkışını dolaşım araçlarındaki daralmayla ve altın girişini dolaşım araçlarındaki genişlemeyle eşitlemeye çalışır. Böylece, deneysel olarak, bunun tam tersi kanıtlanmış olur. Hemen şimdi değineceğimiz tek bir istisna dışında, İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotlarının miktarı, 1844'ten beri, bankanın ihraç etme yetkisi bulunan en yüksek miktara hiçbir zaman ulaşmadı. Ve diğer yandan, 1857 bunalımı, belirli koşullar altında bu en yüksek miktarın yetmediğini gösterdi. 13-30 Kasım 1857'de, dolaşımdaki günlük miktar, en yüksek miktardan ortalama olarak 488 830 sterlin fazlaydı. (B. A. 1858, s. XI.) O dönemdeki yasal en yüksek miktar, 14 475 000 sterlin, artı, Bankanın mahzenlerindeki madenî rezervin miktarı kadardı.

Değerli metal çıkış ve girişleri hakkında söylenmesi gerekenler:

Birincisi, bir yandaki, altın ve gümüş üretmeyen bir alanın sınırları içindeki metal gidiş gelişleri ile, diğer yandaki, üretim alanlarından çeşitli başka ülkelere altın ve gümüş akışı ve bu ek miktarın söz konusu ülkeler arasındaki dağılımı birbirinden ayrılmalıdır.

Rusya'daki, Kaliforniya'daki ve Avustralya'daki altın madenlerinin etkilerini göstermesinden önce, bu yüzyılın başından bu yana, arz, yalnızca, aşınıp yıpranan sikkeleri yerlerine koymaya, olağan lüks mal kullanımına ve Asya'ya gümüş ihracatına yetiyordu.

Ama o zamandan beri, birincisi, Amerika ile Avrupa'nın Asya'yla ticari ilişkileriyle birlikte, Asya'ya gümüş ihracatında olağanüstü bir artış gerçekleşti. Avrupa'dan ihraç edilen gümüşün yerine büyük ölçüde söz konusu ek altın koyuldu. Ayrıca, yeni arz edilen altının bir kısmı iç para dolaşımı tarafından soğuruldu. Tahminlere göre, 1857'ye kadar İngiltere'nin iç dolaşımına yaklaşık 30 milyonluk altın eklendi.[14] Böylece 1844'ten beri Avrupa ve Kuzey Amerika'nın tüm merkez bankalarındaki madenî rezervlerin ortalama düzeyi yükseldi. İç para dolaşımının büyümesi, aynı zamanda, paniğin ardından gelen duraklama döneminde, iç dolaşımdan dışarı atılan ve hareketsiz hâle gelen altın sikkelerin miktarının artması nedeniyle banka rezervlerinin daha hızlı büyümesini de beraberinde getirdi. Son olarak, yeni altın rezervi keşiflerinden bu yana, zenginlik artışı nedeniyle lüks mallar için değerli metal tüketimi arttı.

İkincisi. Altın ve gümüş üretmeyen ülkeler arasında sürekli bir değerli metal gidiş gelişi vardır; aynı ülke sürekli olarak değerli metal ithal eder ve yine sürekli olarak değerli metal ihraç eder. Sonunda çıkışın mı yoksa girişin mi gerçekleşeceğini, sadece, şu ya da bu yöndeki hareketin ağır basması belirler, çünkü yalnızca salınan ve çoğu zaman paralel olan hareketlerin büyük bir kısmı birbirlerini etkisizleştirir. Ama tam da aynı nedenle, bu sonuç ele alınırken, her iki hareketin sürekliliği ve bir bütün olarak bakıldığında paralel olan seyirleri gözden kaçırılır. Her zaman, değerli metal ithalatının ya da ihracatının daha fazla olmasının, sadece, meta ithalatı ile meta ihracatı arasındaki ilişkinin sonucu ve ifadesi olduğu düşünülür; oysa bu, aynı zamanda, meta ticaretinden bağımsız bir değerli metal ithalat ve ihracat ilişkisinin ifadesidir.

---

14 Bunun para piyasası üzerindeki etkilerini W. Newmarch'ın aşağıdaki ifadeleri gösteriyor: [B. A. 1857,] 1509. "1853'ün sonlarında kamuoyunda ciddi bir endişe vardı ve o yılın Eylül ayında İngiltere Bankası iskonto oranını üç kez yükseltti ... Ekim ayının başlarında kamuoyunda ciddi bir endişe ve korku vardı. Endişe ve korku Kasım sonundan önce çok büyük ölçüde aşıldı ve Avustralya'dan yaklaşık 5 000 000 sterlinlik değerli metalin gelmesi sonucunda neredeyse tümüyle ortadan kalktı ... Aynı şey 1854 yılının sonbaharında, Ekim ve Kasım aylarında yaklaşık 6 000 000 sterlinlik değerli metal gelişiyle birlikte yaşandı. Aynı şey, bir telaş ve korku dönemi olduğunu bildiğimiz 1855'te, Eylül, Ekim ve Kasım aylarını kapsayan üç ayda yaklaşık 8 000 000 sterlinlik değerli metal gelişiyle birlikte bir kez daha gerçekleşti; ve ardından, geçtiğimiz yılın, yani 1856'nın sonlarında tam olarak aynı şeyin gerçekleştiğini görüyoruz. Doğrusu, herhangi bir mali sıkışıklığa bakarken, bir altın gemisinin gelişini, doğal ve eksiksiz çözüm olarak görme alışkanlığını kazanıp kazanmadığımız konusunda Komitenin neredeyse tüm üyelerinin gözlemlerine başvurabilirdim."

Üçüncüsü. İthalatın ihracata göre ağır basması ve bunun tersi, tümüyle, merkez bankalarındaki madenî rezervlerin artış ya da azalmalarıyla ölçülür. Bu ölçü aletinin ne kadar hassas sonuçlar vereceği, doğal olarak, her şeyden önce, genel olarak bankacılık sisteminin ne ölçüde merkezileşmiş olduğuna bağlıdır. Çünkü "ulusal banka"da istiflenen değerli metalin ulusal madenî rezervi ne ölçüde temsil ettiği buna bağlıdır. Ama durumun bu olduğu kabul edildiğinde, ölçü aleti tam doğru sonuçlar vermez, çünkü belirli koşullar altında iç dolaşım ve altın ile gümüşün lüks mal üretimindeki kullanımının artması nedeniyle fazladan ithalat gerçekleştirilir; dahası, fazladan ithalat olmadan da, iç dolaşım için altın sikke çekilebilir ve böylece, eş zamanlı bir ihracat artışı gerçekleşmeden de, madenî rezerv azalabilirdi.

Dördüncüsü. Azalma hareketinin daha uzun bir süre boyunca devam etmesi ve böylece azalmanın kendisini hareketin eğilimi olarak ortaya koyması ve bankanın madenî rezervini ortalama düzeyinin ciddi derecede altına, bu rezervin ortalama en alt düzeyine kadar indirmesi durumunda, metal ihracatı bir çıkış (*drain*) şeklini alır. Madenî rezervin ortalama en alt düzeyi, tek tek her özel durumda banknot karşılığı nakit ödemeleri için ayrılan karşılıklar hakkındaki mevzuat vb. tarafından farklı bir şekilde düzenlendiğinden, az çok keyfî bir şekilde saptanır. Newmarch, B. A. 1857 huzurunda, İngiltere'de böylesi bir çıkışın ulaşabileceği nicel sınırlar hakkında şunları söylüyor (Evid. No. 1494):

> "Deneyimlerden hareketle değerlendirirsek, dış ticaretteki herhangi bir dalgalanmadan kaynaklanan bir metal çıkışının 3 000 000 ya da 4 000 000 sterlini aşması olasılığı çok düşüktür."

1847'de, İngiltere Bankası'nın altın rezervinin 23 Ekim'deki en düşük düzeyi, 26 Aralık 1846'daki düzeyin 5 198 156 sterlin ve 1846'daki en yüksek düzeyin (29 Ağustos) 6 453 748 sterlin altındadır.

Beşincisi. "Ulusal banka"nın madenî rezervinin belirlenmesi (ama bu belirlenme, hiçbir şekilde, gömülenen metal miktarının büyüklüğünü kendi başına düzenlemez, çünkü bu büyüklük, sadece iç ve dış ticaretin felce uğraması nedeniyle artabilir) üç etmene bağlıdır: 1. Uluslararası ödemeler için ayrılan rezerv fonu, bir başka deyişle, dünya parası rezerv fonu. 2. Sırasıyla genişleyip daralan iç metal dolaşımı için ayrılan rezerv fonu. 3. Mevduat ödemeleri ve banknotların konvertibilitesi için ayrılan rezerv fonu (bu, bankanın işleviyle bağlantılıdır ve sadece para olarak paranın işleviyle hiçbir ilgisi yoktur). Dolayısıyla, bu rezerv fonu, bu üç işlevin tek tek her birini etkileyen ilişkilerden de etkilenebilir; yani, uluslararası fon olarak, hangi nedenlerce belirleniyor olursa olsun ve ticaret bilançosuyla ilişkisi ne olursa olsun ödemeler bilançosundan

etkilenebilir; iç metal dolaşımı için ayrılan rezerv fonu olarak, iç metal dolaşımının genişlemesinden ya da daralmasından etkilenebilir. Üçüncü işlev, yani güvence fonu oluşturma işlevi, madenî rezervin bağımsız hareketini belirlememekle birlikte, iki farklı etkide bulunur. İç dolaşımda madenî paranın (dolayısıyla, gümüşün değer ölçüsü olduğu ülkelerde aynı zamanda gümüş sikkelerin) yerine geçen banknotların ihraç edilmesi durumunda, rezerv fonunun (2) numaralı işlevi ortadan kalkar. Ve bu işi görmüş olan değerli metalin bir kısmı, kalıcı olarak yurt dışına gidecektir. Bu durumda, metal sikkelerin iç dolaşım için çekilmesi söz konusu olmaz, ve böylece, madenî rezervin, sikkelere dönüştürülmüş olan ve dolaşımda bulunan metalin bir kısmının hareketsiz kılınması yoluyla geçici olarak güçlendirilmesi olasılığı da ortadan kalkar. Ayrıca: Mevduat ödemeleri ve banknotların konvertibilitesi için, her koşulda, belirli bir asgari madenî rezervin tutulması zorunluysa, bu da, kendine özgü bir şekilde, bir altın çıkış ya da girişinin sonuçları üzerinde etkide bulunur; rezervin, banka tarafından her koşulda tutulmak zorunda olan kısmını, ya da, başka zamanlarda yararsız olduğu için kurtulmaya çalıştığı kısmını etkiler. Dolaşımda yalnızca madenî paraların bulunduğu ve bankacılık sisteminin toplulaşmış olduğu bir durumda da, banka, madenî rezervini mevduat ödemeleri için bir güvence sayardı ve bir metal çıkışı, 1857'de Hamburg'da yaşanana benzer bir paniğe yol açabilirdi.

Altıncısı. Belki 1837 istisnasıyla, gerçek bunalım her zaman ancak kambiyo kurlarının değişmesinden sonra, yani değerli metal ithalatı bir kez daha değerli metal ihracatına üstünlük kurar kurmaz patlak verdi.

1825'te gerçek çöküş altın çıkışının durmasından sonra yaşandı. 1839'da altın çıkışı gerçekleşti, ama bir çöküş yaşanmadı. 1847'de altın çıkışı Nisan ayında durdu ve çöküş Ekim ayında yaşandı. 1857'de yurt dışına altın çıkışı Kasım başlarından itibaren durmuştu ve çöküş ancak Kasım sonunda yaşandı.

Bu, 1847 bunalımında çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıktı: altın çıkışı, görece hafif bir ön bunalıma yol açtıktan sonra, daha Nisan ayında durmuştu; ardından asıl ticari bunalım ancak Ekim ayında patlak verdi.

Aşağıdaki ifadeler *Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1848* [Mali Sıkıntı Hakkında Lordlar Kamarası Gizli Komitesi] (1848) huzurunda verilmiştir; tanık ifadeleri (*evidence*) ancak 1857'de basılmıştır (alıntılarda C. D. 1848/1857 şeklinde de geçmektedir).

Tooke'un ifadeleri:

> "Nisan 1847'de bir sıkışıklık ortaya çıktı; doğrusunu söylemek gerekirse, bu, bir panikle aynı anlama geliyordu, ama görece kısa sürdü ve söz konusu sıkışıklığa önemli sayılabilecek ticari iflaslar eşlik etmedi. Ekim ayında

sıkışıklık Nisan ayının herhangi bir anına göre çok daha şiddetliydi; neredeyse hiç duyulmamış sayıda ticari iflas gerçekleşti." (2996.) – "Nisan ayında, özellikle Amerika'yla aramızdaki kambiyo kurları, bizi, sıra dışı bir büyüklüğe ulaşan ithalat için ödeme yaparken ciddi bir miktarda altın ihraç etmek zorunda bıraktı; Banka, altın çıkışını ancak çok ciddi bir çaba harcaması sayesinde durdurdu ve kurları yükseltti." (2997.) – "Ekim ayında kambiyo kurları İngiltere lehineydi." (2998.) – "Kambiyo kurlarındaki değişim Nisan ayının üçüncü haftasında başlamıştı." (3000.) – "Temmuz'da ve Ağustos'ta dalgalandılar; Ağustos başından itibaren her zaman İngiltere lehineydiler." (3001.) – Ağustos ayındaki altın çıkışı "bir iç dolaşım talebinden kaynaklandı". [3003.]

İngiltere Bankası Guvernörü J. Morris: Kambiyo kurunun Ağustos 1847'den beri İngiltere için elverişli hâle gelmiş ve bu nedenle altın ithalatının gerçekleşmiş olmasına rağmen, Bankanın madenî rezervi küçüldü.

"İç talep nedeniyle ülke içine 2 200 000 sterlinlik çıkış gerçekleşti." (137.) Bu, bir yandan demiryolu yapım işlerinde daha fazla işçinin istihdam edilmesiyle, diğer yandan, "bankerlerin, sıkıntılı zamanlarda altına sahip olma isteğiyle" (147) açıklanır.

İngiltere Bankası'nın eski guvernörü ve 1811'den beri müdürü olan Palmer:

684. "Nisan 1847 ortalarından 1844 tarihli yasanın kısıtlayıcı hükmünün geri çekildiği güne kadar geçen bütün bir dönem boyunca kambiyo kurları İngiltere lehineydi."

Dolayısıyla, 1847'de bağımsız bir para paniğine yol açmış olan metal çıkışı, burada, her zamanki gibi bunalımın bir habercisinden başka bir şey değildir ve daha bu bunalım patlak vermeden tersine dönmüştür. 1839'da, işler büyük bir baskı altındayken (tahıl vb. için) çok güçlü bir metal çıkışı gerçekleşti, ama bunalım ve para paniği yaşanmadı.

Yedincisi. Genel bunalımlar son bulur bulmaz, altın ve gümüş, (üretici ülkelerden yeni değerli metal gelişi bir yana bırakılacak olursa) yine, geçmişteki denge durumunda farklı ülkelerin her birinin rezervleri arasında var olan oranlara göre dağılır. Diğer koşullar aynı kalırken, rezervin her bir ülkedeki göreli büyüklüğü, o ülkenin dünya pazarındaki rolüyle belirlenir. Normal payından daha büyük bir paya sahip olmuş olan ülkeden çıkış ve daha küçük bir paya sahip olmuş olan ülkeye giriş gerçekleşir; bu giriş ve çıkış hareketleri, yalnızca, altın ve gümüşün farklı ulusal rezervler arasındaki ilk dağılımına geri dönülmesini sağlar. Ama bu yeniden dağılıma, kambiyo kurları incelenirken değinilecek olan farklı koşulların etkileri aracılık eder. Normal dağılıma dönülür dönül-

mez (bu noktadan itibaren), önce büyüme ve ardından yine çıkış başlar. {Bu son cümle, hiç kuşkusuz, sadece, dünya para piyasasının merkezi olarak İngiltere için geçerlidir. –F. E.}

Sekizincisi. Metal çıkışları çoğunlukla dış ticaretin durumundaki bir değişikliğin belirtisidir ve bu değişiklik de, koşulların yine bir bunalım doğrultusunda olgunlaşmakta olduklarının bir işaretidir.[15]

Dokuzuncusu. Asya, Avrupa'yla ve Amerika'yla ticaretinde ödemeler bilançosu fazlası veriyor olabilir.[16]

Değerli metal ithalatı ağırlıklı olarak iki uğrakta gerçekleşir. Bir yandan, bunalımı izleyen ve üretimin daralmasının ifadesi olan birinci düşük faiz oranı evresinde; sonra da, faiz oranının yükseldiği, ama henüz ortalama düzeyine ulaşmadığı ikinci evrede. Bu ikincisi, geri dönüşlerin kolay gerçekleştiği, ticari kredinin bol olduğu ve bu nedenle ödünç sermaye talebinin üretimin genişlemesiyle orantılı olarak artmadığı evredir. Ödünç sermayenin görece bol olduğu her iki evrede de, altın ya da gümüş biçiminde var olan, yani ilkin sadece ödünç sermaye şeklinde iş görebileceği bir biçim altında var olan fazla sermaye girişi, faiz oranı üzerinde ve dolayısıyla da işlerin bütününün rengi üzerinde ciddi etkilerde bulunmak zorundadır.

Diğer yandan: Geri dönüşler sürekliliğini yitirdiğinde, pazarlar dolup taştığında ve görünürdeki gönenç artık yalnızca kredi sayesinde korunabilir hâle geldiğinde; yani, çok güçlenmiş bir ödünç sermaye talebi var olduğunda ve bu nedenle faiz oranı en azından ortalama düzeyine ulaşmış olduğunda, bunların hemen ardından, çıkış, yani süreklileşen ve güçlü bir değerli metal ihracatı ortaya çıkar. Kendilerini tam da değerli metal çıkışıyla yansıtan bu koşullar altında, doğrudan doğruya ödünç verilebilir para-sermaye olarak var olduğu bir biçim altındaki sermayenin süreklileşmiş bir şekilde çekilmesinin etkileri ciddi şekilde güç kazanır. Bu, faiz oranını doğrudan doğruya etkilemek zorundadır. Ama faiz oranının yükselmesi, kredi işlemlerini sınırlandırmak yerine, bunları ge-

15 Newmarch'a göre yurt dışına altın çıkışı üç farklı nedenden kaynaklanabilir: 1. tümüyle ticari nedenlerden; yani, 1836 ile 1844 arasında ve yine 1847'de gerçekleştiği üzere (asıl olarak büyük ölçekli tahıl ithalatı), ithalatın ihracatı geride bırakmasından; 2. İngiliz sermayesinin yurt dışında yatırılmasının araçlarını yaratmak için (örneğin 1857'de Hindistan'daki demiryolları için); ve 3. yurt dışındaki belirli harcamalar için (örneğin 1853'te ve 1854'te Doğudaki savaşlar için).

16 1918. Newmarch. "Hindistan ile Çin'i birleştirirseniz, Hindistan ile Avustralya arasındaki işlemleri ve Çin ile ABD arasındaki daha da önemli işlemleri hesaba katarsanız (bu durumda üçlü bir ticaret söz konusudur ve denkleştirme bizim aracılığımızla gerçekleşir) ... o zaman, sadece İngiltere'nin değil, Fransa'nın ve ABD'nin de ticaret bilançosu açığı vermiş olduğu doğrudur." – (B. A. 1857.)

nişletir ve bunların tüm kaynaklarının aşırı derecede zorlanmasına yol açar. Bu nedenle, bu dönem çöküşten önceki dönemdir.

Newmarch'a soruluyor (B. A. 1857):

> 1520. "Ama o zaman dolaşımdaki poliçelerin hacmi iskonto oranıyla birlikte yükselmiyor mu? – Öyle görünüyor." – 1522. "Sakin olağan dönemlerde, gerçek mübadele aracı, büyük defterdir; ama herhangi bir zorluk ortaya çıktığında; örneğin, tarif etmiş olduğum koşullar altında banka iskonto oranında bir yükseliş gerçekleştiğinde ... işlemler doğal olarak poliçelerin çekilmesine dönüşür; bu poliçeler, gerçekleşmiş olan işlemlerin hukuki kanıtları olarak daha kullanışlı olmakla kalmaz; aynı zamanda, başka yerlerdeki alımların yapılmasını sağlamak için daha kullanışlı oldukları gibi, her şeyden önce sermaye elde edilmesini sağlayabilecek olan bir kredi aracı olarak da daha kullanışlı olurlar."

Ayrıca, belirli ölçülerde tehdit edici koşullar altında Banka kendi iskonto oranını yükseltir yükseltmez (burada aynı zamanda, bankanın, kendisi tarafından iskonto edilecek olan poliçelerin vadelerini sınırlandırması olasılığı da vardır), iskonto oranının zirveye yükseleceği yönünde genel bir endişe doğar. Dolayısıyla, başta kredi şövalyesi olmak üzere herkes, geleceği iskonto etmeye ve verili anda mümkün olduğunca çok kredi aracını elinin altında bulundurmaya çalışır. Demek ki, hemen yukarıda değinilen nedenler, şu anlama gelir: İster ithal edilmiş değerli metalinki olsun isterse ihraç edilmiş değerli metalinki, salt değerli metal niceliği, bir nicelik olarak etkide bulunmaz; birincisi, değerli metalin para şeklindeki sermaye olarak özgül karakteri aracılığıyla etkide bulunur ve ikincisi, bir terazi kefesindeki ağırlığa eklendiğinde salınmakta olan kefeyi sonunda kesin olarak aşağıya indirmeye yeten bir kuş tüyü gibi etkide bulunur; yani, şu ya da bu yöndeki herhangi bir fazlalığın sonucu belirleyeceği koşullar altında ortaya çıktığı için etkide bulunur. Bu nedenler olmasaydı, diyelim 5-8 milyon sterlinlik bir altın çıkışının (ve bu, bugüne kadarki deneyimlerin üst sınırıdır) nasıl olup da bazı ciddi etkiler yaratabileceğini kavramak tümüyle olanaksız olurdu; İngiltere'de ortalama olarak dolaşımda bulunan 70 milyon sterlinlik altınla karşılaştırıldığında bile önemsiz görünen bu küçük sermaye artışı ya da azalması, İngiltere'deki üretim hacmiyle karşılaştırıldığında gerçekten de ihmal edilebilir bir büyüklüktedir.[17] Ama tam da kredi ve bankacı-

17 Örneğin, Weguelin'in, dışarıya akmış olan 5 milyonluk altının, bu miktarda daha az sermaye olduğunu söylediği ve sonsuz derecede daha büyük fiyat yükselişleri ya da düşüşleri, gerçek sanayi sermayesinin genişlemeleri ve daralmaları sırasında ortaya *çıkmayan* görüngüleri bununla açıklamaya çalıştığı gülünç cevabına bakılabilir. Diğer yandan, bu görüngüleri doğrudan doğruya (maddi ögeleri açısından değerlendirilen) gerçek sermaye kütlesindeki bir genişlemenin ya da daralmanın belirtileri olarak açıklama girişimi daha az gülünç değildir.

lık sisteminin gelişimi, bir yandan tüm para-sermayenin zorla üretimin hizmetine sokulmasına (ya da aynı anlama gelmek üzere tüm parasal gelirin sermayeye dönüştürülmesine) yol açar ve diğer yandan, çevrimin belirli bir evresinde, madenî rezervi, kendisine düşen işlevleri artık yerine getiremeyeceği bir en alt düzeye indirir; tüm organizmanın bu aşırı duyarlılığını üreten şey, bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir. Daha az gelişmiş üretim aşamalarında, rezervin, ortalama düzeyine göre azalması ya da artması, görece önemsiz bir şeydir. Diğer yandan, çok ciddi bir altın çıkışı bile, sınai çevrimin kritik döneminde ortaya çıkmıyorsa, görece etkisiz kalır.

Yukarıdaki açıklamada, metal çıkışının kötü hasatların vb. sonucu olarak gerçekleştiği durumlar göz ardı edildi. Bu tür durumlarda, üretim dengesindeki, kendisini çıkışla gösteren büyük ve ani bozulmanın etkisi ayrı bir açıklama gerektirmez. Üretimin aşırı zorlamalarla sürdürüldüğü bir dönemde bu tür bozulmalar ne kadar sık yaşanırsa söz konusu etki de o kadar büyük olur.

Ayrıca, madenî rezervin, banknotların konvertibilitesinin güvencesi ve tüm kredi sisteminin dayanak noktası olma işlevlerini de göz ardı ettik. Merkez Bankası, kredi sisteminin dayanak noktasıdır. Ve madenî rezerv de Bankanın dayanak noktasıdır.[18] Daha önce I. Kitap, Bölüm III'te, ödeme araçlarını ele alırken göstermiş olduğum üzere, kredi sisteminin çökerek para sistemine dönüşmesi zorunludur. Kritik bir anda madenî temeli korumak için gerçek zenginlikten büyük özverilerde bulunmanın gerekli olduğunu hem Tooke hem de Loyd-Overstone kabul etmiştir. Tartışma yalnızca, bir artı ya da eksi, ve kaçınılmaz olan şeye daha çok ya da daha az akılcı bir şekilde yaklaşılması etrafında döner.[19] Toplam üretimle karşılaştırıldığında ihmal edilebilir olan belirli bir metal miktarının, sistemin dayanak noktası olduğu kabul edilir. Bu metal miktarının, dayanak noktası olma niteliğini bunalımlarda korkutucu bir şekilde göstermesi bir yana, hoş teorik düalizmin nedeni budur. Aydınlanmış iktisat, özel olarak [*ex professo*] "sermayeyi" ele aldığı sürece, altını ve gü-

18 Newmarch (B. A. 1857): 1364. "İngiltere Bankası'nın madenî rezervi, aslında, ülkedeki tüm ticari işlerin yürümesini sağlayan merkezî rezerv ya da merkezî madenî rezervdir. Deyim yerindeyse, ülkedeki tüm ticari işlerin çevresinde döndüğü dayanak noktasıdır; ülkedeki tüm diğer bankalar İngiltere Bankası'nı kendi sikke rezervlerini çekecekleri merkezî rezerv ya da rezervuar olarak görür; ve kambiyo kurlarının etkisi her zaman bu rezervin ya da rezervuarın payına düşer."

19 "Demek ki, pratikte, hem Tooke hem de Loyd, bir ek altın talebini, ... faiz oranını yükselterek ve sermaye öndeliklerini sınırlandırarak ... erken bir ... kredi daraltma yoluyla karşılardı ... Yalnızca, Loyd, yanılsaması nedeniyle, sıkıntı doğuran ve hatta tehlikeli {yasal} kısıtlamalara ve düzenlemelere yol açar." [İkinci cümlenin İngilizce metinden çevirisi: "Ama Loyd'un ilkeleri, en ciddi sıkıntıları üreten belirli {yasal} kısıtlamalara ve düzenlemelere yol açar." –*Türkçe ed.*] ("Economist", [December 11,] 1847, s. 1418.)

müşü en ağır şekilde aşağılar ve onları sermayenin en önemsiz ve yararsız biçimi sayar. Bankacılık sistemi üzerinde durmaya başlar başlamaz, her şey tersine döner ve altın ve gümüş, türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] sermaye olur; bunların korunması için de tüm diğer sermaye ve emek biçimlerinin feda edilmesi gerekir. Peki ama, altını ve gümüşü, servetin diğer şekillerinden ayıran şey nedir? Değer büyüklükleri değil (çünkü bunlar, onlarda nesnelleşmiş olan emeğin miktarıyla belirlenir), bunların, servetin *toplumsal* karakterinin bağımsız cisimleşmeleri ve ifadeleri olmalarıdır. {Toplumun serveti, yalnızca, onun bireysel sahipleri olan tek tek bireylerin serveti şeklinde var olur. Toplumsallığını, yalnızca, bu bireylerin, gereksinimlerini karşılamak için, nitel açıdan farklı olan kullanım değerlerini birbirleriyle mübadele etmeleri sayesinde korur. Kapitalist üretimde bunu yalnızca para aracılığıyla yapabilirler. Böylece, tek bir bireyin serveti, yalnızca paranın aracılığıyla, toplumsal servet olarak gerçekleştirilir; söz konusu servetin toplumsal doğası, parada, yani bu şeyde cisimleşmiştir. –F. E.} Dolayısıyla, servetin bu toplumsal varlığı, öbür dünya şeklinde, toplumsal servetin gerçek ögelerinin yanındaki ve dışındaki bir şey, nesne, meta olarak görünür. Üretim akıcılığını koruduğu sürece bu toplumsal varlık unutulur. Kendisi de servetin toplumsal biçimi olan kredi, parayı uzaklaştırır ve onun yerini gasp eder. Üretimin toplumsal karakterine duyulan güven, ürünlerin para biçiminin, sadece gözden kaybolan ve düşünsel bir şey olarak, sadece bir hayal olarak görünmesine yol açar. Ama kredi sarsıntıya uğrar uğramaz (ve bu evre, modern sanayinin evrimi içinde her zaman kaçınılmaz olarak ortaya çıkar), tüm gerçek servetin gerçekten ve birdenbire paraya, yani altına ve gümüşe çevrilmesi gerekir; bu, çılgınca bir taleptir, ama sistemin kendisinden ister istemez türer. Ve bu muazzam talepleri karşılaması beklenen tüm altın ve gümüş, Bankanın mahzenlerindeki birkaç milyondan ibarettir.[20] Demek ki, altın çıkışının etkileri, üretimin, gerçekte, toplumsal üretim olarak toplumsal denetime tabi olmadığını, servetin toplumsal biçiminin onun dışındaki bir *şey* olarak var olmasıyla, çarpıcı bir şekilde gösterir. Aslında, meta ticaretine ve bireysel mübadelelere dayanmaları ölçüsünde, bu, kapitalist sistem ile daha önceki üretim sistemlerinin ortak bir özelliğidir. Ama bu, ilk olarak kapitalist sistemde en çarpıcı şekilde ve en tuhaf saçma karşıtlık ve anlamsızlık biçiminde ortaya çıkar, çünkü, 1. kapitalist sistemde dolaysız kullanım değeri için

20 "Faiz oranını yükseltmek dışında, altın talebini değiştirmenin hiçbir yolunun bulunmadığına tam olarak katılıyor musunuz?" – Chapman {kambiyo komisyonculuğu yapan büyük Overend, Gurney & Co. firmasının ortağı}: "Böyle düşünüyorum ... elimizdeki altın miktarı belirli bir noktaya düştüğünde, yapacağımız en iyi şey, hemen alarm zilini çalmak ve çökmekte olduğumuzu, yurt dışına para gönderen herkesin bunun risklerini de üstlenmek zorunda olduğunu söylemektir." – B. A. 1857, Evid. No. 5057.

üretim, üreticinin kendi kullanımı için üretim en eksiksiz şekilde ortadan kaldırılmıştır, yani servet, sadece, kendisini üretim ile dolaşımın birbirine geçmesi şeklinde ifade eden bir toplumsal süreç olarak var olur; 2. çünkü, kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, kapitalist üretim, aynı zamanda servetin ve onun hareketinin hem maddi hem de hayalî engeli olan bu madenî engeli kaldırmak için hiç durmadan çabalar, ama ikide bir kafasını bu engele çarpar.

Bunalım sırasında, tüm poliçelerin, değerli kâğıtların ve metaların hemen ve aynı anda banka paralarına ve tüm banka paralarının da altına çevrilebilir olması talebi ortaya çıkar.

II. Kambiyo Kuru

{Kambiyo kuru, para metallerinin uluslararası hareketinin barometresi olarak bilinir. İngiltere'nin Almanya'ya yapması gereken ödemeler Almanya'nın İngiltere'ye yapması gereken ödemelerden fazla olduğunda, Londra'da, markın sterlin cinsinden fiyatı yükselir ve Hamburg ile Berlin'de sterlinin mark cinsinden fiyatı düşer. İngiltere'nin Almanya'ya yapması gereken ödemelerdeki fazlalık, örneğin Almanya'nın İngiltere'den daha fazla alım yapması yoluyla giderilemezse, Almanya'ya çekilen mark cinsinden poliçelerin sterlin fiyatı, İngiltere'den Almanya'ya ödemeler için poliçeler yerine metal (altın sikke ya da külçe) göndermenin daha kazançlı hâle geleceği noktaya kadar yükselir. Tipik süreç bu şekildedir.

Bu değerli metal ihracatının hacmi büyür ve süresi uzarsa, İngiliz banka rezervi bundan etkilenir ve başta İngiltere Bankası olmak üzere İngiliz para piyasası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Daha önce görmüş olduğumuz üzere, bunların en önemlisi faiz oranının yükseltilmesidir. Kayda değer miktarlarda altın çıkışı gerçekleşirken para piyasası hep sıkışık olur, yani para biçimindeki ödünç sermaye talebi, arzı ciddi ölçülerde aşar ve daha yüksek faiz oranı bunun kendiliğinden bir sonucudur; İngiltere Bankası'nın belirlediği iskonto oranı mevcut duruma karşılık gelir ve kendisini piyasaya kabul ettirir. Ne var ki, metal çıkışının olağan olmayan ticari işlem kombinasyonlarından (örneğin, yabancı devletlerin aldıkları borçlardan, yurt dışındaki sermaye yatırımlarından vb.) kaynaklandığı durumlar da ortaya çıkar ve bu tür durumlarda, Londra para piyasasının kendisi, böylesi etkili faiz artırımlarını hiçbir şekilde haklı çıkarmaz; o zaman İngiltere Bankası, bir faiz artırımını haklı çıkaran ya da gerekli kılan durumu yapay bir şekilde yaratmak için,"açık piyasa"dan yüklü borçlar alarak, önce, bu konuda kullanılan deyimle,

"parayı kıtlaştırmak" zorundadır; bu da, yapılması her geçen yıl daha da zorlaşan bir manevradır. –F. E.}

1857'de, banka mevzuatı hakkındaki Avam Kamarası Komitesi huzurunda verilen aşağıdaki ifadeler, bu faiz oranı artırımının kambiyo kuru üzerinde hangi etkide bulunduğunu gösteriyor (alıntılarda: B. A. ya da B. C., 1857).

John Stuart Mill:

> 2176. "Ticari zorluklarla karşılaşılan durumlarda, her zaman ... değerli kâğıtların fiyatlarında kayda değer bir düşme olur ... yabancılar ülkemizde demiryolu hisse senetleri satın almak için para gönderir ya da yabancı demiryolu hisse senetlerinin İngiliz sahipleri yabancı demiryolu hisse senetlerini yurt dışında satar ... aynı miktardaki altın aktarımının önüne geçilmiş olur." – 2182. "Faiz oranının eşitlenmesine ve farklı ülkeler arasında ticari barometre değerlerinin (*pressure*) eşitlenmesine genellikle aracılık eden büyük ve zengin bir bankerler ve değerli kâğıt tüccarları sınıfı ... her zaman, fiyatları yükselecek gibi görünen değerli kâğıtları satın alma arayışı içindedir ... Değerli kâğıtları satın alacakları yer, yurt dışına altın gönderen ülke olacaktır." – 2183. "Bu sermaye yatırımları 1847'de çok ciddi bir ölçekte, altın çıkışını engellemeye yetecek ölçekte gerçekleşti."

İngiltere Bankası'nın eski guvernörü ve 1838'den beri bir yöneticisi olan J. G. Hubbard:

> 2545. "Farklı para piyasalarının tümünde Avrupa ölçeğindeki bir dolaşıma sahip olan ... büyük miktarlarda Avrupa değerli kâğıdı var ... ve bu kâğıtlar, bir piyasada yüzde 1 ya da yüzde 2 oranında değer yitirir yitirmez, hemen, değerlerinin henüz değişmediği piyasalara aktarılmak üzere satın alınıyor." – 2565. "Yabancı ülkeler İngiltere'deki tüccarlara ciddi ölçülerde borçlu değil mi? – Çok büyük ölçülerde." 2566. "Bu nedenle, söz konusu borçların tahsil edilmesinin, İngiltere'deki çok büyük bir sermaye birikimini açıklamaya yeteceği söylenemez mi? – 1847'de, konumumuzun sonunda eski durumuna gelmesini sağlayan şey, öncesinde Amerika'nın İngiltere'ye olan falanca milyonluk ve Rusya'nın İngiltere'ye olan filanca milyonluk borçlarını silmemizdi."

{Aynı dönemde İngiltere'nin de aynı ülkelere tahıl için "falanca milyon" borcu vardı ve bunun büyük bir kısmını da, İngiliz borçluların iflasları aracılığıyla "silmekten" geri kalmadı. Bkz. 1857 tarihli Banka Yasası hakkındaki rapor, yukarıda, Bölüm 30, s. 311.*}

> 2572. "1847'de İngiltere ile St. Petersburg arasındaki kambiyo kuru çok yüksekti. Bankaya" {altın rezervi dışında} "14 000 000 sterlinlik sınırdan bağımsız olarak banknot ihraç etme yetkisini veren Hükümet Mektubu çıktığında, şart koşulan şey, iskonto oranının %8 olmasıydı. O anda ve bu iskonto oranıyla, St. Petersburg'dan Londra'ya altın gönderilmesi için

* Bkz. MEW, Band 25, s. 510 [elinizdeki kitap, s. 495]. –*Almanca ed.*

sipariş vermek ve bu altın geldiğinde onu satın alınan altın karşılığında çekilmiş olan üç aylık poliçenin vadesinin dolmasına kadar %8'lik faiz oranıyla ödünç vermek kârlı bir işlemdi." – 2573. "Her tür altın işleminde hesaba katılması gereken pek çok nokta vardır; kambiyo kuruna ve" {karşılığında çekilmiş olan} "poliçelerin vadelerinin dolmasına kadar geçen dönemde, yatırımlar için geçerli olan faiz oranına bakmak gerekir."

Asya'yla İngiltere Arasındaki Kambiyo Kuru

Aşağıdaki noktalar önemlidir, çünkü bunlar, birincisi, İngiltere'nin, Asya'yla arasındaki kambiyo kuru aleyhine olduğunda, nasıl olup da, zararını, Asya'dan ithalatları karşılığında İngilizler aracılığıyla ödeme yapan başka ülkeler üzerinden karşılamak zorunda olduğunu gösterir. Ama ikincisi, bunlar önemlidir, çünkü Bay Wilson burada yine aynı aptalca girişimde bulunarak, değerli metal ihracatının kambiyo kurları üzerindeki etkisini genel olarak sermaye ihracının bu kurlar üzerindeki etkisiyle özdeşleştirmeye çalışır; her iki durumda da, bir ödeme ya da satın alma aracı olarak değil, sermaye yatırımı için gerçekleştirilen ihracat söz konusudur. Her şeyden önce, Hindistan'da demiryollarına yatırılmak üzere bu ülkeye falanca milyon sterlinlik değerli metal de gönderilse ray da gönderilse, bunların, aynı sermaye tutarını bir ülkeden bir başkasına aktarmanın farklı biçimlerinden başka bir şey olmadığı açıktır; ve bu, olağan ticari işler hesabına katılmayan ve ihraççı ülkenin, karşılığında, gelecekte bu demiryollarının gelirlerinden elde edeceği yıllık gelir dışında başka herhangi bir geri dönüş beklemediği bir aktarımdır. Bu ihracat değerli metal biçiminde yapılırsa, söz konusu ihracat, değerli metal olduğundan ve bu niteliğiyle hemen ödünç verilebilir para-sermaye ve tüm para sisteminin temeli olduğundan, her koşulda kaçınılmaz bir şekilde olmasa bile yukarıda açıklanmış olan koşullar altında, bu değerli metali ihraç eden ülkenin para piyasası ve dolayısıyla da faiz oranı üzerinde doğrudan doğruya etkide bulunur. Aynı şekilde, kambiyo kurunu da doğrudan doğruya etkiler. Çünkü, yalnızca, Londra para piyasasında arz edilen, örneğin Hindistan'a çekilmiş olan poliçelerin bu fazladan para gönderimlerini gerçekleştirmeye yetmemesi nedeniyle ve yetmemesi ölçüsünde, değerli metal gönderilir. Dolayısıyla, Hindistan'a çekilmiş olan poliçelerin arzını aşan bir talep söz konusu olur ve böylece, kur, anlık olarak İngiltere aleyhine döner; bunun nedeni, İngiltere'nin Hindistan'a borçlu olması değil, Hindistan'a göndermesi gereken sıra dışı tutarların bulunmasıdır. Hindistan'a bu tür bir değerli metal gönderiminin, uzun vadede, İngiliz metalarına yönelik Hint talebini artırması gerekir, çünkü bu, dolaylı olarak, Hindistan'ın

Avrupa metalarını tüketme gücünü artırır. Buna karşılık, sermaye, raylar vb. biçiminde gönderilirse, kambiyo kuru üzerinde hiçbir etkide bulunamaz, çünkü Hindistan'ın bunun karşılığında yapması gereken hiçbir geri ödeme bulunmaz. Tam da bu nedenle, para piyasası üzerinde herhangi bir etkide bulunması da gerekmez. Wilson, bu tür bir etkiyi, bu tür fazladan harcamaların fazladan bir borç para talebi yaratacak ve böylece faiz oranı üzerinde etkide bulunacak olmasından türetmeye çalışır. Böyle olabilir; ama bunun her koşulda gerçekleşmek zorunda olduğunu iddia etmek tümüyle yanlıştır. Rayların gönderildikleri ve döşendikleri yer neresi olursa olsun, bunlar ister İngiliz topraklarına isterse Hint topraklarına yerleştirilsin, İngiliz üretiminin belirli bir alandaki belirli bir genişlemesinden başka hiçbir şeyi temsil etmezler. Çok geniş sınırlar içinde bile olsa, bir üretim genişlemesinin faiz oranını yükseltmeden gerçekleşemeyeceğini iddia etmek budalalıktır. Borçlanılan para miktarı, yani kredi işlemlerinin dâhil olduğu işlerin tutarı büyüyebilir; ama bu işlemler, verili faiz oranı aynı kalırken de artabilir. 1840'lı yıllarda İngiltere'de yaşanan demiryolu çılgınlığı sırasında gerçekten de böyle olmuştu. Faiz oranı yükselmemişti. Ve, gerçek sermayenin, yani burada metaların söz konusu olması ölçüsünde, bu metalar yurt dışı için de üretilse iç tüketim için de üretilse, para piyasası üzerindeki etkinin tümüyle aynı olduğu apaçıktır. Yalnızca, İngiltere'nin yurt dışındaki sermaye yatırımları onun ticari ihracatı (karşılığında ödeme yapılması zorunlu olan, yani bir geri dönüş sağlayan ihracatı) üzerinde sınırlayıcı bir etkide bulunsaydı, ya da, bu sermaye yatırımlarının, zaten, aşırı kredi genişlemesinin ve başlamakta olan dolandırıcılık işlemlerinin belirtileri olmaları ölçüsünde, bir farklılık söz konusu olabilirdi.

Aşağıda, Wilson soruyor ve Newmarch cevap veriyor.

> 1786. "Önceki günlerden birinde, Doğu Asya'ya yönelik gümüş talebi hakkında, sürekli olarak Doğu Asya'ya gönderilen büyük miktarlardaki madenî rezervlere rağmen, Hindistan'la aramızdaki kambiyo kurunun lehimize olduğunu söylemiştiniz; kambiyo kurunun İngiltere lehine olduğunu varsaymak için herhangi bir gerekçeniz var mı? – Evet, var ... Gördüğüm kadarıyla, 1851'de Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan ihracatın gerçek değeri 7 420 000 sterlindi; buna, *India House*'un [Doğu Hindistan Şirketi'nin] poliçelerinin tutarını, yani, Doğu Hindistan Şirketi'nin kendi harcamaları için Hindistan'dan çektiği fonları eklemek gerekir. O yıl, söz konusu poliçelerin toplam tutarı 3 200 000 sterlindi ve dolayısıyla Birleşik Krallık'ın Hindistan'a yaptığı ihracatın toplam tutarı 10 620 000 sterlin olmuştu. 1855'te ... Birleşik Krallık'tan yapılan mal ihracatının gerçek değeri 10 350 000 sterline yükselmişti ve *India House* poliçelerinin tutarı 3 700 000 sterlin olduğundan, İngiltere'nin toplam ihracatı 14 050 000 sterlin olmuştu. 1851 yılıyla ilgili olarak, sanırım,

> İngiltere'ye Hindistan'dan yapılan mal ithalatının gerçek değerini belirtmenin bir yolu bulunmuyor, ama 1854 ve 1855 yılları için gerçek değer hakkındaki bir rapora sahibiz; 1855'te, İngiltere'ye Hindistan'dan yapılan mal ithalatının toplam gerçek değeri 12 770 000 sterlindi ve bu toplam, sözünü etmiş olduğum 14 050 000 sterlinle karşılaştırıldığında, iki ülke arasındaki doğrudan ticaretle ilgili olarak, Birleşik Krallık lehine 1 380 000 sterlinlik bir fazla bırakmıştı." [B. A. 1857.]

Wilson daha sonra kambiyo kurunun dolaylı ticaretten de etkilendiğini belirtiyor. Örneğin, Hindistan'dan Avustralya'ya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat işlemleri için Londra'ya poliçeler çekilir ve bu nedenle, bunlar, kambiyo kurunu, tıpkı metalar doğrudan doğruya Hindistan'dan İngiltere'ye gitmiş gibi etkiler. Ayrıca, Hindistan ile Çin bir arada ele alındığında, Çin'in sürekli olarak afyon için Hindistan'a ciddi ödemeler yapması gerektiğinden ve İngiltere'nin Çin'e ödemeler yapması gerektiğinden ve tutarlar bu dolaylı yolla Hindistan'a gittiğinden, İngiltere'nin bilançosu açık veriyormuş. (1787, 1788.)

No. 1791'de, Wilson'a, sermayenin "demir raylar ve lokomotifler biçiminde ya da madenî para biçiminde" gitmesinden bağımsız olarak, kambiyo kuru üzerindeki etkinin aynı olup olmayacağı soruluyor. Newmarch'ın buna verdiği cevap tümüyle doğru: demiryollarının yapımı için son yıllarda Hindistan'a gönderilmiş olan 12 milyon sterlin, Hindistan'ın düzenli aralıklarla İngiltere'ye ödemesi gereken yıllık bir rantın satın alınmasına hizmet etmiş.

> "Ama değerli metal piyasası üzerindeki dolaysız etki söz konusu olduğunda, 12 milyon sterlinlik yatırım, yalnızca, fiilî para harcamaları için metal gönderilmesinin gerekmesi ölçüsünde böyle bir etkide bulunurdu."
>
> 1797. (Weguelin soruyor:) "Bu demir" (raylar) "için herhangi bir geri dönüş gerçekleşmiyorsa, bunun kambiyo kurunu etkilediği nasıl söylenebilir? – Harcamaların metalar biçiminde gönderilen kısmının kambiyo kuru hesabını etkilediğini düşünmüyorum ... İki ülke arasındaki kambiyo kuru hesabının, yalnızca, bir ülkede sunulan yükümlülüklerin ya da poliçelerin miktarı ile diğer ülkede sunulanların miktarı arasındaki farktan kaynaklandığı söylenebilir; kambiyo kurunun mantığı budur. Şimdi, söz konusu 12 000 000 sterlinin aktarımı söz konusu olduğunda, bu para öncelikle bu ülkede taahhüt edilir ... şimdi, eğer bu işlem, 12 000 000 sterlinin tümünün Kalküta'da, Bombay'da ve Madras'ta madenî paralara yatırılmasını gerektiren bir işlem olsaydı ... tıpkı Doğu Hindistan Şirketi'nin yarın poliçelerini 3 000 000 sterlinden 12 000 000 sterline çıkaracağını ilan etmesi durumunda olacağı üzere, ani bir talep, gümüş fiyatını ve kambiyo kurunu çok şiddetli bir şekilde etkilerdi. Ama söz konusu 12 000 000 sterlinin yarısı ... bu ülkede meta ... demir raylar ve kereste ve başka malzemeler ... satın almak ... için harcanır ... bu, Hindistan'a gönderilecek olan belirli bir tür meta için bu ülkenin sermayesinin bu ülkede harcanmasıdır, ve bunun

bir sonu vardır." – 1798. (Weguelin:) "Ama demiryolları için gerekli olan bu demir ve kereste ürünlerinin üretimi, kambiyo kurunu etkileyebilecek olan büyük bir yabancı mal tüketimine yol açmaz mı? – Kuşkusuz."

Demirin büyük ölçüde emeği temsil ettiğini ve bu emek için ödenen ücretin büyük ölçüde ithal edilmiş metaları temsil ettiğini düşünen Wilson (1799), sormaya devam ediyor:

1801. "Ama hayli genel konuşacak olursak, ithal edilmiş mallar tüketilerek üretilen malları, onlar karşılığında ürün şeklinde ya da başka bir şekilde herhangi bir geri ödeme elde etmeden yurt dışına göndermeniz, kambiyo kurunun bu ülke aleyhine değişmesine yol açmaz mı? – Büyük demiryolu harcamaları zamanında bu ülkede gerçekleşen şey tam da bu ilkeydi" {1845}. "Üç ya da dört ya da beş yıl boyunca demiryollarına 30 000 000 sterlin harcadınız ve bunun neredeyse tümü ücret ödemelerine gitti. Üç yıl boyunca, fabrika bölgelerinin tümünde istihdam ettiğinizden daha büyük bir nüfusu demiryolu, lokomotif, vagon ve istasyon yapımında istihdam edilir durumda tuttunuz. İnsanlar ... bu ücretleri çay, şeker, alkollü içki ve başka yabancı metaları satın almak için harcadı; bu metalar ithal edilmişti; ama gerçek şu ki, o dönemde, bu büyük harcamalar yapılırken, bu ülke ile diğer ülkeler arasındaki kambiyo kurlarında ciddi bir bozulma olmadı. Değerli metal çıkışı gerçekleşmedi; tersine, bir giriş vardı."

1802. Wilson, ticaret bilançosu denkken ve İngiltere ile Hindistan'ın para birimlerinin değerleri aynıyken, fazladan gönderilen demirin ve lokomotiflerin "Hindistan ile İngiltere arasındaki kambiyo kurunu etkileyeceği" konusunda ısrarcıdır. Newmarch, raylar sermaye yatırımı olarak gönderildiği ve Hindistan bunlar için şu ya da bu biçimde ödeme yapmak zorunda olmadığı sürece, bunu kabul edemez; şunu ekler:

"Hiçbir bir ülkenin, ticaret yaptığı tüm ülkelerle arasında, sürekli olarak kendi aleyhine olan kambiyo kurlarına sahip olamayacağı ilkesine katılıyorum; bir ülke karşısındaki dezavantajlı bir kambiyo kuru, kaçınılmaz olarak, bir başkası karşısında avantajlı bir kura sahip olunmasına yol açar."

Bunun üzerine Wilson ona şu bayağılıkla itiraz eder:

1803. "Ama şu biçimde de gönderilmiş olsa bir başka biçimde de, bir sermaye aktarımı aynı kalmaz mıydı? – Yükümlülükler açısından bakıldığında kalırdı." – 1804. "Dolayısıyla, değerli metal de gönderseniz malzeme de gönderseniz, Hindistan'da demiryolları yapmanın sermaye piyasası üzerindeki etkisi, hepsinin değerli metal olarak gönderilmesinin yaratacağı etkiyle aynı olmaz ve sermayenin değerini yükseltmez miydi?"

Demir fiyatları yükselmediyse, bu, her durumda, raylarda saklı bulunan "sermaye"nin "değer"inin artmadığının kanıtıydı. Burada tartışma konusu olan şey, para-sermayenin değeri, yani faiz oranıdır. Wilson, para-sermaye ile genel olarak sermayeyi özdeşleştirmek istiyor.

Önümüzdeki ilk basit gerçek, İngiltere'de Hindistan demiryolları için 12 milyonun taahhüt edilmiş olmasıydı. Bu, kambiyo kurlarıyla hiçbir doğrudan ilgisi bulunmayan bir şeydir ve 12 milyonun amacı da para piyasası için önemsizdir. Para piyasasının durumu elverişliyse, bunun hiçbir etki yaratması gerekmez; 1844 ve 1845'teki İngiliz demiryolu taahhütleri de para piyasası üzerinde herhangi bir etkide bulunmamıştı. Para piyasasında daha o sırada belirli ölçülerde zorluklar yaşanıyorsa, faiz oranı bundan kuşkusuz etkilenebilirdi, ama bu etki yalnızca faiz oranını yükseltme yönünde olurdu ve bunun da Wilson'ın teorisine göre İngiltere'nin kuru üzerinde olumlu bir etkide bulunması, yani, Hindistan'a doğru olmasa bile başka bir yere doğru değerli metal çıkışı eğilimini zayıflatması gerekirdi. Bay Wilson bir konudan bir başkasına atlıyor. 1802. soruda kambiyo kurlarının etkilendiği varsayılıyordu; No. 1804'te"sermayenin değeri"nin etkilendiği varsayılıyor; bunlar çok farklı iki şeydir. Faiz oranı kambiyo kurlarını ve kurlar faiz oranını etkileyebilir, ama kurlar değişirken faiz oranı ve faiz oranı değişirken kurlar aynı kalabilir. Yurt dışına sermaye gönderilirken, gönderilen sermayenin salt biçiminin, sermaye göndermenin etkisinde bu tür bir farklılık yaratmasını, yani, sermayenin biçimsel farklılığının ve her şeyden önce de onun para biçiminin, iktisadi aydınlanmaya tümüyle ters düşen bir önem taşımasını Wilson'ın kafası almıyor. Newmarch'ın Wilson'a cevabı, birdenbire ve nedensiz yere kambiyo kurundan faiz oranına atlamış olması konusunda onu uyarmadığından, tek yanlı. Newmarch, 1804. soruya kararsızca ve kaçamak bir cevap veriyor:

> "Kuşkusuz, 12 000 000 sterlinin toplanmasına yönelik bir talep varsa, genel faiz oranı açısından, bu 12 milyon sterlinin değerli metal şeklinde mi malzemeler şeklinde mi gönderileceği önemsizdir. Ancak," (şimdi tam tersini söylemek için kullanılan bu "ancak" güzel bir geçiş) "bunun tümüyle önemsiz olmadığını düşünüyorum," (önemsiz, ancak önemsiz değil) "çünkü bir durumda 6 milyon sterlin hemen geri dönerdi; diğer durumda bu kadar çabuk geri dönmezdi. Dolayısıyla, 6 milyon sterlinin bu ülkede harcanmasıyla topluca ülke dışına gönderilmesi arasında bir miktar" (ne kadar kesin bir ifade!) "fark olurdu."

6 milyonun hemen geri dönecek olması ne anlama geliyor? 6 milyon sterlin, İngiltere'de harcanması ölçüsünde, Hindistan'a gönderilen raylar, lokomotifler vb. şeklinde var olur, bunlar Hindistan'dan geri dönmez, değerleri de ancak aşınma ve yıpranma yoluyla, yani çok yavaş bir şekilde geri döner; 6 milyonluk değerli metalse ayni olarak belki çok hızlı bir şekilde geri döner. 6 milyonun ücretler için harcanması ölçüsünde, bu miktar tüketilmiş olur; ama öndelenmesi için kullanılmış olan para eskiden olduğu gibi ülkenin dolaşımında kalır ya da rezerv oluşturur.

Ray üreticilerinin kârları ve 6 milyonun onların değişmez sermayelerini yerine koyan kısmı için de aynı şey geçerlidir. Dolayısıyla, Newmarch, iki anlamlı geri dönüş deyimini sadece şunu doğrudan doğruya söylememek için kullanıyor: Para ülkede kalmıştır ve ödünç verilebilir para-sermaye olarak iş görmesi ölçüsünde, para piyasası için (dolaşımın daha fazla madenî para yutmuş olabileceği bir yana bırakıldığında) tek fark, B'nin hesabına değil A'nın hesabına harcanmasıdır. Sermayenin yabancı ülkelere değerli metal şeklinde değil metalar şeklinde aktarıldığı bu tür bir yatırım, kambiyo kurunu, yalnızca, ihraç edilen bu metaların başka yabancı metaların daha fazla ithal edilmesini gerektirmesi ölçüsünde etkileyebilir (ve etkilediği kambiyo kuru, yatırıldığı ülkeyle aradaki kambiyo kuru değildir). O zaman, bu üretim, söz konusu fazladan ithalatı dengelemeye yetmez. Ama, ister sermaye yatırımı şeklinde olsun isterse olağan ticari amaçlarla gerçekleştirilsin her bir kredili ihracatta da aynı şey gerçekleşir. Ayrıca, bu fazladan ithalat, geriye dönük bir etki yaratarak, örneğin sömürgelerde ya da ABD'de İngiliz mallarına yönelik fazladan bir talebe yol açabilir.

Newmarch, daha önce [1786], Doğu Hindistan Şirketi'nin poliçeleri nedeniyle İngiltere'nin Hindistan'a ihracatının bu ülkeden yaptığı ithalattan fazla olduğunu söylemişti. Sir Charles Wood onu bu nokta hakkında sorguya çeker. İngiltere'nin Hindistan'dan ithalatına göre bu ülkeye ihracatındaki fazla, aslında, Hindistan'dan yapılan ve karşılığında İngiltere'nin hiçbir eş değer ödemediği bir ithalat sayesinde ortaya çıkar: Doğu Hindistan Şirketi'nin (şimdi Doğu Hindistan hükümeti) poliçeleri, Hindistan'dan toplanan bir haraca dönüşür. Örneğin, 1855'te: İngiltere'nin Hindistan'dan ithalatı 12 760 000 sterlin; İngiltere'nin Hindistan'a ihracatı 10 350 000 sterlin. Hindistan'ın bilanço fazlası 2 250 000 sterlin.

> "Eğer durum bundan ibaret olsaydı, bu 2 250 000 sterlinin bir biçimde Hindistan'a gönderilmesi zorunlu olurdu. Ama ardından *India House*'un ilanları gelir. *India House,* Hindistan'daki farklı başkanlıklara 3 250 000 sterlin tutarında poliçeler çekmeye hazır olduğunu ilan eder." (Bu tutar Doğu Hindistan Şirketi'nin Londra'daki masrafları ve hissedarlara ödenecek olan kâr payları için toplanmıştı.) "Ve bu, ticari işlemler sırasında ortaya çıkan 2 250 000 sterlini tasfiye etmekle kalmaz, 1 000 000 sterlinlik bir fazlayı temsil eder." (1917.)
>
> 1922. (Wood:) "O zaman bu *India House* poliçelerinin etkisi, Hindistan'a ihracatı artırmak değil de onu *pro tanto* [o miktarda] azaltmak mı?"

(Hindistan'dan ithalatı bu ülkeye bu tutarda ihracat yaparak dengeleme gereksiniminin azaltılmasından söz ediliyor.) Bay Newmarch, bu durumu, İngilizlerin bu 3 700 000 sterlin karşılığında Hindistan'a "iyi yönetim" ihraç etmeleriyle açıklıyor. (1925.) Eski bir Hindistan bakanı olarak İngilizler tarafından ihraç edilen "iyi yönetim" türünü çok iyi bilen Wood, doğru bir şekilde ve ironi yaparak şunları söylüyor (1926):

> "Bu durumda, Doğu Hindistan Şirketi'nin poliçelerinin yol açtığını söylediğiniz ihracat, bir ürün ihracatı değil, bir iyi yönetim ihracatı."

İngiltere, "iyi yönetim" için ve yabancı ülkelerdeki sermaye yatırımları için "bu yolla" çok fazla ihracat yaptığından (yani, işlerin olağan akışından tümüyle bağımsız olan dış girdiler, bir başka deyişle kısmen ihraç edilmiş olan "iyi yönetim" için ve kısmen sömürgelere ve başka yerlere yatırılmış olan sermayenin gelirleri olarak, karşılıklarında herhangi bir eş değer ödemesi gerekmeyen haraçlar elde ettiğinden), bu ülke, karşılıklarında ihracat gerçekleştirmeden, söz konusu haraçları basitçe tükettiğinde, kambiyo kurunun bundan etkilenmeyeceği açıktır; kurun, İngiltere'nin bu haraçları, İngiltere'de değil, üretken ya da üretken olmayan bir şekilde yurt dışında yeniden yatırmasından, örneğin bunlar karşılığında Kırım'a cephane göndermesinden etkilenmeyeceği de açıktır. Ayrıca, yurt dışından ithal edilen şeylerin İngiltere'nin gelirine eklenmesi ölçüsünde (kuşkusuz, bunlar karşılığında, ya bir eş değer gerektirmeyen haraç şeklinde ya da karşılıkları ödenmemiş bu haraçlara dayalı veya ticaretin olağan akışı içinde gerçekleşen mübadelelerle ödeme yapılması gerekir), İngiltere bunları tüketebilir ya da sermaye olarak yeniden yatırabilir. Bunların ikisi de kambiyo kurunu etkilemez ve bilge Wilson bunu gözden kaçırır. Gelirin bir kısmını yerli ürünlerin ya da yabancı ürünlerin oluşturması (ikincisi, sadece, yabancı ürünlerle yerli ürünlerin mübadelesini şart koşar), bu gelirin üretken ya da üretken olmayan şekilde tüketilmesi, üretimin ölçeğini değiştirebilecek olsa bile, kambiyo kurlarında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Aşağıdakiler, bu söylenenler ışığında değerlendirilmelidir.

934. Wood, Newmarch'a, Kırım'a savaş malzemelerinin gönderilmesinin Türkiye ile İngiltere arasındaki kambiyo kurunu ne şekilde etkileyeceğini sorar. Newmarch cevap verir:

> "Sadece savaş malzemelerinin gönderilmesinin kambiyo kurunu kaçınılmaz olarak etkileyeceğini düşünmüyorum; ama değerli metal gönderilmesi kuşkusuz kuru etkilerdi."

Dolayısıyla, burada, para biçimindeki sermayeyi diğer sermayelerden ayırır. Ama Wilson sorar:

> 1935. "Herhangi bir malı, ona karşılık gelecek bir ithalatın olmayacağı şekilde, çok büyük miktarlarda ihraç ederseniz"

(Bay Wilson, İngiltere söz konusu olduğunda, "iyi yönetim" biçimindekiler ya da daha önce ihraç edilmiş olan yatırım sermayesi bir yana bırakılırsa, hiçbir zaman onlara karşılık gelen ihracat işlemleri gerçekleşmeden çok ciddi ithalat işlemlerinin gerçekleştiğini unutuyor; bunlar, her durumda, olağan ticaret hareketlerine dâhil olmayan ithalat işlemleridir. Ama bu şekilde ithal edilen şeyler de, örneğin Amerikan ürünleriyle mübadele edilir, ve Amerikan ürünlerinin bunlara karşılık gelen bir ithalat olmadan ihraç ediliyor olması, ithal edilen bu ürünlerinin yurt dışına eş değerli bir çıkış gerçekleşmeden tüketilebildikleri gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez; bunlar, kendilerine karşılık gelecek ihracat işlemleri gerçekleştirilmeden elde edilmiştir ve bu nedenle ticaret bilançosuna dâhil olmadan da tüketilebilirler)

> "ithalatınızla yarattığınız dış borcu ödemezsiniz,"

(Ama bu ithalatın karşılığını önceden, örneğin yurt dışında verilmiş olan kredilerle ödediyseniz, bu ithalat nedeniyle herhangi bir borç yükümlülüğü altına girilmez ve sorunun uluslararası bilançoyla hiçbir ilgisi olmaz; soru, sadece, kullanılan ürünlerin yerli ürünler ya da yabancı ürünler olmasından bağımsız olarak, harcamaların üretken olup olmadığına dönüşür.)

> "ve bu yüzden, dış borcu ödemeyerek, bu işlemle kambiyo kurlarını etkilemek zorunda olursunuz, çünkü ihracatınıza karşılık gelen bir ithalat yoktur, öyle mi? – Bu, ülkeler için genel olarak geçerlidir."

Wilson'ın konuşmasının özeti, kendisine karşılık gelen bir ithalat olmayan her ihracatın aynı zamanda kendisine karşılık gelen bir ihracat olmayan bir ithalat olduğudur; çünkü, ihraç edilen malların üretimine yabancı, yani ithal edilmiş metalar girer. Varsayım, bu tür ihracat işlemlerinin her birinin karşılığı ödenmemiş bir ithalat işlemine ve dolayısıyla dış borca dayandığı ya da bunları ürettiğidir. Bu, şu iki husus göz ardı edilse bile yanlıştır: 1. İngiltere'nin, herhangi bir eş değer ödemeden yaptığı bedava ithalat işlemleri vardır; örneğin Hindistan'dan ithal ettiği malların bir kısmı bu kapsama girer. Bunları Amerika'dan ithal ettiği mallarla mübadele edebilir ve bu sonuncuları, bunlara karşılık gelen ithalat işlemleri gerçekleştirmeden ihraç edebilir; her durumda, değer açısından bakıldığında, sadece ihracatta bulunmuştur ve bunun ona hiçbir maliyeti olmamıştır. Ve 2. örneğin Amerika'dan ithal ettiği ve ek sermaye oluşturan mallar için ödeme yapmış olabilir; eğer bunları üretken olmayan bir şekilde, örneğin savaş malzemeleri olarak tüketirse, bu,

Amerika'ya herhangi bir borç oluşturmaz ve Amerika'yla İngiltere arasındaki kambiyo kurunu etkilemez. Newmarch, 1934 ve 1935'te kendisiyle çelişir ve Wood buna dikkatini çeker (1938):

> "Eğer gönderildikleri ülkeden herhangi bir geri dönüş gerçekleşmeden ihraç edilmiş olan malların" (savaş harcaması) "üretiminde kullanılan metaların hiçbir kısmı bunların gönderildikleri ülkeden gelmediyse, söz konusu ülkeyle aramızdaki kambiyo kuru nasıl etkilenir; Türkiye ile ticaretin olağan bir denge durumunda olduğunu varsayarsak, Kırım'a savaş malzemelerinin ihraç edilmesi İngiltere ile Türkiye arasındaki kambiyo kurunu nasıl etkiler?"

Newmarch burada soğukkanlılığını yitirir; aynı basit soruya No. 1934'te doğru bir cevap verdiğini unutur ve şunu söyler:

> "Sanırım, pratik sorunu tüketmiş ve çok yüksek bir metafizik tartışma bölgesine ulaşmış görünüyoruz."

{Wilson'da, bir ülkeden bir başkasına yapılan her sermaye aktarımının, değerli metal aktarımı biçiminde de gerçekleşse metaların aktarılması biçiminde de gerçekleşse, kambiyo kurunu etkileyeceği yönündeki iddiasının bir başka versiyonu daha var. Wilson, doğal olarak, kambiyo kurunun faiz oranından, özellikle de karşılıklı kambiyo kurları tartışma konusu olan iki ülkede geçerli olan faiz oranları arasındaki ilişkiden etkilendiğini bilir. Eğer genel olarak sermaye fazlalığının, yani ilk olarak, değerli metal dâhil olmak üzere her tür metanın faiz oranının belirlenmesinde bir rol oynadığını kanıtlayabilirse, hedefine bir adım daha yaklaşmış olacaktır; bu durumda, söz konusu sermayenin kayda değer bir kısmının bir başka ülkeye aktarılması, karşıt yönlerde olmak üzere her ülkedeki faiz oranlarını ve onlar aracılığıyla aynı zamanda iki ülke arasındaki kambiyo kurunu değiştirmek zorundadır. –F. E.}

O dönemde editörlüğünü yaptığı *Economist*'te şunları söyler ([May 22,] 1847, s. 574):

> "Ama kuşkusuz, değerli metal dâhil olmak üzere her tür metanın büyük stoklarıyla kendisini gösteren bu tür bir sermaye bolluğu, ister istemez, yalnızca genel olarak düşük meta fiyatlarına değil, ama aynı zamanda sermaye kullanımı için daha düşük bir faiz oranına yol açardı (1). Elimizde, önümüzdeki iki yıl boyunca ülkeye yetecek bir meta stoku varsa, belirli bir dönem boyunca bu metaları kullanma yetkisini sağlayacak olan faiz oranı, stokların bize en fazla iki ay yetebileceği durumdakine göre çok daha düşük olurdu (2). Tüm parasal borçlanmalar, hangi biçimde yapılırlarsa yapılsınlar, basitçe, metalar üzerindeki bir kullanma yetkisinin birinden bir başkasına aktarılmasıdır. Dolayısıyla, metalar bol olduğunda paranın

faizi düşük ve kıt olduğunda paranın faizi yüksek olmak zorundadır (3). Metalar bollaştığında, alıcıların sayısına oranla satıcıların sayısı artar, ve niceliğin tüketim için hemen gerekli olandan daha fazla olması ölçüsünde, gelecekteki kullanım için saklanması gereken kısım büyür. Bu durumda, bir meta sahibinin gelecekteki bir ödeme karşılığında ya da krediyle satış için öne süreceği şartlar, tüm stokunun birkaç hafta içinde gerekli hâle geleceğinden emin olacağı durumdakilere göre daha hafif olur. (4)"

Önerme (1) hakkında, güçlü bir değerli metal *girişinin*, bir bunalım sonrasındaki dönemde her zaman söz konusu olduğu üzere, üretimdeki bir *daralmayla* eş zamanlı olarak gerçekleşebileceğini söylemek gerekir. İzleyen evrede, ağırlıklı olarak değerli metal üreten ülkelerden değerli metal girişi gerçekleşebilir; bu dönemde diğer metaların ithalatı genellikle ihracatla dengelenir. Bu iki evrede faiz oranı düşüktür ve sadece yavaş bir şekilde yükselir; bunun nedenlerini görmüştük. Bu düşük faiz oranı, her yerde, herhangi bir "her tür metanın büyük stokları"nın herhangi bir etkisine başvurmadan açıklanabiliyordu. Ve bu etki nasıl gerçekleşebilir? Örneğin, pamuğun düşük fiyatı, iplikçinin yüksek kârlar elde etmesini mümkün kılar, vb. Peki, faiz oranı niye düşük? Kuşkusuz, ödünç alınan sermayeyle elde edilebilen kârın yüksek olması nedeniyle değil. Aksine, bunun biricik nedeni, mevcut koşullar altında ödünç sermaye talebinin bu kârla orantılı bir şekilde büyümemesi; yani, ödünç sermayenin hareketinin sanayi sermayesinin hareketinden farklı olması. *Economist*'in kanıtlamak istediği şey, bunun tam tersi, yani, ödünç sermayenin hareketinin sanayi sermayesinin hareketiyle özdeş olduğu.

Eğer iki yıllık bir stoka önceden sahip olunması şeklindeki saçma varsayımı, bir anlam taşıyabileceği noktaya kadar küçültürsek, önerme (2), meta piyasasının dolup taştığını varsayar. Bu, fiyatlardaki bir azalmaya yol açardı. Bir balya pamuğa ödenmesi gereken miktar azalırdı. Buradan, hiçbir şekilde, bir balya pamuk satın almak için gereken paranın daha ucuza elde edileceği sonucu çıkmaz. Bu, para piyasasının durumuna bağlıdır. Eğer daha ucuza elde edilebiliyorsa, bu, yalnızca, ticari kredinin, banka kredisine başvurma gereğini normalde olduğundan daha az duyduğu bir durumda olması nedeniyledir. Piyasayı doldurup taşıran metalar, geçim araçları ya da üretim araçlarıdır. Her ikisinin düşük fiyatları sanayici kapitalistin kârını yükseltir. Sanayi sermayesi bolluğu ile borç para talebi arasında özdeşlik değil karşıtlık bulunmasaydı, düşük fiyatların faiz oranını düşürmesi için herhangi bir neden olur muydu? Mevcut koşullar altında, tüccar ile sanayici kapitalist birbirlerine daha kolay bir şekilde kredi verebilir; ticari kredinin bu kolay elde edilebilirliği nedeniyle sanayici de tüccar da banka kredisine daha az gereksinim duyar; bu nedenle faiz oranı düşük olabilir. Düşük faiz oranı ile değerli

metal girişinin yan yana bulunabilecek olmasına ve ithal malların düşük fiyatlarına yol açan aynı nedenlerin ithal değerli metal fazlalığını da üretebilecek olmasına rağmen, söz konusu düşük faiz oranının değerli metal girişiyle hiçbir ilgisi yoktur. İthal ürünler pazarı gerçekten dolup taşıyor olsaydı, bu, ithal metalara yönelik talebin azaldığını kanıtlardı ve fiyatlar en düşük düzeylerindeyken, bu azalma, yalnızca, yurt içindeki sınai üretimin daralmasının sonucu olarak açıklanabilirdi; ama bu sonuncusu, düşük fiyatlarla aşırı miktarlarda ithalat yapılırken, yine açıklanamaz olurdu. Fiyatların düşmesinin faizin düşmesine eşit olduğunu kanıtlamak için başvurulan bir sürü saçmalık. Bu ikisi eş zamanlı olarak yan yana bulunabilir. Ama böylesi bir durum, sanayi sermayesinin hareketi ile ödünç verilebilir para-sermayenin hareketinin özdeşliğini değil, bunların yönlerinin karşıtlığını yansıtır.

(3)'te, elde çok fazla meta varsa faiz oranının neden düşük olması gerektiği, bu ek açıklama sonrasında bile anlaşılamıyor. Metalar ucuzsa, belirli bir miktarda meta satın almak için, diyelim eskiden olduğu gibi 2000 sterline değil 1000 sterline gereksinim duyarım. Ama belki şimdi de 2000 sterlin yatırırım ve bunun karşılığında geçmiştekinin iki katı kadar meta satın alırım ve belki borçlanmak zorunda olduğum aynı sermayeyi öndeleyerek işimi büyütürüm. Bu durumda, eskiden olduğu gibi 2000 sterlinlik alım yaparım. Dolayısıyla, meta fiyatlarının düşmesiyle birlikte meta piyasasındaki talebim artsa bile, para piyasasındaki talebim aynı kalır. Ama meta piyasasındaki talebim düşerse, yani, üretim, *Economist*'in tüm yasalarıyla çelişecek şekilde, meta fiyatlarındaki azalmayla birlikte genişlemezse, kârın artmasına rağmen ödünç verilebilir para-sermaye talebi azalırdı; ama bu artan kâr ödünç sermaye talebi yaratırdı. Bunun dışında, meta fiyatlarının düşüklüğü üç nedenden kaynaklanabilir. Birincisi, talep kıtlığından. Bu durumda, faiz oranı, üretim felce uğradığı için düşüktür; söz konusu oranın düşük olmasının nedeni metaların ucuz olması değildir, çünkü ucuzluk, üretimin felce uğramışlığının ifadesinden başka bir şey değildir. İkincisi, arz, talebe oranla fazla büyük olduğundan. Bu durum, pazarların dolup taşması vb. gibi, bunalıma yol açan nedenlerden kaynaklanabilir ve bunalımın kendisi sırasında yüksek faiz oranıyla çakışabilir; ya da, aynı durum, metaların değerlerinin düşmesinden, dolayısıyla aynı talebin daha düşük fiyatlarla karşılanabilmesinden kaynaklanabilir. Bu son durumda faiz oranı neden düşsün? Kâr büyüdüğü için mi? Eğer, faiz oranı, aynı üretken sermayeyi ya da meta-sermayeyi elde etmek için gereken para-sermayenin daha az olması nedeniyle düşüyor olsaydı, bu, yalnızca, kâr ile faizin ters orantılı olduklarını kanıtlardı. Her durumda, *Economist*'in genel öner-

mesi yanlıştır. Metaların düşük parasal fiyatları ile düşük faiz oranı bir arada bulunmak zorunda değildir. Yoksa, ürünlerin parasal fiyatlarının en düşük olduğu en yoksul ülkelerde faiz oranının da en düşük düzeyde bulunması ve tarım ürünlerinin parasal fiyatlarının en yüksek olduğu en zengin ülkelerde faiz oranının da en yüksek düzeyde bulunması zorunlu olurdu. *Economist*, genel anlamda şunu kabul ediyor: paranın değerinin düşmesi, faiz oranı üzerinde etkide bulunmaz. 100 sterlin, eskiden olduğu gibi 105 sterlin getirir; 100'ün değeri daha azsa, 5'lik faizin değeri de daha azdır. Başlangıçtaki tutarın değerinin artması ya da azalması oranı etkilemez. Değer açısından bakıldığında, belirli bir meta niceliği belirli bir para tutarına eşittir. Değeri artarsa, daha büyük bir para tutarına eşit olur; düşerse, tersi olur. 2000'e eşitse, %5 = 100 olur; 1000'e eşitse, %5 = 50 olur. Ama bu, faiz oranında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bu konuda akılcı olan tek şey, aynı miktarda meta satmak için sadece 1000 sterlin yerine 2000 sterlin gerektiğinde daha fazla parasal borçlanmaya gereksinim duyulmasıdır. Ama bu, burada, sadece, kâr ile faizin ters orantılı olduğunu gösterir. Çünkü, değişmez ve değişir sermaye ögelerinin ucuzlamasıyla birlikte kâr büyür ve faiz düşer. Ama tersi de olabilir ve sıklıkla olur. Örneğin, pamuk, iplik ve kumaş talebinin bulunmaması nedeniyle ucuz olabilir; ve pamuk, pamuk sanayisindeki büyük kârın büyük bir pamuk talebi yaratması nedeniyle görece pahalı olabilir. Diğer yandan, sanayicilerin kârı, tam da pamuk fiyatının düşük olması nedeniyle yüksek olabilir. Hubbard'ın listesi, faiz oranının hareketleri, madenî rezervin ve kambiyo kurunun hareketleriyle tam bir uyum gösterirken, faiz oranı ile meta fiyatlarının, birbirlerinden tümüyle bağımsız hareketler sergilediklerini kanıtlar. *Economist*,

> "Dolayısıyla, metalar bol olduğunda paranın faizi düşük olmak zorundadır"

diyor. Bunalımlar sırasında tam tersi olur; metalar çok fazladır, paraya çevrilebilir değildirler, ve bu nedenle faiz oranı yüksektir; çevrimin başka bir evresinde meta talebi büyüktür, bu nedenle geri dönüşler kolaydır, ama aynı zamanda meta fiyatları yükselir ve geri dönüşlerin kolaylığı nedeniyle faiz oranı düşüktür. Metalar "kıt olduğunda paranın faizi yüksek olmak zorundadır." Bunalım sonrasındaki gevşeklik zamanlarında yine tersi gerçekleşir. Metalar, mutlak olarak ifade edilecek olursa, taleple ilişkili olmayan bir şekilde kıttır; ve faiz oranı düşüktür.

(4)'te belirtildiği üzere, pazar dolup taşıyorsa, meta sahibinin, metalarını (eğer satabilirse), eldeki stokların daha hızlı bir şekilde tükenmesinin beklendiği bir duruma göre daha ucuza satacağı hayli açıktır. Ama faiz oranının bu yüzden düşmesinin neden gerektiği o kadar açık değildir.

Pazar ithal edilmiş ürünlerle dolup taşmışsa, metalarını pazara sürmek zorunda kalmak istemeyen meta sahiplerinin ödünç sermaye taleplerinin artması nedeniyle faiz oranı yükselebilir. Faiz oranı, ticari kredinin akışkanlığının banka kredisine yönelik talebi henüz görece düşük düzeylerde tutması nedeniyle düşebilir.

Economist, faiz oranının yükselmesinin ve para piyasası üzerindeki diğer baskıların 1847'de kur üzerinde hızlı bir etkide bulunmuş olmasına değiniyor. Ama, kurdaki değişime rağmen, altın çıkışının Nisan sonuna kadar devam ettiği unutulmamalı; altın hareketlerindeki yön değişimi burada ancak Mayıs başında ortaya çıktı.

1 Ocak 1847'de Bankanın madenî rezervi 15 066 691 sterlin; faiz oranı %$3^{1}/_{2}$; Paris'e çekilen üç ay vadeli kambiyo senetlerinin kuru 25,75, Hamburg'a çekilenlerinki 13,10, Amsterdam'a çekilenlerinki 12,$3^{1}/_{4}$'tü. 5 Mart'ta madenî rezerv 11 595 535 sterline düşmüş; iskonto oranı %4'e yükselmiş; Paris'e çekilen kambiyo senetlerinin kuru 25,$67^{1}/_{2}$'ye, Hamburg'a çekilenlerinki 13,$9^{1}/_{4}$'e, Amsterdam'a çekilenlerinki 12,$2^{1}/_{2}$'ye düşmüştü. Altın çıkışı devam etti; bkz. aşağıdaki tablo:

1847	İngiltere Bankası'nın Değerli Metal Rezervi (sterlin)	Para Piyasası	En Yüksek Üç Aylık Kambiyo Kuru		
			Paris	Hamburg	Amsterdam
20 Mart	11 231 630	Banka iskontosu %4	25,$67^{1}/_{2}$	13,$09^{3}/_{4}$	12,$2^{1}/_{2}$
3 Nisan	10 246 410	Banka iskontosu %5	25,80	13,10	12,$3^{1}/_{2}$
10 Nisan	9 867 053	Para çok kıt	25,90	13,$10^{1}/_{2}$	12,$4^{1}/_{2}$
17 Nisan	9 329 841	Banka iskontosu %$5^{1}/_{2}$	26,$02^{1}/_{2}$	13,$10^{3}/_{4}$	12,$5^{1}/_{2}$
24 Nisan	9 213 890	Baskı	26,05	13,12	12,6
4 Mayıs	9 337 746	Artan baskı	26,15	13,$12^{3}/_{4}$	12,$6^{1}/_{2}$
8 Mayıs	9 588 759	En büyük baskı	26,$27^{1}/_{2}$	13,$15^{1}/_{2}$	12,$7^{3}/_{4}$

1847'de İngiltere'den yapılan toplam değerli metal ihracatının tutarı 8 602 597 sterlindi.

ABD'ye giden	3 226 411 sterlin
Fransa'ya giden	2 479 892 sterlin
Hansa şehirlerine giden	958 781 sterlin
Hollanda'ya giden	247 743 sterlin

Kurun Mart sonunda yön değiştirmesine rağmen, (muhtemelen ABD yönündeki) altın çıkışı daha tam bir ay boyunca devam eder.

"Böylece" (diyor *Economist,* [August 2,] 1847, s. 954) "faiz oranındaki bir yükselişin ve onu izleyen para sıkışıklığının, olumsuz bir kuru düzeltme ve altın akışının yönünü yeniden İngiltere'ye çevirme doğrultusundaki etkisinin ne kadar hızlı ve çarpıcı olduğunu görüyoruz. Bu etki, ticaret bilançosundan† tümüyle bağımsız bir şekilde üretildi. Daha yüksek bir faiz oranı, hem yabancı değerli kâğıtların hem de İngiliz değerli kâğıtlarının fiyatlarının düşmesine neden oldu ve yabancıların büyük alımlar yapmasına yol açtı; bunlar İngiltere'den çekilen poliçelerin miktarını artırırken, diğer yandan, yüksek faiz oranı ve para elde etmenin zorluğu öylesine etkiliydi ki, poliçelerin miktarı artarken bunlara yönelik talep azaldı ... Aynı nedenle, ithalat siparişleri iptal edildi ve İngiliz fonlarının yurt dışındaki yatırımları gerçekleştirilerek burada kullanılmak üzere ülkeye getirildi. Bu nedenle, örneğin 10 Mayıs tarihli *Rio de Janeiro Price Current*'ta şunları okuyoruz: 'Kambiyo kurunda,' {İngiltere'ye çekilen kambiyo senetlerinin kuru} 'asıl olarak, İngilizler tarafından gerçekleştirilen büyük ölçekli' {Brezilya} 'devlet kâğıdı satışlarının getirilerinin gönderilmesi için piyasada oluşan baskıdan kaynaklanan yeni bir düşüş yaşandı.' Buradaki faiz oranı çok düşükken yurt dışında farklı değerli kâğıtlara yatırılmış olan İngiliz sermayesi faiz oranı yükseldiğinde bu şekilde geri getirildi."

İngiltere'nin Ticaret Bilançosu

Sadece Hindistan'ın "iyi yönetim", Britanya sermayesinin faizleri ve kâr payları vb. için 5 milyon tutarında haraç ödemesi gerekiyor ve buna, kısmen memurlar tarafından maaşlarından yaptıkları tasarruflar şeklinde ve kısmen İngiliz tüccarlar tarafından kârlarının bir kısmı şeklinde İngiltere'de yatırılmak üzere her yıl gönderilen tutarlar dâhil değil. Britanya'nın her bir sömürgesinden aynı nedenlerle sürekli olarak büyük aktarımlarda bulunulması gerekiyor. Avustralya'daki, Batı Hint Adaları'ndaki [Karayipler], Kanada'daki bankaların çoğu Britanya sermayesiyle kurulmuş durumda ve kâr paylarının İngiltere'de ödenmesi gerekiyor. İngiltere ayrıca çok sayıda yabancı (Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika ülkelerinin çıkardığı) devlet kâğıdına sahip ve bunların faizlerini elde ediyor. Bunlara, yabancı demiryollarındaki, kanallardaki, madenlerdeki vb. payları ve bunlara karşılık gelen kâr payları da ekleniyor. Tüm bu kalemlerle ilgili aktarımlar neredeyse yalnızca İngiltere'nin ihracat miktarını aşan ürünlerle yapılıyor. Diğer yandan İngiltere'den İngiliz değerli kâğıtlarının yurt dışındaki sahiplerine ve yurt dışındaki İngilizlerin tüketimi için gönderilen tutarlar, bunlarla karşılaştırıldığında, ihmal edilebilir kalıyor.

† Almanca metinde: "ödemeler bilançosundan". *–Türkçe ed.*

Ticaret bilançosu ve kambiyo kuru söz konusu olduğunda, sorun,

> "verili her bir anda, bir zaman sorunudur. Normalde ... İngiltere ihraç ettiği mallar için uzun vadeli krediler verir, ithal edilen mallar içinse peşin ödeme yapılır. Bu uygulama farklılığı belirli anlarda kambiyo kurları üzerinde ciddi bir etkide bulunur. Örneğin 1850'de olduğu gibi, ihracatımızın çok ciddi şekilde artmakta olduğu bir zamanda, Britanya'nın sermaye yatırımlarında sürekli bir artışın yaşanması zorunludur ... böylece, 1850 yılının aktarımları, 1849'da ihraç edilen ürünler karşılığında yapılabilir. Ama 1850'nin ihracatı 1849'unkini 6 milyondan fazla aşarsa, bunun pratik sonucu, aynı yıl içinde geri dönenden bu miktarda fazla paranın yurt dışına gönderilmesi olmak zorundadır. Ve bu yolla kambiyo kurları ve faiz oranı üzerinde bir etkide bulunulur. Buna karşılık, ticaretimiz bir ticari bunalımın ardından durgunlaştığında ve ihracatımız çok azaldığında, önceki yıllardaki daha büyük ihracatımız dolayısıyla yapılması gereken aktarımlar, ithalatımızın değerini fazlasıyla aşar; kambiyo kurları buna uygun şekilde lehimize döner, sermaye yurt içinde hızla birikir ve faiz oranı düşer." (*Economist,* [January 11,] 1851 [s. 30].)

Dış kambiyo kuru şu nedenlerle değişebilir:

1. Hangi nedenlerle belirleniyor olursa olsun (katıksız ticari işlemler, yurt dışındaki sermaye yatırımları ya da yurt dışında nakit ödemelerin yapılmasını gerektirdikleri kadarıyla savaşlar sırasındaki vb. devlet harcamaları), anlık ödemeler bilançosu nedeniyle.

2. İster madenî para olsun isterse kâğıt para, bir ülkede paranın değer yitirmesi nedeniyle. Bu, tümüyle nominaldir. 1 sterlinin temsil ettiği para yarı yarıya azalsaydı, doğal olarak, 25 frank yerine $12^1/_2$ frank olarak hesaplanırdı.

3. "Para" olarak biri gümüş ve diğeri altın kullanan iki ülke arasındaki kambiyo kuru söz konusu olduğunda, bu kur söz konusu iki metalin değerlerindeki göreli dalgalanmalara bağlıdır, çünkü bu dalgalanmalar hiç kuşkusuz iki ülke arasındaki pariteyi değiştirir. Bu sonuncusunun örneklerinden biri, 1850'nin kambiyo kurlarıydı; İngiltere'nin ihracatının muazzam derecede artmasına rağmen kurlar onun aleyhineydi; ama yine de altın çıkışı gerçekleşmemişti. Bu, altının değerine göre gümüşün değerinin anlık olarak yükselmesinin sonucuydu. (Bkz. *Economist,* 30 Kasım 1850 [s. 1319-1320].)

1 sterlin için kambiyo kuru paritesi, Paris'e çekilmiş senetler için 25 frank 20 sent; Hamburg için 13 mark banko $10^1/_2$ şilin; Amsterdam için 11 florin 97 senttir. Paris'e çekilmiş senetler için kambiyo kuru 25,20'nin ne kadar üzerine çıkarsa, Fransa'nın İngiliz borçlusu ya da Fransız metalarının alıcısı için o kadar uygun olur. Her iki durumda da, ilgili kişi, amacına ulaşmak için daha az sterline gereksinim duyar. – Değerli metalin kolay elde edilemediği daha uzak ülkelerde, poliçeler kıtlaştığında

ve İngiltere'ye yapılması gereken aktarımlar için yetersiz kaldıklarında, bunun doğal sonucu, normalde İngiltere'ye gönderilen ürünlerin fiyatlarının yükselmesidir, çünkü poliçeler yerine İngiltere'ye onları göndermek için bu metalara yönelik talep büyür; Hindistan'da bu durumla sık sık karşılaşılır.

İngiltere'de para aşırı derecede bol, faiz oranı düşük ve değerli kâğıtların fiyatları yüksekken, kambiyo kuru elverişsiz olabilir ve hatta bir altın çıkışı gerçekleşebilir.

İngiltere, 1848 yılı içinde, 1847 bunalımı ve Hindistan'la yapılan işlerdeki büyük kredi yokluğu sonucunda iyi poliçelerin kıt olması ve sıradan poliçelerin pek istenmemesi nedeniyle Hindistan'dan büyük miktarlarda gümüş elde etti. Bu gümüşün tümü, gelir gelmez, devrimin her köşe başında gömülemeye yol açtığı kıtanın yolunu tuttu. Aynı gümüşün büyük kısmı 1850'de yine Hindistan'a yolculuk etti, çünkü kambiyo kurunun durumu artık bunu kârlı hâle getirmişti.

Para sistemi özünde Katolik, kredi sistemi özünde Protestandır. "*The Scotch hate gold.*" ["İskoçlar altından nefret eder."] Metaların parasal varlığı, kâğıt biçiminde, yalnızca toplumsal bir varlığa sahiptir. Huzur getiren şey, *inanç*tır. Metalara içkin ruh olarak para-değere inanç; üretim tarzına ve onun alnında yazılı olan düzene inanç; sadece, kendi kendisini değerlendiren sermayenin kişileşmeleri olarak, üretimin bireysel yürütücülerine inanç. Ama Protestanlık kendisini Katolikliğin temellerinden ne kadar az kurtarıyorsa, kredi sistemi de kendisini para sisteminin temelinden o kadar az kurtarır.

Bölüm

36

Kapitalist İlişkilerin Öncesi

★ ★ ★

Faiz getiren sermaye, ya da eski çağlara özgü biçimi için kullanabileceğimiz adıyla tefeci sermayesi, ikiz biraderi tüccar sermayesiyle birlikte, sermayenin, kapitalist üretim tarzından çok önce ortaya çıkmış olan ve en farklı iktisadi toplumsal oluşumlarda bulunan Nuh Nebi'den kalma biçimleri arasında yer alır.

Tefeci sermayesinin varlığı, ürünlerin en azından bir kısmının metalara dönüşmüş ve paranın, meta ticaretiyle eş zamanlı olarak, farklı işlevleriyle gelişmiş olmasından başka hiçbir şeyi gerektirmez.

Tefeci sermayesinin gelişmesi, tüccar sermayesinin ve özellikle de para ticareti sermayesinin gelişmesiyle el ele gider. Eski Roma'da, imalatçılığın Eski Çağ'daki ortalama gelişme düzeyinin çok altında bulunduğu Cumhuriyetin son zamanlarından itibaren, tüccar sermayesi, para ticareti sermayesi ve tefeci sermayesi (antik biçimleri içinde) en yüksek noktaya kadar gelişmişti.

Paranın yanında kaçınılmaz olarak gömüleyiciliğin de bulunduğunu görmüştük. Ne var ki, profesyonel gömüleyici, ancak tefeciye dönüşmesiyle birlikte önem kazanır.

Tüccar, parayla kâr elde etmek, onu sermaye olarak kullanmak, yani harcamak için para ödünç alır. Dolayısıyla, para ödünç veren kişi ile modern kapitalist arasındaki ilişkinin aynısı, eski biçimlerde de onunla tüccar arasında kurulur. Bu özgül ilişkiyi Katolik üniversiteler de hissetmişti.

> "Alcalá, Salamanca, Ingolstadt, Freiburg (Breisgau), Köln ve Trier üniversiteleri birbiri ardına ticari borçlar için faiz uygulanmasının yasallığını tanıdı. Bu onay belgelerinin ilk beşi Lyon kenti konsüllüğünün arşivlerine eklendi ve *Traité de l'usure et des intérêts*'in (Lyon, Bruyset-Ponthus) ekinde yayınlandı." (M. Augier. *Le Crédit public etc.*, Paris 1842, s. 206.)

Köle ekonomisinin (ataerkil olanı değil, geç Yunan ve Roma zamanlarındaki) zenginleşme aracı olduğu, yani paranın, köle, toprak vb. satın alma yoluyla başkalarının emeğine el koymanın aracı olduğu tüm biçimlerde, para, tam da bu şekilde yatırılabildiği için, sermaye olarak değerlendirilebilir, faiz getirir hâle gelir.

Ne var ki, kapitalist üretim tarzının öncesindeki zamanlarda, tefeci sermayesi iki farklı karakteristik biçimde var olur. Karakteristik biçimlerden söz ediyorum. Aynı biçimler kapitalist üretimin temeli üzerinde de yeniden ortaya çıkar, ama yalnızca bağımlı biçimler olarak. Burada artık faiz getiren sermayenin karakterini belirleyen biçimler değildirler. Bu iki biçim şunlardır: *birincisi,* savurgan kodamanlara, asıl olarak toprak sahiplerine borç vererek yapılan tefecilik; *ikincisi,* kendi çalışmalarının koşullarına sahip olan küçük üreticilere borç vererek yapılan tefecilik; söz konusu küçük üreticiler, zanaatçıyı, ama her şeyden önce köylüyü içerir, çünkü genel olarak kapitalist koşulları önceleyen koşullar altında, bunların küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin vermesi ölçüsünde, köylü sınıfı, küçük bağımsız bireysel üreticilerin büyük çoğunluğunu oluşturmak zorundadır.

Hem zengin toprak sahiplerinin tefecilik yoluyla yıkıma uğratılması hem de küçük üreticilerin yoksullaştırılması büyük para-sermayelerin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yol açar. Ama bu sürecin eski üretim tarzını hangi ölçüde ortadan kaldıracağı (modern Avrupa'da gerçekleşen şey buydu) ve onun yerine kapitalist üretim tarzını koyup koymayacağı, tümüyle, tarihsel gelişme düzeyine ve ona dayalı olan koşullara bağlıdır.

Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermayesi, küçük üretimin, kendi başlarına çalışan köylülerin ve küçük zanaat ustalarının baskınlığına karşılık gelir. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında söz konusu olduğu üzere, çalışmanın koşulları ve emeğin ürünü, emekçinin karşısına sermaye şeklinde çıktığında, emekçi, bir üretici olarak borçlanabilir olmaktan uzaklaşır. Borçlanması, yalnızca, kişisel zorunluluk yüzünden rehinci dükkânından borç alma örneğinde olduğu gibi gerçekleşir. Buna karşılık, emekçi, çalışmasının koşullarının ve ürününün gerçek ya da kâğıt üzerindeki sahibi olduğunda, borç para veren kişinin onun karşısına tefeci sermayesi olarak çıkan sermayesiyle iliş-

kisinde bir üretici olarak boy gösterir. Newman, banker zenginlere borç verirken tefeci yoksullara borç verdiğinden bankerin saygı gördüğünü ama tefeciden nefret edildiğini ve onun aşağılandığını söylerken, bu durumu anlamsız bir şekilde ifade etmiş olur. (F. W. Newman, *Lectures on Pol. Econ.*, London 1851, s. 44.) Burada, iki üretim tarzı ve onlara karşılık gelen toplumsal düzenler arasındaki farkın söz konusu olduğunu ve konunun yoksul-zengin karşıtlığıyla açıklanamayacağını görmez. Oysa yoksul küçük üreticiyi sömüren tefecilik, zengin büyük toprak sahibini sömüren tefecilikle el ele gider. Romalı patrisyenlerin tefeciliği Romalı plebleri, yani küçük köylüleri tümüyle yıkıma sürükler sürüklemez, sömürünün bu biçimi sona ermiş ve küçük köylü ekonomisinin yerini saf köle ekonomisi almıştı.

Burada, tefeci, faiz biçimi altında, üreticinin en zorunlu geçim araçlarını (gelecekteki işçi ücreti tutarını) aşan her tür fazlalığı yutabilir (bu sonuncusu gelecekte kâr ve toprak rantı olarak görünür), ve bu nedenle, devlete düşen kısım dışındaki *tüm* artık değere el koyan *bu* faizin yüksekliği ile modern faiz oranının (burada, en azından normal faiz, söz konusu artık değerin yalnızca bir kısmını oluşturur) yüksekliğini karşılaştırmak fazlasıyla saçmadır. Bu karşılaştırma yapılırken, ücretli emekçinin, onu kullanan kapitalist için, kârı, faizi ve toprak rantını, kısacası tüm artık değeri ürettiği ve bunu ona verdiği unutulur. Carey, bu saçma karşılaştırmayı, sermayenin gelişmesinin ve faiz oranındaki buna eşlik eden düşmenin işçi için ne kadar yararlı olduğunu göstermek için yapar. Ayrıca, kurbanının artık emeğini ondan zorla almakla yetinmeyen tefecinin, adım adım, onun çalışmasının koşulları, yani toprağı, evi vb. üzerindeki mülkiyet senetlerini ele geçirmesi ve hiç durmadan bu şekilde onu mülksüzleştirmekle meşgul olması söz konusu olduğunda da, emekçinin kendi çalışmasının koşullarından bu şekilde tümüyle yoksun bırakılmasının, kapitalist üretim tarzının ulaşmaya çalıştığı bir sonuç değil, onun yola çıkarken hazır bulduğu ön şart olduğu unutulur. Gerçek köle gibi ücretli köle de, en azından üretici olma niteliğiyle, konumu gereği, borç kölesi olamaz; sadece ve olsa olsa, tüketici olma özelliğiyle, borç kölesi olabilir. Üretim tarzını değiştirmeden gerçekten de dolaysız üreticinin tüm artık değerini ele geçiren; temel ön şartı, üreticinin, kendi çalışmasının koşullarının mülkiyetine ya da kullanma yetkisine sahip olması (ve buna karşılık gelen dağınık küçük üretim) olan; dolayısıyla sermayenin emeği doğrudan doğruya kendisine bağımlı kılmadığı ve bu nedenle onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmadığı biçimiyle tefeci sermayesi, söz konusu üretim tarzını sefilleştirir, üretici güçleri geliştirmek yerine onları felce uğratır ve emeğin toplumsal üretkenliğinin,

kapitalist üretimdeki gibi emeğin kendisinin sırtından geliştirilmesini içermeyen bu acınası koşulları ölümsüzleştirir.

Tefecilik, böylece, bir yandan, antik ve feodal zenginlik ile antik ve feodal mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı etkilerde bulunur. Diğer yandan, küçük köylü üretimini ve küçük burjuva üretimini, kısacası, üreticinin hâlâ kendi üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü tüm biçimleri zayıflatır ve yıkıma sürükler. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında, işçi, üretimin koşullarının, ekip biçtiği tarlanın, işlediği ham maddenin vb. sahibi değildir. Ama üretimin koşullarının üreticiden bu uzaklaşması, burada, üretim tarzının kendisindeki gerçek bir devrime karşılık gelir. Tek tek işçiler, bölünmüş ama iç içe geçen etkinliklerde bulunmaları için büyük atölyelerde bir araya getirilir; makine aletin yerini alır. Üretim tarzının kendisi, artık, üretim araçlarındaki küçük mülkiyetle bağlantılı dağınıklığa da işçinin kendisinin yalıtılmışlığına da izin vermez. Kapitalist üretimde tefecilik artık üretimin koşullarını üreticiden ayıramaz, çünkü bunlar zaten ayrılmış durumdadır.

Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, parasal serveti merkezîleştirir. Üretim tarzını değiştirmez; bunun yerine, bir parazit şeklinde ona sıkıca tutunur ve onu sefilleştirir. Onun kanını emer, onu yıpratır ve yeniden üretimi giderek daha acınası koşullar altında devam etmeye zorlar. Halkın tefeciliğe yönelik nefretinin nedeni de budur ve bu nefret, en yüksek düzeyine, üreticinin üretimin koşulları üzerindeki mülkiyetinin aynı zamanda siyasal ilişkilerin, yurttaşın bağımsızlığının temelini oluşturduğu antik dünyada ulaşmıştı.

Kölelik hüküm sürerken, ya da, artık ürün feodal bey ile maiyeti tarafından tüketilirken, köle sahibi ya da feodal bey tefeciliğin pençesine düştüğünde, üretim tarzı yine aynı kalır; sadece, emekçi için acımasızlaşır. Borçlu köle sahibi ya da feodal bey, kendisi daha fazla sömürüldüğünden, daha fazla sömürür. Ya da sonunda, yerini, eski Roma'daki şövalye gibi toprak sahibi ya da köle sahibi hâline gelen tefeciye bırakır. Sömürüsü, büyük ölçüde bir siyasal iktidar aracı olduğundan, az çok ataerkil olan eski sömürücünün yerine acımasız, para düşkünü bir türedi geçer. Ama üretim tarzının kendisi değişmez.

Tefecilik, kapitalist üretim tarzını önceleyen tüm üretim tarzlarında, yalnızca, sağlam bir temel oluşturarak ve hiç durmadan aynı biçimde yeniden üretilerek siyasal örgütlenmeyi ayakta tutan mülkiyet biçimlerini tahrip etmesi ve çözmesi ölçüsünde devrimci bir etkide bulunur. Asyalı biçimler altında, tefecilik, iktisadi çöküntüden ve siyasal yozlaşmadan başka hiçbir şey üretmeden uzun süre varlığını sürdürebilir. Tefecilik, ancak, kapitalist üretim tarzının diğer koşullarının elde bulunduğu

yerlerde ve zamanlarda, bir yandan feodal beyleri ve küçük üretimi yıkıma sürükleyerek, diğer yandan çalışmanın koşullarını sermaye şeklinde merkezîleştirerek, yeni üretim tarzının kurucu araçlarından biri olarak ortaya çıkar.

Orta Çağ'da hiçbir ülkede genel bir faiz oranı bulunmuyordu. Kilise, faize dayalı her tür işlemi daha başından yasaklamıştı. Yasalar ve mahkemeler alacaklılara pek az güvence sağlıyordu. Bu nedenlerle, tek tek örneklerdeki faiz oranları da yüksekti. Sınırlı para dolaşımı, ödemelerin çoğunu nakit parayla yapma zorunluluğu, para borçlanmayı zorunlu kılıyordu ve poliçe ticaretinin henüz gelişmemiş olması bu zorunluluğu pekiştiriyordu. Hem faiz oranları hem de tefecilikten anlaşılan şeyler çok büyük farklılıklar gösteriyordu. Şarlman zamanında birinin %100 alması tefecilik sayılıyordu. 1344'te, Konstanz Gölü'nün kıyısındaki Lindau'nun sakinleri %$216^{2}/_{3}$ alıyordu. Zürih'te belediye meclisi yasal faiz oranını %$43^{1}/_{3}$ olarak belirlemişti. İtalya'da, 12-14. yüzyıllarda normal oranın %20'yi aşmamış olmasına karşın, zaman zaman %40 ödenmesi zorunlu olmuştu. Verona yasal faizi %$12^{1}/_{2}$ olarak belirlemişti. İmparator II. Friedrich %10'luk bir oran belirlemişti, ama bu yalnızca Yahudiler için geçerliydi. Hıristiyanlar için bir şey söylemek istememişti. %10, daha 13. yüzyılda, Almanya'nın Ren bölgesindeki eyaletlerde normal faiz oranıydı. (Hüllmann, *Geschichte des Städtewesens*, II, s. 55-57.)

Tefeci sermayesi, sermayenin üretim tarzını dışarıda bırakarak onun sömürü tarzını kullanır. Bu ilişki, burjuva ekonomisinin içinde de, geri kalmış ya da modern üretim tarzına geçişe direnen sanayi dallarında kendisini yineler. Örneğin, İngiltere'deki faiz oranı Hindistan'dakiyle karşılaştırılacaksa, İngiltere Bankası'nın faiz oranını değil, örneğin ev sanayisinin küçük üreticilerine küçük makineler kiralayanların faiz oranını almak gerekir.

Tefeciliğin kendisi, tüketici zenginliğin karşısında, sermayenin bir ortaya çıkış süreci olarak tarihsel önem taşır. Tefeci sermayesi ve tüccar serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız bir parasal servetin oluşumuna aracılık eder. Ürünün meta olma niteliği ne kadar az gelişmişse, mübadele değeri üretimi tüm genişliğiyle ve derinliğiyle kontrol altına almaktan ne kadar uzaksa, para da, aynı ölçüde, gerçek zenginliğin kendisi olarak, kullanım değerleriyle ancak sınırlı bir şekilde temsil edilen zenginlikten farklı olan genel zenginlik olarak görünür. Gömüleme buna dayanır. Dünya parası ve gömü olarak para bir yana bırakıldığında, para, özellikle, ödeme aracı biçimi altında, metanın mutlak biçimi olarak ortaya çıkar. Ve faizi ve onunla birlikte para-sermayeyi geliştiren şey, özellikle, paranın ödeme aracı olma işlevidir. Savurgan ve rüşvetçi zenginliğin istediği

şey, para olarak para, her şeyi satın almanın (aynı zamanda borç ödemenin) aracı olarak paradır. Küçük üretici, paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinim duyar. (Toprak beylerine ve devlete ayni olarak sunulan hizmetlerin ve malların parasal rantlara ve parasal vergilere dönüşümü burada büyük bir rol oynar.) Her iki durumda da paraya, para olarak gereksinim duyulur. Diğer yandan, gömüleme, ancak tefecilikle birlikte gerçeğe dönüşür ve hayalini gerçekleştirir. Gömü sahibinden talep edilen şey, sermaye değil, para olarak paradır; ama gömü sahibi, faiz aracılığıyla, bu para gömüsünü kendisi için sermayeye, yani, hem artık değerin tümünü ya da bir kısmını hem de kâğıt üzerinde başkalarının mülkleri olarak kalsalar bile üretimin koşullarının bir kısmını ele geçirmesinin bir aracına dönüştürür. Tefecilik, görünüşte, Epikür'ün evrendeki dünyaların arasında yaşayan tanrıları* gibi, üretimin gözeneklerinde yaşar. Meta biçimi, ürünün genel biçimi olmanın ne kadar uzağındaysa, parayı elde etmek o kadar zorlaşır. Bu nedenle, tefeci, paraya gereksinim duyanların ödeme ya da direnme güçlerinden başka hiçbir sınır tanımaz. Küçük köylü ve küçük burjuva üretiminde, satın alma aracı olarak para, daha çok, emekçi, (bu üretim tarzlarında hâlâ büyük kısmına sahip olduğu) üretim koşullarını, tesadüfler ya da sıra dışı sarsıntılar nedeniyle yitirdiğinde ya da en azından yeniden üretimin olağan akışı içinde bunlar yerine koyulamadığında kullanılır. Bu üretim koşullarının büyük kısmı geçim araçlarından ve ham maddelerden oluşur. Bunların pahalılaşması, tıpkı sıradan kötü hasatların köylünün tohumlarını ayni olarak yerine koymasını engelleyebilmesi örneğinde olduğu gibi, ürünün satılmasından elde edilen parayla yerlerine koyulmalarını olanaksız kılabilir. Romalı patrisyenlerin plebleri yıkıma sürüklemesine, onları askerlik yapmaya zorlamalarına, çalışmalarının koşullarını yeniden üretmelerini engellemelerine ve böylece onları yoksullaştırmalarına (ve yoksullaşma, yeniden üretimin koşullarının felce uğraması ya da yitirilmesi burada baskın olan biçimdir) yol açan savaşlar, patrisyenlerin depolarını ve mahzenlerini o zamanın parası olan ve ganimet şeklinde ele geçirilen bakırla dolduruyordu. Gereksinim duyulan metaları, yani tahılı, atları, büyükbaş hayvanları pleblere doğrudan doğruya vermek yerine, kendileri için yararsız olan bakırı veriyorlardı ve bu durumu çok yüksek tefeci faizlerini dayatmak için kullanarak plebleri kendi borç köleleri hâline getiriyorlardı. Şarlman döneminde Frank köylüleri de savaşlar yoluyla yıkıma sürüklenmişti ve borçlu olmak yerine serf olmaktan başka çareleri kalmamıştı. Bilindiği üzere, Roma İmparatorluğu'nda, açlık, pek çok

* *Epikür'ün tanrıları* – Eski Yunan filozofu Epikür'ün görüşüne göre, tanrılar, farklı dünyalar arasındaki boşluklarda bulunur; evrenin gelişimi üzerinde de insanların yaşamları üzerinde de herhangi bir etkileri yoktur. –*Almanca ed.*

kez, çocukların zenginlere köle olarak satılmasına ve özgür bireylerin kendilerini zenginlere köle olarak satmalarına yol açmıştı. Genel dönüm noktaları hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar. Küçük üreticinin üretim koşullarının korunması ya da kaybedilmesi, tek tek ele alındıklarında, sayısız rastlantıya bağlıdır ve bu tür rastlantıların ya da kayıpların her biri yoksullaşma anlamına gelir ve tefecilik parazitinin yerleşebileceği bir noktaya dönüşür. Tek bir ineğinin ölmesi, küçük köylünün yeniden üretimini eski ölçeğiyle yeniden başlatamaz duruma gelmesine yeter. Böylece tefecinin eline düşer ve bir kez onun eline düştükten sonra hiçbir zaman özgürlüğünü yeniden kazanamaz.

Ne var ki, tefeciliğin asıl, büyük ve ona özgü olan alanı, paranın ödeme aracı olma işlevidir. Belirli bir tarihte yapılması gereken her tür parasal ödeme, yani toprak faizi, haraç, vergi vb. ödemesi, parayla bir ödeme yapma zorunluluğunu beraberinde getirir. Bu nedenle, büyük ölçekli tefecilik, eski Roma'dan modern zamanlara dek, mültezimlere, yani *fermiers généraux*'ya [genel mültezimlere], *receveurs généraux*'ya [genel vergi tahsildarlarına] dayanır. Ardından, ticaretle ve meta üretiminin genelleşmesiyle birlikte, alım ve ödeme zamansal olarak birbirinden ayrılır. Paranın belirli bir tarihte ödenmesi gerekir. Modern para bunalımları, bunun, nasıl olup da, para kapitalisti ile tefecinin kaynaştığı durumlara yol açabildiğini kanıtlar. Ama aynı tefecilik, üreticiyi giderek daha fazla borçlu kılarak ve faiz yükü aracılığıyla onun olağan yeniden üretimini bile olanaksız hâle getirip üreticinin alışılagelmiş ödeme araçlarını yok ederek, ödeme aracı olarak paraya duyulan gereksinimi daha da büyütmenin başlıca aracı olur. Burada tefecilik ödeme aracı olarak paradan türer ve paranın bu işlevini, yani tümüyle kendisine özgü olan alanı genişletir.

Kredi sisteminin gelişimi, tefeciliğe bir tepki olarak gerçekleşir. Ama bunun yanlış anlaşılmaması ve kesinlikle antik yazarların, Kilise Babalarının, Luther'in ya da daha eski sosyalistlerin anladıkları şekilde anlaşılmaması gerekir. Bu, faiz getiren sermayenin, kapitalist üretim tarzının koşullarına ve gereksinimlerine bağımlı kılınmasından ne daha fazlasıdır ne de daha azı.

Bir bütün olarak bakıldığında, faiz getiren sermaye, modern kredi sisteminde, kapitalist üretimin koşullarına uydurulur. Tefeciliğin kendisi, var olmayı sürdürmekle kalmaz, gelişmiş bir kapitalist üretime sahip olan halklarda, tüm eski yasaların onun önüne koymuş olduğu engellerden kurtarılır. Faiz getiren sermaye, kişiler ve sınıflar karşısında ya da kapitalist üretim tarzına uygun anlamıyla borçlanılmayan ve borçlanılamayan durumlarda; bireysel gereksinim nedeniyle örneğin rehinciden

borç alınırken; haz düşkünü zenginlere saçıp savurmaları için borç verilirken; ya da üreticinin kapitalist olmayan bir üretici, küçük köylü, zanaatçı vb. olduğu, yani dolaysız üretici olarak kendi üretiminin koşullarına hâlâ sahip olduğu durumlarda; son olarak, kapitalist üreticinin, kendisini söz konusu emekçi üreticiye yaklaştıracak kadar küçük bir ölçekte faaliyet gösterdiği durumlarda, tefeci sermayesi biçimini korur.

Kapitalist üretim tarzının temel bir ögesini oluşturduğu kadarıyla faiz getiren sermayeyi tefeci sermayesinden ayıran şey, hiçbir şekilde, bu sermayenin kendisinin doğası ya da karakteri değil, altlarında iş gördüğü koşulların farklılaşması ve bu yüzden, aynı zamanda, borç para veren kişinin karşısına çıkan borçlanıcının tümüyle dönüşmüş olan karakteridir. Serveti bulunmayan bir adamın bir sanayici ya da tüccar olarak kredi elde ettiği durumda bile, bu, kapitalist olarak faaliyet göstereceğine ve ödünç aldığı sermayeyle karşılığı ödenmemiş emeğe el koyacağına duyulan güven sayesinde gerçekleşir. Ona, potansiyel kapitalist olması nedeniyle kredi verilir. Ve iktisadi özürcülerin fazlasıyla hayran kaldığı bir durum olan, serveti bulunmayan, ama enerjisi, güvenilirliği, yeteneği ve iş bilgisi bulunan bir kişinin kendisini bu yolla bir kapitaliste dönüştürebilecek olması (ve genel olarak, kapitalist üretim tarzında, tek tek herkesin ticari değerinin az çok doğru tahmin edilmesi) durumu, mevcut bireysel kapitalistlerin karşısına durmadan çok sayıda istenmeyen yeni talih şövalyesini rakipler olarak çıkarsa bile, sermayenin kendi egemenliğini sağlamlaştırır, onun temelini genişletir ve toplumun alt katmanından sürekli olarak yeni güçleri emrinin altına almasını mümkün kılar. Aynı şekilde, Katolik Kilisesinin Orta Çağ'da kendi hiyerarşisini toplumsal konumlarından, soylarından ve servetlerinden bağımsız olarak halkın en zeki bireyleriyle oluşturması da, papazların egemenliğini sağlamlaştırmanın ve papaz olmayanları ezmenin başlıca araçlarından biriydi. Bir egemen sınıf, hükmedilen sınıfların en önemli kişilerini kendi içine almak konusunda ne kadar başarılı olursa, bu sınıfın egemenliği o kadar sağlamlaşır ve tehlikelileşir.

Dolayısıyla, modern kredi sisteminin başlatıcılarının çıkış noktası, genel olarak faiz getiren sermaye hakkındaki aforoz kararı değil, tersine, onun açıkça kabul edilmesidir.

Burada, yoksulları ondan korumak için tefeciliğe yöneltilen *monts-de-piété** (1350'de Franche-Comté'deki Sarlins'de, sonrasında 1400'de ve

* *Monts-de-piètè* (rehinci dükkânları), 14., 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'da ve Fransa'da, tefeciliğe karşı mücadele sırasında ortaya çıktı. Bunların kurucuları, bunların, yoksulları tefecilikten korumak için onlara rehin karşılığında küçük krediler sağlayan yardım kuruluşları olmasını amaçlıyordu. Ama pratikte bu amaç tersine döndü ve *monts-de-piètè* tefecilik işleri yaptı. –*Almanca ed.*

1479'da İtalya'nın Perugia ve Savona şehirlerinde) gibi tepkilerden söz etmiyoruz. Bunların kayda değer olmasının tek nedeni, ulaşılamaz hayalleri, gerçekleştirilmeleri sırasında tam terslerine çeviren tarihsel ironiyi göstermeleridir. İngiliz işçi sınıfı, ılımlı bir tahmine göre, *monts-de-piété*'nin ardılları olan rehinci dükkânlarına %100 ödüyor.[21] Örneğin 17. yüzyılın son on yılında bir çiftçi bankası aracılığıyla toprak mülkiyetine dayalı kâğıt para ihraç ederek İngiliz aristokrasisini tefecilikten kurtarmaya çalışan Dr. Hugh Chamberleyne ya da John Briscoe gibi kişilerin kredi fantezilerinden de söz etmiyoruz.[22]

12. ve 14. yüzyıllarda Venedik'te ve Cenova'da kurulan kredi birliklerinin kökeninde, deniz ticaretini ve ona dayalı olan toptan ticareti, eski moda tefeciliğin ve para ticaretini tekelleri altına alanların egemenliğinden kurtarma gereksinimi vardı. Eğer bu şehir devletlerinde kurulan gerçek bankalar, aynı zamanda, devletin gelecekteki vergiler karşılığında öndelik elde ettiği kamusal kredi kuruluşları şeklini aldıysa, unutulmamalıdır ki, söz konusu birlikleri kuran tüccarlar, ilgili devletlerin önde gelen kişileriydi ve kendilerini olduğu gibi hükümetlerini de tefecilikten kurtarmayı[23] ve aynı zamanda bu yolla devleti kendilerine daha fazla ve daha güvenli bir şekilde bağımlı kılmayı aynı derecede istiyorlardı. Bu nedenle, İngiltere Bankası kurulacak olduğunda, *Tory*'ler de [muhafazakârlar da] itiraz etti:

---

21 "Rehinci dükkânı faizinin bu denli aşırılaşmasının nedeni, aynı ayın içinde sık sık dalgalanmaların yaşanması ve bir şeyi kurtarmak için bir başka şeyin rehin verilmesi ve bu arada küçük bir tutarın elde edilmesi. Londra'da 240 civarında ve taşrada yaklaşık 1450 lisanslı rehinci var. Kullanılan sermayenin bir milyon sterlini bir miktar aştığı düşünülüyor; ve bu sermaye bir yıl içinde yaklaşık üç devir yapıyor ve her seferinde ortalama olarak yüzde $33^{1}/_{2}$ getiriyor; bu hesaba göre, İngiltere'de toplumun alt sınıfları, bir milyonluk bir geçici borç için yılda %100 ödüyor [İngilizce özgün metinde: "geçici bir borç kullanımı için yılda yaklaşık bir milyon ödüyor". –*Türkçe ed.*], ve bunlara ceza olarak el koyulan malları dâhil değil." (J. D. Tuckett, "A History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, I, s. 114.)

22 Eserlerinin başlıklarında bile, asıl amaçlarını şu şekilde aktarıyorlar: "toprak sahibinin genel iyiliği, toprak mülkiyetinin değerindeki büyük artış, soyluların ve seçkinlerin vb. vergilerden kurtarılması, yıllık gelirlerin artırılması vb.". Sadece tefeciler, yani soylulara ve *yeomanry*'ye [küçük çiftçiler sınıfına], Fransa'dan gelecek bir işgal ordusunun verebileceğinden daha fazla zarar vermiş olan [Bkz. MEW, Band 23, s. 750-752 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 694-696). –*Almanca ed.*] en kötü ulus düşmanları kaybedecekti.

23 "Örneğin, zengin kuyumcular," (bankerlerin habercileri) "İngiltere Kralı II. Charles'a borçlar için yüzde yirmi ve yüzde 30 ödetti. Bu, o kadar kârlı bir işti ki, kuyumcuların, 'krala giderek daha fazla borç vermesine, tüm gelirleri önceden kullanmasına, parlamentonun her bir ödeneğini verilir verilmez rehin almasına, *bill*'leri [poliçeleri], *order*'ları [ödeme emirlerini] ve *tally*'leri [çeteleleri] satın almak ve rehin almak konusunda birbirleriyle yarışmasına ve böylece, tüm gelirlerin, gerçekte onların ellerinden geçmesine' yol açtı." (John Francis, "History of the Bank of England", London 1848, I., s. 30, 31.) "Bir bankanın kurulması daha önce de farklı kereler önerilmişti. (l.c. s. 38.) "Banka, parlamento ödenekleri güvence gösterilerek makul bir faiz oranıyla para elde edilebilmesi için, tefecilerce kanı emilen hükümetin kendisi için de bir gereklilikti." (l.c. s. 59, 60.)

> "Bankalar cumhuriyetçi kuruluşlardı. Palazlanan bankalar Venedik'te, Cenova'da, Amsterdam'da ve Hamburg'da bulunuyordu. Ama bugüne kadar bir Fransa Bankası'ndan ya da İspanya Bankası'ndan söz edildiğini duyan var mıydı?"

Hamburg Bankası (1619) gibi 1609'un Amsterdam Bankası da modern kredi sisteminin gelişimindeki bir çığır olma niteliğini taşımaz. Bu banka, katıksız bir mevduat bankasıydı. Bu bankanın ihraç ettiği çekler aslında yalnızca bankaya yatırılan sikke biçimini almış ya da almamış değerli metal karşılığında çıkarılan makbuzlardı ve yalnızca alıcıları ciro ettiğinde dolaşıma girebiliyorlardı. Ama Hollanda'da ticaretle ve imalatçılıkla birlikte ticari kredi ve para ticareti de gelişmişti ve faiz getiren sermaye, gelişimin kendi seyri aracılığıyla, sanayi sermayesine ve ticaret sermayesine bağımlı hâle gelmişti. Faiz oranının düşüklüğü bile bunu gösteriyordu. Ama Hollanda, 17. yüzyılda, bugün İngiltere için söz konusu olduğu gibi, iktisadi gelişmenin örnek ülkesi sayılıyordu. Eski moda tefeciliğin yoksulluğa dayanan tekeli orada kendiliğinden son bulmuştu.

18. yüzyıl boyunca, Hollanda örneği gösterilerek seslendirilen (ve mevzuatı da yönlendiren), ticaret ve sanayi sermayesinin faiz getiren sermayeye bağımlılığının yerine tersini koymak için faiz oranının zorla indirilmesi çağrıları duyulur. Baş sözcü, normal İngiliz özel bankacılığının babası olan Sir Josiah Child'dır. Hazır giyim imalatçısı Moses & Son, "özel terziler"in tekeline karşı mücadele ederken sesini nasıl yükseltiyorsa o da tefecilerin tekeline karşı sesini aynı şekilde yükseltir. Söz konusu Josiah Child aynı zamanda İngiliz borsa simsarlığının babasıdır. Bu nedenle, Doğu Hindistan Şirketi'nin bu başına buyruk yöneticisi, şirketin tekelini ticaret serbestliği adına savunur. Thomas Manley'e (*Interest of Money Mistaken**) karşı şunları söyler:

> "Korkak ve titrek tefeciler çetesinin baş savunucusu olarak, ana bataryalarını, en zayıf olduğunu ilan etmiş olduğum noktada kuruyor ... düşük faiz oranının zenginliğin nedeni olduğunu açıkça reddediyor ve sadece onun sonucu olduğunu ilan ediyor." (*Traités sur le Commerce etc.*, 1669, Trad. Amsterdam et Berlin, 1754 [s. 120].) "Eğer bir ülkeyi zenginleştiren şey ticaretse ve faizin düşürülmesi ticareti artırıyorsa, o zaman, hiç kuşkusuz, faizin düşürülmesi ya da tefeciliğin sınırlandırılması, bir ulusun zenginliğinin verimli bir temel nedenidir. Aynı şeyin, eş zamanlı olarak, belirli koşullar altında bir neden ve başka koşullar altında bir sonuç olabileceğini söylemek hiçbir şekilde saçma değildir." (l.c. s. 155.) "Yumurta tavuğun nedenidir ve tavuk yumurtanın nedenidir. Faizin düşürülmesi bir zenginlik artışına neden olabilir ve zenginlik artışı faizdeki daha da büyük

---

* 1668'de Londra'da yayınlanan "Interest of money mistaken" adlı anonim eseri Thomas Manley'in yazdığı kanıtlanamamaktadır. –*Almanca ed.*

bir azalmaya neden olabilir." (l.c. s. 156.) "Ben sanayinin savunucusuyum ve hasmım tembelliği ve miskinliği savunuyor." (s. 179.)

Tefeciliğe karşı yürütülen bu şiddetli savaş, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine bağımlı kılınmasına yönelik bu talep, sadece, kapitalist üretimin bu ön koşullarını modern bankacılık sistemi içinde ortaya çıkaran organik yaratıkların habercisidir; bankacılık sistemi, bir yandan, atıl duran tüm para rezervlerini bir araya getirerek ve para piyasasına sürerek tefeci sermayesini tekelinden yoksun bırakır, diğer yandan, kredi parasını yaratarak, değerli metalin kendi tekelini sınırlandırır.

17. yüzyılın son üçte birinde ve 18. yüzyılın başında İngiltere'de bankacılık hakkında yazılan tüm eserlerde, buradaki Child örneğinde olduğu gibi, tefecilik karşıtlığıyla ve hem ticaret ile sanayinin hem de devletin tefecilikten kurtarılması talebiyle karşılaşılır. Aynı zamanda, kredinin, değerli metal tekelinin kaldırılmasının, bunların yerlerine kâğıdın koyulmasının vb. mucizevi etkileri hakkında muazzam yanılsamalar söz konusudur. İngiltere Bankası'nın ve İskoçya Bankası'nın kurucusu olan İskoç William Paterson, tam anlamıyla Birinci Law'dur.*

"Tüm kuyumcular ve rehinciler" İngiltere Bankası'na karşı "öfke çığlıkları attı". (Macaulay, *History of England*, IV., s. 499.)

"İlk on yıl boyunca Banka büyük zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı; yabancıların büyük düşmanlığıyla karşılaşmıştı; banknotları, sadece, nominal değerlerinin çok altındaki değerler üzerinden kabul ediliyordu ... kuyumcular" (değerli metal ticareti, bunların elinde, ilkel bir bankacılığın temeli olarak iş görüyordu) "Bankaya hasetle bakıyordu, çünkü işleri küçülmüştü, iskontoları azalmıştı ve hükümetle işlemleri rakiplerinin eline geçmişti." (J. Francis, l.c. s. 73.)

Daha İngiltere Bankası'nın kurulmasından önce, 1683'te, bir Ulusal Kredi Bankası planı önerilmişti ve bunun amaçları arasında şu da vardı:

"öyle ki, iş adamları, ellerinde ciddi miktarda meta bulunduğunda, bankanın yardımıyla, metalarını depolayabilsin, ölü stokları karşılığında kredi alarak metalarını zararla satmak yerine iyi bir pazarla karşılaşana dek elemanlarını istihdam edebilsin ve işlerini büyütebilsin." [John Francis, *History of the Bank of England, its times and traditions*, Cilt 1, London, 1848, s. 39-40.]

---

* Devletin karşılıksız banknot ihraç etme yoluyla ülkenin zenginliğini artırabileceği şeklindeki tümüyle saçma düşüncesini hayata geçirmeye çalışmış olan İngiliz bankacı ve iktisatçı John Law'a göndermede bulunuluyor. 1716'da Paris'te bir özel banka kurdu ve bu banka 1718 sonunda bir devlet bankasına dönüştürüldü. Law'un bankası, sınırsız bir şekilde kâğıt para ihraç etti ve aynı zamanda madenî paraları topladı. Çok büyük borsa dolandırıcılıklarına ve o zamana kadar örneği görülmemiş spekülasyonlara girişildi ve sonunda, devlet bankası ve dolayısıyla Law'un "sistem"i 1720'de tümüyle iflas etti. Law yurt dışına kaçtı. *–Almanca ed.*

Bu *Bank of Credit*, büyük çabaların ardından, Bishopsgate Street'teki Devonshire House'da kuruldu. Bu banka, depolanmış metalarını güvence olarak gösteren sanayicilere ve tüccarlara, bu metaların değerlerinin $^{3}/_{4}$'ü tutarındaki poliçeleri borç olarak verdi. Bu poliçelerin dolaşımda kalabilmesi için, her bir iş dalında belirli sayıda kişi bir şirket çatısı altında bir araya getirildi; bu tür poliçelerin sahiplerinin, bunlar karşılığında, söz konusu şirketten, nakit ödeme önerdikleri durumdaki kadar kolay bir şekilde meta elde edebilmesi amaçlanıyordu. Bankanın işleri serpilmedi. Mekanizma çok karmaşıktı ve metaların fiyatlarının düşmesi durumunda risk çok büyüktü.

İngiltere'deki modern kredi sisteminin oluşumuna teorik olarak eşlik eden ve onu teşvik eden söz konusu eserlerin yalnızca gerçek içeriklerine bakılacak olursa, bunların içinde, faiz getiren sermayenin ve genel olarak ödünç verilebilir üretim araçlarının, kapitalist üretim tarzının gereklerine uygun bir şekilde, kapitalist üretim tarzına bağımlı kılınması talebinden başka bir şey bulunamayacaktır. Sadece sözlere bakılacak olursa, ifade tarzları da dâhil olmak üzere bunlarla Saint-Simon'cuların bankacılık ve kredi hakkındaki yanılsamaları arasındaki uyum sık sık şaşkınlığa yol açacaktır.

Fizyokratlarda *cultivateur* nasıl toprağı gerçekten ekip biçen kişi anlamına değil büyük çiftçi anlamına geliyorsa, Saint-Simon'da ve hâlâ geçerli olmak üzere onun öğrencilerinde, *travailleur*, işçi anlamına değil, sınai ve ticari kapitalist anlamına gelir.

> "Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers*; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'œuvre, et leurs travaux sont productifs." [Bir işçi, yardımcılara, çıraklara, *elle çalışan emekçilere* gereksinim duyar; bunların hünerli, eğitimli ve becerikli olması gerekir; işçi onlara iş verir ve onların yaptıkları şey üretkendir." ([Enfantin,] *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*, Paris 1831, s. 104.)

Saint-Simon'un ancak son eseri olan *Le Nouveau Christianisme*'de doğrudan doğruya işçi sınıfının temsilcisi olarak ortaya çıkmış ve onun kurtuluşunu kendi çabalarının nihai amacı olarak ilan etmiş olduğu kesinlikle unutulmamalıdır. Önceki tüm eserleri, gerçekten de, sadece, feodal topluma karşı modern burjuva toplumunu ya da Napolyon döneminin mareşallerine ve hukuki yasa imalatçılarına karşı sanayicileri ve bankerleri yüceltir. Owen'ın aynı dönemdeki eserleriyle karşılaştırıldıklarında, aradaki fark ne kadar büyük![24] Alıntılanan pasajın da gösterdiği

24 Marx, elyazması üzerinde yeniden çalışsa, bu pasajda mutlaka ciddi değişiklikler yapardı. Söz konusu pasajda, eski Saint-Simon'cuların Fransa'daki İkinci İmparatorluk döneminde üstlendikleri rolün etkisi var; tam da Marx'ın yukarıdakileri yazdığı sırada, bu okulun dünyayı kurtarmaya yönelik kredi fantezileri, tarihin ironisi sayesinde, o

üzere, izleyicilerinde de, kapitalist, *travailleur par excellence* [türünün en iyi örneği olan işçi] olarak kalır. Bunların eserleri eleştirel bir şekilde okunduğunda, kredi ve banka hayallerinin, eski Saint-Simon'cu Émile Péreire tarafından kurulan *Crédit Mobilier*† ile ete kemiğe bürünmüş olması şaşırtıcı bulunmayacaktır; bu biçim, sadece, kredi sisteminin de büyük sanayinin de henüz modern düzeylerine ulaşmadığı Fransa gibi bir ülkede belirleyici bir ağırlık kazanabilmişti. İngiltere'de ve Amerika'da böyle bir şeyin gerçekleşmesi olanaksızdı. – *Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828/29* adlı eserden (3e éd., Paris 1831) yapılan aşağıdaki alıntılar bile *Crédit Mobilier*'nin embriyosunu barındırır. Anlaşılabileceği üzere, banker, kapitaliste ve özel tefeciye göre, daha ucuza öndelik sağlayabilir. Dolayısıyla, bu bankerler,

> "borçlanıcıların seçiminde çok daha kolay bir şekilde yanılabilecek olan toprak sahipleriyle ve kapitalistlerle karşılaştırıldıklarında, sınai aletleri çok daha ucuza, yani *daha düşük faizlerle* tedarik edebilir." (s. 202.)

Ama yazarların kendileri bir dipnotta şunları ekliyor:

> "Örgütsüz toplumumuzda, kendisini farklı dolandırıcılık ve şarlatanlık biçimleriyle gösterebilen bencilliğe sunulan fırsatlar, bankerlerin aylak zenginler ile *travailleur*'ler arasındaki aracılığından kaynaklanabilecek olan avantajı sıklıkla dengeler ve hatta ortadan kaldırır; bankerler, sıklıkla, her ikisini de topluma zarar verecek şekilde sömürmek üzere *travailleur*'ler ile aylak zenginlerin arasına girmenin yolunu bulur."

Travailleur burada *capitaliste industriel* [sanayici kapitalist] anlamına geliyor. Bunun dışında, modern bankacılığın emri altında bulunan araçları sadece aylakların araçları olarak ele almak yanlıştır. Bunlar, birincisi, sermayenin, sanayiciler ve tüccarlar tarafından geçici olarak atıl para biçiminde, para rezervi ya da henüz yatırılmayı bekleyen sermaye şeklinde tutulan kısmından; yani aylakların sermayesinden değil aylak sermayeden oluşur. İkincisi, tüm gelir ve tasarrufların, kalıcı ya da geçici olarak birikime ayrılan kısmından oluşurlar. Ve her ikisi de banka sisteminin karakteri açısından temel bir önem taşır.

---

güne kadar duyulmamış ölçekteki bir dolandırıcılık şeklinde hayata geçmişti. Sonrasında, Marx, Saint-Simon'un dehasından ve ansiklopedik kafasından yalnızca hayranlıkla söz etti. Saint-Simon'un erken dönem eserlerinde burjuvazi ile Fransa'da henüz yeni ortaya çıkmakta olan proletarya arasındaki karşıtlığı ihmal etmesi, burjuvazinin üretimde faal olan kısmını *travailleur*'lere dâhil etmesi, sermaye ile emeği barıştırmak isteyen Fourier'nin kavrayışına karşılık gelir ve dönemin Fransa'sının iktisadi ve siyasal durumuyla açıklanabilir. Owen'ın daha uzak görüşlü olmasının nedeni, farklı bir ortamda, sanayi devriminin ve daha o zaman akut bir şekilde keskinleşen sınıf karşıtlığının ortasında yaşamış olmasıydı. –F. E.

† *Société Générale du Crédit Mobilier* – 1852'de Péreire kardeşler tarafından kurulup 1867'de iflas eden, döneminde dünyanın en büyük bankacılık kuruluşlarından biri olan hisse senetli Fransız bankası. –*Türkçe ed.*

Ama hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, birincisi, (değerli metaller biçimindeki) para, kredi sisteminin konunun doğası gereği *hiçbir zaman* kurtulamayacağı temel olarak kalır. İkincisi, kredi sisteminin ön şartı, toplumsal üretim araçlarının (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) bireylerin tekelinde bulunmasıdır ve bu sistemin kendisi, bir yandan kapitalist üretim tarzına içkin olan bir biçimdir ve diğer yandan da kapitalist üretim tarzının en yüksek ve olası en son biçimine doğru gelişmesinin itici bir gücüdür.

Banka sistemi, biçimsel örgütlenme ve merkezîleşme açısından bakıldığında, daha 1697'de *Some Thoughts of the Interests of England*'da dile getirilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı en yapay ve en gelişkin üründür. İngiltere Bankası gibi bir kurumun, gerçek hareketleri kendi alanının tümüyle dışında kalsa ve onlar karşısında pasif olsa bile, ticaret ve sanayi üzerinde muazzam bir güce sahip olmasının nedeni budur. Kuşkusuz, banka sistemi, genel bir muhasebenin ve üretim araçlarının toplumsal ölçekte dağıtılmasının biçimini oluşturur; ama yalnızca biçimini. Tek bir kapitalistin ya da her bir ayrı sermayenin ortalama kârının, söz konusu sermayenin doğrudan doğruya el koyduğu artık emekle değil, toplam sermayenin el koyduğu ve her bir ayrı sermayenin sadece toplam sermayenin orantılı bir parçası olarak kendi kâr paylarını çektiği toplam artık emek miktarıyla belirlendiğini görmüştük. Sermayenin bu toplumsal karakteri, ancak kredi ve banka sisteminin eksiksiz gelişmesi sayesinde ortaya çıkarılır ve tam olarak hayata geçirilir. Diğer yandan bu süreç daha da öteye gider. Kredi ve banka sistemi, toplumun tüm kullanılabilir ve hatta potansiyel, henüz aktif olarak kullanılmayan sermayesini sınai ve ticari kapitalistlerin emrine sunar ve böylece, bu sermayeyi ödünç veren de onu kullanan da, onun sahibi ya da üreticisi olmaz. Böylece sermayenin özel karakterini ortadan kaldırır ve böylece, özünde, ama yalnızca özünde, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını barındırır. Bankacılık aracılığıyla, özel bir iş olarak, toplumsal bir işlev olarak sermaye dağıtımı, bireysel kapitalistlerin ve tefecilerin ellerinden alınmıştır. Ama böylece, banka ve kredi, aynı zamanda, kapitalist üretimi kendi sınırlarının ötesine sürüklemenin en güçlü aracı ve bunalımların ve dolandırıcılığın en etkili araçlarından biri olur.

Banka sistemi ayrıca, dolaşımda bulunan farklı kredi biçimlerini paranın yerine koyarak, paranın, aslında, emeğin ve onun ürünlerinin toplumsal karakterinin özel bir ifadesinden başka bir şey olmadığını, ama kendisini, son çözümlemede, her zaman, özel üretimin temeline karşıtlık oluşturacak şekilde, bir şey olarak, diğer metaların yanındaki özel bir meta olarak ortaya koymak zorunda olduğunu gösterir.

Son olarak, hiç kuşku yok ki, kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından birleşik emeğin üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir kaldıraç olarak iş görecektir; ne var ki, bunu, sadece, üretim tarzının kendisindeki başka büyük organik devrimlerle bağlantılı bir öge olarak yapacaktır. Buna karşılık, kredi ve bankacılık sisteminin sosyalist anlamdaki mucizevi etkilere sahip gücü hakkındaki yanılsamalar, kapitalist üretim tarzı ve onun biçimlerinden biri olarak kredi sistemi hakkındaki mutlak bilgisizlikten kaynaklanır. Üretim araçları sermayeye dönüşmeyi bırakır bırakmaz (bu, özel toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını da içerir), Saint-Simon'cuların bile anlamış oldukları üzere, kredinin kendisinin herhangi bir anlamı kalmaz. Diğer yandan, kapitalist üretim tarzı ayakta kaldığı sürece, faiz getiren sermaye de onun biçimlerinden biri olarak varlığını sürdürür ve gerçekten de onun kredi sisteminin temelini oluşturur. Sadece, meta üretimini devam ettirip parayı ortadan kaldırmak istemiş olan sansasyon yazarı Proudhon[25], küçük burjuva bakış açısının ulaşılamaz hayalinin sözde gerçekleştirilmesi anlamına gelen bir *crédit gratuit** ucubesini hayal edebilmişti.

Religion Saint-Simonienne, Économie et Politique'in 45. sayfasında şunlar söyleniyor:

> "Kredi, onları kullanma yetenekleri ya da istekleri bulunmayan bazı kişilerin, sanayinin aletlerine sahip olduğu ve başka çalışkan insanların emek aletlerine sahip olmadığı bir toplumda, bu aletleri, birincilerin, yani sahiplerinin ellerinden, onları nasıl kullanacaklarını bilen başkalarının ellerine mümkün olan en kolay şekilde aktarma amacına hizmet eder. Bu tanıma göre, kredinin, *mülkiyetin* oluşturulma tarzının bir sonucu olduğunu belirtelim."

Dolayısıyla, mülkiyetin bu şekildeki oluşumuyla birlikte, kredi de ortadan kalkar. Ayrıca, 98. sayfada yazılanlara göre: Bugünün bankaları,

> "kendi işlerinin, kendi alanları dışındaki işlemlerin başlattığı hareketi sürdürmek olduğunu, ama bu harekete bir itki sağlamak olmadığını düşünüyor; bir başka deyişle, bankalar, borç para verdikleri *travailleur*'lerle ilişkili olarak, kapitalistlerin rolünü oynuyor."

Bankaların yönetimi üstlenmeleri ve kendilerini

> "yönettikleri kuruluşların ve ön ayak oldukları işlerin sayısıyla ve yararlılığıyla" (s. 101)

25 Karl Marx, "Misére de la Philosophie", Bruxelles et Paris 1847 [Bkz. MEW, Band 4, s. 63-182. –*Almanca ed.*]. – Karl Marx. "Kritik der Polit. Oekonomie", s. 64 [Bkz. MEW, Band 13, s. 68-69. –*Almanca ed.*].

* Proudhon, *crédit gratuit* (faizsiz kredi) teorisini şu eserde geliştirmişti: "Gratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M.Proudhon", Paris 1850. –*Almanca ed.*

ayırt etmeleri gerektiği düşüncesi, örtülü bir şekilde, *Crédit Mobilier*'yi barındırır. Constantin Pecqueur de, aynı şekilde, (Saint-Simon'cuların *Système général des banques* [genel banka sistemi] dedikleri) bankaların "üretimi yönetmeleri"ni talep eder. Pecqueur, özünde Saint-Simon'cudur, ama çok daha radikaldir. Onun istediği şey,

> "kredi kurumunun ... ulusal üretimin tüm hareketini yönetmesi." – "Yetenekli ve liyakatli ihtiyaç sahiplerine para öndeleyecek, ama bu borçluları üretim ve tüketimdeki yakın dayanışma yoluyla zorla birbirlerine bağlamayacak, tersine kendi mübadelelerine ve üretimlerine karar vermelerini mümkün kılacak bir ulusal kredi kurumu yaratmaya çalışın. Bu yolla, sadece, özel bankaların bugün zaten elde etmekte oldukları şeyleri, yani anarşiyi, üretim ile tüketim arasındaki orantısızlığı, bir kişi birdenbire yıkıma uğrarken bir başkasının birdenbire zenginleşmesini elde edersiniz; böylece, kurumunuz, hiçbir zaman, bir başkasının eşit miktardaki bir talihsizliğe katlanması karşılığında bir kişi için belirli bir miktarda yarar üretmenin ötesine gidemeyecektir ... ve sadece, desteklediğiniz ücretli emekçilere, tıpkı kapitalist efendilerinin bugün yapmakta olduğu gibi birbirleriyle rekabet etmelerinin araçlarını sağlamış olursunuz." (C. Pecqueur, *Théorie Nouvelle d'Économie Soc. et Pol.*, Paris 1842, s. 433, 434.)

Tüccar sermayesinin ve faiz getiren sermayenin, sermayenin en eski biçimleri olduklarını görmüştük. Ama faiz getiren sermayenin, halkın gözünde, türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] sermayenin biçimi olması, konunun doğasında vardır. Tüccar sermayesinde, ister aldatma, ister emek, isterse başka bir şey olarak açıklansın, bir aracılık etkinliği gerçekleşir. Buna karşılık, faiz getiren sermayede, sermayenin kendi kendisini yeniden üretme karakteri, kendi kendisini değerlendiren değer, artık değerin üretimi, tümüyle gizemli bir nitelik olarak görünür. Özellikle Fransa gibi sanayi sermayesinin henüz tam olarak gelişmemiş olduğu ülkelerde, politik iktisatçıların bir bölümünün bile, faiz getiren sermayeyi sermayenin temel biçimi saymaya devam etmelerinin ve örneğin toprak rantını, burada da ödünç verme biçimi baskın olduğundan, sadece bunun başka bir biçimi olarak kavramalarının nedeni de budur. Böylece, kapitalist üretim tarzının iç örgütlenmesi tümüyle yanlış anlaşılır ve hem toprağın hem de sermayenin yalnızca kapitalistlere ödünç verildiği tümüyle göz ardı edilir. Kuşkusuz, para yerine, makineler, işyeri binaları vb. üretim araçları ayni olarak ödünç verilebilir. Ama bu durumda bunlar belirli bir para tutarını temsil eder, ve faiz dışında aşınma ve yıpranma için belirli bir ödemenin yapılması, bu sermaye ögelerinin kullanım değerlerinden, yani özgül doğal biçimlerinden kaynaklanır. Burada belirleyici olan şey, yine, bunların, dolaysız üreticiye mi ödünç verildikleri (bunun ön şartı, en azından gerçekleştiği alanda kapitalist üretim tarzının var olmamasıdır); yoksa, sanayici kapitaliste mi ödünç

verildikleridir (kapitalist üretim tarzının ön şartı tam da budur). Daha da uygunsuz ve anlamsız olan şey, evlerin vb. bireysel tüketim için ödünç verilmesini bu tartışmaya dâhil etmektir. İşçi sınıfının bu biçim altında da, üstelik çok büyük ölçekte dolandırıldığı, açık bir gerçektir; ama bu sınıfa geçim araçlarını tedarik eden perakendeci tüccarlar da aynı şeyi yapar. Bu, üretim sürecinin kendisinde dolaysız bir şekilde gerçekleşen birincil sömürünün yanında yürüyen ikincil bir sömürüdür. Satış ile ödünç verme arasındaki fark, burada, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, sadece gerçek bağlam hakkında tümüyle bilgisiz olanlara önemli görünen, tümüyle önemsiz ve biçimsel bir farktır.

Hem tefecilik hem de ticaret, verili bir üretim tarzını sömürür; onu yaratmaz, onunla dışsal bir ilişki içinde bulunurlar. Tefecilik, onu durmadan yeniden sömürebilmek için, üretim tarzını doğrudan doğruya korumaya çalışır; tutucudur ve üretim tarzını yalnızca daha da sefilleştirir. Üretim ögelerinin üretim sürecine metalar olarak girmesiyle ve ondan metalar olarak çıkmasıyla ne ölçüde daha az karşılaşılırsa, bunların paraya dayalı olarak üretilmesi, o ölçüde daha çok, özel bir eylem olarak görünür. Dolaşımın toplumsal yeniden üretimde oynadığı rol ne kadar önemsiz olursa, tefecilik o kadar serpilir.

Özel bir servet türü olarak parasal servetin gelişmesi, tefeci sermayesiyle ilişkili olarak, bunun tüm alacaklarının parasal alacaklar biçimine sahip olması anlamına gelir. Bir ülkede üretimin ağırlıklı bölümünün ayni olarak sağlanan hizmetlerle vb., yani kullanım değerleriyle sınırlı kalması ölçüsünde, tefeci sermayesi o kadar fazla gelişir.

Tefecilik, ikili bir rol oynaması, yani, birincisi, tüccar sınıfının yanında bağımsız bir parasal servet oluşturması, ikincisi, çalışmanın koşullarına el koyması, yani çalışmanın eski koşullarının sahiplerini yıkıma sürüklemesi ölçüsünde, sanayi sermayesinin ön koşullarının oluşturulmasında rol oynayan güçlü bir kaldıraçtır.

Orta Çağ'da Faiz

"Orta Çağ'da nüfus tümüyle tarımsaldı. Feodal sistemdeki gibi bir yönetim altında yalnızca sınırlı bir alışveriş ve dolayısıyla da sadece sınırlı bir kâr olabilirdi. Bu nedenle, Orta Çağ'daki tefecilik karşıtı yasalar haklı görülüyordu. Ayrıca, bir tarım ülkesinde, herhangi bir kişi, yoksullaşmadıkça ya da sıkıntıya düşmedikçe kolay kolay para borçlanmak istemez ... VIII. Henry döneminde faiz yüzde 10'la sınırlandırılmıştı. I. James bunu yüzde 8'e düşürdü ... II. Charles bunu yüzde 6'ya düşürdü; Kraliçe Anne döneminde yüzde 5'e indirildi ... O dönemlerde, borç verenler

... gerçekten de, yasal olmasa bile fiilî bir tekele sahipti ve bu nedenle, diğer tekelciler gibi sınırlamalara tabi tutulmaları gerekliydi. Günümüzde, faiz oranı, kâr oranı tarafından düzenleniyor. O dönemlerde, kâr oranı, faiz oranı tarafından düzenleniyordu. Borç para veren kişi tüccardan yüksek bir faiz oranı aldığında, tüccar, mallarına daha yüksek bir kâr oranı eklemek zorundaydı. Bu nedenle, borç para veren kişilerin ceplerine koyulmak üzere, alıcıların ceplerinden büyük bir para tutarı alınıyordu." (Gilbert, *History and Princ. of Banking*, s. 164, 165.)

"Bana söylenene göre, günümüzde her bir Leipzig Fuarı'nda yılda 10 gulden, yani yüz üzerinden 30 gulden alınıyor*; bazıları buna Neuenburg Fuarı'nı ekliyor ve böylece yüz üzerinden 40 ediyor; bunun böyle olup olmadığını bilmiyorum. Yuh olsun! Bunun sonu hangi cehenneme varacak? ... Şimdi, Leipzig'de 100 florini olan biri, yılda 40, yani bir köylünün ya da bir şehirlinin bir yılda yediği kadarını alıyor. 1000 florini varsa, yılda 400, yani bir şövalyenin ya da zengin bir soylunun bir yılda yediği kadarını alıyor. 10 000'i varsa, yılda 4000, yani zengin bir kontun bir yılda yediği kadarını alıyor. Büyük tüccarlar için geçerli olması gerektiği gibi 100 000'i varsa, yılda 40 000, yani büyük ve zengin bir prensin bir yılda yediği kadarını alıyor. 1 000 000'u varsa, yılda 400 000, yani büyük bir kralın bir yılda yediği kadarını alıyor. Ve canı da malı da risk altında değil, çalışmıyor, sobanın arkasında oturuyor ve elma kızartıyor: böyle bir aşağılık soyguncu evinde oturup on yılda bütün bir dünyayı silip süpürebilir. (*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, 1540.** Luther, *Werke*, Wittenberg 1589, 6. Theil [s. 312].)

"15 yıl önce tefeciliğe karşı yazdım; o sırada o kadar yıpranmıştı ki, bir daha iyileşmesini hiçbir şekilde beklemiyordum. Ama o zamandan bu yana burnu büyüdü ve artık hiçbir şekilde kötülük, günah ya da ayıp olmak istemiyor; aksine, sanki insanlara büyük bir iyilik yapıyor ve Hıristiyanlığa uygun bir hizmet sunuyormuş gibi, saf erdem ve onur için kendisini övdürüyor. Ayıp onura ve kötülük erdeme dönüştüyse, bize ne yardım edebilir ve yol gösterebilir?" (*An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.)

"Yahudiler, Lombard Street rehincileri, tefeciler ve haraççılar, karakterleri için neredeyse kötü şöhretli denebilecek olan ilk para tacirlerimizdi ... Bunlara Londra'nın kuyumcuları eklendi. Bir bütün olarak ... ilk bankerlerimiz ... çok kötü bir gruptu; bunlar, aç gözlü tefeciler ve acımasız haraççılardı." (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2nd ed. London 1843, s. 19, 20.)

"Venedik'teki örnek" (bir bankanın kurulması) "böylece hızlı bir şekilde taklit edildi; deniz kıyısındaki tüm şehirler ve genel olarak bağımsızlıklarıyla ve ticaretleriyle ün kazanmış olan bütün şehirler ilk bankalarını kurdu. Gemilerinin sıklıkla çok uzun zaman alan geri dönüş yolculukları kaçınılmaz olarak kredi verme alışkanlığına yol açtı. Amerika'nın keşfi ve ardından bu kıtayla yapılan ticaret bunu daha da güçlendirdi." (Bu önemli

* Faizlerin üç taksit şeklinde Leipzig Fuarı'nda ödenmesi koşuluyla verilen 100 guldenlik bir borç kastediliyor. Geçmişte Leipzig'de her yıl üç ticaret fuarı düzenleniyordu: Yılbaşı, Paskalya ve Melek Mikail Günü fuarları. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "Bücher vom Kaufhandel und Wucher", 1524. –*Almanca ed.*

bir noktadır.) "Gemilerin kiralanması, büyük öndelikleri gerekli kıldı; bu, eski Atina'da ve Yunanistan'da da böyleydi. 1308'de Hansa şehri Brügge'nin bir sigorta şirketi vardı." (M. Augier, l.c. s. 202, 203.)

Toprak sahiplerine ve böylece genel olarak haz düşkünü zenginlere borç verilmesinin İngiltere'de bile 17. yüzyılın son üçte birlik kısmında, modern kredi sisteminin gelişmesinden önce, ne kadar ağır bastığı, başkalarınınkilerin yanı sıra Sir Dudley North'un eserlerinden anlaşılabilir; North, yalnızca ilk İngiliz tüccarlarından biri değil, aynı zamanda zamanının en önemli teorik iktisatçılarından biriydi:

"Bu ülkede faize yatırılan paraların, işlerini yürütmeleri için iş adamlarına verilen kısmı, bu paraların onda birine bile yaklaşmaz; ama bunların büyük bir kısmı lüks mallar için ve büyük toprak sahipleri olmalarına karşın topraklarının getirdiklerinden daha hızlı harcayan kişilerin harcamalarını desteklemek için ödünç alınır; taşınmazlarını satmak istemediklerinden, onları ipotek ettirmeyi tercih ederler." (*Discourses upon Trade*, London 1691, s. 6, 7.)

18. yüzyılda Polonya'da:

"Varşova'da, temeli ve amacı büyük ölçüde bankerlerinin tefeciliği olan büyük ölçekli bir poliçe ticareti gelişmişti. Savurgan kodamanlara yüzde 8'lik ve daha yüksek faizlerle ödünç verebildikleri paraları elde etmek için, yurt dışında bir açık poliçe kredisi, yani temelinde meta ticareti bulunmayan, ama yurt dışındaki muhatabın poliçe oyunları getiri sağlamaya devam ettiği sürece sabırlı bir şekilde kabul ettiği bir poliçe arıyor ve buluyorlardı. Ne var ki, Tepper isimli birinin ve Varşova'daki çok saygın bir başka bankerin iflaslarıyla bunun cezasını ağır şekilde ödediler." (G. G. Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.*, 3. Auflage, Hamburg 1808, Band II, s. 232, 233.)

Faiz Yasağının Kiliseye Sağladığı Yararlar

"Kilise faiz almayı yasaklamıştı; ama zor durumlardan kurtulmak için mülk satmayı yasaklamamıştı; ve bir mülkü, belirli bir süreliğine ve yeniden ödeme yapılmasına dek borç para veren kişiye bırakmak ve böylece, borç para veren kişinin, bu mülkü elinde bulundurduğu sürece, bir güvenceye sahip olmanın ötesinde, borç verdiği paranın karşılığı olarak onu kullanması sağlamak bile yasaklanmamıştı ... Kilisenin kendisi ya da ona bağlı olan belediyeler ve *pia corpora* [dinsel kurumlar], özellikle Haçlı Seferleri sırasında bundan büyük yararlar sağladı. Bu, özellikle de bu kadar sabit rehinlerin mülkiyeti gizlenemediği için Yahudi bu yolla tefecilik yapamadığından, ulusal servetin çok büyük bir kısmını, "elden çıkarılamaz mülk"leri elde bulundurma yetkisine dönüştürdü ... Faiz yasağı olmasaydı kiliseler ve manastırlar hiçbir zaman bu kadar zenginleşemezdi." (l.c. s. 55.)

Altıncı Kısım

Artık Kârın Toprak Rantına Dönüşmesi

Bölüm

37

Giriş

★ ★ ★

Farklı tarihsel biçimleriyle toprak mülkiyetinin çözümlenmesi bu eserin kapsamının dışında kalır. Onunla, yalnızca, sermayenin ürettiği artık değerin bir kısmının toprak sahibinin payına düşmesi ölçüsünde ilgileniyoruz. Yani, imalatçılık gibi tarımın da kapitalist üretim tarzının egemenliği altında olduğunu, bir başka deyişle, tarımsal faaliyetlerin kapitalistlerce yürütüldüğünü ve bu kapitalistleri diğer kapitalistlerden ayıran şeyin ilk aşamada yalnızca sermayelerinin ve bu sermayeler tarafından harekete geçirilen ücretli emeğin yatırıldığı unsur olduğunu varsayıyoruz. Bizim açımızdan, fabrikatör nasıl iplik ya da makine üretiyorsa, kiracı çiftçi de aynı şekilde buğday vb. üretir. Kapitalist üretim tarzının tarımı egemenliği altına almış olduğu varsayımı, bu üretim tarzının, tüm üretim alanlarına ve burjuva toplumuna egemen olması, dolayısıyla da, aynı üretim tarzının, sermayelerin serbest rekabeti, sermayelerin bir üretim alanından bir başkasına aktarılabilirliği, ortalama kârın eşit yükseklikte olması vb. koşullarının en olgun şekilleriyle var oldukları anlamına gelir. Toprak mülkiyetinin bizim ele aldığımız biçimi, bu mülkiyetin özgül bir tarihsel biçimidir, yani, şunlardan herhangi birinin, sermayenin ve kapitalist üretim tarzının etkisiyle *dönüşmüş* olan biçimidir: feodal toprak mülkiyeti ya da beslenme amacıyla gerçekleştirilen küçük köylü tarımı; bu ikincisinde, toprağın *elinde bulunması,* dolaysız üreticinin üretim koşullarından biri olarak ve onun toprak *sahipliği,* en avantajlı koşul olarak, *onun* üretim tarzının serpilmesinin koşulu olarak görünür. Kapitalist üretim tarzı genel olarak nasıl işçileri

çalışmanın koşullarından yoksun bırakırsa, tarımda da, aynı şekilde, kır emekçilerinin topraktan yoksun bırakılmasını ve kâr amacıyla tarımsal faaliyette bulunan kapitaliste bağımlı kılınmalarını şart koşar. Dolayısıyla, toprak mülkiyetinin ve tarımın başka biçimlerinin de geçmişte var olmuş ya da bugün var olmaya devam ediyor olduklarının hatırlatılması, bizim çözümlememizi hiçbir şekilde ilgilendirmeyen bir itirazdır. Bu itiraz, yalnızca, tarımdaki kapitalist üretim tarzını ve ona karşılık gelen toprak mülkiyeti biçimini tarihsel kategoriler olarak değil öncesiz ve sonrasız kategoriler olarak ele alan iktisatçıları ilgilendirebilir.

Toprak mülkiyetinin modern biçimini ele almamız gerekli, çünkü, genel olarak yapmamız gereken şey, sermayenin tarıma yatırılmasından kaynaklanan belirli üretim ve mübadele ilişkilerini incelemek. Bunsuz, sermaye çözümlemesi eksik kalırdı. Dolayısıyla, kendimizi yalnızca gerçek tarıma, yani bir halkın beslenmesini sağlayan temel tarımsal ürünün üretimine sermaye yatırılmasıyla sınırlandırıyoruz. Buğday diyebiliriz, çünkü modern ve kapitalist ilişkiler bakımından gelişkin olan halkların temel besin maddesi budur. (Ya da, tarım yerine madenleri alabilirdik, çünkü burada da aynı yasalar geçerlidir.)

Başka tarım ürünlerinin, örneğin ketenin, boya bitkilerinin üretimi, bağımsız hayvan yetiştiriciliği vb. için kullanılan sermayenin toprak rantının, nasıl olup da, temel besin maddelerinin üretimine yatırılan sermayenin getirdiği toprak rantıyla belirlendiğini açıklamış olması, A. Smith'in en büyük katkılarından biridir.* Gerçekten de ondan sonra bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedilmedi. Aynı konudaki sınırlandırıcı ya da genişletici açıklamaların yapılacağı yer, burası değil, toprak mülkiyeti hakkındaki bağımsız bir incelemedir. Bu nedenle, buğday üretimine ayrılmış toprak söz konusu olmadıkça, özel olarak [*ex professo*] toprak mülkiyetinden söz etmeyeceğiz ve buna yalnızca örnek göstermek amacıyla yer yer geri döneceğiz.

Tamlık adına belirtmeliyiz ki, burada toprak dendiğinde, bir sahibinin olması ve kendisini toprağın bir eklentisi olarak göstermesi ölçüsünde, su vb. de kastediliyor.

Toprak mülkiyeti, belirli kişilerin, yerkürenin belirli parçalarını, başka herkesi dışarıda bırakarak, sadece kendi kişisel iradelerine bağlı alanlar olarak ellerinin altında bulundurma tekeline dayanır.[26] Bunun

* Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 105-116. (Ayrıca bkz., Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 350-352.) –*Almanca ed.*

26 Hiçbir şey, Hegel'in özel toprak mülkiyeti hakkındaki açıklamasından daha tuhaf olamaz. Kişi olarak insan, kendi iradesine, dış doğanın ruhu olma gerçekliğini kazandırmak, dolayısıyla da söz konusu doğayı kendi özel mülkü hâline getirmek zorundadır. Eğer "kişi"nin, yani kişi olarak insanın tanımı buysa, bundan çıkacak olan sonuç, her

böyle olduğu kabul edildiğinde, açıklanması gereken şey, bu tekelin kapitalist üretime dayalı iktisadi değerinin, yani değerlenmesinin açıklanmasıdır. Söz konusu kişilerin, yerkürenin parçalarını kullanma ve kötüye kullanma hukuki yetkisine sahip olmaları, hiçbir sorunu çözmez. Bu yetkinin kullanılması, tümüyle, onların iradelerinden bağımsız olan iktisadi koşullara bağlıdır. Hukuki düşüncenin kendisi, herhangi bir meta sahibi metasıyla neler yapabiliyorsa toprak sahibinin de toprakla aynı şeyleri yapabilecek olmasından başka bir anlama gelmez; ve bu düşünce (serbest özel toprak mülkiyeti hukuki düşüncesi), eski dünyada sadece organik toplum düzeninin çözüldüğü sırada, ve modern dünyada da sadece kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkar. Asya'da bu düşünce sadece bazı yerlerde ve Avrupalılarca ithal edilmiştir. İlk birikim hakkındaki kısımda (I. Kitap, Bölüm 24), bu üretim tarzının, bir yandan, dolaysız üreticilerin toprağın (serf, köle vb. biçimindeki) eklentilerinden ibaret olma konumundan koparılmalarını, diğer yandan halk yığınının topraktan yoksun bırakılmasını şart koştuğu görülmüştü. Bu kadarıyla, toprak mülkiyetinin tekeli, kitlelerin şu ya da bu biçim altında sömürülmesine dayanan tüm önceki üretim tarzları gibi kapitalist üretim tarzının da tarihsel bir ön şartıdır ve onun temeli olarak kalır. Ama başlamakta olan kapitalist üretim tarzının karşılaştığı toprak mülkiyeti biçimi, bu üretim tarzına uygun düşmez. Ona uygun

---

insanın, kendisini kişi olarak gerçekleştirmek için, toprak sahibi olmak zorunda olduğudur. Çok modern bir ürün olan serbest özel toprak mülkiyeti, Hegel'e göre, belirli bir toplumsal ilişki değil, kişi olarak insanın "doğa"yla ilişkisi, "insanın tüm diğer şeyler üzerindeki mutlak mülk edinme hakkıdır". (Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 79.) İlk olarak şu kadarı açıktır ki, bir kişi, kendisini aynı toprak parçasında cisimleştirmek isteyen bir başka irade karşısında, sadece "irade"si sayesinde toprak sahibi olduğunu iddia edemez. Bunun için iyi niyetten çok farklı şeylerin bulunması gerekir. Ayrıca, "kişi"nin, kendi iradesinin gerçekleşmesinin sınırını nereye koyduğu, iradesinin varlığının kendisini bütün bir ülkede mi gerçekleştireceği, yoksa, mülk edinilmeleri yoluyla, "irademin şey karşısındaki yüceliğini göstermek" için bir yığın ülkeye mi gereksinim duyacağı hiçbir şekilde anlaşılamaz. [s. 80.] Çünkü burada Hegel de tam bir açmaza düşer. "Mülk edinme, çok özel bir şeydir; mülk edindiklerim, bedenimle dokunduklarımdan fazlası değildir, ama diğer yandan, dışarıdaki şeyler, kavrayabildiğimden daha büyük bir uzama sahiptir. Bu şekilde bir şeye sahip olduğumda, onunla bağlantılı olan bir başka şey daha olur. Mülk edinme eylemini elimle yaparım, ama onun kapsamı genişletilebilir." (s. 90, 91.) Ama bu başka şeyle bağlantılı olan bir başka şey daha vardır ve böylece, irademin kendisini ruh olarak içine dökmesi gereken toprağın sınırı ortadan kalkar. "Bir şeye sahip olduğumda, aklıma hemen gelen düşünce, sadece dolaysız olarak sahip olunan şeyin değil, onunla bağlantılı olan şeyin de bana ait olduğudur. Burada pozitif hukuk kendi saptamalarını yapmak zorundadır, çünkü kavramın kendisinden, daha fazlası türetilemez." (s. 91.) Bu, "kavram" hakkındaki olağanüstü derecede safça bir itiraftır ve toprak mülkiyeti hakkındaki çok özel ve burjuva toplumuna ait olan bir hukuki düşünceyi mutlak sayma hatasına daha en başta düşen kavramın, söz konusu toprak mülkiyetinin gerçek görünümlerinden "hiçbir şey" anlamadığını kanıtlar. Bu söylenenler, aynı zamanda, "pozitif hukuk"un, toplumsal, yani iktisadi gelişimin değişen gereksinimlerine bağlı olarak, saptamalarını değiştirebileceği ve değiştirmek zorunda olduğu itirafını içerir.

olan biçim, ancak, tarımın sermayeye bağımlı kılınmasıyla, bu üretim tarzının kendisi tarafından yaratılır; böylece, feodal toprak mülkiyeti, klan mülkiyeti ya da yerel topluluklardaki küçük köylü mülkiyeti de, bunların hukuki biçimleri ne kadar farklı olursa olsun, bu üretim tarzına uygun düşen iktisadi biçime dönüştürülür. Kapitalist üretim tarzının önemli sonuçlarından biri, bir yandan, tarımı toplumun en az gelişmiş kısmının yalnızca ampirik olan ve mekanik olarak kendisini tekrar eden bir işlemi olmaktan çıkarıp, özel mülkiyet koşulları altında mümkün olabildiği kadarıyla, tarım biliminin bilinçli bir bilimsel uygulamasına dönüştürmesidir[27]; bir yandan toprak mülkiyetini efendilik ve kölelik ilişkilerinden tümüyle koparması, diğer yandan çalışmanın koşullarından biri olarak toprağı toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden tümüyle koparmasıdır; toprak, toprak sahibi açısından, artık, tekeli sayesinde sanayici kapitalistten, yani kiracı çiftçiden aldığı belirli bir parasal vergiden başka hiçbir şeyi temsil etmez: Aradaki bağlantı o kadar kopar ki, toprak sahibi, arazisi İskoçya'da yatarken, tüm yaşamını Konstantinopolis'te geçirebilir. Böylece, toprak mülkiyeti, önceki tüm siyasal ve toplumsal süslemelerinden ve bağlantılarından, kısacası, daha sonra göreceğimiz üzere, toprak mülkiyetine karşı yürütülen mücadelenin sıcaklığı içinde sanayici kapitalistlerin teorik sözcüleri gibi kendileri tarafından da yararsız ve saçma birer fazlalık olarak damgalanan tüm geleneksel eklentilerinden arındırılarak saf iktisadi biçimini kazanır. Bir yandan tarımın akılcılaştırılması (ve bu sayede tarımsal faaliyetlerin toplumsal olarak yürütülmesinin ilk kez mümkün hâle gelmesi) ve diğer yandan toprak mülkiyetinin *ad absurdum*'a [saçmalığa]

---

27 Örneğin Johnston gibi çok tutucu tarım kimyacıları, özel mülkiyetin, her yerde, akılcı tarımın önüne aşılamaz engeller çıkardığını kabul eder. Yerküredeki özel mülkiyet tekelinin profesyonel [*ex professo*] savunucuları olan yazarlar da aynısını yapar; örneğin, Bay Charles Comte, özel amacı özel mülkiyetin savunulması olan iki ciltlik bir eserinde böyle yapar. "Bir halk", der, "onu besleyen her bir toprak parçası, genel çıkarlarla en fazla uyum gösterecek olan amaç doğrultusunda kullanılmadıkça, doğasıyla uyumlu olan gönenç derecesine ve güce ulaşamaz. Kendi zenginliklerine büyük bir gelişim kazandırması için, mümkün olsa, tek ve özellikle de aydınlanmış bir iradenin, kendi alanındaki her bir toprak parçasını emri altına alması ve her bir parçanın herkesin gönencine katkıda bulunmasını sağlaması gerekirdi. Ama bu tür bir iradenin varlığı ... toprağın özel arazilere bölünmesiyle ... her mülk sahibine sağlanmış olan kendi servetine mutlak bir şekilde hükmedebilme yetkisiyle ... uyumsuz olurdu." [Comte, "Traité de la propriété", Cilt 1, Paris 1834, s. 228. –*Almanca ed.*] Johnston, Comte vb., mülkiyet ile akılcı bir tarım bilimi arasındaki çelişkiyle ilişkili olarak, sadece, bir ülkenin toprağının bir bütün olarak ekilip biçilmesi gerekliliğini dikkate alır. Ama tek tek tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlılığı ve bu yetiştiriciliğin fiyat dalgalanmalarıyla birlikte durmadan değişmesi, kapitalist üretimin bir sonraki parasal kazançtan başka hiçbir şeyi gözetmeyen tüm ruhu, birbirlerini izleyen insan kuşaklarının tüm sürekli yaşamsal gereksinimlerini yönetmesi gereken tarımla çelişir. Yalnızca, özel mülkiyet değil devlet idaresi altında bulundukları durumlarda, zaman zaman bir ölçüde ortak çıkarlara uygun şekilde yönetilebilen ormanlık alanlar, bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturur.

indirgenmesi, kapitalist üretim tarzının büyük başarılarıdır. Tüm diğer tarihsel ilerlemeleri gibi bunu da, ilk olarak, dolaysız üreticilerin tümüyle yoksullaşması pahasına elde etti.

Konunun kendisine geçmeden önce, yanlış anlamaların önüne geçmek için yapılması gereken bazı başka ön açıklamalar var.

Demek ki, kapitalist üretim tarzının ön şartı şudur: Toprağı gerçekten ekip biçenler, bir kapitalistin, yani kiracı çiftçinin istihdam ettiği ücretli emekçilerdir; kiracı çiftçinin gözünde, tarım, yalnızca, sermayesi için ayrı bir kullanım alanı, sermayesini yatırdığı ayrı bir üretim alanıdır. Bu kiracı çiftçi-kapitalist, toprak sahibine, yani kendisinin kullandığı toprağın sahibine, sermayesini bu özel üretim alanında kullanma izni karşılığında, belirli tarihlerde, örneğin yılda bir kez, sözleşmeyle saptanmış bir para tutarını öder (tıpkı para-sermaye borçlusunun belirli bir faiz ödemesi gibi). Tarım alanları için de ödense, arsalar, madenler, dalyanlar ya da ormanlık alanlar için de ödense, bu para tutarına toprak rantı denir. Bu, toprak sahibinin toprağı sözleşme yoluyla kiracı çiftçiye ödünç verdiği, kiraladığı sürenin bütünü için ödenir. Dolayısıyla, toprak rantı, burada, toprak mülkiyetinin iktisadi açıdan kendisini gerçekleştirmesinin, değerlendirmesinin biçimidir. Ayrıca, burada, birliktelikleriyle ve karşılıklı karşıtlıklarıyla modern toplumun çerçevesini oluşturan üç sınıfın üçü birden karşımıza çıkar: ücretli emekçi, sanayici kapitalist, toprak sahibi.

Sermaye, kısmen, kimyasal iyileştirmeler, gübreleme vb. örneklerde olduğu gibi geçici olarak, kısmen de, drenaj kanalları, sulama tesisleri, düzleştirmeler, çiftlik binaları vb. örneklerde olduğu gibi daha kalıcı şekillerde toprağa sabitlenebilir, ona eklenebilir. Bir başka yerde, toprağa bu şekilde eklenen sermayeye *la terre-capital* [toprak-sermaye] dedim.[28] Bu, sabit sermaye kategorisinde yer alır. Toprağa eklenen sermayenin faizi ve bir üretim aracı olarak toprakta yapılan iyileştirmeler, kiracı çiftçinin toprak sahibine ödediği rantın bir kısmını oluşturabilir[29], ama, ister doğal durumunda isterse ekilmiş olsun, toprağın kendisinin kullanımı için ödenen gerçek toprak rantını oluşturmaz. Toprak mülkiyeti hakkındaki, bizim planımızın dışında kalan sistemli bir inceleme sırasında, toprak sahiplerinin gelirlerinin bu kısmının

---

28 "Misère de la Philosophie", s. 165. Orada *terre-matière* [toprak-madde] ve *terre-capital* ayrımına gidiyorum. "Toprak-sermayeyi artırmak için yapılması gereken tek şey, toprak-maddeye, yani toprağın genişliğine herhangi bir şey eklemeden, daha önce üretim araçlarına dönüştürülmüş olan arazilere ek sermaye yatırımlarının uygulanmasıdır ... Tüm diğer sermayeler gibi toprak-sermaye de ölümsüz olmanın uzağındadır ... Toprak-sermaye bir sabit sermayedir, ama tıpkı dolaşır sermayeler gibi sabit sermaye de yıpranır" [Bkz. MEW, Band 4, s. 173-174. –*Almanca ed.*].

29 "Oluşturabilir" diyorum, çünkü bu faiz, belirli koşullar altında, toprak rantı yasasınca düzenlenir ve bu nedenle, örneğin, doğal verimlilikleri çok yüksek olan yeni toprak parçalarının rekabeti nedeniyle ortadan kalkabilir.

ayrıntılı olarak ele alınması gerekirdi. Burada konu hakkındaki birkaç söz yeterli olacaktır. Tarımdaki olağan üretim süreçlerinin gerektirdiği daha geçici sermaye yatırımlarının tümü, istisnasız olarak, kiracı çiftçi tarafından yapılır. Bu yatırımlar, örneğin sadece toprağın ekilmesi, bir ölçüde akılcı bir şekilde gerçekleştirildiklerinde (yani, örneğin dönemin Amerikan köle sahipleri için söz konusu olduğu gibi toprağın vahşi bir şekilde sömürülmesinden ibaret olmadıklarında; ne var ki, toprak sahibi beyler buna karşı sözleşmeler yoluyla kendilerini korur), toprağı iyileştirir[30], ürününü artırır ve toprağı basit bir maddeden toprak-sermayeye dönüştürür. Ekilmiş bir tarla, aynı doğal kalitedeki ekilmemiş bir tarladan daha değerlidir. Daha kalıcı, yıpranmaları daha uzun süren, toprağa eklenen sabit sermaye yatırımlarının da büyük bir kısmı ve bazı alanlarda neredeyse tümü kiracı çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmeyle belirlenmiş olan kiralama süresi sona erer ermez, toprağa dahil edilmiş olan iyileştirmeler, tözün, yani toprağın ayrılmaz özellikleri olarak, toprak sahibinin mülkleri hâline gelir (ve kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte toprak sahibinin kiralama süresini mümkün olduğunca kısaltmaya çalışmasının nedenlerinden biri budur). Toprak sahibi, yeni kira sözleşmesini düzenlerken, toprağı, iyileştirmeleri yapmış olan çiftçiye de kiralasa, başka bir çiftçiye de kiralasa, toprağa eklenmiş sermayenin faizini asıl toprak rantına ekler. Böylece rantı şişer; ya da, toprağı satmak isterse (onun fiyatının nasıl belirlendiğini birazdan göreceğiz), şimdi onun değeri artmıştır. Sadece toprağı değil, iyileştirilmiş toprağı, karşılığında hiçbir şey ödemediği ama toprağa eklenmiş olan sermayeyi satar. Asıl toprak rantının hareketi tümüyle bir yana, bu, iktisadi gelişmeyle birlikte toprak sahiplerinin giderek daha fazla zenginleşmesinin, rantlarının giderek daha fazla şişmesinin ve arazilerinin parasal değerinin yükselmesinin sırlarından biridir. Böylece, toplumsal gelişmenin onların yardımı olmadan ürettiği sonucu kendi ceplerine indirirler – *fruges consumere nati* [yemişleri tüketmek için doğmuş olmak]*. Ama bu aynı zamanda akılcı bir tarımın en büyük engellerinden biridir, çünkü kiracı çiftçi, kendi kira süresi içinde eksiksiz geri dönüş sağlamayacak görünen tüm iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır; ve bu durumun, hem geçtiğimiz yüzyılda, modern rant teorisinin asıl kâşifi olan ve aynı zamanda fiilen

30 Bkz. James Anderson ve Carey [Anderson, "A calm investigation of the circumstances that have Ied to the present scarcity of grain in Britain", London 1801, s. 35, 36, 38. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 134-135.) Carey, "The past, the present, and the future", Philadelphia 1848, s. 129-131. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 591.) –*Almanca ed.*].

* Horaz [Horatius], "Episteln", Buch 1, Epistel 2, 27. –*Almanca ed.*

kiracı çiftçilik yapan ve döneminin önemli bir tarım bilimcisi olan James Anderson* tarafından, hem de günümüzde, İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü şekline karşı çıkanlarca, yeniden ve yeniden bu tür bir engel olarak damgalandığını görürüz.

A. A. Walton, *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland* adlı eserinde (London 1865) bu konuda şunları söyler (s. 96, 97):

> "Tarımsal iyileştirmeler, kiracı çiftçinin ya da emekçinin koşullarının iyileştirilmesine göre çok daha yüksek bir derecede olmak üzere, toprak sahibinin taşınmazının değerindeki ve onun kira gelirlerindeki artış anlamına geldiği sürece, ülkede bulunan çok sayıdaki tarım birliğinin tüm çabaları, tarımsal iyileştirmeler alanında gerçek ilerlemeler sağlayacak herhangi bir kapsamlı ya da gerçekten kayda değer sonuç üretmek konusunda başarısızlığa uğramak zorundadır. İyi drenajın, bol miktarda gübrenin ve iyi yönetimin, toprağı iyi bir şekilde temizlemek ve işlemek için istihdam edilen emekteki artışla birlikte, hem iyileştirme hem de üretim konularında mükemmel sonuçlar üreteceğini, toprak sahibi ya da temsilcisi ya da hatta Tarım Birliği'nin başkanı kadar, genel olarak çiftçiler de bilir. Ama tüm bunları yapmak için ciddi harcamalara gereksinim duyulur ve çiftçiler, toprağı ne kadar iyileştirir ya da değerini ne kadar artırırlarsa artırsınlar, uzun vadede, daha yüksek rantlar ve taşınmazlarının değer artışı nedeniyle asıl kazancı toprak sahiplerinin elde edeceğini de bilirler ... Söz konusu konuşmacıların" (tarım şölenlerinde konuşan toprak sahipleri ile onların temsilcilerinin konuşmaları) "tuhaf bir dikkatsizlikle, yapabilecekleri herhangi bir iyileştirmenin aslan payının uzun vadede kesinlikle toprak sahiplerinin ceplerine ineceğini onlara söylemeyi unuttuklarını fark edecek kadar kurnazdırlar ... Çiftliği önceki kiracı iyileştirmiş olsa bile, yeni kiracı, toprak sahibinin rantı her zaman toprağın önceki iyileştirmeler sayesinde artan değeriyle orantılı olarak artıracağını görecektir."

Bu süreç, gerçek tarımda, toprağın arsa olarak kullanılması durumunda olduğu kadar açık bir şekilde görünmez. İngiltere'de, bina yapımı için kullanılan ama *freehold* [satılabilir/devredilebilir mülk] olarak satılmayan arsaların çok büyük bir bölümü, toprak sahiplerince 99 yıllığına ya da mümkün olduğunda daha kısa süreliğine kiraya verilir. Bu sürenin sonunda, arsalarla birlikte binalar da toprak sahiplerinin ellerine geçer.

> "Onlar" {kiracılar} "kiralama süresinin sonuna kadar aşırı yüksek bir toprak rantını ödedikten sonra, bu süre son bulduğunda, evi, iyi ve içinde oturulabilir bir durumda, büyük toprak sahibine teslim etmekle yükümlüdür. Kiralama süresi son bulur bulmaz, temsilci ya da denetçi gelip evinizi inceler, onu iyi durumda tuttuğunuzu görür ve ardından onun mülkiyetini alır ve onu toprak sahibinin mülkleri arasına katar

---

* Anderson'ın rant teorisi hakkında, bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2.Teil, s. 103-105, 110-114 ve 134-139. *–Almanca ed.*

> ... Gerçek şu ki, bu sistemin kayda değer uzunluktaki bir süre boyunca eksiksiz bir şekilde işletilmesine izin verilirse, toprağın yanı sıra krallığın ev cinsinden tüm mülkleri de büyük toprak sahiplerinin ellerine geçecektir. Londra'daki West End bölgesinin tümü, Temple Bar'ın kuzeyi ve güneyi, neredeyse tümüyle, yaklaşık yarım düzine büyük toprak sahibine aittir, çok büyük toprak rantlarıyla kiraya verilmiştir ve henüz süreleri tümüyle dolmamış olan kira sözleşmelerinin süreleri hızla son bulacaktır. Krallığın tüm şehirleri için az çok aynı şey söylenebilir. Dahası, bu aç gözlü dışlama ve tekel sistemi burada bile durmuyor. Liman şehirlerimizdeki dok tesislerinin neredeyse tümü aynı gasp sürecinin ürünü olarak büyük toprak Leviathan'larının [canavarlarının] elinde bulunuyor." (l.c. s. 92, 93.)

Bu koşullar altında açıktır ki, İngiltere ve Galler için 1861'de yapılan sayım, toplam nüfus 20 066 224'ken ev sahiplerinin sayısını 36 032 olarak veriyorsa, büyük sahipler bir tarafa ve küçükler diğer tarafa koyulsaydı, ev sahiplerinin evlerin sayısına ve nüfusa oranı çok farklı bir görünüm kazanırdı.

Binaların mülkiyetiyle ilgili örnek önemlidir, 1. çünkü, asıl toprak rantı ile toprağa eklenmiş sabit sermayenin toprak rantına bir ek oluşturabilecek olan faizi arasındaki farkı açık şekilde gösterir. Binaların faizi, tıpkı tarımda kiracı çiftçinin toprağa eklediği sermayenin faizi gibi, kira sözleşmesinin süresi boyunca sanayici kapitalistin, bina spekülatörünün ya da kiracı çiftçinin eline geçer ve bunun, özünde, toprağın kullanılması karşılığında her yıl belirli tarihlerde ödenmesi gereken toprak rantıyla hiçbir ilgisi yoktur. 2. Çünkü, toprakla birlikte, ona eklenen başkalarına ait sermayenin de sonunda toprak sahibinin eline geçtiğini ve bunun faizinin onun rantını şişirdiğini gösterir.

Bazı yazarlar, kısmen burjuva iktisatçılarının saldırılarına karşı toprak mülkiyetinin sözcüleri olarak, kısmen, örneğin Carey'de olduğu gibi, kapitalist üretim sistemini bir karşıtlıklar sistemi yerine bir "uyumluluklar" sistemine dönüştürme çabasıyla, toprak rantını, yani toprak mülkiyetinin özgül iktisadi ifadesini, faizle özdeş göstermeye çalışmıştır. Çünkü bu, toprak sahipleri ile kapitalistler arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırırdı. Bunun tersi olan yöntem kapitalist üretimin başlangıcında kullanılmıştı. O dönemin yaygın düşüncelerine göre, toprak mülkiyeti, özel mülkiyetin ilkel ve saygın biçimi sayılırken, sermayenin faizi, tefecilik olarak suçlanıyordu. Bu nedenle, Turgot nasıl toprak rantının varlığına dayanarak faizi haklı çıkarmaya çalıştıysa, Dudley, North, Locke vb. de, aynı şekilde, sermayenin faizini, toprak rantına benzer bir biçim olarak sunmuştu. – Söz konusu yeni yazarlar (toprak rantının saf bir şekilde, toprağa eklenen sermaye için yapılan hiçbir faiz eklemesi olmadan var olabileceği ve var olabildiği tümüyle bir yana) toprak sahibinin bu yol-

la başkalarının sermayesinin ona herhangi bir maliyeti olmayan faizini elde etmekle kalmayıp, üstüne üstlük, başkalarının sermayesini de bedavaya elde ettiğini unutur. Belirli bir üretim tarzının tüm diğer mülkiyet biçimlerini haklı gösteren şey gibi toprak mülkiyetini haklı gösteren şey de, üretim tarzının kendisinin ve dolayısıyla aynı zamanda ondan kaynaklanan üretim ve mübadele ilişkilerinin, geçici birer tarihsel zorunluluğa sahip olmalarıdır. Kuşkusuz, daha sonra göreceğimiz üzere, toprak mülkiyeti, belirli bir gelişim düzeyinde, kapitalist üretim tarzı açısından bile gereksiz ve zararlı görünmesiyle, kendisini diğer mülkiyet biçimlerinden ayırır.

Toprak rantı faizle bir başka biçimde karıştırılabilir ve böylece onun özgül karakteri yanlış anlaşılabilir. Toprak rantı, kendisini, toprak sahibinin yerkürenin bir parçasını kiraya verme yoluyla her yıl çektiği belirli bir para tutarıyla gösterir. Her belirli parasal gelirin sermayeleştirilebileceğini, yani hayalî bir sermayenin faizi olarak ele alınabileceğini görmüştük. Dolayısıyla, örneğin ortalama faiz oranı %5'se, 200 sterlinlik bir yıllık toprak rantı, 4000 sterlinlik bir sermayenin faizi olarak da ele alınabilir. Toprağın alım fiyatını ya da değerini oluşturan şey, bu şekilde sermayeleştirilen toprak rantıdır; bu, toprak emeğin ürünü olmadığından ve dolayısıyla bir değere de sahip olmadığından, *prima facie* [ilk bakışta], tıpkı emeğin fiyatı gibi, akıl dışı olan bir kategoridir. Ama diğer yandan, bu akıl dışı biçimin arkasında gerçek bir üretim ilişkisi saklıdır. Bir kapitalist, 200 sterlinlik bir rant getiren toprağı 4000 sterline satın alırsa, 4000 sterlin üzerinden %5'lik yıllık ortalama faizi elde eder; söz konusu sermayeyi faiz getiren kâğıtlara yatırması ya da doğrudan doğruya %5'lik faizle ödünç vermesi durumunda da aynı şey olurdu. Burada söz konusu olan şey, 4000 sterlinlik bir sermayenin %5'lik bir oranla değerlenmesidir. Bu varsayım altında, 20 yılda, mülkünün satın alma fiyatını onun gelirleriyle yeniden yerine koymuş olurdu. Bu nedenle, İngiltere'de, toprağın satın alma fiyatı falanca sayıdaki *years' purchase*'a [yıllık gelire] göre hesaplanır ve bu da toprak rantının sermayeleştirilmesinin farklı bir şekilde ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Bu, aslında, toprağın değil, onun getirdiği, olağan faiz oranına göre hesaplanmış toprak rantının alım fiyatıdır. Ama rantın bu şekilde sermayeleştirilmesi rantın varlığını şart koşarken, tersini yapmak, yani rantı, onun sermayeleştirilmesinden türetmek ve buna dayalı olarak açıklamak mümkün değildir. Buradaki başlangıç noktası, satıştan bağımsız olarak, rantın varlığıdır.

Bunlardan çıkan sonuç, toprak rantı değişmez bir büyüklük olarak kabul edildiğinde, toprak fiyatının, faiz oranının yükseliş ya da düşüşüyle ters yönlü olarak yükselip düşebileceğidir. Normal faiz oranı %5'ten

%4'e düşseydi, 200 sterlinlik bir yıllık toprak rantı 4000 sterlinlik değil 5000 sterlinlik bir sermayenin yıllık değerlenmesini temsil ederdi ve böylece aynı arazinin fiyatı 4000 sterlinden 5000 sterline ya da 20 *years' purchase*'tan 25 *years' purchase*'a yükselirdi. Tersi durumda tersi olurdu. Bu, toprak fiyatının, toprak rantının kendisinden bağımsız olan ve yalnızca faiz oranıyla düzenlenen bir hareketidir. Ama, toplumsal gelişmenin akışı içinde, kâr oranının ve dolayısıyla kâr oranı tarafından düzenlendiği kadarıyla da faiz oranının birer düşme eğilimine sahip olduğunu; ayrıca, kâr oranı bir yana bırakıldığında da, faiz oranının, ödünç verilebilir para-sermaye artışı nedeniyle bir düşme eğilimine sahip olduğunu görmüş olduğumuzdan, bunlardan çıkan sonuç, toprak fiyatının, toprak rantının hareketinden ve toprak ürünlerinin bir kısmı ranta ayrılan fiyatının hareketinden bağımsız olarak da bir yükselme eğilimine sahip olduğudur.

Toprak rantının kendisiyle, onun toprağın alıcısı için aldığı faiz biçiminin karıştırılması (toprak rantının doğası hakkındaki mutlak bilgisizliğe dayanan bir karıştırma), en tuhaf yanlış sonuçlara ulaştırmak zorundadır. Toprak mülkiyeti tüm eski ülkelerde fazlasıyla seçkin bir mülkiyet biçimi sayıldığından ve ayrıca onun satın alınması fazlasıyla güvenilir bir sermaye yatırımı olarak görüldüğünden, satın alınan toprak rantı için geçerli olan faiz oranı, çoğu zaman, daha uzun dönemli sermaye yatırımları için geçerli olan faiz oranından düşüktür; bir başka deyişle, örneğin toprak satın alan kişi, aynı sermayeyle başka durumlarda %5 elde edebilecekken, toprağın alım fiyatı üzerinden yalnızca %4 elde eder, ya da, aynı anlama gelmek üzere, toprak rantına ödediği sermaye, aynı yıllık parasal geliri sağlayacak olan başka yatırımlar için ödeyeceği sermayeden fazladır. Thiers, genel olarak çok kötü bir eser olan *La Propriété*'de [Mülkiyet] (1848'de Fransız Ulusal Meclisinde Proudhon'a karşı yaptığı konuşmanın basılı metni)*, bundan, toprak rantının düşük olduğu sonucunu çıkarır; oysa yalnızca satın alma fiyatının yüksek olduğunu kanıtlar.

Sermayeleştirilmiş toprak rantının, kendisini toprak fiyatı ya da toprak değeri olarak göstermesi ve bu nedenle toprağın tüm diğer metalar gibi alınıp satılması, bazı özürcülere göre, toprak mülkiyetini haklı çıkaran bir nedendir, çünkü alıcı, onun için, herhangi bir başka meta için olduğu gibi, bir eş değer ödemiştir ve toprak mülkiyetinin büyük bölümü bu şekilde el değiştirmiştir. O zaman, aynı neden, köleliği de

---

* Thiers'in 26 Temmuz 1848'de Proudhon'un Fransız Ulusal Meclisinin mali komitesine sunduğu öneriye karşı yaptığı konuşma şurada yayınlanmıştır: "Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale".Cilt 2, Paris 1849, s. 666-671. (Ayrıca bkz. MEW, Band 16, s. 30.) –*Almanca ed.*

haklı çıkarırdı; çünkü, köle için nakit ödeme yapmış olan köle sahibi için, kölenin emeğinin getirisi, sadece, onun alımına yatırılan sermayenin faizini temsil eder. Toprak rantının alınıp satılmasından onun varlığının haklı olduğu sonucunu çıkarmak, onun varlığının haklı olduğu sonucunu onun varlığından çıkarmaktan başka bir anlama gelmez.

Toprak rantının (yani, toprak mülkiyetinin, kapitalist üretim tarzına dayalı, bağımsız ve özgül iktisadi biçiminin) bilimsel çözümlemesi açısından, onu katıksız ve her tür bozucu ve karartıcı yabancı unsurdan uzak hâliyle ele almak ne kadar önemliyse, toprak mülkiyetinin uygulamadaki etkilerinin anlaşılması ve hatta, toprak rantı kavramıyla ve toprak rantının doğasıyla çelişen, ama yine de toprak rantının var oluş tarzları olarak görünen çok sayıdaki olgunun teorik olarak anlaşılması açısından, teorideki bu bulanıklıkların kaynağında yatan ögeleri tanımak da o kadar önemlidir.

Doğal olarak, toprağı ekip biçme izni karşılığında kiracı çiftçinin toprak sahibine kiralama parası biçiminde ödediği her şey, pratikte, toprak rantı olarak görünür. Bu haraç hangi bileşenlerden oluşursa oluşsun, hangi kaynaklara dayanırsa dayansın, yerkürenin bir parçası üzerindeki tekelin, "toprak sahibi"ni, bu haracı kesebilir, vergi toplayabilir kılması konusunda, gerçek toprak rantıyla ortaklaşır. Yukarıda gösterilmiş olduğu üzere toprağın kiralanmasından kaynaklanan sermayeleştirilmiş gelirden başka bir şey olmayan toprak fiyatını belirlemek konusunda, gerçek toprak rantıyla ortaklaşır.

Toprağa eklenen sermayenin faizinin, bir ülkenin toplam rantına iktisadi gelişmeyle birlikte durmadan büyüyen bir ek oluşturmak zorunda olan bir yabancı toprak rantı bileşeni oluşturabileceğini görmüştük. Ama bu faiz bir yana bırakıldığında, kiralama parasının altında, kısmen, ve belirli durumlarda da tümüyle (yani gerçek toprak rantının mutlak yokluğu ve bu nedenle toprağın fiilî değersizliği durumunda), ortalama kârdan, normal işçi ücretinden ya da her ikisinden yapılan bir kesinti saklı olabilir. Kârın bu kısmı ya da ücretin bu kısmı, burada toprak rantı şeklinde görünür, çünkü, normalde olacağı şekilde sanayici kapitalistin ya da ücretli emekçinin eline geçmek yerine, kiralama parası biçiminde toprak sahibine ödenir. İktisadi açıdan bakıldığında, her iki kısım da toprak rantı oluşturmaz; ama pratikte, tıpkı gerçek toprak rantı gibi, toprak sahibinin gelirini, onun tekelindeki iktisadi bir değerlenmeyi oluşturur ve toprak fiyatı üzerinde gerçek toprak rantı kadar belirleyici bir etkide bulunur.

Burada, toprak rantının, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen toprak mülkiyeti tarzının biçimsel olarak var olduğu, ama kapitalist üretim

tarzının kendisinin var olmadığı, kiracı çiftçinin kendisinin bir sanayici kapitalist olmadığı ya da onun kapitalist bir tarzda ekip biçmediği koşullardan söz etmiyoruz. Bu koşullar örneğin *İrlanda*'da geçerlidir. Buradaki kiracı çiftçi genelde bir küçük köylüdür. Toprak sahibine ödediği kira, çoğu zaman, kârının, yani kendi emek aletlerinin sahibi olarak üzerinde hak sahibi olduğu kendi artık emeğinin bir kısmını soğurmakla kalmaz, aynı zamanda, başka koşullar altında aynı emek miktarı karşılığında elde edeceği normal ücretin bir kısmını da soğurur. Ayrıca, burada toprağın iyileştirilmesi için hiçbir şey yapmayan toprak sahibi, kiracı çiftçinin, çoğunu kendi emeğiyle toprağa eklediği küçük sermayesinin bir kısmına el koyar. Bir tefeci de benzer koşullar altında aynı şeyi yapardı; tek fark, tefecinin bu işlem sırasında en azından kendi sermayesini riske atmasıdır. İrlanda'daki toprak mevzuatı hakkındaki kavganın konusunu bu süreklileşmiş soygun oluşturur; söz konusu mevzuat, özünde, kira sözleşmesini sonlandıran toprak sahibinin, toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da toprağa eklediği sermaye için kiracıya tazminat ödemek zorunda bırakılmasına yöneliktir.* Palmerston'ın bu konudaki cevabı alaycıydı:

> "Avam Kamarası toprak sahiplerinin bir kamarasıdır."

Toprak sahibinin (kapitalist üretimin gerçekleştirildiği ülkelerde bile) toprağın ürünüyle hiçbir bağlantısı bulunmayan yüksek bir kiralama parasını dayatabildiği istisnai koşullardan da söz etmiyoruz; İngiliz sanayi bölgelerinde küçücük toprak parçalarının küçük bahçeler şeklinde ya da boş saatlerdeki amatör çiftçilik faaliyetleri için fabrika işçilerine kiralanması bunun bir örneğidir. (*Reports of Inspectors of Factories.*)

Kapitalist üretimin gelişmiş olduğu ükelerdeki tarım rantından söz ediyoruz. Örneğin, İngiliz kiracı çiftçileri arasında, yetişme, eğitim, gelenek, rekabet vb. nedenlerden dolayı sermayelerini kiracılar olarak tarıma yatıran ve yatırmak zorunda olan belirli bir sayıda küçük kapitalist bulunur. Bunlar, ortalama kârdan azıyla yetinmek ve onun bir kısmını rant biçiminde toprak sahibine bırakmak zorundadır. Sermayelerini toprağa, tarıma yatırmalarına sadece bu koşul altında izin verilir. Toprak sahipleri mevzuat üzerinde her yerde ciddi, İngiltere'de ise ağırlıklı bir etkiye sahip olduğundan, mevzuat, bütün kiracı çiftçiler sınıfını soymak için kullanılabilir. Örneğin, 1815 tarihli Tahıl Yasaları (aylak toprak sahiplerinin

---

* Toprak sahipleri ile kiracı çiftçiler arasındaki mücadele, 1853'te, "Kiracıların Tazmin Edilmesi Yasası"nın (İrlanda) Avam Kamarası'nda kabul edilmesiyle sona ermişti. Bu yasanın hükümlerinden biri, kiracı çiftçinin, kiralama süresinin sonunda, kendisinin gerçekleştirdiği toprak iyileştirmeleri için parasal bir tazminat elde etmesini öngörür. Marx bu konuyu şu makalesinde ayrıntılı olarak ele almıştır: "Die indische Frage – Das irische Pachtrecht" ["Hindistan Sorunu – İrlanda Kiralama Hukuku"] (Bkz. MEW, Band 9, s. 157-163). –*Almanca ed.*

Jakobenlere karşı yürütülen savaş sırasında anormal derecede yükselen rantlarını korumak için ülkeye dayatıldığı itiraf edilen bir ekmek vergisi), gerçi, hasatların istisnai derecede bol olduğu birkaç yıl bir yana bırakılırsa, yerli ürünlerin fiyatlarını, tahıl ithalatı serbest bırakılsa düşecekleri düzeylerin üzerinde tutmuştu, ama, fiyatları, yasa koyucu toprak sahipleri tarafından yurt dışından ithal edilen tahıl için yasal sınırı oluşturacakları şekilde normal fiyatlar olarak belirlenen fiyatlar düzeyinde tutmak gibi bir sonuçları olmamıştı. Kira sözleşmeleri bu normal fiyatların etkisi altında düzenlenmişti. Gerçekler açığa çıkar çıkmaz yeni normal fiyatlar içeren yeni bir yasa çıkarılmıştı, ama bu da, önceki gibi, açgözlü toprak mülkiyeti fantezilerinin etkisiz bir ifadesinden başka bir şey değildi. Kiracı çiftçiler 1815'ten '30'lu yıllara kadar bu yolla soyulmuştu. Bütün bu dönem boyunca *agricultural distress* [tarımsal sıkıntı] konusunun hep gündemde kalmasının nedeni buydu. Bütün bir kiracı çiftçiler kuşağının bu dönemde mülksüzleştirilmesinin ve yıkıma sürüklenmesinin ve bunların yerini yeni bir kapitalistler sınıfının almasının nedeni buydu.[31]

Ama çok daha genel ve önemli bir olgu, gerçek tarım emekçisinin ücretinin normal ortalama düzeyinin altına indirilmesi ve böylece ücretin bir kısmının emekçiden çekilmesi, kiralama parasının bir bileşenini oluşturması ve toprak rantı maskesi altında emekçi yerine toprak sahibine akmasıdır. Örneğin, durumları elverişli olan bazı kontluklar dışında, İngiltere'de ve İskoçya'da genel olarak bu söylenen şey gerçekleşir. İngiltere'de tahıl yasalarının yürürlüğe sokulmasından önce kurulan parlamento araştırma komitelerinin ücret düzeyleri hakkındaki çalışmaları (ücretlerin 19. yüzyıldaki tarihine bugüne kadar yapılmış en değerli ve neredeyse hiç kullanılmamış katkılar; aynı zamanda, İngiliz aristokrasisinin ve burjuvazisinin kendileri için dikmiş oldukları bir utanç anıtı), ikna edici ve kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlıyor ki, Jakobenlere karşı yürütülen savaş sırasındaki yüksek rant oranları ve toprak fiyatlarındaki bunlara karşılık gelen yükselme, kısmen, sadece ücretlerden kesinti yapılması ve bunların fiziksel en alt düzeylerinin altına indirilmesi, yani, normal ücretlerin bir kısmının toprak sahiplerine ödenmesi sayesinde elde edilmişti. Aralarında paranın değer yitirmesinin, tarım bölgelerinde yoksullara yardım yasalarının kullanılmasının* vb. de bulunduğu farklı etmenler, kiracı çiftçilerin gelirlerinin muazzam

31 Bkz. *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Ne var ki tahıl yasaları fiyatları her zaman yapay bir şekilde yüksek düzeylerde tutmuştu. Bu, durumları daha iyi olan kiracı çiftçiler için avantajlıydı. Koruyucu gümrük vergilerinin, bazı nedenlerle ya da nedensiz yere istisnai ortalama fiyata bel bağlayan kiracı çiftçi çoğunluğunu hareketsiz durumda tutmasından çıkar sağlamışlardı.

* Krş. MEW, Band 23, s. 750 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 649-650]. *–Almanca ed.*

derecede arttığı ve toprak sahiplerinin kendilerini muhteşem bir şekilde zenginleştirdiği bir zamanda, bu işlemin gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştı. Gerçekten de, hem kiracı çiftçilerin hem de toprak sahiplerinin tahıl için gümrük vergilerinin koyulmasını savunurken başvurdukları temel tezlerden biri, tarımda çalışan gündelikçilerin ücretlerini daha fazla düşürmenin fiziksel olarak mümkün olmadığıydı. Bu durum özünde değişmedi ve tüm diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İngiltere'de de normal ücretlerin bir kısmı geçmişte olduğu gibi toprak rantına dâhil oluyor. Hayırsever aristokratlardan biri olan Kont Shaftesbury (o zamanlar Lord Ashley), İngiliz fabrika işçilerinin durumundan olağanüstü derecede etkilendiğinde ve on saatlik iş günü kampanyası sırasında onların parlamentodaki sözcülüğüne soyunduğunda, sanayicilerin sözcüleri, öç almak için, ona ait köylerde gündelikle çalışan tarım emekçilerinin ücretleriyle ilgili istatistikleri yayınlamıştı (bkz. I. Kitap, bölüm 23, 5, e: Britanya Tarım Proletaryası); bunlar, söz konusu hayırseverin toprak rantının bir kısmının, kiracıları tarafından onun için tarım emekçilerinin ücretleri yağmalanarak elde edilen paralardan oluştuğunu açık şekilde göstermişti. Bu yayının ilginç olmasının bir başka nedeni, içerdiği olguların, 1814 ve 1815 yıllarındaki komitelerin açığa çıkardığı en kötü olguların arasına cesaretle katılabilecek olmaları. Koşullar ne zaman tarımda çalışan gündelikçilerin ücretlerindeki anlık bir yükselişi dayatsa, kiracı çiftçiler yaygara kopararak, ücretlerin, diğer sanayi dallarında geçerli olan normal düzeylerine yükseltilmesinin mümkün olmadığını ve toprak rantının eş zamanlı olarak düşürülmemesi durumunda kendilerini yıkıma sürükleyeceğini iddia eder. Dolayısıyla, bu iddia, toprak rantı adı altında kiracı çiftçiler tarafından ücretlerden bir kesintinin yapıldığı ve bunun toprak sahiplerine ödendiği itirafını içerir. Örneğin, 1849-1859 yılları arasında İngiltere'de tarım emekçilerinin ücretleri bazı çok önemli gelişmelerin bir araya gelmesi nedeniyle yükselmişti: İrlanda'dan dışarıya göçün bu ülkeden tarım emekçilerinin gelişini kesmesi; fabrikaların olağanüstü büyüklükteki bir tarım nüfusunu soğurması; savaştan kaynaklanan asker talebi; Avustralya'ya ve ABD'ye (Kaliforniya) olağanüstü büyüklükteki göçlerin gerçekleşmesi ve burada anılmaları gerekmeyen başka nedenler. Aynı zamanda, 1854-1856 kötü hasat yılları dışında, bu dönemde ortalama tahıl fiyatları %16'dan yüksek bir oranda düşmüştü. Kiracı çiftçiler feryat figan rantların düşürülmesini istedi. Bazı örneklerde bunu elde ettiler. Ama genel olarak taleplerini hayata geçiremediler. Başka şeylerin yanında, buharlı lokomobilleri ve yeni makineleri yığınsal olarak kullanıma sokarak, üretim maliyetlerini düşürme yoluna gittiler; bu da, bir yandan atları yerlerinden eder ve onları ekonominin dışına atarken, bir yandan da, gündelikle çalışan tarım emekçilerini ser-

best bırakarak yapay bir aşırı nüfusa ve bu nedenle de ücretlerdeki yeni bir azalmaya yol açtı. Ve bu, söz konusu on yıl boyunca tarımsal nüfusun toplam nüfustaki büyümeye oranla genel bir göreli azalma sergilemiş ve bazı katıksız tarım bölgelerinde tarımsal nüfusun mutlak olarak azalmış olmasına rağmen gerçekleşti.[32] O dönemde Cambridge'te ekonomi politik profesörü olan, 1884'te posta bakanıyken ölen Fawcett de, 12 Ekim 1865'te, *Social Science Congress*'te [Sosyal Bilimler Kongresi'nde] şunları söylemişti:

> "Emekçiler dışarıya göç etmeye başlıyordu ve çiftçiler, daha o dönemde, emeğin dışarıya göç nedeniyle pahalılaşması nedeniyle o zamana kadar ödedikleri yüksek rantları artık ödeyemeyeceklerinden yakınmaya başlıyordu."

Yani burada yüksek toprak rantı doğrudan doğruya düşük ücretlerle özdeşleştiriliyor. Ve toprak fiyatının yüksekliğinin rantı artıran bu durumla belirlenmesi ölçüsünde, toprağın değerindeki artış emeğin değersizleşmesiyle, toprak fiyatının yüksekliği emek fiyatının düşüklüğüyle özdeştir.

Fransa için aynısı geçerlidir.

> "Kiralama fiyatı yükseliyor, çünkü bir tarafta ekmeğin, şarabın, etin, sebzenin ve meyvenin fiyatı artarken diğer tarafta emeğin fiyatı değişmeden kalıyor. Daha yaşlı insanlar babalarının hesaplarını incelerse, bu bizi yaklaşık 100 yıl geriye götürür ve o zamanlar Fransa'nın kırsal bölgelerindeki bir iş gününün fiyatının bugünküyle tam olarak aynı olduğunu görürler. Etin fiyatı o zamandan bu yana üç katına çıktı ... Bu devrimin kurbanı kim? Kiraya verilen çiftliğin sahibi olan zengin mi, yoksa onu işleyen yoksul mu? ... Kiralama fiyatlarının yükselmesi, halkın uğradığı bir felaketin bir kanıtı." (*Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre*. Par M. Rubichon. 2me édit. Paris 1837, s. 101.)

Bir yandan ortalama kârdan, diğer yandan ortalama ücretlerden yapılan kesintilerin sonucu olan rantın örnekleri:

Yukarıda kendisinden alıntı yapılan, emlakçı ve tarım mühendisi Morton'un* söylediğine göre, pek çok bölgede, daha büyük taşınmaz-

32 John C. Morton, "The Forces used in Agriculture", 1859'da Londra'daki *Society of Arts*'ta* [Sanatlar Derneği'nde] yapılan ve İskoçya'daki 12 kontluk ile İngiltere'deki 35 kontlukta yaklaşık 100 kiracı çiftçiden toplanan özgün belgelere dayanan konuşma [**Society of Arts and Trades* (Sanatlar ve Zanaatlar Derneği) – 1754'te kurulan ve burjuva aydınlanmasına yakın duran hayır derneği. Derneğin kendisi tarafından ilan edilen amaç, "sanatların, zanaatların ve ticaretin desteklenmesi" ve "yoksullara istihdam sağlanmasına, ticaretin genişletilmesine, ülkenin zenginliklerinin artırılmasına vb." katkıda bulunanların ödüllendirilmesiydi. İngiltere'deki kitlesel grev hareketinin gelişmesini engellemeye çalışan dernek, işçiler ile girişimciler arasında aracılığa soyunmuştu. Marx, bu derneği, *Society of Arts and Tricks* (Sanatlar ve Hileler Derneği) diye anıyordu. –*Almanca ed.*].

* Burada John Lockhart Morton'dan alıntı yapılıyor; yukarıda anılan kişiyse John Chalmers Morton'du. –*Almanca ed.*

ların rantlarının daha küçük olanlarınkinden düşük olduğu gözlenmiş, çünkü

> "büyük olanlarına göre küçük olanları için genelde daha fazla rekabet var ve çünkü küçük çiftçilerin çoğu, çiftçilik dışındaki herhangi bir işe yönelebilecek durumda olmadıklarından, uygun bir iş bulma endişesiyle, çoğu örnekte, kendi biçtikleri değerden daha fazla rant ödüyor." (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, p. 116.)

Ama onun düşüncesine göre tam da küçük çiftlik kiracıları sınıfı arasında yaygın olan dışarıya göç nedeniyle İngiltere'de bu fark adım adım ortadan kalkacakmış. Aynı Morton, kiracı çiftçinin kendi ücretinden ve dolayısıyla daha da kesin bir şekilde onun çalıştırdığı kişilerin ücretlerinden yapılan bir kesintinin toprak rantına eklendiğini açıkça gösteren bir örnek veriyor. 70-80 acre'dan (30-34 hektar) küçük olup iki atın çektiği bir sabanın kullanılamayacağı çiftliklerden söz ediyor.

> "Kiracı çiftçi, kendi elleriyle herhangi bir emekçi kadar sıkı bir şekilde çalışmadıkça, çiftliği onu geçindiremeyecektir. Kendi yapacağı işi işçilere bırakıp onları gözlemekle yetinirse, büyük olasılıkla, uzun olmayan bir süre sonra, rantını ödeyemez duruma gelecektir." (l.c. s. 118.)

Morton, bu nedenle, çevredeki kiracı çiftçiler çok yoksul değilse, çiftçilerin iki ya da üç at kullanabilmesi için çiftliklerin 70 acre'dan küçük olmaması gerektiği sonucuna varıyor.

Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture Bay Léonce de Lavergne'nin olağanüstü bilgeliği. *Économie Rurale de l'Angleterre* adlı eserinde (alıntılar 1855'te Londra'da yayınlanan İngilizce çevirisinden), İngiltere'de, Fransa'da çalıştırılan sığırların yerlerini atların almasından kaynaklanan avantaj hakkında aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor (s. 42):

	Fransa		*İngiltere*
Süt	4 milyon sterlin	Süt	16 milyon sterlin
Et	16 milyon sterlin	Et	20 milyon sterlin
Emek	8 milyon sterlin	Emek	– milyon sterlin
	28 milyon sterlin		36 milyon sterlin

Ama burada daha yüksek bir sonuca ulaşılmasının nedeni, kendi açıklamalarına göre, etin her iki ülkedeki fiyatlarını aynı kabul etmesine karşın İngiltere'deki süt fiyatının Fransa'dakinin iki katı olması (s. 35); dolayısıyla İngiliz süt üretimi 8 milyon sterline ve toplam ürün de Fransa'da olduğu gibi 28 milyon sterline düşer. Bay Lavergne'nin, İngiltere belirli malları Fransa'ya göre daha pahalıya ürettiğinde, olsa olsa kiracı çiftçiler ve toprak sahipleri için daha fazla kâr elde etmesi an-

lamına gelecek olan bu durumun, İngiliz tarımının bir avantajı olarak görünmesine yol açacak şekilde, ürün miktarlarıyla fiyat farklarını aynı anda hesaplamalarına dâhil etmesi gerçekten de biraz fazla.

Bay Lavergne, İngiliz tarımının başarılarından haberdar olmakla kalmayıp, İngiliz kiracı çiftçilerinin ve toprak sahiplerinin önyargılarına da inandığını 48. sayfada kanıtlıyor:

> "Büyük bir dezavantaj, genelde tahıllarla bağlantılı ... bunlar, üzerinde bulundukları toprağı tüketir."

Bay Lavergne, başka bitkilerin bunu yapmadığına inanmakla kalmıyor; yem bitkilerinin ve kökleri için üretilen bitkilerin toprağı zenginleştirdiğine inanıyor:

> "Yem bitkileri büyümelerinin başlıca ögelerini atmosferden alırken, topraktan aldıklarından daha fazlasını toprağa verirler; dolayısıyla, tahılların ve genel olarak tüketici ürünlerin verdiği zararın giderilmesine iki yolla birden, hem doğrudan doğruya hem de hayvan gübresine dönüşerek katkıda bulunurlar; bu nedenle, en azından tüketici ürünlerle dönüşümlü olarak ekilmeleri bir ilkedir; Norfolk'taki rotasyon budur." (s. 50, 51.)

Bu İngiliz kır masallarına inanan Bay Lavergne'nin, tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasından bu yana gündelikle çalışan İngiliz tarım emekçilerinin ücretlerinin geçmişteki anormalliklerini yitirmiş olduğuna da inanması şaşırtıcı değil. Daha önce bu konuda söylenenlere bakınız: I. Kitap, Bölüm 23, 5, s. 701-729*. Ama Bay John Brights'ın 13 Aralık 1865'te Birmingham'da yaptığı konuşmayı da dinleyelim. Parlamentoda temsil edilmeyen 5 milyon aileden söz ettikten sonra devam ediyor:

> "Bunların bir milyonu ya da daha fazlası Birleşik Krallık'ta şanssız yoksullar listesine dâhil ediliyor. Yoksulluk sınırının hemen üzerinde duran, ama her zaman yoksullaşma korkusuyla yaşayan bir başka milyon daha var. Bunların koşulları ve beklentileri öncekilerden daha iyi değil. Şimdi, toplumun bu kesiminin cahil ve alttaki katmanına bakın. Sefil durumlarına, yoksulluklarına, acılarına, mutlak umutsuzluklarına bakın. ABD'de, güney eyaletlerinde ve köleliğin hüküm sürdüğü dönemde bile, her zencide, kurtuluş gününün geleceği düşüncesi vardı. Ama bu insanlar (bu ülkedeki en düşük katmanda yer alanlar), burada bunu söylemek için bulunuyorum, herhangi bir şeyin iyileşebileceğine ne inanıyor ne de buna özlem duyuyor. Geçtiğimiz günlerde gazetelerde Dorsetshire'lı bir emekçi olan John Cross hakkında yazılanları okudunuz mu? Haftada altı gün çalışıyordu, haftalığı sekiz şiline yirmi dört yıl boyunca yanında çalıştığı işvereninin mükemmel bir referansına sahipti. John Cross'un kulübesinde

* Bkz. MEW, Band 23, s. 701-725 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 648-670]. –*Almanca ed.*

> bu ücretlerle geçindirmesi gereken yedi çocuklu bir ailesi ve bu arada çelimsiz bir karısı ve bir bebeği vardı. Değeri altı peni olan bir ahşap çit aldı (hukuki ifadesiyle, sanırım, çaldı). Bu suçu nedeniyle sulh yargıçlarının karşısına çıkarıldı ve 14 ya da 20 günlük hapis cezasına çarptırıldı ... Ülkenin her yanında ve özellikle de güneyde John Cross'a benzer binlerce örneğin bulunduğunu size söyleyebilirim; ve bunlar öyle koşullar altında yaşıyor ki, bugüne kadar en dikkatli araştırmacılar bile bedenleri ile ruhlarını bir arada tutabilmelerinin sırrını çözemedi. Şimdi gözlerinizi ülkeye çevirin ve bu beş milyon aileye ve söz konusu katmanlarının umutsuz durumuna bakın. Oy hakkı verilmemiş olan bu halkın neredeyse hiç dinlenmeden sürekli çalıştığının ve çalıştığının söylenebileceği doğru değil mi? Bu kesimi egemen sınıfla karşılaştırın; ama bunu ben yaparsam, komünizmle suçlanırım ... Ama sürekli çalışan ve oy hakkı verilmemiş olan bu büyük halkla, yönetici sınıflar sayılabilecek olan kesimi karşılaştırın. Bu kesimin zenginliğine bakın; gösterişine bakın; lüksüne bakın. Bezginliklerine bakın (çünkü, bunlarda bezginlik var; ama bu, doymuşluğun getirdiği bezginlik) ve sanki bazı yeni hazların peşindeymiş gibi oradan oraya nasıl koşuşturduklarını görün." (*Morning Star**, 14 Aralık 1865.)

Artık emeğin ve bu nedenle de genel olarak artık ürünün, (en azından kapitalist üretim tarzı söz konusu olduğunda, artık ürünün, nicel ve nitel açıdan özgül bir şekilde belirlenen kısmı olan) toprak rantıyla nasıl karıştırıldığı aşağıda gösteriliyor. Genel olarak artık emeğin doğal temeli, yani olmazsa olmaz doğal ön şartı, doğanın, tüm iş gününü yutmayan bir emek harcaması gerçekleştirildiğinde, gerekli geçim araçlarını (bitkisel ya da hayvansal tarım ürünlerini, dalyanların ürünlerini vb.) sağlamasıdır. Tarım emeğinin (basit toplayıcılık, avcılık, balıkçılık, hayvan yetiştiriciliği emeği dâhil) bu doğal üretkenliği, her tür artık emeğin temelidir; ne de olsa, her tür emek, öncelikle ve başlangıçta, besin maddelerinin elde edilmesine ve üretilmesine yöneliktir. (Hayvanlar, daha soğuk iklimlerde sıcak tutmak için postlarını da verir; ayrıca mağara evler vb.)

Bay Dove da, farklı bir şekilde ifade etse bile, artık ürün ile toprak rantını aynı şekilde karıştırır.* Başlangıçta, tarım emeği ile sanayi emeği ayrılmamıştır; ikincisi, birincisine bağlıdır. Tarımsal faaliyette bulunan kabilenin, ev halkının ya da ailenin artık emeği ve artık ürünü hem tarımsal hem de sınai emeği içerir. İkisi el ele gider. Avcılık, balıkçılık ve tarım, bunlar için uygun olan aletler olmadan yapılamaz. Dokuma, eğirme gibi işler başlangıçta tarımsal yan işler olarak yürütülür.

---

* *The Morning Star* – serbest ticaret hareketinin yayın organı olarak 1856 ile 1869 yılları arasında Londra'da çıkan İngiliz günlük gazetesi. *–Almanca ed.*

** Dove, "The elements of political science", Edinburgh 1854, s. 264 ve 273. *–Almanca ed.*

Tek bir işçinin emeği nasıl gerekli emek ile artık emeğe bölünüyorsa, işçi sınıfının toplam emeğinin de, işçi sınıfının (bunlar için gerekli olan üretim araçları dâhil olmak üzere) toplam geçim araçlarını üreten kısmının, tüm toplumun gerekli emeğini oluşturacağı şekilde bölünebileceğini daha önce göstermiştik. İşçi sınıfının tüm diğer kısmının sağladığı emek, artık emek sayılabilir. Ama gerekli emek, kesinlikle, tarım emeğinden ibaret değildir ve işçilerin ortalama tüketimine zorunlu olarak giren tüm diğer ürünleri üreten emeği de içerir. Ayrıca, toplumsal açıdan bakıldığında, bazıları yalnızca artık emek harcadığından başkaları yalnızca gerekli emek harcar ve tersi de doğrudur. Bu, onlar arasındaki bir iş bölümünden başka bir şey değildir. Genel olarak tarım işçileri ile sanayi işçileri arasındaki iş bölümü için de aynısı geçerlidir. Bir taraftaki emeğin katıksız sınai karakteri, diğer taraftaki katıksız tarımsal karaktere karşılık gelir. Bu katıksız tarım emeği hiçbir şekilde doğal değildir; aksine, bunun kendisi de, toplumsal gelişmenin çok modern, kesinlikle her yerde ulaşılmış olmayan bir ürünüdür ve çok belirli bir üretim aşamasına karşılık gelir. Tarım emeğinin bir kısmı nasıl ya sadece lüks tüketime hizmet eden ya da sanayiler için ham maddeler oluşturan, ama hiçbir şekilde besin maddelerine (hele kitlelerin besin maddelerine) dâhil olmayan ürünlerde nesnelleşiyorsa, sanayi emeğinin bir kısmı da, aynı şekilde, hem tarım emekçilerinin hem de tarım dışında çalışan emekçilerin gerekli tüketim araçları olarak iş gören ürünlerde nesnelleşir. Toplumsal açıdan bakıldığında, bu sanayi emeğini artık emek olarak kavramak yanlıştır. Sanayi emeği de, kısmen, tarım emeğinin gerekli kısmı gibi, gerekli emektir. Geçmişte tarım emeğine doğal olarak bağlı bulunan sanayi emeğinin bir kısmının bağımsızlaşmış bir biçiminden, artık ondan ayrılmış bulunan katıksız tarım emeğine zorunlu olarak karşılık gelen bir tamamlayıcı unsurdan başka bir şey değildir. (Sadece maddi açıdan bakılırsa, örneğin makinelerle çalışan 500 dokumacı, çok daha yüksek bir derecede artık kumaş, yani kendi giysilerinin gerektirdiğinden fazla kumaş üretir.)

Son olarak, toprak rantının, yani toprağın üretim ya da tüketim amacıyla kullanılması için toprak sahibine toprak rantı adı altında ödenen kiralama parasının görünüm biçimleri incelenirken unutulmaması gereken bir konu, aslında değerleri olmayan, yani emeğin ürünleri olmayan (örneğin toprak) ya da en azından emekle yeniden üretilemeyecek olan (örneğin antika eşya, belirli ustaların sanat eserleri vb.) şeylerin fiyatlarının çok rastlantısal kombinasyonlarla belirlenebilecek olmasıdır. Bir şeyi satabilmek için, bu şeyin, üzerinde tekel oluşturulabilir ve elden çıkarılabilir olmasından başka bir şey gerekmez.

Toprak rantı ele alınırken kaçınılması gereken ve çözümlemeyi bulanıklaştıran başlıca üç yanılgı vardır.

1. Rantın, toplumsal üretim sürecinin farklı gelişme aşamalarına karşılık gelen farklı biçimlerinin karıştırılması.

Rantın özgül biçimi hangisi olursa olsun, onun tüm tipleri, ranta el koyulmasının toprak mülkiyetinin kendisini gerçekleştirmesinin iktisadi biçimi olması ve toprak rantının da, bir toprak mülkiyetini, yani belirli bireylerin yerkürenin belirli parçalarına sahip olmalarını şart koşması konularında ortaklaşır. Burada, mülk sahibinin Asya'da, Mısır'da vb. olduğu gibi topluluğu temsil eden kişi olması da; söz konusu mülkün, kölelik ya da serflik sistemlerinde olduğu gibi, sadece, belirli kişilerin dolaysız üreticiler olan kişiler üzerindeki mülkiyetlerinin bir yan unsuru olması da; aynı mülkün, üretici olmayanların doğa üzerindeki özel mülkiyeti, sadece toprak üzerindeki bir mülkiyet senedi olması da; son olarak, toprakla kurulan ve sömürgelere yerleşenlerde ve toprak sahibi küçük köylülerde olduğu gibi, emek yalıtık durumdayken ve toplumsal olarak gelişmemişken, belirli toprak parçalarının dolaysız üreticilerce mülk edinilmesine ve bunların ürünlerinin üretilmesine dolaysız bir şekilde dâhil görünen bir ilişki olması da mümkündür.

Rantın farklı biçimlerinin bu *ortaklığı* (farklı bireylerin yerkürenin belirli kısımlarına tek başlarına sahip olmalarını sağlayan hukuki kurgu olan toprak mülkiyetinin iktisadi gerçekleşmesi olmak konusundaki ortaklık), farkların görülememesine yol açar.

2. Her tür toprak rantı artık değerdir, yani artık emeğin ürünüdür. Gelişmemiş biçiminde, yani ayni rantta, henüz doğrudan doğruya artık üründür. Kapitalist üretim tarzına karşılık gelen ve her zaman kârı, yani metanın artık değerden (artık emekten) oluşan bir değer parçasını aşan bir fazlalık olan rantın, artık değerin bu özel ve özgül bileşeninin, sadece, artık değerin ve kârın genel varlık koşullarının açıklanması yoluyla açıklandığı yanılgısı bundan kaynaklanır. Bu koşullar şunlardır: Dolaysız üreticiler, kendi emek güçlerini, yani kendi kendilerini yeniden üretmelerinin gerekli kıldığı süreden daha uzun bir süre boyunca çalışmak zorundadır. Genel olarak artık emek sağlamak zorundadırlar. Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşulsa, artık emek *sağlayabilir* olmalarıdır; yani, doğa koşullarının, kullanılabilir çalışma sürelerinin bir *kısmının* üreticiler olarak kendilerini yeniden üretmelerine ve korumalarına yetmesine izin veren türde olması, kendi zorunlu geçim araçlarının üretiminin tüm emek güçlerini tüketmemesidir. Doğanın verimliliği burada bir sınır, bir başlangıç noktası, bir temel oluşturur. Diğer yandan, dolaysız üreticilerin emeklerinin toplumsal üretici gücü diğer sınırı oluşturur. Daha

yakından bakıldığında, besin maddeleri üretimi, yaşamlarının ve genel olarak her tür üretimin en temel koşulu olduğundan, bu üretimde kullanılan emeğin, yani en geniş iktisadi anlamıyla tarım emeğinin, kullanılabilir tüm çalışma süresinin dolaysız üreticilerin besin maddelerinin üretimi sırasında soğurulmamasını, yani tarımsal artık emeğin ve dolayısıyla tarımsal artık ürünün mümkün olmasını sağlayacak kadar verimli olması gerekir. Daha da açılacak olursa, toplumun bir kısmının toplam tarım emeği (gerekli emek ve artık emek), tüm toplumun, yani aynı zamanda tarımda çalışmayan emekçilerin zorunlu besin maddelerini üretmeye yetmelidir; yani, hem tarım emekçileri ile sanayi emekçileri arasındaki büyük iş bölümü, hem de besin maddesi üreten tarım emekçileri ile ham madde üreten tarım emekçileri arasındaki iş bölümü mümkün olmalıdır. Dolaysız besin maddesi üreticilerinin emeği, onlar açısından gerekli emek ve artık emeğe bölünse bile, toplum açısından bakıldığında, yalnızca, besin maddelerinin üretimi için gerekli olan gerekli emeği temsil eder. Ayrıca, tek bir atölyenin içindeki iş bölümünden farklı olarak toplum genelinde gerçekleşen her tür iş bölümünde aynı şey olur. Burada, özel bir malın üretilmesi, toplumun özel bir mala yönelik özel bir gereksiniminin karşılanması için gerekli olan emek söz konusudur. Bu bölünme orantılı olduğunda, farklı grupların ürünleri, değerlerine (gelişmenin daha ileri aşamalarında üretim fiyatlarına) ya da bu değerlerin veya üretim fiyatlarının genel yasalarca belirlenmiş farklılaşmalarıyla ortaya çıkan fiyatlara satılır. Gerçekte, burada geçerli olan, tek tek metalar ya da mallarla ilgili değer yasası değil, ayrı, iş bölümü tarafından bağımsızlaştırılmış üretim alanlarının belirli bir andaki tüm ürünleriyle ilgili değer yasasıdır; böylece, her bir meta için yalnızca gerekli emekzamanın kullanılmasıyla kalınmaz, farklı gruplarda, toplumsal toplam emek-zamanın yalnızca gerekli olan orantılı miktarı kullanılır. Çünkü, metalar kullanım değerlerini temsil etmek zorunda olmaya devam eder. Ama eğer tek bir meta söz konusu olduğunda, kullanım değeri, bu metanın kendisinin bir gereksinimi karşılamasına bağlıysa, toplumsal ürün kütlesinin kullanım değeri de, bunun, her bir özel ürün türü için nicel olarak belirli olan toplumsal gereksinimi yeterli bir şekilde karşılamasına ve bu nedenle de emeğin, farklı üretim alanlarına, nicel sınırları belirlenmiş olan bu toplumsal gereksinimlerle uyumlu bir şekilde, orantılı olarak bölünmüş olmasına bağlıdır. (Bu nokta sermayenin farklı üretim alanlarına bölünmesi başlığının altında da ele alınmalı.) Toplumsal gereksinim, yani toplumsal ölçekteki kullanım değeri, burada, farklı özel üretim alanlarına düşen toplumsal toplam emek-zaman miktarları açısından belirleyici görünür. Ama burada yalnızca, tek bir metada da ken-

disini gösteren aynı yasa söz konusudur: Metanın kullanım değeri, onun mübadele değerinin ve dolayısıyla değerinin ön şartıdır. Bu noktanın, gerekli emek ile artık emek arasındaki ilişkiyle tek ilgisi, bu oran bozulduğunda, metanın değerinin ve dolayısıyla aynı zamanda onun içinde saklı bulunan artık değerin gerçekleştirilemeyecek olmasıdır. Örneğin, toplam pamuklu kumaş üretiminde yalnızca verili koşullar altında bunun için gerekli olan emek-zamanın gerçekleştirilmiş olmasına karşın, oransal olarak çok fazla pamuklu kumaş üretilmiş olsun. Bu durumda, bu özel dalda genel olarak çok fazla toplumsal emek harcanmıştır; yani ürünün bir kısmı yararsızdır. Bu nedenle, toplam ürün, yalnızca, sanki gerekli oranda üretilmiş gibi satılır. Toplumsal emek-zamanın farklı özel üretim alanlarında kullanılabilecek olan miktarları üzerindeki bu nicel sınır, gerekli emeğin burada başka bir anlam kazanmasına karşın, genel olarak değer yasasının geliştirilmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Toplumsal gereksinimin karşılanması için bunun yalnızca falanca miktarı gereklidir. Burada bu sınırlamayı kullanım değeri ortaya çıkarır. Toplum, verili üretim koşulları altında, bu özel ürün türü için toplam emek-zamanının yalnızca bu kadarını harcayabilir. Ama artık emeğin ve genel olarak artık değerin öznel ve nesnel koşulları ile kârın ya da rantın belirli biçimi arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Bunlar, hangi özel biçimi alırsa alsın, artık değerin kendisi için geçerlidir. Bu nedenle, toprak rantını açıklamazlar.

3. Tam da toprak mülkiyetinin iktisadi olarak değerlenmesinde, toprak rantının gelişiminde, bunun tutarının hiçbir şekilde alıcısının yaptıklarıyla belirlenmiyor, aksine, alıcının parçası olmadığı toplumsal emeğin alıcının yaptıklarından bağımsız gelişimiyle belirleniyor oluşu, hayli özgün bir özellik olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, meta üretimi temeli üzerinde ve özellikle de bir bütün olarak ele alındığında meta üretimi olan kapitalist üretim temeli üzerinde tüm üretim dalları ve bunların tüm ürünleri için ortak olan bir şey, kolaylıkla, ranta (ve genel olarak tarımsal ürünlere) özgü bir özellik olarak kavranabilmektedir.

Toprak rantının miktarı (ve onunla birlikte toprağın değeri), toplumsal gelişmeyle birlikte, toplumsal toplam emeğin sonucu olarak artar. Bundan dolayı, bir yandan toprak ürünlerinin pazarı ve onlara yönelik talep büyür, diğer yandan da, tarım dışı iş alanları da dâhil olmak üzere olası tüm iş alanları için rekabet konusu oluşturan bir üretim koşulu olarak toprağın kendisine yönelik talep artar. Ayrıca, sadece gerçek tarımsal ranttan söz edecek olursak, rant ve dolayısıyla toprağın değeri, toprak ürünlerinin pazarıyla birlikte ve dolayısıyla da hem besin maddelerine hem de ham maddelere gereksinim duyan ve bunları talep eden tarım

dışı nüfusun büyümesiyle birlikte artar. Tarımsal olmayan nüfusa oranla tarımsal nüfusu durmadan azaltması kapitalist üretim tarzının doğasından kaynaklanır, çünkü, (dar anlamıyla) sanayide değişir sermayeye oranla değişmez sermayenin büyümesi, değişir sermayenin göreli olarak azalmasına karşın mutlak olarak artmasıyla bağlantılıdır; oysa tarımda, belirli bir toprak parçasının kullanılması için gerekli olan değişir sermaye mutlak olarak azalır, yani, yalnızca, yeni toprakların ekime açılması ölçüsünde artabilir; bu sonuncusu da, tarımsal olmayan nüfusun daha da fazla artmasını şart koşar.

Aslında, burada, tarıma ve onun ürünlerine özgü bir görüngüyle karşı karşıya değiliz. Aksine, meta üretimi ve onun mutlak biçimi olan kapitalist üretim temeli üzerinde, tüm diğer üretim dalları ve ürünler için aynı şey geçerlidir.

Bu ürünler, sadece, başka metaların kendileri için birer eş değer oluşturması, başka ürünlerin karşılarına metalar olarak ve değerler olarak çıkmaları ölçüsünde; yani, üreticileri için, dolaysız geçim araçları olarak değil, sadece mübadele değerine (paraya) dönüştürülmeleri yoluyla, yani elden çıkarılmalarıyla yoluyla kullanım değerleri olan metalar ya da ürünler olarak üretilmeleri ölçüsünde, birer mübadele değerine ve dahası gerçekleştirilebilir, paraya çevrilebilir birer mübadele değerine sahip olan metalardır, yani kullanım değerleridir. Bu metaların pazarı, toplumsal iş bölümü aracılığıyla gelişir; üretken emeklerin ayrılması, bunların ürünlerini karşılıklı olarak metalara, birbirlerinin eş değerlerine çevirir ve karşılıklı olarak pazara hizmet etmelerine yol açar. Bu, hiçbir şekilde, tarım ürünlerine özgü bir şey değildir.

Rantın para cinsinden rant şeklinde gelişmesi yalnızca meta üretimine ve özellikle de kapitalist üretime dayalı olarak gerçekleşebilir ve tarımsal üretim meta üretimine hangi ölçüde dönüşürse para cinsinden rant da o ölçüde gelişir; yani, para cinsinden rant, tarımsal olmayan üretimin kendisini tarımsal üretimden bağımsız bir şekilde geliştirmesi ölçüsünde gelişir; çünkü tarım ürünü aynı ölçüde metaya, mübadele değerine ve değere dönüşür. Kapitalist üretimle birlikte meta üretimi ve dolayısıyla da değer üretimi hangi ölçüde gelişirse, artık değer ve artık ürün üretimi de o ölçüde gelişir. Ama bu sonuncuların gelişmesi ölçüsünde, toprak mülkiyetinin, toprak üzerindeki tekeli aracılığıyla söz konusu artık değerin giderek büyüyen bir kısmını ele geçirme, bu nedenle de rantının değerini ve toprağın kendi fiyatını yükseltme gücü artar. Kapitalist, hâlâ, bu artık değerin ve artık ürünün gelişiminin kendi başına çalışan görevlisidir. Toprak sahibinin yapması gereken tek şey, artık üründeki ve artık değerdeki, onun herhangi bir çabası olmadan büyüyen payını almaktır.

Onun konumuna özgü olan şey budur; toprak ürünlerinin ve dolayısıyla toprağın değerinin, sürekli olarak, bunların pazarlarının genişlemesi, talebin artması ve onunla birlikte toprak ürünlerinin karşısında duran metalar dünyasının, bir başka deyişle tarım dışı meta üreticilerinin ve tarım dışı meta üretiminin miktarlarının artması ölçüsünde artması değildir. Ama bu onun herhangi bir çabası olmadan gerçekleştiğinden, değer kütlesinin, artık değer kütlesinin ve bu artık değerin bir kısmının toprak rantına dönüşmesinin toplumsal üretim sürecine, genel olarak meta üretiminin gelişmesine bağlı olması, ona, özgün bir şey gibi görünür. Bu nedenle, örneğin Dove, rantı buradan türetmeye çalışır. Rantın, tarım ürünlerinin kütlesine değil değerine bağlı olduğunu söyler*; ama bu, tarımsal olmayan nüfusun kütlesine ve üretkenliğine bağlıdır. Ne var ki, bir ürünün, yalnızca, onun için eş değerler oluşturan diğer metaların kısmen kütlesiyle ve kısmen çeşitliliğiyle birlikte meta olarak gelişebilecek oluşu, tüm diğer ürünler için de geçerlidir. Bu, daha değerin genel olarak sunulması sırasında gösterilmişti.** Bir yandan, genel olarak bir ürünün mübadele edilebilirliği onun dışında var olan metaların çokluk ve çeşitliliğine bağlıdır. Diğer yandan, özel olarak, bir ürünün meta olarak üretilebileceği miktar buna bağlıdır.

İster sanayide çalışıyor olsun isterse tarımda, hiçbir üretici, tek başına ele alındığında, değer ya da meta üretmez. Onun ürünü, yalnızca, belirli toplumsal bağlantılar aracılığıyla değer ve meta olur. Birincisi, toplumsal emeği temsil eder görünmesi, yani kendi emek-zamanının genel olarak toplumsal emek-zamanın parçası olarak görünmesi ölçüsünde değer ve ürün olur; ikincisi: Emeğinin bu toplumsal karakteri, ürününün parasal karakterinde ve fiyatla belirlenen genel mübadele edilebilirliğinde, ürününe kazınmış bir toplumsal karakter olarak görünür.

Dolayısıyla, bir yanda, rantı açıklamak yerine, artık değer ya da daha dar görüşlü bir yaklaşımla genel olarak artık ürün açıklanıyorsa, diğer yanda, metalar ve değerler olarak tüm ürünlerde ortak olan bir özelliği sadece tarım ürünlerine atfetme hatasına düşülür. Değerin genel olarak belirlenmesinden belirli bir meta değerinin *gerçekleştirilmesine* geri dönülürse sığlaşmanın derecesi artmış olur. Her bir meta, değerini yalnızca dolaşım sürecinde gerçekleştirebilir ve bunu yapıp yapamayacağı ve ne ölçüde yapabileceği ilgili andaki piyasa koşullarına bağlıdır.

---

* Dove, "The elements of political science", Edinburgh 1854, s. 279. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 13, s. 25-26 ve MEW, Band 23, s. 103 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 97]. –*Almanca ed.*

Demek ki, tarım ürünlerinin değerler hâline gelmeleri ve değerler olarak gelişmeleri, yani diğer metaların karşısına metalar olarak çıkmaları ve tarımsal olmayan ürünlerin onların karşısına metalar olarak çıkmaları ya da kendilerini toplumsal emeğin özel ifadeleri olarak geliştirmeleri, toprak rantına özgü bir şey değildir. Toprak rantına özgü olan şey, tarım ürünlerinin değerler (metalar) olarak gelişmelerinin koşullarıyla ve bunların değerlerinin gerçekleştirilmesinin koşullarıyla birlikte, toprak mülkiyetinin, kendi katkısı olmadan yaratılan bu değerlerin büyüyen bir kısmına el koyma gücünün de gelişmesi, artık değerin büyüyen bir kısmının toprak rantına dönüşmesidir.

Bölüm

38

Farklılık Rantı: Genel Açıklamalar

★ ★ ★

Toprak rantını çözümlerken, ilk olarak, bu tür bir rant ödeyen ürünlerin, yani artık değerlerinin birer kısmı ve dolayısıyla aynı zamanda toplam fiyatlarının birer kısmı ranta dönüşen ürünlerin (amacımız açısından, tarım ürünlerini ve belki de ayrıca madencilik ürünlerini dikkate almamız yeterli), yani toprak ya da madencilik ürünlerinin, tüm diğer metalar gibi, üretim fiyatlarına satıldıklarını varsayacağız. Bir başka deyişle, bunların satış fiyatları = maliyet ögeleri (tüketilmiş olan değişmez ve değişir sermayenin değeri) + genel kâr oranıyla belirlenen, kullanılmış ve kullanılmamış kısımlarıyla öndelenmiş olan toplam sermayeye göre hesaplanan bir kâr. Yani, bu ürünlerin ortalama satış fiyatlarının bunların üretim fiyatlarına eşit olduğunu kabul ediyoruz. Bu durumda gündeme gelen soru şu: Bu varsayım altında bir toprak rantının ortaya çıkması, yani kârın bir kısmının toprak rantına dönüşmesi, bu nedenle de meta fiyatının bir kısmının toprak sahibinin payına düşebilmesi nasıl mümkün olur?

Toprak rantının bu biçiminin genel karakterini göstermek için, bir ülkedeki fabrikaların çoğunluğunun buhar makineleriyle, ama az sayıda fabrikanın da doğal çağlayanlarla çalıştırıldığını varsayalım. Ayrıca, söz konusu sanayi dallarında 100'lük bir sermaye tüketilerek üretilmiş olan bir meta kütlesinin üretim fiyatının 115 olduğunu kabul edelim. %15'lik kâr, sadece tüketilmiş olan 100'lük sermaye üzerinden değil, bu meta

değerinin üretiminde kullanılmış olan toplam sermaye üzerinden hesaplanmıştır. Bu üretim fiyatı*, daha önce açıklanmış olduğu üzere, tek tek her bir sınai üreticinin kendi maliyet fiyatıyla değil, metanın, üretim alanının tümündeki sermayenin ortalama koşulları altındaki ortalama maliyet fiyatıyla belirlenir. Aslında, bu fiyat, piyasa üretim fiyatıdır, yani, salınmalarından farklı olarak ortalama piyasa fiyatıdır. Metaların değerlerinin doğası, yani, değerin, belirli bir meta miktarını ya da tek tek bazı metaları üretmek üzere belirli bir bireysel üretici için gerekli olan emek-zamanla değil toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanla; bir başka deyişle, verili ortalama toplumsal üretim koşulları altında piyasada bulunan meta türlerinin toplumsal olarak gerekli olan toplam miktarını üretmek için gerekli olan emek-zamanla belirlenmişliği, kendisini, genel olarak piyasa fiyatı şeklinde ve dahası düzenleyici piyasa fiyatı ya da piyasa üretim fiyatı şeklinde ortaya koyar.

Kesin sayılar burada hiçbir önem taşımadığından, ayrıca, su gücüyle çalıştırılan fabrikalardaki maliyet fiyatının 100 yerine yalnızca 90 olduğunu kabul edeceğiz. Bu meta kütlesinin piyasa düzenleyici üretim fiyatı, %15'lik bir kâr oranıyla, 115'e eşit olduğundan, makinelerini su gücüyle çalıştıran fabrikaların satış fiyatı da 115, yani piyasa fiyatını düzenleyen ortalama fiyat olacaktır. Bu durumda kârları 15 yerine 25 olurdu; düzenleyici üretim fiyatı %10'luk bir artık kâr elde etmelerini mümkün kılar; bunun nedeni, metalarını üretim fiyatından fazlasına satmaları değil, üretim fiyatına satmalarıdır; çünkü, metalarının üretim koşulları ya da sermayelerinin iş gördüğü koşullar, bu alanda egemen olan ortalama koşullara göre, istisnai derecede elverişlidir.

İki şey hemen görülür:

Birincisi: Doğal çağlayanı hareket ettirici güç olarak kullanan üreticinin artık kârı, ilk aşamada, dolaşım sürecindeki işlemlerin, piyasa fiyatlarındaki rastlantısal dalgalanmaların rastlantısal sonucu olmayan her tür artık kârla (ve bu kategoriyi üretim fiyatlarını sunarken ele almıştık) aynı sınıfa girer. Demek ki, bu artık kâr da, avantajlı üreticinin bireysel üretim fiyatı ile bu üretim alanının bütününün genel, toplumsal, piyasa düzenleyici üretim fiyatı arasındaki farka eşittir. Bu fark, metanın genel üretim fiyatının, onun bireysel üretim fiyatını aşan fazlalığına eşittir. Bu fazlalığın iki düzenleyici sınırı, bir taraftaki bireysel maliyet fiyatı ve bu nedenle bireysel üretim fiyatı ile diğer taraftaki genel üretim fiyatıdır. Çağlayanla üretilen metaların değeri daha küçüktür, çünkü bunların üretimi daha küçük bir toplam emek miktarını gerektirir, yani, nesnelleşmiş biçimde, değişmez sermayenin bir parçası olarak metalara ekle-

* 1. baskıda: "üretim süreci"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

nen emek daha azdır. Burada kullanılan emek daha üretkendir, bunun kendi üretici gücü, aynı tür fabrikaların çoğunluğunda kullanılan emeğinkinden büyüktür. Bunun daha büyük bir üretici güce sahip olduğu, aynı miktarda meta üretmek için, diğerlerine göre daha küçük bir değişmez sermaye niceliğine, daha küçük bir nesnelleşmiş emek niceliğine, ayrıca, su çarkının ısıtılması gerekmediğinden, daha küçük bir canlı emek niceliğine gereksinim duymasından anlaşılır. Kullanılan emeğin daha yüksek olan bu bireysel üretici gücü, metanın değerini, ama aynı zamanda onun maliyet fiyatını ve dolayısıyla da üretim fiyatını azaltır. Bu, sanayici kapitaliste, kendisini, metanın maliyet fiyatının onun için daha düşük olması şeklinde gösterir. Ödemesi gereken nesnelleşmiş emek de, kullanılan canlı emek miktarı azaldığından ödemesi gereken ücretler de daha azdır. Metasının maliyet fiyatı daha düşük olduğundan, bireysel üretim fiyatı da daha düşüktür. Onun için maliyet fiyatı 100 yerine 90'dır. Dolayısıyla, bireysel üretim fiyatı da 115 yerine yalnızca $103^1/_2$ ($100 : 115 = 90 : 103^1/_2$) olurdu. Onun bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark, onun bireysel maliyet fiyatı ile genel maliyet fiyatı arasındaki farkla sınırlanır. Onun artık kârının* sınırlarını oluşturan büyüklüklerden biri budur. Diğeri, genel kâr oranının düzenleyici etmenlerden biri olarak katıldığı genel üretim fiyatının büyüklüğüdür. Kömür ucuzlasaydı, onun bireysel maliyet fiyatı ile genel maliyet fiyatı arasındaki fark ve dolayısıyla da onun artık kârı azalırdı. Metalarını bireysel değerlerine ya da bunların bireysel değerleriyle belirlenen üretim fiyatına satmak zorunda kalsaydı, bu fark tümüyle ortadan kalkardı. Artık kâr, bir yandan, metaların genel piyasa fiyatına, yani rekabetin tek tek fiyatları eşitlediği fiyata satılmasının, diğer yandan, onun harekete geçirdiği emeğin daha yüksek olan bireysel üretici gücünün, emeğin her tür üretici gücü gibi, işçilere değil kullanıcılarına yaramasının; kendisini sermayenin üretici gücü olarak göstermesinin sonucudur.

Bu artık kârın sınırlarından biri, genel üretim fiyatının yüksekliği (bunun etmenlerinden biri de genel kâr oranının yüksekliğidir) olduğundan, artık kâr, yalnızca, genel üretim fiyatı ile bireysel üretim fiyatı arasındaki farktan, bu nedenle de bireysel kâr oranı ile genel kâr oranı arasındaki farktan kaynaklanabilir. Bu farkı aşan bir fazlalık, ürünün, piyasa tarafından düzenlenen üretim fiyatına değil, bu fiyattan fazlasına satılmasını şart koşar.

İkincisi: Buraya kadar, hareket ettirici güç olarak buhar yerine doğal çağlayanı kullanan fabrikatörün artık kârı, tüm diğer artık kârlardan hiçbir şekilde farklılaşmaz. Her tür normal, yani rastlantısal satış işlemle-

---

* 1. baskıda: "artık ürününün". –*Almanca ed.*

rinden ya da piyasa fiyatındaki dalgalanmalardan kaynaklanmayan artık kâr, bu özel sermayenin metalarının bireysel üretim fiyatı ile genel olarak bu üretim alanının sermayesinin metalarının piyasa fiyatlarını düzenleyen genel üretim fiyatı ya da bu üretim alanına yatırılmış olan toplam sermayenin metalarının piyasa fiyatları arasındaki farkla belirlenir.

Ama şimdi farklılığa geliyoruz.

Üzerinde durduğumuz örnekte, fabrikatör, artık kârını, yani genel kâr oranıyla düzenlenen üretim fiyatının kişisel olarak ona getirdiği fazlalığı neye borçlu?

Her şeyden önce, doğada hazır bulunan ve suyu buhara dönüştüren kömür gibi emek ürünü olmayan bir doğa gücüne, çağlayanın hareket ettirici gücüne. Kömür, emek ürünü olduğundan, bir değere sahiptir, karşılığında bir eş değerle ödeme yapılmasını gerektirir, bir maliyete sahiptir. Çağlayanın hareket ettirici gücü, üretimine emeğin katılmadığı doğal bir üretim etmenidir.

Ama her şey bundan ibaret değil. Buhar makinesiyle çalışan fabrikatör de, ona hiçbir maliyet çıkarmayan doğa güçleri kullanır; bunlar, emeğin üretkenliğini artırır ve bu yolla işçiler için gerekli olan geçim araçlarını ucuzlatmaları ölçüsünde, artık değeri ve dolayısıyla kârı artırır; dolayısıyla, bunlar da, emeğin, el birliğinden, iş bölümünden vb. kaynaklanan doğal toplumsal güçleri gibi, sermaye tarafından tekel altına alınabilir. Fabrikatör, kömür için ödeme yapar, ama suyun hâl değiştirerek buhara dönüşme yeteneği için, buharın esnekliği için vb. ödeme yapmaz. Doğa güçlerinin, yani onların sağladığı emek gücü artışının bu şekilde tekel altına alınması, buhar makineleriyle çalışan tüm sermayelerin ortak özelliğidir. Bu, emek ürününün artık değeri temsil eden kısmını, işçi ücretlerine dönüşen kısım aleyhine büyütebilir. Bunu yaptığı kadarıyla, genel kâr oranını yükseltir, ama bir artık kâr yaratmaz; ne de olsa, artık kâr, bireysel kârın ortalama kârı aşan kısmından oluşur. Demek ki, bir doğa gücünün, çağlayanın kullanılmasının burada artık kâr yaratması, sadece, emeğin üretici gücündeki artışın burada bir doğa gücünün kullanılmasına borçlu olunmasından kaynaklanamaz. Değişikliklere yol açan başka etmenlerin ortaya çıkması gerekir.

Tersinden bakalım. Doğa güçlerinin sanayide kullanılması, kendi başına, zorunlu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan emek miktarını etkilediğinden, genel kâr oranının yüksekliği üzerinde etkide bulunabilir. Ama kendi başına, genel kâr oranından herhangi bir sapmaya yol açmaz, ve burada tam da bununla ilgileniyoruz. Ayrıca: Başka durumlarda tek bir sermayenin özel bir üretim alanında gerçekleştirdiği artık kâr (çünkü kâr oranlarının özel üretim alanlarındaki sapmaları sürekli

olarak birbirlerini dengeleyerek ortalama kâr oranını ortaya çıkarır), tümüyle rastlantısal olan sapmalar bir yana bırakılırsa, maliyet fiyatındaki, yani üretim maliyetlerindeki bir azalmadan kaynaklanır; bu azalmanın nedeniyse, ya, sermayenin ortalamadan yüksek niceliklerle kullanılması ve bu yüzden de, emeğin üretici gücünün artmasının genel nedenleri (el birliği, iş bölümü vb.), etkide bulundukları alan genişlediği için daha yüksek bir derecede, daha yoğun bir şekilde etkide bulunabilirken üretimin *faux frais*'sinin† azalmasıdır, ya da, faal sermayenin hacmi bir yana bırakılırsa, daha iyi çalışma yöntemlerinin, yeni buluşların, iyileştirilmiş makinelerin, kimyasal imalat sırlarının vb., kısacası, yeni, iyileştirilmiş, ortalama düzeyi aşan üretim araçlarının ve üretim yöntemlerinin kullanılmasıdır. Maliyet fiyatının azalması ve onun ürünü olan artık kâr, burada, faal sermayenin yatırılma tarzından kaynaklanır. Bunlar, ya, sermayenin istisnai derecede büyük nicelikler hâlinde bir elde toplanmasından (ortalama olarak eşit sermaye nicelikleri kullanılmaya başlar başlamaz ortadan kalkan bir durum), ya da, belirli bir büyüklükteki sermayenin istisnai derecede üretken bir şekilde iş görmesinden (istisnai üretim tarzı genelleşir genelleşmez ya da daha da gelişmiş bir üretim tarzı tarafından aşılır aşılmaz ortadan kalkan bir durum) kaynaklanır.

Demek ki, burada, artık kârın nedeni, sermayenin kendisinden kaynaklanır (sermayenin harekete geçirdiği emek de buna dâhildir); burada, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir farklılık da söz konusu olabilir, onun daha etkili bir şekilde kullanılması da; özünde, tüm sermayenin aynı üretim alanına ve aynı şekilde yatırılmasının önünde hiçbir engel yoktur. Buna karşılık, sermayeler arasındaki rekabet, bu farklılıkları giderek ortadan kaldırma yönünde etkide bulunur; değerin toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanla belirlenmesi, kendisini, metaların ucuzlamasıyla ve metaların aynı elverişli koşullar altında üretilmesi zorunluluğuyla gösterir. Ama çağlayanı kullanan fabrikatörün artık kârı için durum farklıdır. Onun kullandığı emeğin üretici gücündeki artış ne sermayenin ve emeğin kendisinden ne de sadece, sermayeden ve emekten farklı ama sermayeye eklenmiş olan bir doğa gücünün kullanılmasından kaynaklanır. Bu artış, emeğin doğal üretici gücünün, bir doğa gücünün kullanılmasıyla bağlantılı olarak daha büyük olmasından kaynaklanır; ama söz konusu doğa gücü, örneğin buharın esnekliği gibi, aynı üretim alanındaki tüm sermayelerin kullanabileceği bir doğa gücü değildir; dolayısıyla, söz konusu alana herhangi bir sermaye yatırılır yatırılmaz bu doğa gücü kendiliğinden bir şekilde kullanılmaya başlamaz. Aksine, çağlayan gibi, yalnızca yeryüzünün belirli parçalarını ve tamam-

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

layıcı unsurlarını ellerinin altında bulunduranların kullanabileceği, tekel altına alınabilir bir doğa gücüdür. Emek üretkenliğini artırmanın bu doğa koşulunu, her sermayenin suyu buhara dönüştürebilmesi örneğinde olduğu gibi ortaya çıkarmak, hiçbir şekilde sermayenin elinde olan bir şey değildir. Doğada yalnızca yerel olarak bulunur ve var olmadığı bir yerde belirli bir sermaye harcamasıyla oluşturulması mümkün değildir. Makineler, kömür vb. gibi emeğin üretebileceği ürünlere değil, toprağın belirli parçalarının belirli doğa koşullarına bağlıdır. Çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, bunlara sahip olmayanların söz konusu doğa gücünü kullanmasını olanaksız hâle getirir, çünkü toprak ve asıl önemlisi çağlayana sahip olan toprak sınırlıdır. Bu durum, bir ülkedeki doğal çağlayanların miktarının sınırlı olmasına rağmen, sanayi için kullanılabilecek olan su gücünün artırılamayacağı anlamına gelmez. Hareket ettirici gücünü eksiksiz olarak kullanabilmek için çağlayanın konumu yapay olarak değiştirilebilir; çağlayanın konumu veriliyken, su gücünün mümkün olan en fazlasını kullanabilmek için su çarkı iyileştirilebilir; sıradan su çarklarının su akışına uymadığı yerlerde türbinler kullanılabilir vb. Bu doğa gücünün mülkiyeti, sahibinin elinde bir tekel oluşturur; yatırılan sermayenin daha yüksek bir üretici güce sahip olmasının, sermayenin kendi üretim süreciyle oluşturulamayacak olan bir koşuludur[33]; bu şekilde tekel altına alınabilir olan bu doğa gücü her zaman toprağa bağlıdır. Bu tür bir doğa gücü, ilgili üretim alanının genel koşulları ve onun genel olarak oluşturulabilir olan koşulları arasında yer almaz.

Şimdi, çağlayanların, ait oldukları toprakla birlikte, yerkürenin bu parçalarının sahipleri, toprak sahipleri sayılan öznelerin elinde olduğunu düşünelim; bu durumda, söz konusu özneler, bir çağlayana sermaye yatırılmasının ve onun sermaye tarafından kullanılmasının önünde engel oluşturur. Çağlayanın kullanılmasına izin verebilir ya da bunu reddedebilirler. Ama sermaye kendi kendine çağlayanı yaratamaz. Bu nedenle, söz konusu çağlayanın kullanılmasından kaynaklanan artık kâr, sermayeden değil, tekel altına alınabilir ve tekel altına alınmış bir doğa gücünün sermaye tarafından kullanılmasından kaynaklanır. Bu koşullar altında, artık kâr toprak rantına dönüşür, yani çağlayanın sahibinin eline geçer. Fabrikatör bu 10 sterlini her yıl onun çağlayanı için öderse, kârı 15 sterlin olur; bu durumda, 100 sterlinlik üretim maliyetleri üzerinden %15 elde eder; ve kendi üretim alanındaki buharla çalışan tüm diğer kapitalistler kadar iyi ve belki de daha iyi bir durumda bulunur. Çağlayanın kapitaliste ait olması burada hiçbir şeyi değiştirmezdi. 10 sterlinlik artık kârı, daha önce olduğu gibi şimdi de, kapitalist olarak değil, çağlayanın

33 Ekstra kâr hakkında, bkz. (Malthus'a karşı) "Inquiry".

sahibi olarak elde ederdi, ve bu fazlalık, tam da, sermaye olarak sermayesinden değil, sermayesinden ayrılabilir, üzerinde tekel oluşturulabilir, kapsamı sınırlı bir doğa gücünün elde bulundurulmasından kaynaklandığından, toprak rantına dönüşür.

Birincisi: Bu rantın her zaman farklılık rantı olduğu açıktır, çünkü, metanın genel üretim fiyatının belirleyici bir etmeni olmak yerine, onun varlığına dayanır. Bu rant, her zaman, tekel altına alınmış doğa gücünü elinin altında bulunduran sermayenin kendi özel üretim fiyatı ile genel olarak ilgili üretim alanına yatırılmış olan sermayenin genel üretim fiyatı arasındaki farktan kaynaklanır.

İkincisi: Bu toprak rantı, kullanılan sermayenin ya da onun tarafından el koyulan emeğin üretici gücündeki, metaların değerini sadece düşürebilecek olan mutlak artıştan değil, bir üretim alanına yatırılan tek tek bazı sermayelerin, üretici güçlerin yararına olan bu istisnai ve doğanın yarattığı koşullara sahip olmayan sermaye yatırımlarına oranla daha büyük bir göreli verimliliğe sahip olmasından kaynaklanır. Örneğin, kömürün değerinin olmasına ve su gücünün değerinin olmamasına rağmen, buhar kullanımı, su gücünün kullanılması durumunda elde edilemeyecek olan ve kömür için yapılan harcamayı fazlasıyla telafi eden büyük avantajlar sağlasaydı, su gücü kullanılmazdı ve herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla herhangi bir rant üretemezdi.

Üçüncüsü: Doğa gücü, artık kârın kaynağı değil, sadece, emeğin üretici gücünün istisnai derecede yükselmesinin doğal temeli olduğundan, artık kârın doğal temelidir. Aynı şekilde, kullanım değeri, genel olarak, mübadele değerinin taşıyıcısıdır, ama onun nedeni değildir. Aynı kullanım değeri emek olmadan da yaratılabilseydi, bir mübadele değerine sahip olmazdı, ama kullanım değeri olarak geçmişteki doğal yararlılığını korurdu. Ama öte yandan, kullanım değeri olmayan, yani böylesi bir doğal emek taşıyıcısı olmayan bir şeyin mübadele değeri olmaz. Farklı değerler, üretim fiyatlarına ve farklı bireysel üretim fiyatları, genel ve piyasayı düzenleyen bir üretim fiyatına eşitlenmeseydi, çağlayan kullanımı yoluyla emeğin üretici gücünün artırılması, kendi başına, sadece, çağlayanla üretilen metaların fiyatını düşürür, ama bu metalarda saklı bulunan kâr parçasını büyütmezdi; diğer yandan, aynı şekilde, sermaye, kullandığı emeğin doğal ve toplumsal üretici gücüne kendi üretici gücü olarak el koymasaydı, emeğin üretici gücündeki bu artış hiçbir şekilde artık değere dönüşmezdi.

Dördüncüsü: Çağlayan üzerindeki toprak mülkiyetinin kendisiyle, artık değerin (kârın) ve dolayısıyla da genel olarak metanın fiyatının, çağlayanın yardımıyla üretilen kısmı arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Toprak mülkiyeti var olmasaydı da, örneğin çağlayanın bulunduğu toprak fab-

rikatörler tarafından sahipsiz toprak şeklinde kullanılsaydı da, bu artık kâr var olurdu. Demek ki, toprak mülkiyeti, artık kâra dönüşen değer parçasını yaratmaz; onun tek yaptığı, toprak sahibini, çağlayanın sahibini, bu artık kârı fabrikatörün cebinden alıp kendi cebine indirebilir kılmaktır. Toprak mülkiyeti, bu artık kârın yaratılmasının nedeni değil, onun toprak rantı biçimine dönüşmesinin, bu nedenle de kârın ya da meta fiyatının bu kısmına toprak sahibinin ya da çağlayan sahibinin el koymasının nedenidir.

Beşincisi: Çağlayanın fiyatının, yani toprak sahibinin onu üçüncü bir kişiye ya da hatta fabrikatörün kendisine satacak olsa elde edeceği fiyatın, fabrikatörün bireysel maliyet fiyatına girecek olmakla birlikte, ilk aşamada, metaların üretim fiyatına girmeyeceği açıktır; çünkü burada, rant, buhar makineleriyle üretilen aynı türdeki metaların çağlayandan bağımsız olarak düzenlenen üretim fiyatından kaynaklanır. Ama ayrıca, çağlayanın fiyatı, genel olarak, arkasında gerçek bir iktisadi ilişkinin saklandığı akıl dışı bir ifadedir. Genel olarak toprak gibi, her tür doğa gücü gibi, çağlayanın da değeri yoktur, çünkü kendisinde nesnelleşmiş herhangi bir emeği temsil etmez, ve bu nedenle, normalde parayla ifade edilen değerden başka bir şey olmayan bir fiyatı da yoktur. Değerin olmadığı yerde, hiçbir şey *eo ipso* [kendi başına] parayla temsil edilemez. Bu fiyat, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey değildir. Toprak mülkiyeti, mülk sahibinin, bireysel kâr ile ortalama kâr arasındaki farkı kapabilmesini sağlar; bu şekilde alınan ve her yıl yenilenen kâr, sermayeleştirilebilir ve bu durumda doğa gücünün kendisinin fiyatı olarak görünür. Çağlayanın kullanılmasının fabrikatöre getirdiği yıllık artık kâr 10 sterlin ve ortalama faiz %5'se, o zaman bu 10 sterlin, 200 sterlinlik bir sermayenin yıllık kârını temsil eder; ve bu durumda, çağlayan sahibinin her yıl fabrikatörden alabildiği 10 sterlinin bu sermayeleştirilmesi, çağlayanın kendisinin sermaye değeri olarak görünür. Çağlayanın kendisinin bir değere sahip olmadığı, onun fiyatının, sadece, elde edilen ve kapitalistçe hesaplanan artık kârın yansıması olduğu, şundan bile anlaşılır: 200 sterlinlik fiyat, yalnızca, 10 sterlinlik artık kârın 20 yıllık ürününü temsil eder; oysa, aynı çağlayan, başka koşullar aynı kalırken, sahibinin, belirsiz bir süre (30 yıl, 100 yıl ya da x yıl) boyunca her yıl bu 10 sterlini elde etmesini mümkün kılar; diğer taraftan, yeni ve su gücüyle kullanılamayan bir üretim yöntemi buhar makineyle üretilen metaların maliyet fiyatını 100 sterlinden 90 sterline düşürseydi, artık kâr ve dolayısıyla rant ve dolayısıyla çağlayanın fiyatı ortadan kalkardı.

Genel farklılık rantı kavramını bu şekilde saptadıktan sonra, şimdi bunu gerçek tarımda ele alacağız. Tarım hakkında söylenecek olanlar genel olarak madenler için de geçerlidir.

Bölüm

39

Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I)

★ ★ ★

Ricardo'nun aşağıdaki önermesi tümüyle doğrudur:

> "Rent" (yani, farklılık rantı; Ricardo, farklılık rantı dışında hiçbir rantın bulunmadığını varsayar) "is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour." ["Rant, her zaman, eşit miktarlarda iki sermaye ve emek kullanılarak elde edilen ürünler arasındaki farktır."] (*Principles*, s. 59.)

Genel olarak artık kârın değil, toprak rantının söz konusu olması ölçüsünde,"aynı miktardaki toprak üzerinde" diye eklemesi gerekirdi.

Bir başka deyişle: Artık kâr, eğer dolaşım sürecindeki rastlantısal olaylarca değil normal yollarla üretiliyorsa, her zaman, eşit miktarlardaki iki sermaye ile emeğin ürünüdür ve eşit miktardaki iki sermaye ile emek aynı genişlikteki toprak parçaları üzerinde eşit olmayan sonuçlarla çalıştırılıyorsa bu artık kâr toprak rantına dönüşür. Ayrıca, bu artık kârın, eşit faal sermaye miktarlarının eşit olmayan sonuçlarından kaynaklanması, hiçbir şekilde mutlak bir gereklilik değildir. Farklı yatırımlarda eşit olmayan büyüklükte sermayeler kullanılıyor olabilir; çoğu zaman söz konusu olan da budur; ama eşit paylar, örneğin her birinin 100 sterlini, eşit olmayan sonuçlar verir; yani kâr oranları farklıdır. Herhangi bir sermaye yatırım alanında artık kârın var olmasının genel ön şartı budur. İkinci ön şart, bu artık kârın toprak rantı (genel olarak, kârdan farklı bir

biçim olarak rant) biçimine dönüşmesidir; her örnekte, bu dönüşümün ne zaman, nasıl, hangi koşullar altında gerçekleştiği incelenmelidir.

Ayrıca, Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı tutulacaksa, aşağıdaki önerme hakkında da haklıdır:

> "Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it." ["Aynı toprakta ya da yeni bir toprakta elde edilen ürünün eşitsizliğini azaltan her şey, rantı azaltma eğilimine sahiptir; ve bu eşitsizliği artıran her şey, zorunlu olarak karşıt yönde bir etki üretir ve onu artırma eğilimine sahiptir."] (s. 74)

Ama bu nedenler arasında, sadece genel nedenler (verimlilik ve konum) değil, şunlar da bulunur: 1. her yerde aynı şekilde etkide bulunmasına ya da bulunmamasına bağlı olarak, vergi dağılımı; İngiltere'de olduğu gibi, vergilerin merkezîleştirilmemiş olması ve ranttan değil topraktan vergi alınması durumlarında vergi dağılımının etkisi her yerde aynı şekilde olmaz; 2. ülkenin farklı kısımlarındaki tarımsal gelişme düzeyi farklılıklarından kaynaklanan eşitsizlikler; çünkü bu sanayi dalı, geleneksel karakteri nedeniyle, imalatçılığa göre daha zor eşitlenir; ve 3. kiracı çiftçiler arasındaki sermaye dağılımının eşitsizliği. Tarımın kapitalist üretim tarzı tarafından ele geçirilmesi, kendi başlarına üretimde bulunan köylülerin ücretli emekçilere dönüşmesi, gerçekten de bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada bu eşitsizlikler başka herhangi bir sanayi dalında olduğundan daha büyüktür.

Bu ön açıklamalardan sonra, ilk olarak, benim çözümlememi Ricardo'nun ve başkalarının çözümlemelerinden farklı kılan özgünlükleri çok kısaca özetlemek istiyorum.

Önce, eşit büyüklükteki farklı toprak parçalarına (ya da, büyüklükler farklıysa, bunların eşit büyüklükteki alanlarına) yatırılan eşit sermaye miktarlarının eşitsiz sonuçlarını ele alıyoruz.

Bu eşitsiz sonuçların iki genel ve sermayeden bağımsız nedeni şunlardır: 1. *verimlilik* (bu 1. noktayla ilgili olarak, arazilerin doğal verimliliğinin her tür anlamının ve farklı etmenlerinin açıklanması gerekir), 2. arazilerin *konum*ları. Bu sonuncusu sömürgelerde belirleyicidir ve genel olarak arazilerin hangi sırayla ekime açılabileceğini belirler. Ayrıca, farklılık rantının bu iki farklı nedeninin, yani verimlilik ve konumun, karşıt yönlerde etkide bulunabileceği açıktır. Bir toprak parçası çok iyi bir konuma ama çok düşük bir verimliliğe sahip olabilir ve tersi de mümkün-

dür. Bu durum önemlidir, çünkü bize, verili bir ülkede toprakların ekime açılma sırasının iyi olanlardan kötü olanlara doğru da, karşıt yönde de olabilmesinin nedenini açıklar. Son olarak, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesinin, bir yandan, yerel pazarlar yaratarak ve ulaştırma ve taşıma araçları üretme yoluyla, farklılık rantının temeli olarak konumlar üzerinde eşitleyici bir etkide bulunduğu, diğer yandan, tarımı imalatçılıktan ayırarak, bir tarafta büyük üretim merkezleri oluşturarak ve diğer tarafta kırsal kesimi görece yalnızlaştırarak arazilerin yerel konumları arasındaki farklılıkları artırdığı açıktır.

Ama ilk aşamada konumu bir yana bırakacağız ve yalnızca doğal verimlilik üzerinde duracağız. İklim vb. etmenler bir yana bırakılırsa, doğal verimlilik farkı, toprak yüzeyinin kimyasal bileşimine, yani bitki besin maddeleri açısından içeriğinin farklılaşmasına dayanır. Ne var ki, iki toprak parçasının kimyasal içeriklerinin ve bu anlamda doğal verimliliklerinin aynı olduğu kabul edilirse, gerçek, fiilî verimlilik, bu besin maddelerinin az çok kolay özümsenebilecekleri, bitkilerin beslenmesi için dolaysız olarak kullanılabilecekleri bir biçimde bulunup bulunmadıklarına bağlı olarak farklılaşacaktır. Dolayısıyla, eşit verimlilikteki arazilerde aynı doğal verimlilikten ne ölçüde yararlanılabileceği, tarımın kısmen kimyasal ve kısmen mekanik gelişimine bağlı olacaktır. Bu nedenle, verimlilik, toprağın nesnel bir özelliği olmasına karşın, iktisadi açıdan her zaman bir ilişki içerir; bu da, tarımın verili kimyasal ve mekanik gelişme düzeyiyle ilişkidir; ve verimlilik, bu yüzden, bu gelişme düzeyiyle birlikte değişir. Geçmişte eşit verimlilikteki toprakları gerçekten verimsizleştirmiş olan engeller, kimyasal araçlarla (örneğin sert killi topraklarda belirli sıvı gübrelerin kullanılması ya da ağır killi toprakların yakılması) ya da mekanik araçlarla (örneğin ağır topraklar için özel sabanlar) ortadan kaldırılabilir (drenaj da bu başlığın altına girer). Böylece, toprak türlerinin ekime açılma sırası bile değişebilir; örneğin, İngiliz tarımının gelişme dönemlerinden birinde, hafif kumlu topraklar ile ağır killi topraklar için bu söylenen geçerli olmuştu. Bu, tarihsel olarak (ekime açma sırası açısından), nasıl olup da, daha verimli topraklardan daha verimsiz olanlara doğru da, daha verimsiz olanlardan daha verimli olanlara doğru da gidilebildiğini bir kez daha gösteriyor. Aynı sonuçlar, toprağın bileşimindeki yapay iyileştirmelerle ya da sadece tarımsal yöntemlerdeki değişikliklerle de elde edilebilir. Son olarak, toprağın alt katmanları da ekim bölgesine çekildiğinde ve üst katmanlara dönüştürüldüğünde toprak altı koşulları değişir ve toprak türlerinin hiyerarşisinin bu şekilde farklılaşması da aynı sonuca yol açar. Bu, kısmen yeni tarımsal yöntemlerin kullanılmasına (örneğin yem bitkileri), kısmen de, alt katmanları

üst katmanlara dönüştüren ya da alt katmanları üst katmanlara ekleyen ya da onları yukarıya çıkarmadan alt katmanları ekime açan mekanik araçlara bağlıdır.

Farklı arazilerin farklılık verimliliği üzerindeki tüm bu etkiler, iktisadi verimlilik açısından, emeğin üretici güç düzeyinin de, yani burada, tarımın, toprağın doğal verimliliğini hemen kullanabilme yeteneğinin de (farklı gelişme aşamalarında farklı olan bir yetenek), en az toprağın kimyasal bileşimi ve başka doğal özellikleri kadar, toprağın "doğal verimlilik"inin bir etmeni olduğu anlamına gelir.

Dolayısıyla, tarımın belirli bir gelişme aşamasına ulaşmış olduğunu varsayıyoruz. Ayrıca, farklı arazilerdeki eş zamanlı sermaye yatırımları için kuşkusuz her zaman söz konusu olduğu üzere, toprak türlerinin hiyerarşisinin bu gelişme aşamasına göre hesaplandığını varsayıyoruz. Bu durumda, farklılık rantı kendisini yükselen ya da alçalan bir sıra şeklinde gösterebilir, çünkü, gerçekten ekime açılmış olan arazilerin bütünü için sıranın belli olmasına karşın, farklılık rantının oluşumunu sağlayan bir dizi hareketin gerçekleşmiş olduğu kesindir.

4 toprak türünün (A, B, C, D) var olduğunu varsayalım. Ayrıca, bir quarter buğdayın fiyatının 3 sterlin ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Rant, sadece farklılık rantı olduğundan, quarter başına 60 şilinlik bu fiyat, en kötü toprak için, üretim maliyetine, yani sermaye ile ortalama kârın toplamına eşittir.

A, bu en kötü toprak olsun ve 50 şilinlik bir harcama karşılığında 1 quarter = 60 şilin veriyor olsun; dolayısıyla kâr 10 şilin ya da %20'dir.

B, aynı harcama karşılığında 2 quarter = 120 şilin veriyor olsun. Bu, 70 şilinlik bir kâr ya da 60 şilinlik bir artık kâr anlamına gelir.

C, aynı harcama karşılığında 3 quarter = 180 şilin veriyor olsun. Toplam kâr = 130 şilin. Artık kâr = 120 şilin.

D, 4 quarter = 240 şilin = 180 şilinlik artık kâr veriyor olsun.

Bu durumda şu sırayı elde ederiz:

Tablo I

Toprak türü	Ürün quarter	Ürün şilin	Öndelenen sermaye	Kâr quarter	Kâr şilin	Rant quarter	Rant şilin
A	1	60	50	$^1/_6$	10	–	–
B	2	120	50	$1^1/_6$	70	1	60
C	3	180	50	$2^1/_6$	130	2	120
D	4	240	50	$3^1/_6$	190	3	180
Toplam	10	600				6	360

İlgili rantlar D için 190 şilin – 10 şiline ya da D ile A arasındaki farka; C için 130 – 10 şiline ya da C ile A arasındaki farka; B için 70 şilin – 10 şiline ya da B ile A arasındaki farka eşitti; ve B, C, D için toplam rant = 6 quarter = 360 şilindi, yani D ile A, C ile A ve B ile A arasındaki farkların toplamına eşitti.

Verili bir ürünün verili bir durumda izleyebileceği bu sıra, soyut bir şekilde ele alınırsa (ve bunun gerçek yaşamda da görülebilecek olmasının nedenlerini daha önce açıklamıştık), alçalan bir sıra da olabilir (D'den A'ya, her seferinde daha verimli topraktan daha az verimli toprağa doğru), yükselen bir sıra da olabilir (A'dan D'ye, her seferinde görece verimsiz topraktan daha verimli toprağa doğru), ve son olarak, değişken de olabilir, yani kâh alçalıp kâh yükselebilir; örneğin D'den C'ye, C'den A'ya ve A'dan B'ye geçilebilir.

Alçalan sıra örneğinde süreç şöyledir: Quarter fiyatı adım adım diyelim 15 şilinden 60 şiline yükselir. D'nin ürettiği 4 quarter (milyon quarter olarak düşünülebilir) yetmemeye başladığında, buğday fiyatı, eksik arzın C tarafından üretilebildiği noktaya kadar yükselmiştir. Buğdayın quarter fiyatı 30 şiline yükselir yükselmez B, 60 şiline yükselir yükselmez A, kullanılan sermayenin %20'den düşük bir kâr oranıyla yetinmek zorunda kalmayacağı şekilde, ekime açılabilmiştir. Böylece, D için, ürettiği 4 quarter üzerinden önce quarter başına 5 şilinlik, yani 20 şilinlik, ardından quarter başına 15 şilinlik, yani 60 şilinlik, sonra da quarter başına 45 şilinlik, yani 4 quarter üzerinden 180 şilinlik bir rant oluşmuştur.

D'nin başlangıçtaki kâr oranı da aynı şekilde %20 idiyse, 4 quarter üzerinden toplam kârı da yalnızca 10 şilindi; ama bu tutar, 15 şilinlik bir tahıl fiyatıyla, 60 şilinlik bir fiyatla olduğuna göre büyük bir tahıl miktarını temsil ediyordu. Ne var ki tahıl emek gücünün yeniden üretimine girdiğinden ve her bir quarter'ın bir kısmı ücretleri ve bir başka kısmı değişmez sermayeyi yerine koymak zorunda olduğundan, bu koşullar altında, artık değer ve aynı zamanda, diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı daha yüksekti. (Kâr oranıyla ilgili bu konu özel olarak ve daha ayrıntılı şekilde incelenmeli.)

Buna karşılık, sıranın tersine olduğu durumda, süreç A'da başlamış ve yeni arazilerin ekime açılması zorunluluğu ortaya çıkar çıkmaz, öncelikle, quarter fiyatı 60 şilinin üzerine çıkmıştır; ama gerekli olan arz, gerekli olan 2 quarter'lık arz B tarafından sağlandığından, fiyat yeniden 60 şiline düşmüştür; çünkü B, bir quarter buğdayı 30 şiline üretse bile, arzı talebi karşılamaya ancak yettiğinden, onu 60 şiline satmıştır. Böylece, ilk olarak B için 60 şilinlik bir rant olmak üzere, bir rant oluşmuştur; ve aynı şekilde C ve D için de rant oluşmuştur; her seferinde aynı varsayım

geçerlidir: C ve D, gerçek değerleri sırasıyla quarter başına 20 şilin ve 15 şilin olan buğdayları arz etmiş olsalar da, piyasa fiyatı 60 sterlinde kalmıştır, çünkü toplam talebi karşılayabilmek için A'nın tedarik ettiği bir quarter'ın arz edilmesi zorunlu kalmaya devam etmiştir. Bu örnekte, talebin, önce A'nın karşıladığı gereksinimi, sonra da A ile B'nin karşıladığı gereksinimi aşması, B'nin, C'nin ve D'nin art arda ekime açılabilmesi üzerinde herhangi bir etkide bulunmuş olmazdı; aksine, genel olarak ekim alanları genişlemiş ve daha verimli araziler tesadüfen ekime daha geç açılmış olurdu.

Birinci sıra izlendiğinde, fiyatın artmasıyla birlikte rant artar ve kâr oranı düşerdi. Bu azalma, karşıt yönlü etmenlerce tümüyle ya da kısmen felce uğratılabilirdi; bu nokta ileride daha ayrıntılı şekilde ele alınacak. Genel kâr oranının tüm üretim alanlarında artık değer oranı tarafından aynı şekilde belirlenmediği unutulmamalıdır. Sınai kârı tarımsal kâr belirlemez; tersi olur. Ama bunu daha sonra ele alacağız.

İkinci sıra izlendiğinde, yatırılan sermaye üzerinden elde edilen kâr oranı aynı kalırdı; kâr kütlesi daha az tahılla temsil edilirdi; ama diğer metalarla karşılaştırıldığında, tahılın göreli fiyatı yükselmiş olurdu. Yalnız, kârda bir artışın gerçekleştiği yerlerde, söz konusu ek tutar, sanayici kiracı çiftçilerin ceplerine akmak ve kendisini kârdaki bir büyüme olarak göstermek yerine, rant biçiminde kârdan ayrılırdı. Ama yaptığımız varsayımlar altında tahıl fiyatı değişmeden kalırdı.

Fiyatlar aynı kalsa da artsa da, daha kötü topraklardan daha iyilerine doğru sürekli bir ilerleme de gerçekleşse daha iyi topraklardan daha kötülerine doğru sürekli bir gerileme de gerçekleşse, farklılık rantının gelişmesi ve büyümesi aynı kalırdı.

Şimdiye kadar, 1. bir sıra izlendiğinde fiyatın yükseldiğini, diğer sıra izlendiğinde değişmeden kaldığını, ve 2. sürekli olarak ya daha iyi topraklardan daha kötü olanlarına ya da tersine kötü olanlarından iyi olanlarına geçildiğini varsaydık.

Ama, başlangıçta 10 quarter olan tahıl gereksiniminin 17 quarter'a çıktığını varsayalım; ayrıca, en kötü toprak olan A'nın, 60 şilinlik üretim maliyetiyle (50 şilin maliyet, artı, %20'lik kâr için 10 şilin) $1^1/_3$ quarter tedarik eden, yani quarter başına üretim fiyatı 45 şiline eşit olan bir başka A toprağı tarafından tarımsal üretimin dışına itildiğini kabul edelim; ya da, eski A toprağı, daha süreklileşmiş akılcı ekim uygulamaları sayesinde iyileşmiş, veya, örneğin yonca kullanımıyla vb., maliyetler aynı kalırken daha üretken bir şekilde ekilmiş, ve böylece, öndelenen sermaye aynı kalırken ürünü $1^1/_3$ quarter'a çıkmış olsun. Bunların dışında, B, C ve D toprak türlerinin aynı ürünleri tedarik etmeyi sürdürdüklerini, ama

verimliliği A ile B arasında olan A´ ve ayrıca verimliliği B ile C arasında olan B´ ve B´´ toprak türlerinin ekime açıldığını kabul edelim; bu durumda, aşağıdaki görüngülerle karşılaşılırdı.

Birincisi: Bir quarter buğdayın üretim fiyatı ya da onun düzenleyici piyasa fiyatı 60 sterlinden 45 sterline ya da %25 oranında düşerdi.

İkincisi: Aynı anda, daha verimli topraktan daha az verimli toprağa ve daha az verimli topraktan daha verimli toprağa geçilirdi. A´ toprağı A'dan daha verimlidir, ama şimdiye kadar ekilen B, C ve D'ye göre daha az verimlidir; B´ ve B´´, A, A´ ve B'den daha verimlidir, ama C ve D'den daha az verimlidir. Dolayısıyla, tek yönlü bir sıra izlenmemiş olurdu; A'dan, mutlak olarak daha verimsiz olan topraklara doğru ilerlenmiş olmaz, ama şimdiye kadar en verimli toprak türleri olan C'yle ve D'yle karşılaştırıldıklarında görece verimsiz olan topraklara doğru ilerlenmiş olurdu; diğer yandan, mutlak olarak daha verimli olan topraklara doğru ilerlenmiş olmaz, ama şimdiye kadar en verimsiz toprak türü olan A'dan ya da A ile B'den görece daha verimli olan topraklara doğru ilerlenmiş olurdu.

Üçüncüsü: B'ye düşen rant azalırdı; aynı şekilde, C'nin ve D'nin rantları da azalırdı; ama tahıl cinsinden toplam rant 6 quarter'dan $7^2/_3$ quarter'a yükselirdi; ekilmiş olan ve rant getiren arazilerin miktarı artar ve ürün miktarı 10 quarter'dan 17 quarter'a yükselirdi. Kâr, A söz konusu olduğunda aynı kalsaydı bile, tahıl cinsinden artardı; ama kâr oranının kendisi, göreli değer artışı nedeniyle, artabilirdi. Bu durumda, geçim araçlarının ucuzlaması nedeniyle ücretler, yani değişir sermaye harcamaları, dolayısıyla da aynı zamanda toplam harcamalar azalırdı. Para cinsinden toplam rant 360 şilinden 345 şiline düşerdi.

Yeni sırayı buraya koyalım.

Tablo II

Toprak türü	Ürün		Sermaye yatırımı	Kâr		Rant		Quarter başına üretim fiyatı
	quarter	şilin		quarter	şilin	quarter	şilin	
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	-	-	45 şilin
A´	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36 şilin
B	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30 şilin
B´	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$ şilin
B´´	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$ şilin
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20 şilin
D	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15 şilin
Toplam	17					$7^2/_3$	345	

Son olarak, A, B, C ve D toprak türleri eskisi gibi ekilseydi, ama aynı nedenler farklı toprak türleri üzerinde farklı etkilerde bulunsaydı ve böylece bunların üretkenlikleri, A'nın 1 yerine 2 quarter, B'nin 2 yerine 4 quarter, C'nin 3 yerine 7 quarter ve D'nin 4 yerine 10 quarter üreteceği şekilde artsaydı, toplam üretim 10 quarter'dan 23 quarter'a yükselirdi. Nüfus artışı ve fiyat düşüşü nedeniyle talebin bu 23 quarter'ı soğurmuş olduğunu varsayarsak, şu sonuç elde edilirdi:

Tablo III

Toprak türü	Ürün		Sermaye yatırımı	Quarter başına üretim fiyatı	Kâr		Rant	
	quarter	şilin			quarter	şilin	quarter	şilin
A	2	60	50	30	$^{1}/_{3}$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2^{1}/_{3}$	70	2	60
C	7	210	50	$8^{4}/_{7}$	$5^{1}/_{3}$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8^{1}/_{3}$	250	8	240
Toplam	23						15	450

Burada, sayısal oranlar diğer tablolarda olduğu gibi keyfî, ama varsayımlar tümüyle akla uygundur.

Birinci ve temel varsayım, tarımdaki iyileşmenin farklı toprak türleri üzerinde aynı şekilde etkide bulunmadığı ve burada, A ve B'ye göre, en iyi toprak türleri olan C ve D üzerinde daha fazla etkide bulunduğudur. Deneyim, tersinin de gerçekleşebilecek olmasına karşın, bunun genellikle böyle olduğunu göstermiştir. İyileşme, daha iyi toprağa göre daha kötüsü üzerinde daha fazla etkide bulunsaydı, daha iyi topraktaki rant yükselmek yerine düşerdi. – Ama, tabloda, tüm toprak türlerinin verimliliklerinin mutlak olarak artmasıyla birlikte, daha iyi toprak türleri olan C'nin ve D'nin daha yüksek göreli verimliliklerinin de büyüdükleri, bu nedenle eşit sermaye yatırımlarının ürünleri arasındaki farkların ve dolayısıyla farklılık rantının büyüdüğü varsayılmıştır.

İkinci varsayım, toplam gereksinimin toplam üründeki büyümeye ayak uydurduğudur. *Birincisi,* büyümenin aniden gerçekleştiğini düşünmek gerekmez; bunun yerine, III. sıranın kurulmasına kadar adım adım gerçekleştiği düşünülebilir. *İkincisi,* zorunlu geçim araçları tüketiminin bunların ucuzlamasıyla birlikte artmadığı yanlıştır. İngiltere'de tahıl yasalarının kaldırılması (bkz. Newman*) tersini kanıtlamıştır ve karşı düşüncenin ortaya çıkmasının tek nedeni, hasatlardaki sadece hava durumundan kaynaklanan büyük ve ani değişikliklerin tahıl fiyatlarında bazen aşırı düşmelere ve bazen de aşırı yükselmelere yol açmasıdır.

* F. W. Newman. "Lectures on political economy", London 1851, s. 158. –*Almanca ed.*

Burada, ani ve kısa süreli ucuzlama, tüketimin genişlemesi üzerinde eksiksiz bir etkide bulunmak için gereken zamanı bulamazken, ucuzlamanın, düzenleyici üretim fiyatının kendisinin azalmasından kaynaklandığı, dolayısıyla uzun vadeli olduğu durumda tersi geçerli olur. *Üçüncüsü*: Tahılın bir kısmı damıtık içki ya da bira şeklinde tüketilebilir. Ve bu iki malın tüketimlerindeki artış hiçbir şekilde dar sınırlara tabi değildir. *Dördüncüsü*, nelerin olacağı kısmen nüfus büyümesine, kısmen de ilgili ülkenin tahıl ihraç eden bir ülke olup olmamasına bağlıdır; örneğin, İngiltere, 18. yüzyılın ortasını geride bırakan tarihlere kadar böyle bir ülkeydi ve dolayısıyla tahıl gereksinimi sadece ulusal tüketimin sınırlarıyla düzenlenmiyordu. Son olarak, buğday üretiminin artması ve ucuzlaması, halk çoğunluğunun temel besin maddesinin çavdar ya da yulaf yerine buğday olmasına yol açabilir, buğdayın pazarı sırf bu nedenle büyüyebilir; ürün azalır ve fiyat yükselirken de tersi olabilir. – Demek ki, bu varsayımlar altında ve kabul edilen oranlarla, III. sıra, quarter başına fiyatın 60 şilinden 30 şiline, yani %50 oranında düşmesi, üretimin I. sırayla karşılaştırıldığında 10 quarter'dan 23 quarter'a, yani %130 oranında yükselmesi, – B toprağındaki rantın değişmeden kalması, C'dekinin %25 oranında ve D'dekinin %33$^1/_3$ oranında artması, ve toplam rantın 18 sterlinden 22$^1/_2$ sterline, yani %25 oranında artması* sonucunu verir.

Toplumun verili bir durumundaki (örneğin, üç farklı ülkede yan yana durabilen) verili derecelendirmeler olarak ya da aynı ülkenin gelişmesinin farklı dönemlerinde birbirlerini izleyen derecelendirmeler olarak ele alınabilecek olan üç tablonun (bunlar arasında I. sıranın iki farklı şekilde alınması gerekir: A'dan D'ye doğru yükseliş ve D'den A'ya doğru alçalma) karşılaştırılmasından şu sonuçlar çıkar:

1. Sıra, bir kez tamamlandığında (oluşum sürecinin akışı ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun), her zaman, alçalan bir çizgi izliyor gibi görünür; çünkü rant incelenirken, her zaman, önce en yüksek rantı getiren toprakla başlanacak ve hiç rant getirmeyen toprağa ancak en sonda gelinecektir.

2. Tablo I'de, bu tablonun yükselen bir sıra şeklinde oluşması durumunda, düzenleyici piyasa fiyatının, yalnızca, durmadan daha iyi toprakların ekime açılması yoluyla değişmeden kalabilecek olmasına karşın, en kötü, rant getirmeyen toprağın üretim fiyatı her zaman düzenleyici piyasa fiyatıdır. Piyasa fiyatının, durmadan daha iyi toprakların

* 1. baskıda: "B toprağındaki rantın değişmeden kalması, C'dekinin iki katına çıkması ve D'dekinin iki katından fazlasına çıkması ve toplam rantın 18 sterlinden 22 sterline, yani %22$^1/_9$ oranında yükselmesi". –*Almanca ed.*

ekime açılması yoluyla değişmeden kalması durumunda, en iyi toprakta üretilen tahılın fiyatı, A toprağının ne ölçüde düzenleyici olarak kalacağının en iyi toprakta üretilen miktara bağlı olması ölçüsünde düzenleyicidir. B, C ve D gereksinimden fazlasını üretseydi, A'nın düzenleyiciliği son bulurdu. En iyi toprak türünü düzenleyici kabul ederken Storch'un aklında olan şey budur.* Amerikan tahıl fiyatı İngiliz tahıl fiyatını bu şekilde düzenler.

3. Farklılık rantı, toprak türlerinin doğal verimliliğindeki, tarımın verili her bir gelişme derecesi için verili olan farklılıklardan (burada konum henüz göz ardı ediliyor), yani en iyi arazilerin sınırlı bir alan kaplamalarından ve eşit olmayan, yani aynı sermaye karşılığında eşit olmayan ürünler getiren toprak türlerine eşit sermayeler yatırmanın zorunlu olmasından kaynaklanır.

4. Bir farklılık rantının ve dereceli bir farklılık rantının varlığı, alçalan bir sıranın, yani daha iyi topraktan daha kötüsüne doğru ilerlenmesinin sonucu da olabilir, tersine daha kötü topraktan daha iyisine ilerlenmesinin sonucu da, ya da değişen yönlerdeki çaprazlama hareketlerin sonucu da. (I. sıra, D'den A'ya ilerlenmesi yoluyla da oluşabilir A'dan D'ye doğru ilerlenmesi yoluyla da. II. sıra iki hareket türünü de içerir.)

5. Farklılık rantı, kendi oluşum tarzına bağlı olarak, toprak ürünlerinin fiyatı aynı kalırken, yükselirken ve düşerken oluşabilir. Fiyat düşerken, en kötü toprak olan A'nın daha iyileri tarafından tarımsal üretimin dışına atılmasına ya da bunun iyileşmesine rağmen ve daha iyi toprak türlerindeki ve hatta en iyi toprak türlerindeki rantın azalmasına rağmen, toplam üretim ve toplam rant artabilir ve o ana dek rant getirmeyen arazilerde rant ortaya çıkabilir (Tablo II); bu süreç, (para cinsinden) toplam ranttaki bir düşmeyle de bağlantılı olabilir. Son olarak, fiyatlar, tarımdaki genel bir iyileşme nedeniyle, en kötü toprağın ürününün ve üretim fiyatının düşmesine yol açacak şekilde düşerken, rant, daha iyi toprak türlerinin bir kısmında aynı kalabilir ya da düşebilir, ama en iyi toprak türlerinde artabilir. Kuşkusuz, her toprağın, en kötü toprağa kıyasla farklılık rantı, ürün miktarları arasındaki fark veriliyse, örneğin bir quarter buğdayın fiyatına bağlıdır. Ama fiyat veriliyse, farklılık rantı, ürün miktarları arasındaki farkın büyüklüğüne bağlıdır ve tüm toprakların mutlak verimliliği artarken, daha iyi toprak türlerinin verimliliği daha kötü olanlarınkine oranla görece daha fazla artarsa, farkın büyüklüğü de artar. Bu şekilde (Tablo I), fiyat 60 şilinken, D'ye düşen rant

* Storch, "Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations", Cilt 2, St.-Pétersbourg 1815, s. 78-79. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 89 ve 283.) –*Almanca ed.*

onun ürününün A'nınkinden farkıyla, yani 3 quarter'lık fazlayla belirlenir; bu nedenle, rant, 3 × 60 = 180 şilindir. Ama fiyatın 30 şiline eşit olduğu Tablo III'te, aynı rant, D'nin ürününün A'nınkini aşan miktarı olan 8 quarter'la belirlenir, ve 8 × 30 = 240 şilin olur.

Böylece, farklılık rantı hakkındaki birinci yanlış varsayım çürütülmüş olur; West, Malthus ve Ricardo'da varlığını hâlâ sürdüren bu varsayıma göre, farklılık rantı, sürekli olarak daha kötü topraklara doğru ilerlenmesini ya da tarımın verimliliğinin sürekli olarak azalmasını şart koşar.* Görmüş olduğumuz üzere, farklılık rantı, sürekli olarak daha iyi topraklara doğru ilerlenirken de oluşabilir; daha iyi bir toprak, daha önceki en kötü olanın yerine en alt yeri aldığında da oluşabilir; tarımdaki ilerlemenin artışıyla bağlantılı olabilir. Onun şartı sadece toprak türlerinin eşitsizliğidir. Üretkenlik artışının söz konusu olması ölçüsünde, toplam alanın mutlak verimliliğindeki artışın bu eşitsizliği ortadan kaldırmak yerine, ya artırdığını ya aynı bıraktığını ya da yalnızca azalttığını varsayar.

İngiltere'de, 18. yüzyılın başından ortalarına kadar, altın ya da gümüş fiyatlarının düşmesine rağmen, (dönemin bütünü ele alındığında) rantlar, toplam rant, ekilen arazilerin miktarı, tarımsal üretim ve nüfus eş zamanlı olarak artarken, tahıl fiyatları sürekli olarak düşmüştü. Bu, Tablo I ile yükselen bir çizgi izleyen Tablo II'nin birleştirilmesine karşılık gelir; ama bu arada, en kötü toprak olan A, ya iyileştirilmiş ya da tahıl üretiminin dışına çıkarılmış olmalıdır; ne var ki, bu son söylenen, A'nın başka tarımsal ya da sınai amaçlar için kullanılmamış olmasını gerektirmez.

19. yüzyılın başından (daha kesin bir tarih verilmeli) 1815'e kadar, rantlar, toplam rant, ekilen arazilerin miktarı, tarımsal üretim ve nüfus durmadan büyürken tahıl fiyatları sürekli olarak yükseldi. Bu, alçalan bir çizgi izleyen Tablo I'e karşılık gelir. (Buraya söz konusu dönemde daha kötü arazilerin ekime açılmasıyla ilgili alıntılar eklenmeli.)

Petty ile Davenant'ın zamanında, köylüler ve toprak sahipleri iyileştirmelerden ve yeni toprakların ekime açılmasından yakınır; daha iyi arazilerdeki rant azalır, rant getiren toprakların genişletilmesi toplam rantı artırır.

---

* [West,] "Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn", London 1815.

Malthus, "Principles of political economy considered with a view to their practical application". 2nd ed., London 1836.

Malthus, "An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated", London 1815.

Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3rd ed., London 1821, Bölüm 2. –*Almanca ed.*

(Daha sonra bu üç nokta hakkında ek alıntılar yapılmalı: ayrıca, bir ülkedeki ekilmiş farklı toprakların verimlilik farkları hakkında.)

Genel olarak farklılık rantıyla ilgili olarak, piyasa değerinin her zaman üretilen tüm ürünlerin toplam üretim fiyatının üzerinde olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Tablo I'i ele alalım. 10 quarter'lık toplam ürün 600 şiline satılır, çünkü piyasa fiyatı, A'nın quarter başına 60 şilin olan üretim fiyatıyla belirlenir. Ama gerçek üretim fiyatı:

A	1 quarter =	60 şilin		1 quarter = 60 şilin
B	2 quarter =	60 şilin		1 quarter = 30 şilin
C	3 quarter =	60 şilin		1 quarter = 20 şilin
D	4 quarter =	60 şilin		1 quarter = 15 şilin
	10 quarter =	240 şilin	Ortalama	1 quarter = 24 şilin

10 quarter'ın gerçek üretim fiyatı 240 şilindir; 600 sterline, yani üretim fiyatının %250'sine satılır. 1 quarter için gerçek ortalama fiyat 24 şilindir; piyasa fiyatı 60 şilin, yani ortalama fiyatın yine %250'sidir.

Bu, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde rekabet yoluyla kendisini geçerli kıldığı şekliyle, piyasa değeriyle belirlenmedir; rekabet, yanlış bir toplumsal değer üretir. Bu, toprak ürünlerinin tabi olduğu piyasa değeri yasasından kaynaklanır. Ürünlerin ve dolayısıyla aynı zamanda toprak ürünlerinin piyasa değerlerinin belirlenmesi, toplum tarafından bilinçsizce ve kasıtsızca gerçekleştirilse bile, toplumsal bir eylemdir ve zorunlu olarak, toprağa ve onun verimlilik farklılıklarına değil, ilgili ürünün mübadele değerine dayanır. Toplumun kapitalist biçimi ortadan kaldırılmış ve toplum bilinçli ve planlı bir birlik şeklinde örgütlenmiş olsaydı, 10 quarter, 240 şilinin içerdiği emek-zamana eşit olan bağımsız bir emek-zaman miktarını temsil ederdi. Yani, toplum, bu toprak ürününü, içinde saklı bulunan gerçek emek-zamanın $2^1/_2$ katı karşılığında satın almazdı; böylece, bir toprak sahipleri sınıfının bulunmasının temeli ortadan kalkardı. Bunun etkisi, yabancı ürünlerin ithal edilmesi yoluyla ürünün aynı tutarda ucuzlatılmasının etkisiyle aynı olurdu. Bu nedenle, bugünkü üretim tarzının korunması ama farklılık rantını devletin alması durumunda, toprak ürünlerinin fiyatlarının, diğer koşullar aynı kalırken, aynı kalacaklarını söylemek ne kadar doğruysa, kapitalist üretimin yerini birlik aldığında ürünlerin değerinin aynı kalacağını söylemek o kadar yanlıştır. Aynı tür metaların piyasa fiyatlarının aynılığı, değerin toplumsal karakterinin, kendisini, kapitalist üretim tarzı ve genel olarak *bireyler* arasındaki meta mübadelelerine dayanan üretim temeli üzerinde gösterme tarzıdır. Toplumun, tüketici olarak ele alın-

dığında, toprak ürünleri için yaptığı fazladan ödeme, emek-zamanının tarımsal üretimde gerçekleştirilmesindeki bir eksi olan şey, şimdi, toplumun bir kısmı için, yani toprak sahipleri için bir artı oluşturur.

Bir sonraki bölümde Farklılık Rantı II başlığı altında tartışılacak olan konu açısından önemli olan ikinci bir nokta şudur:

Burada, yalnızca, acre ya da hektar başına rant, genel olarak üretim fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki fark, veya acre başına bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark değil, aynı zamanda, her bir toprak türünün kaç acre'ının ekilmiş olduğu da önemlidir. Önemlilik, burada, dolaysız olarak, yalnızca, ekilmiş olan tüm alanların toplam rantıyla ilgilidir; ama aynı zamanda, fiyatlar da, fiyatların düşmesine rağmen toprak türlerinin göreli verimlilik farkları da artmazken, *rant oranının* yükselmesinin açıklanması yolundaki bir basamak olarak iş görür. Yukarıda elimizde şu vardı:

Tablo I

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
A	1	3 sterlin	1 quarter	0	0
B	1	3 sterlin	2 quarter	1 quarter	3 sterlin
C	1	3 sterlin	3 quarter	2 quarter	6 sterlin
D	1	3 sterlin	4 quarter	3 quarter	9 sterlin
Toplam	4		10 quarter	6 quarter	18 sterlin

Şimdi, ekilen acre sayısının her sınıfta iki katına çıktığını kabul edelim; bu durumda şunu elde ederiz:

Tablo Ia

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
A	2	6 sterlin	2 quarter	0	0
B	2	6 sterlin	4 quarter	2 quarter	6 sterlin
C	2	6 sterlin	6 quarter	4 quarter	12 sterlin
D	2	6 sterlin	8 quarter	6 quarter	18 sterlin
Toplam	8		20 quarter	12 quarter	36 sterlin

İki durum üzerinde daha durmak istiyoruz. Birincisi, en kötü iki toprak türü üzerinde üretimin aşağıdaki şekilde artması:

Tablo Ib

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti		Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		Acre başına	Toplam			
A	4	3 sterlin	12 sterlin	4 quarter	0	0
B	4	3 sterlin	12 sterlin	8 quarter	4 quarter	12 sterlin
C	2	3 sterlin	6 sterlin	6 quarter	4 quarter	12 sterlin
D	2	3 sterlin	6 sterlin	8 quarter	6 quarter	18 sterlin
Toplam	12		36 sterlin	26 quarter	14 quarter	42 sterlin

Son olarak, dört toprak türü için üretimin ve ekilmiş alanların eşitsiz bir şekilde genişlemesi:

Tablo Ic

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti		Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		Acre başına	Toplam			
A	1	3 sterlin	3 sterlin	1 quarter	0	0
B	2	3 sterlin	6 sterlin	4 quarter	2 quarter	6 sterlin
C	5	3 sterlin	15 sterlin	15 quarter	10 quarter	30 sterlin
D	4	3 sterlin	12 sterlin	16 quarter	12 quarter	36 sterlin
Toplam	12		36 sterlin	36 quarter	24 quarter	72 sterlin

İlk olarak, bu durumların tümünde (I, Ia, Ib, Ic) acre başına rant aynı kalıyor; çünkü, gerçekten de, aynı toprak türünün her bir 1 acre'ına yatırılan aynı sermaye miktarının sonucu değişmeden kalmıştır; yalnızca, her ülkede her bir verili anda geçerli olan şey varsayılmıştır: Farklı toprak türlerinin, ekilmiş olan toplam alana belirli oranlarla katılıyor olmaları; ayrıca, birbirleriyle karşılaştırılan iki ülke için ya da farklı dönemlerde aynı ülke için hep geçerli olan şey varsayılmıştır: ekilmiş olan toplam alanın farklı toprak türlerine bölünme oranlarının değişiyor olması.

Ia'yı I'le karşılaştırırsak, ekilen alanlar dört sınıfta da aynı oranda büyürse, ekilen alan iki katına çıktığında toplam üretimin ve aynı zamanda tahıl cinsinden rantın ve para cinsinden rantın iki katına çıktığı görülür.

Ama Ib ile Ic'yi arka arkaya I'le karşılaştırırsak, her iki örnekte de ekilen alan üç katına çıkar. Her iki örnekte de bu alan 4 acre'dan 12 acre'a çıkar, ama Ib'de, hiçbir rant getirmeyen A ile en düşük farklılık rantını getiren B sınıfları büyümede en büyük paylara sahiptir; ekime yeni açılan 8 acre'da C ile D'nin payları 1'er acre üzerinden 2 acre iken, A ile B'nin payları 3'er acre üzerinden 6 acre'dır. Bir başka deyişle: Büyümenin $^{3}/_{4}$'ü A ile B'den ve yalnızca $^{1}/_{4}$'ü C ile D'den kaynaklanmıştır. Bu varsayım altında, Ib'de tarım alanının I'dekinin üç katına çıkması, ürünün

üç katına çıkmasına yol açmaz, çünkü ürün 10'dan 30'a değil yalnızca 26'ya çıkar. Diğer yandan, büyümenin önemli bir kısmı rant getirmeyen A'da ve daha iyi olan arazilerdeki büyümenin büyük kısmı B sınıfında gerçekleşmiş olduğundan, tahıl cinsinden rant yalnızca 5 quarter'dan 14 quarter'a ve para cinsiden rant yalnızca 18 sterlinden 42 sterline çıkar.

Buna karşılık, rant getirmeyen toprağın hiç genişlemediği, çok az rant getiren toprağın yalnızca zayıf bir genişleme gösterdiği, asıl büyümenin C'de ve D'de gerçekleştiği Ic ile I'i karşılaştırırsak, ekilen alan üç katına çıktığında üretimin 10 quarter'dan 36 quarter'a, yani üç katından fazlasına; tahıl cinsinden rantın 6 quarter'dan 24 quarter'a, yani dört katına; ve para cinsinden rantın da aynı şekilde 18 sterlinden 72 sterline çıktığını görürüz.

Tüm bu örneklerde, konunun doğası gereği, toprak ürününün fiyatı aynı kalır; tüm örneklerde, ekilen alanın genişlemesiyle birlikte, eğer bu genişleme sadece en kötü, rant getirmeyen toprakta gerçekleşmiyorsa, toplam rant büyür. Ama bu büyüme farklılıklar gösterir. Genişlemenin daha iyi toprak türleriyle bağlantılı olması ve dolayısıyla ürün miktarının genişlemeyle aynı oranda değil daha hızlı artması durumunda, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant büyür. Genişlemenin asıl olarak en kötü toprakla ve ona en yakın toprak türleriyle bağlantılı olması durumunda (burada, en kötü toprağın değişmeyen bir sınıf olduğu varsayılır), toplam rant, ekilen alanlardaki genişlemeyle aynı oranda büyümez. Dolayısıyla, rant getirmeyen A toprağının aynı niteliklere sahip olduğu iki ülke söz konusu olduğunda, toplam rant, en kötü ve daha az iyi toprak türlerinin toplam ekili alandaki özdeş paylarıyla ve dolayısıyla eşit toplam genişlikteki alanlara eşit sermayeler yatırıldığında elde edilen ürün miktarlarıyla ters orantılıdır. Demek ki, bir ülkenin toplam alanı içinde, ekilen en kötü toprağın niceliği ile ekilen daha iyi toprakların niceliği arasındaki oranın toplam rant üzerindeki etkisi, ekilen en kötü toprağın niteliği ile ekilen daha iyi ve en iyi toprakların niteliği arasındaki oranın acre başına rant ve dolayısıyla da diğer koşullar aynı kalırken toplam rant üzerindeki etkisiyle ters yönlüdür. Bu iki etmenin karıştırılması, farklılık rantına her tür yanlış itirazın yöneltilmesine yol açmıştır.

Demek ki, toplam rant, ekilen alanın sadece genişlemesi ve bununla bağlantılı olarak toprakta daha fazla sermaye ve emek kullanılması yoluyla büyür.

Ama en önemli nokta şudur: Varsayım gereği, farklı toprak türlerinin acre başına hesaplanmış rantlarının oranlarının ve bu nedenle her bir acre'a yatırılan sermayeye göre hesaplanan rant oranlarının aynı kalmasına karşın, şununla karşılaşırız: I'le Ia'yı (ekilen alanların ve bunlara

yatırılan sermayelerin aynı oranlarda büyüdüğü örnek) karşılaştırırsak, toplam alan nasıl ekilen alanla aynı oranda büyüdüyse, yani ikisi de nasıl iki katına çıktıysa, toplam rant için de aynısının geçerli olduğunu görürüz. Acre sayısı nasıl 4'ten 8'e çıktıysa, o da aynı şekilde 18 sterlinden 36 sterline çıkmıştır.

4 acre'lık toplam alanı alırsak, bundan elde edilen toplam rant 18 sterlindi ve dolayısıyla rant getirmeyen toprak da dâhil edildiğinde ortalama rant $4^1/_2$ sterlindi. Örneğin, 4 acre'ın da sahibi olan bir toprak sahibi böyle hesaplayabilirdi; bütün bir ülkenin ortalama rantı da istatistiksel olarak şu şekilde hesaplanır. 18 sterlinlik toplam rant, 10 sterlinlik bir sermayenin kullanılmasıyla elde edilir. Bu iki sayının oranına rant oranı diyoruz; yani, burada, rant oranı %180'dir.

Ekilen alanın 4 acre yerine 8 acre olduğu, ama tüm toprak türlerinin büyümeden aynı oranda pay aldığı Ia'da da aynı rant oranı elde edilir. 36 sterlinlik toplam rant, ekilen alan 8 acre ve kullanılan sermaye 20 sterlinken acre başına $4^1/_2$ sterlinlik bir ortalama rantı ve %180'lik bir rant oranını verir.

Buna karşılık, büyümenin asıl olarak daha kötü iki toprak türüyle bağlantılı olarak gerçekleştiği Ib'yi ele alırsak, 12 acre için 42 sterlinlik bir rantla, yani acre başına $3^1/_2$ sterlinlik bir ortalama rantla karşılaşırız. Yatırılan toplam sermaye 30 sterlindir ve dolayısıyla rant oranı %140'tır. Yani, acre başına ortalama rantta 1 sterlinlik bir azalma olmuş ve rant oranı %180'den ve %140'a düşmüştür. Bir başka deyişle, burada, toplam rant 18 sterlinden 42 sterline çıkarken, hem acre başına hem de sermaye üzerinden hesaplanan ortalama rant düşer; bu düşme, üretimdeki büyümeyle birlikte gerçekleşir, ama onunla aynı oranda değildir. Söz konusu düşme, her bir toprak türü için hem acre başına hem de yatırılan sermayeye göre hesaplanan rantın aynı kalmasına rağmen gerçekleşir ve böyle olmasının nedeni, büyümenin $^3/_4$'ünün, hiç rant getirmeyen A toprağı ile yalnızca en düşük rantı getiren B toprağının payına düşmesidir.

Ib örneğinde, genişlemenin tümü A toprağıyla bağlantılı olsaydı, A'da 9 acre, B'de 1 acre, C'de 1 acre ve D'de 1 acre olurdu. Toplam rant önceki miktarı olan 18 sterlin düzeyinde kalır, dolayısıyla da 12 acre üzerinden acre başına ortalama rant $1^1/_2$ sterlin olurdu; ve yatırılan 30 sterlinlik sermaye üzerinden 18 sterlinlik rant, %60'lık bir rant oranını verirdi. Toplam rant büyümemişken, hem acre başına hem de kullanılan sermaye üzerinden ortalama rant çok azalmış olurdu.

Son olarak, Ic'yi I ve Ib'yle karşılaştıralım. I'le karşılaştırıldığında, hem alan hem de yatırılan sermaye üç katına çıkmıştır. 12 acre üzerinden elde edilen toplam rant 72 sterlindir, yani acre başına rant I'deki gibi

$4^1/_2$ sterlin değil 6 sterlindir. Yatırılan sermaye üzerinden rant oranı (72 sterlin : 30 sterlin), %180 yerine %240'tır. Toplam ürün 10 quarter'dan 36 quarter'a çıkmıştır.

Ekilen acre'ların toplam sayısının, kullanılan sermayenin ve ekilen toprak türleri arasındaki farkların aynı, ama dağılımın farklı olduğu Ib'yle karşılaştırıldığında, ürün miktarı 26 quarter yerine 36 quarter, acre başına ortalama rant $3^1/_2$ sterlin yerine 6 sterlin ve öndelenmiş olan eşit büyüklükteki toplam sermaye üzerinden rant oranı %140 yerine %240'tır.

Ia, Ib, Ic tablolarındaki farklı durumları ister farklı ülkelerde aynı anda yan yana bulunan durumlar olarak, isterse aynı ülkedeki birbirlerini izleyen durumlar olarak ele alalım, bu tartışmadan çıkan sonuçlar şunlardır: En kötü, rantsız toprağın getirisi aynı kaldığı için tahıl fiyatı değişmezken; ekilmiş olan farklı toprak sınıflarının verimlilik farkları aynı kalırken; dolayısıyla her bir toprak sınıfında, ekilen alanların aynı özdeş parçalarına (acre'lara) eşit büyüklükte sermaye yatırımları yapıldığında aynı miktarlarda ürün elde edilirken; dolayısıyla, toprak türlerinin acre başına rantları arasındaki oranlar değişmezken ve aynı türdeki her bir toprak parçasına yatırılan sermaye üzerinden aynı rant oranı elde edilirken: *Birincisi*, tüm büyümenin rantsız toprağın payına düşmesi durumu dışında, toplam rant, ekilen alanın genişlemesiyle ve dolayısıyla sermaye yatırımlarının artmasıyla birlikte büyür. *İkincisi*, hem acre başına ortalama rant (toplam rantın ekili acre'ların toplam sayısına bölümü) hem de ortalama rant oranı (toplam rantın yatırılan toplam sermayeye bölümü) çok ciddi şekillerde farklılaşabilir; ikisi, aynı yönde olmakla birlikte, farklı oranlarda değişebilir. Tüm büyümenin rantsız A toprağında gerçekleşmesi durumu bir yana bırakılırsa, acre başına ortalama rantın ve tarıma yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranının, farklı toprak sınıflarının ekili toplam alandaki paylarının oranlarına, ya da, aynı anlama gelmek üzere, kullanılan toplam sermayenin farklı verimliliklere sahip olan toprak türlerine ne şekilde bölündüğüne bağlı olduğu görülür. Ekilen toprak ister çok isterse az olsun ve dolayısıyla (büyümenin yalnızca A'da gerçekleştiği durum istisnasıyla) toplam rant ister daha büyük isterse daha küçük olsun, farklı toprak türlerinin toplam ekili arazideki oranları değişmeden kaldığı sürece, acre başına ortalama rant ya da kullanılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı aynı kalır. Ekilen alanların genişlemesiyle ve sermaye yatırımlarının büyümesiyle birlikte toplam rantın yükselmesine ve hatta ciddi bir şekilde yükselmesine rağmen, rantsız ya da yalnızca sınırlı miktarda farklılık rantı getiren araziler, daha iyi ve yüksek rant getiren arazilere göre daha fazla genişlerse, acre

başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı düşer. Daha iyi arazilerin toplam alanın görece daha büyük bir kısmını oluşturması ve bu nedenle bunların payına görece daha fazla sermaye yatırımının düşmesi ölçüsünde, tersine, acre başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı yükselir.

Dolayısıyla, istatistik çalışmalarında ya aynı dönemdeki farklı ülkeleri ya da aynı ülkedeki farklı dönemleri karşılaştırırken çoğu zaman yapıldığı üzere, toplam ekili alanın acre ya da hektar başına ortalama rantı ele alınırsa, acre başına rantın ortalama yüksekliğinin ve bu nedenle aynı zamanda toplam rantın belirli ölçülerde (ama hiçbir şekilde aynı ölçülerde değil, daha hızlı büyüyen ölçülerde) bir ülkedeki tarımın göreli değil mutlak verimliliğine, yani eşit büyüklükteki alanlarda ortalama olarak sağladığı ürünlerin miktarına karşılık geldiği görülür. Çünkü, daha iyi toprak türleri toplam alanda ne kadar büyük bir paya sahip olursa, aynı sermaye yatırımıyla ve aynı büyüklükteki bir alanda elde edilen ürün miktarı ve acre başına ortalama rant o kadar daha fazla olur. Tersi durumda tersi olur. Böylece, rant, farklılık verimliliği oranıyla değil, mutlak verimlilikle belirleniyor görünür ve böylece farklılık rantı yasası da geçersizleşmiş görünür. Bu nedenle belirli görüngüler reddedilir ya da bunları, ortalama tahıl fiyatlarındaki var olmayan farklılıklarla ve ekili arazilerdeki var olmayan farklılık verimliliğiyle açıklama girişiminde bulunulur; bu görüngülerin temelinde, basitçe, toplam rantın, ister toplam ekili alana isterse (rantsız toprağın verimliliği aynıyken, yani üretim fiyatları aynıyken ve farklı toprak türleri arasındaki farklar aynıyken) toprağa yatırılan toplam sermayeye oranının, sadece acre başına rantla ya da sermaye üzerinden rant oranıyla belirlenmekle kalmaması, aksine, her bir toprak türünün toplam ekili acre sayısı içindeki göreli acre sayısıyla ya da aynı anlama gelmek üzere kullanılan toplam sermayenin farklı toprak türleri arasındaki dağılımıyla da belirlenmesi yatar. Bu olgu bugüne kadar şaşırtıcı bir şekilde tümüyle gözden kaçırılmıştır. Her durumda, görülüyor ki (ve bu incelememizin ilerlemesi açısından önemlidir), fiyatlar aynı kalırken, ekili alanların verimlilikleri arasındaki farklar aynı kalırken ve gerçekten rant getiren tüm toprak sınıflarında ya da gerçekten rant getiren her tür sermaye üzerinden acre başına rant ya da acre başına yatırılmış sermaye üzerinden rant oranı aynı kalırken, ekili alanların sadece yaygın olarak genişlemesi yoluyla, acre başına ortalama rantın göreli yüksekliği ve ortalama rant oranı ya da toplam rantın toprağa yatırılan toplam sermayeye oranı yükselebilir ya da düşebilir.

Farklılık Rantı I'le ilgili olarak, kısmen Farklılık Rantı II için de geçerli olan aşağıdaki eklerin yapılması gerekir.

Birincisi: Fiyatlar değişmezken ve ekili arazilerin farklılık verimlilikleri aynı kalırken, acre başına ortalama rantın ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranının, ekili alanların genişlemesiyle nasıl yükselebileceği görüldü. Bir ülkedeki tüm topraklar mülk edinilir edinilmez ve toprağa yapılan sermaye yatırımları, tarımsal faaliyetler ve nüfus belirli bir düzeye ulaşır ulaşmaz (kapitalist üretim tarzı egemen üretim tarzı olur olmaz ve tarımı da emri altına alır almaz hepsi elde bulunan koşullar), herhangi bir kalitedeki ekilmemiş toprağın fiyatı (sadece farklılık rantının var olması koşuluyla), aynı kaliteye ve eş değer konuma sahip olan ekili arazilerin fiyatıyla belirlenir. Bu toprağın rant getirmemesine rağmen, fiyat aynıdır (ekime açma maliyetleri düşüldükten sonra). Gerçi, toprağın fiyatı, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey değildir; ama ekili arazilerin fiyatları söz konusu olduğunda da sadece gelecekteki rantlar ödenir; örneğin, standart faiz oranı %5'se yirmi yıllık rantlar tek seferde ve önceden ödenir. Toprak satıldığında, rant getiren toprak olarak satılır ve rantın beklenen rant olması (bu, burada, sadece görünürde böyle olmasına karşın, toprağın ürünü sayılır), ekili olmayan toprağı ekili topraktan farklılaştırmaz. Ekili olmayan arazinin fiyatı, toplamını oluşturduğu rantlar gibi, arazi gerçekten kullanılmadıkça tümüyle hayalîdir. Ama alıcı bulunur bulunmaz, bu şekilde *a priori* [önsel olarak] belirlenir ve gerçekleştirilir. Dolayısıyla, bir ülkenin gerçek ortalama rantı, o ülkenin gerçek ortalama yıllık toplam rantıyla ve bunun ekili toplam alana oranıyla belirleniyorsa, ekili olmayan toprağın fiyatı da ekili toprağın fiyatıyla belirlenir ve bu nedenle sermaye yatırımının ve bunun ekili arazilerdeki sonuçlarının bir yansımasından başka bir şey değildir. En kötü toprak dışındaki tüm toprak türleri rant getirdiğinden (ve bu rant, Farklılık Rantı II'de göreceğimiz üzere, sermaye miktarıyla ve ona karşılık gelen ekim yoğunluğuyla birlikte arttığından), ekili olmayan toprak parçalarının nominal fiyatları bu şekilde oluşur ve bunlar sahipleri için birer meta, birer zenginlik kaynağı olur. Bu, ekili olmayan kısımlar da dâhil olmak üzere tüm alanın toprak fiyatının artmasının nedenini de açıklar. (Opdyke.) Toprak spekülasyonu, örneğin ABD'de, sadece, sermaye ile emeğin ekili olmayan toprak üzerindeki bu yansımasına dayanır.

İkincisi. Genel olarak ekili alanlarının genişlemesi, ya daha kötü topraklara doğru gerçekleşir, ya da, ne şekilde var olduklarına bağlı olarak, verili farklı toprak türlerine farklı oranlarda dağılır. Kuşkusuz, daha kötü topraklara doğru genişleme hiçbir zaman gönüllü bir şekilde gerçekleşmez; sadece, kapitalist üretim tarzının varlığında yükselen fiyatların

ve her tür üretim tarzında zorunluluğun sonucu olabilir. Ne var ki bu mutlak bir zorunluluk değildir. Daha kötü topraklar, genç ülkelerde ekili alanların her tür genişlemesi sırasında belirleyici olan konumları nedeniyle, görece daha iyi olanlara tercih edilir; ayrıca, belirli bir bölgenin toprak oluşumu bir bütün olarak bakıldığında verimli sınıfa girse bile, tek tek bakıldığında daha iyi ve daha kötü topraklar karışık bir şekilde iç içe geçer ve daha kötü topraklar, sadece daha iyi olanlarıyla bağlantıları nedeniyle bile, ekime açılmak zorunda olur. Daha kötü toprakların daha iyi olanlarıyla yan yana olması durumunda, daha iyi topraklar, ekime açılmış ya da açılacak olan alanlarla bağlantılı olmayan verimli topraklar karşısında daha kötü olanlarına avantaj sağlar.

Örneğin, Michigan eyaleti, tahıl ihraç eden ilk batı eyaletlerinden biri olmuştu. Eyaletin toprakları genel olarak kötü. Ama New York eyaletine komşu olması ve göller ve Erie Kanalı aracılığıyla su bağlantılarının bulunması, ilk aşamada, toprakları doğal olarak daha verimli olan daha batıdaki eyaletlerin önüne geçmesini sağlamıştı. Michigan eyaleti örneği, New York eyaletiyle karşılaştırıldığında, daha iyi topraktan daha kötü toprağa geçişi de gösteriyor. Başta batısındakiler olmak üzere New York eyaletinin toprakları, özellikle buğday yetiştiriciliği için çok daha verimlidir. Bu verimli topraklar aşırı sömürülerek verimsiz kılındı ve sonunda Michigan'ın toprakları daha verimli görünmeye başladı.

> "1838'de, Buffalo'dan batıya gemilerle buğday unu gönderiliyordu; ve bunun başlıca arz kaynakları New York'un ve Yukarı Kanada'nın buğday bölgeleriydi. Bugün, yani yalnızca on iki yıl sonra, muazzam miktarlarda buğday ve un batıdan, Erie Gölü çevresinden getiriliyor ve Buffalo'dan ve komşu Blackrock limanında gemilere yüklenerek Erie Kanalı yoluyla doğuya gönderiliyor ... Batı eyaletlerinden büyük miktarlarda ürün gelmesi (Avrupa'daki kıtlık yıllarında bu gelişler doğal olmayan bir şekilde canlanmıştı) nedeniyle ... New York'un batısında buğday değersizleşti, buğday yetiştiriciliği daha az gelir getirir oldu ve New York'taki çiftçilerin dikkati, daha çok, hayvancılık ve mandıracılığa, meyveciliğe ve Kuzeybatının onlarla doğrudan doğruya rekabet etmesine izin vermeyeceklerini düşündükleri diğer kırsal ekonomi dallarına yöneldi." (J. W. Johnston, *Notes on North America,* London 1851, I., s. 222, 223.)

Üçüncüsü. Sömürgelerdeki ve genel olarak genç ülkelerdeki toprakların, bu ülkelerin daha düşük fiyatlarla tahıl ihraç edebilmesi nedeniyle, zorunlu olarak daha büyük bir doğal verimliliğe sahip oldukları, yanlış bir varsayımdır. Bu örneklerde, tahıl, değerinden azına satılmakla kalmaz, üretim fiyatından azına, yani daha yaşlı ülkelerdeki ortalama kâr oranıyla belirlenen üretim fiyatından azına satılır.

Eğer, Johnston'ın söylediği gibi (s. 223),

> "her yıl Buffalo limanına gelen büyük miktarlardaki buğdayın kaynağını oluşturan bu yeni eyaletlerde büyük bir doğal üretkenliğin ve sınırsız genişlikteki zengin toprakların bulunduğunu düşünme alışkanlığına sahipsek,"

bu, her şeyden önce, iktisadi koşulların bir sonucudur. Örneğin Michigan gibi bir bölgenin tüm halkı başlangıçta neredeyse sadece tarımla ve özellikle de sanayi ürünleriyle ve tropikal ürünlerle mübadele edebilecekleri tek ürün türü olan temel ürünlerin üretimiyle uğraşır. Bu nedenle tüm fazla ürünleri tahıl şeklinde görünür. Bu durum, modern dünya pazarı temeli üzerinde kurulmuş olan sömürge devletlerini başından itibaren daha eski devletlerden ve özellikle de antik dönem devletlerinden ayırır. Başka koşullar altında kendilerinin üretmek zorunda kalacağı giysiler, aletler vb. bitmiş ürünleri dünya pazarından alırlar. ABD'nin güney eyaletleri ancak bu tür bir temel üzerinde pamuğu ana ürünleri yapabildi. Dünya pazarındaki iş bölümü bunu yapmalarına izin verir. Bu nedenle, yenilikleri ve nüfuslarının görece az olması göz önünde bulundurulduğunda çok büyük bir fazla ürün üretiyor *görünüyorlarsa*, bunun nedeni, topraklarının verimliliği ya da emeklerinin verimliliği değil, emeklerinin tek yanlı biçimi ve bu nedenle emeklerini barındıran fazla ürünlerinin tek yanlı biçimidir.

Ama ayrıca, iklim koşulları tümüyle elverişsiz değilse, daha önce herhangi bir uygarlığa ev sahipliği yapmayan ve ekime yeni açılan görece az verimli toprağın en azından üst katmanlarında, bu toprağın uzunca bir süre boyunca ve tümüyle yüzeysel bir şekilde ekilmesi durumunda bile gübre kullanılmadan ürün vermesini sağlayacak miktarda kolay çözünen bitki besin maddeleri birikmiş olur. Batıdaki çayırlarda, doğanın kendilerini ekilebilir kılmış olması nedeniyle bunların neredeyse hiçbir ekime açma maliyeti yaratmamaları buna eklenir.[33[a]] Bu tür daha az verimli alanlarda, fazla, toprağın yüksek verimliliğinden, yani acre başına getiriden değil, toprağın ekicisine hiçbir maliyetinin olmaması ya da daha yaşlı ülkelerle karşılaştırıldığında yalnızca ihmal edilebilir bir maliyetinin olması nedeniyle geniş bir alanın yüzeysel bir şekilde ekilebilmesinden kaynaklanır. Örneğin, New York'un, Michigan'ın, Kanada'nın

---

33[a] {Tam da bu tür çayırların ve bozkırların hızlı bir şekilde ekime açılması, Malthus'un "nüfus, geçim araçlarının üzerindeki bir yüktür" şeklindeki çok ünlü önermesini son dönemde bir çocuk masalına çevirdi ve tarımla uğraşanlar arasında, tam tersine, nüfusun üzerinde bir yük olan geçim araçları zorla uzak tutulmazsa, tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkıma sürükleneceği feryatlarının yükselmesine yol açtı. Ama söz konusu bozkırların, çayırların, pampaların, Güney Amerika düzlüklerinin ekime açılması henüz başlangıç aşamasında; dolayısıyla, önümüzdeki dönemde, bunun Avrupa tarımı üzerindeki kökten dönüştürücü etkisi bugüne kadar olduğundan çok farklı şekillerde hissedilecek. –F. E.}

vb. bazı kısımlarında olduğu üzere ortakçılık sözleşmelerinin yapıldığı yerlerde bu durum söz konusudur. Bir aile, diyelim 100 acre'lık bir alanı yüzeysel bir şekilde eker ve acre başına ürünün çok olmamasına karşın, 100 acre'dan elde edilen ürün, satılabilecek olan ciddi bir fazla sağlar. Buna, yapay otlaklara gerek olmadan, doğal otlaklarda yapılan hayvancılığın neredeyse hiçbir maliyetinin bulunmaması da eklenir. Burada, toprağın niteliği değil niceliği belirleyicidir. Kuşkusuz, bu şekilde yüzeysel ekim yapma olanağı, yeni toprağın verimliliğiyle ters orantılı ve ürünlerinin ihraç edilmesiyle doğru orantılı olarak, az çok hızlı bir şekilde tükenir.

> "Ve yine de böyle bir ülke mükemmel ilk ürünler ve hatta buğday hasatları sağlayacak ve ülkenin ilk kaymağını alacak olanlara pazara gönderebilecekleri büyük bir tahıl fazlası sunacaktır." (l.c. s. 224.)

Daha eski uygarlıklara sahip olan ülkelerde, mülkiyet ilişkileri, ekili olmayan toprağın fiyatının ekili toprağın fiyatıyla belirlenen fiyatı vb., bu tür bir yaygın tarımı olanaksız kılar.

Bu nedenle, ne söz konusu toprağın Ricardo'nun düşündüğü gibi çok verimli olmak zorunda olduğu, ne de sadece verimlilikleri aynı olan toprak türlerinin ekime açıldığı, şunlardan anlaşılabilir: 1848 yılında Michigan eyaletinde 465 900 acre'a buğday ekilmişti ve 7 739 300 bushel ya da ortalama olarak acre başına $10^{1}/_{5}$ bushel üretilmişti; bu da, tohumluk buğday çıkarıldıktan sonra acre başına 9 bushel'den daha düşük bir miktar anlamına gelir. Eyaletin 29 *county*'sinden 2'si ortalama olarak acre başına 7 bushel, 3'ü 8, 2'si 9, 7'si 10, 6'sı 11, 3'ü 12, 4'ü 13 bushel ve yalnızca biri 16 ve bir başkası 18 bushel üretmişti. (l.c. s. 225.)

Pratik tarımsal faaliyetler açısından, daha yüksek toprak verimliliği, bu verimliliğin hemen kullanılabilirlik derecesinin daha yüksek olmasıyla çakışır. Bu ikincisi, doğal açıdan yoksul bir toprakta, doğal açıdan zengin bir toprağa göre daha yüksek olabilir; sömürgelere yerleşenlerin ilk el atacakları ve sermaye kıt olduğunda ilk el atmak zorunda olacakları toprak türü budur.

Son olarak: Tıpkı, pamuk ipliği üretiminin her yıl artmasının, iplik fiyatlarının sürekli olarak artmasını gerektirmemesi örneğinde olduğu gibi, A'dan D'ye farklı toprak türleri üzerindeki ekim alanlarının genişlemesi, yani örneğin daha büyük B ve C alanlarının ekime açılması da (biraz önce ele alınan, bugüne kadar ekilmiş olan topraklardan daha kötü olan topraklara başvurmak zorunda kalınması durumu bir yana bırakıldığında), tahıl fiyatlarının daha önce artmış olmasını hiçbir şekilde gerektirmez. Piyasa fiyatlarındaki ciddi yükseliş ya da düşüşler üretim hacmi üzerinde etkide bulunsa bile, bu bir yana bırakıldığında, üretim

üzerinde daraltıcı bir etkide de bulunmayan istisnai derecede canlandırıcı bir etkide de bulunmayan ortalama fiyatlar geçerli olduğunda da, tarımda (kapitalistçe işletilen tüm diğer üretim dallarında olduğu gibi), sürekli olarak, aslında birikimle özdeş olan ve başka üretim tarzlarında doğrudan doğruya nüfus artışının ve sömürgelerde sürekli içeriye göçün yol açtığı aşırı üretim gerçekleşir. Gereksinim durmadan artar ve bu öngörüyle, koşullara bağlı olarak farklı tarım ürünleri için olsa bile, sürekli olarak yeni topraklara yeni sermaye yatırılır. Aslında, buna yol açan şey, yeni sermayelerin oluşumudur. Ama tek tek kapitalistler söz konusu olduğunda, bunların her biri, kendi üretiminin hacmini, kendi gözetimi altında tutabildiği kadarıyla kendi kullanılabilir sermayesiyle ölçer. Onun amacı, pazarda mümkün olduğunca geniş bir yer elde etmektir. Aşırı üretim gerçekleştiriliyorsa, suçu kendinde aramak yerine rakiplerine atar. Tek bir kapitalist, kendi üretimini, verili pazarın daha büyük bir özdeş parçasını ele geçirerek de, pazarın kendisini büyüterek de genişletebilir.

Bölüm

40

Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II)

★ ★ ★

Şimdiye kadar, farklılık rantını, yalnızca, farklı verimliliklere sahip eşit büyüklükteki topraklara yatırılan eşit büyüklükteki sermayelerin üretkenliklerindeki farklılıkların sonucu olarak ele aldık; dolayısıyla, farklılık rantı, en kötü, rantsız toprağa yatırılan sermayenin getirisiyle, daha iyi bir toprağa yatırılan sermayenin getirisi arasındaki farkla belirleniyordu. Burada, farklı toprak parçalarına yapılan sermaye yatırımları yan yana duruyordu; dolayısıyla, her yeni sermaye yatırımı, toprağın daha yaygın bir şekilde ekilmesi, yani ekili alanların genişletilmesi anlamına geliyordu. Ama en sonunda, farklılık rantı, konunun doğası gereği, toprağa yatırılan eşit sermayelerin üretkenliklerinin farklı olmasının bir sonucundan başka bir şey değildi. Peki, sadece sonuçların aynı olması koşuluyla, farklı üretkenlik düzeylerine sahip sermayelerin arka arkaya aynı toprak parçasına yatırılması ile bunların yan yana farklı toprak parçalarına yatırılması arasında herhangi bir fark olabilir mi?

İlk olarak, artık kârın oluşumu açısından bakıldığında, 3 sterlinin üretim fiyatı ve 1 quarter için düzenleyici piyasa fiyatı olacağı şekilde, A'nın bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 1 quarter elde edilirken, B'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 2 quarter ve dolayısıyla 3 sterlinlik bir artık kâr, C'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 3 quarter ve 6 sterlinlik bir artık kâr, D'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 4 quarter ve 9 sterlinlik artık kâr elde

edilmesi ile, aynı sonuca, söz konusu 12 sterlinlik üretim maliyetinin ya da 10 sterlinlik sermayenin, aynı başarıların elde edileceği şekilde aynı sırayla bir ve aynı acre için kullanılması yoluyla ulaşılması arasında herhangi bir farkın bulunmadığı reddedilemez. Her iki durumda da, farklı verimliliklere sahip 4 acre'a yan yana da yatırılsalar bir ve aynı acre'a arka arkaya da yatırılsalar, $2^1/_2$'şer sterlinlik değer parçaları art arda yatırılan 10 sterlinlik bir sermaye söz konusudur; ve çıktılarının farklı olması nedeniyle bunların bir kısmı artık kâr getirmezken, diğerleri, getirileri ile rantsız yatırımın getirisi arasındaki farkla orantılı olarak bir artık kâr sağlar.

Artık kârlar ve sermayenin farklı değer parçaları için elde edilen farklı artık kâr oranları her iki durumda da aynı şekilde oluşur. Ve rant, kendi özünü oluşturan bu artık kârın bir biçiminden başka bir şey değildir. Ama ne olursa olsun, ikinci yöntemde, artık kârların kapitalist kiracı çiftçiden toprak sahibine aktarılmasını içeren biçim değişikliği, yani artık kârın ranta dönüşümü konusunda zorluklarla karşılaşılır. İngiliz kiracı çiftçilerinin resmi tarım istatistiklerine inatla karşı çıkmalarının nedeni budur. Kiracı çiftçiler ile toprak sahiplerinin, sermaye yatırımlarının gerçek getirilerinin saptanması konusundaki mücadelelerinin nedeni budur. (Morton.) Çünkü rant, arazilerin kiralanması sırasında saptanır ve ardından, kira sözleşmesinin süresi boyunca, birbirlerini izleyen sermaye yatırımlarından kaynaklanan artık kârlar kiracı çiftçinin cebine girer. Kiracı çiftçiler bu nedenle uzun süreli kira sözleşmeleri için mücadele eder ve toprak sahiplerinin daha güçlü olması nedeniyle, tersine, her yıl feshedilebilir olan sözleşmelerin (*tenancies at will*) sayısı artar.

Dolayısıyla, şu nokta, başından itibaren açıktır: Eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükteki toprak parçalarına eşit olmayan sonuçlarla yan yana yatırılmalarıyla aynı toprak parçasına arka arkaya yatırılmaları arasında, artık kârların oluşumu yasası açısından herhangi bir fark bulunmasa bile, artık kârların toprak rantına dönüşümü açısından ciddi bir fark vardır. İkinci yöntem bu dönüşümü bir yandan daha dar ve diğer yandan daha değişken olan sınırlara hapseder. Yoğun tarım tekniğinin uygulandığı ülkelerde (ve yoğun tarımdan, iktisadi açıdan, sermayenin yan yana duran toprak parçalarına dağılmak yerine aynı toprak parçasında yoğunlaşmasından başka bir şeyi anlamıyoruz), *Resources of Estates* adlı eserinde Morton'ın açıklamış olduğu üzere, vergi eksperliğinin çok önemli, karmaşık ve zor bir mesleğe dönüşmesinin nedeni budur. Toprakta daha kalıcı iyileştirmeler yapıldığında, kira sözleşmesi sona erdiğinde, toprağın yapay olarak yükseltilen farklılık verimliliği, onun doğal verimliliğiyle örtüşür ve bu nedenle, rant belirlenirken, ge-

nel olarak farklı toprak türleri arasındaki verimlilik farklılıklarına bakılır. Buna karşılık, artık kâr oluşumunun işletme sermayesinin büyüklüğüyle belirlenmesi ölçüsünde, belirli bir büyüklükteki işletme sermayesi için geçerli olan rant miktarı toprağın ortalama rantına eklenir ve bu nedenle, yeni kiracı çiftçinin, aynı yoğun tarım tekniklerini kullanmaya devam etmeye yetecek kadar sermayeye sahip olmasına dikkat edilir.

Farklılık Rantı II incelenirken aşağıdaki noktaların da vurgulanması gerekir:

Birincisi: Bunun temeli ve başlangıç noktası, sadece tarihsel olarak değil, ama aynı zamanda, verili her bir andaki hareketi açısından, Farklılık Rantı I'dir, yani, verimlilikleri ve konumları farklı olan toprak türlerinin aynı anda ve yan yana ekilmesidir; bir başka deyişle, toplam tarım sermayesinin farklı bileşenlerinin farklı kalitelerdeki toprak parçaları üzerinde aynı anda ve yan yana kullanılmasıdır.

Tarihsel olarak bu çok açıktır. Sömürgelerde, bunlara yerleşenlerin yatırabilecekleri sermaye sınırlıdır; üretimin temel unsurları emek ve topraktır. Her bir aile reisi, kendisi ve akrabaları için, diğer sömürge yerleşimcilerinin yanında bağımsız bir iş alanı yaratmaya çalışır. Kapitalist üretim tarzından önceki üretim tarzlarında da gerçek tarımda genel olarak böyle olmuş olmalı. Bağımsız üretim dalları olarak koyun yetiştiriciliğinde ve genel olarak hayvancılıkta, toprak az çok ortaklaşa kullanılır ve bu faaliyetler başından itibaren yaygındır. Kapitalist üretim tarzının çıkış noktası, üretim araçlarının fiilen ya da hukuken ekiciye ait olduğu daha önceki üretim tarzları, bir başka deyişle zanaatçılık tarzındaki bir tarımdır. Konunun doğası gereği, buradan hareketle, önce, üretim araçları adım adım toplulaşır ve bunlar, ücretli emekçilere dönüştürülen dolaysız üreticilerin karşısındaki sermayeye dönüşür. Kapitalist üretim tarzının burada karakteristik biçimiyle ortaya çıkması başlangıçta özellikle koyun yetiştiriciliği ve hayvancılık alanlarında gerçekleşir; ama ardından, bu üretim tarzı, sermayenin görece küçük toprak parçalarında yoğunlaşmasıyla değil, at bakımında ve diğer üretim maliyetlerinde tasarruf sağlanabilmesi için büyük ölçekli üretimle kendisini gösterir; ama, gerçekte, aynı toprakta daha fazla sermayenin kullanılması söz konusu olmaz. Ayrıca, tarım belirli bir düzeye ulaştığında ve toprakta bu düzeye karşılık gelen bir tükenme gerçekleştiğinde, (burada aynı zamanda daha önce üretilmiş olan üretim araçları anlamına gelen) sermayenin toprağın ekilip biçilmesindeki belirleyici öge hâline gelmesi, çiftçiliğin doğal yasalarından kaynaklanır. Ekilen alanlar henüz ekilmemiş olanlara oranla

görece sınırlıyken ve toprağın gücü henüz tüketilmemişken (ve gerçek tarımın ve bitkilerle beslenmenin ağır basmasından önceki, hayvancılığın ve etle beslenmenin yaygın olduğu dönemde bu durum geçerlidir), yeni başlamakta olan üretim tarzı, köylü üretiminin karşısına, asıl olarak, *bir* kapitalist adına ekilen alanın büyüklüğüyle, yani yine sermayenin daha geniş toprak parçaları üzerinde yaygın şekilde kullanılmasıyla çıkar. Dolayısıyla, Farklılık Rantı I'in, çıkış noktasını oluşturan tarihsel temel olduğu başından itibaren akılda tutulmalıdır. Diğer yandan, Farklılık Rantı II'nin hareketi, verili her bir anda, yalnızca, kendisi de yine Farklılık Rantı I'in alacalı temelini oluşturan bir alanda ortaya çıkar.

İkincisi: Farklılık Rantı II'de, verimlilik farklılıklarına, sermayenin (ve kredi elde edebilirliğin) kiracı çiftçiler arasındaki dağılımındaki farklılıklar da eklenir. Gerçek imalatçılıkta, her bir iş dalında, kısa bir süre içinde, bir asgari işletme büyüklüğü ve buna karşılık gelen bir asgari sermaye oluşur ve bunlara ulaşamayan tek tek işletmelerin başarı şansı kalmaz. Aynı şekilde, her bir iş dalında, bu asgari sermayeyi aşan, normal bir ortalama sermaye miktarı oluşur; üreticilerin çoğunluğu bu sermaye miktarını kullanabilmek zorundadır ve kullanır. Bunun üzerine çıkanlar ekstra kâr oluşturabilir; altında kalanlar ortalama kârı elde edemez. Tarımdaki kapitalist üretim tarzının klasik ülkesi olan İngiltere'de görülebildiği üzere, kapitalist üretim tarzı, tarımı yalnızca yavaş ve eşitsiz bir şekilde ele geçirir. Serbest tahıl ithalatı yoksa ya da hacminin sınırlı olması nedeniyle bunun etkisi sınırlıysa, piyasa fiyatını, daha kötü topraklarda, yani ortalama üretim koşullarına göre daha elverişsiz koşullar altında çalışan üreticiler belirler. Tarımda kullanılan ve genel olarak tarımda kullanılabilecek olan toplam sermaye kütlesinin büyük bir kısmı onların ellerinde bulunur.

Örneğin, köylünün kendi küçük parselinde çok emek kullandığı doğrudur. Ama bu, yalıtılmış ve üretkenliğin hem toplumsal hem de maddi nesnel koşullarından yoksun bırakılmış emektir.

Bu durum, gerçek kapitalist çiftçilerin, artık kârın bir kısmına el koyabilmesine yol açar; en azından bu nokta açısından bakıldığında, kapitalist üretim tarzı tarımda da imalatçılıkta olduğu kadar eşit bir şekilde gelişseydi, bu mümkün olmazdı.

Önce, artık kârın toprak rantına dönüşmesinin koşullarıyla ilgilenmeden, yalnızca, Farklılık Rantı II'de artık kârın oluşumu üzerinde duralım.

Bu durumda, Farklılık Rantı II'nin, sadece, Farklılık Rantı I'in bir başka ifadesi olduğu, ama özünde onunla çakıştığı açıktır. Farklı toprak türlerinin verimlilik farklılıkları, Farklılık Rantı I'de, yalnızca, toprağa ya-

tırılan sermayelerin, büyüklükleri aynıyken ya da oransal büyüklükleri açısından ele alındıklarında, eşit olmayan sonuçlar, yani ürünler vermeleri ölçüsünde etkide bulunur. Bu eşitsizliğin, aynı toprak parçasına arka arkaya yatırılan farklı sermayeler için mi, yoksa, farklı türlerdeki çok sayıda toprak parçasına yatırılan sermayeler için mi ortaya çıktığı, verimlilik farkında ya da onun ürününde ve dolayısıyla da daha verimli şekillerde yatırılan sermaye parçaları için farklılık rantının oluşumunda herhangi bir değişikliğe yol açamaz. Daha önce olduğu gibi, eşit sermaye yatırımları için verimlilik farklılıkları gösteren şey, topraktır; tek fark, Farklılık Rantı I'de, farklı toprak türlerinin, toplumsal sermayenin kendilerine yatırılmış olan eşit büyüklükteki farklı kısımları için yaptıkları şeyi, burada, aynı toprağın, farklı parçaları arka arkaya yatırılan bir sermaye için yapmasıdır.

Tablo I'de* farklı kiracı çiftçilerin $2^1/_2$'şer sterlinlik bağımsız sermayeleri şeklinde dört toprak türü olan A, B, C ve D'nin birer acre'ına yatırılmış olan 10 sterlinlik aynı sermaye, bunun yerine, birinci yatırımın 4 quarter, ikincisinin 3, üçüncüsünün 2, sonuncusunun 1 quarter vereceği (ya da ters yöndeki sıranın izleneceği) şekilde D'nin bir ve aynı acre'ına arka arkaya yatırılsaydı, üretim fiyatı 3 sterlin olan buğdayın arzı gerekli kalmayı sürdürdükçe, getirisi en düşük olan sermaye parçasının sağladığı bir quarter'ın 3 sterline eşit olan fiyatı, farklılık rantı getirmez, ama üretim fiyatını belirlerdi. Ve varsayımımıza göre kapitalist üretim tarzı egemen olduğundan, yani 3 sterlinlik fiyat, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin genel olarak sağladığı ortalama kârı içerdiğinden, $2^1/_2$'şer sterlinlik diğer üç kısım, ürün miktarlarındaki farklara bağlı olarak artık kâr sağlar, çünkü bu ürünler kendi üretim fiyatlarına değil, getirisi en az olan $2^1/_2$ sterlinlik yatırımın üretim fiyatına satılır; getirisi en az olan yatırım, rant getirmeyen ve ürününün fiyatı, üretim fiyatları hakkındaki genel yasaya göre düzenlenen bir yatırımdır. Artık kârların oluşumu Tablo I'dekiyle aynı olurdu.

Farklılık Rantı I'in, Farklılık Rantı II'nin ön şartı olduğu burada bir kez daha görülüyor. Burada, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin sağladığı en düşük ürün miktarının, yani en kötü toprakta sağladığı ürün miktarının 1 quarter olduğu kabul ediliyor. Diyelim ki, D toprak türünün kiracı çiftçisi, ona karşılığında 3 quarter farklılık rantı ödediği 4 quarter sağlayan $2^1/_2$ sterlin dışında, aynı toprakta, en kötü A toprağındaki eşit büyüklükteki bir sermaye gibi ona 1 quarter sağlayan $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye kullansın. O zaman, bu, rantsız bir sermaye yatırımı olurdu, çünkü ona yalnızca ortalama kârı sağlardı. Ranta dönüşecek olan bir

* Bkz. MEW, Band 25, s. 674 [elinizdeki kitap, s. 658]. –*Almanca ed.*

artık kâr var olmazdı. Ama diğer yandan, D üzerindeki bu ikinci sermaye yatırımının azalan getirisi de kâr oranı üzerinde herhangi bir etkide bulunmazdı. A toprak türünün ek bir acre'ına $2^1/_2$ sterlinlik yeni bir yatırımın yapılmasıyla aynı şey olurdu; artık kâr ve dolayısıyla A, B, C ve D toprak türlerinin farklılık rantları bundan hiçbir şekilde etkilenmezdi. Ama kiracı çiftçi için, D üzerindeki $2^1/_2$ sterlinlik bu ek yatırım, D'nin bir acre'ına başlangıçta yaptığı $2^1/_2$ sterlik yatırım varsayım gereği ne kadar kârlıysa (ve bunun 4 quarter sağlamasına rağmen), o kadar kârlı olurdu. Bunun ötesinde, $2^1/_2$'şer sterlinlik başka iki sermaye yatırımının birincisi 3 quarter ve ikincisi 2 quarter ek ürün sağlasa, D üzerindeki 4 quarter ve bu nedenle 3 sterlinlik bir artık kâr sağlamış olan $2^1/_2$ sterlinlik ilk yatırımın getirisiyle karşılaştırıldığında yine azalma gerçekleşmiş olurdu. Ama bu yalnızca artık kârın miktarındaki bir azalma olurdu ve ne ortalama kârı ne de düzenleyici üretim fiyatını etkilerdi. Böylesi bir etki, yalnızca, azalan artık kâr oranlarını sağlayan ek üretim A'nın üretimini gereksiz kılsaydı ve böylece A'nın bir acre'ını ekim alanlarının dışına atsaydı ortaya çıkardı. Bu durumda, D'nin bir acre'ı üzerindeki ek sermaye yatırımlarının verimliliklerinin azalması, üretim fiyatındaki bir düşüşle birlikte gerçekleşirdi ve üretim fiyatı, örneğin, B'nin bir acre'ının rantsız, yani piyasa fiyatını düzenleyen toprak hâline gelmesi durumunda, 3 sterlinden $1^1/_2$ sterline düşerdi.

D'den elde edilen ürün, geçmişte 4 quarter'a eşitken, şimdi 4 + 1 + 3 + 2 = 10 quarter'a eşit olurdu. Ama B tarafından düzenlenen quarter fiyatı $1^1/_2$ sterline düşmüş olurdu. Daha önce D'den elde edilen para cinsinden rant 9 sterline eşitken, D ile B arasındaki fark 10 – 2 = 8 quarter ve quarter başına $1^1/_2$ sterlin üzerinden 12 sterline eşit olurdu. Buna dikkat edilmeli. $2^1/_2$'şer sterlinlik iki ek sermaye üzerinden elde edilen artık kârın oranındaki azalmaya rağmen, acre üzerinden hesaplandığında, rantın yüksekliği %$33^1/_3$ oranında artmış olurdu.

Örneğin Ricardo'nun farklılık rantını tümüyle tek yanlı bir şekilde ve basit bir konu olarak ele almasına karşın, genel olarak farklılık rantının ve özellikle de I. biçimle bir arada bulunan II. biçimde ne kadar karmaşık kombinasyonlara yol açabildiği bunlardan anlaşılabiliyor. Örneğin, yukarıdaki örnekte, düzenleyici piyasa fiyatı düşüyor ve aynı zamanda verimli arazilerdeki rant büyüyor ve böylece hem mutlak ürün hem de mutlak artık ürün artıyor. (Farklılık Rantı I'de, alçalan sıranın izlenmesi durumunda, acre başına mutlak artık ürünün değişmeden kalmasına ya da hatta azalmasına rağmen göreli artık ürün ve dolayısıyla acre başına rant artabilir.) Ama aynı zamanda, arka arkaya ve aynı toprağa yapılan sermaye yatırımlarının verimliliği, bunların büyük

bir kısmının daha verimli arazilere yapılmasına rağmen, azalıyor. (Hem ürünü hem de üretim fiyatlarını ilgilendiren) bir açıdan bakıldığında, emeğin üretkenliği artmıştır. Bir başka açıdan bakıldığında azalmıştır, çünkü aynı topraktaki farklı sermaye yatırımları için artık kâr oranı ve acre başına artık ürün azalır.

Ardışık sermaye yatırımlarının verimlilikleri azalırken, Farklılık Rantı II, yalnızca, bu sermaye yatırımlarının sadece en kötü A toprağına yapılabilir olması durumunda, üretim fiyatının artmasıyla ve üretkenliğin mutlak olarak azalmasıyla zorunlu olarak bir arada bulunurdu. A'nın, $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımıyla üretim fiyatı 3 sterlin olan 1 quarter sağlayan bir acre'ı, $2^1/_2$ sterlinlik ek bir yatırım yapıldığında, yani 5 sterlinlik bir toplam yatırımla, toplam olarak yalnızca $1^1/_2$ quarter sağlarsa, bu $1^1/_2$ quarter'ın üretim fiyatı 6 sterlin ve bir quarter'ın üretim fiyatı 4 sterlin olur. Sermaye yatırımları artarken üretkenlikte gerçekleşen her azalma, daha iyi toprak türlerinde sadece fazla artık ürünün azalması anlamına gelirken, burada, acre başına üründeki bir göreli azalma anlamına gelirdi.

Ama konunun doğası gereği, yoğun tarımın gelişmesiyle, yani aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarıyla birlikte, üretkenlik azalması, asıl olarak daha iyi toprak türlerinde gerçekleşir ya da daha çok bunlarda gerçekleşir. (Daha önce kullanılabilir olmayan toprakları kullanılabilir topraklara dönüştüren kalıcı iyileştirmelerden söz etmiyoruz.) Dolayısıyla, ardışık sermaye yatırımlarının verimliliklerindeki azalma, asıl olarak, tarif edilen şekilde etkide bulunmak zorundadır. Daha iyi olan toprak seçilir, çünkü, verimliliğin, sadece kullanılabilir kılınmaları gereken doğal ögelerinin en fazlasını içerdiğinden, ona yatırılan sermayenin kâr getirmesi beklentisini en çok bu toprak sağlar.

İngiltere'de, tahıl yasalarının kaldırılmasından sonra tarım daha da yoğunlaştığında, daha önce buğday yetiştirilen toprakların büyük bir bölümü başka amaçlar doğrultusunda, özellikle de otlaklar olarak kullanılırken, buğday yetiştirmeye en uygun olan verimli arazilerin fazla suları tahliye edilmiş ve bunlar başka şekillerde iyileştirilmişti; böylece, buğday yetiştiriciliğine ayrılan sermaye daha sınırlı bir alanda toplanmıştı.

Bu durumda (ve en iyi toprağın en yüksek artık kârı ile rantsız A toprağının ürünü arasında yer alan olası tüm artık oranları, burada, acre başına artık ürünün göreli değil mutlak artışıyla çakışır), yeni oluşan artık kâr (gelecekteki rant), daha önceki ortalama kârın ranta dönüştürülmüş olan kısmını (ürünün daha önce ortalama kârı temsil eden kısmını) değil, kendisini ranta dönüştürmüş olan ek artık kârı temsil eder.

Buna karşılık, yalnızca, tahıl talebi, piyasa fiyatının A'nın üretim fiyatının üzerine çıkmasına ve bu nedenle A, B ya da başka herhangi bir sınıfta artık ürünün yalnızca 3 sterlinin üzerindeki bir fiyatla sağlanabilmesine yol açacak kadar yükselmiş olsaydı, yalnızca bu durumda, A, B, C ve D sınıflarından herhangi birindeki ek sermaye yatırımının getirisindeki azalma, üretim fiyatının ve düzenleyici piyasa fiyatının artışıyla bağlantılı olurdu. Bu, uzun sürmüş olsaydı ve ek bir miktar A toprağının (en azından A kalitesindeki toprağın) ekilmesine yol açmasaydı ya da başka etkiler daha ucuz bir arzı beraberlerinde getirmeseydi, başka koşullar aynı kalırken, işçi ücretleri ekmeğin pahalılaşması nedeniyle yükselirdi ve kâr oranı buna bağlı olarak düşerdi. Bu durumda, artan talebin A'dan kötü toprakların ekime açılmasıyla mı yoksa dört toprak türünden herhangi birine ek sermaye yatırımlarıyla mı karşılandığı herhangi bir önem taşımazdı. Kâr oranındaki düşüşle bağlantılı olarak farklılık rantı artardı.

Zaten ekilip biçilmekte olan toprak türlerine sonradan eklenen sermayelerin verimliliğinin azalmasının üretim fiyatının artmasına, kâr oranının düşmesine ve daha yüksek farklılık rantlarının oluşumuna (çünkü, farklılık rantları, verili koşullar altında, tüm topraklarda, tıpkı piyasa fiyatını şimdi A'dan kötü bir toprak düzenliyormuş gibi artardı) yol açabileceği bu bir durum, Ricardo tarafından, Farklılık Rantı II'nin tüm oluşumunu indirgediği biricik durum, normal durum olarak gösterilir.

Yalnızca A toprak türü ekilseydi ve bunun üzerindeki ardışık sermaye yatırımları, üründeki orantılı bir büyümeyle bağlantılı olmasaydı, yine bu durum geçerli olurdu.

Dolayısıyla, burada, Farklılık Rantı II'nin varlığında, Farklılık Rantı I tümüyle unutulmaktadır.

Ekili toprak türlerine dayalı arzın yeterli olmadığı ve bu nedenle, yeni, ek ve daha kötü topraklar ekime açılana kadar, ya da, farklı toprak türlerine yatırılan ek sermayenin toplam ürününün yalnızca daha önce geçerli olandan daha yüksek bir üretim fiyatıyla tedarik edilebilir hâle gelmesine kadar, piyasa fiyatının sürekli olarak üretim fiyatının üzerinde kaldığı bu durum dışında, ek sermayelerin üretkenliğindeki oransal azalma, düzenleyici piyasa fiyatı ve kâr oranı üzerinde hiçbir etkide bulunmaz. Bunun dışında, üç olası durum daha vardır:

a) A, B, C ya da D toprak türlerinden herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A'nın üretim fiyatıyla belirlenen kâr oranını getiriyorsa, bu yolla herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla herhangi bir potansiyel rant oluşmaz; sadece, ek bir miktar A toprağı ekime açılmış gibi olur.

b) Ek sermaye daha fazla ürün sağlıyorsa, kuşkusuz, düzenleyici fiyat aynı kaldığında, yeni artık kâr (potansiyel rant) oluşur. Bu her zaman böyle olmak zorunda değildir ve özellikle de, ek üretim, A toprağını ekim alanlarının ve dolayısıyla da rekabet hâlindeki toprak türleri sırasının dışına atıyorsa, böyle olmaz. Bu durumda düzenleyici üretim fiyatı düşer. Bununla bağlantılı olarak işçi ücretleri düşseydi ya da daha ucuz ürünler değişmez sermaye ögeleri hâline girseydi, kâr oranı yükselirdi. Ek sermayenin üretkenlik artışı en iyi toprak türleri olan C'de ve D'de gerçekleşseydi, fiyatın düşmesiyle ve kâr oranının yükselmesiyle bağlantılı olarak ne ölçüde daha fazla artık kârın (dolayısıyla daha fazla rantın) oluşacağı, tümüyle, üretkenliğin ne kadar arttığına ve yeni eklenen sermayelerin miktarına bağlı olurdu. Kâr oranı, işçi ücretleri düşmeden de, değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması yoluyla yükselebilir.

c) Ek sermaye yatırımı, artık kârların azalmasıyla birlikte gerçekleşiyorsa, ama bunun ürünü, aynı miktardaki sermayenin A toprağındaki ürününe göre bir fazla bırakıyorsa, artan arzın A toprağını ekim alanlarının dışına atmaması koşuluyla, her durumda yeni artık kârlar oluşur ve bu, D, C, B ve A'da aynı anda gerçekleşebilir. Buna karşılık, en kötü A toprağı ekim alanlarının dışına atılırsa, düzenleyici üretim fiyatı düşer ve para cinsinden ifade edilen artık kârın ve dolayısıyla farklılık rantının yükselmesi ya da düşmesi, bir quarter'ın azalan fiyatı ile artık kâr oluşturan quarter'ların artan sayısı arasındaki ilişkiye bağlı olur. Ama her durumda, burada dikkat çekici olan nokta, ardışık sermaye yatırımlarının artık kârları azalırken, üretim fiyatının, ilk bakışta göründüğü gibi yükselmek zorunda olmak yerine, düşebilecek olmasıdır.

Azalan artık getiriler sağlayan bu ek sermaye yatırımları, tam olarak, verimlilikleri A ile B, B ile C ve C ile D arasında olan toprak türlerine, sırasıyla $1^1/_2$ quarter, $2^1/_3$ quarter, $2^2/_3$ quarter ve 3 quarter getiren $2^1/_2$'şer sterlinlik dört yeni bağımsız sermayenin yatırılması durumuna karşılık gelir. Artık kâr oranının, her bir örnekte, daha iyi olan topraktaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımıyla karşılaştırıldığında azalacak olmasına karşın, bu toprak türlerinin tümünde, dört ek sermayenin her biri için artık kâr, potansiyel rant oluşurdu. Ve bu dört sermayenin D'ye vb. yatırılmasıyla D ile A arasında dağılması hiçbir fark yaratmazdı.

Şimdi, farklılık rantının iki biçimi arasındaki temel bir farklılığa geliyoruz.

Farklılık Rantı I söz konusu olduğunda, üretim fiyatı ve farklar aynı kalırken, acre başına ortalama rant ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı, toplam rantla birlikte artabilir; ama ortalama, yalnızca bir

soyutlamadır. Burada, acre başına ya da sermaye üzerinden hesaplanan gerçek rant düzeyi aynı kalır.

Buna karşılık, aynı varsayımlar altında, yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rant oranının aynı kalmasına rağmen, acre üzerinden hesaplanan rant miktarı artabilir.

Göreli verimlilik aynı kalırken, A, B, C ve D′nin her birine $2^1/_2$′şer sterlin yerine 5′er sterlin, yani toplamda 10 sterlin yerine 20 sterlin yatırılması yoluyla üretimin iki katına çıktığını varsayın. Bu, söz konusu toprak türlerinin her birinin 1′er acre′ı yerine 2′şer acre′ının aynı kalan maliyetlerle ekilmesiyle tam olarak aynı şey olurdu. Kâr oranı da, onun artık kârla ya da rantla ilişkisi de aynı kalırdı. Ama şimdi, A′nın 2, B′nin 4, C′nin 6, D′nin 8 quarter sağlaması durumunda, bu artışın nedeni, sermaye aynı kalırken verimliliğin iki katına çıkması değil, sermaye iki katına çıkarken verimlilik oranlarının aynı kalması olduğundan, üretim fiyatı daha önce olduğu gibi quarter başına 3 sterlin olarak kalırdı. A′dan elde edilen 2 quarter′ın maliyeti, daha önce 1 quarter′ın maliyeti nasıl 3 sterlindiyse, şimdi de 6 sterlin olurdu. Kâr, 4 toprak türü için de, sadece yatırılan sermayenin iki katına çıkmış olması nedeniyle, iki katına çıkardı. Ama rant da aynı şekilde iki katına çıkardı; B için 1 yerine 2 quarter, C için 2 yerine 4, D için 3 yerine 6 quarter olurdu; ve B, C ve D için para cinsinden rantlar, aynı şekilde, sırasıyla, 6 sterlin, 12 sterlin ve 18 sterlin olurdu. Acre başına ürün gibi, acre başına para cinsinden rant ve dolayısıyla aynı zamanda para cinsinden rantın sermayeleştiği toprak fiyatı da iki katına çıkardı. Bu şekilde hesaplandığında, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant ve dolayısıyla toprak fiyatı yükselir, çünkü hesaplamanın ölçeği olan acre, değişmeyen büyüklükteki bir toprak parçasıdır. Buna karşılık, yatırılmış olan sermayeyle ilişkili bir rant oranı olarak hesaplandığında, rantın oransal büyüklüğünde herhangi bir değişim gerçekleşmemiştir. 36 sterlinlik toplam rant ile yatırılmış olan 20 sterlinlik sermaye arasındaki oran, daha önceki, 18 sterlinlik toplam rant ile yatırılmış olan 10 sterlinlik sermaye arasındaki oranın aynısıdır. Her bir toprak türünün para cinsinden rantı ile ona yatırılmış olan sermaye arasındaki oran için de aynısı geçerlidir; örneğin, C′de, 12 sterlinlik rant ile 5 sterlinlik sermaye arasındaki oran, daha önceki, 6 sterlinlik rant ile $2^1/_2$ sterlinlik sermaye arasındaki oranın aynısıdır. Burada yatırılan sermayeler arasında yeni farklılıklar ortaya çıkmaz, ama yeni artık kârlar ortaya çıkar; bunların ortaya çıkmasının tek nedeni, rant getiren toprak türlerinden herhangi birine ya da hepsine, oransal olarak aynı ürünü getirecek şekilde ek sermaye yatırılmasıdır. Örneğin, yatırımın iki katına çıkması yalnızca C için söz konusu olsaydı, C, B ve D arasındaki serma-

ye üzerinden hesaplanan farklılık rantı aynı kalırdı; çünkü, C'deki rant miktarı iki katına çıkarken, ona yatırılan sermaye de iki katına çıkmış olurdu.

Buradan anlaşılıyor ki, üretim fiyatı aynı kalırken, kâr oranı aynı kalırken ve farklar aynı kalırken (ve bu nedenle artık kâr oranı ya da sermayeye göre hesaplanan rant oranı aynı kalırken) acre başına ürün cinsinden ve para cinsinden rant miktarları ve bu nedenle de toprak fiyatı yükselebilir.

Artık kâr oranları ve dolayısıyla rant oranları azalırken de, yani hâlâ rant getiren ek sermaye yatırımlarının üretkenliği azalırken de aynı şey gerçekleşebilir. $2^1/_2$ sterlinlik ikinci sermaye yatırımları, ürünü iki katına çıkarmasaydı ve bunun yerine B yalnızca $3^1/_2$ quarter, C 5 quarter ve D 7* quarter getirseydi, $2^1/_2$ sterlinlik ikinci sermaye için B'deki farklılık rantı 1 yerine yalnızca $^1/_2$ quarter, C'deki 2 yerine 1 ve D'deki 3 yerine 2 quarter olurdu. Ardışık iki yatırım için rant ile sermaye arasındaki oranlar şöyle olurdu:

	Birinci Yatırım			İkinci Yatırım	
	Rant	Sermaye		Rant	Sermaye
B:	3 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	B:	$1^1/_2$ sterlin	$2^1/_2$ sterlin
C:	6 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	C:	3 sterlin	$2^1/_2$ sterlin
D:	9 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	D:	6 sterlin	$2^1/_2$ sterlin

Sermayenin göreli üretkenlik oranının ve bu nedenle sermaye üzerinden hesaplanan artık kâr oranının düşmesine rağmen, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant B için 1 quarter'dan $1^1/_2$ quarter'a (3 sterlinden $4^1/_2$ sterline), C için 2 quarter'dan 3 quarter'a (6 sterlinden 9 sterline) ve D için 3 quarter'dan 5 quarter'a (9 sterlinden 15 sterline) çıkardı. Bu durumda, ek sermayelerin A'ya yatırılan sermayeye göre farkları azalmış, üretim fiyatı aynı kalmış, ama acre başına rant ve dolayısıyla acre başına toprak fiyatı yükselmiş olurdu. Kendi temeli olarak Farklılık Rantı I'in varlığını şart koşan Farklılık Rantı II'nin kombinasyonları ise aşağıdakilerdir.

* 1. baskıda: "6". –*Almanca ed.*

Bölüm

41

Farklılık Rantı II – Birinci Durum: Üretim Fiyatı Değişmez

★ ★ ★

Bu varsayım altında, piyasa fiyatını, daha önce olduğu gibi, en kötü toprak olan A'ya yatırılan sermaye düzenler.

I. Rant getiren toprak türleri olan B, C ve D'den herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca, aynı sermayenin A toprağında ürettiği kadarını üretiyorsa, yani düzenleyici piyasa fiyatıyla yalnızca ortalama kârı getiriyorsa, bir başka deyişle artık kâr getirmiyorsa, rant üzerindeki etki sıfıra eşittir. Her şey eskisi gibi kalır. Tıpkı, daha önce ekilmiş olan alanlara herhangi bir acre sayısında A kalitesinde, yani en kötü toprak eklenmiş gibi olur.

II. Ek sermayeler, her bir farklı toprak türü üzerinde, kendi büyüklükleriyle orantılı miktarda ek ürün getirir; yani, üretimin hacmi, her bir toprak türünün özgül verimliliğine bağlı olarak, ek sermayenin büyüklüğüyle orantılı bir şekilde artar. Bölüm 39'da aşağıdaki Tablo I'le başlamıştık:

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	3	6	1	3	%120
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	3	3	9	2	6	%240
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	4	3	12	3	9	%360
Toplam	4	10		12	10		30	6	18	

Bu tablo şimdi şuna dönüşür:

Tablo II

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	%360
Toplam	4	20			20		60	12	36	

Burada, sermaye yatırımının, bu tabloda olduğu gibi, her toprak türünde iki katına çıkması gerekmez. Rant getiren toprak türlerinden herhangi birine ya da birden fazlasına, hangi oranda olursa olsun, ek sermaye yatırıldığında, aynı yasa geçerlidir. Gerekli olan tek şey, her toprak türünde, üretimin sermayeyle aynı oranda artmasıdır. Burada rant sadece toprağa daha fazla sermaye yatırılması nedeniyle ve bu sermaye artışıyla aynı oranda artar. Sermaye yatırımındaki artış nedeniyle ve onunla aynı oranda gerçekleşen bu ürün ve rant artışı, ürün miktarı ve rant miktarı açısından bakıldığında, rant getiren aynı kalitedeki ekili arazilerin, daha önce ekime açılmış olan aynı toprak türlerine yapılanlarla eşit miktarlardaki sermaye yatırımlarıyla genişlemesiyle aynıdır. Tablo II örneğinde, acre başına $2^1/_2$ sterlinlik ek sermaye, B, C ve D'nin her birinin ikinci birer acre'ına yatırılsaydı, sonuç aynı kalırdı.

Ayrıca, bu varsayım altında, sermayenin daha verimli bir şekilde kullanılması değil, sadece aynı alanda daha öncekine eşit bir başarı düzeyiyle daha fazla sermaye kullanılması söz konusudur.

Burada tüm oransal ilişkiler aynı kalır. Kuşkusuz, oransal farklar yerine salt aritmetik farkların ele alınması durumunda, farklı toprak türlerindeki farklılık rantı değişebilir. Örneğin, ek sermayenin yalnızca B'ye ve D'ye yatırıldığını varsayalım. Bu durumda D ile A arasındaki daha önce 3 quarter'a eşit olan fark 7 quarter'a; B ile A arasındaki daha önce 1 quarter'a eşit olan fark 3 quarter'a; C ile B arasındaki daha önce + 1'e eşit olan fark – 1'e eşit olur, vb. Ama, eşit sermaye yatırımlarındaki üretkenlik farkını yansıtması ölçüsünde, Farklılık Rantı I için belirleyici önem taşıyan bu aritmetik fark, burada hiçbir önem taşımaz, çünkü sadece, farklı arazilerdeki her bir eşit sermaye parçası için fark aynı kalırken, farklı miktarlarda ek sermaye yatırımlarının yapılmasının ya da ek sermaye yatırımı yapılmamasının sonucudur.

III. Ek sermayeler fazla ürün getirir ve bu nedenle artık kârlar oluşturur, ama kendi büyümeleriyle aynı oranda değil, azalan oranlarla.

Tablo III

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$2 + 1^{1}/_{2} = 3^{1}/_{2}$	3	$10^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$	$4^{1}/_{2}$	%90
C	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9	%180
D	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$4 + 3^{1}/_{2} = 7^{1}/_{2}$	3	$22^{1}/_{2}$	$5^{1}/_{2}$	$16^{1}/_{2}$	%330
Toplam	4	$17^{1}/_{2}$	$3^{1}/_{2}$	21	17		51	10	30	

Bu üçüncü varsayım altında, ek ikinci sermaye yatırımlarının farklı toprak türlerine eşit şekilde dağılıp dağılmadıkları; artık kâr üretimindeki azalma oranlarının eşit olup olmadığı; ek sermaye yatırımlarının hepsinin aynı rant getiren toprak türüne mi düştüğü yoksa bunların eşit olan ya da olmayan bir şekilde farklı kalitelerdeki rant getiren topraklara mı dağıldığı, yine önemsizdir. Şimdi geliştirilecek olan yasa açısından önemsizdir. Tek şart, rant getiren toprak türlerinin herhangi birindeki ek sermaye yatırımlarının artık kâr getirmesi, ama artık kâr artışının, sermaye artışıyla karşılaştırıldığında azalan oranlı olmasıdır. Yukarıdaki tabloda yer alan örneklerde, bu azalmanın sınırları, 4 quarter = 12 sterlin (en iyi toprak olan D'deki birinci sermaye yatırımının ürünü) ile 1 quarter = 3 sterlindir (en kötü toprak olan A'daki birinci sermaye yatırımının ürünü). Ardışık sermaye yatırımlarının üretkenlikleri azalırken, artık kâr getiren toprak türlerinden herhangi birine yapılan ardışık sermaye yatırımlarının sağladıkları ürünler için, en üst sınırı, en iyi toprağın I. sermaye yatırımıyla sağladığı ürün, ve en alt sınırı, rant getirmeyen, artık kâr vermeyen en kötü A toprağının aynı sermaye yatırımıyla sağladığı ürün oluşturur. II. varsayım, nasıl, ekili alanlara daha iyi toprak türlerinin aynı kalitedeki yeni parçalarının eklenmesine, ekili toprak türlerinden herhangi birinin niceliğinin artmasına karşılık geliyorsa, III. varsayım da, farklı verimlilik dereceleri D ile A arasında, yani en iyi toprak ile en kötü toprak arasında dağılan ek toprak parçalarının ekime açılmasına karşılık gelir. Ardışık sermaye yatırımları sadece D toprağına yapılırsa, bu ek toprak parçalarının verimlilik düzeyleri, D ile A arasındaki farkları, ayrıca D ile B arasındaki farklar gibi D ile C arasındaki farkları da içerebilir. Sermaye yatırımlarının tümü C toprağına yapılırsa, yalnızca C ile A ya da C ile B arasındaki farkları, tümü B toprağına yapılırsa yalnızca B ile A arasındaki farkları içerebilirler.

Ama yasa şudur: Tüm bu toprak türlerinde, rant, ek olarak yatırılan sermayeyle aynı oranda olmasa bile, mutlak olarak büyür.

Ek sermaye için de, toprağa yatırılan toplam sermaye için de, artık kâr oranı azalır; ama artık kârın mutlak büyüklüğü artar; tıpkı, genel olarak, sermayenin kâr oranındaki azalmanın, çoğunlukla, mutlak kâr kütlesindeki bir artışla bağlantılı olması örneğinde olduğu gibi. B'ye yatırılan sermaye üzerinden elde edilen ortalama artık kârın oranı da, işte bu şekilde, ilk sermaye yatırımında %120'yken, bu kez %90'dır. Ama toplam artık kâr, 1 quarter'dan $1^1/_2$ quarter'a ve 3 sterlinden $4^1/_2$ sterline yükselir. Toplam rant, (iki katına çıkmış olan öndelenmiş sermayeyle ilişkili olarak değil) kendi başına ele alındığında, mutlak olarak artmıştır. Burada, farklı toprak türlerinin rantları arasındaki farklar ve bunlar arasındaki oranlar değişmiş olabilir; ama burada, farklardaki bu değişim, rantların birbirlerine göre artmasının nedeni değil sonucudur.

IV. Daha iyi toprak türleri üzerindeki ek sermaye yatırımlarının başlangıçtakine göre daha büyük bir ürün sağlamaları durumu, ek çözümlemeler gerektirmez. Bu varsayım altında, acre başına rantların artacağı ve bu artışın da, hangi toprak türüne yatırılmış olursa olsun, ek sermayedeki artışa göre daha yüksek bir oranda olacağı apaçıktır. Bu durumda, ek sermaye yatırımı, iyileştirmeyle bağlantılıdır. Daha küçük bir sermaye eklemesinin geçmişte daha büyük bir sermaye eklemesinin yarattığından daha büyük bir etki yaratması da bu kapsama girer. Bu durum, öncekiyle tam olarak özdeş değildir ve aradaki ayrım tüm sermaye yatırımları için önemli olan bir ayrımdır. Örneğin, 100, 10'luk bir kâr sağlıyorsa ve 200, belirli bir biçimde kullanıldığında, 40'lık bir kâr sağlıyorsa, kâr %10'dan %20'ye çıkmış olur ve bu da, bu kadarıyla, 50'nin, etkili bir biçimde kullanıldığında, 5 yerine 10'luk bir kâr sağlamasıyla aynı şeydir. Burada, kârın, üründeki oransal artışla bağlantılı olduğunu varsayıyoruz. Ama aradaki ayrım, bir durumda sermayeyi iki katına çıkarmak zorunda olmam, buna karşılık diğer durumda o zamana kadarki sermayenin etkisini iki katına çıkarmamdır. Şunlar, hiçbir şekilde aynı değildir: 1. geçmiştekinin yarısı kadar canlı ve nesnelleşmiş emekle geçmişteki kadar ürün elde etmem, ya da, 2. aynı emekle geçmiştekinin iki katı kadar ürün elde etmem, ya da, 3. geçmiştekinin iki katı kadar emekle geçmiştekinin dört katı kadar ürün elde etmem. Birinci durumda, başka bir şekilde kullanılabilecek olan (canlı ya da nesnelleşmiş biçimdeki) emek serbest kalır; emek ve sermaye üzerindeki tasarruf gücü artar. Sermayenin (ya da emeğin) serbest bırakılması, başlı başına, bir servet artışıdır; ek sermayenin birikimle elde edilmesiyle tam olarak aynı etkiye sahiptir, ama birikim işinde tasarruf sağlar.

100'lük bir sermaye 10 metrelik bir ürün üretmiş olsun. 100, hem değişmez sermayeyi hem de canlı emek ile kârı kapsıyor olsun. Bu durumda bir metrenin fiyatı 10 olur. Aynı 100'lük sermayeyle 20 metre üretebilirsem, bir metre 5 eder. Buna karşılık 50'lik sermayeyle 10 metre üretebilirsem, bir metre yine 5 eder ve eski meta arzının yeterli olması durumunda 50'lik bir sermaye serbest kalır. 40 metre üretmek için 200'lük bir sermaye yatırmak zorunda olursam, bir metre yine 5 eder. Burada, değerin ya da fiyatın belirlenmesi açısından da, öndelenen sermayeyle orantılı olan ürün miktarı açısından da hiçbir ayrım söz konusu değildir. Ama birinci durumda sermaye serbest kalır; ikinci durumda, örneğin üretimin iki katına çıkması gerekiyorsa, ek sermaye yatırmak gerekmez; üçüncü durumda, daha fazla ürünün elde edilmesi, sadece, öndelenmiş olan sermayenin, ürün artışının eski üretici güçle sağlanması hâlinde gerekli olacak oranda olmamakla birlikte, büyümesi sayesinde gerçekleşir. (Bu, Birinci Kısımla ilgili bir konu.)

Kapitalist üretim açısından bakıldığında, artık değerin artırılması değil maliyet fiyatının düşürülmesi bakımından (ve artık değer oluşturan ögede tasarruf, yani emek tasarrufu, düzenleyici üretim fiyatı aynı kaldığı sürece, kapitaliste bu hizmeti sunar ve onun için kâr oluşturur), değişmez sermaye kullanımı, her zaman, değişir sermaye kullanımından ucuzdur. Bu, gerçekten de, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen kredi sistemi gelişkinliğini ve ödünç sermaye bolluğunu şart koşar. 5 işçi bir yıl boyunca 100 sterlinlik ürün üretiyorsa, bir yandan, 100 sterlinlik ek değişmez sermaye kullanıyor; diğer yandan, 100 sterlinlik değişir sermaye kullanıyor olurum. Artık değer oranı %100'se, 5 işçinin yarattığı değer 200 sterline eşittir; buna karşılık, 100 sterlinlik değişmez sermayenin değeri 100 sterlindir ve sermaye olarak, faiz oranı %5'e eşitse, belki 105 sterlindir. Aynı parasal tutarlar, üretime değişmez sermayenin değer büyüklükleri ya da değişir sermayenin değer büyüklükleri olarak öndelenmelerine bağlı olarak, ürünleri açısından bakıldığında çok farklı değerleri ifade eder. Ayrıca, metaların maliyetlerine kapitalistin bakış açısıyla yaklaşıldığında ortaya bir fark daha çıkar: 100 sterlinlik değişmez sermayenin sabit sermayeye eklenen kısmının sadece aşınma ve yıpranması metanın değerine eklenirken, işçi ücretleri için ödenen 100 sterlinin tümü meta değeri içinde yeniden üretilmiş olmak zorundadır.

Sömürgelere yerleşenler ve genel olarak, ellerinde sermaye bulunmayan ya da yalnızca yüksek faizlerle sermaye elde edebilecek olan bağımsız küçük üreticiler söz konusu olduğunda, ürünün ücretleri temsil eden kısmı, kapitalist için bir sermaye öndeliğiyken, onların gelirleridir. Bu nedenle, bağımsız küçük üretici, bu emek harcamasını, öncelikli amacı

olan emek ürününü elde etmenin kaçınılmaz ön şartı olarak görür. Ama söz konusu gerekli emeğin dışında kalan fazla emeğine gelince, bu da her durumda kendisini bir fazla üründe gerçekleştirir; ve onu satabilir ya da kişisel olarak kullanabilir duruma geldiğinde, bunu, herhangi bir nesnelleşmiş emek gerektirmediğinden kendisine hiçbir maliyeti olmamış bir şey olarak görür. Harcanmasını bir servet elden çıkarma eylemi saydığı şey sadece budur. Kuşkusuz, mümkün olan en yüksek fiyata satmaya çalışır; ama değerinden azına ve kapitalist üretim fiyatından azına satış bile, bunun yapılmasını sağlayan şey öncesindeki bir borçlanma, ipotek vb. değilse, onun için kâr anlamına gelir. Buna karşılık kapitalist için değişmez sermaye harcaması gibi değişir sermaye harcaması da öndelenmiş sermayedir. Görece daha fazla değişmez sermaye öndelenmesi, diğer koşullar aynı kalırken, hem maliyet fiyatını hem de aynı zamanda gerçekten de metaların değerini düşürür. Bu nedenle, kârın sadece artık emekten, yani sadece değişir sermaye kullanımından kaynaklanmasına rağmen, canlı emek, tek bir kapitaliste, kendi üretim maliyetleri içindeki en pahalı ve en düşük düzeyine düşürülmesi en fazla gereken öge gibi görünebilir. Bu, canlı emeğe oranla görece daha fazla geçmiş emek kullanımının, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış ve toplumsal servetin büyümesi anlamına geldiği doğrusunun kapitalistçe çarpıtılmış bir biçiminden başka bir şey değildir. Rekabet merkeze yerleştirildiğinde, her şey bu kadar yanlış olur ve her şey kendisini bu şekilde baş aşağı gösterir. –

Üretim fiyatlarının değişmediği varsayımı altında, ek sermaye yatırımları, daha iyi arazilere, yani B'ye ve daha iyilerine, aynı kalan, artan ya da azalan üretkenlik düzeyleriyle yapılabilir. A'nın kendisinde, bu, varsayımımız altında, yalnızca, üretkenlik aynı kalırken, yani toprağın rant getirmemeye devam edeceği şekilde, ya da üretkenlik artarken, yani A toprağına yatırılan sermayenin bir kısmının rant getireceği ve diğer kısmının getirmeyeceği şekilde mümkün olurdu. Ama üretici gücün azaldığı varsayıldığında, A için bu mümkün olmazdı, çünkü bu durumda ek sermaye yatırımları yapıldığında üretim fiyatı değişmez kalmak yerine yükselirdi. Ama bu durumların tümünde, yani ek sermaye yatırımlarının getirdiği artık ürün ister bu ek yatırımların büyüklüğüyle orantılı olsun ister daha fazla olsun isterse daha az olsun (dolayısıyla, sermaye artarken, sermayenin artık kârının oranı ister değişmeden kalsın ister yükselsin isterse düşsün), acre başına artık ürün ve ona karşılık gelen artık kâr artar ve dolayısıyla nihai olarak rant, yani ürün cinsinden rant ve para cinsinden rant da artar. Artık kârın ya da rantın sadece acre başına hesaplanan miktarındaki artış, yani aynı kalan bir birim (dolayısıyla,

burada, herhangi bir belirli toprak niceliği; acre ya da hektar) üzerinden hesaplanan miktar artışı, kendisini büyüyen bir oran olarak ifade eder. Bu nedenle, acre başına hesaplanan rant düzeyi, bu koşullar altında, basitçe, toprağa yatırılan sermayenin artması nedeniyle artar. Ve bu, üretim fiyatları aynı kalırken gerçekleşir; buna karşılık, ek sermayenin üretkenliğinin aynı kalması, azalması ya da artması burada herhangi bir önem taşımaz. Bu sonuncu etmenler, acre başına rant düzeyinin artış miktarını değiştirir, ama artış olgusunun kendisini değiştirmez. Bu, Farklılık Rantı II'ye özgü olan ve onu Farklılık Rantı I'den ayıran bir görüngüdür. Ek sermaye yatırımları, aynı toprak parçalarına zamansal olarak arka arkaya yapılmak yerine, uygun kalitedeki yeni ek topraklara mekânsal olarak yan yana yapılsaydı, rant miktarı ve daha önce gösterilmiş olduğu üzere aynı zamanda toplam ekili alanın ortalama rantı artar, ama acre başına rantın büyüklüğü artmazdı. Toplam üretimin ve artık ürünün kütlesi ve değeri açısından sonuç aynı kalırken, sermayenin daha dar bir alanda toplanması, acre başına rantın büyüklüğünü artırır, ama aynı koşullar altında sermayenin daha geniş bir alana dağıtılması, diğer koşullar aynı kalırken, bu etkiyi yaratmaz. Ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, sermayenin aynı toprak parçalarındaki yoğunlaşması da o kadar artar, dolayısıyla acre başına hesaplanan rant o kadar yükselir. Bu nedenle, üretim fiyatlarının özdeş, toprak türlerinin farklarının özdeş olduğu iki ülkede aynı miktarlarda, ama birinde daha çok ardışık yatırımlar, diğerinde ise daha çok daha geniş bir alandaki eşgüdümlü yatırımlar biçiminde sermaye yatırılmış olsaydı, iki ülkedeki rant miktarları aynı olur, ama acre başına rant ve dolayısıyla toprak fiyatı birincisinde daha yüksek ve ikincisinde daha düşük olurdu. Dolayısıyla, burada, rant miktarındaki farklılığın, toprak türlerinin doğal verimliliklerindeki ya da kullanılan emek miktarlarındaki farklarla değil, sadece, sermaye yatırımlarının farklı türlerde olmalarıyla açıklanması gerekirdi.

Burada artık üründen söz ettiğimizde, bundan, her zaman, ürünün, artık kârı temsil eden özdeş parçası anlaşılmalıdır. Normalde, artık ürün ya da fazla ürün derken, ürünün, toplam artık değeri temsil eden kısmını ya da bazı özel durumlarda da ortalama kârı temsil eden kısmını kastediyoruz. Terimin, rant getiren sermaye söz konusu olduğunda kazandığı özgül anlam, daha önce gösterildiği üzere, yanlış anlamalara yol açar.

Bölüm

42

Farklılık Rantı II – İkinci Durum: Üretim Fiyatı Düşer

★★★

Ek sermaye yatırımları aynı kalan, düşen ya da yükselen üretkenlik oranlarıyla yapılırken üretim fiyatı düşebilir.

1. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalırken

Dolayısıyla, buradaki varsayım, farklı toprak türleri üzerinde, bunların kalitelerine bağlı olarak, ürünün, bunlara yatırılmış olan sermayeyle aynı ölçüde arttığıdır. Bu, toprak türleri arasındaki farklar aynı kalırken, artık ürünün, sermaye yatırımındaki artışla orantılı bir şekilde arttığı anlamına gelir. Bir başka deyişle, bu durum, A toprağına, farklılık rantını etkileyecek olan fazladan yatırımların yapılmasını olanaksız kılar. A toprağında artık kâr oranı 0'a eşittir; dolayısıyla 0'a eşit kalır, çünkü, ek sermayenin üretici gücünün ve bu nedenle de artık kâr oranının değişmeden kaldıkları varsayılmıştır.

Ama bu varsayımlar altında, düzenleyici piyasa fiyatı, yalnızca, A'nın üretim fiyatı yerine ondan en az daha iyi olan B toprağının üretim fiyatının ya da genel olarak A'dan iyi olan herhangi bir toprağın üretim fiyatının düzenleyici olması nedeniyle düşebilir; bu da, A'daki sermayenin çekilmesi ya da C toprağının üretim fiyatının düzenleyici hâle gelmesi

durumunda A'daki ve B'deki sermayelerin çekilmesi, yani daha verimsiz olan tüm toprakların, üzerlerinde buğday yetiştirilen toprak türleri arasındaki rekabetin dışına düşmesi anlamına gelir. Verili koşullar altında bunun ön şartı, ek sermaye yatırımlarının ek ürününün talebi karşılaması, bu nedenle de en verimsiz toprak olan A toprağının ve diğerlerinin üretiminin arzın sağlanması açısından gereksizleşmesidir.

Örneğin Tablo II'yi alalım, ama bunu, 20 quarter yerine 18 quarter'ın gereksinimi karşılayacağı şekilde yeniden düzenleyelim. A dışarıda kalır, B* ve onunla birlikte quarter başına 30 şilinlik üretim fiyatı düzenleyici olurdu. O zaman farklılık rantı şu biçimi alır:

Tablo IV

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
								tahıl cinsinden	para cinsinden	
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	%60
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	%120
Toplam	3	15	3	18	18		27	6	9	

Dolayısıyla, Tablo II'yle karşılaştırıldığında, toplam rant 36 sterlinden 9 sterline, tahıl cinsinden 12 quarter'dan 6 quarter'a ve toplam üretim de 2 quarter'lık bir azalmayla 20 quarter'dan 18 quarter'a düşmüş olurdu. Sermaye üzerinden hesaplanan artık kâr oranı üçte birine düşerek %180 yerine %60 olurdu**. Demek ki, burada, üretim fiyatındaki düşmeye tahıl cinsinden ve para cinsinden ranttaki azalma karşılık gelir.

Tablo I'le karşılaştırıldığında, yalnızca para cinsinden rant azalır; tahıl cinsinden rant her ikisinde de 6 quarter'dır, ama bunlar bir durumda 18 sterline eşitken diğerinde 9 sterline eşittir. C toprağı*** için tahıl cinsinden rant Tablo I'dekiyle aynı kalmıştır. Gerçekten de, aynı biçimde etkide bulunan ek sermaye sayesinde elde edilen ek üretimin, A'nın ürününü pazarın dışına atmış ve böylece A toprağını rekabet hâlindeki üretim etmenlerinden biri olmaktan çıkarmış olması yoluyla yeni bir Farklılık Rantı I oluşmuştur ve bunda, daha kötü toprak türü olan A'nın geçmişte oynadığı rolün aynısını daha iyi B toprağı oynamaya başlamıştır. Böylece bir yandan B'nin rantı ortadan kalkar; diğer yandan, varsayımımıza

* 1. baskıda: "D". –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "yarı yarıya düşerek %180 yerine %90 olurdu". –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: "C ve D toprakları". –*Almanca ed.*

uygun bir şekilde, ek sermaye yatırımı, B, C ve D arasındaki farklarda herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu nedenle, ürünün ranta dönüşen kısmı küçülür.

Yukarıdaki sonuç (talebin A dışarıda bırakılarak karşılanması), örneğin, C'ye ya da D'ye ya da her ikisine birden iki katından fazla sermayenin yatırılması yoluyla elde edilmiş olsaydı, konu farklı bir şekle bürünürdü. Örneğin, C'ye üçüncü sermaye yatırımı yapılırsa:

Tablo IVa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
								tahıl	para	
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	9	$1^1/_2$	$13^1/_2$	3	$4^1/_2$	%60
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	%120
Toplam	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	21		$31^1/_2$	7	$10^1/_2$	

Burada, Tablo IV'e göre, C'deki ürün 6 quarter'dan 9 quarter'a, artık ürün 2 quarter'dan 3 quarter'a, para cinsinden rant 3 sterlinden $4^1/_2$ sterline çıkmıştır. Buna karşılık, Tablo II'de 12 sterlin ve Tablo I'de 6 sterlin olan para cinsinden rant azalmıştır. Tahıl cinsinden toplam rant (7 quarter), Tablo II'ye göre (12 quarter) azalmış, Tablo I'e göre (6 quarter) artmış; para cinsinden rant ($10^1/_2$ sterlin) her ikisine göre azalmıştır (18 sterlin ve 36 sterlin).

$2^1/_2$ sterlinlik üçüncü sermaye yatırımı B toprağında kullanılsaydı, gerçi üretim miktarı değişirdi, ama rant aynı kalırdı, çünkü ardışık sermaye yatırımlarının aynı toprak türünde herhangi bir fark yaratmadığı varsayılıyor ve B toprağı rant getirmiyor.

Buna karşılık, üçüncü sermaye yatırımının C yerine D'de gerçekleştiğini varsayarsak şunu elde ederiz:

Tablo IVb

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	%60
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	%120
Toplam	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	22		33	8	12	

Tablo I'le karşılaştırma yapılırsa, burada, öndelenmiş olan sermayenin 10 sterlinden yalnızca $17^1/_2$ sterline çıkmış, yani iki katına çıkmamış olmasına karşın, toplam ürün (22 quarter) iki katından fazladır. Ayrıca, toplam ürün, Tablo II'de öndelenmiş olan sermayenin daha büyük, yani 20 sterlin olmasına rağmen, Tablo II'dekinden 2 quarter fazladır.

Tablo I'le karşılaştırma yapılırsa, D'de, 9 sterlinlik para cinsinden rant aynı kalırken, tahıl cinsinden rant 3* quarter'dan 6 quarter'a yükselmiştir. Tablo II'yle karşılaştırma yapılırsa, D'nin 6 quarter'lık tahıl cinsinden rantı aynı kalmış, ama para cinsinden rant 18 sterlinden 9 sterline düşmüştür.

Toplam rantlara bakılacak olursa, IVb'nin tahıl cinsinden rantı (= 8 quarter), I'inkinden (= 6 quarter) ve IVa'nınkinden (= 7 quarter) büyüktür; buna karşılık II'ninkinden (= 12 quarter) küçüktür. IVb'nin para cinsinden rantı (= 12 sterlin), IV'ünkinden (= $10^1/_2$ sterlin) büyük ve Tablo II'ninkinden (= 18 sterlin) ve II'ninkinden (=36 sterlin) küçüktür.

Tablo IVb'nin varsayımları altında, B'ye düşen rantın ortadan kalkması sonrasında toplam rantın Tablo I'dekine eşit olması için 6 sterlinlik, yani yeni üretim fiyatı olan $1^1/_2$ sterline göre hesaplanırsa 4 quarter'lık bir ek artık kârımız olmalıdır. O zaman yine Tablo I'deki gibi 18 sterlinlik bir toplam rantımız olur. Bunun için gereken ek sermayenin büyüklüğü, bunun C'ye ya da D'ye yatırılmasına ya da ikisi arasında dağılmasına bağlı olarak farklılaşacaktır.

C'de 5 sterlinlik sermaye 2 quarter'lık artık ürün sağlar, yani 10 sterlinlik ek sermaye 4 quarter'lık ek artık ürünü sağlayacaktır. Burada temel alınan, ek sermaye yatırımlarının üretkenliklerinin aynı kaldığı varsayımı altında, 4 sterlinlik tahıl cinsinden ek rantı üretmek için D'deki 5 sterlinlik bir ek yeterli olurdu. Bunlara göre aşağıdaki tablolar elde edilir.

Tablo IVc

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	%60
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	%120
Toplam	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34		51	12	18	

* 1. baskıda: "2". –*Almanca ed.*

Tablo IVd

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	%60
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	%120
Toplam	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30		45	12	18	

Toplam rant, ek sermayelerin aynı kalan üretim fiyatlarıyla yatırıldığı Tablo II'dekinin tam olarak yarısı kadardır.

En önemlisi, yukarıdaki tabloların Tablo I'le karşılaştırılmasıdır.

Üretim fiyatı yarı yarıya, yani quarter başına 60 şilinden 30 şiline düşerken, para cinsinden toplam rantın (= 18 sterlin) aynı kaldığını ve tahıl cinsinden rantın buna uygun olarak iki katına, yani 6 quarter'dan 12 quarter'a çıktığını görüyoruz. B'deki rant ortadan kalkmıştır; C'deki rant IVc'de yarı yarıya artmış, ama IVd'de yarı yarıya azalmıştır; D'deki rant IVc'de aynı kalmış (= 9 sterlin) ve IVd'de 9 sterlinden 15 sterline yükselmiştir. Üretim, 10 quarter'dan, IVc'de 34 quarter'a ve IVd'de 30 quarter'a; kâr, 2 sterlinden, IVc'de $5^1/_2$ sterline, IV'de $4^1/_2$ sterline yükselmiştir. Toplam sermaye yatırımı bir örnekte 10 sterlinden $27^1/_2$ sterline, diğer örnekte 10 sterlinden $22^1/_2$ sterline yükselmiş, yani her iki örnekte de iki katından fazlasına çıkmıştır. Rant oranı, yani öndelenmiş sermaye üzerinden hesaplanan rant, IV'ten IVd'ye kadar tüm tablolarda her bir toprak türü için hep aynıdır; her bir toprak türü üzerindeki ardışık sermaye yatırımlarının üretkenliklerinin aynı kalacağı varsayımı zaten bunu gerekli kılıyordu. Ama Tablo I'e göre, hem tüm toprak türlerinin ortalama rant oranı hem de toprak türlerinin her birinin rant oranı düşmüştür. I'de %180'e eşit olan ortalama rant oranı, IVc'de $\frac{18}{27^1/_2} \times 100 = \%65^5/_{11}$ ve IVd'de $\frac{18}{22^1/_2} \times 100 = \%80$'dir. Acre başına para cinsinden ortalama rant yükselmiştir. Bu ortalama daha önce, I'de, 4 acre'ın toplamı için acre başına $4^1/_2$ sterlindi ve şimdi, IVc'de ve IVd'de, 3 acre'ın toplamı için acre başına 6 sterlindir. Aynı ortalama, rant getiren topraklar için daha önce acre başına 6 sterlindi ve şimdi 9 sterlindir. Acre başına rantın para cinsinden değeri de yükselmiştir ve şimdi geçmiştekinin iki katı kadar tahıl cinsinden ürünü temsil eder; ama tahıl cinsinden 12 quarter'lık rant, şimdi 34 ya da 30* quarter'lık toplam ürünün yarısından azdır; oysa Tablo I'de, 6 quarter, 10 quarter'lık toplam ürünün $^3/_5$'idir. Dolayısıyla, toplam ürünün özdeş parçası olarak ele alınan ve benzer şekilde yatırılmış olan sermaye üzerinden

* 1. baskıda: "33 ya da 27". –*Almanca ed.*

hesaplanan rantın azalmış olmasına rağmen, acre başına hesaplanan rantın para cinsinden değeri yükselmiş ve onun ürün cinsinden değeri daha fazla yükselmiştir. Tablo IVd'deki D toprağına bakarsak, burada üretim maliyeti*, $12^1/_2$ sterlini yatırılmış sermaye olmak üzere, 15 sterline eşittir. Para cinsinden rant 15 sterline eşittir. Tablo I'de, aynı D toprağında, üretim maliyeti 3 sterline, yatırılmış sermaye $2^1/_2$ sterline, para cinsinden rant 9 sterline eşitti; yani, sonuncusu, üretim maliyetinin üç katı ve sermayenin neredeyse dört katı kadardı. Tablo IVd'de D'nin 15 sterlin olan para cinsinden rantı üretim maliyetine tam olarak eşittir ve sermayeden yalnızca $^1/_5$ oranında daha büyüktür. Yine de, acre başına para cinsinden rant $^2/_3$ oranında daha büyük, yani 9 sterlin yerine 15 sterlindir. I'de 3 quarter olan tahıl cinsinden rant 4 quarter'lık toplam ürünün $^3/_4$'üdür; IVd'de, 10 quarter'la, D'nin bir acre'ının tüm ürününün (20 quarter) yarısıdır. Bu da, acre başına rantın, toplam getirinin daha küçük bir özdeş parçasını oluşturmasına ve öndelenmiş olan sermayeye oranla azalmış olmasına rağmen, para cinsinden değerinin ve tahıl cinsinden değerinin nasıl olup da yükselebileceğini gösterir.

I'de toplam ürünün değeri 30 sterlinken, rant 18 sterlin, yani ilkinin yarısından fazladır. IVd'nin toplam ürününün değeri 45 sterlinken, bunun 18 sterlini, yani yarısından azı ranttır.

Quarter başına $1^1/_2$ sterlinlik, yani %50'lik düşüşe rağmen ve rekabet hâlindeki toprağın 4 acre'dan 3 acre'a düşmesine rağmen, acre başına hesaplanan tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant artarken, para cinsinden toplam rantın aynı kalmasının ve tahıl cinsinden rantın iki katına çıkmasının nedeni, quarter cinsinden daha fazla artık ürünün üretilmesidir. Tahıl fiyatı %50 oranında düşer, artık ürün %100 oranında artar. Ama bu sonucun ortaya çıkabilmesi için, bizim kabul ettiğimiz koşullar altında, toplam üretim üç katına ve daha iyi topraklarda yapılan sermaye yatırımı iki katından fazlasına çıkmak zorundadır. İkincisinin hangi oranda büyümek zorunda olduğu, ilkin, ek sermaye yatırımlarının daha iyi ve en iyi toprak türleri arasındaki dağılımına bağlıdır (bu arada, değişmeyen varsayım, her toprak türünde, sermayenin üretkenliğinin onun büyüklüğüyle orantılı bir şekilde arttığıdır).

Üretim fiyatındaki azalma daha az olsaydı, para cinsinden aynı rantı üretmek için daha az ek sermayeye gereksinim duyulurdu. A'yı ekim alanlarının dışına atmak için gerekli olan arz (ve bu, yalnızca A'nın acre başına ürününe değil, aynı zamanda A'nın tüm ekili alanlar içindeki payına da bağlıdır) daha büyük olsaydı, dolayısıyla A'dan daha iyi topraklara yatırılması gereken ek sermaye miktarı da daha büyük olsaydı, diğer

* 1. baskıda: "yatırılmış üretim maliyeti". –*Almanca ed.*

koşullar aynı kalırken, para cinsinden rant ve tahıl cinsinden rant, B'nin her ikisinden de yoksun kalmasına rağmen, daha fazla büyürdü.

Ortadan kalkan A sermayesi 5 sterline eşit olsaydı, bu durum için karşılaştırılması gereken tablolar II ve IVd olurdu. Toplam ürün 20 quarter'dan 30 quarter'a çıkmış olurdu. Para cinsinden rant yarı yarıya azalmış, 36 sterlinden 18 sterline düşmüş, tahıl cinsinden rant aynı kalmış (= 12 quarter) olurdu.

D üzerinde (daha önceki $2^1/_2$ sterlinlik sermaye üzerinden 4 quarter'lık orana uygun olarak) $27^1/_2$ sterlinlik bir sermayeyle 44 quarter = 66 sterlinlik bir toplam üretilebilseydi, toplam rant yine II'deki düzeyine ulaşırdı ve tablo şöyle görünürdü:

Toprak türü	Sermaye sterlin	Ürün quarter	Tahıl cinsinden rant quarter	Para cinsinden rant sterlin
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Toplam	$37^1/_2$	54	24	36

Toplam üretim Tablo II'deki gibi 20 quarter değil 54 quarter ve para cinsinden rant Tablo II'dekinin aynısı (= 36 sterlin) olurdu. Ama Tablo II'de 20 sterline eşit olan toplam sermaye $37^1/_2$ sterlin olurdu. Üretim neredeyse üç katına çıkarken öndelenmiş olan toplam sermaye neredeyse iki katına çıkmış; tahıl cinsinden rant iki katına çıkmış, para cinsinden rant aynı kalmış olurdu. Demek ki, üretkenlik aynı kalırken, daha fazla rant getiren toprak türlerine, yani A'dan iyi olan tüm toprak türlerine ek para-sermaye yatırılması nedeniyle fiyat düşerse, toplam sermaye, üretimle ve tahıl cinsinden rantla aynı oranda büyümeme eğilimine sahiptir; böylece, fiyat düşmesinden kaynaklanan para cinsinden rant kaybı, tahıl cinsinden ranttaki artışla telafi edilebilir. Aynı yasa, kendisini, öndelenen sermayenin, D'den çok C'de, yani daha fazla rant getiren topraktan çok daha az rant getiren toprakta kullanılması oranında, daha büyük olmak zorunda olmasıyla da gösterir. Söz konusu olan şey basitçe şu: para cinsinden rantın aynı kalması ya da yükselmesi için belirli bir miktarda ek artık ürün üretilmek zorundadır ve bu da, artık değer getiren arazilerin verimlilikleri ne kadar büyükse o kadar az sermaye gerektirir. B ile C, C ile D arasındaki fark daha büyük olsaydı, daha az ek sermaye gerekirdi. Özel oran, şunlara bağlıdır: 1. fiyatın düşme oranı, yani şimdi rantsız toprak olan B ile daha önce rantsız toprak olan A arasındaki fark; 2. B'den başlayarak ve daha iyi olan toprak türlerine doğru, toprak türleri arasındaki farkların oranı; 3. yeni yatırılan ek sermayenin

miktarı, ve 4. yeni yatırılan sermayelerin farklı kalitelerdeki topraklara dağılımı.

Gerçekten de, yasanın, sadece, birinci durumda açıklanmış olan şeyi ifade ettiği görülüyor: Üretim fiyatı veriliyse, bunun büyüklüğü ne olursa olsun, ek sermaye yatırımları nedeniyle rant artabilir. Çünkü, A'nın dışarı atılması nedeniyle, şimdi, B'nin en kötü toprak ve quarter başına $1^1/_2$ sterlinin yeni üretim fiyatı olmasına dayalı yeni bir Farklılık Rantı I vardır. Sözü edilen şey, Tablo II kadar Tablo IV için de geçerlidir. Aynı yasa söz konusudur; sadece, başlangıç noktası olarak, A toprağı yerine B toprağı ve 3 sterlinlik üretim fiyatı yerine $1^1/_2$ sterlinlik üretim fiyatı alınmıştır.

Konunun buradaki önemi yalnızca şuradadır: A'daki sermayeyi yerinden etmek ve arzı onsuz sağlamak için falanca miktarda ek sermayeye gereksinim duyulmuş olması ölçüsünde, buna, tüm arazilerde olmasa bile bazılarında ve ekili alanların ortalaması için, aynı kalan, yükselen ya da düşen bir acre başına rantın eşlik edilebileceği anlaşılıyor. Tahıl cinsinden rant ile para cinsinden rantın aynı şekilde değişmediğini gördük. Tahıl cinsinden rantın ekonomide hâlâ bir rol oynamasının tek nedeni gelenektir. Örneğin, bir fabrikatörün, 5 sterlinlik kârıyla, kendi ipliğinin, daha önce 10 sterlinlik bir kârla satın alabileceğinden çok daha fazlasını satın alabileceği de aynı kolaylıkla gösterilebilirdi. Ama bu, kuşkusuz, toprak sahibi beyefendilerin, aynı zamanda manifaktürlerin, şeker fabrikalarının, içki fabrikalarının vb. sahipleri ya da ortakları olmaları durumunda, para cinsinden rant düşerken, kendi ham maddelerinin üreticileri olarak büyük kazançlar elde etmeyi sürdürebileceklerini gösterir.[34]

II. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Düşerken

Bu, hemen yukarıda ele alınan durumda olduğu gibi burada da, üretim fiyatının, yalnızca, A'dan daha iyi toprak türlerine yapılan ek sermaye yatırımları A'nın ürününü gereksiz kıldığında ve bu nedenle A'daki sermaye çekildiğinde ya da A başka bir ürünün üretimi için kullanıl-

34 Yinelenen bir hesap hatası nedeniyle, IVa'dan IVd'ye yukarıdaki tabloların yeniden düzenlenmeleri zorunlu oldu. Gerçi, bu hesap hatası, tablolardan çıkarılan teorik sonuçlarda herhangi bir değişikliğe yol açmıyordu; ama yer yer, acre başına üretim için aşırı büyük sayısal değerler ortaya çıkarıyordu. Temelde, bunlara da itiraz edilemez. Tüm kabartma ve topoğrafik haritalarda da dikey boyut için yatay boyutunkine oranla çok daha büyük bir ölçek kullanılır. Yine de tarımsal duyguları incinmiş olanlar, acre sayısını diledikleri herhangi bir sayıyla çarpma özgürlüğüne sahip. Tablo I'de, acre başına 1, 2, 3, 4 quarter'ların yerine 10, 12, 14, 16 bushel (8 bushel = 1 quarter) yazmak ve böylece bu tablodan türetilen diğer tablolardaki sayıların karşılaşılması olası değerler arasında kalmasını sağlamak da mümkün; böyle yapılırsa, sonucun, yani ranttaki artışın sermaye artışına oranının tam olarak aynı kalacağı görülür. Bir sonraki bölümde editör tarafından eklenen tablolarda böyle yapılmıştır. –F. E.

dığında düşebilecek olması dışında, hiçbir yenilik getirmez. Bu durum daha önce kapsamlı bir şekilde incelendi. Aynı durumda tahıl ve para cinsinden acre başına rantın artabileceği, azalabileceği ve aynı kalabileceği gösterildi.

Karşılaştırmayı kolaylaştırmak için önce şu tabloyu yeniden düzenleyelim:

Tablo I

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	%120
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	%240
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	%360
Toplam	4	10			10	6	18	%180 Ortalama

Şimdi, B, C ve D tarafından, üretkenlik oranı azalırken sağlanan 16 quarter'lık bir niceliğin A'yı ekim alanlarının dışına çıkarmaya yettiğini varsayarsak, Tablo III şuna dönüşür:

Tablo V

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$3 + 2 = 5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	% $51^3/_7$*
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$4 + 3^1/_2 = 7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	%$137^1/_7$**
Toplam	3	15		16		$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	%$94^2/_7$*** Ortalama

Burada, ek sermayelerin üretkenlik oranları azalırken ve farklı toprak türlerinde farklı azalmalar gerçekleşirken, düzenleyici üretim fiyatı 3 sterlinden $1^5/_7$ sterline düşmüştür. Sermaye yatırımı yarı yarıya artarak 10 sterlinden 15 sterline çıkmıştır. Para cinsinden rant neredeyse yarı yarıya azalarak 18 sterlinden $9^3/_7$ sterline, tahıl cinsinden rantsa

* 1. baskıda: %$51^2/_5$. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: %$137^1/_5$. –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: %$94^3/_{10}$. Engels, bu tabloda ve izleyen tablolarda ortalamayı yalnızca rant getiren toprak türlerine göre hesaplıyor; B-D ortalaması: %$62^6/_7$. –*Almanca ed.*

yalnızca $^{1}/_{12}$ oranında azalarak 6 quarter'dan $5^{1}/_{2}$ quarter'a düşmüştür. Toplam ürün 10'dan 16'ya, yani %60* oranında artmıştır. Tahıl cinsinden rant toplam ürünün üçte birinden biraz fazladır. Öndelenmiş olan sermaye ile para cinsinden rant arasındaki oran, daha önce 10 : 18'ken şimdi 15 : $9^{3}/_{7}$'dir.

III. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Yükselirken

Bununla, bu bölümün başındaki, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim fiyatının düştüğü Varyant I arasındaki tek fark, A toprağını dışarı atmak için belirli bir miktarda ek ürün gerekliyse, bunun burada daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesidir.

Ek sermaye yatırımlarının üretkenlikleri düşerken de yükselirken de, bu yatırımlar, farklı toprak türlerine dağılımlarına bağlı olarak, eşit olmayan etkilerde bulunabilir. Bu farklı etkilerin farkları gidermesi ya da keskinleştirmesi ölçüsünde, daha önce Farklılık Rantı I'de de görülmüş olduğu üzere, daha iyi toprak türlerinin farklılık rantları ve böylece aynı zamanda toplam rant düşecek ya da artacaktır. Bunun dışında, her şey, A'yla birlikte dışarıya atılan alanın ve sermayenin büyüklüğüne ve üretkenlik artarken talebi karşılayacak olan ek ürünü sağlamak için gereken göreli sermaye öndeliğine bağlıdır.

Burada incelenmeye değer olan ve bizi söz konusu farklılık kârının farklılık rantına nasıl dönüştüğünün incelenmesine geri götüren tek nokta şudur:

Üretim fiyatının aynı kaldığı birinci durumda, A toprağına yatırılmış olabilecek olan ek sermaye, farklılık rantının kendisi açısından önemsizdir, çünkü A toprağı rant getirmemeye devam eder, onun ürününün fiyatı aynı kalır ve piyasayı düzenlemeyi sürdürür.

İkinci durumda, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim fiyatının düştüğü Varyant I'de, A toprağı zorunlu olarak dışarıya atılır ve Varyant II'de (üretkenlik oranı düşerken üretim fiyatının düşmesi) bu daha da zorunludur, çünkü aksi durumda A toprağındaki ek sermaye üretim fiyatını yükseltmek zorunda olurdu. Ama burada, yani ikinci durumun, ek sermayenin üretkenliği nedeniyle üretim fiyatının düştüğü Varyant III'ünde, bu ek sermaye, koşullara bağlı olarak, daha iyi toprak türlerine olduğu gibi A toprağına da yatırılabilir.

A'ya yatırılan $2^{1}/_{2}$ sterlinlik bir ek sermayenin 1 quarter yerine $1^{1}/_{5}$ quarter ürettiğini varsayalım.

---

* 1. baskıda: %160. *–Almanca ed.*

Tablo VI

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + 1^1/_5 = 2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 2^2/_5 = 4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 3^3/_5 = 3^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 1^4/_5 = 4^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	%360
Toplam	4	20	4	24	22		60	$13^1/_5$	36	%240

Bu tablonun, temel tablo olan Tablo I dışında, sermaye yatırımının iki katına çıkmasının, sermaye yatırımıyla birlikte değişmeyen bir üretkenlikle birlikte gerçekleştiği Tablo II'yle de karşılaştırılması gerekir.

Varsayım gereği, düzenleyici piyasa fiyatı düşer. Değişmeden, yani 3 sterlin olarak kalsaydı, en kötü ve geçmişte $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımıyla rant getirmeyen A toprağı, şimdi, daha kötü topraklar ekime açılmadan, rant getirirdi; bu da, A'daki üretkenliğin, başlangıçtaki sermaye için değil, sadece sermayenin bir kısmı için artması yoluyla gerçekleşirdi. 3 sterlinlik ilk üretim maliyeti 1 quarter getirir; ikincisi $1^1/_5$ quarter getirir; ama $2^1/_5$ quarter'lık tüm ürün şimdi ortalama fiyatına satılır. Ek sermaye yatırımıyla birlikte üretkenlik oranı arttığından, ek sermaye yatırımı bir iyileşmeyi içerir. Bu, genel olarak acre başına daha çok sermaye kullanılması (daha çok gübre, daha çok mekanik iş vb.) anlamına da gelebilir, nitel açıdan farklı ve daha üretken bir sermaye yatırımını gerçekleştirmenin yalnızca bu ek sermayeyle mümkün olması anlamına da. Her durumda, acre başına $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye yatırımıyla yalnızca 1 quarter'lık bir ürün elde edilirken, bunun iki katı olan 5 sterlinlik bir sermaye harcamasıyla $2^1/_5$ quarter'lık bir ürün elde edilmiştir. Geçici piyasa koşulları bir yana bırakılırsa, A toprağının ürünü, yalnızca, kayda değer genişlikte A sınıfı toprak acre başına sadece $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayeyle ekildiği sürece, yeni ortalama fiyat yerine daha yüksek bir üretim fiyatıyla satılmaya devam edebilir. Ama acre başına 5 sterlin sermaye şeklindeki yeni oran ve iyileşmiş olan tarımsal faaliyet genelleşir genelleşmez, düzenleyici üretim fiyatı $2^8/_{11}$ sterline inmek zorunda kalırdı. Sermayenin iki parçası arasındaki fark ortadan kalkar, ve o zaman, yalnızca $2^1/_2$ sterlinle ekilen bir acre'lık bir A toprağı, gerçekten de anormal ve yeni üretim koşullarına uygun düşmeyen bir şekilde ekilmiş olurdu. Sermayenin farklı parçalarının aynı acre üzerindeki getirileri arasındaki farkın yerini, acre başına toplam sermaye yatırımının yeterliliği ile yetersizliği arasındaki fark alırdı. Demek ki, *birincisi*, büyük bir sayıda kiracı çiftçinin ellerindeki sermayenin yetersiz olması (büyük bir

sayıda olmaları gerekir, çünkü az sayıda olsalardı, ürünlerini üretim fiyatlarından azına satmak zorunda kalırlardı), toprak türlerinin farklılaşmasının yükselen bir sıra izlemesiyle tam olarak aynı etkiyi yaratır. Daha kötü topraklardaki daha kötü tarım türü daha iyi topraktaki rantı artırır; hatta, aynı kötü kaliteye sahip olan ama daha iyi bir şekilde ekilen toprağın, normalde getirmediği bir rantı getirmesini sağlayabilir. Demek ki, *ikincisi*, aynı toplam alana yapılan ardışık sermaye yatırımlarından kaynaklandığı kadarıyla farklılık rantı, gerçekte bir ortalamaya dönüşür ve bu ortalamanın içinde, farklı sermaye yatırımlarının etkileri tanınamaz ve ayırt edilemez olur ve bu nedenle, söz konusu yatırımlar, en kötü toprakta rant yaratmak yerine, 1. diyelim ki A'nın bir acre'ı için toplam getirinin ortalama fiyatını yeni düzenleyici fiyat hâline getirir, ve 2. kendilerini, acre başına toplam sermaye miktarındaki bir değişim şeklinde gösterir; yeni koşullar altında toprağın yeterli bir şekilde ekilmesi için gerekli olan yeni sermaye miktarının içinde, hem tek tek ardışık sermaye yatırımları hem de bunların her birinin etkileri bir daha ayrıştırılamayacakları şekilde erir. Daha iyi toprak türlerinin her birinin farklılık rantları için de aynı şey söz konusu olur. Bunlar, her durumda, ilgili toprak türünün ortalama ürünüyle, artmış ve artık normal hâle gelmiş olan sermaye yatırımıyla en kötü toprakta elde edilen ürün arasındaki farkla belirlenir.

Hiçbir toprak, sermaye yatırımı olmadan herhangi bir ürün vermez. Bu, basit farklılık rantı olan Farklılık Rantı I için bile geçerlidir; eğer, 1 acre A'nın, yani üretim fiyatını düzenleyen toprağın, falanca fiyata filanca miktarda ürün verdiği; daha iyi toprak türleri olan B'nin, C'nin ve D'nin, filanca miktarda farklılık ürünü ve bu nedenle de düzenleyici fiyat üzerinden falanca miktarda para cinsinden rant sağladıkları söyleniyorsa, her zaman, verili üretim koşulları altında normal sayılan belirli bir sermayenin kullanılmakta olduğu varsayılır. Tıpkı, sanayide, metaların üretim fiyatlarına üretilebilmeleri için her bir iş dalında belirli bir asgari sermayeye gereksinim duyulması örneğinde olduğu gibi.

Aynı toprağa yapılan ve iyileştirmelerle bağlantılı olan ardışık sermaye yatırımları nedeniyle bu asgari sermaye değişirse, bu değişim adım adım gerçekleşir. Örneğin A'nın yeterli sayıda acre'ı bu ek işletme sermayesini elde etmediği sürece, değişmeden kalmış olan üretim fiyatı A'nın daha iyi bir şekilde ekilen acre'larında rant yaratır ve daha iyi toprak türleri olan B, C ve D'nin hepsinde rant artar. Ama yeni işletme tarzı normal işletme tarzı hâline gelecek kadar yaygınlık kazanır kazanmaz üretim fiyatı düşer; daha iyi arazilerin rantları yine düşer, ve A toprağının, yeni ortalama işletme sermayesine sahip olmayan kısmı, ürünlerini, kendi üretim fiyatından azına, yani ortalama kârı getirmeyecek şekilde satmak zorunda kalır.

Bu, üretim fiyatı düşerken ve hatta ek sermayenin üretkenliği azalırken de, artan sermaye yatırımı nedeniyle gerekli olan toplam ürün daha iyi toprak türleri tarafından sağlanmaya başlar başlamaz ve dolayısıyla, örneğin A'daki işletme sermayesi oradan çekilir çekilmez, yani A, söz konusu olan ürünün (örneğin buğdayın) üretimindeki rekabetin dışına düşer düşmez ortaya çıkar. Yeni düzenleyici toprak hâline gelen daha iyi B toprağında ortalama olarak kullanılan sermaye miktarı artık normal sayılır; ve arazilerin farklı verimliliklerinden söz edildiğinde, bu yeni acre başına normal sermaye miktarının kullanılmakta olduğu varsayılır.

Diğer yandan, bu ortalama sermaye yatırımının (örneğin İngiltere'de 1848'den önce acre başına 8 sterlin ve 1848'den sonra 12 sterlin), kira sözleşmeleri düzenlenirken başvurulan ölçüt olduğu açıktır. Daha fazla harcama yapan kiracı çiftçi için, artık kâr, sözleşme süresi boyunca ranta dönüşmez. Sözleşme süresinin dolmasından sonra bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, aynı fazladan sermaye yatırımını yapabilecek durumda olan kiracı çiftçiler arasındaki rekabete bağlı olacaktır. Burada, sermaye harcamaları aynı kalır ve hatta azalırken, artmış ürün miktarını sağlamaya devam eden kalıcı toprak iyileştirmelerinden söz etmiyoruz. Bunlar, sermayenin ürünleri olmalarına rağmen, topraktaki doğal kalite farkları gibi etkide bulunur.

Demek ki, Farklılık Rantı II söz konusu olduğunda, acre başına normal sermaye yatırımındaki her tür değişmeden bağımsız olarak var olmaya devam edebilen Farklılık Rantı I'in kendisinde ortaya çıkmayan bir durumla karşılaşılıyor. Bu, bir yandan, düzenleyici A toprağındaki farklı sermaye yatırımlarının sonuçlarının silinmesidir; bu yatırımların ürünü şimdi basitçe acre başına normal ortalama ürün olarak görünür. Bu, diğer yandan, acre başına sermaye yatırımının normal en alt düzeyindeki ya da ortalama büyüklüğündeki değişimdir; böylece, bu değişim, kendisini toprağın bir özelliği olarak gösterir. Bu, son olarak, artık kârın rant biçimine dönüşme tarzındaki farklılıktır.

Tablo I ve II'yle karşılaştırıldığında, Tablo VI, tahıl cinsinden rantın I'e göre iki katından fazlasına çıkmış, II'ye göre $1^1/_5$ quarter artmış olduğunu; para cinsinden rantın ise I'e göre iki katına çıkmış, II'ye göre değişmemiş olduğunu da gösteriyor. Ek sermayenin daha büyük bir kısmı (diğer koşullar aynı kalırken) daha iyi toprak türlerinin payına düşseydi ya da diğer yandan ek sermayenin A üzerindeki etkisi daha az olsaydı, yani A'nın quarter'ının düzenleyici ortalama fiyatı daha yüksek olsaydı, rant, ciddi şekilde artardı.

Verimliliğin ek sermaye aracılığıyla yükselmesi farklı toprak türleri üzerinde farklı etkilerde bulunsaydı, bunların farklılık rantları değişirdi.

Her durumda, ek sermaye yatırımlarının üretkenlik oranlarının yükselmesi nedeniyle üretim fiyatları düşerken (yani, üretkenlik, öndelenen sermayeye göre daha büyük bir oranda artar artmaz), örneğin sermaye yatırımı iki katına çıktığında, acre başına rantın iki katına çıkmakla kalmayıp daha fazla artabileceği gösterilmiş oldu. Ama A toprağında üretkenliğin hızla artması nedeniyle üretim fiyatı çok daha fazla düşse, rantın azalması da mümkündür.

Örneğin, B'ye ve C'ye yapılan ek sermaye yatırımlarının üretkenliği A'da olduğu oranda artırmadığını ve böylece oransal farkların B ve C için azaldığını ve üründeki artışın fiyattaki azalmayı dengelemediğini varsayarsak, Tablo II'deki durumla karşılaştırıldığında, D'deki rant artar, B'deki ve C'deki rant azalırdı.

Tablo VIa

Toprak		Sermaye	Kâr	Acre başına ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
	acre	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$2 + 2^1/_2 = 4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1^1/_2$	24	12	18
Toplam	4	20		$32^1/_2$			$16^1/_2$	$24^3/_4$

Son olarak, verimlilik artış oranları aynıyken daha iyi arazilere A'ya yatırıldığından daha fazla ek sermaye yatırılsaydı ya da daha iyi arazilere yapılan ek sermaye yatırımları daha yüksek verimlilik oranlarına yol açsaydı, para cinsinden rant artardı. Her iki durumda da farklar büyürdü.

Ek sermaye yatırımlarından kaynaklanan iyileşme, farkları tümüyle ya da kısmen azaltırsa, B ve C'den çok A'yı etkilerse, para cinsinden rant azalır. En iyi arazilerdeki üretkenlik ne kadar az artarsa o kadar çok azalır. Tahıl cinsinden rantın artması, azalması ya da değişmeden kalması, etkideki eşitsizliğin oranına bağlıdır.

Farklı toprak türlerinin ek verimliliklerindeki oransal farklar aynı kalırken, rant getirmeyen A'dan çok rant getiren topraklara ve daha düşük rant getiren topraklardan çok daha yüksek rant getiren topraklara sermaye eklenirse, ya da, ek sermayeler aynıyken, verimlilik, daha iyi topraklarda ve en iyi toprakta A'da olduğundan daha fazla artarsa, hem para cinsinden rant hem de tahıl cinsinden rant (daha yüksek toprak sınıflarındaki verimlilik artışlarının daha düşük olanlardakilere göre daha fazla olması oranında) artar.

Ama, üretici güçteki artış, basitçe, sermaye yatırımı değişmeden kalırken gerçekleşen bir verimlilik artışının sonucu değil, bir ek sermayenin sonucuysa, rant, her koşulda, göreli olarak artar. Daha önceki tüm durumlarda olduğu gibi burada da, rantın ve acre başına ranttaki artışın (Farklılık Rantı I'de, ekili alanların tümündeki ortalama rantın büyüklüğü için de geçerli olduğu üzere), ek sermaye ister fiyatlar değişmezken ya da düşerken değişmeyen bir üretkenlik oranıyla, ister fiyatlar değişmezken ya da düşerken azalan bir üretkenlik oranıyla, isterse fiyatlar düşerken artan bir üretkenlik oranıyla iş görsün, toprağa daha fazla sermaye yatırılmasının sonucu olduğunu gösteren mutlak bakış açısı budur. Çünkü, varsayımımız şudur: ek sermayenin üretkenlik oranı değişmez, düşer ya da yükselirken fiyatın değişmeden kalması, ve, üretkenlik oranı değişmez, düşer ya da yükselirken fiyatın düşmesi, şu anlama gelir: fiyat değişmez ya da düşerken ek sermayenin üretkenlik oranının değişmemesi, fiyat değişmez ya da düşerken üretkenlik oranının düşmesi, fiyat değişmez ya da düşerken üretkenlik oranının yükselmesi. Bu durumların tümünde rantın değişmeden kalabilecek ya da azalabilecek olmasına rağmen, ek sermaye kullanımı, diğer koşullar aynı kalırken, artan verimliliğin ön şartı olmasaydı, rant daha fazla azalırdı. Demek ki, ek sermaye, her zaman, rantın düzeyinin, mutlak olarak düşmüş olsa bile, görece yüksek olmasının nedenidir.

Bölüm

43

Farklılık Rantı II – Üçüncü Durum: Üretim Fiyatı Yükselir. Sonuçlar

★ ★ ★

{Üretim fiyatının yükselmesinin ön şartı, en kötü, rant getirmeyen kalitedeki toprağın üretkenliğinin azalmasıdır. Düzenleyici sayılan üretim fiyatı, yalnızca, A'ya yatırılan $2^1/_2$ sterlinin 1 quarter'dan azını üretmesi ya da A'ya yatırılan 5 sterlinin 2 quarter'dan azını üretmesi veya A'dan kötü olan bir toprağın ekilmek zorunda kalması durumunda, 3 sterlinin üzerine yükselebilir.

İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır ya da artarken, bu, yalnızca, $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin azalması durumunda mümkün olurdu. Bu durumla yeterince sık karşılaşılır. Örneğin, yüzeysel bir şekilde sürülmesi nedeniyle tükenen üst toprak katmanı eski tarımsal yöntemlerle azalan getiriler sağladığında böyle olur ve ardından toprak daha derinlere inilerek sürüldüğünde yukarı çıkarılan alt katmanlar akılcı bir şekilde işlendiklerinde yine eskisinden daha yüksek getiriler sağlar. Ama bu özel durum buradaki konumuzla tam olarak ilgili değildir. $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin düşmesi, daha iyi toprak türleri için, oradaki koşulların benzer oldukları varsayılsa bile, Farklılık Rantı I'in azalmasını gerektirir; ama burada yalnızca Farklılık Rantı II üzerinde duruyoruz. Ancak önümüzdeki özel durum, Farklılık Rantı II'nin zaten var olduğu var-

sayılmadan ortaya çıkamayacağından ve gerçekte Farklılık Rantı I'deki bir değişimin Farklılık Rantı II üzerindeki bir etkisini temsil ettiğinden, onun bir örneğini vereceğiz.

Para cinsinden rant ve parasal getiri Tablo II'dekilerle aynıdır. Artmış olan düzenleyici üretim fiyatı, tam olarak, ürünün eksilen niceliğini yerine koyar; bu ikisinin değişimi ters orantılı olduğundan, ikisinin çarpımlarının aynı kalacağı açıktır.

Tablo VII

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2}$	1	6	$^{1}/_{2} + 1^{1}/_{4} = 1^{3}/_{4}$	$3^{3}/_{7}$	6	0	0	0
B	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2}$	1	6	$1 + 2^{1}/_{2} = 3^{1}/_{2}$	$3^{3}/_{7}$	12	$1^{3}/_{4}$	6	%120
C	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2}$	1	6	$1^{1}/_{2} + 3^{3}/_{4} = 5^{1}/_{4}$	$3^{3}/_{7}$	18	$3^{1}/_{2}$	12	%240
D	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2}$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3^{3}/_{7}$	24	$5^{1}/_{4}$	18	%360
		20			$17^{1}/_{2}$		60	$10^{1}/_{2}$	36	%240

Yukarıdaki durumda, ikinci sermaye yatırımının üretici gücünün, birinci yatırımın başlangıçtaki üretkenliğine göre daha yüksek olduğu varsayılmıştı. İkinci yatırımın, yalnızca birincisinin başlangıçta sahip olduğu üretkenliğe sahip olduğunu kabul etmemiz, aşağıda görüldüğü üzere, herhangi bir değişikliğe yol açmaz:

Tablo VIII

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
								tahıl	para	
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$^{1}/_{2} + 1 = 1^{1}/_{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$1 + 2 = 3$	4	12	$1^{1}/_{2}$	6	%120
C	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$1^{1}/_{2} + 3 = 4^{1}/_{2}$	4	18	3	12	%240
D	1	$2^{1}/_{2} + 2^{1}/_{2} = 5$	1	6	$2 + 4 = 6$	4	24	$4^{1}/_{2}$	18	%360
		20			15		60	9	36	%240

Burada da, aynı oranda yükselen üretim fiyatı, hem getiri hem de para cinsinden rant üretkenliğindeki azalmanın tümüyle giderilmesine yol açar.

Üçüncü örnek, saf biçimiyle, yalnızca, birinci sermaye yatırımı birinci ve ikinci durumlarda hep kabul edildiği gibi değişmeden kalırken, ikinci sermaye yatırımının üretkenliği azaldığında ortaya çıkar. Burada Farklılık Rantı I'de herhangi bir değişme olmaz; sadece, Farklılık Rantı II'den kaynaklanan kısımda bir değişim gerçekleşir. İki örnek vereceğiz; birin-

cisinde, ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin $^1/_2$'ye, ikincisinde $^1/_4$'e düştüğünü varsayacağız.

Tablo IX

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl quarter	para sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + {}^1/_2 = 1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 1 = 3$	4	12	$1^1/_2$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 1^1/_2 = 4^1/_2$	4	18	3	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 2 = 6$	4	24	$4^1/_2$	18	%360
		20			15		60	9	36	%240

Üretkenlik azalmasının Tablo VIII'de birinci, Tablo IX'da ikinci sermaye yatırımının payına düşmesi dışında, bu iki tablo aynıdır.

Tablo X

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl quarter	para sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + {}^1/_4 = 1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + {}^1/_2 = 2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + {}^3/_4 = 3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 1 = 5$	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	%360
		20		24	$12^1/_2$		60	$7^1/_2$	36	%240

Tablo II, VII ve VIII'de olduğu gibi bu tabloda da toplam getiri, para cinsinden rant ve tahıl cinsinden rant aynı kalıyor, çünkü ürün ile satış fiyatı yine ters orantılı olarak değişmiş ama sermaye yatırımı aynı kalmıştır.

Ama üretim fiyatı yükselirken mümkün olan diğer durumda, yani daha önce ekilmeye değmeyen daha düşük kaliteli bir toprak ekime açılırsa ne olur?

a ile göstereceğimiz bu tür bir toprağın rekabete dâhil olduğunu varsayalım. O zaman daha önce rant getirmeyen A toprağı rant getirir ve yukarıdaki Tablo VII, VIII ve X aşağıdaki şekilleri alırdı:

Tablo VIIa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$		6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	1 + 7
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	1 + 2 × 7
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	2 + 5 = 7	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	1 + 3 × 7
				30	19		76	$11\frac{1}{2}$	46	

Tablo VIIIa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$		6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1 = 1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	1 + 2 = 3	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5} + 7\frac{1}{5}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3 = 4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5} + 2 \times 7\frac{1}{5}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	2 + 4 = 6	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5} + 3 \times 7\frac{1}{5}$
				30	$16\frac{1}{4}$		78	10	48	

Tablo Xa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$		6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3} + 6\frac{2}{3}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3} + 2 \times 6\frac{2}{3}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	4 + 1 = 5	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3} + 3 \times 6\frac{2}{3}$
				30	$13\frac{3}{8}$		$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$	

a toprağının eklenmesiyle yeni bir Farklılık Rantı I ortaya çıkar; bu yeni temel üzerinde Farklılık Rantı II de farklı bir şekilde gelişir. a toprağı, yukarıdaki üç tabloda da farklı bir verimliliğe sahiptir; oransal olarak yükselen verimlilikler sırası ancak A'yla birlikte başlar. Yükselen rantlar sırası da bunu uygun şekilde değişir. En kötü rantı getiren, daha önce rantsız olan toprağın rantı, daha yüksek rantların hepsine basitçe eklenen bir sabit oluşturur; daha yüksek rant getiren topraklarda, farkların sırası ve bunların toprak türlerinin verimlilik sırasıyla paralelliği ancak söz konusu sabitin çıkarılmasından sonra açıkça görülür. Tüm tablolarda

A'dan D'ye kadar olan toprakların verimlilikleri arasındaki oranlar, 1 : 2 : 3 : 4 şeklinde ve rantlar da buna uygun olarak,

VIIa'da 1 : (1 + 7) : (1 + 2 × 7) : (1 + 3 × 7) şeklinde,

VIIIa'da $1^1/_5$: ($1^1/_5$ + $7^1/_5$) : ($1^1/_5$ + 2 × $7^1/_5$) : ($1^1/_5$ + 3 × $7^1/_5$) şeklinde,

Xa'da $^2/_3$: ($^2/_3$ + $6^2/_3$) : ($^2/_3$ + 2 × $6^2/_3$) : ($^2/_3$ + 3 × $6^2/_3$) şeklindedir.

Kısacası: A'nın rantı = n ise ve daha yüksek verimliliğe sahip olan bir sonraki toprağın rantı n + m ise, sıra, n : (n + m) : (n + 2m) : (n + 3m) vb. şeklindedir. –F. E.}

{Yukarıdaki üçüncü durum elyazmasında incelenmediğinden (yalnızca başlığı var), bunları yukarıdaki şekilde elinden geldiği kadarıyla tamamlama görevi editöre düştü. Editörün yapması gereken bir şey daha var: Üç temel durumuyla ve dokuz alt durumuyla Farklılık Rantı II hakkında buraya kadar yapılan tüm incelemenin genel sonuçlarını çıkarmak. Ama elyazmasında verilen örnekler bu amaç için pek uygun değil. Bunlar, birincisi, eşit büyüklükteki alanları için getirileri arasındaki oranlar 1 : 2 : 3 : 4 şeklinde olan toprak parçalarını karşılaştırıyor; yani, başından itibaren, fazlasıyla abartılı olan ve bu temel üzerinde geliştirilen varsayımların ve hesaplamaların akışı içinde fazlasıyla devasa sayısal değerler ortaya çıkaran farklar söz konusu. Ama ikincisi, bunlar tümüyle yanlış bir izlenim uyandırıyor. Aralarındaki oranlar 1 : 2 : 3 : 4 şeklinde olan verimlilik dereceleri, 0 : 1 : 2 : 3 vb. sırasıyla rantlar verince, insanın içinde, hemen, ikinci sırayı birincisinden türetme ve rantların iki katına, üç katına vb. çıkmasını toplam getirilerin iki katına, üç katına vb. çıkmasıyla açıklama isteği uyanıyor. Ama bu tümüyle yanlış olurdu. Verimlilik dereceleri arasındaki oranlar n : (n + 1) : (n + 2) : (n + 4) şeklinde olduğunda da, rantlar arasındaki oranlar 0 : 1 : 2 : 3 : 4 şeklinde olur; rantlar arasındaki oranlar, verimlilik *dereceleri* gibi değil, sıfır noktası olarak rantsız topraktan başlayarak hesaplanan verimlilik *farkları* gibi değişir.

Metnin açıklanması için özgün tabloları vermek zorunluydu. Ama incelemenin aşağıda yer alan sonuçlarına daha açık bir temel kazandırmak için şimdi yeni bir tablolar dizisi sunacağım; bu tablolarda getiriler bushel ($^1/_8$ quarter ya da 36,35 litre) ve şilin (= mark) cinsinden.

Birinci tablo (XI) önceki Tablo I'e karşılık geliyor. Bu tabloda A ile E arasında değişen beş farklı toprak kalitesi için, 50 şilinlik bir ilk sermaye yatırımı, 10 şilinlik bir kâr ve dolayısıyla acre başına toplam 60 şilinlik bir üretim maliyetiyle elde edilen getiriler ve rantlar veriliyor. Tahıl cinsinden getirilere daha düşük değerler veriliyor: Acre başına 10, 12, 14, 16, 18 bushel. Buradan çıkan düzenleyici üretim fiyatı, bushel başına 6 şilin.

Aşağıdaki 13 tablo, Farklılık Rantı II'nin, bu bölümde ve önceki iki bölümde ele alınan üç durumuna karşılık geliyor: aynı toprağa acre başına 50 şilinlik bir *ek* sermaye yatırımı ve değişmeden kalan, düşen ya da yükselen üretim fiyatı. Bu durumların her biri, ikinci sermayenin üretkenliği birincisine göre 1. aynı kaldığında, 2. düştüğünde, 3. yükseldiğinde aldıkları şekilleriyle sunuluyor. Bu sırada, özel olarak açıklanmaları gereken bazı varyantlar ortaya çıkıyor.

Durum I: Değişmeyen üretim fiyatı, için:

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XII)

Varyant 2: Üretkenlik düşer. Bu, yalnızca, A toprağına ikinci bir yatırımın yapılmaması durumunda gerçekleşebilir. Bu da,
a) B toprağının da rant getirmeyeceği (Tablo XIII), ya da
b) B toprağının tümüyle rantsız kalmayacağı (Tablo XIV) bir şekilde olabilir.

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XV). Bu durumda da, A toprağına ikinci bir sermaye yatırımının yapılması olanaksızdır.

Durum II: Düşen üretim fiyatı, için:

Varyant 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XVI).

Varyant 2: Üretkenlik düşer (Tablo XVII). Bu iki varyant, A toprağının rekabetin dışına çıkmasını, B toprağının rantsız hâle gelmesini ve üretim fiyatını düzenlemesini gerektirir.

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XVIII). Burada A toprağı düzenleyici olmaya devam eder.

Durum III: Yükselen üretim fiyatı, söz konusu olduğunda, iki olasılık var; A toprağı rantsız kalabilir ve fiyatı düzenlemeye devam edebilir ya da A'nınkinden düşük bir toprak kalitesi rekabete dâhil olur ve fiyatı düzenler (bu durumda A rant getirmeye başlar).

Birinci Olasılık: A toprağı düzenleyici toprak olmaya devam eder.

Varyant 1: İkinci sermayenin üretkenliği aynı kalır (Tablo XIX). Bu, yapılmış olan varsayımlar altında, yalnızca, birinci yatırımın üretkenliğinin azalması durumunda mümkündür.

Varyant 2: İkinci yatırımın üretkenliği düşer (Tablo XX); bu, birinci yatırımın üretkenliğinin aynı kalmasını olanaksız kılmaz.

Varyant 3: İkinci yatırımın üretkenliği yükselir (Tablo XXI); bu da yine birinci yatırımın üretkenliğinde düşme gerektirir.

İkinci Olasılık: (a ile gösterilen) daha düşük bir toprak kalitesi rekabete dâhil olur; A toprağı rant getirir.

Varyant 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XXII).

Varyant 2: Üretkenlik düşer (Tablo XXIII).

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XXIV).

Bu üç varyant, problemin genel koşullarıyla uyumludur ve açıklama gerektirmezler.

Şimdi tablolara geçelim.

Tablo XI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2 × 12
D	60	16	6	96	36	3 × 12
E	60	18	6	108	48	4 × 12
					120	10 × 12

Aynı toprağa ikinci sermaye yatırımı yapıldığında.

Birinci Durum: Üretim fiyatı değişmeden kalır.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği değişmeden kalır.

Tablo XII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	6	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	6	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	6	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	6	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	6	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; A toprağına ikinci bir yatırım yapılmaz.

1. B toprağı rantsız hâle geldiğinde.

Tablo XIII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 8 = 20	6	120	0	0
C	60 + 60 = 120	$14 + 9^{1}/_{3} = 23^{1}/_{3}$	6	140	20	20
D	60 + 60 = 120	$16 + 10^{2}/_{3} = 26^{2}/_{3}$	6	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 12 = 30	6	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

2. B toprağı tümüyle rantsız hâle gelmediğinde.

Tablo XIV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	6	126	6	6
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^{1}/_{2} = 24^{1}/_{2}$	6	147	27	6 + 21
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	6	168	48	6 + 2 × 21
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^{1}/_{2} = 31^{1}/_{2}$	6	189	69	6 + 3 × 21
					150	4 × 6 + 6 × 21

Varyant 3: 2. sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; A toprağına burada da ikinci bir yatırım yapılmaz.

Tablo XV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	6	162	42	42
C	60 + 60 = 120	$14 + 17^{1}/_{2} = 31^{1}/_{2}$	6	189	69	42 + 27
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	6	216	96	42 + 2 × 27
E	60 + 60 = 120	$18 + 22^{1}/_{2} = 40^{1}/_{2}$	6	243	123	42 + 3 × 27
					330	4 × 42 + 6 × 27

İkinci Durum: Üretim fiyatı düşer.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. A toprağı rekabetin dışına çıkar, B toprağı rantsız hâle gelir.

Tablo XVI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	5	120	0	0
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	5	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	5	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	5	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; A toprağı rekabetin dışına çıkar, B toprağı rantsız hâle gelir.

Tablo XVII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	$5^5/_7$	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; A rekabette kalır. B toprağı rant getirir.

Tablo XVIII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 15 = 25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 18 = 30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 21 = 35	$4^4/_5$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 25 = 40	$4^4/_5$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 27 = 45	$4^4/_5$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Üçüncü Durum: Üretim fiyatı yükselir.

A. A toprağı rantsız ve fiyat düzenleyicisi olarak kalırsa.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır; bu, birinci yatırımın üretkenliğinin azalmasını gerektirir.

Tablo XIX

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün* bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	$7^{1}/_{2}$ + 10 = $17^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	9 + 12 = 21	$6^{6}/_{7}$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	$10^{1}/_{2}$ + 14 = $24^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	12 + 16 = 28	$6^{6}/_{7}$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	$13^{1}/_{2}$ + 18 = $31^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; bu, birincisinin üretkenliğinin aynı kalmasını olanaksız kılmaz.

Tablo XX

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 5 = 15	8	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 6 = 18	8	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 7 = 21	8	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 8 = 24	8	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 9 = 27	8	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; bu, yapılan varsayımlar altında, birinci yatırımın üretkenliğinin düşmesini gerektirir.

Tablo XXI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	5 + $12^{1}/_{2}$ = $17^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	6 + 15 = 21	$6^{6}/_{7}$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	7 + $17^{1}/_{2}$ = $24^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	8 + 20 = 28	$6^{6}/_{7}$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	9 + $22^{1}/_{2}$ = $31^{1}/_{2}$	$6^{6}/_{7}$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

* 1. baskıda burada yanlışlıkla XXI'in sayıları verilmiştir. *–Almanca ed.*

B. (a ile gösterilen) daha az verimli bir toprak fiyatı düzenlemeye başlar ve bu nedenle A toprağı rant getirirse. Bu, bütün varyantlarda, ikinci yatırımın üretkenliğinin aynı kalmasına izin verir.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır.

Tablo XXII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	$7^1/_2$	150	30	30
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	$7^1/_2$	180	60	2 × 30
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	$7^1/_2$	210	90	3 × 30
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	$7^1/_2$	240	120	4 × 30
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	$7^1/_2$	270	150	2 × 30
					450	15 × 30

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer.

Tablo XXIII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	15	8	120	0	0
A	60 + 60 = 120	$10 + 7^1/_2 = 17^1/_2$	8	140	20	20
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	8	168	48	20 + 28
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	8	196	76	20 + 2 × 28
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	8	224	104	20 + 3 × 28
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	8	252	132	20 + 4 × 28
					380	5 × 20 + 10 × 28

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir.

Tablo XXIV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	10 + $12^1/_2$ = $22^1/_2$	$7^1/_2$	$168^3/_4$	$48^3/_4$	15 + $33^3/_4$
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	$7^1/_2$	$202^1/_2$	$82^1/_2$	15 + 2 × $33^3/_4$
C	60 + 60 = 120	14 + $17^1/_2$ = $31^1/_2$	$7^1/_2$	$236^1/_4$	$116^1/_4$	15 + 3 × $33^3/_4$
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	$7^1/_2$	270	150	15 + 4 × $33^3/_4$
E	60 + 60 = 120	18 + $22^1/_2$ = $40^1/_2$	$7^1/_2$	$303^3/_4$	$183^3/_4$	15 + 5 × $33^3/_4$
					$581^1/_4$	5 × 15 + 15 × $33^3/_4$

Bu tablolar aşağıdaki sonuçları verir.

Birincisi, rantsız düzenleyici toprak sıfır noktası alındığında verimlilik farklarının sırası nasıl değişirse rantların sırası da tam olarak o şekilde değişir. Rant için belirleyici olan, mutlak getiriler değil, sadece getiri farklarıdır. Farklı toprak türleri acre başına 1, 2, 3, 4, 5 bushel de sağlasa, 11, 12, 13, 14, 15 bushel de sağlasa, rantlar, her iki durumda da, sırasıyla 0, 1, 2, 3, 4, 5 bushel ya da bunların parasal karşılıklarıdır.

Ama aynı toprağa arka arkaya yapılan sermaye yatırımlarının toplam rant getirileriyle ilgili sonuç çok daha önemlidir.

İncelenmiş olan on üç durumdan beşinde, sermaye yatırımı gibi rantların toplam tutarı da *iki katına çıkıyor*; 10 × 12 şilin yerine 10 × 24 şilin = 240 şilin oluyor. Bu durumlar şunlar:

Durum I, fiyat değişmez, Varyant 1: aynı kalan üretim artışı (Tablo XII).

Durum II, fiyat düşer, Varyant 3: artan üretim artışı (Tablo XVIII).

Durum III, fiyat yükselir, A toprağının düzenleyici kaldığı Birinci Olasılık, her üç varyant (Tablo XIX, XX, XXI).

Dört durumda rant *iki katından fazlasına* çıkıyor:

Durum I, Varyant 3, fiyat değişmez, ama artan üretim artışı vardır (Tablo XV). Rant toplamı 330 şiline çıkar.

Durum III, İkinci Olasılık, A toprağı her üç varyantta da rant getirir (Tablo XXII, Rant = 15 × 30 = 450 şilin; Tablo XXIII, Rant = 5 × 20 + 10 × 28 = 380 şilin; Tablo XXIV, Rant = 5 × 15 + 15 × $33^3/_4$ = $581^1/_4$ şilin).

Bir durumda rant *yükseliyor*, ama birinci sermaye yatırımının getirdiği rantın iki katına çıkmıyor:

Durum I, fiyat değişmez, Varyant 2: B'nin tümüyle rantsız kalmamasını sağlayan koşullar altında ikinci yatırımda üretkenlik düşüşü (Tablo XIV, Rant = 4 × 6 + 6 × 21 = 150 şilin).

Son olarak, tüm topraklar bir arada ele alındığında, toplam rant, ikinci sermaye yatırımları sonrasında yalnızca üç durumda birinci yatırımlardaki düzeyinde (Tablo XI) kalıyor; bunlar, A toprağının rekabetin dışına çıkarıldığı ve B toprağının düzenleyici ve böylece rantsız hâle geldiği durumlar. B'nin rantı, ortadan kalkmakla kalmıyor, rant sırasının izleyen unsurlarının her birinden çıkarılıyor; sonucu belirleyen şey de bu. Söz konusu durumlar:

Durum I, Varyant 2, koşullar, A toprağının dışarıya düşmesine yol açacak türdedir (Tablo XIII). Rant toplamı, 6 × 20, yani Tablo XI'deki gibi 10 × 12 = 120'dir.

Durum II, Varyant 1 ve 2. Burada A toprağı varsayımlar gereği zorunlu olarak dışarıda kalır (Tablo XVI ve XVII), ve rantların toplamı yine 6 × 20 = 10 × 12 = 120 şilindir.

Dolayısıyla, bunlar, şu anlama geliyor: Olası tüm durumların büyük çoğunluğunda, toprağa daha fazla sermaye yatırılması nedeniyle, (hem rant getiren toprağın acre'ı başına hem de özellikle toplam tutarı cinsinden) rant yükseliyor. İncelenen on üç durumdan yalnızca 3'ünde toplam tutar değişmeden kalıyor. Bunlar, en düşük kaliteli, rant getirmeyen ve düzenleyici olan toprağın rekabetin dışına çıktığı ve onun yerini en yakın kalitedeki toprağın aldığı ve dolayısıyla bu sonuncusunun rantsız hâle geldiği durumlardır. Ama bu durumlarda da, en iyi toprak türlerindeki rantlar, ilk sermaye yatırımlarının sağladığı rantlara göre yükseliyor; C için rant 24 şilinden 20 şiline düşüyorsa, D ve E için 36 şilinden 48 şiline ve 40 şilinden 60 şiline yükseliyor.

Toplam rantların ilk sermaye yatırımındaki düzeyin (Tablo XI) altına düştüğü bir durumla, yalnızca, A toprağı dışında B toprağı da rekabetin dışına çıkar ve C toprağı düzenleyici ve rantsız hâle gelirse karşılaşılabilir.

Dolayısıyla, bir ülkede toprağa ne kadar çok sermaye yatırılmışsa, tarımın ve genel olarak uygarlığın gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, bir kez ekime açılmış olan toprak türlerinin tümü rekabet güçlerini koruduğu sürece, acre başına rantlar da rantların toplam tutarı da o kadar yükselir, toplumun büyük toprak sahiplerine artık kârlar şeklinde verdiği haraç o kadar devasalaşır.

Bu yasa, büyük toprak sahipleri sınıfının müthiş yaşama azmini açıklar. Hiçbir toplumsal sınıf bu kadar savurganca yaşamaz, hiçbiri, bunun gibi, parası nereden gelirse gelsin geleneksel bir "toplumsal konuma uygun" lüksü koruma hakkının bulunduğunu iddia etmez, hiçbiri bu kadar kaygısızca borç üzerine borç yapmaz. Ve yine de her seferinde dört ayağının üzerine düşer: toprağa başkalarının eklediği ve bu sınıfa, ka-

pitalistin elde ettiği kârlarla tümüyle orantısız bir şekilde rant sağlayan sermaye sayesinde.

Ama aynı yasa, büyük toprak sahiplerinin yaşama azminin neden adım adım tükendiğini de açıklar.

1846'da İngiltere'de tahıl ithalatında uygulanan gümrük vergileri kaldırıldığında, İngiliz fabrikatörleri, bu yolla toprak sahibi aristokrasiyi yoksullara çevirdiklerine inanmıştı. Aristokrasi, bunun yerine daha da zenginleşti. Bu nasıl oldu? Çok basit. Birincisi, o andan itibaren, kiracı çiftçilerle yapılan sözleşmelere, yıllık olarak acre başına 8 sterlin yerine 12 sterlin yatırmaları şartı eklendi ve ikincisi, Avam Kamarası'nda da çok sayıda temsilcileri bulunan toprak sahipleri, kendilerine, arazileriyle ilgili drenaj projeleri ve başka kalıcı iyileştirmeler için büyük devlet destekleri sağladı. En kötü topraklar tümüyle kullanım dışı kalmadığından ve bunun yerine, en fazla, farklı amaçlarla kullanım söz konusu olduğundan (bu da çoğu örnekte yalnızca geçiciydi), rantlar, sermaye yatırımlarındaki artışla orantılı olarak yükseldi ve toprak aristokrasisinin durumu eskiden hiç olmadığı kadar iyileşti.

Ama her şey geçicidir. Okyanus aşan buharlı gemiler ve Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Hindistan'daki demiryolları, çok özel toprak parçalarını Avrupa tahıl piyasalarında rekabet edebilir duruma getirdi. Bir yanda, uzun yıllar boyunca ilkel tarım yöntemleri kullanıldığında ve gübre kullanılmadığında bile bol getiri sağlayan, doğanın kendisinin sabanla sürülebilir kıldığı, bakir topraklar olan Kuzey Amerika çayırları, Arjantin pampaları ve bozkırlar vardı. Diğer yanda, Rusya'daki ve Hindistan'daki, acımasız devlet zorbalığının kendilerine (pek çok örnekte işkenceyle) dayattığı vergiler için para elde etmek amacıyla ürünlerinin giderek büyüyen bir kısmını satmak zorunda olan komünist toplulukların arazileri vardı. Köylü, ödeme tarihi geldiğinde mutlaka paraya sahip olmak zorunda olduğundan, bu ürünler, üretim maliyetleri dikkate alınmadan, tüccarın verdiği fiyata satılıyordu. Ve Avrupalı kiracı çiftçiler ve köylüler, rantlar eski düzeylerindeyken, bakir bozkır topraklarının ve Rusya ile Hindistan'ın vergi baskısı altında ezilen köylülerinin rekabetiyle baş edemedi. Avrupa'daki toprağın bir kısmı tahıl yetiştiriciliği alanında hiçbir şekilde rekabet edemez hâle geldi, rantlar her yerde düştü, yukarıda ele aldığımız İkinci Durum, Varyant 2, yani fiyatların düşmesi ve ek sermaye yatırımlarının üretkenliğinin düşmesi, Avrupa'da genelleşti ve bu nedenle İskoçya'dan İtalya'ya ve Güney Fransa'dan Doğu Prusya'ya kadar her yerde toprak sahiplerinin feryatları yükseldi. Neyse ki henüz tüm bozkır toprakları ekime açılmadı; geriye kalan ekilmemiş topraklar, Avrupa'daki her tür büyük toprak mülkiyetini ve dahası küçük toprak mülkiyetini yıkmaya yetecek kadar çok. –F. E.}

Rant, şu başlıklar altında ele alınmalıdır:

A. Farklılık rantı.

1. Farklılık rantı kavramı. Su gücü örneği. Gerçek tarımsal ranta geçiş.

2. Farklı toprak parçalarının farklı verimliliklere sahip olmasından kaynaklanan Farklılık Rantı I.

3. Aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarından kaynaklanan Farklılık Rantı II. Farklılık Rantı II'nin,

a) üretim fiyatı değişmeden kalırken,

b) düşerken,

c) yükselirken, incelenmesi gerekir.

Ve ayrıca

d) artık kârın ranta dönüşümü.

4. Bu rantın kâr oranı üzerindeki etkisi.

B. Mutlak rant.

C. Toprak fiyatı.

D. Toprak rantı hakkında son değerlendirmeler.

Genel olarak farklılık rantının incelenmesinden çıkan genel sonuçlar şunlardır:

Birincisi: Artık kârların oluşumu farklı yollarla gerçekleşebilir.

Bir yandan, Farklılık Rantı I'e dayalı olarak, yani, toplam tarım sermayesinin, farklı verimliliklere sahip toprak türlerinden oluşan bir alana yatırılmasına dayalı olarak. Ayrıca, aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarının değişen farklılık üretkenliklerine dayanan Farklılık Rantı II şeklinde; yani, bir yerde, örneğin buğday miktarıyla ifade edilen üretkenliğin, aynı sermaye yatırımıyla en düşük kaliteli, rantsız, ama üretim fiyatını düzenleyen toprakta sağlanan üretkenlikten daha yüksek olmasıyla. Ama bu artık kârlar ne şekilde ortaya çıkarsa çıksın, bunların ranta dönüşümünün, yani kiracı çiftçiden toprak sahibine aktarılmalarının her zaman geçerli olan ön şartı, ardışık her bir sermaye yatırımının kısmi ürünlerinin sahip olduğu farklı gerçek bireysel (yani genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatından bağımsız olan) üretim fiyatlarının, öncesinde, bireysel bir ortalama üretim fiyatına indirgenmiş olmasıdır. Acre başına genel ve düzenleyici üretim fiyatının, bu bireysel ortalama üretim fiyatını aşan kısmı, acre başına rantı oluşturur ve onun ölçüsüdür. Farklılık Rantı I söz konusu olduğunda, farklılık sonuçları, kendi başlarına, ayırt edilebilirdir, çünkü birbirlerinden ayrı olan ve yan yana

duran farklı toprak parçalarında, normal sayılan bir acre başına sermaye harcaması ve buna uygun düşen normal bir ekim yapıldığında ortaya çıkarlar. Farklılık Rantı II söz konusu olduğunda, bunların önce ayırt edilebilir duruma getirilmesi gerekir: gerçekten de yeniden Farklılık Rantı I'e dönüştürülmeleri gerekir ve bu da yalnızca belirtilen şekilde gerçekleşebilir. Örneğin s. 226'daki* Tablo III'ü alalım.

B toprağı $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımı için acre başına 2 quarter ve aynı büyüklükteki ikincisi için $1^1/_2$ quarter verir; bunlar, toplam olarak, aynı acre üzerinde $3^1/_2$ quarter eder. Aynı toprakta yetişmiş olan bu $3^1/_2$ quarter'a bakarak, hangi kısmının I. sermaye yatırımına ve hangisinin II. sermaye yatırımına ait olduğunu görmek mümkün değildir. Gerçekten de, $3^1/_2$ quarter, 5 sterlinlik bir toplam sermayenin ürünüdür; ve gerçek olgu, sadece, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin 2 quarter getirmiş ve 5 sterlinlik bir sermayenin 4 quarter değil $3^1/_2$ quarter getirmiş olmasıdır. 5 sterlin, 4 quarter getirseydi ve böylece iki sermaye yatırımının getirileri aynı olsaydı ya da 5 quarter getirseydi ve böylece ikinci sermaye yatırımı fazladan 1 quarter getirseydi, durumda hiçbir değişiklik olmazdı. Birinci 2 quarter'ın üretim fiyatı quarter başına $1^1/_2$ sterlin ve ikinci $1^1/_2$ quarter'ın üretim fiyatı acre başına 2 sterlindir. Bu nedenle, söz konusu $3^1/_2$ quarter, toplam olarak 6 sterlin eder. Toplam ürünün bireysel üretim fiyatı budur ve ortalamada quarter başına 1 sterlin $14^2/_7$ şilin ya da yaklaşık olarak $1^3/_4$ sterlin eder. Bu da, A toprağıyla belirlenen 3 sterlinlik genel üretim fiyatıyla, quarter başına $1^1/_4$ sterlinlik ve dolayısıyla $3^1/_2$ quarter için toplam olarak $4^3/_8$ sterlinlik bir artık kâr sağlar. Bu, B'nin ortalama üretim fiyatıyla, kendisini yaklaşık olarak $1^1/_2$ quarter şeklinde gösterir. Demek ki, B'nin artık kârı, kendisini, B'nin ürününün bir özdeş parçası, yani tahıl cinsinden ifade edilen rantı oluşturan ve genel üretim fiyatı olan $4^1/_2$ sterline satılan $1^1/_2$ quarter şeklinde gösterir. Ama diğer taraftan, B'nin bir acre'ının ürününün A'nın bir acre'ının ürününü aşan kısmı, doğrudan doğruya artık kârı ve dolayısıyla artık ürünü temsil etmez. Varsayıma göre, B'nin acre'ı $3^1/_2$ quarter, A'nın acre'ı yalnızca 1 quarter üretir. Yani B'nin fazla ürünü $2^1/_2$ quarter'dır; ama artık ürün yalnızca $1^1/_2$ quarter'dır; çünkü B'ye A'dakinin iki katı kadar sermaye yatırılmıştır ve bu nedenle burada üretim maliyeti A'dakinin iki katıdır. A'ya da 5 sterlin yatırılsaydı ve üretkenlik oranı aynı kalsaydı, ürün 1 quarter yerine 2 quarter olurdu ve böylece, gerçek artık ürünün, $3^1/_2$ ile 1'i karşılaştırarak değil $3^1/_2$ ile 2'yi karşılaştırılarak bulunacağı; yani $2^1/_2$ quarter değil $1^1/_2$ quarter olduğu görülürdü. Ama bunun ötesinde, B, $2^1/_2$ sterlinlik üçüncü bir

* Bkz. MEW, Band 25, s. 700 [elinizdeki kitap, s. 682]. –*Almanca ed.*

parça yatırsaydı ve bu yalnızca 1 quarter getirseydi, yani bu 1 quarter'ın maliyeti A'da olduğu gibi 3 sterlin olsaydı, bunun 3 sterlinlik satış fiyatı yalnızca üretim maliyetini karşılar, sadece ortalama kârı getirir, ama herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla kendisini ranta dönüştürebilecek olan herhangi bir şey getirmezdi. Herhangi bir toprak türünün acre başına ürünü, A toprağının acre başına ürünüyle karşılaştırıldığında, ne ürünün aynı sermaye yatırımıyla mı yoksa daha büyük bir sermaye yatırımıyla mı elde edildiğini, ne de, ek ürünün sadece üretim fiyatını mı karşıladığını yoksa ek sermayenin daha yüksek bir üretkenliğe sahip olmasından mı kaynaklandığını gösterir.

İkincisi: Ek sermaye yatırımlarının üretkenlik oranının azalmasıyla ilgili olarak (yeni artık kâr oluşumu açısından bakıldığında, bunların sınırı, yalnızca üretim maliyetini karşılayan sermaye yatırımıdır; yani, A toprağının bir acre'ındaki aynı sermaye yatırımı kadar pahalıya üreten, dolayısıyla varsayıma göre 3 sterline üreten sermaye yatırımıdır), hemen yukarıdaki açıklamalardan çıkan sonuç şudur: B'nin bir acre'ına yapılan toplam sermaye yatırımının rant üretmez hâle geleceği sınır, B'nin acre başına ürününün bireysel ortalama üretim fiyatının, A'nın acre başına üretim fiyatına yükseleceği noktadır.

B, yalnızca, üretim fiyatını getiren, yani artık kâr getirmeyen, yani yeni rant oluşturmayan sermaye yatırımları eklerse, bunlar, quarter başına bireysel ortalama üretim fiyatını kuşkusuz yükseltir, ama daha önceki sermaye yatırımlarıyla oluşturulan artık kârı ve dolayısıyla rantı etkilemez. Çünkü ortalama üretim fiyatı her zaman A'nınkinin altında kalır ve quarter başına fiyat fazlası azalırken quarter'ların sayısı aynı oranda artar ve böylece toplam fiyat fazlası değişmeden kalır.

Ele almakta olduğumuz durumda, 5 sterlinlik ilk iki sermaye yatırımı B'de $3^1/_2$ quarter, yani, varsayım gereği, $1^1/_2$ quarter rant = $4^1/_2$ sterlin üretiyor. Bunlara $2^1/_2$ sterlinlik, ama yalnızca bir ek quarter üreten üçüncü bir sermaye yatırımı eklenirse, $4^1/_2$ quarter'ın toplam üretim fiyatı (%20 kâr dâhil) 9 sterlin, dolayısıyla da quarter başına ortalama fiyat 2 sterlin olur. Demek ki, B'de, quarter başına ortalama üretim fiyatı $1^5/_7$ sterlinden 2 sterline yükselmiş, dolayısıyla da, A'nın düzenleyici fiyatına göre belirlenen quarter başına artık kâr $1^2/_7$ sterlinden 1 sterline düşmüştür. Ama daha önce nasıl $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ sterlindiyse, şimdi de $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ sterlindir.

B'ye $2^1/_2$'şer sterlinlik dördüncü ve beşinci ek sermaye yatırımlarının yapıldığını ve bunların bir quarter'ı yalnızca genel üretim fiyatına ürettiğini varsayalım. O zaman acre başına toplam ürün $6^1/_2$ quarter ve

bunun üretim maliyeti 15 sterlin olurdu. B için quarter başına ortalama üretim fiyatı yine artarak 2* sterlinden $2^{4}/_{13}$ sterline yükselirdi ve A'nın düzenleyici üretim fiyatına göre belirlenen quarter başına artık kâr yine azalarak 1 sterlinden $^{9}/_{13}$ sterline düşerdi. Ama bu $^{9}/_{13}$ sterlini $4^{1}/_{2}$ sterlin üzerinden değil $6^{1}/_{2}$ sterlin üzerinden hesaplamak gerekirdi. Ve $^{9}/_{13} \times 6^{1}/_{2} = 1 \times 4^{1}/_{2} = 4^{1}/_{2}$ sterlin.

Bunlardan çıkan ilk sonuç, bu koşullar altında, rant getiren toprak türlerine ek sermaye yatırımlarını yapılabilir kılmak için, ek sermaye yatırımının artık kâr sağlamamaya ve sadece ortalama kârı getirmeye başladığı noktaya kadar bile, düzenleyici üretim fiyatının yükselmesinin gerekmediğidir. Bir başka sonuç, burada, quarter başına artık kâr ne kadar azalırsa alsın, acre başına artık kâr tutarının aynı kaldığıdır; söz konusu azalma, her zaman, acre başına üretilen quarter'ların sayısındaki ona karşılık gelen artışla dengelenir. Ortalama üretim fiyatının genel üretim fiyatının üzerine çıkması (yani burada B toprağı için 3 sterlinin üzerine yükselmesi) için, ürünleri 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatından daha yüksek bir üretim fiyatına sahip olan sermayelerin eklenmesi gerekirdi. Ama görüleceği üzere, bu bile, tek başına, B'nin quarter başına ortalama üretim fiyatını 3 sterlinlik genel üretim fiyatının üzerine çıkarmaya yetmez.

B toprağında şunların üretildiğini varsayalım:

1. Daha önce olduğu gibi 6 sterlinlik üretim fiyatıyla $3^{1}/_{2}$ quarter; yani $2^{1}/_{2}$'şer sterlinlik, ikisi de, azalan miktarlarda olmakla birlikte, artık kâr oluşturan iki sermaye yatırımı.

2. 3 sterline 1 quarter; bireysel üretim fiyatının düzenleyici üretim fiyatına eşit olacağı bir sermaye yatırımı.

3. 4 sterline 1 quarter; bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyattan %$33^{1}/_{3}$** oranında daha yüksek olduğu bir sermaye yatırımı.

Bu durumda, $10^{7}/_{10}$*** sterlinlik bir sermaye ve 13 sterlinlik bir üretim fiyatıyla acre başına $5^{1}/_{2}$ quarter elde ederdik; başlangıçtaki sermaye yatırımı dört katına çıkmış, ama birinci sermaye yatırımının ürününün üç katı bile elde edilmemiş olurdu.

13 sterline $5^{1}/_{2}$ quarter, quarter başına $2^{4}/_{11}$ sterlinlik bir ortalama üretim fiyatı, dolayısıyla da 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatıyla, quarter başına $^{7}/_{11}$ sterlinlik, ranta dönüşebilecek olan bir fazla verir. 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatıyla satılan $5^{1}/_{2}$ quarter, $16^{1}/_{2}$ sterlin verir. 13 sterlinlik üretim maliyetinin çıkarılmasından sonra $3^{1}/_{2}$ sterlinlik artık kâr

* 1. baskıda: 1. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: %25. –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: 10. –*Almanca ed.*

ya da rant kalır ve bu da B'nin şimdiki quarter başına ortalama üretim fiyatı, yani quarter başına $2^{4}/_{11}$ sterlin üzerinden hesaplandığında, $1^{25}/_{52}$* quarter'ı temsil eder. Para cinsinden rantta 1 sterlinlik, tahıl cinsinden rantta yaklaşık $^{1}/_{2}$ quarter'lık bir azalma olurdu, ama B'deki dördüncü ek sermaye yatırımının artık kâr sağlamamakla kalmayıp ortalama kârdan azını sağlamasına rağmen, artık kâr ve rant, daha önce olduğu gibi vardır. 3. sermaye yatırımı dışında 2. sermaye yatırımının da düzenleyici üretim fiyatını aşan bir üretim fiyatıyla üretimde bulunduğunu varsayalım. O zaman toplam üretim şöyle olur: 6 sterline $3^{1}/_{2}$ quarter + 8 sterline 2 quarter; toplamda, 14 sterlinlik üretim maliyetiyle $5^{1}/_{2}$ quarter. Quarter başına ortalama üretim fiyatı $2^{6}/_{11}$ sterlin olur ve $^{5}/_{11}$ sterlinlik bir fazla bırakırdı. 3 sterline satılan $5^{1}/_{2}$ quarter $16^{1}/_{2}$ sterlin getirir; bundan 14 sterlinlik üretim maliyeti çıkarıldığında rant için $2^{1}/_{2}$ sterlin kalır. Bu, B'deki şimdiki ortalama üretim fiyatıyla $^{55}/_{56}$ quarter ederdi. Bir başka deyişle, öncesine oranla daha az olmakla birlikte, hâlâ rant elde ediliyor.

Bunların her durumda gösterdiği şey, ürünleri düzenleyici üretim fiyatından pahalı olan ek sermaye yatırımlarının yapıldığı daha iyi arazilerde, rantın (en azından kabul edilebilir pratiğin sınırları içinde), ortadan kalkmak zorunda değil, yalnızca azalmak zorunda olduğudur; bu azalma da, bir yandan, söz konusu verimsiz sermayenin toplam sermaye içinde oluşturduğu özdeş parçayla, diğer yandan verimliliğindeki azalmayla orantılıdır. Ürünün ortalama fiyatı yine düzenleyici fiyatın altında kalır ve bu nedenle hâla ranta dönüştürülebilecek olan bir artık kâr bırakırdı.

Şimdi de, üretkenlikleri azalan ardışık dört sermaye yatırımı ($2^{1}/_{2}$, $2^{1}/_{2}$, 5 ve 5 sterlin) nedeniyle B'nin quarter başına ortalama fiyatının genel üretim fiyatıyla çakıştığını varsayalım.

	Sermaye	Kâr	Getiri	Üretim maliyeti quarter başına	Üretim maliyeti toplam	Satış fiyatı	Getiri	Rant için artık quarter	Rant için artık sterlin
	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
1.	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	2	$1^{1}/_{2}$	3	3	6	1	3
2.	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$	2	3	3	$4^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$
3.	5	1	$1^{1}/_{2}$	4	6	3	$4^{1}/_{2}$	$-^{1}/_{2}$	$-1^{1}/_{2}$
4.	5	1	1	6	6	3	3	– 1	– 3
	15	3	6		18		18	0	0

Burada kiracı çiftçi her bir quarter'ı kendi bireysel üretim fiyatına satar ve bu nedenle de quarter'ların toplam sayısını, 3 sterlinlik düzenle-

* 1. baskıda: $1^{5}/_{72}$. –*Almanca ed.*

yici fiyatla çakışan quarter başına ortalama üretim fiyatlarına satar. Dolayısıyla, 15 sterlinlik sermayesiyle daha önce olduğu gibi %20'lik (= 3 sterlin) bir kâr elde eder. Ama rant ortadan kalkmıştır. Quarter başına bireysel üretim fiyatları genel üretim fiyatıyla eşitlendiğinde, fazlaya ne olmuştur?

İlk $2^1/_2$ sterlinden elde edilen artık kâr 3 sterlin, ikinci $2^1/_2$ sterlinden elde edilen artık kâr $1^1/_2$ sterlindi; öndelenmiş olan sermayenin $^1/_3$'ü, yani 5 sterlini üzerinden elde edilen toplam kâr = $4^1/_2$ sterlin = %90.

3. sermaye yatırımında, 5 sterlin, artık kâr sağlamamakla kalmaz; bunun $1^1/_2$ quarter'lık ürünü, genel üretim fiyatına satıldığında $1^1/_2$ sterlinlik bir kayba yol açar. Son olarak, yine 5 sterlinlik 4. sermaye yatırımında, bunun 1 quarter'lık ürünü, genel üretim fiyatına satıldığında, 3 sterlinlik bir kayba yol açar. Yani, iki sermaye yatırımı toplam $4^1/_2$ sterlinlik bir kayba yol açar ve bu da 1. ve 2. sermaye yatırımlarının sağlamış olduğu $4^1/_2$ sterlinlik artık kâra eşittir.

Artık kârlar ile kayıplar birbirini götürür. Bu nedenle rant ortadan kalkar. Ama gerçekte, bu, sadece, geçmişte artık kâr ya da rant oluşturan artık değer ögelerinin şimdi ortalama kârın oluşturulmasına katılmaları nedeniyle mümkündür. Kiracı çiftçi, 15 sterlin üzerinden 3 sterlinlik ya da %20'lik kârı, rantın ortadan kalkması karşılığında elde eder.

B'nin bireysel ortalama üretim fiyatının, A'nın genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatına eşitlenmesinin ön şartı, ilk sermaye yatırımlarının bireysel ürün fiyatı ile bunlardan yüksek olan düzenleyici fiyat arasındaki farkın, daha sonraki sermaye yatırımlarının bireysel ürün fiyatı ile bunlardan düşük olan düzenleyici fiyat arasındaki fark tarafından adım adım dengelenmesi ve sonunda bu farkların eşitlenmesidir. İlk sermaye yatırımları kendi başlarına satıldıkları sürece artık kâr olarak görünen şeyler, bu şekilde, adım adım, ürünün ortalama üretim fiyatının parçaları hâline gelir ve böylece ortalama kârın oluşturulmasına katılır ve sonunda onun tarafından tümüyle soğurulurlar.

B'ye yatırılan sermaye 15 sterlin yerine yalnızca 5 sterlin olsaydı ve son tablodaki ek $2^1/_2$ quarter, $2^1/_2$ acre A toprağının acre başına $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımı yapılarak ekime açılmasıyla üretilseydi, yatırılan ek sermayenin tutarı yalnızca $6^1/_4$ sterlin ve dolayısıyla söz konusu 6 quarter'ın üretilmesi için A'ya ve B'ye yapılan toplam yatırım 15 sterlin yerine $11^1/_4$ sterlin ve bunların kâr dâhil toplam üretim maliyeti $13^1/_2$ sterlin olurdu. 6 quarter daha önce olduğu gibi toplam olarak 18 sterline satılır, ama sermaye harcaması $3^3/_4$ sterlin azalır ve B'deki rant daha önce olduğu gibi acre başına $4^1/_2$ sterlin olurdu. Ek $2^1/_2$ quarter'ın üretilmesi için A'dan kötü topraklara, yani A_{-1}'e, A_{-2}'ye başvurmak zorunda

kalınsaydı ve A_{-1} toprağında $1^{1}/_{2}$ quarter, 4 sterlinlik bir quarter başına üretim fiyatıyla ve son 1 quarter A_{-2} toprağında 6 sterlinlik bir üretim fiyatıyla üretilseydi durum değişirdi. O zaman, 6 sterlin, düzenleyici quarter başına üretim fiyatı olurdu. B'nin $3^{1}/_{2}$ quarter'ı $10^{1}/_{2}$ sterline değil 21 sterline satılır ve bu da $4^{1}/_{2}$ sterlin yerine 15 sterlinlik, tahıl cinsinden de $1^{1}/_{2}$ quarter yerine $2^{1}/_{2}$ quarter'lık bir rant sağlardı. A'daki bir quarter da şimdi 3 sterlinlik (= $^{1}/_{2}$ quarter) bir rant getirirdi.

Bu noktayı tartışmaya devam etmeden önce bir açıklama:

Toplam sermayenin, fazla $1^{1}/_{2}$ quarter'ı üreten kısmı, eksik $1^{1}/_{2}$ quarter'ı üreten kısmı tarafından dengelenir dengelenmez, B'nin bir quarter'ının ortalama fiyatı, A'nın düzenlediği 3 sterlinlik genel üretim fiyatına eşitlenir, yani onunla çakışır. Bu eşitlenmeye ne kadar çabuk ulaşılacağı ya da B'ye eksik üretici güçlü ne kadar sermayenin yatırılmak zorunda olduğu, ilk sermaye yatırımlarının artık üretkenliği verili kabul edildiğinde, sonradan yatırılan sermayelerin, düzenleyici A toprağındaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımlarına oranla göreli eksik üretkenliklerine ya da düzenleyici fiyata kıyasla ürünlerinin bireysel üretim fiyatına bağlıdır.

Yukarıdakilerden ilkin şu sonuçlar çıkar:

Birincisi. Ek sermayeler aynı toprağa, azalıyor olsa bile, artık üretkenlikle yatırıldığı sürece, tahıl cinsinden ve para cinsinden acre başına rant, göreli olarak, yani öndelenmiş olan sermayeye oranla azalsa bile (yani artık kâr oranı ya da rant oranı azalsa bile), mutlak olarak artar. Buradaki sınırı, yalnızca ortalama kârı getiren ya da ürününün bireysel üretim fiyatı genel üretim fiyatıyla çakışan ek sermaye oluşturur. Bu koşullar altında, eğer arzdaki artış nedeniyle en kötü toprağın üretimi gereksizleşmezse, üretim fiyatı aynı kalır. Bu ek sermayeler, fiyatlar düşerken bile, belirli sınırlar içinde, daha küçük bile olsa bir artık kâr üretmeyi sürdürebilir.

İkincisi. Yalnızca ortalama kârı üreten, yani artık üretkenliği 0'a eşit olan ek sermayenin yatırılması, oluşmuş olan artık kârın ve dolayısıyla rantın büyüklüğünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bu yolla, daha iyi toprak türlerinde quarter başına bireysel ortalama fiyat yükselir; quarter başına fazla azalır, ama azalmış olan bu fazlayı getiren quarter'ların sayısı, çarpımın aynı kalacağı şekilde artar.

Üçüncüsü. Ürünlerinde, bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyatın üzerinde olduğu, yani artık üretkenlikleri 0'a eşit olmamakla kalmayıp sıfırın altındaki bir değere eşit olan, bir başka deyişle düzenleyici A top-

rağındaki eşit büyüklükteki bir sermaye yatırımının üretkenliğinden az olan ek sermaye yatırımları, daha iyi toprağın toplam ürününün bireysel ortalama fiyatını giderek genel üretim fiyatına yaklaştırır, yani bu ikisi arasındaki, artık kârı ya da rantı oluşturan farkı giderek daha çok azaltır. Daha önce artık kârı ya da rantı oluşturan şeylerin giderek daha büyük bir kısmı ortalama kârın oluşturulmasına katılır. Ama buna rağmen, B'nin bir acre'ına yatırılmış olan toplam sermaye, eksik üretkenliğe sahip sermaye miktarındaki ve bu eksik üretkenliğin derecesindeki artışla birlikte azalan miktarlarda bile olsa, artık kâr getirmeye devam eder. Burada, sermaye büyür ve üretim artarken, rant, yalnızca, ikinci durumda olduğu gibi yatırılan sermayenin artan büyüklüğüyle ilişkili olarak göreli bir şekilde değil, acre başına mutlak olarak düşer.

Rant, yalnızca, daha iyi B toprağındaki toplam ürünün bireysel ortalama üretim fiyatı düzenleyici fiyatla çakıştığında, yani daha üretken olan ilk sermaye yatırımlarının tüm artık kârı ortalama kârın oluşturulması için tüketildiğinde, yok olabilir.

Acre başına rantın düşüşünün en alt sınırı, onun ortadan kalktığı noktadır. Ama bu noktaya, eksik üretkenliğe sahip ek sermaye yatırımları üretimde bulunmaya başladığında değil, eksik üretkenliğe sahip sermaye parçalarıyla yapılan ek yatırımlar, ilk sermaye yatırımlarının fazla üretkenliğini dengeleyecekleri ve yatırılan toplam sermayenin üretkenliğinin A'daki sermayenin üretkenliğiyle aynı olacağı ve bu nedenle B'deki bir quarter'ın bireysel ortalama fiyatının A'daki bir quarter'ın fiyatına eşit olacağı kadar büyüdüklerinde ulaşılır.

Bu durumda da, rantın ortadan kalkmasına rağmen, quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatı aynı kalırdı. Üretim fiyatı, ancak bu nokta aşıldıktan sonra, ek sermayenin eksik üretkenlik derecesinin ya da aynı eksik üretkenliğe sahip olan ek sermayenin büyüklüğünün artması nedeniyle yükselmek zorunda kalırdı. Örneğin s. 265'teki* tabloda, aynı toprakta quarter'ı 4 sterline $1^1/_2$ quarter yerine $2^1/_2$ quarter üretilseydi, 22 sterlinlik üretim maliyetiyle toplam olarak 7 quarter elde ederdik; bir quarter'ın fiyatı $3^1/_7$ sterlin, yani, yükselmek zorunda kalacak olan genel üretim fiyatından $^1/_7$ sterlin fazla olurdu.

Demek ki, en iyi arazilerdeki bir quarter'ın bireysel ortalama fiyatının genel üretim fiyatıyla eşitlenmesine kadar, ikinci fiyatın birincisine göre fazlalığının ve onunla birlikte artık kârın ve rantın tümüyle ortadan kalkmasına kadar, uzun bir süre boyunca eksik üretkenliğe ve hatta artan eksik üretkenliğe sahip olan ek sermayeler kullanılabilirdi.

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 741 [elinizdeki kitap, s. 720]. –*Almanca ed.*

Ve bu durumda bile, daha iyi toprak türlerinde rantın ortadan kalkmasıyla, bunların ürünlerinin bireysel ortalama fiyatları genel üretim fiyatıyla ilk kez çakışmış olurdu ve genel üretim fiyatının yükselmesi hâlâ gerekmezdi.

Yukarıdaki örnekte, daha iyi olan, ama daha iyi ya da rant getiren toprak türleri sırasının en altında bulunan B toprağında, artık üretkenliğe sahip olan 5 sterlinlik bir sermayeyle $3^1/_2$ quarter ve eksik üretkenliğe sahip 10 sterlinlik bir sermayeyle $2^1/_2$ quarter, yani $^5/_{12}$'si eksik üretkenlikle yatırılmış olan sermaye parçaları tarafından olmak üzere toplam olarak 6 quarter üretilmişti. Ve 6 quarter'ın bireysel ortalama üretim fiyatı ancak bu noktada 3 sterline yükselir, yani genel üretim fiyatıyla çakışır.

Ne var ki, toprak mülkiyeti yasası altında, bu son $2^1/_2$ quarter, A toprak türünün $2^1/_2$ yeni acre'ında üretilebilecekleri durum dışında, bu şekilde, quarter'ı 3 sterline üretilemezdi. Ek sermayenin artık yalnızca genel üretim fiyatıyla üretimde bulunabileceği durum, sınırı oluştururdu. Bu sınırın ötesinde aynı toprağa ek sermaye yatırımı durmak zorunda kalırdı.

Çünkü kiracı çiftçi ilk iki sermaye yatırımı bir kez $4^1/_2$ sterlin ödedikten sonra bunu ödemeye devam etmek zorundadır ve bir quarter'ı 3 sterlinden fazlasına[†] üreten her sermaye yatırımı kârından bir kesintiye yol açardı. Eksik üretkenlik durumunda bireysel ortalama fiyatın eşitlenmesi bu yolla engellenir.

Önceki örnekteki, A toprağının quarter başına 3 sterlinlik üretim fiyatının B'nin fiyatını düzenlediği duruma bakalım.

Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Getiri	Quarter başına üretim maliyeti	Satış fiyatı		Artık kâr	Zarar
					quarter başına	toplam		
sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	–
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	–
5	1	6	$1^1/_2$	4	3	$4^1/_2$	–	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	–	3
15	3	18				18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

Kiracı çiftçi için, $3^1/_2$ quarter'ın üretim maliyeti ilk iki sermaye yatırımının ikisinde de quarter başına 3 sterlindir, çünkü ödemesi gereken $4^1/_2$ sterlinlik bir rant vardır ve dolayısıyla onun kendi bireysel üretim

† Özgün metinde: "azına". *–Türkçe ed.*

fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark onun cebine girmez. Yani, onun için, ilk iki sermaye yatırımındaki ürün fiyatı fazlası, üçüncü ve dördüncü sermaye yatırımlarının ürünlerindeki açığı kapatma işini göremez.

3. sermaye yatırımındaki $1^1/_2$ quarter'ın kiracı çiftçiye maliyeti, kâr dahil 6 sterlindir; ama onu, quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici fiyatla yalnızca $4^1/_2$ sterline satabilir. Yani, tüm kârı yitirmekle kalmaz, üstüne bir de $^1/_2$ sterlin ya da yatırmış olduğu 5 sterlinlik sermayenin %10'unu yitirirdi. 3. yatırımdaki kâr ve sermaye kaybı $1^1/_2$ sterlin ve 4. sermaye yatırımında $4^1/_2$ sterlin, yani toplamda $4^1/_2$ sterlin olurdu; bu tutar, daha iyi sermaye yatırımlarının rant tutarıyla tam olarak aynıdır; ama daha iyi sermaye yatırımlarının bireysel ortalama üretim fiyatı bu yüzden B'nin toplam ürününün bireysel ortalama üretim fiyatına dengeleyici bir şekilde dâhil olamaz, çünkü buradaki fazla rant şeklinde üçüncü bir tarafa ödenmiştir.

Talebi karşılamak için ek $1^1/_2$ quarter'ı üçüncü sermaye yatırımıyla üretmek gerekli olsaydı, düzenleyici piyasa fiyatının quarter başına 4 sterline çıkması zorunlu olurdu. Düzenleyici piyasa fiyatının bu artışı nedeniyle B'deki birinci ve ikinci sermaye yatırımları için rant yükselir ve A'da bir rant ortaya çıkardı.

Dolayısıyla, farklılık rantının, artık kârın biçimsel olarak ranta dönüşmesinden başka bir şey olmamasına, ve, toprak mülkiyetinin burada mülk sahibine artık kârı kiracı çiftçiden kendisine aktarma gücünden başka bir şey vermemesine rağmen, görülüyor ki, aynı toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımları, ya da aynı anlama gelmek üzere aynı toprak parçasına yatırılan sermayedeki artış, sermayenin üretkenlik oranı azalırken ve düzenleyici fiyat aynı kalırken kendi sınırlarına çok daha hızlı bir şekilde ulaşır, yani, gerçekten de, artık kârın toprak rantına (toprak mülkiyetinin sonucu olan) salt biçimsel dönüşümü nedeniyle, az ya da çok, yapay bir sınırla karşılaşır. Demek ki, genel üretim fiyatının, burada başka durumlarda olmayacağı kadar dar sınırlar içinde gerekli hâle gelen yükselmesi, burada, farklılık rantının yükselmesinin nedeni olmakla kalmaz; rant olarak farklılık rantının varlığı, aynı zamanda, genel üretim fiyatının, gerekli hâle gelmiş olan daha yüksek ürün arzını sağlayabilmek için daha erken ve daha hızlı bir şekilde yükselmesinin nedenidir.

Ayrıca şunların da belirtilmesi gerekir:

A toprağı ikinci bir sermaye yatırımı aracılığıyla ek ürünü 4 sterlinden ucuza sağlasaydı ya da üretim fiyatı 3 sterlinin üzerinde olmakla birlikte 4 sterlinden az olan A'dan kötü olan yeni bir toprak rekabete

dâhil olsaydı, düzenleyici fiyat, yukarıda olduğu gibi, B toprağına sermaye eklenmesi yoluyla 4 sterline çıkamazdı. Böylece görülüyor ki, Farklılık Rantı I'in Farklılık Rantı II'nin temeli olmasına karşın, bu ikisi birbirlerinin önüne sınırlar koyar ve bu sınırlar, kâh aynı toprak parçasına ardışık sermaye yatırımlarının yapılmasını, kâh yeni ek topraklara yan yana sermaye yatırımlarının yapılmasını gerektirir. Başka durumlarda ve örneğin daha iyi toprakların sırasının geldiği durumlarda da birbirlerin sınırları olarak iş görürler.

Bölüm

44

Ekili En Kötü Toprakta da Farklılık Rantı

★ ★ ★

Tahıl talebinin yükselmekte olduğunu ve arzın, yalnızca, rant getiren arazilere eksik üretkenliğe sahip ardışık sermaye yatırımlarının yapılması ya da A toprağına yine üretkenlikleri azalan ek sermaye yatırımlarının yapılması ya da A'dan daha düşük kaliteli yeni arazilere sermaye yatırılması yoluyla sağlanabileceğini kabul edelim.

B toprağını, rant getiren arazilerin temsilcisi sayalım.

Ek sermaye yatırımı, B'deki 1 quarter'lık artık üretimi (buradaki her quarter bir milyon quarter'ı, her acre bir milyon acre'ı temsil edebilir) mümkün kılmak için, piyasa fiyatının o zamana kadarki quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatının üzerine çıkmasını talep eder. O zaman, en yüksek rant getiren toprak türleri olan C'de, D'de vb.'de de artık ürün ortaya çıkabilir, ama bu, yalnızca, azalan bir artık üretici güçle gerçekleşebilir; yine de, B'nin bir quarter'ının talebi karşılamak için gerekli olduğu varsayılıyor. Bu bir quarter'ın, B'ye ek sermaye yatırılarak üretildiğinde, aynı ek sermayenin A'ya ya da daha da aşağıya inilerek (ek sermaye A'ya yatırılsa bir quarter'ı $3^3/_4$ sterline üretebilecekken, bir quarter'ı yalnızca 4 sterline üretebilecek olan) A_{-1}'e yatırılması durumuyla karşılaştırıldığında daha ucuza üretilebiliyorsa, B'ye yatırılan ek sermaye piyasa fiyatını düzenler.

A, şimdiye kadar olduğu gibi 1 quarter'ı 3 sterline üretiyor olsun. B de şimdiye kadar olduğu gibi toplam 6 sterlinlik bireysel üretim fiyatıyla

toplam $3^1/_2$ quarter üretiyor olsun. B'de fazladan bir quarter üretmek için gerekli olan ek üretim maliyeti (kâr dahil) 4 sterlin olsa ve bunu A'da $3^3/_4$ sterline üretmek mümkün olsa, hiç kuşkusuz bu bir quarter B'de değil A'da üretilir. Dolayısıyla, bunun B'de $3^1/_2$ sterlinlik bir ek üretim maliyetiyle üretilebildiğini varsayalım. Bu durumda, $3^1/_2$ sterlin, tüm üretimin düzenleyici fiyatı olurdu. B, şimdi, $4^1/_2$ quarter'lık ürününü $15^3/_4$ sterline satardı. Bunun içinde, ilk $3^1/_2$ quarter'ın 6 sterlinlik ve son quarter'ın $3^1/_2$ sterlinlik, toplamda $9^1/_2$ sterlinlik üretim maliyeti olurdu. Rant için $6^1/_4$ sterlinlik bir artık kâr kalır; önceki artık kâr ise yalnızca $4^1/_2$ sterlindi. Bu durumda, A'nın bir acre'ı da $^1/_2$ sterlinlik bir rant getirirdi; ama $3^1/_2$ sterlinlik üretim fiyatını en kötü toprak olan A değil, daha iyi olan B toprağı düzenlerdi. Kuşkusuz, burada, A'nın kalite düzeyine ve şimdiye kadar ekime açılmış olanlarınkilerle aynı uygunluktaki bir konuma sahip yeni topraklardan yararlanma şansının bulunmadığı, aksine, daha önce ekime açılmış olan A topraklarına daha yüksek üretim maliyetiyle ikinci bir sermaye yatırımının yapılmasının ya da daha düşük kaliteli A_{-1} toprağının ekime açılmasının gerekli olacağı varsayılıyor. Ardışık sermaye yatırımlarıyla Farklılık Rantı II etkili hâle gelir gelmez, artan üretim fiyatının sınırları daha iyi topraklar tarafından düzenlenebilir ve o zaman, Farklılık Rantı I'in temelini oluşturan en kötü toprak da rant getirebilir. Böylece, sadece farklılık rantı nedeniyle ekili tüm araziler rant getirirdi. O zaman aşağıdaki iki tabloyu elde ederdik (üretim maliyeti derken, öndelenen sermaye, artı, %20'lik kârı kastediyoruz; yani $2^1/_2$ sterlinlik her bir sermaye için $^1/_2$ sterlin kâr ve toplam olarak 3 sterlin.)

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Parasal getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Toplam	4	21	$17^1/_2$		$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

B'deki yalnızca 1 quarter sağlayan $3^1/_2$ sterlinlik yeni sermaye yatırımı öncesindeki durum budur. Söz konusu sermaye yatırımından sonra durum şöyle görünür:

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Parasal getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
C	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
D	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Toplam	1	$24^1/_2$	$18^1/_2$		$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{Hesaplama yine tam doğru değil. $4^1/_2$ quarter'ın B kiracı çiftçisine maliyeti, birincisi $9^1/_2$ sterlinlik üretim maliyeti ve ikincisi $4^1/_2$ sterlinlik rant olmak üzere toplam olarak 14 sterlindir; quarter başına ortalama = $3^1/_9$ sterlin. Böylece, toplam üretiminin bu ortalama fiyatı düzenleyici piyasa fiyatı olur. Buna göre, A'daki rant $^1/_2$ sterlin yerine $^1/_9$ sterlin olur ve B'de daha önce olduğu gibi $4^1/_2$ sterlin kalırdı: $3^1/_9$ sterlin × $4^1/_2$ quarter = 14 sterlin; bundan $9^1/_2$ sterlinlik üretim maliyeti çıkarıldığında artık kâr için $4^1/_2$ sterlin kalırdı. Görülüyor ki, değiştirilmesi gereken sayıların varlığına rağmen, bu örnek, daha iyi olan, zaten rant getiren toprağın nasıl olup da Farklılık Rantı II aracılığıyla fiyatı düzenleyebileceğini ve böylece daha önce rantsız olanları da dâhil olmak üzere *tüm* toprakların rant getiren topraklara dönüştürülebileceğini gösteriyor. –F. E.}

Tahılın düzenleyici üretim fiyatı yükselir yükselmez, yani, düzenleyici topraktaki bir quarter tahılın fiyatı ya da toprak türlerinden birindeki düzenleyici sermaye yatırımı artar artmaz, tahıl cinsinden rant artmak zorundadır. Tüm toprak türlerinin verimsizleşmesi ve örneğin $2^1/_2$ sterlinlik yeni sermaye yatırımıyla hepsinin 1 quarter yerine yalnızca $^5/_7$ quarter üretmesi aynı sonucu verirdi. Aynı sermaye yatırımıyla ürettikleri fazladan tahıl, artık kârı ve dolayısıyla rantı temsil eden artık ürüne dönüşür. Kâr oranının aynı kalması koşuluyla, kiracı çiftçi, kârıyla, daha az tahıl satın alabilir. Ücretler yükselmezse kâr oranı aynı kalabilir; ücretler de şu koşullar altında yükselmeyebilir: fiziksel en alt düzeye, yani emek gücünün normal değerinin altına indirilirlerse; ya da, emekçilerin tükettiği ve imalatçıların sağladığı nesneler görece ucuzladıysa; ya da, iş günü uzatıldıysa ya da yoğunlaştıysa ve bu nedenle, tarımın dışında olan ama tarımsal kârı düzenleyen üretim dallarındaki kâr oranı yükselmediyse bile aynı kaldıysa; ya da, tarıma aynı miktarda sermaye yatırılmakla birlikte daha çok değişmez ve daha az değişir sermaye yatırılmışsa.

Daha kötü topraklar ekime açılmadan, şimdiye kadar en kötü toprak olan A'da rantın ortaya çıkmasının birinci yolunu ele almış olduk; bunun kaynağı, A'nın şimdiye kadar düzenleyici üretim fiyatı olan bireysel

üretim fiyatı ile daha iyi toprağa yatırılan eksik üretici güçlü son ek sermayenin sağladığı gerekli ek ürünlerin üretim fiyatı olan yeni ve daha yüksek üretim fiyatı arasındaki farktır.

Ek ürün, bir quarter'ı ancak 4 sterline sağlayabilen A_{-1} toprağı tarafından sağlanmak zorunda olsaydı, A'daki acre başına rant 1 sterline yükselirdi. Ama bu durumda A_{-1}, ekime açılmış en kötü toprak olarak A'nın yerini alır ve A da rant getiren toprak türleri sırasının en alt konumuna taşınırdı. Farklılık Rantı I değişmiş olurdu. Demek ki, bu durum, aynı toprak parçasına farklı üretkenliklere sahip ardışık sermaye yatırımlarının yapılmasından kaynaklanan Farklılık Rantı II hakkındaki bir incelemenin dışında kalır.

Ama, yukarıdaki yol dışında, A toprağında farklılık rantının ortaya çıkmasının iki yolu daha vardır.

Fiyat aynı kalırken (öncekiyle karşılaştırıldığında düşmüş bile olabilecek olan herhangi bir verili fiyat), ek sermaye yatırımı artık üretkenlik yaratırsa; bu, *prima facie* [ilk bakışta] tam da en kötü toprak için her zaman belirli bir noktaya kadar geçerli olmak zorundadır.

Ama ikincisi, A toprağındaki ardışık sermaye yatırımlarının üretkenliği azalırsa.

Her iki durumda da, üretim artışını talep düzeyinin gerektirdiği varsayılıyor.

Ne var ki, burada, belirleyici olan etmenin her zaman toplam üretime göre (ya da toplam sermaye harcamasına göre) bireysel ortalama üretim fiyatı olduğu şeklindeki daha önce açıklanmış olan yasa nedeniyle, farklılık rantı açısından bakıldığında özgün bir zorlukla karşılaşılıyor. Ama A toprağı söz konusu olduğunda, daha iyi toprak türlerinde olduğu gibi, onun dışında verili olan ve yeni sermaye yatırımlarında bireysel üretim fiyatının genel üretim fiyatına eşitlenmesini engelleyen bir üretim fiyatı bulunmaz. Ne de olsa, A'nın üretim fiyatı, piyasa fiyatını düzenleyen genel üretim fiyatıdır.

Diyelim ki:

1. *Ardışık sermaye yatırımlarının üretici gücü yükselirken*, A'nın 1 acre'ına 5 sterlinlik sermaye öndelendiğinde ve buna uygun olarak 6 sterlinlik bir üretim maliyetiyle, 2 quarter yerine 3 quarter üretilebiliyor. $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımı 1 quarter, ikincisi 2 quarter sağlıyor. Bu durumda, 6 sterlinlik üretim maliyetiyle 3 quarter elde edilir, yani bir quarter'ın ortalama maliyeti 2 sterlin olur; dolayısıyla, 3 quarter 2 sterlinden satılırsa, A rant getirmemeye devam eder; sadece, Farklılık Rantı II'nin temeli değişmiş olur. 3 sterlin yerine 2 sterlin düzenleyici üretim fiyatı olmuştur; $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye şimdi en kötü toprakta

ortalama olarak 1 quarter yerine $1^1/_2$ quarter üretir ve daha kaliteli tüm toprakları için $2^1/_2$ sterlinlik bir yatırımın resmi verimliliği artık budur. Şimdiye kadarki artık ürünlerinin bir kısmı onların gerekli ürünlerinin oluşturulmasına ve artık kârlarının bir kısmı da ortalama kârın oluşturulmasına katılır.

Buna karşılık, sermaye yatırımının sınırı olarak genel üretim fiyatı daha iyi toprak türleri için verili olduğundan, ortalama hesaplamasının mutlak artık kârda hiçbir değişikliğe yol açmadığı bu toprak türlerinde olduğu gibi hesap yapılırsa, birinci sermaye yatırımının getirdiği 1 quarter'ın maliyeti 3 sterlin ve ikinci sermaye yatırımının getirdiği 2 quarter'dan her birinin maliyeti yalnızca $1^1/_2$ sterlindir. Dolayısıyla, A'da, 1 quarter'lık bir tahıl cinsinden rant ve 3 sterlinlik bir para cinsinden rant ortaya çıkar, ama 3 quarter eski fiyatla toplam olarak 9 sterline satılırdı. İkincisindekiyle aynı verimliliğe sahip olan $2^1/_2$ sterlinlik üçüncü bir sermaye yatırımı yapılsaydı, bu kez 9 sterlinlik üretim maliyetiyle toplam olarak 5 quarter üretilirdi. A'nın bireysel ortalama üretim fiyatı düzenleyici kalacak olsaydı, bir quarter'ın $1^4/_5$ sterline satılması gerekirdi. Ortalama fiyat, üçüncü sermaye yatırımının verimliliğindeki yeni bir artış nedeniyle değil, sadece, ikincisiyle aynı ek verimliliğe sahip olan yeni bir sermaye yatırımının eklenmesi nedeniyle, yine düşmüş olurdu. A toprağındaki, verimlilikleri daha yüksek olmakla birlikte aynı kalan ardışık sermaye yatırımları, rant getiren toprak türlerinde olduğu gibi rantı artırmak yerine, üretim fiyatını ve onunla birlikte, diğer koşullar aynı kalırken, tüm diğer topraklardaki farklılık rantlarını orantılı olarak düşürürdü. Buna karşılık, 1 quarter'ı 3 sterlinlik üretim maliyetiyle üreten birinci sermaye kendi başına düzenleyici olmaya devam etseydi, 5 quarter 15 sterline satılırdı ve A toprağına daha sonra yapılan sermaye yatırımlarının farklılık rantı 6 sterlin olurdu. A'nın bir acre'ına artık sermaye eklenmesi, hangi şekilde uygulanırsa uygulansın, burada bir iyileştirme olurdu ve ek sermaye, başlangıçtaki sermaye parçasını da daha üretken kılardı. Sermayenin $^1/_3$'ünün 1 quarter ve geri kalan $^2/_3$'ünün 4 quarter ürettiğini söylemek saçma olurdu. Acre başına 3 sterlin 1 quarter üretirken, 9 sterlin her zaman 5 quarter üretirdi. Burada bir rantın, bir artık kârın ortaya çıkıp çıkmayacağı, tümüyle koşullara bağlı olurdu. Normalde, düzenleyici üretim fiyatının düşmesi gerekirdi. A toprağındaki iyileştirilmiş, ama daha fazla maliyetle bağlantılı olan ekim, yalnızca, daha iyi toprak türlerinde de aynı şeyin olması nedeniyle, yani tarımdaki genel bir devrim nedeniyle gerçekleştiğinde böyle olur; o zaman, A toprağının doğal verimliliğinden söz edilirken, onun 3 sterlin yerine 6 ya da 9 sterlinle ekildiği varsayılır. Bu, özellikle, A toprağının ekili acre'la-

rının, ülkedeki arzın büyük bir bölümünü sağlayan çoğunluğunda bu yeni yöntemin kullanılması durumunda geçerli olurdu. Ama iyileştirme ilk aşamada A'nın küçük bir alanıyla sınırlı kalsaydı, daha iyi ekilen bu kısım bir artık kâr sağlardı ve toprak sahibi hızla bu artık kârı tümüyle ya da kısmen ranta dönüştürmeye ve rant olarak sabitlemeye çalışırdı. Böylece, talebin arzdaki artışa ayak uydurması durumunda, tüm A topraklarının adım adım yeni yönteme tabi hâle gelmesi ölçüsünde, A kalitesindeki tüm topraklarda adım adım rant oluşur ve artık üretkenliğe, piyasa koşullarına bağlı olarak tümüyle ya da kısmen el koyulurdu. Sermaye harcamaları artarken A'nın üretim fiyatının, onun ürününün ortalama fiyatına eşitlenmesi, bu şekilde, söz konusu artmış sermaye harcamasının artık kârının rant biçiminde sabitlenmesi yoluyla engellenebilirdi. Bu durumda, daha önce daha iyi arazilerde ek sermayelerin üretici gücünün azalması durumunda da görmüş olduğumuz gibi, üretim fiyatını yükselten şey, yine, artık kârın toprak rantına dönüştürülmesi, yani toprak mülkiyetinin araya girmesi olurdu ve farklılık rantı, sadece, bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki farkın sonucu olmazdı. Artık kârın toprak rantına dönüştürülmesi, üretim fiyatının A'nın ortalama üretim fiyatıyla düzenlenmesini engelleyeceğinden, A toprağı için bu iki fiyatın çakışmasını engellerdi; yani, gerekli olandan daha yüksek bir üretim fiyatını korur ve bu yolla rant yaratırdı. Yurtdışından tahıl ithalatı serbest olsaydı bile, kiracı çiftçilerin, dışarıdan belirlenen üretim fiyatıyla, tahıl yetiştiriciliği alanında, rant getirmemesi durumunda rekabet edebilecek olan toprağı, başka bir amaçla, örneğin otlak olarak kullanmaya zorlanması ve dolayısıyla yalnızca rant getiren arazilerde (yani yalnızca quarter başına bireysel ortalama üretim fiyatları dışarıdan belirlenen üretim fiyatının altında olan arazilerde) tahıl ekiminin yapılması yoluyla aynı sonuç ortaya çıkarılabilir ya da devam ettirilebilirdi. Bir bütün olarak bakıldığında, hakkında tartıştığımız durum için varsayılması gereken şeyler, üretim fiyatının düşeceği, ama kendi ortalama fiyatına düşmek yerine ondan daha yüksek bir noktada duracağı, ne var ki, yeni A topraklarının rekabetini sınırlandıracak bir şekilde, en kötü biçimde ekilen A toprağının üretim fiyatının altında kalacağıdır.

2. *Ek sermayelerin üretkenliği azalırken*. A_{-1} toprağı ek quarter'ı yalnızca 4 sterline, A toprağı ise $3^3/_4$ sterline, yani daha ucuza, ama kendisindeki ilk sermaye yatırımıyla üretilen quarter'a göre $^3/_4$ sterlin pahalıya üretebiliyor olsun. Bu durumda A'da üretilen iki quarter'ın toplam fiyatı $6^3/_4$ sterlin, dolayısıyla quarter başına ortalama üretim fiyatı da $3^3/_8$ sterlin olurdu. Üretim fiyatı artardı, ama bu artış $^3/_8$ sterlinle sınırlı kalırdı; oysa, ek sermaye, $3^3/_4$ sterline üreten yeni bir toprağa yatırılmış olsaydı, bir $^3/_8$

sterlin daha artar, yani $3^{3}/_{4}$ sterline yükselirdi ve böylece tüm diğer farklılık rantlarındaki orantılı bir artışa yol açardı.

Böylece, A'nın quarter başına $3^{3}/_{8}$ sterlinlik üretim fiyatı, onun, sermaye yatırımı artışıyla birlikte ortaya çıkan ortalama üretim fiyatına eşitlenir ve düzenleyici fiyat olurdu; dolayısıyla, artık kâr getirmediği için rant da getirmezdi.

Ama ikinci sermaye yatırımının ürettiği quarter $3^{3}/_{4}$ sterline satılsaydı, şimdi, A toprağı da $^{3}/_{4}$ sterlinlik bir rant getirirdi; ve bu, A'nın, ek sermaye yatırımının yapılmadığı, yani bir quarter'ı 3 sterline üretmeye devam eden tüm acre'ları için de geçerli olurdu. Henüz ekime açılmamış olan A topraklarının var olması durumunda, fiyat $3^{3}/_{4}$ sterline yalnızca geçici olarak yükselebilirdi. A toprağının yeni alanlarının rekabeti, uygun konumları sayesinde bir quarter'ı $3^{3}/_{4}$ sterlinden ucuza üretebilen tüm A toprakları tükenene kadar, üretim fiyatını 3 sterlinde tutardı. Demek ki, toprağının bir acre'ının rant getirmesi durumunda, toprak sahibinin, onun başka bir acre'ını rantsız olarak bir kiracı çiftçiye bırakmayacak olmasına rağmen, bunu varsaymak gerekirdi.

Üretim fiyatının ortalama fiyata eşitlenip eşitlenmeyeceği ya da ikinci sermaye yatırımının $3^{3}/_{4}$ sterlinlik bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyat hâline gelip gelmeyeceği, yine, ikinci sermaye yatırımının elde bulunan A toprağında ne ölçüde genelleştiğine bağlı olurdu. İkincisi, yalnızca, toprak sahibinin, $3^{3}/_{4}$ sterlinlik fiyat düzeyine karşılık gelen talep karşılanana kadar elde edilen artık kârı rant şeklinde sabitleyecek zamanı bulabilmesi durumunda söz konusu olur.

Ardışık sermaye yatırımları yapılırken toprağın üretkenliğinin azalması hakkında Liebig'e bakılmalı. Sermaye yatırımlarının artık üretici güçlerindeki ardışık azalmanın, üretim fiyatı aynı kalırken acre başına rantı her zaman artırdığı ve bunu üretim fiyatı azalırken bile yapabileceği görülmüştü.

Ama genel olarak şunlar belirtilmeli:

Kapitalist üretim tarzı açısından bakıldığında, aynı ürünü elde edebilmek için bir harcamanın yapılması, daha önce ödenmeyen bir şeyin ödenmesi gerektiğinde, her zaman, ürünler göreli olarak pahalılaşır. Çünkü, üretim sırasında tüketilen sermayenin yerine koyulmasından, sadece, belirli üretim araçlarıyla temsil edilen değerlerin yerlerine koyulması anlaşılmalıdır. Herhangi bir maliyet yaratmadan, etmenler olarak üretime katılan doğal ögeler, üretimde hangi rolü oynarlarsa oynasınlar, üretime, sermayenin bileşenleri olarak değil, sermayenin bedava doğa

gücü olarak, yani, emeğin, kapitalist üretim tarzında tüm diğer üretici güçlerin yaptığı gibi, kendisini sermayenin üretici gücü olarak gösteren bedava doğal üretici gücü olarak katılır. Dolayısıyla, başlangıçta bedava olan bu tür bir doğa gücü üretime katıldığında, onun yardımıyla sağlanan ürün, talebi karşılamaya yettiği sürece, fiyatın belirlenmesinde bir rol oynamaz. Ama gelişme süreci içinde, söz konusu doğa gücünün yardımıyla üretilebilecek olandan daha fazla ürünün sağlanması zorunlu hâle gelirse, bu ek ürünün söz konusu doğa gücünün yardımı olmadan ya da insan etkinliğinin, insan emeğinin desteğiyle üretilmesi de zorunlu olur ve böylece sermayeye yeni bir ek öge katılır. Yani, aynı ürünü elde etmek için görece daha fazla sermaye harcaması yapılır. Tüm diğer koşullar aynı kalırken, üretim pahalılaşır.

———

{"Şubat 1876 ortalarında başlandı"ğı bilgisini içeren bir defterden.}

Sadece, toprağa eklenmiş olan sermayenin faizi olarak, farklılık rantı ve rant.

"Sürekli toprak iyileştirmeleri"nin (sermaye harcanmasını gerektiren ve toprağa sermaye eklenmesi şeklinde değerlendirilebilecek olan işlemlerle toprağın fiziksel ve kısmen de kimyasal özelliklerini değiştiren iyileştirmelerin) neredeyse tümü, belirli bir toprak parçasına, yani belirli ve sınırlı bir yerdeki toprağa, başka bir yerdeki ve sıklıkla çok yakındaki bir başka toprağın doğal olarak sahip olduğu özelliklerin kazandırılması anlamına gelir. Bir toprak parçası doğa tarafından düzleştirilmiştir, bir başkasının düzleştirilmesi gerekir; birinde su doğal yollarla tahliye olur, öbüründe suyu yapay yollarla tahliye etmek gerekir; birinde tarıma elverişli üst katman doğal olarak derindir, öbüründe bunun yapay olarak derinleştirilmesi gerekir; bir killi topraktaki kum miktarı kabul edilebilir orana doğal yollarla ulaşmıştır, bir başkasında önce bu oranın sağlanması gerekir; bir çayır doğal yollarla sulanır ya da alüvyonla kaplanır, öbüründe bunların olması için emeğe, ya da burjuva iktisadının diliyle, sermayeye gereksinim duyulur.

Karşılaştırmalı üstünlükleri kazanılmış olan bir toprak parçasında rantın faiz olduğu, ama bu üstünlüklere doğal olarak sahip olan bir başkasında olmadığı teorisi, gerçekten de eğlenceli bir teoridir. (Ama gerçekte, bu, uygulamada baş aşağı çevrilir ve rantın, bir durumda gerçekten de faizle çakışması nedeniyle, bunun fiilen söz konusu olmadığı diğer durumlarda da [yanlış bir şekilde] faiz olarak adlandırılmak zorunda olduğu savunulur.) Ama toprağın, yapılmış olan sermaye yatırımı sonrasında rant getirmesinin nedeni, ona sermaye yatırılmış olması değil,

sermaye yatırımının toprağı geçmiştekine göre daha verimli bir yatırım alanı hâline getirmiş olmasıdır. Bir ülkenin tüm toprakları bu sermaye yatırımına gereksinim duyuyor olsun; o zaman, bu sermaye yatırımının yapılmadığı her bir toprak parçası önce bu aşamadan geçmek zorundadır ve sermaye yatırımının yapılmış olduğu toprağın getirdiği rant (verili durumda, sağladığı faiz), bu toprak söz konusu üstünlüğe doğal olarak sahip olsa ve diğer topraklar onu önce yapay yollarla kazanmak zorunda olsa yine aynı şekilde ortaya çıkacak olan bir farklılık rantıdır.

Yatırılan sermaye amorti edilir edilmez, faiz sayılabilecek olan bu rant da saf farklılık rantı olur. Yoksa, aynı sermaye, sermaye olarak iki kez var olmak zorunda olurdu.

Ricardo'nun, değerin yalnızca emekle belirlenmesiyle mücadele eden ve bunun karşısına toprak farklılıklarından kaynaklanan farklılık rantını çıkarıp burada değeri emek yerine doğanın belirlediğini savunan tüm hasımlarının, aynı zamanda, farklılık rantını konumun ya da asıl önemlisi ekilmesi sırasında toprağa eklenen sermayenin faizinin belirlediğini iddia etmesi, en komik görüngülerden biridir. Aynı emek, verili bir süre içinde yaratılan bir ürün için, aynı değeri üretir; bu ürünün büyüklüğü ya da niceliği, yani aynı zamanda bu ürünün bir özdeş parçasının payına düşen değer parçası, emeğin niceliği veriliyken, sadece ürünün niceliğine bağlıdır ve bu da, verili emek niceliğinin büyüklüğüne değil, onun üretkenliğine bağlıdır. Bu üretkenliğin doğadan mı yoksa toplumdan mı kaynaklandığı hiçbir önem taşımaz. Üretkenlik, yalnızca, kendisinin de emeğe ve dolayısıyla sermayeye mal olması durumunda, üretim maliyetini yeni bir bileşen miktarında artırır; tek başına doğa söz konusu olduğunda bu durumla karşılaşılmaz.

Bölüm

45

Mutlak Toprak Rantı

★ ★ ★

Farklılık rantı çözümlenirken, en kötü toprağın rant ödemediği, ya da, daha genel bir şekilde ifade edilecek olursa, sadece, ürününün bireysel üretim fiyatı piyasayı düzenleyen üretim fiyatının altında olan (ve bu yolla, ranta dönüşen bir artık kârın ortaya çıkmasını sağlayan) toprağın toprak rantı ödediği varsayımından hareket edilmişti. İlk olarak belirtilmesi gereken şey, farklılık rantının kendisi hakkındaki yasanın, bu varsayımın doğru olup olmamasından tümüyle bağımsız olduğudur.

Piyasayı düzenleyen genel üretim fiyatına F dersek, bu F, en kötü toprak türü olan A'nın ürününün bireysel üretim fiyatıyla çakışır; yani bu fiyat, üretim sırasında tüketilen değişmez ve değişir sermayeyi, artı, ortalama kârı (= girişimci kazancı artı faiz) öder.

Burada rant sıfıra eşittir. Bir sonraki daha iyi toprak türü B'nin bireysel üretim fiyatı F´'dür ve F > F´; yani, F, B türü toprağın ürününün gerçek üretim fiyatından yüksektir. F – F´ = d olsun; dolayısıyla, F'nin F´'nü aşan kısmı olan d, söz konusu B sınıfının kiracı çiftçisinin elde ettiği artık kârdır. Bu d, toprak sahibine ödenecek olan ranta dönüşür. Üçüncü toprak sınıfı olan C için gerçek üretim fiyatı F´´ ve F – F´´ = 2d olsun; o zaman bu 2d ranta dönüşür; aynı şekilde dördüncü sınıf olan D için bireysel üretim fiyatı F´´´ ve F – F´´´ = 3d olsun ve 3d toprak rantına dönüşsün, vb. Şimdi de, A toprak sınıfı için rantın 0'a ve bu nedenle de onun ürününün fiyatının F + 0'a eşit olduğu varsayımının yanlış olduğunu kabul edelim. Aksine, o da bir rant (= r) ödüyor olsun. Bu durumda iki farklı sonuçla karşılaşılır.

Birincisi: A sınıfı toprağın ürününün fiyatı, onun kendi üretim fiyatıyla düzenlenmek yerine, bunu aşan bir fazla içerir ve F + r'ye eşit olurdu. Çünkü, kapitalist üretim tarzının normal şekliyle işlediği varsayıldığında, yani kiracı çiftçinin toprak sahibine ödediği r fazlasının ücretlerden ya da sermayenin ortalama kârından yapılan bir kesintiyi temsil etmediği varsayıldığında, kiracı çiftçi, bu r'yi, yalnızca, ürününün, kendi üretim fiyatından fazlasına, yani, rant biçiminde toprak sahibine bırakmak zorunda olmasa ona bir artık kâr sağlayacak olan bir fazla getirecek şekilde satılması sayesinde ödeyebilir. O zaman, tüm toprak türlerinin piyasada bulunan tüm ürününün düzenleyici piyasa fiyatı, genel olarak sermayenin tüm üretim alanlarında sağladığı üretim fiyatı olmaz, yani harcamalar ile ortalama kârın toplamına eşit olan bir fiyat (F) olmaz, üretim fiyatı ile rantın toplamı (F + r) olurdu. Çünkü, A sınıfı toprağın ürününün fiyatı genel olarak düzenleyici genel piyasa fiyatının, yani toplam ürünün tedarik edilmesini mümkün kılan fiyatın sınırını ifade eder ve bunu yaptığı kadarıyla da söz konusu toplam ürünün fiyatını düzenler.

Ama *ikincisi*, bu durumda tarımsal ürünün genel fiyatının ciddi şekilde değişecek olmasına karşın, farklılık rantı yasası hiçbir şekilde ortadan kalkmış olmazdı. Çünkü, A sınıfının ürününün fiyatının ve dolayısıyla genel piyasa fiyatının F + r olması durumunda, B, C, D vb. sınıfların fiyatı da F + r olurdu. Ama B sınıfı için F – F´ = d olduğundan, aynı şekilde, (F + r) – (F´ + r) = d olurdu ve C için F – F´´ = (F + r) – (F´´ + r) = 2d ve son olarak D için F – F´´´ = (F + r) – (F´´´ + r) = 3d olurdu vb. Yani, farklılık rantı eskisiyle aynı olurdu ve aynı yasa tarafından düzenlenirdi; rantın bu yasadan bağımsız bir öge kazanmış ve aynı zamanda tarımsal ürünün fiyatıyla birlikte genel bir artış göstermiş olması bunu değiştirmezdi. Dolayısıyla, bundan şu sonuç çıkar: en verimsiz toprak türlerindeki rant ne olursa olsun, farklılık rantı yasasının bundan bağımsız olmasının ötesinde, farklılık rantının kendisini, onun karakterine uygun şekilde kavramanın tek yolu, A toprak sınıfının rantını 0 kabul etmektir. Farklılık rantı söz konusu olduğu sürece, bunun fiilen = 0 ya da > 0 olması arasında bir fark yoktur ve gerçekten de hesaba katılmaz.

Dolayısıyla, farklılık rantı yasası, aşağıdaki incelemenin sonucundan bağımsızdır.

En kötü toprak türü olan A'nın ürününün herhangi bir rant getirmediği varsayımının temelinde yatanlar daha fazla sorgulanacak olursa, cevap zorunlu olarak şöyle olur: Tarımsal ürünün (örneğin tahılın) piyasa fiyatı, A toprak sınıfına yatırılacak olan ek bir sermayenin normal üretim fiyatını elde edeceği, yani sermayeye normal ortalama kârı sağlayacağı yüksekliğe ulaşmışsa, bu koşulun varlığı, A toprak sınıfına ek

sermaye yatırılmasına yeter. Yani, bu koşulun varlığı, kapitalistin, normal kârı getirecek şekilde yeni sermaye yatırmasına ve onu normal şekilde değerlendirmesine yeter.

Burada, piyasa fiyatının bu durumda da A'nın üretim fiyatından yüksek olmak zorunda olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü ek arz yaratılır yaratılmaz, arz-talep ilişkisi kuşkusuz değişmiş olur. Arz daha önce yetersizdi, şimdi yeterlidir. Yani fiyat düşmek zorundadır. Düşebilmek için, daha önce, A'nın üretim fiyatından yüksek olmuş olması gerekir. Ama ekime yeni açılan A sınıfının daha verimsiz olması, fiyatın, piyasayı B sınıfının üretim fiyatının belirlediği dönemdeki düzeye kadar da düşmemesine neden olur. A'nın üretim fiyatı, piyasa fiyatının, geçici değil görece kalıcı yükselişinin sınırını oluşturur. – Buna karşılık, eğer ekime yeni açılan toprak, şimdiye kadar düzenleyici olan A sınıfından verimliyse ve yine de sadece ek talebi karşılamaya yetiyorsa, piyasa fiyatı değişmez. Ama, en alt toprak sınıfının bir rant getirip getirmediği hakkındaki inceleme, bu durumda da buradaki incelemeyle çakışır, çünkü burada da, A sınıfı toprağın rant getirmediği varsayımı, piyasa fiyatının, kapitalist kiracı çiftçiye, tam olarak, kullandığı sermayeyi ve buna ek olarak ortalama kârı getirmeye yetmesiyle (kısacası, piyasa fiyatının ona metasının üretim fiyatını sağlamasıyla) açıklanırdı.

Her durumda, kapitalist kiracı çiftçi, bir kapitalist olarak karar verecekse, A sınıfı toprağı bu koşullar altında ekebilir. Şimdi, sermayenin A toprak türü üzerinde normal bir şekilde değerlendirilmesinin koşulu sağlanmıştır. Ne var ki, kiracı çiftçinin, şimdi, rant ödemesi de gerekmeyecekse, sermayesini, sermayenin ortalama değerlenme koşullarına uygun olarak A toprak türüne yatırabilecek olması öncülünden, hiçbir şekilde, söz konusu A sınıfı toprağın koşulsuz olarak kiracı çiftçinin emrinin altına girmeye hazır olduğu sonucu çıkmaz. Kiracı çiftçinin rant ödemezse sermayesini normal kârla değerlendirebilecek olması, toprak sahibi açısından, hiçbir şekilde, toprağını kiracı çiftçiye karşılıksız olarak ödünç verme ve bu iş arkadaşına *credit gratuit* [faizsiz kredi] sağlayacak kadar hayırsever olma nedeni değildir. Bu tür bir varsayımın içerdiği şey, varlığı, tam da sermayenin yatırılmasının ve onun toprakta serbestçe değerlendirilmesinin önündeki bir engel olan toprak mülkiyetinin soyutlanması, toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasıdır; kiracı çiftçinin kafasındaki, tahıl fiyatının düzeyinin, rant ödemese, yani pratikte toprak mülkiyetini yok sayabilse, A toprak türünü kullanma yoluyla sermayesinden normal kârı elde edebileceği düşüncesi, bu engeli hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Ama farklılık rantı, toprak mülkiyeti tekelinin, sermayenin engeli olarak toprak mülkiyetinin varlığını şart koşar, çünkü

bu olmadan artık kâr toprak rantına dönüşmez ve kiracı çiftçi yerine toprak sahibinin payına düşmezdi. Ve bir engel olarak toprak mülkiyeti, farklılık rantı olarak rantın ortadan kalktığı yerde de, yani A toprak türünde de, varlığını sürdürür. Kapitalist üretimin egemen olduğu bir ülkede toprağa rant ödemeden sermaye yatırılabilen durumlara bakarsak, bunların tümünde, toprak mülkiyetinin, hukuken olmasa bile fiilen ortadan kaldırılmış olduğunu görürüz; ama toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılması, yalnızca çok özel ve doğaları gereği rastlantısal olan koşullar altında gerçekleşebilir.

Birincisi, toprak sahibinin kendisi kapitalistse ya da kapitalistin kendisi toprak sahibiyse. Bu durumda, bu kişi, piyasa fiyatı yeterince yükseldiğinde, şimdiki örnekte A toprak türünden üretim fiyatını çıkarmak, yani sermayesini yerine koymak ve buna ek olarak ortalama kârı elde etmek üzere, kendi arazisini *kendisi ekebilir*. Ama neden? Çünkü toprak mülkiyeti onun karşısına sermayesini yatırmasının engeli olarak çıkmamaktadır. Toprağı basit bir doğa unsuru sayabilir ve bu nedenle sadece sermayesini değerlendirme hesaplarıyla, kapitalistçe hesaplarla hareket edebilir. Pratikte bu tür durumlarla karşılaşılır, ama sadece istisnalar olarak. Toprağın kapitalist tarzda ekilmesi, faal sermaye ile toprak mülkiyetinin ayrılmasını şart koştuğu gibi, toprağın toprak sahibi tarafından ekilmesini de genel olarak dışlar. Bunun tümüyle rastlantısal olduğu hemen görülür. Artan tahıl talebi, toprağını kendisi eken mülk sahibinin elinde bulunandan daha fazla A türü toprağın ekime açılmasını gerektirdiğinde, yani bu toprakların bir kısmı kiralanmadan ekilemez hâle geldiğinde, toprak mülkiyetinin sermaye yatırımının karşısına çıkardığı engelin bu varsayımsal ortadan kaldırılmışlığı hemen son bulur. Kapitalist üretim tarzına karşılık gelen sermaye-toprak, kiracı çiftçi-toprak sahibi ayrımlarından yola çıkıp, sonra da tam tersine, sermayenin, karşısında ondan bağımsız bir toprak mülkiyeti olmasa toprağın ekilmesinden bir rant çıkarmayacağı her yerde, toprak sahiplerinin bir kural olarak kendi topraklarını ekeceklerini varsaymak saçma bir çelişkidir. (Bkz. A. Smith'in maden rantı hakkındaki aşağıda alıntılanan pasajı.*) Toprak mülkiyetinin bu şekilde ortadan kalkması rastlantısaldır. Gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de.

İkincisi, kiraya verilen bir toplam alanda, piyasa fiyatının verili düzeyinde rant getirmeyen, yani aslında karşılıksız olarak ödünç verilen, ama tek tek toprak parçalarının özel rantlarıyla değil kiraya verdiği alanın toplam rantıyla ilgilenen toprak sahibinin bu gözle bakmadığı bazı toprak parçaları bulunabilir. Bu durumda, kiracı çiftçi açısından, kirala-

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 783 [elinizdeki kitap, s. 754]. –*Almanca ed.*

dığı alandaki rantsız toprak parçaları söz konusu olduğunda, sermaye yatırmanın önündeki engel olarak toprak mülkiyeti, toprak sahibinin kendisiyle yaptığı sözleşme aracılığıyla ortadan kaldırılmış olur. Ama bu parçalar için rant ödememesinin tek nedeni, eklentileri oldukları toprak için rant ödemesidir. Burada varsayılan kombinasyonda, kötü toprak türü olan A'ya, eksik arzı sağlamak için bağımsız ve yeni bir üretim alanı olarak başvurma zorunluluğu yoktur; A, yalnızca, daha iyi toprağın ondan ayrılamayacak olan bir parçasını oluşturur. Ama incelenmesi gereken durum, tam da, A türü toprak parçalarının bağımsız bir şekilde ekilmek, yani kapitalist üretim tarzının genel varsayımları altında bağımsız bir şekilde kiralanmak zorunda olduğu durumdur.

Üçüncüsü: Bir çiftçi, kiraladığı aynı toprağa, o andaki piyasa fiyatlarıyla elde edeceği ek ürünün ona yalnızca üretim fiyatını getirecek, yani normal kârı sağlamakla birlikte ek bir rant ödemesini mümkün kılmayacak olan bir ek sermaye yatırabilir. Böylece, toprağa yatırılan sermayenin bir kısmıyla toprak rantı öder, diğer kısmıyla ödemez. Ama bu varsayımın problemin çözümüne ne kadar az katkıda bulunduğu şundan anlaşılır: eğer piyasa fiyatı (ve aynı zamanda toprağın verimliliği), ek sermayeyle, önceki sermaye gibi, üretim fiyatı dışında bir artık kâr sağlayan bir ek getiri elde etmesini mümkün kılarsa, kira sözleşmesinin süresi boyunca bu ek kâr onun cebine girer. Ama neden? Çünkü, kira sözleşmesinin süresi boyunca, sermayesini toprağa yatırmasının önündeki toprak mülkiyeti engeli kalkmıştır. Ne var ki, bu artık kârı elde edebilmesi için, ek ve daha kötü toprakların bağımsız olarak ekime açılmak ve bağımsız olarak kiralanmak zorunda olması, eski toprağa ek sermaye yatırılmasının gerekli olan fazladan arzı üretmeye yetmediğini su götürmez bir şekilde kanıtlar. Bir varsayım diğerini dışlar. Gerçi şöyle söylenebilirdi: en kötü toprak türü olan A'nın rantının kendisi farklılık rantıdır ve karşılaştırma konusu, ya sahibinin kendisinin ektiği topraktır (ama bu tümüyle rastlantısal bir istisna olur) ya da kiralanmış olan eski arazilere yapılan ve rant getirmeyen ek sermaye yatırımıdır. Ama bu, 1. toprak türlerinin verimliliklerindeki farklılıklardan kaynaklanmayan bir farklılık rantı olurdu ve bu nedenle, A toprak türünün rant sağlamamasını ve ürününü üretim fiyatına satmasını şart *koşmazdı*. Ve 2. kiralanmış olan aynı araziye yapılan ek sermaye yatırımlarının rant getirip getirmedikleri, ekime yeni açılacak olan A sınıfı toprağın rant getirip getirmemesi açısından hiçbir önem taşımaz; benzer şekilde, örneğin yeni ve bağımsız bir fabrikanın kurulması açısından da, aynı iş dalındaki bir başka fabrikatörün, sermayesinin bir kısmını kendi işinde tam olarak değerlendiremediği için faiz getiren kâğıtlara mı yatırdığı, yoksa ona eksiksiz kârı getirmeyen,

ama yine de faizden fazlasını getiren bazı genişletmeler mi yaptığı hiçbir önem taşımaz. Bu onun açısından ikincil bir önem taşır. Buna karşılık ek yeni kuruluşların ortalama kârı getirmesi gerekir ve bu beklentiyle kurulurlar. Kuşkusuz, kiralanmış olan arazilerdeki ek sermaye yatırımları ile yeni A topraklarının ekime açılması birbirlerinin önüne engeller çıkarır. Kiralanmış olan aynı araziye daha elverişsiz üretim koşulları altında yapılabilecek olan ek sermaye yatırımlarının sınırını, A toprak sınıfındaki rakip yeni yatırımlar çizer; diğer yandan, bu toprak sınıfının getirebileceği rantın sınırını, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki rakip ek sermaye yatırımları çizer.

Ama tüm bu yanlış kaçış yolu bulma çabaları problemi çözmez; basitçe ifade edilecek olursa, problem şu: (İncelememizde tüm toprak ürünlerini temsil eden) tahılın piyasa fiyatı, A sınıfı toprağın bazı parçalarının ekime açılmasına ve bu yeni arazilere yatırılan sermayenin, ürünün üretim fiyatını elde etmesine, yani sermayeyi yerine koymasına ve buna ek olarak ortalama kârı getirmesine yetiyor olsun. Yani, sermayenin A sınıfı toprakta normal bir şekilde değerlenmesinin koşulları var olsun. Bu yeter mi? Bu sermaye o zaman gerçekten yatırılabilir mi? Yoksa, piyasa fiyatı, en kötü toprak olan A'nın da bir rant getireceği kadar yükselmek zorunda mıdır? Yani, toprak sahiplerinin tekeli, sermaye yatırımının önüne, saf kapitalist bakış açısına göre söz konusu tekel var olmasa var olmayacak olan bir engel mi çıkarır? Sorunun sorulma şeklinden anlaşılabileceği üzere, örneğin daha önce kiralanmış olan arazilerde verili piyasa fiyatıyla herhangi bir rant getirmeyen ve sadece ortalama kârı getiren ek sermaye yatırımlarının var olması durumu, hiçbir şekilde soruya bir cevap oluşturmaz. Soru tam olarak şöyleydi: yine ortalama kârı getirecek, ama rant getirmeyecek olan A toprağına gerçekten de sermaye yatırılabilir mi? Rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının gereksinimi karşılamadığını, A sınıfı yeni arazileri ekime açma gerekliliği kanıtlıyor. A toprağının yeni parçaları sadece rant getirmeleri, yani üretim fiyatından fazlasını getirmeleri durumunda ekime açılıyorsa, sadece iki olasılık bulunur. Ya, piyasa fiyatı, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son ek sermaye yatırımlarının bile, ister kiracı çiftçinin isterse toprak sahibinin cebine girsin, artık kâr getirmesini sağlayacak düzeyde olmalıdır. O zaman, bu fiyat artışı ve son ek sermaye yatırımlarının bu artık kârı, A toprağının rant getirmeden ekime açılamayacak olmasının sonucu olurdu. Çünkü, bir arazinin ekime açılması için üretim fiyatı yeterli olsaydı, bunun sadece ortalama kârı getirmesi yeterli olsaydı, fiyat bu kadar yükselmezdi ve üretim fiyatını getirmeye başladıkları anda yeni arazilerin rekabeti başlamış olurdu. O zaman, daha önce kiralanmış olan araziler-

deki rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının karşısına, rakipler olarak, A toprağındaki yine rant getirmeyen sermaye yatırımları çıkmış olurdu. – Ya da, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımları rant getirmez, ama yine de, piyasa fiyatı, A toprağının ekime açılmasını ve rant getirmesini mümkün kılacak kadar yükselmiştir. Bu durumda, rant getirmeyen ek sermaye yatırımı, sadece, A toprağının, piyasa fiyatının rant getirmesine izin vermesine kadar ekime açılamaması nedeniyle mümkün olmuştur. Bu koşul olmasaydı, fiyat düzeyi daha düşükken bile A toprağı ekime açılırdı; ve daha önce kiralanmış olan arazilerdeki sonradan yapılan ve rantsız olarak normal kârı getirmek için yüksek piyasa fiyatına gereksinim duyan sermaye yatırımları yapılamamış olurdu. Ne de olsa, yüksek piyasa fiyatıyla yalnızca ortalama kârı getiriyorlar. Demek ki, daha düşük ve A toprağının ekime açılmasıyla onun piyasa fiyatı olarak düzenleyici hâle gelecek olan bir fiyat düzeyinde bu kârı getiremezlerdi, dolayısıyla da mevcut varsayım altında hiç yapılmamış olurlardı. Gerçi, böylece, A toprağının rantı, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki rant getirmeyen sermaye yatırımlarıyla karşılaştırıldığında, bir farklılık rantı oluştururdu. Ama A sınıfı toprak parçalarının bu tür bir farklılık rantı oluşturmaları, sadece, rant getirmedikçe hiçbir şekilde ekime açılamayacak olmalarının bir sonucudur; yani, rantın gerekliliğinin kendisinin, toprak türlerinin farklılığının belirlediği herhangi bir rant nedeniyle ortaya çıkmamasının ve söz konusu rantın, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki olası ek sermaye yatırımlarının engelini oluşturmasının bir sonucudur. Her iki durumda da, A toprağının rantı, tahıl fiyatlarının yükselmesinin basit bir sonucu olmazdı; tersine, en kötü toprakların rant getirmedikleri sürece ekime hiç açılamayacak olmaları, tahıl fiyatlarının, bu koşulun yerine getirilebileceği noktaya kadar yükselmesinin nedeni olurdu.

Farklılık rantının özgün bir yanı, burada toprak mülkiyetinin yalnızca, başka bir durumda kiracı çiftçinin cebine girecek olan ve kira sözleşmesinin süresi boyunca bazı koşullar altında gerçekten de giren artık kârı elde etmesidir. Burada toprak mülkiyeti yalnızca, meta fiyatının, kendi katkısı olmadan (bunun yerine, piyasa fiyatını düzenleyen üretim fiyatının rekabetle belirlenmesinin sonucu olarak) ortaya çıkan ve artık kâra dönüşen bir kısmının aktarılmasının; fiyatın bu kısmının bir kişiden bir başkasına, kapitalistten toprak sahibine aktarılmasının nedenidir. Ama burada toprak mülkiyeti, fiyatın bu bileşenini ya da onun ön şartını oluşturan fiyat artışını *yaratan* neden değildir. Buna karşılık, en kötü toprak türü olan A, üretim fiyatını aşan bir fazla, bir rant getirmediği sürece (ekilmesi durumunda bu üretim fiyatını getirecek olma-

sına rağmen) ekilemiyorsa, o zaman toprak mülkiyeti *bu* fiyat artışının yaratıcı nedenidir. *Toprak mülkiyetinin kendisi rant yaratmıştır*. Burada ele alınan ikinci durumda olduğu gibi, şimdi A toprağının ödediği rantın, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki sadece üretim fiyatını ödeyen son ek sermaye yatırımıyla karşılaştırıldığında, bir farklılık rantı oluşturması, bunda herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Çünkü burada, piyasa fiyatının, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımlarına sadece bunların üretim fiyatlarını ödemekle birlikte, böylesi bir üretim fiyatı olarak aynı zamanda A toprağına rant getirmesinin tek nedeni, A toprağının, düzenleyici piyasa fiyatının A toprağında bir rant elde edilmesine izin verecek kadar yükselmesine kadar ekilememesidir. Burada A toprağı ile daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımları arasındaki farklılık rantının yaratılmasının nedeni, A'nın rant ödemek zorunda olmasıdır.

Genel olarak, (tahıl fiyatını üretim fiyatının düzenlediği varsayımı altında) A toprağının rant ödemediğinden söz ettiğimizde, sözcüğün kategorik anlamıyla rantı kastediyoruz. Kiracı çiftçi, işçilerinin normal ücretlerinden ya da kendi normal ortalama kârından bir kesinti oluşturacak şekilde bir kiralama parası ödediğinde, herhangi bir rant, yani metasının fiyatının ücretlerden ve kârdan farklı ve bağımsız herhangi bir bileşenini ödemiş olmaz. Pratikte bununla durmadan karşılaşıldığı daha önce belirtilmişti. Bir ülkedeki tarım emekçilerinin ücretlerinin genel olarak normal ortalama ücret düzeyinin altına indirilmesi ve dolayısıyla ücretlerden yapılan bir kesintinin, ücretlerin bir kısmının genel olarak ranta eklenmesi ölçüsünde, bu, en kötü toprağın kiracı çiftçisi için bir istisna oluşturmaz. En kötü toprağın ekilmesine izin veren aynı üretim fiyatında, bu düşük ücretler zaten kurucu bir unsur durumundadır ve bu nedenle, ürünün üretim fiyatına satılması, kiracı çiftçiyi bir rant ödeyebilir kılmaz. Toprak sahibi, toprağını, satış fiyatının ücreti aşan kısmının tümünü ya da büyük bölümünü rant biçiminde kendisine ödemeye istekli bir işçiye de kiralayabilir. Ama tüm bu durumlarda, kiralama parasının ödenmesine karşın, gerçek bir rant ödenmez. Ne var ki, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen ilişkilerin var olduğu bir yerde, rant ile kiralama parası çakışmak zorundadır. Burada incelenmesi gereken şey işte bu normal ilişkidir.

Yukarıda ele alınmış olan ve kapitalist üretim tarzı içinde toprağa rant getirmeyen sermaye yatırımlarının gerçekten yapılabildiği durumlar bile problemimizin çözümüne katkıda bulunmuyorsa, sömürgelerdeki ilişkilere başvurmak çok daha az katkıda bulunur. Sömürgeyi sömürge yapan (burada yalnızca gerçek tarımsal sömürgelerden söz ediyoruz) tek şey

doğal durumlarında bulunan verimli arazilerin çokluğu değildir. Onları sömürge yapan şey, daha çok, bu arazilerin mülk edinilmemiş, toprak mülkiyetine tabi kılınmamış olmasıdır. Toprak söz konusu olduğunda, eski ülkeler ile sömürgeler arasındaki muazzam farka yol açan şey budur: Wakefield'in[35] doğru bir şekilde belirttiği ve ondan çok önce, bir fizyokrat olan Mirabeau *père* [baba Mirabeau] ve başka eski iktisatçıların keşfetmiş olduğu üzere, toprak mülkiyetinin hukuki ya da fiilî yokluğu. Sömürgelere yerleşenlerin toprağı doğrudan doğruya mı mülk edindikleri, yoksa toprak üzerindeki geçerli bir hukuki senet için, devlete, kâğıt üzerinde kalan bir toprak fiyatı adı altında aslında sadece bir harç mı ödedikleri hiçbir önem taşımaz. Sömürgelere daha önce yerleşmiş olanların toprağın hukuki sahipleri olmaları da önemsizdir. Burada toprak mülkiyeti gerçekten de sermaye yatırılmasının ve hatta sermayesiz olarak emek yatırılmasının önünde bir engel oluşturmaz; sömürgelere daha önce yerleşenlerin toprağın bir kısmına el koymuş olması, yeni gelenlerin, yeni toprak parçalarını sermayelerinin ya da emeklerinin kullanım alanları hâline getirmelerini olanaksız kılmaz. Dolayısıyla, toprak mülkiyetinin, sermayenin yatırım alanı olarak toprağı sınırlandırdığı yerlerde, tarım ürünlerinin fiyatları ve rant üzerinde ne şekilde etkide bulunduğunun incelenmesi gerekiyorsa, özgür burjuva sömürgelerinden söz etmek çok saçmadır; bunlarda ne tarımda kapitalist üretim tarzı vardır ne de toprak mülkiyetinin buna karşılık gelen biçimi; sonuncusu, fiilen hiç yoktur. Örneğin Ricardo toprak rantı hakkındaki bölümde böyle yapar. Toprağın mülk edinilmesinin tarım ürünlerinin değeri üzerindeki etkisini incelemek istediğini söyleyerek başlar ve hemen ardından örnek olarak sömürgeleri alır; burada da toprağın görece basit biçimiyle var olduğunu ve onun kullanımının toprak mülkiyeti tekeliyle sınırlanmadığını varsayar.

Toprağın salt hukuki mülkiyeti toprak sahibi için toprak rantı yaratmaz. Ama ona, iktisadi ilişkiler toprağın ona (ister gerçek tarımda, isterse binalar vb. gibi başka üretim amaçlarıyla kullanılması yoluyla) bir fazla getirecek şekilde değerlendirilmesine izin verene kadar, toprağını kullanımdan çekme gücünü verir. Bu iş alanının mutlak niceliğini artıramaz ya da azaltamaz, ama piyasada bulunan niceliğini değiştirebilir. Bu nedenle, daha önce Fourier'nin de belirtmiş olduğu üzere, tüm uygar ülkelerde toprağın görece önemli bir bölümünün hep ekilmemiş olarak kalması karakteristik bir olgudur.

Talebin, yeni arazilerin ve diyelim ki şimdiye kadar ekilmiş olanlara göre daha verimsiz olan arazilerin ekime açılmasını gerektirdiğini var-

35 Wakefield, "England and America", London 1833. Ayrıca, krş. I. Kitap, Bölüm 25.

sayarsak, toprak ürününün piyasa fiyatının, bu toprağa yapılacak olan sermaye yatırımının kiracı çiftçiye üretim fiyatını ödemesine ve dolayısıyla olağan kârı getirmesine yetecek kadar yükselmiş olması nedeniyle, toprak sahibi bu arazileri karşılıksız olarak kiraya verir mi? Asla. Sermaye yatırımı ona bir rant getirmek zorundadır. Ona bir kiralama parasının ödenmesi mümkün hâle gelmeden arazisini kiraya vermez. Yani, piyasa fiyatı, toprak sahibine bir rantın ödenebilmesi için, üretim fiyatının üzerine, bir başka deyişle F + r'ye çıkmış olmak zorundadır. Mülk, varsayım gereği, kiralanmadığında hiçbir şey getirmediğinden ve iktisadi açıdan değersiz olduğundan, piyasa fiyatının, üretim fiyatının çok az üzerine çıkması, en kötü türdeki yeni toprağı piyasaya getirmeye yeter.

Akla şu soru geliyor: En kötü toprağın, hiçbir verimlilik farkından türetilemeyecek olan toprak rantından, toprak ürününün fiyatının, zorunlu olarak, alışılagelmiş anlamıyla bir tekel fiyatı olduğu, ya da, rantın, tıpkı bir vergi gibi, ama devlet yerine toprak sahibinin topladığı bir vergi gibi eklendiği bir fiyat olduğu sonucu mu çıkar? Bu verginin kendi özel iktisadi sınırlarının bulunduğu apaçık. Daha önce kiralanmış olan arazilere yapılan ek yatırımlarla, (serbestçe ithal edilebilmeleri koşuluyla) yurt dışından gelen tarım ürünlerinin rekabetiyle, toprak sahiplerinin kendi aralarındaki rekabetle, son olarak tüketicilerin gereksinimleriyle ve ödeme güçleriyle sınırlanır. Ama burada konumuz bu değil. Soru şu: En kötü toprağın ödediği rant, kendi ürününün, varsayım gereği genel piyasa fiyatını düzenleyen fiyatına, tıpkı, bir verginin, koyulduğu metanın fiyatına eklendiği gibi, yani onun değerinden bağımsız bir öge olarak mı eklenir?

Bu, hiçbir şekilde zorunlu bir sonuç değildir ve yalnızca metanın değeri ile üretim fiyatı arasındaki fark bugüne kadar kavranamadığı için iddia edilmiştir. Bir bütün olarak ele alınan metaların üretim fiyatlarının yalnızca toplam değerleri tarafından düzenlenmesine ve farklı meta türlerinin üretim fiyatlarının hareketlerinin, tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, sadece değerlerinin hareketiyle belirlenmesine rağmen, bir metanın üretim fiyatının hiçbir şekilde onun değeriyle özdeş olmadığını görmüştük. Bir metanın üretim fiyatının, onun değerinin üstünde ya da altında olabileceği ve bu değerle yalnızca istisnai olarak çakıştığı gösterilmişti. Bu nedenle, toprak ürünlerinin kendi üretim fiyatlarından fazlasına satılması olgusu, kendi değerlerinden de fazlasına satıldıklarını hiçbir şekilde kanıtlamaz; benzer bir örnek, sanayi ürünlerinin ortalamada kendi üretim fiyatlarına satılması olgusunun, bunların değerlerine satıldığını hiçbir şekilde kanıtlamamasıdır. Tarım ürünlerinin kendi üretim fiyatlarından fazlasına ve değerlerinden azına satılması mümkündür ve

diğer yandan pek çok sanayi ürünü değerlerinden fazlasına satıldıkları için yalnızca üretim fiyatlarını getirir.

Bir metanın üretim fiyatıyla değeri arasındaki ilişki, sadece, üretiminde kullanılan sermayenin değişir kısmının değişmez kısmına oranıyla ya da onu üreten sermayenin organik bileşimiyle belirlenir. Bir üretim alanında sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, yani onun ücretlere yatırılan değişir bileşenin, çalışmanın maddi koşullarına yatırılan değişmez bileşenine oranı, ortalama toplumsal sermaye için geçerli olan orandan büyükse, bu üretim alanının ürününün değeri, onun üretim fiyatının üzerinde olmak zorundadır. Yani, bu tür bir sermaye, daha çok canlı emek kullandığından, emek aynı derecede sömürülürken, ortalama toplumsal sermayenin eşit büyüklükteki bir özdeş parçasının ürettiğinden daha çok artık emek, dolayısıyla da daha çok kâr üretir. Bu nedenle, ürününün değeri onun üretim fiyatının üzerinde olur, çünkü bu üretim fiyatı sermayeyi yerine koyacak olan tutar ile ortalama kârın toplamına eşittir ve ortalama kâr, bu metada üretilmiş olan kârdan düşüktür. Ortalama toplumsal sermayenin ürettiği artık değer, söz konusu düşük bileşime sahip olan bir sermayenin ürettiği artık değerden azdır. Belirli bir üretim alanına yatırılan sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden yüksek olduğunda tersi olur. Bunun ürettiği metanın değeri onun üretim fiyatının altında olur ve en gelişmiş sanayilerin ürünleri için genel olarak bu söylenen şey geçerlidir.

Belirli bir üretim alanındaki sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, bu, ilk olarak, sadece, toplumsal emeğin üretici gücünün, bu özel üretim alanında, ortalama düzeyin altında olduğu anlamına gelir; çünkü, üretici gücün ulaştığı aşama, kendisini, değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki göreli ağırlığıyla ya da verili bir sermayenin ücretlere yatırılan bileşeninin durmadan azalmasıyla gösterir. Buna karşılık, belirli bir üretim alanındaki sermayenin bileşiminin daha yüksek olması, üretici gücün gelişme düzeyinin ortalama düzeyin üzerinde olduğunu gösterir.

Doğaları gereği tartışma konumuzun dışında olan gerçek sanat eserleri bir yana, açık olan bir başka nokta, farklı üretim alanlarının, teknik özelliklerine bağlı olarak, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farklı oranlara gereksinim duydukları ve canlı emeğin bazılarında daha çok, bazılarında daha az yer kaplamak zorunda olduğudur. Örneğin, tarımdan kesin bir şekilde ayrılması gereken istihraç sanayisinde, değişmez sermayenin bir ögesi olarak ham madde hiç yoktur ve yardımcı malzemeler de sadece az sayıda örnekte kayda değer bir rol oynar. Ama madencilik sektöründe değişmez sermayenin diğer kısmı,

yani sabit sermaye, ciddi bir rol oynar. Ne var ki, burada da, gelişmişlik düzeyi, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla göreli artışıyla ölçülebilir.

Gerçek tarımda sermayenin organik bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkine göre düşükse, bu, *prima facie* [ilk bakışta], üretimin gelişmiş olduğu ülkelerde tarımın imalat sanayisi ile aynı derecede gelişmemiş olduğunu ifade ederdi. Bu tür bir olgu, bazıları belirleyici de olan tüm diğer iktisadi koşullar bir yana bırakıldığında, mekanik bilimlerin gelişmesinin ve özellikle de bunların kullanıma sokulmasının, kimyanın, jeolojinin ve fizyolojinin daha ileri tarihlerde ve kısmen çok yakın geçmişte gerçekleşen gelişmelerine ve yine özellikle de tarımda kullanıma sokulmalarıyla karşılaştırıldığında, daha erken tarihlerde ve daha hızlı olmasıyla bile açıklanabilirdi. Ayrıca, tarımın kendisindeki ilerlemelerin kendilerini hep değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki göreli büyümesiyle ifade ettiği su götürmez ve uzun süredir bilinen[36] bir olgudur. Kapitalist üretimin egemen olduğu belirli bir ülkede, örneğin İngiltere'de, tarım sermayesinin bileşiminin ortalama toplumsal sermayeninkinden düşük olup olmadığı, yalnızca istatistiksel olarak cevaplanabilecek olan bir sorudur ve amaçlarımız açısından bunun ayrıntılarına girmek gereksizdir. Her durumda, tarım ürünlerinin değerlerinin, yalnızca bu varsayım altında, yani, verili büyüklükteki bir sermayenin tarımda yarattığı artık değerin, ya da aynı anlama gelmek üzere, onun harekete geçirdiği ve yönettiği artık emeğin (yani aynı zamanda genel olarak kullanılan canlı emeğin), ortalama toplumsal bileşime sahip olan eşit büyüklükteki bir sermayeninkine daha büyük olduğu varsayımı altında, onların üretim fiyatlarının üzerinde olabileceği, teorik açıdan kesindir.

Dolayısıyla, rantın burada incelemekte olduğumuz ve yalnızca bu varsayım altında ortaya çıkabilecek olan biçimi için, bu varsayımı yapmak yeterlidir. Varsayımın geçersizleştiği yerlerde, ona karşılık gelen rant biçimi de ortadan kalkar.

Ne var ki, tarım ürünlerinin değerlerinin onların üretim fiyatlarını aşması olgusu, tek başına, toprak türlerinin ya da aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarının verimlilik farklarından bağımsız bir toprak rantının, kısacası, farklılık rantından kavramsal olarak farklı olan ve bu nedenle *mutlak rant* diyebileceğimiz bir rantın varlığını açıklamaya

36 Bkz. Dombasle ve R. Jones [Marx'ın burada Dombasle'nın çok sayıda ciltten oluşan ve 1824 ile 1837 yılları arasındaki farklı tarihlerde Paris'te yayınlanan "Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole" adlı eserini kastettiği açıktır. Jones, "An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation", London 1831, s. 227. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 3. Teil, s. 39.) –*Almanca ed.*].

hiçbir şekilde yetmez. Çok sayıda imalat sanayisi ürünü, değerlerinin üretim fiyatlarının üzerinde olması özelliğine sahiptir ve bu durum onların ortalama kârı aşan bir fazla ya da ranta dönüşebilecek olan bir artık kâr getirmelerine yol açmaz. Tersi geçerlidir. Üretim fiyatının varlığı ve üretim fiyatı kavramı da, onun içerdiği genel kâr oranının varlığı ve genel kâr oranı kavramı da, tek tek metaların değerlerine satılmamalarına dayanır. Üretim fiyatları, meta değerlerindeki bir eşitlenmeden kaynaklanır. Burada, farklı üretim alanlarında tüketilen sermaye değerleri geri verildikten sonra, toplam artık değer, tek tek üretim alanlarında ne kadarının üretildiğine ve dolayısıyla her bir üretim alanının ürünlerinde ne kadarının saklı olduğuna göre değil, öndelenmiş olan sermayelerin büyüklüklerine göre dağıtılır. Piyasa fiyatı ve onun karakteristik ögesi olan ortalama kâr yalnızca bu şekilde ortaya çıkar. Toplam sermayenin ürettiği artık değerin dağılımındaki bu eşitlenmeyi rekabet yoluyla sağlamak ve bu eşitlenmenin önündeki tüm engelleri ortadan kaldırmak, sermayelerin kesintisiz eğilimidir. Bu nedenle, onların eğilimi, sadece, her durumda, metaların değerleri ile üretim fiyatları arasındaki farklardan değil, genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatı ile ondan farklı olan bireysel üretim fiyatları arasındaki farklardan kaynaklanan artık kârlara katlanmaktır; bu nedenle, söz konusu artık kârlar, iki farklı üretim alanı arasında değil, her bir üretim alanının içinde ortaya çıkar ve dolayısıyla farklı alanların genel üretim fiyatlarını, yani genel kâr oranını etkilemezler; aksine, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesini ve genel kâr oranının varlığını şart koşarlar. Ama bu sonuncuların varlığı da, daha önce açıklanmış olduğu üzere, toplumsal toplam sermayenin farklı üretim alanları arasındaki dağılım oranlarının sürekli olarak değişmesine, sermayelerin sürekli olarak içeriye ve dışarıya göç etmelerine, bir alandan bir başkasına aktarılabilirliklerine, kısacası, toplumsal toplam sermayenin bağımsız parçaları için eşit ölçüde kullanılabilir yatırım alanları olarak farklı üretim alanları arasında serbestçe hareket etmelerine dayanır. Burada, sermayelerin rekabetinin (örneğin meta değerinin üretim fiyatının üzerinde olduğu ya da yaratılan artık değerin ortalama kârın üzerinde olduğu bir üretim alanında) değeri üretim fiyatına indirmesinin ve böylece söz konusu üretim alanının fazla artık değerini sermayenin kullandığı tüm alanlar arasında orantılı bir şekilde dağıtmasının önüne herhangi bir engelin çıkmadığı ya da en azından yalnızca rastlantısal ve geçici engellerin çıktığı varsayılır. Ama tersi olsa, sermayenin karşısına sadece kısmen aşabildiği ya da hiç aşamadığı bir yabancı güç çıksa ve bu yabancı güç, sermayenin bazı üretim alanlarına yatırılmasının önüne engeller çıkarsa, bu yatırımlara yalnızca artık değerin

ortalama kâra genel eşitlenmesini tümüyle ya da kısmen olanaksız kılan koşullar altında izin verse, kuşkusuz, bu tür üretim alanlarında meta değerlerinin kendi üretim fiyatlarını aşan kısmı, ranta dönüştürülebilecek olan ve rant şeklinde sermayeden bağımsızlaştırılabilecek olan bir artık kâr ortaya çıkarırdı. Toprağa yapılan yatırımlar söz konusu olduğunda, toprak mülkiyeti (ya da toprak sahibi) sermayenin (ya da kapitalistin) karşısına bu tür bir yabancı güç ve engel olarak çıkar.

Toprak mülkiyeti, burada, yeni ekilecek olan toprağın, farklılık rantı getirmeyen ve toprak mülkiyeti olmasa piyasa fiyatı daha az yükseldiğinde de, düzenleyici piyasa fiyatının ekicisine sadece üretim fiyatını getireceği şekilde ekilebilecek olan en kötü toprak türüne ait olması durumunda bile, bir gümrük vergisi koymadan, yani bir rant talep etmeden, şimdiye kadar ekilmemiş ya da kiralanmamış olan topraklara hiçbir sermaye yatırımının yapılmasına izin vermeyen engeldir. Ama toprak mülkiyetinin koyduğu bu engel nedeniyle, piyasa fiyatı, toprağın üretim fiyatını aşan bir fazla, yani bir rant ödeyebileceği noktaya kadar yükselmek zorundadır. Ne var ki, tarım sermayesinin ürettiği metaların değerleri varsayım gereği üretim fiyatlarının üzerinde olduğundan, bu rant (birazdan incelenecek olan bir durum dışında) değerin üretim fiyatını aşan fazlasını ya da bunun bir kısmını oluşturur. Rantın değer ile üretim fiyatı arasındaki tüm farka mı yoksa yalnızca bu farkın daha büyük ya da daha küçük bir kısmına mı eşit olacağı, tümüyle, arzın talep karşısındaki durumuna ve ekime yeni açılan alanın büyüklüğüne bağlı olurdu. Rant, tarım ürünlerinin değerinin üretim fiyatını aşan fazlasına eşit olmadıkça, bu fazlanın bir kısmı her zaman genel eşitlenmeye ve artık değerin tek tek sermayeler arasındaki orantılı dağılımına katılırdı. Rant, değerin üretim fiyatını aşan fazlasına eşit olduğunda, ortalama kârı aşan bu artık değer parçasının tümü bu eşitlenmeden çekilmiş olurdu. Ama bu mutlak rant, değerin üretim fiyatını aşan fazlasının tümüne de eşit olsa, bunun yalnızca bir kısmına da eşit olsa, tarım ürünleri, fiyatlarının değerlerinden fazla olması nedeniyle değil, değerlerine eşit ya da değerlerinden az olsa bile üretim fiyatlarından fazla olması nedeniyle, hep bir tekel fiyatına satılırdı. Buradaki tekelin sağladığı şey, tarım ürünlerinin fiyatlarının (değerleri genel üretim fiyatının üzerinde olan başka sanayi ürünlerinin fiyatlarından farklı olarak) üretim fiyatına eşitlenmemesi olurdu. Üretim fiyatının bir kısmı gibi değerin bir kısmı da fiilen verili olan bir sabit, yani maliyet fiyatı, bir başka deyişle üretim sırasında tüketilen sermaye (= k) olduğundan, bunların farkı, diğer kısımda, yani değişir kısımda, bir başka deyişle üretim fiyatı içindeki kâr (= p) olan artık değerde ortaya çıkar; buradaki kâr, toplumsal sermaye ve onun bir özdeş parçası ola-

rak her bir sermaye üzerinden hesaplanan, ama metanın değerinde, bu özel sermayenin ürettiği gerçek artık değere eşit olan ve onun ürettiği meta değerlerinin bütünleyici bir kısmını oluşturan toplam artık değere eşittir. Metanın değeri onun üretim fiyatından fazlaysa, üretim fiyatı = k + p ve değer = k + p + d olur; burada metada saklı olan artık değer p + d'dir. Yani, değer ile üretim fiyatı arasındaki fark, bir başka deyişle bu sermayenin ürettiği artık değerin, ona genel kâr oranıyla tahsis edilmiş olan artık değeri aşan kısmı, d'dir. Buradan çıkan bir sonuç, tarım ürünlerinin fiyatlarının, bunların değerlerine ulaşmadan, üretim fiyatlarının üzerinde olabileceğidir. Bir başka sonuç, tarım ürünlerinin fiyatlarının, belirli bir noktaya kadar, fiyatları değerlerine ulaşmadan, sürekli olarak yükselebileceğidir. Bir sonuç da, tarım ürünlerinin, üretim fiyatlarını aşan değer fazlalarının, sadece, toprak mülkiyetinin tekeli nedeniyle, bunların piyasa fiyatlarının belirleyici bir etmeni hâline gelebileceğidir. Son sonuç, bu durumda, ürünün pahalılaşmasının rantın nedeni olmadığı, aksine rantın ürünün pahalılaşmasının nedeni olduğudur. En kötü toprağın bir birim alanının ürünün fiyatı F + r'yse, varsayım gereği F + r düzenleyici piyasa fiyatı olacağından, tüm farklılık rantları r'nin ilgili katları kadar yükselir.

Tarım dışı toplumsal sermayenin ortalama bileşimi $85_c + 15_v$ ve artık değer oranı %100 olsaydı, üretim fiyatı = 115 olurdu. Tarım sermayesinin bileşimi $75_c + 25_v$ olsaydı, aynı artık değer oranıyla, ürünün değeri ve düzenleyici piyasa değeri = 125 olurdu. Tarımsal olan ve olmayan ürün bir ortalama fiyata eşitlenseydi (kısa tutmak için her iki üretim dalındaki toplam sermayeleri aynı kabul ediyoruz), toplam artık değer = 40, yani 200'lük sermayenin %20'si olurdu. Her ikisinin ürünü de 120'ye satılırdı. Yani, üretim fiyatlarına eşitlenme durumunda, tarım dışı ürünün ortalama piyasa fiyatları bunların değerlerinin üzerine çıkar, tarımsal ürünün piyasa fiyatları ise bunların değerlerinin altına düşerdi. Tarım ürünleri tam değerlerine satılsaydı, bunlar bu eşitlenme durumuna göre 5 fazlasına ve sanayi ürünleri 5 azına satılırdı. Piyasa ilişkileri tarım ürünlerinin tam değerlerine, yani üretim fiyatını aşan tüm fazlayı getirecek şekilde satılmasına izin vermezse, bu iki ucun arasında bir yerde kalırlar; o zaman sanayi ürünleri değerlerinden biraz fazlasına ve tarım ürünleri üretim fiyatlarından biraz fazlasına satılırdı.

Toprak mülkiyeti, toprak ürünlerinin fiyatlarını bunların üretim fiyatlarının üzerine çıkarabilse bile, üretim fiyatlarının üzerindeki piyasa fiyatlarının bunların değerlerine ne kadar yaklaşabileceği ve dolayısıyla tarımda yaratılan artık değerin verili ortalama kârı aşan kısmının ne ölçüde ranta dönüşeceği ve ne ölçüde artık değerin ortalama kâra genel

eşitlenmesine katılacağı, toprak mülkiyetine değil, piyasanın genel durumuna bağlıdır. Her durumda, değerin üretim fiyatını aşan kısmından kaynaklanan bu mutlak rant, sadece tarımsal artık değerin bir kısmıdır, bu artık değerin ranta dönüşmesidir, onun toprak sahibi tarafından alıkoyulmasıdır; tıpkı, farklılık rantının, genel bir düzenleyici piyasa fiyatının varlığında, artık kârın ranta dönüşmesinden, onun toprak mülkiyeti tarafından alıkoyulmasından kaynaklanması örneğinde olduğu gibi. Rantın normal olan biçimleri yalnızca bu ikisidir. Bunların dışında, rant, yalnızca gerçek tekel fiyatına dayanabilir; bu da metaların üretim fiyatlarıyla ya da değerleriyle değil alıcıların gereksinimleriyle ve ödeme güçleriyle belirlenir ve bunun incelenmesi, piyasa fiyatlarının gerçek hareketini araştıran rekabet teorisinin konusudur.

Bir ülkenin tarım için kullanılabilecek olan tüm toprakları kiralanmış olsaydı (kapitalist üretim tarzının ve normal ilişkilerin genelleşmiş olduğu varsayımıyla), rant getirmeyen toprak bulunmazdı, ama rant getirmeyen sermaye yatırımları, toprağa yatırılan sermayenin rant getirmeyen bazı kısımları bulunabilirdi; çünkü toprak kiraya verilir verilmez, toprak mülkiyeti, gerekli sermaye yatırımlarının mutlak engeli olarak etkide bulunmaktan uzaklaşır. Toprağa eklenen sermayenin toprak sahibinin eline geçmesinin burada kiracı çiftçiye çok kesin engeller çıkarması ölçüsünde, göreli bir engel olarak etkide bulunmayı ise sürdürür. Yalnızca bu durumda tüm rant farklılık rantına dönüşürdü; ve bu, toprak kalitesindeki farklılıklarla belirlenen bir farklılık rantı değil, belirli bir toprak parçasına yapılan son sermaye yatırımlarının getirdiği artık kârlar ile en kötü toprak türünün kiralanması için ödenen rant arasındaki farklarla belirlenen bir farklılık rantı olurdu. Toprak mülkiyeti, sadece, toprağı sermayenin bir yatırım alanı olarak kullanma izni için toprak sahibine haraç ödenmesini şart koşması ölçüsünde, mutlak bir engel olarak etkide bulunur. Bu izin bir kez verildikten sonra, toprak mülkiyeti, verili toprak parçasına yapılabilecek olan sermaye yatırımlarının nicel büyüklüğünü sınırlandıracak olan hiçbir mutlak engel koyamaz. Genel olarak ev yapımının önünde, üzerine ev inşa edilecek olan toprağın üçüncü bir kişinin mülkü olmasının çıkardığı engel vardır. Ama bu toprak ev yapımı için bir kez kiralandığında, bunun üzerine yüksek bir ev mi yoksa alçak bir ev mi inşa edeceğine kiracı karar verir.

Tarım sermayesinin ortalama bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkiyle aynı ya da ondan yüksek olsaydı, mutlak rant (yine açıklanmış olan anlamıyla) ortadan kalkardı: hem farklılık rantından hem de gerçek tekel fiyatına dayanan ranttan farklı olan rantı kastediyoruz. O zaman tarım ürününün değeri üretim fiyatının üzerinde olmazdı ve tarım dışı

sermayeyle karşılaştırıldığında tarım sermayesinin harekete geçirdiği emek ve dolayısıyla gerçekleştirdiği artık emek daha fazla olmazdı. Uygarlığın ilerlemesiyle birlikte tarım sermayesinin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkine eşitlenseydi yine aynı şey olurdu.

Bir yandan tarım sermayesinin bileşiminin yükseldiğinin, yani değişir kısmına oranla değişmez kısmının büyüdüğünün, diğer yandan da toprak ürününün fiyatının, şimdiye kadarkilerden daha yeni ve daha kötü toprakların (yalnızca piyasa fiyatının değeri ve üretim fiyatını aşmasından, kısacası ürünün bir tekel fiyatına sahip olmasından kaynaklanabilecek olan) bir rant ödemesini sağlayacak kadar yükseldiğinin varsayılması ilk bakışta bir çelişki gibi görünür.

Burada bir ayrım yapmak gerekir.

Birincisi, kâr oranının oluşumunu incelerken, teknolojik açıdan bakıldığında aynı bileşime sahip olan, yani makinelere ve ham maddelere oranla aynı miktarda emeği harekete geçiren sermayelerin, yine de, değişmez sermaye parçalarının farklı değerleri nedeniyle farklı bileşimlere sahip olabileceğini görmüştük. Ham maddeler ya da makineler bir durumda bir başkasındakine göre daha pahalı olabilir. Aynı emek niceliğini harekete geçirmek için (ve varsayımımız gereği, aynı ham madde kütlesini işlemek için bu gerekli olurdu), bir durumda, bir başkasında olduğuna göre daha büyük bir sermaye öndelemek gerekirdi, çünkü, 100'lük bir sermayeyle, bu 100'e başvurarak ödenmesi gereken ham maddenin fiyatı bir durumda 40 bir başkasında 20'yse, aynı miktarda emeği harekete geçiremem. Ama daha pahalı olan ham maddenin fiyatı daha düşük olanının düzeyine düşse, bu sermayelerin yine de teknolojik olarak aynı bileşimlere sahip oldukları hemen görülürdü. Kullanılan canlı emek ile kullanılan çalışma koşullarının miktarları ve doğaları arasındaki teknik ilişkide herhangi bir değişimin gerçekleşmemesine rağmen değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki değer ilişkileri o zaman aynı olurdu. Diğer yandan, daha düşük organik bileşimli bir sermaye, sadece değişmez kısımlarının değerlerinin artması nedeniyle, sadece değer bileşimi açısından bakıldığında, görünüşte, daha yüksek organik bileşimli bir sermayeyle aynı düzeyde yer almış olurdu. Canlı emeğe oranla çok makine ve ham madde kullandığı için bileşimi $60_c + 40_v$ şeklinde olan bir sermaye, ve çok canlı emek (%60), az makine (diyelim %10) ve emek gücüne oranla az ve ucuz ham madde (%30) kullanan bir başkasının bileşimi $40_c + 60_v$ olsun; bu durumda, sadece ham ve yardımcı maddelerin değerinin 30'dan 80'e yükselmesiyle bileşimler eşitlenir, ikinci sermayede 10'luk makinelere ve 80'lik ham maddelere 60'lık emek gücü eklenir, yani yüzde cinsinden yine $60_c + 40_v$ şeklinde

ifade edilebilecek olan $90_c + 60_v$ elde edilirdi ve bu arada herhangi bir teknik bileşim değişimi gerçekleşmemiş olurdu. Demek ki, organik bileşimleri aynı olan sermayeler farklı değer bileşimlerine sahip olabilir ve yüzde cinsinden değer bileşimleri aynı olan sermayeler farklı organik bileşim düzeylerinde bulunabilir, yani emeğin toplumsal üretici gücünün farklı gelişmişlik aşamalarını ifade edebilir. Dolayısıyla, tek başına, tarım sermayesinin değer bileşimi açısından genel düzeyde bulunması durumu, emeğin toplumsal üretici gücünün tarımda da aynı yüksek düzeye ulaşmış olduğunu kanıtlamazdı. Sadece, kendi üretiminin koşullarının bir kısmını da oluşturan kendi ürününün pahalı olduğunu ya da gübre gibi yardımcı maddelerin geçmişte neredeyse el altındayken şimdi uzaklardan taşınmak zorunda olduğunu vb. gösterebilirdi.

Ama bu bir yana bırakıldığında, tarımın kendine özgü karakteri üzerinde durmak gerekir.

Emek tasarrufu sağlayan makineler, kimyasal yardımcı maddeler vb.'nin burada daha büyük bir yer kapladığını, dolayısıyla kullanılan emek gücü niceliğine oranla değişmez sermayenin teknik olarak, yani sadece değer açısından değil nicelik açısından da büyüdüğünü varsayarsak, tarımda (ve madencilikte) önemli olan, emeğin sadece toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda çalışmanın doğal koşullarına bağlı olan doğal üretkenliğidir. Tarımdaki toplumsal üretici güç artışının, doğa gücü azalmasını sadece dengeleyebilmesi ya da bunu bile yapamaması mümkündür (söz konusu dengeleme her zaman sadece bir süre etkide bulunabilir); bu durumda, teknik gelişmeye rağmen ürün ucuzlamaz ve yalnızca onun fiyatının daha da fazla artması engellenmiş olur. Tahıl fiyatları artarken, göreli artık ürün büyürken mutlak ürün kütlesinin azalması mümkündür; büyük kısmı makinelerden ya da hayvanlardan oluşan ve sadece aşınma ve yıpranmasının yerine koyulması gereken değişmez sermaye görece arttığında ve ücretlere yatırılan, yani her zaman ürün kullanılarak ve bütünüyle yerine koyulması gereken değişir sermaye buna uygun olarak azaldığında böyle olur.

Ama tarımın ilerlemesiyle birlikte, teknik yardım maddelerinin gelişmişlik düzeyi daha düşükken piyasa fiyatlarındaki daha büyük bir yükselişi gerekli kılacak olan daha kötü toprakların ekilebilmesi ve aynı zamanda rant getirebilmesi için piyasa fiyatının ortalamanın sadece biraz üzerine çıkmasının yeterli hâle gelmesi de mümkündür.

Büyük ölçekli hayvancılıkta, kullanılan emek gücünün, hayvanların kendilerinde var olan değişmez sermayeye oranla çok az olmasının, tarım sermayesinin, yüzdelerle hesaplandığında, tarım dışı ortalama toplumsal sermayeye oranla daha fazla emek gücü harekete geçirdiği

düşüncesiyle kesin olarak çeliştiği düşünülebilirdi. Ama burada, rantı açıklarken, tarım sermayesinin, temel önem taşıyan bitkisel besin maddelerini, yani genel olarak uygar ulusların temel geçim araçlarını üreten kısmını belirleyici saydığımızı belirtmeliyiz. A. Smith'in kanıtlamış olduğu üzere (ve bu onun başarılarından biridir), hayvancılık ve daha genel olarak temel geçim araçlarının (örneğin tahılın) üretimi dışındaki amaçlarla toprağa yatırılan sermayeler söz konusu olduğunda, fiyatlar çok farklı bir şekilde belirlenir. Buradaki fiyatlar şu yolla belirlenir: diyelim ki hayvancılık için yapay çayır olarak kullanılan, ama belirli bir kalitedeki ekilip biçilen toprağa da dönüştürülebilecek olan toprağın ürününün fiyatı, kaliteli tarım alanlarıyla aynı rantı getirebilmesi için yeterince yükselmek zorundadır; yani tahıl yetiştirilen toprağın rantı burada hayvan fiyatlarının belirleyici etmenlerinden biri olur; ve Ramsay, bu nedenle, haklı olarak, bu yolla, rantın, yani toprak mülkiyetinin iktisadi ifadesinin, bir başka deyişle toprak mülkiyetinin, hayvan fiyatlarını yapay olarak yükselttiğini belirtmiştir.*

> "Ekim alanlarının genişlemesiyle, ıslah edilmemiş topraklar kasaplık et talebini karşılamaya yetmez olur. Ekili alanların büyük bir kısmının sığır yetiştirmek ve semirtmek için kullanılması zorunlu olur ve dolayısıyla bunların fiyatının, yalnızca onlara bakmak için gerekli olan emeğe ödeme yapmaya değil, ama tarla olarak kullanılsa toprak sahibinin bu tür bir topraktan elde edebileceği rantı ve çiftçinin elde edebileceği kârı da ödemeye yetmesi gerekir. En işlenmemiş çalılıklarda yetiştirilen sığırlar, aynı pazara getirildiğinde, ağırlıklarıyla ya da kaliteleriyle orantılı olarak, en fazla iyileştirilmiş olan topraklarda yetiştirilen sığırlarla aynı fiyata satılır. Bu çalılıkların sahipleri bundan kazanç sağlar ve topraklarının rantını sığırlarının fiyatıyla orantılı olarak yükseltirler." (A. Smith, Book I, Chap. XI, part 1.)

Dolayısıyla, burada da, farklılık rantı, tahıl cinsinden ranttan farklı olarak, kötü toprak lehinedir.

Mutlak rant, ilk bakışta rantın sadece bir tekel fiyatından kaynaklandığı izlenimini uyandıran bazı görüngüleri açıklar. Örnek olarak, A. Smith'in örneğiyle bağlantı kurmak için, diyelim Norveç'teki, her tür insan etkinliğinden bağımsız olarak var olan, yani orman yetiştiriciliğinin ürünü olmayan bir ormanın sahibini alalım. Diyelim İngiltere'nin talebi nedeniyle kereste kesimi yaptıran bir kapitalist ona bir rant öderse ya da kapitalist olarak kendisi kereste kesimi yaptırırsa, kereste, ona, öndelenmiş olan sermayenin kârı dışında, daha büyük ya da daha küçük bir rant getirecektir. Bu, katıksız bir doğa ürününe yapılmış katıksız bir

* Ramsay, "An essay on the distribution of wealth", Edinburgh, London 1836, s. 278-279. *–Almanca ed.*

tekel zammı gibi görünür. Ama gerçekte, buradaki sermaye neredeyse yalnızca değişir, emeğe yatırılmış sermayeden oluşur, yani aynı zamanda eşit büyüklükteki başka bir sermayeye göre daha fazla artık emeği harekete geçirir. Dolayısıyla, kerestenin değerinde, daha yüksek bileşimli sermayelerin ürünlerinde bulunduğundan daha büyük bir karşılığı ödenmemiş emek ya da artık emek fazlası saklıdır. Dolayısıyla kereste-den ortalama kâr elde edilebilir ve kayda değer bir fazla, rant biçiminde orman sahibinin payına düşebilir. Diğer taraftan, kereste kesiminin yaygınlaştırılması kolaylaştığında, yani kereste üretimi hızla artabilirken, kereste fiyatının onun değerine eşit olması ve bu nedenle tüm karşılığı ödenmemiş emek fazlasının (karşılığı ödenmemiş emeğin ortalama kâr şeklinde kapitalistin payına düşen kısmını aşan fazlanın) rant biçiminde mülk sahibinin payına düşmesi için talebin çok ciddi şekilde artmak zorunda olduğunu kabul etmek gerekir.

Ekime yeni açılan toprağın, ekime en son açılmış en kötü toprağa göre daha düşük kaliteli olduğunu varsaydık. Daha iyi olması durumunda bir farklılık rantı getirir. Ama burada tam da rantın farklılık rantı olarak görünmediği durumu inceliyoruz. Burada yalnızca iki olası durum var. Yeni el atılan toprak, ya ekime en son açılandan daha kötüdür ya da onun kadar iyidir. Daha kötü olması durumu zaten incelendi. Yani hâlâ incelenmeyi bekleyen durum, onun kadar iyi olması durumu.

Daha farklılık rantı incelenirken açıklanmış olduğu üzere, ekim alanlarının genişlemesi sırasında, ekime yeni açılan topraklar, daha kötü topraklar olabilecekleri kadar eşit iyilikteki ya da daha iyi topraklar da olabilir.

Birincisi, farklılık rantında (ve genel olarak rantta, çünkü farklılık rantı olmayan rantta da, her zaman, toprağın bir taraftan genel olarak verimliliğinin ve diğer yandan konumunun, düzenleyici piyasa fiyatıyla kârlı ve rant getireceği bir şekilde ekilmesine izin verip vermeyeceği sorulur), kâh birbirlerini karşılıklı olarak felç edebilen, kâh biri diğerine baskın gelen iki koşulun karşıt yönlerde etkide bulunması nedeniyle. Piyasa fiyatının yükselmesi (toprağı ekmenin maliyet fiyatının düşmemiş olduğu, bir başka deyişle teknik türdeki ilerlemelerin yeni toprakların ekime açılması konusundaki yeni bir etmen olarak ortaya çıkmadığı varsayımıyla) daha önce konumu nedeniyle rekabetin dışında kalan daha verimli toprakların ekime açılmasını sağlayabilir. Ya da, daha verimsiz olan topraklarda, konum üstünlüğünü, verimlilik eksikliğini dengeleyeceği noktaya kadar yükseltebilir. Ya da, piyasa fiyatı yükselmeden, iyileştirilen ulaştırma araçları, Kuzey Amerika'nın çayırları bol olan eyaletlerinde büyük ölçekli bir şekilde gerçekleştiği üzere, daha iyi arazileri rekabetin

içine çekebilir. Bu durumla, Wakefield'in doğru bir şekilde belirttiği üzere* konumun belirleyici olduğu sömürgelerdekiyle aynı ölçekte olmasa bile, yaşlı uygar ülkelerde de durmadan karşılaşılır. Kısacası, birincisi, konum ile verimliliğin karşıt yönlerdeki etkileri ile durmadan dengelenen ve durmadan, dengelenme arayışındaki ileri yönde değişimlere maruz kalan konum etkeninin değişkenliği, kâh aynı kalitedeki, kâh daha iyi, kâh daha kötü toprak parçalarını daha önce ekilmiş olan toprak parçalarının yeni rakipleri hâline getirir.

İkincisi. Doğa biliminin ve tarım biliminin gelişmesiyle birlikte, toprak ögelerinin hemen kullanılabilir olmasını sağlayan araçların değişmesi yoluyla, toprağın verimliliği de değişir. Fransa'daki ve İngiltere'nin doğu kontluklarındaki eskiden kötü sayılan hafif toprak türleri, çok yakın bir geçmişte, bu şekilde, birinci sınıf topraklar düzeyine yükseldi. (Bkz. Passy.**) Diğer yandan, kötü sayılmalarının nedeni kimyasal bileşimleri olmayan ve sadece ekilmelerinin önünde belirli mekanik-fiziksel engeller bulunan topraklar, bu engelleri aşmanın araçları bulunur bulunmaz iyi topraklara dönüşür.

Üçüncüsü. Tüm yaşlı uygar ülkelerde, eski tarihsel ve geleneksel ilişkiler, tümüyle rastlantısal olarak, büyük toprak parçalarını, örneğin devlet arazileri, yerel topluluk arazileri vb. biçiminde, ekim alanlarının dışında tutmuştur ve bunlar yalnızca adım adım ekime açılmaktadır. Bunların ekime açılma sırası, kalitelerine ya da konumlarına değil, tümüyle dışsal koşullara bağlıdır. *Enclosure Bills* [Çevirme Yasaları]*** aracılığıyla arka arkaya özel mülklere dönüştürülmüş ve ekilebilir hâle getirilmiş olan İngiliz ortak topraklarının tarihine bakılsaydı, hiçbir şey, modern bir tarım kimyacısının, örneğin Liebig'in, toprakların seçilme sırasını belirlediği ve belirli arazileri kimyasal özellikleri nedeniyle ekilebilir olarak tanımlayıp başkalarını dışarıda bıraktığı şeklindeki fantastik varsayımdan daha gülünç olamazdı. Burada çok daha belirleyici olan şey, hırsızların yararlandığı fırsatlardı; büyük toprak sahiplerine, az çok akla uygun görünen hukuki mülk edinme bahaneleri sağlanmıştı.

Dördüncüsü. Nüfusun ve sermaye artışının herhangi bir anda ulaşmış olduğu gelişme aşamasının ekili topraklarının genişlemesine esnek bile olsa bir sınır koyması bir yana bırakıldığında; piyasa fiyatını geçici olarak etkileyen (bir dizi iyi ve kötü mevsim gibi) rastlantıların etkileri bir yana

---

* [Wakefield,] "England and America. A comparison of the social and political state of both nations", Cilt 1, London 1833, s. 214-215. *–Almanca ed.*

** Passy. "De la rente du sol". "Dictionnaire de l'economie politique" içinde, 2. Cilt, Paris 1854, s. 515. *–Almanca ed.*

*** Bkz. MEW, Band 23, s. 752-756 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 666-669]. *–Almanca ed.*

bırakıldığında; ekili alanların genişlemesi, bir ülkedeki sermaye piyasasının genel durumuna ve işlerin durumuna bağlıdır. Darlık dönemlerinde, ekili olmayan toprakların kiracı çiftçiye ortalama kârı getirebilecek olması (rant getirsin ya da getirmesin), tarımda ek sermaye kullanılmasına yetmeyecektir. Sermayenin bol olduğu başka dönemlerde, piyasa fiyatı yükselmese bile, diğer normal koşulların var olması durumunda tarıma sermaye akar. Bu dönemlerde, daha önce ekime açılanlardan daha iyi olan bir toprak parçası, gerçekten de, sadece, konum etmeni nedeniyle ya da kullanılabilirliğinin önündeki henüz kırılamamış olan engeller nedeniyle ya da rastlantı nedeniyle rekabetin dışında kalabilirdi. Bu nedenle, yalnızca, en son ekime açılmış toprak türleri kadar iyi olan toprak türleriyle ilgilenmemiz gerekir. Ama en son ekilen toprakla yeni toprak arasında her zaman ekime açma maliyeti farkı bulunur ve bu maliyetin göze alınıp alınmayacağı, piyasa fiyatının düzeyine ve kredi alma koşullarına bağlı olur. Bu toprak rekabete gerçekten dâhil olur olmaz, diğer koşullar aynı kalırken piyasa fiyatı yine eski düzeyine düşer ve bu düzeyinde yeni toprak kendisiyle aynı kalitedeki eski toprakla aynı rantı getirir. Bu toprağın rant getirmeyeceği varsayımı, savunucuları tarafından, tam da kanıtlanması gereken şeyin, yani son toprağın rant getirmediğinin varsayılması yoluyla kanıtlanır. Aynı yolla, en son inşa edilen evlerin, kiraya verilmelerine rağmen, gerçek ev kirası dışında bina için herhangi bir rant getirmedikleri de kanıtlanabilirdi. Gerçekte ise, daha ev kirası getirmeden önce, pek çok örnekte uzun süre boş kalarak rant getirirler. Bir toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımları nasıl orantılı bir fazla getiri sağlayabiliyor ve dolayısıyla ilk yatırımlarla aynı rantı getirebiliyorsa, son ekilen arazilerle aynı kalitedeki araziler de aynı maliyetle aynı getiriyi sağlayabilir. Böyle olmasaydı, aynı kalitedeki arazilerin, nasıl olup da, hep birlikte ekime açılmak ya da tüm diğerlerini rekabetin içine çekmemek için hiç ekime açılmamak yerine, ardışık olarak ekime açılabilmelerini anlamak tümüyle olanaksız olurdu. Toprak sahibi, bir rant almaya, yani karşılıksız olarak bir şey elde etmeye her zaman hazırdır; ama sermaye, dileğini yerine getirmek için belirli koşullara gereksinim duyar. Dolayısıyla, araziler arasındaki rekabet, toprak sahibinin bunların rekabet etmesini istemesine değil, yeni arazilere yatırılarak diğerleriyle rekabet edebilecek olan sermayenin varlığına bağlıdır.

Gerçek tarım rantının sadece tekel fiyatı olan kısmı sadece küçük bir niceliğe sahip olabilir; aynı şekilde, ürünün değerinin onun üretim fiyatını aşan kısmı ne olursa olsun, burada, mutlak rant da, normal koşullar altında, sadece küçük bir niceliğe sahip olabilir. Yani, mutlak rantının özünde şu vardır: farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki serma-

yeler, farklı ortalama bileşimlerine bağlı olarak, artık değer oranı aynıyken ya da emek aynı derecede sömürülürken, farklı artık değer kütleleri üretir. Sanayide, bu farklı artık değer kütleleri bir ortalama kâra eşitlenir ve toplumsal sermayenin özdeş parçaları olarak tek tek sermayelere eşit bir şekilde dağılır. Üretim, tarım için olsun, ham maddelerin çıkarılması için olsun, toprağa gereksinim duyar duymaz, toprak mülkiyeti, toprağa yatırılan sermayeler için bu eşitlenmeyi engeller ve normalde genel kâr oranının eşitlenmesine katılacak olan artık değerin bir kısmını kapar. O zaman, rant, metalarının değerinin ya da daha doğrusu artık değerinin, onu işçilerden çekip almış olan kapitalistler sınıfının payına düşmek yerine onu kapitalistlerden çekip alan toprak sahiplerinin payına düşen bir kısmını oluşturur. Burada, tarım sermayesinin harekete geçirdiği emeğin, tarım dışı sermayenin eşit büyüklükteki bir kısmının harekete geçirdiğinden fazla olduğu varsayılır. Bu sapmanın derecesi ya da var olup olmaması, tarımın sanayi karşısındaki göreli gelişmişliğine bağlıdır. Konunun doğası gereği, tarımın gelişmesiyle birlikte, eğer değişir sermayenin değişmez sermaye karşısındaki göreli azalmasının oranı sanayi sermayesinde tarım sermayesinde olduğundan daha büyük değilse, bu fark azalmak zorundadır.

Bu mutlak rant, gerçek istihraç sanayisinde daha önemli bir rol oynar; bu sanayide, değişmez sermayenin bir ögesi, yani ham maddeler tümüyle ortadan kalkar ve makineler ile diğer sabit sermaye ögelerinden oluşan kısımları fazlasıyla kayda değer olan dallar dışında, kaçınılmaz olarak en düşük sermaye bileşimleri egemendir. Tam da, rantın sadece bir tekel fiyatından kaynaklanıyor göründüğü burada, metaların değerlerine satılabilmeleri ya da rantın, metanın artık değerinin onun üretim fiyatını aşan kısmına eşit olabilmesi için olağanüstü derecede elverişli piyasa ilişkilerine gereksinim duyulur. Örneğin dalyanlar, taş ocakları, doğal ormanlar vb. için bu söylenen şey geçerlidir.[37]

37 Ricardo bunu çok yüzeysel bir şekilde ele alır. Norveç'teki orman rantı hakkındaki A. Smith'i hedef alan pasaja bakınız, "Principles", ch. II, hemen başında.

Bölüm

46

Arsa Rantı. Maden Rantı. Toprak Fiyatı

★ ★ ★

Rantın var olduğu her yerde farklılık rantı her zaman ortaya çıkar ve her zaman tarımsal farklılık rantı için geçerli olan aynı yasalara uyar. Doğa güçlerinin tekel altına alınabileceği ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artık kâr sağlayabilecekleri her yerde (örneğin bir çağlayan, zengin bir maden, balığı bol olan bir su parçası, konumu iyi olan bir arsa vb.), yerkürenin bir kısmı üzerindeki mülkiyet hakkı sayesinde bu doğal nesnelerin sahibi kabul edilen kişi, söz konusu artık kârı, rant biçiminde, faal sermayeden kapar. Bina amaçlı toprak söz konusu olduğunda, A. Smith, bunun rantının temelinin, tüm tarım dışı araziler için geçerli olduğu gibi, gerçek tarım rantıyla düzenlendiğini açıklamıştır. (Book I, chap. XI, 2 ve 3.) Bu rantın ayırt edici özellikleri, birincisi, burada konumun farklılık rantı üzerinde ağırlıklı (örneğin bağlar ve büyük kentlerdeki arsalar söz konusu olduğunda çok ciddi) bir etkiye sahip olması; ikincisi, tek etkinliği (özellikle madenler söz konusu olduğunda) toplumsal gelişimin ilerlemesini sömürmek olan ve bu ilerlemeye hiçbir katkıda bulunmazken sanayici kapitalistin yaptığı gibi herhangi bir risk de almayan mülk sahibinin mutlak eylemsizliğinin elle tutulurluğu; ve son olarak, pek çok örnekte ve özellikle de sefalet en büyük utanmazlıkla sömürülürken (çünkü sefalet, ev rantı için,

Potosi madenlerinin* İspanya için hiçbir zaman olamadığı kadar bereketli bir kaynaktır[38]) tekel fiyatının ağır basması ve bunun da, sanayi sermayesiyle aynı elde toplandığında toprak mülkiyetine muazzam bir güç vermesi ve onu, ücretleri için mücadele eden işçileri, pratikte, oturdukları yer olarak dünyadan uzaklaştırabilir kılmasıdır.[39] Genel olarak toprak mülkiyeti, toprak sahibine yerküreyi, toprağın bağrını, havayı ve böylece yaşamın korunmasını ve geliştirilmesini sömürme hakkını verirken, burada da, toplumun bir kısmı, diğer kısmından, dünyada oturabilir olma hakkı için bir haraç talep eder. Sadece nüfus artışı ve onunla birlikte artan konut gereksinimi değil, aynı zamanda, toprağa eklenen ya da ona kök salan ya da ona yaslanan sabit sermayenin (tüm sınai binalar, demiryolları, depolar, fabrika binaları, doklar vb.) gelişmesi de arsa rantını zorunlu olarak yükseltir. Eve yatırılan sermayenin faizi ve yıpranma payı olduğu kadarıyla ev kirası ile salt toprağın rantı burada Carey'in iyi niyetiyle bile karıştırılamaz; özellikle de, İngiltere'de olduğu gibi, toprak sahibi ile bina spekülatörü çok farklı kişilerse. Burada üzerinde durulması gereken iki unsur var: Bir yanda, toprağın yeniden üretim ya da istihraç amacıyla kullanılması, diğer yandan, her tür üretimin ve her tür insan etkinliğinin bir ögesi olarak gereksinim duyulan mekan. Ve toprak mülkiyeti her ikisi için de haracını ister. Arsa talebi, mekân ve temel olarak toprağın değerini artırır ve bu nedenle, yerkürenin yapı malzemesi olarak iş gören ögelerine yönelik talep de artar.[40]

Özellikle de yapım işlerinin Londra'da olduğu gibi fabrika düzeni içinde yürütüldüğü hızlı büyüyen kentlerde, bina spekülasyonunun asıl nesnesini evin değil toprak rantının oluşturması konusundaki bir örneği, Londra'daki büyük bina spekülatörlerinden biri olan Edward Capps'in 1857 tarihli Banka Komisyonu huzurundaki ifadelerine dayanarak, II. Kitap, Bölüm 12, s. 215, 216'da** vermiştik. Orada şunları söyler (No. 5435):

---

* Bolivya'nın güneyindeki zengin gümüş yatakları. 1545'te keşfedildiler ve yüzyıllar boyunca dünyanın en verimli gümüş madenleri olmayı sürdürdüler. Bunların sömürülmesi İspanya'nın egemen sınıflarına muazzam bir zenginlik sağladı. *–Almanca ed.*

38 Laing, Newman.

39 Crowlington Strike. Engels, "Lage der arbeitenden Klasse in England [İngiltere'de Çalışan Sınıfın Durumu]", s. 307. (1892 baskısı, s. 259. [Bkz. MEW, Band 2, s. 469-470. *–Almanca ed.*])

40 "Londra'nın yollarının kaplanması, İskoçya'nın kıyısındaki bazı çıplak kayaların sahiplerinin, daha önce hiç rant getirmeyen bir şeyden bir rant elde etmelerini sağladı." A. Smith, Book I, chap. XI, 2.

** Bkz. MEW, Band 24, s. 236-237 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 227-228]. *–Almanca ed.*

"Bence dünyada yükselmek isteyen biri, dürüst ticaret (*fair trade*) politikası izleyerek bunu başarmayı kolay kolay umamaz ... ona spekülatif yapım işleri eklemesi gerekir ve bu da küçük ölçekli olmamak zorundadır; ... çünkü yüklenici, binaların kendilerinden çok az kâr elde eder; kârının büyük bölümü artan toprak rantlarından gelir. Diyelim ki, bir toprak parçasını alır ve onun için yılda 300 sterlin vermeyi kabul eder; özenli bir planlamadan ve üzerine belirli türlerde binalar yerleştirerek, ondan yılda 400 ya da 450 sterlin kazanmayı başarabilir ve bu durumda, onun kârı, ... çoğu örnekte hiç göz önünde bulundurmadığı ... binaların kârı olmaktan çok, ranttaki 100 ya da 150 sterlinlik artış olurdu."

Burada unutulmaması gereken bir nokta, kira sözleşmesinin çoğu zaman 99 yıllık olan süresi son bulduğunda, toprağın, üzerinde bulunan tüm binalarla ve aradan geçen sürede çoğu zaman iki ya da üç katından fazlasına çıkmış olan toprak rantıyla birlikte bina spekülatöründen ya da onun hukuki mirasçısından yine başlangıçtaki son toprak sahibine geri döndüğüdür.

Gerçek maden rantı tıpkı tarım rantı gibi belirlenir.

"Ürünleri, emeğe ödeme yapmaya ve olağan kârıyla birlikte bunları işlemek için kullanılan sermayeyi yerine koymaya neredeyse yetmeyen bazı madenler var. Bunlar, işin yüklenicisine bir miktar kâr sağlar, ama toprak sahibine rant sağlamaz. Toprak sahibinden başka hiç kimse bunları avantajlı bir şekilde işletemez; toprak sahibi, işin yükleniciliğini yaparak, bunun için kullandığı sermayenin olağan kârını elde eder. İskoçya'daki pek çok kömür madeni bu şekilde işletiliyor ve başka hiçbir yolla işletilemezler. Toprak sahibi kimsenin bunları bir miktar rant ödemeden işletmesine izin vermez ve kimse herhangi bir rant ödeyemez." (A. Smith, Book I, chap. XI, 2.)

Rantın, ürünlerin ya da toprağın kendisinin ranttan bağımsız bir tekel fiyatına sahip olması nedeniyle bir tekel fiyatından mı kaynaklandığı, yoksa ürünlerin bir rantın varlığı nedeniyle mi bir tekel fiyatına satıldığı ayırt edilmelidir. Tekel fiyatından söz ettiğimizde, genel olarak, genel üretim fiyatıyla belirlenen fiyattan da ürünlerin değeriyle belirlenen fiyattan da bağımsız bir şekilde, sadece alıcının satın alma isteğiyle ve ödeme gücüyle belirlenen bir fiyatı kastediyoruz. Olağanüstü kaliteli, sadece görece küçük miktarlarda üretilebilecek şarap üreten bir bağ, bir tekel fiyatı getirir. Şarap üreticisi, ürün değerini aşan kısmını sadece seçkin şarap içicisinin servetinin ve düşkünlüğünün belirlediği bu tekel fiyatı nedeniyle ciddi bir artık kâr gerçekleştirirdi. Bir tekel fiyatından kaynaklanan bu artık kâr ranta dönüşür ve bu biçimde, yerkürenin benzersiz özelliklere sahip olan bu parçasının mülkiyet hakkına sahip olması nedeniyle, toprak sahibinin payına düşer. Yani burada rantı yaratan, tekel fiyatıdır. Toprak mülkiyetinin, ekilmemiş

topraklara rantsız sermaye yatırılmasına engel olması nedeniyle, tahıl, sadece üretim fiyatından fazlasına değil, aynı zamanda değerinden fazlasına satılsaydı, tersine, rant, tekel fiyatını yaratırdı. Belirli bir sayıda kişiyi, toplumun artık emeğinin bir kısmına haraç olarak el koyabilir ve üretimin genişlemesiyle birlikte giderek daha fazlasına el koyabilir kılan şeyin, sadece, bu kişilerin yerküre üzerindeki mülkiyet hakları olması, sermayeleştirilmiş rantın, yani bu sermayeleştirilmiş haracın toprağın fiyatı olarak görünmesi ve bu nedenle de herhangi bir başka ticari mal gibi satılabilmesi olgusuyla perdelenir. Bu nedenle, rant elde etme hakkı, alıcıya, karşılıksız olarak elde edilmiş bir şey olarak değil, sermayenin emeği, riski ve girişimcilik ruhu olmadan elde edilmiş bir şey olarak değil, eş değerini vermiş olması sayesinde ödenen bir şey olarak görünür. Daha önce belirtilmiş olduğu üzere, rant, ona, yalnızca, toprağı ve onunla birlikte rant elde etme hakkını satın almak için kullandığı sermayenin faizi olarak görünür. Aynı şekilde, bir zenci satın alan bir köle sahibine de, zenci üzerindeki mülkiyet hakkı, kölelik kurumunun kendisi aracılığıyla değil, meta alım satımı yoluyla elde edilmiş görünür. Ama mülkiyet hakkının kendisi, satış yoluyla yaratılmaz; satış yoluyla yalnızca devredilir. Mülkiyet hakkı, satılmasından önce var olmak zorundadır ve tek bir satış gibi bir dizi bu tür satış ve bunların durmadan yinelenmesi de söz konusu mülkiyet hakkını yaratamaz. Onu yaratmış olan şey, üretim ilişkileriydi. Bu ilişkiler, deri değiştirmek zorunda kalacakları bir noktaya ulaşır ulaşmaz, mülkiyet hakkının iktisadi ve tarihsel açıdan haklı olan, toplumsal yaşam yaratma sürecinden kaynaklanan bu maddi kaynağı ve ona dayandırılan tüm işlemler ortadan kalkar. Daha yüksek bir iktisadi toplum biçiminin durduğu yerden bakıldığında, tek tek bireylerin yerküre üzerindeki özel mülkiyet hakları, bir insanın bir başkası üzerindeki özel mülkiyet hakkı kadar saçma görünecek. Bütün bir toplum, bir ulus, ve hatta aynı zamanda var olan toplumların toplamı, yerkürenin sahipleri değildir. Bunlar, yalnızca, yeryüzünün zilyetleridir, onun kullanıcılarıdır ve *boni patres familias* [iyi aile babaları] olarak, onu sonraki kuşaklara iyileştirilmiş bir şekilde bırakmakla yükümlüdürler.

———

Aşağıdaki toprak fiyatı incelemesinde, rekabetten kaynaklanan tüm dalgalanmaları, her tür toprak spekülasyonunu ve ayrıca üretici için toprağın temel araç olduğu ve bu nedenle fiyatı ne olursa olsun satın alınmak zorunda olduğu küçük toprak mülkiyetini göz ardı ediyoruz.

I. Toprak fiyatı, rant yükselmeden, şu yollarla yükselebilir:

1. sadece faiz oranının düşmesiyle; bu, rantın daha pahalıya satılmasına ve sermayeleştirilmiş rant olan toprak fiyatının artmasına yol açar;

2. toprağa eklenen sermayenin faizi arttığından.

II. Toprak fiyatı, rant arttığı için yükselebilir.

Rant, toprak ürününün fiyatının yükselmesi nedeniyle artabilir; bu durumda, ekili en kötü topraktaki rant büyük de olsa, küçük de olsa, hiç var olmasa da, farklılık rantı oranı her zaman yükselir. Söz konusu orandan, artık değerin ranta dönüşen kısmının, toprak ürününü üreten öndelenmiş sermayeye oranını anlıyoruz. Bu, artık ürünün toplam ürüne oranından farklıdır, çünkü toplam ürün, öndelenmiş sermayenin tümünü içermez; ürünün yanında varlığını sürdüren sabit sermaye ona dâhil değildir. Buna karşılık, bir farklılık rantı getiren toprak türlerinde, ürünün artan bir kısmının fazla artık ürüne dönüşmesi olgusu kapsanır. En kötü toprakta, rantı ve dolayısıyla toprak fiyatını yaratan şey, toprak ürününün fiyat artışıdır.

Ama rant, toprak ürününün fiyatı yükselmeden de artabilir. Bu fiyat değişmeden kalabilir ve hatta azalabilir.

Fiyat değişmeden kalırsa, rant, (tekel fiyatları göz ardı edildiğinde) yalnızca iki durumda artabilir: birincisi, eski arazilere yapılan sermaye yatırımlarının büyüklüğü değişmezken daha kaliteli arazilerin ekime açılması, ama bunların, düzenleyici piyasa fiyatının değişmeden kalmasını sağlayacak şekilde, sadece artmış olan talebi karşılamaya yetmesi. Bu durumda, eski arazilerin fiyatları yükselmez, ama ekime yeni açılan toprağın fiyatı daha önce ekilmiş olan toprağın fiyatının üzerine çıkar.

İkincisi, rant, göreli verimlilik aynı kalırken ve piyasa fiyatı aynı kalırken, toprağı kullanan sermayenin kütlesi arttığı için artabilir. Bu nedenle, rantın öndelenmiş sermayeye oranının aynı kalmasına rağmen, sermayenin kendisi örneğin iki katına çıkmış olduğundan, rantın kütlesi iki katına çıkar. Fiyat düşmediğinden, ilk sermaye yatırımı gibi ikincisi de, kiralama süresi son bulduğunda yine ranta dönüşen bir artık kâr getirir. Burada, rant kütlesi, rant üreten sermayenin kütlesinin artması nedeniyle artar. Aynı toprak parçasına yapılan farklı ardışık sermaye yatırımlarının, yalnızca, getirilerinin eşitsiz olması ve bu nedenle bir farklılık rantının ortaya çıkması durumunda bir rant üretebileceklerini iddia etmek, 1000'er sterlinlik iki sermayenin aynı derecede verimli olan iki araziye yatırılması durumunda, her iki arazinin de bir farklılık rantı getiren daha iyi toprak sınıfına ait olmasına rağmen, bunlardan sadece birinin rant getirebileceğini iddia etmekle aynı anlama gelir. (Bu nedenle, rant kütlesi, yani bir ülkenin toplam rantı, tek tek toprak parçalarının

fiyatlarının ya da rant oranının ya da hatta tek tek toprak parçalarındaki rant kütlelerinin zorunlu artışı söz konusu olmadan, sermaye yatırımının kütlesiyle birlikte artar; bu durumda, rant kütlesi, ekim alanlarının genişlemesiyle birlikte artar. Bunun, tek tek bazı arazilerdeki rantların azalmasıyla bağlantılı olması bile mümkündür.) Yoksa, söz konusu iddia, diğeriyle, yani, yan yana duran iki ayrı toprak parçasına yapılan sermaye yatırımlarının tabi olduğu yasaların aynı toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımlarının tabi olduğu yasalardan farklı olduğu iddiasıyla aynı anlama gelirdi; oysa, farklılık rantı, tam da, her iki durumdaki yasaların özdeşliğinden, hem aynı arazideki hem de farklı arazilerdeki sermaye yatırımlarının verimliliklerindeki artıştan türetilir. Burada var olan ve göz ardı edilen tek değişiklik, mekânsal olarak farklı topraklara yapılan ardışık sermaye yatırımları toprak mülkiyetinin engeliyle karşılaşırken, aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımları için bunun söz konusu olmamasıdır. Bu farklı yatırım biçimlerinin pratikte birbirlerini karşılıklı olarak sınırlandıracakları şekilde karşıt etkilerde bulunmalarının nedeni de budur. Burada hiçbir zaman bir sermaye farklılığı ortaya çıkmaz. Sermayenin bileşimi ve aynı zamanda artık değer oranı aynı kalırsa, kâr oranı da değişmeden kalır ve böylece sermaye iki katına çıktığında kâr kütlesi de iki katına çıkar. Varsayılan koşullar altında rant oranı da aynı kalır. 1000 sterlinlik bir sermaye x sterlinlik bir rant getirirse, varsayılan koşullar altında, 2000 sterlinlik bir sermaye, 2x sterlinlik bir rant getirir. Ama varsayım gereği aynı arazide iki katına çıkan bir sermaye kullanıldığından, değişmeden kalan ekili alan üzerinden hesaplandığında, rantın kütlesinin artmış olması nedeniyle onun yüksekliği de artmıştır. Geçmişte 2 sterlinlik bir rant getiren aynı acre, şimdi 4 sterlin getirir.[41]

Artık değerin bir kısmının, yani para cinsinden rantın (çünkü para, değerin bağımsız ifadesidir) toprağa oranı, aslında saçma ve akıl dışıdır; çünkü burada birbirleriyle ölçülen büyüklükler, ölçekdeş olmayan

41 Bu noktayı geliştirmiş olmak, rant hakkındaki önemli eserine IV. Kitapta geri döneceğimiz [bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7-102, 139-151. *–Almanca ed.*] Rodbertus'un başarılarından biridir. Sadece, birincisi, sermaye söz konusu olduğunda, kârdaki büyümenin kendisini her zaman aynı zamanda sermayedeki büyüme olarak ifade ettiğini ve böylece kâr kütlesi artarken oranın aynı kalacağını varsayma hatasına düşer. Ama bu yanlıştır, çünkü sermayenin bileşimi değiştiğinde, emek sömürüsünün aynı kalmasına rağmen, tam da değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermayenin oransal değerinin azalması nedeniyle kâr oranı yükselebilir. – İkincisi, para cinsinden rantın nicel olarak belirli olan bir toprak parçasına, örneğin bir acre'a oranını, rantın yükselmesi ya da düşmesi hakkındaki incelemelerinde klasik iktisadın genel olarak kabul ettiği bir şey sayma hatasına düşer. Bu da yanlıştır. Klasik iktisat, doğal biçimiyle rantı incelerken, rant oranını her zaman ürünle ilişkili olarak ve para cinsinden rantı incelerken, rant oranını her zaman öndelenmiş sermayeyle ilişkili olarak ele alır, çünkü akılcı olan ifadeler gerçekten de bunlardır.

büyüklüklerdir: bir tarafta belirli bir kullanım değeri, filanca metrekarelik bir toprak parçası, diğer tarafta değer, daha özel olarak artık değer. Gerçekte, bunun ifade ettiği tek şey, verili koşullar altında, filanca metrekarelik toprağın mülkiyetinin, toprak sahibini, patatesleri eşeleyen bir domuz gibi söz konusu alanda eşelenen sermayenin {elyazmasının burasında parantez içinde ama üzeri çizilmiş olarak şu isim yer alıyor: Liebig} gerçekleştirmiş olduğu belirli bir karşılığı ödenmemiş emek niceliğini kapabilir kıldığıdır. Ama bu ifade, *prima facie* [ilk bakışta], beş sterlinlik bir banknot ile yerkürenin çapı arasındaki ilişki hakkında konuşmak istemekten farksızdır. Ama belirli iktisadi ilişkileri yansıtan ve pratikte bunları özetleyen akıl dışı biçimlerin aracılığı, bu ilişkilerin pratikteki taşıyıcılarını, gündelik işlerini yürütürlerken, hiç ilgilendirmez; bu ilişkiler içinde hareket etmeye alışkın olduklarından da, kafalarında en küçük bir soru işareti bile uyanmaz. Eksiksiz bir çelişkide onlara gizemli gelen hiçbir yan olmaz. İç bağlantılarından koparılmış ve kendi başlarına ele alındıklarında saçma olan görünüşler arasında, kendilerini, sudaki bir balık gibi, evlerinde hissederler. Burada, Hegel'in bazı matematik formülleri hakkında söylediği şey geçerli: genel sağduyuya akıl dışı görünen şey, akılcı olandır ve onun akılcı saydığı şey, akıl dışılığın kendisidir.*

Dolayısıyla, tarımsal alanın kendisiyle ilişkili olarak ele alındığında, rant kütlesindeki artış, kendisini, tıpkı rant oranındaki bir yükseliş gibi ifade eder, ve bir durumu açıklayacak olan koşulların diğerinde bulunmamasından kaynaklanan sıkıntının nedeni de budur.

Ama toprak fiyatı, toprak ürününün fiyatı azalırken bile yükselebilir.

Bu durumda, daha fazla farklılaşma yoluyla, farklılık rantı ve bu nedenle daha iyi toprakların fiyatı artmış olabilir. Ya da, durum bu değilse, emeğin üretici gücünün artması nedeniyle toprak ürününün fiyatı düşmüş, ama artan üretim bunu dengelemenin ötesine geçmiş olabilir. Bir quarter'ın maliyetinin 60 şilin olduğunu varsayalım. Aynı acre, aynı sermayeyle, bir yerine 2 quarter üretirse ve bir quarter 40 şiline düşerse, 2 quarter 80 şilin eder ve böylece aynı acre üzerindeki aynı sermayenin ürününün değeri üçte bir oranında artmış, buna karşın quarter başına fiyat üçte bir oranında azalmış olur. Ürün, kendi üretim fiyatından ya da değerinden fazlasına satılmadan bunun nasıl mümkün olduğu farklılık rantı ele alınırken açıklanmıştı. Bu, gerçekte, yalnızca iki şekilde mümkün olur. Ya, farklılık rantı büyürse, yani genel iyileşme farklı toprak parçalarını eşit olmayan şekillerde etkilerse, kötü toprak rekabetin dışına

* Hegel, "Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", 1. Theil, "Die Logik". In: Werke, Band 6, Berlin 1840, s. 404. –*Almanca ed.*

çıkarılır, ama daha iyi toprağın fiyatı artar. Ya da, en kötü toprakta, aynı üretim fiyatı (ve mutlak rant ödeniyorsa aynı değer), emek üretkenliğinin artmış olması nedeniyle, kendisini daha büyük bir ürün kütlesiyle ifade eder. Ürün geçmiştekiyle aynı değeri temsil eder, ama onun özdeş parçalarının sayısı artarken fiyatı düşmüştür. Aynı sermaye kullanıldıysa bu olanaksızdır; çünkü bu durumda, ürünün herhangi bir miktarında hep aynı değer kendisini ifade eder. Ama alçı, guano vb. için, yani etkileri uzun yıllara yayılan iyileştirmeler için bir ek sermaye yatırımı yapıldıysa, mümkündür. Koşul, tek bir quarter'ın fiyatının düşmesi, ama quarter sayısındaki artışla aynı oranda düşmemesidir.

III. Rantın ve dolayısıyla genel olarak toprak fiyatının ya da tek tek toprak türlerinin fiyatlarının artmasının bu farklı koşulları, kısmen birbirleriyle rekabet edebilir, kısmen birbirlerini dışlar ve yalnızca dönüşümlü olarak etkide bulunabilir. Ama, yapılan açıklamalardan, toprak fiyatında bir artış varsa her durumda rantın da artmış olduğu ve rantta bir artış varsa (bunun her zaman toprak fiyatı artışı yönünde etkide bulunacak olmasına rağmen) her durumda toprak ürünlerinin de artmış olduğu sonucunun çıkarılamayacağı anlaşılır.[42]

Toprağın tükenmesinin gerçek doğal nedenlerine geri dönülmek yerine (bu arada, bunlar, farklılık rantı hakkında yazmış olan tüm iktisatçılar için, tarım kimyasının kendi dönemlerindeki durumu nedeniyle, bilinmeyen şeylerdi), alanı sınırlı olan bir araziye istenen herhangi bir miktarda sermaye yatırmanın mümkün olmadığı şeklindeki sığ düşünceye başvuruldu; örneğin, *Edinburgh Review**, Richard Jones'a karşı, *Soho Square*'i† ekerek bütün İngiltere'yi beslemenin mümkün olmadığını savundu. Bu, tarımın özel bir dezavantajı olarak görülecekse, gerçekte tam tersi doğrudur. Burada her biri verimli olacak şekilde ardışık sermaye yatırımları yapılabilir, çünkü toprağın kendisi üretim aleti olarak iş görür; bu, toprağın yalnızca bir temel, bir yer, işlemlerin mekânsal zemini olarak iş gördüğü bir fabrikada ya hiç söz konusu olmaz ya da sadece çok dar sınırlar içinde söz konusu olur. Gerçi, dağınık zanaatçılarınkilerle karşılaştırıldığında küçük olan bir alanda büyük bir üretim yatırımı yapılabilir (ve büyük sanayi bunu yapar). Ama üretici gücün gelişme aşaması veriliyken, her zaman belirli bir alana gereksinim duyulur, ve bina yüksekliğinin artırılması da her zaman kendi be-

42 Rant artarken toprak fiyatlarının fiilen düştüğü bir örnek için, bkz. Passy.

* 1. baskıda: "Westminster Review". –*Almanca ed.*

† Londra'da bulunan Soho Meydanı. –*Türkçe ed.*

lirli pratik sınırlarına sahiptir. Bu sınır aşıldığında, üretimin genişlemesi için, kullanılan alanın da genişlemesi gerekir. Makinelere vb. yatırılan sabit sermaye, kullanılması yoluyla iyileşmez; aksine, aşınır ve yıpranır. Yeni buluşlar sayesinde burada da tek tek bazı iyileştirmeler yapılabilir, ama üretici gücün gelişmesi verili kabul edildiğinde, makine yalnızca kötüleşebilir. Üretici güç hızlı geliştiğinde tüm eski makinelerin yerlerine daha üstün olanlarının koyulması gerekir, yani eski makineler kaybedilir. Buna karşılık, toprak, doğru şekilde işlendiğinde, sürekli olarak iyileşir. Toprağın, ardışık sermaye yatırımlarının öncekiler kaybedilmeden avantaj sağlayabilmesi şeklindeki üstünlüğü, aynı zamanda, söz konusu ardışık sermaye yatırımlarının getirilerinin farklı olabileceği anlamına gelir.

Bölüm

47

Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu

★ ★ ★

I. Giriş

Kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olarak modern iktisat açısından bakıldığında toprak rantını incelemeyi tam olarak neyin zorlaştırdığına açıklık kazandırmamız gerekiyor. Toprak rantına "yeni" bir açıklama getirmeye yönelik tüm yeni girişimlerin kanıtladığı üzere, bu, çok sayıda yeni yazar tarafından bile hâlâ kavranamamıştır. Söz konusu yenilikler, neredeyse her seferinde, çoktan aşılmış olan eski görüşlere geri dönülmesi anlamına gelmiştir. Zorluk, tarım sermayesinin ürettiği artık ürünün ve genel olarak ona karşılık gelen artık değerin açıklanmasında değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılmış olursa olsun her tür üretken sermayenin ürettiği artık değerin çözümlenmesi sırasında çözüme kavuşturulmuştu. Zorluk, artık değerin, farklı sermayeler arasında, ortalama kâra, yani, toplumsal sermayenin tüm üretim alanlarının toplamında üretmiş olduğu toplam artık değerdeki, kendi göreli büyüklüğüne karşılık gelen bir oransal paya eşitlenmesinden sonra, bir başka deyişle, dağıtılabilecek olan tüm artık değerin görünüşte zaten gerçekleşmiş olan dağıtımından sonra, bu artık değerin, toprağa yatırılan sermaye tarafından toprak rantı biçimi altında toprak sahibine ödenen fazla kısmının nereden geldiğinin gösterilmesindedir. Sanayi sermayesinin sözcüleri olarak modern iktisatçıları bu sorunu incelemeye yönelten pratik güdüler

(toprak rantının tarihi hakkındaki bölümde daha yakından bakacağımız güdüler) tümüyle bir yana, bu sorun teorisyenler olarak onların büyük ilgisini çekmişti. Tarıma yatırılan sermaye için rantın ortaya çıkmasının, yatırım alanının kendisinin özel bir etkisinden, yerkabuğunun kendisine ait olan özelliklerden kaynaklandığını kabul etmek, değer kavramının kendisinden vazgeçmek, yani bu alanda herhangi bir bilimsel bilgiye ulaşma olasılığından vazgeçmek anlamına geliyordu. Rantın, toprak ürününün fiyatından ödendiği (ayni olarak ödenmesi durumunda bile, kiracı çiftçinin kendi üretim fiyatını elde etmesi gerekecekse böyle olur) şeklindeki basit gözlem bile, bu fiyatın normal üretim fiyatını aşan kısmını, yani tarım ürününün göreli pahalılığını, tarımsal sanayinin doğal üretkenliğinin diğer sanayi dallarındaki üretkenliği aşmasıyla açıklamanın saçmalığını gösteriyordu; çünkü tersine, emek üretkenliği ne kadar artarsa, onun ürününün her bir özdeş parçası o kadar ucuzlar, çünkü aynı emek niceliğini, yani aynı değeri temsil eden kullanım değerlerinin kütlesi o kadar büyür.

Dolayısıyla, rant çözümlemesindeki bütün zorluk, tarımsal kârın ortalama kârı aşan kısmının (artık değerin değil, bu üretim alanına özgü olan fazla artık değerin, yani"net ürün"ün de değil, söz konusu net ürünün, diğer sanayi dallarının net ürününü aşan kısmının) açıklanmasındaydı. Ortalama kârın kendisi, çok belirli tarihsel üretim ilişkileri altında gerçekleşen toplumsal yaşam sürecinin oluşturduğu bir ürün, daha önce görmüş olduğumuz üzere çok kapsamlı işlemlerin varlığını şart koşan bir üründür. Ortalama kârı aşan bir fazladan söz edebilmek için bile, bu ortalamanın kendisinin, bir ölçek olarak ve kapitalist üretim tarzı için geçerli olduğu üzere genel olarak üretimin düzenleyicisi olarak, ortaya çıkarılmış olması gerekir. Dolayısıyla, tüm artık emeği zorla ortaya çıkarma ve tüm artık değere doğrudan doğruya el koyma işlevini yerine getiren etmenin henüz sermaye olmadığı, yani sermayenin toplumsal emeği henüz kendisine tabi kılmadığı ya da yalnızca az sayıda örnekte tabi kıldığı toplum biçimlerinde, modern anlamıyla ranttan, ortalama kârı (yani, tek tek her bir sermayenin, toplumsal toplam sermaye tarafından üretilen artık değerdeki orantılı payını) aşan bir fazla olarak ranttan hiçbir şekilde söz edilemez. Örneğin Bay Passy (daha aşağıya bakın), başlangıç durumunda bile kârı aşan bir fazla olarak ranttan söz ederken, ne kadar saf olduğunu gösterir; demek ki, artık değerin tarihsel olarak belirlenmiş olan bu toplumsal biçimi, Bay Passy'ye göre, toplum olmadan bile var olabilir.*

---

* Passy, "De la rente du sol". "Dictionnaire de l'économie politique" içinde, 2. Cilt, Paris 1854, s. 511. –*Almanca ed.*

Kendi zamanlarında henüz gelişmemiş olan kapitalist üretim tarzı hakkındaki ilk çözümlemeleri yapmış olan geçmişin iktisatçıları için, rantın çözümlenmesi ya hiçbir zorluğa yol açmıyor ya da tümüyle farklı türde bir zorluğa yol açıyordu. Petty, Cantillon ve genel olarak feodal döneme daha yakın duran yazarlar, toprak rantını, genel olarak artık değerin normal biçimi sayar*; kâr ise onlara henüz belirsiz bir şekilde ücretle iç içe geçen bir şey olarak ya da en fazla söz konusu artık değerin kapitalist tarafından toprak sahibinden zorla alınan bir kısmı olarak görünür. Yani, birincisi, tarımsal nüfusun henüz ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu, ve ikincisi, toprak sahibinin, henüz, toprak mülkiyeti tekeli aracılığıyla dolaysız üreticinin fazla emeğine doğrudan doğruya el koyan kişi olarak göründüğü, yani toprak mülkiyetinin de henüz üretimin temel koşulu olarak göründüğü durumu temel alırlar. Onlar için, tersinin yapılması ve kapitalist üretim tarzının durduğu yerden bakıp, toprak mülkiyetinin, nasıl olup da, sermayenin ürettiği (yani dolaysız üreticiden kopardığı) ve doğrudan doğruya el koymuş bulunduğu artık değerin bir kısmını yine sermayeden çekmeyi başardığını araştırmaya yönelik bir sorunun sorulması henüz mümkün değildi.

Zorluk, daha *fizyokratlarda*, farklı bir doğaya sahiptir. Sermayenin gerçekten de ilk sistemli tercümanları olarak, genel olarak artık değerin doğasını çözümlemeye çalışırlar. Onlar için, bu çözümleme, artık değerin tek biçimi olarak gördükleri rantın çözümlenmesiyle örtüşür. Bu nedenle onlara göre, rant getiren sermaye ya da tarım sermayesi, artık değer üreten tek sermayedir ve onun harekete geçirdiği tarım emeği, artık değer ekleyen tek emek, yani kapitalist bakış açısıyla çok doğru olarak tek üretken emektir. Artık değer üretimini çok doğru olarak belirleyici sayarlar. IV. Kitapta tartışılan* başka başarıları bir yana, ilk büyük başarıları, sadece dolaşım alanında iş gören ticaret sermayesinden üretken sermayeye geri dönmüş olmalarıdır; bunun tersini yapan ve kaba gerçekçiliğiyle o dönemin gerçek bayağı iktisadını oluşturan merkantilizm ise, pratik çıkarları gereği, Petty ile izleyicilerinin başlattığı bilimsel çözümlemeyi tümüyle arka plana itmişti. Bu arada, buradaki merkantilizm eleştirisi, yalnızca sermaye ve artık değer hakkındaki görüşleriyle ilgili. Para sisteminin, dünya pazarı için üretimi ve ürünün metaya, dolayısıyla paraya dönüşümünü, doğru bir şekilde,

---

* [Petty,], "A treatise of taxes and contributions", London 1667, s. 23/24. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 143-145, 318-327.) [Richard Cantillon,] "Essai sur la nature du commerce en général", Amsterdam 1756. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 10-33, 272-307, 342-344. –*Almanca ed.*

kapitalist üretimin ön şartı ve koşulu ilan ettiği daha önce* belirtilmişti. Para sisteminin devamı olarak merkantilizmde, eskiden olduğu gibi meta değerinin paraya dönüşmesi değil, artık değerin üretimi belirleyicidir; ama bu, dolaşım alanının anlamsız bakış açısına dayalı olarak ve aynı zamanda söz konusu artık değerin kendisini artık parayla, yani ticaret bilançosu fazlasıyla gösterdiği bir şekilde böyledir. Ama aynı zamanda, o dönemin çıkar sahibi tüccarlarını ve fabrikatörlerini doğru bir şekilde ve temsil ettikleri kapitalist gelişme dönemini uygun bir şekilde karakterize eden şey şudur: feodal tarım toplumlarının sanayi toplumlarına dönüşümünde ve ulusların dünya pazarındaki buna karşılık gelen sınai mücadelesinde belirleyici olan unsur, sermayenin hızlandırılmış bir şekilde gelişmesidir ve buna da "doğal yol"la değil, zorlayıcı araçlarla ulaşılabilir. Ulusal sermayenin sanayi sermayesine adım adım ve yavaş bir şekilde dönüşmesiyle, bu dönüşümün, koruyucu gümrük vergileri aracılığıyla asıl olarak toprak sahiplerine, orta ve küçük köylülere ve zanaatçılara yüklenen vergiler yoluyla, bağımsız dolaysız üreticilerin daha hızlı bir şekilde mülksüzleştirilmesi yoluyla, sermayelerin zorla hızlandırılan birikimi ve yoğunlaştırılması yoluyla, kısacası, kapitalist üretim tarzının koşullarının daha hızlı bir şekilde üretilmesi yoluyla zamansal olarak hızlandırılması arasında muazzam bir fark vardır. Bu, ulusal doğal üretici gücün kapitalist ve sınai sömürüsünde de çok büyük bir fark yaratır. Dolayısıyla, merkantilizmin ulusal karakteri, sözcülerinin ağızlarındaki bir sözden ibaret değildir. Yalnızca ulusun zenginliğiyle ve devletin kaynaklarıyla ilgilenme bahanesiyle, gerçekte, kapitalistler sınıfının çıkarlarını ve genel olarak zenginleşmeyi devletin nihai amacı olarak tarif ederler ve eski doğaüstü devlete karşı burjuva toplumunu ilan ederler. Ama aynı zamanda, sermayenin ve kapitalistler sınıfının, kapitalist üretimin çıkarlarının gelişmesinin, modern toplumda, ulusal gücün ve ulusal üstünlüğün temeli hâline geldiğinin bilincine sahiptirler.

Ayrıca, fizyokratlar, tüm artık değer üretiminin, yani aynı zamanda sermayenin tüm gelişmesinin, aslında, doğal temel bakımından, tarım emeğinin üretkenliğine yaslandığını söylerken haklıdır. İnsanlar, bir iş gününde, her bir işçinin kendi yeniden üretimi için gereksinim duyduğundan fazla geçim aracı, yani en dar anlamıyla tarım ürünleri üretemeseydi, yani bir işçinin tüm emek gücünü günlük olarak harcaması sadece kendi bireysel gereksinimi için vazgeçilmez olan geçim araçlarını üretmeye yetseydi, artık üründen de hiçbir şekilde söz edilemezdi artık

* Bkz. MEW, Band 13, s. 133-134. –*Almanca ed.*

değerden de. İşçinin bireysel gereksinimini aşan bir tarım emeği üretkenliği her tür toplumun temelidir ve her şeyden önce kapitalist üretimin temelidir; kapitalist üretim, toplumun durmadan büyüyen bir kısmını dolaysız geçim araçları üretiminden ayırır ve Steuart'ın söylediği* gibi, onları *free hands*'e** [serbest kişilere] dönüştürür, başka alanlarda sömürülebilir kılar.

Ama, bir bütün olarak klasik iktisadın yaşamının sonbaharında, gerçekten de onun ölüm döşeğinde, artık emeğin ve dolayısıyla genel olarak artık değerin doğal koşulları hakkındaki en ilkel düşünceleri yineleyen ve bunu yaparak, toprak rantı çoktan artık değerin özel bir biçimi ve özgül bir kısmı olarak açıklanmışken, toprak rantı hakkında yeni ve çarpıcı bir şey ileri sürdüklerine inanan Daire, Passy vb. gibi yeni iktisat yazarları*** hakkında ne söylenebilir? Ömrünü doldurmuş olan belirli bir gelişme aşamasında yeni, özgün, derin ve haklı olan bir şeyi, basmakalıp, bayat ve yanlış olduğu bir zamanda yinelemesi, bayağı iktisadın karakteristik özelliğidir. Bunu yaparak, klasik iktisadı uğraştırmış olan problemler hakkında en küçük bir fikre sahip olmadığını itiraf eder. Bunları, sorulmaları yalnızca burjuva toplumunun gelişmesinin daha düşük bir düzeyinde mümkün olmuş olan sorularla karıştırır. Fizyokratların serbest ticaret hakkındaki önermelerini hiç yorulmadan ve kendini beğenmişlikle yineleyip durmaları için de aynı şey geçerlidir. Bu önermeler, şu ya da bu devleti pratik olarak ilgilendirebilecek olsalar bile, her tür teorik ilgi çekiciliklerini çoktan kaybetmiştir.

Örneğin pek çok eski Roma latifundiyasında, Şarlman'ın villalarında ve (bkz. Vinçard, *Histoire du travail*) az çok tüm Orta Çağ boyunca olduğu gibi, tarımsal ürünün dolaşım sürecine hiç girmediği ya da bunun sadece çok önemsiz bir kısmının dolaşıma girdiği ve ürünün toprak sahibinin gelirini oluşturan kısmının bile yalnızca görece önemsiz bir kısmının dolaşıma girdiği gerçek doğal ekonomide, büyük çiftliklerin ürünü ve artık ürünü, hiçbir şekilde, tarım emeğinin ürünlerinden ibaret değildir. Bu ürün, sanayi emeğinin ürünlerini de içerir. Eski Çağ ve Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi, geleneksel örgütlenmenin henüz bozulmamış olduğu günümüzün Hint topluluklarında da, temeli oluşturan tarımın bir yan işi olarak ev zanaat emeği ve imalat emeği, söz konusu doğal ekonominin yaslandığı üretim tarzının koşuludur. Kapitalist

* Steuart, "An inquiry into the principles of political oeconomy", Cilt 1, Dublin 1770, s. 396. –*Almanca ed.*

** 1. baskıda: "*free heads*" (serbest kafalar). –*Almanca ed.*

*** Daire, "Introduction". In: "Physiocrates", 1. Bölüm, Paris 1846. Passy, "De la rente du sol". In: "Dictionnaire de l'économie politique", 2. Cilt, Paris 1854, s. 511. –*Almanca ed.*

üretim tarzı bu bağlantıyı tümüyle ortadan kaldırır; bu, genel hatlarıyla, özellikle 18. yüzyılın son üçte birinin İngiltere'sinde incelenebilecek olan bir süreçtir. Az çok yarı-feodal toplumlarda yetişmiş olan kişiler (örneğin Herrenschwand), 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, tarım ile imalatçılığın bu ayrılmasını, cüretkâr ve tehlikeli bir toplumsal girişim olarak, akıl almaz derecede riskli bir var oluş tarzı olarak değerlendirir. Ve Eski Çağ'ın, kapitalist tarıma en fazla benzeyen tarım ekonomilerinde, Kartaca'da ve Roma'da bile, plantasyon ekonomisiyle benzerlik, gerçekten de kapitalist sömürü tarzına karşılık gelen biçimle benzerlikten fazladır.[42[a]] Her parasal ekonomide kapitalist üretim tarzını da keşfeden Bay Mommsen'den[43] farklı olarak, kapitalist üretim tarzını kavramış olanlara tüm temel noktaları açısından tümüyle yanıltıcı gelecek olan biçimsel bir benzerlik, Eski Çağ'da ve kıta İtalya'sında hiç yoktur; belki yalnızca Sicilya'da vardır, çünkü burası, Roma'ya haraç ödeyen bir tarım ülkesiydi ve bu nedenle tarım büyük ölçüde ihracata yönelikti. Burada modern anlamıyla çiftçiler bulunur.

Rantın doğası hakkındaki doğru olmayan bir görüş, ayni verginin, kısmen kilisenin ondalıkları şeklinde ve kısmen de eski sözleşmelerle kalıcılaştırılmış tuhaflıklar şeklinde ve kapitalist üretim tarzının koşullarıyla tam bir çelişki oluşturarak, Orta Çağ'ın doğal ekonomisinden modern zamanlara kadar taşınmış olmasına dayanır. Böylece, rant, tarım ürününün fiyatından değil onun kütlesinden, yani toplumsal ilişkilerden değil yeryüzünden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Artık değerin kendisini bir artık ürünle ortaya koymasına karşın, tersinin geçerli olmadığını, sadece ürün kütlesindeki bir artış anlamındaki artık ürünün, bir artık değeri temsil etmediğini daha önce göstermiştik. Değerden bir indirimi de temsil edebilir. Yoksa, pamuk sanayisi, 1860'ta, iplik fiyatının düşmüş olmasına karşın, 1840 yılıyla karşılaştırıldığında, muazzam bir artık değeri temsil etmek zorunda olurdu. Rant, bir dizi kötü hasat yılı nedeniyle, tahıl fiyatı yükseldiğinden, çok fazla artabilir ve buna rağmen, söz konusu artık ürün, kendisini, daha pahalı olan buğdayın mutlak olarak azalan bir kütlesiyle ortaya koyabilir. Diğer taraftan, bir

42[a] A. Smith, kendi zamanında (ve bu, tropikal ve subtropikal iklim kuşağı ülkelerindeki plantasyon ekonomileriyle ilgili olarak bizim zamanımız için de geçerlidir), toprak sahibinin aynı zamanda kapitalist olması nedeniyle (örneğin çiftliklerinin kapitalisti olan Cato gibi), rant ile kârın henüz ayrılmamış olduğunu vurgular. [Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 44. –*Almanca ed.*] Ama kapitalist üretim tarzının ön şartı tam da bu ayrılmadır ve dahası kapitalist üretim tarzı kavramı, köleliğin temeliyle tam bir çelişki içindedir.

43 Bay Mommsen, "Roma Tarihi" adlı eserinde kapitalist sözcüğünü hiçbir şekilde modern ekonomideki ve modern toplumdaki anlamıyla değil, geçmişteki koşulların modası geçmiş geleneği olarak, İngiltere'de ya da Amerika'da olmamakla birlikte kıtada varlıklarını sürdüren yaygın düşüncelerdeki şekliyle kavrar.

dizi bereketli yıl nedeniyle, fiyat düştüğünden, rant azalabilir ve buna rağmen, azalmış olan rant, kendisini, daha büyük bir ucuzlamış buğday kütlesiyle ortaya koyabilir. Bu noktada ürün cinsinden rant hakkında ilk olarak belirtilmesi gereken şey, bunun, sadece, ölmüş bir üretim tarzından bugüne taşınmış ve varlığını bir yıkıntı şeklinde sürdürmeye çalışan bir gelenek olduğudur. Kapitalist üretim tarzıyla çelişkisini, özel sözleşmelerden kendiliğinden kaldırılmış ve yasamanın müdahale edebildiği yerlerde, İngiltere'de kilise ondalıklarının başına gelmiş olduğu gibi, çağ dışı bir şey olarak zorla kaldırılıp atılmış olmasıyla göstermiştir. Ama ikincisi, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde varlığını sürdürdüğü yerlerde, para cinsinden rantın Orta Çağ giysileri içindeki bir ifadesinden başka bir şey değildi ve olamadı. Bir quarter buğday örneğin 40 şilin olsun. Bu bir quarter'ın bir kısmı içerdiği ücretleri yerlerine koymak ve yeniden harcanabilmek için satılmak zorundadır; bir başka kısmı, vergilerin ona düşen kısmının ödenebilmesi için satılmak zorundadır. Tohumlar ve hatta gübrelerin bir kısmı, kapitalist üretim tarzının ve onunla birlikte toplumsal emeğin iş bölümünün gelişmiş olduğu yerlerde, yeniden üretime metalar olarak girer, yani yerlerine koyulmaları için satın alınmaları zorunludur; ve bir quarter'ın bir kısmı da bunun için gereken paranın elde edilmesi için satılmak zorundadır. Bunlar, üretimin koşulları olarak ürünün yeniden üretimine yeniden girmek için, meta olarak satın alınmak zorunda olmadıkları, bunun yerine (sadece tarımda değil, değişmez sermaye üreten pek çok üretim dalında karşılaşıldığı üzere) ürünün kendisinden ayni olarak alındıkları kadarıyla, hesaplamalara hesap parası şeklinde dâhil edilir ve maliyet fiyatının bileşenleri olarak düşülür. Makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin aşınması parayla yerine koyulmak zorundadır. Son olarak, gerçek para ya da hesap parası cinsinden ifade edilen bu maliyet üzerinden hesaplanan kâr vardır. Bu kâr, brüt ürünün, kendi fiyatıyla belirlenen belirli bir kısmıyla temsil edilir. Ve bütün bunlardan sonra geriye kalan kısım rantı oluşturur. Sözleşmeyle belirlenen ürün cinsinden rant, fiyatla belirlenen bu geriye kalmış kısımdan büyükse, rant oluşturmak yerine, kârdan yapılan bir kesinti olur. Ürünün fiyatına tabi olmayan, yani gerçek ranttan çok ya da az olabilecek olan ve bu nedenle kârdan bir kesinti oluşturmanın ötesinde, sermayeyi yerine koyacak olan bileşenlerden de oluşabilecek olan ürün cinsinden rant, sırf bu olasılık nedeniyle bile, eskimiş bir biçimdir. Aslında, ürün cinsinden bu rant, ismiyle değil özünde rant olduğu kadarıyla, tümüyle, ürünün fiyatının onun üretim maliyetini aşan kısmıyla belirlenir. Yalnızca, bu değişir büyüklüğün değişmez bir büyüklük olduğunu varsayar. Ama ayni ürünün önce işçileri doyurmaya, sonra kapitalist ki-

racı çiftçiye gereksinim duyduğundan daha fazla yiyecek bırakmaya yettiği ve geriye kalan kısmın doğal rantı oluşturduğu, çok huzur verici bir düşüncedir. Tıpkı bir pamuklu kumaş fabrikatörü 200 000 yarda kumaş ürettiğinde olacağı gibi. Bu yardalar, işçilerini giydirmesine, karısını ve tüm çocuklarını giydirmesine ve kendisini giydirmeye yetmekle kalmaz, ona satması için de pamuklu kumaş ve son olarak ödemesi için pamuklu kumaş cinsinden çok büyük bir rant bırakmaya da yeter. Mesele bu kadar basit! 200 000 yarda pamuklu kumaştan üretim maliyeti çıkarılsın, ve geriye rant olarak bir pamuklu kumaş fazlası kalmak zorundadır. 200 000 yarda pamuklu kumaştan, pamuklu kumaşın fiyatını bilmeden, örneğin 10 000 sterlinlik üretim maliyetini çıkarma, pamuklu kumaştan para çıkarma, bir kullanım değerinin kendisinden bir değişim değeri çıkarma ve ondan sonra pamuklu kumaş yardalarının sterlinleri aşan kısmını belirleme düşüncesi gerçekten çocukça bir düşüncedir. Dairenin kareye çevrilmesinden daha kötüdür, çünkü bu sonuncusunun temelinde, en azından, doğru çizgiler ile eğriler arasındaki farkların belirli sınırlara ulaşıldığında belirsizleşmesi kavramı vardır. Ama Bay Passy'nin reçetesi bu şekilde. Pamuklu kumaş henüz kafada ya da gerçek yaşamda paraya çevrilmemişken, pamuklu kumaştan para çıkarılsın! Geriye kalan şey ranttır, ama "sofistçe" şeytanlıklarla değil doğallıkla (bkz. örneğin Karl Arndt*) kavranması gereken ranttır! Ayni rantın bütün bu restorasyonu, filanca bushel buğdaydan üretim fiyatının çıkarılması, bir hacim ölçüsünden bir para tutarının çıkarılması şeklindeki bu budalalıktan fazlası değildir.

II. Emek Cinsinden Rant

Toprak rantının en basit biçimi olan *emek cinsinden rantı* ele alırsak, burada dolaysız üretici haftanın bir kısmında fiilen ya da hukuken kendisine ait olan emek araçlarıyla (saban, sığır vb.) fiilen kendisine ait olan toprağı ektiğinden ve haftanın diğer günlerinde toprak sahibinin çiftliğinde, çiftlik sahibi için ve parasız olarak çalıştığından durum çok açıktır ve burada rant ile artık değer özdeştir. Burada karşılığı ödenmemiş artık emek kendisini kâr biçiminde değil rant biçiminde ifade eder. Emekçinin (*self-sustaining serf* [kendi kendisini geçindiren serf]) burada vazgeçilmez geçim araçlarını aşan, yani kapitalist üretim tarzında ücret diyeceğimiz şeyi aşan bir fazlayı ne ölçüde kazanabileceği, diğer koşullar aynı kalırken, emek-zamanının kendisi için emek-zaman ile

* Arnd, "Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus". Hanau 1845, s. 461-462. –*Almanca ed.*

toprak sahibi için zoraki emek-zamana bölünme oranına bağlıdır. Demek ki, en zorunlu geçim araçlarını aşan bu fazla, yani kapitalist üretim tarzında kâr olarak görünen şeyin embriyosu, tümüyle toprak rantının yüksekliğiyle belirlenir ve toprak rantı burada doğrudan doğruya karşılığı ödenmemiş artık emek olmakla kalmaz, aynı zamanda böylesi bir emek olarak görünür; bu, burada toprakla çakışan ve ondan ayrı oldukları kadarıyla da yalnızca toprağın eklentileri sayılan üretim koşullarının "sahibi" için, karşılığı ödenmemiş artık emektir. Serfin ürününün, onun geçim araçları dışında çalışmasının koşullarını da yerlerine koymak zorunda olması, tüm üretim tarzlarında aynı kalan bir durumdur, çünkü bu, üretim tarzının özgül biçiminin sonucu değil, genel olarak her tür sürekli ve üretici emeğin, yani devam eden her tür (her zaman aynı zamanda yeniden üretim olan, yani kendi iş görme koşullarının yeniden üretimi olan) üretimin doğal bir koşuludur. Açık olan bir başka nokta, dolaysız emekçinin kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışma koşullarının "zilyet"i olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkisinin aynı zamanda dolaysız bir efendilik-kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmasının, yani dolaysız üreticinin özgür olmamasının zorunlu olduğudur; bu, angaryalı serflikten salt haraç ödeme yükümlülüğüne kadar hafifleyerek uzanabilecek bir özgür olmama durumudur. Dolaysız üretici, burada, varsayım gereği, emeğini gerçekleştirmesi ve kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışmasının nesnel koşullarının zilyedidir: kendi tarımsal faaliyetlerini de bununla bağlantılı olan kırsal-evsel sınai faaliyetleri de bağımsız bir şekilde yürütür. Bu küçük köylülerin, örneğin Hindistan'da olduğu gibi, kendi aralarında az çok kendiliğinden bir şekilde bir üretim topluluğu oluşturmaları, söz konusu bağımsızlığı ortadan kaldırmaz, çünkü burada söz konusu olan şey, yalnızca, toprak sahibi sayılan kişi karşısındaki bağımsızlıktır. Bu koşullar altında, artık emeklerinin toprak sahibi sayılan kişi için onlardan koparılması, yalnızca, hangi biçimi alırsa alsın, iktisadi olmayan zor yoluyla gerçekleşebilir.[44] Onları köle ya da plantasyon ekonomisinden ayıran şey, kölenin bunlarda bağımsız olarak değil başkalarına ait üretim koşullarıyla çalışmasıdır. Yani, hangi derecede olurlarsa olsunlar, kişisel bağımlılık ilişkilerinin, kişisel özgürlük yoksunluğunun ve toprağın eklentisi olarak ona zincirlenmişliğin, gerçek anlamıyla itaatin bulunması gerekir.

44 Ülkenin fethedilmesinden sonra, fatihlerin ilk yapmaya çalıştığı şey, her zaman, insanları da kendilerine ait kılmaktı. Krş. Linguet. ["Theorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société", Cilt 1-2, Londres 1767. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 308-313.) –*Almanca ed.*] Ayrıca bkz. Möser.

Karşılarına özel mülk sahiplerinin değil, Asya'da olduğu gibi, doğrudan doğruya, toprak sahibi ve aynı zamanda egemen olarak devletin çıkması durumunda, rant ile vergi çakışır ya da daha doğrusu toprak rantının bu biçiminden farklı bir vergi var olmaz. Bu koşullar altında, bağımlılık ilişkisinin, siyasal ve iktisadi olarak, bu devletin tüm uyrukları için ortak olan bu biçimden daha sert bir biçime sahip olması gerekmez. Devlet burada en yüksek toprak sahibidir. Egemenlik burada ulusal ölçekte toplulaştırılmış olan toprak mülkiyetidir. Buna karşılık, toprağın hem özel hem de ortak zilyetliğinin ve kullanım hakkının varlığına rağmen, özel toprak mülkiyeti de yoktur.

Dolaysız olarak üretimin kendisinden kaynaklanan ve kendisi de üretimin üzerinde belirleyici etkide bulunan efendilik-kölelik ilişkisini belirleyen şey, karşılığı ödenmemiş artık emeğin dolaysız üreticilerden çekilip alınmasının özgül iktisadi biçimidir. Ama üretim ilişkilerinin kendilerinden kaynaklanan iktisadi topluluğun tüm biçimlenmesi ve dolayısıyla aynı zamanda onun özgül siyasal biçimi bunun üzerine kuruludur. Tüm toplumsal yapının en iç sırrını, örtülü temelini ve dolayısıyla aynı zamanda egemenlik-bağımlılık ilişkisinin siyasal biçimini, kısacası, her bir durumdaki özgül devlet biçimini bulduğumuz yer, her zaman, üretimin koşullarının sahipleri ile dolaysız üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir (bu da, her bir biçimi, her zaman, doğası gereği, emeğin kullanılma tarzının belirli bir gelişmişlik düzeyine ve dolayısıyla onun toplumsal üretici gücüne karşılık gelen bir ilişkidir). Bu, aynı iktisadi temelin (temel koşullar açısından aynı olan iktisadi temelin), sayısız farklı ampirik durum, doğa koşulları, ırk ilişkileri, dışsal tarihsel etkiler vb. nedeniyle, görüntüde, sadece söz konusu verili ampirik durumların çözümlenmesi yoluyla kavranabilecek olan sayısız farklılaşma ve derecelenme sergilemeyeceği anlamına gelmez.

Rantın en basit ve en ilk biçimi olan emek cinsinden rantla ilgili olarak şu kadarı açıktır: Rant burada artık değerin ilk biçimidir ve onunla çakışır. Ama ayrıca, artık değerin, başkalarına ait olan karşılığı ödenmemiş emekle çakışması burada herhangi bir çözümleme gerektirmez, çünkü artık değer henüz gözle görülür, elle tutulur biçimi içindedir; ne de olsa, dolaysız üreticinin kendisi için harcadığı emek burada henüz toprak sahibi için harcadığı emekten mekânsal ve zamansal olarak ayrıdır ve toprak sahibi için harcadığı emek, dolaysız olarak, üçüncü bir kişi için zorla çalıştırılma vahşi biçiminde görünür. Toprağın bir rant getirme "özelliği" de burada elle tutulur derecede açık bir sırra indirgenmiştir, çünkü toprağa zincirlenmiş olan insan emek gücü ile mülkiyet ilişkisi de, rantı sağlayan doğaya aittir; söz konusu mülkiyet ilişkisi, toprağın

zilyedini, söz konusu emek gücünü harekete geçirmeye ve kendi vazgeçilmez gereksinimlerinin karşılanması için gerekecek olandan fazla çalıştırmaya zorlar. Rant, doğrudan doğruya, bu fazla emek gücü harcamasına toprak sahibinin el koymasından ibarettir; çünkü dolaysız üretici ona bundan başka bir rant ödemez. Artık değer ile rantın özdeş olmasının ötesinde artık değerin henüz elle tutulur şekilde artık emek biçimine sahip olduğu burada, genel olarak artık emeğin doğal koşulları ya da sınırları apaçık olduğundan rantınkiler de öyledir. Dolaysız üretici, 1. yeterli emek gücüne sahip olmak zorundadır, ve 2. emeğinin doğal koşulları, yani her şeyden önce işlenen toprak, yeterince verimli olmak zorundadır; kısacası, emeğinin doğal üretkenliği, ona, kendi vazgeçilmez gereksinimlerini karşılaması için gereken emeğe ek olarak fazla emek harcama olanağını bırakacak kadar büyük olmak zorundadır. Rantı yaratan şey, bu olanak değildir; onu ilk olarak yaratan şey, bu olanaktan bir gerçeklik çıkaran zorlamadır. Ama olanağın kendisi öznel ve nesnel doğa koşullarına bağlıdır. Burada da gizemli olan hiçbir şey yoktur. Emek gücü küçükse ve emeğin doğal koşulları kıtsa, artık emek küçüktür, ama bu durumda, bir yandan üreticilerin gereksinimleri de, diğer yandan artık emeğin sömürücülerinin göreli sayısı da, son olarak, bu daha az üretken artık emeğin söz konusu daha az sayıdaki sömürücü mülk sahibi için ürettiği artık ürün de küçüktür.

Son olarak, emek cinsinden rant söz konusu olduğunda kendiliğinden anlaşılabildiği üzere, tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, dolaysız üreticinin, kendi durumunu iyileştirmeyi, kendisini zenginleştirmeyi, vazgeçilmez geçim araçlarını aşan bir fazlayı üretmeyi ne ölçüde başarabileceği, ya da kapitalist ifade tarzını geçmişe taşıyacak olursak, kendisi için herhangi bir kâr, yani kendisinin ürettiği ücreti aşan bir fazla üretip üretemeyeceği ya da ne ölçüde üretebileceği, tümüyle, artık emeğin ya da angaryanın göreli miktarına bağlıdır. Rant burada artık emeğin normal, her şeyi soğuran, deyim yerindeyse meşru biçimidir ve kârı aşan bir fazla, yani burada ücreti aşan herhangi bir fazla olmanın çok uzağındadır; bu tür bir kârın yalnızca miktarı değil, onun varlığı bile, diğer koşullar aynıyken, rantın, yani mülk sahibi için zor yoluyla sağlanan artık emeğin miktarına bağlıdır.

Bazı tarihçiler, dolaysız üretici sahip değil sadece zilyet olduğundan ve gerçekte tüm artık emeği *de jure* [hukuken] toprak sahibine ait olduğundan, angarya yükümlülerinin ya da serflerin bu koşullar altında bağımsız bir şekilde varlık ve bununla bağlantılı olarak servet edinebilmiş olmaları karşısındaki şaşkınlıklarını dile getirmiştir. Ne var ki, bu toplumsal üretim ilişkisinin ve ona karşılık gelen üretim tarzının

dayandığı doğal ve gelişmemiş durumlarda, geleneğin çok büyük bir rol oynamak zorunda olduğu açıktır. Ayrıca, her zaman olduğu gibi burada da, var olanı yasa olarak kutsamanın ve onun alışkanlıklar ve gelenekle belirlenen sınırlarını yasal sınırlar olarak sabitlemenin, toplumun egemen kısmının çıkarına olduğu da açıktır. Bunun dışında, her şey bir yana, var olan durumun temelinin, var olan durumun temelinde yatan ilişkinin sürekli olarak yeniden üretilmesi, zaman içinde, kurallara bağlanmış ve düzenlenmiş bir biçim alır almaz, bu söylenen şey kendiliğinden gerçekleşir; ve bu kurallara bağlanmışlığın ve düzenin kendisi, herhangi bir üretim tarzının toplumsal sağlamlığa kavuşması ve sadece rastlantılara ya da keyfîliklere bağımlı olmaktan çıkması açısından vazgeçilmez olan bir etmendir. Bu, tam da onun toplumsal olarak sağlamlaşmasının ve dolayısıyla salt keyfîlikten ve salt rastlantılardan göreli kurtuluşunun biçimidir. Hem üretim süreci hem de ona karşılık gelen toplumsal ilişkiler durağanken, üretim tarzı, bu biçime, basitçe, bunların kendilerinin yinelenen yeniden üretimi yoluyla ulaşır. Bu bir süre devam ettikten sonra, üretim tarzı kendisini alışkanlık ve gelenek şeklinde sağlamlaştırır ve sonunda açık yasalar şeklinde kutsanır. Ne var ki, bu artık emeğin biçimi, yani angarya, emeğin her tür toplumsal üretici gücünün gelişmemişliğine, çalışma tarzının kendisinin kabalığına dayandığından, gelişmiş üretim tarzlarıyla ve özellikle de kapitalist üretimle karşılaştırıldığında, bu üretim tarzı, doğal olarak, dolaysız üreticilerin toplam emeğinin çok daha küçük bir özdeş parçasını onlardan almak zorundadır. Diyelim ki, toprak sahipleri için zorunlu olarak çalışılan süre başlangıçta haftada iki gündü. Haftada iki günlük angarya böylece sabitlenir, değişmez bir büyüklüğe dönüşür, teamül hukuku ya da yazılı hukuk aracılığıyla yasal olarak düzenlenir. Ama dolaysız üreticinin kendi kontrolü altındaki haftanın geriye kalan günlerinin üretkenliği, deneyimlerinin artmasıyla birlikte gelişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktür; aynı şekilde, tanışacağı yeni gereksinimler ve ürününün pazarının genişlemesi ve kendi emek gücünün kendi kontrolündeki kısmı hakkında kendisini daha fazla güvende hissetmesi de, onu kendi emek gücünü daha yoğun bir şekilde kullanmaya yöneltecektir; bu bağlamda, söz konusu emek gücü kullanımının hiçbir şekilde tarımla sınırlı olmadığı, kırsal ev sanayisini de içerdiği unutulmamalıdır. Kuşkusuz koşulların elverişliliğine, doğuştan gelen ırksal niteliklere vb. bağlı olarak, belirli bir iktisadi gelişmenin gerçekleşmesi olasılığı burada verilidir.

III. Ürün Cinsinden Rant

Emek cinsinden rantın ürün cinsinden ranta dönüşmesi, iktisadi açıdan bakılırsa, toprak rantının özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Burada ele aldığımız biçimleriyle toprak rantı, artık değerin ya da artık emeğin tek başat ve normal biçiminin rant olmasına dayanır; bir başka deyişle, rant, kendi yeniden üretimi için gerekli olan çalışma koşullarının *zilyetliğine* sahip olan dolaysız üreticinin, ele aldığımız durumda her şeyi kapsayan çalışma koşulu olan toprağın *sahibine* sağlamak zorunda olduğu tek artık emektir ya da tek artık üründür; ve diğer yandan, dolaysız üreticinin karşısına, başkalarının mülkiyetinde bulunan, ondan bağımsızlaşmış ve toprak sahibinde kişileşmiş çalışma koşulu olarak çıkan tek çalışma koşulu topraktır. Ürün cinsinden rant, toprak rantının başat ve en gelişmiş biçimi hâline ne ölçüde gelmiş olursa olsun, buna her zaman, az ya da çok, eski biçimin, yani doğrudan doğruya emek şeklinde aktarılması gereken rantın, bir başka deyişle angaryanın kalıntıları eşlik edecektir ve bu söylenen toprak sahibinin özel bir kişi olması durumunda da devlet olması durumunda da aynı şekilde geçerli olacaktır. Ürün cinsinden rant, dolaysız üreticinin daha yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış, yani onun ve genel olarak toplumun emeğinin daha yüksek bir gelişme aşamasına ulaşmış olmasını şart koşar; ve önceki biçimden onu ayırt eden şey, artık emeğin, doğal şekliyle, yani toprak sahibinin ya da onun temsilcisinin doğrudan gözetim ve zorlaması altında harcanmaktan uzaklaşmasıdır; aksine, dolaysız üretici, doğrudan zorlama yerine ilişkilerin gücü ve kırbaç yerine yasal düzenlemeler nedeniyle, onu kendi sorumluluğunun gereği olarak harcar. Dolaysız üreticinin vazgeçilmez gereksinimleri için gerekli olanın ötesine geçen, ve, geçmişte olduğu gibi kendisininkinin yanındaki ve dışındaki, egemene ait olan çiftlikte gerçekleştirilmek yerine fiilen dolaysız üreticinin kendisine ait olan üretim alanında, onun tarafından kullanılan toprakta gerçekleştirilen üretim anlamıyla artık üretim, burada, şimdiden, apaçık kural hâline gelmiştir. Bu ilişkide, dolaysız üretici, emek-zamanının bir kısmının (başlangıçta emek-zamanının fazla kısmının hemen hemen tümünün) daha önce olduğu gibi karşılıksız olarak toprak sahibine ait olmasına karşın (buradaki tek fark, toprak sahibinin eline, eskiden olduğu gibi doğal biçimiyle emek-zamanın değil, doğal biçimiyle, bu emek-zaman gerçekleştirilerek elde edilen ürünün geçmesidir), tüm emek-zamanı üzerinde az çok kontrol sahibidir. Toprak sahibi için emek harcanmasından kaynaklanan, eziyetli ve angarya hakkındaki düzenlemelere bağlı olarak az ya da çok bozucu etkilerde bulunan kesinti (krş. I. Kitap, Bölüm 8, 2: Sanayici ve Boyar), ürün cinsinden rantın saf hâliyle geçerli ol-

duğu yerlerde ortadan kalkar, ya da, ürün cinsinden rantın yanında belirli angarya yükümlülüklerinin de varlıklarını sürdürdüğü yerlerde, en azından, yıla yayılan az sayıdaki kısa aralığa indirgenir. Üreticinin kendisi için harcadığı emek ile toprak sahibi için harcadığı emek zamansal ve mekânsal olarak elle tutulur şekilde ayrı olmaktan çıkmıştır. Bu ürün cinsinden rant, saf hâliyle, kendisini bir yıkıntı şeklinde daha gelişkin üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine taşıyabilmesine karşın, daha önce olduğu gibi, doğal ekonominin varlığını, yani iktisadi faaliyetin koşullarının tümüyle ya da en azından büyük ölçüde iktisadi faaliyetin kendisi tarafından üretilmesini, doğrudan doğruya onun brüt ürünüyle yerine koyulmasını ve yeniden üretilmesini şart koşar. Ayrıca, kırsal ev sanayisi ile tarımın birliğini şart koşar; ürün cinsinden rantın, Orta Çağ'da sıklıkla olduğu gibi, az ya da çok miktarda sanayi ürünü içermesinden ya da sadece gerçek toprak ürünleri şeklinde sağlanmasından bağımsız olarak, rantı oluşturan artık ürün, bu birleşik tarımsal-sınai aile emeğinin ürünüdür. Rantın bu biçiminde, artık emeği temsil eden ürün cinsinden rantın, kırsal ailenin tüm fazla emeğini tüketmesi hiçbir şekilde gerekli değildir. Aksine, emek cinsinden rantla karşılaştırıldığında, üretici, ürünü (tıpkı, emeğinin, vazgeçilmez gereksinimlerini karşılayan ürünü gibi) ona ait olan fazla emek için zaman kazanmak konusunda daha büyük bir serbestliğe sahiptir. Aynı şekilde, bu biçimle birlikte, tek tek dolaysız üreticilerin iktisadi durumları arasında daha büyük farklar ortaya çıkar. En azından, bu farkların ortaya çıkması olasılığı ve bu dolaysız üreticinin kendisinin de dolaysız olarak başkalarının emeğini sömürmesinin araçlarını elde etmiş olması olasılığı vardır. Ama bu, ürün cinsinden rantın saf biçimi üzerinde durduğumuz burada bizi ilgilendirmiyor; aynı şekilde, rantın farklı biçimlerinin birleşebilecekleri, birbirlerini bozabilecekleri ve birbirlerine karışabilecekleri sonsuz sayıdaki farklı kombinasyonu da ele alamayız. Ürün cinsinden rant biçimi, ürünün belirli olan türüne ve üretimin kendisine bağlı olan biçimi nedeniyle; bu biçim için vazgeçilmez olan tarım ve ev sanayisi birliği nedeniyle; köylü ailesinin bu yolla elde ettiği neredeyse eksiksiz kendine yeterlik nedeniyle; piyasadan ve toplumun kendi dışında kalan kısmının üretim ve tarih hareketinden bağımsızlığı nedeniyle; kısacası, genel olarak doğal ekonominin karakteri nedeniyle, örneğin Asya'da gördüğümüz üzere, durağan toplumsal koşulların temelini sağlamaya çok yatkındır. Daha önceki emek cinsinden rant biçiminde olduğu gibi burada da, toprak rantı, artık değerin ve dolayısıyla da artık emeğin, bir başka deyişle, dolaysız üreticinin karşılıksız olarak, yani zorlama yoluyla (buradaki zorlama onun karşısına geçmişteki vahşi biçimiyle çıkmasa bile) çalışmasının temel koşulu olan

toprağın sahibine sağlamak zorunda olduğu tüm fazla emeğin normal biçimidir. (Emeğinin gerekli emeği aşan fazlasının kendisinde kalan kısmına, kavramı yanlış bir şekilde geçmişe taşıyarak bu adı verecek olursak) kâr, ürün cinsinden rant üzerinde belirleyici bir etkide bulunmanın çok uzağındadır; bunun yerine, ondan etkilenmeden büyür ve ürün cinsinden rantın hacmi onun doğal sınırını oluşturur. Ürün cinsinden rant, çalışmanın koşullarının, yani üretim araçlarının kendilerinin yeniden üretimini ciddi bir şekilde tehlikeye sokacak, üretimin genişletilmesini az çok olanaksız kılacak ve dolaysız üreticileri geçim araçlarının fiziksel en düşük düzeyiyle baş başa bırakacak bir hacme sahip olabilir. Bu, özellikle, fetihçi bir ticaret ülkesinin, örneğin İngilizler için Hindistan'da söz konusu olduğu üzere, bu biçimi hazır bulması ve sömürmesi durumunda geçerli olur.

IV. Para Cinsinden Rant

Burada para cinsinden rant derken (kapitalist üretim tarzına dayanan ve ortalama kârı aşan bir fazladan başka bir şey olmayan sınai ya da ticari toprak rantından farklı olarak), kendisi de sadece emek cinsinden rantın dönüşmüş biçimi olan ürün cinsinden rantın sadece biçimsel bir dönüşümünden kaynaklanan toprak rantını kastediyoruz. Dolaysız üreticinin burada kendi toprak sahibine (ister devlet olsun isterse özel bir kişi) ürün yerine onun fiyatını ödemesi gerekir. Yani, doğal biçimi içindeki bir ürün fazlası yeterli olmaktan çıkar; söz konusu ürün fazlası, bu doğal biçiminden para biçimine dönüştürülmek zorundadır. Dolaysız üretici, geçmişte olduğu gibi, geçim araçlarının en azından büyük kısmını kendisi üretmeyi sürdürür, ama şimdi, ürününün bir kısmı metaya dönüştürülmek, meta olarak üretilmek zorundadır. Yani bir bütün olarak üretim tarzının karakteri az çok değişir. Üretim tarzı bağımsızlığını, toplumsal bağlantılardan kopukluğunu yitirir. Şimdi, az ya da çok parasal harcama gerektiren üretim maliyetlerinin oranı belirleyici hâle gelir; her durumda, brüt ürünün paraya dönüştürülmesi gereken kısmının, brüt ürünün bir yandan yine yeniden üretim araçları olarak ve diğer yandan dolaysız geçim araçları olarak iş görmek zorunda olan kısmına göre ne kadar fazla olduğu belirleyici önem kazanır. Ne var ki, bu türdeki rantın temeli, söz konusu rantın kendi çözülüşüne doğru gitmesine rağmen, başlangıç noktasını oluşturan ürün cinsinden rantınkiyle aynı kalır. Dolaysız üretici, daha önce olduğu gibi, mirasçı olarak ya da başka bir geleneksel nedenle toprağın zilyedidir ve onun bu temel üretim koşulunun sahibi olan toprak sahibi için fazladan angarya yapmak, yani paraya

dönüştürülmüş artık ürün biçiminde, karşılığı ödenmeden ve herhangi bir eş değer verilmeden harcanmış emek sunmak zorundadır. Toprak dışındaki çalışma koşullarının, yani tarım aletlerinin ve diğer taşınır malların mülkiyeti, daha önceki biçimlerde bile önce fiilen ve ardından aynı zamanda hukuken dolaysız üreticiye geçer ve para cinsinden rant biçimi bunu daha fazla şart koşar. Ürün cinsinden rantın önce dağınık bir şekilde ve ardından az çok ulusal ölçekte para cinsinden ranta dönüşmesi, ticaretin, kentsel sanayinin, genel olarak meta üretiminin ve dolayısıyla para dolaşımının kayda değer şekilde gelişmiş olmasını şart koşar. Ayrıca, ürünlerin piyasa fiyatlarının bulunmasını ve yine ürünlerin az çok değerlerine yaklaşan fiyatlarla satılmasını şart koşar; önceki biçimlerde bunların olması hiçbir şekilde bir gereklilik değildir. Bu dönüşümün ne şekilde gerçekleştiğini, Avrupa'nın doğusunda, bugün bile, kısmen kendi gözlerimizle görebiliriz. Emeğin toplumsal üretici gücü belirli bir gelişme düzeyine ulaşmadıkça bunun hayata geçirilmesinin ne kadar zor olduğunu, Roma İmparatorluğu'nda bu dönüşümü gerçekleştirmek için yapılıp başarısızlığa uğrayan farklı girişimler ve bu rantın en azından devlet vergisi şeklindeki kısmını genel olarak para cinsinden ranta dönüştürme çabalarını izleyen ayni ranta geri dönüşler kanıtlar. Örneğin Fransa'daki devrim öncesinde para cinsinden rantın eski biçimlerin kalıntılarıyla karışması ve onlar tarafından bozulması, aynı geçiş zorluğunu gösterir.

Ama, ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçimi ve ondan farklı olarak para cinsinden rant, şimdiye kadar ele almış olduğumuz toprak rantı türünün (yani, artık değerin ve üretimin koşullarının sahibi için harcanan karşılığı ödenmemiş artık emeğin normal biçimi olarak toprak rantının) son biçimi ve aynı zamanda onun çözülüş biçimidir. Emek cinsinden rant ve ürün cinsinden rant gibi bu rant da, saf biçimi içinde, kârı aşan bir fazlayı temsil etmez. Tanımı gereği kârı soğurur. Kârın, bu rantın yanında, fazla emeğin ayrı bir kısmı olarak fiilen ortaya çıkması ölçüsünde, önceki biçimlerindeki rant gibi para cinsinden rant da, hâlâ, embriyo hâlindeki (yalnızca, para cinsinden rantın temsil ettiği artık emeğin harcanmasından sonra geriye kalan kendi fazla emeğini ya da başkalarının emeğini kullanma olanağıyla ilişkili olarak ortaya çıkabilecek olan) bu kârın normal sınırıdır. Dolayısıyla, bu rantın yanında gerçekten bir kâr ortaya çıkarsa, kâr, rantın sınırı olmaz; tersine, rant, kârın sınırı olur. Ama söylenmiş olduğu üzere, para cinsinden rant, aynı zamanda, şu ana dek ele alınmış olan, artık değerle ve artık emekle *prima facie* [ilk bakışta] çakışan toprak rantının, yani artık değerin normal ve başat biçimi olarak toprak rantının çözülüş biçimidir.

Para cinsinden rant, gelişmesinin devamında (tüm ara biçimler ve örneğin köylü küçük çiftçininki bir yana bırakıldığında) ya toprağın serbest köylü mülküne dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzındaki biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yol açmak zorundadır.

Para cinsinden rantla birlikte, toprağın bir kısmını ellerinde bulunduran ve işleyen bağımlı kişilerle toprak sahibi arasındaki örf ve âdet hukukuna dayalı ilişki, zorunlu olarak, sözleşmeye dayalı ve pozitif hukukun katı kurallarına göre düzenlenen katıksız bir parasal ilişkiye dönüşür. Toprağı eken zilyet bu nedenle fiilen bir salt kiracı hâline gelir. Bu dönüşüm, bir yandan, diğer üretim ilişkileri uygunken, eski köylü zilyedi adım adım mülksüzleştirmek ve onun yerine bir kapitalist kiracıyı yerleştirmek için kullanılır; diğer yandan, şimdiye kadarki zilyedin rant ödeme yükümlülüğünden parasını ödeyerek kurtulmasına ve kendi ektiği toprağın eksiksiz mülkiyetine sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yol açar. Ayrıca, topraksız ve para karşılığında hizmetlerini sunan bir gündelikçiler sınıfının oluşumu, ayni rantın para cinsinden ranta dönüşümüne kaçınılmaz olarak eşlik etmekle kalmaz, aynı zamanda onu önceler. Bu nedenle, bu sınıfın henüz yalnızca dağınık bir şekilde ortaya çıktığı oluşum döneminde, daha iyi durumdaki rant ödeme yükümlüsü köylüler arasında, kaçınılmaz olarak (tıpkı feodal dönemde de daha varlıklı bağımlı köylülerin kendilerine bağımlı kişilere sahip olabilmeleri örneğinde olduğu gibi) kendi hesaplarına ücretli kır emekçilerini sömürme alışkanlığı gelişmiştir. Böylece, bu köylüler, adım adım, belirli bir servet biriktirme ve kendilerini geleceğin kapitalistlerine dönüştürme olanağına kavuşur. Böylece, toprağın eski ve kendi başlarına çalışan zilyetleri arasında bir kapitalist kiracı çiftçiler fideliği ortaya çıkar; bunların gelişimi, kırsal alanın sınırları dışında kalan kapitalist üretimin genel gelişimine bağlıdır ve istisnai derecede elverişli koşulların yardım etmesi durumunda istisnai derecede hızlı bir şekilde boy atabilirler; örneğin, 16. yüzyılda, İngiltere'de, paranın giderek değer yitirmesi, alışılagelmiş uzun süreli kira sözleşmeleri nedeniyle, onları toprak sahiplerinin zararına olacak şekilde zenginleştirmişti.

Ayrıca: Rant, para cinsinden rant biçimini alır almaz ve böylece rant ödeyen köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişki bir sözleşme ilişkisine dönüşür dönüşmez (bu, genel olarak, sadece, dünya pazarının, ticaretin ve imalat sanayisinin belirli bir görece yüksek gelişme aşamasına ulaşmış olması durumunda mümkün olan bir dönüşümdür), o zamana kadar kırsal alanın sınırları dışında kalan kapitalistlere toprak kiralanması da kaçınılmaz olarak gündeme gelir ve bunlar, kentlerde elde edilmiş

olan sermayeyi ve kentlerde gelişmiş bulunan kapitalist işletme biçimini, yani ürünün, sadece meta olarak ve sadece artık değere el koymanın aracı olarak üretilmesi uygulamasını kıra ve tarıma aktarır. Bu biçim, yalnızca, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş sürecinde dünya pazarına egemen olan ülkelerde genel kural hâline gelebilir. Kapitalist kiracı çiftçinin toprak sahibi ile gerçekten çalışan ekicinin arasına girmesiyle birlikte eski kırsal üretim tarzından kaynaklanmış olan tüm ilişkiler parçalanır. Kiracı çiftçi, söz konusu tarım emekçilerinin gerçek komutanı ve onların artık emeğinin gerçek sömürücüsü hâline gelirken, toprak sahibinin artık yalnızca bu kapitalist kiracıyla bir doğrudan ilişkisi (sadece bir para ve sözleşme ilişkisi) vardır. Böylece, rantın doğası da, kısmen önceki biçimlerde de gerçekleştiği üzere fiilen ve rastlantısal olarak değil, normal olarak, yani tanınan ve başat olan biçimi için geçerli olmak üzere dönüşür. Artık değerin ve artık emeğin normal biçimi olmaktan çıkıp, bu artık emeğin, sömürücü kapitalist tarafından kâr biçimi altında el koyulan kısmını aşan fazlası olma düzeyine iner; şimdi, tüm artık emek, yani kâr ve kârı aşan fazla, dolaysız olarak kapitalist tarafından elde edilir, toplam artık ürün biçiminde toplanır ve paraya çevrilir. Kapitalistin rant olarak toprak sahibine verdiği şey, şimdi sadece, sermayesi sayesinde, tarım emekçisinin doğrudan doğruya sömürülmesi yoluyla elde edilen artık değerin fazla oluşturan bir kısmıdır. Ona ne kadar çok ya da ne kadar az vereceği, ortalamada, bir sınır oluşturacak şekilde, sermayenin tarım dışı üretim alanlarında getirdiği ortalama kârla ve bunun düzenlediği tarım dışı üretim fiyatlarıyla belirlenir. Yani, rant, şimdi, artık değerin ve artık emeğin normal biçimi olmaktan çıkmış, bu ayrı üretim alanına, yani tarımsal üretim alanına özgü olan, ve, artık değerin, sermaye tarafından öncelikle ve normal olarak onun payına düşmesi gerektiği kabul edilen kısmı aşan fazlaya dönüşmüştür. Şimdi, artık değerin normal biçimi rant değil kârdır ve rant, artık sadece, genel olarak artık değerin değil onun belirli bir dalının, yani artık kârın özel koşullar altında bağımsızlaşmış olan biçimidir. Bu dönüşümün, üretim tarzının kendisindeki adım adım gerçekleşen bir dönüşüme karşılık gelmesi üzerinde daha fazla durmak gerekmez. Söz konusu kapitalist kiracı çiftçi için normal olanın toprak ürününün meta olarak üretilmesi olması ve geçmişte sadece geçim araçlarını aşan fazla metalara dönüşürken şimdi bu metaların sadece görece önemsiz bir kısmının dolaysız olarak onun geçim araçlarına dönüşmesi bile buna yol açar. Tarım emeği toprağa ve onun üretkenliğine tabi olmaktan çıkmıştır ve şimdi tarım emeği bile sermayeye ve onun üretkenliğine tabi hâle gelmiştir.

Ortalama kâr ve onun düzenlediği üretim fiyatı, kırsal alanın ilişkileri dışında ve kentsel ticaret ve imalat alanı içinde oluşur. Rant ödeme yükümlüsü köylünün kârı ortalama kâra eşitleyici bir etmen olarak dâhil olmaz, çünkü onun toprak sahibiyle ilişkisi kapitalist bir ilişki değildir. Kâr elde ettiği, yani ister kendi emeğiyle isterse başkalarının emeğini sömürerek kendi zorunlu geçim araçlarını aşan bir fazla gerçekleştirdiği kadarıyla, bunu, normal ilişkiden bağımsız bir şekilde yapar ve diğer koşullar aynı kalırken, kârın yüksekliği rantı belirlemez; tersine, kârın sınırını oluşturma yoluyla onu belirleyen şey ranttır. Kâr oranının Orta Çağ'daki yüksekliğinin tek nedeni, değişir, yani ücretlere yatırılan ögesi ağır basan sermayenin düşük bileşimi değildir. Bunun nedeni, kırsal alandaki dolandırıcılıktır, toprak sahibinin rantının ve ona tabi olan kişilerin gelirlerinin bir kısmına el koyulmasıdır. Orta Çağ'da, feodalizmin İtalya'da olduğu gibi istisnai kentsel gelişme nedeniyle kırılmadığı her yerde, kır kenti siyasal olarak sömürüyorsa, kent de her yerde ve istisnasız olarak, kendi tekel fiyatlarıyla, vergi sistemiyle, lonca sistemiyle, doğrudan ticari hileleriyle ve tefeciliğiyle kırı iktisadi olarak sömürür.

Kapitalist kiracı çiftçinin tarımsal üretime girmesinin bile, kendi başına, eskiden beri şu ya da bu biçimde bir rant ödemiş olan toprak ürünlerinin fiyatının (bir tekel fiyatı düzeyine ulaştığı için ya da toprak ürününün değerine kadar yükseldiği ve onun değeri gerçekten de ortalama kârın düzenlediği üretim fiyatının üzerinde olduğu için), en azından söz konusu giriş sırasında, imalat sanayisindeki üretim fiyatlarının üzerinde olmak zorunda olduğunun kanıtını sunduğu düşünülebilirdi. Çünkü böyle olmasaydı, kapitalist kiracı çiftçinin, toprak ürünlerinin hazır bulduğu fiyatlarıyla, önce bu ürünlerin fiyatıyla ortalama kârını gerçekleştirmesi ve ardından aynı fiyatla bir de kârı aşan bir fazlayı rant biçiminde ödemesi mümkün olmazdı. Buna göre, toprak sahibiyle sözleşme yaparken kapitalist kiracı çiftçiyi yönlendiren genel kâr oranının, rantı içermeyecek şekilde oluşmuş olduğu ve bu nedenle, kırsal üretimde belirleyici bir rol oynamaya başlar başlamaz bu fazlayı orada hazır bulduğu ve onu toprak sahibine ödediği sonucuna varılabilirdi. Örneğin Bay Rodbertus konuyu bu geleneksel yolla açıklar.* Ama:

Birincisi. Sermayenin bağımsız ve yönetici bir güç olarak tarıma bu girişi tek seferde ve genel olarak değil, adım adım ve belirli üretim dallarında gerçekleşir. İlk önce gerçek tarıma değil, hayvancılık gibi üretim dallarına, özellikle de koyun yetiştiriciliğine el atar; bunun temel ürünü olan yün, sanayinin başlangıç döneminde, ilkin, üretim fiyatlarından

* Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, S. 7-102, 139-151. *–Almanca ed.*

hep fazla olan piyasa fiyatları sunar ve bunlar ancak daha sonra eşitlenir. 16. yüzyıl boyunca İngiltere'de böyle olmuştu.

İkincisi. Kapitalist üretim ilk aşamada yalnızca dağınık bir şekilde ortaya çıktığından, ilkin, sadece, özgül verimlilikleri ya da fazlaca uygun olan konumları nedeniyle genel olarak bir farklılık rantı ödeyebilen arazi gruplarını ele geçirdiği varsayımına hiçbir itiraz yöneltilemez.

Üçüncüsü. Örneğin İngiltere'de 17. yüzyılın son üçte birlik kısmı için kuşkusuz geçerli olduğu üzere, bu üretim tarzının girişi sırasında toprak ürünlerinin fiyatlarının üretim fiyatlarının üzerinde olduğu (bu, gerçekte, kentsel talebin ağırlığının artmasını gerektirir) varsayılsa bile; bu üretim tarzı, tarımı sermayeye tabi kılmanın ötesine geçmeye başlar başlamaz ve onun gelişimiyle zorunlu olarak bağlantılı bulunan tarım iyileştirmeleri ve üretim maliyeti düşüşleri ortaya çıkar çıkmaz, bir tepkiyle, yani toprak ürünlerinin fiyatlarının düşmesiyle, denge sağlanır; İngiltere'de 18. yüzyılın ilk yarısında böyle olmuştu.

Dolayısıyla, rant, bu geleneksel yolla ve ortalama kârı aşan bir fazla olarak açıklanamaz. Rant, başlangıçta hazır bulunmuş olan hangi tarihsel koşullar altında ortaya çıkarsa çıksın, bir kez kök salar salmaz, artık sadece daha önce açıklanmış olan modern koşullar altında var olabilir.

Son olarak, ürün cinsiden rantın para cinsinden ranta dönüşümü hakkında belirtilmesi gereken bir başka nokta, bu dönüşümle birlikte sermayeleştirilmiş rantın, yani toprak fiyatının ve dolayısıyla toprağın elden çıkarılabilirliğinin ve elden çıkarılmasının temel bir etmene dönüştüğü ve böylece geçmişin rant ödeme yükümlüsünün kendisini bağımsız bir mülk sahibi köylüye dönüştürebilmesinin ötesinde, kentlerdeki ve başka para sahiplerinin arazi satın alabildikleri ve bunları köylülere ya da kapitalistlere kiralayıp bu şekilde yatırılan sermayelerinin faizinin biçimi olarak ranttan yararlandıklarıdır; yani, bu etmenin de, eski sömürü tarzının dönüşümünü, mülk sahibi ile gerçek ekici arasındaki ilişkinin dönüşümünü ve rantın kendisinin dönüşümünü kolaylaştırdığıdır.

V. Ortakçılık ve Köylülerin Parsel Mülkiyeti

Toprak rantı hakkındaki açıklamalar dizimizin sonuna ulaşmış bulunuyoruz.

Toprak rantının tüm bu biçimlerinde, yani emek cinsinden rantta, ürün cinsinden rantta, (sadece ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçimi olarak) para cinsinden rantta, her zaman, rantı ödeyen kişinin, toprağı gerçekten işleyen, elinde bulunduran ve karşılığı ödenmemiş artık emeği doğrudan doğruya toprak sahibine giden kişi olduğu varsayılır. Son

biçim olan para cinsinden rantta bile (saf olması, yani ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçiminden başka bir şey olmaması koşuluyla), bu, mümkün olmanın ötesinde, gerçekten de böyle olur.

Ortakçılık ya da yarıcılık sistemi, rantın başlangıçtaki biçimi ile kapitalist rant arasındaki bir geçiş biçimi olarak görülebilir. Bu sistemde, işletmeci (kiracı çiftçi), emeği (kendisinin ya da başkalarının emeği) dışında, işletme sermayesinin bir kısmını ve toprak sahibi de, toprak dışında, işletme sermayesinin bir kısmını (örneğin hayvanları) sağlar ve ürün, ortakçı ile toprak sahibi arasında, farklı ülkelerde değişen belirli oranlarla paylaşılır. Burada, bir yandan, kiracı çiftçi, tam bir kapitalist işletmecilik için yeterli sermayeye sahip değildir. Diğer yandan, toprak sahibinin elde ettiği pay saf rant biçimine sahip değildir. Gerçekte, onun öndelediği sermayenin faizini ve fazladan bir rantı içerebilir. Gerçekte, kiracı çiftçinin tüm artık emeğini soğurması da, ona bu artık değerin daha büyük ya da daha küçük bir kısmını bırakması da mümkündür. Ama önemli olan şey, burada, rantın, genel olarak artık değerin normal biçimi olarak görünmekten uzaklaşmış olmasıdır. Bir yandan, ortakçı, ister kendi emeğini isterse başkalarınınkini kullansın, ürünün bir kısmı üzerinde, emekçi olma niteliğiyle değil iş aletlerinin bir kısmının sahibi olarak, yani kendi kendisinin kapitalisti olarak hak iddia edecektir. Diğer yandan, toprak sahibi, sadece toprak mülkiyeti nedeniyle değil, aynı zamanda sermaye ödünç veren bir kişi olarak pay talebinde bulunur.[44[a]]

Eski ortak toprak mülkiyetinin bağımsız köylü ekonomisine geçiş sonrasında örneğin Polonya'da ve Romanya'da varlığını sürdüren bir kalıntısı, buralarda, toprak rantının alt biçimlerine geçişi sağlamanın bahanesi olarak iş görmüştür. Toprağın bir kısmı tek tek köylülere aittir ve onlar tarafından bağımsız bir şekilde ekilir. Bir başka kısmı ortaklaşa ekilir ve kısmen topluluk harcamalarının karşılanması kısmen de kötü hasatlar için yedek vb. olarak iş gören bir artık ürün oluşturur. Artık ürünün bu son iki kısmı ve en sonunda üzerinde yetiştiği toprakla birlikte tüm artık ürün giderek devlet memurları ve özel kişiler tarafından gasp edilir ve başlangıçta özgür olan toprak sahibi köylüler, söz konusu toprağı ortaklaşa ekme yükümlülükleri korunarak, angarya yükümlülerine ya da ürün cinsinden rant yükümlülerine dönüştürülürken ortak arazilerin gaspçıları, sadece gasp edilen ortak arazilerin değil, aynı zamanda köylülerin çiftliklerinin sahiplerine dönüşür.

Burada, gerçek köle ekonomisi (bu da ağırlıklı olarak topluluk gereksinimlerini karşılamaya yönelik ataerkil sistemden dünya pazarı için çalışan gerçek plantasyon sistemine kadar farklı basamaklardan geçer)

44[a] Krş. Buret, Tocqueville, Sismondi.

ve çiftlik ekonomisi (burada toprak sahibi ekim işlerini kendi hesabına yürütür, tüm üretim aletlerinin sahibidir ve ayni olarak ya da parayla ödeme yapılan çiftlik çalışanlarının özgür olan ya da olmayan emeğini sömürür) üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmamız gerekmez. Burada toprak sahibi ile üretim aletlerinin sahibi ve dolayısıyla bu üretim aletleri arasında sayılan emekçilerin doğrudan sömürücüsü çakışır. Rant ile kâr da çakışır; artık değerin farklı biçimlere ayrılması söz konusu olmaz. Emekçilerin burada kendisini artık ürün şeklinde ortaya koyan tüm artık emeği, onlardan, aralarında toprağın ve köleliğin başlangıçtaki biçiminde dolaysız üreticilerin kendilerinin de yer aldığı tüm üretim aletlerinin sahibi tarafından çekilir. Amerikan plantasyonlarında olduğu gibi, kapitalist yaklaşımın baskın olduğu yerlerde, bu artık değerin tümü kâr sayılır; kapitalist üretim tarzının kendisinin bulunmadığı ve ona karşılık gelen yaklaşım tarzının kapitalist ülkelerden aktarılmadığı yerlerde, rant olarak görünür. Ne olursa olsun, bu biçim herhangi bir zorluğa yol açmaz. Ona hangi isim verilirse verilsin, toprak sahibinin geliri, onun el koyduğu mevcut artık ürün burada normal ve egemen olan biçimdir; karşılığı ödenmeyen artık emeğin tümüne bu biçim altında el koyulur ve toprak mülkiyeti bu el koyma eyleminin temelini oluşturur.

Ayrıca, *parsel mülkiyeti*. Köylü, burada, aynı zamanda, temel üretim aleti olarak, emeğinin ve sermayesinin vazgeçilmez kullanılma alanı olarak görünen toprağının özgür sahibidir. Bu biçimde kiralama parası ödenmez; dolayısıyla rant, artık değerin ayrı bir biçimi olarak görünmez; başka alanlarda kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, rant, kendisini, diğer üretim dallarına kıyasla artık kâr şeklinde gösterir, ama bu, genel olarak emeğinin tüm getirileri gibi, köylünün payına düşen bir artık kârdır.

Toprak mülkiyetinin bu biçimi, bunun geçmişteki eski biçimlerinde olduğu gibi, kır nüfusunun kent nüfusu karşısında büyük bir sayısal üstünlüğe sahip olmasını, yani, başka yerlerde kapitalist üretim tarzı egemen olsa bile, bunun görece az gelişmiş olmasını ve bu nedenle aynı zamanda diğer üretim alanlarında sermayelerin yoğunlaşmasının dar sınırlar içinde kalmasını ve sermaye dağınıklığının ağır basmasını şart koşar. Konunun doğası gereği, burada kırsal ürünün ağırlıklı bir kısmı dolaysız geçim araçları olarak kendi üreticileri, yani köylülerin kendileri tarafından tüketilmek ve bu nedenle de sadece bu kısmı aşan fazla, metalar şeklinde kentlerle yapılan ticarete dâhil olmak zorundadır. Toprak ürünlerinin ortalama piyasa fiyatı burada ne şekilde düzenlenirse düzenlensin, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi burada da, farklılık rantının, yani daha iyi olan ya da daha iyi konumlara sahip olan ara-

ziler için metaların fiyatlarının fazla oluşturan bir kısmının var olmak zorunda olduğu açıktır. Bu biçim, henüz hiçbir genel piyasa fiyatının gelişmemiş olduğu toplumsal durumlarda ortaya çıktığında bile, söz konusu farklılık rantı vardır; o zaman bu rant fazla artık üründe görünür. Yalnız, emeği daha elverişli doğa koşulları altında gerçekleşen köylünün cebine girer. Tam da bu biçim söz konusu olduğunda (bu biçim daha fazla geliştiğinde ya miras paylaşımlarında toprağın belirli bir parasal değer karşılığında devralınması nedeniyle ya da ister tüm mülkün isterse onun bileşenlerinin sürekli olarak el değiştirmesi sırasında, toprağın, çoğu zaman ipotek karşılığında para alınarak, ekicinin kendisi tarafından satın alınması nedeniyle, toprak fiyatının bir öge olarak köylünün fiilî üretim maliyetlerine dâhil olmasına rağmen; yani, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey olmayan toprak fiyatının, bu biçimin ön şartları arasında yer alan bir öge olmasına ve bu nedenle, rantın, toprağın verimliliğindeki ve konumundaki her tür farklılaşmadan bağımsız olarak varmış gibi görünmesine rağmen), genel olarak, bir mutlak rantın var olmadığını, yani en kötü toprağın bir rant ödemediğini varsaymak gerekir; çünkü, mutlak rant, ya ürünün değerinin kendi üretim fiyatını aşan bir gerçekleştirilmiş fazlasının ya da ürünün değerini aşan bir tekel fiyatının varlığını şart koşar. Ama burada kırsal ekonomi, büyük ölçüde, dolaysız geçim için yapılan çiftçilikten oluştuğundan ve toprak, nüfusun çoğunluğu için, emeklerinin ve sermayelerinin vazgeçilmez kullanılma alanı olduğundan, ürünün düzenleyici piyasa fiyatı yalnızca olağanüstü koşullarda onun değerine ulaşacaktır; buna karşın, söz konusu değer, canlı emek ögesinin ağır basması nedeniyle, genel olarak, üretim fiyatının üzerinde olacaktır; ne var ki, parsel çiftçiliğinin baskın olduğu ülkelerde tarım dışı sermayenin bileşiminin de düşük olması, değerin üretim fiyatını aşan kısmını sınırlandıracaktır. Bir yandan, küçük bir kapitalist olması ölçüsünde, parsel ekicisi için, toprağı kullanmasının sınırı, sermayenin ortalama kârı değildir; diğer yandan, toprak sahibi olması ölçüsünde, bir rantın gerekli olması da değildir. Bir küçük kapitalist olarak onun için, mutlak sınır, gerçek maliyetleri çıkardıktan sonra kendi kendisine ödediği ücretten başka bir şey değildir. Ürünün fiyatı bu ücreti karşıladığı sürece toprağını ekecektir ve bu ücret sıklıkla ücretlerin fiziksel en alt sınırına kadar düşer. Toprak sahibi olma niteliği nedeniyle, onun açısından, mülkiyet engeli ortadan kalkar, çünkü mülkiyet engeli, yalnızca, ondan ayrı olan sermayenin (emek dâhil) karşısına çıktığında ve onun yatırılmasının önüne bir set çektiğinde geçerli olur. Kuşkusuz, toprak fiyatının, çoğu zaman üçüncü bir kişiye, yani ipotek alacaklısına ödenmesi gereken faizi, bir engeldir. Ama bu faiz de, artık emeğin,

kapitalist ilişkiler geçerli olsa kârı oluşturacak olan kısmı kullanılarak ödenebilir. Dolayısıyla, toprak fiyatında ve onun için ödenen faizde öngörülen rant, köylünün, geçimi için vazgeçilmez olan emeğini aşan sermayeleştirilmiş artık emeğinin bir kısmından başka bir şey olamaz; bu arada, söz konusu artık emek, kendisini, metanın toplam ortalama kâra eşit olan bir değer parçasında gerçekleştirmez; kendisini ortalama kârda gerçekleştirilen artık emeği aşan bir fazlalıkta, yani bir artık kârda gerçekleştirmesi ise hiçbir şekilde söz konusu olmaz. Rant, ortalama kârdan yapılan bir kesinti olabilir; hatta, onun gerçekleştirilen tek kısmı olması bile mümkündür. Dolayısıyla, parsel ekicisinin toprağını ekmesi ya da ekmek üzere toprak satın alması için, normal kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, toprak ürününün piyasa fiyatının, ona ortalama kârı getireceği kadar yükselmesi gerekmez; bu ortalama kârı aşan ve rant biçiminde sabitlenen bir fazla getireceği kadar yükselmesi ise hiç gerekmez. Demek ki, piyasa fiyatının, ürünün değerine ya da üretim fiyatına kadar yükselmesi gerekli değildir. Parsel mülkiyetinin ağır bastığı ülkelerde tahıl fiyatlarının kapitalist üretim tarzının egemen olduğu ülkelere göre daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur. En elverişsiz koşullarda çalışan köylülerin artık emeğinin bir kısmı topluma karşılıksız olarak armağan edilir ve üretim fiyatlarının düzenlenmesine ya da genel olarak değer oluşumuna dâhil olmaz. Dolayısıyla, daha düşük olan bu fiyat, hiçbir şekilde üreticilerin emeklerinin üretkenliğinin değil, onların yoksulluklarının bir sonucudur.

Kendi başlarına çalışan köylülere özgü olan bu serbest parsel mülkiyeti biçimi, baskın ve normal biçim olarak, bir yandan, klasik Eski Çağ'ın en iyi zamanlarında toplumun iktisadi temelini oluştururken, diğer yandan, modern toplumlarda, onunla, feodal toprak mülkiyetinin çözülmesinden kaynaklanan biçimlerden biri olarak karşılaşırız. İngiltere'deki *yeomanry* [küçük çiftçiler sınıfı], İsveç'teki köylü katmanı, Fransız ve Batı Alman köylüleri için bu biçim geçerlidir. Burada sömürgelerden söz etmiyoruz, çünkü bağımsız köylü sömürgelerde başka koşullar altında gelişir.

Kendi başına çalışan köylünün serbest mülkiyetinin, küçük işletme için (yani, toprak zilyetliğinin, emekçinin kendi emeğinin ürününün sahibi olmasının bir koşulu olduğu ve çiftçinin, ister özgür bir sahip isterse bağımlı bir kişi olsun, geçim araçlarını kendi başına, bağımsız bir şekilde, yalıtık bir emekçi olarak ailesiyle birlikte ürettiği bir üretim tarzı için) en normal toprak mülkiyeti biçimi olduğu açıktır. Zanaat tarzı faaliyetin serbestçe gelişmesi için alet sahipliği ne kadar gerekliyse, bu faaliyet tarzının eksiksiz gelişmesi için de toprak sahipliği o kadar

gereklidir. Toprak sahipliği, burada, kişisel bağımsızlığın gelişmesinin temelini oluşturur. Tarımın kendisinin gelişmesi için gerekli olan bir geçiş noktasıdır. Çöküşünün nedenleri, sınırını gösterir. Bunlar, şunlardır: Normal tamamlayıcısı olan kırsal ev sanayisinin, büyük sanayinin gelişmesi nedeniyle, yok olması; bu şekilde ekilen toprağın adım adım yoksullaşması ve tükenmesi; her yerde parsel çiftçiliğinin ikinci tamamlayıcısı olan ve onlarsız hayvan besleyemeyecekleri ortak arazilerin büyük toprak sahipleri tarafından gasp edilmesi; plantasyon çiftçiliğinin ya da büyük ölçekli kapitalist tarımın rekabeti. Tarımdaki, bir yandan toprak ürünlerinin fiyatlarının düşmesine yol açan, diğer yandan harcamaların artmasını ve üretimin nesnel koşullarının zenginleşmesini gerektiren iyileştirmeler de, İngiltere'de 18. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, bunlara eklenir.

Parsel mülkiyeti, doğası gereği, şunları dışlar: Emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişimi, emeğin toplumsal biçimleri, sermayelerin toplumsal yoğunlaşması, büyük ölçekli hayvancılık, bilimin giderek daha fazla kullanılması.

Tefecilik ve vergi sistemi onu her yerde sefilleştirmek zorundadır. Sermayenin toprak fiyatı için harcanması tarımı bu sermayeden yoksun bırakır. Üretim araçlarının sonsuza dek parçalanması ve üreticilerin kendilerinin yalıtılmışlığı. Çok büyük ölçekli insan gücü savurganlığı. Üretim koşullarının giderek daha fazla kötüleşmesi ve üretim araçlarının pahalılaşması, parsel mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasasıdır. Bereketli sezonların bu üretim tarzı için felaket anlamına gelmesi.[45]

Serbest toprak sahipliğiyle bağlantılı olduğu yerlerde, küçük ölçekli tarımın özgül belalarından biri, ekicinin toprağı satın alırken bir sermaye yatırmasından kaynaklanır. (Büyük çiftlik sahibinin önce arazi satın almak için, sonra da onu kendi kendisinin kiracısı olarak ekmek için sermaye yatırdığı geçiş biçimi için de aynı şey geçerlidir.) Toprağın burada salt meta olarak kazandığı hareketlilik nedeniyle sahiplik değişmeleri çoğalır[46]; her yeni kuşakla birlikte, her miras bölünmesiyle birlikte, toprak, köylü açısından bakıldığında yeniden sermaye yatırımı hâline gelir, yani onun satın aldığı toprak olur. Toprak fiyatı, burada, bireysel üretici için, üretken olmayan bireysel üretim maliyetlerinin ya da ürünün maliyet fiyatının ağırlıklı bir ögesini oluşturur.

Toprak fiyatı, sermayeleştirilmiş ve dolayısıyla öngörülmüş ranttan başka bir şey değildir. Tarımda kapitalist ilişkiler geçerliyse ve toprak sa-

45 Bkz. Fransa kralının Tooke tarafından aktarılan parlamento konuşması [Tooke, Newmarch, "A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848-1856". Cilt 6, London 1857, s. 29-30. –*Almanca ed.*].

46 Bkz. Mounier ve Rubichon.

hibi yalnızca rantı alırken kiracı çiftçi bu yıllık rant dışında toprak için hiçbir şey ödemiyorsa, toprak sahibinin kendisinin toprağı satın alırken yatırdığı sermayenin, onun için faiz getiren bir sermaye yatırımı olsa bile, tarımın kendisine yatırılan sermayeyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığı apaçıktır. Ne burada iş gören sabit sermayenin ne de dolaşır sermayenin bir parçasını oluşturur[47]; sadece, alıcıya, yıllık rantı alma hakkını sağlar, ama bu rantın üretimiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Ne de olsa, toprağın alıcısı sermayeyi toprağı satan kişiye öder ve bunun karşılığında satıcı da toprak sahipliğinden vazgeçer. Dolayısıyla, alıcının sermayesi olarak bu sermayenin varlığı son bulmuştur; alıcı artık ona sahip değildir; yani, toprağın kendisine herhangi bir şekilde yatırabileceği sermayenin bir parçası değildir. Onun toprağı pahalıya mı ucuza mı yoksa bedavaya mı almış olduğu, kiracı çiftçinin ekime yatırdığı sermayede ve rantta hiçbir değişikliğe yol açmaz; sadece, rantın ona faiz olarak görünüp görünmemesi ya da yüksek bir faiz veya düşük bir faiz olarak görünmesi konusunda değişikliğe yol açar.

Örneğin, köle ekonomisini alalım. Burada köle için ödenen fiyat, ondan elde edilecek olan, öngörülmüş ve sermayeleştirilmiş artık değerden ya da kârdan başka bir şey değildir. Ama köle satın alınırken ödenen sermaye, köleden kâr, artık emek çıkarılmasını sağlayan sermayenin bir parçası değildir. Tersi doğrudur. Köle satın alınırken ödenen sermaye, köle sahibinin elden çıkarmış olduğu bir sermayedir, yani gerçek üretim için kullanabileceği sermayeden yapılmış olan bir kesintidir. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin tarım için varlığı nasıl son bulduysa, bu sermayenin köle sahibi için varlığı da aynı şekilde son bulmuştur. Bunun en iyi kanıtı, kölesini ya da toprağını yeniden satmadıkça, köle sahibi için ya da toprak sahibi için yeniden ortaya çıkmamasıdır. Ama o zaman aynı durum alıcı için geçerli olur. Köle satın almış olması, onu, başka hiçbir şey yapmadan köleyi sömürebilir kılmaz. Bunu yapabilir duruma, ancak, köle ekonomisinin kendisine ek sermaye sokarak gelebilir.

---

47 Bay Dr. H. Maron ("Extensiv oder Intensiv?" {bu broşür hakkında daha fazla bilgi verilmemiş}), mücadele ettiği hasımlarının yanlış varsayımlarından hareket ediyor. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin "yatırım sermayesi" olduğunu kabul ediyor ve ardından yatırım sermayesi ve işletme sermayesi, yani sabit sermaye ve dolaşır sermaye kavramlarının tanımları hakkında tartışma yürütüyor. Genel olarak sermaye hakkındaki (Alman "ekonomi politik teorisi"nin durumu göz önünde bulundurulduğunda iktisatçı olmadığı kabul edilebilecek biri için affedilebilecek olan) çocukça düşünceleri, bu sermayenin yatırım sermayesi de işletme sermayesi de olmadığını ondan gizliyor; bu sermaye, herhangi bir kimsenin hisse senetleri ya da devlet kâğıtları satın almak için borsaya yatırdığı ve kişisel olarak onun için sermaye yatırımını temsil eden, herhangi bir üretim dalına "yatırılan" sermayeden daha fazla yatırım ya da işletme sermayesi değildir.

Aynı sermaye iki kez, yani bir seferinde toprağın satıcısının ve diğer seferinde alıcısının elinde var olmaz. Alıcının elinden satıcının eline geçer ve böylece konu kapanır. Şimdi, alıcının elinde sermaye değil, onun yerine bir arazi vardır. Bu araziye yapılan gerçek sermaye yatırımıyla elde edilen rantın, yeni toprak sahibi tarafından, toprağa yatırmadığı ve bunun yerine toprağı edinmek için vermiş olduğu sermayenin faizi olarak hesaplanması, toprak etmeninin iktisadi doğasında en küçük bir değişikliğe yol açmaz; buradaki durum, yüzde üçlük konsolitlere 1000 sterlin yatırmış olan bir kişinin, devlet borcunun faizlerini ödemek için gelirleri kullanılan sermayeyle hiçbir ilişkisinin bulunmamasına benzer.

Gerçekte, tıpkı devlet kâğıtlarının satın alınması sırasında harcanan para gibi toprak satın almak için harcanan para da, yalnızca *kendinde* sermayedir; ne de olsa, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, her değer tutarı, kendinde sermaye ya da potansiyel sermayedir. Devlet tahvillerine ödenmiş olan şey gibi, satın alınan başka metalar için ödenmiş olan şeyler gibi, toprak için ödenmiş olan şey de bir para tutarıdır. Bu, kendinde sermayedir, çünkü sermayeye dönüştürülebilir. Elde ettiği paranın sermayeye gerçekten dönüşüp dönüşmeyeceği, satıcının onu ne şekilde kullandığına bağlıdır. Alıcı için, kesin olarak harcamış bulunduğu tüm diğer paralar gibi bu da, bir daha hiçbir şekilde sermaye olarak iş göremez. Bu para onun hesaplamasında ve onun için faiz getiren sermaye olarak görünür, çünkü, rant şeklinde topraktan ya da borç faizi şeklinde devletten elde ettiği geliri, bu gelir üzerindeki hakkı satın alırken kullandığı paranın faizi olarak hesaplar. Onu sermaye olarak gerçekleştirmesinin tek yolu yeniden satıştır. Ama o zaman, yeni alıcı, bir öncekinin içinde bulunduğu ilişkinin aynısının tarafı olur ve bu şekilde harcanan para, kaç kez el değiştirirse değiştirsin, harcayan kişi için gerçek sermayeye dönüşemez.

Küçük toprak mülkiyeti, toprağın kendisinin değere sahip olduğu ve bu nedenle ürünün üretim fiyatına tıpkı makineler ya da bir ham madde gibi sermaye olarak dâhil olduğu yanılsamasını daha da pekiştirir. Ama, rantın ve dolayısıyla da sermayeleştirilmiş rant olan toprak fiyatının yalnızca iki durumda toprak ürününün fiyatına belirleyici bir şekilde dâhil olabileceğini görmüştük. Birincisi, toprak ürününün değeri, tarım sermayesinin (toprağın satın alınması için yatırılan sermayeyle hiçbir ortak yanı bulunmayan bir sermaye) bileşimi nedeniyle, kendi üretim fiyatının üzerinde olduğunda ve piyasa ilişkileri toprak sahiplerinin bu farktan yararlanmalarını mümkün kıldığında. İkincisi, bir tekel fiyatı var olduğunda. Ve her iki durumla da en az karşılaşılan alanlar parsel çiftçiliği ve küçük toprak mülkiyetidir, çünkü tam da burada, üretim, çok

büyük ölçüde üreticilerin kendi gereksinimlerini giderir ve genel kâr oranıyla düzenlenmeksizin, ondan bağımsız bir şekilde gerçekleştirilir. Parsel çiftçiliğinin kiralanmış toprak üzerinde yürütüldüğü yerlerde bile, kiralama parası, başka hiçbir koşul altında olmayacağı kadar, kârın bir kısmını ve hatta ücretlerden yapılan bir kesintiyi içerir; o zaman, bu para, ücretler ve kâr karşısındaki bağımsız bir kategori olarak rant değil, sadece ismen ranttır.

Demek ki, toprak satın almak için yapılan para-sermaye harcaması, bir tarım sermayesi yatırımı değildir. Küçük köylülerin kendi üretim alanlarında kullanabilecekleri sermayedeki *pro tanto* [o miktarda] bir azalmadır. Onların üretim araçlarının miktarını *pro tanto* azaltır ve bu nedenle yeniden üretimin iktisadi temelini daraltır. Bu alanda gerçek krediyle çok daha az karşılaşıldığından, küçük köylüyü tefeciliğin boyunduruğu altına sokar. Büyük çiftliklerin satın alınması söz konusu olduğunda bile, tarımın önündeki bir engeldir. Bir bütün olarak bakıldığında, çiftliği ister miras kalmış isterse satın alınmış olsun toprak sahibinin borçlanması karşısında kayıtsız olan kapitalist üretim tarzıyla gerçekten çelişir. Toprak sahibinin rantı kendi cebine mi koyduğu yoksa onu bir ipotek alacaklısına ödemek zorunda mı olduğu, kiralanmış çiftliğin kendisinde yürütülen tarımsal faaliyetlerde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Toprak rantı veriliyken toprak fiyatını faiz oranının düzenlediğini görmüştük. Faiz oranı düşükse toprak fiyatı yüksektir ve tersi de geçerlidir. Demek ki, normalde, yüksek toprak fiyatına düşük faiz oranının eşlik etmesi ve dolayısıyla, köylünün, düşük faiz oranı nedeniyle toprağa yüksek bir fiyat ödemesi durumunda, aynı düşük faiz oranının, işletme sermayesini uygun koşullar altında kredi şeklinde elde etmesini de sağlaması gerekirdi. Ama parsel mülkiyetinin ağır bastığı yerlerde gerçek durum farklı olur. Birincisi, genel kredi yasaları köylülere uymaz, çünkü bu yasalar üreticinin kapitalist olmasını şart koşar. İkincisi, parsel mülkiyetinin ağır bastığı (burada sömürgeler konu dışı) ve parsel ekicisinin ulusun temelini oluşturduğu yerlerde, sermaye oluşumu, yani toplumsal yeniden üretim görece zayıftır ve daha önce açıklanmış olan anlamıyla ödünç verilebilir para-sermaye oluşumu daha da zayıftır. Bunlar, yoğunlaşmayı ve zengin bir aylak kapitalistler sınıfının varlığını gerektirir (Massie*). Üçüncüsü, toprak mülkiyetinin, üreticilerin çoğunluğu için bir varlık koşulu ve sermayeleri için vazgeçilmez bir yatırım alanı oluşturduğu burada, toprak fiyatı, mülk talebinin arzdan

* [Massie,] "An essay on the governing causes of the natural rate of interest", London 1750, s. 23-24. –*Almanca ed.*

daha büyük olması nedeniyle, faiz oranından bağımsız bir şekilde ve sıklıkla onunla ters orantılı olarak yükseltilir. Toprak, parseller hâlinde satıldığında, büyük miktarlar hâlinde satıldığı duruma göre çok daha yüksek bir fiyat getirir, çünkü burada küçük alıcıların sayısı fazla ve büyük alıcıların sayısı azdır (Bandes Noires*, Rubichon; Newman**). Tüm bu nedenlerle, faiz oranı görece yüksekken burada toprak fiyatı yükselir. Köylünün burada toprağın satın alınması için yatırılan sermayeden elde ettiği görece düşük faiz (Mounier), burada, diğer taraftaki, onun kendi ipotek alacaklılarına ödemesi gereken yüksek tefecilik faizine karşılık gelir. İrlanda sisteminde aynı şey görülür; tek fark, bunun biçiminin farklı olmasıdır.

Bu nedenle, üretimin kendisine yabancı bir öge olan toprak fiyatı, burada, üretimi olanaksız kılacağı bir noktaya kadar yükselebilir. (Dombasle.)

Toprak fiyatının böylesi bir rol oynaması, toprak alım satımının, toprağın meta olarak dolaşımının bu ölçeğe ulaşması, pratikte, metanın burada her tür ürünün ve her tür üretim aracının genel biçimi hâline gelmesi ölçüsünde kapitalist üretim tarzının gelişmesinin sonucudur. Diğer yandan, bu gelişme, yalnızca, kapitalist üretim tarzının ancak sınırlı bir şekilde geliştiği ve kendisine özgü olan tüm özellikleri ortaya koymadığı yerlerde gerçekleşir; çünkü, tam da, tarımın, kapitalist üretim tarzına tabi olmaktan çıkmış ya da henüz ona tabi hâle gelmemiş olmasına ve çökmüş olan toplum biçimlerinden kalma bir üretim tarzına tabi olmasına dayanır. Dolayısıyla, üreticiyi kendi ürününün parasal fiyatına bağımlı kılan kapitalist üretim tarzının dezavantajları, burada, kapitalist üretimin eksik gelişmişliğinden kaynaklanan dezavantajlarla bir araya gelir. Köylü, tüccar ve sanayici hâline gelir, ama ürününü meta olarak üretmesini mümkün kılacak olan koşulların yokluğunda.

Toprak fiyatının, üreticinin maliyet fiyatının ögesi olması ile ürünün üretim fiyatının bir ögesi olmaması arasındaki çatışma (rant, belirleyici bir öge olarak toprak ürününün fiyatına dâhil olduğunda bile, 20 yıllığına ya da daha uzun bir süreliğine öndelenen sermayeleştirilmiş rant ürün fiyatına hiçbir durumda belirleyici bir şekilde dâhil olmaz), özel toprak mülkiyeti ile akılcı bir tarım, toprağın normal toplumsal kullanımı arasındaki genel çelişkinin kendisini gösterdiği biçimlerden yalnızca

---

* *Bandes Noires* (Kara Çeteler) – Fransa'da 19. yüzyılın başında ortaya çıkan spekülatör birlikleri. Büyük ölçekli bir şekilde, Fransız Devrimi sırasında ulusallaştırılmış olan malikaneleri, çiftlikleri ve manastırları satın alarak bunları parsellere bölüyor ve yüksek kazançlarla satıyorlardı. –*Almanca ed.*

** F. W. Newman, "Lectures on political economy", London 1851, s. 180-181. –*Almanca ed.*

biridir. Ama diğer yandan, özel toprak mülkiyeti ve dolayısıyla dolaysız üreticilerin topraktan yoksun bırakılması (birinin özel toprak mülkiyeti, bir başkasının toprak mülkiyetinden yoksunluğu anlamına gelir), kapitalist üretim tarzının temelidir.

Burada, küçük ölçekli tarımda, özel toprak mülkiyetinin biçimi ve sonucu olan toprak fiyatı, üretimin kendisinin engeli olarak ortaya çıkar. Büyük ölçekli tarımda ve kapitalist işletme tarzına dayalı olan büyük toprak mülkiyetinde de mülkiyet engel olarak ortaya çıkar, çünkü kiracı çiftçinin, son aşamada kendisine değil toprak sahibine yarayacak olan üretken sermaye yatırımlarını yapmasını engeller. Her iki biçimde de, toprağın, ebedî ortak mülkiyet olarak, birbirlerini izleyen insan kuşakları zincirinin devredilemez varlık ve yeniden üretim koşulu olarak toprağın bilinçli akılcı ekiminin yerini toprak güçlerinin sömürülmesi ve israf edilmesi alır (toprak güçlerinin kullanımının, ulaşılmış toplumsal gelişme düzeyine değil, tek tek üreticilerin rastlantısal, eşit olmayan koşullarına bağımlı kılınması bir yana). Küçük mülkiyet söz konusu olduğunda, bunun nedeni, emeğin toplumsal üretici gücünü kullanmak için gerekli olan araçlardan ve bilimden yoksunluktur. Büyük mülkiyet söz konusu olduğunda, bu, söz konusu araçların, çiftçiyi ve toprak sahibini mümkün olan en hızlı şekilde zenginleştirmek için kullanılmasından kaynaklanır. Her ikisinde de, bunun nedeni, piyasa fiyatına bağımlılıktır.

Küçük toprak mülkiyetine yöneltilen her tür eleştiri, son çözümlemede, tarımın önündeki engel olarak özel mülkiyetin eleştirilmesi anlamına gelir. Büyük toprak mülkiyetine yöneltilen her tür karşı eleştiri için de aynı şey geçerlidir. Doğal olarak, burada, her iki durum için de, ikincil siyasal kaygılar bir yana bırakılıyor. Her tür özel toprak mülkiyetinin, tarımsal üretimin ve toprağın akılcı bir şekilde ekilmesinin, korunmasının ve iyileştirilmesinin karşısına çıkardığı bu engel, her iki tarafta da sadece farklı biçimler altında gelişir ve bu belanın özgül biçimleri hakkındaki çekişme sırasında onun nihai nedeni unutulur.

Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun çok büyük çoğunluğunu kır nüfusunun oluşturmasını ve toplumsal emeğin değil yalıtılmış emeğin ağır basmasını; bu nedenle de, bu koşullar altında, yeniden üretimin zenginliğinin ve gelişmesinin hem maddi hem de manevi koşullarının yokluğunu ve dolayısıyla akılcı bir tarımın koşullarının da yokluğunu şart koşar. Diğer taraftan, büyük toprak mülkiyeti tarım nüfusunu durmadan azalan bir en alt düzeye indirir ve onun karşısına durmadan artan, büyük kentlerde yığınlar hâlinde bir araya getirilen bir sanayi nüfusunu çıkarır; bu yolla, yaşam hakkındaki doğa yasalarınca belirlenen toplumsal metabolizmanın bütünlüğünde onulmaz bir çatlağa yol

açan koşullar doğurur; bu koşullar nedeniyle toprak gücü israf edilir ve bu israf ticaret aracılığıyla ilgili ülkenin sınırlarının çok ötesine taşınır. (Liebig.)

Küçük toprak mülkiyeti, ilkel toplum biçimlerinin her tür kabalığını uygar ülkelerdeki her tür acı ve her tür sefillikle birleştiren bir yarı toplum dışı barbarlar sınıfı yaratıyorsa, büyük toprak mülkiyeti de, emek gücünü, onun kendiliğinden enerjisinin kaçtığı ve ulusların yaşam gücünün yenilenmesi için yedek fon olarak kendisini biriktirdiği son bölgede, yani toprağın kendisinde, yıkıma uğratıyor. Büyük sanayi ile sınai bir şekilde yürütülen büyük tarım birlikte iş görür. Başlangıçta, ilkinin daha çok emek gücünü ve dolayısıyla insanların doğal gücünü, ikincisininse daha çok doğrudan doğruya toprağın doğal gücünü tahrip edip yıkıma uğratmasıyla birbirlerinden ayrılırlarken, gelişimin ilerleyen aşamalarında, sanayi sisteminin kırlarda da emekçileri güçten düşürmesi ve sanayi ile ticaretin de tarıma toprağı tüketmenin araçlarını sağlaması yoluyla el ele verirler.

Yedinci Kısım

Gelirler ve Kaynakları

Bölüm

48

Üçlü Formül

★ ★ ★

I[48]

Sermaye – kâr (girişimci kazancı artı faiz), toprak – toprak rantı, emek – ücret: toplumsal üretim sürecinin tüm sırlarını kapsayan üçlü biçim budur.

Ayrıca, daha önce gösterildiği üzere*, faiz, sermayenin gerçek ve karakteristik ürünü olarak ve girişimci kazancı da, onunla karşıtlık içerecek şekilde, sermayeden bağımsız ücret olarak göründüğünden, söz konusu üçlü biçim daha özel olarak şuna indirgenir:

Sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret; burada, artık değerin, özel olarak kapitalist üretim tarzını karakterize eden biçimi olan kâr, çok şükür ortadan kaldırılmıştır.

Bu iktisadi üçlemeye daha yakından bakılacak olursa şunlar bulunur:

Birincisi, yıllık kullanılabilir servetin sözde kaynakları tümüyle ayrı alanlara aittir ve bunlar arasında en küçük bir benzerlik bulunmaz. Bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiler, noterlik ücretleri, pancar ve müzik arasındaki karşılıklı ilişkiler gibidir.

Sermaye, toprak, emek! Ama sermaye, bir şey değil, kendisini bir şeyle ortaya koyan ve bu şeye özgül bir toplumsal karakter kazandıran,

48 Aşağıdaki üç parça, elyazmasının Altıncı Kısım için yazılmış olan değişik yerlerinde bulunuyor. –F. E.

* Bkz. elinizdeki cilt, Bölüm 23. –*Almanca ed.*

toplumun belirli bir tarihsel oluşumuna ait olan, belirli ve toplumsal bir üretim ilişkisidir. Sermaye, maddi ve üretilmiş üretim araçlarının toplamı değildir. Sermaye, sermayeye dönüştürülmüş üretim araçlarıdır ve altın ya da gümüş nasıl kendi başına para değilse bunlar da kendi başlarına sermaye değildir. Sermayedeki bu karşıtlık yoluyla kişileşen şeyler, toplumun belirli bir bölümü tarafından tekel altına alınmış olan üretim araçları, canlı emek gücü karşısında bağımsızlaşmış olan ürünler ve tam da bu emek gücünün çalışmasının koşullarıdır. Üreticilerin karşısına ürünlerinin özellikleri olarak çıkan şeyler, sadece, işçilerin bağımsız güçlere dönüştürülmüş olan ürünleri, üreticilerinin egemenleri ve alıcıları olarak ürünler değil, aynı zamanda bu emeğin toplumsal güçleri ve gelecekteki ... {? okunaksız} biçimidir*. Demek ki, burada, tarihsel olarak üretilmiş bir toplumsal üretim sürecinin etmenlerinden birinin ilk bakışta çok gizemli ve toplumsal olan belirli bir biçimiyle karşı karşıyayız.

Ve bunun yanında, olanca ilkelliğiyle, toprak, inorganik doğanın kendisi, *rudis indigestaque moles* [kaba ve dağınık yığın]**. Değer emektir. Bu nedenle, artık değer toprak olamaz. Toprağın mutlak verimliliği, belirli bir miktardaki emeğin, toprağın doğal verimliliğine bağlı olan belirli bir miktarda ürün sağlamasından başka hiçbir şeye yol açmaz. Toprağın verimliliğindeki fark, aynı miktarlardaki emek ile sermayenin, yani aynı değerin, kendisini farklı miktarlardaki toprak ürünleriyle ifade etmesine; dolayısıyla bu ürünlerin farklı bireysel değerlere sahip olmasına yol açar. Bu bireysel değerlerin piyasa değerlerine eşitlenmesi şuna yol açar:

> "advantages of fertile over inferior soil ... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord" ["verimli toprağın kalitesiz toprağa göre üstünlükleri ... ekiciden ya da tüketiciden toprak sahibine aktarılır."] (Ricardo, *Principles*, s. 62.)

Ve sonunda, birliğin üçüncüsü olarak bir salt hayalet: bir soyutlamadan başka bir şey olmayan ve kendi başına ele alındığında hiç var olmayan "emek"†, ya da, {okunaksız} temel alırsak*, genel olarak insanın, doğa ile etkileşimine aracılık eden üretken faaliyeti; ama bu faaliyet, her tür toplumsal biçimden ve karakter özelliğinden sıyrılmış olmakla kalmaz, salt doğal varlığıyla bile toplumdan bağımsızdır, tüm toplumlardan kurtulmuştur, ve henüz hiçbir şekilde toplumsallaşmamış olan insanın yaşam belirtisi ve kanıtı olarak, herhangi bir şekilde toplumsallaşmış olan insanınkiyle aynıdır.

---

* Şöyle okuyoruz: "toplumsal güçleri ve bağlantılı biçimidir". –*Almanca ed.*

** Ovidius, "Başkalaşımlar", I. Kitap, 7. –*Almanca ed.*

† Özgün metinde: "die" Arbeit ("the" labour / "le" travail). –*Türkçe ed.*

* Şöyle okuyoruz: "ya da, kastedileni temel alırsak". –*Almanca ed.*

II

Sermaye – faiz; toprak mülkiyeti, yerküredeki özel mülkiyet ve bunun da modern olanı, yani kapitalist üretim tarzına karşılık geleni – rant; ücretli emek – ücret. Demek ki, gelir kaynakları arasındaki bağlantının bu biçimde kurulması gerekiyormuş. Sermaye gibi ücretli emek ve toprak mülkiyeti de tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçimlerdir; biri emeğe, diğeri tekel altına alınmış yerküreye ait olan ve ikisi de sermayeye karşılık gelen ve aynı iktisadi ve toplumsal oluşuma ait olan biçimlerdir.

Bu formülde ilk göze çarpan şey, sermayenin yanına, yani belirli bir üretim tarzına, toplumsal üretim sürecinin belirli bir tarihsel şekline ait olan bu üretim ögesinin yanına, belirli bir toplum biçimiyle birbirine karışan ve onunla temsil edilen bir üretim ögesinin yanına, sorgusuz sualsiz bir şekilde şunların eklenmiş olmasıdır: bir yanda toprak ve diğer yanda emek; bunlar, gerçek emek sürecinin, söz konusu maddi biçimleriyle tüm üretim tarzlarında ortak olan, her üretim sürecinin maddi ögeleri olan iki ögedir ve üretim sürecinin toplumsal biçimiyle hiçbir ilgileri yoktur.

İkincisi. Sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret, formülünde, sermaye, toprak ve emek, sırasıyla, ürünleri, meyveleri olarak (kâr yerine) faizin, toprak rantının ve ücretin kaynakları şeklinde görünür; biri temel diğeri sonuçtur, biri neden diğeri etkidir; ve burada, her bir kaynak, kendi ürünüyle, onu kendisinden çıkarmış ve üretmiş olma ilişkisine sahiptir. Üç gelir de, yani (kâr yerine) faiz de, rant da ücret de, ürünün değerinin üç parçasıdır, yani genel olarak değer parçalarıdır, ya da para cinsinden ifade edilecek olursa, belirli para parçalarıdır, fiyat parçalarıdır. Sermaye – faiz, formülü, gerçi sermayenin en anlamsız formülüdür, ama onun bir formülüdür. Peki ama, toprak, değer yaratmayı, yani toplumsal olarak belirli bir emek niceliği yaratmayı, ve dahası kendi ürünlerinin rantı oluşturan özel değer parçasını yaratmayı nasıl başarabilir? Toprak, diyelim ki, bir kullanım değerinin, bir maddi ürünün, buğdayın üretiminde rol oynayan bir üretim etmeni olsun. Ama onun, *buğday değerinin* üretimiyle hiçbir ilgisi yoktur. Buğdayın değeri temsil etmesi ölçüsünde, buğday, yalnızca, nesnelleşmiş olan belirli bir toplumsal emek niceliği olarak ele alınır ve burada, bu emeğin hangi özel maddeyle temsil edildiği ya da bu maddenin özel kullanım değeri hiçbir önem taşımaz. Bu, 1. diğer koşullar aynı kalırken buğdayın ucuzluğunun ya da pahalılığının toprağın üretkenliğine bağlı olmasıyla çelişmez. Tarım emeğinin üretkenliği doğal koşullara bağlıdır ve aynı emek niceliği, bunların üretkenliğine bağlı olarak, kendisini daha çok ya da daha az ürünle, kullanım değerleriyle ortaya koyar. Bir bushel

buğdayın temsil ettiği emek niceliğinin büyüklüğü, aynı emek niceliğinin sağladığı bushel miktarına bağlıdır. Değerin kendisini hangi ürün miktarlarıyla ortaya koyduğu, burada, toprağın üretkenliğine bağlıdır; ama bu değer, söz konusu dağılımdan bağımsızdır. Değer, kendisini kullanım değeriyle ortaya koyar; ve kullanım değeri, değerin yaratılmasının bir koşuludur; ama, bir tarafta kullanım değerinin, yani toprağın durduğu ve diğer tarafta bir değerin, üstüne üstlük özel bir değer parçasının durduğu bir karşıtlık yaratmak budalalıktır. 2. {Elyazması burada kesiliyor.}

III

Bayağı iktisat, gerçekte, burjuva üretiminin, burjuva üretim ilişkilerinin tutsağı olan yürütücülerinin düşüncelerini doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemlileştirmekten ve mazur göstermekten başka bir şey yapmaz. Dolayısıyla, tam da iktisadi ilişkilerin (bunların *prima facie* [ilk bakışta] saçma ve eksiksiz çelişkiler oldukları) yabancılaşmış görünüş biçiminde (ve şeylerin görünüş biçimleri ile özleri dolaysız olarak çakışsaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi), tam da burada, bayağı iktisadın kendisini tam anlamıyla evinde hissetmesi, ve yaygın olarak bilinen ilişkilerin, iç bağlantıları ne kadar örtülüyse, ona o kadar apaçık görünmesi bizi şaşırtmamalı. Bu nedenle, başlangıç noktası olarak aldığı üçlünün, yani, toprak – rant, sermaye – faiz, emek – ücret ya da emeğin fiyatı, üçlüsünün, *prima facie* olanaksız bileşimler oldukları hakkında en küçük bir fikre bile sahip değildir. Karşımızda ilk olarak değeri olmayan bir kullanım değeri, yani *toprak* ve bir değişim değeri, yani *rant* var: böylece, şey olarak kavranan bir toplumsal ilişki ile doğa arasında bir oransal ilişki kuruluyor; yani, ölçekdeş olmayan iki büyüklük arasında bir oranın olması isteniyor. Sonra, *sermaye – faiz*. Sermaye, bağımsız olarak parayla temsil edilen bir değer tutarı olarak kavranırsa, bir değerin kendi değerinden daha büyük bir değer olması *prima facie* anlamsızdır. Tam da sermaye – faiz biçiminde, her tür aracılık ortadan kalkar ve sermaye kendi en genel, ama bu nedenle kendi başına açıklayıcı olmayan ve saçma formülüne indirgenir. Bayağı iktisatçı işte bu nedenle kendisine eşit olmayan bir değer olma gizemli niteliğine sahip olan sermaye – faiz formülünü sermaye – kâr formülüne tercih eder, çünkü bu ikincisi gerçek sermaye ilişkisine yaklaşılmasına yeter. Sonra yine, 4'ün 5 olmadığı ve dolayısıyla 100 talerin 110 taler olamayacağı şeklindeki huzursuz edici düşünce nedeniyle, değer olarak sermayeden sermayenin maddi tözüne, yani, emeğin üretim koşulu

olarak sermayenin kullanım değerine, makinelere, ham maddelere vb. kaçar. Böylece, 4 = 5 olmasını gerektiren birinci anlaşılmaz ilişkinin yerine, toprak mülkiyetinde olduğu gibi, bir tarafta bir kullanım değerinin, bir şeyin ve diğer tarafta belirli bir toplumsal üretim ilişkisinin, artık değerin bulunduğu, hiçbir şekilde ölçekdeş olmayanların bir ilişkisini koymak yine başarılır. Ölçekdeş olmayanların bu ilişkisine ulaşır ulaşmaz, bayağı iktisatçı için her şey açık hâle gelir ve konu hakkında daha fazla düşünme gereğini hissetmez. Ne de olsa burjuva düşüncesinde "akılcı" olana ulaşmıştır. Son olarak *emek – ücret*, emeğin fiyatı, I. Kitapta* gösterilmiş olduğu üzere, değer kavramıyla da, genel olarak değerin belirli bir ifadesinden başka bir şey olmayan fiyat kavramıyla da *prima facie* çelişen bir ifadedir; "emeğin fiyatı", sarı renkli bir logaritma kadar akıl dışıdır. Ama bayağı iktisatçı asıl tatmini burada bulur, çünkü, burjuvanın, emek için para ödediği şeklindeki derin kavrayışına ulaşmıştır ve tam da formül ile değer kavramı arasındaki çelişki, onu ikincisini kavrama yükümlülüğünden kurtarır.

Kapitalist üretim tarzının, genel olarak toplumsal üretim sürecinin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçimi olduğunu görmüştük.[49] Toplumsal üretim süreci, hem insan yaşamının maddi varlık koşullarının üretim sürecidir, hem de özgül, tarihsel-iktisadi üretim ilişkileri içinde gerçekleşen, bu üretim ilişkilerinin kendilerini ve dolayısıyla bu sürecin taşıyıcılarını, bunların maddi varlık koşullarını ve karşılıklı ilişkilerini, yani onların belirli olan iktisadi toplum biçimlerini üreten ve yeniden üreten bir süreçtir. Çünkü, toplum, iktisadi yapısı açısından ele alındığında, tam da, bu üretimin taşıyıcıları ile doğa arasındaki ve taşıyıcıların kendi aralarındaki bu ilişkilerin bütünüdür. Kapitalist üretim süreci, kendisinden önceki tüm üretim süreçleri gibi, belirli maddi koşullar altında gerçekleşir, ama bu koşullar, aynı zamanda, bireylerin kendi yaşamlarını yeniden üretme süreçlerinde girdikleri belirli toplumsal ilişkilerin taşıyıcılarıdır. Hem bu koşullar hem de söz konusu ilişkiler, kapitalist üretim sürecinin bir yandan ön şartları, diğer yandan da sonuçları ve eserleridir; bu üretim tarzı tarafından üretilir ve yeniden üretilirler. Şunu da görmüştük: sermaye (ve kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan kapitalist, üretim sürecinde sadece sermayenin taşıyıcısı olarak iş görür), ona karşılık gelen toplumsal üretim sürecinde, dolaysız üreticilerden ya da işçilerden belirli bir miktarda artık emek çeker; herhangi bir

* Bkz. MEW, Band 23, s. 557-564 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 513-520]. –*Almanca ed.*

49 Elyazmasına göre Bölüm 48'in başı.

eş değer vermeden elde ettiği bu artık emek, her ne kadar, özgürce yapılmış ve sözleşmeye bağlanmış bir anlaşmanın sonucu olarak görünse bile, özünde her zaman angarya olarak kalır. Bu artık emek kendisini bir artık değerle ortaya koyar ve bu artık değer bir artık üründe var olur. Genel olarak artık emek, yani verili gereksinimleri aşan emek, her zaman kalmak zorundadır. Köle sisteminde vb. olduğu gibi kapitalist sistemde, sadece, karşıtlık içeren bir biçime sahiptir ve toplumun bir kısmının saf aylaklığıyla bütünlenir. Belirli bir artık emek niceliği, kazalara karşı sigorta olarak, ve, kapitalistlerin bakış açısına göre ismi birikim olan, gereksinimlerin gelişmesine ve nüfusun büyümesine karşılık gelen, yeniden üretim sürecinin zorunlu ve giderek artan genişlemesi için gereklidir. Bu artık değeri, üretici güçlerin, toplumsal ilişkilerin gelişimi ve daha yüksek bir yeni oluşumun ögelerinin yaratılması açısından, kölelik, serflik vb. eski biçimler altında olduğuna göre daha avantajlı bir tarzla ve koşullar altında koparması, sermayenin uygarlaştırıcı yanlarından biridir. Böylece, bir yandan, zorun ve (maddi ve düşünsel avantajlarıyla birlikte) toplumsal gelişmenin toplumun bir kısmı tarafından diğerinin zararına olacak şekilde tekel altına alınmasının son bulduğu bir aşamaya yol açar; diğer yandan, bu artık emeğin, toplumun daha yüksek bir biçiminde, genel olarak maddi emeğe ayrılan zamanın daha fazla azaltılmasıyla birleştirilmesine izin veren ilişkilerin maddi araçlarını ve embriyosunu yaratır. Çünkü, artık emek, emeğin üretici gücünün gelişmesine bağlı olarak, toplam iş günü küçükken büyük ve toplam iş günü büyükken görece küçük olabilir. Gerekli emek-zaman = 3 ve artık emek = 3'se, toplam iş günü = 6 ve artık emek oranı = %100 olur. Gerekli emek = 9 ve artık emek = 3'se, toplam iş günü = 12 ve artık emek oranı = sadece %$33^{1}/_{3}$ olur. Ama bu durumda, belirli bir sürede ve dolayısıyla aynı zamanda belirli bir artık emek-zamanda ne kadar kullanım değerinin üretildiği emeğin üretkenliğine bağlıdır. Demek ki, toplumun gerçek zenginliği ve yeniden üretim sürecini sürekli olarak geliştirme olanağı, artık çalışmanın uzunluğuna değil, bunun üretkenliğine ve tabi olduğu az ya da çok zengin üretim koşullarına bağlıdır. Özgürlük dünyası, gerçekte, ancak, zorunlulukla ve dışsal amaca uygunlukla belirlenen çalışmanın son bulduğu yerde başlar; yani, konunun doğası gereği, gerçek maddi üretim alanının ötesinde yer alır. İlkel insan, gereksinimlerini karşılamak, yaşamını korumak ve yeniden üretmek için nasıl doğayla boğuşmak zorundaysa, uygar insan da aynısını ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır. Gelişmesiyle birlikte, gereksinimleri arttığı için, bu doğal zorunluluk dünyası genişler; ama aynı zamanda, bu gereksinim-

leri karşılayan üretici güçler de genişler. Bu alandaki özgürlük, yalnızca, toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu, en az çaba harcayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir. Ama bu, her zaman, bir zorunluluk dünyası olarak kalır. Bunun ötesine geçildiğinde, insan gücünün kendi başına bir amaç olan gelişmesi, gerçek özgürlük dünyası başlar; ama bu da, ancak, kendi temeli olarak zorunluluk dünyası üzerinde çiçeklenebilir. İş gününün kısaltılması temel koşuldur.

Kapitalist toplumda bu artık değer ya da bu artık ürün (bölüşümdeki rastlantısal dalgalanmaları bir yana bırakır ve onun düzenleyici yasasını, standartlaştırıcı sınırlarını göz önünde bulundurursak), kapitalistler arasında, toplumsal sermayenin her birine ait olan payıyla orantılı kâr payları şeklinde bölüşülür. Bu şekilde, artık değer, sermayenin payına düşen ortalama kâr olarak, kendisi de girişimci kazancı ile faize bölünen ve bu iki kategori altında farklı türlerdeki kapitalistlerin payına düşebilecek olan bir ortalama kâr olarak görünür. Ne var ki, artık değerin ya da artık ürünün sermaye tarafından bu şekilde mülk edinilmesinin ve bölüşülmesinin önüne toprak mülkiyeti engeli çıkar. Faal kapitalist nasıl kâr biçimi altında işçiden artık değeri ve artık ürünü çekip alıyorsa, toprak sahibi de, daha önce açıklanan yasalara uygun olarak, rant biçimi altında, söz konusu artık değerin ya da artık ürünün bir kısmını kapitalistten çekip alır.

Dolayısıyla, burada artık değerin sermayenin payına düşen kısmından söz ettiğimizde, (kütlesi açısından toplam artık değerle özdeş olan) toplam kârdan rantın çıkarılmasıyla zaten sınırlanmış bulunan (ve girişimci kârı ile faizin toplamına eşit olan) ortalama kârı kastediyoruz; rantın çıkarılmış olduğunu varsayıyoruz. Yani, sermaye kârı (girişimci kazancı artı faiz) ve toprak rantı, artık değerin ayrı bileşenlerinden; artık değerin, sermayenin payına ya da toprak mülkiyetinin payına düşmesine bağlı olarak farklılaştığı kategorilerden; ama artık değerin özünde hiçbir değişikliğe yol açmayan başlıklardan başka bir şey değildir. Birbirlerine eklendiklerinde, toplumsal artık değerin toplamını oluştururlar. Sermaye, kendisini artık değer ve artık ürünle ortaya koyan artık emeği doğrudan doğruya işçilerden çekip alır. Dolayısıyla, bu anlamıyla, artık değerin üreticisi sayılabilir. Toprak mülkiyetinin gerçek üretim ilişkisiyle hiçbir ilgisi yoktur. Onun rolü, üretilen artık değerin bir kısmını sermayenin cebinden kendi cebine aktarmakla sınırlıdır. Ancak toprak sahibi, sadece sermaye üzerindeki baskısıyla değil, sadece büyük toprak mül-

kiyetinin, işçinin mülksüzleştirilmesi çalışmanın koşulları arasında yer aldığından kapitalist üretimin bir ön şartı ve koşulu olması nedeniyle de değil, aynı zamanda özel olarak, üretimin en temel koşullarından birinin kişileşmesi olarak görünmesi nedeniyle de, kapitalist üretim sürecinde bir rol oynar.

Son olarak, kendi kişisel emek gücünün sahibi ve satıcısı olarak işçi, ücret adı altında, ürünün bir kısmını elde eder; ürünün bu kısmı, işçinin emeğinin, gerekli emek dediğimiz, yani, söz konusu emek gücünün korunmasının ve yeniden üretiminin koşulları ister daha sınırlı ister daha kapsamlı, ister daha elverişli ister daha elverişsiz olsun, bu emek gücünün korunması ve yeniden üretilmesi için gerekli olan bölümünü temsil eder.

Başka açılardan bakıldığında bu ilişkiler ne kadar farklı görünürse görünsün, hepsi bir noktada ortaklaşır: Sermaye her yıl kapitaliste kâr getirir, toprak, toprak sahibine toprak rantı getirir ve emek gücü (normal koşullar altında ve kullanılabilir bir emek gücü olarak kaldığı sürece) işçiye ücret getirir. Her yıl üretilen toplam değerin bu üç değer parçası ve her yıl üretilen toplam ürünün bunlara karşılık gelen kısımları (burada şimdilik birikimi göz ardı ediyoruz), ilgili sahiplerince, her yıl, bunların yeniden üretiminin kaynağı kurumadan tüketilebilir. Bunlar, uzun ömürlü bir ağacın, ya da daha doğrusu üç ağacın her yıl tüketilen meyveleri olarak görünür; üç sınıfın, yani kapitalistin, toprak sahibinin ve işçinin yıllık gelirlerini, bir başka deyişle, artık değerin dolaysız çekip alıcısı ve genel olarak emeğin kullanıcısı olarak faal kapitalistin dağıttığı gelirleri oluştururlar. Böylece, kapitaliste sermayesi, toprak sahibine toprağı ve işçiye emek gücü ya da daha doğrusu emeğinin kendisi (çünkü emek gücünü gerçekte yalnızca kendisini gösterdiği şekliyle satar ve emek gücünün fiyatı, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, onun karşısına, zorunlu olarak, emeğin fiyatı şeklinde çıkar), kendi özel gelirleri olan kârın, toprak rantının ve ücretin üç farklı kaynağı olarak görünür. Sermayenin kapitalist için uzun ömürlü bir artık emek pompalama makinesi olması, toprağın toprak sahibi için sermaye tarafından çekilip alınmış olan artık değerin bir kısmının çekilmesini sağlayan uzun ömürlü bir mıknatıs olması, ve son olarak emeğin, işçi tarafından yaratılan değerin bir kısmını, dolayısıyla toplumsal ürünün bu değer parçasıyla ölçülen bir kısmını, yani zorunlu geçim araçlarını ücret başlığı altında elde etmenin kendisini durmadan yenileyen koşulu ve kendisini durmadan yenileyen aracı olması anlamında, böyledirler. Ayrıca, sermayenin, yıllık emeğin değerinin ve dolayısıyla ürününün bir kısmını kâr biçiminde; toprak mülkiyetinin, bir

başka kısmı rant biçiminde ve ücretli emeğin üçüncü bir kısmı ücret biçiminde sabitlemesi ve tam da bu dönüşüm yoluyla kapitalistin, toprak sahibinin ve işçinin gelirlerine (bu farklı kategorilere dönüşen tözün kendisini yaratmadan) çevirmesi anlamında da böyledirler. Bölüşüm, bu tözün, yani, nesnelleştirilmiş toplumsal emekten başka bir şey olmayan yıllık ürünün toplam değerinin elde bulunmasını şart koşar. Ne var ki, konu, üretimin yürütücülerine, üretim sürecinin farklı işlevlerinin taşıyıcılarına, bu biçimde değil, çarpık bir biçimde görünür. Bunun neden böyle olduğu sorusuna incelememizin devamında döneceğiz. Sermaye, toprak mülkiyeti ve emek, üretimin söz konusu yürütücülerine, (her yıl üretilen değerin üç farklı bileşeninin ve dolayısıyla bu değerin taşıyıcısı olan ürünün kaynakları olan) üç farklı, bağımsız kaynak olarak görünür; buna göre, bunlar, sadece, söz konusu değerin, toplumsal üretim sürecinin tek tek etmenlerinin paylarına düşen gelirler olarak farklı biçimlerinin değil, bu değerin kendisinin ve dolayısıyla bu gelir biçimlerinin tözünün kaynağıdır.

{Elyazmasının burasında bir çok büyük boy kâğıt yaprağı eksik.}

... Farklılık rantı, arazilerin göreli verimliliğiyle, yani toprağın kendisinden kaynaklanan özelliklerle bağlantılıdır. Ama, birincisi, farklı toprak türlerinin ürünlerinin farklı bireysel değerlerine dayanması ölçüsünde, sadece hemen yukarıda değinilen belirlenme söz konusudur; ikincisi, bu bireysel değerlerden farklı olan düzenleyici genel piyasa değerine dayanması ölçüsünde, toprakla da onun farklı verimlilik dereceleriyle de ilgisi bulunmayan ve rekabet aracılığıyla hayata geçirilen toplumsal bir yasa söz konusudur.

En azından "emek – ücret", akılcı bir ilişkiyi ifade ediyormuş gibi görünebilirdi. Ama bu, "toprak – toprak rantı" için ne kadar geçersizse "emek – ücret" için de o kadar geçersizdir. Emek, değer oluşturucu olması ve kendisini metaların değeriyle ortaya koyması ölçüsünde, söz konusu değerin farklı kategorilere dağılımıyla hiçbir şekilde ilişkili değildir. Ücretli emek özgül toplumsal karakterine sahip olması ölçüsünde, değer oluşturucu değildir. Emeğin ücretinin ya da emeğin fiyatının, emek gücünün değeri ya da fiyatı için kullanılan akıl dışı bir ifadeden başka bir şey olmadığı daha önce gösterilmişti; ve söz konusu emek gücünün satılması sırasında rol oynayan belirli toplumsal koşulların, genel üretim etmeni olarak emekle hiçbir ilişkisi yoktur. Emek, kendisini, metanın, ücret şeklinde emek gücünün fiyatını oluşturan değer bileşeninde de nesnelleştirir; ürünün diğer kısımları gibi bu kısmını da yaratır; ama

bu kısımdaki nesnelleşmesi, rantı ya da kârı oluşturan kısımlardaki nesnelleşmesinden daha fazla ya da farklı değildir. Ve genel olarak, emeği değer oluşturucusu olarak aldığımızda, onu üretim koşulu olarak somut şekliyle değil, ücretli emekten farklı olan bir toplumsal belirlilik içinde değerlendiririz.

Burada, "sermaye – kâr" ifadesi bile doğru değildir. Sermaye, artık değer ürettiği tek ilişkisi içinde, yani, işçiyle arasındaki, emek gücüne ya da ücretli emekçiye uyguladığı zor yoluyla artık emek çektiği ilişki içinde ele alınacak olursa, bu artık değer, kâr (girişimci kazancı artı faiz) dışında rantı da içerir; kısacası, bölünmemiş olarak tüm artık değeri içerir. Oysa burada, gelir kaynağı olarak, sadece kapitalistin payına düşen kısımla ilişkisi içinde ele alınır. Bu, genel olarak çekip çıkardığı artık değer değil, sadece kapitalist için çekip çıkardığı kısımdır. Formül, "sermaye – faiz"e çevrilir çevrilmez her tür bağlantı daha da kaybolur.

İlk olarak, üç kaynağın farklılığını ele almış olduk; ikinci nokta, bunların ürünlerinin, çocuklarının, gelirlerinin tümünün aynı alana, yani değer alanına ait olduklarıdır. Ne var ki, bu durum (sadece ölçekdeş olmayan büyüklükler arasındaki değil, tümüyle benzemez, kendi aralarında ilişkisiz ve karşılaştırılamaz olan şeyler arasındaki bu ilişki), sermayenin, gerçekte, toprak ve emek gibi, sadece maddi tözüyle, yani işçiyle ilişkisinden ve değer olma özelliğinden soyutlanmış bir şekilde basitçe üretilmiş üretim araçları olarak ele alınmasıyla dengelenir.

Üçüncüsü. Demek ki, sermaye – faiz (kâr), toprak – rant, emek – ücret, formülü, bu anlamda, aynı şekildeki ve simetrik bir uyumsuzluk sergiler. Gerçekte, ücretli emek emeğin belirli bir toplumsal biçimi olarak görüneceğine, her tür emek doğası gereği ücretli emekmiş gibi göründüğünden (kapitalist üretim ilişkilerine hapsolmuş olanlara kendisini bu şekilde gösterdiğinden), çalışmanın nesnel koşullarının (üretilmiş olan üretim araçlarının ve toprağın) ücretli emek karşısında aldıkları belirli, özgül toplumsal biçimler de (ki, tersinden bakıldığında, bunlar da, ücretli emeğin varlığını şart koşar), doğrudan doğruya, (emek sürecinin tarihsel olarak belirlenen her tür toplumsal, evet, *her tür* toplumsal biçiminden bağımsız olarak) söz konusu çalışma koşullarının maddi varlığıyla ya da bunların gerçek emek sürecinde genel olarak sahip oldukları şekille çakışır. Bu nedenle, çalışmanın koşullarının, emeğe yabancılaşmış, onun karşısında bağımsızlaşmış ve böylece dönüşmüş olan (ve dolayısıyla, içinde, üretilmiş olan üretim araçlarının sermayeye ve toprağın tekel altına alınmış toprağa, yani mülke dönüştüğü) şekli, tarihin belirli bir dönemine ait olan bu şekil, üretilmiş olan

üretim araçları ile toprağın varlığıyla ve bunların genel olarak üretim sürecindeki işlevleriyle çakışır. Bu üretim araçlarının kendileri, doğaları gereği, sermayedir; sermaye, söz konusu üretim araçları için kullanılan bir salt"iktisadi isim"den başka bir şey değildir; ve aynı şekilde toprağın kendisi de, doğası gereği, belirli bir sayıdaki toprak sahibinin tekelleri altına aldıkları topraktır. Sermaye ve (gerçekte kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan) kapitalist söz konusu olduğunda ürünler üreticiler karşısında nasıl bağımsız bir güç hâline geliyorsa, toprak da toprak sahibinde kişileşir ve o da şaha kalkar ve bağımsız bir güç olarak, kendi yardımıyla üretilmiş olan üründen payını ister; böylece, toprağın, üründen, kendi üretkenliğinin yerine koyulması ve artırılması için ona düşmesi gereken kısmını alması yerine, toprak sahibi, ürünün bir kısmını, pazarlıkla satmak ya da israf etmek üzere elde eder. Sermayenin, emeğin ücretli emek olmasını şart koştuğu açıktır. Ama, genel olarak emeğin ücretli emekle çakışmasının doğal görüneceği bir şekilde ücretli emek olarak emekten hareket edildiğinde, sermayenin ve tekel altına alınmış olan toprağın, genel olarak emek karşısında, çalışmanın koşullarının doğal biçimi olarak görünmek zorunda olacakları da açıktır. Bu durumda, sermaye olmak, emek araçlarının doğal biçimi olarak ve bu nedenle de bunların genel olarak emek sürecindeki işlevlerinden kaynaklanan tümüyle somut karakter olarak görünür. Böylece sermaye ve üretilmiş üretim araçları özdeş ifadeler hâline gelir. Aynı şekilde, toprak ve özel mülkiyet aracılığıyla tekel altına alınmış toprak da özdeş ifadeler hâline gelir. Bu nedenle, toprağın kendisi nasıl rantın kaynağı hâline geliyorsa, doğaları gereği sermaye olan emek araçlarının kendileri de kârın kaynağı hâline gelir.

Amaca yönelik üretken faaliyet olma basit niteliğiyle emeğin kendisi ile üretim araçları arasındaki ilişki, toplumsal olarak belirlenmiş olan biçimleriyle üretim ilişkileriyle kurulan bir ilişki değil, maddi tözleriyle, emeğin malzemeleri ve araçları olarak üretim araçlarıyla kurulan bir ilişkidir; üretim araçları da birbirlerinden yalnızca maddi olarak, kullanım değerleriyle ayrılır; toprak, üretilmemiş emek aracı, diğerleri, üretilmiş emek araçlarıdır. Dolayısıyla, emek, ücretli emekle çakışıyorsa, çalışmanın koşullarının emeğin karşısına çıkmasının belirli toplumsal biçimi de onların maddi varlığıyla çakışır. O zaman, emek araçlarının kendileri sermayedir ve toprağın kendisi toprak mülkiyetidir. O zaman, çalışmanın bu koşullarının emek karşısındaki biçimsel bağımsızlaşması, ücretli emek karşısında sahip oldukları bu bağımsızlığın özel biçimi, şeyler olarak onlardan, maddi üretim koşulları olarak onlardan ayrılamayacak olan bir özelliktir, üretim ögeleri olarak ister istemez sahip oldukları,

doğalarında bulunan bir içsel karakterdir. Kapitalist üretim sürecindeki, belirli bir tarih çağının belirlemiş olduğu toplumsal karakterleri, doğal olarak ve deyim yerindeyse ezelden beri, üretim sürecinin ögeleri olarak onlara içkin olan bir maddi karakterdir. Bu nedenle, emeğin başlangıçtaki çalışma alanı olarak, doğa güçlerinin dünyası olarak, tüm emek nesnelerinin önceden var olan cephaneliği olarak toprağın genel olarak üretim sürecinde oynadığı rol ve üretilmiş üretim araçlarının (aletler, ham maddeler vb.) aynı süreçte oynadığı rol, kendilerini, sermaye olarak ve toprak mülkiyeti olarak onlara düşen paylarla, yani (işçi için, emeğinin üretim sürecinde oynadığı rolün ücretle ifade ediliyor görünmesi örneğinde olduğu gibi) toplumsal temsilcilerine kâr (faiz) ve rant biçiminde düşen paylarla ifade ediyor görünmek zorundadır. Böylece, emek sürecini sadece insan ile doğa arasında gerçekleşen bir süreç olarak ve her tür tarihsel belirlenmişliği bir yana bırakarak ele aldığımızda bile, rant, kâr ve ücret, toprağın, üretilmiş üretim araçlarının ve emeğin basit üretim sürecinde oynadıkları rollerden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Şöyle söylendiğinde, sadece, aynı şey farklı bir biçimde ifade edilmiş olur: Ücretli emekçinin emeğinin, emekçinin kendisi için, onun getirisini ya da gelirini temsil eden ürün, sadece ücrettir, yani değerin (ve dolayısıyla bu değerle ölçülen toplumsal ürünün), onun ücretini temsil eden kısmıdır. Demek ki, ücretli emek, genel olarak emekle çakışırsa, ücretli emek de emeğin ürünüyle ve ücreti temsil eden değer parçası da genel olarak emekle yaratılan değerle çakışır. Ama böylece, diğer değer parçaları, yani kâr ve rant da, ücretin karşısına aynı şekilde bağımsız olarak çıkar ve bunlar, kendilerine ait, özel olarak da emekten farklı ve bağımsız olan kaynaklardan doğmak zorundadır; sahiplerinin paylarına düştükleri katkıcı üretim ögelerinden kaynaklanmak zorundadırlar; dolayısıyla, kâr, üretim araçlarından, yani sermayenin maddi ögelerinden ve rant da toprak sahibinin temsil ettiği topraktan ya da doğadan kaynaklanmak zorundadır. (Roscher.)

Bu nedenle, toprak mülkiyeti, sermaye ve ücretli emek; sermayenin, kapitaliste, emekten çekip aldığı artık değerin bir kısmını kâr biçiminde; toprak tekelinin, toprak sahibine, bir başka kısmı rant biçiminde; ve emeğin, işçiye, hâlâ kullanılabilecek durumda kalan son değer parçasını ücret biçiminde getirmesi anlamındaki gelir kaynaklarından (değerin bir kısmının kâr biçimine, ikinci bir kısmının rant biçimine ve üçüncü bir kısmının ücret biçimine dönüşmesine aracılık eden kaynaklardan), gerçek kaynaklara dönüşür: bu dönüşümle birlikte, söz konusu değer parçalarının kendileri ve ürünün, bu değer parçalarının içlerinde var oldukları ya da karşılıklarında mübadele edilebildikleri ilgili kısımları bu

kaynaklardan doğar ve bu yüzden, ürünün kendisinin değeri, son kaynaklar olarak bu kaynaklardan doğar.[50]

Servetin maddi ögelerinin üretimin taşıyıcıları olarak hizmet ettiği toplumsal ilişkilere, bu şeylerin kendilerinin özelliklerine (metalar) ve özellikle de üretim ilişkisinin kendisini bir şeye (para) dönüştüren gizemlileştirici karaktere, daha kapitalist üretim tarzının en basit kategorilerini ve hatta meta üretimini, metayı ve parayı ele alırken işaret etmiştik. Meta üretimine ve para dolaşımına ulaşabildikleri kadarıyla, tüm toplum biçimleri, bu tersine çevirme işlemine katılır. Ama kapitalist üretim tarzı ve onun başat kategorisini, belirleyici üretim ilişkisini oluşturan sermaye söz konusu olduğunda, bu büyülü ve tersine çevrilmiş dünya çok daha fazla gelişir. Sermaye ilkin dolaysız üretim süreci içinde, artık emeğin çekip çıkarıcısı olarak ele alınırsa, bu ilişki henüz çok basittir ve gerçek bağlantı kendisini bu sürecin taşıyıcılarına, kapitalistlerin kendilerine dayatır ve henüz onların bilincindedir. İş gününün sınırları hakkındaki şiddetli mücadele bunu çarpıcı şekilde kanıtlar. Ama aracılık edilmeyen bu alanda, emek ile sermaye arasındaki dolaysız süreç alanında bile, şeyler bu basitlik düzeyinde kalmaz. Emeğin toplumsal üretici güçlerinin geliştiği gerçek özgül kapitalist üretim tarzında göreli artık değerin gelişmesiyle birlikte, bu üretici güçler ve dolaysız emek sürecindeki emeğin toplumsal bağlantıları, emekten sermayeye aktarılmış görünür. Bu bile sermayenin çok gizemli bir varlık hâline gelmesine yeter, çünkü emeğin tüm toplumsal üretici güçleri, emeğin kendisine değil ona ait olan ve onun kendi rahminden çıkan güçler olarak görünür. Sonra dolaşım süreci araya girer; tarım sermayesi bile dâhil olmak üzere sermayenin tüm parçaları, bu süreçteki madde ve biçim değişikliklerine, özgül kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse o kadar çok maruz kalır. Bu, başlangıçtaki değer üretimi ilişkilerinin tümüyle arka plana düştükleri bir alandır. Kapitalist, daha dolaysız üretim sürecinde bile, aynı zamanda meta üreticisi olarak, meta üretiminin yöneticisi olarak faaldir. Bu nedenle, bu üretim süreci onun gözünde hiçbir şekilde sadece bir artık değer üretim süreci olmaz. Ama sermayenin dolaysız üretim sürecinde çekip çıkardığı ve metalarla temsil edilen artık değer

50 "Ücretler, kâr ve toprak rantı, her tür mübadele değeri gibi her tür gelirin başlangıçtaki üç kaynağıdır." (A. Smith ["An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 43. Marx, Smith'in hem ücret, kâr ve toprak rantı hem de değerin kaynakları hakkındaki görüşlerini "Kapital"in ikinci cildinde {bkz. MEW, Band 24, s. 362-388 <"Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 348-372>} ve "Artık Değer Teorileri"nde {bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 58-68} kapsamlı bir şekilde inceler. *–Almanca ed.*]) – "Böylece, maddi üretimin nedenleri, aynı zamanda, başlangıçta var olan gelirlerin kaynaklarıdır." (Storch, ["Cours d'économie politique", St.-Pétersbourg 1815.] I, s. 259.)

ne olursa olsun, metaların içerdiği değer ve artık değer, önce dolaşım sürecinde gerçekleştirilmek zorundadır. Ve hem üretim için öndelenmiş olan değerlerin geri alınması hem de özellikle metaların içerdiği artık değer, dolaşımda gerçekleşmenin ötesinde, dolaşımdan kaynaklanıyormuş gibi görünür; bu görüntü özellikle iki olgu tarafından pekiştirilir: birincisi, satış sırasında elde edilen ve dolandırıcılığa, hileye, uzmanlık bilgisine, yeteneğe ve piyasanın bin bir durumuna bağlı olan kâr; sonra da, burada emek-zamanın yanına ikinci bir belirleyici ögenin, yani dolaşım zamanının eklenmesi. Dolaşım zamanı, aslında, sadece, değer ve artık değer oluşumunun negatif bir engeli olarak iş görse bile, emeğin kendisi kadar pozitif bir temelmiş ve işin içine sermayenin doğasından kaynaklanan, emekten bağımsız bir belirlenim katıyormuş gibi görünür. II. Kitapta, doğal olarak, bu dolaşım alanını, sadece, yarattığı biçim belirlenimleriyle ilişkili olarak ve sermayenin yapısının onun içinde gelişimini ne şekilde sürdürdüğünü göstermek için sunmamız gerekiyordu. Ama gerçeklikte bu alan, tek tek her bir durumda rastlantıların hüküm sürdüğü rekabet alanıdır; burada, kendisini söz konusu rastlantılarla ortaya koyan ve bunları düzenleyen iç yasa, sadece, bu rastlantılar büyük yığınlar hâlinde bir araya getirildiğinde görülebilir hâle gelir ve bu nedenle üretimin bireysel yürütücüleri için görünmez ve anlaşılmaz kalır. Ama ayrıca: dolaysız üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olarak gerçek üretim süreci, yeni oluşumlar yaratır ve bunların içinde iç bağlantı damarları giderek daha fazla kaybolur, üretim ilişkileri birbirlerinden bağımsızlaşır ve değer bileşenleri birbirleri karşısında bağımsız biçimler hâlinde kemikleşir.

Artık değerin kâra dönüşümü, görmüş olduğumuz üzere, üretim süreci tarafından olduğu kadar dolaşım süreci tarafından belirlenir. Kâr biçimindeki artık değer, daha önce olduğu gibi, kaynağını oluşturan emeğe yatırılmış olan sermaye parçasıyla değil, toplam kârla ilişkilendirilir. Kâr oranı, artık değer oranı aynı kalırken bu oranın değişmesine izin veren ve hatta bunu gerektiren kendi yasalarınca düzenlenir. Tüm bunlar artık değerin gerçek doğasını ve dolayısıyla da sermayenin gerçek mekanizmasını giderek daha fazla perdeler. Kârın ortalama kâra ve değerlerin üretim fiyatlarına, piyasa fiyatlarının düzenleyici ortalamalarına dönüşmesi bu durumu pekiştirir. Burada karmaşık bir toplumsal süreç, yani sermayelerin eşitlenme süreci araya girer; bu süreç, metaların göreli ortalama fiyatlarını bunların değerlerinden ve farklı üretim alanlarındaki ortalama kârları (her bir ayrı üretim alanındaki bireysel sermaye yatırımları burada tümüyle bir yana) tek tek sermayelerin gerçek emek sömürüsünden koparır. Burada, sadece görüntüde değil, gerçekte

de, metaların ortalama fiyatı onların değerinden, yani onlarda gerçekleşmiş olan emekten farklıdır ve belirli bir sermayenin ortalama kârı, bu sermayenin kendisi tarafından çalıştırılan işçilerden çekip çıkarmış olduğu artık değerden farklıdır. Şimdi, metaların değerinin dolaysız olarak göründüğü tek yer, emeğin değişen üretici gücünün, üretim fiyatlarının düşmesi ve yükselmesi üzerindeki etkisi, yani, bunların son sınırları değil hareketleri üzerindeki etkisidir. Kâr, şimdi, sadece ikincil bir düzeyde, dolaysız emek sömürüsü tarafından (bunun, kapitalistleri, görünürde söz konusu sömürüden bağımsız olarak var olan düzenleyici piyasa fiyatlarıyla, ortalama kârdan sapan bir kârı gerçekleştirebilir kılması ölçüsünde) belirleniyor görünür. Normal ortalama kârların kendileri sömürüden bağımsız ve sermayeye içkin görünür; anormal sömürü, hatta elverişli istisnai koşullardaki ortalama sömürü, ortalama kârın kendisini değil sadece ondan sapmaları belirliyor görünür. Kârın girişimci kazancı ile faize bölünmesi (dolaşıma dayalı olan ve üretim sürecinin kendisinden değil tümüyle dolaşım sürecinden kaynaklanıyor görünen ticari kârın ve para ticareti kârının araya girmesinden hiç söz etmeyelim), artık değerin biçiminin bağımsızlaşmasını, bu biçimin, artık değerin tözü, özü karşısında kemikleşmesini son noktasına ulaştırır. Kârın bir kısmı, diğer kısmından farklı olarak, sermaye ilişkisinin kendisinden tümüyle kopar ve ücretli emeğin sömürülmesi işlevinden değil, kapitalistin kendisinin ücretli emeğinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. O zaman, faiz, bunun aksine, işçinin ücretli emeğinden de kapitalistin kendi emeğinden de bağımsız bir şekilde, kendi bağımsız kaynağı olarak sermayeden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Sermaye, başlangıçta, dolaşımın yüzeyinde, sermaye fetişi olarak, değer yaratan değer olarak göründüyse, şimdi de, faiz getiren sermaye şekline sahipken, kendisini, en yabancılaşmış ve en kendine özgü biçimiyle ortaya koyar. "Toprak – rant" ve "emek – ücret" biçimlerinin yanına üçüncü biçim olarak "sermaye – kâr"ın yerine "sermaye – faiz"in eklenmesi de işte bu nedenle tutarlıdır, çünkü kâr kendi kökeninin bir anısını hâlâ taşırken, bu, faizde, silinmiş olmakla kalmaz, söz konusu kökenle taban tabana zıt olan bir biçime sokulur.

Son olarak, sermayenin yanına, bağımsız bir artık değer kaynağı olarak toprak mülkiyeti eklenir; ortalama kârın bir engeli olan toprak mülkiyeti, artık değerin bir kısmını bir sınıfa aktarır; bu sınıf, ne kendisi çalışır, ne doğrudan doğruya işçileri sömürür, ne de faiz getiren sermaye gibi, örneğin sermaye ödünç vermenin riski ve bunun içerdiği özveri benzeri manevi tatmin sağlayan bahaneler bulabilir. Burada, artık değerin bir kısmı, doğrudan doğruya toplumsal ilişkilerle değil, doğal bir ögeyle, yani toprakla bağlantılı göründüğünden, tam da, üretim süreci-

nin farklı maddi ögeleri ile bağlantılı olan üretim ilişkilerinin karşılıklı olarak bağımsızlaşması yoluyla, artık değerin farklı kısımlarının karşılıklı yabancılaşma ve kemikleşmelerinin biçimi son noktasına ulaşmıştır, iç bağlantı nihai olarak koparılmıştır ve artık değerin kaynağı tümüyle yok edilmiştir.

Sermaye – kâr, ya da daha iyisi sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret'te, değerin ve genel olarak servetin bileşenleri ile bunların kaynakları arasındaki bağlantı olarak bu iktisadi üçlüde, kapitalist üretim tarzının gizemlileştirilmesi; toplumsal ilişkilerin şeyleştirilmesi; maddi üretim ilişkilerinin, bunların tarihsel-toplumsal belirlenmişlikleriyle dolaysız olarak kaynaşmaları son noktasına ulaşmıştır: *Monsieur le Capital* ile *Madame la Terre*'in[†] toplumsal karakterlerin ve aynı zamanda dolaysız olarak salt şeylerin hayaletleri olarak dolaştığı, büyülü, tersine çevrilmiş, baş aşağı duran dünya. Faizi kârın bir kısmına ve rantı ortalama kârı aşan fazlaya indirgeyerek ve böylece ikisinin de artık değerde birleşmesini sağlayarak; dolaşım sürecini sadece biçimlerin başkalaşımı olarak sunarak ve son olarak, dolaysız üretim sürecinde, metaların değerini ve artık değerini emeğe indirgeyerek, bu yanlış görüntüyü ve yanılsamayı, servetin farklı toplumsal ögelerinin bu karşılıklı bağımsızlaşmasını ve kemikleşmesini, şeylerin bu kişileşmesini ve üretim ilişkilerinin bu şeyleşmesini, bu günlük yaşam dinini ortadan kaldırmış olması, klasik iktisadın büyük başarısıdır. Yine de, burjuva bakış açısıyla başka türlü olamayacağı üzere, onun en iyi sözcüleri bile, şu ya da bu ölçüde, eleştirel bir şekilde çözümlemiş oldukları görüntü dünyasının tutsakları olarak kalır ve bu nedenle şu ya da bu ölçüde tutarsızlıklara, eksikliliklere ve çözülmemiş çelişkilere düşerler. Buna karşılık, üretimin gerçek yürütücülerinin bu yabancılaşmış ve akıl dışı sermaye – faiz, toprak – rant, emek – ücret biçimlerinde kendilerini tümüyle evlerinde hissetmeleri de aynı şekilde doğaldır, çünkü bu biçimler, tam da, onların içinde hareket ettikleri ve gündelik olarak meşgul oldukları görüntünün biçimleridir. Bu nedenle, üretimin gerçek yürütücülerinin gündelik düşüncelerinin didaktik, az çok doktriner bir çevirisinden başka bir şey olmayan ve bu düşünceleri belirli bir akılcı düzene sokan bayağı iktisadın, tam da, içinde tüm iç bağlantının silinmiş olduğu bu üçlemede, kendi sığ gösterişçiliğinin doğal ve her tür kuşkunun üzerinde duran temelini bulması da aynı şekilde doğaldır. Bu formül, aynı zamanda, egemen sınıfların çıkarlarına da karşılık gelir, çünkü onların gelir kaynaklarının doğal zorunluluğunu ve ebedî haklılığını ilan eder ve bunu bir dogma düzeyine yükseltir.

---

† "Bay Sermaye ile Bayan Toprak'ın". –*Türkçe ed.*

Üretim ilişkilerinin şeyleşmesini ve üretimin yürütücüleri karşısında bağımsızlaşmalarını sunarken, bağlantıların, nasıl olup da, dünya pazarı, onun konjonktürleri, piyasa fiyatlarının hareketleri, kredinin dönemleri, sanayinin ve ticaretin çevrimleri, gönenç ile bunalımın birbirlerinin yerini alması yoluyla, onlara, aşırı güçlü, iradelerinden bağımsız olarak onlara hükmeden doğa yasaları olarak görünme ve onların karşısına kör zorunluluklar olarak çıkma tarzları üzerinde durmuyoruz. Durmuyoruz, çünkü rekabetin gerçek hareketi planımızın dışında kalıyor ve sunmamız gereken şey, sadece, kapitalist üretim tarzının (deyim yerindeyse, ideal ortalamasıyla) iç örgütlenmesi.

Bu iktisadi gizemlileştirme, daha önceki toplum biçimlerinde, sadece, asıl olarak parayla ve faiz getiren sermayeyle ilişkili olarak ortaya çıkar. İki durumda, konunun doğası gereği, ortaya çıkamaz: Birincisi, kullanım değeri için, kişilerin kendi dolaysız gereksinimleri için yapılan üretimin ağır bastığı yerlerde; ikincisi, antik zamanlarda ve Orta Çağ'da olduğu üzere, toplumsal üretimin geniş temelini köleliğin ya da serfliğin oluşturduğu yerlerde: buralarda, üretim sürecinin itici güçleri olarak görünen ve gözle görülebilir olan efendilik-kölelik ilişkileri, üretimin koşullarının üreticiler üzerindeki egemenliğinin üzerini örter. Doğal komünizmin egemen olduğu en eski topluluklarda ve hatta antik şehir topluluklarında, üretimin temeli olarak görünen şey, koşullarıyla birlikte topluluğun kendisidir ve onun nihai amacı olarak görünen şey, onun yeniden üretimidir. Orta Çağ'daki lonca düzeninde bile, ne sermaye ne de emek serbest görünür; aksine, bunların ilişkilerini, lonca düzeni ve onunla bağlantılı ilişkiler ve bunlara karşılık gelen meslek sorumluluğu, ustalık vb. düşünceleri belirler. İlk olarak kapitalist üretim tarzında ...*

---

* Elyazması burada kesiliyor.

Bölüm

49

Üretim Süreci Çözümlemesine Ek

★ ★ ★

Aşağıdaki incelemede üretim fiyatı ile değer arasındaki fark göz ardı edilebilir, çünkü, burada olduğu gibi, emeğin toplam yıllık ürünü, yani toplumsal toplam sermayenin ürünü ele alınırken bu fark bütünüyle ortadan kalkar.

Kâr (girişimci kazancı artı faiz) ve rant, metaların artık değerinin ayrı kısımlarının aldıkları kendilerine özgü biçimlerden başka bir şey değildir. Artık değerin büyüklüğü, onun bölünebileceği parçaların toplam büyüklüklerinin sınırıdır. Bu nedenle, ortalama kâr ile rantın toplamı artık değere eşittir. Metaların içerdiği artık emeğin ve dolayısıyla artık değerin bir kısmının ortalama kârın eşitlenmesine doğrudan doğruya dâhil olmaması ve böylece meta değerinin bir kısmının onun fiyatında hiçbir şekilde ifade edilmemesi mümkündür. Ama bu, birincisi, ya, değerinden azına satılan meta değişmez sermayenin bir ögesini oluşturuyorsa, kâr oranının yükselmesiyle, ya da, değerinden azına satılan meta değerin gelir şeklinde tüketilen kısmına bireysel tüketim nesnesi olarak giriyorsa, kâr ile rantın kendilerini daha büyük bir ürünle ortaya koymasıyla telafi edilir. İkincisi, ortalama hareket bunu ortadan kaldırır. Her durumda, artık değerin, metanın fiyatında ifade edilmeyen bir kısmı, fiyat oluşumu açısından bakıldığında kaybolsa bile, ortalama kâr ile normal biçimiyle rantın toplamı, toplam artık değerden küçük olabilir, ama hiçbir zaman bundan büyük olamaz. Rantın normal biçimi,

emek gücü değerine karşılık gelen bir ücretin varlığını şart koşar. Tekel rantı bile, bunun ücretlerden yapılan bir kesinti olmaması, yani özel bir kategori oluşturmaması ölçüsünde, dolaylı olarak her zaman artık değerin bir kısmını oluşturmak zorundadır; bu rant, farklılık rantında olduğu gibi, bir bileşeni olduğu metanın kendi üretim maliyetini aşan fiyat fazlasının bir kısmı değilse, ya da, mutlak rantta olduğu gibi, bir bileşeni olduğu metanın kendi artık değerinin, bu artık değerin ortalama kârla ölçülen kısmını aşan kısmı değilse, yine de, başka metaların, yani bir tekel fiyatına sahip olan metayla mübadele edilen metaların artık değerinin bir kısmıdır. – Ortalama kâr ile toprak rantının toplamı, hiçbir zaman, parçaları oldukları ve daha bu bölünme öncesinde verili olan büyüklükten büyük olamaz. Bu nedenle, metaların tüm artık değerinin, yani metaların içerdiği tüm artık emeğin bunların fiyatında gerçekleşip gerçekleşmediği, incelememiz açısından önemsizdir. Verili bir metayı üretmek için toplumsal olarak gerekli olan emeğin büyüklüğü, emeğin üretici gücünün durmadan değişmesi nedeniyle sürekli değişirken, metaların bir kısmının her zaman anormal koşullar altında üretilmek ve dolayısıyla kendi bireysel değerlerinden azına satılmak zorunda olması bile, artık emeğin tam olarak gerçekleştirilmemesine yol açar. Her durumda, kâr ile rantın toplamı, gerçekleştirilmiş olan artık değerin (artık emeğin) tümüne eşittir ve buradaki inceleme için, gerçekleştirilmiş olan artık değer tüm artık değere eşit kabul edilebilir; çünkü, kâr ve rant, gerçekleştirilmiş artık değerdir, yani genel olarak, metaların fiyatlarına dâhil olan artık değerdir, yani pratikte bu fiyatın bir bileşeni olan her tür artık değerdir.

Diğer yandan, üçüncü kendine özgü gelir biçimini oluşturan ücretler, her zaman, sermayenin değişir bileşenine, yani emek araçlarını değil canlı emek gücünü satın almak, işçilere ödeme yapmak için harcanan bileşene eşittir. (Gelir harcaması sırasında ödeme yapılan emeğe ücret, kâr ya da rant kullanılarak ödeme yapılır ve bu nedenle, bu emek, kendisine ödeme yapmak için kullanılan metaların bir değer bileşeni değildir. Dolayısıyla, meta değeri ve bunun bölündüğü bileşenler hakkındaki çözümlemede dikkate alınmaz.) Ücret, işçinin toplam iş gününün, içinde değişir sermayenin değerinin ve dolayısıyla emeğin fiyatının yeniden üretildiği kısmının nesnelleşmesidir. İşçinin toplam iş günü iki kısma ayrılır. Bunun bir kısmında, kendi geçim araçlarının değerini yeniden üretmesi için gerekli olan emek niceliğini harcar; bu, toplam emeğinin, karşılığında ödeme yapılan kısmıdır; kendi emeğinin, kendisini koruması ve yeniden üretmesi için gerekli olan kısmıdır. İş gününün geri kalan kısmının tamamı, onun ücretinin değerinde gerçekleşmiş olan emek niceliğini aşan tüm fazla emek niceliği artık emektir, kendisini

onun toplam üretiminin artık değeriyle (ve dolayısıyla bir fazla meta niceliğiyle) ortaya koyan karşılığı ödenmemiş emektir, kendisi de farklı adlandırılan kısımlara, yani kâr (girişimci kazancı artı faiz) ile ranta ayrılan artık değerdir.

Demek ki, metaların, içinde işçinin bir günde ya da bir yılda eklediği toplam emeğin gerçekleştiği toplam değer parçası, yani bu emeğin yarattığı yıllık ürünün toplam değeri, ücretin değerine, kâra ve ranta ayrılır. Çünkü, bu toplam emek, işçinin, ürünün kendisine ödeme yaparken kullanılan değer parçasını, yani ücreti yaratırken harcadığı gerekli emek ile ürünün artık değeri temsil eden ve sonrasında kâr ile ranta ayrışan değer parçasını yaratırken harcadığı karşılığı ödenmemiş emeğe ayrılır. İşçi, bu emek dışında emek harcamaz ve ürünün, ücret, kâr, rant biçimlerini alan toplam değeri dışında değer yaratmaz. Yıl boyunca yeni eklediği emeği temsil eden yıllık ürünün değeri, ücret ya da değişir sermaye değeri ile (kendisi de yine kâr ve rant biçimlerine ayrılan) artık değerin toplamına eşittir.

Dolayısıyla, yıllık ürünün, işçinin yıl içinde yarattığı toplam değer parçası, kendisini, üç gelirin yıllık değer tutarıyla, yani ücretin, kârın ve rantın değeriyle ortaya koyar. Bu nedenle, yıllık olarak yaratılan ürün değerinde sermayenin değişmez kısmının değerinin yeniden üretilmediği açıktır, çünkü ücret, yalnızca, üretim sırasında öndelenmiş olan değişir sermaye parçasının değerine, ve rant ile kâr da, yalnızca, öndelenmiş olan sermayenin (değişmez sermayenin değeri ile değişir sermayenin değerinin toplamına eşit olan) toplam değerini aşan üretilmiş değer fazlasına eşittir.

Kâr ve rant biçimine dönüştürülmüş olan artık değerin bir kısmının gelir olarak harcanmak yerine birikime hizmet etmesi, burada çözülmesi gereken zorluk açısından hiçbir önem taşımaz. Artık değerin birikim fonu olarak saklanan kısmı, eski sermayenin emek gücüne ya da emek araçlarına yatırılmış eski bileşenlerinin yerlerine koyulmasına değil, yeni, ek sermayenin oluşturulmasına hizmet eder. Dolayısıyla, burada, basitlik sağlamak için, gelirlerin tümünün bireysel tüketime dâhil olduğu kabul edilebilir. Zorluğun iki boyutu var. Bir yandan: Söz konusu gelirlerin, yani ücretin, kârın ve rantın tüketimine konu olan yıllık ürünün değeri, ürünün üretiminde kullanılmış olan değişmez sermaye parçasının değer parçasına eşit olan bir değer parçası içerir. Ücrete dönüşen değer parçası ile kâr ve ranta dönüşen değer parçasının dışında bu değer parçasını da içerir. Yani, onun değeri, ücret + kâr + rant + C'ye eşittir ve buradaki C onun değişmez değer parçasını temsil eder. Peki, yıllık olarak üretilen ve sadece ücret + kâr + rant'a eşit olan değer, değeri (ücret + kâr + rant)

+ C'ye eşit olan bir ürünü nasıl satın alsın? Yıllık olarak üretilen değer, değeri kendisinden yüksek olan bir ürünü nasıl satın alabilir?

Diğer yandan: Değişmez sermayenin, ürüne dâhil olmamış olan ve bu nedenle daha düşük bir değerle bile olsa metaların yıllık üretiminden önce olduğu gibi varlığını sürdüren kısmını bir yana bırakırsak; yani, kullanılmış ama tüketilmemiş sabit sermayeyi bir süreliğine göz ardı edersek, öndelenmiş olan sermayenin ham ve yardımcı maddeler biçimindeki değişmez kısmı yeni ürüne bir bütün olarak aktarılmış, emek araçlarının bir kısmı tümüyle kullanılmış, bir başka kısmıysa yalnızca kısmen kullanılmış ve bu kısmın değerinin yalnızca bir kısmı üretimde tüketilmiş olur. Değişmez sermayenin üretimde kullanılmış olan kısmının tümü ayni olarak yerine koyulmak zorundadır. Tüm diğer koşulların ve özellikle de emeğin üretici gücünün değişmediği kabul edildiğinde, bunun yerine koyulması, daha önce gerekmiş olanla aynı emek niceliğini gerektirir, yani bunun bir eş değerle yerine koyulması gerekir. Bu gerçekleşmezse, yeniden üretimin kendisi eski ölçeğini koruyamaz. Ama bu emeği kimin harcaması gerekir ve bunu kim harcar?

Birinci zorluk söz konusu olduğunda: Ürünün içerdiği değişmez değer parçasını kim ödesin ve neyle ödesin? Burada, ürüne aktarılan değişmez sermayenin, ürünün değer parçası olarak yeniden ortaya çıktığı varsayılıyor. Bu, ikinci zorluğun varsayımlarıyla çelişmez. Çünkü, sadece yeni emeğin eklenmesi yoluyla, bu emeğin eski değeri yeniden üretmek yerine yalnızca ona bir ek oluşturmasına, yalnızca ek değer yaratmasına rağmen, aynı zamanda, eski değerin üründe korunduğu; ama bunun, değer yaratıcısı olduğu kadarıyla, yani genel olarak emek olduğu kadarıyla emek tarafından değil, belirli üretken emek olma işleviyle emek tarafından yapıldığı daha I. Kitap, Bölüm 5'te (Emek Süreci ve Değerlenme Süreci) gösterilmişti. Dolayısıyla, üründeki, gelirin, yani yıl boyunca yaratılan değerin tümünün harcanmasına konu olan değişmez kısmın değerini korumaya devam etmek için ek emeğe gereksinim duyulmuyordu. Ama kuşkusuz, bir önceki yıl boyunca değeri ve kullanım değeri tüketilmiş ve yerine koyulmaması durumunda yeniden üretimi tümüyle olanaksız kılacak olan değişmez sermayeyi yerine koymak için yeni ek emeğe gereksinim vardır.

Yeni eklenen emeğin tümü yıl boyunca yeni yaratılan değerle temsil edilir ve bu değer de üç gelire ayrılır: Ücret, kâr ve rant. – Demek ki, bir yandan, harcanmış olan ve kısmen ayni olarak ve değerine göre, kısmen de sadece değerine göre (sabit sermayenin salt aşınma ve yıpranması için) yeniden ortaya çıkarılması gereken değişmez sermayenin yerine koyulması için herhangi bir toplumsal emek fazlası kalmaz. Diğer yan-

dan, emek tarafından yıl boyunca yaratılan ve ücret, kâr ve rant biçimlerine ayrılan ve bu biçimlerde harcanacak olan değer, bu değer dışında yıllık üründe saklı bulunmak zorunda olan değişmez sermaye parçası için ödeme yapmaya ya da bunu satın almaya yetmez görünür.

Burada ortaya koyulan problemin, toplumsal toplam sermayenin incelenmesi sırasında (II. Kitap, Üçüncü Kısım) çözülmüş olduğu görülüyor. Burada buna geri dönüyoruz, çünkü, her şeyden önce, orada artık değer henüz kendi gelir biçimleriyle, yani kâr (girişimci kazancı artı faiz) ve rantla açıklanmamıştı ve bu nedenle bu biçimleri içinde ele alınamamıştı; ama ayrıca, tam da ücret, kâr ve rant biçimi söz konusu olduğunda, yapılan çözümlemeler, A. Smith'ten bu yana ekonomi politiğin bütününe yayılmış olan inanılmaz bir hata içerir.

Orada, sermayenin bütününü iki büyük sınıfa ayırmıştık: Üretim araçlarını üreten Sınıf I ve bireysel tüketim araçlarını üreten Sınıf II. Belirli ürünlerin hem kişisel olarak tüketilebilecek hem de üretim araçları olarak kullanılabilecek olması (bir at, tahıl vb.), bu sınıflandırmanın doğruluğunu hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Gerçekte, bu, bir hipotez değil, sadece bir olgunun ifade edilmesidir. Bir ülkenin yıllık ürününü alalım. Ürünün bir kısmı, üretim araçları olarak iş görme kapasitesi ne olursa olsun, bireysel tüketime dâhil olur. Bu, ücretin, kârın ve rantın harcanmasına konu olan üründür. Bu ürün, toplumsal sermayenin belirli bir kesiminin ürünüdür. Aynı sermaye, Sınıf I'e ait olan ürünler de üretiyor olabilir. Bunu yaptığı kadarıyla, bu sermayenin, Sınıf I'e düşen, üretken bir şekilde tüketilen ürünleri tedarik eden kısmı, Sınıf II'nin ürünleri için, gerçekten de bireysel tüketimin payına düşen ürünler için tüketilen kısmı değildir. Bireysel tüketime dâhil olan ve dolayısıyla gelir harcamasına konu olan bu Ürün II'nin bütünü, kendi içinde tüketilmiş olan sermaye ile üretilmiş olan fazlanın toplamının varlığıdır. Yani, sadece tüketim araçlarının üretimine yatırılmış olan sermayenin ürünüdür. Ve aynı şekilde, yıllık ürünün, yeniden üretim araçları, yani ham maddeler ve emek araçları olarak iş gören Kesim I'i, bu ürünün başka durumlarda tüketim araçları olarak kullanılabilmek konusundaki doğal kapasitesi ne olursa olsun, sadece üretim araçlarının üretimine yatırılmış olan sermayenin ürünüdür. Değişmez sermayeyi oluşturan ürünlerin açık arayla daha büyük olan kısmı, maddi olarak da, bireysel tüketime dâhil olamayacakları bir biçime sahiptir. Bir köylünün tohumluk tahılını yiyebilecek, çeki hayvanını kesebilecek olması örneklerindeki gibi, bireysel tüketime dâhil edilebilir olmaları durumundaysa, iktisadi engel, köylünün bu kısma da tüketilemeyeceği bir biçimde bulunuyormuş gibi bakmasına yol açar.

Daha önce söylendiği gibi, her iki sınıf için de, değişmez sermayenin, bu sınıfların yıllık ürünlerinden bağımsız bir şekilde, ayni olarak ve değeri açısından varlığını sürdüren sabit kısmını bir yana bırakıyoruz.

Ürünleri, ücret, kâr ve rant harcamalarına, kısacası gelir tüketimine konu olan Sınıf II'in ürününün kendisi, değeri açısından, üç bileşenden oluşur. Bir bileşen, sermayenin üretim sırasında tüketilen değişmez kısmının değerine eşittir; ikinci bir bileşen, sermayenin üretim için öndelenen değişir, ücretlere yatırılmış olan kısmının değerine eşittir; son olarak, üçüncü bir bileşen, üretilmiş olan artık değere, yani kâr + rant'a eşittir. Sınıf II'nin ürününün birinci bileşeni, yani sermayenin değişmez kısmının değeri, ne Sınıf II'nin kapitalistleri, ne bu sınıfın işçileri ne de toprak sahipleri tarafından tüketilebilir. Bu kısım, bunların gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz; aksine, ayni olarak yerine koyulmak ve bunun gerçekleşebilmesi için de satılmak zorundadır. Buna karşılık, söz konusu ürünün diğer iki bileşeni, bu sınıfta üretilmiş olan gelirlerin değerine eşittir (= ücret + kâr + rant).

Sınıf I'de biçim açısından bakıldığında ürün aynı bileşenlerden oluşur. Ama burada geliri oluşturan kısım (ücret + kâr + rant), kısacası sermayenin değişir kısmı + artık değer, burada, Sınıf I'in ürünlerinin doğal biçimiyle değil, Sınıf II'nin ürünleriyle tüketilir. Demek ki, Sınıf I'in gelirlerinin değeri, Sınıf II'nin ürününün, bu sınıfın yerine koyulması gereken değişmez sermayesini oluşturan kısmıyla tüketilmek zorundadır. Sınıf II'nin ürününün, bu sınıfın değişmez sermayesini yerine koymak zorunda olan kısmı, doğal biçimiyle, Sınıf I'in işçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından tüketilir. Gelirlerini II'nin bu ürününe harcarlar. Diğer yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil etmesi ölçüsünde, doğal biçimiyle, değişmez sermayesini ayni olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından üretken bir şekilde tüketilir. Son olarak, Sınıf I'in değişmez sermayesinin tüketilmiş olan kısmı, bu sınıfın, tam da emek araçlarından, ham ve yardımcı maddelerden oluşan kendi ürünleriyle yerlerine koyulur; bu da, kısmen, I'in kapitalistlerinin kendi aralarındaki mübadeleler, kısmen de, bu kapitalistlerin bir kısmının kendi ürünlerini doğrudan doğruya yeniden üretim araçları olarak kullanabilmesi yoluyla gerçekleşir.

Daha önceki basit yeniden üretim şemasını (II. Kitap, Bölüm 20, II) alalım:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000$$

Buna göre, II'de, üreticiler ve toprak sahipleri tarafından $500_v + 500_m = 1000$ gelir olarak tüketilir; yerine koyulması gereken 2000_c kalır. Bu, gelirleri $1000_v + 1000_m = 2000$ olan I'in işçileri, kapitalistleri ve rantiyeleri tarafından tüketilir. II'nin tüketilen ürünü I tarafından gelir olarak tüketilir, ve I'in gelirinin tüketilemeyecek ürünle temsil edilen kısmı II tarafından değişmez sermaye olarak tüketilir. Dolayısıyla, geriye, I'deki 4000_c'nin hesabını vermek kalır. Bu, I'in 6000'lik, daha doğrusu 6000 – 2000 = 4000'lik kendi ürünüyle yerine koyulur; çünkü bu 2000 daha önce II için değişmez sermayeye dönüşmüştü. Kuşkusuz, buradaki sayıların keyfî olarak seçildiği ve dolayısıyla I'in gelirinin değeri ile II'nin değişmez sermayesinin değerinin de keyfî göründüğü belirtilmeli. Ne var ki, yeniden üretim sürecinin normal bir şekilde ve diğer koşullar aynı kalırken, yani birikim olmadan gerçekleşmesi ölçüsünde, I'deki ücret, kâr ve rantların değer tutarının Sınıf II'nin sermayesinin değişmez kısmının değerine eşit olmak zorunda olduğu açıktır. Yoksa, ya Sınıf II değişmez sermayesini yerine koyamaz ya da Sınıf I kendi gelirini tüketilemeyeceği biçimden tüketilebileceği biçime çeviremez.

Demek ki, yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı belirli bir sermaye yatırımının meta-ürününün değeri ve tek tek her bir metanın değeri gibi, iki değer bileşenine ayrışır: öndelenmiş olan değişmez sermayenin değerini yerine koyan A ve kendisini gelir (ücret, kâr ve rant) biçiminde ortaya koyan B. Diğer koşullar aynı kalırken, A'nın, 1. hiçbir zaman gelir biçimini almaması, 2. her zaman sermaye biçiminde ve özel olarak da değişmez sermaye biçiminde geri akması ölçüsünde, ikinci değer bileşeni olan B, A ile bir karşıtlık oluşturur. Ama B de kendi içindeki bir karşıtlığa sahiptir. Kâr ile rant, ücretle, üçünün de gelir biçimleri oluşturmaları konusunda ortaklaşır. Buna karşın, kâr ile rantın artık değeri, yani karşılığı ödenmemiş emeği, ücretin ise karşılığı ödenmiş emeği temsil etmesi nedeniyle özsel olarak farklıdırlar. Ürünün, harcanmış olan ücreti temsil eden, yani ücreti yerine koyan ve bizim varsayımlarımız altında (yeniden üretim aynı ölçekte ve aynı koşullar altında gerçekleşirken) yeniden ücrete dönüşen değer parçası, ilkin, değişir sermaye olarak, yani yeniden üretim sırasında yeni baştan öndelenecek olan sermayenin bir bileşeni olarak geri döner. Bu bileşen iki farklı işleve sahiptir. Önce sermaye biçiminde var olur ve sermaye olarak emek gücüyle mübadele edilir. İşçinin elinde, onun kendi emek gücünü satarak elde ettiği gelire dönüşür, gelir olarak geçim araçlarına çevrilir ve tüketilir. Bu ikili süreç, kendisini, para dolaşımının aracılığıyla gösterir. Değişir sermaye, para olarak öndelenir, ücret şeklinde ödenir. Bu onun sermaye olarak birinci işlevidir. Emek gücüyle mübadele edilir ve bu emek gücünün ifadesine, yani emeğe dönüştürülür. Kapitalist için süreç budur. Ama ikincisi: işçiler, bu parayla,

kendi meta-ürünlerinin, söz konusu parayla ölçülen ve onlar tarafından gelir olarak harcanan bir kısmını satın alır. Para dolaşımını yok sayarsak, işçilerin ürününün bir kısmı, kullanılabilir sermaye biçiminde, kapitalistin elinde bulunur. Bu kısmı sermaye olarak öndeler, yeni emek gücü için onu işçiye verir, işçi ise onu doğrudan doğruya ya da başka metalarla mübadele ederek gelir şeklinde tüketir. Yani, ürünün, yeniden üretimde ücretlere, işçilerin gelirlerine dönüşecek olan değer parçası, ilk olarak, sermaye (daha doğrusu değişir sermaye) biçiminde kapitalistin eline geri döner. Bu biçimde geri dönmesi, emeğin ücretli emek olarak, üretim araçlarının sermaye olarak ve üretim sürecinin kendisinin kapitalist üretim süreci olarak kendilerini durmadan yeni baştan yeniden üretmelerinin temel bir koşuludur.

Yararsız zorluklarla uğraşmak istenmiyorsa, brüt getiri ile net getirinin brüt gelir ile net gelirden ayırt edilmesi gerekir.

Brüt getiri ya da brüt ürün, yeniden üretilmiş olan bütün üründür. Sabit sermayenin kullanılan ama tüketilmeyen kısmının çıkarılmasıyla, brüt getirinin ya da brüt ürünün değeri, öndelenen ve üretimde tüketilen değişmez ve değişir sermayenin değeri ile kâr ile ranta ayrılan artık değerin toplamına eşittir. Ya da, tek bir sermayenin ürünü yerine toplumsal toplam sermaye ele alınacak olursa, brüt getiri, değişmez ve değişir sermayenin maddi ögeleri ile kârı ve rantı temsil eden artık değerin maddi ögelerinin toplamına eşittir.

Brüt gelir, toplam üretimden, öndelenmiş ve üretimde tüketilmiş olan değişmez sermayeyi yerine koyan değer parçasının ve bu değer parçasıyla ölçülen ürün parçasının çıkarılmasından sonra geriye kalan değer parçasıdır ve brüt ürünün bu son değer parçasıyla ölçülen kısmıdır. Yani, brüt gelir, ücret (ya da, ürünün, yeniden işçinin geliri hâline gelecek olan kısmı) + kâr + rant'a eşittir. Buna karşılık, net gelir, ücretin çıkarılmasından sonra geriye kalan artık değer ve dolayısıyla artık üründür ve bu nedenle de, gerçekte, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak sahipleriyle paylaşacağı artık değeri ve onunla ölçülen artık ürünü temsil eder.

Tek tek her metanın değerinin ve tek tek her sermayenin tüm meta-ürününün değerinin iki kısma ayrıldığı; bunlardan birinin, sadece değişmez sermayeyi yerine koyduğu, ve diğerinin kaderinde, bir bölümünün değişir sermaye olarak, yani sermaye *biçiminde* geri dönmesine karşın, bir bütün olarak brüt gelire dönüşmenin ve toplamları brüt geliri oluşturan ücret, kâr ve rant biçimini almanın bulunduğu görülmüş oldu. Ayrıca, bir toplumun yıllık toplam ürününün değeriyle ilişkili olarak aynı şeyin geçerli olduğu da görüldü. Tek bir kapitalistin ürünü ile toplumun ürünü arasında yalnızca şu ölçüde bir fark vardır: tek bir kapitalist açısından bakıldığında, net gelir brüt gelirden farklıdır, çünkü ikincisi ücre-

ti içerirken ilki dışarıda bırakır. Tüm toplumun geliri göz önünde bulundurulduğunda, ulusal gelir, ücret artı kâr artı ranttan, yani brüt gelirden oluşur. Ama, kapitalist üretim temeli üzerinde tüm toplumun kapitalist bakış açısını benimsemesi ve bu nedenle sadece kâr ile ranta ayrılan geliri net gelir sayması ölçüsünde, bu da bir soyutlamadır.

Diğer taraftan, örneğin Bay Say gibi kişilerin paylaştığı, bir ulus söz konusu olduğunda, bütün getirinin, toplam brüt ürünün net getiriye indirgenebileceği ya da ondan ayırt edilemeyeceği, yani ulusal açıdan bakıldığında bu farkın ortadan kalktığı fantezisi, A. Smith'ten beri ekonomi politiğin bütününe yayılmış olan, metaların değerinin son çözümlemede tümüyle gelirlere, yani ücret, kâr ve ranta ayrıştığı şeklindeki saçma dogmanın zorunlu ve nihai ifadesinden başka bir şey değildir.[51]

Tek bir kapitalist söz konusu olduğunda, onun ürününün bir kısmının (yeniden üretimin genişlemesi ya da birikim bir yana bırakılsa bile) yeniden sermayeye dönüşmek zorunda olduğunu, ve üstelik, sadece, işçi için gelire, yani bir gelir biçimine dönüşecek olan değişir sermayeye değil, gelire dönüşemeyecek olan değişmez sermayeye dönüşmek zorunda olduğunu görmek, doğal olarak, olağanüstü derecede kolaydır. Üretim sürecinin en basit düzeyde bilinmesi bile bunu açıkça görmeye yeter. Zorluk, ancak, üretim süreci bir bütün olarak ele alındığında başlar. Bir tarafta, pratikte yadsınamayacak bir olgu var: Gelir olarak, yani ücret, kâr ve rant biçiminde tüketilen (burada tüketimin bireysel mi yoksa üretken mi olduğu hiçbir şeyi değiştirmez) ürün parçasının bütününün değerinin, gerçekten de, çözümleme sırasında, (söz konusu ürün parçasının değerinin tıpkı gelirlere dâhil olmayan ürün parçası gibi kendi içerdiği değişmez sermayenin değerine eşit olan bir değer parçasını [C] içeriyor olmasına, yani *prima facie* [ilk bakışta] gelirin değeriyle sınırlı kalamayacak olmasına rağmen) ücret artı kâr artı ranttan oluşan değer tutarına, yani üç gelirin toplam değerine tam olarak eşit olması. Diğer tarafta, aynı ölçüde yadsınamaz olan teorik çelişki var: Bu zorluğun kenarından dolaşmanın en kolay yolu, meta değerinin, sadece, görünüşte, yani tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında, gelir

51 Ricardo, düşüncesiz Say hakkında şu çok iyi değerlendirmeyi yapar: "Bay Say, net ürün ve brüt ürün hakkında şunları söyler: 'Üretilen toplam değer brüt değerdir; üretim maliyeti çıkarıldığında, bu değer, net üründür.' (Vol. II, s. 491.) O zaman net ürün var olamaz, çünkü Bay Say'e göre üretim maliyeti ranttan, ücretlerden ve kârlardan oluşur. Sayfa 508'de şunları söyler: 'Bu durumda, şeyler olağan akışlarına bırakıldığında, bir ürünün değeri, bir üretken hizmetin değeri, üretim maliyetinin değeri, bunların hepsi, benzer değerlerdir.' Bir bütünden bir bütünü çıkarın, geriye hiçbir şey kalmaz." (Ricardo, "Principles", chap. XXXII, s. 512, dipnot.) – Ayrıca, daha sonra görüleceği üzere, Ricardo da hiçbir yerde Smith'in meta fiyatı hakkındaki, bunun gelirlerin değerlerinin toplamına indirgenmesini içeren yanlış çözümlemesini çürütmemiştir. Bununla ilgilenmez ve çözümlemelerinde, metaların değişmez değer parçasını "soyutlaması" ölçüsünde onu doğru kabul eder. O da zaman zaman aynı düşünce tarzına geri döner.

biçiminde var olan parçadan farklı olan bir başka değer parçası içerdiğini söylemektir. Birine gelir olarak görünen şey bir başkası için sermaye oluşturur, şeklindeki ifade, konu hakkında daha fazla düşünmeyi gereksiz kılar. Burada, tüm ürünün gelirler biçiminde tüketilmesi mümkünse eski sermayenin nasıl yerine koyulabileceği; ve tek tek her bir sermayenin ürününün değeri üç gelirin değer tutarı ile değişmez sermayenin (C) toplamına eşitken, tüm sermayelerin ürünlerinin değer tutarlarının toplamlarının nasıl üç gelirin değer tutarı artı 0'a eşit olabileceği, doğal olarak, çözülemez bir bulmaca olarak görünür ve fiyatın basit ögelerinin çözümleme yoluyla ortaya çıkarılmasının tümüyle olanaksız olduğuyla, bunun yerine bir kısır döngüyle ve sonsuza giden bir ilerlemeyle yetinmenin zorunlu olduğuyla açıklanmak zorundadır. Buna göre, değişmez sermaye olarak görünen şey, ücret, kâr ve ranta ayrılabilir, ama ücret, kâr ve rantı temsil eden meta değerleri de ücret, kâr ve rant tarafından belirlenir ve bu sonsuza kadar bu şekilde devam eder.[52]

Demek ki, metaların değerinin son çözümlemede ücret + kâr + rant'a ayrıştırılabileceği şeklindeki tümüyle yanlış dogma, kendisini, tüketicinin, son çözümlemede, toplam ürünün toplam değerini ödemek zorunda olduğu şeklinde de ifade eder; ya da, üreticiler ile tüketiciler arasındaki para dolaşımının son çözümlemede üreticilerin kendi aralarındaki para dolaşımına eşit olmak zorunda olduğu söylenir (Tooke*); bunlar da, yaslandıkları temel önerme kadar yanlış olan önermelerdir.

Bu yanlış ve *prima facie* saçma çözümlemeye yol açan zorluklar kısaca şunlardır:

1. Değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki temel ilişkinin, yani aynı zamanda artık değerin doğasının ve dolayısıyla kapitalist üretim tarzının temelinin anlaşılmamış olması. Sermayenin her bir kısmi ürününün, her bir metanın değeri, değişmez sermayeye eşit olan bir de-

52 "Her toplumda, her bir metanın fiyatı sonunda bu üç parçanın birine ya da diğerine ya da tümüne ayrışır" (yani ücret, kâr, rant). "... Belki, dördüncü bir parçanın, çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanlarının ve başka tarım araçlarının aşınma ve yıpranmasını telafi etmek için dördüncü bir parçanın gerekli olduğu düşünülebilir. Ama herhangi bir tarım aracının, örneğin çiftlik işlerinde çalıştırılan atın fiyatının kendisinin de üç parçadan oluştuğu hesaba katılmalıdır: üzerinde bakıldığı toprağın rantı, onu çalıştırma ve ona bakma emeği, ve hem toprağın rantını hem de emeğin ücretlerini öndeleyen çiftçinin kârları. Bu nedenle, tahılın fiyatı, atın hem fiyatını hem de bakım maliyetini karşılayabilecek olmasına karşın, toplam fiyat, hemen ya da nihai olarak, aynı üç parçaya, yani ranta, emeğe" (ücret denmeliydi) "ve kâra ayrışır." (A. Smith. ["An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 42. –*Almanca ed.*]) Daha sonra, A. Smith'in kendisinin de çelişkiyi ve bu kaçış yolunun yetersizliğini hissettiğini göstereceğiz; çünkü, ürünün fiyatının, başka herhangi bir *progressus* [ilerleme] olmadan, *ultimately* [nihai olarak], tümüyle bu üç parçaya ayrıldığı gerçek sermaye yatırımını hiçbir yerde göstermemesine karşın bizi oradan oraya gezdirmesi bir kaçış yolundan başka bir şey değildir.

* Tooke, "An inquiry into the currency principle", 2. baskı, London 1844, s. 36. –*Almanca ed.*

ğer parçası, (işçiler için ücretlere dönüşen) değişir sermayeye eşit olan bir değer parçası ve (sonradan kâr ile ranta ayrılan) artık değere eşit olan bir değer parçası içerir. Dolayısıyla, işçinin ücretiyle, kapitalistin kârıyla ve toprak sahibinin rantıyla, her biri bu bileşenlerden sadece birini değil üçünü birden içeren metaları satın alması nasıl mümkün olabiliyor ve ücret, kâr ve rant değerlerinin toplamının, yani üç gelir kaynağının toplamının, bu üç değer bileşeni dışında fazladan bir değer bileşenini, yani değişmez sermayeyi içeren (söz konusu gelirlerin alıcılarının toplam tüketimine dâhil olan) metaları satın alması nasıl mümkün olabilir? Üçlük bir değerle dörtlük bir değeri nasıl satın alabilirler?[53]

Bunun çözümlemesini II. Kitap, Üçüncü Kısım'da sunduk.

2. Emeğin, yeni değer eklerken, eski değeri, bu ikincisini yeni baştan üretmeden yeni bir biçimde korumasının yönteminin anlaşılmamış olması.

3. Tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında değil, toplam sermayenin durduğu yerden bakıldığında görüldüğü şekliyle yeniden üretim sürecinin bağlamının anlaşılmaması; içinde ücretin ve artık değerin, yani yıl boyunca yeni eklenmiş olan tüm emeğin yaratmış olduğu toplam değerin gerçekleştiği ürünün, nasıl olup da, hem kendi değişmez

---

53 Proudhon, bunu anlamayı başaramadığını, şu boş formülle yansıtır: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* [işçi, kendi ürününü geri satın alamaz] çünkü *prix-de-revient*'e [maliyet fiyatına] ürünün içerdiği faiz eklenir. ["Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement", Paris 1841, s. 201-202. –*Almanca ed.*] Ama Bay Eugène Forcade ona daha iyisini nasıl öğretir? "Proudhon'un itirazı doğru olsaydı, bu, sermayenin kârını etkilemekle kalmaz, sanayinin var olma olanağını bile ortadan kaldırırdı. İşçi, karşılığında yalnızca 80 elde ettiği bir şey için 100 ödemek zorundaysa, bir ürünün ücreti yalnızca ona kendisinin eklediği değeri geri satın alabiliyorsa, bunun anlamı, işçinin hiçbir şeyi geri satın alamayacağı, ücretin hiçbir şeyin karşılığını ödeyemeyeceğidir. Gerçekte, maliyet fiyatı her zaman işçinin ücretinden biraz fazlasını ve satış fiyatı kârdan biraz fazlasını, örneğin, çoğu zaman yurt dışına ödenen ham madde fiyatını içerir ... Proudhon, ulusal sermayenin kesintisiz büyümesini unutmuştur; bu büyümenin tüm çalışanlar için, hem girişimciler hem de işçiler için geçerli olduğunu unutmuştur." ("Revue des deux Mondes", 1848, t. 24, s. 998, 999.) Burada, burjuva düşüncesizliğinin iyimserliğinin ona en fazla uygun düşen bilgelik biçimiyle karşılaşıyoruz. Bay Forcade, önce, işçinin, ürettiği değer dışında daha yüksek bir değer elde etmese yaşayamayacağına ve diğer yandan ürettiği değeri gerçekten elde etse kapitalist üretim tarzının olanaksız olacağına inanıyor. İkincisi, Proudhon'un sadece dar bir bakış açısıyla ifade ettiği zorluğu doğru bir şekilde genelleştiriyor. Metanın fiyatı, sadece ücreti aşan bir fazlayı değil, aynı zamanda kârı aşan bir fazlayı, yani değişmez değer parçasını içerir. Dolayısıyla, Proudhon'un akıl yürütmesine göre, kapitalist de kârıyla metayı yeniden satın alamazdı. Peki, Forcade bilmeceyi nasıl çözüyor? Anlamsız bir sözle: Sermayenin büyümesi. Yani, sermayenin durmadan büyümesi, kendisini, başka şeylerin yanında, meta fiyatının 100'lük bir sermaye söz konusu olduğunda politik iktisatçı için olanaksız olan çözümlemesinin 10 000'lik bir sermaye söz konusu olduğunda gereksizleşmesiyle de göstermeli. Toprak ürününün toprağa göre daha fazla karbon içermesinin nedeni sorulduğunda bunun tarımsal üretimin durmadan büyümesinden kaynaklandığını söyleyen bir kimyacı hakkında ne düşünülürdü? Burjuva dünyasında olası tüm dünyaların en iyisini keşfetme iyi niyetli isteği, bayağı iktisatta, her tür gerçek aşkının ve bilimsel araştırma güdüsünün yerini alır.

değer parçasını yerine koyup hem de aynı zamanda yalnızca gelirlerle sınırlanmış olan bir değere ayrışabildiğinin anlaşılmasındaki zorluk; ayrıca, yeni eklenen emeğin toplam tutarının kendisini yalnızca ücrette ve artık değerde gerçekleştirmesine ve değer tutarının bu ikisinden ibaret olmasına rağmen, üretim sırasında tüketilen değişmez sermayenin nasıl olup da maddi olarak ve değer bakımından yenisiyle yerine koyulabildiğinin anlaşılamaması. Asıl zorluk tam da burada, yeniden üretimin ve onun farklı bileşenleri arasındaki ilişkilerin (hem maddi karakterleri hem de değer ilişkileri bakımından) çözümlenmesindedir.

4. Ama bunlara, artık değerin farklı bileşenleri birbirlerinden bağımsız gelirler biçiminde görünür görünmez daha da ağırlaşan bir başka zorluk daha eklenir. Bu da, gelirin ve sermayenin sabit tanımlarının, tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında sadece göreli tanımlar olacakları, ama bir bütün olarak üretim sürecine bakıldığında kaybolmuş görünecekleri şekilde, birbirlerinin yerine geçmesidir. Örneğin, değişmez sermaye üreten Sınıf I'in işçileri ile kapitalistlerinin geliri, tüketim araçları üreten Kapitalistler Sınıfı II'nin değişmez sermayesinin değerini ve maddi içeriğini yerine koyar. Dolayısıyla, biri için gelir olan şeyin bir başkası için sermaye olduğu ve bu nedenle de söz konusu tanımların metanın değer bileşenlerinin gerçek farklılaşmasıyla herhangi bir ilgilerinin bulunmadığı düşüncesiyle bu zorluğun kenarından dolaşılabilir. Ayrıca: Nihai amaçları gelir harcamasının maddi ögelerini oluşturmak olan metalar, yani tüketim araçları, yıl boyunca farklı aşamalardan, örneğin yün ipliği, kumaş aşamalarından geçer. Bir aşamada değişmez sermayenin bir kısmını oluştururlar, bir başkasında bireysel olarak tüketilir, yani tümüyle gelire dâhil olurlar. Dolayısıyla, A. Smith ile birlikte, değişmez sermayenin sadece meta değerinin görünüşteki bir ögesi olduğu ve bağlamın bütünlüğü içinde ortadan kaybolduğu düşünülebilir. Ayrıca, değişir sermaye, gelir karşılığında mübadele edilir. İşçi, ücretiyle, metaların onun gelirini oluşturan kısmını satın alır. Böylece, aynı zamanda, kapitalist için, değişir sermayenin para biçimini yerine koyar. Son olarak: ürünlerin değişmez sermaye oluşturan bir kısmı, ayni olarak ya da mübadele aracılığıyla, değişmez sermaye üreticilerinin kendileri tarafından yerine koyulur; bu, tüketicilerle hiçbir ilgisi bulunmayan bir süreçtir. Bu gözden kaçırıldığında, tüketicilerin gelirinin, tüm ürünü, yani aynı zamanda değişmez değer parçasını yerine koyduğu görüntüsü ortaya çıkar.

5. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinin yol açtığı karışıklık bir yana, artık değerin, birbirlerinden bağımsız olan ve farklı üretim ögeleriyle ilişkilendirilen farklı özel gelir biçimlerine, yani kâra ve ranta dönüşmesi nedeniyle bir başka karışıklık daha ortaya çıkar. Metaların

değerlerinin temeli oluşturduğu ve bu meta değerlerinin özel bileşenlere ayrılmasının ve bu değer bileşenlerinin daha sonra gelir biçimleri hâline gelmesinin; meta değerlerinin, farklı üretim etmenlerinin farklı sahiplerinin bu değer bileşenlerinin her biriyle kurdukları ilişkilere dönüşmesinin; meta değerlerinin, söz konusu sahipler arasında, belirli kategorilere ve başlıklara göre dağılmasının, değerin belirlenmesinde ve bunun yasasının kendisinde en küçük bir değişikliğe bile yol açmadığı unutulur. Kârın eşitlenmesinin, yani toplam artık değerin farklı sermayeler arasında dağılmasının ve bu eşitlenmenin önüne çıkan ve kısmen toprak mülkiyetinin (mutlak rantın) ürünü olan engellerin, metaların düzenleyici üretim fiyatlarını, bu fiyatların metaların bireysel değerlerinden sapmasına yol açacak şekilde belirliyor olması da değer yasasını hiçbir şekilde değiştirmez. Bu da yine sadece farklı meta fiyatlarına yapılan artık değer eklemesini etkiler, ama artık değerin kendisini ve söz konusu farklı fiyat bileşenlerinin kaynağı olarak metaların toplam değerini ortadan kaldırmaz.

Bu, önümüzdeki bölümde ele alacağımız ve kaçınılmaz olarak, değerin kendi bileşenlerinden kaynaklandığı görüntüsüyle bağlantılı olan karışıklıktır. Çünkü, metanın farklı değer bileşenleri, ilk olarak, gelirlerle birlikte bağımsız biçimler kazanır ve bu tür gelirler olarak kaynakları ele alınırken, metanın değeriyle değil, metaya ait olan özel maddi üretim ögeleriyle ilişkilendirilirler. Bunlarla gerçekten ilişkilendirilirler, ama değer bileşenleri olarak değil, gelirler olarak, söz konusu belirli üretim etmeni kategorilerinin, yani işçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin paylarına düşen değer bileşenleri olarak ilişkilendirilirler. Ama bu değer bileşenlerinin, meta değerinin ayrıştırılmasından kaynaklanmak yerine, tersine, birleşmek yoluyla bunu oluşturdukları hayal edilebilir; o zaman şu güzel kısır döngü ortaya çıkar: metaların değeri, ücret, kâr ve rantın değerlerinin toplamından kaynaklanır ve ücretin, kârın ve rantın değerleri de yine metaların değeriyle belirlenir vb.[54]

---

54 "Malzemelere, ham maddelere ve bitmiş ürünlere yatırılan dolaşır sermayenin kendisi, gerekli fiyatları aynı ögelerden oluşan metaların bir toplamıdır; öyle ki, bir ülkedeki metaların bütünü ele alınırken, dolaşır sermayenin bu kısmını gerekli fiyatın ögelerinden biri saymak, gereksiz bir yineleme olurdu." (Storch, "Cours d'Éc. Pol.", II, s. 140.) – Storch, bu dolaşır sermaye ögelerinden değişmez değer parçasını anlar (sabit sermaye, biçim değiştirmiş dolaşır sermayeden başka bir şey değildir). "Hem işçinin ücretinin hem de girişimcinin kârının ücretlerden oluşan kısmının (bunlar geçim araçlarının bir kısmı sayılacak olursa), aynı şekilde, piyasa fiyatına satın alınan ve kendileri de ücretlerden, sermaye rantlarından, toprak rantlarından ve girişimci kazançlarından oluşan metalardan oluştuğu doğrudur ... bu saptama, yalnızca, gerekli fiyatı en basit ögelerine ayrıştırmanın mümkün olmadığının kanıtlanmasına hizmet eder." (ib., dipnot.) – Storch, "Considérations sur la nature du revenu national" (Paris 1824) adlı eserinde, Say ile polemiğe girişirken, meta değerini salt gelirlere ayrıştıran yanlış çözümlemenin yol açtığı saçmalığı görmekle ve bu sonuçların (tek bir kapitalist açısından değil ulus açı-

Yeniden üretimin normal durumu göz önünde bulundurulduğunda, yeni eklenen emeğin yalnızca bir kısmı, üretim ve dolayısıyla da değişmez sermayenin yerine koyulması için kullanılır; bu, tam da, tüketim araçlarının, yani gelirin maddi ögelerinin üretiminde kullanılan değişmez sermayeyi yerine koyan kısımdır. Bu, Sınıf II'nin bu değişmez kısmının ek bir emek maliyeti çıkarmamasıyla dengelenir. Ama yeni eklenen emeğin ürünü, değişmez sermaye olmadan üretilemeyecek olsa bile, (yeniden üretim sürecinin, Sınıf I ile Sınıf II arasındaki eşitlenmeyi de içeren bütünü göz önünde bulundurulduğunda) yeni eklenen emeğin ürünü olmayan değişmez sermaye, yeniden üretim süreci sırasında, maddi içeriği açısından bakıldığında, onu kırıp geçirebilecek olan tesadüflere ve tehlikelere maruz kalır. (Ama ayrıca, değer açısından bakıldığında da, değişmez sermaye, emeğin üretici gücündeki bir değişme nedeniyle değersizleşebilir; ne var ki, bu, yalnızca tek tek kapitalistleri ilgilendirir.) Bundan dolayı, kârın bir kısmı, yani artık değerin ve dolayısıyla aynı zamanda (değer açısından bakıldığında) yalnızca yeni eklenen emeği temsil eden artık ürünün bir kısmı sigorta fonu olarak iş görür. Bu sigorta fonunun sigorta şirketleri tarafından ayrı bir iş olarak yönetilip yönetilmemesi konunun doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Gelirin, gelir olarak da tüketilmeyen, zorunlu olarak birikim fonu şeklinde iş görmesi de gerekmeyen tek kısmı budur. Fiilen birikim fonu olarak mı iş göreceği yoksa sadece yeniden üretimdeki bir kaybı mı gidereceği, rastlantılara bağlıdır. Artık değerin ve artık ürünün, yani artık emeğin, birikime, yani yeniden üretim sürecinin genişletilmesine hizmet eden kısmı dışında, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasından sonra da varlığını sürdürmek zorunda olan tek kısmı da bu olurdu. Bu, kuşkusuz, dolaysız tüketicinin düzenli olarak tükettiği kısmın şimdiki en alt düzeyiyle sınırlı kalmamasını şart koşar. Yaşları nedeniyle henüz ya da artık üretimde yer alamayan kişiler için harcanan artık emek dışında,

---

sından) mantıksızlığını doğru bir şekilde dile getirmekle birlikte, "Cours" adlı eserinde hatalı bir şekilde sonsuza kadar ayrıştırmak yerine gerçek ögelerine ayrıştırılmasının mümkün olmadığını açıkladığı *prix nécessaire* [gerekli fiyat] hakkındaki çözümlemesinde hiçbir ilerleme kaydedemez. "Yıllık ürünün değerinin bir yandan sermayeye, diğer yandan kâra ayrıldığı ve yıllık ürünün bu değer parçalarının ikisinin de, düzenli olarak, ulusun hem sermayesini korumak hem de tüketim stoklarını yenilemek için gereksinim duyduğu ürünleri satın alacağı açıktır." (s. 134, 135.) ... (Kendi başına çalışan bir köylü ailesi) "Samanlıklarında ya da ahırlarında oturabilir, tohumluk tahılını ya da hayvan yemlerini yiyebilir, çeki hayvanlarıyla giyinebilir, tarım aletleriyle eğlenebilir mi? Bay Say'in tezine göre tüm bu sorulara 'evet' cevabını vermek gerekirdi." (s. 135, 136.) ... "Bir ulusun gelirinin onun brüt ürününe eşit olduğu, yani bundan herhangi bir sermayenin çıkarılmayacağı kabul edilirse, bu ulusun, yıllık ürününün tüm değerini, gelecekteki gelirlerinde en küçük bir azalma olmadan, üretken olmayan bir şekilde tüketebileceği de kabul edilmelidir." (s. 147.) "Bir ulusun sermayesini oluşturan ürünler tüketim malları değildir." (s. 150.)

çalışmayanların geçimi için yapılan her tür emek harcaması son bulurdu. Toplumun başlangıcı düşünüldüğünde, henüz, üretilmiş olan üretim araçları, yani değeri ürüne dâhil olan ve aynı ölçekteki yeniden üretim sırasında ayni olarak ürünle, onun değeriyle belirlenen bir ölçüde yerine koyulması gereken bir değişmez sermaye bulunmaz. Ama burada doğa, öncelikle üretilmeleri gerekmeyen geçim araçlarını dolaysız olarak sağlar. Bu nedenle, karşılaması gereken gereksinimleri sınırlı olan ilkel insana da, henüz var olmayan üretim araçlarını yeni üretimde kullanmak için değil, doğada var olan geçim araçlarını elde etmek için harcanan emeğin yanında başka doğa ürünlerini üretim araçlarına, yani yaya, taş bıçağa, kayığa vb. dönüştürmek için gerekli olan zamanı verir. İlkel insanlardaki bu süreç, sadece maddi açıdan bakıldığında, tam olarak, artık emeğin yeniden yeni sermayeye dönüştürülmesine karşılık gelir. Birikim sürecinde fazla emeğin bu tür ürünlerinin sermayeye dönüşmesi durmadan gerçekleşmeye devam eder; ve her tür yeni sermayenin kârdan, ranttan ya da başka gelir biçimlerinden, yani artık emekten kaynaklanıyor olması, metaların her tür değerinin bir gelirden kaynaklandığı yanlış düşüncesine yol açar. Kârın bu şekilde yeniden sermayeye dönüşmesi, daha yakından çözümlendiğinde, daha çok, bunun tersini, yani, (kendisini hep gelir biçiminde ortaya koyan) ek emeğin, eski sermaye değerinin korunmasına ya da yeniden üretimine değil, gelir olarak harcanmaması ölçüsünde, yeni fazla sermayenin yaratılmasına hizmet ettiğini gösterir.

Bütün zorluk, yeni eklenen tüm emeğin, onun tarafından yaratılan değerin ücrete indirgenememesi ölçüsünde, (burada genel olarak artık değerin biçimi olarak kavranan) kâr olarak, yani kapitaliste herhangi bir maliyeti olmayan, dolayısıyla, kapitalist için, öndelenmiş olan herhangi bir şeyi, herhangi bir sermayeyi yerine koyması gerekmeyen bir değer olarak görünmesinden kaynaklanır. Bu nedenle, söz konusu değer, kullanılabilir, ek servet biçiminde, kısacası, bireysel kapitalist açısından bakıldığında, onun geliri biçiminde var olur. Ama yeni yaratılmış olan bu değer, üretken bir şekilde de bireysel olarak da, sermaye olarak da gelir olarak da tüketilebilir. Kısmen, doğal biçimi nedeniyle bile üretken bir şekilde tüketilmek zorundadır. Dolayısıyla, yıllık olarak eklenen emeğin hem sermaye hem de değer yarattığı açıktır; bu, birikim sürecinde de kendisini gösterir. Ama emek gücünün yeni sermaye yaratılması için kullanılan kısmı (yani, benzetmemize göre, ilkel insanın iş gününün, besin maddesi elde etmek için değil, besin maddesi elde etmek için başvurduğu aleti hazırlamak için kullanılan kısmı), artık emeğin tüm ürününün kendisini ilkin kâr biçiminde göstermesi nedeniyle görülmez

hâle gelir; bu, gerçekte söz konusu artık ürünün kendisiyle hiçbir ilgisi bulunmayan, sadece kapitalist ile onun cebine attığı artık değer arasındaki kişisel ilişkiyle ilgili olan bir tanımdır. İşçinin yarattığı artık değer gerçekten de gelire ve sermayeye, yani, tüketim araçlarına ve ek üretim araçlarına ayrılır. Ama önceki yıldan devralınmış olan eski değişmez sermaye (hasar gören, dolayısıyla *pro tanto* [o miktarda] yok olan kısım bir yana bırakıldığında; yani yeniden üretilmek zorunda olmaması ölçüsünde; ve yeniden üretim sürecindeki bu tür bozulmalar sigorta başlığının altına girer), değeri açısından bakıldığında, yeni eklenen emekle yeniden üretilmez.

Ayrıca, yeni eklenen emeğin yalnızca gelirlere, yani ücret, kâr ve ranta ayrışmasına karşın, yeni eklenen emeğin bir kısmının, sürekli olarak, tüketilmiş değişmez sermayenin yeniden üretimi ve yerine koyulması için soğurulduğunu görüyoruz. Ama burada şunlar gözden kaçırılır: 1. bu emeğin ürününün bir değer parçasının, söz konusu yeni eklenmiş emeğin ürünü *olmadığı* ve hazır bulunmuş ve tüketilmiş değişmez sermaye olduğu; bu nedenle, söz konusu değer parçasını temsil eden ürün parçasının gelire de dönüşmediği, aksine, söz konusu değişmez sermayenin üretim araçlarını ayni olarak yerine koyduğu; 2. söz konusu yeni eklenmiş emeği gerçekten temsil eden değer parçasının ayni olarak gelir şeklinde tüketilmediği, aksine, doğal bir biçime aktarıldığı ve gelir şeklinde tüketilebileceği bir başka alanda değişmez sermayeyi yerine koyduğu (ama bunun da tümü, yeni eklenmiş emeğin ürünü değildir).

Yeniden üretimin aynı ölçekte sürmesi ölçüsünde, değişmez sermayenin tüketilmiş olan her bir ögesi, nicelik ya da biçim açısından olmasa bile etkililik açısından aynı türdeki yeni bir örnekle ayni olarak yerine koyulmak zorundadır. Emeğin üretici gücü aynı kalıyorsa, ayni olarak yapılan bu yerine koyma, değişmez sermayenin eski biçiminde sahip olduğu değerin aynısının yerine koyulduğu anlamına gelir. Ama emeğin üretici gücü, aynı maddi ögelerin daha az emekle yeniden üretilmesini mümkün kılacak şekilde artarsa, ürünün daha küçük bir değer parçası, değişmez sermayenin tümünü ayni olarak yerine koyabilir. O zaman, fazla, yeni ek sermaye oluşumuna hizmet edebilir ya da ürünün daha büyük bir kısmına tüketim araçları biçimi verilebilir ya da artık emek azaltılabilir. Buna karşılık, emeğin üretici gücü azalırsa, ürünün daha büyük bir kısmı eski sermayenin yerine koyulması için kullanılmak zorunda olur; artık ürün azalır.

Kârın, ya da genel olarak artık değerin herhangi bir biçiminin yeniden sermayeye dönüşmesi (tarihsel olarak belirlenmiş olan iktisadi biçimi bir yana bırakır ve bunu sadece yeni üretim araçlarının basit oluşu-

mu olarak ele alırsak), işçinin, dolaysız geçim araçlarını elde etmek için harcadığı emek dışında üretim araçları üretmek için emek harcaması durumunun varlığını hâlâ sürdürdüğünü gösterir. Kârın sermayeye dönüşümü, fazla emeğin bir kısmının yeni, ek üretim araçları oluşturmak için kullanılmasından başka bir anlam taşımaz. Bunun, kârın sermayeye dönüşmesi biçiminde gerçekleşmesi, fazla emeğe işçinin değil kapitalistin hükmetmesinden başka bir anlama gelmez. Bu fazla emeğin, önce, gelir olarak göründüğü bir aşamadan geçmek zorunda olması (buna karşın, örneğin ilkel insan örneğinde, doğrudan doğruya, üretim araçları üretimine yönelik fazla emek olarak görünür), söz konusu emeğin ya da onun ürününün işçi olmayanlar tarafından mülk edinilmesinden başka bir anlama gelmez. Ama gerçekte sermayeye dönüştürülen şey, kârın kendisi değildir. Artık değerin sermayeye dönüşmesi, artık değerin ve artık ürünün kapitalist tarafından bireysel olarak gelir şeklinde tüketilmemesinden başka bir anlama gelmez. Ama bu şekilde gerçekten dönüştürülen şey, değerdir, bu değeri dolaysız olarak temsil eden veya öncesinde paraya çevrildikten sonra mübadele edildiği nesnelleşmiş emek ya da üründür. Kâr yeniden sermayeye dönüştürüldüğünde de, artık değerin bu belirli biçimi olan kâr, yeni sermayenin kaynağını oluşturmaz. Artık değer burada sadece bir biçimden bir başkasına dönüştürülür. Ama onu sermaye yapan şey, bu biçim dönüşümü değil, şimdi sermaye olarak iş gören meta ve onun değeridir. Ne var ki, metanın değerinin karşılığının ödenmemiş olması (ve yalnızca bu yolla artık değer olur), emeğin nesnelleşmesi açısından, değerin kendisi açısından, hiçbir önem taşımaz.

Yanlış anlama kendisini farklı biçimlerde ifade eder. Örneğin, değişmez sermayeyi oluşturan metaların, aynı zamanda ücret, kâr ve rant ögeleri içermeleriyle. Ya da, biri için geliri temsil eden şeyin bir başkası için sermayeyi temsil etmesi ve bu nedenle bunların sadece öznel ilişkiler olmasıyla. Böylece, iplikçinin ipliği, onun için kârı temsil eden bir değer parçası içerir. Dolayısıyla, dokumacı ipliği satın aldığında, iplikçinin kârını gerçekleştirmiş olur, ama dokumacı açısından bu iplik onun değişmez sermayesinin bir kısmından başka bir şey değildir.

Gelir ile sermaye arasındaki ilişki hakkında daha önce açıklanmış olanlar dışında şunların belirtilmesi gerekir: Değer açısından bakıldığında iplikle birlikte dokumacının sermayesine kurucu bir öge olarak giren şey, ipliğin değeridir. Bu değerin parçalarının, iplikçinin kendisi açısından, sermayeye ve gelire, bir başka deyişle karşılığı ödenmiş emeğe ve karşılığı ödenmemiş emeğe ne şekilde ayrışmış olduğu, metanın kendisinin değerinin belirlenmesi açısından hiçbir önem taşımaz (bu-

rada ortalama kâr aracılığıyla gerçekleşen değişmeler göz ardı ediliyor). Burada, arka planda, kârın ya da genel olarak artık değerin, metanın değerini aşan ve yalnızca bu değere yapılan ekleme yoluyla, karşılıklı hileler yoluyla ya da elden çıkarma kazancı yoluyla elde edilebilecek olan fazla olduğu düşüncesi hep pusuda bekler. Üretim fiyatı veya hatta metanın değeri ödenirken, doğal olarak, metanın, satıcısı için kendilerini gelir biçiminde gösteren değer bileşenleri de ödenir. Kuşkusuz, burada tekel fiyatlarından söz edilmiyor.

İkincisi, değişmez sermayeyi oluşturan değer bileşenlerinin, tüm diğer meta değerleri gibi, üreticiler ve üretim araçlarının sahipleri için ücret, kâr ve ranta ayrışmış olan değer parçalarına indirgenebilir oldukları tümüyle doğrudur. Bu, her tür meta değerinin, bir metanın içerdiği toplumsal olarak gerekli olan emeğin ölçüsü olması olgusunun kapitalist ifade biçiminden başka bir şey değildir. Ama daha birinci kitapta gösterilmiş olduğu üzere, bu, her bir sermayenin meta-ürününün, biri yalnızca değişmez sermaye parçasını, bir başkası değişir sermaye parçasını ve bir üçüncüsü de sadece artık değeri temsil eden ayrı parçalara ayrılmasını hiçbir şekilde engellemez.

Storch, şunları söylerken, başka pek çok kişinin görüşünü de ifade ediyor:

> "Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire." ["Ulusal geliri oluşturan satılabilir ürünler, ekonomi politikte, iki farklı şekilde ele alınmak zorundadır: değerler olarak bireylerle ilişkileriyle ve mallar olarak ulusla ilişkileriyle; çünkü, bir ulusun geliri, bir bireyin geliri gibi kendi değerine göre değil, yararlılığına ya da karşılayabileceği gereksinime göre takdir edilir."] (*Consid. sur la nature du revenu national*, s. 19.)

Birincisi, üretim tarzı değere dayalı ve ayrıca kapitalist tarzda örgütlenmiş olan bir ulusu, sadece ulusal gereksinimler için çalışan bir toplam gövde olarak ele almak, yanlış bir soyutlamadır.

İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasından sonra, ama toplumsal üretimin varlığı korunurken, değerin belirlenmesi, emek-zamanın düzenlenmesinin ve toplumsal emeğin farklı üretim grupları arasında dağıtılmasının ve son olarak bunlarla ilgili muhasebe faaliyetlerinin her zamankinden daha büyük bir önem kazanacak olması anlamında, ağırlıklı bir rol oynamayı sürdürür.

Bölüm

50

Rekabetin Görüntüsü

★ ★ ★

Metaların değerinin ya da metaların toplam değeriyle düzenlenen üretim fiyatının şunlara ayrıştığı gösterildi:

1. Değişmez sermayeyi yerine koyan ya da metanın imal edilmesi sırasında üretim araçları biçiminde tüketilmiş olan geçmişte harcanmış emeği temsil eden bir değer parçası; kısacası, söz konusu üretim araçlarının metanın üretim sürecine girerken sahip oldukları değer ya da fiyat. Burada hiçbir zaman tek tek metalardan söz etmiyoruz; meta-sermayeyi, yani, sermayenin belirli bir zaman dilimindeki (örneğin yıllık) ürününün, içinde kendisini ortaya koyduğu biçimi kastediyoruz; tek bir meta, meta-sermayenin yalnızca bir ögesini oluşturur ve ayrıca, değeri açısından, benzer şekilde aynı bileşenlere ayrılır.

2. Değişir sermayenin, işçinin gelirini ölçen ve kendisini işçi için ücrete dönüştüren değer parçası; yani, işçinin bu değişir değer parçası içinde yeniden üretmiş olduğu ücret; kısacası, yukarıdaki değişmez kısma meta üretimi sırasında yeni eklenen emeği temsil eden değer parçası.

3. Artık değer, yani meta-ürünün, karşılığı ödenmemiş emeği ya da artık değeri temsil eden değer parçası. Bu son değer parçası da, aynı zamanda gelir biçimleri olan bağımsız biçimler alır: sermaye kârı (sermayenin kendisinin faizi ve faal sermaye olarak sermayenin girişimci kazancı) ve üretim sürecine katılan toprağın sahibinin payına düşen toprak rantı biçimleri. 2. ve 3. bileşenlerin, yani sürekli olarak ücret (her zaman ve sadece, daha önce değişir sermaye biçimini almış olan ücret), kâr ve rant gelir biçimlerini alan değer bileşeninin değişmez bileşenden

farkı, değişmez kısma, yani metanın üretim araçlarına yeni eklenmiş olan emeğin içinde nesnelleştiği tüm değeri içermesidir. Eğer değişmez değer parçasını göz ardı edersek, metanın değerinin, yeni eklenen emeği temsil etmesi ölçüsünde, sürekli olarak, üç gelir biçimini oluşturan (değer büyüklükleri, yani toplam değerin içinde oluşturdukları özdeş parçalar, farklı, kendilerine özgü ve daha önce açıklanmış olan yasalarla belirlenen) üç kısma, yani ücrete, kâra ve ranta[55] ayrıştığını söylemek doğru olur. Ama tersini söylemek, yani, ücretin değerinin, kâr oranının ve rant oranının, bileşimleri (değişmez bileşen göz ardı edildiğinde) metanın değerine kaynaklık eden bağımsız kurucu değer ögeleri oluşturduklarını söylemek yanlış olurdu; bir başka deyişle, bunların, meta değerinin ya da üretim fiyatının kurucu bileşenlerini oluşturduğunu söylemek yanlış olurdu.[56]

Aradaki fark kolaylıkla görülür.

500'lük bir sermayenin ürününün değeri = $400_c + 100_v + 150_m = 650$ olsun; ayrıca 150_m de 75 kâr + 75 rant'a bölünüyor olsun. Gereksiz zorlukların önüne geçmek için, bu sermayenin ortalama bileşime sahip olduğunu, yani üretim fiyatı ile değerinin çakıştığını da varsayacağız; bu, söz konusu bireysel sermayenin ürününün, toplam sermayenin (bu ürünün büyüklüğüne karşılık gelen) bir kısmının ürünü olarak ele alınabileceği her durumda karşılaşılan bir çakışmadır.

Burada, değişir sermayeyle ölçülen ücretler öndelenmiş olan sermayenin %20'sini oluşturur; toplam sermaye üzerinden hesaplanan artık değerin oranı, %15'i kâr ve %15'i rant olmak üzere %30'dur. Metanın, içinde yeni eklenen emeğin nesnelleştiği toplam değer bileşeni, $100_v + 150_m = 250$'ye eşittir. Bunun büyüklüğü, ücret, kâr ve ranta ayrılmasından bağımsızdır. Bu parçaların kendi aralarındaki ilişkiden, para cinsin-

55 Değişmez sermaye parçasına eklenmiş olan değerin ücret, kâr ve ranta ayrılması söz konusu olduğunda, bunların değer parçaları olduğu apaçıktır. Kuşkusuz, bunları, bu değeri temsil eden dolaysız ürünün içinde, yani, belirli bir üretim alanındaki, örneğin iplikçilik alanındaki işçilerin ve kapitalistlerin üretmiş oldukları dolaysız ürünün, yani ipliğin içinde var oldukları bir şekilde düşünmek mümkündür. Ama gerçekte, bunlar, söz konusu ürün tarafından, herhangi bir başka ürün, maddi servetin aynı değerdeki herhangi bir başka bileşeni tarafından temsil edildiklerinden daha çok ya da daha az temsil edilmez. Ve ne de olsa ücretler pratikte parayla, yani saf değer ifadeleriyle ödenir; faiz ve rant için de aynı şey geçerlidir. Kapitalist için ürününün saf değer ifadesine dönüşmesi gerçekten de çok önemlidir; bölüşümün kendisi bile bunu şart koşar. Bu değerlerin, üretimlerinden kaynaklandıkları aynı ürüne, aynı metaya yeniden mi dönüştürüldüğü, işçinin doğrudan doğruya kendisinin ürettiği ürünün bir kısmını geri mi satın aldığı, yoksa, başkalarına ait ve başka türde olan emeğin ürününü mü satın aldığı, konunun kendisiyle ilgisizdir. Bay Rodbertus bu hususta tümüyle boş yere heyecanlanıyor.

56 "Ham ürünlerin ve mamul metaların değerini düzenleyen aynı genel kuralın metallere de uygulanabileceğini belirtmek yeterli olacaktır; bunların değeri, ne kâr oranına, ne ücret haddine, ne de madenler için ödenen ranta bağlıdır; bu değer, metali elde etmek ve onu pazara getirmek için gerekli olan toplam emek miktarına bağlıdır." (Ricardo, "Princ.", chap. III, s. 77.)

den 100, diyelim 100 sterlin ödenmiş olan emek gücünün, 250 sterlinlik bir para miktarıyla temsil edilen bir emek miktarı sağlamış olduğunu görüyoruz. Buradan, işçinin, kendisi için harcadığı emeğin $1^1/_2$ katı kadar artık emek harcamış olduğunu görüyoruz. İş günü 10 saate eşit olsaydı, kendisi için 4 saat ve kapitalist için 6 saat çalışmış olurdu. Bu nedenle, işçinin 100 sterlin ödenmiş olan emeği, kendisini 250 sterlinlik bir parasal değerle ifade eder. 250 sterlinlik bu değer dışında, işçi ile kapitalist, kapitalist ile toprak sahibi arasında dağıtılacak olan hiçbir şey yoktur. Bu, 400'lük üretim araçlarının değerine yeni eklenmiş olan toplam değerdir. Bu nedenle, bu şekilde üretilmiş ve kendisinde nesnelleşmiş olan emeğin miktarıyla belirlenmiş olan 250'lik meta değeri, işçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin gelir biçiminde, yani ücret, kâr ve rant biçiminde bu değerden çekebilecekleri temettülerin sınırını oluşturur.

Aynı organik bileşime sahip olan, yani kullanılan canlı emek gücünün harekete geçirilen değişmez sermayesine oranı aynı olan bir sermaye, 400'lük değişmez sermayeyi harekete geçiren aynı emek gücü için 100 yerine 150 ödemek zorunda bırakılsın; ve ayrıca, kâr ile rant da, artık değer içinde farklı oranlarla bölünüyor olsun. 150 sterlinlik değişir sermayenin daha önce 100'lük sermayenin harekete geçirdiği emek niceliğiyle aynı emek niceliğini harekete geçirdiği varsayıldığından, yeni üretilen değer daha önce olduğu gibi 250 olurdu ve toplam ürünün değeri daha önce olduğu gibi 650'ye eşit olurdu, ama o zaman şunu elde ederdik: $400_c + 150_v + 100_m$; ve bu 100_m, diyelim 45 kâr artı 55 rant'a ayrılırdı. Yeni üretilen toplam değerin ücret, kâr ve ranta bölünme oranı çok farklı olurdu; öndelenmiş olan toplam sermayenin büyüklüğü de, sadece aynı toplam emek niceliğini harekete geçirmesine rağmen, farklı olurdu. Ücretin öndelenmiş sermayeye oranı %$27^3/_{11}$, kârınki %$8^2/_{11}$, rantınki %10 olurdu; dolayısıyla, toplam artık değer %18'den biraz fazla olurdu.

Ücret artışı nedeniyle toplam emeğin karşılığı ödenmemiş kısmı ve dolayısıyla artık değer değişirdi. İşçi, on saatlik iş gününde 6 saat kendisi için ve 4 saat kapitalist için çalışırdı. Kâr ile rant oranları da farklı olur, azalan artık değer kapitalist ile toprak sahibi arasında farklı bir oranla bölüşülürdü. Son olarak, değişmez sermayenin değeri değişmeden kaldığından ve öndelenmiş olan değişir sermayenin değeri yükseldiğinden, azalan artık değer kendisini daha da azalmış bir (burada toplam artık değerin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranı anlamına gelen) brüt kâr oranıyla ifade ederdi.

Ücret değerindeki, kâr oranındaki, rant oranındaki değişim, bu kısımların oranlarını düzenleyen yasaların etkisi ne olursa olsun, sadece, yeni yaratılmış olan 250'lik meta değerinin koyduğu sınırlar içinde

değişebilirdi. Sadece, rantın bir tekel fiyatına dayanması durumunda, bir istisnayla karşılaşılabilirdi. Bu, yasada herhangi bir değişikliğe yol açmaz, yalnızca incelemeyi karmaşıklaştırırdı. Çünkü, bu durumda yalnızca ürünün kendisini ele alırsak, sadece artık değerin bölünmesi farklı olurdu; ama diğer metalar karşısındaki göreli değerini ele alırsak, tek farklılık, artık değerin bir kısmının bunlardan söz konusu özel metaya aktarılması olurdu.

Özetleyelim:

Ürünün Değeri	Yeni Değer	Artık Değer Oranı	Brüt Kâr Oranı
Birinci Durum: $400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	%150	%30
İkinci Durum: $400_c + 150_v + 100_m = 650$	250	% $66^2/_3$	%$18^2/_{11}$

Birincisi, artık değer, eski tutarına göre üçte bir oranında düşerek 150'den 100'e iniyor. Kâr oranı üçte birden biraz daha yüksek bir oranda, %30'dan %18'e düşüyor, çünkü azalan artık değerin büyümüş bir öndelenmiş toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekiyor. Ama kâr oranı, kesinlikle, artık değer oranıyla aynı oranda düşmüyor. Kâr oranı yalnızca $^{150}/_{500}$'den $^{100}/_{500}$'e ya da %30'dan %$18^2/_{11}$'e düşerken, artık değer oranı $^{150}/_{100}$'den $^{100}/_{150}$'ye, yani %150'den %$66^2/_3$'e düşüyor. Yani, kâr oranı, oransal olarak, artık değer kütlesinden daha çok, ama artık değer oranından daha az düşüyor. Ayrıca, eskisiyle aynı emek niceliği kullanıldığında, öndelenmiş olan sermayenin, değişir bileşenindeki artış nedeniyle büyümüş olmasına rağmen, ürünlerin hem değerlerinin hem de kütlelerinin aynı kaldığı görülüyor. Kuşkusuz, öndelenmiş olan sermayenin bu büyümesi, yeni bir iş kuran bir kapitaliste kendisini fazlasıyla hissettirirdi. Ama yeniden üretimin bütünü ele alındığında, değişir sermayenin büyümesi, yeni eklenen emek tarafından yeni yaratılan değerin daha büyük bir kısmının artık değer ve artık ürün yerine ücrete ve dolayısıyla ilkin değişir sermayeye dönüşmesinden başka bir anlama gelmez. Yani, ürünün değeri aynı kalır, çünkü, bir yandan 400'e eşit olan değişmez sermaye değeriyle, diğer yandan yeni eklenen emeği temsil eden 250 sayısıyla sınırlanmıştır. Ama ikisi de değişmeden kalmıştır. Bu ürün, yine değişmez sermayeye eklenmesi durumunda, daha önce olduğu gibi, aynı değer büyüklüğüyle eşit miktardaki kullanım değerlerini temsil ederdi; yani, aynı değişmez sermaye ögeleri kütlesi aynı değeri korurdu. Ücret, işçi kendi emeğinin daha büyük bir kısmını elde ettiği için değil, emeğin üretkenliğinin azalması nedeniyle kendi emeğinin daha büyük bir kısmını elde ettiği için yükselseydi durum farklılaşırdı. Bu durumda, aynı (karşılığı ödenmiş artı karşılığı ödenmemiş) emeği

temsil eden toplam değer aynı kalırdı; ama bu emek kütlesini temsil eden ürün kütlesi azalır, yani ürünün her bir özdeş parçasının fiyatı, her bir parça daha büyük bir emek niceliğini temsil ettiğinden, yükselirdi. Yükselmiş olan 150'lik ücret, daha önce 100'lük ücretin temsil ettiği ürün niceliğini temsil etmezdi; azalmış olan 100'lük artık değer, daha önce 100'le temsil edilen ürünün $^{2}/_{3}$'ünü, kullanım değerleri kütlesinin %66$^{2}/_{3}$'ünü temsil ederdi. Bu durumda, söz konusu ürünün değişmez sermayeye dâhil olması ölçüsünde, değişmez sermaye de pahalılaşırdı. Ama bu, ücret yükselişinin sonucu olmaz, aksine, ücret yükselişi, metanın pahalılaşmasının sonucu ve aynı emek niceliğinin üretkenliğinin azalmasının sonucu olurdu. Burada, ücret yükselişinin ürünü pahalılaştırmış olduğu görüntüsü ortaya çıkar; ama burada, ücret yükselişi, neden değil, meta değerindeki, emek üretkenliğinin azalmasından kaynaklanan bir değişmenin sonucudur.

Buna karşılık, diğer koşullar aynı kalırken, yani kullanılan aynı emek miktarı daha önce olduğu gibi 250'yle temsil edilirken, bunun tarafından kullanılan üretim araçlarının değeri yükselseydi ya da düşseydi, aynı ürün kütlesi aynı büyüklükteki bir yükselmeye ya da düşmeye maruz kalırdı. $450_c + 100_v + 150_m$, 700'e eşit olan bir ürün değeri verir; buna karşılık, $350_c + 100_v + 150_m$, geçmişteki değeri 650 olan aynı ürün kütlesinin değeri olarak yalnızca 600'ü verir. Demek ki, aynı emek miktarıyla harekete geçirilen öndelenmiş sermaye büyür ya da küçülürse, öndelenmiş sermayenin artması ya da azalması değişmez sermaye parçasının değer büyüklüğündeki bir değişmeden kaynaklanıyorsa, diğer koşullar aynı kalırken, ürünün değeri yükselir ya da düşer. Buna karşılık, öndelenmiş sermayenin artışı ya da azalması, emeğin üretici gücü aynı kalırken değişir sermaye parçasının değer büyüklüğünün değişmesinden kaynaklanıyorsa, ürünün değeri değişmeden kalır. Değişmez sermaye söz konusu olduğunda, bunun değerinin artışı ya da azalması herhangi bir zıt yönlü hareketle dengelenmez. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, emek üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılırsa, bunun değerinin artması ya da azalması, artık değerdeki ters yönlü hareketle, değişir sermaye değeri artı artık değerin, yani emek tarafından üretim araçlarına yeni eklenen ve ürünle birlikte yeni ortaya çıkan değerin değişmeden kalacağı şekilde dengelenir.

Buna karşılık, değişir sermaye değerinin ya da ücret değerinin artması ya da azalması, metaların pahalılaşmasının ya da ucuzlamasının, yani bu sermaye yatırımında kullanılan emeğin üretkenliğinin azalmasının ya da yükselmesinin sonucuysa, bu, ürünün değerini etkiler. Ama burada, ücretin yükselmesi ya da düşmesi, neden değil, sadece sonuçtur.

Ama, yukarıdaki örnekte, değişmez sermaye aynı (= 400_c) kalırken $100_v + 150_m$'nin $150_v + 100_m$ hâline gelmesinin, yani değişir sermayenin artmasının nedeni, bu üretim dalındaki, örneğin pamuk iplikçiliğindeki emeğin üretici gücünün değil, örneğin işçinin besin maddelerini sağlayan tarımdaki emeğin üretici gücünün azalması, yani söz konusu besin maddelerinin pahalılaşması olsaydı, ürünün değeri değişmeden kalırdı. 650'lik değer, daha önce olduğu gibi aynı pamuk ipliği kütlesiyle temsil edilirdi.

Açıklananlardan şu sonuçlar da çıkar: Değişmez sermaye harcamasındaki azalmanın nedeni, ürünleri işçinin tüketimine dâhil olan üretim dallarındaki tasarruflar vb. olsaydı, bu, tıpkı kullanılan emeğin kendisinin üretkenliğinin doğrudan doğruya artması durumunda olacağı gibi, ücretteki (işçinin geçim araçlarının ucuzlamasından kaynaklanan) bir azalmaya ve dolayısıyla artık değerin büyümesine yol açabilirdi; böylece, kâr oranı burada iki nedenle, yani birincisi, değişmez sermayenin değeri azaldığından, ve ikincisi, artık değer arttığından, büyürdü. Artık değerin kâra dönüşümünü ele alırken, orada artık değer oranındaki değişimlerden bağımsız olarak kâr oranındaki dalgalanmaları incelememiz gerektiğinden, ücretin düşmediğini, değişmeden kaldığını varsaymıştık. Ayrıca orada geliştirilmiş olan yasalar geneldir ve ürünleri işçinin tüketimine dâhil olmayan, dolayısıyla ürünlerindeki değer değişimleri ücret üzerinde etkide bulunmayan sermaye yatırımları için de geçerlidir.

Demek ki, üretim araçlarına ya da değişmez sermaye parçasına yeni eklenen emek aracılığıyla her yıl yeni eklenen değerin farklı gelir biçimlerine (ücret, kâr ve rant) bölünmesi ve ayrışması, değerin kendisinin sınırları üzerinde, bu farklı kategorilere dağılan değer tutarı üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz; tıpkı, tek tek parçaların kendi aralarındaki orandaki bir değişmenin, onların toplamı üzerinde, bu verili değer büyüklüğü üzerinde hiçbir değişikliğe yol açamayacağı örneğinde olduğu gibi. İster 50 + 50 şeklinde, ister 20 + 70 + 10 şeklinde, isterse 40 + 30 + 30 şeklinde bölünsün, verili olan 100 sayısı her zaman aynı kalır. Ürünün, bu gelirlere ayrılan değer parçası, tıpkı sermayenin değişmez değer parçası gibi, metaların değeriyle, yani her seferinde onlarda nesnelleşen emeğin niceliğiyle belirlenir. Dolayısıyla, birincisi, metaların, ücret, kâr ve ranta ayrılan değer kütlesi, yani, bu metaların değer parçalarının toplamının mutlak sınırı verilidir. İkincisi, tek tek kategorilerin kendileri söz konusu olduğunda, bunların ortalama ve düzenleyici sınırları da verilidir. Bu kategorilerin sınırlanmasının temelini ücret oluşturur.

Ücret, bir tarafta, bir doğa yasası tarafından düzenlenir; onun en alt sınırı, işçinin emek gücünü korumak ve yeniden üretmek için satın almak zorunda olduğu geçim araçlarının fiziksel en alt düzeyiyle, yani, metaların belirli bir niceliğiyle belirlenir. Bu metaların değeri, yeniden üretimlerinin gerektirdiği emek-zamanla, yani, üretim araçlarına yeni eklenen emeğin ya da iş gününün, işçi tarafından, söz konusu zorunlu geçim araçlarının değeri için bir eş değer üretmek ve yeniden üretmek için gereksinim duyulan kısmıyla belirlenir. Örneğin, işçinin ortalama günlük geçim araçları değerleri açısından 6 saatlik bir ortalama emeğe eşitse, ortalama olarak iş gününün 6 saati boyunca kendisi için çalışmak zorundadır. Emek gücünün gerçek değeri bu fiziksel en alt düzeyden sapar; toplumsal gelişmenin iklimine ve durumuna bağlı olarak farklılaşır; sadece fiziksel gereksinimlere değil, aynı zamanda, ikinci bir doğa hâline gelen tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinimlere bağlıdır. Ama her ülkenin her bir verili döneminde, bu düzenleyici ortalama ücret, verili bir büyüklüktür. Böylece tüm diğer gelirlerin değeri bir sınıra sahip olur. Bu son değer, her zaman şuna eşittir: toplam iş gününün (bu, burada ortalama iş günüyle çakışır, çünkü toplumsal toplam sermaye tarafından harekete geçirilen toplam emek kütlesini kapsar) cisimleştiği değer, eksi, bu değerin ücrette cisimleşen kısmı. Dolayısıyla, bunun sınırını, karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden değerin sınırı, yani karşılığı ödenmemiş olan bu emeğin niceliği belirler. İş gününün, işçi tarafından, kendi ücretinin değerinin yeniden üretimi için gereksinim duyulan kısmının son sınırı, onun ücretinin fiziksel en alt düzeyiyse, iş gününün, artık emeği temsil eden diğer kısmının, yani artık değeri ifade eden değer parçasının sınırı da, iş gününün fiziksel en üst düzeyidir, yani, işçinin, kendi emek gücünü korur ve yeniden üretirken sağlayabileceği günlük emek-zamanın toplam niceliğidir. Şimdiki incelememizde, yıllık olarak yeni eklenen toplam emeği temsil eden değerin bölüşümüyle ilgilendiğimizden, iş günü burada değişmez bir büyüklük olarak ele alınabilir ve fiziksel en üst düzeyinden ne kadar çok ya da az saptığından bağımsız bir şekilde böylesi bir büyüklük olduğu varsayılıyor. Demek ki, artık değeri oluşturan ve kâr ile toprak rantına ayrışan değer parçasının mutlak sınırı verilidir; bu değer parçası, iş gününün karşılığı ödenmiş kısmını aşan bir fazla olan karşılığı ödenmemiş kısmıyla, yani, toplam ürünün, içinde bu artık değerin kendisini gerçekleştirdiği değer parçasıyla belirlenir. Benim yapmış olduğum gibi, sınırları bu şekilde belirlenmiş olan ve öndelenmiş olan toplam sermaye üzerinden hesaplanan artık değere kâr dersek, bu kâr, mutlak büyüklüğü açısından ele alındığında, artık değere eşittir, yani, bunun sınırları, tıpkı artık değerin sınırları gibi, ya-

salarla belirlenir. Ama kâr oranının yüksekliği de, aynı şekilde, metaların değeriyle belirlenen belirli sınırların içinde kalır. Kâr oranı, toplam artık değerin, üretime öndelenmiş olan toplumsal toplam sermayeye oranıdır. Bu sermaye 500'e (istenirse 500 milyona) ve artık değer 100'e eşitse, kâr oranının mutlak sınırı %20 olur. Toplumsal kârın, farklı üretim alanlarına yatırılmış olan sermayeler arasında bu orana göre dağılması, metaların üretim fiyatlarından sapan değerler yaratır; bunlar, gerçekten düzenleyici olan ortalama piyasa fiyatlarıdır. Ama sapma, ne fiyatların değerlerle belirlenmesini ne de kârın yasalarla belirlenen sınırlarını ortadan kaldırır. Bir metanın değerinin onun içinde tüketilmiş olan sermaye ile onun içinde saklı bulunan artık değerinin toplamına eşit olması yerine, şimdi, onun üretim fiyatı, onun içinde tüketilmiş olan sermaye (k) ile bu sermayenin payına genel kâr oranı nedeniyle düşen artık değere (yani, örneğin, onun üretimi için öndelenmiş olan hem tüketilmiş hem de sadece kullanılmış sermaye üzerinden %20) eşittir. Ne var ki, %20'lik bu ek miktarın kendisi, toplumsal toplam sermayenin ürettiği artık değerle ve onun sermayenin değerine oranıyla belirlenir; ve bu nedenle, %10 ya da %100 değil, %20'dir. Demek ki, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi, kârın sınırlarını ortadan kaldırmaz; sadece, toplumsal sermayeyi oluşturan tek tek sermayeler arasındaki dağılımını değiştirir; kârı, bu toplam sermaye içinde oluşturdukları değer parçalarıyla orantılı olarak eşit bir şekilde dağıtır. Piyasa fiyatları bu düzenleyici üretim fiyatlarının üzerine yükselir ve altına düşer, ama bu dalgalanmalar birbirlerini götürür. Görece uzun bir dönemin fiyat listeleri incelenir ve bu yapılırken metaların gerçek değerinin emeğin üretici gücündeki bir değişim nedeniyle değiştiği durumlar ve aynı zamanda doğal ya da toplumsal kazaların üretim sürecinde bozulmalara yol açtığı durumlar bir yana bırakılırsa, birincisi, sapmaların görece dar sınırlar içinde kalması ve ikincisi bunların karşılıklı olarak dengelenmesindeki düzenlilik şaşırtıcı bulunacaktır. Quételet'nin toplumsal görüngüler için var olduğunu gösterdiği düzenleyici ortalamaların egemenliğinin burada da var olduğu görülecektir. Meta değerlerinin üretim fiyatlarına eşitlenmesi engellerle karşılaşmazsa, rant, farklılık rantından ibaret olur, yani, düzenleyici üretim fiyatlarının kapitalistlerin bir kısmına vereceği ve şimdi toprak sahibi tarafından mülk edinilen artık kârların eşitlenmesiyle sınırlı kalır. Demek ki, burada, rantın belirli olan değer sınırı, bireysel kâr oranlarındaki, üretim fiyatlarının genel kâr oranıyla düzenlenmesinin yol açtığı sapmalardır. Toprak mülkiyeti, meta değerlerinin üretim fiyatlarına eşitlenmesinin önüne engeller çıkarır ve mutlak rant edinirse, bu mutlak rant, toprak ürünlerinin değerinin onların üretim fiyatını aşan kısmıyla,

yani, içerdikleri artık değerin, genel kâr oranı aracılığıyla sermayelerin payına düşen kâr oranını aşan kısmıyla sınırlanır. O zaman, bu fark, (daha önce olduğu gibi, sadece, verili olan ve metaların içerdiği artık değerin belirli bir kısmını oluşturan) rantın sınırını oluşturur.

Son olarak, artık değerin farklı üretim alanlarında ortalama kâra eşitlenmesinin önüne, yapay ya da doğal tekellerin ve özel olarak da toprak mülkiyeti tekelinin oluşturduğu engeller çıksa, ve böylece, tekelin etkide bulunduğu metaların üretim fiyatının ve değerinin üzerine çıkan bir tekel fiyatı mümkün hâle gelse, bu, metaların değeriyle belirlenen sınırları ortadan kaldırmazdı. Belirli metaların tekel fiyatları, sadece, diğer meta üreticilerinin kârının bir kısmını tekel fiyatına sahip olan metalara aktarırdı. Dolaylı olarak, artık değerin farklı üretim alanları arasındaki dağılımında yerel bir bozulma ortaya çıkardı, ama bu bozulma, artık değerin sınırını değiştirmezdi. Tekel fiyatına sahip olan meta, işçinin zorunlu tüketimine dâhil olsaydı, işçiye daha önce olduğu gibi emek gücünün değerinin ödenmesi durumunda, bu meta ücreti yükseltir ve bu yolla artık değeri azaltırdı. Ücreti emek gücü değerinin altına da indirebilirdi; ama bunu, yalnızca, emek gücü değerinin kendi fiziksel en alt sınırının üzerinde olması ölçüsünde yapabilirdi. Bu durumda, tekel fiyatı, gerçek ücretten (yani işçinin aynı emek kütlesiyle elde ettiği kullanım değerleri kütlesinden) ve diğer kapitalistlerin kârından kesinti yapılarak ödenirdi. Tekel fiyatının, meta fiyatlarının normal düzenlenmesi üzerindeki etkisinin sınırları kesin bir şekilde belirli ve tam olarak hesaplanabilir olurdu.

Dolayısıyla, metaların yeni eklenen ve genel olarak gelire ayrıştırılabilir olan değerinin bölünmesi nasıl verili ve düzenleyici sınırlarını gerekli emek ile artık emek, ücret ile artık değer arasındaki ilişkide buluyorsa, artık değerin kendisinin kâr ile toprak rantına bölünmesi de, verili ve düzenleyici sınırlarını, kâr oranının eşitlenmesini düzenleyen yasalarda bulur. Faiz ile girişimci kazancına bölünme söz konusu olduğunda, ortalama kârın kendisi, bir arada ele alındıklarında, her ikisinin sınırını oluşturur. Bunların parçalarını oluşturacakları ve parçalarını oluşturabilecekleri tek değer büyüklüğü olan verili değer büyüklüğünü ortalama kâr sağlar. Burada bu bölünmenin kesin oranı rastlantısaldır, yani tümüyle rekabet ilişkileri tarafından belirlenir. Başka durumlarda, arz ile talebin denkleşmesi, piyasa fiyatlarının düzenleyici ortalama fiyatlardan sapmalarının ortadan kalkmasıyla, yani rekabetin etkisinin ortadan kalkmasıyla aynı anlama gelirken, rekabet burada tek başına belirleyici olan etmendir. Ama neden? Çünkü, aynı üretim etmeni, yani sermaye, artık değerin kendisine düşen kısmını aynı üretim etmeninin iki sahibi arasında bölüştürmek zorundadır. Ama burada ortalama kârın bölüşül-

mesi konusunda yasalarla belirlenmiş belirli bir sınırın var olmaması, meta değerinin bir kısmı olarak onun sınırını ortadan kaldırmaz; tıpkı, bir işletmenin farklı dışsal koşulların etkisi altındaki iki *associé*'sinin [ortağının] kârı eşit olmayan bir şekilde paylaşmalarının söz konusu kârın herhangi bir şekilde etkilememesi örneğinde olduğu gibi.

Demek ki, meta değerinin, üretim araçlarının değerine yeni eklenen emeği temsil eden kısmının, gelirler biçiminde birbirlerinden bağımsız şekiller alan farklı kısımlara ayrılması, hiçbir şekilde, ücret, kâr ve rantın, (bu üç kısma ayrılan başlangıçtaki birliğin, değişmez değer parçasının çıkarılmasından sonra geriye kalan meta değeri olmayacağı ve tersine, bu üç kısmın her birinin fiyatının bağımsız bir şekilde belirleneceği ve metanın fiyatının ancak bu üç bağımsız büyüklüğün toplanmasından sonra ortaya çıkacağı şekilde) bileşimleri ya da toplamları metaların düzenleyici fiyatlarına (*natural price*, *prix nécessaire* [doğal fiyat, gerekli fiyat]) kaynaklık eden kurucu ögeler olarak ele alınabileceği anlamına gelmez. Gerçekte, ücret, kâr ve rantın karşılıklı göreli büyüklükleri ne olursa olsun, meta değeri, bu üçünün toplam değerlerinin tümüne eşit olan ve bunlardan önce gelen büyüklüktür. Yukarıdaki yanlış görüşe göreyse, ücret, kâr ve rant, toplam büyüklükleri meta değerinin büyüklüğünü üreten, sınırlandıran ve belirleyen bağımsız değer büyüklükleridir.

İlk olarak, ücret, kâr ve rant, metaların fiyatını oluşturuyorsa, bunun, hem meta değerinin değişmez kısmı için, hem de değişir sermayeyi ve artık değeri temsil eden diğer kısım için geçerli olacağı açıktır. Dolayısıyla, bu değişmez kısım burada tümüyle göz ardı edilebilir, çünkü onu oluşturan metaların değeri de, aynı şekilde, ücret, kâr ve rant değerlerinin toplamına eşit olurdu. Çünkü, daha önce belirtilmiş olduğu üzere, bu görüş, bu tür bir değişmez değer parçasının varlığını da inkâr eder.

Ayrıca, burada her tür değer kavramının ortadan kalktığı da açıktır. Geriye yalnızca, emek gücü, sermaye ve toprak sahiplerine belirli bir miktarda para ödenmesi anlamındaki fiyat düşüncesi kalır. Ama para nedir? Para, bir şey değil, değerin belirli bir biçimidir; dolayısıyla, değerin var olmasını şart koşar. Yani, söylemek istediğimiz şey, belirli bir miktarda altının ya da gümüşün söz konusu üretim ögeleri için ödeniyor ya da bunların kafamızda bu miktarla eşitleniyor olduğudur. Ama altın ve gümüşün kendileri tüm diğer metalar gibi metalardır (ve bunu bilmek aydınlanmış iktisatçıyı gururlandırır). Dolayısıyla, altın ve gümüşün fiyatı da ücret, kâr ve rantla belirlenir. Demek ki, ücret, kâr ve rantı, bunları belirli bir altın ve gümüş niceliğine eşitleyerek belirleyemeyiz, çünkü, öncelikle, ücret, kâr ve rantın değerlerinin takdir edilmesini sağlayacak eş değer olarak bu altın ve gümüşün değerinin, tam da ücret, kâr ve rant

tarafından, altın ve gümüşten bağımsız bir şekilde, yani her tür metanın değerinden bağımsız bir şekilde belirlenmesi gerekir; ne de olsa, her tür metanın değeri bu üçünün ürünüdür. Dolayısıyla, ücret, kâr ve rantın değerinin, bunların belirli bir altın ve gümüş niceliğine eşit olmasında olduğunu söylemek, sadece, bunların belirli bir ücret, kâr ve rant niceliğine eşit olduğunu söylemek anlamına gelirdi.

İlk olarak ücret üzerinde duralım. Çünkü, bu görüş söz konusu olduğunda da, emekten hareket etmek gerekir. Peki, emek gücünün düzenleyici fiyatı, yani onun piyasa fiyatlarının çevresinde salınım yaptığı fiyat nasıl belirlenir?

Diyelim ki, emek gücü arz ve talebiyle. Ama ne tür bir emek gücü talebi söz konusu? Sermayenin emek gücü talebi. Demek ki, emek talebi, sermaye arzına eşittir. Sermaye arzından söz edebilmek için, her şeyden önce, sermayenin ne olduğunu bilmek zorundayız. Sermaye nelerden oluşur? Onun en basit görünümünü alalım: paradan ve metalardan. Ama para, sadece, metanın bir biçimidir. Demek ki metalardan. Ama metaların değeri, varsayım gereği, ilk olarak, onları üreten emeğin fiyatıyla, yani ücretle belirlenir. Burada ücretin varlığı bir ön şart olarak kabul edilir ve ücret, metaların fiyatının kurucu ögesi sayılır. Bu fiyatın şimdi sunulan emeğin sermayeye oranıyla belirlenmesi gerekiyor. Sermayenin kendisinin fiyatı, onu oluşturan metaların fiyatına eşittir. Sermayenin emek talebi, sermaye arzına eşittir. Ve sermaye arzı verili fiyattaki bir meta toplamının arzına eşittir; ve bu fiyat ilk olarak emeğin fiyatıyla düzenlenir; ve emeğin fiyatı da, meta fiyatının, emeği karşılığında işçiye bırakılan değişir sermayeyi oluşturan kısmına eşittir; ve metaların, bu değişir sermayeyi oluşturan fiyatı da, ilk olarak, emeğin fiyatıyla belirlenir, çünkü ücret, kâr ve rantın fiyatlarıyla belirlenir. Demek ki, ücreti belirlemek için sermayenin varlığından hareket edemeyiz, çünkü sermayenin kendisinin değeri kısmen ücretle belirlenir.

Bunun dışında, işin içine rekabetin sokulması hiçbir işimize yaramaz. Rekabet, emeğin piyasa fiyatını yükseltir ya da düşürür. Ama emek arz ve talebinin dengede olduğunu kabul edelim. O zaman ücret nasıl belirlenir? Rekabet yoluyla. Ama biraz önce rekabetin belirleyici olmaktan çıktığı, onun iki karşıt kuvvetinin dengeye kavuşması yoluyla etkisini yitirdiği varsayıldı. Oysa biz, tam da ücretin doğal fiyatını, yani emeğin, rekabet tarafından düzenlenmek yerine onu düzenleyen fiyatını bulmak istiyoruz.

Geriye, emeğin gerekli fiyatını işçinin zorunlu geçim araçlarıyla belirlemekten başka yapacak bir şey kalmıyor. Ama bu geçim araçları, bir fiyatları bulunan metalardır. Yani, emeğin fiyatı zorunlu geçim araçlarının

fiyatıyla belirlenir ve tüm diğer metalar için olduğu gibi geçim araçlarının fiyatı da, ilk olarak, emeğin fiyatıyla belirlenir. Dolayısıyla, emeğin, geçim araçlarının fiyatıyla belirlenen fiyatı, emeğin fiyatıyla belirlenir. Emeğin fiyatı kendi kendisiyle belirlenir. Bir başka deyişle, emeğin fiyatının nasıl belirlendiğini bilmiyoruz. Zaten, burada emeğin bir fiyata sahip olmasının nedeni, meta sayılmasıdır. Dolayısıyla, emeğin fiyatından söz edebilmek için, genel olarak fiyatın ne olduğunu bilmek zorundayız. Ama genel olarak fiyatın ne olduğunu bu yolla hiç öğrenemeyiz.

Yine de, emeğin gerekli fiyatının bu mutluluk verici şekilde belirlendiğini varsayalım. Peki, meta fiyatının ikinci ögesini oluşturan ortalama kâr, yani normal koşullar altındaki her bir sermayenin kârı nasıl belirlenir? Ortalama kâr, bir ortalama kâr oranıyla belirlenmiş olmak zorundadır; bu ortalama kâr oranı nasıl belirlenir? Kapitalistler arasındaki rekabetle mi? Ama söz konusu rekabetin kendisi bile, kârın var olmasını şart koşar. İster aynı üretim dalında isterse farklı üretim dallarında olsun, farklı kâr oranlarının ve dolayısıyla farklı kârların bulunmasını şart koşar. Rekabet, sadece, metaların fiyatları üzerinde etkide bulunduğu kadarıyla, kâr oranı üzerinde etkide bulunabilir. Rekabet, sadece, aynı üretim alanındaki üreticilerin metalarını aynı fiyatlarla satmalarına ve farklı üretim alanlarındaki üreticilerin, metalarını, onlara aynı kârı, yani, öncesinde kısmen ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan aynı oransal eki getiren fiyatlarla satmalarına yol açabilir. Bu nedenle, rekabet, sadece, kâr oranındaki eşitsizlikleri giderebilir. Eşit olmayan kâr oranlarının eşitlenebilmesi için, meta fiyatının ögesi olarak kâr, öncesinde elde bulunmak zorundadır. Rekabet onu yaratmaz. Rekabet, kârın düzeyini yükseltir ya da düşürür, ama eşitlenme gerçekleştiğinde ortaya çıkan düzeyi yaratmaz. Ve, bir gerekli kâr oranından söz ederken, tam da, rekabetin hareketlerinden bağımsız olan ve rekabeti düzenleyen kâr oranını bilmek istiyoruz. Ortalama kâr oranı, birbirleriyle rekabet hâlindeki kapitalistlerin kuvvetleri dengeye ulaştığında ortaya çıkar. Rekabet, bu dengeyi oluşturabilir, ama bu dengeyle birlikte ortaya çıkan kâr oranını oluşturamaz. Denge oluşturulduğunda, genel kâr oranı neden %10 ya da %20 ya da %100'dür? Rekabet nedeniyle. Ama tersine, rekabet, %10'dan ya da %20'den ya da %100'den sapmaları üretmiş olan nedenleri ortadan kaldırmıştır. Her sermayenin kendi büyüklüğüyle orantılı olarak aynı kârı getirmesini sağlayan bir meta fiyatına yol açmıştır. Ama bu kârın kendisinin büyüklüğü rekabetten bağımsızdır. Rekabet, sadece, tüm sapmaları tekrar tekrar bu büyüklüğe indirger. Bir kişi bir başkasıyla rekabet eder ve rekabet onu metasını diğerininkiyle aynı fiyata satmaya zorlar. Ama bu fiyat neden 10 ya da 20 ya da 100'dür?

Dolayısıyla, geriye, kâr oranını ve dolayısıyla kârı, şu ana dek ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan ve kavranamaz bir şekilde belirlenmiş olan bir ek olarak açıklamaktan başka bir yol kalmıyor. Rekabetin bize söylediği tek şey, bu kâr oranının verili bir büyüklük olmak zorunda olduğudur. Ama bunu daha önce de, genel kâr oranından ve kârın"gerekli fiyat"ından söz ederken biliyorduk.

Bu saçma süreci toprak rantı için yeni baştan işletmek tümüyle gereksiz. Bu sürecin, az çok tutarlı bir şekilde işletilmesi durumunda, kârın ve rantın, sadece, ilk olarak ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan ve kavranamaz yasalarla belirlenen ekler olarak görünmesine yol açacağı, bunu yapmadan da görülebiliyor. Kısacası, rekabet, iktisatçıların tüm anlamsızlıklarını açıklama görevini üstlenmek zorundadır; oysa tersine, iktisatçıların rekabeti açıklamaları gerekiyordu.

Kârın ve rantın, dolaşımın yarattığı, yani satıştan kaynaklanan fiyat bileşenleri olduğu fantezisi burada bir yana bırakılırsa (ve dolaşım hiçbir zaman daha önce kendisine verilmemiş olan bir şeyi veremez), konu basitçe şuna varır:

Metanın ücretle belirlenen fiyatı 100'e eşit; buna eklenen kâr oranı ücretin %10'u kadar ve rant ücretin %15'i kadar olsun. Bu durumda metanın ücret, kâr ve rant toplamıyla belirlenen fiyatı 125'e eşit olur. 25'lik bu ek, metanın satışından kaynaklanamaz. Çünkü, birbirlerine satış yapan herkes, kendileri için maliyetleri 100'lük ücret olan metaları 125'e satar; bu da, hepsinin 100'e satmasıyla tam olarak aynı şeydir. Demek ki, işlemin dolaşım sürecinden bağımsız bir şekilde ele alınması gerekir.

Üçünün şimdiki fiyatı 125 olan metayı paylaşması durumunda (ve kapitalistin önce 125'e satıp sonra işçiye 100, kendisine 10 ve toprak rantiyesine 15 ödemesi herhangi bir değişikliğe yol açmaz), işçi değerin ve ürünün $^{4}/_{5}$'ini (= 100) elde eder. Kapitalist değerin ve ürünün $^{2}/_{25}$'ini, toprak rantiyesi $^{3}/_{25}$'ini elde eder. Kapitalist, 100 yerine 125'e sattığından, işçiye ürünün yalnızca onun emeğini temsil eden $^{4}/_{5}$'ini verir. Yani, işçiye 80 vermiş ve 20'yi kendisinde tutmuş olsaydı ve bunun 8'i onun ve 12'si rantiyenin payına düşmüş olsaydı tam olarak aynı şey olurdu. Bu durumda metayı değerine satmış olurdu, çünkü fiyata yapılan eklemeler, varsayım gereği ücretin değeriyle belirlenen meta değerinden bağımsız olan artışları temsil eder. Dolambaçlı bir yolla ortaya çıkan sonuç, bu düşünceye göre,"ücret" sözcüğünün, yani burada 100'ün, ürünün değerine eşit olduğu, bir başka deyişle söz konusu belirli emek niceliğini temsil eden para tutarına eşit olduğu; ama bu değerin de gerçek ücretten farklı olduğu ve bu nedenle bir artık bıraktığıdır. Sadece, burada bu artık nominal fiyat artışıyla ortaya çıkarılmaktadır. Yani, ücret 100 yerine 110'a

eşit olsaydı, kâr 11'e ve toprak rantı $16^1/_2$'ye, dolayısıyla da metanın fiyatı $137^1/_2$'ye eşit olmak zorunda olurdu. Bu, oranları aynı bırakırdı. Ama bölünme her zaman ücrete nominal olarak belirli yüzdelerin eklenmesi yoluyla elde edileceğinden, fiyat, ücretle birlikte yükselir ve düşerdi. Ücret burada önce metanın değerine eşit kabul edilir ve ardından yine ondan ayrılır. Ama gerçekte, anlamsız bir dolambaçlı yolla varılan sonuç, metanın değerinin onun içerdiği emek niceliğiyle, ama ücretin değerinin zorunlu geçim araçlarının fiyatıyla belirlendiği ve değerin ücreti aşan kısmının kâr ile rantı oluşturduğudur.

Metaların değerlerinin, üretimlerinde tüketilen üretim araçlarının değerinin çıkarılmasından sonra geriye kalan, verili, meta-ürün aracılığıyla nesnelleşmiş olan emek niceliğiyle belirlenen değer kütlesinin, ücret, kâr ve toprak rantı olarak bağımsız ve birbirleriyle ilişkisiz gelir biçimleri şeklini alan üç bileşene ayrılması, kapitalist üretimin gün ışığındaki yüzeyinde ve dolayısıyla onun içinde hapsolmuş bulunan yürütücülerinin düşüncelerinde kendisini çarpık bir şekilde gösterir.

Herhangi bir metanın toplam değeri, 200'ü onun üretiminde tüketilen üretim araçlarının ya da değişmez sermaye ögelerinin değeri olmak üzere, 300'e eşit olsun. Dolayısıyla, geriye, bu metaya onun üretim sürecinde eklenen yeni değer tutarı olarak 100 kalır. 100'lük bu yeni değer, üç gelir biçimine bölünebilecek şekilde elde bulunanların tamamıdır. Ücret = x, kâr = y, toprak rantı = z dersek, örneğimizde, x + y + z toplamı her zaman 100'e eşit olacaktır. Ama hem sanayicilerin, tüccarların ve bankerlerin hem de bayağı iktisatçıların zihinlerinde durum çok farklıdır. Onlara göre, verili olan şey, metanın, onun üretimi sırasında tüketilmiş olan üretim araçlarının çıkarılmasından sonraki, 100'e eşit olan ve x, y ve z'ye ayrılan değeri değildir. Bunun yerine, metanın fiyatı, basitçe, ücretin, kârın ve rantın, metanın değerinden ve birbirlerinden bağımsız olarak belirlenen değer büyüklüklerinden oluşur; burada, x, y ve z'nin her biri, kendi başına, bağımsız olarak verilidir ve belirlenmiştir, ve metanın kendisinin değer büyüklüğü, ancak, onun bu değer oluşturucularının toplanması yoluyla, söz konusu büyüklüklerin 100'den küçük ya da büyük olabilecek olan toplamıyla ortaya çıkar. Bu karışıklık kaçınılmazdır, çünkü:

Birincisi, Metanın değer bileşenleri birbirlerinin karşısına bağımsız gelirler olarak çıkar ve bunlar, bu tür gelirler olarak, birbirlerinden çok farklı olan üretim etmenleriyle, yani emekle, sermayeyle ve toprakla ilişkilidir ve bu nedenle de onlardan kaynaklanıyor gibi görünürler. Emek gücü mülkiyeti, sermaye mülkiyeti ve toprak mülkiyeti, metaların bu farklı değer bileşenlerinin bunların sahiplerinin paylarına düşmesinin

ve bu nedenle onlar için gelirlere dönüşmesinin nedenidir. Ama değer, bir gelire dönüşümden kaynaklanmaz; aksine, gelire dönüştürülebilmesi, bu şekli alabilmesi için, öncesinde var olmak zorundadır. Bu üç parçanın birbirlerine göre büyüklüklerini farklı türden (ve metaların değerinin kendisiyle bağlantıları ve onun tarafından sınırlanmaları hiçbir şekilde su yüzüne çıkmayan) yasaların belirlemesi ölçüsünde, tersinin geçerli olduğu görüntüsü güç kazanır.

İkincisi: Genel bir ücret yükseliş ya da düşüşünün, diğer koşullar aynı kalırken genel kâr oranının karşı yöndeki bir hareketine yol açarak, farklı metaların üretim fiyatlarını değiştirdiğini, ilgili üretim alanlarındaki sermayelerin bileşimlerine bağlı olarak bazılarını yükseltip bazılarını düşürdüğünü görmüştük. Dolayısıyla, burada, her durumda, bazı üretim alanlarında, bir metanın ortalama fiyatının, ücretin yükselmesi nedeniyle yükseldiği ve düşmesi nedeniyle düştüğü tecrübe edilir. "Tecrübe edilmeyen" şey, bu değişimlerin, gizli bir şekilde, metaların ücretten bağımsız olan değeri tarafından düzenlendiğidir. Buna karşılık, ücret yükselişinin yerel olması, özgün koşulların ürünü olarak belirli üretim alanlarında gerçekleşmesi durumunda, söz konusu metaların fiyatlarında buna karşılık gelen bir nominal yükseliş gerçekleşebilir. O zaman, metaların bir türünün, ücretin değişmeden kaldığı diğerleri karşısındaki göreli değerinin yükselişi, sadece, artık değerin farklı üretim alanlarına eşit oranlı dağılımındaki (bu, özel kâr oranlarının genel orana eşitlenmesinin bir aracıdır) yerel bir bozulmaya verilen bir tepkidir. Burada "tecrübe edilen" şey, yine, fiyatı ücretin belirlemesidir. Dolayısıyla, her iki durumda da tecrübe edilen şey, ücretin meta fiyatlarını belirlemiş olduğudur. Tecrübe edilmeyen şey, bu bağlantının gizli nedenidir. Ayrıca: Emeğin ortalama fiyatı, yani emek gücünün değeri, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatıyla belirlenir. İkincisi yükselir ya da düşerse, birincisi de yükselir ya da düşer. Burada yeniden tecrübe edilen şey, ücret ile metaların fiyatı arasındaki bir bağlantının varlığıdır; ama neden kendisini sonuç olarak ve sonuç da kendisini neden olarak gösterebilir; bu, piyasa fiyatlarının hareketi için de geçerlidir; bu ikincisinde, ücretin kendi ortalamasının üzerine çıkması, piyasa fiyatlarının gönenç dönemiyle bağlantılı olarak üretim fiyatlarının üzerine çıkmasına ve ücretin daha sonra kendi ortalamasının altına düşmesi, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarının altına düşmesine karşılık gelir. Üretim fiyatlarının metaların değerlerine bağlı olması durumu, piyasa fiyatlarının salınımlı hareketleri bir yana bırakıldığında, *prima facie* [ilk bakışta], her zaman, ücret yükseldiğinde kâr oranının düştüğü ve tersinin de geçerli olduğu tecrübesine karşılık gelmek zorunda olurdu. Ne var ki, kâr oranının, ücretin hareketlerinden bağım-

sız olarak, (ücret ile kâr oranının karşı yönlerde değil aynı yönde hareket etmesine, ikisinin birlikte yükselmesine ya da düşmesine yol açabilecek şekilde) değişmez sermaye değerindeki hareketlerle belirlenebileceğini görmüştük. Artık değer oranı kâr oranıyla doğrudan doğruya çakışsaydı, bu mümkün olmazdı. Ücret, geçim aracı fiyatlarının artması nedeniyle yükseldiğinde bile, kâr oranı, emek yoğunluğunun artması ya da iş gününün uzatılması nedeniyle aynı kalabilir ve hatta yükselebilir. Tüm bu tecrübeler, değer bileşenlerinin bağımsız, çarpık biçiminin yarattığı görüntüyü, yani, metaların değerini ya ücretin tek başına ya da ücret ile kârın birlikte belirlediği görüntüsünü destekler. Bu, ücretin hareketiyle ilişkili olarak böyle görünmeye başlar başlamaz, yani, emeğin fiyatı ile emek tarafından yaratılan değerin çakıştığı görüntüsü ortaya çıkar çıkmaz, aynı şey kâr ve rant için de doğal olarak geçerli hâle gelir. O zaman, bunların fiyatlarının, yani parasal ifadelerinin, emekten bağımsız olarak ve kendi yarattıkları değerlerle düzenlenmesi zorunlu hâle gelir.

Üçüncüsü: Metaların değerlerinin ya da onlardan sadece görünüşte bağımsız olan üretim fiyatlarının, kendilerini, piyasa fiyatlarındaki sürekli dalgalanmaların durmadan dengelenmesi yoluyla, sadece düzenleyici ortalama fiyatlar şeklinde ortaya koymak yerine, görüntüde, dolaysız olarak ve her zaman metaların piyasa fiyatlarıyla çakıştıklarını varsayalım. Ayrıca, yeniden üretimin her zaman aynı değişmeden kalan koşullar altında gerçekleştiğini, yani emek üretkenliğinin, sermayenin tüm ögelerinde değişmeden kaldığını varsayalım. Son olarak, meta-ürünün, her bir üretim alanında, üretim araçlarının değerine yeni bir emek niceliğinin (yani yeni üretilmiş bir değerin) eklenmesi yoluyla oluşturulan değer parçasının, ücret, kâr ve ranta her zaman aynı kalan oranlarla ayrıldığını ve böylece, fiilen ödenen ücretin, fiilen gerçekleştirilen kârın ve fiilî rantın, her zaman, dolaysız olarak, emek gücünün değeriyle, toplam artık değerin ortalama kâr oranı aracılığıyla toplam sermayenin bağımsız bir şekilde iş gören her bir kısmına düşen parçasıyla ve toprak rantının bu temel üzerinde normal olarak tabi olduğu sınırlarla çakıştığını varsayalım. Kısacası, toplumsal değer-ürünün bölüşümünün ve üretim fiyatlarının düzenlenmesinin kapitalist temel üzerinde gerçekleştiğini, ama rekabetin ortadan kaldırıldığını varsayalım.

Metaların değerinin sabit olacağı ve böyle görüneceği, meta-ürünün gelirlere ayrışan değer parçasının değişmeyen bir büyüklük olarak kalacağı ve kendisini her zaman böylesi bir değer olarak göstereceği, son olarak, söz konusu verili ve sabit değer parçasının ücrete, kâra ve ranta her zaman sabit oranlarla ayrılacağı bu varsayımlar altında bile, gerçek hareket, kaçınılmaz olarak, çarpık bir şekilde görünürdü: önceden veril-

miş olan bir değer büyüklüğünün, birbirlerinden bağımsız gelir biçimlerine bürünen üç kısma ayrılması şeklinde değil, tersine, söz konusu değer büyüklüğünün, onu oluşturan, bağımsız olarak ve kendi başlarına belirlenmiş olan ücret, kâr ve toprak rantı ögelerinin toplamından oluşması şeklinde. Bu görüntü kaçınılmaz olarak ortaya çıkardı, çünkü, tek tek sermayelerin ve onların meta-ürünlerinin hareketinde, metaların değerinin varlığı bunların ayrılmasının ön şartı olarak görünmez; tersine, bunların ayrıldığı bileşenler, metaların değerinin ön şartları olarak iş görür. Birincisi, her kapitaliste, metanın maliyet fiyatının verili bir büyüklük olarak göründüğünü ve gerçek üretim sürecinde kendisini her zaman bu tür bir büyüklük olarak gösterdiğini görmüştük. Ama maliyet fiyatı, değişmez sermayenin, yani öndelenmiş olan üretim araçlarının değeri ile emek gücünün (üretimin yürütücülerine, kendisini, ücretin aynı zamanda işçinin geliri olarak görünmesine yol açacak şekilde, emeğin fiyatı akıl dışı biçiminde gösteren) değerinin toplamına eşittir. Emeğin ortalama fiyatı verili bir büyüklüktür, çünkü başka her metanın değeri gibi emek gücünün değeri de onun yeniden üretimi için gerekli olan emek-zamanla belirlenir. Ama metaların ücrete ayrışan değer parçası söz konusu olduğunda, bu, onun ücret biçimini almasından, yani kapitalistin işçiye kendi ürünündeki payını ücret görüngü biçiminde öndelemesinden değil, işçinin kendi ücretine karşılık gelen bir eş değer üretmesinden, yani günlük ya da yıllık emeğinin bir kısmının, emek gücünün fiyatının içerdiği değeri üretmesinden kaynaklanır. Ama ücret, ona karşılık gelen değer eş değeri üretilmeden önce, sözleşmeyle saptanır. Büyüklüğü metanın ve meta değerinin üretilmesinden önce verili olan bir fiyat ögesi, maliyet fiyatının bileşeni olarak ücret, bu nedenle, kendisini metanın toplam değerinden bağımsız biçimde ayrıştıran bir kısım olarak değil, tersine, metanın toplam değerini önceden belirleyen verili büyüklük olarak, yani fiyat ya da değer oluşturucusu olarak görünür. Ücretin, metanın maliyet fiyatında oynadığına benzer bir rolü, ortalama kâr, metanın üretim fiyatında oynar, çünkü üretim fiyatı, maliyet fiyatı ile öndelenmiş sermaye üzerinden elde edilen ortalama kârın toplamına eşittir. Bu ortalama kâr, pratikte, kapitalistin kendi zihninde ve hesaplamalarında, sadece sermayelerin bir yatırım alanından bir başkasına aktarılmasını belirlemesi ölçüsünde değil, aynı zamanda görece uzun dönemlere yayılan bir yeniden üretim sürecini kapsayan tüm satışlar ve sözleşmeler için, düzenleyici bir öge olarak görünür. Ama bu şekilde görünmesi ölçüsünde, gerçekte her bir üretim alanında üretilen değerden ve artık değerden bağımsız olan ve dolayısıyla bu alanların her birindeki her bir sermaye yatırımının ürettiği değerden ve artık de-

ğerden daha da bağımsız olan, varsayılmış bir büyüklüktür. Görüntü, onu, değerdeki bir bölünmenin sonucu olarak değil, meta-ürünün değerinden bağımsız, metaların üretim sürecinde önceden var olan ve metaların ortalama fiyatını belirleyen büyüklük, yani değer oluşturucusu olarak gösterir. Ve artık değer, farklı parçalarının birbirlerinden tümüyle bağımsız biçimlere bölünmesi nedeniyle, çok daha somut bir biçimde, meta değerinin oluşumunun bir ön şartı olarak görünür. Ortalama kârın bir kısmı, faiz biçiminde, faal kapitalistin karşısına, bağımsız bir şekilde, metaların ve onların değerinin üretimini önceleyen bir öge olarak çıkar. Faizin büyüklüğü ne kadar dalgalanırsa dalgalansın, faiz, her an ve her kapitalist için, bireysel kapitalistin ürettiği metaların maliyet fiyatına dâhil olan verili bir büyüklüktür. Tarım kapitalisti açısından, sözleşmeyle saptanan kiralama parası biçimindeki ve başka girişimciler açısından, işyerleri için kira biçimindeki toprak rantı için de aynı şey geçerlidir. Bu nedenle, artık değerin ayrıldığı bu kısımlar, bireysel kapitalistler için maliyet fiyatının ögeleri olarak verili olduklarından, tersine, artık değerin oluşturucuları olarak görünür; sanki, ücret nasıl meta fiyatının diğer kısmını oluşturuyorsa, bunlar da meta fiyatının bir kısmını oluşturuyor gibidir. Meta değerinin parçalanmasının bu ürünlerinin sürekli olarak değer oluşumunun kendisinin ön şartları olarak görünmesinin sırrı, basitçe, tüm diğer üretim tarzları gibi kapitalist üretim tarzının da, maddi ürünü durmadan yeniden üretmekle kalmayıp, toplumsal iktisadi ilişkileri, değer oluşumunun belirli iktisadi biçimlerini de yeniden üretmesidir. Bu nedenle, onun ön şartları nasıl durmadan onun sonuçları olarak görünüyorsa, onun sonucu da aynı şekilde durmadan onun ön şartı olarak görünür. Ve bireysel kapitalistin apaçık, su götürmez olgu olarak öngördüğü şey, aynı ilişkilerin bu süreklileşmiş yeniden üretimidir. Kapitalist üretimin kendisi varlığını sürdürdükçe, yeni eklenen emeğin bir kısmı durmadan ücrete, bir başkası kâra (faiz ve girişimci kazancı) ve bir üçüncüsü ranta dönüşür. Farklı üretim etmenlerinin sahipleri arasındaki sözleşmelerde, bu, varsayılır, ve göreli büyüklük ilişkileri her bir özel durumda ne kadar dalgalanırsa dalgalansın, bu varsayım doğrudur. Değer parçalarının birbirlerinin karşısına çıkarken büründükleri belirli şekil varsayılmıştır, çünkü bu, durmadan yeniden üretilir; ve bu, durmadan yeniden üretilir, çünkü durmadan varsayılır.

Kuşkusuz, tecrübe ve görünüş, etkileri kapitaliste gerçekten de değerin tek belirleyicisi olarak görünen piyasa fiyatlarının, büyüklükleri açısından ele alındıklarında, hiçbir şekilde, bu öngörülere bağımlı ve üzerinde anlaşılan faizin ya da rantın yüksek ya da düşük olmasına bağlı olmadıklarını da gösterir. Ama piyasa fiyatları söz konusu olduğunda

değişmeyen tek şey bunların değişmeleridir ve tam da görece uzun dönemler için ortalamaları, değişmez, yani son çözümlemede piyasa fiyatlarını yöneten büyüklükler olarak, ilgili ücret, kâr ve rant ortalamalarını verir.

Diğer yandan, ücret, kâr ve rantın değer oluşturucuları olmalarının nedeni, değer üretiminin ön şartları olarak görünmeleri ve tek tek kapitalistler açısından maliyet fiyatı ile üretim fiyatının içinde yer alıyor olmalarıysa, değeri her metanın üretimine verili bir büyüklük olarak giren değişmez sermaye parçasının da değer oluşturucusu olduğu düşüncesi kolayca ortaya çıkar. Ama değişmez sermaye parçası, metaların ve dolayısıyla meta değerlerinin bir toplamından başka bir şey değildir. Yani, bu düşünce, meta değerinin, meta değerinin oluşturucusu ve nedeni olduğu şeklindeki saçma totolojiyle aynı anlama gelirdi.

Ama kapitalistin bu konu üzerine düşünmekte herhangi bir çıkarı olsaydı (ve onun bir kapitalist olarak düşünmesi, sadece, çıkarlarına ve çıkarcı güdülerine bağlıdır), tecrübe, ona, kendisinin ürettiği ürünün başka üretim alanlarına değişmez sermaye parçası olarak ve bu başka üretim alanlarının ürünlerinin kendi ürününe değişmez sermaye parçaları olarak girdiklerini gösterirdi. Dolayısıyla, onun açısından, kendi yeni üretimi söz konusu olduğunda, ek değer, görünüşte, ücret, kâr ve rant büyüklükleriyle oluşturulduğundan, bu, başka kapitalistlerin ürünlerinden oluşan değişmez kısım için de geçerli olur ve bu nedenle, değişmez sermaye parçasının fiyatı ve dolayısıyla metaların toplam değeri, son çözümlemede, tam olarak anlaşılamayan bir yolla bile olsa, bağımsız, farklı yasalarla düzenlenen ve farklı kaynakların ürünleri olan değer oluşturucularının (ücret, kâr ve rant) toplanmasının sonucu olan değer tutarına indirgenir.

Dördüncüsü: Metaların değerlerine satılıp satılmaması, dolayısıyla da değerin belirlenmesinin kendisi, tek tek kapitalistler açısından hiçbir önem taşımaz. Her bir üretim alanındaki düzenleyici ortalama fiyatları, değerlerin değil, onlardan farklı olan üretim fiyatlarının oluşturması nedeniyle, değerin belirlenmesi, başından itibaren, onun görmediği bir yerlerde ve ondan bağımsız olan koşulların denetimi altında gerçekleşen bir şeydir. Değerin belirlenmesinin kendisi, tek tek kapitalistleri ve her bir ayrı üretim alanındaki sermayeyi, yalnızca, emeğin üretici gücünün yükselmesiyle ya da düşmesiyle birlikte metaların üretimi için gerekli olan emek niceliğinin azalmasının ya da artmasının, bir durumda, mevcut piyasa fiyatlarıyla bir ekstra kâr elde etmesini mümkün kılması, ve diğer durumda, ürünün her bir parçasına ya da tek tek metalara bir miktar daha fazla ücret, daha fazla değişmez sermaye ve dolayısıyla aynı

zamanda daha fazla faiz düştüğünden onu metaların fiyatını yükseltmeye zorlaması ölçüsünde ilgilendirir ve belirler. Değerin belirlenmesi, onu, yalnızca, metanın üretim maliyetlerini onun için yükseltmesi ya da düşürmesi ölçüsünde, yani yalnızca onu istisnai bir konuma yerleştirmesi ölçüsünde ilgilendirir.

Buna karşılık, ücret, faiz ve rant, ona, sadece, kârın faal kapitalist olarak kendisine düşen kısmını, yani girişimci kazancını gerçekleştirmesini sağlayacak olan fiyatın değil, genel olarak, meta satışı yoluyla yeniden üretimin sürdürülmesi açısından olmazsa olmaz niteliğini taşıyan fiyatın düzenleyici sınırları olarak görünür. Satışla birlikte metada saklı bulunan değeri ve artık değeri gerçekleştirip gerçekleştirmediği onun açısından hiçbir önem taşımaz; yeter ki, fiyat, onun ücret, faiz ve rantla belirlenen bireysel maliyet fiyatına ek olarak, alışılmış girişimci kazancını ya da daha fazlasını getirsin. Bu nedenle, değişmez sermaye parçası bir yana bırakıldığında, ücret, faiz ve rant, ona, meta fiyatının sınırlayıcı ve dolayısıyla yaratıcı ve belirleyici ögeleri olarak görünür. Örneğin, ücreti, emek gücünün değerinin, yani normal düzeyinin altına indirmeyi, daha düşük faiz oranıyla sermaye elde etmeyi ve rantın normal düzeyinden düşük bir kiralama parası ödemeyi başarabilirse, metayı değerinden azına ve hatta genel üretim fiyatından azına satıp satmadığı, yani metanın içerdiği artık değerin bir kısmını bedavaya verip vermediği, onun açısından hiçbir önem taşımaz. Bu, değişmez sermaye parçası için bile geçerlidir. Bir sanayici, örneğin ham maddeyi onun üretim fiyatından azına satın alabilirse, bu, bitmiş metadaki ham maddeyi de üretim fiyatından azına satsa bile, onu zarar etmekten korur. Sadece, meta fiyatının, onun karşılıkları ödenmesi gereken, yani bir eş değerle yerlerine koyulmaları gereken ögelerini aşan kısmının aynı kalması ya da büyümesi, sanayicinin girişimci kazancının aynı kalmasına ve hatta yükselmesine yeter. Ama üretim araçlarının değeri dışında, metalarının üretimine verili fiyat büyüklükleri olarak dâhil olan şeyler, tam da, bu üretime sınırlayıcı ve düzenleyici fiyat büyüklükleri olarak giren ücret, faiz ve ranttır. Dolayısıyla, bunlar, ona, metaların fiyatını belirleyen ögeler olarak görünür. Bu açıdan bakıldığında, girişimci kazancı, ya rastlantısal rekabet ilişkilerine bağımlı olan piyasa fiyatlarının, metaların söz konusu fiyat ögeleriyle belirlenen içkin değerini aşan kısmıyla belirleniyor görünür, ya da, girişimci kazancının kendisinin piyasa fiyatı üzerinde belirleyici etkide bulunması ölçüsünde, bu kazanç, alıcılar ile satıcılar arasındaki rekabete bağımlıymış gibi görünür.

Hem tek tek kapitalistler arasındaki rekabette hem de dünya pazarındaki rekabette hesaplamalara değişmez ve düzenleyici büyüklükler

olarak dâhil olan şeyler, verili ve varsayılmış ücret, faiz ve rant büyüklükleridir; bunlar, büyüklüklerini değiştirmemeleri anlamında değil, tek tek her durumda verili olmaları ve durmadan dalgalanan piyasa fiyatlarının değişmez sınırını oluşturmaları anlamında değişmezdir. Örneğin, dünya pazarındaki rekabet söz konusu olduğunda önemli olan tek şey, verili ücret, faiz ve rantla, metanın, verili genel piyasa fiyatlarıyla ya da bunların altındaki fiyatlarla, avantajlı bir şekilde, yani bunlara karşılık gelen bir girişimci kazancıyla satılabilip satılamadığıdır. Bir ülkede ücret ve toprak fiyatı düşükse, buna karşılık burada kapitalist üretim tarzının hiç gelişmemiş olması nedeniyle sermayenin faizi yüksekse, bir başka ülkede ise ücret ve toprak fiyatı nominal olarak yüksekse, buna karşılık sermayenin faizi düşük bir düzeydeyse, bir ülkedeki kapitalist daha fazla emek ve toprak, diğer ülkedeki kapitalist görece daha fazla sermaye kullanır. Burada ikisinin rekabet etmesinin ne ölçüde mümkün olduğu hesaplanırken, söz konusu etmenler, belirleyici ögeler olarak ele alınır. Dolayısıyla, burada, tecrübenin teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkarlarına dayalı hesaplamasının pratik olarak gösterdiği şey, metaların fiyatlarının ücret, faiz ve rantla, emeğin fiyatıyla, sermayenin fiyatıyla ve toprak fiyatıyla belirlendiği ve bu fiyat ögelerinin gerçekten de düzenleyici fiyat oluşturucuları olduklarıdır.

Kuşkusuz, geriye, her zaman, varsayılmamış olan, aksine metaların piyasa fiyatının sonucu olan bir öge kalır; bu da, söz konusu ögelerin (ücret, faiz ve rant) toplanmasıyla oluşan maliyet fiyatını aşan fazladır. Bu dördüncü öge, tek tek her durumda rekabetle ve ortalamada yine aynı rekabetle (ama görece uzun dönemlerde) düzenlenen ortalama kârla belirleniyor görünür.

Beşincisi: Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, yeni eklenen emeği temsil eden değeri gelir biçimleri olan ücret, kâr ve toprak rantına ayırmak o kadar doğallaşır ki, bu yöntem (toprak rantını ele alırken örnekler verdiğimiz geçmiş tarih dönemleri bir yana) söz konusu gelir biçimlerinin varlık koşullarının başından itibaren namevcut olduğu durumlarda da kullanılır. Yani, her şey, benzetme yoluyla bu gelir biçimlerinin altına eklenir.

Bir bağımsız emekçi (her üç gelir biçiminin de kullanılmasına izin verdiği için burada bir küçük köylüyü alalım) kendisi için çalışıyorsa ve kendi ürününü satıyorsa, birincisi, kendi kendisini işçi olarak kullanan kendi kendisinin işvereni (kapitalist) olarak, sonra da, kendi kendisini kiracısı olarak kullanan kendi kendisinin toprak sahibi olarak ele alınır. Ücretli emekçi olarak kendisine ücret öder, kapitalist olarak kendisine kâr aktarır ve toprak sahibi olarak kendisine rant öder. Kapitalist üretim

tarzının ve ona karşılık gelen ilişkilerin genel toplumsal temeli oluşturduğu varsayıldığında, bu sınıflandırma, bağımsız emekçinin kendi artık emeğini mülk edinebilmesini, kendi emeğine değil, (burada genel olarak sermaye biçimini almış olan) üretim araçlarının mülkiyetine borçlu olması ölçüsünde, doğrudur. Ve ayrıca, ürününü meta olarak üretmesi, yani onun fiyatına bağımlı olması (ve olmadığında bile, bu fiyat tahmin edilebilir) ölçüsünde, değerlendirebileceği artık emeğin kütlesi, onun kendi büyüklüğüne değil, genel kâr oranına bağlıdır; ve aynı şekilde, artık değerin genel kâr oranıyla belirlenen miktarını aşabilecek olan fazla da, onun harcadığı emeğin niceliğiyle belirlenmez; bu olası fazla, sadece, toprağın sahibi olması nedeniyle onun tarafından mülk edinilebilir. Kapitalist üretim tarzına uygun düşmeyen bir üretim biçimi, bu şekilde (ve belirli bir dereceye kadar yanlış olmayan bir şekilde) kapitalist üretim tarzının gelir biçimlerinin altında sınıflandırılabildiğinden, kapitalist ilişkilerin her üretim tarzının doğal ilişkileri olduğu görüntüsü daha da güç kazanır.

Kuşkusuz, ücret, kendi genel temeline, yani işçinin emeğinin ürününün işçinin bireysel tüketimine dâhil olan kısmına indirgenirse; bu kısım, kapitalist sınırlarından kurtarılır ve bir yandan toplumun mevcut üretici gücünün (yani işçinin gerçekten toplumsal emek olarak kendi emeğinin toplumsal üretici gücünün) izin verdiği ve diğer yandan kişiliğin eksiksiz gelişmesinin gerektirdiği tüketim ölçeğine kadar genişletilirse; ayrıca, artık emek ve artık ürün, verili üretim koşulları altında toplumun bir yandan bir sigorta fonunun ve yedek fonun oluşturulması, diğer yandan yeniden üretimin toplumsal gereksinimlerin belirlediği bir derecede sürekli olarak genişletilmesi için gerek duyduğu düzeye indirilirse; son olarak, (1) gerekli emeğe ve (2) artık emeğe, çalışabilir durumda olanların, toplumun henüz ya da artık çalışabilir durumda olmayan üyeleri için sürekli olarak harcamaları gereken emek dâhil edilirse, yani hem ücret hem de artık değer, hem gerekli emek hem de artık emek, özgül kapitalist karakterinden arındırılırsa, geriye bu biçimler değil, sadece, tüm toplumsal üretim tarzlarında ortak olan temelleri kalır.

Ayrıca, bu sınıflandırma yöntemi, geçmişteki egemen üretim tarzları, örneğin feodal üretim tarzı için de karakteristikti. Feodal üretim tarzına hiçbir şekilde uygun düşmeyen, tümüyle onun dışında kalan üretim ilişkileri, örneğin İngiltere'deki (*tenures on knight's service*'ten [şövalyelik hizmetlerine dayalı toprak kullanım haklarından] farklı olarak) sadece parasal yükümlülükler içeren ve sadece ismen feodal olan *tenures in common socage* [özgür köylülere para karşılığında sağlanan toprak kullanım hakları], feodal ilişkiler altında sınıflandırılmıştı.

Bölüm

51

Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri

★ ★ ★

Demek ki, yıllık olarak yeni eklenen emek aracılığıyla yeni eklenen değer (yani, aynı zamanda, yıllık ürünün, bu değeri temsil eden ve toplam getiriden çıkarılabilecek, ayrılabilecek olan kısmı), üç farklı gelir biçimini alan üç kısma, yani, bu değerin bir kısmının emek gücünün sahibine, bir kısmının sermaye sahibine ve bir kısmının mülk olarak toprağın sahibine ait olduğunu ya da bunların paylarına düştüğünü ifade eden biçimlere ayrılır. Dolayısıyla, bunlar, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir, çünkü, yeni üretilen toplam değerin farklı üretim etmenlerinin sahipleri arasında hangi ilişkiler altında bölündüğünü ifade ederler.

Alışılagelmiş bakış açısına göre, bu bölüşüm ilişkileri, doğal ilişkilerdir, yani her tür toplumsal üretimin doğasından, genel olarak insan üretiminin yasalarından kaynaklanan ilişkilerdir. Gerçi, kapitalist toplumları önceleyen toplumlarda başka bölüşüm tarzlarının görüldüğü yadsınamaz; ama bunlar da, söz konusu doğaya uygun bölüşüm ilişkilerinin, gelişmemiş, eksik ve örtülü, en saf ifadelerine ve en yüksek şekillerine indirgenmemiş, farklı tonlara sahip tarzları olarak yorumlanır.

Bu bakış açısında doğru olan tek şey şudur: Herhangi bir tür toplumsal üretimin var olduğu (örneğin eski Hint toplulukları ya da Peruluların daha yapay bir şekilde gelişmiş olan komünizmi) kabul edildiğinde, her zaman, emeğin, ürünü dolaysız olarak üreticiler ve aileleri tarafından bireysel olarak tüketilen kısmı ile, (üretken tüketimin payına düşen kısım

bir yana bırakıldığında) emeğin, hep artık emek olan, ürünü her zaman (söz konusu artık ürün ne şekilde dağıtılırsa dağıtılsın ve söz konusu toplumsal gereksinimlerin temsilcileri olarak iş görenler kimler olursa olsun) genel toplumsal gereksinimlerin karşılanması için kullanılan bir başka kısmı arasında bir ayrım yapılabilir. Demek ki, farklı bölüşüm tarzlarının özdeşliği, farklılıklarından ve özgül biçimlerinden soyutlanmaları, farklılıklarının aksine sadece bunlardaki birliğin göz önünde bulundurulması durumunda özdeş olmaları anlamına gelir.

Ne var ki, daha gelişkin, daha eleştirel bilinç, bölüşüm ilişkilerinin tarihsel olarak gelişmiş karakterini kabul eder,[56[a]] ama buna karşılık, üretim ilişkilerinin kendilerinin, aynı kalan, insan doğasından kaynaklanan ve dolayısıyla her tür tarihsel gelişmeden bağımsız olan karakterine daha fazla sarılır.

Kapitalist üretim tarzının bilimsel çözümlemesi ise, tersine, bunun, özel bir türde, özgül tarihsel belirlenimlere sahip olan bir üretim tarzı olduğunu; bunun, tüm diğer belirli toplumsal üretim tarzları gibi, tarihsel koşulu olarak, toplumsal üretici güçlerin ve bunların gelişme biçimlerinin verili bir düzeyine ulaşılmış olmasını şart koştuğunu (bu, kendisi de daha önceki bir sürecin tarihsel sonucu ve ürünü olan ve yeni üretim tarzının verili temeli olarak onun çıkış noktasını oluşturan bir koşuldur); tarihsel olarak belirlenmiş olan bu özgül üretim tarzına karşılık gelen üretim ilişkilerinin (kendi toplumsal yaşam süreçlerindeki, toplumsal yaşamlarını yaratmakta olan insanların girdiği ilişkiler) özgül, tarihsel ve geçici bir karaktere sahip olduklarını; ve son olarak, bölüşüm ilişkilerinin, temelde, (ikisinin de aynı tarihsel geçiciliği paylaşacakları şekilde) üretim ilişkileriyle özdeş olduklarını, bunların diğer yüzü olduklarını gösterir.

Bölüşüm ilişkileri incelenirken, ilk olarak, yıllık ürünün ücret, kâr ve toprak rantına bölündüğü sözde olgusundan hareket edilir. Ama böyle ifade edildiğinde, olgu yanlıştır. Ürün, bir tarafta sermayeye ve diğer tarafta gelirlere bölünür. Bu gelirlerden biri, yani ücret, bir gelir biçimini, yani işçinin geliri biçimini, her zaman ve yalnızca, öncesinde aynı işçinin karşısına *sermaye biçiminde* çıktıktan sonra alır. Çalışmanın üretilmiş olan koşullarının ve genel olarak emek ürünlerinin, dolaysız üreticilerin karşısına sermaye olarak çıkması, başından itibaren, çalışmanın maddi koşullarının işçiler karşısında belirli bir toplumsal karakter kazanmasını ve dolayısıyla işçilerin, üretimin kendisinde, çalışmanın koşullarının sahiplerinin ve birbirlerinin karşısına belirli bir ilişki içinde çıkmasını kapsar. Çalışmanın bu koşullarının sermayeye dönüşmesi de, dolaysız

---

56[a] J. Stuart Mill, "Some Unsettled Questions of Pol. Econ.", London 1844.

üreticilerin topraktan yoksun bırakılmasını ve böylece belirli bir toprak mülkiyeti biçimini kapsar.

Ürünün bir kısmı sermayeye dönüşmeseydi, diğer kısmı ücret, kâr ve rant biçimlerini almazdı.

Diğer yandan, üretim koşullarının bu belirli toplumsal şeklinin varlığını şart koşan kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda bunları durmadan yeniden üretir. Maddi ürünleri üretmekle kalmaz, bunların üretilmesini sağlayan üretim ilişkilerini ve bunlar aracılığıyla da aynı zamanda bunlara karşılık gelen bölüşüm ilişkilerini durmadan yeniden üretir.

Kuşkusuz, sermayenin (ve onun kendi karşıtı olarak içerdiği toprak mülkiyetinin) kendisinin bile bir bölüşümün varlığını şart koştuğu söylenebilir: emekçinin çalışmanın koşullarından yoksun bırakılması, bu koşulların bir azınlık oluşturan bireylerin ellerinde toplanması, toprağın sadece başka bireylere ait olması, kısacası, ilk birikim hakkındaki kısımda açıklanmış olan (I. Kitap, Bölüm 24) tüm ilişkiler. Ama bu bölüşüm, bölüşüm ilişkilerine, üretim ilişkilerinden farklı olarak, tarihsel bir karakterin atfedilmesi durumunda bölüşüm ilişkilerinden anlaşılan şeyden tümüyle farklıdır. Bu ikincisinden, ürünün bireysel tüketimin payına düşen kısmı üzerindeki farklı haklar anlaşılır. Buna karşılık, ilk bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin kendileri içinde, dolaysız üreticilerden farklı olarak bu sürecin belirli yürütücülerinin paylarına düşen belirli toplumsal işlevlerin temelleridir. Bunlar, üretim koşullarının kendilerine ve onların temsilcilerine özgül bir toplumsal nitelik kazandırır. Üretimin tüm karakterini ve tüm hareketini belirlerler.

Kapitalist üretimi tarzını başından itibaren ayırt eden iki karakteristik özellik bulunur.

Birincisi. Ürünlerini metalar olarak üretir. Metalar üretmesi, onu başka üretim tarzlarından farklılaştırmaz; ama ürününün baskın ve belirleyici karakterinin meta olmak olması farklılaştırır. Bu, ilk olarak, işçinin kendisinin yalnızca meta satıcısı olarak ve bu nedenle özgür ücretli emekçi olarak, dolayısıyla da emeğin genel olarak ücretli emek şeklinde ortaya çıkmasını kapsar. Buraya kadarki açıklamalardan sonra, sermaye-ücretli emek ilişkisinin üretim tarzının tüm karakterini nasıl olup da belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz. Bu üretim tarzının kendisinin temel yürütücüleri, yani kapitalist ve ücretli emekçi, yürütücüler olarak, yalnızca, sermayenin ve ücretli emeğin cisimleşmeleri, kişileşmeleridir; toplumsal üretim sürecinin bireylere işlediği belirli toplumsal karakterlerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir.

1. Ürünün meta olma, ve 2. metanın sermayenin ürünü olma karakteri, kendi başına, tüm dolaşım ilişkilerini, yani ürünlerin geçmek zo-

runda oldukları ve içinde belirli toplumsal karakterlerini kazandıkları belirli bir toplumsal süreci kapsar; bu karakter, aynı şekilde, ürünlerinin değerlenmesini ve onun yeniden geçim araçlarına ya da üretim araçlarına dönüşmesini belirleyen üretim yürütücüleri arasındaki aynı derecede belirli olan ilişkileri de kapsar. Ama bu bir yana bırakıldığında bile, tüm değer belirlenimi ve toplam üretimin değer tarafından düzenlenmesi, yukarıda anılan, ürünün meta olma ya da metanın kapitalist yolla üretilmiş meta olması karakterlerinin sonucudur. Değerin bu tümüyle özgül biçiminde, bir yandan, emek, sadece toplumsal emek olarak iş görür; diğer yandan, toplumsal emeğin dağılımı ve emeğin ürünlerinin karşılıklı olarak tamamlanması, bunlar arasındaki değiş tokuşlar, toplumsal mekanizmaya tabi kılınma ve ona dâhil edilme, tek tek kapitalist üreticilerin rastlantısal ve karşılıklı olarak birbirlerini ortadan kaldıran güdülerine bırakılmıştır. Kapitalist üreticiler birbirlerinin karşısına sadece meta sahipleri olarak çıktıklarından ve her biri kendi metasını mümkün olduğu kadar pahalıya satmaya çalıştığından (aynı zamanda üretimi düzenlerken görünüşte tümüyle keyfî bir şekilde hareket ettiğinden), iç yasa, kendisini yalnızca bunların (sapmaların karşılıklı olarak ortadan kalkmasına yol açan) rekabeti, birbirleri üzerindeki karşılıklı baskıları aracılığıyla geçerli kılar. Değer yasası burada sadece iç yasa olarak, tek tek yürütücülerin karşısındaki kör doğa yasası olarak etkide bulunur ve üretimin toplumsal dengesini onun rastlantısal dalgalanmalarının arasında kurar.

Ayrıca, metanın ve asıl önemlisi sermayenin ürünü olarak metanın kendisi bile, toplumsal üretim koşullarının şeyleşmesini ve üretimin maddi temellerinin öznelleşmesini kapsar; bunlar, kapitalist üretim tarzının bütününü karakterize eder.

Kapitalist üretim tarzını özel olarak ayırt eden *ikinci* şey, üretimin doğrudan amacı ve belirleyici güdüsü olarak artık değer üretimidir. Sermaye, özünde, sermaye üretir ve bunu, yalnızca, artık değer ürettiği ölçüde yapar. Bunun üzerinde kapitalist döneme özgü olan bir üretim tarzının ne şekilde kurulduğunu göreli artık değeri incelerken ve ayrıca artık değerin kâra dönüşümünü incelerken görmüştük: emeğin toplumsal üretici güçlerinin (ama sermayenin, emek karşısında bağımsızlaşmış ve onun, yani emekçinin kendi gelişimiyle doğrudan doğruya karşıtlık içinde bulunan güçleri olarak) özel bir gelişme biçimi. Çözümleme sırasında görülmüş olduğu üzere, değer ve artık değer için üretim, etkisini sürekli olarak gösteren, bir metanın üretimi için gerekli olan emek-zamanı, yani onun değerini, her seferinde mevcut toplumsal ortalamanın altına indirme eğilimini kapsar. Maliyet fiyatının kendi en alt düzeyine

indirilmesine yönelik baskı, emeğin toplumsal üretici gücünün yükseltilmesinin en güçlü kaldıracı olur (ama bu, burada, yalnızca, sermayenin üretici gücünün durmadan yükseltilmesi olarak görünür).

Sermayenin kişileşmesi olarak kapitalistin dolaysız üretim sürecinde kazandığı otorite, üretimin yöneticisi ve hükmedeni olarak üstlendiği toplumsal işlev, kölelerle, serflerle vb. gerçekleştirilen üretime dayalı otoriteden özsel olarak farklıdır.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, üretimlerinin toplumsal karakteri dolaysız üreticiler yığınının karşısına katı düzenlemeler getiren otorite biçiminde ve emek sürecinin eksiksiz bir hiyerarşi şeklinde örgütlenmiş toplumsal mekanizması olarak çıkarken (ama bu otorite, onun taşıyıcılarına, daha önceki üretim biçimlerinde olduğu gibi siyasal ya da teokratik egemenler olmaları nedeniyle değil, sadece, çalışmanın koşullarının emek karşısındaki kişileşmeleri olmaları nedeniyle düşer), bu otoritenin taşıyıcıları, yani birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendileri arasında eksiksiz bir anarşi hüküm sürer ve üretimin toplumsal bağlantısı, bunun içinde, kendisini, yalnızca, bireysel irade karşısındaki aşırı güçlü bir doğa yasası olarak gösterir.

Sadece, emeğin ücretli emek biçiminde ve üretim araçlarının sermaye biçiminde var olması nedeniyle (yani, sadece, söz konusu iki temel üretim etmeninin bu özgül toplumsal şekilleri nedeniyle), değerin (ürünün) bir kısmı kendisini artık değer olarak ve bu artık değer de kâr (rant) olarak, kapitalistin kazancı olarak, ona ait olan ek kullanılabilir servet olarak gösterir. Ama sadece bunun kendisini bu şekilde *onun kârı* olarak göstermesi nedeniyle, yeniden üretimin genişletilmesine yönelik olan ve kârın bir kısmını oluşturan ek üretim araçları kendilerini yeni ek sermaye olarak, ve genel olarak yeniden üretim sürecinin genişlemesi de kendisini kapitalist birikim süreci olarak gösterir.

Emeğin ücretli emek biçiminin sürecin bütününün şekli ve özgül üretim tarzının kendisi için belirleyici olmasına karşın, değeri belirleyen şey ücretli emek değildir. Değerin belirlenmesinde rol oynayan şey, genel olarak toplumsal emek-zamandır, toplumun genel olarak hükmedebildiği emek niceliğidir (ve bunun farklı ürünler tarafından soğurulma oranları, bir anlamda, bu ürünlerin her birinin toplumsal ağırlıklarını belirler). Kuşkusuz, toplumsal emek-zamanın, içinde kendisini metaların değerinin belirleyicisi kıldığı belirli biçim, meta üretiminin yalnızca bu temel üzerinde üretimin genel biçimi hâline gelmesi ölçüsünde, emeğin ücretli emek biçimiyle ve üretim araçlarının buna karşılık gelen sermaye biçimiyle bağlantılıdır.

"Bölüşüm ilişkileri"nin kendileri üzerinde de duralım. Ücret, ücretli emeğin, kâr, sermayenin varlığını şart koşar. Yani, bu belirli bölüşüm biçimleri, üretim koşullarının belirli toplumsal özelliklerinin ve üretimin yürütücülerinin belirli toplumsal ilişkilerinin varlığını şart koşar. Demek ki, belirli bir bölüşüm ilişkisi, belirli bir tarihsel üretim ilişkisinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Şimdi de kârı ele alalım. Artık değerin bu belirli biçimi, üretim araçlarının yenilenmesinin kapitalist üretim biçiminde gerçekleşmesinin ön şartıdır; yani, tek tek kapitalistlere, tüm kârlarını gelir şeklinde silip süpürebilirlermiş gibi görünmesine karşın, yeniden üretim sürecine hükmeden bir ilişkidir. Ne var ki, kapitalist, sigorta fonu ve yedek fon, rekabet yasası vb. biçimlerinde bile karşısına çıkan ve kârın, sadece, bireysel olarak tüketilebilir ürünün bölüşüm kategorisi olmadığını ona pratikte gösteren engellerle karşılaşır. Ayrıca, kapitalist üretim sürecinin bütünü, ürünlerin fiyatlarıyla düzenlenir. Ama düzenleyici üretim fiyatlarının kendileri de kâr oranının eşitlenmesiyle ve buna karşılık gelen, sermayenin farklı toplumsal üretim alanlarına dağılımıyla düzenlenir. Demek ki, kâr, burada, ürünlerin bölüşülmesinin ana etmeni olarak değil, bunların üretimlerinin, yani sermayelerin ve emeğin kendisinin farklı üretim alanlarına dağılımının ana etmeni olarak görünür. Kârın girişimci kazancı ile faize bölünmesi, aynı gelirin bölüşümü olarak görünür. Ama gelir, her şeyden önce, kendi kendisini değerlendiren, artık değer yaratan değer olarak sermayenin gelişmesinden, egemen üretim sürecinin bu belirli toplumsal şeklinden kaynaklanır. Kendi içinden, krediyi ve kredi kurumlarını ve böylece üretimin şeklini çıkarıp geliştirir. Sözde bölüşüm biçimleri, faiz vb. şeklinde, belirleyici üretim etmenleri olarak fiyata dâhil olur.

Toprak mülkiyetinin kendisinin üretim sürecinin kendisinde herhangi bir işlev üstlenmemesi ya da en azından normal bir işlev üstlenmemesi nedeniyle, toprak rantı, salt bölüşüm biçimi olarak görünebilirdi. Ama, 1. rantın, ortalama kârı aşan fazlayla sınırlandırılması, 2. toprak sahibinin, üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin yöneticisi ve efendisi olmaktan çıkarılıp salt toprak kiraya veren kişi, toprak tefecisi ve salt rant tahsildarı düzeyine düşürülmesi, kapitalist üretim tarzının özgül bir tarihsel sonucudur. Toprağın mülk biçimini almış olması, bu üretim tarzının tarihsel bir ön şartıdır. Toprak mülkiyetinin, tarımsal faaliyetlerin kapitalist yolla yürütülmesine izin veren biçimler alması, söz konusu üretim tarzının özgül karakterinin bir ürünüdür. Toprak sahibinin gelirine başka toplum biçimlerinde de rant denebilir. Ama bu üretim tarzında göründüğü şekliyle ranttan özsel olarak farklıdır.

Demek ki,"bölüşüm ilişkileri", üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş olan, özgül toplumsal biçimlerine ve insanların kendi beşerî yaşamlarını yeniden üretme sürecinde kendi aralarında girdikleri ilişkilere karşılık gelir ve bunlardan kaynaklanır. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel karakteri, bu ilişkilerin sadece bir yüzünü ifade ettiği üretim ilişkilerinin tarihsel karakteridir. Kapitalist bölüşüm, başka üretim tarzlarından kaynaklanan bölüşüm biçimlerinden farklıdır, ve her bölüşüm biçimi, kendisini ortaya çıkaran ve kendisine karşılık gelen belirli üretim biçiminin ortadan kalkmasıyla birlikte ortadan kalkar.

Sadece bölüşüm ilişkilerini tarihsel olarak ele alıp üretim ilişkilerini bu şekilde ele almayan görüş, bir yandan, yeni başlayan ama henüz utangaç olan burjuva iktisadı eleştirisinin görüşüdür. Diğer yandan, bu görüş, toplumsal üretim sürecinin, anormal derecede yalıtılmış bir insanın her tür toplumsal yardımdan yoksun bir şekilde yürütmek zorunda kalacağı basit emek süreciyle karıştırılmasına ve özdeşleştirilmesine yaslanır. Emek süreci, sadece insan ile doğa arasındaki bir süreç olduğu kadarıyla, onun basit ögeleri, bu sürecin tüm toplumsal gelişme biçimlerinin ortak ögeleri olarak kalır. Ama bu sürecin her bir belirli tarihsel biçimi, onun maddi temellerini ve toplumsal biçimlerini daha fazla geliştirir. Belirli bir olgunluk aşamasına ulaşıldığında, belirli tarihsel biçim kaldırılır ve yerini daha yüksek bir biçime bırakır. Bir taraftaki bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla aynı zamanda bunlara karşılık gelen üretim ilişkilerinin belirli tarihsel şekli ile diğer taraftaki üretici güçlerin, üretme yeteneğinin ve bunların yürütücülerinin gelişmesi arasındaki çelişki ve karşıtlık genişlik ve derinlik kazanır kazanmaz, böylesi bir bunalım anının gelmiş olduğu kendisini gösterir. O zaman, üretimin maddi gelişimi ile onun toplumsal biçimi arasında bir çatışma başlar.[57]

57 Bkz. Competition and Co-operation hakkındaki eser (1832?) [Marx, muhtemelen şu eseri kastediyor: "A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation", London 1834. –*Almanca ed.*].

Bölüm

52

Sınıflar

★ ★ ★

Gelir kaynakları sırasıyla ücret, kâr ve toprak rantı olan salt emek gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, yani ücretli emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına yaslanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluşturur.

İngiltere'de, modern toplumun, iktisadi yapısı açısından, en fazla ve en klasik şekilde gelişmiş olduğu su götürmez. Yine de, söz konusu sınıflara ayrılma burada bile saf biçimiyle ortaya çıkmaz. Ara basamaklar ve geçiş basamakları burada da sınır çizgilerini (kırda, kentlerdekiyle karşılaştırılamayacak kadar daha az olmakla birlikte) her yerde perdeler. Ama bu, bizim incelememiz açısından önemsizdir. Üretim araçlarını emekten giderek daha fazla ayırmanın ve parçalanmış olan üretim araçlarını giderek büyük gruplar hâlinde bir araya getirmenin, yani emeği ücretli emeğe ve üretim araçlarını sermayeye dönüştürmenin, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası olduğunu görmüştük. Ve diğer yandan, bu eğilim, toprak mülkiyetinin bağımsız bir şekilde sermayeden ve emekten[58] ayrılmasına ya da her tür toprak mülkiyetinin,

58 F. List doğru söylüyor: Büyük çiftliklerin sahipleri tarafından işletilmesinin yaygınlığı, sadece, uygarlığın, ulaştırma araçlarının, yerel zanaat dallarının ve zengin kentlerin yokluğunu kanıtlar. Bu nedenle, onlarla Rusya'nın, Polonya'nın, Macaristan'ın, Mecklenburg'un her yanında karşılaşılır. Eskiden İngiltere'de de yaygındı; ama ticaretin ve zanaat dallarının ilerlemesiyle birlikte bunların yerini orta ölçekli çiftliklere ayırma ve kiralama aldı. ("Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung", 1842, s. 10.)

toprak mülkiyetinin kapitalist üretim tarzına karşılık gelen biçimine dönüşmesine karşılık gelir.

Daha sonra cevaplanması gereken soru şu: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? Ve bu, diğer sorunun cevaplanmasıyla kendiliğinden cevaplanmış olur: Ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıfın oluşturucuları kılan şey nedir?

İlk bakışta, gelirlerin ve gelir kaynaklarının aynılığıdır. Bunlar, bileşenleri, oluşturucu bireyleri, sırasıyla ücretle, kârla ve toprak rantıyla, yani emek güçlerini, sermayelerini ve mülklerini değerlendirerek yaşayan üç büyük toplumsal gruptur.

Ancak, bu bakış açısına göre, örneğin doktorlar ve memurlar da iki sınıf oluştururdu, çünkü bunlar, her birinin üyelerinin gelirleri aynı kaynaktan gelen iki farklı toplumsal gruba aittir. Toplumsal iş bölümünün hem işçiler hem de kapitalistler ve toprak sahipleri arasında yarattığı sayısız çıkar ve konum farklılaşması için de aynı şey geçerli olurdu (örneğin, toprak sahipleri, bağ sahiplerine, çiftlik sahiplerine, orman sahiplerine, maden sahiplerine, dalyan sahiplerine ayrılır).

{Elyazması burada kesiliyor.}

FRIEDRICH ENGELS

*Kapital'*in III. Kitabı İçin Tamamlayıcı ve Ek Açıklamalar*

★ ★ ★

*Kapital'*in üçüncü kitabı, herkesin değerlendirmesine açık hâle gelmesinden bu yana ve şimdiden, çok sayıda ve farklı türlerde yorumlarla karşılaşıyor. Böyle olmaması beklenemezdi. Eseri yayına hazırlarken benim açımdan en fazla önem taşıyan şeyler, mümkün olduğunca aslına uygun bir metin üretmek, Marx tarafından elde edilen yeni sonuçları mümkün olduğunca Marx'ın kendi sözleriyle sunmak, sadece müdahalenin mutlak olarak kaçınılmaz olduğu yerlere müdahale etmek ve buralarda da okurun kafasında ona kimin hitap ettiği konusunda hiçbir soru işareti bırakmamaktı. Bu yüzden kınandım; söylenenlere göre, elimdeki malzemeyi, üzerinde sistematik bir şekilde çalışılmış bir kitaba dönüştürmem, Fransızların deyimiyle *en faire un livre*, bir başka deyişle,

---

* Engels'in aşağıdaki çalışması "Kapital"in üçüncü cildinin yayınlanmasından sonra yazıldı. Engels'in Kautsky'ye yazdığı 2 Mayıs 1895 tarihli mektuptan anlaşıldığı üzere, "Kapital"in üçüncü cildi için yapılacak olan tamamlayıcı ve ek açıklamaları iki "Die Neue Zeit" makalesi biçiminde yayınlanacaktı (bkz. 31. sayfadaki Almanca baskı editörü notu). Birinci makale olan "Değer Yasası ve Kâr Oranı", burjuva iktisat yazınında "Kapital"in birinci cildi ile üçüncü cildi arasındaki bir sözde çelişki hakkında ortaya atılan iddialara cevap olarak yazıldı. Bu çalışma, Engels'in ölümünden kısa bir süre sonra "Die Neue Zeit", Nr. 1 ve Nr. 2, 1895/96'da, s. 6-11 ve s. 37-44'te yayınlandı. Bunun çok az kısaltılmış İtalyanca çevirisine "Critica Sociale"nin 1 ve 16 Kasım ile 1 ve 16 Aralık 1895 tarihli 21-24. sayılarında yer verildi. Engels, ikinci makalede, borsanın 1865'ten sonra üstlendiği ve ciddi derecede farklılaşmış olan rolünü incelemek istiyordu. Ama bunu yazmayı başaramadı; elde sadece yedi madde içeren bir plan bulunuyor. Bu elyazması şu başlığı taşıyor: "Borsa. 'Kapital'in 3. cildi için ek açıklamalar." *–Almanca ed.*

okura kolaylık sağlamak için metnin aslına uygunluğunu feda etmem gerekirdi. Ama görevimi bu şekilde kavramamıştım. Bu tür bir elden geçirmeyi haklı çıkaracak her tür gerekçeden yoksundum; Marx gibi bir insan, kendi sözünün dinlenmesi, bilimsel keşiflerini gelecek kuşaklara hiçbir şekilde bozulmamış olan kendi sunumuyla aktarma hakkına sahiptir. Ayrıca, bu denli üstün bir insanın mirasını çiğnemek olarak görmek zorunda olduğum şeyi yapmak konusunda en küçük bir istek duymuyordum; bu, benim için, sadakatsizlik anlamına gelirdi. Ve üçüncüsü, bunu yapmanın hiçbir yararı olmazdı. Okuyamayan ya da okumak istemeyen, birinci kitapta bile onu doğru bir şekilde anlamak için harcanması gerekenden daha fazla çabayı onu yanlış anlamak için harcamış olan kişiler için herhangi bir zahmete girmek boşunadır. Ama gerçekten anlamak isteyenler için en önemli olan şey tam da özgün metnin kendisiydi; onlar açısından, benim elden geçirmem, olsa olsa, bir yorum değeri taşırdı ve üstüne üstlük yorumlanan şey yayınlanmamış ve erişilemeyen bir şey olurdu. İlk tartışmada özgün metne başvurmak zorunda kalınırdı ve ikincisinde ve üçüncüsünde onun *in extenso* [eksiksiz olarak] yayınlanması kaçınılmaz olurdu.

Bu kadar çok sayıda yeni şey barındıran ve bunları da yalnızca hızlı bir şekilde ortaya atılmış ve kısmen boşluklu olan bir ilk taslak şeklinde sunan bir eserin bu tür tartışmalara yol açması doğal. Ve benim buradaki müdahalelerim, kuşkusuz, anlaşılma zorluklarını gidermek, anlamları metinde yeterince çarpıcı bir şekilde öne çıkmayan önemli görüşleri daha fazla ön plana çıkarmak ve 1895'teki koşullardan hareketle, 1865'te yazılmış olan metne bazı önemli ekler yapmak açısından yararlı olabilir. Gerçekten de, şimdiden, kısa birer tartışmayı gerektirdiklerini düşündüğüm iki nokta var.

I. Değer Yasası ve Kâr Oranı

Bu iki etmen arasında görünüşte var olan çelişkinin çözümünün Marx'ın metninin yayınlanması öncesinde olduğu kadar sonrasında da tartışmalara yol açması beklenecek bir şeydi. Hatta bazıları kendilerini tam bir mucizeye hazırlamıştı ve bekledikleri el çabukluğu yerine, karşıtlığın basit, akılcı, nesnel ve sade bir şekilde giderilmesiyle karşılaştıklarından, hayal kırıklığı hissediyorlar. Kuşkusuz, hayal kırıklığına uğrayanların en mutlusu, tanıdığımız *illustre* [şöhretli] Loria. Sonunda, onun çapındaki bir cüceyi bile Marx'ın sağlam ve devasa yapısını havaya kaldırabilir ve patlatabilir kılan Arşimet dayanak noktasını buldu. Ne, diye bağırıyor öfkeyle, çözüm mü şimdi bu? Bu, katıksız bir gizemlileş-

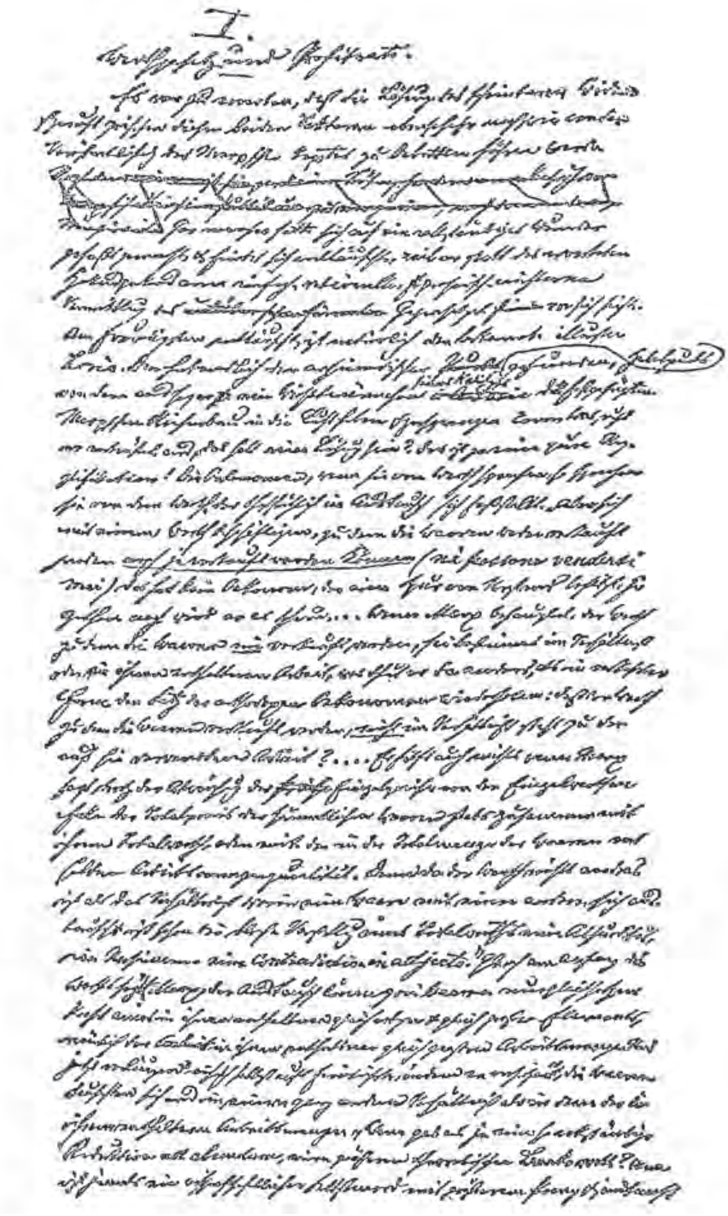

Engels'in "Değer Yasası ve Kâr Oranı" başlıklı elyazmasının birinci sayfası

tirme! İktisatçılar, değerden söz ettiklerinde, gerçekten de mübadeleyle saptanan değerden söz eder.

> "Ama biraz olsun kavrayış sahibi hiçbir iktisatçı, bugüne kadar, metaların karşılığında satılmadığı ve *hiçbir zaman karşılığında satılamayacağı* (*nè possono vendersi mai*) bir değerle uğraşmadı ve bundan sonra da uğraşmayacak ... Marx, metaların *hiçbir zaman* karşılığında satılmadığı değerin, onların içerdiği emekle belirlendiğini iddia ederken, ortodoks iktisatçıların, metaların karşılığında satıldığı değerin onlar için kullanılmış olan emekle orantılı *olmadığı* şeklindeki önermesini tersine çevrilmiş biçimde yinelemekten başka ne yapıyor? ... Marx'ın, tek tek fiyatların tek tek değerlerden sapmasına rağmen, tüm metaların toplam fiyatının her zaman bunların toplam değeriyle ya da metaların içerdiği emek niceliğinin toplam miktarıyla çakıştığını söylemesi de hiçbir işe yaramaz. Çünkü, değer, bir meta ile bir başkası arasındaki mübadele oranından başka bir şey olmadığından, bir toplam değer düşüncesinin kendisi bile bir saçmalık, bir anlamsızlık ... bir *contradictio in adjecto*'dur [nitelemede çelişkidir]."

Marx, eserin hemen başında, mübadelenin iki metayı yalnızca bunların içerdiği aynı türden ve eşit büyüklükteki ögeler sayesinde, yani bunların içerdiği eşit büyüklükteki emek miktarları sayesinde eşitleyebileceğini söylüyormuş. Ve şimdi, metaların, içerdikleri emek miktarının oranlarından çok farklı oranlarla mübadele edildiklerini savunarak kendi kendisini en törensel şekilde inkâr ediyormuş.

> "Bundan daha eksiksiz bir *Reduktion ad absurdum* [saçmaya indirgeme], bundan daha büyük bir teorik iflas, bugüne kadar nerede görüldü? Bugüne kadar kim, bundan daha ihtişamlı bir şekilde ve daha büyük bir törenle bilimsel bir intihar gerçekleştirdi?" (*Nuova Antologia*, 1 Şubat 1895, s. 477, 478, 479.)

Loria'mızın aşırı derecede mutlu olduğu görülüyor. Marx'a, kendisinin eşiti, sıradan bir şarlatan muamelesi yaparken haklı değil miydi? İşte, görüyorsunuz: Marx, tıpkı Loria gibi, okurlarıyla alay ediyor; tıpkı değersiz İtalyan iktisat profesörü gibi o da gizemlileştirmelerle geçiniyor. Ama Dulcamara,† mesleğini bildiği için bunu yapma hakkını kendinde görürken, beceriksiz bir kuzeyli olarak Marx yığınla sakarlık yapıyor, anlamsız ve saçma şeyler yazıyor ve böylece, sonunda, törenle intihar etmekten başka çaresi kalmıyor.

Metaların hiçbir zaman emekle belirlenen değerler karşılığında satılmamış oldukları ve hiçbir zaman bu değerler karşılığında satılamayacakları iddiasını, daha sonra ele almak üzere bir kenara koyalım. Burada, yalnızca, Bay Loria'nın,

---

† İtalyan besteci Gaetano Donizetti'nin "Aşk İksiri" adlı operasındaki gezici sahte hekim karakteri. *–Türkçe ed.*

> "değer, bir meta ile bir başkası arasındaki mübadele oranından başka bir şey olmadığından, bir toplam değer düşüncesinin kendisi[nin] bile bir saçmalık, bir anlamsızlık ..."

olduğu iddiası üzerinde duralım.

Demek ki, iki metanın birbirleriyle mübadele edilme oranı, tümüyle rastlantısal olan, metalara dışarıdan gelip yapışan, bugün bir türlü yarın başka türlü olabilecek bir şeydir. Elli kilogram buğdayın bir gram altın karşılığında mı yoksa bir kilogram altın karşılığında mı mübadele edileceği, hiçbir şekilde, bu buğdayda ya da altında içkin olan koşullara bağlı değildir; aksine, her ikisine de tümüyle yabancı olan koşullara bağlıdır. Çünkü farklı bir durumda, söz konusu koşullar kendilerini mübadele sırasında da göstermek, bir bütün olarak mübadeleye hükmetmek ve metaların bir toplam değerinden söz edilebilmesi için, mübadeleden de bağımsız bir şekilde, bağımsız bir varlığa sahip olmak zorunda olurdu. Bu anlamsız, diyor *illustre* Loria. Herhangi bir anda iki metanın mübadele oranı neyse, bu onların değeridir ve her şey bundan ibarettir. Yani, değer fiyatla özdeştir ve her meta, elde edebildiği fiyatlar kadar değerlere sahiptir. Ve fiyat arz ve taleple belirlenir ve soru sormaya devam eden kişi, cevap bekliyorsa, bir budaladır.

Ne var ki ortada küçük bir pürüz var. Normal durumda, arz ile talep birbirlerini dengeler. Dolayısıyla, dünyada bulunan tüm metaları ikiye, yani talep grubu ile aynı büyüklükteki arz grubuna ayıralım. Her birinin 1000 milyar marklık, franklık, sterlinlik ya da başka herhangi bir birimlik bir fiyatı temsil ettiğini varsayalım. Temel matematik bilgisine göre bunlar birlikte 2000 milyarlık bir fiyat ya da değer oluşturur. Anlamsız, saçma, diyor Bay Loria. Her iki grup birlikte 2000 milyarlık bir fiyatı temsil ediyor olabilir. Ama değer söz konusu olduğunda durum başkadır. Fiyat dersek, 1000 + 1000 = 2000 olur. Ama değer dersek, 1000 + 1000 = 0 olur. En azından, metaların tümünün söz konusu olduğu buradaki durumda böyledir. Çünkü burada, iki grubun her birinin kendi metalarının değerinin 1000 olmasının tek nedeni, her ikisinin de diğerinin metaları için bu tutarı vermek istemesi ve verebilmesidir. Ama her ikisinin metalarının tümünü üçüncü bir grubun elinde toplarsak, birinci grubun elinde herhangi bir değer kalmaz, ikincisinin elinde de kalmaz ve üçüncüsünün elinde hiç kalmaz; sonunda, hiçbirinin elinde hiçbir şey yoktur. Ve güneyli Cagliostro'muzun* değer kavramını ondan geriye en küçük bir izin bile kalmayacağı bir şekilde pataklarken sergilediği üstünlük bizi

* Alessandro Cagliostro (gerçekte Giuseppe Balsamo) (1743-1795): İtalyan maceracı, gizemci, dolandırıcı. –*Almanca ed.*

tekrar tekrar hayrete düşürüyor. Bu, bayağı iktisadın ulaşabileceği son noktadır![1]

Werner Sombart, Braun'un *Archiv für soziale Gesetzgebung*'unda (VII, Heft 4), Marx'ın sisteminin ana hatlarını, bir bütün olarak ele alındığında yetkin bir şekilde sunuyor. Böylece, ilk kez, bir Alman üniversite profesörü, Marx'ın eserlerinde, genel olarak, Marx'ın gerçekten söylemiş olduğu şeyleri görmeyi başarıyor ve Marx'ın sisteminin eleştirisinin, onun çürütülmesiyle değil ("bununla, politik hırslara sahip olanlar uğraşabilir"), sadece daha da ileriye gitme yoluyla yapılabileceğini açıklıyor. Sombart da, anlaşılabilir nedenlerle, burada ele aldı-

1 (Heine'nin ifadesini kullanacak olursak) şöhretiyle tanınan aynı beyefendi, kendisini, "Rassegna"nın 1895 tarihli ilk sayısında İtalyanca çevirisi yayınlanmasından sonra, III. Cilt için yazdığım önsöze de cevap vermek zorunda hissetti. Cevap, 25 Şubat 1895 tarihli "Riforma Sociale"de yer alıyor. Önce beni onun açısından vazgeçilmez (ve tam da bu nedenle iki kat tiksindirici) olan abartılı övgülere boğduktan sonra, Marx'ın materyalist tarih kavrayışı hakkındaki başarılarını aşırmanın hiç aklına gelmediğini açıklıyor. Bunların varlığını daha 1885 yılında (bir dergi makalesinde ve tümüyle söz arasında) kabul etmiş. Buna karşılık, tam da bunu yapması gereken yerde, yani ilgili kitabında bu konuda inatla sessiz kalıyor; bu kitapta Marx ancak 129. sayfada ve yalnızca Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti vesilesiyle anılıyor. Ve şimdi, cesurca, Marx'ın hiçbir şekilde bu teorinin kurucusu olmadığını açıklıyor; daha Aristoteles tarafından bile ima edilmediyse, Harrington onu daha 1656'da su götürmez bir şekilde ilan etmiş ve bu teori Marx'tan çok önce tarih yazıcılarından, politikacılardan, hukukçulardan ve iktisatçılardan oluşan bir Ülker [yedi kız kardeş; Yunan mitolojisinde Titan Atlas ile Pleione'nin yedi kızı –*Türkçe ed.*] tarafından geliştirilmiş. Loria'nın eserinin Fransızca baskısında neler neler var. Kısaca, tam bir aşırmacı. Marx'tan aktarımlarda bulunarak böbürlenmeye devam etmesini olanaksız kılmamın ardından, küstahça, Marx'ın da tıpkı kendisi gibi başkalarının fikirlerini kendi fikirleri gibi sunduğunu iddia ediyor. – Diğer saldırılarımdan, Loria'ya göre Marx'ın "Kapital"in ikinci ya da dahası üçüncü bir cildini yazmayı hiçbir zaman planlamamış olduğu şeklindeki saldırım üzerinde de duruyor. "Ve şimdi, Engels, ikinci ve üçüncü ciltleri üzerime fırlatarak, muzaffer bir edayla cevap veriyor ... muhteşem! Ve çok fazla düşünsel haz borçlu olduğum bu ciltler beni o kadar sevindiriyor ki, daha önce hiçbir zafer beni bugünkü bu yenilgiden daha fazla mutlu etmemişti – eğer gerçekten de bir yenilgiyse. Ama gerçekten de bir yenilgi mi? Marx, Engels'in bağlılık dolu bir arkadaşlık çerçevesinde bir araya getirdiği bu bağlantısız notlar yığınını, gerçekten de yayınlanmaları niyetiyle mi yazmıştı? Marx'ın ... bu sayfaların kendi eserini ve kendi sistemini taçlandıracağına inandığı ... gerçekten de kabul edilebilecek bir şey midir? Marx'ın, ortalama kâr oranı hakkındaki, bunca yıldır taahhüt edilen çözümün umutsuz bir gizemlileştirmeye ve en bayağı sözcük oyunlarına indirgendiği bölümü yayınlayacak olduğu gerçekten de kesin mi? En azından bundan kuşku duyma hakkımız var ... Bana öyle görünüyor ki, bu, Marx'ın, muhteşem (*splendido*) kitabının yayınlanması sonrasında, ona bir halef vermeyi düşünmediğini ve mirasçılarına da, kendi sorumluluğu dışında, bu dev eserin tamamlanması işini bırakmak istemediğini kanıtlıyor."

267. sayfada bunlar yazılı. Heine'nin dar kafalı Alman okur kitlesini en fazla aşağılayan sözü şuydu: Yazar, sonunda, sanki aklı başında bir varlıkmışçasına, kendi okur kitlesine alışıyor. Peki *illustre* Loria, kendi okur kitlesi hakkında ne düşünmeli?

En sonda, şanssız bendenizin üzerine yeni bir övgü dolu sözler yığını boca ediliyor. Bu arada Sganarelle'imiz [Molière'in "Dom Juan" adlı oyunundaki bir karakter –*Türkçe ed.*] kendisini küfretmek için gelmiş, ama dudaklarından iradesi dışında "hayır dua ve sevgi sözleri" dökülmüş olan Balaam'la [bir Eski Ahit karakteri –*Türkçe ed.*] karşılaştırıyor. Zavallı Balaam'ın en önemli ayırt edici özelliği, efendisinden daha akıllı olan bir eşeğe binmesiydi. Balaam'ın bu kez eşeğini evde bırakmış olduğu açık.

ğımız konuyla ilgileniyor. Marx'ın sisteminde değerin hangi anlama sahip olduğunu araştırıyor ve şu sonuçlara ulaşıyor: Değer, kapitalist yolla üretilen metaların mübadele ilişkisinde, kendisini göstermez; kapitalist üretim yürütücülerinin bilinçlerinde yaşamaz; değer, ampirik bir olgu değil, düşünsel, mantıksal bir olgudur; maddi belirliliğiyle değer kavramı, Marx'ta, iktisadi var oluşun temeli olarak emeğin toplumsal üretici gücü olgusu için kullanılan iktisadi ifadeden başka bir şey değildir; değer yasası, kapitalist bir ekonomi düzenindeki ekonomik süreçlere son çözümlemede hükmeder ve bu ekonomi düzeni için çok genel olarak şu içeriğe sahiptir: Metaların değeri, emeğin son çözümlemede tüm ekonomik süreçlere hükmeden üretici gücünün kendisini belirleyici bir şekilde göstermesinin özgül tarihsel biçimidir. – Sombart'ın söyledikleri bunlar; değer yasasının kapitalist üretim biçimi için taşıdığı anlam hakkındaki bu kavrayışın doğru olmadığı söylenemez. Ne var ki, daha dar ve kesin bir formülasyon için fazla geniş olduğunu düşünüyorum; bence, değer yasasının, toplumun bu yasayla düzenlenen iktisadi gelişme aşamaları açısından taşıdığı anlamın bütününü hiçbir şekilde kapsamıyor.

Braun'un çıkardığı *Sozialpolitisches Zentralblatt*'ın 25 Şubat 1895 tarihli 22. sayısında da, Conrad Schmidt'in *Kapital*'in 3. cildi hakkındaki yetkin bir makalesi yer alıyor. Burada özellikle vurgulanması gereken şey, Marx'taki artık değerden ortalama kâr türetiminin, nasıl olup da, bugünkü kadarki iktisat tarafından bir kez bile sorulmamış olan soruya, yani söz konusu ortalama kâr oranının nasıl belirlendiği ve bunun nasıl olup da %50 ya da %100 değil de diyelim ki %10 ya da %15 olduğu sorusuna ilk kez bir cevap verdiğinin kanıtıdır. İlk elde sanayici kapitalistin mülk edindiği artık değerin, kâr ile toprak rantının biricik ve tek kaynağı olduğunu öğrenmemizden bu yana, bu problem kendiliğinden çözülüyor. Görmek istemeyenlerin gözlerini açmak boş bir çaba olmasaydı, Schmidt'in yazısının bu bölümü, doğrudan doğruya *à la* Loria [Loria'vari] iktisatçılar için yazılmış olabilirdi.

Schmidt'in kendisi de değer yasası hakkında biçimsel kuşkulara sahip. Bu yasayı, bilimsel olan ve gerçek mübadele sürecinin açıklanması için geliştirilmiş (görünüşte kendisiyle tümüyle çelişen rekabet fiyatları görüngüleri karşısında da zorunlu teorik çıkış noktası olmayı, aydınlatıcı ve gerekli olmayı sürdüren) bir *hipotez* olarak anıyor; ona göre de, değer yasasının yokluğunda, kapitalist gerçekliğin iktisadi mekanizması hakkındaki her tür teorik kavrayış son bulur. Ve Schmidt, alıntı yapmama izin verdiği bir özel mektubunda, açıkça, kapitalist üretim biçiminin sınırları içindeki değer yasasının, teorik açıdan gerekli bile olsa, bir kurgu

olduğunu söylüyor.* – Ama bence, bu görüş hiçbir şekilde doğru değil. Değer yasası, kapitalist üretim açısından, bir salt hipotezin, hele gerekli bile olsa bir kurgunun taşıyacağından çok daha büyük ve belirli bir anlam taşıyor.

Hem Sombart hem de Schmidt (*illustre* Loria'yı yalnızca bayağı iktisadın deliliklerinin eğlenceli bir örneği olarak anıyorum), burada yalnızca salt mantıksal bir sürecin değil, tarihsel bir sürecin ve onun düşüncelerdeki açıklayıcı yansımalarının, onun iç bağlantılarının mantıksal olarak izlenmesinin söz konusu olduğunu yeterince dikkate almıyor.

Marx'taki belirleyici pasaj, III, I, s. 154'te** yer alıyor: "Bütün zorluk, metaların basitçe *metalar* olarak değil, artık değerin toplam kütlesinde büyüklükleriyle orantılı şekilde, ya da eşit büyüklükte olduklarında eşit şekilde pay sahibi olmayı talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak mübadele edilmesinden kaynaklanır." Bu farkı göstermek için, işçilerin kendi üretim araçlarına sahip oldukları, ortalamada aynı süreler boyunca ve aynı yoğunlukla çalıştıkları ve metalarını doğrudan doğruya birbirleriyle mübadele ettikleri varsayılıyor. O zaman iki işçi bir günde ürünlerine emekleri aracılığıyla eşit miktarda yeni değer eklerdi, ama her birinin ürünü, üretim araçlarında daha önce cisimleşmiş olan emeğe bağlı olarak, farklı bir değere sahip olurdu. Üretim araçlarında cisimleşmiş olan emekten oluşan değer parçası, kapitalist ekonominin değişmez sermayesini temsil ederdi; yeni eklenen değerin, işçinin geçim araçları için kullanılan kısmı, değişir sermayeyi ve yeni değerin geriye kalan (ve burada yine işçiye ait olan) kısmı da, artık değeri temsil ederdi. Dolayısıyla, iki işçi de, sadece öndelemiş oldukları "değişmez" değer parçasını yerine koyacak olan miktarın çıkarılmasından sonra, eşit değerler elde ederdi; ama her biri için, artık değeri temsil eden kısmın üretim araçlarının değerine (kapitalist kâr oranına karşılık gelecek olan) oranı farklı olurdu. Ama her ikisi için de üretim araçlarının değeri mübadele sırasında yerine koyulduğundan, bu, tümüyle önemsiz bir durum olurdu. "Dolayısıyla, metaların tam ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmesi, kapitalist gelişmenin belirli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektiren üretim fiyatları üzerinden mübadeleye göre, çok *daha düşük bir aşamayı* gerekli kılar ... Dolayısıyla, fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer yasasıyla yönetilmesi bir yana bırakıldığında, metaların değerlerini, yalnızca *teorik* olarak değil *tarihsel* olarak da üretim fiyatlarının *prius*'u [önce geleni] olarak ele almak tümüyle yerindedir. Bu, *üretim araçlarının işçiye ait*

* Conrad Schmidt, Engels'e 1 Mart 1895'te yazmıştı. Engels, 12 Mart 1895 tarihli cevabında Schmidt'in görüşlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmıştı. –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 25, s. 184-185 [elinizdeki kitap, s. 182]. –*Almanca ed.*

olduğu durumlarda geçerlidir ve bu durum, hem eski dünyadaki hem de modern dünyadaki kendi başına çalışan toprak sahibi köylü ve zanaatçı için söz konusudur. Bu, daha önce dile getirmiş olduğumuz, ürünlerin metalara evrilmesinin, bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı topluluklar arasındaki mübadeleden kaynaklandığı görüşüyle de uyumludur. Her bir üretim dalında bağlanmış olan üretim araçları, bir alandan bir başkasına ancak zorlukla taşınabildiği ve bu nedenle farklı üretim alanları arasındaki ilişkiler, belirli sınırlar içinde, yabancı ülkeler ya da komünist topluluklar arasındaki ilişkiler gibi olduğu sürece, bu görüş, söz konusu başlangıç durumunun yanı sıra, köleliğe ve serfliğe dayanan sonraki durumlar ve zanaatların lonca örgütlenmesi için de geçerlidir." (Marx, III, I, s. 155, 156.*)

Marx, üçüncü kitap üzerinde bir kez daha çalışma fırsatını bulabilseydi, hiç kuşkusuz, bu pasajı ciddi şekilde genişletirdi. Bu hâliyle, konu hakkında söylenmesi gerekenlerin taslak şeklinde yazılmış ana hatlarından fazlasını içermiyor. Dolayısıyla, bu konuya biraz daha yakından bakalım.

Toplumun başlangıç dönemlerinde, ürünlerin, üreticilerin kendileri tarafından tüketildiğini ve bu üreticilerin kendiliğinden bir şekilde az çok komünistçe örgütlenmiş topluluklar hâlinde örgütlendiğini; bu ürünlerin fazlalık oluşturan kısımlarının yabancılarla (ürünlerin metalara dönüşmesine yol açan) mübadelesinin daha ileri tarihlerde ortaya çıktığını; bunun ilk olarak sadece farklı kabilelere ait tek tek topluluklar arasında gerçekleştiğini, ama sonraları topluluğun içinde de yaygınlaştığını ve topluluğun daha büyük ya da daha küçük aile gruplarına ayrışmasına ciddi katkılarda bulunduğunu hepimiz biliyoruz. Ama bu ayrışmadan sonra bile, mübadelede bulunan aile reisleri, yine çalışan köylülerdir ve bunlar tükettikleri neredeyse her şeyi ailelerinin yardımıyla kendi çiftliklerinde üretir ve gereksinim duydukları nesnelerin sadece küçük bir bölümünü kendi fazla ürünleri karşılığında başkalarından alırlar. Aile, tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla kalmaz, aynı zamanda bunların ürünlerini işleyerek bitmiş tüketim nesnelerine çevirir; yer yer el değirmeniyle öğütme işlerini yapar, ekmek pişirir, iplik eğirir, boyar, keten ve yün dokur, deri tabaklar, ahşap binaları kurar ve onarır, aletler ve cihazlar üretir, seyrek olmayan bir şekilde marangozluk ve demircilik yapar; böylece, aile ya da aile grubu, aslen kendi kendisine yeter.

Bu tür bir ailenin takas ya da satın alma yoluyla başkalarından elde etmesi gereken az sayıda şey de, 19. yüzyılın başlarına kadar Almanya'da bile olduğu üzere, ağırlıklı olarak zanaat üretimine dayalı nesnelerden,

* Krş. MEW, Band 25, s. 186-187 [elinizdeki kitap, s. 184-185]. –*Almanca ed.*

yani üretim tarzları köylüye hiçbir şekilde yabancı olmayan ve köylünün sadece ham maddelere ulaşamadığı ya da satın alınan nesnenin çok daha iyi veya çok daha ucuz olması nedeniyle üretmediği şeylerden oluşuyordu. Dolayısıyla, Orta Çağ'ın köylüsü, takas yoluyla elde ettiği nesnelerin üretilmesi için gerekli olan emek-zamanı hayli doğru bir şekilde biliyordu. Ne de olsa, köyün demircisi ve arabacısı onun gözlerinin önünde çalışıyordu; benim gençliğimde bile hâlâ bizim Renli köylülerimizi sırayla ziyaret eden ve ev yapımı malzemeleri işleyerek giysilere ve ayakkabılara dönüştüren terzi ve ayakkabıcı için de aynı şey geçerliydi. Hem köylünün kendisi hem de onun alım yaptığı kişilerin kendileri emekçiydi; mübadele edilen nesneler her birinin kendi ürünleriydi. Bu ürünleri üretirken ne harcamışlardı? Emek ve sadece emek: aletlerin yerlerine koyulması için, ham maddelerin üretilmesi için, bunların işlenmesi için kendi emek güçlerinden başka hiçbir şey harcamamışlardı; bu durumda, söz konusu ürünleri, diğer çalışan üreticilerle, bunlar için harcanmış olan emek dışındaki bir şeye göre mübadele etmeleri nasıl mümkün olabilirdi? Burada, bu ürünler için harcanmış olan emek-zaman, mübadele edilecek olan büyüklüklerin nicel olarak belirlenmesi için uygun olan tek ölçek olmakla kalmıyordu; bunun ötesinde, başka herhangi ölçeğin varlığı olanaksızdı. Yoksa, köylü ile zanaatçının, birinin on saatlik emeğinin ürününü diğerinin tek bir çalışma saatinin ürünü karşılığında vereceği kadar aptal olduklarına mı inanılıyor? Köylü doğal ekonomisi döneminin bütünü boyunca, mübadele edilen meta niceliklerinin kendilerini giderek artan ölçüde kendilerinde cisimleşen emek miktarlarıyla ölçme eğilimine sahip oldukları mübadele biçiminden başka herhangi bir mübadele biçimi olanaklı değildir. Bu ekonomi tarzına paranın girdiği andan itibaren, değer yasasına uyum sağlama eğilimi (Marx'ın formülasyonunda, *nota bene* [dikkat]!) bir yandan daha belirgin hâle gelir, ama diğer yandan da bu eğilim sadece tefeci sermayesinin müdahaleleri ve mali gasp nedeniyle bile kesintiye uğrar; fiyatların, ortalama olarak, ihmal edilebilir bir büyüklük farkının kalmasına kadar değerlere yaklaşma dönemleri uzar.

Köylünün ürünleri ile kentteki zanaatçının ürünleri arasındaki mübadele için de aynısı geçerlidir. Başlangıçta, bu mübadele, tüccarın aracılığı olmadan, kentlerdeki pazar günlerinde doğrudan doğruya gerçekleşir; bu günlerde köylü ürünlerini satar ve alımlarını yapar. Burada da, hem köylü zanaatçının çalışma koşullarını hem de zanaatçı köylününkileri bilir. Zanaatçının kendisi de henüz bir ölçüde köylüdür; bir sebze ve meyve bahçesine sahip olmakla kalmaz, büyük bir sıklıkla aynı zamanda küçük bir tarlası, bir ya da iki ineği, domuzu, kümes hayvanları vb. bulunur. Dolayısıyla, Orta Çağ'ın insanları, en azından günlük genel

kullanıma konu olan mallar söz konusu olduğunda, birbirlerinin ham maddeler, yardımcı maddeler ve emek-zaman cinsinden üretim maliyetlerini hayli doğru şekillerde hesaplayabilir durumdaydı.

Peki ama, emek niceliğine dayalı bu mübadelelerde, örneğin tahıl ya da hayvanlar gibi, daha uzun süreli, düzensiz aralıklarla kesintiye uğrayan ve getirileri kesin olarak öngörülemeyen çalışmaları gerektiren ürünler için, emek niceliği, dolaylı ve göreli bir şekilde bile olsa, nasıl hesaplanıyordu? Üstüne üstlük hesap yapmasını bilmeyen insanlar bunu nasıl yapıyordu? Kuşkusuz, ancak, uzun süren, sıklıkla karanlıkta ve el yordamıyla ilerleyen bir zikzaklı yaklaşma süreciyle; başka durumlarda olduğu gibi bu süreçte de, zarar görmeden akıllanılmıyordu. Ama herkesin bir bütün olarak bakıldığında masraflarını karşılamak zorunda olması da doğru yönde hareket edilmesine tekrar tekrar yardımcı oluyordu ve hem alışverişlere konu olan nesne türlerinin sayısının azlığı hem de bunların üretim tarzının sıklıkla yüzlerce yıl boyunca değişmeden kalması hedefe ulaşılmasını kolaylaştırıyordu. Ve bu ürünlerin göreli değer büyüklüklerinin doğruya hayli yakın bir şekilde saptanmasının kesinlikle çok uzun bir zaman almadığını, tek başına, uzun üretim süresi nedeniyle her bir adedinin göreli değer büyüklüğünün saptanması en zor görünen metanın, yani hayvanların, hayli yaygın kabul gören ilk para-meta hâline gelmiş olması olgusu bile kanıtlıyor. Bunun gerçekleşebilmesi için, hayvanların değeri (onların bir dizi başka metayla mübadele oranlarının, daha önce, görece alışılmamış bir şekilde ve çok sayıda kabilenin bulunduğu bir alanda itirazsız olarak benimsenmesi yoluyla) saptanmış olmak zorundaydı. Ve o zamanların insanları (hem hayvan yetiştiricileri hem de onların müşterileri), herhalde, harcadıkları emek-zamanı mübadele sırasında herhangi bir eş değer elde etmeden hediye etmeyecek kadar zekiydi. Aksine: insanlar, meta üretiminin başlangıç aşamasına yaklaşmaları ölçüsünde (örneğin Ruslar ve Doğulular), bugün bile, bir ürün için harcadıkları emek-zamanın eksiksiz karşılığını uzun ve sıkı pazarlıklar aracılığıyla elde edebilmek için daha fazla zaman harcıyor.

Değerin bu şekilde emek-zamanla belirlenmesinden hareketle, *Kapital'*in birinci kitabının birinci kısmında ortaya koyulduğu üzere, meta üretiminin bütünü ve onunla birlikte değer yasasının farklı taraflarının kendilerini ortaya koymalarına aracılık eden çeşitli ilişkiler, yani özellikle, altlarında sadece emeğin değer oluşturucusu olduğu koşullar gelişti. Ve bunlar, kendilerini, katılımcıların bilincine çıkmadan geçerli kılan ve ancak zorlu teorik incelemeler yoluyla gündelik pratikten soyutlanabilen, yani (Marx'ın da meta üretiminin doğasından hareketle zorunlu olduğunu göstermiş olduğu üzere) doğa yasalarıyla aynı tarzda etkide bulunan koşullardır. En önemli ve belirleyici ilerleme, madenî pa-

raya geçişti; ama bu, değerin emek-zamanla belirlenmesinin, meta mübadelesinin yüzeyinde görülebilir olmaktan çıkması sonucunu doğurdu. Pratik kavrayışta para belirleyici değer ölçüsü hâline geldi ve ticarete konu olan metaların çeşitlenmesi, bunların daha büyük bir bölümünün uzak ülkelerden gelmesi, yani üretilmeleri için gerekli olan emek-zamanı denetlemenin zorlaşması ölçüsünde bu durum pekişti. Para, başlangıçta, asıl olarak yurt dışından geliyordu; değerli metal şeklinde yurt içinde elde edildiğinde bile, köylü ve zanaatçı, bir yandan, onun için kullanılan emeği yaklaşık olarak tahmin edebilecek durumda değildi, diğer yandan, paraya dayalı hesaplama alışkanlığı, onların bilincinde, emeğin değeri ölçme özelliğini kararttı; para, halkın zihninde, mutlak değeri temsil etmeye başladı.

Kısacası: basit meta üretimi döneminin tümü için, yani kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkmasıyla birlikte bunların bir değişim geçirdiği zamana kadar, genel olarak iktisat yasaları gibi Marx'ın değer yasası da genel geçerliliğe sahiptir. O zamana kadar, fiyatlar, Marx'ın yasasıyla belirlenen değerlere doğru çekilir ve bu değerlerin çevresinde salınır ve böylece, basit meta üretiminin daha eksiksiz şekilde gelişmesi ölçüsünde, görece uzun süren ve dış kaynaklı şiddetli bozulmalarla kesintiye uğramayan dönemlerin ortalama fiyatları, sapmaların ihmal edilebilir kalacağı bir şekilde, değerlerle daha fazla çakışır. Dolayısıyla, Marx'ın değer yasası, ürünleri metalara dönüştüren mübadelenin başlangıcından milattan sonra on beşinci yüzyıla kadar süren bir zaman aralığı için genel iktisadi geçerliliğe sahiptir. Ama meta mübadelesinin tarihi, tüm yazılı tarihin öncesine dayanır; Mısır'da milattan en az iki bin beş yüz ve belki beş bin yıl öncesine, Babil'de milattan dört bin ya da belki altı bin yıl öncesine uzanır; yani, değer yasası, beş-yedi bin yıllık bir dönem boyunca hüküm sürmüştür. Ve şimdi, bu süre boyunca genel ve doğrudan geçerliliğe sahip olan değeri, metaların hiçbir zaman karşılığında satılmadığı ya da satılamayacağı ve en küçük bir sağlıklı kavrayışa sahip olan hiçbir iktisatçının hiçbir zaman ilgilenmeyeceği bir değer olarak anan Bay Loria'nın titizliğine hayran kalalım!

Şu ana dek tüccardan söz etmedik. Basit meta üretiminden kapitalist meta üretimine dönüşüme geçeceğimiz bu noktaya kadar, onun müdahalesini dikkate almayabildik. Tüccar, başka her şeyin (deyim yerindeyse kalıtım nedeniyle) durağan olduğu bu toplumdaki devrimci ögeydi; söz konusu toplumda, köylünün, sadece çiftliğini değil, aynı zamanda özgür mülk sahibi, özgür ya da bağımlı kiracı çiftçi ya da serf olma konumunu, kentteki zanaatçının ise zanaatını ve lonca sistemine dayalı ayrıcalıklarını miras yoluyla ve neredeyse elden çıkarılamayacak bir şekilde elde etmesinin ötesinde, bunların her birinin hem müşterileri, hem pazarı, hem

de miras yoluyla devraldığı mesleği için gençliğinden itibaren eğitimini aldığı ustalık da aynı şekilde elde ediliyordu. Ve bu dünyaya, onun köklü dönüşümüne başlangıçlık edecek olan tüccar geldi. Ama bilinçli bir devrimci olarak değil, tersine, onun etinden alınmış et, onun kemiklerinden alınmış kemik olarak. Orta Çağ'ın tüccarı hiçbir şekilde bir bireyci değil, tüm çağdaşları gibi bir kooperatif ortağıydı. Kırda, ilkel komünizmden türeyen yerleşim bölgesi kooperatifi [*Markgenossenschaft*] hüküm sürüyordu. Başlangıçta, her köylü, her kaliteden eşit büyüklükteki toprak parçalarıyla birlikte eşit büyüklükteki bir çiftliğe ve ortak yerleşim bölgesindeki haklarda buna karşılık gelen eşit büyüklükteki bir paya sahipti. Yerleşim bölgesi kooperatifinin kapalı bir yapı hâline gelmesinden ve yeni çiftliklerin dağıtılmasının son bulmasından itibaren, miras vb. yoluyla çiftlikler ve onlara bağlı olarak da yerleşim bölgesi hakları alt bölümlere ayrılmaya başladı; ama eksiksiz çiftliğin birim olma özelliği (yarım, çeyrek ve sekizde bir çiftliğin ortak yerleşim bölgesinde yarım, çeyrek ve sekizde birlik haklar getireceği bir şekilde) korundu. Sonraki tüm meslek kooperatifleri ve hepsinden önce de kentlerdeki (iç işleyiş kuralları, sınırlı bir toprak parçası yerine bir zanaat ayrıcalığı için kullanılan yerleşim bölgesi anayasasından başka bir şey olmayan) loncalar yerleşim bölgesi kooperatifi örneğini temel aldı. Bütün örgütlenmenin merkezinde, her bir üyenin, tüm topluluğa sağlanmış olan ayrıcalık ve kullanım haklarında eşit paylara sahip olması vardı; Eberfeld ve Barmen'in 1527 tarihli iplik tekeli ayrıcalığı bunu daha çarpıcı bir şekilde ifade etmişti. (Thun, *Industrie am Niederrhein*, II, 164 vd.) Maden loncaları için de aynı şey geçerlidir; bunlarda da, her bir maden hissesi aynı paya sahipti ve yerleşim bölgesi kooperatifinin çiftliği gibi bu da tüm hak ve yükümlülükleriyle birlikte parçalara ayrılabiliyordu. Ve aynı şey, denizaşırı ticareti ortaya çıkaran ticaret kooperatifleri için daha az geçerli değildir. Venedikliler ve Cenevizliler, İskenderiye'nin ya da Konstantinopolis'in limanlarında, her bir "ulusun" kendi *fondaco*'suna (merkezî büronun yanında konut, han, depo, sergi ve satış mekânı) sahip olacağı şekilde eksiksiz ticaret kooperatifleri oluşturmuştu; bunlar, rakiplere ve müşterilere kapalıydı; kendi aralarında saptanmış olan fiyatlarla satış yapıyorlardı; metalarının, kamusal incelemelerle ve sıklıkla da mühürlenerek güvence altına alınan belirli bir kalitesi vardı; yerlilerin kendi ürünleri için ödeyecekleri fiyatlara birlikte karar veriyorlardı, vb. Norveç'in Bergen kentinde bulunan Alman Köprüsü'ndeki (*Tydske Bryggen*) Hansa tüccarları ve onların Hollandalı ve İngiliz rakipleri farklı bir yol izlemiyordu. Düşük fiyatlara satanların ya da yüksek fiyatlara satın alanların vay hâline! Kooperatifin bu kişiye verdiği doğrudan cezalar bir yana, suçlunun karşılaştığı boykot, o dönemde kaçınılmaz yıkım anlamına geliyordu. Ama belirli amaçlarla daha dar koo-

peratifler de oluşturulmuştu: örneğin, 14. ve 15. yüzyıllarda hem Küçük Asya'daki Foça'da ve hem de Sakız Adası'nda bulunan şap madenlerine uzun yıllar boyunca hükmeden Cenova'daki Maona; ayrıca, 14. yüzyılın sonlarından bu yana İtalya ve İspanya ile iş yapan ve buralarda şubeler açan büyük Ravensberg Ticaret Şirketi; Augsburg'daki Alman şirketleri: Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter vb. ve Nürnberg'deki Hirschvogel ve başkaları; bu sonuncusu, Portekizlilerin 1505-1506 yıllarındaki Hindistan seferine 66 000 dukalık bir sermaye ve üç gemiyle katılmış ve bu sayede yüzde 150'lik, bazılarına göre de yüzde 175'lik bir kâr elde etmişti (Heyd, *Levantehandel*, II, 524); ve Luther'i öylesine öfkelendirmiş olan çok sayıda başka "Monopolia" şirketi.

Burada ilk kez bir kârla ve bir kâr oranıyla karşılaşıyoruz. Ve tüccarların çabası, kasten ve bilinçli bir şekilde, söz konusu kâr oranını tüm katılımcılar için eşit kılmaya yönelikti. Doğu Akdeniz'deki Venedik ve kuzeydeki Hansa tüccarlarının her biri, kendi metaları için komşularının ödediğiyle aynı fiyatı ödüyordu; bunların taşımacılık maliyetleri aynıydı; kendi "ulus"undan olan herhangi bir başka tüccar gibi bunlar karşılığında aynı fiyatları elde ediyor ve geri dönüş yükünü de aynı fiyatlarla satın alıyordu. Dolayısıyla, kâr oranı hepsi için eşitti. Büyük ticaret şirketleri söz konusu olduğunda, kazancın, öndelenmiş olan sermaye payıyla *pro rata* [orantılı olarak] bölüşülmesi, tıpkı yerleşim bölgesi haklarına üzerinde hak sahibi olan çiftlik payıyla *pro rata* ortak olunması ya da maden kazancına maden hisse payıyla *pro rata* ortak olunması örneklerinde olduğu gibi apaçık bir şeydir. Demek ki, tam gelişmiş kapitalist üretimin nihai sonuçlarından biri olan eşit kâr oranı, burada, en basit biçimiyle (dahası, kendisi de ilkel komünizmin doğrudan ürünlerinden biri olan yerleşim bölgesi kooperatifinin doğrudan ürünlerinden biri olarak), sermayenin tarihsel başlangıç noktalarından biri olduğunu gösterir.

Başlangıçtaki bu kâr oranı zorunlu olarak çok yüksekti. Yapılan iş çok riskliydi ve bunun tek nedeni ortalığı kasıp kavuran korsanlık değildi; rekabet hâlindeki uluslar da, bazen, fırsatını bulduklarında, her tür şiddet eylemini gerçekleştirebiliyordu; son olarak, satışlar ve satış koşulları, yabancı hükümdarların sağladığı ayrıcalıklara yaslanıyordu ve bu ayrıcalıkların ihlal ya da iptal edilmesi nadir görülen bir şey değildi. Dolayısıyla, kazanç, yüksek bir sigorta primi içermek zorundaydı. Ayrıca, devir hızı düşüktü, işlerin halledilmesi uzun zaman alıyordu ve (kuşkusuz nadiren uzun süren) en iyi zamanlarda, yapılan iş, tekel kârı getiren bir tekel ticaretiydi. Kâr oranının ortalamada çok yüksek olduğunu, o dönemde geçerli olan çok yüksek faiz oranları da kanıtlıyor (ama faiz oranları, yine de, genel olarak, olağan ticaret kazancı yüzdesinden düşük olmak zorundaydı).

Ama, kooperatif üyelerinin ortak çalışmalarıyla elde edilen yüksek ve tüm katılımcılar için eşit olan kâr oranı, sadece yerel düzeyde, kooperatif sınırları içinde, yani burada "ulus" sınırları içinde geçerliydi. Birer ulus olarak Venediklilerin, Cenevizlilerin, Hansalıların, Hollandalıların her birinin kendi özel kâr oranları vardı ve dahası başlangıçta tek tek her bir satış bölgesinde de az çok benzer bir durum söz konusuydu. Bu farklı kooperatif kâr oranlarının eşitlenmesi, karşı yöndeki yolla, yani rekabet yoluyla gerçekleşiyordu. İlk olarak, bir ve aynı ulus için farklı pazarların kâr oranları eşitleniyordu. İskenderiye, Venediklilerin metalarına Kıbrıs'a, Konstantinopolis'e ya da Trabzon'a göre daha fazla kazanç sağladığında, Venedikliler İskenderiye için harekete geçirdikleri sermayenin miktarını artırıyor ve diğer pazarlarıyla ticaretlerinden sermaye çekiyordu. Bunu, zorunlu olarak, aynı pazarlara aynı ya da benzer metaları ihraç eden tek tek uluslar arasında kâr oranlarının adım adım eşitlenmesi izledi; bu eşitlenme sırasında, bu uluslardan bazılarının ezilmesiyle ve sahneden çekilmesiyle çok sık karşılaşıldı. Ama siyasal gelişmeler bu süreci durmadan kesintilere uğrattı; örneğin, tüm Doğu Akdeniz ticareti, Moğolların ve Türklerin işgalleri nedeniyle çöktü; 1492'den beri yapılan büyük coğrafi-ticari keşifler bu çöküşü hızlandırmaktan ve nihai hâle getirmekten başka bir sonuç doğurmadı.

Satış alanlarında bu dönemde gerçekleşen ani genişleme ve ulaşım hatlarındaki bununla bağlantılı olan devrim, ilk aşamada, ticari işlemlerin yürütülme tarzında özsel bir değişmeye yol açmadı. Hindistan ve Amerika'yla ticaret yapanlar da ilk aşamada ağırlıklı olarak hâlâ kooperatiflerdi. Ama birincisi, bu kooperatiflerin arkasında daha büyük uluslar duruyordu. Amerika ile ticarette, Doğu Akdeniz ticaretini yürüten Katalanların yerini çok büyük birleşik İspanya aldı; onun yanında, İngiltere ve Fransa gibi iki büyük ülke vardı; ve en küçük ülkeler olan Hollanda ve Portekiz bile, yine de, en azından, önceki dönemin en büyük ve en güçlü ticaret ulusu olan Venedik kadar büyük ve güçlüydü. Bu durum, 16. ve 17. yüzyılların gezici tüccarına, *merchant adventurer*'ına [tüccar maceracısına], üyelerini silahlarla da koruyan kooperatifi giderek daha gereksiz kılan ve dolayısıyla onun masraflarını da doğrudan doğruya yük hâline getiren bir destek sağladı. Ayrıca, şimdi, servetin tek bir elde büyümesi çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşiyordu ve böylece, tek tek tüccarlar, kısa bir süre içinde, geçmişte bütün bir şirketin kullanabildiği miktardaki fonları tek bir girişim için kullanabilir duruma geldi. Ticaret şirketleri, varlıklarını sürdürdükleri yerlerde, çoğunlukla, ana vatanın koruması ve egemenliği altında yeni keşfedilen ülkeleri birer bütün olarak fetheden ve tekelci bir şekilde sömüren silahlı korporasyonlara dönüştü. Ama yeni alanlarda, ağırlıklı olarak

da devlet tarafından kurulan kolonilerin sayısının artması ölçüsünde, kooperatiflere dayalı ticaret, tek tek tüccarların ticari faaliyetleri karşısında geriledi ve böylece, kâr oranının eşitlenmesi, sadece rekabetin bir konusu olma özelliğini giderek daha fazla kazandı.

Şu ana dek, sadece, ticaret sermayesi için geçerli olan bir kâr oranıyla tanıştık. Çünkü şu ana dek sadece ticaret sermayesi ve tefecilik sermayesi vardı; sanayi sermayesi henüz gelişmeyi bekliyordu. Üretim henüz ağırlıklı olarak, kendi üretim araçlarına sahip olan ve dolayısıyla emekleri hiçbir sermayeye herhangi bir artık değer sağlamayan emekçilerin ellerindeydi. Ürünlerinin bir kısmını karşılıksız olarak üçüncü bir tarafa bırakmak zorunda kaldıklarında, bu, feodal beylere haraç verme biçiminde gerçekleşiyordu. Bu nedenle, tüccar sermayesi, en azından başlangıçta, kârını, yalnızca, yerli ürünlerin yabancı alıcılarından ya da yabancı ürünlerin yerli alıcılarından elde edebiliyordu; dış rekabet ve satışların zorlaşması, ancak bu dönemin sonlarına doğru (dolayısıyla İtalya için Doğu Akdeniz ticaretinin çöküşüyle birlikte), ihraç mallarının zanaatçı üreticilerini, ihracatçı tüccara metaları değerlerinden azına bırakmaya zorlayabildi. Ve böylece burada karşımıza çıkan görüngü, yurt içinde, tek tek üreticilerin kendi aralarındaki perakende ticarette metaların ortalama olarak değerlerine satılması, ama uluslararası ticarette, belirtilen nedenlerle, genellikle böyle olmaması. Oysa bugünün dünyasında, tam tersine, üretim fiyatları uluslararası ticarette ve toptan ticarette geçerliyken, kentlerdeki perakende ticarette fiyat oluşumu çok farklı kâr oranları tarafından düzenlenir. Öyle ki, örneğin bugün bir öküzün etinin, Londra'daki toptancı ile Londra'daki bireysel tüketici arasındaki yolculuğu sırasında maruz kaldığı fiyat artışı, Chicago'daki toptancı ile Londra'daki toptancı arasında maruz kaldığı taşıma bedeli dâhil fiyat artışından büyüktür.

Fiyat oluşumundaki bu devrimi kademeli olarak ortaya çıkaran alet, sanayi sermayesiydi. Bunun ilk adımları Orta Çağ'da ve üç alanda atılmıştı: Gemicilik, madencilik, tekstil sanayisi. İtalyan ve Hansa denizci cumhuriyetlerindeki ölçeğiyle gemicilik, gemicilerin, yani (ücret ilişkileri, kooperatif biçimleri altında, kazanç ortaklığıyla perdelenmiş de olabilecek olan) ücretli emekçilerin ve o dönemin kadırgaları için de kürekçilerin (ücretli emekçilerin ya da kölelerin) varlığını zorunlu kılıyordu. Başlangıçta kooperatif üyesi emekçilerden oluşan maden ocağı loncaları, neredeyse tüm örneklerde, daha o dönemde, işletmenin ücretli emekçiler aracılığıyla kullanılmasına yönelik anonim şirketlere dönüşmüştü. Ve tekstil sanayisinde, tüccar, küçük dokuma ustalarına ipliği tedarik ederek ve bunların sabit bir ücret karşılığında kendi hesabına dokumaya dönüştürülmesini sağlayarak, kısacası, bir salt tüccardan bir

"*yatırımcı*"ya dönüşerek, küçük dokuma ustalarını doğrudan doğruya kendi hizmetine almaya başlamıştı.

Burada, kapitalist artık değer oluşumunun ilk adımlarıyla karşı karşıyayız. Madenci loncalarını, kapalı tekel korporasyonları olarak bir yana bırakabiliriz. Gemiciler söz konusu olduğunda, açık ki, bunların kârları, en azından ülkedeki olağan kâr oranı kadar yüksek olmak ve ayrıca sigorta, gemilerin aşınma ve yıpranması vb. için bir ek tutar içermek zorundaydı. Peki ama, ilk kez, doğrudan doğruya kapitalistlerin hesabına üretilmiş metaları, zanaatçı hesabına üretilmiş olan aynı türdeki metalarla rekabet edecekleri pazara getiren tekstil yatırımcıları söz konusu olduğunda, durum nasıldı?

Ticaret sermayesinin kâr oranı hazır bulunmuştu. Aynı şekilde, bu oran, daha o sırada, en azından ilgili yörede, bir yaklaşık ortalama orana eşitlenmişti. Tüccarı, yatırımcının fazladan işini kendi üzerine almaya ne yöneltebilirdi? Sadece bir şey: Başkalarınınkiyle aynı satış fiyatıyla daha büyük bir kâr beklentisi. Ve o, bu beklentiye sahipti. Küçük ustayı hizmetine alarak, üretimin (üreticinin kendi bitmiş ürününü satmasına ve başka hiçbir şey satmamasına neden olan) geleneksel sınırlarını parçaladı. Ticari kapitalist, kendi üretim araçlarının sahibi olmaya bir süre daha devam edecek olan, ama daha o sırada ham maddelerin sahibi olmaktan çıkmış olan emek gücünü satın alıyordu. Bu şekilde dokumacıya düzenli bir iş güvencesi sağlayarak, bunun karşılığında, dokumacının ücretini, harcanan emek-zamanın bir kısmının karşılığı ödenmemiş kalacağı bir şekilde düşürebiliyordu. Böylece, yatırımcı, o zamana kadarki ticaret kazancına ek olarak, artık değer mülk edinicisi hâline geldi. Kuşkusuz, bunun için, iplik vb. satın almak ve (geçmişte toplam fiyatını sadece onu satın aldığı sırada ödediği) malın bitmesine kadar onu dokumacının elinde bırakmak üzere ek bir sermaye de kullanmak zorundaydı. Ama birincisi, çoğu örnekte, genelde yalnızca borç köleliği nedeniyle kendisini yeni üretim koşullarına tabi kılan dokumacıya öndelikler sağlamak için de ek sermayeye gereksinim duyuyordu. Ve ikincisi, bu da bir yana bırakıldığında, hesap kendisini şu şemayla gösterir:

Tüccarımızın ihracat işlerini 30 000'lik (duka, Venedik altını, sterlin ya da her neyse) sermayeyle yürüttüğünü kabul edelim. Bunun 10 000'i yerli metaların satın alınması için kullanılıyor, 20 000'ine de denizaşırı satış pazarlarında gereksinim duyuluyor olsun. Sermaye iki yılda bir devir yapıyor olsun; yıllık devir = 15 000. Şimdi, tüccarımız, kendi hesabına kumaş dokutmak, yatırımcı olmak istiyor. Ne kadar ek sermaye yatırması gerekir? Benzerini sattığı kumaşın bir parçasının ortalama üretim süresinin iki ay olduğunu varsayalım (kuşkusuz, bu çok uzun bir süre-

dir). Ayrıca, her şeyi peşin olarak ödemek zorunda olduğunu varsayalım. Bu durumda, dokumacılarına iki ay boyunca iplik sağlamasına yetecek kadar ek sermaye yatırmak zorunda olur. Yıllık devri 15 000 olduğundan, iki ayda 2500'lük kumaş satın alır. Diyelim ki, bunun 2000'i ipliğin değerini ve 500'ü dokumacılık ücretini temsil ediyor olsun; bu durumda tüccarımız 2000'lik bir ek sermayeye gereksinim duyar. Yeni yöntem aracılığıyla dokumacıdan elde ettiği artık değerin, kumaş değeri üzerinden yalnızca %5 tutarında olduğunu varsayıyoruz; bu da, kuşkusuz kesinlikle yüksek olmayan %25'lik bir artık değer oranına karşılık gelir ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = {}^{125}/_{500}$ = %25, $p' = {}^{125}/_{2500}$ = %5). Bu durumda adamımız 15 000'lik yıllık devri üzerinden 750'lik bir ekstra kâr elde eder, yani ek sermayesini $2^2/_3$ yılda geri alır.

Ama satışlarını ve dolayısıyla da devrini hızlandırmak ve bu yolla aynı sermayeyle daha kısa bir sürede aynı kârı elde edebilmek, yani geçmiştekiyle aynı sürede daha büyük bir kâr elde edebilmek için, artık değerin küçük bir kısmını alıcıya armağan edecek, rakiplerine göre daha ucuza satış yapacaktır. Rakipleri de adım adım yatırımcılara dönüşecektir ve o zaman, ekstra kâr, hepsi için olağan kâra, ya da belki de hepsinde artmış olan sermaye için daha düşük bir düzeye inecektir. Böylece, kâr oranının eşitliği (yurt içinde elde edilen artık değerin bir kısmının yabancı alıcılara bırakılması nedeniyle başka bir düzeyde bile olsa) yeniden kurulmuş olur.

Sanayinin sermayeye bağımlı kılınması doğrultusundaki bir sonraki adım, manifaktürün ortaya çıkışıyla atılır. Bu da, 17. ve 18. yüzyıllarda (hatta Almanya'da 1850 yılına kadar neredeyse genel olarak ve yer yer bugün bile) çoğunlukla henüz kendi kendisinin ihracat tüccarı olan imalatçıyı, eski moda rakibi olan zanaatçıya göre daha ucuza üretebilir kılar. Aynı süreç yinelenir; imalatçı kapitalistin el koyduğu artık değer, onun ya da artık değeri onunla paylaşan ihracatçı tüccarın, yeni üretim tarzının genelleşmesine kadar, rakiplerine göre daha ucuza satmasını mümkün kılar; yeni üretim tarzı genelleştiğinde de, yine, eşitlenme gerçekleşir. Öncesinde hazır bulunan ticari kâr oranı, sadece yerel ölçekte eşitlenmiş olsa bile, üzerinde fazla sınai artık değerin acımasızca kesilip koparıldığı Procrustes yatağı† olmayı sürdürür.

Manifaktür, sadece ürünlerin ucuzlaması yoluyla bile kendisini ileri taşıdıysa, sürekli yenilenen üretim devrimleriyle metaların üretim maliyetlerini giderek daha düşük düzeylere indiren ve önceki tüm üretim tarzlarını acımasızca ortadan kaldıran büyük sanayi çok daha ileri nok-

† Yunan mitolojisinde, Procrustes adlı devin, kısa kalanları çekerek uzatmak ve uzun gelenleri ayaklarını keserek kısaltmak üzere yolcuları yatırdığı yatak. –*Türkçe ed.*

talara ulaştı. Bu yolla iç pazarı sermaye için nihai olarak fetheden, küçük ölçekli üretime ve kendi kendisine yeten köylü ailesinin doğal ekonomisine son veren, küçük üreticiler arasındaki dolaysız mübadeleyi ortadan kaldıran ve tüm ulusu sermayenin hizmetine sokan da büyük sanayidir. Büyük sanayi aynı zamanda farklı ticari ve sınai iş dallarının kâr oranlarını *bir* genel kâr oranına eşitler ve son olarak, o zamana dek sermayenin bir daldan bir başkasına aktarılmasının önünde duran engellerin büyük bölümünü ortadan kaldırarak, söz konusu eşitlenmede sanayiye hak ettiği iktidar konumunu sağlar. Bu yolla, büyük ölçekli mübadelenin bütünü için, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü gerçekleşir. Yani, bu dönüşüm, katılımcıların bilinçlerinden ya da niyetlerinden bağımsız bir şekilde, nesnel yasalar uyarınca hayata geçer. Rekabetin genel oranı aşan kârı genel düzeye indirmesi ve böylece artık değere ilk el koyan kişi olan sanayici kapitalistten ortalamayı aşan artık değeri geri alması, teorik açıdan bakıldığında, kesinlikle hiçbir zorluğa yol açmaz. Ama pratikte fazlasıyla yol açar, çünkü, fazla artık değerli, yani değişmez sermayeleri küçükken değişir sermayeleri büyük olan, yani sermaye bileşimleri düşük olan üretim alanları, tam da doğaları gereği, kapitalist işletme tarzına en geç ve en eksikli şekilde bağımlı kılınan üretim alanlarıdır (en başta tarım). Buna karşılık, yüksek sermaye bileşimli alanların ürünlerinin içerdiği eksik artık değeri ortalama kâr oranı düzeyine yükseltmek için gerekli olan, üretim fiyatlarının meta değerlerinin üzerine yükselmesi söz konusu olduğunda, bu, teorik açıdan fazlasıyla zor görünür, ama görmüş olduğumuz üzere, pratikte, en kolay ve en hızlı şekilde gerçekleşir. Çünkü bu sınıfın metaları, ilk kez kapitalist yolla üretildiklerinde ve kapitalist ticarete dâhil olduklarında, aynı türdeki, kapitalist yöntemleri önceleyen yöntemlerle üretilen, yani daha pahalı olan metalarla rekabete girer. Demek ki, kapitalist üretici, artık değerin bir kısmından vazgeçtiğinde bile, kendi bulunduğu yörede geçerli olan (çok daha uzun bir süre önce ve henüz kapitalist yolla hiç üretim gerçekleştirilmemişken, yani bir sınai kâr oranının varlığı olanaksızken, ticaret sermayesinden kaynaklanmış olduğundan, başlangıçta artık değerle herhangi bir doğrudan ilişkisi bulunmayan) kâr oranını elde edebilir.

II. Borsa

1. Genel olarak kapitalist üretimde borsanın ne tür bir konuma sahip olduğu, III. Cilt, Beşinci Kısımdan, özellikle de Bölüm [27]'den anlaşılıyor. Ama bu kitabın yazıldığı 1865'ten bu yana, bugün borsaya ciddi şekilde artmış ve sürekli olarak büyümeye devam eden bir rol veren ve gelişimini sürdürürken, hem sınai hem tarımsal tüm üretimi ve müba-

dele işlevinin yanı sıra tüm ticareti ve ulaştırma araçlarını borsacıların ellerinde toplayarak borsayı kapitalist üretimin kendisinin en mükemmel temsilcisi hâline getiren bir değişim yaşandı.

2. 1865'te borsa henüz kapitalist sistemdeki *ikincil* bir ögeydi. Devlet kâğıtları, borsa değerlerinin en önemli kısmını temsil ediyordu ve bunların tutarı da henüz görece küçüktü. Bunların yanında, kıtada ve Amerika'da baskın olan, İngiltere'de ise aristokratların özel bankalarını yutmaya daha yeni başlamış olan hisse senetli bankalar bulunuyordu. Ama bunlar, topluca ele alındıklarında, henüz görece önemsizdi. Demiryolu hisse senetleri de bugünkü durumlarıyla karşılaştırıldıklarında henüz görece zayıftı. Ama doğrudan doğruya üretici olan kurumların henüz pek azı hisse senetliydi. O zamanlar,"ustanın gözü", henüz aşılmamış olan bir boş inançtı; ve bankaların çoğu, *görece yoksul* ülkelerde, Almanya'da, Avusturya'da, Amerika'da vb.'ydi.

Dolayısıyla, o zamanlar, borsa, henüz, kapitalistlerin biriktirilmiş sermayelerini birbirlerinden aldıkları ve işçileri doğrudan doğruya ilgilendiren yanları, kapitalist ekonominin moral bozucu genel etkisinin yeni bir kanıtı olmalarından ve kaderin, *alias* [diğer adıyla] rastlantının, bu yaşamda bile kutsanmışlığı ve lanetlenmişliği, zenginliği (yani hazzı ve gücü) ve yoksulluğu (yani yoksunluğu ve köleliği) belirlediği şeklindeki Kalvinist önermeyi doğrulamalarından ibaret olan bir yerdi.

3. Şimdi durum farklı. Birikim, 1866 bunalımından bu yana sürekli olarak artan bir hızlılıkla gerçekleşti; öyle ki, en az İngiltere'de olmak üzere hiçbir sanayi ülkesinde, üretimin genişlemesi, birikimin genişlemesine ayak uyduramadı; tek tek kapitalistler, birikimlerini, kendi işlerini büyütme yoluyla eksiksiz şekilde değerlendirmeyi başaramadı; İngiliz pamuk sanayisi daha 1845'te; demiryolu dolandırıcılıkları. Ama bu birikimle birlikte rantiyelerin sayısı arttı; bunlar, düzenli işlerin geriliminden bıkmış, dolayısıyla da yalnızca eğlenmek isteyen ya da şirketlerin yöneticileri veya denetleme kurulu üyeleri olarak yalnızca hafif işler yapan kişilerdi. Ve üçüncüsü, para-sermaye şeklinde ortalıkta dolaşan bu kütlenin yatırılmasını kolaylaştırmak için, bunun henüz yapılmadığı her yerde, sınırlı sorumluluk taşıyan şirketlerin yeni yasal biçimleri oluşturuldu ve daha önce sınırsız sorumluluk taşıyan hissedarların sorumlulukları da ± [az çok] azaltıldı (1890'da Almanya'daki anonim şirketler. Taahhütlerin %40'ı!).

4. Bunun ardından, sanayinin adım adım hisse senetli girişimlere dönüşümü. Dalların art arda bu kadere maruz kalması. İlk olarak, şimdi dev tesisleri gerektiren demir (öncesinde, bunların hisselere dayalı olarak örgütlenmediği yerlerde madenler). Sonra, aynı nedenle, kimya

sanayisi. Makine fabrikaları. Kıtada tekstil sanayisi, İngiltere'de sadece Lancashire'ın bazı yörelerinde (Oldham İplik İmalathanesi, Burnley Dokuma İmalathanesi vb., terzi kooperatifleri; ama bunlar sadece ön aşamalarındaydılar ve bir sonraki bunalımda yeniden *master*'ların [ustaların] ellerine düşeceklerdi), bira imalathaneleri (birkaç yıl önce Amerikan imalathaneleri pazarlıkla İngiliz kapital[istler]ine satıldı, ardından Guinness, Bass, Allsopp). Ardından, ortak bir yönetim altında çalışan dev girişimler olan tröstler (örneğin United Alkali). Alışılagelmiş bağımsız firma + & + [giderek daha büyük ölçüde], sadece, işleri, "kurulmalarına" yetecek kadar büyüyecekleri noktaya taşımanın ön aşaması.

Ticarette aynı şey. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon: hepsi kuruldu. Daha şimdiden, perakendeci dükkânları için de aynısı geçerli; üstelik, sadece *à la "stores"* ["mağazalar" tarzı] el birliği görüntüsü altında da değil.

İngiltere'dekiler bile dâhil olmak üzere bankalarda ve diğer kredi kuruluşlarında aynı şey. Sayısız yeni kuruluş, hepsinin hisseleri *delimited* [sınırlanmış]. Glyns vb. gibi eski bankalar bile 7 özel hissedarla limited şirketlere dönüşüyor.

5. Tarım alanında aynı şey. Özellikle Almanya'da (her tür bürokratik isim altında) muazzam derecede genişlemiş olan bankalar giderek artan ölçülerde ipotek taşıyıcıları hâline geliyor, onların hisseleriyle birlikte sahipli topraklar üzerindeki gerçek yüksek mülkiyet borsaya aktarılıyor ve çiftliklerin alacaklıların eline geçmesi bunu pekiştiriyor. Burada, bozkırların ekime açılmasındaki tarım devrimi etkisini şiddetli bir şekilde gösteriyor; böyle devam ederse, İngiltere'nin ve Fransa'nın topraklarının da borsanın eline ne zaman geçeceği tahmin edilebilir.

6. Ve ayrıca hepsi hisse senetlerine olmak üzere yabancı yatırımlar. Sadece İngiltere'den söz edecek olursak: Amerikan demiryolları, Kuzey ve Güney (borsa fiyat listesine başvurulmalı), Goldberger vb.

7. Sonra, sömürgeleştirme. Bu, bugün, borsanın bir şubesinden başka bir şey değildir ve Avrupa güçleri borsanın çıkarları doğrultusunda birkaç yıl önce Afrika'yı paylaştı, Fransızlar Tunus'u ve Tonkin'i fethetti. Afrika doğrudan doğruya şirketlere kiralandı (Nijer, Güney Afrika, Alman Güneybatı Afrikası ve Alman Doğu Afrikası) ve Mashonaland ile Natal'ın [Cecil John] Rhodes tarafından borsa için mülk edinilmesi.

Elyazmasına göre.

Kaynakça
ve
Dizinler

Marx'ın ve Engels'in andıkları metinleri içeren
Kaynakça

Saptanabildikleri kadarıyla, Marx'ın ve Engels'in alıntı yaptıkları metinlerin, onlar tarafından kullanılmış oldukları düşünülen basımları gösterilmiştir. Bazı yerlerde ve özellikle genel kaynaklara ve yazına yapılan atıflarla ilgili olarak basım bilgileri verilmemiştir. Yalnızca alıntı yapılan yasalara ve belgelere yer verilmiştir. Bazı kaynaklar bulunamamıştır.

I. Adları anılan ve anonim yazarlara ait
Eserler ve Yazılar

[*Anderson, Adam:*][1] An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix. Vol. 2. London 1764. 334

Anderson, James: A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future. (Written December 1800.) 2nd ed. London 1801. 618

Anti corn-law prize-essays bkz. The three prize essays on agriculture and the corn law.

Aristoteles: De republica libri VIII. In: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. T. 10. Oxonii 1837. 385

Arnd, Karl: Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau 1845. 365, 775

Augier, Marie: Du crédit public et de soll histoire depuls les temps anciens jusqu'a nos jours. Paris 1842. 593, 610

Babbage, Charles: On the economy of machinery and manufactures. London 1832. 113, 123

Balzac, Honoré de: Les paysans. 52

Bastiat, Fredéric bkz. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.

Bell G. M.: The philosophy of joint stock banking. London 1840. 546

Bellers, John: Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London 1699. 291

Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: "Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit." In: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Nr. 3, Stuttgart 1887. 31

Die Bibel <İncil> ve Eski ve Yeni Ahit'teki tüm kutsal metinler. Martin Luther'in Almanca çevirisinden. 872

Bosanquet, J[ames] W[hatman]: Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value. London 1842. 372, 401

Briscoe, John: A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying their Majesties with money en easy terms, exempting the nobility, gentry &c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered

---

1 Bu kısımdaki tüm köşeli parantezler Almanca baskı editörüne, açılı parantezler Türkçe baskı editörüne aittir. –*Türkçe ed.*

and submitted to the consideration of the Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3rd ed., with an appendix. London 1696. 600

Buret, Antoine-Eugène: Cours d'économie politique. Bruxelles 1842. 788

Büsch, Johann Georg: Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. 3., verm. und verb. Ausg. mit Einschaltungen und Nachträgen von G. P. H. Norrmann. Bd. 2. Hamburg 1808. 610

Cairnes, J[ohn] E[lliott]: The slave power; its character, career, and prohable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest. London 1862. 384

[*Cantillon, Richard:*] Essai sur la nature du commerce en général. Trad. de l'anglois. In: Discours politiques. T. 3e. Amsterdam 1756. 770

Carey, H[enry] C[harles]: The past, the present, and the future. Philadelphia 1848. 632
- Principles of social science. In 3 vols. Vol. 3. Philadelphia, London, Paris 1859. 618

Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the motal state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow 1832. 250, 443

Chamberlayne, Hugh: A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. London 1695. 600

Chamberlen, Hugh: A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it. Edinburgh 1700. 600

Cherbuliez, A[ntonie]: Richesse all pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris 1841. 167

Child, Josias: Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper. Trad. de l'Anglois. Amsterdam, Berlin 1754. 396, 397, 601

—The city; or, the physiology of London business; with sketches on change, and at the coffee houses. London 1845. 390

Comte, Charles: Traité de la propriété. T. 1-2. Paris 1834. 616

Coquelin, Charles: Du crédit et des banques dans l'industrie. In: Revue des deux Mondes. 4e série. T. 31e. Paris 1842. 402

Corbet, Thomas: An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. In 2 parts. London 1841. 174, 178, 190, 214, 311

The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. By a banker in England. Edinburgh 1854. 407, 417, 438, 476, 521

Daire, [Louis-Francois-]Eugène: Introduction. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 772

Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828-1829. 3e éd., rev. et augmentée. Paris 1831. 604

Dombasle, C[hristophe]-J[oseph]-A[lexandre] Mathieu de: Annales agricoles de Rovilie, an mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole. 1e-8e, et dernière livraison, supplément. Paris 1824-1837. 747, 796

Dove, Patrick Edward: The elements of political economy. In 2 books. Book 1: On method. Bock 2: On doctrine. With an account of Andrew Yarranton, the founder of English political economy. Edinburgh, London 1854. 630, 636

Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: Économie politique des Romains. T. 1. Paris 1840. 112

[*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne. Économie politique et politique. Articles extraits du Globe. Paris 1831. 603, 606

Engels, Friedrich: Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig 1845. 760

— ... 2., durchges. Aufl. Stuttgart 1892. 760

—Editor's preface. In: Karl Marx: Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed.. by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1, London 1887. 13

Feller, F[riedrich] E[rnst], und C[arl] G[ustav] Odermann: Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt. 7., verm. und in Folge der im Münz- und Gewichtswesen eingetretenen Veränderungen z. Th. umgearb. Aufl. Leipzig 1859. 316

Fireman, P[eter]: Kritik der Marx'schen Werttheorie. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik... 3. Folge, Bd. 3. Jena 1892. 24, 25

Forcade, Eugène: guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: Revue des deux Mondes. Nouv. série. T. 24. Paris 1848. 828

Francis, John: History of the bank of England, its times and traditions. Vol. 1. 3rd ed. London [1848]. 600, 602

Fullarton, John: On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. 2nd ed., with corr. and add. London 1845. 405, 450-457, 461

Gilbart, James William: The history and principles of banking. London 1834. 342, 405-408

—An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. London 1840. 541, 545

—A practical treatise on banking. 5th ed. In 2 vols. Vol. 1. London 1849. 362

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850. 348-350

[*Greg, Robert Hyde:*] The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the "Ten Hours Bill", in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London 1837. 116

Hamilton, Robert: An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. 2nd ed., enlarged. Edinburgh 1814. 395

Hardcastle, Daniel: Banks and bankers. 2nd ed., with an appendix, comprising a review of the failures amongst private and joint-stock banks. London 1843. 505, 649

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. 1. Th. Die Logik. Hrsg. von Leopold von Hennig. In: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6. Berlin 1840. 765

—Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Hrsg. von Eduard Gans. Ebendort. 2. Ausg. Bd. 8. Berlin 1840. 615

Heine, Heinrich: Disputation. 541

—Nachwort zum "Romancero". 872

Heyd, Wilhelm: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. 2. Stuttgart 1879. 880

[*Hodgskin, Thomas:*] Labour defended against the claims of capital; or the unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations arnongst journeymen. By a labourer. London 1825. 389, 398

Horaz <Horatius>: Episteln. 207, 618

Hubbard, John Gellibrand: The currency and the country. London 1843. 418

Hüllmann, Karl Dietrich: Staedtewesen des Mittelalters. Th. 1. Kunstfleis und Handel. Bonn 1826. 320, 322

— ... Th. 2. Grundverfassung. Bonn 1827. 596

Hume, David: Of interest. In: Essays and treatises an several subjects, by David Hume. A new ed. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, motal, political. and literary. London 1764. 377

—An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of

consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London 1821. 199, 643

Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent. is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom. London 1668. 601

Johnston, James F[inlay] W[eir]: Notes on North America, agricultural, economical, and social. 2 vols. Vol. 1. Edinburgh, London 1851. 665, 667

Jones, Richard: An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. London 1831. 747

—An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833. London 1833.

Kiesselbach, Wilhelm: Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart 1860. 329

Kinnear, John G.: The crisis and the currency: with a comparison been the English and Scotch systems of banking. London 1847. 445, 526

Laing, Samuel: National distress, its causes and remedies. London 1844. 760

Laing, Seton: A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon; corr. and enlarged. 5th ed. London [1869]. 536

Lavergne, Léonce de: The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Transl. from the French, with notes by a scottish farmer. Edinburgh, London 1855. 628, 629

Leatham, William: Letters on the currency, addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2nd ed., with corr. and add. London 1840. 401

Lexis, W[ilhelm]: Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich... Hrsg. von Gustav Schmoller. 5. Jg. 1. Heft. Leipzig 1881. 22, 23

—Die Marx'sche Kapitaltheorie. In: Jahrbücher für Nationölakonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. 20, 21

Liebig, Justus von: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiole. 7. Aufl. Th. 1: Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig 1862. 733, 798

[*Linguet, Simon-Nicolas-Henri:*] Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société. T. 1-2. Londres 1767. 95, 776

List, Friedrich: Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. Stuttgart, Tübingen 1842. 865

Loria, Achille: Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. Bd. 20. Jena 1890. 29, 30

—Karl Marx. In: Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Seconda serie. Vol. 38. No. 7, 1 Nisan 1883. 28, 29, 872

—L'opera postuma di Carlo Marx. In: Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza serie. Vol. 55. No. 3, 1 Şubat 1895. 868-871

—La teoria economica della costituzione politica. Roma, Torino, Firenze 1886. 28, 29

Luther, Martin: An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg 1540. 349, 394, 609

—An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. 1540. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri... Wittembergk 1589. 609

—Von Kauffshandlung und Wucher. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri... Wittembergk 1589. 333

Luzac, Elias: Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken, mitsgaders de middelen, welke dezelven wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen. Het Fransch ontwerp gevolgd. Het werk zelf geheel veranderd, merkelijk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Deel 3. Leyden 1782. 322

Macaulay, Thomas Babington: The history of England from the acceasion of James the Second. Vol. 4. London 1855. 602

Malthus, T[homas] R[obert]: Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. London 1827. 50

—Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed.. with a preface, notes, and supplementary rernarks by John Cazenove. London 1853. 52

—(anonym) An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. London 1798. 396

—An inquiry into the natute and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London 1815. 656

—Principles of political economy considered with a view to their practical application. London 1820. 197

—Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd ed. with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir, London 1836. 50, 177, 203, 656

Maron, H.: Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirthschaftlichen Betriebslehre. Oppeln 1859. 793

Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburg 1867. 155

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. 19, 24, 39, 42, 45, 47, 51-55, 58, 62-64, 85, 90, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 140, 151, 154, 169, 184, 188, 227, 235-237, 251, 266, 311, 321, 323, 400, 448, 489, 523-525, 572, 615, 626, 629, 744, 780, 805, 821, 835, 860, 868, 877

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. Hamburg 1883. 19, 24, 39, 42, 45, 47, 51-55, 58, 62-64, 85, 90, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 140, 151, 154, 169, 184, 188, 227, 235-237, 251, 266, 311, 321, 323, 400, 448, 489, 523-525, 572, 615, 626, 629, 744, 780, 805, 821, 835, 860, 868, 877

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 2. Buch 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1885. 13, 14, 16, 19, 20, 24, 39, 56, 62, 63, 81-84, 86, 126, 273, 275, 286, 293, 305, 308, 313, 344, 447, 483, 531, 532, 760, 814, 822, 823, 828, 872

—Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 3. Th. 1-2. Buch 3: Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1894. 14, 33, 867, 872-875, 885

—Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. London 1887. 13, 17

—Le Capital. Trad. de J. Roy, entièrement rev. par l'auteur. Paris [1872-1875]. 29

—Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. 606, 617

—Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. 188, 189, 320, 450, 539, 547-550, 560, 606, 636, 771

[*Massie, Joseph:*] An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London 1750. 334, 355, 361, 364, 367, 377, 795

Maurer, Georg Ludwig von: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München 1854. 184

—Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Bd. 1-2. Erlangen 1865-1866. 184

—Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. 1-4 Erlangen 1862-1863. 184

—Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen 1856. 184

—Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. 1-4. Erlangen 1869-1871. 184

Mill, John Stuart: Essays an some unsettled questions of political economy. London 1844. 859

—Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In 2 vols. Vol. 1. 2nd ed. London 1849. 390, 398

Mommsen, Theodor: Römische Geschichte. 2. Aufl. Bd. 1-3. Berlin 1856-1857. 329, 385, 773

Morgan, Lewis H[enry]: Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. London 1877. 184

Morton, J[ohn] C[halmers]: On the forces used in agriculture. In: Journal of the Society of Arts. London, 9 Aralık 1859. 627

Morton, John Lockhart: The resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. London 1858. 627, 628, 670

Möser, Justus: Osnabrückische Geschichte. 1. Th., mit Urkunden. Neue verm. und verb. Aufl. ... Berlin, Stettin 1780. 776

Mounier, L.: De l'agriculture en France, d'après les documents officiels. Avec des remarques par Rubichon. T. 1-2. Paris 1846. 792, 796

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. 359, 397, 398

Newman, Francis William: Lectures on political economy. London 1851. 594, 653, 760, 796

Newman, Samuel P[hilips]: Elements of political economy. Andover, New York 1835. 284

[North, Sir Dudley:] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London 1691. 610

Observations an certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London 1821. 190, 197

Opdyke, George: A treatise an political economy. New York 1851. 365, 664

Ovid<ius>: Metamorphosen. 802

Passy, H[yppolyte-Philibert]: Rente du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique... 2e éd. T.2. Paris 1854. 756, 766, 769, 772

Pecqueur, C[onstantin]: Théorie nouvelle d'éconornie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés. Paris 1842. 607

[Petty, William:] A treatise of taxes and contributions. Shewing the nature and measures of crown-lands, assesments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the present state and affairs of Ireland. London 1667. 770

Poppe, Johann Heinrich Moritz: Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bd. 1. Göttingen 1807. 337

Price, Richard: An appeal to the public, on the subject of the national debt. London 1772. 395

—Observations on reversionary payments: on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. To which are added, four essays on different subjects in the doctrine of life-annuities and polltical arithmetick. Also an appendix... 2nd ed., with a supplement... London 1772. 395

A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London 1834. 864

Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. 1er mémoir. Paris 1841. 828

—bkz. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.

Publius Terentias Afer: Das Mädchen von Andros. 229

Quêtelet, A[ldolphe-Lambert-Jacques]: Sur l'homme et le déveleppement de ses facultés, ou essai de physique sociale. T. 1-2. Paris 1835. 843

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1846. 52, 284, 363, 364, 380, 754

Reden, [Friedrich Wilhelm Otto Ludwig], Freiherr von: Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas. Berlin 1848. 470

Religion Saint-Simonienne... bkz. [*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne... Paris 1831.

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821.

—Principles of political economy, and taxation. In: The works. With a notice of the life and writings of the author, by J[ohn] R[amsay] MacCulloch. 2nd ed. London 1852. 76, 229, 243

Rodbertus[-Jagetzow, Johann Karl]: Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. 146, 764

Roscher, Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858. 230, 311, 326, 398, 812

[*Roy, Henry:*] The theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to "The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act". London 1864. 363, 365

Rubichon, [Maurice]: Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Nouv. éd. Paris 1837. 627, 792, 796

[*Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de:*] Nouveau christianisme. Dialegues entre un conservateur et un novateur. 1er dialogue. Paris 1825. 603

Say, Jean-Baptiste: Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manire dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 3e éd. T. 1. Paris 1817. 284

—Traitd d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 4e éd. T. 2. Paris 1819. 826

Schmidt, Conrad: Der dritte Band des "Kapital". In: Socialpolitisches Centralblatt, Berlin, vom 25. Februar 1895. 873

—Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes. Stuttgart 1889. 22

—Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz. In: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens... 11. Jg. Nr. 3, 4. Stuttgart 1893. 24

Sismondi, J[ean]-C[harles]-L[éonard] Simonde de: Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2nde éd. T. 1-2. Paris 1827. 480, 788

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol. Aberdeen, London 1848. 151, 331, 474-475, 614, 754, 759-761, 773, 813, 827

Sombart, Werner: Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. In: Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik... Bd. 7. Berlin 1894. 872

Some thoughts of the interest of England. By a lover of commerce. London 1697. 605

Steuart, Jacques: Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres... T. 4. Paris 1789. 366

Steuart, James: An inquiry into the principles of political oeconomy; being an essay on the science of domestic policy in free nations. In 3 vols. Vol. 1. Dublin 1770. 772

—An inquiry into the principles of political oeconomy... In: The works, political, metaphisical, and chronological... Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1. London 1805. 235, 331

Stiebeling, George C.: Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfaßliche Auseinandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen. Mit einem polemischen Vorwort. New York [1890]. 31, 32

Storch, Henri: Considérations sur la nature du revenu national. Paris 1824. 830, 835

—Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. T. 1-2. St.-Pétersbourg 1815. 190, 655, 813, 830

Thiers, A[dolphe]: De la propriété. Paris 1848. 622

—[Fransız Ulusal Meclisindeki konuşma] bkz. Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...

The three prize essays on agriculture and the corn law. Publ. by the National Anti-Corn-Law League. Manchester, London 1842. 625

Thun, Alphons: Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. 2.Th.: Die Industrie des bergischen Landes. (Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen.) Leipzig 1879. 879

Tocqueville, Alexis de: L'ancien régime et la révolution. Paris 1856. 788

Tooke, Thomas: A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries. In 2 vols. Vol. 2. London 1838. 371, 487

—A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive: with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32. Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1839. London 1848. 362, 487

—An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. London 1844. 357, 372, 402, 404, 441, 445, 827

Tooke, Thomas, and William Newmarch: A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848-1856. In 2 vols.; forming the 5th and 6th vols. of the "History of prices from 1792 to the present time". London 1857. 487, 792

Torrens, R[obert]: An essay on the production of wealth; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country. London 1821. 52, 116

—On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. 2nd ed. London 1847. 356

Tuckett, J[ohn] D[ebell]: A history of the past and present state of the labouring population including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In 2 vols. Vol. 1. London 1846. 600

Ure, Andrew: The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain. London 1835. 113

—Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais. Trad. sous les yeux de l'auteur et augmenté d'un chapitre inédit sur l'industrie cotonnière francaise. T. 1. Paris 1836. 387

Verri, Pietro: Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15. Milano 1804. 284

Vinçard. [*Pierre-Denis*]*:* Histoire du travail et des travailleurs en France. T. 1-2. Paris 1845. 772

Vissering, S[imon]: Handboek van praktische staathuishoudkunde. Deel 1. Amsterdam 1860-1861. 321-322

[*Wakefield, Edward Gibbon:*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. Vol. 1-2. London 1833. 744, 756

Walton, Alfred A.: History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom. London 1865. 619, 620

[*West, Edward:*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow of university college, Oxford. London 1815. 247, 656

Wolf, Julius: Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand. Hrsg. von J[ohannes] Conrad. 3. Folge. Bd. 2. Jena 1891. 26, 28

—Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik. Stuttgart 1892. 31

II. Parlamento Raporları ve Diğer Resmi Yayınlar

An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) 396

Bank Acts (B. A., B. C.) 1875 bkz. Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857.

Bank Acts (B. A., B. C.) 1858 bkz. Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858.

Census of England and Wales for the year 1861. London 1863. 620

Coal mine accidents. Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862. 98

Commercial Distress (C. D.) 1847/1848 bkz. First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to he printed, 8 June 1848.

Commercial Distress (C. D.) 1848/1857 bkz. Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.)

Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale. Exposés des motifs et projets de lois présentés par le gouvernement; rapports de MM. les représentants. T. 2e. Du 17 Juin au 7 Août 1848. Paris 1849. 622

First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848. 20, 405, 412-415, 418-420, 454-455, 472, 476, 488-490, 540

First report from the select committee of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888. 337

First report of the children's employment commissioners in mines and collieries... 21 April 1841. 98

Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. London 1864. 101-106

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.) 20, 408, 410, 412-413, 415, 416, 423, 425-430, 432-437, 512, 525-528, 541, 544, 553, 554, 557-564, 568, 569

Report from the select committee on bankacts; together with the procings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part 1. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. 20, 342, 416, 420-421, 432-433, 451, 487, 488, 495, 498-499, 502, 503, 510-512, 519, 524, 527, 528, 532-543, 556, 558-562, 564, 566, 567, 570-573, 575-576-584, 760-761

— ... Part II. Appendix and index. 522

Report from the select committee on the bank acts, together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. 20, 478, 487, 498, 499, 501, 524, 525, 565

Report from the select committee an petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. 625

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. 624

—for the half year ending 31st October 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1846. 132

—for the half year ending 31st October 1846... London 1847. 133

—for the half year ending 31st October 1847... London 1848. 134

—for the half year ending 31st October 1848... London 1849. 89, 117

—for the half year ending 30st April 1849... London 1849. 134

—for the half year ending 31st October 1849... London 1850. 134

—for the half year ending 30th April 1850... London 1850. 118, 135

—for the half year ending 31st October 1850... London 1851. 131, 135

—for the half year ending 30th April 1851... London 1851. 131

—for the half year ending 31st October 1852... London 1852. 106-109

—for the half year ending 30th April 1853... London 1853. 135

—for the half year ending 31st October 1853... London 1854. 135

—for the half year ending 30th April 1854... London 1854. 135

—for the half year ending 31st October 1855... London 1856. 99

—for the half year ending 31st October 1858... London 1858. 89, 131

—for the half year ending 30th April 1859... London 1859. 135

—for the half year ending 31st October 1859... London 1860. 136

—for the half year ending 30th April 1860... London 1860. 136

—for the half year ending 31st October 1860... London 1860. 136

—for the half year ending 30th April 1861... London 1861. 101, 136, 138

—for the half year ending 31st October 1861... London 1862. 137

—for the half year ending 30th April 1862... London 1862. 101, 138

—for the half year ending 31st October 1862... London 1863. 89, 111, 138-139

—for the half year ending 30th April 1863... London 1863. 139

—for the half year ending 31st October 1863... London 1864. 99, 110-111, 119, 137-144

—for the half year ending 30th April 1864... London 1864. 137, 142

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto;... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 625

III. Süreli Yayınlar

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder. In Verbindung mit einer Reihe namhafter Fachmänner des In- und Auslandes hrsg. von Heinrich Braun. Bd. 7. Berlin 1894.

Conrads Jahrbücher bkz. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*

The Daily News. London,
—10 Aralık 1889. 367
—15 Aralık 1892. 476
—18 Ocak 1894. 544

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London.]
—15 Mart 1845. 439
—22 Mart 1847. 584
—21 Ağustos 1847. 563
—23 Ekim 1847. 441
—20 Kasım 1847. 572
—11 Aralık 1847. 553
—30 Kasım 1850. 590
—11 Ocak 1851. 397
—19 Temmuz 1851. 397
—22 Ocak 1853. 361

The Edinburgh Review, or *Critical journal*: for August-December, 1831. To be continued quarterly. Vol. 54. 766

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich. Des "Jahrbuchs für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reiches" Neue Folge. Hrsg. von Gustav Schmoller. Jg. 5. 1. Heft. Leipzig 1881. 22

Jahrbücher für Nationalökonomie Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. 20
—Neue Folge. 20. Bd. Jena 1890. 30
—3. Folge. 2. Bd. Jena 1891. 26, 28
—3. Folge. 3. Bd. Jena 1892. 24, 25

Journal of the Society of Arts, and of the institutions in Union. London. 9 Aralık 1859. 627

The Manchester Guardian, 24 Kasım 1847. 410

The Morning Star. [London,] 14 Aralık 1865. 630

Die Neue Zeit, Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Stuttgart, 5. Jg. 1887, Nr. 3. 31
—11. Jg. 1892-1893, Nr. 3 und 4. 24
—14. Jg. 1895-1896, Nr. 1 und 2. 867

New York Daily Tribune, 20 Aralık 1859. 386

Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Seconda serie. Vol. 38. No. 7, 1 Nisan 1883. 28

Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza serie. Vol. 55. No. 3, 1 Şubat 1895. 870

La Rassegna. Napoli, No. 1, 1895. 872

Revue des deux Mondes. 4e série. T. 31e. Paris 1842. 402
—Nouv. série. T. 24. Paris 1848. 828

La Riforma Sociale. Torino, Roma, 25 Şubat 1895. 872

Sozialpolitisches Centralblatt. Berlin, vom 25. Februar 1895. 873

The Times. London. 441

İsim Dizini

Alexander, Nathaniel 416, 552
Anderson, Adam (1692-1765) 890
Anderson, James (1739-1808) 618, 619, 890
Arbuthnot, John 550
Aristoteles (MÖ 384 - MÖ 322) 385, 872, 890
Arnd, Karl (1788-1877) 365, 775, 890
Arşimet (MÖ 287 civarı - MÖ 212) 868
Ashley, Lord *bkz.* Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of 626
Attwood, Matthias (1799-1851) 539, 560
Attwood, Thomas (1783-1856) 539, 560
Augier, Marie 593, 610, 890

Babbage, Charles (1792-1871) 113, 123, 890
Baker, Robert 99, 101, 131, 133, 135
Balzac, Honoré de (1799-1850) 52, 890
Baring 535, 536
Bastiat, Frédéric (1801-1850) 159, 348, 606, 890, 892, 896
Baynes, John 131, 132
Bekker, Immanuel (1785-1871) 385
Bell, G. M. 546, 890
Bellers, John (1654-1725) 291, 890
Bentinck, Lord George (1802-1848) 419
Bernal Osborne, Ralph (1808-1882) 144
Bessemer, Sir Henry (1813-1898) 82
Biedermann, Karl (1812-1901) 86
Bosanquet, James Whatman (1804-1877) 372, 401, 890
Braun, Heinrich (1854-1927) 872, 873, 900
Bright, John (1811-1889) 629
Briscoe, John (17. yüzyıl sonu) 600, 890
Brown, William (1784-1864) 562
Buret, Antoine-Eugène (1810-1842) 788, 891
Büsch, Johann Georg (1728-1800) 610, 891

Cagliostro, Alessando (*aslında* Giuseppe Balsamo) (1743-1795) 871
Cairnes, John Elliot (1823-1875) 384, 891
Campbell, John, Baron (1779-1861) 99
Cantillon, Richard (1680-1734) 770, 891
Capps, Edward 562, 760
Cardwell, Edward, Viscount (1813-1886) 554
Carey, Henry Charles (1793-1879) 123, 159, 398, 594, 618, 620, 760, 891
Cato, Marcus Portius (Yaşlı) (MÖ 234 - MÖ 149) 333, 385, 773
Chalmers, Thomas (1780-1847) 250, 443, 627, 891
Chamberlen *ya da* Chamberlayne, Hugh (1630-1720) 891
Chapman, David Barcly 432, 512, 527-529, 532-540, 542, 573
Charles, II. (1630-1685) 600, 608
Cherbuliez, Antoine-Elisée (1797-1869) 167, 891
Child, Sir Josiah (Josias) (1630-1699) 396, 397, 601, 602, 891
Clay, Sir William (1791-1869) 550
Comte, François-Charles-Louis (1782-1837) 616, 891
Coquelin, Charles (1803-1852) 402, 891
Corbet, Thomas (19. yüzyıl) 174, 178, 190, 214, 311, 891
Cotton, William (1786-1866) 136, 419
Curtis, Timothy Abraham 390

Daire, Louis-François-Eugène (1798-1847) 772, 891
Dante Alighieri (1265-1321) 31
Davenant (D'Avenant), Charles (1656-1714) 656
Davidson, Daniel Mitchell 536, 893
Disraeli (D'Israeli), Benjamin (1876'dan itibaren) Earl of Beaconsfield (1804-1881) 395, 419
Dombasle, Christophe-Joseph-Alexandre Mathieu de (1777-1843) 747, 796, 891
Dove, Patrick Edward (1815-1873) 630, 636, 891
Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777-1857) 112, 892

Enfantin, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin *diye anılırdı*) (1796-1864) 603, 892, 896
Engels, Friedrich (1820-1895) 3, 28, 33, 43, 81, 386, 695, 760, 867, 872, 874, 890, 892, 894, 895, 911
Epikür (MÖ 341 civarı - MÖ 270 civarı) 332, 597

Fahrenheit, Gabriel Daniel (1686-1736) 103
Fairbairn, Sir William (1789-1874) 100
Fawcett, Henry (1833-1884) 627
Feller, Friedrich Ernst (1800-1859) 316, 892
Fireman, Peter (doğum 1863) 24-26, 33, 892
Forcade, Eugène (1820-1869) 828, 892
Fourier, François-Marie-Charles (1772-1837) 604, 744
Francis, John (1810-1866) 600, 602, 892
Friedrich, II. (1194-1250) 596
Fullarton, John (1780-1849) 405, 445, 450-457, 460-462, 467, 550, 892

Gardner, Robert 413, 489
Garibaldi, Giuseppe (1807-1882) 31
George, III. (1738-1820) 396
Gilbart, James William (1794-1863) 342, 362, 405, 408, 541, 545, 892
Gilchrist, Percy 82
Glyn, George Grenfell (1869'dan itibaren) Baron Wolverton (1824-1887) 544
Greg, Robert Hyde (1795-1875) 116, 117, 892
Grey, Sir George (1799-1882) 100
Gurney, Samuel (1786-1856) 413, 416, 419, 423, 522, 527, 528, 540, 545, 573

Hamilton, Robert (1743-1829) 395, 892
Hardcastle, Daniel 545, 609, 892
Harrington, James (1611-1677) 872
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) 23, 60, 614, 615, 765, 892
Heine, Heinrich (1797-1856) 541, 872, 892
Henry, VIII. (1491-1547) 608
Herrenschwand, Jean (1728 -1812) 773
Heyd, Wilhelm (1823-1906) 880, 892
Hodgskin, Thomas (1787-1869) 389, 398, 892
Hodgson, Adam 413, 488, 489
Horner, Leonard (1785-1864) 99, 100, 106, 132, 135
Hubbard, John Gellibrand (1805-1889) 418, 530, 544, 550, 551, 575, 587, 893
Hüllmann, Karl Dietrich (1765-1846) 320, 322, 596, 893
Hume, David (1711-1776) 377, 548, 893

James, I. (1566 -1625) 608
Jevons, William Stanley (1835-1882) 22
Johnston, James Finlay Weir (1796-1855) 616, 665, 893
Jones, Richard (1790-1855) 269, 535, 747, 766, 893

Kennedy, Primrose William 526, 562
Kiesselbach, Wilhelm 329, 893
Kincaid, Sir John (1787-1862) 100
Kinnear, John G. 445, 526, 893

Laing, Samuel (1810-1897) 536, 760, 893
Law, John of Lauriston (1671-1729) 444, 602, 625, 897
Leatham, William Henry (1815-1889) 401, 893
Lexis, Wilhelm (1837-1914) 20, 21, 22, 893
Liebig, Justus, Freiherr von (1803-1873) 733, 756, 765, 798, 893
Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794) 95, 776, 893
List, Friedrich (1789-1846) 865, 893
Lister, James (doğum 1802 civarı) 415
Locke, John (1632-1704) 355, 620, 895
Loria, Achille (1857-1943) 28-31, 868, 870-874, 878, 893

Louis, XIV. (1638-1715) 112, 891
Loyd *bkz.* Overstone 405, 422, 430, 432, 434, 535, 550, 563, 572
Luther, Martin (1483-1546) 333, 349, 394, 598, 609, 880, 890, 894
Luzac, Elie (1723-1796) 322, 894

Macaulay, Thomas Babington (1800-1859) 602, 894
MacCulloch, John Ramsay (1789-1864) 76, 229, 243, 896
MacDonnell, John 526
Malthus, Thomas Robert (1766-1834) 49, 50, 52, 57, 60, 177, 197, 203, 396, 643, 656, 666, 893, 894
Manley, Thomas (1628-1690) 601
Maron, H. 793, 894

Marx, Karl (1818-1883) 13, 14, 16-22, 24, 25, 26, 28-33, 41, 50, 116, 145, 146, 165, 167, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 206, 235, 259, 288, 377, 384, 386, 395, 398, 419, 432, 440, 536, 539, 547, 559, 603, 604, 606, 614, 618, 619, 624, 627, 639, 655, 747, 770, 776, 813, 864, 867, 868, 870, 872-878, 890, 892-894, 896-898
Massie, Joseph (ölüm 1784) 334, 355, 361, 364, 367, 377, 795, 895
Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790-1872) 184, 895
Menger, Carl (1840-1921) 22
Meynert, Theodor Hermann (1833-1892) 14
Mill, John Stuart (1806-1873) 390, 398, 519, 556, 557, 575, 859, 895
Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de (1715-1789) 744
Mommsen, Theodor (1817-1903) 329, 385, 773, 895
Moore, Samuel (1830-1912) 17, 892, 895
Morgan, Lewis Henry (1818-1881) 184, 895
Morris, James 419, 454, 472, 476, 512, 569
Morton, John Chalmers (1821-1888) 627, 628, 670, 895
Morton, John Lockhart 628
Mounier, L. 792, 796, 895
Möser, Justus (1720-1794) 776, 895
Murray, Robert 526
Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779-1829) 359, 397, 398, 895

Napolyon, I., Bonaparte (1769-1821) 603
Nasmyth, James (1808-1890) 106
Neave, Sheffield 477, 525
Newman, Francis William (1805-1897) 594, 653, 796, 895
Newman, Samuel Philips (1797-1842) 284, 895
Newmarch, William (1820-1882) 502, 524, 527, 541-543, 557, 566, 567, 570-572, 577-582, 584, 792, 897
Norman, George Warde (1793-1882) 420-422, 430, 550, 552, 898
North, Sir Dudley (1641-1691) 610, 620, 665, 893, 895

O'Connor, Charles (1804-1884) 386
Odermann, Karl Gustav (1815-1904) 316, 892
Opdyke, George (1805-1880) 365, 664, 895
Ord, William Miller (1834-1902) 105
Overstone, Samuel Jones Loyd, Lord (1860'tan itibaren) Baron (1796-1883) 422-430, 432, 433, 43-437, 487, 510, 514, 515, 517-520, 539, 548, 550, 552-555, 557, 561, 563, 564, 572
Owen, Robert (1771-1858) 603, 604

Palmer, John Horsley (1779-1858) 558, 559, 569
Palmerston, Henry John Temple Viscount (1784-1865) 100, 624
Parmentier, Antoine-Augustin (1737-1813) 112
Passy, Hippolyte-Philibert (1793-1880) 756, 766, 769, 772, 775, 895
Paterson, William (1658-1719) 602
Pease, Joseph 405, 420
Pecqueur, Constantin (1801-1887) 607, 895
Peel, Sir Robert (1788-1850) 409, 548, 550
Péreire, Isaac (1806-1880) 444
Péreire, Jacques-Émile (1800-1875) 604
Petty, Sir William (1623-1687) 355, 469, 656, 770, 895
Pindar (MÖ 522 civarı - MÖ 442 civarı) 387
Pitt, William (Genç) (1759-1806) 395, 396
Plinius (Gaius Plinius Secundus) Yaşlı (23-79) 112
Poppe, Johann Heinrich Moritz von (1776-1854) 337, 896
Price, Richard (1723-1791) 395-398, 589, 896
Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) 53, 348, 349, 357, 606, 622, 828, 890, 892, 895, 896

Quételet, Lambert-Adolphe-Jacques (1796-1874) 843

Radcliffe, John Netten (1826-1884) 106
Ramsay, Sir George (1800-1871) 57, 284, 363, 364, 380, 754, 896
Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig, Freiherr von (1804-1857) 469, 896
Redgrave, Alexander 109, 141, 142, 143
Rhodes, Cecil John (1853-1902) 887
Ricardo, David (1772-1823) 20, 26, 51, 58,

76, 116, 123, 146, 186, 190, 203, 207, 208, 229, 242, 243, 246-248, 253, 263, 326, 327, 433, 547-550, 646, 647, 656, 667, 674, 676, 735, 744, 758, 802, 826, 837, 896
Ritchie, Charles Thomson (1838-1906) 544
Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl (1805-1875) 20, 146, 764, 786, 837, 896
Rodwell, William 498
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817-1894) 230, 311, 326, 398, 812, 896
Rothschild, James, baron de (1792-1868) 472
Roy, Henry 363, 365, 895, 896
Rubichon, Maurice (1766-1849) 627, 792, 796, 895, 896
Russell, Lord John (1792-1878) 419

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760-1825) 603, 604, 606, 607, 891, 896
Say, Jean-Baptiste (1767-1832) 284, 826, 830, 831, 896
Schmidt, Conrad (1863-1932) 22-24, 28, 30, 33, 873, 874, 893, 896
Senior, Nassau William (1790-1864) Senior 47, 57
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801-1885) 626
Shaw, George Bernard (1856-1950) 22
Siemens, Friedrich (1826-1904) 82
Simon, Sir John (1816-1904) 101, 102, 104, 106, 603, 604, 606, 607, 891, 893, 896
Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773-1842) 480, 788, 896
Smith, Adam (1723-1790) 103, 151, 196, 197, 203, 219, 230, 243, 326, 331, 332, 384, 396, 445, 474, 475, 535, 539, 614, 739, 754, 758-761, 773, 813, 822, 826, 827, 829, 897
Sombart, Werner (1863-1941) 872-874, 897
Steuart (Stewart), Sir James (*ayrıca* Denham *ismiyle tanınır*) (1712-1780) 235, 366, 772, 897
Stiebeling, George 31-33, 890, 897
Storch, Heinrich Friedrich von (Andrej Karlowitsch) (1766-1835) 190, 655, 813, 830, 835, 897
Şarlman (742 civarı - 814) 596, 597, 772

Thiers, Louis-Adolphe (1797-1877) 622, 897
Thomas, Sidney Gilchrist (1850-1885) 82, 100, 525, 539, 550, 601, 891, 892, 894, 897
Thun, Alphons (1853-1885) 879, 897
Tocqueville, Alexis Clérel de (1805-1859) 788, 897
Tooke, Thomas (1774-1858) 357, 362, 371, 372, 402, 404, 420, 441, 445-448, 451, 454, 455, 460, 487, 525, 540, 550, 557, 568, 572, 792, 827, 897
Torrens, Robert (1780-1864) 51, 52, 57, 116, 356, 357, 550, 897
Tuckett, John Debell (ölüm 1864) 600, 897
Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727-1781) 620
Turner, Charles 414, 419, 489
Twells, John 510, 511, 560

Ure, Andrew (1778-1857) 92, 113, 387, 897

Verri, Pietro (1728-1797) 284, 898
Vinçard, Pierre-Denis (1820-1882) 772, 898
Vissering, Simon (1818-1888) 321, 322, 898

Wakefield, Edward Gibbon (1796-1862) 744, 756, 898
Walton, Alfred A. (doğum 1816) 619, 898
Weguelin, Thomas 451, 497, 498, 502, 503, 519, 527, 571, 578, 579
West, Sir Edward (1782-1828) 103, 131, 247, 620, 656, 898
Wilson, James (1805-1860) 101, 445, 451, 533, 534, 541, 543, 550, 563, 576-580, 582-584
Wilson-Patten, John (1802-1892) 101
Wolf, Julius (1862-1937) 26, 28, 31, 898
Wood, Sir Charles (1866'dan itibaren) Viscount Halifax of Monk Bretton (1800-1885) 554, 581, 582, 584, 893
Woolf, Artur (1766-1837) 108
Wright, Charles 525, 528
Wylie, Alexander Henry 519, 553, 554

Zwilchenbart, R. 472

Kavram Dizini

ABD 32, 386, 494, 554, 559, 570, 581, 588, 626, 629, 664, 666
adil 386, 387, 418, 562
Afrika 887
afyon 552, 578
Afyon Savaşı 408
aile 667, 671, 762, 781, 875
Almanya 129, 134, 452, 495, 533, 574, 596, 666, 875, 884, 886, 887
altın
- çıkışı 18, 419, 433, 453, 454-456, 459, 460, 461, 462, 467, 476, 477, 488, 493-495, 502, 517, 519, 539, 544, 545, 550, 555, 559, 563, 565, 568-573, 575, 588, 590, 591
- rezervi 429, 435, 436, 455, 502, 519, 557, 559, 565-567, 575

Amerika 82, 128, 129, 137, 334, 412, 441, 474, 481, 494, 495, 533, 534, 551, 553, 554, 558, 566, 569, 570, 575, 578, 583, 584, 589, 604, 609, 666, 715, 755, 773, 881, 886
Amerikan İç Savaşı 118, 136
anarşi 264, 607, 862
angarya 778-782, 788, 806
anonim şirket 474, 882, 886
antik 144, 333, 592, 595, 598, 666, 817
Arjantin 715
artık değer
- göreli 26, 56, 88, 89, 224, 226, 236-239, 252, 256, 268
- mutlak 26, 44, 88, 223, 226, 230, 237, 239, 259, 312
- oranı 16, 17, 25, 32, 40, 55, 56, 58, 62, 63, 65, 67-70, 73-80, 82, 84-86, 91, 94, 114, 124, 147, 148, 151, 153, 155-157, 161, 163, 164, 175, 176, 182, 204, 207, 209, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 231, 234, 239, 240, 248, 250, 252, 256, 312, 651, 750, 758, 764, 814, 839

arz ve talep 130, 132, 188, 195-198, 200, 358, 359, 368, 421
Asya 82, 136, 159, 334, 335, 518, 553, 559, 566, 570, 576, 577, 615, 632, 777, 781, 880
aşınma ve yıpranma 40, 46-48, 57, 60, 83, 84, 86, 92, 107, 117, 118, 122, 123, 126, 163, 167, 205, 231, 232, 264, 265, 269, 347, 470, 580, 607, 684, 753, 827
aşırı nüfus 224, 227, 241, 253, 254, 259, 260, 269
aşırı üretim 136, 192, 203, 259, 260, 362, 423, 424, 440, 494, 509, 516, 534, 668
ataerkil 334, 593, 595, 788
Avustralya 82, 130, 503, 566, 570, 578, 589, 626
Avusturya 221, 469, 886

Babil 878
banka sermayesi 405, 406, 459, 467
Banka Sınırlandırma Yasası 531
Banka Yasası (1844 tarihli) 409, 410, 420, 421, 424, 434, 477, 501, 520, 528, 537, 542, 554, 555, 556, 562
banker 363, 401, 404-406, 413, 427, 428, 430, 432, 434, 454, 459, 462, 467, 468, 473, 477, 481, 482, 485-487, 502, 507, 510, 520, 521, 522, 534, 541, 550, 560, 563, 594, 604, 911
banknot 401, 402, 404-406, 409, 410, 419, 420, 424, 430, 436-438, 446, 451, 453, 456, 458-461, 468, 473, 477, 520, 522-531, 536, 537, 540, 543, 548-550, 554-560, 562, 563, 567, 575, 602, 765
basit meta dolaşımı 319, 322, 327, 400, 448
başkalaşım 198, 274, 278, 279, 280, 292, 350
bayağı iktisat (iktisatçılar) 21, 22, 326, 378, 393, 469, 805
bayındırlık işleri 140-142
bilim 110, 304, 316, 804
bill-broker 477, 478, 487, 498-500, 521, 522, 535, 538, 543, 544, 911
birikim fonu 202, 820, 831
birleşik emek 113
birleşik işçi 94, 95, 113
Birleşik Krallık 132, 138, 438, 524, 542, 577, 578, 629
birleşik üretici 130, 440, 442
borsa 316, 367, 369, 409, 442, 473, 601, 602, 867, 885-887
boş inanç 129, 886
bölüşüm 249, 262, 379, 858-860, 863, 864
Britanya 116, 441, 502, 589, 590, 626
buhar makinesi 107, 641
bunalım 131, 143, 203, 230, 308, 309, 362, 413, 420, 426, 434, 441, 450, 460, 462, 471, 486, 491-495, 497, 513, 514, 528, 537, 542, 549, 555, 556, 568, 569, 570, 574, 585, 587, 864
burjuva iktisadı (iktisatçıları) 543, 734, 620, 864
büyük sanayi 71, 72, 240, 335, 337, 338, 369, 492, 503, 604, 766, 792, 798, 884, 885
büyük toprak sahipleri 221, 330, 610, 620, 714, 715, 756, 792

coğrafi keşifler 334
crédit gratuit 606
Crédit Mobilier 604, 607
currency 356, 357, 372, 401, 402, 404, 407, 410, 417, 418, 420-422, 431, 438, 441, 445, 446, 448, 454-457, 462, 467, 476, 494, 521, 526, 531, 536, 547, 548, 550, 552-555, 559, 827
çalışmanın koşulları 54, 91, 113, 251, 383, 593, 596, 608, 614, 616, 782, 808, 810, 811, 859, 860, 862
çift metal para sistemi 22, 323
Çin 110, 137, 335, 408, 409, 414, 424, 489, 533, 552, 553, 570, 578
Çin İç Savaşı 552
çocuk 98, 99, 102, 224, 238, 259, 385, 397, 598, 666

değer
  işareti 146, 434, 510, 543, 547, 556
  teorisi 20, 21, 29, 162
  yasası 20, 22-24, 28, 30, 32, 184, 186, 187, 633, 873, 878
değerli kâğıtlar 321, 363, 407, 418, 431, 451-453, 456-461, 467, 471, 472, 492, 494, 495, 499, 504, 512, 518, 528, 550, 551, 574, 575, 589, 591
değerli metal(ler) 320, 321, 323, 409, 421, 433, 454, 455, 477, 494, 495, 501, 518, 534, 545, 548-550, 560, 565, 566, 568-571, 574, 576, 578-582, 584-586, 588, 601, 602, 878
demiryolu 82, 133, 293, 336, 364, 410, 412, 413, 415, 419, 423, 424, 470, 472, 474, 488, 489, 540, 569, 575, 577, 579, 580, 886
devir 81, 82, 83
  çevrimi 128, 362
  sayısı 84, 312, 313
  zamanı 81-84, 126, 152, 153, 160, 161, 163, 170, 171, 205, 282, 307, 312, 315-317, 359
devlet 142, 250, 385, 387, 395, 396, 404, 410, 417, 439, 441, 453, 457, 460, 467-474, 480, 481, 504, 511, 524, 527, 530, 538, 542-544, 554, 589, 590, 602, 616, 715, 745, 756, 777, 780, 782, 783, 788, 793, 794, 882
devlet zorbalığı 715
dış ticaret 116, 242, 243, 323, 327, 500
dışarıya göç 144, 626-628, 748
dışkı 90, 110, 112
doğa güçleri 126, 641, 759, 812
doğal ekonomi 772, 773, 781, 876, 885
Doğu Akdeniz 880, 881, 882
Doğu Hindistan Şirketi 310, 311, 331, 390, 540, 577, 578, 581, 582, 601
dokumacılık 131, 142, 336, 884
dolaşım
  maliyetleri 274, 287, 293, 294, 296, 299, 301, 303, 304, 305, 319, 438
  zamanı 56, 57, 82, 281, 282, 285, 294, 306, 307, 359, 814

düalizm 572
dünya pazarı 119, 129, 136, 221, 255, 270, 321, 323, 334, 335, 337, 338, 360, 444, 454, 462, 491, 503, 537, 548, 569, 666, 770, 771, 784, 785, 788, 817, 855, 856

eğitim 104, 326, 389, 390, 624
ekonomi politik 51, 195, 557, 627, 793, 835
eksik üretim 128, 423
ekstra kâr 22, 30, 63, 203, 263, 362, 366, 643, 672, 854, 884
el birliği 90, 93, 102, 113, 270, 384, 387, 642, 887
elden çıkarma kârı 235, 391
emek araçları 40, 46-49, 54, 58, 59, 72, 95, 115, 160, 183, 218, 221, 244, 811, 822
emek yoğunluğu 64, 65, 69, 76, 77, 78, 89, 851
eş değer 55, 193, 297, 342, 350, 355, 358, 390, 459, 581, 582, 583, 622, 635, 664, 783, 806, 842, 845, 852, 877
ev kirası 140, 144, 757, 760
ev sanayisi 335, 596, 779, 781, 792
evrensel emek 335, 596, 779, 781, 792

fabrika müfettiş(ler)i 99, 100, 111, 129, 141
fabrika yasaları 100
faiz oranı 221, 248, 356, 359, 361-368, 370, 371, 374, 378, 391, 396, 405, 420, 422, 423, 425, 427, 428, 429, 433, 436, 469-471, 488, 490, 491, 497, 501, 508, 513-519, 529-531, 535, 537, 544, 550, 553, 559, 562, 563, 570, 574-577, 580, 584-591, 596, 609, 621, 622, 664, 684, 795, 796
faux frais 335, 642, 911
feodalizm 786
fizyokrat(lar) 203, 603, 744, 770, 771, 772
fizyoloji 747
Fransa 108, 112, 130, 142, 387, 437, 438, 442, 469, 495, 552, 553, 570, 588, 590, 599-601, 603, 604, 607, 627, 628, 715, 756, 783, 792, 796, 872, 881, 887

geçim araçları 21, 26, 51, 52, 94, 115, 116, 123, 169, 183, 184, 194, 208, 209, 211, 224, 227, 253, 260, 261, 268, 327, 328, 334, 585, 632, 635, 641, 652, 653, 666, 754, 772, 776, 782, 789, 819, 830, 841, 842, 846, 847, 849, 850, 874
gelenek 624, 774, 779
girişimci kazancı 364, 371, 374-384, 389, 390, 392, 425, 427, 513, 736, 801, 807, 810, 815, 818, 820, 822, 836, 853, 855, 863
göçebe halklar 334
gömü 319, 321, 322, 323, 332, 343, 454, 455, 473, 490, 596, 597
gömüleyici 509, 562, 592
gözetim 89, 360, 381, 383-390, 780
grev 138, 139, 627

ham madde 21, 51, 54, 59, 89, 94, 110, 114-122, 127, 129, 130-132, 134-136, 157, 160, 336, 402, 450, 487, 518, 533, 534, 553, 633, 746, 752, 794, 828
haraç 30, 328, 582, 589, 598, 623, 714, 751, 760, 762, 773, 776, 882
hayvancılık 325, 326, 665, 671, 754, 786, 792
Hindistan (Hint) 82, 119, 128, 129, 133, 136, 137, 139, 143, 221, 269, 310, 311, 331, 335, 390, 409-412, 414, 416, 423, 424, 484, 489, 533, 534, 536, 540, 552, 553, 570, 576-583, 589, 591, 596, 601, 624, 715, 772, 776, 782, 858, 880, 881
hisse senetli banka 477, 490, 498, 504, 524, 544, 560, 886
Hollanda 310, 311, 320, 322, 331, 334, 335, 588, 601, 881

iflas 113, 123, 310, 388, 410, 414, 418, 441, 477, 509, 516, 520, 535, 558, 562, 569, 602, 604, 870
iktisadi toplum biçimleri 805
İlk Çağ 334
İngiltere 19, 22, 100-102, 104, 110, 133, 134, 142, 182, 190, 221, 269, 321, 334, 335, 342, 363-367, 389, 390, 396, 407-409, 411-420, 426, 427, 429, 433- 441, 447, 451, 452-456, 459, 460, 469, 472, 476-478, 481, 490-498, 501-504, 510, 512, 513, 518, 519, 522-528, 530, 531, 533-536, 538-540, 542-545, 550-560-567, 569-572, 574-584, 588-591, 596, 600-605, 610, 619-621, 624-628, 647, 653, 654, 656, 672, 675, 699, 715, 747, 754, 756, 760, 766, 773, 774, 784, 787, 791, 792, 857, 865, 881, 886, 887
İngiltere Bankası 342, 364, 365, 367, 390, 408, 409, 412, 417, 419, 420, 429, 433-437, 451-456, 459, 460, 472, 476-478, 492, 495, 497, 498, 501-503, 512, 518, 519, 522-528, 530, 531, 534-536, 538, 540, 542-545, 550, 551, 554, 555, 557-560, 562, 563, 565-567, 569, 572, 574, 575, 588, 596, 600, 602, 605
insan 22, 28, 97-99, 110, 113, 266, 328, 363, 408, 614, 616, 734, 754, 760, 777, 792, 797, 805-807, 812, 834, 858, 859, 864, 868
ipotek 414, 610, 685, 790, 795, 796, 887
İrlanda 110, 111, 128, 134-136, 409, 502, 524-526, 545, 559, 624, 626, 796
İskoçya 100, 133, 134, 407, 452, 476, 524-527, 559, 562, 563, 602, 616, 625, 627, 715, 760, 761
iskonto 365, 367, 399, 401, 404-414, 418, 420, 427, 428, 430-435, 437, 451-453, 456-458, 461, 467, 473, 477, 478, 481, 482, 486-489, 497-500, 502, 512, 518, 519, 521-523, 528, 530, 532-536, 540, 541, 543, 544, 551, 552, 554, 558, 560, 566, 571, 574, 575, 588
İspanya 601, 760, 880, 881
israf 94, 96, 97, 99, 102, 110, 193, 397, 797, 798, 811
istihraç sanayisi 69, 112, 126, 746, 758
iş bölümü 90, 93, 193, 270, 299, 304, 320, 509, 631, 633, 635, 642, 666
işçi sınıfı 21, 194
İtalya 29, 31, 337, 552, 596, 599, 600, 715, 773, 786, 880, 882

Jakobenler 625
jeoloji 747

kadın 102, 104-106, 140, 238, 385
Kaliforniya 503, 566, 626
kambiyo kuru 322, 455, 456, 461, 550, 559, 560, 575-581, 584, 590, 591
Kanada 412, 589, 665, 666
Kapital 16, 20, 24, 27, 29, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 53, 55, 58, 63, 64, 81, 82, 85, 90, 94, 96, 97, 102, 105, 117, 140, 151, 155, 169, 184, 227, 235, 236, 266, 273, 286, 305, 309, 311, 320, 377, 429, 456, 462, 483, 491, 524, 532, 600, 625, 629, 756, 760, 805, 813, 867, 872, 873, 877
kapitalistler sınıfı 21, 129, 257, 291, 294, 296, 319, 323, 369, 376, 377, 486, 504, 625, 758, 771, 795
kâr oranının azalması (düşmesi) 24, 230, 235, 240, 244, 254, 257, 263, 267
kâr payı 230, 295, 389, 420, 527
kartel 440, 492
Kırım Savaşı 135, 426, 427
kilise 22, 250, 596, 598, 599, 610, 773, 774
kimya 82, 110, 111, 441, 886
kiracı çiftçi 613, 617, 618, 624, 625, 674, 699, 720, 724, 729, 737-739, 785, 788, 793, 878
kiralama
  parası 401, 623-625, 631, 743, 745, 789, 795, 853, 855
  süresi 618, 619, 624, 763
komünist 184, 715, 875
komünizm 630, 817, 858, 879, 880
konsinye 134, 493, 518, 554
Konstantinopolis 337, 616, 879, 881
kooperatif 388, 389, 443, 879, 881, 882
koruyucu gümrük (vergileri/sistemi/politikası) 116, 440, 492, 771
köle(lik) 184, 328, 332-334, 342, 470, 385, 593-595, 598, 615, 618, 623, 762, 776, 788, 793
kötü hasat 409, 418, 424, 487, 515, 626, 773
köylü ekonomisi 594, 788
köylü sınıfı 593
kredi sistemi 119, 122, 126, 127, 145, 201, 258, 269, 283, 284, 307, 308, 321, 324, 363, 367, 388, 396, 400-403, 426, 438, 443, 444, 448, 451, 452, 456, 461, 462, 470, 474, 476, 479-483, 486, 501, 503-505, 509, 531, 537, 546, 549, 572, 574, 591, 599, 601, 603-606, 610

kredi şövalyesi (şövalyeleri) 428, 571
kredi
banka kredisi 400, 491, 497, 585, 588
Küçük Asya 334, 880
külçe 321, 322, 403, 433, 488, 498, 519, 540, 547, 574

little Shilling men 539
lonca 185, 337, 786, 817, 875, 878
lüks 94, 115, 241, 321, 330, 337, 394, 425, 535, 566, 567, 610, 631

makine 91, 92, 107-110, 115, 159, 265, 266, 305, 337, 342, 483, 595, 613, 752, 767
mali aristokrasi 329
maliyet fiyatı 23, 40, 42, 45-48, 50, 51, 55, 57, 131, 166-169, 171, 173, 176, 178-180, 204, 205, 210, 211, 265, 288, 370, 639, 640, 749, 828, 852, 854, 911
manifaktür 331, 334, 335, 337, 884
marjinal fayda teorisi 22
merkantilizm 338, 770, 771
merkezîleşme 247, 251, 297, 403, 442, 472, 481, 605
metalurji 82
meta-sermaye 48, 81, 273-280, 282-284, 288, 299, 303, 305, 307, 314, 325, 326, 344, 345, 356, 424, 462, 479, 484, 485, 493, 496, 515, 516, 564
mevduat 367, 389, 404-407, 418, 435, 445, 458, 459, 473-477, 498, 500-505, 510, 511, 520-523, 538, 540, 542, 568, 567, 601
Mısır 143, 333, 632, 878
Moğollar 881
muhasebe 293, 319, 322, 562, 835
mübadele değeri 52, 91, 188, 328, 393, 596, 644, 813
mülkiyet senedi (senetleri) 460, 468, 470, 471, 473, 480, 632
mülksüzleş(tir)tirme 247, 251, 771, 784, 808

nüfus 130, 131, 194, 201, 224, 227, 240, 241, 249, 253, 254, 259, 260, 262, 269, 608, 620, 654, 656, 664, 666, 668, 760

ondalık 773
Orta Çağ 334, 336, 337, 596, 599, 608, 772, 773, 774, 781, 786, 817, 876, 879, 882
ortak
emek 113
mülkiyet 335, 797
ortakçılık 667, 787, 788
otorite 862
ödemeler bilançosu 493, 494, 517, 567, 570, 590
özgürlük dünyası 807, 806
özürcü(lük) 326, 389, 599, 622

Panama dolandırıcılığı 442

para
dolaşım aracı olarak 198, 283, 307, 319, 456, 467, 510, 522
dolaşımı 198, 307, 323, 324, 326, 327, 330, 332, 418, 438, 439, 445, 449, 523, 548, 549, 566, 596, 783, 813, 824, 825, 827
dünya parası 320, 321, 454, 467, 488, 537, 567, 596
hesap parası 774
kâğıt 401, 407, 436, 590, 600, 602
kredi parası 400, 404, 430, 456, 516, 517, 537, 602
madenî para 401, 406, 420, 454, 459, 492, 501, 510, 517, 539, 543, 556, 568, 578, 581, 590
-nın sermayeye dönüşümü 330
ödeme aracı olarak 283, 319, 322, 323, 370, 400, 446, 448, 449, 460, 462, 488, 501, 521, 598
piyasası 18, 133, 360, 365, 367, 369, 393, 409, 412, 413, 438, 451, 471, 498, 508, 510-512, 518, 521, 527, 529, 532, 534, 537, 538, 541, 542, 566, 570, 574, 576, 577, 580, 581, 586, 588, 602
para-sermaye 81, 275, 277-280, 282, 283-286, 292, 293, 299, 305, 318-320, 322-325, 344, 345, 347, 352, 357, 363, 369, 372, 373, 378, 392-394, 403, 418, 422-424, 426, 427, 429, 431, 432, 434, 436, 445, 447, 458-460, 462, 472, 477, 479, 487, 488, 490, 493, 496, 497, 499, 501, 503, 504, 506-518, 570, 576, 579, 581, 586, 617, 622, 693, 795, 886, 911
sermaye olarak 282, 283, 285, 286, 305, 318, 325, 344, 345, 363, 372, 373, 378, 392, 393, 445, 447, 460, 462, 493, 504, 506, 511, 512, 570, 581
para sistemi 22, 323, 537, 572, 591, 771
para ticareti 273, 299, 318, 320, 323-326, 592, 601, 815
satın alma aracı olarak 284, 324, 345, 370, 446, 448, 461, 462, 516, 576, 597
sermaye olarak 447
sistemi 320
parsel 335, 787, 789, 790-792, 794, 795
perhiz 442, 509
Peru 858
piyasa
değeri 185-197, 471, 657, 750
fiyatı 187, 191, 196-198, 203, 213, 214, 268, 357, 358, 367, 368, 370, 378, 514, 639, 651, 652, 657, 658, 669, 674, 676, 687, 697, 729, 737-742, 745, 749, 750, 752, 753, 755-757, 763, 789, 790, 855
plantasyon 385, 500, 773, 776, 788, 789, 792
poliçe 324, 343, 370, 400, 401, 404, 405, 410, 412-415, 428, 430-432, 447, 450, 458, 482-484, 487, 488, 497, 499, 515, 533-536, 541, 542, 561, 571, 574, 578, 581, 590, 591 596, 610

politik iktisatçılar 607
Polonya 269, 332, 610, 788, 865
Portekiz 310, 333, 334, 880, 881
Prusya 469, 715
rant
arsa rantı 759, 760
ayni 632, 775, 783, 784
farklılık rantı 19, 638, 644-646, 649, 655, 656, 658, 662-664, 669, 671-677, 679-681, 686-688, 694, 696, 698, 701-703, 705-707, 716, 717, 726-732, 734, 735, 737-740, 742, 743, 749, 751, 754, 755, 759, 763-766, 787, 790
Farklılık Rantı I 646, 664, 671-674, 676, 677, 679, 681, 686, 688, 694, 696, 698, 699, 701-703, 705, 716, 717, 726, 728, 730
Farklılık Rantı II 19, 658, 664, 669, 671-673, 675, 676, 679, 680, 686, 687, 699, 702, 703, 705-707, 716, 717, 726, 728-730
maden rantı 739, 759, 761
para cinsinden 635, 660, 674, 678, 679, 685, 688-690, 692-694, 696, 698, 700, 703, 704, 731, 782-784
oranı 658, 661-663, 677-679, 691, 722, 764
tahıl cinsinden 659, 660, 678, 679, 688, 690, 692, 693, 700, 704, 729, 731
ürün cinsinden 685, 774, 781-783, 788
rantiye 487, 511, 824, 848
rastlantı 175, 185, 461, 757
rehinci 336, 593, 599, 600
rekabet 24, 25, 51, 56, 96-98, 108, 123, 127, 128, 142, 166, 176, 187, 191, 199, 203, 212, 214, 230, 236, 240, 242, 249, 257-260, 264, 266, 268, 311, 317, 358-360, 364, 365, 368, 379, 440, 461, 492, 607, 624, 628, 634, 642, 657, 665, 677, 688, 692, 714, 715, 732, 748, 751, 757, 766, 809, 814, 844, 846-848, 855, 856, 863, 873, 880-883
rezerv fonu 118, 321, 403, 456, 473, 476, 477, 555, 567, 568
Roma 112, 321, 329, 333, 334, 385, 592, 593, 595, 597, 598, 772, 773, 783, 894, 900
Romanya 788
Rusya 19, 135, 269, 335, 469, 524, 551, 566, 575, 715, 865

sağlık 16, 102-104, 106
sanayi devrimi 82, 604
savaş 99, 386, 426, 427, 582-584, 602, 625
savurgan 97, 469, 546, 593, 596, 610, 714
serbest ticaret 116, 410, 630, 772
serf 328, 597, 615, 632, 775, 806, 878
seri üretim 188, 251, 338
sermaye
birikimi 194, 229, 230, 248, 260, 267, 395, 398, 399, 426, 472, 479, 480, 481, 487, 497, 503-508
hayalî 400, 401, 411, 469, 470, 472, 495
meta ticareti sermayesi 273, 274, 276, 278, 279, 284, 286, 287, 289, 299, 318, 324-327
-nin organik bileşimi 127, 147, 148, 154, 155, 158, 159, 163, 212, 218, 219, 221, 244, 267, 746, 747
-nin serbest kalması 119, 120, 123, 125
-nin teknik bileşimi 72, 154, 155
ödünç 171, 245, 346-348
öndeliği 44-47, 86, 232, 233, 431, 432, 458, 532
para ticareti sermayesi 273, 299, 318, 320, 324-326, 592
piyasası 510, 579, 757
sanayi sermayesi (sınai sermaye) 297, 298, 315, 317, 325, 326, 338, 341, 481, 484, 485, 491, 493, 513, 594, 602, 758, 768, 771, 882
ticaret sermayesi (ticari sermaye) 30, 273, 275, 289, 297, 298, 302, 305, 314, 317, 319, 326, 327, 330, 333, 341, 366, 369, 405, 504, 882
toplumsal toplam 167, 171, 173, 174, 181, 200, 213, 223, 227, 247, 279, 286, 531, 748, 769, 818, 822, 825, 842, 843
tüccar sermayesi 212, 230, 280-285, 289-291, 294, 296, 297, 299, 300, 302, 306, 308, 312-315, 327-329, 592, 882
sınai çevrim 360
sınıf mücadelesi 19
sigorta 214, 412, 610, 806, 831, 833, 857, 863, 880, 883
sikke 320, 321, 446-448, 456, 474, 475, 490, 498, 501, 519, 547, 550, 555, 563, 567, 572, 574, 601
simsar 511, 512, 546, 601
sosyalist 13, 29, 389, 598, 606
sosyalizm 22, 31
spekülasyon 18, 133, 212, 247, 308, 311, 314, 362, 365, 406, 408, 424, 425, 428, 455, 474, 492, 513, 515, 528
Spekülasyon 134, 255, 413, 442
stok 81, 121, 133, 134, 137, 308, 309, 419, 434, 454, 477, 502, 558
su gücü 639, 643, 644, 716
Süveyş Kanalı 82, 411, 491

tahıl yasaları 624, 625, 653, 675
tarım emekçisi/emekçileri/işçisi/işçileri 98, 182, 625, 626, 629, 631, 633, 743, 785
tarım kimyası (kimyacıları) 616, 766
tasarruf 57, 58, 90-97, 101, 109, 110, 112, 113, 178, 265, 266, 284, 301, 335, 398, 406, 438, 442, 487, 497, 509, 521-524, 531, 671, 683, 684
tefeci(lik) 52, 53, 171, 221, 333, 349, 362, 394, 409, 425, 469, 592-599, 602, 608, 610, 620, 624, 796, 876, 882
tekel 128, 175, 185, 199, 230, 310, 317, 441,

503, 620, 631, 641, 643, 644, 741, 745, 749, 751, 752, 754, 755, 757-763, 786, 790, 794, 802, 803, 806, 810, 811, 819, 835, 839, 844, 880, 883
tekel fiyatı 745, 757, 761, 786, 794, 844
tekel rantı 819
teknoloji 752
tekstil sanayisi 92, 131, 136, 882, 887
telgraf 82, 314, 411, 491, 524
ticaret
bilançosu 493, 494, 517, 567, 570, 579, 583, 589, 590, 771
işçileri 296, 297, 299
toplumsal servet 442, 444, 573, 685
toprak: aristokrasisi 329, 715
toprak: fiyatı 622, 623, 627, 664, 678, 679, 686, 712, 716, 744, 762, 763, 765, 766, 787, 790-792, 794-797, 856
toprak: mülkiyeti 19, 335, 596, 600, 605, 606, 613-617, 619, 620-623, 625, 632, 634, 635, 637, 644, 645, 724, 725, 732, 738-740, 742-744, 749-751, 754, 758, 760, 764, 770, 777, 788, 789, 791, 794-798, 803, 807-809, 812, 815, 830, 843, 844, 849, 860, 863, 865, 866, 872
tröst 129, 441, 474, 492, 887
Tunus 887
tüketim
araçları 506, 531, 631, 822, 829, 833
fonu 308
Türkiye 582, 584
Türkler 881

ulaştırma 82, 91, 284, 293, 313, 325, 524, 648, 755, 865, 886
ulusal gelir 826, 835
uluslararası işçi hareketi 13
ücret 53, 58, 77-79, 88, 89, 94, 98, 109, 138-143, 178, 205, 213, 223, 244, 259, 295, 300, 302-304, 322, 364, 381, 384, 386-390, 447, 449, 469, 486, 505, 556, 579, 625, 743, 775, 790, 801, 803-805, 808-810, 812, 813, 815, 816, 819, 820, 822-828, 830, 833-838, 840-842, 844-846, 848-857, 859, 860, 865, 882
ücretli emekçi 294, 297, 383, 387, 617, 860
üretim
biçimi 25, 263, 329, 441, 857, 863, 864, 873, 878
fiyatı 166, 167, 171-173, 181, 186, 190, 196, 203-207, 209-211, 265, 266, 288-292, 310, 312, 374, 639-641, 644, 651-654, 657, 658, 669, 673-675, 677-679, 684, 685, 687, 688, 690, 694-700, 702-704, 706, 707, 716-720, 722-725, 729-733, 736-738, 740, 741, 743, 745, 746, 748-750, 766, 786, 818, 837, 843, 852
ilişkileri 58, 255, 342, 392, 762, 769, 777, 784, 804, 805, 814, 816, 857, 859, 860, 864
süreci 39, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 56-58, 60, 61, 90, 91, 95-97, 112, 113, 126, 128, 145, 200, 213, 223, 224, 226, 247-249, 254, 259, 274-281, 283, 284, 286, 287 292, 294, 295, 298, 306-308, 312-314, 316, 318, 319, 323, 325, 326, 330, 345, 346-348, 351, 352, 356, 366, 371-376, 378, 380-388, 392, 393, 398, 424, 426, 428, 439, 443, 446-450, 452, 481, 482, 484-487, 490, 492, 496, 497, 503, 504, 506-508, 515, 548, 608, 632, 639, 779, 801-803, 805, 806, 808, 812-817, 824-826, 828, 831, 843, 849, 852, 853, 860, 862-864
tarzı 45, 50, 96, 119, 182, 187, 201, 218, 219, 228, 235, 241, 242, 247, 252, 254, 255, 261-264, 266-268, 270, 289, 292, 304, 311, 312, 314, 317, 321, 326- 329, 333-336, 338, 343, 358, 377-379, 385, 387, 388, 400, 439, 441-444, 517, 593-596, 598, 599, 603, 605-608, 613, 615-617, 621, 623, 630, 635, 642, 647, 657, 664, 671-673, 686, 733, 737, 740, 743, 744, 751, 768-774, 776, 778, 779, 782, 785, 787, 789, 791, 792, 794, 796, 797, 805, 808, 813, 816, 817, 827, 828, 831, 835, 853, 856, 857, 859-863, 865, 877, 884
yöntem(ler)i 218, 236, 249, 254, 263, 265, 268, 645

Venedik 320, 322, 600, 601, 609, 880, 881, 883
vergi 395, 396, 420, 468, 480, 530, 542, 598, 623, 647, 670, 715, 745, 777, 786, 792
yabancılaşma 95, 96, 816
Yahudiler 332, 420, 596, 609
yardımcı madde 265, 877
yatırımcı 337, 883
yeomanry 600, 791
yerel topluluk 335, 616, 756
yerleşim bölgesi kooperatifi 879, 880
yoksullara yardım yasaları 625
yoksullaşma 254, 597, 598, 608, 617, 629, 792
yoksulluk 486, 629, 791
Yunanistan 321, 610
zanaat 593, 772, 791, 865, 875, 879
zorunluluk dünyası 806, 807

Kısaltmalar, Açıklamalar, Birimler ve Yabancı Sözcükler

acr	4046,7 m^2
Aufl. (Auflage)	baskı
Ausg. (Ausgabe)	baskı
ayak	30,48 cm
Band	cilt
bill-broker	sözcüğü sözcüğüne kambiyo komisyoncusu, içerik açısından yarı banker
book	kitap
Buch	kitap
bushel	36,349 litre
C	toplam sermaye
c (konstantes Kapital)	değişmez sermaye
c., ch. (chapter, chapitre)	bölüm
ed., éd. (edition, édition)	baskı
etc.	vb.
faux frais	üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler
Hrsg. (Herausgeber[in])	editör
ib(id[em])	aynı yerde
in (In)	içinde
k (Kostpreis)	maliyet fiyatı
Kap. (Kapitel)	bölüm
"Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap	Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, çev: Mehmet Selik-Nail Satlıgan, Yordam Kitap, Altıncı Basım, İstanbul 2014.
"Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap	Karl Marx, *Kapital*, II. Cilt, çev: Mehmet Selik, Yordam Kitap, Birinci Basım, İstanbul 2012.
l.c. (loco citato)	aynı yerde
libre	453,592 kg
M	meta
m (Mehrwert)	artık değer
m´ (Rate des Mehrwerts)	artık değer oranı
MEW (Marx Engels Werke)	Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SD, Dietz Verlag Berlin
modius	8,75 litre
Note	not, dipnot
Nr. (Nummer)	sayı, numara
P	para (para-sermaye)
p (Profit)	kâr
p´ (Profitrate)	kâr oranı
pro rata	orantılı olarak
pro tanto	o miktarda
quarter	yaklaşık 291 litre
sect. (section)	kısım
setier	156 litre
sterlin	20 şilin
şilin	12 peni
Teil	bölüm, kısım
tome	cilt
trad. (traduction)	çeviri
v (variables Kapital)	değişir sermaye
vice versa	tersi [de geçerlidir]